

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

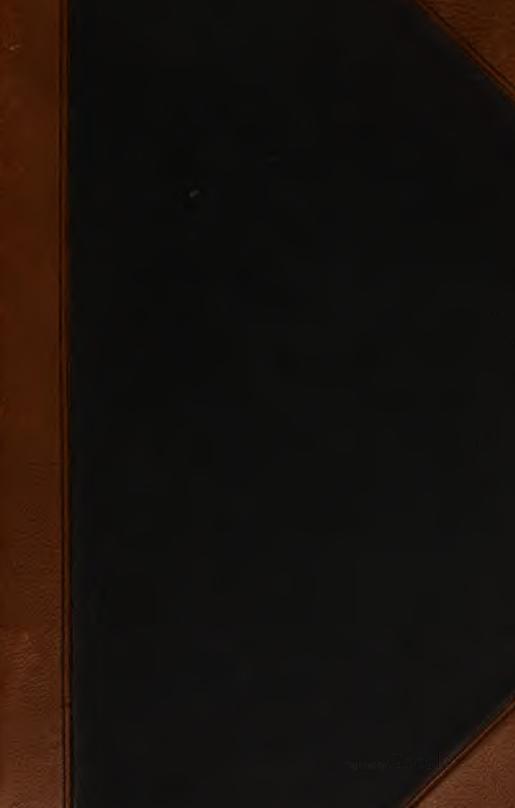
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + Refrain from automated querying Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Berausgegeben

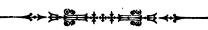
pon

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

3 wölfter Jahrgang: 1885.

Erftes Quartalbeft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1885.

3nhaft bes erften Quartalheftes.

Abhandlungen:										
Die	Spruche Salomo's, von hermann Deutich			Seite 1						
Das	Machfor Rurnberg, von Dr. Bernhard Biemlich		•	4						
Rur	geichichtlichen Literatur, pon Dr. M. Berliner		_	59						

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Serausgegeben

pon

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

3 mölfter Jahrgang.

Berlin. Ad. Mampe.

1885.

Inhalt.

Abhandlungen und Bemerkungen.													
				_						Ī			Seite
Die Sprüche So	61 - 122												
Das Machfor Rurnberg von Dr. Bernhard Biemlich 45-58;													
Bur gefchichtlichen Literatur, von Dr. A. Berliner 59-60; 1													147-162
Gine eigenthumlich corrumpirte Dibrafchftelle, von Dr. DR.													
Zastrow .													142-145
נכרי als Ausbru Drei Lösungen	đ fi	ir ei	nen	Ju	den •	}	pon	Dr	. A	. 23 (	rli	ner	145—147
Gefchichte ber Juben in England von Dr. & Golbichmibt 165-181													
Eine medizinifch bebraifche Danbfcrift													182-216
Beiträge jur Gef	d jid	te b	er	Am	orai	m,	non	A.	3.	3	offe	٠.	217-224
Bur hebraifchen	Abt	heilu	ıng										225-226
Die hebräische Beilage enthält:													
מלך ארפוש		•	•	•	•	•				•		•	1-11
פי ספר יצירה		•					•		•		•		11-12
דברים עתיקים	•	•	•	•			•	•		•		•	13-14
ושים מרי ישעיה	П					•							14—19
ספר תפלה ורנה								•			•		20-25
על מתר מתידות	717	177.77											95-24

Inhalt.

Abhandlungen und Bemerkungen.														
										Ĭ			Seite	
Die Sprüche Sa	lom	o'š,	ממ	g n	erm	anr	De	utj	ф		1	-44;	61-1	122
Das Machsor Rüi	enbe	rg r	on	Dr.	Be	rnh	urb L	} i e 1	nli	dy ·	45	-58;	123-1	42
Bur geschichtlichen	ı Li	tera	tur,	ממ	n X	r. §	A. 18	erl	ine	r	59-	-60;	147—1	62
Eine eigenthüml	id)	corr	um	pirto	9	libr	a f o ff	telle,	, v i	on	Dr.	M.		
Zastrow .										•			142-1	45
ccri als Ausbruc Drei Lösungen					den	}	von	Dr	. A.	28 (	rli	ner	145—1	47
Geschichte ber Ju	den	in	Eng	glan	b v	on	Dr.	8 . (	3 o 1	(bf	d) m	ibt	165-1	81
Eine medizinisch-l	jebr	äiſdj	e H	and	фri	ft							182-2	16
Beiträge jur Gefe	фіф	te t	er	Am	orai	m,	non	A.	3.	3	offe		217-2	24
Bur hebräifchen f	Abtl	ģeilu	ıng										225-2	26
		Die	hel	orăi	фe	Be	ilage	eni	hāl	t:				
מלך ארטוש	•						•						1-	11
פי ספר יצירה							•				•		11-	12
דברים עתיקים				•									13-	14
רושים מרי ישעיד	iT	•				•	•				•		14—1	19
ספר תפלה ורגד		•					•	•			•		20-2	25

Die Sprüche Salomo's

nach ber Auffaffung ber Beisen in Talmub und Mibrasch bargestellt und fritisch untersucht

pon

Bermaun Deutich.

Borbemerkungen.

Bieljährige, eingehende Beschäftigung mit dem rabbinischen Schriftthume bestätigte mir immer mehr die bereits von Ansberen ausgesprochene Neberzeugung, daß die in den schriftlichen Urkunden der Rabbinen (der beiden Talmude und Midraschim) ausbewahrten haggadischen Bestandtheile, wenn auch äußerlich mehr in Form homiletischer Gedankenverknüpfungen und — zum Zwecke des religiösen, die Geseschestimmung normirenden oder die sittliche Wahrheit begründenden Verständnisses — frei gewählter Analogien und Wortvergleichungen sich darbietend, in ihrem innern Gehalte jedoch eine Fülle von Besmerkungen sprachwissenschaftlichen und kritisch exegetischen Characters in sich bergen, die, herausgehoben und klargestellt selbst der modern-wissenschaftlichen Exegese werthvolles Material und reiche Ausbeute an die Hand geben könnte. 1)

¹⁾ Die Grammatik und Lexicographie — so urtheilt auch hirsch selb "der Geist der talm. Auslegung der Bibel", Th. I S. 136, 138 f. — dürsten wohl noch manche Ausbeute aus der talmubischen hermeneutik gewinnen, und es verlohnte sich wohl der Mühe, neben den Paraphrasen, auch noch die Kenntniß des Talmuds in Stellen, in denen die einsache Auslegung vorherrschte, für das heutige Bibelstudium zu benuhen. — In ähnlicher Weise stellt es neuerdings Südemann in der "Monatsschr. für Wissenschaft des Judenthums" Jahrg. 1880 S. 84 als ein sehr dankenswerthes Unternehmen hin, den Midrasch nach seiner Brauchbarkeit sür die wissenschaftliche Exegese der heil. Schrift zu

In der That ift nicht Alles, was man unter Sagaaba verfteht, die freiefte Anwendung des biblifchen Lehrstoffes; vielmehr enthalten bie meiften haggabischen Auslegungen ber Kalmubiften und Mibraschlehrer, wenn man ihre paraphraftische bulle und ihr moralisches Lehrgewand, womit sie ben Schriftvers umgeben, entfernt, in ben meiften Källen einen gefunden Rern echt rationeller, auf Eruirung bes Wortfinnes und bes Satgebankens gerichteter und auf gebankenmäßige Auslegung führender Eregese. Allerdings fann biefe, wie alle fpraclichen Erklärungsweisen, keinen Anspruch auf Unfehlbarkeit machen, aber ausgebend von Mannern, bie gur Sprache ber Schrift noch ein ziemlich unmittelbares, unreflettirtes Berhältniß hatten, und bie außerbem ju allererft fich mit ber Erforschung und fritischen Durchbringung berfelben abgemüht, wird fie wohl ber Beachtung und gewiffenhaften Brufung werth bleiben muffen.2)

untersuchen und bie Ergebniffe biefer Untersuchung jufammenzuftellen, "ba werbe fich zeigen, bag berfelbe einen großentheils noch ungehobenen Shat rationeller Egegefe enthalte". — Fürft, in seiner Schrift "ber Ranon bes alten Teftam." S. 9 u. f., lentt die Aufmertjamkeit ber Bibelforicer auf die tritifchegeschichtlichen Buntte, beren erfte Faben bereits im Salmub ju finben, bin, und chenfo führt Joel, in feiner gelehrten Abhandl. "Spinoza's theol.:polit. Tractat auf feine Quellen geprüft" S. 14 und 31, die Bebeutsamfeit ber von ben Talmublehrern auf fritifc-wiffenschaftlichem Gebiete gegebenen Anregungen und Refultate in einigen Beispielen treffend por. Auf die Wichtigkeit ber im Talmub und Mibraich gegebenen etymologischen Untersuchungen über vericiebene Orts: und Berjonennamen weift Dutes, in ben mit Emalb berausgegebenen "Beitiagen gur Befdichte ber alteften Auslegung" II. S. 49-53, mit Rachdrud bin. Treffend nennt Deligich (gur Befch. b. jub. Boefie S. 34) ben Midrafch eine poelifche Ercgefe, b. h. cine folde, bie von den bunteften Gemalben, von Parabeln und Sagen, eingefaßt ift, und von ber Arbeit, aus jener Umhullung mit forfcenbem Sinne ben beabsichtigten Gebanten beraus,ufinden, fpricht icon Rroch: mal, indem er (More Rebuche ha-Seman porta 11, 7) für das richtige Erfaffen jebes talm. Musspruches המשפת מלבוש הציור והלצה ההגרית wie dieses auch der scharffinnige R. Samuel Edeles gethan, verlangt.

²⁾ Rachmanibes zu Erodus 13, 16 nennt fie auch darum die "ftim m:

Leiber aber ift bei allen unbestreitbaren Fortschritten auf bem Felbe ber biblischen Eregese gerade nach biefer Richtung bin ein Rudfdritt zu verzeichnen, indem die feit ber Mitte biefes Sahrhunderts vorherrichende historische Eregetit bie alt= jubifche Tradition fast gang ignorirt, und ber Beg, von bem bie bebeutenben Sprachforscher Reuchlin, Burtorf und Gesenius bei allen ihren Untersuchungen auf sprachwiffenschaftlichem Gebiete ausgegangen und bem fie nicht jum fleinften Theil ihre großen Erfolge auf biefem Gebiete zu verbanken haben, von vielen modernen Sprachforschern fast völlig aufgegeben Man begnügt fich mit den vererbten Trummern fpanisch= arabifder Sprachwiffenschaft, ohne zu bebenken, bag bie meiften iubifden Sprachgelehrten jener Epoche, wie Saabia, Menachem b. Sarut, Ibn Ganach, R. Hai Gaon u. v. a. gerabe burch ihr Rurudgeben auf die alte Tradition und burch Benutung ber von ben Rabbinen gegebenen Resultate fo Erfolgreiches und Berbienftliches zu leiften im Stanbe maren.3)

berechtigten בעלי הלשון," ohne beshalb ben Berth ihrer eregetischen Auslegung ju überschäten (f. beffen 1713) "Disputationes" S. 4). Gin unwiderlegbares Zeugnig ber tiefften grammatifchen Renntnig und Sorgfalt bleibt bas Studium ber Maffora, bas bereits gur Beit ber Talmudlehrer in höchster Bluthe ftand (Joseph. c. Ap. 1, 8; f. Ribbufdin 30 a und j. Ralm. Schefal. V 1; vgl. auch Magazin f. Wiffensch, b. Judenth. Sabrg. 3 S. 102 f.), und bie angftliche Bewiffenhaftigfeit, mit ber man ben Beftand bes Tegtes mahrte und hütete (vgl. Gichhorn, Ginl. § 111, 113 123, und Joft, Gefc. d. B. Jfr. IV. S. 36; Geiger, Urschrift und Heberf. S. 3 u. 6), fo wie bie Aufmertfamteit, mit welcher man auch ju bomiletischen 3meden auf die Bahl ber Ausbrude und Bortformen achtete. Aus ber pracifen, geiftreichen, in ihrer Beife Kaffifden Sprache ber Difchna einerseits, und ber aus ber talmubifchen Beit ftammenben Gebete anderfeits, geht, wie icon 3 o cl (Blide in bie Religionsgeschichte S. 55) richtig bemerkt, beutlich hervor, bag jene Manner bie Rabigteit, fowol bes miffenschaftlichen, wie bes fünftlerischen Gebrauchs ber bebr. Sprache, noch im höchften Grabe befeffen haben muffen. Bgl. auch Beiger, Urich. S. 14 u. 159 f. Fürft, Cultur: und Literaturgeschichte ber Juben in Afien G. 25 f. u. S. 63.

^{3,} Ihn G'anach in der Borrede seines großen gramm. Werkes Kitäb al-Luma (hebr. רקמה) sagt selbst, daß ihm die Alten durch ihre treue Bewahrung und grammatische Behandlung des Textes den Anfloß

sucht, ba wo es sich um Erklärung eines schwierigen Ausbrucks handelt, bei Origenes und Hieronymus Rath, ohne die Quellen, aus benen jene selbst ihre Traditionen und Kenntnisse gesichöpft, zu befragen 4)

Eine Hauptursache bafür mag allerdings in dem Umstande liegen, daß der Weg zu jenen Quellen nicht so leicht zugänglich ift, und daß bei der so weitschichtigen Zerstreutheit und Zusammenhangslosigkeit, in welcher die schrifterklärenden Aussprüche der Rabbinen im Talmud und Midrasch auf uns gekommen, eine Auffindung und nügliche Berwerthung dieser für den sorschenden Gelehrten keine geringe Mühe ist, welchem Uebelstande die in den Werken Toldot Ahron, Toldot Jacob und Bet Ahron gebotenen Hilfsmittel nur wenig abzuhelsen im Stande sind.

zu seiner Arbeit gegeben. Er weift u. a. auf ben talmubischen Ausspruch, daß die Söhne Judas, weil sie genau in ihrer Sprache waren, auch das Gesetzeschalten, hin (Erubin 53b), und erinnert auch daran, daß die Talmublehrer sich nicht gescheut, zur Erklärung eines biblischen Wortes sich auf das Griechische, Persische, Sprische, Arabische, Afrikanische und andere Sprachen zu berusen, was das Verständniß dieser Lehrer für eine wissensichtige Sprachvergleichung deutlich erkennen läßt.

⁴⁾ Das Ignoriren ber jübischen Tradition für bie Schriftauslegung von Seiten neuercr Sprachforscher beklagt auch Delitich in dem Buche "zur Geschichte ber jüb. Poesie" S. 6. In der That ist er Derjenige, der in seinen Commentaren auf die rabbinische Auslegung am meisten Bezug nimmt, was schon Zunz (die synagog. Poesie II. S. 178) bezügslich der Würdigung der spätern jüd. Poesie von Seite dieses Gelehrten rühmlichst anerkennt und hervolhebt. Siehe w. u. Ann. 18 u. 19.

^{*)} Diefe Schwierigkeit ward ichon von den Talmudlehrern felbst erkannt und hervorgehoben. Jerufch. R. hafchana III, 5.

Mit Hülfe ber vorhandenen Nachschlagewerke gelangen wir zwar zu ber Quelle, aus ber ber Strom rabbinischer Auslegung über saft jeden Vers ber heiligen Schrift im reichten Maße sich ergießt; allein jener Strom theilt sich dann in mehrere Arme, beren einer, und zwar der der sinngemäßen Auslegung, 1) auf welchen es dem forschenden Sprachgelehrten doch am meisten ankommt, wie durch eine fruchtbare Gegend sarben= und blüthenreicher Pflanzen, durch ein Gewirr homisletischer und moralisch-philosophischer Lehrbetrachtungen dahinsslicht, deren üppiges Wachsthum jenen Strom der reinen Worterklärung ganz verdeckt, so daß sein Vorhandensein oft sehr zweiselhaft scheint.

Wir sagen "scheint", weil in Wahrheit die Auslegung ber Rabbinen, so frei und eigenwillig sie uns auch oft erscheinen mag, sich nie ganz von der grammatischen Erklärung und dem gegebenen philologischen Berständnisse emancipirt hat, wie dieses beispielsweise im Alexandrinismus, wo die Allegorie die Stelle grammatischer Interpretation fast ganz verdrängt hat, geschehen ist. Als Beweis hierfür könnte man schon die beiden Borläuser jener Richtungen, Philo und Josephus, anführen. Denn während bei ersterem die weitzgehendste Allegorie die Stelle eigentlicher Auslegung oft ganz

Frankfurt a. d. D., und im Jahre 1880, erweitert auf 70 Aggadas Werke, in Wilna wieder selbstständig erschienen ift. Die Benützung dieses letztgenannten Werkes wird daburch, daß in ihm die angeführten Widrigf-Werke, anstatt nach allgemein gultigen Paragraphen oder Capiteln, nach der Seitenzahl eitirt werden, sehr erschwert, auch find viele Angaben, insbesondere in den Ausgleichstabellen, salsch.

ין משומו של מקרא (Sabbat 63a, Halighot Dlam p. 47. Das lebendige sprachliche Bewußtsein, dem das einsache Wortverständniß ohne philologischen Apparat klar zu Tage lag, konnte die einsache Wiedergabe besselben nicht besriedigen, und es suchte Bereicherung durch das hienentragen von neuen Wahrheiten und Lehren in das geheiligte Wort. Daraus den Borwurf des getrübten ereg. Bewußtseins abzuleiten, verräth nur mangelndes Versändniß der Eigenthämlichkeit dieser Auslegungsart, wie dieses geistreich Sachs, Religiöse Poesie S. 160 f. mit hinweis auf die Worte Ibn Esra's (Jesod Wore ed. Stern p. 12): אחריהם ירעו הבאים אחריהם המשע יותר מכל הדורות הבאים אחריהם

vertritt, sehen wir letteren, wiewohl er ben Inhalt ber Schrift für seine apologetischen und historisch-kritischen Zwede frei verwendet, sich bennoch nie von ber gegebenen, einfachen Worterklärung vollends entfernen. —

Das Material für eine nupvolle Berwerthung ift beshalb. wie gefagt, in ben Schriftwerken ber talmubifchemibrafchischen Gelehrten in febr reichem Make porhanden, nur mukte es leichter zugänglich gemacht werben. Leiber ift aber in biefer Beziehung bis jest fehr wenig gefchehen. Das weitgebenbe Berfprechen Dutes, e) eine ausführliche Geschichte ber hebraifchen Sprache in ber talmubifchen Beriobe, enthaltenb bie Resultate ber Forfchung jener Zeit über Grammatit, Synonymit und Etymologie, ju foreiben, hat uns Berliner") jum Theil erfüllt; fonft ift, wenn wir von ber Arbeit Surfts über ben Ranon bes alten Testaments nach ben Ueberlieferungen im Talmub und Midrasch absehen, nichts Nennenswerthes zur Klarlegung ber unter ben Allegorien gerftreuten, für eine miffenschaftliche Erklärung der Bibel nugbaren, Bemerkungen der Talmubund Mibrafdlehrer gefcheben. 10) Daber tommt es benn auch. baß ihrer felbst in folden biblischen Commentaren, die, fei es der Ausführlichkeit ober ber freien Auswahl wegen, alle möglichen Auslegungen und Ueberfetungen zu jedem einzelnen Berfe geben, nur felten ober gar feiner Erwähnung geschieht. 11)

^{*)} Im Borwort zu ben mit Ewald herausgegebenen Beiträgen zur älteften Schriftauslegung II S. VIII.

⁹⁾ Beitrage jur hebraifchen Grammatit im Lalmub und Mibrafc, Berlin 1878.

¹⁰⁾ Salfeld in seiner Schrift "das Hohelied Salomos bei den jüd. Erllärern des Mittelalters" ift auf die talmubische Szegese, weil sie außerhalb des Bereichs seiner Arbeit lag, nicht näher eingegangen, und gibt, wie er selbst S. 3 bemerkt, nur eine allgemeine Uebersicht dieser Literatur; Schiffer dagegen "das Buch Kohelet nach Auffassung der Beisen des Talmud und Midrasch" wollte sich zwar "der talmudisch midraschischen Periode in eingehender Beise zuwenden", hat aber, indem er Homiletisches und Szegetisches nicht auseinander hielt, viel zu wenig für den Zwed des Nachweises rein wissenschaftlicher Auslegung im Talmud und Midrasch geboten.

²¹) Dieses ift auch vielfach schon ben alteften jub. Auslegern paffirt.

Hierin eine theilweise Aenberung herbeizuführen und bas burch ein verkanntes und beshalb vielfach misachtetes Gebiet zu größerer Anerkennung zu erheben, ist die Aufgabe, die sich bie solgende Schrift gestellt hat. Was bisher nur an einzelnen Beispielen gezeigt, das will sie an der Hand eines ganzen biblischen Buches versuchen. Sie will beweisen, daß aus einer gründlichen Beachtung aller, oder auch nur der meisten über irgend ein Buch der heil. Schrift uns erhaltenen haggadischen Aussprüche der Rabbinen, sich so manche kritischzgeschichtliche Anschauung und Anregung gewinnen, so manch schöne und sinngemäße Erklärung sinden läßt.

Die Resultate bieser Untersuchung waren benn in ber That für uns selbst ganz überraschenbe. In fast jedem Rappitel bes hier besprochenen Buches bürfte uns an mehreren Stellen der Nachweis gelungen sein, daß viele dunkle Sate, die erst von dem Lichte der modernen Philologie erhellt scheinen, diese ihre Beleuchtung bereits von Seiten jener Rabbinen erhalten; die Lösung anderer rathselhaften Stellen,

So eifert Dunasch gegen eine Erklarung Menachem b. Seruts ju bem Borte 'nur (1 Sam. 12, 3), ohne baran zu benken, daß auch ber Talmud Diefelbe hat (Rebarim 38 a); ebenfo wiberlegt er beffen Auffaffung bes Ausbruck אולל Jj. 16, 15, bie auch im Mibrasch ju Echa 1, 22 ju finden. Desgleichen wiberlegt Parchon in feinem Ergiton unter ?" eine Erklärung Saadias ju IV DR. 10, 31, die auch ber Dibrafc j. St. bat, und citirt beispielsmeife unter 553 eine Erflarung Chaffugs ju 3 M. 20, 12, die fich ebenfalls im Midrafc (? Jaftut näml.) befinbet. Eine Stelle, mo Saadias mit Debarim rabba jufammentrifft, ift w. u. im excgetischen Theil 24, 21 mitgetheilt. Diefelbe bat auch Rimdi unter AD. - Aehnliche Beifpiele tonnten wir noch mehrere anführen, boch ift hier immer junachft bie Frage ju untersuchen, ob jene Mibrafch: ftellen biefen Schriftftellern bes 10. Sahrhunderts überhaupt batten betannt fein tonnen. Seben wir boch wie fogar R. Samuel b. Deir an einer Stelle seines Commentars (ju II. D. IV, 10) feine Untenntnig bes Schemot rabba (val. baf. c. 1) verrath, u. g. in einer Beife, welche die Annahme eines Berfchens nicht julagt. Bei ben neueren Auslegern bagegen ift bies gang anbers; hier ift es nur bie gerftreute Raterie, bie fo baufiges Ueberfeben ber rabbinifden Auslegung berbeiführt. Bgl. als Beispiele w. u. im ereget. Theil ju Cap. 20, 14; 25, 23 insbesonbere ju 22, 29.

bie neuere Sprachforscher für fich in Anspruch nehmen zu können vermeinen, bereits von jenen "unwissenschaftlichen" Alten gefunden war.

Daß wir zu biesem Bersuche bas Buch ber Sprüche Salomo's gewählt, hat einsach barin seinen Grund, weil bie haggabische Auslegung, ber es boch meistentheils nur um Hervorkehrung einer sittlichen Wahrheit zu thun ist, in biesen
zusammenhangslosen, die Erfahrungen des Lebens und Denkens
in kurzen Sägen zusammensassenden Lehrsprüchen bei der
ihnen ohnehin innewohnenden ethischen Tendenz dem einsachen
Wortsinne am allerwenigsten Abbruch zu thun brauchte und
sich mehr als sonst an eine sinngemäße Wort= und Sach=
erklärung halten konnte und auch gehalten hat.

Die Werke, aus benen mir unsere Angaben geschöpft haben, sind: die beiden Talmube, Mechilta, Sifra, Sifre, Beßika, sämmtliche Rabbot, Tanchuma, Schocher Tob, Midrasch Schemuel, Midrasch Mischle und Jalkut. 12) Die hier im Namen der Rabbinen erwähnten eregetischen Ansichten und Lehrmeinungen sinden sich in den genannten Werken an den näher bezeichneten Stellen ausgesprochen: theils beutlich, indem daselbst die biblische Stelle sich in freier Verwendung wiederfindet, und aus der bezüglichen Anwendung die Auffassung des Redners von derselben sich klar ergiebt 13); theils verhüllt,

¹²⁾ Ueber biefe beiben letteren wird weiter unten in einem be- fonberen Capitel noch bie Rebe fein.

ביו לוולם אל ירבה ארם רעים בתוך ביתו שנאמר היש בישפל. באפול אין הנשמים נעצרים בעבריל מססרי לשון הרע שנאמר רוח צסון החולל גשם וסנים אלא בשביל מססרי לשון הרע שנאמר רוח צסון החולל גשם וסנים אלא בשביל מססרי לשון הרע שנאמר רוח צסון החולל גשם וסנים לשון סתר אלא בשביל מססרי לשון הרע שנאמר רוח צסון החולל בשם וסנים לשון סתר או שנאטר לשון מחולל השו שנים לשון מחולל השון שנים בחוץ ביתו שנאמר איש רעים אותועל שווים שותועל שותושל שות

indem die Auffassung von einer oft weitgehenden paraphrasti= ichen Lehrbetrachtung umgeben ift, burch welche hindurch wir erst auf bem Bege ber Combinationen und Schluffe zu bem Grundgebanken und ber eregetischen Anficht, von ber bie Betrachtung ausgeht, gelangt finb14.) Jeboch nur folche Stellen, in benen bie versuchte Losung bem einfachen Bortverftande bes bibl. Tertes galt, ober bie auf eine folche Ber= ftanbigung führen, flarzulegen und zu begreifen, mar bie Aufgabe, bie wir uns geftellt; bagegen find andere, die nur ben ethischen und moralischen Lehrzweck in Anlehnung an bas Schriftwort, gleichgültig um beffen Uebereinstimmung mit bemfelben, verfolgen, von ber Untersuchung ausgeschloffen ge= blieben, felbft ba, wo biefe freien Auslegungen als Ergebniß einer ernftlichen Schrifterklärung bargeftellt hatten merben tonnen. 15) Wir wollten bie Rabbinen nicht Dasjenige fagen laffen, woran fie nicht gebacht, und nicht Das als ihre Aus-

y Freund, sondern baß er es als hif Form von yy "bose", "schäblich sein" ausgefaßt hat, wie auch Schultens, Umbreit, Böttcher, Ramphausen, Fleischer und Delitich den Ausdruck erklärt haben, ohne daß sie von diesem ihren altesten Borganger darin etwas gewußt und erwähnt hätten; und ähnliche Beispiele mehr.

¹⁴⁾ Als ein Beispiel solcher Art kann wieder die Art und Weise gelten, wie wir zu 23, 5 aus verschiedenen unklaren haggabischen Aussprüchen die Meinung der Talmudgelehrten über den baselbst vorkommenden Ausbruck synn zu ermitteln versucht haben. Agl. bes. zu Prov. 7, 20.

יים אלנופת הרואה (Berachot 56 b) um bessen garaffen wir beispielsweise ben haggabischen Ausspruch: הרואה (Berachot 56 b) um bessen Berständniß sich bereits Rappoport (im Erech Rickin), Wiesner (in den Scholien z. babyl. Xalm.) und Lebrecht (Rrit. Lese zum Xalm.) bemühen, grammatische Gesichtspunkte unterschieden kön ien, annehmend, der Xalmud habe parallel dem ארדות של הורה (II. S. 21, 12. Jes. 26, 15. Reh. 8, 1, vgl. auch Siporno zu I. M. 28, 11) ארדות של הורה "für Lehrzwecke abgeschiedener Raum" (ארדות של הורה). Jalk. 2. St. u. vgl. Peßach. 85 d, Delissch Sprüche 5, 16) erklärt, und wegen seiner Sprach- und Lautverwandschaft mit rin den Ausspruch gesthan: "wer eine Us im Araume sieht, hosse auf Duz (Lehrversamslungsort)" — doch haben wir solch weitgehende Begriffsbestimmungen, die nicht ganz sicher sind, lieber unterlassen, zumal die Exegese nicht viel damit gewinnt.

legung hinstellen und begrunden, was ihnen felbst nicht eins mal als Bersuch einer solchen, sondern als einsache sittliche Wahrheit galt, die sie, weil keine Consequenz einer falschen Praxis zu befürchten war, 16) ohne Weiteres an das Schriftwort gelehnt.

Bur Feststellung jeber vorgebrachten eregetischen Ansicht ber Rabbinen sind die Ergebnisse der älteren und neueren Ausleger zu Rathe gezogen und für unsere Zwecke gewissenschaft benutt worden. Bon älteren erwähnen wir besonders die Commentare: Raschi, Ibn Esra, 17) Levi, B. Gerson (Ralbag), Salomo b. Melech (Michael Josi, meist von Kimchi abhängig), Menachem b. Salomo (Meri); von späteren die Commentare: Mezûdot, Euchel, Umbreit, Hisig, Malbim, Bertheau, Nowad und Delitssch. Der so gründliche und ausssuch ausschliche Commentar des Letztgenannten war es besonders, der uns, durch seine vielsachen Bezugnahmen auf die Ausselegung des Talmud und Midrasch, 18) mehr als einen treffs

¹⁶⁾ Wo, wie in der Halacha, ja eine solche zu befürchten war, wurde die Auslegung genaucr als DOD (sinngemäße Ausleg.), PT (Hermeneutit), II (nemotechnisches Zeichen), oder RODDN (Anlehnung) gessondert und geschieben. Aussührliches hierüber im Buche Halch Dlam und in Wähners Antiquitates sect. II. Bgl., insbes. Krochmal, More Reb. ha-Seman porta 14.

ארת מולידות של אולים של אול

¹⁸⁾ Er citirt folde ju ben Spruden ju c. 2, 3. 3, 15. 5, 6. 6, 3. 7, 9. 10, 7, 8. 14, 33. 15, 31, 32. 20, 30. 21, 1. 23, 31. 24, 25. 26,

lichen Dienst geleistet, wie es unter ben Erstgenannten besons ber lichtvolle Commentar bes Don Bibal Menachem ben Salomo Meîri war, bem wir viele Sache und Sprache erklärungen zu ben Auslegungen ber Rabbinen verbanken. Euchel und Delitsich haben ihn bereits mehrfach benutzt, an vielen Stellen aber auch zu ihrem eigenen Nachtheil unbenutzt gelassen.) —

Hier wären wir nun mit den einleitenden Borbemerkungen zu Ende, doch sind wir durch die Form, die wir der folgens den Schrift gegeben, gezwungen, diesen speziellen noch eine mehr allgemeine Bemerkung folgen zu lassen. Wir wissen nämlich, daß es Manche geben wird, die dieser Schrift, weil in ihr die Meinungen und Anschauungen der Talmuds und Midraschgelehrten, wie sie sich in den verschiedenzeitigen Werken des altrabbinischen Schriftthums darbieten, ungesondert und ungeschieden unter die Allgemeinbezeichnung "die Rabbinen" gestellt und erwähnt sind, Mangel an systematischer Anordnung und wissenschaftlicher Gruppirung und Eintheilung zum Borwurf machen werben. Wir gestehen, daß wir lange darüber

^{2, 5, 8. 27, 14. 28, 1, 23. 29, 4, 13. 30, 4, 15, 29.} Db auch immer in ausreichenber Beise wird im exeg. Theil an den genannten Stellen gezeigt werden.

¹⁹⁾ So 3. B. holt fich Euchel ju 25, 20 eine Erflarung weit ber, bie er im Commentar bes Melri batte feben tonnen; Delisich wieber, ber ihn häufiger citirt (vgl. beffen Commentar 7, 10. 8, 2, 24, 30. 9, 6, 7, 11, 21. 12, 4. 15, 28. 17, 7. 19, 18. 20, 26. 23, 7. 26, 9. 29 19 und fonft noch an verfc. Stellen), lagt ihn in andern Saten (wie 3, 20. 4, 7, 14, 23. 5, 6. 7, 17. 11, 7, 17. 14, 17, 24, 28. 17, 8, 10. 27, 9. 29, 10 u. f.), wo er feine Erklarung hatte verwerthen konnen, sonderbarerweise unberücksichtigt. Bgl. besonders im ereg. Th. zu 17, 10. 7, 22. Den hohen Berth ber Schriftauslegungen bes Meiri preift Jat be Latas im שערי ציון (abgebrudt im Magazin f. 28. d. Judenth. Jahrg. III S. 75); Biographifches über benfelben gibt Stern in ber Einleitung ju bem von Meiri verfaßten Commentar ju ben Spruchen ber Bater, gen. Bet ba Bedira. Wien 1854. Deffen Comm. ju Difchle murbe guerft abgebrudt in ber Amfterbamer Bibelausgabe vom Jahre 1724, bann in ber Burnborfichen, Fürth 1844. Beiteres gehört nicht bierber. -

unschlüssig waren, ob es in ber That nicht rathsamer wäre, einer gewissen gelehrten Sitte folgend, die Arbeit etwas spezieller zu fassen und die Stellung der Rabbinen zum Spruchbuche für die frühern oder spätern Talmudz und Midraschwerke gesondert nachzuweisen. Gewichtige Gründe jedoch haben uns die vorliegende Form als die bessere und wissenschaftlich begründetere erscheinen lassen, und diese sind die folgenden.

Rein Zweig geistiger Arbeit ber palästinensischen und babylonischen Talmub- und Midraschgelehrten ist vielleicht so klar, als die Stellung berselben zu ben einzelnen Theilen der heil. Schrift im Allgemeinen und im Besondern, ebenso der Standpunkt und die Richtung ihrer biblischen Schriftauslegung. Bon ersterer wissen wir, daß, abgesehen von der einige Zeit schwebenden Frage über die Canonizität des Hoheliedes und bes Buches Kohelet,20) allen biblischen Schriften im Großen und Ganzen göttlicher, heiliger Ursprung 21) zugeschrieben wor-

²⁰⁾ Sabbat 30 b. Peßikta r. c. 1. Wajikra r. c. 28. Midr. Roh. c. 1. 21) 3m Grabe ihrer Seiligkeit icheibet fie bie rabbinifche Anschauung burch die Bezeichnung הורה für bas Gefet, בנואה Prophetie und חכמה für die Hagiographen (j. Talm. Maftot II, 8, welche Stelle w. u. Cap. IV Anm. 7 ausführlich erörtert werben wirb), ober indem fie erftere vermittels "prophetischer Begeisterung" (worin fie wieder fünftlich zwischen ber bes Mofes und ber Propheten unterscheibet. Jebamot 49b), lettere (bie Retubim näml.) ברוח הקרש in "beiliger Inspiration" abgefaßt fein läßt. Ohne uns hier in diese schwierige Unterscheidung, in welche bereits Maimonibes (More Reb. II, 45), Rimchi (in ber Gins leitung g. b. Pfalmen) und Abravanel (in ber Ginl. g. B. Jofua) tiefer eingegangen und beren Resultate Carpzov in seiner Introduction ad. libros canonicos V. T. (I. p. 26, III. p. 72) viel Ropfzerbrechen verhaben, naber einzulaffen, wollen wir nur baß, ba ber Ausbrud ann nicht eigentlich "göttliches Gefet", ber Ausbrud בנואה nicht eigentlich "Prophezeiung" (f. Rafchi Eg. 7, 1 und vgl. Joseph. c. Ap. c. II) und רוח הקרש nicht gerobe bie "höhere Infpiration", fondern wie '77 777, tas Entflehen und Werben alles Soberen und herrlichen in ber Menfchenwelt, es fei burch bie hand bes Runftlers (2 M. 31, 3), burch bie Rraft bes Belben (Richter 6, 34. 11, 29. 13, 25), burch die Tugend bes Regenten (4. DR. 11, 17. 1. S. 16, 13) und vieles Andere noch (1 M. 41, 38. Pf. 51, 12), was als Ausfluß bes in ber Welt wirkenben Gottesgeistes erscheint, bezeichnet, so warb mit

ben ift. Bon letterer, bie Richtung ihrer Schriftauslegung betreffend, ift soviel klar, bag bieselbe ben ganzen langen Zeitraum hindurch, in welchem ber benkenbe Geift ber Rabbinen

ber Anwendung jener Bezeichnungen nicht, dem gemachten Unterfciebe entsprechend, confequent verfahren, und ber Ausbrud HIIN gleichmäßig für ben Inhalt ber Propheten wie für ben ber Sagiographen gebraucht (Tofifta Meg. c. 3. B. Mez. c. 11. B. Batra c. 8 u. f. vgl. auch w. u. c. III), sowie auch die Formel: דה שנאשר ברוה"ק auf ben Inhalt aller heiligen Schriften angewandt wird (bie Rachweise bierfür find bei Rung G. B. an vielen Stellen, Die er auf S. 352 jusammenftellt, gu finden). Berben ja von ber Schrift felbft icon bie Aussprüche ber Propheten als Alf bezeichnet (II. R. 17, 13. Jes. 8, 10. Reh. 9, 32), infofern biefelben "Anleitung" jum rechten Lebensmanbel find (הורה) ift außerbem etymologisch mit bem von ber prophetischen Beisfagung gebrauchten Min Jef. 28, 14 verwandt, f. Gefen. 3. Jef. 8, 16), und, von biefem Gefichtspuntte ausgebend, behaupten bie Beifen bes Mibrafc mit Recht: "Auch bie Propheten und Sag iographen find Thora" (Tand. sect. אר in Anlehnung an Ph. 78, 1; vgl. auch Ber. r. c. 92 und f. Abot III, 17.) In dem angegebenen Sinne nennen Philo und Josephus auch die Schrifterklarer oft "Bropheten" (f. auch Erg. Jef. 9, 14. 28, 7. B. Batra 12a), infofern fie ja bie Propheten, die fich ebenfalls mit bem Ausbau ber Schrift beschäftigt (Chr. II, 13, 22. 24, 27), erfest haben, und auch bie Aussprüche Salomo's werben prophetische genannt, nicht nur ba, wie im Spruchbuche, wo er bie Ginfict in bas richtige Thun lehrt (w. u. Cap. VI), sondern auch in Stellen, wie in Robelet, wo fein "eigener, reflectirenber Geift" (Tofifta Jaodajim II, 6. Zalm. Meg. 7a) sich erft burch Zweisel hindurch zu ber Erkenntnig bes absoluten Bahren emporzuringen sucht. In biefer, wie wir glauben richtigen, Auffaffung tann uns eine Stelle (Talm. Deg. 14a f. auch 7b), welche Salomo eine Art prophetischer Begabung guschreibt (vgl. More Reb. II 45), fowie bas Targum, welches ben Sat: "und er fprach über bie Baume von ber Beber bis jum Djop" (1 R. 4, 33) von einem mirt. lichen Beisfagen Calomo's über bie fpatern Ronige bes Saufes David verfteht, nicht irre machen, vielmehr halten wir uns an bie richtige Definition, die auch Meiri bem bei Salomo angewandten Ausbrud Mante gibt: לא שיקרא נביא ולא נמצא בדבריו הגרת עתידות כלל אבל דבריו ומוסריו מדרך השפעת שפע חכמה כדרד כל חכם שלם, was in ähnlicher Weise Dutes (Introduction hist. et litt. aux Proverbes S. 41 ber Cabn'ichen frang. Bibelausgabe) durch bie Borte ausbrudt: »Ce mot (התנבא) est employé ici dans le sens de parler en général et non avec la signification de prophétiser comme dans le Targum

fich bamit beschäftigt, nicht bie Bahnen verlaffen bat, in welche bie Berhältniffe fie einmal gebendt hatten. Diefe beftanben, wie for oben bargelegt, in ber freien Anwenbung bes biblischen Lehrstoffes und seiner exegetischen Berwerthung, fei es ju bem Amede, um ben religiblen, bie Befetesausführung normirenben Bestimmungen Salt und Festigkeit zu geben, fei es um für die Bedürfniffe ber Reit und bie in ihr erkannten religiösen Bahrheiten und sittlichen Grundsätze bie Beglaubigung aus bem vielgestaltigen,22) gottlichen Worte gu bolen. Das ift bie Basis ber altrabb. Schriftauslegung, wie fie uns von ben ältesten bis jum jungften Dibrafc berab in gabllosen Beispielen in gleicher Beise entgegentritt. Die verfciebenen Namen ber Mibrafchim bezeichnen bemnach teine verschiebene Richtung in ber Auslegung, fonbern einfach Berte, die burch die Reit ihrer Entstehung, ober, auch inhaltlich, burch ihren theils vorwiegend halachischen (wie Sifra) ober haggabischen Charafter (Sifre, Dedilta) geschieben finb; in ber erklarenben Auffassung bes biblischen Textes aber ift es ein Beift und ein Sinn, ber fich burch bas gange reiche, viele Sahrhunderte umfaffenbe, Material bes rabbinifden Schriftthums hindurd; aieht.

Wenn beshalb hier überhaupt eine Unterscheibung zu= laffig mare, so ist es gerabe biejenige, bie gewöhnlich nicht

Koh. I, 1..., wie ja in ber That das Trg. selbst den Ausbruck NID oft mit NIDD wiedergibt (s. Joel Löwe Einl. 3. d. Ps.), und wir begreisen wirklich nicht, wie Schiffer (d. B. Rohelet S. 110) so etwas Sinsaches übersehen konnte. Bgl. Fürst, der Kanon S. 10 u. 50 u. s. auch w. u. Cap. 1 Anm. 11.

²³⁾ D'O, jer. Talm. Sanhebr. IV, 2. Maßech. Soferim XVI, 6. Mibr. r. z. Hohl 2, 4. Tanchuma Anf. Bamidbar. Auch bas Trg. z. Hohl. 1, 11 spricht von "ben 49 Arten ber Gesetzauslegung," wozu Salselb (b. Hohel. S. 8 Anm.) irrthümlicherweise Sanhebr. 99a als Quelle angibt. Bgl. noch Erubin 13b und 21b, Sanhebr. 17a, Taamid 32b. Bon den 50 Pfaben der Erkenntniß habe selbst Moses nur die 49 erreichbaren erklommen — lautet ein dem erstern entsprechender Ausspruch der Rabbinen Rosch Holl. 21a; Redarim 38a.

gemacht wird, nämlich, daß man die Stellung ber einzelnen Lehrer, die fich mehr ober weniger an ben bogmatisch über= lieferten Standpunkt halten (f. w. u. Rap. 1 Anm. 2), unter= fuct, ober auch die einzelnen Werke nach ihrem babylonischen ober paläftinäischen Urfprunge auf eine etwa in ihnen ber= vortretenbe verschiebentliche Auffaffung ber einzelnen Bucher ber beil. Schrift prüft. Schon ber Talmub ichreibt, wie oben gezeigt, ben palaftinaifden Gelehrten größere grammatifche. Benauigfeit zu, und auch in ber homiletischen Anwendung berricht bier insofern ein gewiffer Unterschied vor, als bei erfteren bas Momobibactische,23) bei letteren mehr bie nationale Sage in ber Auslegung überwiegt 24;) eine Unterscheibung jeboch, die von ben einzelnen Mibrafchwerken ausgeht und hierin eine verschiedenartige Auffaffung entbeden will, ift eine verfehlte und falide, weil bie gefammte haggabifde Thatia= feit von bem mischnisch=talmubischen bis jum geo= naifden Reitalter im Großen und Gangen von einem einzigen Bringip beherricht, aus einem einzigen Brundgefet, bas von Religion und Befdichte bebingt war, refultirt. Mur bie Form (bie Sprache, Anordnung, Bortragemeife) trägt bie Mertmale ber Reit und ber Beimath, die fie hervorgebracht, an fich, nicht aber ber Inhalt. Diefer besteht gleichmäßig in ber freien Anwendung und allegorischen Auslegung bes Schriftverfes, wie fie, über ein Jahrtausend hindurch, sowohl bei ben Juben, als bei ben Grieden, Sprern und Chriften in ber Bebandlung bes Schrift= textes herrichend mar.25) Erft bas Aufblühen ber arabifch=

²⁵⁾ Bgl. Josephus, B. Jud.. II, 8, 14. Antiquit. XVII, 2, 4. s. auch bas Schlußwort im procem. bazu.

²⁴⁾ In ben alexandrinischen Schriftwerken ist wieder das philosophischesculative Berfahren in der Auslegung deutlich bemerkbar. (Bgl. Philo de Josepho ed. Mang. II, 46.) Rurz die verschiedene Geistessrichtung hatte immer eine verschiedenartige Auffassung und Auslegung des Schriftwortes zur Folge.

²⁵⁾ Bung in seinem für die geschichtliche Behandlung der Midrafchliter. grundlegenden Berte "die gottesbienfil. Bortrage der Juden" (Berl. 1832) hat zwar ben unterscheidenden Charafter der einz einen Midrafch-

spanischen Grammatiker bezeichnet hier einen Wenbepunkt, und hier erft ift bie Linie zwischen haggabischer und gram= matischer Exegese zu ziehen.

Außerbem müßten wir gar nicht, bei welchem Mibrafch= werke wir bie Grenze zwischen alterer und jungerer Saggaba zieben follten. Denn es steben zwar Medilta, Sifra, Sifre und Pegitta rudfichtlich ber Zeit ihrer Abfaffung ben fpateren aleicartigen Literaturmerken voraus: allein auch im Talmub und in ben im nachtalmubischen Zeitalter allmählich entftanbenen Mibrafdsammlungen tommen Saggabas vor, bie um viele Sahrhunderte alter, als die Reit ihrer Rusammen= ftellung, und noch bie in ber geonaischen Epoche entftanbenen Mibrafdwerke enthalten literarische Spuren, bie uns in bie altefte Reit haggabifder Schriftauslegung gurudführen. Auch bas erft gegen bas Enbe bes 12. Jahrhunderts entstanbene große Mibrasch = Sammelwerk "Jalkut Schimeoni" trägt biesen trabitionellen Charafter, inbem fast alle barin aufgeführten Saggadas älteren Targumim und Midraschwerken entlehnt find, wenn wir auch nicht immer bie Quelle tennen, aus ber fie gezogen. 26) Finben fich ja auch in viel fpatern Werken Beziehungen auf Saggadas, beren Urfprung uns unbefannt, und bie mahricheinlich ebenfalls gang alten Mibrafcmerten entlehnt finb. 27) Es ift hier also unmöglich eine bestimmte

Sammlungen nach der Zeit und dem Orte il,res Entstehens mit tiefem Scharffinn erkannt und betont, kommt aber zum Schlusse (c. 19) ebensfalls zu dem Resultate, daß jene Unterscheidung nur in äußerlichen Werkmalen (in Sprache, Form und Bortrag), nicht aber innerlich an der Art der Auslegung zu erkennen sei. Diese sei sich hier immer ziemlich gleich geblieben.

²⁶⁾ Bur Befrästigung bes hier Behaupteten sei auf Bung G. B. S. 97, 129, 172, 285, 297 und 321 nachbrücklichst hingewiesen. Giner dronologischen Sintheilung, meint auch Steinschneiber (Polem. und apologetische Literat. in arab. Sprache S. 244), widerstrebt jenes Literaturgebiet, welches wir im engern Sinne als Mibrasch bezeichnen. Denn es lätt fich nur im Großen und Ganzen gewissen Perioden zuweisen.

אונ אפאל behauptet Dukes (Beiträge S. 91), daß auch ber berühmte Ausspruch: חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא הסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא, die Frommen aller Bölker haben Theil am zukunstigen Leben," aus einem

historische Aufeinanberfolge baburch unterscheiben zu wollen, indem man Dasjenige als ältere Haggaba hinstellt, was in ben früher entstandenen Literaturwerken Aufnahme gefunden, bagegen alles Das mit jung bezeichnet, was die später entstandenen Schriften enthalten, vielmehr muß es hier Aufgabe jedes die midraschische Literatur 28) behandelnden Autors sein, bei jeder einzelnen Ueberlieferung, die jene Schriften ihm bieten und welche er für seine Zwecke verwerthen will, mehr aus dem Inhalte, als aus der Quelle, aus der er sie geschöpft, seine Schlußfolgerungen über Alter und literarischen

altern Mibrafcwerte ftammen muß, fonft murbe Maimonibes (Iggeret. Beneb. 1545. S. 8 und Anf. Chelet) und Joseph Albo (3Marim I. c. 25) ibn nicht als fo bekannt citiren. Inhaltlich befindet er fich auch in ber Togifta, Sangebrin 13,2 (ed. Budermandl S. 434). Auch bie von Saadia ju I. DR. 15, 10 ermähnte Tradition, war wohl in einem alten Mibrafc vorhanden, wie Lippmann im Sefat Jether b. 3bn Efra Rr. 7 richtig vermuthet. — Auch wir konnten einzelne von Raschi und Reiri in bem Comm. ju ben Spruchen citirten Dibrafcftellen nicht finden. So behauptet letterer, die Rabbinen (רד"ל) hätten für אולת im Sate Spr. 14, 24 לרית gelesen, welche LAR. wohl bei ben LXX, nicht aber im Mibrafch ju finden. Gine Bermechselung ift es wohl, wenn er behauptet, die Mibraschlehrer hatten bas ראשית Spr. 1,7 mit חרומה ertlärt, ober baf fie ihren Ausspruch חרומה במעשה בראשית an Spr. 25,27 gefnupft, mas fie aber ju B. 2 u. 15 beff. Cap. gethan. אר דרשוה : Aehnlich ungenau muß es sein, wenn er zu 27,14 sagt על הנותן שלום לחבירו קורם שיתפלל: benn biefes wirb von ben Rabbinen aus einem anbern Sas (Berachot 14a) beducirt, und biefer Bers auf gang Anberes bezogen (Erachin 16; Ber. rabba c. 20). — Un: befannt ift uns auch bie Quelle ber von Rafchi ju 19,7 u. ju 26,10 citirten Dibrafdim geblieben. Bgl. baju Bung, G. B. S. 237 Anm. Die zu Cap. 17,1 von Raschi citirte Haggaba lautet im Tanchuma (בלק) gerade umgefehrt, mabrend ber von ihm ju 3,30 citirte Ausspruch, in Befacim 113b in Anlehnung an 8,13, worauf er paffenb, gelehrt wirb. Seine Musführungen ju 5,9. 17,9. 18,26. 27,16 halten wir ebenfalls für aus haggabifden Schriften genommene Baraphrafen.

28) Unter biefem Ausbrude verstehen wir, bem talmubischen Sprache gebrauche gemäß (vgl. die Rote R. hirsch Chajes' zu Erubin 18), auch die Haggabas ber Talmuben. Midrasch bezeichnet übrigens "Studium" (Abot 1,17) und wird auch von dem Studium der Halacha gebraucht. (Bgl. Zunz, G. B. C. 43 Anm.)

1005 I.

Werth zu ziehen. Neuere Gelehrte sind diesem Grundsate in ihren wissenschaftlichen Arbeiten bereits gefolgt 29) und ihm folgt auch die Darstellung in der vorliegenden Schrift, in welcher der Inhalt der gesammten midraschischen Literatur, von der Mischna dis zum Jalkut (mit Ausschluß der kleinern und offenbar spätern Midraschim, wie Abda Gorion, Essa, Tadsche, Abchir, Jalkut Chadasch u. a.) mit kritischer Auswahl benutzt und als Auslegung der "Rabbinen", unter welchen in dieser Schrift nur die Weisen des Talmud und Midrasch gemeint sind, verwerthet worden sind.

Ich hoffe, daß es mir gelungen ift, meinen Gegenstand richtig aufzusaffen und barzustellen und damit — wenn auch teine speciell neuen Gesichtspunkte in der Auslegung des Salomonischen Spruchbuches ausgesunden — einen Beitrag zur bessern Bürdigung der talmudisch-midraschischen Exegese geliesert zu haben. Sicher würde die Erkenntniß von dem Werthe jenes unbeachteten Gebiets auch für die moderne Schriftauslegung sich zu immer größerer Anerkennung ersheben, wenn gründlichere Beobachtung und schärfere Aufmerkamkeit, die hier gebotenen Anfänge verfolgend, mit Eiser und Berständniß ein solches Ziel anbahnen würden.

³⁹) So unter andern Ferdinand Weber in der Form und Anlage seines "System der altsynag. paläst. Theologie" (Leipzig 1880). Schon ältere, wie de Wette, hävernick u. a. behandeln die Seschichte der Auslegung von den Zeiten der Makkader bis zu den spanischen Grammatikern im 10. Jahrhundert als eine sich darin im Großen und Ganzen gleichbleibende Periode.

Erfter Theil.

Enthält bie Ueberlieferungen ber Weisen bes Talmub und Mibrasch über Berfasser, Sammlung, Eintheilung, Namen, Inhalt und Charakter bes Salomonischen Spruchbuches.

Erftes Rapitel.

bom berfaffer der Sprüche.

1. "Die meisten Kritiker" — so schreibt Schleiben in seiner Schrift über die Bedeutung der Juden für Erhaltung der Wissenschaften 1) — "glauben, die sogenannte Bibelkritik sei ihre Sache und ein Product der neuern Zeit; wenn sie jedoch fünszehn Jahrhunderte in der Geschichte zurückgehen, so kommen sie der Wiege dieser Wissenschaft schon etwas näher. In der Mitte des dritten Jahrhunderts entschied R. Simon d. Lakisch: Hiod habe nie gelebt, sondern sei das Product einer sinnigen Dichtung, und die Engelnamen seien von den Juden im Exil einem fremden Bolke entlehnt." — Wiewohl nun Schleiden als Beweis für die Thatsache, daß auch die ältesten Rabbinen schon selbstständige Bibelkritik gestrieben, noch zahlreiche andere Beispiele hätte ansühren können,") so ist doch das von ihm gewählte eines der bes

^{1) 2.} Aufl Leipzig 1877. S. 15.

³⁾ Sie waren 3. B. die ersten, welche auf den Bechsel des Gottessnamen in und Unix in der Erzählung der Schöpfungsgeschichte (Bereschit r. zu Genes. 2,4) und dann wieder auf den ersten Wechsel dieser Bezeichnungen mit MUX in (I. S. 1,11. Berachot 31 b, s. die Bem. Edeled das.) hingewiesen, wenn auch nicht zu oberstächlicher Hypothesenmacherei benützt haben. Desgleichen waren sie die ersten, welche das Borhandenssein einzelner nichtzestanischer Bestandtheile im Buche Jesaia ersannt haben (Wasitra r. c. 6. Jast. Jes. c. 8), und dergleichen niehr. Bergs. oben die Rachweise in den Borbemerkungen Anm. 1.

zeichnenbsten biefer Art .. Denn nicht bie von ihm angeführte Bebauptung R. Simon b. Lafisch's allein, sondern die gefammten überlieferten Meuferungen ber Rabbinen gerabe über biefes Buch laffen uns einen Blid in bie unbefangene, vorurtheilsfreie Art, mit ber biefe Gelehrten auch an bie Prufung biblifder Stoffe gegangen, thun. Denn faft gibt es feine Anficht über ben Urfprung und bas Entfteben biefes Buches, die in bem Streite ber Bibelforfcher barüber hervorgetreten, welche nicht icon bei ihnen ihren Bertreter fanbe. Bon Denjenigen angefangen, die ben Berfaffer beffelben unter ben Relten vormosaischer Bater gesucht, 3) bis auf Diejenigen, bie ihn in ben Kreis ber von Jerufalem Ausgewanderten verfegen,4) - fie alle finben in ben Anfichten ber Rabbinen ihre Stupe. Ja auch Diejenigen, die ben Berfaffer bes Buches einen alten Araber, b) einen Genoffen Jethros', 6) einen Reitgenoffen Mofes', 7) nennen - fie alle konnen ihre bies= bezügliche Ansicht an die ber Rabbinen lehnen. 8)

³⁾ Carpzov, Introductio etc. p. 53. Sichhorn §. 631. Michaelis, Jahn u. v. a.

⁴⁾ Grotius, Gefenius, Hartmann, Batte u. a. -

⁵⁾ Bribel, Gerh., Calov; vgl. auch hieronym. praef. in Dan.

⁶⁾ Lee, Herber u. a.

⁷⁾ Michael. notae uberr. in libr. Jobi 11 f.

Beweift uns nun bie angeführte Stelle, baf es burchaus nicht zu ben bogmatischen Boraussenungen ber Gelehrten bes Talmub gehört, jeber fritischen Analyse, welche ben Inhalt ber beiligen Schrift nach feinem fprachlichen und gefdict= lichen Rufammenhang unterfuchen und begreifen lehrt, ju widerftreben,) fo merben mir auch ihre Behauptung, unfer ganges Spruchbuch fei, wie es ber Gesammttitel und bie Aufschrift ber einzelnen Theile 10) besagt, echt falomonisch, als frei von jeber "bogmatischen Befangenheit und alt= synagogalen Beschränktheit" - ein Borwurf, ben neuere Rrititer fo oft gegen ihre Aussprfiche erheben - gethan, ju begreifen und aufzufaffen haben. In ber That, will man fich nicht burchaus zur Maxime ber mobernen Kritit, als maren bie ben Buchern ber bl. Schrift gefetten Auffchriften nicht zur Berbeutlichung, fonbern zur Unbeutlichmachung beigefügt, bekennen, und will man nicht burchaus bie Orbner bes national = ifraelitischen Schriftthums 11) ju Kalfdmungern

⁹ Rur für jene faliche Kritik, welche in selbstgefälliger Billir Alles leugnet, was sie nicht begreift, andert, was ihr nicht paßt, nur für eine solche bieten ihre Schriften keine Anhaltspunkle dar; dagegen sindet diejenige Kritik, die nicht im Boraus mit negativen Resultaten kommt, sondern vorsichtig priisend an das durch Jahrtausende Beglaubigte hersantritt und lieber der Tradition vertraut, als durch unsicheres Endurtheil sie umzustoßen, so manchen Fingerzeig in ihren verhüllt geäußerten Untersuchungen und Erwägungen vor. Bergl. Krochmal, More Rebuche has Seman port. 14.

¹⁰⁾ C. 1,1. 10,1. 25,1. Bur Ertlärung biefer wieberholten Auf-foriften f. w. u.

¹¹⁾ Bu biefen zählen wir auch die Sprüche Salomo's, weil der Geist ber in ihnen niedergelegten Lehren nur aus dem Boden der israelitischen Rationalität, in welcher die geoffenbarte Wahrheit in das Selbstdewußtsein aufgenommen und ebenso sehr zum Objecte des Denkens und Erkennens, als zum Motive des Wollens und Handelns gemacht worden, hervorgehen konnten (Reil, hist. krit. Einl. S. 347), wiewohl die Jettzeit in ihnen die Grundlage der allgemein menschlichen Moralität ehrt. Wir wollen als Beweis hierfür, daß es der Geist des geoffenbarten Gessetzs ist, der in den Sprüchen hindurchleuchtet, nicht auf Spr. 3,9. 11,1. 20,10. 24,23. 28,21, die ein lautes Scho einzelner gesetzlicher Vorschriften sind (Exod. 23,19. 34,26, Rum. 15,20. Deut. 18,4. 26,10. 5,13. 1,17.

stempeln: — ein triftiger Grund, das salomonische Spruchbuch von dem Namen Desjenigen loszulösen, den die Ueberlieferung als dessen Berfasser nennt, liegt nicht vor. Denn nicht allein hat die Ausschicht hier das geschichtliche Zeugniß sur sich, wonach die Spruchdichtung ein besonders viel gepflegter Zweig der dem Wissen und der Kunst zugewandten Geistesthätigkeit Königs Salomo gewesen sein soll, welche Ueberlieferung deutlich besagt, daß er auf dem Gebiete der Spruchdichtung nicht blos "die keimenden Triebe seiner Zeit geweckt," daß er vielmehr selbst darin in ausgedehntestem Maße productiv schaffend gewesen, sondern auch der gesammte Inhalt der drei Theile unseres Buches trägt die Spuren jener Zeit und der in ihr herrschenden sittlich-religiösen Auschauungen deutlich au sich.

Zwar stehen der Annahme, daß der gesammte Inhalt bieses Spruchbuches die Frucht der dem Könige Salomo zugesichriebenen Spruchbichtung sei, einzelne, nicht ungewichtige Bebenken entgegen, und die Rabbinen bes Talmubs und Midrasch haben biese auch nicht übersehen. Das geschichtliche

^{16,19. 25,13)} verweisen, sondern an die dem Gefete nachaebilbeten Spruche über bie Schonung bes Feinbes (vgl. II. R. 23,5 mit Spr. 21,22. 24,17. 25,21) erinnern, die weit von dem entfernt find, was dem fittlich gebilbetften Beifte ber Alten befreundet gewesen. "Tode utr φίλους εῦ ποιείν, τοὺς δ'εχθροὺς χαχῶς", ober mit anbern Borten: si quis vero laeserit, multandum simile jure - so sautet bas Bes fenntniß ber Liebespflichten, Die felbft bie bohere Ausbilbung bes Geiftes im Alterthum erzeugt (Socrat in Xen. Mem. II, 6, 35. Phadr. Fab. I. 26); höher geht icboch bie fittliche Anforderung in ben Sprüchen Salomo's, weil fie aus ben im mofaifden Gefcte niebergelegten Moral. lehren entspringt. Bergl. noch Matth. 5,43 und Spinoza, Tract. theol. polit. XIX,29, ber ben Ausspruch falicilich Mofes auschreibt und fiebe Rafchi ju Jes. 15,5. 21,3). Mit Recht fieht barum auch Sitzig (Gint. S. XII) in den Spruchen Salomo's, im Unterfchiebe ju ben Sprichen anderer Boller, "bas Erheben berfelben von ber Allgemeinheit bes Bebantens jur religiofen Weihe, ber allgemeinen Theorie jur Rucht und Befferung bes Lebens. Allenthalben athmet in ihnen ber Geift bes Befetes burch, und bas gange Bebiet ber practifchen Lebenserfahrungen wird unter religios-bibactifche Behandlung geftellt."

Beugnig 12) fpricht nämlich von breitausend Sprüchen und taufend und funf Liebern, die ber weise Ronig verfaßt, welche bestimmte Angabe, jumal aus einer Reit, in ber bie hiftorifde Ueberlieferung fich noch auf schriftliche Reugniffe ju ftuten scheint, nicht bezweifelt werben tann; bemnach tann ja unser Buch, bas noch nicht 800 ober höchstens 915 18) Berfe enthalte, nicht jene bem Konige Salomo nachgerühmte Spruchbichtung fein, zumal uns ja auch von feinen Liebern, worin er an Fruchtbarteit feinen Bater übertroffen haben foll, faft teines erhalten geblieben; es mare benn, wir wollten in ber breiten Entwidelung ber verschiebenften Dichtungsarten, in welcher bie Gnomenpoefie fich außert, auch Spuren jener Lieber ertennen.14) Dann bliebe aber die geringe Angahl ber in bem Spruchbuche enthaltenen poetischen Erzeugnisse gegenüber ben Angaben im Buche ber Ronige umfo auffälliger, worliber bie Bermuthung, unfere Spruchsammlang fei vielleicht nur ein beliebiger Auszug jener größern, etwa eine Auswahl berjenigen Spruche, die bem religios-moralischen Gebiete angeboren, mit Ausschluß ber bie Naturmiffenschaft berührenden16), nicht hinweghilft, weil fich die Ordner und Sammler biefes Buches, bei ber hoben Meinung, die fie von beffen Inhalt hatten, die Freiheit nicht verftattet haben murben, ihrer Borliebe gemäß bem in beiliger Begeisterung gegebenen Inhalte etwas hinzuzufügen ober hinwegzunehmen. 16) Ohne biefe

¹²⁾ I. Buch ber Könige 5,12.

¹⁸⁾ Die Angabe ist etwas schwankend. In der Petista o. 14, Rabba (aus Tanchuma) IV. M. o. 19, Mibr. Roh. o. 104, Jall. zu d. B. d. Rönige 5,12 (Rr. 178) und in einem Citat bei Rimchi das. heißt eß: אמר רב ברטני חזרנו על כל המקראות (ספר משלי) ולא מאמר שכואל בר נחמני חזרנו על כל המקראות (ספר משלי) ולא מאמר שכל שהתנבא שלמה אלא קרוב לשמנה מאות ספוקים אלא מלמד שכל שהתנבא שלמה אלא קרוב לשמנה מאות ספוקים אלא מלמד שכל בי וני מעמים. Dagegen hat der Midrasch zu Gobel. c. 1 für 800 bie! Bahl: 915 Berse; soviel zählt auch die Massora.

¹⁴⁾ Mibr. a. a. D. ויהי שירו המשה ואלף ... שירו של משל משרו המשה ואלף.

¹⁸⁾ So Reil in Havernicks Ginl. III. S. 425 und auch fcon Levi b. Gerson im Commentar ju ben Buch. d. Rönige.

¹⁶⁾ Diefes unfere Auffaffung jener rathfelhaften, von Raichi und R. Samuel Cheles verfchiebentlich ertlarten Stelle im b. Talm. Deg. 7a:

Annahme aber gibt felbst die hinzuziehung bes hoheliebs und bes Buches Robelet nicht die behauptete Anzahl von Sprüchen und Liebern — das ift die erste Frage, die sich bie Rabbinen in ihrer diesbezüglichen Untersuchung gestellt haben.

Mehr aber noch als die Zahl mußte der ethische, ftreng moralische Gehalt der in dem Spruchbuche niedergelegten Sentenzen und Lehren die Rabbinen zu so mancher Erwägung über die Autorschaft Salomo's bestimmen. Denn zwar steht die Persönlichkeit des Königs im Lichtschmucke des gottbegnadeten Weisen; wohl nennt ihn die Schrift selbst "den Freund und Liebling Gottes", aber wie sie es nicht verhehlen mag, daß das Herz dieses ansangs gottergebenen Königs in spätern Tagen, durch den Einstuß seiner fremdeländischen Umgebung, dem Götzendienst zugewandt worden, 17)

תניא ריש כן מנסיא אומר שיר השירים מפמא את הידים מפני שנאמרה ברוח הקדש קהלת אינו מפסא את הידים מפני שהיא מחכמתו של שקמה. אמרו לו וכי זה בלבד אמר והרא כבר נאמר וידבר שלשת אלפים משל וגר ואומר אל תוסף על דבריו. מאי ואומר וכי תימא מימר מובא אמר דבעי איכתב ודאיבעי לא איכתב. תא שמע אל תוסף על דבריו. Die geschichtliche Stelle I. R. V, 12 fpricht nur von "Spruchen und Liebern", Die ber weife Ronig burch gottliche Gingebung verfaßt; von jener speculativen Forfdung, wie fie im Buche Robelet bervortritt, ist bort nicht die Rede, bemnach ift biese ein Brobuct seines eigenen Rachbenkens und kann nicht gleiche Beiligkeit mit jenen beanspruchen; worauf jeboch die Chachamim erwiebern, bag nach bem Berichte im Buche ber Ronige auch bem Sobeliebe (und ben Spruchen) hoberer Urfprung abgesprocen werben tonnte, ba es boch zweifelhaft, ob biefes vorhanbene Lieb ein Reft ber ihm baselbft jugefdriebenen, in gottlicher Gingebung abgefaßten gablreichen fei, weil boch nicht angunehmen, bie Orbner und Sammler hatten entgegen bem Gebote Foin be (in bem auch bie Rehrseite enthalten) nach ihrem Belieben ausgeschieben und abgesonbert. Aft aber bas Sobelieb und bas Buch ber Spruche, wiemobl ibr Anhalt nicht bestimmt die hiftorische Ueberlieferung L. R. 5,12 für fich bat, heilig, fo muß es auch bas Buch Robelet fein. (Unfere Ertlarung nimmt binter bent Worte כשל ein '131 an, was nach Togafot oft im Lalm. ju ergangen); bas Buch טשרי, beffen Beiligfeit an wenigften in Frage ftanb, ift beshalb nicht besonders bervorgetehrt, mar aber in ber Rrage ber Chachamim וכי זו בלבר אמר mitinbegriffen).

¹⁷) L R. 9,16 f. 26. 10,22. u. f.

ebensowenig konnten jene die Thatsache hinwegschaffen, daß Rönig Salomo durch die von ihm theils herbeigeführten, theils zugelassenen Sitten, den Aufwand gemehrt, den Luxus gesteigert und heidnische Bräuche geförbert hatte und sich somit, sowohl gegen die Gesetze der Schrift, als auch gegen die der eigenen Weisheitslehren schwer vergangen habe. 18) Wenn aber in seinen Lehren nicht der geistige Ausbruck seines eigenen Lebens zu sinden, wenn vielmehr der Gleiche klang zwischen ersteren und letzterem so arg gestört ersscheint: so mußte man dafür eine Erklärung geben. 19) In der That widmen die Weisen im Midrasch dieser schwierigen Frage eine aussührliche Auseinanderschung. Viels

ים j. Xalm. Sanhebr. II,6: והמלך שלמה אהב נשים נכריות ר"ש שתי 'Babli baj. 21b: שתי אמר אהב ממש לזנות ר"י אומר. למה נקרא שמו :1.30 שנו :1.30 Mibr. של .. מקראות נכשל בהם גדול העולם אגר בן יקה שאנר את התורה והקיאה. Bgl. nod, Mibr. r. IL M. a. 6; IV M. c. 4 u. 10. Robelet r. c. 1. - Meiri ju Gpr. 7,7: ונלכר וו. הוא עצטו בשחיתת ואת המחשבה u. f. w. Ein verhüllter Tabel über bie Bracht feines Sofhaltes leuchtet in ber Bamibbar rabba c. 21 an Spruce 13,25 gefnüpften Betrachtung beutlich burch. Ebenfo glauben wir unter ber Bulle jener finnigen Legende "Salomo und bie Ameifen" (Dibr. Bajofca an ber in Anm. 23 angegebenen Stelle, f. auch hammer, Rofenol, I, 147), in welcher eine Ameife ihren Genoffinnen vor bem heranrudenben Konig Salomo guruft: "Begebt Euch in Gure Wohnungen, Ameifen! bag Euch Salomo und fein heer nicht zertrete" - einen in fabuliftifder Umfleibung migbilligenben Ausbrud über ben burd Salomo berbeigeführten Aufwand im Beer und Rriegswefen, gegen welchen bie Bropheten ftets greifert, erbliden ju tonnen.

אנים אונים אונים

Annahme aber gibt felbst bie hinzuziehung bes hoheltebs und bes Buches Kohelet nicht bie behauptete Anzahl von Sprüchen und Liebern — bas ift bie erste Frage, bie sich bie Rabbinen in ihrer biesbezüglichen Untersuchung gestellt haben.

Mehr aber noch als die Zahl mußte ber ethische, streng moralische Gehalt ber in bem Spruchbuche niedergelegten Sentenzen und Lehren die Rabbinen zu so mancher Erwägung über die Autorschaft Salomo's bestimmen. Denn zwar steht die Persönlichkeit des Königs im Lichtschmucke des gottbez gnadeten Weisen; wohl nennt ihn die Schrift selbst "den Freund und Liebling Gottes", aber wie sie es nicht verzhehlen mag, daß das Herz dieses ansangs gottergebenen Königs in spätern Tagen, durch den Einstuß seiner fremdeländischen Umgebung, dem Gößendienst zugewandt worden, 17)

תניא ר״ש בן מנסיא אומר שיר השירים משמא את הידים מפני שנאמרה ברוח הקדש קהלת אינו מממא את הידים מפני שהיא מחכמתו של שרמה. אמרו לו וכי זה בלבד אמר והרא כבר נאמר וירבר שלשת אלפים משל ונר ואומר אל תוסף על דבריו, מאי ואומר וכי תימא מימר מובא אמר דבעי איכתב ודאיבעי לא איכתב. תא שמע אר תוסף על דבריו. geschichtliche Stelle I. R. V, 12 fpricht nur von "Spruchen und Liebern", Die ber weise Ronig burch gottliche Gingebung verfaßt; von jener fpeculativen Forfdung, wie fie im Buche Robelet berportritt. ift bort nicht die Rebe, bemnach ift biefe ein Brobuct feines eigenen Rachbenkens und tann nicht gleiche Beiligkeit mit jenen beanfpruchen; worauf jedoch die Chachamim erwiebern, bag nach bem Berichte im Buche ber Ronige auch bem Sobeliebe (und ben Spruchen) boberer Urfprung abgesprochen werben konnte, ba es boch zweifelhaft, ob biefes vorhanbene Lieb ein Reft ber ihm baselbft jugefcriebenen, in gottlicher Gingebung abgefaßten jablreichen sei, weil boch nicht anzunehmen, bie Orbner und Sammler hatten entgegen dem Gebote Pour in bem auch bie Rehrseite enthalten) nach ihrem Belieben ausgeschieben und abgesonbert. 3ft aber bas hohelieb und bas Buch ber Sprüche, wiewohl ihr Inhalt nicht bestimmt bie hiftorifche Ueberlieferung L R. 5,12 für fic bat. heilig, jo muß es auch bas Buch Robelet fein. (Unfere Ertlarung nimmt hinter dem Worte aw ein "11 an, was nach Togafot oft im Kalm. ju ergangen); bas Buch כשכי, beffen Beiligfeit an wenigften in Frage ftanb, ift beshalb nicht besonders hervorgetehrt, mar aber in ber Frage ber Chachamim וכי זו בלבר אמר mitinbegriffen).

¹⁷⁾ L. R. 9,16 f. 26. 10,22. u. s.

ebensowenig konnten jene die Thatsache hinwegschaffen, daß König Salomo durch die von ihm theils herbeigeführten, theils zugelassenen Sitten, den Aufwand gemehrt, den Luxus gesteigert und heidnische Bräuche gefördert hatte und sich somit, sowohl gegen die Gesetze der Schrift, als auch gegen die der eigenen Weisheitslehren schwer vergangen habe. 18) Wenn aber in seinen Lehren nicht der geistige Ausdruck seines eigenen Lebens zu sinden, wenn vielmehr der Gleichstlang zwischen ersteren und letzterem so arg gestört ersicheint: so mußte man dasür eine Erklärung geben. 19) In der That widmen die Weisen im Midrasch dieser schwierigen Frage eine aussührliche Auseinanderschung. Viels

א שולכור המא אינו אלא מינות אלא מינות אלא אינו אלא מינות אלא אלא מינות מארה המא אינו אלא מינות (Sabb. 56b; vgl. auch Sanhedr. 91b; Abod. S. 4b). Auch spätere Ausleger (Abravanel, Heibegger, Justi in Sichhorns Repert. XXI, S. 120, Batte in s. Buche die Relig. d. a. T. S. 309, Gramberg in d. Religionsid. I. 502 u. a.) haben die Berssündigung Davids und Salomo's so uncrklärlich gefunden, daß einige sie für psychologisch unmöglich, andere nur schwer begreislich sinden. Der eitirte Ausspruch der Rabb. bedarf demnach der freien Auslegung R. hirsch Chajes' (Rebo ha-Talmud Absch. 17) nicht. Sonst (Joma 66 b. Sanhedr. 104b) verheimlicht der Talmud deren Ramen, wenn von ihren Bergehen die Rede.

Annahme aber gibt felbst die hinzuziehung bes hoheliebs und bes Buches Kohelet nicht bie behauptete Anzahl von Sprüchen und Liebern — bas ist die erste Frage, die sich bie Rabbinen in ihrer diesbezüglichen Untersuchung gestellt haben.

Mehr aber noch als die Zahl mußte ber ethische, streng moralische Gehalt der in dem Spruchbuche niedergelegten Sentenzen und Lehren die Rabbinen zu so mancher Erwägung über die Autorschaft Salomo's bestimmen. Denn zwar steht die Persönlichkeit des Königs im Lichtschmude des gottbegnadeten Weisen; wohl nennt ihn die Schrift selbst "den Freund und Liebling Gottes", aber wie sie es nicht verhehlen mag, daß das Herz dieses ansangs gottergebenen Königs in spätern Tagen, durch den Einstuß seiner fremdeländischen Umgebung, dem Gögendienst zugewandt worden, 17)

תניא ר"ש כן מנסיא אומר שיר השירים מממא את הירים מפני שנאמרה ברוח הקרש קהלת אינו מפמא את הידים מפני שהיא מחכמתו של שרמה. אמרו לו וכי זה בלבר אמר והרא כבר נאמר וידבר שלשת אלפים משל וגרי ואומר אל תוסף על דבריו, מאי ואומר וכי תימא מימר מובא אמר דבעי איכחב ודאיבעי לא איכתב. תא שמע אל תוסף על דבריו. geschichtliche Stelle I. R. V, 12 fpricht nur von "Spruchen und Liebern", bie ber weise Ronig burch gottliche Gingebung verfaßt; von jener fpeculativen Forfdung, wie fie im Buche Robelet berportritt, ift bort nicht die Rede, bemnach ift biefe ein Probuct feines eigenen Rachbentens und tann nicht gleiche Beiligfeit mit jenen beanfpruchen; worauf jedoch die Chachamim erwiebern, bag nach bem Berichte im Buche ber Ronige auch bem Sobeliebe (und ben Spruchen) boberer Urfprung abgesprochen werben fonnte, ba es boch zweifelhaft, ob biefes vorhanbene Lieb ein Reft ber ibm bafelbft jugefdriebenen, in gottlicher Gingebung abgefaßten jablreichen fei, weil boch nicht anzunehmen, bie Ordner und Sammler hatten entgegen bem Gebote Foll Rein bem auch bie Rehrseite enthalten) nach ihrem Belieben ausgeschieben und abgesonbert. Ift aber bas hohelieb und bas Buch ber Spruche, wiemohl ihr Inhalt nicht beftimmt bie hiftorifche Ueberlieferung L R. 5,12 für fich bat, heilig, jo muß es auch bas Buch Robelet fein. (Unfere Ertlärung nimmt hinter bem Borte dwc ein 'un an, was nach Togafot oft im Kalm. ju ergangen); bas Buch יסשכי, beffen Beiligfeit an wenigften in Frage ftanb, ift beshalb nicht besonbers bervorgetebrt, mar aber in ber Frage ber Chachamim וכי זו בלבר אמר mitinbegriffen).

¹⁷) L. R. 9,16 f. 26. 10,22. u. j.

ebensowenig konnten jene die Thatsache hinwegschaffen, daß Rönig Salomo durch die von ihm theils herbeigeführten, theils zugelassenen Sitten, den Aufwand gemehrt, den Luxus gesteigert und heidnische Bräuche gefördert hatte und sich somit, sowohl gegen die Gesetze der Schrift, als auch gegen die der eigenen Weisheitslehren schwer vergangen habe. 18) Wenn aber in seinen Lehren nicht der geistige Ausdruck seines eigenen Lebens zu sinden, wenn vielmehr der Gleiche klang zwischen ersteren und letzterem so arg gestört erscheint: so mußte man dasür eine Erklärung geben. 19) In der That widmen die Weisen im Midrasch dieser schwierigen Frage eine ausführliche Auseinanderschung. Viels

יחים אום אום בכריות ריש אמר אהב משש לונות ריי אומר ... אומר התמלך שלמה אהב נשים נכריות ריש אמר אהב ממש לונות ריי אומר ... אמר אהב ממש לונות ריי אומר ... אמר אהב ממש לונות ריי אומר ... אמר מה נקרא שמו בין יוחי אמר אהב ממש לונות נכשל בהם נדול העולם למה נקרא שמו החלף. אולד מו אולד אולד מו התורה והקיאה אולד אולד מו אולד אולד אולד מו אולד אולד אולד מו אולד אולד מו אולד אולד מו אולד מו המחשבה ונלכר הוא עצמו בשהיתה ואת המחשבה לו שר המהל ופות בין היות המחשבה הוא מו המחשבה בין הוא מו המחשבה שור של בין הוא מו המחשבה בין הוא מו הו

leicht — so heißt es unter Anderem daselbst — hat er jene erhabenen Sittensprüche in seiner Jugend versaßt, als sein Herz noch ganz seinem himmlischen Bater zugewandt war; wahrscheinlicher — meint ein anderer — ist es jedoch, daß er sie in seinem Alter gesprochen, da in ihnen die Erfahrung und Lebensweisheit des gereisten Mannes sich kundgeben, dann hat aber, wie A. Josua b. Levi meint, die göttliche Gnade den nach Weisheit strebenden König troß seiner Bergehungen jenen Schat religiös-sittlicher Wahrheiten sinden lassen, von welchen uns das Spruchbuch so laute Kunde giebt. 20)

War aber bei ben Sprüchen, welche bas sittlich=moralische Leben betreffen, die Frage, wie man mit ihnen das Ber=halten des Königs am Ende seiner Jahre versöhnt, eine von den Rabbinen wohl beachtete; so mußte auch bei den andern, in denen die Wahrnehmungen des vielgestaltigen physischen und intellectuellen Lebens niedergelegt und die Erscheinungen desselben in der breitesten Entwickelung, wie sie nur das Resultat vieljähriger, selbstgemachter Beodachtung zu sein pflegen, in kurzen Sägen zusammengefaßt sind, sich ihnen die Frage ausdrängen: wie kam König Salomo zu diesen, nur aus der Theilnahme an dem Streben und Kampse der Einzelnen, ihren Anstrengungen und Bedürfnissen zu gewinnenden Lehr= sägen über die verschiedenartigsten Verhältnisse des Lebens?**1)

²¹⁾ Mibraja Anf. Rohelet: ונחתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה

Satte er jemals bas Brob ber Armuth genoffen, bag er fich über baffelbe fo bestimmt und mahr außern tonnte? Sat er je bie barten Bersuchungen bes Lebens erfahren, bag er um bas Fernhalten berfelben zu bitten branchte? 22) Die Sage glaubt biefes bejahen zu tonnen und nimmt auch von einzelnen folder Spruche an, bag fie aus ber unmittelbaren Erfahrung bes eigenen Lebens gefloffen feien; 23) mabrenb anbere Lehrer glauben, bag ber für bie Mannigfaltigfeit ber Natur und bes Boltslebens fo rege tonigliche Sinn hier burch Chochma weitern Bolkstreifen nur Das gezeichnet, mas ber gefunde Menichenverftand allezeit gefunden, und mas ber feine burch die ihm von Gott verliehene Macht, um fo mehr hat finden muffen. Sebe Erfahrunge=Ertenntnig erweitert fich, je tiefer man in bas Innere bes gefellichaftlichen Lebens bringt; bie Ertenntnig aber, bie von Religion und Befet ausgeht und ju ihnen wieber jurudführt, ift bie Frucht, welche

לא ברברי תורה בלבד היה שלכה תייר אלא על כל אשר נעשה תהת התרכסין לא ברברי תורה בלבד היה שלכה תייר אלא על כל אשר נעשה תהרכסין . . . Ueber bie hier gebrauchte Rebensart "vom Berfländniß, Senf und Feigenbohnen zu versfüßen", für: er habe die weitreichendste Erfahrung besessen, vgl. Jellinet, Bet ha-Midrasch V. S. LIII. Bgl. noch Jast. I. Rr 269.

²²⁾ Mibrajo, au Spr. 30,8: ראש ועושר אל תתן לי . . . םן אונבתי שלמה להיות נתב אשבע וכחשתי וםן אורש ונגבתי — וכי עלתה על שלמה להיות נתב אשבע וכחשתי וחובר שקרים (מסני עניות) אלא שנתן חכמה לדורות

שור ארוחת ירק ואהבה שם — בשעה בו ארוחת ירק וארבה שם בין שחור שירד שלמה ממלכותו והיה מחזיר על הסתחים סגע בו ארם . . כיון שחור למלכותו התגבא בחכמה על זה מוב ארוחת ירק שאכלתי אצל העני העל מלכותו התגבא בחכמה על זה מוב ארוחת ירק שאכלתי אצל העני . . (vgl. bagegen Midr. Tanchuma u. Rabba IV. R. a. 26). Aus den oben dargelegten Gesichtspunkten resultirt auch ber Ausspruch des Midr. zu Roh. 1,12: Salomo sei in der Beit, als er dieses Buch versaßte, nicht Rönig, sondern Brivatmann gewesen. — Zu der vom Midrasch behaupteten langjährigen (unsreiwilligen) Entsagung vom Throne, vgl. Gittin 68a; Sanhedr. 20b; Besitta und Tanchuma Barasch. 20b; Besitta und Tanchuma Barasch. 20b; Midre and Roma (Midrasch 11, 10; Rut II, 14; Trg. Roheset I, 12. Tang. Scheniz. Resther. Bgl. auch Roran XXXVIII, 33—36. — Das Alter dieser Haggada rüden Rapoport (Erech Millin S. 248) und Jelline! (Bet hawiden griechische und orientalische Schriftseller die Person des Rönigs

bie Betrachtung bes Weisen burch bloges Nachbenken zu finden vermag. "Der Berstand bes Weisen macht seinen Mund verständig, und im Aeußern besselben nimmt er immer an Erfahrung zu." 24)

Salomo umgeben und von benen nur vereinzelle, trümmerhafte Spuren in den talmubisch-midraschischen Schriften anzutressen, handelt bereits Sachs in den Beiträgen zur Sprach- und Alterthumsforschung (II, S. 68). Einige andere Salomo-Sagen, zu denen seine Beisheit und Prachtliebe den Ausgangspunkt bildeten, sind im Midrasch Bajoscha (Bet ha-Midr. v. Jellinet V, S. 22 f.), Abba Gorion (das. S. 34 f. u. II S. 83 f.) und in der Geschickensammlung des R. Rissim nachzulesen. Ueber den von einem Ersahrungssatz gebrauchten Ausdruck Flahrungssatz and 21.

ישה"כ לב חכם ישכיל פיהו ועל שפתיו :1: Wior. r. a. Sohi. c. 1: זשה"כ יוסיף לקח מתוך שהוא מוצא ד"ת מלבו מוסיף על לקחה משלו לבו של חכם מרא חכמה מי משכיל עליו מי מורה עליו פומיה מחכים עליו מומיה מורה עליו In gleicher Weise wirft Umbreit (Comm. d. Spr. S. LXI) auf ben Ginwand Bieler: mober benn Salomo bie vielfachen, bas Brivat- und Landleben berührenden, Erfahrungen genommen? die Begenfrage auf: mober benn die gegenwärtigen Ausleger berfelben bie Erfahrung ju ihrem Berftanbniffe nehmen, und ob fie benn erft bie Erfahrenen jener Wiffenschaft befragen muffen. Will man überhaupt ben Worten: "ber König habe von ber Beber bes Libanon bis jum Pfop an ber Mauer ju reben gewußt", einen Sinn ber Bahrheit laffen, fo barf man biefe reiche Erfahrungserkenntnig nicht nach gewöhnlichem Magftabe ber theoretisch erarbeiteten Bilbung eines Gelehrten unserer Tage beurtheilen. Bgl. auch Carpzov, Introductio II. p. 159: »Idem porro ad timorem Dei cumprimis tum et ad compositos bonosque mores, maxime ad veram sapientiam a teneris inde unquiculis hinc a parentibus (Prov. IV, 3, 4. XXXI, 1), hinc a Nathane propheta et regiae juventutis moderatore (II. S. 12, 25, I. R. 1, 2) summo studio formatus, tantam a Deo precibus suis sapientiam impetravit, ut et sui omnes, et omnes aevi, laude inclutos sapientiae magistros, longe post se relinqueret intervallo (I. R. IV, 29). Quem supientiae principatum Salomoni dum vendicat Scriptura, anxie perquam Rabbini laborant in componendo eo cum elogio Mosis, cui parem in Israele surrexisse prophetam Scriptus Dei negat (Dtn. XXXIV, 10). Geminam autem ingrediuntur viam: alteram, qua quemque in suo genere, Mosen inter prophetas, Salomonem vero inter reges sine pari excelluisse contendunt, quo Talmudistarum spectat scitum: לא כם כמשה בנביאים אבל במלכים קם; alteram, qua Salomonis praerogativam rerum naturalium civiliumque peritia incomparabili prorsus definiunt, 2. Gehen wir nach biesen allgemeinen Bemerkungen zur Prüfung ber über die einzelnen Theile bes Spruchbuches uns in Talmub und Midrasch erhaltenen haggadischen Aussprüche über, so werden wir finden, daß die Rabbinen in einzelnen Anwendungen, die sie den Sägen der Sprüche gezgeben, nicht immer ihrer Voraussehung von der Einheit des Buches und seiner durchwegs salomonischen Abkunft treu geblieben sind. Da aber die gesammte rabbinische Eregese sich in haggadisches Lehrgewand kleidet, so sind auch solche Aeußerungen zur Ermittelung ihrer Ansicht betreffs Alters und Entstehens der einzelnen Theile unseres Buches zu prüfen und möglichst klarzustellen.

Was zunächst die Theile c. 10, 1—22, 17; 25, 1—30, 1 betrifft, so sind auch die meisten neuern Exegeten barüber einig, daß irgend ein berechtigter Zweisel an ihrer salomo-nischen Herkunft nicht vorhanden; sie sind sprachlich 26) wie inhaltlich 26) Calomo's vollkommen würdig. Dagegen entsicheiben sich die meisten dieser Exegeten dafür, daß für den

sed quae in rerum divinarum cognitione ad istud, quod prophetae, et in his Moses cumprimis, tenuerunt fastigium, non ascendat, quam priori responsionem R. David Kimchi jungit«. Egl. auch Borbem. Anm. 21.

²⁸⁾ Menn Ewald (Spr. S. 43), Ziegler (S. 25) u. a. eine fprachliche Berschiebenheit bieser Theile nachweisen zu können vermeint haben, so haben bagegen Reil (havern. Ginl. III, S. 302) und auch Delitsch (Spr. S. XXVII) behauptet, baß aus ber Gemeinsamkeit bes gebrauchten Sprach- und Begriffsschatzes sich leicht die Einheit des ganzen Buches, von c. 1—30, begründen ließe.

²⁶⁾ Eine Berschiedenheit der historischen Situation haben Ew., Ruen. und auch Del. in den Königssprüchen gefunden, die in der frühern Sammlung das Königthum von seiner guten (16, 12. 20, 8, 26, 28. 22, 11), dann aber, in der spätern, von seiner schlechtern Seite schilbern (28, 2, 15, 16. 25, 5. 29, 2, 4, 12). Dagegen hat schon Bertheau (Spr. S. XXXI) nachgewiesen, daß in beiden Theilen auch Beziehungen auf dieselben Verhältnisse anzutreffen (vgl. 17, 8, 23. 19, 10. 20, 2. 29, 14), und daß außerdem in den Berhältnissen der salomonischen und vorsalomonischen Zeit Stoff genug vorhanden war, aus bessen Bestrachtung alle jene Ersahrungssätze hervorgehen konnten.

ersten Theil c. 1, 1-10, 1 eine andere Abfaffungs- und Entstehungszeit, als bie bes Ronigs Salomo anzunehmen fei. Richt gerabe bie finliftische Form, noch bie sprachliche Gigen= thumlichkeit, sondern einzig und allein ber in benfelben in verschiebenen Wenbungen fich wieberholenbe inhaltliche Gebantentern, ber barin besteht, ben Jungling vor zwei beftimmten Lastern: Rauberei und Unzucht 27) zu warnen, legen ben Gebanken nabe, bag biefe Warnungen, wenn auch ju allen Reiten verftandlich und in jeber berfelben wohl angebracht, bennoch aus einer folden ftammen muffen, in welcher bie Berfuchung und Berführung zu jenen Laftern, pon benen nur bas anhaltenbe Streben nach Beisheit ben Süngling fern zu halten vermögen, befonbers groß, biefe felbst besonders im Schwange gewesen fein muffen. ben icharfen Rugen und begeisterten Mahnreben ber Propheten miffen mir, bag in ber Beit ber fpatern, nachfalo= monischen Ronige, Ueppigkeit, Ausschweifung und Entartung im Bolfe, 28) fowie Raub und Bedrudung bei ben Großen 29) beffelben vorkömmlich gewesen, mas unter ber wohlhabigen, gludlichen Zeit ber falomonischen Regierung 20) wohl fcwerlich der Fall gemefen fein wird. Deshalb feben wir auch, baß bie Rabbinen, wiewohl es nie ihre Sache, aus einzelnen unficern Bermuthungen beftimmte Schluffe, bie noch bagu bas Ueberlieferte umftogen, ju ziehen, es bennoch nicht an Winte und hinweifungen haben fehlen laffen, die uns ben Weg zu einer richtigen Boraussetzung bahnen follen, inbem fie uns ben Inhalt biefer Mahnreben aus bem ber Bropheten begreifen lehren. Wenn wir - fo beißt es im Mibrasch - die Reben ber Beisheit in ben Spruchen, wie fie ben Jungling meg von ber Berführung ju Raub und Mord an fich beranruft, boren; wenn wir feben, wie fie, ibn

²⁷) Bgl. die Sprüche: 1, 11. 2, 11. 2, 16. 3, 31. 4, 14. 5, 3. 6, 24. 7, 5. 9, 13 f.

²⁵⁾ Sef. 22, 1. 28, 7. Jer. 27, 3. 29, 21. Eg. 16, 8 23, 3 u. f.

²⁹⁾ Jes. 1, 23. 3, 1 ff. 10, 2. 29, 20 f. 33, 14 u. s.

³⁰) I. R. 5, 5.

gur Gottesfurcht und Beisheit ermahnenb, als Lohn feines Behorfams fichere Rube, fowie hinwieber als Strafe feines Biberftrebens Schreden und Bernichtung in Ausficht ftellt, fo erkennen wir hierin biefelbe Stimme, bie Sahrhunberte lang burch ben Mund ber Propheten gur israelitischen Ge= meinbe gefprocen, bas Borhanbenfein abulider Lafter, wie fie es jur Beit jener Gottesmanner gemefen maren. 31) Wenn wir ferner im Buche ber Sprüche jum erstenmal jener gott= entfrembeten Menichenklaffe begegnen, jenen "Lezim"=Rreifen. bie in ihrer Gottes= und Religionsleugnung jeber Aurecht= weisung spotteten - wird man da nicht unwillfürlich an jene Reit ber Propheten erinnert, in ber bie Großen und Bornehmen in Juda es ben "Trunkenbolben Ephrajims" gleichzuthun fuchten, indem fie bei uppigen Gaftmablern alle Furcht Gottes abicuttelten und ber Spott= und Tabelfucht fröhnten ? 32) Benn wieder unter bem Bilbe ber Chebrecherin,

יען קראתי ותסאנו .20—23 Widrasch Wischle und Jalt. zu Spr. I, 20—23 יען קראתי וה ירמיה שהיה כורא בירושלים לעשות תשובה ולא היו מאמינים __ לו. נפיתי ידי .... זה הקביה שהיתה ידו פשומה כמה שנים שיחזרו ירמיהו. אמר להם ירמיהו עתיד לבוא יום שאלענ ואשחק עליכם. תחת כי שנאו דעת – אמר הקב"ה ע"י נביאים שובו שובו מדרכיכם הרעים עכשיו יאכלו מפרי דרכם שנאמר ויאכלו מפרי דרכם אבל מי ששומע לדברי תורה אני משיבו בהשקם ובבמחה שנאמר ושומע לי ישכון במה ושאנן. Wiewohl bie ganze lange Aueführung bes Mibrafc nur als homiletifce Gebantenvertnüpfung gelten tann, glauben wir, in ben beftanbigen hinweisen von ben Sagen unferes Capitels ber Spruche aus auf die gleichartigen ber Propheten eine bewußte historisch= exeget. Abficht ertennen ju burfen. In abnlicher Beife ichliegen auch Rrochmal (Rerem Chemeb, V, 69) und Fürft (ber Ranon S. 47) aus ben haggabifden Beziehungen, in benen ber Mibrafc bie letten feche Rapitel bes Secharja vornehmlich mit ben Ereigniffen in ben Zeiten ber Raffabaer und ber Griechenperiobe auslegt, mas fie bei ben vorbergebenben Capiteln nicht thun, bag bie Rabbinen, ohne es beutlich auszusprechen, Secharja I von Secharja II geschieben haben muffen.

³²⁾ Bgl. Rimchi ju Jes. 28, 7, Dos. 7, 5. Unfere Ausführung

ersten Theil c. 1, 1-10, 1 eine andere Abfaffungs- und Entstehungszeit, als bie bes Ronigs Salomo anzunehmen fei. Richt gerade bie finliftische Form, noch bie fprachliche Gigen= thumlichkeit, sondern einzig und allein ber in benfelben in verschiedenen Wendungen fich wieberholenbe inhaltliche Gebantentern, ber barin besteht, ben Jüngling vor zwei beftimmten Lastern: Rauberei und Unzucht 27) zu marnen, legen ben Gebanken nabe, bag biefe Barnungen, wenn auch ju allen Reiten verftanblich und in jeder berfelben wohl angebracht, bennoch aus einer folden ftammen muffen, in welcher bie Berfuchung und Berführung zu jenen Laftern, pon benen nur bas anhaltenbe Streben nach Beisheit ben Süngling fern zu halten vermögen, befonbers groß, biefe felbst besonders im Schwange gewesen sein muffen. ben icharfen Rugen und begeifterten Mahnreben ber Bropheten miffen wir, bag in ber Beit ber fpatern, nachfalo= monischen Ronige, Ueppigkeit, Ausschweifung und Entartung im Bolte, 28) sowie Raub und Bedrudung bei ben Großen 29) beffelben vorkömmlich gewesen, mas unter ber wohlhäbigen, gludlichen Beit ber salomonischen Regierung 30) wohl schwerlich ber Fall gemefen fein wirb. Deshalb feben wir auch, baß die Rabbinen, wiewohl es nie ihre Sache, aus einzelnen unficern Bermuthungen bestimmte Schluffe, bie noch bagu bas Ueberlieferte umfloßen, ju gieben, es bennoch nicht an Winke und hinweisungen haben fehlen laffen, bie uns ben Deg zu einer richtigen Boraussetzung bahnen follen, inbem fie uns ben Inhalt biefer Mahnreben aus bem ber Bropheten begreifen lehren. Wenn mir - fo beißt es im Mibrafch - bie Reben ber Beisheit in ben Spruchen, wie fie ben Jüngling weg von ber Berführung zu Raub und Mord an fich beranruft, boren; wenn wir feben, wie fie, ibn

²⁷) Bg(. bie Sprüche: 1, 11. 2, 11. 2, 16. 3, 31. 4, 14. 5, 3. 6, 24. 7, 5. 9, 13 f.

²⁸⁾ Jef. 22, 1. 28, 7. Jer. 27, 3. 29, 21. Ep. 16, 8 23, 3 u. f.

²⁹⁾ Jes. 1, 23. 3, 1 ff. 10, 2. 29, 20 f. 33, 14 u. s.

³⁰⁾ I. R. 5, 5.

jur Gottesfurcht und Beisheit ermahnend, als Lohn feines Geborfams fichere Rube, fowie hinwieber als Strafe feines Biberftrebens Schreden und Bernichtung in Ausficht ftellt, fo erkennen wir hierin biefelbe Stimme, bie Sahrhunderte lang burch ben Mund ber Propheten gur israelitischen Ge= meinbe gefprochen, bas Borhanbenfein ähnlicher Lafter, wie fie es jur Beit jener Gottesmanner gemefen maren. 31) Wenn wir ferner im Buche ber Sprüche zum erstenmal jener gott= entfrembeten Menfchenklaffe begegnen, jenen "Legim"=Rreifen, bie in ihrer Gottes= und Religionsleugnung jeber Burecht= weisung spotteten - wirb man ba nicht unwillfürlich an jene Beit ber Propheten erinnert, in ber bie Großen unb Bornehmen in Juda es ben "Trunkenbolben Ephrajims" gleichzuthun fuchten, indem fie bei Appigen Gaftmählern alle Furcht Gottes abicuttelten und ber Spott- und Tabelfucht frohnten ? 32) Benn wieder unter bem Bilbe ber Chebrecherin,

יען לראתי ותמאנו .20-23. Midrajd Mijdle und Jalt. ju Spr. I, 20-23. יען לראתי וה ירמיה שהיה כורא בירושלים לעשות תשובה ולא היו מאמינים ירמיהו. אמר להם ירמיהו עתיד לבוא יום שאלעג ואשחק עליכם. תחת כי שנאו דעת ... אמר הקב"ה ע"י נביאים שובו שובו מדרכיכם הרעים עכשיו יאכלו מפרי דרכם שנאמר ויאכלו מפרי דרכם אבל מי ששומע לדכרי תורה אני משיבו בהשקם ובבמחה שנאמר ושומע לי ישכון במה ושאנן. Wiewohl bie ganze lange Aufführung bes Mibrafc nur als homiletifche Gebantenvertnupfung gelten tann, glauben wir, in ben beständigen hinmeifen von den Sagen unferes Capitels ber Spruce aus auf die gleichartigen ber Propheten eine bewußte hiftorifche ereget. Abficht ertennen ju burfen. In abnlicher Beife foliegen auch Rrochmal (Rerem Chemeb, V, 69) und Fürft (ber Ranon S. 47) aus ben haggabifchen Beziehungen, in benen ber Mibraich bie letten fechs Rapitel bes Secharja vornehmlich mit ben Greigniffen in ben Zeiten ber Raffabaer und ber Griechenperiobe auslegt, mas fie bei ben vorbergebenben Capiteln nicht thun, bag bie Rabbinen, ohne es beutlich auszulprechen, Secharja I von Secharja II geschieben haben muffen.

³²⁾ Bgl. Rimchi ju Jes. 28, 7, Hof. 7, 5. Unfere Ausführung

bie ber Chochma, b. i. bem auf theofratischer Grundlage fich aufbauenben Biffen, entgegenstehende Berlodung und Berführung zu Abfall, Gögenbienst und Unglauben in ben Sprüchen sich ausgebrückt finben, 83) so weist uns bieses

gründet fich auf folgende Borte ber Pekitta (cit. v. Jaltut II, Rr. 932): עד מתי פתאים תאהבו פתי ... אר"ש בן נוירא בגוהג שבעולם ארם אוכל צחנה בי וני ימים ונפשו נקומה עליו ואתם עוברים עיו כמה שנים אותה שכתוב בה (ישעיהו לי) צא צא תאמר לו ואין נפשכם נקומה הימנה. איר יודן שני בני ארם נתנבאו על הליצנות שלמה וישעיהו שלמה אמר ולצים לצון המרו להם וישעיהו אמר ואתם אל תתלוצצו וכרי. Unfere Schlußfolgerungen find hier insoferne zu weit gehend, als ja auch in ben anbern, von Allen als echt salomonisch ans ertannten Spruchsammlungen Sprüche über bie Spottsucht vortommen (13, 1. 14, 6. 15, 12. 19, 25, 28, 29. 20, 1. 21, 11, 24. 22, 10. 24, 9. 29, 8), mas beweift, daß jene Rlaffe von Freigeistern und Religions. fpottern icon jur Beit bes Ronigs Salomo innerhalb ber ist. Boltsgemeinschaft (vgl. Pf. 1, 1) vorhanden mar (f. Del. Ginl. 3. b. Spr. S. 32 f.), fpater nur, mit Abnahme ber Religiöfitat, an Ract gewonnen hat. — Benn wir jeboch in לין, im Gegensate gu und und לסיל, bem "Berführten" und "Befchruntten", Bezeichnung bes unverbefferlichen Gottlosen gesehen, so wird bicfes auch sonft burch bie Borte des Mibrasch, der 1, 22 mit rich 3, 34 mit קור המלנה gloffirt, unterfiust, und durch die etymologifchen Ausführungen Reuerer (f. Del. a. a. D. u. ju 9, 7 und ebenfo Romad = Bertheau au 8, 31. 19, 25. 21, 11, 24) begründet, und wir versteben bie gegentheilige Behauptung Malbims (Comm. ju 1, 22) nicht. Siebe auch Mibr. Tanchuma Ende yruv und Jaltut ju Spr. 19, 22.

Dahin werben nämlich die Stellen 2, 16. 5, 3. 6, 24 f. 7 f. in benen von Shebruch die Rede, von den Rabbinen (Aboda S. 17a, Midr. r. II. M. c. 15 u. 16, IV. M c. 10, Abot d. R. Rath. c. 2, vgl. damit Targ. Jes. 1, 21) gedeutet, während die ältern jüd. Exegeten, wie Levi d. Gerson, Meiri u. A. in dem Bilde des unzüchtigen versschreichen Beibes mit Maimon des (More Red. 3, 8) die personisicirte, den öhlen Einstüssen zugängliche Materie (IDM) sehen, oder auch die personisicirte Thorheit, als der sie c. 9, 13 wirklich erscheint. Haben nun die Rabbinen an den durchwegs salom. Ursprung der einleitenden Capitel ganz seftgehalten, so hätten sie der am gerade in diesem Theile (in dem andern, z. B. 22, 14, geschieht dieses nicht immer; dort wird der Ausdruck Sabb. 33a mit and der nicht leine solche bilbliche Deutung geben sollen, zu der die Unterlage in der salomonischen Zeit am allerwenigsten vorhanden war. Aber selbst nach der wörtlichen

wieber auf eine Reit, in welcher Gogenthum und Abgötterei, mehr als es unter ber falomonischen Regierung ber Kall mar, in die einzelnen Rreise bes ifraelitischen Boltes eingebrungen gewesen fein muß. -

Aus bem Angeführten ergiebt fich, bag, obgleich bie Rabbinen ihre Behauptung von bem einheitlichen Charafter bes Spruchbuches und beffen burchwegs falomonischer Abkunft auch auf biefen erften Theil ausgebehnt haben, ihnen bennoch nicht bie einzelnen Bebenten, bie biefe Annahme erweden muß, unbekannt geblieben, mas uns auch bie Untersuchung in ben folgenben Theilen zeigen wirb. Spätere Ausleger geben auf Brund ber beregten, wiewohl nur jum Theil auffallenben, Erscheinungen ein bestimmtes nachsalomonisches Zeitalter für bie Entstehung biefes Theiles bes Spruchbuches an.84)

Die mit c. 10,1 begonnene Epruchlese, beren falomonische Abkunft, wie bereits ermähnt, auch von Seiten ber neuern Rritif zugestanden wirb, wird c. 22, 17 burch eine Anrebe unter= broden, die einige Erklärer als Einleitung ju einer neuen, nun= mehr beginnenben, andere als Schlufwort zu ber voranstebenben Sammlung angesehen haben.85) Die Anrebe lautet: "Reige bein Dhr und hore die Worte ber Beisen, und bein Berg menbe sich meiner Lehre zu. Denn sie sind angenehm, auf daß bu

Auffaffung ber ir nur (2,15. 5, 3,20. 7,5 u. f.), wie biefes ebenfalls im Mibrafc (Bamibbar r. c. 9 u. 13) vortommt, tennzeichnen biefe Sate einen Buftanb fittlicher Entartung, wie er auch in ber lesten Beit Sa-Iomo's, in ber burd ben Ginfluß feiner fremblandifden Frauen Bobentult zum Theil eingeführt gewesen, boch niemals in solchem Rage vorhanden war. Daber muffen auch bie Rabbinen bei ber Erklärung folder Sittenzuftanbe, wie fie g. B. in c. 7 gezeichnet, entweber ftart fymbolifieren (b. Sanhebrin 96b), ober an bie Brit bes Rieberganges bes jub. Staates benken (j. Talm, Taanit I,1.)

²⁴⁾ Ewalb u. Delitich bas Beitalter Jofaphat's, Batte, hartmann, Meier u. a. seten ihn in die nachegilische Zeit, nach Anderen sollen biefe Spruche bem fiebenten Jahrhundert angehoren.

עתה משלים : Wie lettere auch 3bn Efra IL, welcher schreibt: עתה משלים החכם אחר מחלקי הספר הזה שהם חמשה ואמר לנגר המשכיל המ אזנך כל הימים ושמע דברי חכמים כמוני ולכך תשית לרעתי על אלו ער הנה Bgl. bie folgenben Roten. 1865 I.

fie verwahreft in beinem Innern, fie allesammt festigeft auf Auf ben Emigen zu feten beine Ruverbeinen Lippen. ficht habe ich beute bich, ja bich unterwiesen. Wahrlich, nur Berrliches habe ich bir aufgeschrieben an Rathichlagen und Lehren, um bich getreulich ju lehren bie Ausspruche ber Bahrheit, auf bag bu mahrhaft antworten konneft benen, bie bich gefanbt." - 36) Inhalt und Form biefes Studes laffen es uns als eine Einleitung zu ben nun folgenben Spruchen erscheinen, die ber Sammler, im Gegensate zu ben vorangegangenen "Sprüchen Salomo's," b. h. ju ben Sprüchen, bie ihm eine bestimmte Ueberlieferung als salomonisch bezeichnete, "Dibre Chachamim," Borte ber Beifen nennt, mahriceinlich nur barum, weil bie Ueberlieferung, bie auch biefe auf Salomo gurudführte, feine fefte mar, und er, ber nur "Borte ber mahrhafteften Glaub= wurdigfeit" feinen Lefern mittheilen wollte, Spruche, beren falomonischer Urfprung ibm nicht ficher ftanb, burch einfachen Anschluß an die ihm ficher verbürgte salomonische nicht ebenfalls als folde kennzeichnen wollte. Nicht als ob ber Sammler

hier ein Appenbig von "Spruchen anberer Beisen" ben Sprüchen Salomo's hatte beifügen wollen37); benn bann hatte biefe Lefe bei bem anhaltenben Beisheitsftreben fo vieler Manner im Bolfe in ber nachbavibischen und salomonischen Beit eine viel reichere fein muffen, ba boch nicht anzunehmen, bag bie vielen Chachamim, welche in ben Sahrhunderten von Salomo bis zur Reit, in ber biefe Cammlung verauftaltet worben, gelebt und fich mit ber Erfenntniß ber Dinge beschäftigt 36), nicht mehr Lehr- und Erfahrungssprüche, als fie biese kleine Sammlung bietet, gesprocen und aufgezeichnet haben, ober bag fich fonft nicht mehr als biefe von ihnen erhalten hatten; vielmehr wollte ber Cammler burch bie Bezeichnung "Tibre Chachamim" hier nur die betreffs bes falomonischen Ursprungs biefer Spruche nicht gang fichere Trabition hervorheben. Damit aber biese Spruche bei bem Lefer, ber hier nur Spruche Salomo's ermartet, nichts von ihrem hoben Ansehen verlieren, bittet ber Sammler, feiner Ginficht betreffe ihrer Ausmahl zu vertrauen, ba er boch nur bas Borguglichste und Befte aus jenen nicht

⁸⁷⁾ Rach ben in Rote 35 citirten Worten bes 3bn Efra follte biefes ben Awed haben, bag ber Lefer, nachbem er burch bie vorangebende Sammlung ben einen Theil ber allgemeinen Ginleitung c. 1, 6 לדעת חכמה ומוסר, "sid sittlide Bilbung anzueignen", erfullt, fortigreitend nunmehr zu bem Folgetheil berfelben, להבין משל ומליצה an bem urtheilenben Berfianbniffe von Ginns fprüchen überhaupt fich erprobe. Go geiftreich auch biefe Auffaffung ift, wurde eine folche Aufforberung bennoch nur am Schluffe, nicht aber ba, wo ber Berfaffer bie begonnenen Spruche Salomo's noch fortfest, paffen; jubem weift ber Ausbrud D'an (mehr als bie Ueberschrift D) in 24,23, wo bas ל' bas ber Abresse und Bestimmung sein tann) auf wirkliche, nun folgende Spruche von Chachamim bin. Dag aber unter biefen Spruchen nicht folde gemeint fein tonnen, bie ben Sammler als nichtfalomonisch bekannt waren, ift nach bem oben Ausgeführten klar; unter סברי חכמים fann ber Sammler hier nur folde Spruce meinen, beren falomonischer Ursprung zwar behauptet, aber nicht zweifellos feftftanb.

³⁸⁾ Bon ber gewaltigen geistigen Richtung, welche die Entwicklung bes Bollslebens in diesen Zeiten genommen hatte, handelt Ewald in einem Auffat "über die Bolls- und Geistespreiheit Jfraels zur Zeit der großen Propheten". Jahrb. I. S. 96 f.

gang verbürgten Sprüchen Salomo's ausgesucht39) unb nur folde hier als "Dibre Chachamim" angefügt habe, bie ben vorangegangenen falomonifden Spruden fowohl ebenburtig, als auch ihnen gleich murbig finb .- Diefes icheint uns ber Inhalt jenes Prologs, mit bem biefer Theil beginnt, ju fein, und wir geben fo weit, zu behaupten, baf bie Rabbinen, indem fie in ben Worten ber Anrede: "Reige bein Dhr und bore bie Worte ber Beifen und richte bein Berg auf meine Ginficht," lettern Ausbrud, ber bie Mehrheit "Worte ber Beisen" wieber in eine Gin= beit: "merte auf meine Ginfict", einschränkt, besonbers betonen und im Anschluffe baran lehren: Nicht heißt es: Bore auf ihre (ber Beifen , beren Worte ja empfohlen werben) Einficht, sonbern ber Sammler fpricht: "bore auf meine Ginficht," barin ift bie Lehre enthalten, daß gute Lehren unabhängig von dem perfonlichen Berhalten berer, bie fie ausgesprochen, hochzuhalten feien40)" - baß fie von einer gleichen ober ahnlichen Auffaffung biefes Theils ber Spruchrebe ausgegangen sein muffen. 41)

ולבך תשית לדעתי . . . הלא כתבתי לך שלשם במועצות (³⁰ ... להיות בה' מבמחר.

⁴º) Richt baß man Belehrung bei solden suchen sollte, die nicht selbst ihr nachleben (Roed Ratan 17a), sondern das offenbar Gute von ihnen annehmen dürse. Gleichen Sinnes ist das arabische Sprüchwort (bei Frent., Prov. Arab. III., 30: خذو العظنة عنى وان لم اعمل بها

⁴¹⁾ Es ift eine fcwierige Salmubftelle, bie mir burch obige Ausführung richtig erklärt zu haben glauben. Sie lautet (Chagiga 15b): ורי מאיר היכא למד תורה מאחר אמר ר"ל רי מאיר קרא אשכח ודרש הם אזגך ושמע דברי חכמים ולכך תשית לדעתי לדעתם לא נאמר אלא לרעחני. D. h. wenn (wie R. Jochanan vorher behauptet hatte) man nur Belehrung von folden annehmen burfte, bie felbft ihr nachleben - wie burfte bann R. Mele Unterricht genießen von Acher? (ein Gesebesverachter, mit Ramen Elisa b. Abuja, spater mehr unter biefem Apoftatennamen angeführt und befannt; R. Dir mar beffen Souler) Darauf erwiderte R. Simcon b. Lakisch: R. Meir hat wohl die Berechtigung, fo ju thun, biefen Worten ber Spruche entnommen, "Reige bein Ohr und bore bie Worte ber Meisen und wende bein herz meiner Ginficht ju" - warum beift es nicht: "Benbe bein herz ihrer Ginficht zu, bamit wir wußten, bag man gunachft bie Unfichten jener, beren Lehre man befolgen will, ju erfunden habe, ob fie im Ginklange mit ben von ihnen vorgetragenen Lehren fich befinden,

4. Eine burch Form und bichterischen Charakter von ben vorangehenden Sammlungen sich unterscheidende neue Spruchlese beginnt mit c. 25,1. und reicht bis o. 30,1. Der Charakter dieser Sprüche ist von dem der in den frühern Stüden enthaltenen insoserne unterschieden, als — während im einleitenden Theile c. 1—10 die gebundene Form des Maschal überhaupt sehlt, der andere o. 10—25 sich saßt nur in lauter Behauptungs= und Gegensassprüchen vollendet — in diesen der Bilderspruch in seinem weitesten Umfange und beziehungsreichsten Begriffe die herrschende Spruchsorm ist. 42) Die Sammlung

לרעתם לא נאטר אלא לרעתי, baraus habe R. Meir bie Folgerung gezogen, bag bie hauptfache ber Inhalt ber Lehre, bie auch ber Sammler beshalb als שלשים, "vortreffliche" preift, nicht bie Berfon bes Lehrenben fei. Die Folgerung R. Simon b. Latifc ergibt ber Spruchfat jeboch nur, wenn er ibn in bem oben ausgeführten Sinne verftanben, man wollte benn annehmen, bag nach feiner Anficht in biefen Spruchfagen amar ebenfalls Salomo fpreche, aber, inbem er "Borte anderer Beifen", einführt, seiner Ginfict barin ju vertrauen bittet, mas jebenfalls bie von uns betreffs bes Inhalts biefer דברי חכמים gezogene Schluffolgerung ergeben murbe. Auch Maimonibes, ber feinen More ha-Rebuchim, in welchem er bie verschiebenften philosophischen Anfichten porträgt und untersucht, mit dem Berse בכרי חכמים einleitet, muß, wie icon bie Commentare Schemtob Palquera's unb Ifat Abravanels bemerten, von einer abnlichen Auffaffung biefes Berfes ausgegangen fein. Uebrigens gibt auch ber Bebante, ber Spruchfas empfehle hier, gwar von Anderen gu lernen, aber nur ber Anleitung biefes Buches zu folgen, einen für bie eitirten Anwendungen bes Sates paffenben Sinn. Bgl. noch bie Phrase bes Seber Dlam (citirt von Jaltut עד כאן היו הגביאים מתגבאים ברוח הקדש מכאן ju Daniel c. 8): ואיכך הם אזגך ושמע וכוי.

(18) Die Septuaginta betont diesen Unterschied, indem sie den Sat Spr. 25,1: αιδώ ακότα ακάτα ματος αξά αξακρετος wiedergeben, welchen erklärenden Zusat δία κρετος αξά αξακρετος wiedergeben, welchen erklärenden Zusat die Peschito und das Targum durch κρυν (tiefsinnig), Aquila und Theodotion (nach der Sprosherapl.) durch κητημα (räthselhaste) beibehalten und in ihrer Beise übertragen haben. Demnach enthält dieser Theil der Sprüche jene tiefssinnigen, pointirten Lehrreden und Ersahrungssätze, die oben o. 1, 5 als πίτη angekündigt werden, und die erhaltenen Reste jener Weisheit der zugespitzlen, beziehungsreichen Rede, die dem Könige Salomo (I K. 10, 1 II. Chr. 9, 1) nachgerühmt wird, ohne daß man diese im o. 30, 15 sff.

trägt die bebeutsame Ueberschrift: "Auch diese sind Sprücke Salomo's, welche zusammengetragen haben die Männer bes Hiskijah, bes Königs von Juda." Der Talmud und nach ihm die ältern jüd. Ausleger nehmen an, daß das "Auch diese sind zu dem Beziehungssate: "welche zusammengetragen" u. s. w. zu ziehen sei, und daß somit diese Ueberschrift auch die Redaction der vorausgegangenen Spruchtheile durch die Männer Hiskijah's mitbezeuge. Bei den "Männern Hiskijah's" haben sie an literarisch-thätige Zeitgenossen Schriftbenkmäler zu sammeln und zu sichten. Bon der Art, wie sie siese Sammlung und Sichtung gedacht haben, wird im nächsten Kapitel die Rede sein.

5. In bem breißigsten und einem Theil bes einunds breißigsten Capitels (B. 1—10) treffen wir auf eine Zusammensstellung einzelner, in verschiedene Gruppen sich theilender Sprüche, welche, sowohl durch Eigenthümlichkeit der Sprache, als auch durch Seltsamkeit ihres Inhaltes sich erkennbar von allen vorangehenden unterscheiden. (48) Nach der Uebers

suchen müßte, noch an die Räthsel nach modernem Ruster, wie sie, nach ben Geschichtsschreibern Menander und Dios, Josephus (Antiquitat. VIII, 5, 3) ben König Salomo mit dem Könige hiram, der Midrasch Mische (c. 1) und das Targum Scheni (Anf. Esther) mit der Königin Saba wechseln ließ (dieselben besinden sich in's Deutsche übertragen von Wünsche in der Schrift "die Räthselweisheit bei den hebräern" S. 13—24), zu benken brauchte. Die Bildersprüche (deren auch einige im vorangehenden Theile 10, 26; 11, 22) gestatten immer so mannigsache gedankliche Beziehungen, daß der Phantasse, dem rathenden Sinne, dem Erwägen des Geistes immer der weiteste Spielraum gelassen ist, weil in ihnen die Reziehungen der Lehre und Ersahrung, sür deren Beranschaulichung das Bild gewählt, ohne der beigefügten Erklärung verhüllt und unbestimmt, also ddeaxperoe erscheinen.

⁴³⁾ Die Ausbrucksweise in ihnen ist schwierig, der Inhalt etwas räthselhaft, und die Form die der steigernden Bergleichung (B. 15—17. 18—19. 21—23. 29—31), wie sie unter den Propheten nur Amos als Bild der Beranschausichung liebt (Am. I, 3, 6, 9, 11. II, 1, 4. 6). Außerdem hat das Stück mehrere Arabismen (30, 15, 16, 17, 31), die zum Theil schon von Rasch (Sanhedrin 82b) bemerkt, und Anklänge an

sakeh's, ber Bortrag, ben gesprochen ber Mann zu Jihiel, zu Ithiel und Ukkal" und zu c. 31, 1—10: "Worte Lesmuels, bes Königs; ein Bortrag, womit seine Mutter ihn belehrt,"⁴⁴) scheint es, als ob biese Anhänge als nicht salomonisch gelten sollten. Allein bas Unhistorische ber Namensbezeichnungen, sowohl ber Personen als Berfasser, als bes Ortes ihrer Zugehörigkeit⁴⁵), legten ben Rabbinen die Bersmuthung nahe, biese Namen mögen wohl von König Salomo gewählte symbolische Bezeichnungen sein. ⁴⁶) Kührt ja ber

bas Aramaische (30, 1. 31, 15), auf welche bie Rabbinen (Wajikra rab. c. 12) theilweise ausmerksam gemacht haben. Uebrigens finden sich auch in den als salomonisch anerkannten Sprüchen einzelne Ausbrücke, die sich nur aus dem Sprischen und Arabischen erklären; vgl. 14,34. 17,2.

דברי אנור בן יקה המשא נאם הגבר :1.10 e. 30,1 mb ליקה המשא נאם הגבר :44) e. איתיאל לאיתיאל ואכל. — רברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו

⁴⁶⁾ Die Ramen: Agur, Jakeh, Lemuel ober (B. 4) Lemoel kommen sonft nicht mehr vor; Ithicl nur noch Rehemia 11, 17. Sbenso ift NVO als Ramen eines Ortes ober eines Bolkes (was es, wenn man es mit ID verbindet, sein müßte) völlig unbekannt. Das Bemühen Hitigs (s. bess. Somm. S. 330) ein Reich solchen Ramens nachzuweisen, hat, wohl durch den Reiz der Reuheit, lange auch viele besonnene Kritiker zu bestechen vermocht, jest jedoch ist die so geistreiche Hypothese wieder fallen gelassen worden.

⁴⁶⁾ Der Rame Agur entspricht bem קהלח (Preb. 1, 1), als Bezeichnung eines Mannes, ber Lehre und Erfahrung gesammelt (1, R. 3, 12. II, 9, 12. 5, 9) und unter feinem Bolle verbreitet: למה נקרא שמו אנור שאנר את החורה. Allerbings heißt es hier nicht wie bort בן דוד, fondern בן יקה, weshalb es bie Rabb. als weitere appositionelle, verblumte Bezeichnung Salomo's halten. אנור בן יקה beißt nach ihnen: Borte bes Sammlers, ber bie Lehren, bie er gesammelt wieber von fich geworfen (gespieen), und demgemäß hieronymus: "Verba Congregantis filii Vomentis" (s. Midr. Tanchuma Anf. NIN1, u. oben Anm. 18), ober nach einer andern Auffaffung (nach welcher בן יקה ebenfalls weitere Eigen. fcaftsbezeichnung ju "Agur" ift) in gutem Sinne: Borte bes mit אנור — שאנר הלציו לחכמה. Beisheit Gegürteten, bes Sittenreinen balb לכואל שהיה נקי כחשא (Mibr. Mifchle). Chenjo wirb לכואל als Bezeichnung bes "Gott-jugewandten", alfo gleichbebeutend mit bem Ramen ידידיה (2 6. 12, 25), balb als folge bes "Bon-Gott-Abgewandten" (למה אל), ober (nach Jehuda b. Koraisch, mitgeth. in Gich-

Inhalt ber an Ithiel und Uffal gerichteten Spruche, sowie bie wortliche Bebeutung biefer Ramen fehr leicht zu folder Annahme. "Gott= mit= mir" und "Ich= bin= ftart" ift bie paffenbfte Bezeichnung für Leute, bie, ihrer eigenen Ginfict vertrauenb, fich über bas geoffenbarte Gefet und über bie von biefem gezogenen Schranken ber Moral und Sittlichkeit hinwegfegen, und auf welche auch ber Inhalt ber in biefem Stude folgenben Spruche gut paßt. Noch beutlicher gibt fich "Lemuel" als fingirter Rame ju erfennen, und feine Bort= bebeutung, als auch ber Inhalt ber an ihn gerichteten Mahnrebe fprechen bafur, bag biefe Bezeichnung für ben Namen bes Rönigs Salomo gewählt fei. Die Rabbinen erklären beshalb: Unter ber Bezeichnung "Agur, Sohn Jakeh's" mache fich Rönig Salomo Bormurfe barüber, bag er, in unmeifer Ueber= hebung und Selbstüberichätzung und verführt von bem ihm allent= halben folgenden Glude, die weifen Gebote ber Dagigung und vernunftigen Genuffesbeidrankung, mit benen bie Schrift bas Leben bes Konigs vor Uebermuth und Ausschweifung ju bewahren gesucht, überschreiten zu konnen vermeint habe; mahrend er im andern Stude feine Mutter, ober andere ungenannte Bersonen unter bem Bilbe ber mutterlichen Mahnerin, marnend und ftrafend vorführt. Entweber - fo meinen einige - war es bie Königin Mutter, bie nach feiner Berbeirathung mit ber ägpptischen Königstochter und ber infolge berfelben am Sofe berbeigeführten üppigen Lebensweise Beranlaffung zu biefer Mahnrebe nahm, 47) ober - fo meinen

horns allgem. Biblioth. ber bibl. Literat. III. S. 965) nach Jes. 19,13: "bes Thörichten", "Gottlosen" von den Rabb. genommen. Ihnen folgen in ber allgemeinen Auffassung dieser Aufschrift viele ältere Theologen und Ausleger, und von Reuern u. a. Hahn, in Reuters allgem. Repertor. Reue Folge. Band XIV, S. 97. Ueber die Umbeutung der Ramen in der Uebersetzung der Septuaginta, s. Cap. III, Anm. 7.

anbere - es verberge fich unter ber Darftellung "ber Strafrebe, womit bie Mutter ibn gezüchtigt", bie Berfon feines Gegners und Ufurpators Jerobeam, sowie ber Grund zu beffen Emporung, ber ja aus bem Inhalte ber Mahnrebe leicht berausaufinben. 48) Trot biefer vielfachen Begiehungen in biefem Stude, bie auf Salomo als auf beffen Berfaffer weifen, burfe man - fo meinen bie Rabbinen - bennoch nicht Salomo mit ben hier gebrauchten Namen Agur, Jateh, Ithiel u. f. w. ohne Beiteres bezeichnen, ba biefe immerhin nur bloße Reben= bezeichnungen find, die erft ber Erläuterung und Auslegung bedürfen, ehe man in ihnen ben Ronig Salomo erkennt. 49) Diefe Auslegungen - fo beißt biefes mit anbern Worten - find aber nicht ficher; icon bie altesten jub. Bibelerklarer verwerfen fie in Bahrheit 50), und auch ber Mibrafch tann ben Inhalt bes gangen Studes, felbft mit Bubilfenahme ber weitgebenbften Baraphrafen, nicht in bem angenommenen Sinne ausführen. Er versucht beshalb, aus bem Inhalte ber Bergleichungen und Wortwendungen theils eine Schilberung von Buftanben,

baß selbst neuere Kritiker, die in Lemuel keine Bezeichnung für Salomo sehen, den Inhalt det Sahe im hindlide auf dieses Berhältniß gedichtet, ennihmen (vgl. Ew., Spr. S. 173, Reil in Savern. Ginl. III. S. 413).

אוטר. a. a. D. ייש אוטרים ירבעם בן נכש נכנם והוכיחו ויכול המרך שבשו ונכנם והוכיחו. הה"ד הה"ר הה"ר הה"ר בשם רי יצחק עמר וכנם אלף מתוך שבשו ונכנם והוכיחו. הה"ר כדבר אסרים רתת כדבר אסרים ריתותו של שלמה וכוי רבנן אמרו ודאי בדבר אסרים רתת כדבר אסרים ריתותו של שלמה וכוי רבנן אמרו ודאי הוכיחתו. .. . Der Grund ber Aussehnung dieses Usurpators, wie ihn die Uebersiescrung (1. R. 11, 26. Sanhebrin 72b) angibt, ist in ber That nicht schwer in den Bersen dieses Stüdes zu finden. In andern Midraschstellen (wie Sifri Abschn. Zu zuchlaft zu zuchlaft. In Rr. 730) wird das Stüd als dichterische Einsteldung ein sacher Motallehren aufgesaßt.

שם חכם אחד שעשה מקצת :. 9) אה פנית I. unb II. Meiri u. a.: משלי שעשה מקצת .. 6. oben 6. 34.

wie fie unter ben nachsalomonischen Königen geherrscht, herauslesen, theils in ihnen Winke und Anzeichen über bie Herrschaft von Königen und Reichen in ber spätesten Beit bes zweiten Erils finden. 51)

Das bie Entstehung und Beziehung bes alphabetifden Schlufftudes, in welchem bas Lob einer tüchtigen Sauffrau mit allen Brabicamenten befungen wirb, anbelangt, fo ift über baffelbe in ben Ueberlieferungen ber Rabbinen teine nabere Anbeutung ju finben. Die Berfe bes Studes merben von ihnen als Ausgangspunkt eines Panegprikus aller in Tugend und Gottesfurcht hervorragenden Frauengestalten benutt, 52) und barin folgt ihnen auch bie moberne Prebigt. Bon bem Inhalte bes Studes, welches in bem Gebanken wurzelt, ber Befit einer madern Frau fei bas bochfte Gut, bas reichfte Glud und ber iconfte Segen, fagen fie, bag fich biese Anschauung nicht von berjenigen unterscheibet, bie fo oft in ben Spruden über Burbigung und Berthichatung ebler Frauen hervorgetreten,58) und ba bie alphabetische Structur im hinblide auf bie vielen alphabetischen Pfalmen, von benen einige ausbrudlich bem Ronige David zugeschrieben find, fein Beweis einer fpatern Abfaffung fein fann, 54) außerbem bie Sprache bes Studes einfach, ber Barallelismus gebrungen ift, fo liegt bier bie geringfte Beranlaffung vor, bie Abfaffung bes Studes in eine fpatere Beit gu ruden. 55) -

58) Denjenigen, die es durchaus in die histianische Zeit ruden

^{*&#}x27;) Der Talmub (Pepachim 87a, f. Ebeles 3. St.) findet in einszelnen dieser Sate Andeutungen auf das Zeitalter Hoschea's; Jastut u. Midr. Mische allegorische hinweise auf spätere geschichtliche Thatsachen. Bgl. das oben Anm. 31 Ausgeführte und im egeg. Theil 3. c. 31, 6.

¹⁹⁾ Der Mibrafc Mifchle wendet bas Stud auf 20 berühmte Frauen bes bibl. Alterthums an.

⁵⁹⁾ S. Mibr. Schoch. tob a. 59 u. vgl. Spr. 12,4. 14,1. 18, 22. 19,14.
54) Pf. 25. 34. 37. 111. 112. 119. 145. Algl. 1. 2. 3. 4.Die alphabetische Structur ift nach bem Mibr. (Pf. 101. Jal?. Spr. c. 31 und II, Ar. 1002) immer ba in Anwendung gehracht, wo ein Preis, Lob ober Ereigniß mit allen Eigenschaft geschilbert werben soll. In unserem Stücke steht bei ben LXX ber E-Buchstabe vor y, ähnlich wie in Algl. 2, 3, 4, wo die Rabbinen das Abweichen von der gewöhnlichen Ordnung auszubeuten gesucht.

Wenn wir nun die aus ben voraustebenben Ausführungen fich ergebenben Resultate in wenige Worte gusammenfaffen follen, fo tonnen wir nur fagen, baß bie Talmub- und Mibrafchlehrer an ber Tradition, die ben König Salomo als Berfaffer bes gefammten Inhalts ber in biefem Beisheitsbuche niebergelegten Spruche nennt, im Allgemeinen zwar festgehalten, im Einzelnen aber auch nicht wenige Meußerungen uns binter= laffen haben, bie uns beweisen, baß fie nicht ohne jebes Bebenten fich für jene Tradition entschieben. Aus blogen Bermuthungen negativ zu bestimmen, bas trauten fie fich nicht zu, weshalb fie Salomo bie Ehre ber Autoricaft bes ganzen Buches mit Einschluß bes Titels und ber Ginleitung belaffen haben. Schon fuchen fie biefen Gebanken burch folgenbe Betrachtung ju veran-Davib - so sagen sie im Mibrasch - habe ídauliden. fein Buch mit bem erften Buchftaben beg Alphabets begonnen und es mit bem mittlern beffelben abgefcloffen; Salomo bagegen, ber icon im Gingange feines Buches von ber Beise beit fpricht, habe, im Sinblid barauf, baß biefe in ber Mitte bes menichlichen Körpers, im Bergen, bem Sit bes Berftanbes, fich befinde, fein Buch mit einem ber mittlern Buchstaben begonnen und es mit bem letten beschloffen. 16) Bie wenig

אמר שלמה אני :Mitrajo Mijojo unb Sallut Mnf. Sprücje אני שלמה אני וסיים אבא. אבא פתח הכמתו בראש אותיות וסיים לא אעשה כמו שעשה אבא. אבא פתח הכמתו בראש אותיות החלל יה. באמצע, פתח בראש אשרי האיש וסיים באמצע כל הנשמה תהלל יה. אני פותח באמצע אותיות משלי אני פותח באמצע אותיות משלי

wollen, ohne eine bestimmte Beziehung in dieser Zeit dafür entdeden zu können, möchten wir die Erwägung anheimgeben, ob eine solche nicht in der Frau oder Mutter des vielgepriesenen Monarchen, der diese Spruchssammlung veranlaßt, gefunden werden könnte. Rach der Tradition (Berachot 10 a.; vgl. Hieronym. zu Jes. 2,1) stand erstere in Bezug auf Abstammung und ebler Gesinnung ihrem königlichen Gemahl gleich (vgl. 2. R. 21, 1 mit Jes. 62, 4), und auch letztere scheint, nach den wenigen Stellen zu urtheilen, in denen die Tradition von ihr spricht (Sanhedr. 63 d., s. auch Jall. Spr. c. 10) eine fromme Frau gewesen zu sein, deren Erziehung vielleicht den Grund zu dem Seelens und Herzensadel des tugendvollen Königs gelegt hat.

aber diese Borsätzlichkeit in der Anordnung im Ernste anzunehmen ist, beweisen die Rabbinen selbst durch die wiederholt ausgesprochene Behauptung von der nicht ganz folgerichtigen Anordnung in den Pfalmen, die gerade hier zu umstellen sei. 57) Soviel kann demnach mit Sicherheit ausgesprochen werden, daß, wenn auch die Schlußfolgerungen, die wir an angeführte haggabische Außerungen geknüpft, im Einzelnen vielleicht etwas zu weit geholt schenen, im Allgemeinen sind sie jedoch begründet, weil solche haggabische Anknüpfungen immer aus der Erkenntniß eines bestimmt erkannten exegetischen oder histoerischen Hintergrundes gestossen sind. 58)

שלמה ומסיים בסוף תנו לה מפרי ידיה) פותח באמצע אותיות במקום . . . . . שיש חכמה שהיא מצויה בלב.

⁵⁷) S. Mibr. Tillim (Schoch, tob) c. 37 und zu Bf. 57 und vgl. bie Haggada Berachot 10a.

^{**)} So 3. B. die geschichtlichen Anknupsungen an die Sage bes o. 30, 13 f., die, so unmöglich sie auch find, jedenfalls die bessere Erkenntniß eines bestimmten historischen hintergrundes dieser Sage verrathen, während die altern jub. wie nichtjud. Ausleger nur allerlei religiösen Dystizismus in ihnen zu suchen wußten.

Das Madfor Mürnberg

noa

Dr. Bernhard Biemlid, Rabbiner in Rurnberg.

(Fortsetung.*)

C. Ritus bes Machfor.

Im 14. Jahrhundert haben sich nach Zunz' klassischen Forschungen aus dem beutschen Ritusstamme brei Zweige abgesondert: ein westdeutscher, mittelbeutscher und oftdeutscher Zweig die mit dem Namen Ritus des Rheins, von Sachsen und von Desterreich bezeichnet werden.) Der sächsische Ritus, oder der des mittlern Deutschland, aus dem sich später der böhmisch polnische Ritus entwickelt hat, war "im Ganzen" dem ostdeutschen oder österreichischen Ritus gleich.) Im 15. Jahrhundert verwischten sich vollends die Unterschiede dieser beiden Riten und wurde aus ihnen der große österreichisch-polnischschiede Rituskreis gebildet,) innerhalb bessen einzelne Gesmeinden ihre localen Eigenthümlichkeiten beibehielten.

Bu welchem bieser Rituszweige gehört nun unser Machsor? Nach Zunz' Vermuthung scheint es mit bem Ritus von Sachsen verwandt, da die Jozer und Sulat — von denen die zu nund und besonders zu beachten — "mehr als es anderswo der Fall ist ältern Piutstücken entlehnt und auch die poetischen Maarib von den sonstigen unterschieden sind.")

^{*)} Bgl. S. 113 ff. bes vorigen Jahrganges.

¹⁾ Die Ritus G. 67.

²⁾ Daj. S. 70.

³⁾ Daj. S. 73.

⁴⁾ Daf S. 70.

Der Ritus von Sachsen liegt uns nicht vor, um ihn mit unserem Machsor vergleichen zu können. Wir sind jest bloß in der Lage, das Berhältniß unseres Machsor zu dem ofteutschen oder rheinischen Ritus (Minhag Aschenas), wie er im Maharil, und zu dem westteutschen oder österreichische polnischen Ritus, wie er in den Minhagim des Eisak Tyrnau niedergelegt ift, sestzustellen.

Bunächft ist zu constatiren, baß bas Machsor Nürnberg in ben meisten Fällen, in benen ber Ritus Polen von bem beutschen Ritus abweicht, ") mit Ersterem übereinstimmt. Unser Machsor enthält also in seinen Grundzügen ben spätern polnischen Ritus. Nur in verhältnißmäßig wenigen ben beutschen Ritus charakterisirenben Einzelnheiten stimmt es mit biesem überein. ")

Häufiger jedoch sind die Fälle, in benen das Machsor Rürnberg sich sowohl von dem deutschen, als auch von dem polnischen Ritus unterscheidet, und das eben verleiht unserem Machsor seine Eigenthümlichkeit und sein besonderes Interesse. Nicht nur ist die Auswahl und Anordnung vieler Pijutim, Kinot und Selichot eine andere, sondern eine große Bahl, etwa 150 synagogale Dichtungen, sind in unserem Machsor enthalten, die nur in seltenen meist handschristlichen Ritualien sich vorsinden. Inter diesen sind viele Pijutim, die wohl nicht zum Ritus des Machsor gehören und die mit woder nur bezeichnet sind. Einzelne Stücke, die in Pol. und Ascht. Kürzungen erfahren, sinden wir hier vollständiger, oder ganz unverkürzt und unverstümmelt. Um die Eigenthümlichsteit dieses Ritus sowohl, als auch die in ihm enthaltenen

⁵⁾ Ueber biefe Abweidungen f. baf. 6. 74. ff.

⁹⁾ So hat das Machfor R. tein Rischmat am Hochzeitssabbat und Thorasest, teine Geula am Beschneidungssabbat, am 7. Pepach und 2. Schabuoth-Abend ein Bittur; שחרית bes Reujahrssestes und des Bersshungstages hat tein אתה הוא אלהינו שורית, אחרה באל עורך דין, Reila hat County und des Bersichnungstages tein מערב ער ערב מו משור כשנות ערכ. אפונו שוו לפנות ערכ או מערב ער ערב לפנות ערכ.

⁷⁾ In Bunz Literaturgeschichte ber Synag. Poesie sind die meisten nach ben Handschriften in München, hamburg, Oxford u. A. verzeichnet. Das Machsor Rürnberg ist nur an etwa 8 Stellen als Quelle angegeben; vgl. den vorigen Ig. dieser Zeitschr. S. 114 Anm. 7.

feltenen Stude bekannt zu geben, wollen wir im Rachfolgenben bie sammtlichen Gebetsanfänge und Ueberschriften verzeichnen.

Die aus bem polnischen und beutschen Ritus bekannten Anfänge geben wir ohne jebe weitere Bezeichnung wieder. Bei ben übrigen Anfängen fügen wir ben Namen bes Autors ober bie Bezeichnung "anonym" nebst bem Hinweise auf Bunz' Literaturgeschichte hinzu, wo die aussührliche Beschneten bung ber Stüde nachzuschlagen ist. 1) Die mit * bezeichneten Gebetstüde haben wir in Bz. Lg. nicht gefunden, weshalb wir benselben eine nähere Beschreibung solgen lassen. 1)

%. 1a:

א. 8a: €. הראשית.

 $\mathfrak{J}.$ שאלו שחקים $\mathfrak{J}.$ נשאל נשא ; $\mathfrak{D}.$ לשון $\mathfrak{J}.$ לשון $\mathfrak{J}.$

F. 10a: Reumonbfabbat.

⁹⁾ Eine große Anzahl von Gebetsanfängen haben mir die herren Geftettner und Prof. Raufmann in Bubapest und Dr. Brann in Breslau in Zunz Lg. nachgewiesen, wofür ich benselben hierburch öffentlich meinen Dank ansspreche.

^{*)} Zur Bezeichnung ber einzelnen Pijutgattungen bedienen wir uns folgender Abbreviaturen: J. — Jozer; D. — Dfan; M. — Meora; M. — Ahaba; S. — Sulat; S. — Seula; R. — Reroba. Ferner ift R. B. — Nitus Polen und R. A. — Ritus Afckenas.

²⁰⁾ Ueber diesen Schlußsat vgl. Er. Soferim XX, 8, Tohafot Mes gilla 4a und die Decisoren.

¹¹⁾ Ueberschrift: אוםן אודר; berfelbe ift in R. P. am Sabaat zwischen Bersöhnungstag und Laubhüttenfest üblich.

¹²⁾ Abgebruckt in Landsbuth, Amube ba-Aboba S. 166.

(Lg. 148); D.b אמיתה אמתי רבה; S.a אמיתה אמיתה; S.b אמיתה אמיתה אמיתה אמיתיך אינור אמתיך שנה על האמינה של האמינה של האמינה אמיתה אמיתיר של האמינה אמיתיר של האמינה אמיתיר אומית אמיתיר אמית אמיתיר אמיתיר אמית אמיתיר אמית אמית אמית אומ

קליחות לשני וחסישי ושני 12a: סליחות לשני וחסישי ושני.

- 1) מלאכי רחמים; אליך נשואות; ישראל עמך.
- ישראל נושע; אנשי אמתה; אזון תחן (2).
- 3) אנשי חסר מים; אנשי מים; אנשי חסר 13). א. 17b: אוירא.
- **91. שננו לשונם** . 14)

§. 18a: €. חולדת.

- A. ישאר ולא אשמור ולא אשמור (Lg. 312). F. 1,8b: Chanukafabbat I. wie R. P.
  - R. 22b: Chanufasabbat II.

זקני יהודה וירושלים זיר נאונם נרסס ברנלים חמאו בכסל ולקו בכסלים חשפת על פנימו שולים פעולת ראשונים חסירך זכור ועוו ידידיך צוה ישועות עבריך גלה כמום סוריך.

Bur Bervollständigung bes gangen Bismon fehlen bemnach noch bie Strophen gu סע, קר, שת מע, קר,

¹⁸⁾ Diefer in ben Ausgaben stark gekürzte Rismon von Serschom b. Jehuba läßt sich durch unser Manuscript theilweise ergänzen. Im beutschen Ritus kommen blos die Strophen 1—18 und die Ramenszeichnung vor. Die Polnische Selichaordnung hat zum Fasten Gebalja auch die Strophen zu 1—12. In unserem Machsor findet sich an dieser Stelle auch die Strophe zu 17—13 und zum Rüstlage des Reujahrsestes noch die zu 25. Dieselben mögen hier ihren Plat finden.

¹⁴⁾ Diefe Ahaba, in Tyrnaus Minhagim noch nicht angeführt, ift also erft frater in ben polnischen Ritus übergegangen.

ים מולדת יצחק בניגון שננו לשונם :ueberforift (בו

אופן אחר בנינון לבעל התפארת . ueberjarift: אופן אחר בנינון

(Bgl. Lg. 121). Tropbem kann baraus auf die Autorschaft Binjamins nicht mit Sicherheit geschlossen werden, da auch der bei demselben Autor übliche Anfang der Gegenstrophe von Andern Nachahmung gefunden (Bg. das.). M. אין מושיר, S. אין מושיר, B. אין מושיר, B. אין מושיר, B. אין מושיר,

ה מליחות לעשרה במכת : אוכרה מצוק אכרה מצוק אברה וירוח לי; אוכרה מצוק אופשע עליון לקול אכיון ושועתי אל תכזה; אדכרה וירוח לי; אוכרה מצוק *, Bismon in 5 Strophen mit Mittel= und Strophenreim und dem Refrain: כתוב לך את שם היום ואת עצם היום חזה בתוב לך את שם היום ואת עצם היום חזה בתוב לך את שם היום ואת עצם היום חזה שם ליקות שם היום ואור נקמות חבור חמות (vgl. weiter S. 55) er nicht bloß den gleichen Strophenbau, sondern auch in der britten Strophe die ähnliche Wendung hat: אל נקמות הבור חמות.

F. 28a: S. пуш.

ฐ. 30a: E. ากา.

F. 33b: S. שקלים und זכור und זכור שונה הססקה ראשונה שקלים wie in R. B. Die einzelnen Theile ber Reroba: Ma=

¹⁷⁾ Im R. P. als Dfan zum letten Pefachtage üblich.

¹⁸⁾ Jm R. P. ift am S. ולכשלה bloß diese Geula v. Jehuba halewi üblich; in Ayrnaus Minhagim ist dieselbe noch nicht angeführt.

יוצר לעשרת הדברות של כור' הר' היים סלטיאל: "Ueberschrift: איוצר לעשרת הדברות של כור' הר' היים מלטיאל. איים או שני יחרו של כור' חוד biese Meora von Jehuba has Le wi üblich, aber bei Tyrnau noch nicht angeführt, während R. A. zu biesem und dem vorhergehenden Sabbat gar keinen Pijut hat.

באולה דרבנא מאיר מסולי : ueberigiti) אולה דרבנא

gen, Mechaje und Meschalesch find mit Begleitverfen, die mit ber Formel cone beginnen, verfeben.

אם מליחות מתענית אסתר :36. 43b.

אבשרה בקהל רב; אדם בקחם עלינו Die zwei Tegten Strophen zeichnen בנימין. (Rach Bz. Lg. 240 zweiselhaft, ob v. Binjamin b. Serach ober B. b. Samuel); אנגי בהעמיק מחשבת זעמו ממתי מספר מפחי מפחי במתי מספר.

F. 46a: Burim.

Meora 22) und Keroba wie R. P.

F. 51b: אסתר mit Rafchi-Commentar.

§. 57b: הססקה שנית.

אַביעה תמים דעים עי. אַניעה עי. אַניעה שורט עי. אַניעה עי. אַניעה עירכים עירכים עי. אַנוּרְבּים עירכים עירכים עירכים עירכים עירכים עירכים אַנּרָה אַנריבים עירכים אַנּרָה עירכים אַנּרָה עירכים אַנּרָה עירכים אַנּרָה עירכים עיירכים אַנּרְבּיה עירכים עיירכים אַנּרְבּיה עירכים עירכים

F. 59a: S. ara und unr mie R. P.

F. 67a: Zwifdenfabbat23).

 $\mathfrak{F}$. החשרה מסור ביל אמני מסחר (ביל החשרה לבעל החשרה); $\mathfrak{F}$. אמנם מסור אמנם מסור $\mathfrak{F}$ 0. $\mathfrak{F}$ 1.

3. 68b: Großer Sabbat.

 $\mathfrak{J}.$ אתי מלכנון כלה $\mathfrak{L}.$ עוות אדירירון אדירירון אדי. $\mathfrak{L}.$ אדיר מלכנון פּנּים עוות אשרי הכלה אשר בחסד כלולה $\mathfrak{L}.$ $\mathfrak{L}.$ אשרי הכלה אשר בחסד כלולה $\mathfrak{L}.$ $\mathfrak{L}.$ שווין בצעדך $\mathfrak{L}.$ שלהים בצעדך $\mathfrak{L}.$

F. 75b: Maarib bes 1. Begachabends wie R. A. mit bem Bikkur arm.

F. 77a: Schacharit und Mußaf (Talgebet)

bes 1. Pefachtages wie R. P. u. A.

F. 86b: Maarib bes 2. Begachabends wie R. B. und A.

²⁹⁾ Bei Tyrnau ist die Meora nicht angeführt. R. A. hat am Burim keine Meora.

יוצר לשבת שלפני שבת הגדול ויש אומרים אותו :#10berjoprift יוצר לשבת שלפני שבת הגדול ויש אומרים אותו

³⁴⁾ In einigen polnischen Gemeinben am großen Sabbat üblich.

^{25) 3}m R. P. Dfan zum 3. Sabbat nach bem Pegachsefte.

²⁶⁾ Bgl. über diesen Ofan Landshuth S. 301.

F. 88a: Schacharit bes 2. Begachtages

wie R. P. mit bem Stücke אשר אשר אשר אשר אשר אפר Rebuscha folgt ber Silluk כים אילו סינו מלא שירה כים Binjamin b. Samuel. Zunz (Lg. 116) vermuthet in biesem Stücke einen Theil ber Keroba für ben 7. Peßachtag.

F. 95a: C. Chol-Hamoed wie R. B. u. A.

F. 99a: Das Sobelieb

mit bem Commentar von Raschi, beginnend mit bem in manchen Ausgaben fehlenben Stüde: השירים אשר לשלמה אדת רבר
שמעתי wie in Cob. V ber Münchener königlichen Hof= und Staatsbibliothek.

F. 102b: Maarib bes 7. Begachabenbs

wie R. B. Bulest folgt noch ein Bittur: אוכרך נואלי *
in 4 Strophen, das mit שלפה כי ידבר שלום אל עמו foließt. Die leste
Strophe zeichnet vielleicht שלפה בר שמואל.

F. 104a: Schacharit bes 7. Pegachtages wie in R. B. u. A., boch ohne Geula 27).

F. 112b: Targum

unter ber Ueberfchrift par 28), bestehend aus folgenden Stüden:

1) איז סרעה כד שלח סרעה באלח סרעה במקנות Dnkel. zu Exod. XIII, 17 und fährt fort mit der Bearbeitung der im Targ. Jer. I zu demselben Berse enthalten Agada, dieselbe durch einschlägige Agadastellen (Synhedr. 92 d und Jalkut zu Ezechiel Cap. 7) dereichernd und erweiternd. Den Schluß bildet eine Combination des übrigen Targ. Onk. und J. I zu demselben Berse, der den Ausgangspunkt gebildet hat: אמר דילים איז דירול ווווען עמא במיחודון פרוווים.

יום ליכשה Ritus P. ift die Geula יום ליכשה jett noch üblich, aber nicht im Ritus A., obgleich biefelbe im Maharil verzeichnet ift.

²⁸⁾ Ueber diefen Titel vgl. weiter S. 52 Unm. 30.

Die Worte ארויהין מתיא וירחלון find nach T. J. I gebildet, ble vorhergehenden dem Targum Onkelos entnommen und die letten onteile entnommen und die letten find Beiden gemeinsam. Dies und die weiter anzusuhrenden Stellen mögen die Art dieser compilatorischen Arbeit charafteristren.]

- 2) איזל משה וקום על ימא aus 4 Theilen bestehend, alpha= betisch, enthält eine Unterredung Mosis mit dem Meere.
- 3) Targum zu Erob. XIV, 30—XV, 18. Diese Composition ist eine Umprägung der drei Targumim (Ontelos, Targ. J. I und II) zu einem 4. Targum. Bald wird der Ausdruck des einen, bald des anderen Targum gewählt und nicht selten grammatisch umgestaltet, häusig werden auch neue Wendungen oder Ergänzungen eingefügt. Außerz dem sind in diese Nummer drei größere Stücke eingelegt:
- a) הנוכם ורוכ הושכחתן ריכון כל עלטא ה' ואטר בטיטריה והוה (לק לסריק von dem combinirten Targ. J. I und II zu Exod. XV, 2 ausgehend, bearbeitet dieses Stück die in dem Targ. J. I z. St. enthaltene Agada von der Aussendung eines Engels zum Schuße der neugeborenen Kinder. Die Schlußeworte der miteinander combinirten paläst. Targumim zu demselben Berse bilden ähnlich wie in N. 1 den Schluß dieses Stücks.
- b) Unmittelbar barauf folgt: ישראל, im Ganzen nach bem Targ. J. II zu Ezob. XIV,13, nur wird die bortige Antwort Mosis an die britte Partei in unserem Stücke der vierten Partei zu Theil, offenbar weil sich der Wortlaut derselben an das Targ. J. I und II zu Ezob. XV,3—zu welchem das Stück eine Justration bilden soll passend anschließt, und mit welchem zu schließen auch hier, wie in N. 1. u. 3a, das Bestreben des Compilators gewesen. Dies ist auch sehr geschickt ausgeführt und der so gewonnene Schuß lautet: כן הוא שמה לא הדחלון הי גיברא דהוא עביד לכון סידר נמרוני קרביכון הי שמיה כי כשמיה כן נכורתיה וכן תוקסיה וכן מלכותיה נמרוני קרביכון הי שמיה כי כשמיה כן נכורתיה וכן תוקסיה וכן מלכותיה נמרוני לעלם לעלםי עלמין

c) Nach Beenbigung bes Targum bis zum Schlußverse XV, 18 folgt לילון כחיכץ לילון כחיכץ, b. i. bas Targum J. II zu Exob. XII, 42 mit einigen unwesentlichen Abänberungen. Dieses Stück, bas offenbar als Junstration zu XV, 18 verwendet wird, schließt — ähnlich den obigen Stücken — mit dem Targum zu diesem Berse: האם כל הא הרץ ובעלם א הרץ ובעלם א דאחי לעלם לעלםי עלםיא דיליה היא בעלם א הרץ ובעלם א האחי לעלם לעלםי עלםיא דיליה היא bierzu die drei Targumim.)

Bisher ift nur ber Berfasser von R. 2 befannt geworden, ba in Cob. Hamb. 131 bie Neberschrift zu biesem Stude lautet: זה יסור רי מאיר [Meir b. Flaat*1].

Bu N. 1 bemerkt Zunz (Lg. 21) bas Stück sei "aus Meardea stammend". Diese Angabe ist irrig und wohl in Folge eines argen Schreibsehlers entstanden, wie gleich gezeigt werden soll. Rach dem Commentator unseres Machsor ist nämlich der Berfasser von N. 1 kein Anderer als der von N. 2: Meir b. Isaak oder Nehorai. Dem Commentator ist es befremblich, daß R. Meir im Widerspruche mit der Agada in Chelek (92 b) die arra mit den von Ezechiel zum Leben erweckten Gebeinen identificirt und meint: איני סובר שיסר בוום נהוראי אול פו ביו מאיר כן אינתי בחרבום נהרואי שמת ער שיכונני ארם במה אני מוצה ולא אישת ער שיכונני ארם במה אני מוצה בכו אני מוצה בכו אני מוצה

hiermit ware aber auch ber Berf. von R. 3 gefunden. Denn bie eigenartige Composition bieses Studes: bie Ber-

³²⁾ Daß auch bas Targ. J. I 3. St., an welches R. Meir anstrupft, basfelbe fagt, bavon bat ber Rommentator teine Ahnung.

אין אפּר. Lg. 151 und Steinschneiber, Catalog der h. Handschaft. 3u Hamburg S. 49. Rach Dukes B. Kenntniß der neuhebr. relig. Posesie S. 145 befindet sich das מיול משה in dem Cod. Hamb. in der Einleitung 3n den 10 Geboten, daher es Landshuth S. 163 als מולשרת הדברות לעשרת הדברות לעשרת הדברות boch kein Zweisel darüler obwalten, daß es nicht eine Introduction zu den 10 Geboten ist, sondern zum Targum מושע gehört, wie auch seine Stelle in unserem Machsor beweist.

quickung ber verschiebenen Targumim, und ber jeweilige Schluß ber Illustrationen, ber zu ben Targumim bes Berses zurücksehrt, von bem ausgegangen wurde ober ber bas Thema ber Illustration bilbet, stimmt so unverkennbar mit ber Composition von N. 1 überein, daß beide Stücke wohl mit Sicherheit als bas Werk eines Bersassers angesehen werden bürsen. Demnach gehört das ganze Targum pern ober prei, wie es sich in unserem Machsor sindet, dem Meir b. Isa ak an 33) und ist dem "Targum Nehorai" entnommen.

ন্থ নাৰ্চ চিন্ত প্ৰ (Lig. 287);

স্থা ত্ৰা বিদ্যালয় ত প্ৰ বিশ্ব বিদ্যালয় ত প্ৰ বিশ্ব (মৃত্যু হিল্ল কিটা প্ৰ ক্ৰিয়াৰ কিটা ক্ৰিয়াৰ ক্ৰ

F. 117a: Schacharit bes 8. Begachtages.

S. ירועי שם בכור נשם שם בכור נשם שם בכור נשם v. Jacob (Lg. 560, wo bieses Stück als Dsan bezeichnet wird); S. wie am vorhergehenden Tage; R. איטת נוראותיך.

נפלו פתאום על קהלות הקדש בחמשה לעומר בעשרים לחודש

אילו : ויושר ל. Flaat hat auch eine Introduction zum אילו : ויושר geschrieben, die im Wiener Machsor R. 60 die Ueberschrift trägt: לויושר מרכ מאירי ה 1. Bunz Lg. 150 und Bacher a. a. D. S. 225 Anm. 2. Letzterer ersucht mich, in dem angezogenen Artikel solgende Berichtigungen in seinem Ramen zu veröffentlichen: 1) Seite 224 ist das mit production beginnende Gedicht nach einer von Lagarde übernommenen Bermuthung mit Unrecht einem Durz zugeschrieben, da die Zeisen 1, 3, 5, 7 den Ramen משלם zeichnen. 2) S. 225 ist zu der Introduction wurd, ebenfalls nach Lagarde, als Bersasse wurdt genannt, während die Ansangsbuchstaben der ungraden Zeisen, also der Berspaare, das Atrosisson wirden mit dien.

³⁴⁾ Bgl. meinen porigen Artitel S. 124 Anm. 27.

³⁸⁾ Diese Selica v. Davib b. Meschullam ift in sammtlichen mir zu Gesichte gekommenen Ausgaben, mit Ausnahme ber von Heibenheim, stark corrumpirt und baber bas Ramensakrostichon falsch angegeben.

³⁶⁾ Diefe Sclicha, die Opfer bes zweiten Rreuzzuges betagend, gibt genau bas Datum ber Riebermetelungen an, zu beren Erinnerung bas Fasten am Tage nach bem Pesachfeste eingeset worben:

von Esra b. Tanchum (Lg. 268); אזור נקשות הגור השות אור נקשות הגור השות אור נקשות הגור השות אור פוא אור ברית אברהם (Lg. 277); הנור ברית אברהם העודה bie brei letzten Strophen mit ber Namenszeichnung.

- F. 127a: Sabbate zwischen Begach u. Schabuot.
- 1. Sabb.: אוושע אור ישראל: געורכים פירור קרושה עורכים: ס. פירור קרושה עורכים: אווואס שוויון: אווואס פירור איומה נשאחי אווואס (צק. 122). אוווין באלמים: אין כמוך באלמים.
- 2. Sabb. ישרות הריחו בי חמיר בי איומתי שמחי בי ארוות הריחו; ארוות הריחו איומתי שמחי בי המיר ; ארוורים גרודים גרודים גרודים ארודים גרודים ארודים גרודים גר
- 3. Sabb. A. ארולתי ותהי לי עוד זאת נחבתי * betlagt bie Berleitung zur Taufe und andere Bedrängnisse; anonym, in 6 Strophen zu 6 und 7 Zeilen mit bilblischen Strophenschluß. Ende: שכולה שכולה אל חי ארנן :S. כי הי יהיה לך לאור עולם :S. אכולה שכולה .Dann folgen: A.b אלהים אין (ב. בעולתי מלוכה אורתיך מלוכה מולתך למה ארונים וולתך ששונה מולתך שחל ולביא . Schealtiel b. Levi (Lg. 493).
- 4. Sabb. A. איושתי שבייה כת ציון, wohl von Salomo Gabirol (Lg. 590 und לוח הסיימנים 71) in 9 Strophen. Die Anfangsbuchstaben eines jeden Strophenpaares ergeben das Alfrostichon שלמה boppelt gezeichnets»). S. שלמה אל אדע אל אדע

שנת תתקיז לפרט הרגו ושרפו ודשו הדש עד יום האחד ועשרים לחרש.

העשוקה והעוובה, ענייה והעלובה עוד תהי חשובה, לעין כל אהובה ואצמיח צדקה, ואמחה המא וחובה על כל פשעיה, תכמה אהבה.

יסומון בניגון שמע עליון pgl. oben 6.49 .

³⁸⁾ Bon 2--5 Sabbat zwischen Besach und Schabuot hat bas Machjor Rürnberg: Ahaba, Sulat und Geula, wie im ursprünglichen polnischen Ritus, nur daß die Auswahl ber Stüde eine andere ist. Die Jozer und Ofan, die sich gegenwärtig im R. P. finden, sind in Ayrnaus Minhagim noch nicht verzeichnet, müssen also erst später aufgenommen worden sein.

בן אמה Bunz hat diese Ahaba nur 7 Strophen und endigt. תון לישי. Auch in unserem Machsor endigt die 7. Strophe mit בן לישי, es solgen aber noch 2 Strophen. Die lette Strophe lautet:

יוולחך; ש. פראת לסנים: אל ישראל נבראת לסנים: Abraham ibn Esra (Lg. 213 4°).

5. Sabb.: אלהי בך אחבק . איוטתי יונה יעלת הן אולהי בן אחבק. שנומי השנומי השנומי שנומי (ש. שנומי בעוניו ש.

אורחות. D, אהרלל בצלצלי שמע : אהרול בצלצלי שמע : אהרות. D, אהרלל בצלצלי שמע : אהרים שנותי כלו א. אראלים : אראלים : אראלים : אוראלים : אוראלים : אוראלים : אוראלים : אורא אקראך : אורא : מנולתי משכתיך חסד א. אונה נשאת : אונה נשאת : שאת : מונה נשאת : שאת : אונה נשאת : שאת :

F. 139b: Maarib bes ersten Schabuotabenbs. את קולך שמעתי mit bem Billur: את קולך שמעתי

41) Der Rawe diese Peitan kommt in Bz Literaturgeschichte, bei Landshuth und Luzzatto a. a. D. nicht vor. Und doch ift er unzweiselschaft der Dichter unserer Ababa. Bon berselben sind in R. B. (1. Cabb. nach Besach) nur 4 Strophen gedrudt, die abwechselnd mit und 'Dy beginnen und schließen. Die Ansangsbuchstaben hinter biesen Worten ergeben das Atrostichon אלהי unter welchem Luzzato (משנים) S. 30 u. 34) mit Unrecht Tobelem versteht. Die bissher ungedruckte 5. Strophe ergiebt die Bervollständigung des Atrostichons und möge bier ihren Blat finden:

אלהי שבועת הורים זכור ואהכת איתני
בארץ לא זרועה שמתה את מעוני
תמיד אייהל לך ישעי ואור עיני
יום נקם תחיש לפדות את המוני
בך סברם [סבר .1] אכרם וכך כל רעיוני
נתוץ צרי עוברי אשר חיללו ספוני
יום צרו על עיר ושרפו ארמוני
חילדו קרשי ודת נתונה בסיני
חושה לגרושה שנת רצון הי
זרוק מים מהורים להעביר את זרוני
קרוש יעקב הואל סלח ומהול עוני
השיבני ואשובת כי אתה ה' אלהי.

עיני לא ראחה v. Ephraim b. Ffaat (Lg. 276). Auf Maarib folgt unter ber Ueberschrift בניגון ברח אוטרים לדג המרצים (sic) מחן תורה מאור שבעת bas anonyme Stüd: מחן תורה והמים in 15 sedsszeiligen Strophen, jebe mit המים

F. 141a: Schacharit bes 1. Tages Schabuot wie R. P. und A. mit ber Keroba wer Der Silluk bricht bei den Worten mur ab, dann fehlen zwei Folien.

F. 150 a: Die Dibra's 12)

ארכין ה' שכיא mit barauf folgenbem palästinensischen Targum zu Erob. IXX, 25 u. XX, 1.

שָניבימון: רקרא רקרא רקרא רקרא (ביי הייש רקרא רקרא).

49) Die Bebeutung bes Ausbrucks Noon hat zuerst Rappoport erkannt; s. bessen hebr. Briefe an Luzzatto S. 29. Bgl. auch Luzzatto in Kerem Chemeb III S. 201, Zunz G. 8. S. 413 und bessen Ritus ber Synagoge von Avignon in der Zeit. b. Jud. 1839 S. 79 und Lg. 76.

Rad Bunz wären mit "Dibra" bloß biejenigen poetischen Stüde zu bezeichnen, an die sich unmittelbar das palästinensische Targum (רברא קדמאה) anschloß, von אדעא רקדא an. Doch wird im Maharil auch das Stüd אקרמות מלין אחר סיום פסוק בשבועות אומרים הריברא אקרמות מלין אחר סיום פסוק

ראשון דקריאת התורה שתוא בחדש השלישי.

In dem im vorigen Ig. d. Zichr. S. 125Anm 28 erwähnten Codez, den wir Rachfor Rürnberg II nennen wollen, ift sowohl ארכין אדרעות בילין ווערת בילין iberschrieben. Demnach ift der Ausdrud "Dibra" auf sämmtliche bei der Thoravorlesung am 1. Tage Schabuot üblich gewesenen aramäischen Stüde anzuwenden. An der Unterbrechung der Thoravorlesung durch Recttation der Dibras ist schon frühzeitig Anstoß genommen und dieselben von Meir a. Rothenburg (Rg. ed. Prag 57) als unzulässig bezeichnet worden, damit sie das Boll nicht als zum Texte gehörig betrachte, womit freilich der Thorakenntniß des damaligen Publicums kein rühmliches Zeugniß ausgestellt wird. In Deutschand hat sich das pran und in manchen Gemeinden auch das pun kerhalten. In Brünn war im 15. Jahrhundert außer diesen Stüden noch das Dibra zum 5. Gebot priv Rus üblich; surnaus Minhagim.

13) Rach Zunz Lg. 76 gehört NTN zu den Dibra's des 1. Gebotes. Allein da dieses Stück einen Preis der Thora im Allgemeinen enthält und sich nicht speciell auf das 1. Gebot bezieht, so ist seine Stelle viel richtiger, wie in unserem Nachson, vor den Geboten. Dann folgen bie aramäischen Stude, bie zu ben zehn Geboten und bem paläftinenfischen Targum gehören 44).

אנא אתקינית עלמא בתבונה Bebot: אנא אתקינית עלמא בתבונה, alphabetifch, in 38 Beilen, 45) beren jede mit איא beginnt. Nach vollende tem איב beginnt ein zweiteß, daß mit y schließt: אנא עובקתינון איב ומשי וסורסירון וריקמה.

אמן עוות 2. Gebot: a) אמן אחרן לא יהוי לא ועוריה מישאל ועוריה לא אפרוס אוא, breifach alphabetisch von ה- א אמלי לא מוביה מוביהון דעריקיא. אוא פרוס פווע מוביהון דעריקיא שוחל מוביהון בעריקיא שוחל מוביהון העריקיא שוחל מוביהון המוביהון בעריקיא ווווא אוא מוביהון בעריקיא ווווא אוא מוביהון בעריקיא אוא מוביהון המוביהון מוביהון המוביהון מוביהון מוביהון מוביהון מוביהון מוביהון מוביהון מוביהון אוא מוביהון שוחל מוביהון של מוביהון לא מוביה אריך לכך התחיל מישך: שוחל מישיך: אוא שהיה אריך לכך התחיל מישיך: שוחל מישיף: שהיה אריך לכך התחיל מישיף:

Bum 3. Gebot: אמר משה נכיא — וליה אנא יהיב שבחא – וליה אנא היב שה, bie Strophe זון ק fehlt (wie nach Bunz Lg. 77).

ארעא ורקיעא — תוריה ועכריה ואטתיה ועיליה : 3um 4. Gebot.

אטר יצחק לאכרהם אכוהי — ולית דרמי ליה :Bum 5. @ebot

 $\mathfrak{g}$ וווו 6. Gebot: על $\mathfrak{m}$ הגיה בר הגיה ארניה בר הוזליה ארניה על איתגכיר בחיליה ארניה ארני

(Fortsetzung folgt.)

⁴⁴⁾ Die Vorlesung sand nach unserem Machsor in folgender Reihenfolge statt: Buerst wurde das hebräische Gebot aus der Thora verlesen, dann das sich auf dasselbe beziehende poetische Dibra, und zulett das palästinensische Targum (in vielfach veränderter und erweiterter Recension) zu demselben Gebote; vgl. Zunz a. a. D.

⁴⁵⁾ Bung a. a. D. kennt nur 22 Zeilen, von n-R.

⁴⁶⁾ Bgl. die Bemerkung im Cod. Luzzatto und die Erklärung von Zunz, Lg. 151 Anm. 2.

⁴⁷⁾ Bon Bung metrifc überfest, Gefammelte Schriften III, 163.

¹⁸⁾ Bier aufeinander folgende Beilen dicfes Rachfates beginnen mit den Buchftaben "צקע"ש, nicht wie bei Bunz Lg. 78 mit צקר"ש. Im Machfor R. II ift der ganze Rachfat vor der Berszeile zu הר cingeschoben und der Schluß lautet: תמה ליה מלכא שלמה ואמר בלביה מה אעכיר

Bur geschichtlichen Literatur.

I.

Das in erfreulicher Beife gunehmenbe Intereffe an ber geschichtlichen Erforschung einzelner jubifder Gemeinden hat in ben letten Jahren eine Angahl von Monographie'n an die Deffentlichkeit treten laffen, welche für eine weitere Renntnignahme werth genug erscheinen. Man bat ftabtifche Ardive und jubifche Gemeindebucher durchforfct, Leichen= fteine aufgegraben und befragt, Literaturmerte nicht allein in ihrem eigentlichen Inhalte naber unterfucht, fonbern auch in ihren Titelblättern und Borreben für ben geschichtlichen Aweck verwerthet. Das reiche Material, welches bie oft mit vieler Bründlichkeit, überall aber mit vieler Liebe zur Sache geführten Durchforschungen ergeben haben, liegt nachstebenben Schriften ju Grunde, welche wir in alphabetischer Reihenfolge ber Berfaffer einstweilen nur nach ben betreffenben Titeln verzeichnen, um fie nach und nach auch einzeln in eingehender Beife vorzuführen:

- Brisch, Carl. Geschichte ber Juben in Coln und Umgebung aus ältester Beit bis auf bie Gegenwart. Rach hanbschriftlichen und gebruckten Quellen bearbeitet. Erster Band. Mühlheim a. Rh. 1879. Zweiter Band nebst Urstunden. Coln 1882
- איר גבורים יכלכל קורת עיר הוראדנא מראשית פולכל קורת עיר הוראדנא מראשית Wilna 1880.
- Sorowit, Dt. Frankfurter Rabbinen.
  - I. Bon R. Simon Habarschan bis R. Jesaia Halevi, (1200—1614). Frankfurt a. M. 1882.

- II. Bon Joseph Hahn bis R. Jokob hakohen Popers, (1614—1740). Frankfurt a. M. 1883.
- III. Bon R. Jakob Josua Falk und R. Abraham Lißa, (1740—1769). Frankfurt a. M. 1884.
- Rroner, Th. Festschrift zur Einweihung ber neuen Synagoge in Erfurt. 1884.
- תולדות אנשי השם ופעולתם כעדת כרלין סדר ... Ranb&huth, פתרת הרכנים אשר שמשו כברלין בחואר אב בית דין או ראש בית דין משנת הרכנים אשר שמשו בברלין בחואר אב בית דין או היא תליא עד היא תקם.
- Löwenstein, L. Geschichte ber Juben am Bobensee und Umgebnng. I. Theil 1879.
- Société des etudes juives. Anuaire I 1882, II 1883, III 1884.

Die verschiebenen Memorbucher, welche veröffentlicht worben finb, follen am Schluffe besonbers angezeigt werben.

Wir geben nunmehr zur näheren Besprechung über, und zwar aus lokaler Rücksicht zuvörderst zu dem Buche von Landshuth, in welchem die Geschichte der Nabbiner in der jüdischen Gemeinde zu Berlin von 1671—1800 zur Darstellung gelangt ist.

Der Verfasser ift als ein Fachmann für biese Spezial= geschichte in hiesigen Kreisen genügend bekannt. Er hat seit vielen Jahren die vorhandenen Bücher, Register und Ber= zeichnisse in Ordnung gebracht und somit wie kaum Einer mit den Quellen sich vertraut zu machen Gelegenheit gefunden.

(Fortsetzung folgt.)

In meinem Berlage ericbien:

Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bde. gr. 8. Berlin. 1884. Preis Mark 15.

I. Theil: Text, nach ed. Sabionetta v. J. 1557.

II. Theil: Noten, Einleitung und Register.

Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens lm Talmud und Midrasch,

von Dr. A. Berliner.

Mit ausführlichen Registern. 4'2 Bogen in groß Octav, auf hollanbischem Buttenpapier gebruckt. Preis 3 Mart.

Ad. Mampe, Berlin C., 50, Kurstr. 50.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- אל (בורה נבוכום, Is., comm. manuscr. in Mos. Maimonidis מורה נבוכום prim. ed. cum. praef. et adnot. M. Landau. 2 vol. Prag. 1831. M. 4.
- Morahams, Jos. The surces of the Midrasch Echah Rabbah. A critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883. M. 2.
- Abraham bar Chija. Whin Cittenbuch, nebst einer Abhandlung von S. L. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von G. Friedmann. Leipzig 1860. 8. M. 2.
- Bacatach, 3., প্রাণ্ড 300 gur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Barschau 1854. 8. 2 DR. 50 Pf.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheten Staliens. Berlin. 1877. 8. M. 1,50.
- Safin, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Beref. Berlin 1875. M. 2.
- Chodowski, Dr. S., Kritit bes Mibrafch Schir ha Schlim, nach ber Münchener hanbschrift. Berlin 1877. 8 M. 1.
- Efra, Abr. 3bn, Commentar ju Exobus, nach einer Hanbichrift herausgegeben. Prag 1840. M. 2.
- Geferot, (חתונית (חתונית). Die Jubenverfolgungen in Speper, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Sanbichrift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8. M. 1.
- fon eiber, 12 Jahrgange 1869—82 a Jahrgang 8 M. Steinfon eiber, 12 Jahrgänge 1869—82 a Jahrgang 8 M. Reu eintretende Abonnenten erhalten die Jahrgange 1872—82 jum ermäßigten Preise von 4 M. pr. Jahrgang.
- Seilbut, 2. Neber bie urfprungliche und richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 8. DR. 1.
- Felheim, S., Much Tenen über Che: und Scheibungsrecht bei ben Juben und Richtjuben nach ben Auffassungen ber Sabbucker, Pharisker, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8, (M. 4) M. 2.
  - Cammlung fübifcher Predigten. Bb. IV. enthaltend, Fest-Gelegenheitss predigten. Berlin 1869. gr. 8. M. 4.

- Soldfeim, S., Gott fieht! Reujahrspredigt, herausgegeben von Dr. A. Geiger. (leste Predigt Golbheim's) Berlin 1861. gr. 8. 30 Bf.
- Brtaeli, 3f., מפר המוסר לרופאים Prapobeutit für Aerzte. (Abbruck in 25 Exemplare). 8° Berlin 1885. Mf. 2.
- Robler, R., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berücksichtigung ber alten Bersionen und bes Mibrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Bettrag zur Geschichte bes hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Exegese. Berlin 1867. 8. 2 R. 50 Pf.
- Kohn, Dr. S., Die hebr. Sanbichriften bes ungarischen Rationalmuseums in Best. 1877 8. Dt. 1.
- Luzzatto, S. D., אבני וכרון Grabschriften. Prag 1841. 8. M. 3.
- Ragazin für die Bisenschaft des Judentsums mit der hebr. Beilage verne 310, herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahrs gang 1876—83. Berlin 1876—84 a 12 M. (Neu eintretende Abonsnenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 M. pro Jahrg.)
- Adimonides, Mos. אוקה חורה יר חוקה. Mischne Thora Jad Chasalah. 8. vol. Berlin 1862—63. Fol. M. 30.
- Mandelftamm, Liblifche und talmubifche Studien. 2 Bande Berlin 1861 gr. 8. Dl. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Kritik ber Quellen. 4) horas talmudicas.
- Adarcus, Dr. S., Bur Schulpäbagogik bes Talmub. Berlin 1866 gr. 8. M,1,50 Aidrasch Alische, אדריש מעולי, Stettin 1861. 8. 60 איז.
- Roller, E., דברי וא"ר. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficiles du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8 .M. 3.
- Dzar Gob, אוצר פוים, hebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus Handsschriften ze. Jahrgang 1—6. Berlin 1876—84. M. 18.
- Flegner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiösen Bortragen. 2 vol. Berlin 1837. Dt. 8.
- Sacut, Mos. Dir , bas älteste bekannte brammatische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Handschiften ebirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. 2.
- Steinschneiber, D., Die Schriften bes Dr. 2. Bung. Berlin 1874. 8. 50. Bf.
   Donolo, Gebr. Tert Berlin 1866. gr. 8. 75 Bf.
- Stern, 3., Gottesflamme. Religiofe Reben über Die Festtage, Bochenabichnitte und verschiedene Gelegenheiten. gr. 8. Berlin 1872. DR. 4.
- חרבים שני על מגילת אסחר Variae lectiones nach handschriftlichen Quellen crläutert und mit literar-historischen Ginleitung versehen von Dr. L. Munk. Preis & M.
- Talmud Babilonicum, Tractat Berachot, Text mit bentscher Uebersetzung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 12.
   Dasselbe auf Belinpapier R. 16.
- V. terbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M..
- Bolfffohn, 3., 12 Reben. 2. Ausgabe. Berlin 1866. 8. 1 DR. 25 Pf.
- Zomber, B., מאמר על פירוש רש"י להמס' נדרים ומועד קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ad. Mampe,

Berlin C., Rurftraße 50.

Drud von S. Ittowsti, Gr. Samburgerftr. 18-19.

Digitized by Google

Doppel:Heft. 🕶

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Berausgegeben

non

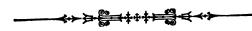
Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

3 wölfter Zahrgang.

1885.

3weites und brittes Quartalheft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1885.

3nhaft bes zweiten und britten Quartalheftes.

Abhandlungen:

Die Sprüche Sa	Ion	10'4	8 v	on	Şe	t n	1 a 1	n n	De	ut	ſф						Seite 61
Das Machsor Rurnberg von Dr. Bernhard Ziemlich															117		
Eine eigenthümli	ďφ	cor	run	npi	rte	Mi	bra	(d)	teU	e v	on	N.	J	a fi	ro	מו	148
					_		~		-								
Bemerkungen																	145
Recensionen																	147
Festschrift .									•							•	154
Literarische Rovi	täte	n															163

Das vierte heft und die Beilage Ozar Tob befinden sich bereits unter ber Presse.

Die Sprude Salomo's.

nach ber Auffaffung ber Weisen im Salmub und Mibrasch bargeftellt und tritifch untersucht

pon

Bermanu Deutsch.

Zweites Rapitel. Ueber die Entflehung des Buches.

Es ist bereits oben (S. 38) gezeigt worben, wie die Tradition der Rabbinen in der geschicktlichen Rotiz (Spr. 25,1) die Bestätigung der Annahme gefunden, wonach das ganze uns vorliegende salomonische Spruchduch durch die Thätigkeit der Männer hisklijah's, d. h. des von diesem Könige 1) mit der Sammlung und Sichtung der literarischen Schrifts benkmäler beauftragten Kollegiums, zu Stande gekommen sein soll. Die Aufgabe dieses Kollegiums, die Sachs 2) treffend mit derjenigen der von Peisstratos bestellten Sammler der homerischen Epen vergleicht, war sicherlich mit dem Tode

1885, II.

Digitized by Google

¹⁾ Die Arabition ber Rabbinen überbietet die Schrift in Ausbrücken, um ben Sifer dieses Königs für die Befestigung der gesehlichen Institutionen (II Chron. 30, 1), die Läuterung der resigiösen Borstellungen (II Kön. 18, 4. II Chron. 29, 16) und Erhebung der Geister zur Beschäftigung mit der Thora (II Chron. 31, 21) recht hervorzuheben. Unter seiner Regierung — so wird unter Anderem berichtet — habe es im ganzen Staatsgebiete keinen Unwissenden gegeben und sei kein Knabe oder Mädchen auszusinden gewesen, die in den Resigionsgesetzen nicht genau Bescheid gewußt hätten (Sanhedrin 14b). Allüberall bestanden Lehr-häuser, in denen die wahre Erkenntniß gesehrt wurde und Männer in der Beschäftigung mit dem Gesetze das höchste Ziel des Lebens erkannten (das. 84a; 101b). Bgl. noch Pesachim 117a; B. Kama 16b. Raschin Mich. 7, 25. 10, 17. 16, 5. 22, 2.

²⁾ Beitrage gur Sprach. u. Alterthumsforichung I. S. 69 und ebenfo Delisich gu Spr. 25, 1.

Hiskijah's noch nicht vollendet, und dieser Zweig ber Thätige keit befielben um diese Zeit sicher noch nicht abgeschlossen,*) wiewohl sich auch nicht mit Bestimmtheit sagen läßt, wie lange noch die Männer dieses nationalen Instituts an der ihnen gewordenen Aufgabe der Sammlung der literarischen Schriftbenkmäler gearbeitet haben mögen.4)

Bas nun die Redaktion des Spruchduches durch dieses Kollegium betrifft, so gibt der hierüber an der erwähnten geschichtlichen Stelle gebrauchte Ausdruck: μνης (Sprücke) welche zusammengetragen", b. h. mündlichen oder schriftlichen Quellen entnommen haben, keinen genügenden Aufschluß über die Art und Weise, wie man sich das Entstehen dieses Buches durch jene Männer zu benken hat: ob nämlich diese ihm die

³⁾ Nur so versteht man die traditionelle Angabe (B. Batra 15a), wonach histig und seine Senossen nebst den Büchern Mischle, Schir ha-Schirim und Rohelet auch das Drohbuch und die Aröstungen Jesaia's zusammengestellt haben. Im hindlicke darauf, daß histiga vor Jesaia gestorben (Jebamot 49b), bemerkt schon Raschi: בחבר בעול ובעי ובעי ובעי ובעי ובעי ובעי ועדור משלי ובני דורו שהאריבו ישים אחריו (vgl. auch Toshafot z. St.). Rehmen wir an, was doch ohnehin sehr wahrscheinlich ste, daß der Prophet Jesaia ein thätiges Mitglied jenes Rollegiums gewesen, so widerspricht die Angabe R. Sedaljah's in seinem "Schalschet ha-Rabbala", wonach jener daß Spruchbuch redigirt haben soll, nicht der talmudischen Relation. Sehr richtig schreibt demnach Wähner (Antiqu. Hebraeor. l. §. 137): Per eruditum Hiskijae regis consessum, in quibus Jesaias vates fuerit, Proverdia vel in unum volumen collecta, vel in canonem recepta esse, Talmudici tradunt.

⁴⁾ Fürst (ber Kanon S 79; s. auch auf S. 22. 27. 51 u. 132) gibt als deren Dauer die Zeit v. J. 724 — 444, das märe von den Zeiten Historie die Zuern Seiten Hierdei den Besten Historie die Zuern Gra's, an. Er scheint hierdei den Bestand mit der hier diesem Kollegium zugeschriebenen eigenthümlichen Thätigkeit desselben zu verwechseln. Kollegien zur Wahrung der religiösen Interessen haben von Woses ab (Num. 11, 16) die zu der Institution des großen Raths und dann die zu den Halacha-Lehrern zu allen Zeiten existir (die Talmudisten sprechen deshalb von einem Under Ausgeben. 77a; B. Kama 61a; The Berachot 48a; Abod. S. 36b; Jebam. 7au. s. w.); hier handelt es sich jedoch nicht um die Dauer des Bestandes, sondern um die der Aussührung der diesem Kollegium übertragenen Ausgabe der Sammlung der diebtsischen Duellenschriften, und diese läst sich nicht so bestimmt angeben.

vorhandene Anordnung und planmäßige Eintheilung (f. oben S. 37) der einzelnen Spruchreihen gegeben, oder ob die von ihnen vorgefundenen und ergänzten Sammlungen bereits eine solche zwedmäßige Aneinanderreihung zusammengehöriger Gruppen aufgewiesen haben. Bon den ältern jüd. Auslegern theilen einige die erste, dandere die zweiterwähnte Ansicht. Da jedoch, wie wir Eingangs dieses Kapitels gezeigt, die Boraussezung von der Einheit der Sammler und dem von diesen zu Grunde gelegten einheitlichen Plane der Annahme, daß mehrere Collegien zu verschiedenen Zeiten an dessen Ausssührung gearbeitet, die Sammlung, als auch die Ansicht derer, die sowohl die Sammlung, als auch die Anlage des Buches auf die "Männer Histigah"s" zurücksühren, viel des Wahrscheinlichen an sich.

2. Es braucht wohl nicht erst besonders nachgewiesen zu werden, daß es im Plane dieser schriftstellerischen Manner gelegen hat, in diesem Buche nur solche Sprüche zusammenzustellen, die eine mündliche ober schriftliche Ueberlieserung auf die Autorschaft Königs Salomo zurücksthrte. Eine sichere Beglaubigung jedoch dafür, daß König Salomo wirklich der Berfasser aller jener Sprüche, die in seinem Namen tradirt

ינראה שלא נכתכו דבריו בספר עד דורו של 25, 1: אנראה שלא נכתכו דבריו בספר עד דורו של שלמה והעתיקום וחברום חזקיהו וסצאו דברים אלו בטגילות מחכמתו של שלמה והעתיקום וחברום.

אלו המשלים לקמום החכמים ההם ואולם :. Vevi b. Gerfon baj.: אלו המשלים לקמום החכמים ההם ואולם Beiter geht. המשלים שקדם זכרם נמצאו באופן הנזכר בדברי שלמה Beiter geht aud hierin ber bereits oben (Geite 34) erwähnte Commentar (gebrudt Gflor. 1798 u. j.) bes Gaon R. Glia aus Bilna. Rad ihm haben erft die Männer bes großen Raths bem Bude die folgende Anordnung gegeben und die entsprechenden Heberschriften beigefügt: לפי שהפסיק בדברי חכמים אחרים אמר כאן גם אלה משלי שלמה. כי אנשי כנה"ג בדברי חכמים אחרים אמר כאן גם אלה משלי דברים אלו של שלמה חזברו כל הנביאים והכתובים על הסדר ומצאו דברים אלו של מיתת אחז שהעתיקו אותם אנשי חזקיהו שהוא החזיר התורה ליושנה אחר מיתת אחז

⁷⁾ Woraus sich bann bie zahlreichen Wieberholungen von Sprüchen und Spruchtheilen, selbst innerhalb ein und berselben Sammlung, ers klären würden — eine Erscheinung, die sich übrigens, wie Fleischer bes merkt, auch bei den verschiedenen dem Chalifen Ali zugeschriebenen Spruchsammlungen zeigt und auch sonft nicht so ausställig ist.

worben, fei, tonnte felbstverständlich von ben Mannern, die mehrere Jahrhunderte nach Salomo gelebt, zumal bei ber bamaligen Art und Weise ber Trabirung 8) nicht gewonnen werben, und ba die falomonische Beit reich an Männern ber Lehre und bes Biffens, bie ihre Erfahrungen ebenfalls in Sinnsprüchen niebergelegt haben merben, mar, fo muß bie Unterscheibung ber echt-falomonischen Spruche von ben Nachbilbungen und Aehnlichkeitsbichtungen nur schwer möglich gemesen sein. Die Manner Biskijah's werben beshalb bei ber Auswahl bas aus ber Natur ber Sache fich ergebenbe Berfahren eingehalten haben, alles Das für falomonisch zu halten, was auf bem Ramen Salomo's ging und in Form und Anhalt die Merkmale salomonischer Dichtung an sich trug; bagegen alles Dasjenige auszuscheiben, bas, wenn auch auf Salomo's Namen gebend, bem Charakter falomonischer Dichtung nicht entsprach. Die lettere Gattung von Sprüchen burfte wohl zur größern Sicherung ber Reinheit ber Sammlung eingezogen, d. i. apofryphirt morben sein, bamit sie, ba ber Boltsmund auch biefe auf Salomo gurudführte, von Späteren nicht ber Sammlung salomonischer Sprüche werben möge.

3. Mit biefer Auseinanberfetung glauben wir, eine

⁹⁾ Diese bestand zumeift in ber mündlichen Ueberlieferung und auswendigen Bewahrung und Beibehalteung (Deut. 31, 19, 28). Da biese Art der Tradirung, die noch bei ben Rabbinen die vorherrschende und, mahricheinlich wegen ihres Borgugs für bie Stärfung bes Gebachtniffes f. Quintilian XI, 2 ed. Spalbing IV, p. 295: "Invenio apud Platonem, obstare memoriae usum litterarum" etc. Caesar, B. G. l. VI, c. 14:, . . . quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant." Die platonische Stelle befindet fich im Phabrus bei ber Besprechung ber Erfindung ber Buchftabenfdrift) bie beliebtere mar (f. bie Bem. Ebelcs' ju Gittin 60b), ber Pfeubonymitat, ber abfichtlichen und unabsichtlichen. Borfoub leiftet, fo begreift fich bie Strenge, mit ber die Rabbinen gegen lettere eifern (f. Jastut II. Rr. 938 u. 960) und bas Lob, bas fie bem gemiffenhaften Trabenten spenben (Abot VI, 6 u. f.). Bgl. jedoch bie Erklärung Rafchi's zu ben Worten R. Afiba's: אם בקשת לידונק היתלה באילן נרול (Besagim 112a).

bisber nicht genugend erklärte Stelle bei ben Rabbinen verfteben zu konnen. Im Mibrafch wird nämlich behauptet, bie Spruche Salomo's maren lange Beit apotruphirt gewesen, und biefe Behauptung burch ben Ausbruck "fie haben fortgerudt" (Spr. 25, 1), b. h. bem Gebrauche entzogen, unterftust. 9) Die Abot bes R. Rathan fügen bingu, baß erft die Manner bes großen Raths die eingezogenen Spruche freigegeben batten. 10) Die Grunbe, die für bie behauptete Thatface ber Einziehung ber falomonischen Spruche angegeben werben, find fo buntel und einander widerfprechend, bag man leicht aus ihnen die Ungewißheit erkennt, die über jene Ueber= lieferung geherrscht haben muß. Bald wird die Beranlassung barin gefunden, baf ber Inhalt ber Spruche, gleich bem bes Sobeliebes und bes Buches Robelet, feinen national-gefetlichen, ober historisch-analytischen Charakter an sich trage und nur Lehr= und Erfahrungsfäte enthalte; balb wieber foll bie Scharfe Reichnung finnlicher Leibenschaft, wie fie an einzelnen wenigen Stellen bes Spruchbuches hervortritt, ber Grund für bie fo scharfe Magregel ber Apotrophirung gewesen fein!11)

אשר העתיקו של שנוזים היו. דיא 1: אשר העתיקו של מולמר שנוזים היו. דיא אבר העתיקו אלא סירשו כמה דאת אבר העתק משם ההרה ואצ"ל המעתיק אין העתיקו אלא סירשו כמה דאת אבר העתק משם ההרה ואצ"ל המעתיק Die Schlußworte follen wohl Begründnung der ersten Erklätung von התיקו fein; die zweite beruht auf dem spätern jüd. Sprachgebrauch, nach welchem eine Uebersetzung und Erklätung העתקה genannt wurde.

הוו מתונין כדין — כיצד מלמר שיהי : Moot b. 9t. אמנין כדין שכל המשתין כדין מיושב ברין. שנאמר וגם אלה האדם ממתין כדין. שיכל המשתין כדין מיושב ברין. שנאמר וגם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חוקיהו. ולא שהעתיקו אלא שהמתינו אלא שפירשו. בראשונה היו אומרים אבא שאול אומר לא שהמתינו אלא שפירשו. בראשונה היו אומרים משליות ואינם מן משלי שיר השירים וקהלת ננחים היו. שהם היו אומרים משלות ואינם מן הכתובים ועמדו וננזו עד שבאו אנשי כנסת הנדולה ופירשו אותם.

נם אלה משלי שלמה מה חיל שהיו מתינים :1) אשר העתיקו למה נאמר. שאני אומר במשלי שהיש וקהלת ננחים בדין ... אשר העתיקו למה נאמר. שאני אומר במשלי שהיש וקהלת ננחים בדין ... אשר העתיקו למה נאמר. שאני אומר במשלי שהיש וקהלת ננחים היו עד שהם בכתובים. במשלי הומיה היא וסוררת וכוי. כשיר השירים צרור המור רודי לי. בקהלת שמח בחור בילדותך וכוי. דיא אשר העתיקו הרים Die im Spruchbuche als anflößig angegebene Stelle will bas ganze Stüd c. VII, 7 — 20. unter biefem Sefichtspuntte begreifen. Db man Bers 18 baj. דרים (paaroi) ober, wie auch unfer mafforetifcher Text hat, דרים (palai)

Nach ersterem Grunde bätte man auch alle sonstigen bibattifchen Schriften, wie Pfalmen, Zjob, ausschließen und unter Claufur fegen follen; mahrend man nach letterem auch bei bem Propheten Czechiel, ber bas Spruchbuch in biefem Puntte weit übertrifft (vgl. Ezech. 16,8,23 f.; 23,3,8,21) die Ausichließung bieferhalb 12) hatte erwägen muffen. wollen nun die Schwierigkeit einfach bamit lofen, bag fie bie Bebauptung, bie Spruche maren apotruph gewesen, selbst für apotruphisch erklären, 18) mahrend Andere ben Bericht fo verfteben ju konnen vermeinen, als ob bie Manner Sistijah's bis ju ihrer Zeit apokryph gewesene Spruche in bie Sammlung geleitet, und wieder Andere bie Angabe mit jener andern im Talmub (Sabbat 30 b) zu vereinen suchen. woselbft gesagt wirb, bag bie Schulen Schamai's und Sillels (Sabbat 13b), ober spätere Gesetzeslehrer (Jabajim III, 5. Megilla 7a) bas Buch Robelet und bas ber Sprüche wegen in ihnen gefundener innern Wibersprüche aus bem Ranon hätten ausscheiben wollen. 14) Allein ber Wiberspruch, auf ben man fich nach iener talmubischen Radricht bei bem Buch ber Spruche berufen haben foll, ift so unwesentlich, so gering=

lieft, milbert an der Sache Richts, und die Behauptung Geigers (Urschr. u. Uebers. S. 308), als ob jenes Wort gerade den peinlichen Eindruck herrorgerusen, ist hier völlig unbegründet.— Wir möchten uns hier noch eine Bemerkung gestatten. Wiewohl die sigürliche Deutung an dieser Stelle sehr nahe lag (s. ob. o. 1. Anm. 33), scheinen sich die Rabbinen bei solcher Deutung immer noch nicht beruhlgt zu haben, und dieses mit Recht. Wie sagt doch Plato so richtig von den Theomachien des Homer: man dürse die Jugend auch nicht in allegorischer Interpretation mit benselben bekannt machen; den diese werde nicht immer zu unterscheiden wissen, wo der Redner sigürlich, wo duchställich habe verstanden sein wollen (die republ. l. II.). Die allegorische Aussalfusung solcher Stellen diente den Rabbinen weniger der Beruhigung, als der Formulierung einer religiösen Idee.

¹⁹⁾ Es geschah bieses aus andern Gesichtspunkten; f. Sabbat 13 b; Menachot 45 a1

¹⁸⁾ Bgl. Bergfeld, Gefcichte b. B. Jerael II. S. 97.

¹⁴⁾ S. Grat, Gefcichte b. Juben I. Aufl. III. Rote 26 3; Delitic, Ginl. 3. Prebiger; Romad, Ginl. 3. b. Spr. Salomo's S. 6 Enbe,

fügig und unbebeutend und icon von ben Rabbinen in fo einfacher Beife geloft worben, 15) baß auch bie Angabe bes Talmub ratbielhaft und ber Erklärung bebürftig erscheint, ba man nicht einfieht, warum man eines fold geringfügigen, icheinbaren Wiberfpruchs wegen bas gange hoheitsvolle Buch aus bem Ranon habe feten wollen. Bubem fommt für uns bier noch ein Bericht bes fpatern byzantinischen Schriftstellers Michael Glycas in Betracht, ber, fo ungenau er auch im Einzelnen ift, bier nicht umgangen werben barf, zumal er für feine biesbezügliche Behauptung bie Zeugniffe älterer Quellen anruft. Rach biefem hatte histijah bei ber Sammlung und Anordnung ber Spruche und Bialmen, von erfteren einen Theil ausgeschieben und verbrannt und von letteren ebenfalls bie als bem Davib nicht zugehörig erkannten ausgeschieben und verworfen, 16) eine Mittheilung, ber jene mibraschische Ueberlieferung שנמו — אשר העתיקו אשר אשר אשר אשר אשר אושר אושר liegen scheint.

Bas aber biese Ueberlieferung eben anbelangt, so glauben wir, daß sie auf eine Thatsache zurückzuführen, die den Tra=

¹⁵⁾ S. w. u. im egeg. Theil zu XXV, 4 u. 5.

¹⁶⁾ Annales (ed. Bonn.) Η. p. 341 . . . . ἐπὶ γὰρ τούτψ καὶ ό συγγραφεύς φησιν ότι ελάλησεν περί των ξύλων από της χένδρου της εν τω λιβάνω και εως της ύσσώπου της έκπορευομένης έκ τοῦ τοίγου. παρά δὲ ${}^{*}E$ ζεχίου χεχαῦθαί φησιν ό πολυμαθής χαὶ πολυίστωρ Εδσέβιος . . . οί τω μεν οδν ό Εζεκίας και επί του Δαβίδ εποίησε φαλμοίς. τούτων z. τ. λ. Wir haben die Stelle im Bufammenhange citirt, weil wir bamit ber Darftellung Sachs' (Beitrage S. 68) begegnen wollten, als ob Glycas nach Eufebius hier von ben (in einer frühern Stelle von Glycas ermabnten) bem Salomo jugefdriebenen Budern medizinifchen Inhalts rebete, die Distija verbrannt, bemnach feine Dittheilung auf jene von einer Boraita (Begachim 56 a) berichtete Dagregel bes much 300 mg (nach einer LA. im Jeruschalmi Begachim IX, 1, bie, beilaufig bemertt, eine Befidtigung ber Erklarung Maimonibes' 3. St. gibt: מבלא של רסואות) jurudjuführen fei. Das angeführte Citat beweift, daß die Angabe bes Bernichtens fich auf einen Theil der vom Buche ber Ronige berichteten Spruchweisheit beziehen muß, mas ja auch bie mibrafdifde Ueberlieferung, wenn auch in etwas verfdiebener Beise, aussagt.

Nach ersterem Grunde batte man auch alle sonftigen bidattifden Schriften, wie Balmen, Job, ausschließen und unter Claufur fegen follen; mahrend man nach letterem auch bei bem Propheten Gechiel, ber bas Spruchbuch in biefem Punkte weit übertrifft (val. Gzech. 16,8,28 f.; 23,3,8,21) die Ausfoliegung bieferhalb12) batte erwägen muffen. Danche wollen nun die Schwierigkeit einfach bamit lofen, bag fie bie Behauptung, bie Spruche maren apolityph gewesen, selbst für apotryphisch erklaren, 18) während Andere ben Bericht fo verstehen ju tonnen vermeinen, als ob bie Manner Sistijah's bis zu ihrer Zeit apokryph gewesene Spruche in bie Sammlung geleitet, und wieber Andere bie Angabe mit jener andern im Talmub (Sabbat 30 b) ju vereinen suchen, woselbst gesagt wirb, daß die Schulen Schamai's und Sillels (Sabbat 13b), ober spätere Gesetzeslehrer (Jadajim III, 5. Megilla 7a) das Buch Robelet und das der Sprüche wegen in ihnen gefundener innern Widersprüche aus dem Ranon hätten ausscheiben wollen. 14) Allein ber Wiberspruch, auf ben man fich nach jener talmubischen Nachricht bei bem Buch ber Spruche berufen haben foll, ift fo unwesentlich, fo gering=

liest, milbert an ber Sache Richts, und die Behauptung Geigers (Urschr. u. Uebers. S. 308), als ob jenes Wort gerade den peinlichen Sindruck herrorgerusen, ist hier völlig unbegründet.— Wir möchten uns hier noch eine Bemerkung gestatten. Wiewohl die sigürliche Deutung an dieser Stelle sehr nahe lag (s. ob. c. 1. Anm. 33), scheinen sich die Rabbinen bei solcher Deutung immer noch nicht beruhigt zu haben, und dieses mit Recht. Wie sagt doch Plato so richtig von den Theomachien des Homer: man dürse die Jugend auch nicht in allegorischer Interpretation mit denselben bekannt machen; den diese werde nicht immer zu unterscheiden wissen, wo der Redner sigürlich, wo duchstählich habe verstanden sein wollen (de republ. l. IL). — Die allegorische Aussalfassung solcher Stellen diente den Rabbinen weniger der Beruhigung, als der Formulierung einer religiösen Idee.

¹⁹⁾ Es geschah bieses aus andern Gesichtspuntten; f. Sabbat 13 b; Renachot 45 a

¹³⁾ Bgl. Bergfelb, Gefdicte b. B. Barael II. S. 97.

¹⁴⁾ S. Grät, Geschichte b. Juben I. Aufl. III. Rote 263; Delitich, Einl. 3. Prediger; Romad, Ginl. 3. b. Spr. Salomo's & 6 Enbe.

fügig und unbebeutend und icon von ben Rabbinen in fo einfacher Beife geloft worben, 15) bag auch bie Angabe bes Talmub rathfelhaft und ber Erklarung bedürftig erfceint, ba man nicht einfieht, warum man eines fold geringfügigen, icheinbaren Wiberspruchs wegen bas gange bobeitsvolle Buch aus bem Ranon habe fegen wollen. Rubem fommt für uns bier noch ein Bericht bes fpatern byzantinischen Schriftftellers Michael Glycas in Betracht, ber, so ungenau er auch im Einzelnen ift, bier nicht umgangen werben barf, jumal er für feine biesbezügliche Behauptung bie Reugniffe älterer Quellen anruft. Nach biefem batte bistijah bei ber Sammlung und Anordnung ber Spruche und Bialmen, von erfteren einen Theil ausgeschieben und verbrannt und von letteren ebenfalls bie als bem David nicht jugehörig erkannten ausgeschieben und verworfen, 16) eine Mittheilung, ber jene mi= liegen scheint.

Was aber biese Ueberlieferung eben anbelangt, so glauben wir, daß sie auf eine Thatsache zurückzuführen, die den Tra=

¹⁵⁾ S. w. u. im egeg. Theil ju XXV, 4 u. 5.

¹⁶⁾ Annales (ed. Bonn.) ΙΙ., p. 341 . . . . ἐπὶ γὰρ τούτω καὶ ό συγγραφεύς φησω ότι ελάλησεν περί των ξύλων από της κένδρου της εν τω λιβάνω και εως τῆς ύσσώπου τῆς ἐκπορευομένης ἐκ τοῦ τοίγου. παρά δε 'Εζεχίου χεχαῦθαί φησιν ό πολυμαθής χαὶ πολυίστωρ Εδσέβιος . . . οίτω μεν οδν ό Εζεκίας και επί τοῦ Δαβίδ εποίησε φαλμοίς. τούτων x. τ. λ. Wir haben die Stelle im Zusammenhange citirt, weil wir bamit ber Darftellung Sachs' (Beitrage S. 68) begegnen wollten, als ob Glycas nach Eufebius hier von ben (in einer fruhern Stelle von Glycas ermannten) bem Salomo jugefdriebenen Buchern medizinifchen Inhalts rebete, die Bistija verbrannt, bemnach feine Mittheilung auf jene von einer Boraita (Begachim 56a) berichtete Dagregel bes much gan ga (nach einer LA. im Jeruschalmi Pehachim IX, 1, bie, beilaufig bemertt, eine Bestätigung ber Erklarung Maimonibes' 3. St. gibt: מכלא של רסואות) jurudjuführen fei. Das angeführte Citat beweift, daß bie Angabe bes Bernichtens fich auf einen Theil ber vom Buche ber Ronige berichteten Spruchweisheit beziehen muß, mas ja auch die mibrafcifche Leberlieferung, wenn auch in etwas verfciebener Beife, ausfagt.

benten nicht mehr klar war und beshalb jene unsichern Mittheilungen und Behauptungen veranlagt bat. Der Umftanb nämlich, daß die Ordner bes Spruchbuches ben Plan verfolgten, die Sammlung enbgültig abzuschließen, wird fie in bie Nothwenbigfeit verfett haben, fich nicht allein bamit zu begnügen, aus ben porhandenen Spruchreiben bas für bie Sammlung Geeignete und Brauchbare auszulefen und einzuverleiben, sondern auch bas Nichtaufgenommene, bem Salomo als nicht jugehörig Erfannte, einzuziehen, ober, wie ber fritische Schulausbruck lautet, ma17) ju fein, bamit fie allmälig aus bem Gebrauche schwinden und nicht mehr fälschlich Salomo qu= geeignet werben mögen. Denn wie man gewönlich Ausiprude und Gedanken unbekannten Urfprunges gerne auf eine Berfon gurudführt, bie in biefer Art von Aussprüchen und Gebanken bekannt geworben, ebenfo wird man auch Sprüche und Sentenzen verschiebenften Urfprungs auf Ronig Salomo, ben Spruchbichter xar' efoxibe jurudgeführt haben, weil er in biefer Art ber Abfaffung bekannt mar. 18) Die Männer Siskijah's werben nun alle folche Spruche nicht nur von ber Aufnahme in die Sammlung ausgeschloffen, sondern auch unter Claufur gesett haben, bamit fie auch von Anbern nicht in die Sammlung gebracht würden. Demnach mar die burch ben Ausbruck menry bezeichnete Thätigkeit biefer Männer eine boppelte: einerseite ein "Entruden", b. h. Entlehnen bes jur Aufnahme Geeigneten, andererfeits ein "Fortruden",

¹⁷⁾ Dem Ausbrucke entspricht, da, wo er "Geheimhaltung" bedeuten soll, das gewöhnlich dafür gebrauchte griechsiche άποχρυφός (vgl. Origenes, ep. ad Afric. I, 26); oft hingegen begreift die gesetzliche Bestimmung der πρις nur das στη γιη (Jer. Sanhedrin XI, 1; Midr. Rohelet zu 12, 11), das Berbot öffentlich oder tieser sorschend in bessimmten Schriften zu lesen, in sich, so daß der Ausdruck "apokryph" hierbei nicht angebracht, vielmehr der des odx dvárvwopua. Bgl. Krochsmal, More Reduche has Seman S. 87 u. S. 102.

^{1°)} In Begug auf bie Composition ber Psalmen beutet ber Mibrasch אעםיי אעםיי Rohelet 7, 19; Sohel. 4, 4) einen ähnlichen Gebanten an: שעשרה בני אדם אטרו ספר תהלים לא נאטר על שטותן אלא עיי דוד. אטר הקביה . . . למה שקולו ערב. הדא הוא דכתיב ונעים זטירות ישראל.

- b. h. Einziehen bes zur Aufnahme Ungeeigneten. 19) Jener boppelseitigen Auffassung bes Ausbrucks praya wollte wahrscheinlich auch die ursprüngliche midraschische Ueberlieserung, praya bedeute gleichmäßig ebensowohl wrow "sie haben sie erläutert," als auch war "sie haben sie eingezogen", zum Ausbruck bringen, durch einen Fehler oder allmäliches Bergessen wurde jedoch die berichtete Thatsache des "Einziehens" auf das ganze Spruchduch bezogen, und man begann nach Gründen zu forschen, um eine solche Maßregel gerechtsertigt oder auch nur begreissich zu sinden; in Wirklichkeit jedoch mag die Mittheilung ursprünglich auf die durch die Männer hisstigah's erfolgte Clausur einer Anzahl als unecht erkannter salomonischer Sprüche sich beziehen, die die Männer der großen Synagoge später, da der Grund ihres Berborgen-haltens weggefallen war, wieder frei gegeben haben.
- 4. Diese unsere Auffassung jener Tradition würde, wenn, wie wir glauben, auf richtiger Boraussetzung beruhend, uns eine andere Erscheinung, die bisher nicht genügend aufgehellt, begreifen lehren. Oft nämlich werden im Talmud Sprüche citirt, ohne daß die Commentatoren mit Sicherheit die Quelle anzugeben vermögen, woraus sie genommen;20) ja der

¹⁹⁾ Aur einer solchen Thätigkeit entspricht ber Ausbruck אינרים und das passende خּבְּבִיְסְמַשְׁמִיס der LXX, und die für dieselbe nöthige Einsicht und besonnene Beurtheilung wird diesen Männern nicht gesehlt haben. מפני כה זכו אנשי חוקיהו לאריכת יכום מסני שהיו מחתים ברין. שנאטר תפוחי זהב במשכיות בסף דבר דבר על אסני (Jastu zu 25, 1). — Wir glauben, daß die ersten 5 Berse mit denen die Sammlung c. 25, 1 beginnt, möglicherweise als Apologetik der Männer Histigas's an die Spize dieser Sammlung gestellt sind. Sonst wäre es passender gewesen, die Sammlung mit B. 6 beginnen zu lassen, da diese Sprüche mit der Partitel dies heise Sprüche mit der Bartitel das haratteristische Merkmal der meisten Sprüche des vorangehenden Theiles 22, 22—25, 1 ausmacht. — Die nähere Begründung bieser Annahme würde hier zu weit sühren; wir müssen uns deshalb auf diese Andeutung beschänken.

²⁰⁾ Berachot 48 a; Erubin 65 a; B. Rama 92 b. Gewöhnlich nimmt man Sirach als Quelle an, was bei einzelnen anonymen Citaten wohl zutreffend (vgl. Zunz, S. B. S. 102), bei andern jedoch erweislich falsch ift.

Talmub führt einen Spruch ausbrücklich und bestimmt auf Salomo zurück, erzählt die Veranlassung, bei welcher ihn der König gesprochen und leitet dann eine gesetzliche Bestimmung daraus her, — was Alles auf eine äußerst gewisse Ueder- lieferung hinweist —, ohne daß die Talmublehrer selbst mehr im Stande waren, mit Sicherheit die Stelle im Spruchbuche zu bezeichnen, die dem angesührten Spruchsake entspräche und auf den er bezogen werden könnte; 21) hiezu kommen die vielen Sprüche, welche der Text der Septuaginta, des Syrers und Targum im Unterschiede von der hebräischen Textrecension dietet 22) — sie alle mögen zerstreute Reste jener alten, von den Männern Hisklijah's als dem Salomo nicht zugehörig eingezogenen und von denen der großen Synagoge später wieder freigegebenen und im Umlauf gekommenen Sprüche sein.

אדם לכנס בחוך שדהו מן השדה ואינו מניח בני מה הנאה יש לפלוני ומה אדם לכנס בחוך שדהו מה הבריות אוטרת עליו. מה הנאה יש לפלוני ומה הבריות מזיקות לו. עליו הכתוב אוטר מהיות מוב אל תקרי רע. ומי כתיב הבריות מוב אל תקרי רע. ומי בתיב מהיות מוב אל תקרי רע. ומי בתיב מהיות מוב אל תקרי רע. אין כתיב כי האי נוגא אל תמנע מוב מעליו מהיות מוב אל ידך לעשות. Det himsels auf Sprüche 3, 27 ift ein Rotzbelf, um ber Frage מהיות מוב מוני מוני פתיב behelf, um ber Frage ומי מהיות מוב מהיות שוב behelf, wo jener Spruch מוב מהיות מוב החים לא המפשמח של שהיות מוב היות מוב לא המפשמח של בשרות מוב היות מוב לא המפשמח של בשרות מוב לא המפשמח של מוב לא המפשמח של מוב לא מוב מוב לא מו

²²) Ueber diese vgl. de Lagarde, Anmerkungen zur griech. Ueberssetzung der Proverdien. Leipzig 1863; Sizig, Commentar zu d. Spr. Bürich 1858, S. 27f; Delissch, Commentar d. Sprücke S. 540—547. Daß viele dieser Zusätze ursprüngliche Bestandtheile des Originals gewesen zu sein scheinen, wird von Allen zugegeben.

Drittes Kapitel.

Die Theile des Buches.

Ueber die Anzahl ber Theile, in welche bas Buch ber Spruche Salomo's ju gerlegen ift, geben bie Anfichten ber Bibelforfcher auseinander, ohne immer eine treffende Glieberung zu gewinnen. Die Massora theilt bas ganze Buch in acht Sebarim1) und läft bei ihrer Eintheilung nicht einmal die Einschnitte 10, 1. 22, 17 gu ihrem Rechte tom-Auch bie mittelalterlichen Rapiteleintheiler haben die fich von felbst ergebende Scheidung einzelner Stude unbeachtet gelaffen. Rach ben in bem Buche vorkommenben Ueberschriften gerfällt bie gange Sammlung in fieben größere Theile'), die fich zwar noch in kleinere Gruppen zerlegen laffen, beffer aber in brei große Bucher aufammengefaßt werben:1) bie einleitenben Ermahnungsreben mit ber Ueber= forift "Spruche Salomo's" und bem Gefammttitel an ber Spize und 2 u. 8) bie beiben großen Spruchreihen mit eben biefer Ueberschrift und ihren kleinen Anhangen bagu. Diefe Eintheilung haben auch bie Rabbinen); boch scheinen fie

¹⁾ Die Anfänge berfelben find folgende: I, 1. V, 18. IX, 12. XIV, 4. XIIX, 10. XXII, 22. XXV, 13. XXVIII, 16.

^{*)} I, 1. X, 1. XXII, 17. XXV, 1. XXX, 1. XXXI, 1. XXXI, 10. S. ob. S. 33—43. Ginige gählen noch ben allgemeinen Buchtitel I 1—6 und die als besondern Anhang angesehene Spruchreihe XXIV, 28—XXV, 1 (oben S. 34) für sich und gewinnen somit 9 Theise.

נ' משלות אמר. משלי שלמה כן דור :4 Ggir ha Ggirist r. a. 1 ב' משלות אמר. משלי שלמה כן חכם ישמח אכ. גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו

noch eine andere nach größern und kleinern Sibroth und Paraschen gekannt zu haben 1). So 3. B. wird im babyl. Talmub Joma 71a. ein Spruchvers citirt, in welchem bie Worte orn vorkommen, und für diese eine Erklärung versucht. Unmittelbar barauf erläutert ber Talmub einen anbern Spruch (c. VIII,4), wiewohl berfelbe mit bem fruber angeführten in gar feiner inhaltlichen Beziehung fteht, blos aus bem Grunbe, weil, wie Rafchi erklart, bie beiben Spruche in einer Parascha gestandens). - Bon ber Angahl ber Berfe, in welche bas Buch zerfällt und worin bie Angaben einer ältern und jungern Ueberlieferung ber Rabbinen auseinanber= geben, ift bereits oben (S. 23) bie Rebe gemefen. Es mare mußig, in eine Untersuchung jur Seftstellung bes Alters jener Ueberlieferungen fich zu ergeben, ba bamit gur Rlarlegung bes jegigen Umfanges bes Buches im Berbaltnig ju ienem behaupteten von 800 Spruchen Inhalts nichts gewonnen mare. Daß bas Berhaltnig ber Berfe und ihre Aufeinanderfolge im Texte ber Rabbinen nicht immer unferem mafforetifden gleich mar, ergiebt fich aus mehreren Stellen im Talmub und Dibrafd: nach einer Anführung fceint es. als ob die Rabbinen die Ueberschriften der beiben Kapitel

recht will Malbim diese Dreitheilung in dem Ausbruck שלשום (22, 20) angedeutet finden; s. die Aussührung im exeg. Th. 3. St. und vgl. über den anges. Ridrasch im Allgemeinen Bunz, G. B. S. 284 Anm. e.

⁴⁾ Die Handschriften erhalten noch Spuren einer solchen Sintheilung in Paraschot, welche, theils durch Zwischenräume innerhalb der Zeile (MOLD), theils durch Zeilenabsätz (MOLD) bezeichnet waren (Delitzsch, Comm. S. 315). Erhalten hat sich und nur die traditionelle Angabe über die Zahl der Paraschen im Pentateuch und der Kapitel in den Pfalmen (Jer. Sabbat Abschn. 16, Tractat Soserim 16, 11. Midr. zu Pf. 104), wiewohl es sicherlich eine solche Sintheilung zu allen Büchern der heil. Schrift gegeben hat, wie ja auch die Sabbat-Lectionen (Haftarot) beweisen (s. Sabb. 116 d. u. 24 a. in Raschi und Tohafot; Kiduschin 30 a. u. vgl. Strack, proleg. crit. in V. T. p. 78.)

⁵⁾ Die angeführte Stelle ift baselbst genau nachzusehen. In unserer Aussührung sind wir der Aussassung des R. Samuel Straschon in seinen Glossen z. Talmud, die mit der des Bersaffers des priz me übereinstimmt, gesolgt, wonach der Talmud mit seinem ersten Sitat auf

30, 1 und 31, 1 mit einander in Berbindung gebracht⁶)"; nach einer andern wieder könnte es scheinen, als ob sie die Ueberschrift von c. 31, 1 vor den Sprüchen des Kapitels 30, 2 augenommen hätten⁷), was Raschi zur Stelle thatssächlich anmerkt, und worüber der Glossator zum Talmud, R. Samuel Edeles, sein Berwundern ausspricht.

bie Worte ארכם אישים in c. 9, 11 und nicht auf die in c. 3, 2 sich be, zieht, weshalb dann Raschi mit Recht bemerken konnte: ארכם אישים הוא . Wit c. 7 ist die ethische Einleitungsrebe thatsächlich beendet, und mögen die Talmubisten deshalb mit c. 8 eine neue Parascha angenommen haben. Das Weitere s. im ereg. Theil zu c. 3, 2.

^{°)} So conjicirt Einhorn in seinem Commentar zum Mibrasch (Wilna 1879) I. M. c. 10.

⁷⁾ Babli Sanhebrin 70 b, Rasch und die Bemerkung Sbeles bazu. Bei den LXX solgen bekanntlich die Stücke 30, 1—31, 9 theis hinter 24, 22, theils hinter B. 34 desselben Kap. Die Anordnung scheint — so wilkurlich auch die Uebersetung — eine wohl berechnete zu sein.

Biertes Rapitel.

Name des Buches.

Das Buch ber Spruche Salomo's wird von ben Rabbinen ber Neberschrift entsprechend משלי שלכה ober auch turgweg wer genannt'), wiewohl es in leterem Falle sprachlich richtiger wech heißen mußte; boch scheint auch biese Bezeichnung gebraucht worben fein. Im Talmub wenigstens (Gittin 35a) wird ein בסר ממשלים ermähnt, was Raschi vom falomonifchen Spruchbuche verfteht, worunter aber auch bie Spruche Strachs, ber fein Werk ebenfalls awar genannt hat2), gemeint sein können. Die Form ochwech, bie ber Talmub bafelbft gebraucht, haben, außer Rafchi und Bartinora (in der Mischna Sota IX, 15), auch die Fragesteller an R. Sai Gaon, mas ber Gaon in seiner Antwort hervorhebt und billigt 3). Bon ber grammatischen Richtigkeit Schreibung wirb fpater gehandelt werben. Bei ben Schrift= ftellern ber erften, sowie auch ber folgenben Rahrhunderte') findet sich neben dem Namen παροιμίαι Σαλομώντος (die Ueber-

¹) Sabbat 152 b. Aboba S. 19a. Rohelet rabba c. 92. Mibrasch Mischle zu 19, 21; 20, 9 u. s.

^{*)} S. Strach 18, 21, 22; 44, 40. Hieronym. Borr. 3. d. Spr. u. Tanchuma Berefchit.

³⁾ Responsen ber Geonim Rr. 13 in ber im Jahre 1869 von J. M. Chasan in Livorno veranstalteten Ausgabe; in der vom Bereine "Metize Rirbamim" nach einer Q.-S. des R. Jakob Mußafia herausgegebenen Sammlung fehlt in der betr. Response (Rr. 30) biese Stelle.

⁴⁾ Eusebius, Rirchengesch. IV, 26. Clemens, Epist. ad. Cor. I, 67.

fetung ber Septuaginta für שלפה) häufig auch ber Rame sopia ober nardoeros sopia als Bezeichnung bes falomoniichen Spruchbuches angewandt, woraus Bertheau ichließen qu tonnen glaubt, daß bei ben Ruben ber Rame nem ober ber burd einen bem ariedischen Borte *audoeros entsprechenben Rusat bestimmte Rame near für bas salomonische Spruchbuch im Gebrauch gewesen sein muß. Uns ist in ber talmubifch-mibraschischen Literatur felbst teine Stelle bekannt, in ber bieser Rame als birekte Bezeichnung für bas Spruchbuch gebraucht mares); "Chochma" nennen bie Rabbinen jebe freculative Foridung, fie sei auf die Gottheit ober auf die Beftimmung bes Meniden gerichtet, weshalb fie, wie ben Inhalt ber Spruche und bes Buches Robelet, ebenso auch bie Theosophie Ezechiels mit biesem Ausbrucke belegen; boch tft bie Bermuthung Bertheau's von bem Gebrauche biefer Bezeichnung - wiewohl bie Angabe, bag er fie auch in Togafot vorgefunden, unrichtig) - an fic nicht unwahrideinlich, und gibt uns eine Stelle in einem fynagogalen Gebetftücke aus bem 12. Jahrhunbert") eine beutliche Be-Mätigung hierfür.

[&]quot;) In einer sinnigen Haggada (Jerusch. Makket II, 8; Pesikta d. R. A. XXV, 38, zu berichtigen und zu ergänzen nach Jakut Psalm c. 25 Ar. 702 u. Szechiel c. 18 Ar. 358) wird auf die Frage: welches Loos den Sünder von Rechtswegen tressen sollte? eine Antwort der IIII (nämlich Leviticus 5, 1) der IIII (Ezech. 18, 20) und der IIII (Cpr. 13,21) angesührt, aus welcher Stelle Krochmal (Kerem Chemed V,79, der jedoch die Quelle nicht angibt) schließen zu können glaubt, daß die Rabbinen den Kanon in jene drei Einzelbezeichnungen (IIIII) einbegrissen haben (s. oben Bordem. Anm. 21). Da jedoch als Antwort der "Chochma" ein Spruch sale citirt ist, so dürste wohl der Rame in jener Stelle nicht diese weite Beziehung, sür "Ketubim" überhaupt zu stehen, haben. Bgl. auch Berachot 57a. dann 59d:

⁹⁾ Auch Reil, Stähelin, Rowad u. a. führen im Ramen Tohafot's B. Batra 14b an, was fie nur in Rajdi das, gesehen haben tonnen und für das von ihnen Behauptete gar nichts beweist.

⁷⁾ In dem für den Borbeter bestimmten Gebetstücke des zweiten Reujahrstages Anf. אתיתי תולעה ורכות. נבער :48 heißt es

Einen noch viel fräftigeren Beweiß glauben wir aus ber Form, wie ber Mibrasch zu ben Sprüchen seine Auslegungen zu biefem Buche beginnt ober vielmehr einleitet, entnehmen zu konnnen. Der Dibrafc, beffen Auslegungen zu irgend einem bibl. Buche immer mit ben Anfangsworten bes betr. Buches, bie ja gewöhnlich ben Titel besselben aus= machen, beginnt, bebt in unserem Spruchbuche nicht mit ber Neberschrift und ben Anfangsworten besfelben - wiewohl er biese commentiren will - an, sonbern stellt ben Sat Riob 28, 12, ber mit bem Worte nan beginnt, und welche Stelle mit ber im Spruchbuche o. 8, 22 bas Gemeinsame hat, die Weisheit versonificirend barzustellen (mas von ben spätern jub. alexandrinischen Philosophen als Folie für ihre Logoslehre benutt worben) an bie Spite feiner Ausführungen zu biefem Buche, als ob basfelbe fo begonne und als ob bas Wort non ben Eingang und die Ueberschrift zu bemselben bilbete. Dieses scheint auch bem Berfaffer bes Ralkut aufgefallen ju fein, benn er anbert bie Sache, inbem er bie bezügliche haggabische Ausführung an bas Wort nit welchem bas Spruchbuch beginnt, anschließt und erft an zweiter Stelle ben Sat, ber von ber Chochma fpricht, beranzieht. Das Berhältniß, wie biefe beiben Quellen, die jungere und bie altere, in ber Citation ein und bestelben Mibrafd hier von einander abweichen, ift fo auffällig und für unfre Ausführung fo überzeugend, daß wir es uns nicht versagen konnen, burd Gegenüberstellung es noch mehr zu veranschaulichen.

Midrafd Mifdle Anf. Spruche. (דרש רכי תנחום כיח) והחכמה מאין תמצא. זה שלמה שישב בתענית התורה כמשה. דכתיב ויהי שם עם | מי יום כדי שיתן לו המקום רוח חכמה וכינה והיה משומש ומכקש

Mibr. Jaltut Anf. Sprliche. משלי מם גדולה. מלמד שהתענה מי יום שתנתו לו חכמת ח' ארבעים יום וכר. ד'א זה שאטר

.מדעת וכאפם מומה. סמכתי יתדותי כספר החכמה. מענה רך משיב חמה 3m maff. Tegte fteht in bem citirten Berfe משיב, nicht משיב, boch hat ber Talmud Berachot 17a ebenfalls 3.80, worüber w. u. im fünften Rapitel biefer Schrift.

מאין תמצא. מלמד שהיה שלמה מחסש היכן החכמה מצויה. רכי אוטר כלכ. . . אטר שלטה . . . | אליעזר אוטר כראש. ורי יהושע אני סותח באמצע אותיות במקום אומר כלב . . . כיון שראה שלמה שהחכמה נתונה בלב משם התחיל. שנאטר משלי שלמה בן דוד.

הכתוב והחכמה מאין תמצא. מלמד ! אחריה . . . דבר אחר והחכמה שהיה שלמה מחפש היכן החכמה מצווה. ריא אוטר כראש. ר' יהודה נתונה בלכ חכמה שהיא שנתונ(ה) כאמצע האדם.

Der Wortlaut und ber Gedankengang biefer beiben Mibraschim ift ein und berfelbe: beibe wollen bas p majusculum erklären und gebrauchen ju ihrer Ausführung ben Sat Jiob 28, 12, ber mit bem Worte non beginnt - ift es nun Bufall ober Berfehen, bag in bem einen (Dibr. Difchle) biefer an die Spipe geftellt ift, mabrend ber andere (Saltut) umidreibt und mit bem Borte beginnt? Bir glauben: nein! In ber ältern Quelle ift mahrscheinlich bas Wort "Chochma" als gebrauchter Titel bes Buches absichtlich an bie Spite gestellt, mas ber Berf. bes Ralfut, bem biefe Beziehung bes Wortes an biefer Stelle nicht mehr bekannt war, anberte (wiewohl baburch eine merkliche Lude entftanb), um mit bem Worte den, als bem ihm bekannten Titel bes Buches, beginnen zu können.

Die Anführungen bei ben Rabbinen geschehen übrigens felten unter bem Namen bes Buches, fonbern es wechfeln אטר שלטה⁸). התנכא שלטה⁹). אטר (התנכא) bie Rebengarten: (התנכא) =(gleid) שלמה בחכמתו 10). רוח הקדש צוחת על ידי שלמה 11). mäßig mit einander ab. Sonberbar erfcheint es bann, wenn ber Mibraich mehrere Bibelfate ein und besfelben Autors

^{*)} Schemot r. c. 30; 33. Bem. r. c. 15; 23. Sch. tob c. 1; 58; 119-121; 138-140. Mibr. Mifchle ju 1, 17. 2, 4. 6, 8. 15, 17 u. f 9) Bemibb. r. c. 11; 20. Debarim r. c. 3 u. f. Dibr. Mifchle

c. 6. 8. 9. 19 u. f.

¹⁰⁾ Berachot 4a, Sanhebrin 107a, Mibr. Michle zu 16, 11; 19, 1 u. f.

¹¹⁾ Berefchit rabba c. 75 (f. Bung, G. B. S. 313 Anm. a.). Schemot r. c. 15. Bemibbar r. c. 10 u. f. vgl. auch ob. Borbem. Anm. 21. neng gleich pyg, eigentl. "fchreien", "laut rufen", wirb, wie bas Berb. gebraucht (Berefcit r. c. 25 und 42; f. auch Rafchi ju Jef. 21, 5).

hintereinander namenlos citirt und nur bei dem letzteren deffen Namen angibt. Auch wird eine bestimmte Reihenfolge bei Citationen nur selten eingehalten. Bgl. Mibrasch Tanzer בני מקומות שמענו שארם משמיע תלמודו ממוך למיתיו :בא האודים וכן שנאמר להודיעך קשם אמרי אמת להשיב אמרים אמת לשלחיך. וכן שלמה אמר מוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא

אפינו לאכד בני במים 36: אוני לאכד בני במים לאכד בני במים. (וכן הוא אומר) בור כרה ויחסרהו. אף אני לא אסרע מהם אלא במים. (וכן הוא אומר) בור כרה ויחסרהו. זאומר כורה שחת בה יפול. ואומר חוסר גימץ בו יפול. וכן שלמה אמר מסרי פי איש תשבע נפשר.

In ber Mechilta an ber zulett erwähnten Stelle, wo bie Anführung von Beweisftellen zu ber behaupteten Wahrsheit eine noch zahlreichere ift, wird die richtige Aneinandersreihung noch weniger eingehalten¹²).

²⁵⁾ Bgl. Tokafot Aboba Sara 3a Shlagw. R2'.

Fünftes Rapitel.

Einzelne Abweichnugen vom Texte der Maffora.

Richts ift so schwierig, als einen bestimmten Nachweis über die Echtheit der in den Talmubim und Midraschim gerftreut fich findenben, von unserem mafforetischen Texte mehr ober weniger abweichenden Lesarten einzelner Bibelftellen gu erbringen. Denn ba wir bislang eine mit fritischem Auge burchgesehene, mit alten Druden und Sanbidriften verglichene, torrette Ausgabe bes rabbinischen Schriftthums nicht besigen, fo muffen wir bei jeber einzelnen abweichenben Lesart einer biblifchen Stelle, die jene Schriften uns bieten, fragen: haben wir es wirklich mit einer Abweichung ju thun, die auf eine Berichiebenheit bes Textes gurudgeht und als ein ficherer Bestandtheil eines altern, vormafforetischen Textes in Anschlag zu bringen ift, ober ift biese blos eine burch un= adifame Abidreiber ober Druder entftanbene fehlerhafte Biebergabe bes überlieferten mafforetischen Textes? Es wäre burchaus falich, fich für lettere Annahme zu entscheiben, blos aus bem Grunbe, weil in manchen (gewöhnlich neuern) Ausgaben jene Abweichungen ausgeglichen, indem die Citate mit ber Grunbidrift in unfern Bibelausgaben übereinstimmend Denn biefe, scheinbar richtigeren, Lesarten find ja nicht (mit Ausnahme ber von Rabbinowit jum babyl. Talmub gemachten) auf Grund einer fritischen Brufung und Bergleichung entstanden, sondern burch bie Willfür ber Berausgeber, die überall, wo fie eine Abweichung vom überlieferten mafforetischen Texte vorfanden, biefe ohne Beiteres entfernten hintereinander namenlos citirt und nur bei dem letzteren deffen Namen angibt. Auch wird eine bestimmte Reihenfolge bei Citationen nur selten eingehalten. Bgl. Midrasch Tanz. בני מקומות שטענו שארם משמיע תלמודו ממוך למיתתו בא מורים אמרי שמאטר להודיעך קשם אמרי אמת להשיב אמרים אמר לשלחיך. וכן שנאטר להדיעך קשם אמרי אמת להדיע הכל נשמע את האלהים ירא.

אפים לאכד בני במים :Meḥnlidy Ṣaltut I. Mr. 236: במים במים לאבר בני במים. אף אני לא אפרע מהם אלא במים. (וכן הוא אומר) בור כרה ויחפרהו. זאומר כורה שחת בה יפול. ואומר חופר נומץ בו יפול. וכן שלמה אמר מפרי פי איש תשבע נפשד.

In der Mechilta an der zulett erwähnten Stelle, wo die Anführung von Beweisstellen zu der behaupteten Wahrsheit eine noch zahlreichere ist, wird die richtige Aneinandersreihung noch weniger eingehalten¹²).

¹⁵⁾ Bgl. Tokafot Aboba Sara 3a Shlagw. K2'.

Fünftes Rapitel. Einzelne Abweichungen vom Terte der Maffora.

Richts ift fo fcwierig, als einen bestimmten Nachweis über die Echtheit der in den Talmudim und Midraschim zerstreut sich findenden, von unserem massoretischen Texte mehr oder weniger abweichenden Lesarten einzelner Bibelftellen gu Denn ba wir bislang eine mit fritischem Auge burchgesehene, mit alten Druden und Sanbidriften verglichene, torrette Ausgabe bes rabbinifden Schriftthums nicht befigen, so muffen wir bei jeber einzelnen abweichenben Lesart einer biblifchen Stelle, die jene Schriften uns bieten, fragen: Saben wir es wirklich mit einer Abweichung ju thun, die auf eine Berichiebenheit bes Tertes jurudgeht und als ein ficherer Beftanbtheil eines ältern, vormafforetischen Tertes in Anfchlag zu bringen ift, ober ift biese blos eine burch un= achtsame Abichreiber ober Druder entstandene fehlerhafte Biebergabe bes überlieferten mafforetischen Textes? Es wäre burdaus falich, fich für lettere Annahme zu entscheiben, blos aus bem Grunde, weil in manchen (gewöhnlich neuern) Ausgaben jene Abweichungen ausgeglichen, indem die Citate mit ber Grunbidrift in unfern Bibelausgaben übereinstimmenb Denn biefe, icheinbar richtigeren, Lesarten find ja nicht (mit Ausnahme ber von Rabbinowit zum babyl. Talmub gemachten) auf Grund einer fritischen Brufung und Bergleichung entstanden, sonbern burch bie Willfur ber Berausgeber, die überall, wo fie eine Abweichung vom überlieferten mafforetischen Texte vorfanden, biefe ohne Beiteres entfernten hintereinander namenlos citirt und nur bei dem letzteren dessen Mamen angibt. Auch wird eine bestimmte Reihenfolge bei Citationen nur selten eingehalten. Bgl. Midrasch Tanzer בני מקושות שטענו שארם משטיע תלמרו משוך למיתיו :כא לאחיך. וכן שנאטר להודיעך קשם אטרי אטר להשיב אטרים אטר לאחיך. וכן שלמה אטר מוף דבר הכל נשטע את האלהים ירא שלמה אטר מוף דבר הכל נשטע את האלהים ירא

אפירונה אונד בני במים :Mebullop Saltut I. Mr. 236: במים בלאכד בני במים אלא במים. (וכן הוא אומר) בור כרה ויחסרהו. זאומר כורה שחת בה יפול. ואומר חופר נומץ בו יפול. וכן שלמה אמר מסרי פי איש תשבע נפשר.

In der Mechilta an der zulett ermähnten Stelle, wo die Anführung von Beweisstellen zu der behaupteten Bahreiteit eine noch zahlreichere ist, wird die richtige Aneinanderereihung noch weniger eingehalten¹⁸).

¹⁸⁾ Bgl. Tokafot Aboba Sara 3a Shlagw. R2'.

Fünftes Rapitel.

Einzelne Abweichungen vom Texte der Maffora.

Richts ist so schwierig, als einen bestimmten Nachweis über die Echtheit ber in ben Talmudim und Midrafchim zerstreut fich findenden, von unserem mafforetischen Texte mehr ober weniger abweichenben Lesarten einzelner Bibelftellen gu Denn ba wir bislang eine mit tritischem Auge burchgesehene, mit alten Druden und Sanbidriften verglichene, torrette Ausgabe bes rabbinischen Schriftthums nicht besitzen, fo muffen wir bei jeber einzelnen abweichenben Lesart einer biblifchen Stelle, die jene Schriften uns bieten, fragen: Saben wir es wirklich mit einer Abweichung ju thun, die auf eine Bericiebenheit bes Textes gurudgeht und als ein ficherer Beftandtheil eines ältern, vormafforetischen Textes in Anichlag zu bringen ift, ober ift biefe blos eine burch un= achtfame Abichreiber ober Druder entftanbene fehlerhafte Wiedergabe bes überlieferten mafforetischen Textes? Es wäre burdaus falich, fich für lettere Annahme ju entscheiben, blos aus bem Grunde, weil in manchen (gewöhnlich neuern) Ausgaben jene Abweichungen ausgeglichen, indem die Citate mit ber Grunbidrift in unfern Bibelausgaben übereinftimmenb Denn biefe, scheinbar richtigeren, Lesarten find ja nicht (mit Ausnahme ber von Rabbinowit zum babyl. Talmub gemachten) auf Grund einer fritischen Brufung und Bergleichung entstanben, sonbern burch bie Willfur ber Berausgeber, die überall, wo fie eine Abweichung vom überlieferten mafforetischen Texte vorfanden, biefe ohne Beiteres entfernten und die recipirte bafür setten, in der Meinung, jene Abweichungen seien blos entstellte und verdorbene Wiedergaben
bes feststehenden Textes. Daß aber eine solche Annahme eine
grundsalsche und, wissenschaftlich geprüft, ganz unmögliche sei,
beweisen die zahlreichen Stellen, in denen die Rabbinen die
abweichende Lesart hervorheben, betonen und ausdeuten, so daß
die Toßasisten schon die Erkenntniß aussprachen: die Rabbinen
müssen oft andere, von unserem mass. Texte abweichende Lesarten vor sich gehabt haben!), wiewohl sie an einer andern
Stelle!) die Bermuthung äußern: viele Abweichungen
dürsten nur scheindare sein, entstanden durch das beliebte,
mehr inhaltliche, als wörtliche Citiren der bezüglichen Schrift=

²⁾ Tokafot das. 128a Anfangsw. אולהן, Berachot 61a, Erubin 2a, 18b und ebenjo Rorgi gu Rebem. 4, 16. Lesterer joreibt: סעמים רבות נמצאים בגמרא מקראות שאינם כהויתן כמו שכתבו התוספות בכמה und ahnlich zu Chronit 5, 23 im Ramen bes R. מקומות ואין להקסיד Jomtob b. Abraham (A"ID"). Ginzelne Abweichungen geschahen blos jum Zwede ber haggabischen Auslegung und können beshalb nicht als folde gelten, weil, wie schon Strad (l. c. p. 111) richtig sagt: הדרשנים, ut sua placita probarent Scripturam Sacram paullulum mutatam laudare saepe non dubitaverint"; nur hatte er biefe Freiheit nicht blos ben דרשנים im Mibrasch (im engern Sinne), sondern ben דרשנים überhaupt jufdreiben follen, wie er auch in ber That (l. c. p. 96) ju ber in ber Difdna Beah V, 6 vortommenben Bariante ju Spr. 22, 28 bie Borte Maimonibes' anführt, wonach: "hanc Mischnam non tam ad lectionis varietatem, quam usum allegoricum istum refert, quo Rabbini haud raro verba Scripturae paullulum immutant aliterque legunt, non ut textum hebraicum hoc ipso emendare velint, sed ut ad scopum suum illum inflectant"; außerbem gehört gerabe bas von ihm als Beweis herangezogene Beifpiel aus bem Dibr. rabba ju Rumeri 7, 1 nicht in biefe Rategorie ber jum Zwede haggabischer Auslegung willfürlich angenommenen Barianten.

verse. Noch die spätere sübische Literatur, wie die Schriften bes Menachem b. Seruk, Dunasch b. Librat, Jehuda Chajug, Jona b. G'anach, Salomo Parchon, Joseph Kara') und der noch spätern Commentatoren wie die Rasch's, Ibn Esra's u. a.') weisen Beispiele von Abweichnngen im Texte auf, die nur durch Annahme einer ihnen vorgelegenen abweichenden Lessart erklärt werden können. Wir haben es deshald nicht für überstüssig gehalten, hier jene, wenn auch zum großen Theile unerheblichen, Abweichungen vom mass. Texte der Sprücke, die wir in den Citaten der Rabbinen vorgefunden, in ein eigenes Kapitel zusammenzustellen'), es einer zukünftigen genauern Kritik überlassen, diese, sowie auch die zu den andern bibl. Büchern sich sindenden, auf ihre Berechtigung und historische Auktorität zu prüsen.

⁹ Bgl. Ewalb-Dutes, Beitrage jur Geschichte ber Auslegung, H. U. S. V.

⁴⁾ Als Beispiel fiehe Rafchi und Ibn Efra gu II. DR. 25, 22.

⁵⁾ Das Bemühen der ältesten Talmublehrer um eine genaue Textrecension und gleichmäßige orthographische Schreibung des geheiligten Bibelwortes (s. Erubin 13a, Sota 20a, j. Talmub Taanit IV. 2 u. v. a. St.; vgl. auch ob. Borbem. Anm. 2) und die Berückstätigung, welche diese Gelehrten den Barianten in einzelnen Bibelexemplaren, z. B. dem des R. Merr (Beresch, rabba c. 9 u. 94), zu Theil werden ließen, rechtssertigen ein solches Bersahren, sowohl vor dem Borwurf einer übersspannten philologischen Akridie, als auch vor dem Borwurf einer übersgreisens in das als sessifiehend Ueberlieserte (vgl. Ihn Sfra zu 2. M. 25, 29 und Abravanel zu Kön. I. 10, 22), so dieses nur nicht in Bilkür und subjectives Belieben ausartet.

biefes Stückes blos mit ber Partikel ש beginnen. Dagegen könnte man nun allerbings einwenden, daß das שור Auf-nahme und Bekräftigung der vorausgegangenen Bedingnisse (vgl. Del. z. Et. u. z. c. VII, 4) hier koch nicht so ganz überstüssig ist; allein wir haben einen andern Beweis, der für die LA. der Rabbinen spricht, und dieser besteht im Fehlen des Makkes der Rabbinen spricht, und dieser besteht im Fehlen des Makkes der Dasson (vgl. Del. Sprüche S. 381) sehlt dieses dei ש mit Ausnahme von drei Stellen (Gen. 15, 4. Rum. 35, 33. Rehem. 2, 2) sonst nie; es müßte somit auch hier stehen, wenn אם als Bartikel gälte. Die Accentuation (אור הופלים) schließt ebenfalls die Makessiung aus, aber allerdings auch die LA. der Rabbinen; denn nach letzterer müßte betont sein: Schließlich sei noch bemerkt, daß auch der Cod. Erf. I. die LA. what.

2) IV, 8. Diefer Bers lautet nach ber Anfilhrung bes Talmub Berachot 48a: סיסלה ותרוטסך ובין נגידים חושיבך. In unfern Talmubausgaben ift ber Sat zwar nach bem mafforet. Texte corrigirt, allein icon R. Samuel Ebeles bemerkt, bag bie LA. in ben altern Ausgaben bie oben angeffihrte, von unserem Texte abweichenbe, gewesen. geben Jeruschalmi Berachot VII, 2, Rafir V, 3, sowie Bereschit rabba c. 91 allerbings Sirach als Quelle an; ba aber im Buche Sirach fich taum ein fowacher Anklang eines folden Berfes findet (Sir. VI, 32, worauf Benfeev und Rung G. B. S. 152 berweisen, kann nach bem genauen Texte nicht hierfür herangezogen werben), so mag es nicht aans unmahr= icheinlich fein, bag biefer hinmeis ber Bufat eines Spatern fei, ber, in gleicher Unkenntniß ber Quelle bes vom Talmub citirten Spruches, biefen ohne nabere Brufung im Buche Sirach voraussette, wie biefes nach ben bereits (c. II gu Enbe) citirten Worten Rafchi's und Togafot oft von Gagen, beren Urfprung im canonischen Schriftthum nicht nachweisbar war, falfdlich angenommen warb. Uebrigens hat auch bie Septuaginta hinter 26, 11 einen Bers, beffen Quelle eben=

falls Strach VI, 21 zu sein scheint. Bgl. bas oben c. II, 4 Ausgeführte.

- 3) III, 10. Nach bem Talmub (Joma 86 b) ware wird befective i zu schreiben; boch ist zweifelhaft, ob ber Talmub mit dieser Behauptung auf unsern Bers ober auf ben in Hosea 4, 11 hinzielt; an beiben Stellen hat die Massora bas Wort plene.
- 4) IV, 18. Für rum finben wir im Mibr. Jalkut? zu I. M. o. 2 (Ar. 20), zu Kohelet o. 7 (Ar. 974) und zu Ph. o. 35 (Ar. 723) die LA. nun, und scheinen auch die Deutungen, die dieser Spruchvers im Mibrasch r.) (I. M. o. 12 u. 41 u. s.) erfährt, auf diese LA. zurückzugehen, obzgleich daselbst, sowie im Jalkut I. Ar. 875°) und im Mibrasch z. d. Psalmen°) o. 18 und 119 immer rum steht. Da rum im Sahe desectiv geschrieben, so kann die LA. nun, die die drei erstgenannten Stellen des Jalkut in auffallender Ueberzeinstimmung dieten, nicht als aus verkürztem num entstanden erklärt werden. Beachtenswerth ist zudem, daß Ihn Efra I. z. St. bemerkt: Vermann urr und eine Bemerkung, deren Rothwendigkeit wir allerdings nicht einzusehen vermögen.
- 5) V, 13. In den Massechot Semachot c. 12 wird לקרל חומי, nicht בפרל, angesubert; dieselbe LA. haben auch einige

^{°)} Wir citiren benselben nach ber neuesten Warschauer Ausgate v. 3. 1876, womit wir mehrere ältere, namentlich die zu Livorno im Jahre 1850 mit dem Commentar des R. Abraham Gedaljah erschienene, sowie die Krakauer v. J. 1596, stets verglichen haben; die erwähnten Abweichungen sinden sich also, wenn nicht anders bemerkt, auch in diesen Ausgaben vor.

[&]quot;) Der Midrasch rabba wird von uns nach der Amsterdamer Ausgabe v. J. 1725 (תמ"ה), die wir mit der ältern Benetianer v. J. 1546 (ש"ה) und der zu Franksurt a. d. D. v. J. 1705, sowie mit mehreren neuern Ausgaben, namentlich der Wilnaer v. J. 1878, stets verglichen baben.

[&]quot;) Die Livornoer und Arakauer Ausgabe haben auch an biefer Stelle In anstatt Inn.

^{*)} Dieser wird von uns nach ber alten Amsterdamer Ausgabe vom J. 1731 citirt; verglichen ist damit die neuere Warschauer v. J. 1865.

- Cobices, gegen bie Maffora, welche unsere Stelle nicht unter bie Zahl berjenigen stellt, in welchen wow mit . . . 5 construirt porkömmt.
- 6) V, 18. אָנור מאשת נעורך in bem Sattheil מאשת נעורך finden wir im Midrasch Schocher tob c. 5910) die Form באשת, bie, nach Fleischer, auch in einigen alten Cobices fich befinden foll. Ebenfo icheint auch Meiri gelesen zu haben. Auffällig jeboch ift uns folgende Ausführung in feinem Commentar 3. St. (in ber Fürther Ausgabe v. 3. 1844): משמח: כמן תשמח. Wir wissen nun nicht, hatte er die LA. vor fich und macht er baraus ein Futur, ober will er ben Imperativ new bem einfachen Futur in a gleichmachen, ohne ihm voluntative Bebeutung zu geben. Rach bem an biefen Bers sich lehnenden Ausspruche der Rabbinen wären wir fast zu ber Annahme geneigt, daß sie eine solche LA. ror fich hatten. Es heißt nämlich Sanhebrin 22a: אין ארם מרצא קורת רוח אלא מאשתו ראשונה שנאמר יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעוריך "Bolle, gludfelige Befriedigung findet ber Menich nur an seiner erften Gattin, wie es Spr. 5, 18 heißt" u. f. w. Diefe Folgerung ergibt aber unfer Sat nur bann gang, wenn man b fo faßt: ושמחה (יהיה) מאשת נעוריך; bann wäre auch bas v in and wohl am Plaze, bas zum Imperativ nicht gut paßt.
- 7) VIII, 13. Anknüpsend an a lehrt ein Talmublehrer (Beßachim 113b) הרואה דבר רע בחבירו מצוה לשנאתו שנאטר יראת דבר רע בחבירו מצוה לשנאתו שנאטר יראת הבר רע בחבירו מצוה לשנאתו שנאטר יראת. Nach unserer LA. ist im Berse nur vom Bershaßtsein der bösen That als zur Gottesfurcht gehörig die Rede, und man könnte die weitergehende strenge Folgerung jenes frommen Rabbi's mit dem gleichen Bemerken abweisen, mit welchem die tugendvolle Gattin A. Mers einer ähnlichen Meinung ihres Gatten begegnete: מי כחיב חומאים חומאים כחיב (Berachot 10b). Doch scheint hier der Beweisssührung des Rabbi eine eigene Lesart des wund zu Grunde zu liegen;

¹⁰⁾ In ber alten Amfterbamer Ausgabe; in ber neuern ift nach bem maff. Texte verbesfert ober verbösert.

in einzelnen Talmubausgaben steht benn auch priem (was Strad in seinen Prolegomena als Bariante anführt), womit aber immer noch Richts für die behauptete Lehre bewiesen ist, wenn man nicht auch für run liest. Bgl. übrigens noch die Uebersehung der LXX. Einsacher scheint uns, jener Lehrer habe pr personell gefaßt; die abweichende LA. ist denn doch zu wenig beglaubigt.

- 8) VIII, 34 müssen die Rabbinen mmw (plene) vor sich gehabt haben; benn nicht nur wird das Wort stets so angessührt (vgl. Jeruschalmi Berachot V, 1; Babli das. 8a), sons dern die Pluralbildung mehrsach urgirt und in verschiedener Weise ausgedeutet. Im Midr. Mische unterstützt R. Judan die Ansicht R. Levi's, wonach an beiden Thürpsosten eine Wesusa (ein mit biblischen Stellen beschriebenes Pergament) anzubringen geboten sei, da es ja sonst nicht num beiben würde, wozu Berliners Raschis Ausgabe zum Penstateuch S. 368 verglichen werden kann. Nach Angabe der Massora ist jedoch hier, wie auch stets im Exodus, num zu schreiben. Eine ähnliche Abweichung vom Texte der Massora s. Menachot 34b, Sebachim 37b und vgl. Raschi und Toßasot baselbst.
- 9) IX, 12. Die in אנו fubintelligirende Partikel אנו fteht im Talmub Aboba Sara 18a; baselbst wird citirt: אנו לברך השא
- 10) XI, 5 lautet b in einem Citat (Bereschit rabba c. 60): וברעתו ידתה רשע, analog a in XVI, 32, und ebenso citirt die Krakauer Ausgabe des Jakut (1596); dagegen hat die Livornoer (1650) und die neueste Warschauer (1876) die LA. וברשעתו יסל רשע für unser: יסל רשע, was sich eigentlich auf keinen analogen Bers (f. 5, 22; 11, 6) gurückstühren läßt und deshalb nicht aus Erinnerung an einen solchen entstanden sein kann.
- 11) XI, 8. Durch eine Täuschung so wirb im Talmub B. Mezia 60 b erzählt —, ber Raba geschickt entzging, kam R. Papa, Sohn Samuels, zu einem geringen Berzgehen; mit Beziehung barauf, baß Raba biesem entgangen,

während er ihm zum Opfer gefallen, mandte er den Spruchvers an: vern nur pro pro. Diese LA. im Tal=
mud ist gut beglaubigt (s. R. Merr Lublin z. St.), geht
aber wahrscheinlich barauf zurück, daß Spätere, auß Rücksicht
gegen R. Papa, für pro des Schrifttextes in seinem Auß=
ruse angesührt, da der Satz auch sonst (Sanhedrin 39a;
Tanchuma Par. Noach; Midr. r. z. Hobel. c. 7; Schocher tob
c. 4) übereinstimmend mit unserem Texte citirt wird.

- 12) XI, 17. Für von hat ber Talm. Taanit 11b von, was, nach Baer, auch ein neapolitan. Cob. aufweist; Jalkut z. St. jedoch, sowie Leviticus rabba e. 34 haben burchweg bas massoretische von.
- 13) XII, 4. Der Midr. Tanchuma (Anf. אירה) hat mann für מערה, wahrscheinlich bloße Berwechselung.
- 14) XII, 14. Der Abweichungen sind hier mehrere, weshalb wir sie in Berbindung mit dem Schriftterte ansähren. Der Bers lautet: מסרי סי איש ישכע סוב (בסכילתא: ילקום: ישבע נסשו) תמול ידי אדם ובסריש שטואל: תשכע כמנו. ילקום: ישבע נסשו) תמול ידי אדם לו המול ידיו). a ist nach LV. der Mechilta (zu Er. 1,22) und des Midr. Schemuel (c. 9) conform 18,20 (vgl. 13,2); in b ist in der Mechilta ידי מעגע מעגע בענע מעגע שומשות שומשות
- 15) XV, 1. Für שיב חמה hat ber Talmub Berachot 17a die Partizipalconstruction משיב חמה, ebenso in auffälliger Nebereinstimmung das oben (cap. IV, Anm. 8) erwähnte Piut=Stild.
- 16) XVII, 26. Daß ber Mibrasch (Tanchuma אורי מישר; Leviticus r. c. 20) על ישר אוא für על ישר hat, ist bereits von Morzi bemerkt. Es stimmen mit dieser LA. zahlreiche Codd. überein.
- 17) XX, 12 wird im Tanchuma (Tolbot zu Ende) so citirt: עין ראה ואון שמעת עשה גם שניהם הי Wir bemerken bazu, daß auch sonft diese Berbindung (das "sehende Auge"

vor bem "hörenden Ohre") die tiblichere ist (vgl. Deut. 29, 3; Ps. 115, 6; 185, 17; Jes. 42, 20; Jer. 5, 21, Ezech. 12, 2), weshalb sie dem Sprecher geläusiger gewesen sein mag, als die in unserem mass. Texte; in b spielt eine Erinnerung an 22, 2 hinein.

- 18) XX, 27. Wie das Targum, so haben auch die Peßikta des R. R. Absch. VIII, die Toßista Ans. Beßachim, der Midr. Tanchuma Paraschat Noach und die Otiot des R. Afida s. l. 2 die LA. weine für in, was sicherlich auf eine abweichende Textrecension zurückgeht, da sonst die Citate nur in der Schreibung und für in abzuweichen pslegen (s. Gesen. zu Jes. 6, 1; 9, 1), wosür der Grund nahe liegt. Im Talmud Beßachim 7d schwankt die Lesart. Die ältern Bersionen haben hier sämmtlich in, ebenso Bemiddar r. c. 15.
- 20) XXII, 28 lieft die Mischna Peah V, 6: winy für viny, was nach dem jerus. Talmud (das. V, 5; VII, 3) und Tanchuma Ende nien, von den "aus Aegypten Herausgezogenen", nach Anderen "von den Berarmten" ("Emportommende" nämlich als Euphemismus zu sassen, wie im talm. Sprachgebrauch "hellsehend" für "blind") zu verstehen wäre. Bgl. Norzi z. St. und Fromman in dessen Mischna-Ausgabe in den variae lectiones ad Cod. V. T. etc. p. 14 11).

¹¹⁾ Einfacher und autreffender erklärt Midrafc Mifche 3. St.: אל ארו אור הוא שות בות אור מנדג של אבות אל תשנה אותו הסג נכול עולם אשר עשו אבותיך — מנדג שעשו אבות אל תשנה אותו שפו. Umbreit 3. Stelle. Es herricht bei Anführung biefes Berfes äberhaupt große Berwirrung vor. Im Jeruschalmi a. a. D. wird er mit Jes. 58, 7 confundent; im Jeruschalmi Sota IV, 3 mit אום ביא בית בית ביא בית לא ישא ארם Deut. 19, 14. An letterer Stelle heißt es: מעוברת חברו ומיניקת חברו. ואם נשא עליו הבתוב אומר. אל תמנ נבול מעוברת חברו ומיניקת חברו. ואם נשא עליו הבתוב אומר. אל תמנ נבול

- 21) XXIII, 6. Im Talmub Chulin 7b wird blos citirt: אל חלים לחם רע עין, ohne Accusativpartikel האי; im Talmub Sota 38b bagegen mit bieser. Der bloße Accusativ folgt auch oben IV, 17 auf יחם und ebenso hier in einzelnen Cobb. bei Kennikot.
- 22) XXIV, 11. Für pmn on finde ich (Levit. r. c. 10) in vielen alten Midrasch Ausgaben (Benet. 1545, Frankf. a. d. D. 1705, Amsterd. 1725) und auch in neueren (Warschau 1874, Wilna 1878 u. i. a.) geradezu pmn de angeführt, wie auch die LXX und die Peschito übersehen; in der Toskifta (B. Mez. c. 6) und im Midrasch z. d. Pfalm. (c. 15) ist die Ansührung des Verses, übereinstimmend mit unserem Texte. de past jedensalls besser in den Vers; denn om hyposthetisch zu fassen und auf B. 10 zurückzubeziehen ist etwas schwierig; es müßte demnach ohnehin als fragend-verneinende Partikel im Sahe angesehen werden.
- 23) XXIV, 15, welcher in unserem Texte lautet: כי שבע יסול צריק וקם ורשעים יכשלו ברעה weicht in einem Citat (Sanhedr. 7a, anges. auch von Jalt. 3. St.) sehr davon ab.

עולם אשר גבלו ראשונים ובשרה יתומים אל תבא. Rigitiger hat ber Mibr. Salfut (Livorno 1650, in ben anbern Ausgaben ift bie Stelle ausgelaffen, weil fie nicht hierher, fondern ju 23, 10 gehört; bann batte fie aber baf. gebracht werben follen): עליו הכתוב אומר אל תסג גבול עולם ובשרה יתומים אל תבא. Gbenjo lautet auch bie Stelle in ber צספולום Ribba II, 7, nur fteht bort כשדה, gegen unfer mafforet. ובשדי. Man beachte ferner, daß die Bulgata בנל עולם mit: "parvulorum terminos" übersett, in der Auffassung des Berses 23, 10 also, der Haupt fache nach, mit ben Rabbinen jufammentrifft, beren aus biefem Sate abgeleitetes Berbot ebenfalls bie Sorge für bie מול ימים "bie jungen Sauglinge" im Sate ausgesprochen voraussett. Ihre Auffaffung finbet aber in a bas Gebot ber Achtung "vor bes Rächsten Bittme" (מעוברת) משנברת משנברת) ausgesprochen, — sollten fie אלמנה gleich אלמנה genommen haben? Bielleicht lehnt biefe Deutung fich an ben Gebrauch bes Bortes שולם für "Tod", eig. asternitas, mit Beziehung auf bas Leben nach לבול עולם (f. Jer. 51, 39. Rohelet 12, 5), weshalb fie in נבול "bas Gebiet ber Ewigkeit", b. i. (abstractum pro concreto) bes in ber Ewigfeit Deilenben, angebeutet gefunden und als "Stüte" für bas Berbut ber Chelichung von הבירו הבירו benüst.

Dafelbft heißt es: חרוא ההוא ההוא בירי לשלמנא חרא שב בירי לשלמנא לעכיד ביש. אמר ליה שמואל לרב יהודא קרא כתיכ. כי שבע יפול צדיק וקם ורשע יסול בארת: "Jemand pflegte zu fagen: Sieben Gruben icaben bem Reblichen nicht, eine jeboch reicht icon aus für bas Unglud bes Uebelthaters, worauf Samuel gu R. Jehuba fprach: Diefes lehrt bereits bas Spruchbuch (Spr. 24, 15) in ben Borten: "Siebenmal fällt ber Berechte und fteht wieder auf, ber Frevler aber fällt ichon in eine (Grube)". An biefer Abweichung tann eine Erinnerung an die Schlufmorte von 28, 18 Schulb fein, ober fie ift burch eine Gloffe, welche (im Gegensat zu pur in a) bas mit mer commentirte, entstanden, wofür Stellen im Mibr. Schocher tob (c. 1 u. 22; vgl. Jalf. II, 288 u. 618) ju ftehen freinen. Dann aber hatte nicht יכשלו für יכשלו ftehen follen. 12) In einigen Sanbidriften (bei Rabbinowit) macht bas Citat hinter a mit einem in Salt (ebenso im Salfut g. St. Rrafau 1596), in andern fteht es richtig.

- 24) XXIV, 21. Auf die LA. von von für von im Talmub Sota 22 b und in Bemiddar rabba c. 15 (vergl. cbenso Debarim r. c. 2) hat bereits Rorzi hingewiesen. Ich bemerke, daß die Livornoer Jalkut-Ausgabe das 1 in dem talm. Citat nicht mehr hat; die neue Warschauer hat es auch nicht mehr in dem Citate aus dem Midrasch, die ältere Krakauer dagegen noch an beiden Stellen. Die Septuaginta und das Targum übersehen ebenfalls vyn.

¹²⁾ Eine ähnliche Abweichung ift oben unter Rr. 10 verzeichnet.

bes Abjektiv vor bem Substantiv vgl. Jef. 10, 30; 23, 12; 53, 12 und überhaupt Gesenius, gramm. Lehrgebäube S. 705.

- 27) XXVIII, 8. Für renren hat der Talmub B. Mezia 70 b und ebenso Jalkut z. St. blos renr, was nur einen Unterschied in der Schreibung, nicht dem Sinne nach bedeutet. 14)
  - 28) XXVIII, 19. In einigen Mibraid-Ausgaben (Berefc.

¹⁴⁾ Aehnlich hat die Tosifta Sota X,2 (ed. Zudermandel p. 318) ובאבר רשעים für ובאבר רשעים (Spr. 11, 10.

- 29) XXIX, 21. Hier haben alle ältern Mibrasch Ausgaben (Beresch. r. o. 22) באודרית, was offenbar einen bessern Sinn gibt als אוריים bes mass. Textes, wonach in ben neuern Ausgaben (Warschau 1874, Wilna 1878) verbessert worden.
- 30) XXXI, 18. Das n im Retib von בלילה fehlt, weshalb es die Peßika (ed. Buber S. 65) mit בָלִיל in Bu= sammenhang bringt.
- 31) XXXI, 21. Die LXX. haben שנים שובים על שובים ופופח עולם בופח שולים אובים ופופח שובים שובים שובים וופח שובים אום וופח שובים שובים אום וופח שובים ש

 Stelle (Beah I, 13) richtig hat; Sifre Parasch. בהעלחך, Absch. 84: במל אות ברי ושה בר בשני הה ברי ושה בר בשני ושה בחלם הוא הוא בישני ושה בר בשני ושה בישני ושה בישני בי

Borftebenbe Abhandlung lag bereits für ben Drud bereit, als wir Renntnig von zwei neuen Werten erhielten, welche bas gleiche Thema - bie Abweichungen vom Texte ber Maffora in ben Citaten ber Rabbinen - jum Gegen= ftanbe ber Besprechung machen: 1) ron on S. R. Ebel= mann, Wilna 1875 u. 2) משסחת סופרים von Samuel Rofen= feld, Wilna 1883, beibe hebraisch. Bir übergeben bas erftere, bas nichts Befentliches für unfern Gegenftanb ent= hält und die finnlose Behauptung vertheibigt, die Anführungen ber Rabbinen wichen überhaupt von bem maff. Texte nie ab, und wenden uns ju bem letigenannten Berte. In biefem werben die Abweichungen ber Rabbinen zu allen 24 Buchern ber beil. Schrift gufammengestellt; mit welcher Bollftanbigfeit wird ber Lefer leicht erfeben, wenn wir ihm fagen, bag in ber Aufzählung ber Barianten zum Spruchbuche bie oben unter ben Nummern 2, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31 mitgetheilten fehlen und die übrigen wenigen zumeift folde find, auf welche bereits Norzi aufmerkfam gemacht bat. Wenn nun tropbem bie vorgebrachten Abweichungen zu biefem Buche bafelbft bie Bahl 53 betragen, fo wird man fich eber über bie au

geringe, als ju große Angabl berfelben munbern muffen, wenn man bebenkt, daß in biefer Aufgablung auch die bes Targum, bes Cobar=Buches u. f. w. mitinbegriffen und außer= bem mehrere von höchft fragwürbiger Art mitgezählt finb. Bas foll es 3. B. beißen, wenn ju Spr. 12, 10 bemertt ift: Aus bem Umstande, daß im Anschluß an den Sat יורע צריק יודע צדיקו של עולם : wom Mibrajd bemerkt wirb נסש בהפתו בהמתו ergabe fich, bag er für נסש אסילו בחמתו. אסילו כשרוא כועם bes Sates und gelesen! Rennt ber Berfaffer bie baggabische אuslegungsregel nicht: לא מתמנעין רבנין לדרש בין הי לח' Die. Rabbinen haben in ihren Deutungen auf ben Unterschieb awifden a und a oft nicht Rudficht genommen" (Serufchalmi Beah VI, 7; Maager-scheni V, 3), daß er ein solch freies Berfahren als Bariante anfieht? bann hatte er auch Spr. 30, 19 (mit ftummem Job), bas bie Rabbinen (Berufc. Beab I. 1. Ribbufdin I, 7) gleich erklären, als folche gablen follen. Den gleichen Ginmand muffen wir gegen bie gu 27, 26 vorgebrachte Bariante, wonach כבשים bes Tertes von ben Rabbinen כבשים gelefen worben fei, weil bie Baggaba (Mibr. g. Sobel. c. 9) es fo aufgefaßt bat, erhebenbier überfieht ber Berfaffer, bag es ju ben gang gewöhn= lichen Boraussetungen ber Saggaba gehört, biefe beiben Buch= ftaben mit fich sowohl, als auch mit bem ihnen verwandten D Buchftaben verwechseln zu laffen, worüber ausführlich Berliner in seiner Schrift "Pletat Soferim" S. 40 und in ben "Beitragen zur bebr. Grammatit in Talmub und Mibraid" S. 24 gehandelt bat und beffen grundliche Auseinanberfetung wir an anberer Stelle zu ergangen verfucht haben und noch burch weitere Beispiele ergangen tonnten. - Wieberholt tommt ber Berfaffer in ber mit Fleiß gearbeiteten Ginleitung S. 1-58 auf die Thatfache gurud, daß Morgi ftets die mafforetische Lesart ber abweichenben im rabbinischen Schriftthume vorzieht, mas er unbegreiflich und ungerecht findet; er beruhigt fich vielleicht hierüber, wenn wir ihm fagen, bag ber bekannte Gelehrte R. Juda Ming, Zeitgenoffe bes berühmten R. Meir Babua und Gegner bes Elia bel Mebigo, bierin JI 1885.

ebenso wie Norzi gebacht hat. Auf eine biesbezügliche Anfrage bie Schreibung ber Thorarollen betreffenb, beruft er fich auf die oben in Anmerkung 1 citirten Togafot und ichließt אלמא תוסטין בעלי המסרת עיקר וכותבין כקבלתם :(Refponse Mr. 8): אלמא ומניחין חלמור שלנו וחלמור ירושלטי; ebenso wurbe ber Berfasser vielleicht von bem Bemühen, Die mafforetische Rablung ber Bibelverse mit ber talmubischen (Ribbuschin 30) in Ueber= einstimmung zu bringen, gelaffen haben, wenn ihm bie Stelle in ben Responsen ber Geonim Rr. 3 (neue, vom Berein "Metize Rirbamim" vorbereitete Ausgabe; mir lag biefelbe handschriftlich vor) bekannt gewesen ware, woselbft es beißt: וששאלהם. תנו רכנן ה' אלפים וח' מאות ושמנים ושמנה פסוקים הוא סית. והא כא חזינן דלא הוי הבין. תשובה. יפה הוקשה לכם. ודאי דלא הוי הכין. אלא כך שמענו מפי חכמים הראשונים שאמרו ברייתא הרא בספרים באותו סית שמצאו בירושלים. שהיה משונה בכתב ובמנין ססוקים. אבל ערשרו אין תורה אלא כך. — Es ift enblich Beit, baß Miß= verstand und grundlofe religiöse Befangenheit bem freier bentenben Beifte unferer alten Lehrer weiche.

Sechstes Rapitel.

Accentuation nud Poefie in den Sprüchen.

Mer bie Bahrheit bes Sages anerkennt, bag ein großer Theil ber Bocalisation im Dienste ber Saggaba und ber traditionellen Auslegung fieht,') ber wird es begreiflich finden, bag wir in biefer, ben Auslegungen ber Rabbinen gewibmeten Schrift, auch ber Tonfetung einige Aufmertfamteit qu= Bir werben hierbei es möglichst zu vermeiben fuchen, bereits Erkanntes ober allgemein Bekanntes vorzubringen und nur bas Nöthigste nach biefer Richtung bin anmerken. — Seit Elia Levita's gründlicher Auseinanber= fegung hat fich immer mehr bie Anficht befestigt, bag wenn auch ber Beftanb bes Tertes, feine Aussprache, Betonung und Blieberung lange vor ber Abfaffung bes Talmubs genau festgeftellt und burch Tradition erhalten worden mar, die Fixirung biefer burch unfere Lefe- und Tonzeichen jeboch eine erft spätere Einrichtung fei.2) Diefe Annahme erklart eben= sowohl die fast allgemeine Uebereinstimmung ber Rabbinen in ber Auffaffung ber Schriftverfe mit unferem punktirten und accentuirten Texte, als auch die einzelnen Abweichungen

^{*)} Die altere Literatur über biefen Gegenstand verzeichnet ausführe lich Gesenius, Geschichte ber hebr. Sprace § 48; bie spätere ist in bem Lehrbuche ber hift. frit. Einleitung in bas A. T. von be Wette Schrader 8. Auflage § 123 zu finden.

^{&#}x27;) Einige wenige Beispiele hierfür s. in Jellinets Bet ha-Mibrasch V, S. XIII und vgl. hiezu Gesenius zu Jes. 37, 13; 43, 14 und in ber Anmertung zu § 56 ber Geschichte ber hebr. Sprache.

von und Zweifel an ber gewöhnlichen Aussprache und Glieberung bes Wort= und Satbestanbes.3) Das gleiche Ber= baltniß haben mir auch in ben grammatisch eregetischen Auslegungen ber Rabbinen zum Spruchbuche im Allgemeinen bestätigt gefunden: fie ftimmen im Bangen mit ber mafforet. Bunktation und Accentsetzung überein,4) weichen aber auch an einzelnen Stellen von ihnen ab. Auch ben fpatern jub. Grammatitern war jene Interpunction, wie fie in ben Accenten gum Ausbrud gebracht ift, wohl eine wichtige, nicht leichthin gu verlaffenbe Anweifung für bie Auslegung, aber feine unerlägliche Norm, ber fie auch ba, wo ein Uebergewicht ber Grunbe ihr entgegenftanb, gefolgt maren. 5) In poetischen Studen, wo bie accentuale Abtheilung mehr ber rythmischen als ber logischen Glieberung Rechnung trägt, ift gubem ein Abweichen von ihr für ben sinngemäßen Interpreten oft gerabezu geboten.6)

Für bie Bekanntschaft ber Weisen bes Talmub mit jener Accentuation zeugt, außer ben bereits mehrsach in Abhandlungen barüber vorgebrachten Stellen, in benen von ben

⁶⁾ S. Gefenius Commentar jum Buche Jef. ju c. 27, 4; 28, 12; 52, 15.

³⁾ Berachot 5a; j. Talm. das. V, 1; Peßachim 21b; Mosd Katan 28a; Aboda S. 29b; Retubot 65a; B. Rama 7a; B. Mez. 22; Sanshedrin 4b; Jalkut Spr. c. 23 zu Ende u. v. a. St. Bezeichnend hiefür ist die Stelle Joma 52a, wozu Jerusch. Abod. S. II, 7 und Beresch. r. c. 80 zu vergleichen sind. S. noch Strack, Prolegomena p. 79; Bersliner, Beiträge zur hebr. Grammatik S. 29—31 und m. Notiz im "Iraelit" Jahrgang XX, S. 1250.

⁴⁾ Ein Beispiel hiefür liesert gleich der erste Bers des Buches: משלי שלמה בן דוד מלך ישראל, in welchem die Rabbinen (Midr. r. 3. Hohel. c. 1) משלי שלמה שלמה שלמה שלמה שלמה שותאל מעושל מעושל

^{*)} Bgl. Ihn Efra zu II. M. 17, 15 und im Meosnajim p. 4; Arschevolii im Arngas ha-Boßem c. 30. Mehr hierüber w. u. im exeget. Theil zu 17, 10. Außer an dieser Stelle erheben im Spruchbuche Einwendungen gegen die Tonsetzung: Raschi zu 23, 7; Merri zu 2, 18, 25 19; Ihn Efra I. zu 1, 8, 13; 9, 13, 14; 18, 19. Bgl. auch Delitsch zu 20, 25; 26, 17; 27, 15 u. s. a. m. St.

und נגינות bie Rebe, ") noch eine andere Stelle im Jeruschalmi, die gleichzeitig beweift, daß sie auch bie Unterscheidung ber Tonweisen in eine metrische und prosaische getannt haben, und biefe, wenn auch vielleicht verhältniß= mäßig jung in ber Fixirung, alt und traditionell in ber Einführung ift. In ber Mischna (Joma I. 6) werben nämlich bie Bucher Sjob, Efra und ber Chronit als geeignet jum Borlefen für ben am Borabenbe bes Berfohnunggtages wachzuhaltenden Sohenpriester anempfohlen: die jerusa= ותנו במשלי ובתהלים מסני :lemische Gemara fügt bem hinzu es ist auch gelehrt worden, daß das ift auch gelehrt worden, baß Spruch= und Rfalmbuch fich hierfür eigne, weil ihre (effect= volleren, bem Ohre schmeichelnben) Tonweisen ben Schlaf verscheuchen."8) Siermit ware allerdings nur die Thatsache, baß bie erwähnten Bucher icon bamals ihre eigene, von ben anderen abweichende, Melodie gehabt, bewiesen, mas ja eigent=

⁷⁾ Berachot 62a und Chagiga 6b bezieht Raschi ben Ausbruck מעסי התורה auf unfre Accente, und ebenfo verftebt er Megilla 32a ben Ausbruck העיכות von der accentualen Betonung. Bal. jedoch Mischna Aracin II, 2 u. Talmub Joma 38 b, fowie Glias Levita's Borrebe jum Dyn and c. 2 das. In Redarim 37 b bedeutet Dyn blos bie inter punktionelle Sapabtheilung, wie oft accentus bei hieronymus, moruber Gefenius a. a. D. § 52 und 57. Bemerten wollen wir bier noch, daß die Alten in den Accenten neben ihren interpunktionellen und mufitalifden Berth noch ben richtigen 3med ertannten, bas Erlernte bem Bedächtniffe einzupragen (f. Togafot Megila 32 a.) In feiner Bertheibis gungsschrift הברמר (f. bie Beitfor. הברמל in I, S. 66) bemertt Saabia: וכמו שחברתי בהיותי עוד בעראק ספר עברי בפסוק פסוקים ומומעם 80R ... יהיה יותר נקל דקראו ויותר אפשר ללמד על פה ben Rretenfern wird ebenfo berichtet: "Οί Κρητες τους παίδας μανθάνειν τούς νόμους χελεύουσιν μετά τινος μελωθίας ενα έχ τής μουσιχής ψυγαγωγώνται καὶ εὐκολώτερον αὐτοὺς τη μνήμη παραλαμβάνωςυ". Aus diefem Gesichtspuntte maren auch die altern Difchna-Ausgaben mit Reginot verfeben (S. Simon Duran im Magen Abot III, S. 55 und im Com, ju Abot V, 10; Josef bel Medigo im Magref le-Chochma 6. 17; vgl. auch Baer im Borm. jum Gebetbuche Letet Bemi.)

⁹⁾ So unsere Auffassung ber Stelle, die der Erklärung der Commentatoren, welche aus mit wiedergeben, entgegensteht. Die Begründung hiersür ergibt sich zum Theil aus der vorhergehenden Rote.

lich bei dem Charakter dieser Blicher ganz natürlich ist: benn die lebendige Empfindung, welche die poetische Darstellung der Gedanken hervorruft, wird sich immer im Bechsel der Stimme und in bedeutsamer Accentuirung der Worte nach Außen hin bemerkdar machen; für die Kenntniß des Wesens und der Beschaffenheit jener "den Psalmen und Proverdien eigenthümlichen Taamim" gibt uns jedoch auch diese Stelle keinen Aufschluß. —

2. Bas nun bie verschiebenen Runftformen betrifft, in welche bie Berfe ber Spruche gefaßt fein follen, fo haben bie Rabbinen - obwohl fie foust nicht gleichgultig gegen bie Erfcheinungen ber Boefie und bichterifche Schonheit bes Ausbruds, wie biefe in ben Büchern ber bl. Schrift verschieben jum Boricein kommen, maren) - keine eigene Form ber Dichtung in ihnen gefehen, fein besonberes Schema ber Metrit in ihnen gefunden. Ihnen ift überhaupt ber Bechsel bes Ausbruds zur Bezeichnung ber verschiebenen Formen, in benen die Moral- und Sittenlehre ber Dichter und Bropheten fich außert, nur Darftellung ein und besfelben Begriffs: ber religiofen Begeisterung nämlich, bie immer nur Das außert, was ber Mund Gottes fie lehrt, bas lebenbige Bewußtsein ihr eingibt, die sittliche Kraft ihr mittheilt.10) Alle Boefie sondert fich für fie nur in zwei Gattungen, für welche icon bie Bibel eigene Namen hatte: Lieb und Spruch, ober: Behrrebe und Lehrgefang. 11) Bon andern poetischen Erscheinungen, wie fie bie klaffische und neuere Literatur fennt.

⁹⁾ Die Bezeichnung ber jesalanischen Beredisankeit bei hieronymus als seloquentia urbana nec habens quicquam in eloquio rusticitatis admixtum« (Praes. ad vers. Jes.) und ähnlich bei Spinoza (Tract. theol. polit. XII, 19) ist z. B. bem bilblichen Urtheise der Radsbinen (Chagiga 13b; Pajikra r. c. 10) entnommen.

עשרה שמות נקראת רוח הקדש משרה ממות נקראת רוח הקדש החדה משרה נכואה חויון (סוכה) המסה מליצה חירה דבר אמירה תפארת ציוו משא נבואה חויון (סוכה) המסה Bgl. noth Bereichit r. c. 34; Mibr. 3. Hohel. c. 2; Talm. Ribba 70b und Jastu Anf. Jeaia.

¹¹⁾ S. Rechilta Parasch, בשלח; Jalkut zu Ezodus c. 16 und zu Richter 21, 19; Midr. Ps. c. 8.

geschieht nur ber Affonnang von ihnen Ermähnung.13) Sicher waren fie ber Anficht, bag alle übrigen Dichtungsarten, bie ja bod nur in vereinzelten Rallen im bibl. Schrifthume fich zeigen, nur bem Rufall ihr Entfteben verbanten mogen, wogegen bei ber Alliteration die Absichtlichkeit in bem Gebrauche und in ber Rebeweise unleugbar bervortritt.18) Dan weiß. wie icon bie alteften jub. Dichter und Gelehrten14) ben gleichen Standtpunkt Philo und Josephus gegenüber, welche bestimmte Metra und Silbenmaße in ber bibl. Boefte ge= funden haben wollten, behaupteten; tropbem ift es nöthig biesen bei ben salomonischen Schriften besonders hervorzuheben, weil, aus bem Umftanbe, bag bie Schrift bie Beisbeit Salomo's über bie "ber Sohne bes Morgenlandes und Aegyptens" ftellt, felbft ein bervorragenber jub. Grammatiter15) foliegen ju tonnen geglaubt hat, die Dichtungen Salomo's muffen, gleich benen ber Araber, in Reim und Strophenbau fich geaußert haben, mas aber ber Charafter ber uns überlieferten falomon. Schriften burdaus nicht bestätigt.

Bas bagegen als bestimmte Eigenthümlichkeit ber hebr. Boefie gelten kann und in ben Sprlichen insbesonbere ein

¹²⁾ לשון נופל על לשון (Mibr. rabba 1. M. c. 31; II. c. 19.)

¹⁵⁾ S. Raschi zu 1. M. 49, 8 und zu Jes. 5, 7; Pseudoraschi I. Chr. 16, 11. Beispiele von vielleicht beabsichtigter Assonauen in den Sprüchen 1, 22. 13, 12, 19, 20. 14, 4. 24, 10, 22. 25, 13. 26, 17. 27, 12, 16, 17. 19 u. a.

¹⁴⁾ Jehnba ha-Levi im Kusari o. 2 R. Asarja de Ross im Meor Enazim III, 60. R. Samuel Archevolti im Arugas ha-Bosem o. 31. Byl. Burtorf Mantissa ad lidr. Couri p. 415; 424. Saalschit, von der Hobr. Poeste, Königsb. 1825. S. 5 sf. — In diesen beiden Gattungen: hud dur vollenden sich auch alle Arten der Poeste noch in der talmudischen und sosertischen Zeit (s. Delitzsch z. Geschichte d. jüd. Poeste S. 32 und 182), die allein den Erzeugnissen der Dichtunst in der Bibel zu Grunde liegen. Beachtenswerth hiersür ist auch das Urtheil Sduard Reuß', Gesch. d. alten Test. § 126.

²⁵⁾ In einem — bem Saadia zugeschriebenen — arab. Commentar über einzelne Bücher (worunter die salomonischen) ber hl. Schrift, handschriftlich in der königl. Bibliothek zu Berlin und in der Bobleian Bibl. zu Oxford. Bgl. Salseld, das hohelied S. 24.

Sauptmerkmal ber Sprache bilbet, ift jene angemeffene Blieberung ber Cate, bie Theilung bes Tertes in gleiche Stropben, ber gewöhnlich ein Gebankenrythmus ju Grunde liegt, jener parallelismus membrorum, ben bie Rabbinen wohl gekannt, wenn auch in ihren Auslegungen nicht immer berüdfichtigt haben. Schon Rafchi16) bemerkt, bag ber lettere Umftand es ihm oft unmöglich macht, ihrer Erklärung ber Spruchverse sich anzuschließen. Den gleichen Borwurf ber Nichtbeachtung bes Parallelismus - erhebt Gefenius 17) wieberum gegen Rafchi, ba wo er ber alten Auffaffung gegen bie Tertekglieberung folgt. Das Berlaffen berfelben in ber Auslegung ift im Spruchbuche um fo auffälliger, als ja bie rabbinifde Borfdrift fie in ber Coreibung berudfichtigt haben will, indem für Sprüche, Pfalmen und Jjob gleich flichische Schreibung wie für die bibl. Liebstücke verlangt wirb18), und erklart fich nur aus ber Gewohnheit einer möglichft freien Schrifterklärung und bei ben Spruchen insbesonbere aus ber Thatface, bag bie parallelen Glieber berfelben oft nur febr lofe mit einander verbunden find, fo daß willturliches Belieben fie leicht von einander trennen und ihre Reibe und Stellung andern und verwechseln fann.19) Die Möglich-

¹⁷⁾ Comm. 3. Jef. V, 18. In bem Comm. ju ben Sprüchen ver- flößt Rafchi ebenfalls oft gegen ben Parallelismus; f. ju 7,22; 15, 30 u.f. w.

¹⁸⁾ Maßechet Soferim c. 13. Alte hanbichriften haben noch bie Schreibung nach hemistichen (Rich. Simon, Crit. V. T. I. 266), für welche die Rabbinen eigene technische Bezeichnungen hatten (Jer. Regilla III z. E.), dieselbe verlangt auch Ben Bileam in seinem horajot ha-Rore, nicht aber die Massore. S. auch Megilla 16a.

¹⁹⁾ Bum Beweise ber leichten Möglichkeit einer folden Berfetung

keit einer solchen Bersetzung ber einzelnen Satzlieber ist im Spruchbuche zahlreich vorhanden; wir haben oben (c. V) mehrere Beispiele, wo dieses wirklich geschehen ist, gezeigt, andere könnten wir noch aus dem Texte der Septuaginta anführen.

fiellen wir einige Beispiele hierher. Gleich im Rapitel X tann man die Berse 6 und 18 in ihren parallelen Gliedern vertauschen. Man sehe:

ברכת לראש צריק 🖊 ופי רשעים יכסה חמם :8. 6

שבש לנו חסר לב . 13: בשפחי נבון תמצא חכמה / ושבש לנו חסר לב . 3. בשפחי נבון תמצא חכמה אושבש לנו הסר לב . 3. 13: בשפחי נבון תמצא חכמה אושבש לנו הסר לנו המא המאום בשפחי לנו המא המאום בשפחי לנו המאום בשפחי לו המאום בשפחי לנו המאום בשפחי למום בשפחי לנו המאום בשפחי המאום בשפחי למום בשפחי המאום בשפחי למום בשפחי למום בשפחי בשפחי למום במום במום במום במום

דברי רשעים ארב דם 🧹 ופי ישרים יצילם :8.6

אטר רשע מצור רעים 🗡 ושרש צריקים יתן 12: המר רשע מצור רעים.

Solche Bersetzungsmöglichkeiten bietet allein Rapitel X noch in ben Bersen: 8 mit 14; 31 mit 32; Rapitel XI in ben Bersen 29 mit 30. In letterem Kapitel geben auch die LXX ein Beispiel solcher Bertauschung ber Satzlieber, indem sie B. 10a mit 11b verbinden und so beibe Berse zu einem gestalten.

Siebentes Rapitel.

Der Midrasch Mischle.

In dem nun folgenden Kapitel soll nur in schwachen Umrissen der wesentliche Inhalt jenes eigenthümlichen Armes, der sich von den großen literarischen Oceanen, die wir unter dem Namen Midrasch zusammensassen, abgezweigt und das Gebiet der salomonischen Sprüche zu befruchten gesucht hat, gegeben werden. Wir werden uns hierdet nur auf das Röthigste beschränken, indem wir den literarischen Gehalt jener eigenthümlichen Sammlung nur dem Hauptinhalte nach stizziren, die spezielleren Ergebnisse der Untersuchung jedoch uns für eine zu veranstaltende korrekte Ausgabe dieses Midrasch, mit literarischen Nachweisungen und Duellenangaben versehen, vorbehalten.

Bung hat in seinem für die Geschichte ber Mibraschliteratur grundlegenden Werke "die gottesdienstlichen Borträge der Juden historisch entwickelt" auf S. 268—69 es
versucht, auch unsern Mibrasch seinem Gesammtinhalte nach
in wenigen — es sind im Ganzen 15 Zeilen —, aber mit dem
ihm eigenthümlichen Scharfblick lehrreich gezogenen Grundlinien zu zeichnen; wir knüpsen an die von ihm gegebenen
Aussührungen an, sie theils ergänzend und vervollständigend,
theils — wo wir dazu Ursache zu haben glaubten — bezweiselnd
und berichtigend.

1. Sicher hat es nicht in ber Absicht unseres Autors gelegen, "alle für ben Inhalt ber Sprüche passenben Sentenzen und Auslegungen aus früheren Werken zu sammeln

und mit Beglaffung ber Quellen und Bortragsformeln nach ber Reihe ber Spruche vorzutragen." Denn bie Bielseitig= feit und bunte Manigfaltigfeit der Sprüche Salomo's, ihr Dineinragen in alle Berhältniffe bes menschlichen Lebens machten ihren Inhalt für bie Anknupfung von Beitereig= niffen und gefdictliden Thatfacen, für bie Anempfehlung gewiffer moralider Grunbfate und bie Erweisung von Glaubenslehren, turg für alle Dinge, welche bas Reich ber fcriftertlarenben Baggaba ausmachen'), besonbers geeignet, und in ber Bermeneutik bat man auch biefen aunstigen Umftand au fruchtbarfter Ruganmenbung gestaltet. Schon ber verbaltnismäßig große Inhalt ber im Salfut ju unserem Buche jufammengeftellten baggabischen Lehrsäte zeigt uns, wie reichhaltig und mannigfach bie Ibeenreihen maren, bie man an bie Sage bes Spruchbuchs gefnupft und wie baufig biefe als Bulle für erkannte Bahrbeiten und Lebren angewandt worden find.3) Sollte nun unfer Mibrafc, bei ber fo auf= fallenben Dürftigkeit feines Inhalts, "eine Sammlung ber ju ben Spruchen gegebenen Sentenzen und Auslegungen" fein, fo mußte man entweber annehmen, bem Berfaffer besselben seien nicht mehr von jenen Auslegungen als bie

¹⁾ Ausgenommen will Meiri blos von diesen wissen, daß man in den Säten der Sprüche Etwas suche, was zwar der ersahrungsgemäßen Bahrheit, nicht aber der strengen Moralität entspricht. S. dessen Eommentar zu Spr. 21, 14: הערה הערה יאולי יש בזה הערה בחק חמה עוה: ואולי יש בזה הער בחל משרדל במלאכות גדולות ובעסקים רבי הענין שלא ידוש מדינית לכל משתדל במלאכות גדולות ובעסקים רבי הענין שלא דברי קדש כן להוצאה מן הכסף . . . אלא שאין ראוי לפרש רברי קדש כן

³⁾ Die Haggaba zu den Sprüchen fügt oft für den didaktischen Unterricht gut zu verwerthende erläuternde Beispiele den Spruchschen bei. So z. B. wird zu dem Satze: "Bertreib den Spötter, und fortgehen wird Zank, und aufhört Streit und Schimps" (c. 22, 10), an das Berhältniß Abrahams und Lots erinnert (Genes. 13, 7—12), wobei allerdings ebenso passend an das zwischen Ismacl und Jizchak, welch ersterer seines Spottes halber vertriefen worden (Gen. 21, 10), gedacht worden ist. Aehnlich wird zu Spr. 38, 2 als Bestätigung des Berses: "Bei der Empörung des Landes gibt's der Obern Biele", auf mehrere passend Beispiele aus der ist. Bolksgeschichte hingewiesen, und ähnlich an mehreren Stellen. Bergl. auch Rasch zu c. 21, 18.

wenigen, von ihm mitgetheilten, bekannt geworben, ober, er habe wohl beren mehr gekannt, aber nur biese wenigen Stücke als für ben Zweck seines Werkes geeignet besunden. Eine genaue Beachtung bes Inhalts ber in unserem Mibrasch enthaltenen Haggadas bestätigt die lettere Annahme; und so stellen wir schon von vornherein als die Absicht bes Berfassers die Behauptung auf: Derselbe wollte bas Buch ber Sprüche nach einer gewissen, die moralische Förberung bezweckenden Richtung hin mit Benützung der nach dieser Richtung in Anlehung an die Spruchverse bereits vorhandenen haggadischen Lehrsäte commentiren.

Die Richtung aber, nach welcher bie Saggabas abgefaßt fein mußten, um von unferem Berfaffer mit besonberer Borliebe für ben Inhalt feines Bertes gemählt ju werben, liegt weniger in bem Universalen ber Tugenb und Moral, wie es in ben Sprüchen burchwegs jur Geltung gebracht ist und auch in ben Lehren ber Rabbinen an nicht wenigen Stellen als bas mahrfte Befen ber Frommigfeit betont wirb, als in bem Culturalen ber Religion, nach welchem bas fitt= liche Berhalten als ein Austausch auter Dienfte zwischen Gott und feinen Dienern angesehen und in ber Uebung ber es bestimmenben Gesetze ber Maßstab für ben Geborfam gegen Gott gefunden wird. - Der Gottesbegriff in ben Spruchen, rein und erhaben und frei von jeder anthropomorphistischen Beimischung, wie er in ber Borftellung und Empfindung wenn auch nicht immer in ber Sprache - ber Propheten vorherrichte, wird in unserem Mibrasch mit Borliebe mit religiöfer Muftit und theosophischen Betrachtungen vermengt; ja bas Studium ber letteren, welches bie alten Lehrer (Chagiga 13a) eingefdrankt wiffen wollten, recht einbrinalich empfohlen (c. X, 3. XIV, 28. XX, 2). - Wird im Spruchbuche Lohn und Strafe, Glud und Unglud bem Menfchen als unmittelbare Folge feiner Sandlungen und Begleiterin feiner Thaten zugefichert, und suchen hierbei bie alten Lehrer biefe Ruficerungen mit ben thatfächlichen Berbaltniffen auf bem Boben bes ererbten Glaubens zu versöhnen?), so zieht es unser Mibrasch vor, sich, nach Art und Weise bes Misbrasch Konen, in den lebhastesten Schilberungen der Zustände des Paradieses und der Hölle zu ergehen und diese phanstastisch auszumalen (c. VI, 31. IX, 1. X, 3. XI, 21, 27. XIII, 25. XIV, 1. XVI, 4, 5. XVII, 1. XIX, 1, 18). Dabei wird von vierzehn Wohnungen der Hölle, d. h. Stusen der Berdammniß im Jenseits, geredet (c. VI, 31), während der Talmub (Erubin 19a; Sota 10a; Midr. Psalm. c. 11), das SoharsBuch (a. v. St.) und ebenso der Koran (XV, 44 u s.) und Rasch (su zes. 24, 22) immer nur sieden solcher erwähnen, was auch den sieden himmeln entspricht, die man,

³⁾ Sprüche 10, 2: "Wohlthun errettet vom Tobe" wird im Jerusch. Beah I, 1 mit bem hinblid auf bas Jenfeits ertlart, von R. Eliefer mit תציל ממיתה משונה, während R. Atiba Beispiele für die Beweisung des wörtlichen Sinnes sucht (Sabbat 156). Das. B. 25 und 27: "Furcht bes Ewigen mehret die Tage, aber die Jahre der Frevler werben verfürzt", wird bie Bemahrung ebenfalls im biesfeitigen Leben nachzuweifen versucht (Joma 9a; Bajitra r. c. 29; Debarim r. c. 9). Ebenso werben ju dem Sate 11, 8: "Der Gerechte wird aus der Roth gerettet, und es tommt ber Frevler an feine Stelle", Beifpiele aus ber Erfahrung bergeholt, in benen fich burch gottgeordnete Berkettung ber Schicffale bie Beftatigung biefes Ausspruches gezeigt. Richt zu häufig feben wir überhaupt in der Auslegung der Spruchverse bei ben Rabbinen bie Schrante der Diesseitigfeit burchbrochen und mit bem hinblide auf bas Jenseits erflart. XV, 24, worin Ibn Efra I eine Berheifung bes gufünftigen Lebens erblidt und mas auch Delitich u. a. fo aufgefaßt haben, wird im Mibrafc mit Beziehung auf ben Erfolg bes fittlichen Berhaltens im irbifchen Leben erflart (Bajifra r. c. 29; Schocher tob c. 32), und ebenfo erflart er ben Bers c. 14, 32: "Bertrauend im Tobe ift ber Gerechte", von bem vertrauensvollen, gläubigen hingeben ber Frommen im Rathichluffe Gottes, nicht wie hitig u. A. von bem Bertrauen an Unfterblichkeit und Auferftehung. Celbft bas für biefen Gebanten inhaltsvolle Bort מל-מות (c. 12, 28) wird vom Mibrasch nicht nach biefer Richtung bin aufgefaßt (vgl. jedoch über Bi. 48, 15: Jerusch. Regilla 2, 4; Bajura r. c. 11); woll aber wird ber Bers 6, 22 von der heilfamen Ben abrung der Leh'e noch im Tobe und Jenfeits verftanben (Berufch. Brah I, 1. Bereschit r. c. 35. Schoch, tob c. 1; vgl. Raschi zu Sota 21b) und ahnlich an einzelnen andern Stellen (Berefchit r. c. 59; Debarim r. c. 7; Abot d. R. R. c. 40 u. s.).

entsprechend den kreisenden Bahnen der Planeten (Maimonides, Jesobe ha-Thora c. 4), angenommen hatte, und welche auch in unserem Midrasch (IX, 1) nach Wazikra rabba namentslich angeführt werden.

2. Das Studium ber Thora, ihr Berth und Rugen ift ber Angelpunkt, von bem jebe Betrachtung in unserem Di= brafc ausgeht und zu welchem fie ftets wieber zurückführt. Mit ihrer Lobpreifung beginnt und folieft er feine Muslegung'); für ihre Anempfehlung nimmt er ben Inhalt bes Spruchbuches mit Borliebe in Anspruch. Doch find es nicht bie geoffenbarten Regeln ber Sitte und ber Moral, für welche nach ben meisten Auslegern im Spruchbuche ber Ausbruck "Thora" gebraucht iftb), bie auch unfer Berfaffer ba= runter begreift; auch nicht blos bie im Bentateuch niebergelegte und in den Reden der Propheten fortgefette Selbstbezeugung Bottes; vielmehr jene auslegenbe und anwendenbe Erlauterung in Mifchna, Talmub, Salacha und Haggaba, bie ber Berfaffer einzeln bervorbebt und beren Bflege er besonbers warm empfiehlt (c. X, 3. XIII, 25. XVI, 1, 11, 31. XX, 17. XXIII, 30. XXXI u. f.). Aus eben biefem Beftreben - bie Beschäftigung mit ber Thora als bas Breiswurbigfte im Leben, bas unverlierbare Gut im Sterben binguftellen find die Erzählungen hervorgegangen, die unferem Mibrafch

⁴⁾ Den Schluß des Buches bildet der Sat: אמר הקביה לישראל שמר הקבים נבלילה שום המונה שנום ובלילה שום בתורה ביום ובלילה שנים בתורה ביום ובלילה שניקר, deren Bezichung zur Stelle unklar find, folgen; die wiederholte eingehende Deutung des Alphabetstücks gehört einer spätern Redaction an; sie schließt mit einer Stelle aus dem Midrasch Abkhir.

חורתי על תעובו: תורה נאסרת על סנים רבים. "Perri zu IV, 2: תורתי על תעובו: תורה נאסרת על סנים רבים. האל אלא טאסר ותאסר דרך כלל כמו חכשה ותבונה. ואין זה מאסר האל אלא טאסר, und ebenso erklätt er zu c. VII, 21 סאסר von wahtheitsgemäßer Belehrung im allgemeinen Sinne, nicht vom positiven Gesets der Schrift. Auch bei den Propheten wird חורה oft von den gesetslichen Lebensordnungen, auch von den der Heidenwelt geoffenbarten, gebraucht (s. Gesen. zu Jes. 24, 5). Dagegen ist der Ausdruck wird אלהי הוו שולה (Gpr. 30, 6) mit Hindlick auf Din. 4, 2; 13, 1, mit welchen die Stelle im Zusammenhange steht, oher von dem urkundlichen göttlichen Gesetze zu verstehen.

einen unvergänglichen Ramen in der jüdischen, ja wir können sagen, in der Literatur historisch=moralischer Sagenbildungen überhaupt erworben haben: die Erzählungen vom Tode Moses (c. XIV, 34), R. Akiba's (c. IX, 2) und der beiden Söhne R. Meïrs (c. XXXI, 10). An erstgenannter Stelle nimmt unser Midrasch auf ältere Quellen ausdrücklich Bezug und verweist auf diese; für die beiden letzteren Schilderungen jedoch ist er unser alleiniger Autor, da nur Einzelnes von dem dabei Borgebrachten sich in ältern Quellen erhalten hat⁶). Die Erzählungen sollen uns das schöne Loos der Berehrer der Gotteslehre, sowie andererseits das unglückliche Ende der sie Misachtenden oder auch nur gleichgültig Behandelnden zeigen. "Die Söhne jenes frommen Rabbi wurden nur darum so jäh hingerasst, weil sie Gleichgültigkeit gegen das Geseststudium gezeigt").

3. Milbthätige Liebeserweisung und Almosenspenbe, sowie häufiger Besuch bes Gotteshauses und ber Lehrvortrage — bas ist bas weitere Moralgebiet, für beffen An=

מסני מה נתחייבו בניו של ר' מאיר. מסני שהיו רנילין להניח (? Wünsch übersett: "Bodurch hatten sich R. Retes Söhne verschulbet? Beil sie in dem Lehrhause auszuruhen (?), zu essen und zu trinken psiegten". Diese Uebersetung, so werthvoll auch im Ganzen, weist noch an mehreren Stellen ähnliche feblerhafte Wiedergaben des Midrasch-Tertes auf.

⁹ Bu ber Erzählung vom Tode Moses ist Tanchuma und Jastut Anf. אחותות, Debarim r. c. 11, insbesondere Gaulmyn, de vita et morte Mosis« (Paris 1529) zu vergleichen. — Sinzelnes über die Gesangennahme und den Tod R. Atiba's sindet sich: Berachot 61b; Jerusch, das. IX, 6; Jeruschalmi Sota V, 5; Babli Erubin 21b; Sanhedrin 14a, 38b, 68a, 110b; Tractat Semachot I, 1; Midr. z. d. Rlagel. Ende c. 3. — Die Erzählung vom Tode der Söhne A. Meirs hat R. Rissim seiner Geschichtensammlung, und Krast, metrisch bearbeitet, seiner Sammlung jüdischer Sagen und Dichtungen (L. S. 64) einverseibt. Besannt und viel commentirt ist auch die Stelle unseres Midrasch (c. IX, 1), in der es heißt: להמוערים יהיו בשלים וישי הסורים לא יהיו נבשלים לעולם אול Simra (דרב"ו) in seinen Gutachten II, 828; Joseph Albo in den Istarim III, 16 und die Zeitschr. אול המצרך I, Rummer 74 verglichen werden können.

empfehlung unser Verfaffer in ben Säten ber Sprüche oft Anregungen sucht (c. XV, 14, 29, 33. XVI, 1, 11. XIX, 1. XXI, 3. XXV, 14. XXX, 21). Da aber nur die wenigsten Verse dieses mehr die praktischen Ersahrungen und gesells schaftlichen Beziehungen des Lebens behandelnden Buches sich als Anknüpfungspunkt für diese, dem Verfaffer unseres Mistrasch besonders nahegelegenen Lehren, eignen, so sind auch die wenigsten von ihm benutt und ganze Spruchreihen und Rapitel übersprungens), andere wieder, welche die gesuchte Lehre ohne künstliche homiletische Uebertragung ausdrücken, unverändert beibehalten und ihrem buchstäblichen Inhalte nach wiederholt worden.

4. Rlagen über Gelberpreffungen und Bebrückungen, bittere Stoßseufzer über Verrath und Angeberei im eigenen Lager (c. I, 22. VI. IX, 2. XIII, 24. VI, 12), ganz in bem Tone, wie es uns aus ber spätern synagogalen Literatur entgegenhallt, kommen ebenfalls nicht selten in unserem Mibrasch vor. Die verschiebenen Bahlsprüche bes breißigsten Kapitels,

⁹ Sanz übergangen find die Kapitel III, VII, XVIII. In o. XIV ift von B. 2—27 uncommentirt gelassen; o. XV beginnt die Auslegung mit B. 17; o. XVII dagegen wird zwar mit B. 1 begonnen, fogleich aber zu o. XIX übergegangen; dabei werden die Auslassungen durch gedankenmäßige Berknüpfung der auseinanderslegenden Berse unbemerkbar zu machen versucht — und so geht es fort in saft allen Kapiteln.

bie in die Ziffer 4 auslaufen, werden von unserem Mibrasch auf die vier Bölker und Reiche der Daniel'schen Bision bezogen; ") die schmerzliche Empfindung bricht aber nur bei der Nennung des vierten, des "hoshaften Som" hervor, und sie gibt uns laute Kunde von der Unbill und Ungerechtigkeit, die der Berfasser ersahren haben muß. Indem der Mibrasch noch vor Denunzianten, die er Mördern gleich stellt, warnt, nimmt er Beranlassung, Richter und Personen, in deren händen die juridische und religiöse Rechtsprechung lag, vor Parteilichkeit und Unüberlegtheit zu warnen (c. I, 3. II, 8, 9. VI, 3), was uns weiter auf den Charakter der Zeit, in welcher der Berfasser schrieb, schließen läßt.

5. 3m Berbaltniß zu ber nicht allzu großen Anzahl von Stellen, in benen unfer Mibraich von ber altern Literatur Gebrauch macht, finde ich bie Anführungen aus ber palaftinenfifden Saggaba febr gablreich; an fieben Stellen wird allein auf die "Birke Abot" hingewiesen (c. I, 7. V, 21. VI, 6, 16. 1X, 10, 12. XV, 17); viel mehr als bas Drei= fache burften die Citate aus bem babyl. Talmud taum be= tragen. Man bemerkt auch, daß unfer Berfaffer überhaupt eine besondere Borliebe für die palästinensische Saggaba und ihre Autoritäten bekundet, wie er auch fonst die noch immer anbauernbe Bevorzugung bes heiligen Landes betont. XVII, 1 läßt er R. Jochanan sagen: es sei beffer in äußerster Dürftigfeit im bl. Lande wohnen zu bleiben, zumal boch in ben andern Ländern Raub und Bedrudung herriche, und führt noch mehrere Aussprüche anderer Lehrer an, die das Slud ber im bl. Lande wohnen Bleibenben preisen. Ebenfo wird c. X, 2 von ber fühnenben Rraft bes bl. Lanbes

1885 III.

¹⁶⁾ Achnliche Beziehungen: Bereschit r. c. 42; 44; 76. Schemot r. c. 15; 51. Mechilta c. 9. Tanchuma Parasch. Teruma. Wazifra r. c. 13; 29. Schocher tob c. 6; 52. Pirke d. R. Elieser c. 28 u. 48, an bessen erster Stelle die Ismaeliten als viertes Reich figuriren. Aehnlich verwechselt Rasch ju Jes. 34, 4 Ebom mit Ismael und zerlegt zu Jes. 24, 16 Medo-Persten in zwei Reiche, um, entsprechend dem 5 mal im Sate vorkommenden Ausdruck III, fünf Israel bedrückende Rationen zu gewinnen.

gesprochen, in mangelhafter Biebergabe bes Ausspruches R. Meirs: Wer in Balaftina wohnen bleibt und die hl. Sprache fpricht. — ber fann ber einstigen Seligfeit versichert fein (Beruschalmi Sabbat I, 5; vgl. auch Babli Retubot 111 und Megilla 27). Enblich wird noch zu V, 15 im Anschlusse an bie Textesworte: "Trinke Waffer aus beinem Brunnen!" bie Warnung an die Jugend gerichtet: zuerft an ben Quellen bes Gesetesstudiums in Palastina ju verweilen, bann erft nach ber Frembe zu manbern. Außerbem ift auch bie Sprace biefes Mibrafd ber fpatern palaftinenfifden, ober vielmehr fpro-dalbaifden nabe verwandt. Zweimal fieht c. I, 14 für: wie war eigentlich biefes? welchen Ausbruck Saltut wegläßt; II, 5: מכא ארם ברברי תורה wenn ber Mensch die Worte der Lehre erstrebt;" VI, 31: הקביה משלימו מדורי גיהגם unb XIX, 21: לייד מדורי גיהגם in ber Aphel-Form im Sinne von: "vollends hingeben," nach fprifchem Sprachgebrauche, angewandt ift; I, 14 mit Bezug auf bas Texteswort נפל הבליד ומקיש בו :נורלך er (Soleph) nahm ben Becher (fpr. בלידא) und schlug baran," wofür bie Duelle (Berefdit r. c. 62) und ebenfo Jaltut z. St. נשל הנביע hat11); IX, 2, in ber Ergählung von ber hinrichtung R. Afiba's, schlägt die Sprache plötlich gang in's Spro-Chalbaische um und ähnlich c. XXII, 6, 20, wie benn auch in ber Auslegung ber gebn fynonymen Bezeichnungen' für "Erbe" (Bajitra r. c. 29 u. 30 nennt beren nur 7; vgl oben unter No. 1 und unsern Mibrasch c. IX, 1 XXII, 20) bie sprische Bedeutung ber betreffenben Wortstämme bineinspielt. Ferner bie Rebensarten c. VI, 1: שבכרו מעשיהם הפובים fie (bie 38= raeliten) haben frühzeitig ihre guten Thaten bemährt"; VIII, 6:

er (Gott) wirb wieber auffrischen, שעחיר ליים ישיני עסר (beleben) bie Entschlafenen"; X, 3: ושצירי גיהנם מתגברין בו בואבי ערב "Höllenqualen erfassen ihn wie die Wölfe bes Abends" (vgl. Habatut 1, 8; Beph. 3, 3); Das.: in wwy מברשר "man verfährt mit ihm nach Gebuhr"; XI, 22: ערשה ערכיו עסה, er erfüllt seine sinnliche Lust an ihr"; XII, 20 und 23: רי זעידא משמע ליה אפץ אחרץ "M. Seire hat biefes in anderer Beise ausgelegt": XIII, 25; את שמעית מנה חרתן "Du tannft baraus Ameierlei entnehmen," mas in ber Quelle (Bemidbar r. c. 21) fehlt; zweimal c. XV, 17: רצונך שחשנית עלי für: willft Du heute bei mir ju Gaft fein? X, 1: מיחה "wibernatürlicher Tob"; XX, 9: ... משתה משתה מבורך שהמהרה והקדושה שלו ferner bie Anführungeformeln: מכאן אמרו V, 18, 21; מכאן היה רים אומר VI, 32; חמן תגינא mit Bezug auf Mifchna, Talmub und spätere Mibrafchim I, 7, VIII, 9, IX, 12, X, 2, VIII, 25, XV, 18, 33, XVII, 1 u. f. w. - aus all biefem, in Berbindung mit ben gabl= reichen Entlehnungen aus Tanchuma (c. IX, 28. XII, 34, XIII, 25.) und Pegista (VI, 1. XIII, 20. XIV, 34 u. s.), sowie aus ben Schilberungen bes Meffias (c. XIX, 21), ber Solle und ber Anempfehlung ber theosophischen Dyftit glauben wir uns zu bem Schluffe berechtigt: unfer Mibrafch fei in Balaftina ober Europa (Griechenland ober Stalien), wo man bie palaftinensischen Werke hauptfachlich kannte und ftubirte, in ben letteren Sahrhunberten ber gaonaifchen Epoche, wie auch Bung annimmt, entftanben.

6. Der Midrasch zu ben Sprüchen ist überhaupt kein Midrasch im eigentlichen Sinne, sondern mehr sinngemäße Auslegungshaggada, wie die zahlreichen Stellen in demselben, in denen die wörtliche Uebertragung vorherrscht, beweisen. (vgl. ganz c. IV u. V. XV, 18, 30, 31. c. XVI. XXI, 22, XXIV, 23. XXVI, 24. XXVII, 1. XXVIII, 13, 27). Besonders häusig werden synonyme Ausdrücke erklärt, z. B. IV, 24: עקשות סה ורוות שסחים; V, 3; 22; VIII, 1 u. s. w. Ein Beispiel solch grammatisch eregetischer Auslegung sei hier erwähnt. Zu IV, 23: und pund worden getischer Auslegung sei hier erwähnt. Zu IV, 23:

מכל משמר bemertt unfer Mibrafd, בי ממנו תוצאות חיים נצר לכך — שלא תכריח טרברי תורה למה — כי ממנו תוצאות חיים. Diefe Ausführung giebt nur bann einen Ginn, wenn man annimmt, ber Mibrafc wollte worte im Berfe gemäß ber Grundbebeutung von welche ein "Berharren," "Starren" auf Etwas ift, woher benn auch bie fprichwörtliche Rebensart: שכם על שפרין "ruhig in seinem Berharren bleiben" (Jerem. 48, 11; Beph. 1, 12), erflären, weshalb er es mit שלא חברים gloffirt, mogegen bie anberen Erflärer, auch mehrere rabbinische im Salkut, wom transit. wer im Sinne von "bewahren," "fcugen" ableiten. Cbenfo fei bier ein Beifviel grammatifc-fononymer Worterflarung angeführt. In Rap. XIII, 1, nachbem mehrere Synonyma und Tautologia ertlätt worben, heißt es in Auslegung bes Berfes 4: אליכם אישים אכרא וקולי אל כני אדם -- אם זכיתם וקיימתם את התורה אתם נקראים כאברהם יצחק ויעקב שנקראו אישים. ואם לאו אתם נקראים אדם כאדם Dieser Ausführung liegt offenbar die grammatische Bortbebeutung von www, wo es in Rusammenstellung mit er ner gebraucht ift, ju Grunde, indem bann אישים und בני ארם, wie מיסף mie מיסף של und בני ארם und diebowrot, für: Sobe und Niebrige fteht. Diefe und ahnliche Auslegungen liegen in unferem Mibrafc, trot bes Commentar= artigen feiner Sprache, nicht beutlich ausgesprochen, fie konnen aber aus ber paraphraftischen Gulle febr leicht hervorgeholt werben. An mehreren Stellen ichien es mir, bag ber Berfaffer bes Saltut ben beabsichtigten Gebanten nicht erfannt und beshalb oft unrichtig ben Text unseres Mibrafch emenbirt hat. So g. B. heißt es ju c. XIII, 6 im Mibrafch Mifchle : שמעו כי נגידים אדבר -- דכרים המגידים לכם בין שומאה לפהרה, שסקער אמודער הכמים המגידים לכם בין מומאה למהרה הכמים המגידים לכם בין מומאה למהרה. Aber werbe im Berfe kann ja nicht perfonlich aufgefaßt werben, etwa gleich nobiles, mas ja gar keinen Sinn gibt, sonbern muß fachlich genommen werben, gleich : nobilia, principalia, mas unfer Mibrafd in feiner umfdreibenben Beife bemnach gang gut mit: מצירים לכם ausgebilict hat. Aehnlich heißt es c. XIII, 25 in unferem Mibrafdi: אמר רי מאיר שאלנו רבי דוסתאי מבי ישכב מהו וכמן רשעים תחמר. אמר לנו עכרים אחד היה וכוי.

Die Stelle ift aus Bemibbar rabba c. 21; nur ift bort R. Dostai felbft Ergabler und Erflarer bes Gangen. Dasfelbe bekundet auch ber Text in unserem Mibrasch, wenn man שאַלני vokalisirt. Jalkut aber hat dafür wahrscheinlich uns hat (R. Dostai) gefragt," gelesen, uud da חחח אשר לע barauf nicht paßt, diese Worte in אשר לע umgeanbert, wodurch nun bas Berhaltniß umgekehrt als im urfprunglichen Texte ericheint. — Daß anbererfetts Baltut viele Stellen unseres Mibrasch entsprechend gut erganzt, braucht wohl nicht erft gefagt zu werben (vgl. als Beispiele zu I, 1. II, 6. IX, 20. XXIII, 29. XXIV, 30. XXX, 4); tropbem zeigt unfer Mibrafc in feiner jegigen Gestalt noch Luden auf, bie auch mit bem Texte bes Jalkut nicht ausgefüllt werben tonnen (vgl. I, 4 VI, 26. VIII, 9, 30. XV, 30. XXIII, 29. XXXI, 1), vielleicht jeboch mit Bulfe alter Sanbichriften und Ausgaben. Auf bie Conftantinopeler Ausgabe (1512) wird von R. Sfaak Cohn in feinem Commentar febr oft (ju VI, 16. XI, 28. XV, 30. XIX, 21. XXII, 22. XXXI, 4) verwiesen. Diese Ausgabe mar uns nicht juganglich; in ben uns vorliegenben ift ber Text an ben betreffenben Stellen gleichmäßig verberbt. Ru ver= wundern ift nur, wie felbst Uebersetzer und Commentatoren viele in die Augen springende fehlerhafte Stellen nicht be= mertt haben. So 3. B. ftellt unfer Mibrafch gerne Bergleichungen zwischen ben Ausspruchen Davibs und benen Salomo's an. Er thut biefes an fechs Stellen '(c. I, 7, 9. IX, 6. XV, 24. XX, 9. XXV, 18), von benen unseres Wiffens nur fur eine (XV, 24; f. Berefchit r. c. 74) eine ältere Quelle fich nachweisen läßt. Bon biefen fechs Stellen find nun brei in auffallender Uebereinstimmung corrumpirt. Rap. I, 7 lautet nach unserem Texte: אר יסתוך המאים אל תאבה. ממי למד שלמה מחכמתו של דור אביו. שנאמר חמאים תרדף רעה . . מרוך. אמר שלמה בחכשתו בני אם יסתוך. Wie an biefer Stelle, so wird auch an einer anbern, bei einem ahnlichen Beraleiche, ein Sat aus ben Spruchen Salomo's David juge-ומאה הכבתו של שלמה. שכל מה שהתובא :lobrieben: c. XI.6

דוד אכיו התנכא הוא. כדוד כתיכ אשרי אדם מפחד תמיד. ושלמה אמר חור תמימי דרך. nur baß an biefer Stelle ber ausgefallene Davibifche Sat fich leichter vermuthen lätt: mahricheinlich אשרי ארם מפחד חמיד (Spr. 28, 14) heißen: אשרי חמימי דרך (Af. 119, 1). Bgl. noch zu c. I, 7. Oft mag allerdings ber Ausfall ober bie Bertaufdung eines Wortes bie ganze Berwirrung berbeigeführt haben Dan febe ju c. XXVI, 24: מרכריו של של בקרכו ישית מרמה — מרכריו ארם נכר אם אותכך אם שונאך. שכן מצינו בהמן הרשע שהוא מרכר עם מרדכי בסה וכלככו שנאו. שנאמר וימלא המן על מרדכי חמה וכן ינכר (Inbem ber Mibrasta). יואטר עשו יקרבו ימי אבל איב in ber einfachen Bebeutung bes "Erfanntwerbens" aufgefaßt miffen will, burfte er nicht die beigebrachten Beweisftellen heran= gieben, bie nur bann einen Sinn haben, wenn ינכר in ber Bebeutung bes Sitpael, die auch die Niphal-Form bat, nämlich in ber bes "Sich=untenntlich=machens" genommen wirb. Sal= tut hat biefes berausgefühlt, und er lagt beshalb bie Beweisftellen fort; für einfacher halten wir es aber, bag in ber Ausführung bes Mibrasch bas Wörtchen ww ausgefallen; bemnach hat ursprünglich gestanden: -- בשפתיו ינכר שונא מרבריו של ארם אינו נכר אם אהבך אם שונאך, b h. "Mit feinen Lippen verftellt fich ber Feind" - "aus feinen Worten tannft bu es nicht ertennen, ob er bir Freund ober Feind",

אחת שאלתי מאת ה' בי וא אבא בו כהנא אמר אתה מוצא דוד שאל אחת שאלתי מאת ה' בי אבא בו כהנא אמר אתה מוצא דוד שאל אחת הושלה מאת ה' בי אבא בו כהנא אמר אתה מוצא דוד שאל אחת. Die Ansaaungen und die Gesinnungen Davids werden auch sonst als Maßistab für diejenigen Salomo's genommen und dabei die Strenge des Letteren in der Beurtheisung der Berirrungen Anderer hervorgehoben. Bgl. Bereschit r. o. 74: יותר מחכמתו של שלמה יותר מחכמתו של דוד. דוד אמר קרב ה' לכל קראיו ושלמה אמר רחק ה' מרשעים und ähnlich ist den Beisen (Jerusch, Beah I, 1; Massot II, 6) der Spruchsatz in der Ept hart erschienen, weil er den Weg zur Buße aushebt, ebenso wie B. 28, 17: ארם עשק ברם נפש עד בור ינום אל 17: ארם עשק ברם נפש עד בור ינום אל 18. 28, 17: ארם עשק ברם נפש עד בור ינום אל 19. ארם עשק ברם נפש עד בור ינום אל 19. ארם עשק ברם נפש עד בור ינום אל 19. ארם של המסו של המסו

wozu bann bie Hinweise auf Esau und Haman gut passen Die verschiedenen Jalkut-Ausgaben geben mir für biese naheliegenbe Vermuthung keine Bestätigung; die Stelle lautet baselbst ebenso, wie in unserem Midrasch, nur daß in diesen ein Asarja als Autor der Auslegung angeführt wird, den die Krakauer Ausgabe noch dazu zum Rabbi promovirt.

- 7. Die Aussührungen in unserem Midrasch gehören schwerlich ben Autoritäten an, die als beren Autoren figuriren; schon in den älteren Midraschim kommt es nicht selten vor, daß Aussprüche jüngerer Autoren älteren, die vielleicht durch eine Andeutung Anlaß zu diesen gegeben, in den Mund gelegt werden. 18) Daraus erklärt es sich, daß die ältern Quellen und Jalkut die Aussprüche oft auf andere Autoren als unser Midrasch zurücksichen erwähnten Unserem Midrasch als Urheber von Aussprüchen erwähnten Lehrer:
- 1) R. Abuha 6, 32; 9, 2; 11, 6, 24; 14, 34. 2) R. Abin 15, 17. 3) R. Alexander 8, 30; 10, 3; 11, 22; 16, 10. 4) R. Eliefer als Fragesteller an R. Josua 2, 7; 5, 3; 6, 7; 10, 2; 11, 21; 17, 1. R. Eliefer 9, 12; 10, 2; 13, 24. 5) R. Eleasar 14, 1; 19, 21. 6) Ama ben Matna 24, 10. 7) R. Gamliel ha=Saten 9, 2. 8) R. Huna 14, 1, 33. 9) Hillel ha=Saten 5, 17. 10) R. Sere 9, 6; 20, 1. 11) R.

¹⁸⁾ Bgl. Sachs, Beitr. zur Sprach. und Alterthumsforschung I, 158. Rerem Chemed IX, 69. Bung, G. B. S. 315. Geiger, Urschrift und Uebersetzung S. 329.

¹⁴⁾ c. 1, 4 steht: Simon b. Lakisch, wosür Jalkut: Simon b. Gamsliel; I, 6: R. Levi, wogegen Jalkut R. Meir; I, 10: Meinungsverschiedensheit zwischen R. Jehuba und R. Rehemia, was Beresch. r. o. 84 als zwischen R. Elieser und R. Josua angesührt wird. V, 17: R. Melr ist in der Mischan Berachot IX, 5: R. Rathan. IX, 10: R. Elieser muß nach Abot II, 4: R. Gamliel heißen, ebenso wird das. B. 12 ein Spruch R. Elieser zugeschrieden, der nach Abot IV, 12 R. Melr gehört. XI, 26: Ula, wosür Babli Sanhedrin 9b Chama b. Bisma hat; XII, 20: Rabba, wosür Jalkut: R. Huna. XIV, 1 sauter andere Autoritäten als in der Quelle Schemot r. o. 1; Megissa 14b. XV, 18: Rehemia, wosaean Jalkut: Tanchuma, u. s. s.

Sabba 17, 1. 12) R. Sebiba 6, 32. 13) R. Seire 8,30; 12, 20, 32; 16, 11. 14) Chiskijah 31, 21. 15) Chama b. Chanina 12, 20; 14, 28; 15, 29. 16) Chanina b. Dofai 17) Jirmijah (b. Schalum) 1, 1, 5, 24; 2, 6. 10, 3. 18) R. Jose (ha=Gelili) 10, 3; 13, 23; 16, 11; 4, 27; 19, 21. 19) R. Jomael 8, 34; 9, 18; 10, 3. 20) R. Jofua b. Bedaja 6, 6. 21) R. Josua b. Levi 6, 1; 19, 18. 22) R. Juban 8, 34. 23) R. Jafob 10, 3. 24) R. Jochanan 11, 6; 17, 1; 19, 18. 25) R. Jehuba 19, 18. 26) Levi 11, 28; 8, 34; 12, 20; 15, 17. 27) R. Meir 1, 4; 2, 6; 5, 17; 6, 23, 32. 28) R. Nehemia 8, 9; 15, 18; 17, 1. 29) R. Nachman 14, 34. 30) A. Simon 10, 3; 11, 21; 14, 28; 16, 5. 31) Ula 11, 26. 32) Rabbi 4, 27. 33) Raba 12, 20. 34) R. Samuel b. Nachmani 5, 18; 11, 24. 35) Simon b. Chalafta 8, 1. 36) R. Simon b. Jochai 13, 23. 37) R. Simon b. Latisch 2, 6.. 38) R. Tanchum 1, 1. 39) R. Tanchuma 8, 34; 11, 26.

Bom zwanzigsten Kapitel ab sind die Autoritäten regelmäßig (ausgenommen 31, 21) weggeblieben, wogegen sie ber Mibrasch Jalkut noch hat; dasselbe läßt sich auch in ben früheren Kapiteln oft bemerken und zwar zumeist bei ben aus bem Talmub entlehnten Stellen.

Achtes Rapitel.

Der Midrasch Jalkut.

Für ben Bersuch, die verschiebenen, in ben Talmubim und Mibrafdim gerftreuten, foriftertlarenben Aussprüche ber Rabbinen zu sammeln und mit Beglaffung ihrer oft weitläufigen ethischen und moralischen Lehrhulle zu einem gusammenbangenben Commentar ju geftalten, ift bereits ein Bert vorhanden, bas, als nutlices Silfsmittel hiezu, nicht boch genug geschätt werben tann: bie nämlich unter bem Namen "Salfut Schimeoni" bekannte, von R. Simon Rara 1) verfaßte Sammlyng ber an bas Schriftwort sich lebnenben baggabischen Aussprüche ber Rabbinen, die er wie eine Berlenschnur um basselbe gereiht und gelegt bat. Man hat die Sammlung auf ber einen Seite als Ausfluß einer auf unwissenschaftliche Eregese gerichteten Dentweise hinzustellen versucht 2) und fo ihren Berth unterschät, mogegen man auf ber anbern Seite in richtiger Berudfichtigung bes Entwidelungsganges bes jub.

¹⁾ Das Titelblatt der mir vorliegenden ältesten bekannten Ausgabe (Salonichi 1526) nennt das Werk: הקומרם אוקר הוקרט הנקרט הנקרט הנקרט הנקרט הנקרט העמון הוקרט שמעון הוקרט שמעון הקומרם אחרון אשר סרר הר' שמעון הדרשן לאחר שכתוב זה הססר פומעובר וה הססר הקונטרם האחרון אשר סרר הר' שמעון הדרשן לאחר שכתוב זה הססר erläutert wird, daß R. Simon ha-Darschan Berfasser des Werkes sei. Ueber dessen muthmaßliche Identität mit R. Simon Kara sind zu vergleichen: Rappoport im Kerem Chemed VII, S. 4—15 u. im Haspachar Ishtz. I; Bunz, zur Geschichte und Literatur S. 61 u. 68; Landshut, Amude Aboda S. 312 und mehrere andere bei letzterem anzegebene Stellen. Bgl. noch B. Beer in Steinschneiders hebr. Bibliographic I S. 21.

^{*)} Gray, Geschichte ber Juben, I. Aufl. Band VI, S. 64.

Geistes bie Grokartigkeit ber Leiftung erkannte 3) und biefe nicht gang unpaffend in relativen Bergleich zu ber "Mifch= na Thora" Sammlung bes Maimonibes fette 1). Gewiß läßt sich bei ber Sammlung "bie ftarte hanb", bie es verfteht, Berftreutes zu fammeln, Berfdiebenartiges zu verknupfen und in spftematische Orbnung ju bringen, nicht verkennen; anbererfeits jedoch läßt bie Auswahl und Anordnung einen bestimmten Plan, ben ber Berfaffer im Auge gehabt, nicht genau erfeben 5). Rlar ift nur bas Gine, bag ber Berfaffer aus ben an gablreichen Stellen zerftreuten Bemerkungen ber Rabbinen einen mit bem Texte von Bers ju Bers fortichreitenben Commentar liefern wollte; welche Gefichtspuntte jeboch bei ber Auswahl berfelben für ihn bie leitenben maren: ob bie ein= face Wort= und Saperklärung, ober bie halacische und bo= miletische Anwendung bes bezüglichen Berfes, lagt fich nach ben gablreichen Anhaltspunkten, die für jebe ber beiben Annahmen vorgebracht werben konnten, nicht mit Sicherheit enticheiben 6).

1. Was hier mit Sicherheit in bie Augen fällt, ift bas

³⁾ Bung, die gottesbienftl. Bortrage b. Juben S. 298 f.

⁴⁾ Horovit, Frankfurter Rabbinen I S. 2-5.

⁵⁾ Daß er nach einem gewissen Plane gearbeitet, beweist schon bie Thatsache, daß die Aargumim und die Schriften in Bezug auf die Gebeimlehre konsequent übergangen sind. Sellinek (Bet ha-Midrasch VI, S. 24) macht auf das Bersahren ausmerksam, das der Bersasser bei der Zusammenstellung befolgte, und wie derselbe manches für seinen Zweck Unbrauchbare aus dem Contexte weggelassen hat; welches aber dieser Zweck eigentlich war, sagt er uns nicht, konnte es wahrscheinlich auch nicht sagen.

⁶⁾ hier einige wenige Beispiele. Rap. XIV, 28 ist von den Rabbinen im Talmud an zahlreichen Stellen als Anknüpfungspunkt benützt worden; Jastut citirt nur eine dieser Stellen, wahrscheinlich weil sie doch schließlich alle in der Auffaffung des Berses auf den einen (natürlichen) Bortssinn hinaussommen. Dagegen sehen wir aber, daß er zu o. VI, 16 alle möglichen Haggadas aus Midrasch rabba u. Tanchuma anführt und gerade die zum Berständniß des natürlichen Bortsinnes sehr wichtige (Midrasch r. III M. o. 16) wegläßt. Zu o. III, 8 sinden sich eine Unmasse Deutungen in den Talmudim und Ridraschim vor; Jastut citirt nur

bei ber Sammlung hervortretende Bestreben nach Abrundung und Kürze, welches oft in einer für das Berständniß sehr nachtheiligen Beise sich geltend macht. Um nicht weitläusig zu werden, werden wir jede einzelne von uns in Bezug auf die Sammlung aufgestellte Behauptung nur durch Beispiele aus dem Jakkut zu dem von uns behandelteten Buche beslegen. Es kann ja überhaupt nicht unsere Absicht sein, in dem uns hier zugewiesenen Rahmen ein Gesammtbild dieses umfangreichen Werkes zu geben; doch dürften die hierin gemachten Beobachtungen auch einen Schluß auf das Ganze gestatten.

Ru c. 10 B. 18: רמציא דכה הוא כסיל citirt Salfut aus אלו טרגלים. שנאטר ויציאן דכת הארץ. ואוטר כחמץ : Tanahuma לשנים וכעשן לעינים (מקצה רגלים) שולח דברים ביד כסיל. Die in Barenthefe gefetten Borte find ein Bufat ber neuen Barichauer Augabe (1876), ber in ber altern fehlt, und nach welchem es scheinen konnte, als ob 26, 6 2 bie Schlufworte ju 10, 26 1 bilbeten; ben Sinn ber gangen Anfahrung erbalt man jeboch erft, wenn man im Tanduma bie Quelle nachlieft und fieht, baß beibe Berfe, jedoch unabhangig von einander, auf die Rundschafter im 4 B. M. o 13 bezogen werben, mas Saltut burch bas Beftreben nach Rurge nicht erfennen läßt. Für ben ichrifterklärenben Rwed ware es genug gewesen, wenn Saltut nur bie Begiehung unseres Berfes auf bie Runbicafter angeführt hatte, woraus wir erfahren, bag im Berfe als sermo falsa aufgefaßt werben fann, während es bie Rabbinen an einer andern Stelle (Begachim 3b) paffenber als locutio gravis erklären. In abnlicher Beife erschwert bas Bestreben nach Rurge bas Berflandnig einer בכל עצב יהיה כותר : Stelle in c. XIV, 23. Daselbst ist au lesen - צער שנצשער יוסף (עם ארונתו היה לו יתרון. ודבר שפתים אך למחסור) על ידי שאמר לשר המשקין כי אם זכרתגי נתוספו לו ב' שנים.

bavon eine einzige aus Bereschit r. c. 57, wogegen er zu bem gleich barauf folgenden Bers eine sehr reichhaltige Lese aus dem Talmud Babli, Jeruschalmi und den Midraschim zusammenstellt. Ein bestimmtes Prinzip in der Answahl konnten wir nicht entbecken.

Indem das von uns nach der Quelle in Parenthese Gesette ausgefallen oder ausgelaffen ift, gibt die Auslegung einen unverständlichen oder geradezu verkehrten Sinn und regt Bermuthungen an, die meistens verfehlt, jedenfalls unberechtigt find.

Bu welchen faliden Boraussetzungen bas Außerachtlaffen biefer Erwägung ber Abfürzungen im Saltut führen tann, zeigt uns eine Gloffe in bem ben neuern Saltut-Ausgaben beigebruckten Quellen-Berzeichniß, bas an und für fich an Richtigkeit viel zu munichen übrig lagt Ru c. 23 Bers 20: אל תהי בסובאי יין citirt Saltut einen Mibrasch lautenb: אל תהי שבעים שלא חראה סני שבעים. Sierzu bemerkt erklärend bie שבעים נטמריא של יין. שלא חראה מני שבעים. שהשכרות :Βίοηε מקצר יפיר. Gibt man fich jedoch einige Mahe, die Quelle (bie am Ranbe, wie oft, folechthin mit "Mibrafch" angegeben ift) aufzufinden, aus ber bie Worte bes Saltut gejogen finb, fo wirb man gang anbere über bas Berftanbnig berfelben belehrt. Jene befindet fich im Tanchuma (שמיני) unb lautet: שלמה אמר אל תהי במוכאי יין. אל חגרום לעצמך לשתוח שבעים ותראה פני שבעים ותבא לידי מיתה. יין עולה למנין שבעים ולא תראה שבעים מנהדרין ותגרום לעצמך מיחה. "Salomo fagte: "Sei nicht unter ben Weinfaufern!" b. h. trinke nicht Siebengig (ber Rahlenwerth bes hebr. Wortes für Wein 7), bag bu nicht tommest vor die Siebenzig; trinte nicht Bein, bag bu nicht (angeklagt als Schlemmer) vor bas aus fiebengig Berfonen bestehenbe Gericht gebracht werbest". Demnach wird in biefem Wortspiele auf die talmudische Auslegung ber Bor-

⁷⁾ Auf berselben Zahlen-Symbolik beruht das talmubische Sprichwort:
710 NY 170 ... "Geht der Wein hincin (in des Menschen Innern),
so kommt das Geheimniß heraus" (Erubin 65a; Bemiddar r. o. 11;
s. Sanhedrin 38b; Joma 87b und Jakut zu Jes. o. 8), welchen Gebanken Heronymus in den Vers:
70 UN IN OFFI. 31, 4, den er überseht: Quia nullum secretum est, udi regnat odriotas, nach einer dahinzielenden Andeutung im Midrasch willkurlich hincingetragen hat. Das midraschartige Targum zum Hohelted (o. 1, 2; 4, 10) sieht in dem Bahlenwerth des Wortes 31 die Summe der gewöhnlich angernommenen siedenzig Nationen reprüsentirt.

schrift im 5. B. M. 49, 18, wonach unmäßige Schlemmerei mit gerichtlicher Töbtung ju bestrafen fei, Bezug genommen; bie Berfonen bes oberen Gerichts, fie find bie gefürchteten "Siebengig" ju benen ber Genuß bes "Siebengig" (Weines) führen tann, und nicht, wie ber angeführte Gloffator meinte, bie Rurcht por au frubem Alter. Wir baben allerbings auch gegen bie Erklärung bes Bortfpiels, wie fie ber Mibraid Tanduma bietet, fo manche Bebenten. Bunachft gibt fich bie erflarende Sprechweise als späterer Rusat ju ben Worten bes Mibrasch, ber bann in ben Text gefommen, zu erkennen: bann wiberfpricht fie ber halacifden Bestimmung (Difchna Sanbebrin VIII, 4; Maimonibes, Sildot Mamrim VII, 7), wonach ein ber Schlemmerei ergebener, ungerathenener Sohn nicht vor bas aus fiebengig Mitgliedern beftebenbe Dbertri= bunal gestellt wurde. Doch weichen bie halacischen Introbuctionen bes Tanduma auch fonft nicht felten von ber talmubischen Norm ab, und es tann außerbem bie Ausführung fo verftanben werben, bag Beinrausch ju Berbrechen, beren Ahndung bem oberften Gerichtshof anheimgegeben ift, (vgl. Joma 54a) führen tann.

2. Bei ber Art und Weise, wie der Berfasser des Jalkut bei seinen Excerpten an der Reihenfolge der Kapitel und Berse sich hielt, ist es natürlich, daß Einzelnes an der einen Stelle Ausgenommene, dem an einer andern Angesührten nicht ganz entspricht, sa ost geradezu widerspricht. So z. B. citirt Jaltut im Ansange zu unserem Buche aus Midrasch Mischle: tut im Ansange zu unserem Buche aus Midrasch Mischle: prech wie einen einen gur unter und einen in kan erer in ich einen zugen wie und prech wie wert und und die einen jungen Mann im Alter von 20 resp. 25—30 Jahren anzuwenden für zulässig erklätt s), so hindert ihn dieses nicht, daß

⁹⁾ Auf biese Bortbebeutung bes hebr. 793 als Bezeichnung für Knabe, sowohl ben neugeborenen Säugling, bann ben Jüngling in ber Pubertätezeit, als auch ben herangewachsenen jungen Mann, haben auch Raschi, Ihn Stra, Rachmanibes und Siporno zu Erobus 2, 6 (vgl. auch

er weiter unten o. 22,6 ben talmubischen Ausspruch ans sührt: חמך לנער על סי דרכו — רי יהודה ורי נחביה. חד אטר טשיתטר חמך לנער על סי דרכו — רי יהודה ורי נחביה. חד אטר טשיתטר על פי דרכו — רי יהודה ורי נחביא סרי עד עשרין וארבע und hinswieder zu Exodus 2, 14 die Worte des Midrasch Tanchuma: באותה שעה לא שלים מאוו משורך נער. משורך נער. באותה שעה לא בעשרים . . . ואטר טי שטך לאיש שאין אדם נקרא היה כי אט בן עשרים . . . ואטר טי שטך לאיש שאין אדם נקרא היה כי אט בן עשרים . . . ואטר טי שטך לאיש שאין אדם נקרא היה כי אט בן עשרים . . . ואטר מי שטך לאיש שאין אדם נקרא בערט היה כי אט בן עשרים . . . ואטר מי שטך לאיש שאין אדם נקרא נוחל הוולף שנות הוולף בערט ה

3. Die Größe und Schwierigkeit ber Sammlung macht es auch begreiflich, bag nicht Alles an feinem richtigen Orte un= tergebracht ift und manches Blatt einem verwandten Zweige, anstatt feinem eigenen, angefügt worben. Gin Beispiel folder Art ift bereits oben (o. VI Anm. 11) ermähnt; hier fei nur noch eines ähnlichen gebacht. Bu Rapitel 11 B. 10 יד ליד לא יכקה רע werben gunächst bie tieffittlichen Ermahnungen, bie ber Talmub an biefen Bers fnupft, angeführt; barauf folgt nun auß Sota 4b: אמר רב כל אדם שיש בו נסת הרוח ינקה . . . Das ift ein Berfehen; benn es ift offenbar, bag biefer Lehrspruch, ber ben Stoly geißelt, nicht im Anfolug an biefen, fonbern an ben ihm verwandten Bers מעבת הי כל גבה לב יד ליד לא ינקה gelehrt worben, worauf auch Togafot und Cheles baselbft aufmertfam machen. In ber Rratauer Ausgabe ift auch hier in richtiger Ertennt= niß bie Stelle ausgelaffen. -

Diese wenigen Stellen mögen genügen, um auf die Schwierigkeiten aufmerksam zu machen, die mit der Benützung bes Werkes nach den uns vorliegenden Texten für den Geswiffenhaften verbunden find und um zu steter sorgfältiger Bergleichung der Quellen anzuregen. Dem entsprechend ist auch in der folgenden Schrift versahren worden.

zu I S. 1, 24) aufmerksam gemacht. Der Ausbruck bezeichnet außerbem ben bienenben Stand ohne Rücksicht auf ein bestimmtes Alter (vgl. Ibn Efra u. Rachmanibes zu Egob. 33, 11; Pseudoraschi I Chr. 22, 5).

Das Machsor Auruberg

Dr. Bernhard Biemlich, Rabbiner in Rarnberg.

(Fortfegung.)

אווו 7. Gebot: a) חדרי — חדרי (מין דאחתא דכולא כהחתא — חדרי (מין דאחתא דכולא בהחתא כתרם וסהר ומבועך אישהר (sic) (sic) מהר באנתתא דנבך נסיבא במהר.

b) יוסף תקיף יצריה, alphabetisch, reicht in unserem קוטו כולהון ונשקן על רישיה ואטרין ליה יאה :ק Madifor nur bis לך יעוק טלכותיה.

Die brei folgenden Gebote baben blog bas palafti= nenfische Zargum, aber keine poetischen Dibra's 51). Schluffe befindet fich noch ein turges Stud in Profa: 1221 אשר יחתון ה' כאותגליותיה כטרכבות יקריה על שורא דסיני דאיתעביד משה שליחא בין מיטרא דה' ובין ישרי כד הוו חון ית קליא ובעורייא וקל שופרא ומורא תנין הוו מתרחקין ומודעועין בדיל אוריתא וקייטיא ודיניא דיהב להון הי קאים עלמא ומלכותיה קאים לעלם לעלמי עלמיא . דהוא הוה טריש והוא יהא בסופא

%. 159 a:

Die übrige Liturgie bes Schabuotfestes, wie in Ritus Polen und Afchtenas, nur bag bie aramaifche Introduction jur Haftara bes zweiten Tages ort fehlt. Das Maa-

⁴⁹⁾ Rach Bz. a. a. D. beginnen je zwei Beilen mit MR und die je britte Zeile mit 4; nach unserem Machsor beginnt jede Zeile mit 41.

⁵⁰⁾ S. bas. Anm. 2.

⁵¹) In ben Codices 21 und 88 ber ?. Hof- und Staatsbibl, in München, fowie in Cob. 66 ber Breslauer Seminarbibliothet fehlen ju ben letten brei Geboten ebenfalls bie Dibra's. Machfor R. II hat תולין ואידוון מתקלין :mod gum 8. Gebot bie Dibra

rib bes 2. Abends יירד אביר יעקב hat bas Billur אשריך ישראל. Megillat Rut hat ben Commentar von Raschi.

F. 177b: Sabbate zwischen Schabuot und bem 17. Tammus

wie in R. P. 52), doch ohne daß noch bei Tyrnau vorstommende, jeht aber nicht mehr übliche Sulat שני אזים abbat nach Schabuot und mit der Meora שני אזים (f. 1. Sabbat Chanuta) für S. בהעלחך.

F. 181 a: Der 17. Tammus.

. אראג לך יוצר רוחות הראשה; אתאנו לך יוצר רוחות 54).

R. 186 b: Borabenb bes 9. Ab.

Echa mit bem Commentar von Joseph Kara⁵⁵). Die übrige Liturgie des Abends wie in R. P., nur daß Gabirols wienen gefagt wurde.

F. 188 b: Morgen bes 9, Ab.

Auf das Schacharitgebet, das keine Keroba hat, folgen die Kinot: 1) שכח ohne die Berbindungsstrophe des röm. M. אלנו שלח. אולה אורה אניה אניה שנואלים בינואר בינואר בינואר בינואר בינואר בינואר האניך אלעזר אולעזר mit der Zeichnung אלעזר (R. P. u. A.) und אניך שוו שנואר ש

אבין א. A. hat an biefen Sabbaten keinen Pijut, wohl aber an den Sabbaten שבין המצרים, an welchen R. P. und unser Machsor keinen Bijut hat.

⁵³⁾ S. Die Ritus S. 75.

של) Es folgt hier im Manuscript die Bemerkung, die der Abschreiber gebankenloß auß seiner Borlage copiet hat: הזכרונות כתובים אחר סכיחות, mährend dieselben in unserem Machsor vorne fol. 12a hinter der Liturgie für den Reumondsfabbat sich besinden (s. oben S. 48)

⁵⁶⁾ Diefer Commentar stimmt meist mit der Recension in Dibre Chachamim (Met 1849) überein, ist jedoch an vielen Stellen aussühr-licher als dieselbe. Bgl. über diese Ausgabe und die von Hübsch; Berliner, Pletath Soferim S. 21 und Rosin, R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer S. 73 Ann. 4.

⁵⁶⁾ Landshuth S. 39 ff. bezeichnet mit Recht bie im rom. Dachfor mit bur gegeichneten Berbindungsftroppen in Rr.1-3 als fpatere Bufate.

mit ber Ser- אארה עד חוג שמים (3 פעמים. אארה עד חוג שמים bindungestrophe ישראל מעח, bie אלעזר aeichnet (R. B. u. A.) und ohne die zweite Berbindungeftrophe ישראל שתילי on Eamuel⁵⁷) (röm. R) 4) איכה חסארתי (doließt mit ber Strophe תקרא . . . . כנהמטחי (58 ושחתי והלכתי אף אני; bie Berbinbungs: ftrophen אני לכשתי (R. B.) unb אני לכשתי (röm. R.) feblen. איכה ישכה (6) ויוח הקדש mit bem Epilog אם תאכלנה נשים (5) mit לו אלה dilieft חבצלת; die Berbindungsstrophe חבצלת ber Reichnung אלעזר (röm. R.) fehlt. 7) אלעזר mit ber Introduction ירקום ירטיהו und ber אלעזר zeichnenben Ber= binbungeftrophe אותות קינות שות שוני שוני שוני שוני שוני (אוני שוני שוני שוני שוני שוני שוני שוני אשר האבתה (א mit ber Berbindungeftrophe אחור וקרם, bie im R. A. mit Unrecht die Introduction איכה את אשר כבר bilbet. 60) 9) איכה את אשר כבר mit ber Übergangsstrophe היקרים קול, bie עד מתי אלהים יחרף צר Soluß אי כה אומר (10) עד מתי אלהים יחרף צר אד תנחמוני (12 (⁶⁸עורה למה תישן :Sájluß זכור את אשר עשה (11 על חורבן (16 (68 ארזי הלבנון (15 החרישו ואדברה (14 ואת נוי (13 או בהלוד (18) או בהלוד (18) mit bem Epilog או במלאת ספק (17)

⁵⁷) Bei Landshuth Seite 40 wird irrthümlich ישראל מעת als die Strophe angegeben, die שמואל zeichnet.

⁵⁸⁾ Die Ausgaben haben anstatt בריב: בריב.

⁵⁹⁾ Ueber bie Abweichungen bes Singanges und bes Schluffes biefer Kina im römischen und beutschen Ritus f. Landshuth S. 40 ff.

⁶⁰⁾ Bgl. Landsbuth baf.

⁶¹) Die Bermuthung Landshuths a. a. D., daß hier einige Berfe fehlen, erscheint unbegründet.

^(**) Das röm. Machfor hat noch eine Strophe, ähnlich ber in unferem Machfor enthaltenen Berbinbungeftrophe zu Rr. 2 מי יתן ראשי מים, עיני עיני ירדה מים, על חרבני פעמים, ער ישקיף וירא ה' משמים.

שאס Der Text biefer Elegie weicht in unserem Machsor von den Ausgaben vielsach ab. Am bemerkenswerthesten ist, daß zwei Märtyrer mehr genannt werden, wodurch die Zehnzahl vollständig erscheint. Rach der Beschreibung des Martyriums des R. Zeschebab steht: ין הארון בין המא על מצות תפלין [מצות] ישרה. [ואת] ד' הנניה בן הכינאי Ebenso in Cod. München 88, wo die in Rlammer gesehten Borte stehen; unmittelbar darauf solgt: הוצמיר בין הוצמית בין

⁶⁴⁾ Bgl. bagegen R. A.

r ohne die drei Trostesverse am Schlusses). 19) אטרתי שעו 20) ממרום זמרי שחק מחילול שוחקו anongm, in 10 breizeiligen Stropben. Das alphabetische Afrostichon beginnt bei v. Enbe: ש איכה ארץ צכי (21) ולא יוסיסו לראבה עור. Samuel (Rg. 593) 22) איכה אשפתו (23 שכורת ולא מין ohne bie Uebergangs= ftrophe ברוטיה ברר bes röm. Machfor. 24) אטרת שברתי קישומים עשיה (27 המה אלהי (26 לך הי הצרקה (25) leicht v. Ralir (Lig. 52) אש תוקד (29 אש הופר 29) ירושלים אטרה בני מאוני ואינם anonym, in 7 vierzeiligen Strophen. erfte und lette Reile jeder Strophe beginnt mit ירושלים אטרה. *אבלה נבלה ארץ (31 איך נפלה ממני (30 לכן בושתי תכלמתי :Golluß anonym, in 11 vierzeiligen Strophen, alphabetifch, ber Buchftabe 7 fehlt. Die Schlufzeile einer jeben Strophe beginnt mit ber Aufforberung: ובכו עלי, abwechselnd an himmel und Erbe, Sonne und Mond, an Engel, Menfchen, Thiere, Berge עחלי עליונים ותחתונים: and Aluffe gerichtet. Ende: איכה חרה (32) ובכו עלי עליונים rek, anonym, in 22 vierzeiligen Strophen. Strophe beginnt in alphabetischer Reihefolge mit bem ent= fprechenben Bersanfange in Eca Cap. I. Der Schluß jeber Strophe ift ebenfalls alphabetisch und ben Bersgruppen in תשוב להם נכול ה' Echa Cap. III entnommen. Echluß: תשוב להם 33) איכה ירדף אחר אלף in 27 vierzeiligen Strophen, ähnlich gebaut wie R. 32 und mahricbeinlich bemfelben Autor ange-שיכה אוכרה ימי קדם (34 יהי רצון שכני סנה אוכרה ימי קדם (34 יהי רצון שכני סנה אוכרה. ציון קחי כל צרי גלעד (36 ציון הלא תשאלי (35) ציון הלא ניון הלא ט ציון שארית בני יעקב (38) ט ציון שארית בני מקב ש c. Samuel b. Sfaat (Lg. 312). 39) ט ציון הלא חשאלי לשלום ידידיך v. Sehuba b. Soneor (Lg. 479). 40) פומי לכי אומרים מוכת לחיים (479), ano=

הנה הלא נוסעים אנו אל מקום ארץ צסירת צבי מאור לעינים נעלה ונבוז שלל ערים בצורות ושם נחלק צבעים לראש איש רקמתים הרב לשונם וחץ שחום בלבי ואש תוקר בקרבי ונס כושל לברכים.

⁶⁶⁾ Bgl. bagegen R. A.

e6) Dieje Elegie enthält im Singange eine lebendige Schilberu ng eines Rreugguges:

תחות, ווו 30 zweizeiligen Strophen. Schluß: מחמר בכסלים. 41) אלי ציון ועריה (גרום (Ralic (Lg. 51). 42) אלי ציון ועריה.

Mach Beendigung ber Rinot: הלילו הה ליום wie im R. A.; תרחם ציון או בחשאינו שוטרון קול תתן.

§. 213b: S. נחמו נחמו wie R. \$3.

F. 217b: Cabbat ber Bochzeits moche.

F. 223a: Beschneibung am Sabbat. Jozer, Dfan und Sulat wie R. A.

F. 225a: S. vor Reujahr wie R. B. unb A.

Hierauf folgen sammtliche Selichot — von einer späteren Hand mit fortlaufenden Nummern versehen — für die Bußeztage und zwar sind dieselben nicht für jeden Tag sigirt, aber eine Eintheilung beginnt sich bereits geltend zu machen, indem die Selichot in folgende Gruppen zusammengestellt sind:

a) für die Woche vor Neujahr, b) für den Rüsttag des Neuzjahrssesses, c) für den Fasttag Gedalja, d) für die übrigen Bußetage "תלשאר ישי תשובה" (לשאר ישי תשובה" אוש החינות, מושונים, עקידות, סליחות, מחינות, מושונים, עקידות, סליחות, מחינות, מושונים, עקידות, סליחות, מחינות, מושונים, עקידות, סליחות, מושונים, שמונים, עקידות, סליחות, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, עקידות, מושונים, מושונים, מושונים, עקידות, עקי

אחרת של ר' היים כר יקר :ueberfchrift

⁴⁸⁾ עולת אחר לחתונה דר׳ אפרים :ueberfdyrift.

⁰⁰⁾ Bgl. Lg. 114.

⁷⁰⁾ Bgl. Lg. 80 u. Ritus 15.

⁷¹⁾ Hiernach ift Bung' Bemerkung (Ritus 135): "Uebrigens orbnet

ירטיהו ohne die drei Troftesverse am Schlusses). 19) אטרתי שעו 20) משרום זמרי שחק מחילול שוחקו anonym, in 10 breizeiligen Strophen. Das alphabetische Afrostichon beginnt bei b. Enbe: ט איכה ארץ צכי (21) ולא יוסיסו לראבה עור. Samuel (Lg. 593) 22) איכה אשפתו (23 שכורת ולא מין ohne bie llebergangs= ftrophe ברוטיה ברר bes röm. Machfor. 24) אטרת שברתי כישושים עשרה (27 המה אלהי (26 לך הי הצרקה (25) vielleicht v. Ralir (2g. 52) אש תוקר (28 אש הוקר 29) ירושלים אטרה בני anonym, in 7 vierzeiligen Strophen. erfte und lette Reile jeber Strophe beginnt mit ירושלים אטרה. אבלה נבלה ארץ (:3 איך נפלה ממני (30 לכן בושתי תכלמתי :Soliuß anonym, in 11 vierzeiligen Strophen, alphabetifc, ber Buchftabe 7 fehlt. Die Schlufzeile einer jeben Strophe beginnt mit ber Aufforberung: רבכו עלי, abwechselnd an himmel und Erbe, Sonne und Mond, an Engel, Menschen, Thiere, Berge שאיכה חרה (32 וככו עלי עליונים ותחתונים :34 וככו עלי עליונים ותחתונים אייכה חרה (32 וככו עלי עליונים ותחתונים אבר לשסוך אבא, anonym, in 22 vierzeiligen Strophen. Strophe beginnt in alphabetischer Reihefolge mit bem ent= sprechenben Berganfange in Eca Cap. I. Der Schluß jeber Strophe ift ebenfalls alphabetisch und ben Bersgruppen in פשר להם נפול הי Ecolugi: חשוב להם נפול הי 33) איכה ירדף אחר אלף in 27 vierzeiligen Strophen, ähnlich gebaut wie R. 32 und mahricheinlich bemfelben Autor angehörenb. Schluß: שכני סנה (34 יהי רצון שכני סנה מי אוכרה ימי קרם (34). ציון קחי כל צרי גלעד (36 ציון הלא תשאלי (35) ציון הלא ניון הלא השאלי ט ציון שארית בני יעקב (38) ע ציון שארית צבי v. Samuel b. Sfaat (Lg. 312). 39) ט ציון הלא חשאלי לשלום ידידיך. Sehuba b. של אומר (ג'פומי לכי אומרים מוכת לחיים (40). 40) מחסי לכי אומרים מוכת לחיים (56), ano

הנה הלא נוסעים אנו אל מקום ארץ צפירת צבי מאור לעינים נעלה ונבוו שלל ערים בצורות ושם נחלק צבעים לראש איש רקמתים הרב לשונם וחץ שחום בלבי ואש תוקר בקרבי ונס כושל לברכים.

⁶⁶⁾ Bgl. bagegen R. A.

⁶⁶⁾ Diefe Elegie enthält im Eingange eine lebendige Schilberu ng eines Kreuzzuges:

תחות, ווו 30 zweizeiligen Strophen. Schluß: מחמר בכסלים. 41) אלי ציון ועריה (Ralic (Lg. 51). 42) אלי ציון ועריה.

Mach Beendigung der Minot: הלילו הה ליום mie im M. M.; הרחם ציון או בחשאינו שושרון קול תתן

3. 213b: S. und und wie R. B.

F. 217b: Cabbat ber Sochzeits woche.

F. 223a: Beschneibung am Sabbat. Jozer, Dfan und Sulat wie R. A.

F. 225a: S. vor Reujahr wie R. P. und A.

Hierauf folgen sammtliche Selichot — von einer späteren Hand mit fortlausenden Nummern versehen — für die Bußetage und zwar sind dieselben nicht für jeden Tag sixit, aber eine Eintheilung beginnt sich bereits geltend zu machen, indem die Selichot in folgende Gruppen zusammengestellt sind:

a) für die Woche vor Neujahr, d) für den Rüsttag des Neuzjahrssestes, o) für den Fasttag Gedalja, d) für die übrigen Bußetage "runcenten musern". Außerdem erfolgt die Sinztheilung nach Gattungen: "dernen, anderen, an

ים בר יקר מיים בר יחים בר יקר (⁶⁷) מאחרת של ר' חיים בר יקר

פיים ueberjagrift: דולת אחר לחתונה דר׳ אפרים.

^{🗝)} Bgl. Lg. 114.

⁷⁰⁾ Bgl. Lg. 80 u. Ritus 15.

⁷¹⁾ Hiernach ift Bung' Bemerkung (Ritus 135): "Uebrigens ordnet

ন্ত 228a: Auf কান্যান বিদ্যাল বিষয়ে গাল কান্ত কান্ত কাৰ্য folgt bie Neberschrift:

פתיחות.

הי אלהי הצכאות יושב (2). הי אלהי הצבאות גורא בעליונים (2). הברובים אליך ה' שועתי (5). אליך לב ונסש (4). שיחרנוך וכקשנוך (6). או מרם (7). שיחרנוך וכקשנוך (6).

. מליחות: 31 b: מליחות.

ъ. 243b: לערב ראש השנה.

keine Selica-Sammlung jener Zeit die Sclica's nach Tagen, sondern nach Gattungen", was unser Machsor betrifft, ju modificiren.

⁷²⁾ In unserem Machsor ist bieses Stud mit and überschrieben, bei Zung jedoch als Tachanun bezeichnet.

עקרה אהרת דר' יחיאל, bei Bung unter ben Anos nymen aufgeführt (Lg. 226).

⁷⁴⁾ Bgl. oben S. 48 Anm. 13.

יהי רצון — ולועוק סני המלך (a) שכחנו הי אלהינו — אז אברנו (b) שכחנו את מונותיך — כסתנו (b) שכחנו את מונותיך — כסתנו (c) שנחה ה' אלהינו — אז אברנו (c) שכחנו את מונותיך — כסתנו (d) . כלנו בעונינו — אנא הי האל (e) . כלנו בעונינו — לבלתי (f) . הגרול — ועלבון הנסש תחת נסש כי מה בצע ברמינו — לבלתי (f) . הגרול — ועלבון הנסש תחת נסש . הכריתך . תעתה הי אלהינו אם עשינו — ולכל חמאת עמך בית ישראל (g) . הכריתך ;לעינינו עשקו ;אשמנו מכל עם ;אשמנו בנרנו Samilden bie €tilde; משיח צרקך ;

אנום גדליה: לצום גדליה.

אמנת (2) אתה הוא מלכי מקדם (2) את ה' בהמצאו (3) אמנת (4) אמנת (5) אבלה נפשי (4) עסוז עסוז (5) אבלה נפשי (5) מאז עסוז עסוז (6) אוילי המתנה (8) משורה ואזמרה שמך גואלי (7) אוילי המתנה (8) (226). אזרחי מעבר הגהר (9) תחרות רונו (10) אזרחי מעבר הגהר (10) תחרות רונו (10) דרך תשובה דרך תשובה.

§. 265a: לשאר יטי תשובה.

⁷⁵⁾ Ueber die fpateren Bufate und die verschiedenen Busammensetungen ber einzelnen Stude biefes Gebetes vgl. Landshuth G. 294 ff.

אנא הבט אנא הבט פופוני man bie Bemertung von anberer Sanb: יש שמרלנין מכאן עד ארמתו עמו. אוש Ranbe fieht von späterer Sanb: את אלה מובחות וכור. איש תם.

^{7°)} Diefe Selicha v. Simeon b. Jsaak ift in dem italienisch-deutsch. Ritus am Rüfttage des Reujahrs, und Bersöhnungstages üblich (ed. Benedig 1600), vgl. Luzzatto המייפנים 5.76.

אמל Bung Lg. 394 hat diese Selica 48 Beilen und endigt mit ברונדן. Unser Machsor hat zwei Beilen mehr und das Atrostichon am Schusse ergiebt offenbar: אליה בן יעקב חוק. Hier der Schuss:

והסליחות, anonym (2g. 226). עולטים (20 הסליחות, anonym (2g. 226) Elia b. Edullam ober Camuel (Lg. 351). 21 ארבעה אכות מיקין הן v. Mofe b. Joseph hacohen (Lg. 315). 22) אשיחה ע בשר נסשר. Chpraim b. Jacob aus Bonn (Lg 291). 22) אלוה ע כל בריות . Moje (Lg. 402). 24) אד מנס אנדגו חנואנו (25) אד ע לאלהים נששי רומי v. Salomo b. Maat [Rafdi] (Lg. 252). 26) אליך נשאתי עיני להאירי, anonnm (£g. 226). 27) אשא כנפי שחר. 28) אלהי בך במחתי אל אבושה v. Edyabtai b. Sfaat (2g. 334). ע אהיה אישר אהיה סצת לאכינדור (29 . Xobia b. Eliefer (Lg. 258). 30) אנחגו החומר ואתה יוצרנו. החיות אצל החיות von Salomo b. Faat [Rafchi] (Lg. 252). 32) א כאתי לסניך מלכי וצורי v. Morbechai b. Elicfer (Lg. 324). שום שוברשה כפים (33) אכרעה על ברכי קידה ואפרשה כפים (33) שאכרעה על ברכי קידה ואפרשה כפים (Lg. 259). 34) אין אוטר ואין דכרים נוסט אין אוטר אין אוטר אווע פווע אווער אווער אווער אווער אווער אווער אווער (Rg. 243). ארשת שפחינו תאוץ קולנו כיום צום עינויינו (Rg. 243). וו 19 breizeiligen Strophen, alphabetisch, boch nur bis p. אשתמחה ואתנפלה ותחן (35) (81) בי הקים אל שבועה :edluß: אשתמחה אסילה, anonym (Lg. 227). אסילה, מוס= אכיוני עטך עניים ודלים (37 nym, in 7 vierzeiligen Strophen, bie lette Strophe hat zwei אלהי (82). אלהי (82). פולפתה שמנים וממשתה שמרים (82). אלהי אתה מלכי האל ה' (22 בשר, anonym (£g. 227). אתה מלכי האל ה' (בשר אטונת מלכים (anonum (La. baf.). 41) אטונת מלכים

> אליהם תשניה ומהרון אסך שוכ רשע יוהן וכינינו חשוב בניך הם זרע מאמיניך יעקב ויצחק ואברהם כחוניך חזק את לכבינו ליראה את שמיך והצילנו וכסר על המאתינו רמעו שמיך

Bung ichcint ben weitern Theil der Ramenszeichnung übersehen zu haben und führt biese Selica unter dem unbestimmten Ramen Elia auf, Luz. a. a. D. S. 14 vindicirt dieselbe mit Unrecht dem Elia b. Schemaja.

^{*0)} Rach Landshuth S. 224 im lithauischen Ritus vorhanden.

⁸¹⁾ Bohl ibentisch mit Lg. 402 R. 16, wo ein anderer Schluß ans gegeben wird.

⁸⁹⁾ Bielleicht v. Benjamin b. Scrach und ibentisch mit Literaturgefcichte 242 R. 38.

אָקידות : 394 a; עקידות

1) אורח אירוחי אהכתו על אורח ממורח העירוחי אהכתו (גים מלום) אור איניוחי אורח על שורים עלה עלה (גים מלום) אורדי הוער (גים שורים עלה עלה שורים עלה עלה שורים עלה עלה אומן (גים אומן אומן אומן (גים אומן אומן אומן (גים אומן אומן (גים אומן אומן אומן (גים אומן אומן על אמרים היה אחד יקר (גים מלום) אירון על אירום עלה עליון בארים אומן עלים אירון לימד דעת מאליו (גים אומן אירון אייין אירון אייין אירון אייין אירון איי

§. 299 a: מונים ⁸⁷).

1) מנוחה מנוחה (2) באשמורת הבוקר (2) במתמאי מנוחה (1

⁹³⁾ R. 40 u. 41 haben Strophenverfe, bie auf ישראל foliefen; beibe gehören wohl bemielben Dichter.

⁸⁴) Ueber diese berühmte Hymne Jehuda Halewi's (im Sepharbischen Machsor vor Reila als Tochecha bezeichnet) vgl. besonders Sachs "Re-ligiöse Poesie ber Juden in Spanien" S. 306 und hebr. Beilage S. 30.

⁸⁵⁾ Rach Landshuth S. 77 im faraischen Machsor vorhanden.

⁸⁶⁾ Diese Ateba ist wohl mit ber von Scherira ermahnten ibentisch, voll. La. 219 Anm. 6 u. S. B. S. 138.

⁸⁷) Die folgenden 11 Pismonim waren an den Selichatagen vor dem Reujahrsfeste üblich, da die folgende Pismongruppe die Nebersschift: לעשרת יכי תשובה fchrift: לעשרת יכי תשובה

beren Anfänge ein lüdenhaftes Atroftichon ergeben, baher Zunz Lg. 396 bas Fehlen breier Strophen vermuthet. In unserem Machfor besinden fich bloß die Strophen 1, 2, 3, 8, beren Anfänge ben Ramen PNV zeichnen.

- מלאכי (8 חמוֹ ה' (7 רועה ישראל (6 ארני שטעה (5) ארני (7 חמוֹ ה' (7 רועה ישראל (10 ישראל נושע (9 רחמים משרחי עליון (10 ישראל נושע (9 רחמים משרחי עליון (29. 228). (11) שטע עליון לקול אכיון וטחה (29. 228).
  - אלעשרת ימי תשובה : 302 a.
- - לערב יום כפור :304 א

פתשלל בי סליחות: Ingabe ber Liturgie: מתשלל בי סליחות ארון בסקרך ואך בטתח דין או אדם איך יוכה או אנוש רימה או שומטחי ברוב ינוני סומון ירצה צום עמך.

306 b: חינות.

- 1) שערי שמים (2 שערי שמים (3 שבת הכסא (2 שערי שמים (4) אורה החמודה (5) ע. כמורה החמימה אלסים קדימה (5) ע. כמורה החמימה אלסים קדימה (29. במורה (9. במורה (9.
  - F. 312b: Maaribim für bas Reujahrsfest.). 1. Abend אורביך אליך קרב v. Zehuda b. Jafar (Lg. 466).

⁹⁹⁾ Die Strophe הן בהיות העבורה fehlt in unserem Rachsor.

⁹⁰⁾ Das Borhandensein der Reujahrsmaaribim in einem Machfor ift für dasselbe leineswegs ein Kennzeichen seiner Zugehörigkeit zur Gesmeinde Worms, wie Grät, Geschichte VII 2 S. 440 Anm. 1 in Bezug auf ein handschr. Rachfor der Breclauer Universitätsbibliothek annimmt. Solche Maaribim sind in den ältern Machforhandschriften nicht selten und auch Cod. 66 der Breslauer Seminarbibliothek enthält ein Maarib, das, wenn wir nicht irren, mit dem britten Reujahrsmaarib unseres Machfor

2. Abenb: a) מלך אטיץ בהדר עחו (b) אלהים לנו מחסה ועח (c) מלך שור בשפלות נרודים

אטוני נכתים בתוקעם בירה איתנים (מלך אדיר במרומים (b) מלך מעמי עם לך משיעים.

F. 315a: Der 1. Reujahrstag.

Schacharit beginnt mit האל בתעצוטה und stimmt fonst jumeist mit dem A. P. überein: es hat die Introduction zur Reroda יראתי בסצותי henselben Schluß des Mechaje מלך עליון und die Stücke אם אים בצרק אם אים וויה und die Stücke אם אים הוא אלהינו אם אים שוויה שוויה שוויה שוויה הוא אלהינו אם. A.

Muhaf hat wie im R. B. bas מלך אבין, jeboch um folgende Strophe mehr:

שלך אבית דוה ברבר דובר ועובר רושה לעיור ער שתי ישלוך 2°). Das aus bem römischen Ritus in ben polnischen übergegangene סלף השול על שעשיך befindet sich auch in unserem Machsor. Das היום האשצע ift ausführlicher als im R. B. und A., jedoch nicht vollständig wie im römischen Ritus ⁹⁴).

F. 334 a: Der 2. Neujahrstag. Schacharit wie im R. P., nur baß wahn ann fehlt

identisch ift. Die Einführung der Maaribim hangt mit dem Faften am Rüfttage des Reujahrösestes zusammen, worüber die Autoritäten versschiedener Meinung waren; s. Maharil הלכות ראש השנה.

⁹¹) In diesen Punkten weicht der beutsche Ritus vom polnischen ab; f. die Ritus S. 74 n. 75.

[&]quot;א אורן אבירן אבי

⁹³⁾ S. Ritus S. 75 Anm. a.

¹⁴⁾ Das. S. 141,

wie am 1. Tage. Bor ber Schlußstrophe Melech eljon finden sich folgende 4 Strophen Melech ewjon:

מלך אביון כזוי ומשיםה פשעיו מכפה בתול ומותשה עון פושה נבחן בכל מעשה ואוצרו ישפה ואיך ימלוך

מלך אכיון דגור מעפרות נכשל בעכירות יובל לקברות נסנר במסגרות נופל במהמורות וגזור בנזירות ואיך ימלוך

מלך אביון נכאב כחליו ונגרע תליו ונוסף ככיו וינוע ואיו ולא דיו למשפט יכיאו ואיך ימלוך

מלך אכיון עלוב ושפל בחושך מאופל עוונו מוכפל חמאו מומפל בנללו יושפל מגובהו נפל ואיך ימלוך.

Mußaf wie im R. P., nur daß Jose's auch die unter angeführten Bibelftellen hat, die im polnischen Ritus weggelaffen sind, sich aber im bentschen finden.

§. 347: €. חשובה.

ארעה כי אין זולתך. © (פי יום הודו וכנודו . אשור אל אל . ארעה כי אין זולתך. §. 349 b: Kol=Nidre.

Bei ben mehrfachen Abweichungen im Kol-Nibre bes polnischen und beutschen Ritus stimmt das Machsor Nürnberg stets mit dem R. P. überein: es hat ein vollständiges מי הנה כחומר מאמנם כן, אמנם אשמנו, יעלה "College".

⁹⁹⁾ Im Machfor von Worms als Meora jum zweiten Chanuta enthalten.

⁹⁾ את א. א. wurben soon zur Zeit des Maharil nur 4 Strophen vom אמנם כן אמנם אשמנו (הלכות ליל כ"י Paharil בי הנה כחומר אמנם כן אמנם אשמנו (הלכות ליל כ"י fehlen ganz, dafür enthält er die Städe הי אלהי אלהי בחומר חומר בורים ,כי על רחמיך הרכים ,חצבאות ber Berse im תמת צורים ,כי על רחמיך הרכים ,חצבאות ber Berse im תמלה שומע תמלה א. א.

⁹⁷⁾ Rach Bung, g. G. S. 127 ift R. Jaat ber Fromme Berfasser bieser Schrift; vgl. bagegen Steinschneiber, Catalog ber H. h. in Hamburg S. 38 u. 70.

⁹⁸⁾ Bgl. Bung a. a. D. und bie folgenbe Anm.

שני פוף דבר הבל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמיר כי זה כל האדם וכן דורש בהלכות גדולות וכמסכת ברכות סליק חיי עולם (° האלך הילכות תשובה: מהול (f. 361 a): מאלך הילכות תשובה לכל עבירה ועבירה ותבירה והם יסוד היר אליעזר בן רבינו יהודה החסיד בן רבי שמואל החסיד והקדוש והגניא בן רבי קיבל מרכינו יהודה החסיד בן רבי שמואל החסיד והקדוש והגניא בן רבי קלונימוס הזקן משפירא בן רבי יצחק זיל והם קבלו רב מיב גאון מגאון חכם מחכם [עד] הלכה למשה מסיני. האיש אישר תקפו יצרו לעכור מצות בורא יעיין בססר זה וימצא תשובה בחונה וברורה כפי אישר חמא ליוצרו. וכתב הגאון יש לך אדם שתקפו יצרו וחמא ליוצרו ובוש לבוא לפני וכתב לשאל לו מה יעישה על עבירה שבידו ובמה יתכפר לו על כן כל אדם אשר נשאו לבו לעשות תשובה שלימה מחמאתו אשר חמא יעיין ביסוד זה וימצא תשובה וכפרה כפי אשר חמאו ולא יצמיך לבייש עצמו לבוא לפני החכם לתולם אילו הן תורה תשובה גן עדן וגיהגם וכמא לה ז' דברים קרמו לעולם אילו הן תורה תשובה גן עדן וגיהגם וכמא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח.

F. 364a: Schacharit >"

מעשה אנוש צעריו דרכי תהו פעולתו כהו עשתונותיו אכדו וגדחו סרעפיו בשלו ודוחו ואיך יתנאה הבל וענין רע הוא

מעשה אווש נרדם בתנומות מלא זימות לוכש חמא ואשמות כעם וכלימות ואיך יתנאה נמשל כבהמות¹⁰⁰).

את bem Rahit וככן מי לא ייראך find bie Stüde a) הגרים

הלכות תשובה Die mir vorliegenden Recensionen dieser Schrift: הלכות תשובה im Roleach, דרכי תשובה in Boleach, דרכי תשובה in Boleach, דרכי תשובה im Roleach, הלכות השובה im Rol Bo weichen von einander ab, ebenso von dem anschen unseres Machson. Den gleichen Titel und Ausang wie das Lettere hat das הלכות תשובה der Münchener Handschift, die Perles in Grät Monatsschrift 1876 S. 373 beschreibt.

 $\mathfrak{Selidjot}$: 1) איכנה אסצה מה (2 הי אלהי הצבאות צנ (4 אין מי יקרא (3 אנא השם הגדול (6 אנא חמא העם (5 אליך סנינו (4 אין מי יקרא (7 אנא השם הגדול (8 אנא אלהי תהלתי (7 אוף שמך (8 אנא אלהי תהלתי (10 אוף בך לדל (11 אדון דין (10 אב לרחם (9 (10 אדון בסקדך אנוש (12 און בסקדך אנוש (12 שלש עשרה מדות (14 $\mathfrak{g}$, 337). (2 $\mathfrak{g}$, 337). (14 מסלמי אלי (15 מסלמי אלי (15 מסלמי אלי (16 מסלמי אלי (16 מסלמי אלי (16 מסלמי אלי (16 ארון 16 ארון 16 מסלמי אלי (16 ארון 16 א

F. 400a: Mußaf 🖛

fiimmt bis zu den Selichot mit dem A. P. überein, auch da, wo derfelde vom A. A. adweicht. Es hat die Stücke או הנתנה חקף. המעשה אלהינו האביו לאלהים האך אומרים האל תזכור von Ralir 100) hat in unferem Machfor 23 Strophen. 107) Das ebenfalls Ralir gehörige hat in unferem Machfor 3 Strophen

¹⁰¹⁾ Diese Gelica findet sich in dem italienischen Rituale אילת (ed. Rantua 1612) S. 137 b.

סרוכי (f. La. 337). Darnach ist Luzzatto לוח הסיימנים (f. La. 337). Darnach ist Luzzatto לוח הסיימנים או הכון הכון הכון הכון הכון שבתי הטון של הוא מררכי בר שבתי החון als zwei Peitanim angeführt sind, zu berrichtigen.

¹⁰³⁾ R. P. lennt dieses Stud gar nicht, R. A. hat bloß die ersten 4 Strophen, im römischen Machsor ift es vollständig; vgl. Ritus S. 99.

¹⁰⁴⁾ Das polnische Machsor hat bavon 8, bas beutsche 22, bas romische 23 Strophen.

¹⁰⁵⁾ Diese Bijutim fchlen im R. M. hingegen hat berselbe bie Stüde: אנא אוון ההלה אליך תלויות מי יערוך אך אין לנו אלוה אנא אוון ואיזו תהלה אליך תלויות מי יערוך אר אדר האחר בעולמו ובכן לך אריר berger Madsor nicht tennt.

¹⁰⁶⁾ Bgl. Lg. S. 55 und Ritus S. 100.

¹⁰⁷⁾ Im R. P. sind nur 11 Strophen vorhanden; das Schacharit bes römischen Rachsor hat 29 Strophen.

אכל אנחנו (3 איך אשא ראש (2 אין סה להשיב (3 חאבת יום זה (4 חמאים אלהים (7 אלהי העברים (6 אני אני המדכר (5 חאבת יום זה (4 חמאים אלהים (7 אלהי העברים (6 אני אני המדכר (9 ברית כרותה (8 אל דומי האל הגבור (10 אמוני שלוטי עסך (9 ברית כרותה (8 אל דומי אנא אדון הכליחות (11 (2g. 239) על מלא מלך מלא רחטים (12 והרחטים עוש ריסה (13 אדם איך יזכה (15 אטרנו נגזרנו (14 אורח צרקה (13 אלה אזכרה (20 אם עוונינו (19 את הברית (18 מלכי מקדם (14 את הברית אלה מוכרה (20 אם עוונינו (19 את הברית (18 מלכי מקדם (19 את אלה אזכרה (20 אם עוונינו (19 את הברית (18 אורח ברית אלה אזכרה (20 אם עוונינו (19 את הברית (19 את הברית אונינו אונינו (19 את הברית אונינו (19 את הברית אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו אונינו (19 את הברית אונינו אונ

במעשה אנוש החבולותיו Bollftändig find fämmtliche 6 מעשה מעשה אנוש החבולותיו Strophen im מעשה אנוש החבולותיו Strophe שנשה אנוש החבולותיו im polnischen Ruhaf ist eigenthümlicher Beise in den Ralirischen Hymnus אין hineingerathen, während sie thatsächlich zu dem hymnus מי בשחק des Reschullam b. Ralonymos gehört; vgl. oben.

¹⁰⁹⁾ Bgl. Lg. 6. 58.

¹¹⁹⁾ Diefes Bruchftud ift burch eine Strophe zu & aus bem Cob. München 69 zu erganzen; vgl. Lg. bas. Anm. 1.

¹¹¹⁾ Gebruckt in מעירי שחר S. 171a; vgl. Landshuth S. 52 und Lugarto a. a. D. S. 20.

אם Sanze hat 8 Strophen und ift im römischen Mußaf enthalten. Im R. B. hat fich blos ber Refrain erhalten, wo er, ohne jeben Zusammenhang ben Schluß von אחה רחום מקבל

¹¹⁸⁾ Bgl. Bung. S. B. S. 86 u. Ritus 98 u. 99.

אטרתי Der Refrain hat sich im beutschen Schacharit (vor אטרתי) erhalten.

F. 433: Mincha.

Die Reroba hat 8 $\Re$ ummern: 1) איהן הכיר 2) מואהב 3) איהן הכיר 4) אראלים 5 אראלים 6 אראלים 6 אראלי הוד 7 אראלי הוד (8 אראלי הוד (7 הארץ ^{117}).

פר (11 d) o t: 1) באשר נשאת אשם, מנסחות (2g. 228 118) אייה לך נפשי (5 תמור עבורת מזין (4 אחלה אל ה' (3 אססו אישים (5 אחלה אל ה' (5 אססו אישים (5 אחלה אל ה' תמור עבורת מזין (4 אחלה אל ה' מדרכיך הנסונות עניות (9 אבינו מלך (8 (228) 8) אלמנות חיות עניות (9 אבינו מלך (8 (228) 8) אויי מוחחש, משיבו שלהי כשר (10 (251 (29. 251) 9) אלהי כשר (10 (251 (29. 395 119) ע אונך המה והקשב להקת רינון (11 אמתים בני מאמינים (15 (משאת כפי (14 אשסוך שיחי (15 לך הי הצוקה (15 לך הי הצוקה (15 לד הי הצוקה) אל נא רמא נא (17 לך הי הצוקה (16 לד הי הצוקה)

Schlußstücke: 1) אחה מכין (אחה אור אשר החיק, bie Strophen zu und und fehlen. 3) ארן אביר vollständig wie im römisschen Mußaf 120).

יום אוא אוין (ש המשקמיוו) ift eine andere Accențion; vgl. Lg. 66. A. B. hat von אין und und אשר אשכנו חשר Bruchftüde.
116) Bal. oben Anm. 94.

עד כאן או Schlusse des Commentars זער מדר וופּוּן שמח: עד כאן ואילך יסד רי אליה כיר מרדכי מכאן ואילך יסד רי אלעור קליר Diese Bimertung bedars soweit sie Ralir betrisst, sehr der Berichtigung. Rach Bunz Ritus S. 103 gehört bloß אדר בתואר Ralir an. Daß auch אתה אתה אתה Ralir gum Bersasser habe, wie Landehuth S. 33 vermuthet, scheint nicht wahrscheinlich, da die Sprache dieses Rijut nichts Ralirissches an sich hat. Der Schluß desselben lautet in unserem Machson: Bgl. auch Luzzatto's Einscitung zum rösmischen Machson S. 36.

¹¹⁰⁾ hinter ber 1. Selica fehlt ein Blatt, auf welchem 2 Selicat geftanden haben, da die auf bem folgendem Blatte beginnende Selica die Rummer 7 trägt.

¹¹⁹⁾ Rach Landshuth S. 129 im böhmischen Ritus üblich. (?)

¹²⁰⁾ Im R. B. find bavon nur 4 Strophen erhalten, von Deibenheim wieder vervollftandigt.

3. 450a: Neila.

Die Reroba hat folgende Stüde: 1) הנקרא (2) אב ידעך 3) א הוו או לסנות ערב (4) מבע זיו (5) או mit (5) מערב ער ערב (6) מערב ער ערב (6)

Selichot: 1) אין לנו מצח להרים ראש (2) אנא הואל סלוח (גם. 224) אים מוח (גם. 224) אום מוח (גם. 224) אום מוח (גם. 235). איר הרף עלה עלה עלה עלה עלה און הרחמים (גם. 235). איר הרף עלה עלה עלה בפון עלה שניה שלה לפונים לפוני

¹²¹⁾ Bgs. über biese Stude in den verschiedenen Riten Zung' Ritus S. 104 und Luzzatto a. a. D.

¹⁹⁵⁾ S. die vorhergehende Rote.

¹²⁴⁾ Bgl. oben S. 48 Anm. 13.

¹²⁵) Bgl. Ritus 104 und 141.

¹⁹⁶⁾ Zu berichtigen ist Zung' Augabe, Ritus 139: "Das Rürnberger Machsor hat (für Reila) vollständig 2 Selichas und 4 Rismon". That

Schlußstüd: אשפתו חבלע in 7 Strophen, die brei letten in anderer Fassung als im römischen Machsor.

F. 461 a : S. zwischen Berfohnungstag und Sütten feft. 187)

ע מלאכי צכאות אראלי מיראות. Deir b. את השם 3. Meir b. Sfaaf (2g. 148) Db. אזכרה מקדם אוינו אכירים.

F. 463 a: Suttenfeft.

- 1. Xag, Maarib: עץ הדר פרי עץ הרה בראשון סרי עץ הדר (ביאשון סרי עץ הדר בראשון סרי עץ הדר (ביאשון סרי עץ הדר
- 2. Xag Maarib: סכת שלם mit bem Biffur: סכת שלם מים mit bem Biffur: סכת שלם מים שלח מישטחו בידם מוחדש משטחו בחגיהם מחודש מישטחו

, Shacharit wie R. P.

S. Chol-Hamoed wie R. B. Robeleth mit bem Commentar von Raschi.

F. 486: Schemini Azereth.

Maarib: v. Samuel b. Jehuba (Lg. 162).

Schacharit und Mußaf wie R. B.

F. 493: Thorafeft.

Maarib: אעניד לך תסארה mit bem Biffur מה אהבתי שני mit bem Biffur מה אהבתי v. Menachem b. Machir (Lg. 159)

אשנבי שחקים .B. אשרי העם שלו ככה .B. אשנבי שחקים . אשרי העם שלו ככה .Db. אמרות . Amitai b. Schefatja (Lg. 167) M. אמרות .Bor dem Ausheben der Thora: אחה הראת הראת .Bor dem Ausheben der Thora: אחה הראת הושיעה beim Umzuge א הי הושיעה beim Umzuge א הושיעה fehlt, die Kaffung weicht vielfach von dem Terte im R. B. ab¹⁸¹).

Die Reschut für ann nan und und ernem wie im R. B.

jächlich find 9 Selichas vollftändig und nur eine (R. 7) unvollftändig. Bei ben Pismonim wiffen wir von R. 1 und 6, daß sie vollständig sind, bei R. 5 ift und dies zweifelhaft, die übrigen find unvollständig.

¹²⁷⁾ R. A. hat für biefen Sabbat teinen Bijut:

¹²⁸⁾ Im R. P. am S. Teschuba üblich.

¹²⁹⁾ R. Polen, vgl. Ritus 75.

¹⁹⁰⁾ R. Polen, f. Ritus baf.

¹⁹¹⁾ Das römische Machsor hat bas NIN am letten Besachtage bis vin ber Fassung unseres Machsor.

Das אלהי מני עד für den Ersteren ist אלהי מני עד אופי הי שנדך הי שנדך אופי שנדך אופי שנדך אופי שנדך הי שנד להי שנד להי שנד הי שנד להי שנד להי שנד בשלים היא היא היא בערים בשלים היא היא היא בעלים היא היא בערים בשלים היא היא בערים בשלים היא היא בערים בשלים היא היא בערים בשלים היא היא בערים היא בער

> F. 502 bis Ende: Die Haftaroth ber fämmt= lichen Festtage mit Targum und Raschi= Commentar.

Bemerkenswerth ist bas Targum zu Habakuk Cap. 3 (Haphtara zum 2. Tage Schabuot) Dasselbe hat zu ben Bersen 1, 2 und 11 Stellen, die in unsern gewöhnlichen Targumausgaben nicht enthalten sind. Mur die Ausgabe von de Lagarde (Codex Reuchlinianus) hat zu B. 11 einen Zusak, ber mit dem Texte unseres M. vollständig übereinstimmt, ebens zu B. 1, jedoch mit einigen Abweichungen von demselben.

¹³³⁾ Ueber ben Umfang biefes Studes in ben verschiebenen Riten f. bie Ritus S. 142.

Sin größerer Zusat zu B. 2. in unserem Machsor findet sich auch in der Lagard'schen Ausgabe nicht, und auch sonst weichen hier die Texte von einander ab. Möge daher das Targum zu ben ersten 2Bersen aus unserem Nachsor hier seine Stelle finden:

- 1) צלותא דצלי חבקוק נביא כד איתגלי על ארכא דיהב לרשיעיא הוא חבקוק נכיא¹⁸⁴) דצר צורתא וקם בנה¹³⁵) עני וכן אמר חי וקים שמיה לית אנא עדי מן צורתא הדא עד דיחזון יתי ית די עתיד למיתי מחיבא רוחא דקודשא וכן אמרת חבקוק נכיא חבקוק נביא על עיסק ארכא דיהיב לרשיעיא דאם יתובון לאורייתא בלבב שלים ישתבק להון ויהי כל תוביהון דחבו קרמוהי בית ישראל הא כשלותא.
- חישמע מן כראשית בירא דמוסגא מן כראשית לות האף על מחת סורענותא ראיתיתא על אינשי סרום כר ארניון קרמך דחילית ואף על מחת סורענותא ראיתיתא על אינשי סרום כר ארניון קרמך שמעית וועית ה' כמא רברבין עוברך ותמינין ניסך ראת יהב ארכא לרשיעיא אם יתובון לאוריתא בלבב שלים ולא תכו ואינון טרניון קדמך בגו שניא דאמרת לחדתא ריהבתא להון חייא בכן את עתיד להודעה גבורתך בגו שניא דאמרת לחדתא עלמא לאיתמרע מרשיעיא דעברו על מימרך ולצרקיא עבדי רעותך בגו רונוך רומין תדכר ותרחם עליהון.

(Fortfegung folgt.)

מהו מצור שאר שלו Diefer Stelle liegt ber Mibrash בי שנור שאר איני זו מכאן ער שתענני שנאמר ואצפה (Haltut 3. St. 1961. aud Xaanith 23s.)

אנה אנו אנים במתנות לובים אנות במתנות במתנות שנים אונות במתנות של תפלח הבקוק ובים של תפלח הבקוק (מ. מ. ב. ברכםרש בתרנום של תפלח הבקוק ובים במון בית האסורים עשה וישב אנמדה במין בית האסורים עשה וישב של 8. 18, 79 und 412 Anm. h.

Gine eigentfümlich corrumpirte Midrafoftelle.

את בחותו: Sn Caut. Rabba zu Cap. I B. 11 lefen wir Folgenbes: הרא תורי זהב נעשה לך זו התורה שלפר אלקולאון בדעות של הקביה

Es ware nuglos, die verschiedenen Erklärungsversuche hier anzuführen, welche dieser Satz sich gefallen lassen mußte. Wir verweisen auf Rapoport, Erech Millin s. v. איקלי, M. Sachs Beiträge II, S. 169 und auf Levy, Talmubisches Börterb. s. v. איקלאון, bessen Uebersetzung Aug. Wünsche (Biblioteca rabb. Sechste Lieferung S. 43) seinem sonst vortresssichen Werke leider einverleibt hat:

"Dies ift bas Gefet, welches ber Sturmwind mit bem Billen Gottes gelehrt hat." (!)

Alle Erklärungsversuche mußten mißlingen, weil nur bie linguistische Erklärung bes räthselhaften juduk in Angriff genommen, die sachliche Erklärung aber bes ganzen Sages als nebensächlich angesehen wurde.

Die Hauptschwierigkeit liegt in orgen ver bas wohl seinem Wortlaute nach verständlich, aber gedanklich ganz und gar nicht mit dem Geiste bes Midrasch vereindar ist. Wer ist in den himmelsrath gestiegen, daß er es wagen kann zu sagen, dies oder jenes sei mit der Zustimmung Gottes gesicheben?

Dhne Anlehnung an einen Bibelvers wagten bie Beisen bes Mibrafch einen folchen Ausspruch nicht.

Eine nüchterne Betrachtung tann hier zu teinem ans beren Schluffe tommen, als bag bie gange Stelle corrumpirt ift.

Aber welches Mittel haben wir, um zu einer Restaus ration ber ursprünglichen Leseart zu gelangen?

Das Wort putypu muß uns bazu verhelfen.

Daß in bemselben Aquila ober Onkelos versteckt liegt, ist leicht zu erkennen, obgleich biese Form ebensowenig wie bie beiben anderen (עקרלם) uns über die mysteriöse Persönlichkeit des römischen Proselyten und Bibelübersegers einen Aufschluß giebt.

Mber was ift mit ברעתו של הקב"ה?

In Tanduma Mischpatim, Sect. 5, ift uns die interessante Bekehrungsgeschichte Aquila's (ober Onkelos') in einer höchst anziehenden Legende gegeben, die wir hier wiederzusgeben kaum nöthig haben. Sie gehört zu den vielen Stellen, welche den Sieg der Gotteslehre über ihre Besieger verherrslichen. Die Anfangsworte der Legende lauten:

תניך בן אחותו של הדריינום und biese geben uns das Mittel zur Restauration unserer räthselhaften Stelle zur Hand.

Statt אלקולאן lies אלקולא, flatt בדעתו lies ארקולאן, flatt ber Abbreviation הקביה als Abkürzung von הדריינום.

Offenbar hat ein flüchtiger Abschreiber bie Stelle verunstaltet und spätere Copisten haben einen leiblichen Sinn burch Bermuthung herzustellen gesucht.

Dhne hanbschriftliche Hilfsmittel ift es unmöglich, bie Entwidelungsgeschichte ber Corruption zu verfolgen, und jeder Bersuch in bieser Richtung mare eitel Zeitverschwendung.

Seten wir die corrumpirte Stelle und ihre Restauration untereinander, und wir konnen die Enistehung ber Berunstaltung wenigstens begreifen:

זו התורה שלמר אלקולאון בדעתו של הקביה זו התורה שלמר אלקולא בן אחותו של הדריינום

Die lette Leseart ift nicht blos selbstverständlich, sonbern giebt uns auch einen neuen Beweis, welch' hohen Werth man zur Zeit auf die Bekehrung des kaiserlichen Verwandten, wie sein Name auch immer sein mag, legte.

"Golbene Schnüre wollen wir bir machen" — bas bezieht sich auf bas Geset, welches Aquila, ber Schwestersohn bes Habrianus erlernte" — b. h. bamals feierte bie isralitische Religion ihren höchsten Triumph, als sie mitten in bie Familie ihres Erzseindes Habrian eindrang.

An solchen Corruptionen scheint besonders Canticum R. einen großen Vorrath zu haben.

Anderswo habe ich bereits die Stelle לארקולאון בן הדימה

(שנקי באר I Bers 2, s. v. ישקי) als eine Randglosse nachgewiesen, die zu lesen ist מלא רות אלא כן הריכם, d. h. h. das
Küssen des Dibbur (Logos) sei nicht wörtlich zu verstehen,
sondern nur als eine Borstellung, welche der Dibbur in jedem
einzelnen Israeliten erzeugte. Ebenso habe ich die furchtbar
verstümmelte Stelle in Cant. R. zu Cap. II Bers 15*) (s.
v. mm) nach einer Andeutung des Matnoth Kehunah, der
sich auf ein altes Manuscript berust, wiederherzustellen versucht.
(S. Grät, Monatsschrift, 1882).

Philabelphia, im October 1885. M. Jakrow.

Bemerkungen.

als Ausdruck für einen Juden.

Der Ausbrud von, sonst ben Richtsuben bezeichnenb, wirb in folgenden Stellen auch für Juden gebraucht und zwar für ben Fremben, im Gegensat zum Berwandten, und für ben auswärtigen Juden, im Gegensat zum heimischen.

אות Buche ber Frommen § 931 heißt es: ראובן שיש לו ספרים לטכור והפץ שפעון אחיו לקנותן ושפעון אינו משאיל ספריו ללמד בהם ויש אחר משאיל מומב שימכור הספרים לנכרי המשאיל ספריו ברצון מלאחיו.

Hier bezeichnet und ben Fremben, Richtverwandten, im Gegensate zu seinem leiblichen Bruber; daher auch Gübemann, Geschichte bes Erziehungswesens (1880) S. 192 zu berichtigen ift, da er irrthümlich übersetzt: "Man soll, wenn man Bücher vertaufen muß, sie lieber einem Christen vertaufen, wenn man weiß, daß dieser sie verleiht, als einem Juden, mag er selbst der eigene Bruder sein, wenn bieser sie nicht verleiht".

Im hanbichriftlichen Letet Joscher (Cober München Rr. 404-5) wirb mitgetheilt, bag in ber Synagoge ju

²⁰ קינינין מכללה (*

Marburg besondere Sitze aufgestellt waren wich, bamit die fremden Juden dort Platz nehmen konnten, nicht "die Christen, welche die Synagoge besuchten". So hatte ich nämlich diese Stelle in meiner Biographie Iserlein's, Monatsschrift Frankel's, Jahrg. 1869 S. 179 misverstanden.

Daß Joseph Hahn in seinem Buche prus zor ben auswärtigen Juben immer consequent mit win bezeichnet, hat Horovit in "Franksurter Rabbinen II S. 9 Anm. bemerkt, N. Brüll, Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur, Jahrg. VII S. 153 weist dieselbe Bezeichnung auch bei Menachem Merseburg orpun Ar. 4 nach, wozu noch Mose Minz Nr. 39 und Zemach Zebel Ar. 37 zu vergleichen ist.

Berliner.

Drei Lösningen.

Für das einige Male vorkommende war ihat ein Zusat im Midrasch Bereschit Rabba cap. 1 (ben übrigens cod. München Nr. 97 nicht hat) באכר דר מאיר. Dieses Citat ist oft ohne besonderes Resultat besprochen worden. Ich vermuthe, daß es ursprünglich בארך דרים gelautet hat; ארך ist eine maßoretische Bezeichnung für unser und bedeutet aufer מוריתא נכיאים כתובים.

Bu meiner Freude machte herr A. Epstein in Bien, bem ich bies bei einer Gelegenheit schriftlich mitgetheilt habe, mich auf David Luria aufmerkam, ber in seinen Noten zum Mibrasch eben bieselbe Erklärung bes Citats giebt. —

Das יהללי Dar noch feine genügende Erklärung gefunden; daß es eine Sammlung von Barianten und Correkturen enthielt, erkennt man aus den Einzelheiten, welche daraus angeführt werden.

3ch glaube, baß es seinen Namen von einer abbreviirten Formel hat, mit der jede Stelle eingeleitet wurde, nämlich von d. h. הלפי oder will man durchaus הללפי festsbalten, הה ליה ליכתב.

Ich hoffe hierauf näher zurückzukommen, wenn ich eine britte Lösung speziell behandeln werde, nämlich das von Norzi im worden mehrsach citirte unun, nach beffen Existenz bis jest vergebens gefragt worden ist. Einstweilen die Notiz, daß ich so glücklich bin, im Besitze dieses höchst seltenen Druckwerkes zu sein.

Berliner.

Recension.

תולדות אנשי השם ופעולתם בעדת בערלין מעת הוסדה כשנת היא חליא (1671) עד שנת תרליא (1871). חלק ראשון. סדר הרבנים אשר שמשו בכרלין בתואר אב בית דין או ראש בית דין משנת היא חליא עד היא חקים. ממני אליעזר ליזר בר הריר מאור לאנדס הומה זציל. בערלין תרמיד. 128 &8°.

(Fortfetung*)

Bon ben Untersuchungen und Materialien Landshuths hat bereits L. Geiger in seiner "Geschichte ber Juben in Berlin", besonders im zweiten Bande berselben, Gebrauch gemacht.

In bem vorliegenden Buche hat der Verf. zum ersten Male die Rabbiner der jüdischen Gemeinde in Berlin quellenmäßig zur Darstellung gedracht. Oft hat er hierdei, wie uns bedünken will, mit seinem reichen Material sehr start gegeizt und nur da speziell versahren, wo es galt, den Stammbaum jett lebender Geschlechter näher nachzuweisen. Wir möchten daher den Wunsch aussprechen, daß der Bersasser im zweiten Theile noch manche Ergänzungen nachtrage, dei denen durch ein spezielles Register am Schlusse die Unbequemlichkeit, welche die zerstreuten Angaben machen würden, verringern werden könnte.

Wir wollen versuchen, diese Rabbiner, wie sie bei L. behandelt werben, vorzuführen. —

^{*) 6.} oben 6. 60.

Der erfte Rabbiner, beffen nur in nichtjubifden Quellen erwähnt wird, ift ber unterm 20. Febr. 1672 als "für alle in ber Mart Brandenburg vergleiteten Juben" bestallte Rabbi Mit Recht vermuthet Landshuth in biefem Ramen einen Rabbi Chaim, ber in einer Stadt ber Reumart, vielleicht in Laubsberg a. 2B., wie fein Rachfolger, feinen Sit hatte. An beffen Stelle folgte nämlich am 11. Mai 1685 R. Binjamin Bolf Liepmann, ber fich (1682) auf bem Titelblatte feines Werkes erdn com als Rabbiner ber Mark bezeichnete, bann gum Rabbiner der Juden in ber gangen Rurmark ernannt murbe. Er folgte aber bereits 1687 einem Hufe nach Slugte in Bolen, wo er am 28. Chefdman noch in bemfelben Sahre ftarb, wie bies aus bem Epitaph 1) bes Leichensteins hervorgeht. Wenn baber Berf. ibn in Dlit etwa por 1698 fterben läßt, fo beruht bies auf ber migver= ftänblichen Auffassung (S. 3) ber Worte im Buche zen cen יהודה, nämlid):

ראיתי כתוב כשורי זהב של אחי הרב מהור"ר יעקב ז"ל חתן הגאון הגדול מו"ה בנימן בעל המחבר נחלת בנימן אב"ד דק"ק אליק ba bie unterstrichenen Wörter sich nicht auf ben Letztern (בנימן), sonbern auf ben Erstern (יעקב) beziehen.

Der erste Rabbiner, ber als solcher seinen Bohnsitz in Berlin hatte, ift ber mehr seinem Wirken nach, weniger nach seiner Abstammung und seinen Familienverhältnissen bekannte Schemaja b. Abr. Jissachar Bär, ber, bereits früher in Franksurt a. D., von 1692 ab aber in Berlin sungirte und, wie es in ber Folge auch bei ben anderen Rabbinern in Berlin üblich wurde, nur zu gewissen Zeiten, besonders während der Messen, in Franksurt zur Entscheidung in Prozessen ober zur Schlichtung von Streitigkeiten sich 'einfand.

Er ftarb, wie sein noch erhaltener Leichenstein verkundet, nachdem er im Ganzen 40 Jahre als Rabbiner gewirkt hatte, am letten Begachtage bes Jahres 5469.

Sein Rachfolger mar ber Cohn feines Borgangers,

¹⁾ herr Israel Gifenftadt aus Barfcau, ber ben Leichenftein ges feben und bas Spitaph copirt hat, theilte mir bies mit.

nämlich R. Aaron, ber in bem von feinem Baterbruber unb Schwiegervater, bem rühmlichft bekannten Borfteber und Macen R. Juba Berlin (Joft Liebmann) begründeten Bethammibrafd als Lehrer jugleich mit feinem Schwager, bem spateren Rabbiner Michel Chaffib, fungirte. 3m Jahre 1697 jum Rabbiner über bie Mart und Bommern bestallt, tonnte er ben bereits altersichwachen Rabbiner R. Schemaja in ber Beimat vertreten, bis er 1709 nach erfolgtem Tobe bes R. Schemaja auch jum eigentlichen Rabbiner ber gangen Alt= Mittel: und Neumart, mit bem Bohnfibe in Berlin, ernannt Doch bie bekannten Dighelligkeiten, welche fich an ben Ramen feiner Schwiegermutter Efter, bie Liebmannin, Inupfen, ließen ihn nicht gur Rube tommen, baber er Berlin verließ und bas Rabbinat in Frankfurt a. D. übernahm, wo er 1722 ftarb. Bon seinen vielen moon, mit benen bie Literaturwerte jener Reit verfeben find, haben bie ju ben Schriften bes Rechemia Chajun großes Aergerniß bervorgerufen, indem damit die Umtriebe biefes fabbatianischen Apostels gleichfam fanktionirt murben.

hier, wie auch jur Seite 15, batten wir gewünscht, baß ber Berf. fich nicht zu ftreng an feine specielle Aufgabe ge= balten, und auf Grund ber ihm ju Gebote flebenben Quellen ben traurigen Ginfluß geschilbert batte, welchen biefe Bewegung auch in Berlin bervorgerufen batte. Derfelbe ergiebt fich ohne Zweifel icon aus ber eigenartigen Litteratur, welche unter R. Schemaja, allerbings noch mehr unter feinem Schwager und Nachfolger R. Michel Chaffib - biefer mußte feine fowarmerifche Richtung mit ber Taufe feines eigenen Sohnes bugen - in Berlin an Tageslicht trat. Rur mit einem fleinen, aber bebeutungsvollen Beitrag bierzu bat Berf. S. 13 begonnen. Auch für andere religiofe Bewegungen, fo gur Reit Menbelfohns, find bie S. 86 u. 120 gegebenen . Sinweise febr fcatenswerth, aber nicht genügenb. &. moge fortfahren, die Folgen jener Berirrung in Berlin felbst gur naberen Darftellung ju bringen. - Durch fonigliche Berordnung vom 17. Mai 1714 wurde R. Michel Chaffib als

Rabbiner Berlins berufen, mit ber Bestimmung, daß nach bem Tobe seines Schwagers R. Aaron ihm auch das Rabbinat zu Franksurt a. D. zusalle, (ba mit bem zu Berlin nur ein kärgliches Einkommen verbunden war) was auch 1722 geschah.

In die Zeit dieses Rabbiners fiel das für bedeutungsvoll gehaltene Ereigniß, daß Friedrich Wilhelm I. mit der Königin und dem Kronprinzen, dem nachmaligen Friedrich d. G., nebst Gefolge die Synagoge besuchten. Es war dies in den Mittelsfeiertagen des Peßachsestes 5478; der Rabbiner verrichtete ein hebräisches Gebet, das L. Geiger (nach einer Abschrift Landsbuth's) im zweiten Theil der "Geschichte der Juden in Berlin" S. 48 abgedruckt hat.

Bu spät hatte R. Michel bas Berberbliche bes tief eingreifenden Einflusses, welchen Nechemja Chajun, seine Schriften und ähnliche literarische Erscheinungen jener Zeit geübt hatten, erfannt. Sein eigener Sohn Liepmann wurde Convertit, als welcher er in Wien günstige Aufnahme fand, indem er unter dem Namen Aloys Wienner von Sonnensels an der Universität die hebräische Sprache lehrte und einige grammatische, wie auch christlich fabbalistische Schriften veröffentlichte. Mit einer anderen Schrift "Jüdischer Blutekel oder das vom Gebrauch bes unschuldigen Christenblutes angeklagten, untersucht und unschuldig gefundenen Judenthum" trat er für die verfolgten Juden ein, wie auch sein Soseph von Sonnensels im Brieswechsel mit Moses Mendelssohn stand und als Rathgeber Joses II. die Rechte der Juden förderte.

Der Erste, der in Berlin den Titel pur erm erhielt und führte, war R. Mordechai Tokles aus Lissa²), der in seiner Bokation v. J. 1726 u. A. die Berpstichtung erhielt, "auf die Kinder der Armen zu achten und auf die Lehrer derselben, daß sie ihres heiligen Lehramtes mit Treue walten,

²⁾ So ift auch Melissa bei L. Geiger, Band I S. 76 bei einem anderen Ramen zu verstehen. Diese von L. S. 118 oben gegebene Berichtigung bleibt in ber bortigen Form nutlos.

auch selbst mit ben armen Jüngern in unserer Gemeinbe zu lernen." Diese Berufung erfolgte noch bei Lebezeiten bes Rabbiners R. Michel, ber erst 1729 bas Zeitliche segnete. R. Morbechai lehrte und wirkte, vorzüglich auch in seiner Eigensichaft als erster Borsteher ber frommen Brüberschaft bis zu seinem Tobe, ber am 20. Siwan 5503 eintrat.

Der eigentliche Rabbiner, ber nach bem Ableben bes R. Michel fungirte, war nicht aus ber freiwilligen Wahl ber Gesmeinde hervorgegangen, da ihr damals auf königliche Berordnung ber Rabbiner zu Leipnik, R. Mosche b. Aaron aus Lemberg oktroyrt wurde. Der erfolgte Widerspruch half Nichts; die Gemeinde mußte ihn, und keinen Anderen, zum Rabbiner berusen. Doch konnte er in seiner Stellung kaum ein Jahr verbleiben; die Gemeinde konnte sich nicht darüber beruhigen, daß ihr von der weltlichen Obrigkeit ein Rabbiner ausgezwungen war, und ließ es diesem entgelten, so daß von Seiten des Königs selbst endlich in die Entlassung des Rabbiners gewilligt wurde (am 27. Mai 1730). Derselbe wurde nach Frankfurt versetz, die Gemeinde aber mußte dafür die Summe von 4500 M. erlegen.

Gegen 1731 wurde A. Jakob Josqua aus Krakau zum Rabbiner berusen; ihm ging von Lemberg aus, wo er bis dahin fungirte, der Auf eines bedeutenden Gelehrten voran. Doch ließen ihn die Angrisse, denen er von Seiten Beitel Ephraim's ausgesetzt war, nicht zur Auhe kommen. Er hatte in seiner Gerechtigkeitsliebe bei Gelegenheit eines Streites diesem damals allmächtigen Borsteher Unrecht geben müssen, was ihm dieser nicht verzeihen konnte. Daß dies der Grund gewesen sein soll, weshalb der Rabbiner so schnell sein Amt in Berlin ausgab, deruht nur, wie Landshuth (Seite 35) nachträglich bemerkt, auf einem on dit, das er vor 30 Jahren gehört habe — allerdings keine besonders klassische

R. Jakob Josophua verließ schon nach brei Jahren Berlin, wandte sich nach Met, wo er seinen Ruhm als Berfasser bes

סני יהושע begründete, dann nach Frankfurt a. M., wo er 1755 als Rabbiner starb 3).

Bu seinem Nachfolger in Berlin wurde, nachdem der bereits erwähnte Mordechai Tokeles aus dem Leben geschieden war, R. David Fränkel, Rabbiner in Dessau, berusen. Zum ersten Male war es, daß ein Berliner Kind zum Rabbiner in der eigenen Baterstadt erwählt wurde. Sehr interessante Urkunden über die Doppelstellung, welche Fränkel als Rabbiner von Berlin und zugleich von Frankfurt a. D. einenahm, die Besoldung und die literarische Thätigkeit werden vom Berf. mitgetheilt, namentlich die bei vaterländischen Feiern in der Synagoge vorgetragenen Danklieder zum Abdruck gebracht. Hierdurch ist eine ganze Sammlung von sehr selten gewordenen Gelegenheitsschriften weiteren Kreisen zugänglich gemacht. In derselben vermissen wir die Schrift, die wir der großen Seltenheit wegen am Schlusse zum Wiederabbruck bringen.

Eine nähere Untersuchung wibmet L. ben Predigten, welche David Fränkel bei verschiedenen patriotischen Feier-lickeiten gehalten und den hebräischen Liedern, welche hiefür Hartog Leo gedichtet, wobei bessen Identität mit Partog Leo gedichtet, wobei dessen Identität mit Partog Reo gedichtet, wobei dessen Identität mit vordommend, näher sestgestellt wird, und den deutschen Uebersetzungen, welche Moses Mendelssohn von den Predigten sowohl als von den Dankliedern ansertigte. Letterer wurde hiefür von Seiten der Gemeinde in zwei an ihn erlassenen Schreiben honoriet; in dem einen, daß er von allen Abgaben befreit wird, in dem anderen, daß er von der Uebernahme eines jeden Gemeindeamtes entbunden wird.

Die S. 61 erwähnte Friedenspredigt scheint dem Berfasser im deutschen Original nicht bekannt gewesen zu sein, da er sie nach dem Wiederabbruck in Mendelssohns Schriften citirt. Ich theile daher den richtigen Titel mit, nach dem

³⁾ Richt am 14. Schewat 5516, wie L. S. 30 hat, sonbern am 4. Schewat 5515, wie aus der bei Horovitz, Frankfurter Rabbinen III S. 93 mitgetheilten Grabschrift hervorgeht.

sehr seltenen Originale, das die hiesige Buchhandlung Rosenstein und hildes heimer in einer kostbaren Sammlung von Friedericiana bewahrt, und das mir Seitens berselben bereitzwilligst zur Berfügung gestellt wurde. Der Titel lautet:

"Friedenspredigt, gehalten in der Synagoge zu Berlin am Sabbath, den 27. Abar 5523 (den 12. März 1763) von dem dasigen Rabbiner Aron Mosessohn, ins deutsche über= setzt von R. S. R. Berlin bey Friedrich Nicolai 1763".

Der genannte Rabbiner war ber Nachfolger David Frankels; die Initialen R. S. K. bedeuten Rabbi Samson Kalir, der früher den Commentar Mendelssohn's zum acht sich angeeignet hatte.

Den Glanzpunkt bes gangen Werkes bilbet bie Biographie bes Rabbiners Birfdel Lewin, beffen Ahnen mit besonberer Afribie ermittelt werben, beffen Beziehungen zu Mofes Menbelssohn, Biberspruch gegen Beffelys Senbichreiben, Entrüftung über die Schmähschrift כצסה יקוחיאל gegen bas Werk min bes R. Rafael ha-Cohen und ber Schmerz, nachbem er in seinem Sohn ben Autor berfelben erfahren, unter Beifugung vieler Schriftstude eingebend bargeftellt werben. Auch fur bie famofe Geschichte in Betreff bes Buches find mit möglichster Genauigkeit alle literarischen Nachweisungen gegeben, so baß taum eine Nachlese zu geben fein wurde. Bon Intereffe burfte es fein, wenn ich fur bie S. 93 gegebene Notig über bie in Altona gebrudte anonyme Brofdure, welche gegen bas יקרואל gerichtet ift, ben Berfaffer angebe. Es ift ber S. 90 oben als Dajan mitunterzeichnete Elafar Lafi, Berf. bes Werkes משנת דרי אליעזר. Ich entnehme bies bem bibliographischen Borterbuche Sei= mann Midels, welches, von Dr. Lob in Altona geordnet,fich unter ber Breffe befindet und von bem mir einige Anshange= bogen gur Beit vorliegen.

Bu ben S. 111—114 sehr genauen Nachweisungen siber bie literarische Thätigkeit hirschel Lewin's wären noch nachzutragen: seine Noten zum Targum, die ich in meinem "Targum Onkelos" Band II S. 192 nachgewiesen und

seine Noten zum Talmub, welche von einem seiner späteren Urenkel auß dem Talmub-Eremplar, das Hirschel Lewin mit seinen Bemerkungen versehen hatte, copirt und der neuesten Talmub-Ausgade in Wilna beigegeben worden sind. Auß der Besmerkung, welche der Copist den Noten vorausschickt, geht hervor, daß das Talmud-Eremplar od. Amsterdam in den Händen des dritten Sohnes, des Tewele Berliner, war, dessen dort genannte Nachkommen die S. 112 begonnene Genealogie ergänzen. Tewele's Sohn hieß יו מעבלים היום אוני האוני האוני העלישור, dessen Sohn der Letzteren יו אברהם חיים האוני ה

Wir wünschen, daß herr Landshut den zweiten Theil seines Werkes bald folgen laffe; ihn hiefür in den Stand zu setzen, wird gewiß die jüdische Gemeinde in Berlin als eine Sprensache ansehen. Der Berfasser muß um so mehr unseren Wunsch auch als seine Hoffnung nähren, da er das Werk hebräisch geschrieben und hierdurch auf einen größeren Leserkreis, in welchem es Absat sinden könnte, verzichten muß!

Berliner.

Nachstehende Sestschrift,

(f. oben S. 152)

welche mit mehreren anderen Gelegenheits-Schriften aus ber jübischen Gemeinde zu Berlin unter Friedrich dem Großen und seinen Nachfolgern, einer sehr werthvollen Sammlung im Besitze der Berlagshandlung Ab. Mampe angehört, ist ein getreuer Abdruck des Originals nur in orthographischer Beziehung, nicht aber auch bezüglich der äußeren Anordnung; außerdem ist auch bei demselben der im Originale hinzugefügte Stellennachweis für die im hebräischen Texte verwebten Schriftstellen weggelassen.

השיר הזה הושר בבית כנסת ישראל פה ברלין אחר קריאת התורה בשחרית יום שבת קודש ה' תמוז תקיב. להודות לאל על הצלחת אדונגו המלך פרידריך השני יריה במלחמת שלעויא ועל בשורת השלום והרחבת נבול מלכותו.

Ein Lobgesang zu Gott bem Hertn, welcher in hiefiger Residentz Berlin, in ber Juden-Synagoge andächtig gehalten worden, wegen bes Friedens-Schlusses zwischen Ihro König-liche Majestät unserm Allergnädigsten König und Herrn und Ihro Majestät ber Königin von Ungarn und Böhmen, nehm-lich auf den Sabbath-Tage des Morgens den 7. Julii 1742.

gebrudt auf Beranlaffung ber hiefigen Juben=Aeltesten-גרסם סה ק"ק בערלין העיר המהוללה והמעטירה.

> זמרו אלהים זמרו זמרו למלכנו זמרו

Lobfinget, lobfinget Gott: Lobfinget, lobfinget unferm Könige.

קדמו

א) שרים אחר ננגים שאו זמרה והגו הף ושפתי רננים למלך הכבוד אדני האדנים כל הפש כנור ועונכ יחרועעו אף ישירו

1) Ihr Sänger gehet vorher: Darnach die Spielleute. Nehmet die Pfalmen, gebet her die Pauken, und einen frölichen Mund, dem Könige der Ehren, dem Herrn aller Herren. Alle Geiger und Pfeiffer sollen schallen und fingen.

זמרו

ב) אשירה חסדי הי אשר עשה את ארונגו
 האדיר החסיד פריד ריך השני הוא מלכנו
 כל חפצי צדקו ישמחו וירונו
 וכבוד הדר מלכותו יאמרו.

Lobfinget 2c.

2) Ich will fingen von ber Gnabe bes Herrn, so er unserm Könige bem mächtigen und frommen Herrn Friederich bem ander en widersahren lassen. Die Ihm gönnen, daß Er Recht behalte, müssen sich freuen und rühmen, und die herrliche Pracht seines Königereichs loben.

זמרו

ג) בתחלת טלכותו החל להיות גבור בארץ
 טשסטו נתן לאור ויסרץ עליו סרץ
 והי אותו כגבר ערץ
 נתן קולו לסני חילו טנשרים קלו טאריות גברו.

Lobfinget 2c.

3) Im Anfang seines Königreichs fing Er an zu sein ein gewaltiger Herr auf Erben. Er ließ seine Rechte öffentlich lehren, und hat um bessentwillen solchen Riß gerissen, und ber Herr war bei Ihm, wie ein starder Helb, und ließ seinen Donner hergehen vor Seinem Heer, die leichter benn die Abler, und stärcker benn die Löwen waren.

זמרו

ד) ויעכר מלכם לפניהם לארץ שלעויא כצאתו לפני החלוץ ישחק להמון קריה הוא לכל מכצר ישחק ושער יכת שאיה לפתח לפניו דלתים ושערים לא יפגרו.

Lobfinget 2c.

4) Ihr König ging vor ihnen her in Schlefien=Land. Da Er vor den Gerüsteten herzoge, verlachte Er das Getümmel der Städte. Alle Festungen waren Ihm ein Scherh. Die Thore machte er Dede. Die Thüren mußten vor Ihm geöffnet werden, und die Thore konnten nicht verschlossen bleiben.

זמרו

ה) אמר אויב אידוף אריץ הנדוד הזה כי אערוץ המון רב ואחשכהו נכזה ארמסם כחמתי ונצחם על בגדי יזה כמו חי כמו חרון ישערו.

Lobfinget 2c.

5) Der Feind gebachte: Ich will ihnen nachjagen: Ich kann dieses Ariegs-Bold zerschmeißen. Ich habe mir niemahl grauen lassen vor einer großen Menge, und habe sie nichts geachtet. Ich will sie zertreten in meinem Grimm, damit ihr Bermögen auf meine Kleider sprütze. Es soll sie mein Zorn frisch wegereißen.

זמרו

 לא כן יעץ הי צבאות גבורי סרייסן טלטרי טלחמה הרעיטו בקולם נסלאות אז גבהלו אילי אויב ויקיסום ראש ותלאות געו גם נסו וכח לא עצרו.

Lobfinget 2c.

6) Der Herr Zebaoth hat's nicht also gebacht. Das Heer Preußens, welches geschickt ift zu streiten, bonnerte greulich mit seinem Donner. Da erschracken die Sewaltigen bes Feindes, und wurden mit Galle und Mühe umgeben: Sie wichen und flohen, und es blieb keine Krafft in ihnen.

זמרו

 גם לעת תשובת השנה במרינת כאהעמיא מחץ ראש על ארץ רבה מלא גויה כי ממעיני הישועה מנת כוסו רויה. ואויכיו מכוס יין החמה שתו ושכרו.

Lobfinget 2c.

7) Auch im Böhmer-Lande, ba das Jahr um war that Er eine große Schlacht, und zerschmiß das Haupt 1885 III über große Lande. Denn aus ben heilbrunnen ift fein Becher voll eingeschendt: Seine Feinde aber haben aus bem Becher Beins voll Borns getrunden, und find trunden worben.

זמרו

ח) שם נפל שדוד האויב כי מגן גבוריו נגעל
 אל ידרוך הדורך קשתו ובסריונו אל יתעל
 וייראו מפני המלך כי פועל בימיהם פעל
 משאתו אלים יגורו.

Lobfinget 2c.

8) Da lag ber Feind verberbet. Denn baselbst find bie Schilbe seinen Helben abgeschlagen worden. Seine Schügen konnten nicht schießen, und seine Geharnischte konnten sich nicht wehren; benn sie fürchteten sich vor bem Könige, welcher zu ihren Zeiten eine That gethan hat, baß sich die Starden entseten, wenn Er sich erhebet.

זמרו

 ט) יאמרו המושלים על כן פרידריך גקרא שמו כי פורה דרך לבדו ומעמים אין איש עמו משמו ייראו עמים כי לא יכילו זעמו כן יעמוד שמו חכרו עד בלתי שמים לא יעבורו.

Lobfinget 2c.

9) Daher saget man im Sprichwort: Sein Name ist barum Friederich, weil Er die Kelter allein getreten hat, (im Hebräischen Text stehet phura Darach) und niemand unter den fremden Böldern mit Ihm gewesen ist. Nunmehr fürchten seinen Nahmen die Bölder, und können sein Dräuen nicht ertragen. Sein Nahme und Gedächtniß wird stehen und nicht verzgehen, so lange der himmel bleibet.

ומרו

י) מי זה הדור ברב כתו משוח בשטן ששון כנובה ארזים נבהו וכאלונים חסון מלך שכן בגדור ולא קראהי אסון כן יענו לו בשיר ומתולות ונבורתו ידברו.

Lobfinget 2c.

10) Wer ift ber so geschmudt ift in seiner großen Kraft, und gesalbt ift mit Freuden-Del? Der so hoch ift als die Cedern, und seine Macht wie die Eichen? Der König, der unter seinen Kriegs-Knechten gewohnet, und dem kein Unfall begegnet hat? So spricht man von seiner Gewalt mit Gesang und Reigen.

זמרו

יא) משבית מלחמות בדמי מלחמה שלום שמת למלך ולשמו פרידריך השלום קדמת הרחבת מלכותו וקרנו בכבוד רוממת על כן עמים יהודוך ושמך ימארו.

Lobfinget 2c.

11) O! Herr, ber Du ben Kriegen störest, Du haft Friede im heftigsten Kriegs-Blut gemahnt. Du hast sowohl dem Könige vor andern den Frieden zuerst gegeben, als auch Seinem hohen Nahmen Friederich den Fried vorangesetzt. Sein Königreich hast Du erweitert und sein Horn mit Ehren erhöhet. Darum werden die Bölder dir danken und beinen Nahmen preisen.

זמרו

יב) יושבי ארץ שלעזיא פצרו רננו יחריו כי שם אריר ארוננו נתן ריח נרדיו חלק מכבודו ויתן מתודו על עבריו נשבעתם לו באמונתכם ולא תשקרו.

Lobfinget 2c.

12) Ihr Einwohner Schlesiens, rühmet und seyd fröhlich mit einander, denn unser herr wurde daselbst mächtig. Da gab seine Narde seinen Ruch. Er legte seine Herrlichkeit auf euch. Ihr habet Ihm geschworen in eurer Wahrheit. Lasset sie auch nicht fehlen.

ומדו

יג) גילו מאד ושמחי קרית מלך רב הנה מלכך יכא לך לא יכהו שמש ושרב קומי אורי באור פני מלך לא הפכו ביום קרב אמרי שלום בואך עיני כל עליך ישברו.

Lobfinget 2c.

13) Freue bich fehr und sei getroft, du Stadt bes großen Königs. Siehe dein König kommt zu dir. Es wird Ihn kein Hige noch Sonne stechen. Mache dich auf, werde Licht, von der Freundlichkeit des Königs-Angesichts, welches sich nicht umgewendet hat zur Zeit des Streits. Sprich: Es ist Friede da du kommest. Aller Augen warten auf dich.

זמרו

יד) נכור הורך והדרך אדם פטדה ויהלום כרוך אתה ככואך כי באת עד הלום עתה תתענג על רב שלום חסד ואסת מלך יצורו.

Lobfinget 2c.

14) Du held, schmude bich schön mit Sarber, Topaser und Demanten. Gesegnet wirst Du seyn wenn Du eingehest, daß Du es bis hierher gebracht haft. Runmehr solt Du Lust haben in großen Frieden. Fromm und wahrhafftig seyn werden ben König behüten.

זמרו טו) ה' בעוך ישמח המלך פרידריך ימים על ימי תוסיף ושנותיו תאריך קמיו תחתיו תכריע ותבריך אל מוב הי על דנן ועל תירוש עכדיו ינהרו.

Lobsinget 2c.

15) Herr in beiner Krafft freuet sich ber König Friederich. Gib Ihm ein langes Leben, daß Seine Jahre währen immer. Wirff unter Ihn die sich wieder Ihn setzen. Seine Unterthanen sollen gesegnet sein, und sich zu den Gaben des Herrn häuffen, zum Getrayde und Most.

זמרו

יז) חכון טלכותו טאר והיה עשרת תפארת ינחיל בני בנים טן הטלכה החסירה הנברת טלכים טחלציו יצאו והיה לנסן אררת ועיני הטלכה החסירה אם הטלך רואות וסניה יאירו.

Lobfinget 2c.

16) Sein Königreich sey sehr beständig, daß es sey eine schöne Crone. Er lasse Erben auf Kindes Kind, von der frommen regierenden Königin. Könige sollen aus seinen Lenden kommen, daß Er ein herrlicher Weinstod werde, und die fromme Königin, des Königes Frau Mutter Ihre Augenlust daran sehen mögen, und Ihr Angesicht erleuchtet werde.

זמרו

יו) התברכו כל אחיו ובית אכיו ובית מלכותו אנשי המלחמה ועבריו שריו ושלשיו בכל מקומות ממשלתו שבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו האמת והשלום אהבו ומלבככם לא ימורו.

Lobfinget 2c.

17) Gesegnet sollen seyn, alle Seine Herren Brüber, und bas gange Königliche Haus, auch Seine Kriegs-Leute und Knechte, Fürsten und Ritter. An allen Orten Seiner Herrschaft wohne ein jeglicher unter Seinen

Lobfinget 2c.

12) Ihr Einwohner Schlefiens, rühmet und seyd fröhlich mit einander, benn unser Herr wurde baselbst mächtig. Da gab seine Narbe seinen Ruch. Er legte seine Herrlichkeit auf euch. Ihr habet Ihm geschworen in eurer Wahrheit. Lasset sie auch nicht fehlen.

זמרו

יג) גילו מאד ושמחי קרית מלך רכ הנה מלכך יבא לך לא יכהו שמש ושרב קומי אורי באור פני מלך לא הפכו ביום קרב אמרי שלום בואך עיני כל עליך ישכרו-

Lobfinget 2c.

13) Freue dich fehr und sei getroft, du Stadt des großen Königs. Siehe dein König kommt zu dir. Es wird Ihn kein Hige noch Sonne stechen. Mache dich auf, werde Licht, von der Freundlichkeit des Königs-Angesichts, welches sich nicht umgewendet hat zur Zeit des Streits. Sprich: Es ist Friede da du kommest. Aller Augen warten auf dich.

זמרו

יר) נכור הורך והדרך אדם פטרה ויהלום ברוך אתה בכואך כי כאת עד הלום עתה תתענג על רב שלום חסד ואמת מלך יצורו.

Lobfinget 2c.

14) Du Geld, schmude bich schön mit Sarber, Topaser und Demanten. Gesegnet wirst Du seyn wenn Du eingehest, daß Du es bis hierher gebracht haft. Nunmehr solt Du Lust haben in großen Frieden. Fromm und wahrhafftig seyn werden ben König behüten.

זמרו מו) הי בעוך ישמח המלך פרידריך ימים על ימי תוסיף ושנותיו תאריך קמיו תחתיו תכריע ותכריך אל מוכ ה' על דנן ועל תירוש עכריו ינהרו.

Lobsinget 2c.

15) Herr in beiner Krafft freuet fich ber König Frie berich. Gib Ihm ein langes Leben, baß Seine Jahre mähren immer. Wirff unter Ihn die fich wieder Ihn setzen. Seine Unterthanen sollen gesegnet sein, und sich zu ben Gaben bes Herrn häuffen, zum Getrayde und Most.

זמרו

"יו) חכון מלכותו מאד והיה עשרת תמארת ינחיל בני בנים מן המלכה החסידה הנברת מלכים מחלציו יצאו והיה לנפן אדרת ועיני המלכה החסידה אם המלך רואות ופניה יאירו.

Lobsinget 2c.

16) Sein Königreich sey sehr beständig, daß es sey eine schöne Erone. Er lasse Erben auf Kindes Kind, von der frommen regierenden Königin. Könige sollen aus seinen Lenden kommen, daß Er ein herrlicher Weinstod werde, und die fromme Königin, des Königes Frau Mutter Ihre Augenlust daran sehen mögen, und Ihr Angesicht erleuchtet werde.

זמרו

יז) התכרכו כל אחיו ובית אכיו וכית מלכותו אנשי המלחמה ועכריו שריו ושלשיו בכל מקומות ממשלתו שבו איש תחת נסנו ותחת תאנתו האמת והשלום אהכו ומלכככם לא יסורו.

Lobfinget 2c.

17) Gesegnet sollen seyn, alle Seine Herren Brüber, und bas gange Königliche Haus, auch Seine Kriegs-Leute und Knechte, Fürsten und Ritter. An allen Orten Seiner Herrschaft wohne ein jeglicher unter Seinen

Weinstod und Feigen-Baum ohne Scheu. Gin jeber liebe Wahrheit und Friede, und laffe sie nicht aus aus seinem Herzen kommen.

ומרו

יח) שבחי פרייםן את האל השם שלום גבולך עוד כל ימי הארץ יהי שלום בחילך יחי המלך יהי המלך עני כל העם יחרו ואמרו

ACT.

Lobfinget 2c.

18) Preise, Preuffen, ben HErrn, ber beinen Grängen ben Friede geschaffet hat. So lange die Erde stehet, sollen Friede seyn in beinen Mauren. Glud bem Könige. Es lebe ber König, und alles Bold soll antworten und sagen:

Amen.

Literarifde Wovitäten,

welche bei ber Rebaction eingegangen find:

- Perles, J., Beiträge zur Geschichte ber hebräischen und aramälichen Studien. München 1884.
- Studia biblica. Essays in biblical Archaeology and criticism and kindred subjects by membres of the University of Oxford. 1885.
- Caffel, P. Zweites Targum jum Buche Efther. Im vocalifirten Urtexte mit sachlichen und sprachlichen Erläuterungen. (Aus bem zweiten Theil bes Buches: Aus Literatur und Geschichte). Berlin und Leipzig 1885.
- Frieb, S. 1970 1700. Das Buch über die Elemente. Sin Beitrag zur jübischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Faak ben Salomo Fraeli 2c. Leibzig 1884.
- שר הרוץ הרב שי״ר אל רשר״ל. I unb II. אגרות ישיר אשר הרוץ הרב שי״ר אל רשר״ל. I unb II. אנרות ישיר אשר הרוץ הרב שי״ר אל ו
- Brull, R. Jahrblicher für jübische Geschichte und Literatur; Jahrgang VII. Frankfurt a. M. 1885.
- Bacher, B., Leben und Berke bes Abulwalid Merwan ibn Gannah. Bubapeft 1885.
- Rosenthal, B., Bier apotryphische Bücher aus ber Zeit und Schule R. Anba's. Leipzig 1885.
- 2 attes, M., Miscellanea posthuma. I. Terzo supplemento al lessico talmudico. Milano 1884.
- Sch if f e r, S., Das Buch Rohelet. Rach der Auffassung der Weisen im Talmud und Midrasch und der jüdischen Erflärer des Mittelalters.

  I. Bon der Mischna bis zum Abschluß des Talmud. Frankfurt am Main. (s. a.)
- Annuaire de la société des études juives, III u. IV. Paris 1884, 1885.
- Bacher, B., Die Agada der Tannaiten. I. Bon Hillel bis Afiba. Strafburg i. E. 1884.
- Rausid, E. Grammatit bes Biblifc Aramaifden. Leipzig 1884.
- צן לק פד הו מסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז, בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז. Betersburg 1884.

Doff mann, D., Der Schulchan Aruch und bie Rabbinen fiber bas Berhaltnig ber Juben ju Unbersgläubigen. Berlin 1885.

Raufmann, D., Die Sinne. Beitrage jur Geschichte ber Physiologie nind Phychologie im Mittelalter. Bubapeft 1884.

Rofin, D., Reime und Gedichte des Abraham ibn Cfra I. Breslau 1885. Meiri. הבחירה 3um Tractat Joma. Jerufalem 5645.

/ee (C. | 1111 (A) %

SHARK YEARS

The second second

to whit the street

THE RESERVE OF THE PARTY OF THE

To the District of

Assuming the figure of the country o

Soeben erschien:

Babylonische Talmud

in seinen haggabischen Bestandtheilen zum erften Male

in wortgetrener Aeberseung

Lic. S. Ang. Wünsche 1. Halbband. 11 Mart.

Berlag von Otto Schulze in Leipzig.

Soeben erschienen, in allen Buchhanblungen vorräthig: Karpeles, Gufan, Geschichte der jüdischen Literatur. gr. 8°. Lfg. 1. 2. Umfang etwa 72 Bogen. Erscheint in Lieferungen zu je Mart 1,00 und wird Anfang 1886 abgeschlossen vorliegen. Ausschliche Prospecte mit anerkennenden Urtheilen der herren Prof. Franz Delizich und Georg Ebers in Leipzig, M. Lazarus u. h. Steinthal in Berlin auf Berlangen und er echnet.

Berlag von Robert Oppenheim in Berlin.

B. Georg's Antiquariat in Basel.

Soeben erschien Catalog 59

Orientalia Hebraica et Judaica.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- Missans, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883. M. 2.
- Bacharach, 3., שפר הירוש aur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale unb Accente. Barfchau 1854. 8. 2 DR. 50 Bf.
- Berfiner, Dr. A., Beiträge zur Geographie und Ethnographie Basbyloniens im Talmud und Midrasch. Mit aussührlichen Registern.
  4 1/2 Bogen in groß Octav, auf hollandischem Büttenpapier gesbrudt. Preis 3 Mart.
- Sahn, Rich. Pirke Aboth, sprachtich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungedruckten Quellen. I. Peret. Berlin 1875. M. 2.
- Efra, Abr. Ibn, Commentar zu Exodus, nach einer handschrift herausgegeben. Brag 1840. M. 2.
- Geferet, (יחתנית (החנית) Die Jubenberfolgungen in Speyer, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Handschrift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8. D. 1.
- קרבור, Hebräische Bibliographie, mit literarischer Beilage von M. Steinschneiber, 12 Jahrgänge 1869—82. (104 M.) für 65.— Einzelne Jahrgänge mit Ausnahme von 1869 u. 71 à 8 Mt.

- Seilbut, E. Ueber die ursprüngliche und richtige Eintheilung des Decalogs-Berlin 1874. 8. M. 1.
- Soldfeim, S., Mung TRUM über Ghes und Scheibungsrecht bei ben Juden und Richtjuden nach ben Auffassungen der Sabducker, Pherassäer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8. (M. 4) M. 2.

- Cammlung jubifcher Predigten. Bb. IV. enthaltend, Fest-Gelegenheitspredigten. Berlin 1869. gr. 8. M. 4.

- Bstaeli, 3f., מרכר המוסר לרופאים Prapodeutit für Aerzte. (Abbruck in 25 Exemplare). 8° Berlin 1885. Mt. 2.
- Rohler, R., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berücksichtigung der alten Berfionen und des Mibrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Exegese. Berlin 1867. 8. 2 M. 50 Pf.
- Kohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Nationalmuseums in Best. 1877 8. M. 1.
- Enziatto, S. D., אבני וכרון שבני אבני 1841. 8. D. 3.
- Magazin für die Bissenschaft des Judenthums mit der hebr. Beilage June 310, herausgegeben von N. Berliner und D. Soffmann. Jahrgang 1876—84. Berlin 1876—84 a 12 M. (Reu eintretende Abonenenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 M. pro Zahrg.)
- Mandelftamm, Liblifche und talmubijche Studien. 2 Bande Berlin 1861 gr. 8. 21. 15.

Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Kritik ber Quellen. 4) horae talmudicae.

- Marcus, Dr. S., Bur Schulpäbagogit des Talmub. Berlin 1866 gr. 8. M,1,50 Djar Tob, Din Beitschift, enthalt. Mitthellungen aus Handsschiften 2c. Jahrgang 1—8. Berlin 1876—84. M. 18.
- Pfegner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiösen Bortragen. 2 vol. Berlin 1837. M. 3.
- Sacut, Mos. Dyr, das älteste bekannte brammatische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Handschiften ebirt und mit einer Ginleitung versehen von N. Berliner. Verlin 1874. 8. M. 2.
- Steinichneider, D., Die Schriften bes Dr. 2. Bung. Berlin 1874. 8. 50. Bf.
  Donolo, hebr. Tert Berlin 1866. gr. 8. 75 Bf.
- ערכום שני על מגילת אסחר Fargum scheit zum Bucker, nebst variae lectiones nach handschriftlichen Quellen crläutert und mit literar-historischen Ginleitung versehen von Dr. L. Munk. Preis 3 De.
- Talmud Babitonioum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Uebersetzung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 15.—

- Dasselbe auf Belinpapier DR. 16.

- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Noten, Einleitung u. Register.
- Viterbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M..
- 280fffohn, 3., 12 Reben. 2. Ausgabe. Berlin 1866. 8. 1 DR. 25 Pf.
- Zember, B., מאמר על פירוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ab. Mampe, Berlin C., Kurftraße 50.

Drud von D. Stomsti, Gr. hamburgerftr. 18-19.

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Berausgegeben

non

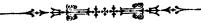
Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

3 mölfter Zahrgang.

1885.

Biertes Quartalheft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1885.

- Seilbut, E. Ueber die ursprüngliche und richtige Eintheilung des Decaloges-Berlin 1874. 8. M. 1.
- Koldfeim, S., Murch Iren fiber Ches und Scheibungsrecht bei ben Juden und Richtjuben nach ben Auffassungen ber Sabbucker, Pharassker, Raraiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8. (N. 4) R. 2.

- Cammlung jubifcher Predigten. Bb. IV. enthaltend, Fest-Gelegenheitspredigten. Berlin 1869. gr. 8. M. 4.

- Astaeli, 3f., מוסר לרופאים Prapodeutit für Aerzte. (Abbrud in 25 Exemplare). 8° Berlin 1885. Mt. 2.
- Aohler, K., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berückfichtigung der alten Berfionen und des Midrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Sin Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Exegese. Berlin 1867. 8. 2 R. 50 Pf.
- Kohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Nationalmuscums in Best. 1877 8. M. 1.
- Enziatio, S. D., אבני וכרון שבני שומל Grabschriften. Prag 1841. 8. M. 3.
- Magazin für die Bissenschaft des Judenthums mit der hebr. Beilage June 316, herausgegeben von M. Berliner und D. Soffmann. Jahrsgang 1876—84. Berlin 1876—84 a 12 M. (Reu eintretende Abonsnetten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 M. pro Sahra.)
- Mandelftamm, Liblifche und talmubijche Studien. 2 Bande Berlin 1861 gr. 8. W. 15.

Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Kritik ber Quellen. 4) horae talmudicae.

- Aarcus, Dr. S., Bur Schulpädagogif des Talmub. Berlin 1866 gr. 8. M.,1.50 Daar Tob, I'm I'm, hebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus Handsschriften 2c. Jahrgang 1—8. Berlin 1876—84. M. 18.
- Bleguer, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiöfen Bortragen. 2 vol. Berlin 1837. D. 3.
- Sacut, Mos. Dyr, bas älteste bekannte brammatische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Handschiften edirt und mit einer Sinkeitung versehen von A. Berliner. Verlin 1874. 8. M. 2.
- Sieinschneider, D., Die Schriften bes Dr. L. Bung. Berlin 1874. 8. 50. Pf. Donolo. hebr. Tert Berlin 1866. gr. 8. 75 Pf.
- עמר (מבילת אסחר Varjam stein jum Buche Effer, nebst variae lectiones nach handschriftlichen Quellen crläutert und mit literar-historischen Ginleitung versehen von Dr. L. Munk. Preis 8 Dr.
- Talmud Babilonioum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Uebersetung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 15.—
- Dasfelbe auf Belinpapier R. 16. Tarnum Onkeios, berausgegeben und erläutert von
- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Ginleitung u. Register.
- Viterbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M..
- 280fffohn, 3., 12 Reben. 2. Ausgabe. Berfin 1866. 8. 1 DR. 25 Pf.
- Zember, B., מאמר על פירוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמן De com Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ab. Mampe,

Berlin C., Rurftrage 50.

Druck von H. Ittowski, Gr. Hamburgerftr. 18-19.

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Herausgegeben

pon

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

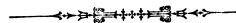

COLLINS OF STATE OF S

3mölfter Sahrgang.

1885.

Biertes Quartalheft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1885.

Inhalt

bes vierten Quartalheftes.

Abhandlungen:

	Seite
Geschichte ber Juben in England im XI. und XII. Jahrhundert,	
von Dr. S. Golbschmibt	165
Eine medicinische hebräische Handschrift, von Dr. M. Stein:	
foneiber	182
Beiträge zur Geschichte ber Amoraim, von Abraham Josua Joffe	217
Bur hebraifchen Abtheilung	225

Diesem hefte liegt Ozar Tob bei.

Geschichte der Juden in England im XI. und XII. Jahrhundert.

Bon

Dr. S. Goldschmidt.

Erftes Rapitel.

Wie fast in allen Länbern Europa's, so läßt sich auch in England ber Zeitpunkt nicht genau bestimmen, an welchem bie Juben fich jum erften Male in größerer Angabl bort niedergelaffen haben. Man barf mohl die Bermuthung aus-Sprechen, daß die Juben ju ber Beit, wo Rom feine Legionen nach Britannien ichidte, jugleich mit ben romifchen Rriegsbeeren hinübergezogen feien, bort Sanbelsverbindungen angefnüpft, und etwa auf biefe Beife eine jubifche Sanbelstolonie in London begründet haben. Schon lange vor ber Eroberung Englands burch die Normannen bewohnten die Juben bas gange Frankreich, maren namentlich in ben großen Safenplagen Marfeille und Toulouse in großer Maffe vorhanden und faft bie ausschlieglichen Bermittler bes Weltverfehre1). Ift ba nicht bie Annahme gerechtfertigt, baß fie ihren Sandel nach bem fo naben England icon in frühefter Beit ausgebehnt haben? Doch ift und bleibt bies nur eine Bermuthung, ba bie Quellen ber angelfachfischen Beriobe uns mit teinem Borte berichten, mann Juben gum erften Dale nach England gekommen find. Die einzigen Beugniffe, bie wir barüber befigen, bag Juden vor 1066 in England anfäsfig maren, finb bie firchlichen Gefegbucher ber Erzbischöfe von Canterbury

1885 IV

12

¹) Gregor v. Tours: de gloria confessorum cap. 97. Monachus Sangallensis II c. 1-1. (Mon. Germ. S. S. II p. 757). Cumque visis navibus alii Judeos, alii vero Africanos, alii Brittannos mercatons esse dicerent.

und Pork und eine Urkunde bes Königs Witglaff von Mercia. Die kirchlichen Straf= und Gesethücher hatten jedenfalls für die betreffende Kirchenprovinz Gesetheskraft, in welcher sie erslassen wurden, und darum können wir aus ihren Bestimmungen über die Juden sowohl auf deren Borhandensein in den bestreffenden Provinzen als auch auf ihren Verkehr mit ihren christlichen Mitbürgern berechtigte Schlüsse ziehen.

Da find junachft bie Bestimmungen bes Erzbischofs Theoborus von Canterbury2), die er in seinem "Liber poenitentialis"3) veröffentlicht hat. Es find jum Theil Befchluffe ber alteren und altesten Concilien, die bier fur die Broving Canterbury besonders veröffentlicht murben. So verbot er unter ftrengen Strafen bas Feiern bes Ofterfestes am 14. des Monats, an bem Tage also, wo die Juden in jedem Jahre ihr Baffah feiern; wer fich in diefer Beise gegen bie Bestimmungen bes Nicaanischen Concils verginge, sollte fein Leben lang von ber Gemeinschaft ber Rirche ausgeschloffen fein 1). Rein Chrift barf von einem Juben ungefäuerte Brobe annehmen ober an feinen gottesbienftlichen Berrichtungen theilnehmen, wenn er nicht vierzig Tage biefes Bergeben bei Baffer und Brod bugen will. Dit den ftrengften Strafen belegte er jeben engeren Berfehr zwischen Chriften und Juben. Gine Chriftin, die von einem Juben uneheliche Rinder geboren, mußte eine Buge von zwölf Sahren auf fic

³⁾ Theoborus wurde im Jahre 669 Erzbischof von Canterbury. Beda: historia ecclesiastica lib. IV cap. 1. Gervasius: Actus Pontificum ed. Stubbs II p. 338. Er hatie den bischösslichen Sit 22 Jahre inne und starb im Alter von 88 Jahren. Gervasius I. c. p. 342.

³⁾ Gebrudt in Ancient laws and institutes of England ed. Benjamin Thorpe (Record-Commission 1840).

⁴⁾ Theodori liber poenitentialis cap. XXX §. 4. Anc. laws etc. p. 295. Bielleicht bezieht sich hierauf die Stelle des Beda: hist. eccl. IV, 2, wo es von Theodorus heißt: Rectum enim vivendi ordinem et Pascha celebrandi Adriano cooperante disseminabat.

[.] b) Theodorus 1. c. cap. XLII §. 1. Anc. laws etc. p. 300. Das impietates läßt sich nur auf die gottesbienstlichen Berrichtungen ber Juden in Synagoge und haus beziehen.

nehmen; war fie von bem Juben vergewaltigt worben, fo mußte fie ihr Bergeben funf Sabre bugen. Satte fie aber freiwillig bas Berbrechen begangen, ober gar Geschente bafur -empfangen, fo murbe fie ein ganges Sahr von ber Rirche getreunt und zu einer Bufe von neun Jahren verurtheilt . Riemand barf einen driftlichen Stlaven an einen Suben verfaufen und ihn fo feinem angeborenen Glauben abtrunnig Denn bie Rirchenfürsten fürchteten nichts fo febr. als ben Einfluß bes jubifden Saufes, ber jubifden Ramilie auf die religiofe Ueberzeugungstreue ihrer driftlichen Untergebenen. Satte Jemand einen Chriften an einen Juben vertauft, fo mnite er ihn wieder auslofen, wenn er nach feinem Tobe eines driftlichen Begrabniffes theilhaftig merben wollte. Rur ben aber, bem es nicht möglich war, einen vertauften Stlaven wiederauszulosen, bestimmte er andere barte und ftrenge Strafen 7).

Der Erzbischof Egbert von York, welcher von 735—766 biefes Erzbisthum verwaltete, wiederholte in seinen Excerptiones?) einige von den Bestimmungen, die Theodorus für seine Proping bereits ein Jahrhundert vorher erlassen hatte, namentlich verbot er bei Strase des Bannes, einen Christen an einen Juden als Sklaven zu verkaufen?). Außerdem wiedersholte er das Verbot des Concils von Laodicea, nach welchem kein Christ an dem Gastmahl eines Juden theilnehmen durfte 10). Diese wenigen kirchlichen Verordnungen gestatten uns doch den Schluß, daß die Juden in größerer Anzahl in England

⁶⁾ Theodorus 1. c. XVI §. 35. Anc. laws etc. p. 285. Wie gefährlich ihm ber cheliche Berkehr zwischen Juben und Christen erschien, beweisen die strengen Strafen, welche im Bergleich mit benjenigen, die für dieselben Bergeben mit heiben von ihm festgefest wurden, um so harter erscheinen.

⁷⁾ Theodorus l. c. XLII 8, 3.

⁸⁾ Excerptiones Eiberti archiepiscopi Eboracensis, ebenfalls gebrudt in Ancient laws and institutes of England.

⁹⁾ Ibid. Artifel 150.

¹⁰⁾ Ibid. Artitel 147.

porhanden waren, und wie in alleu Ländern so auch hier in einen ziemlich engen Berkehr mit ben Chriften getreten waren.

Eine Rachricht, die wir aus jener Zeit besitzen, zeigt uns auch, baß die Juden Landbesitz in England erwerben durften. Denn in einer Urkunde des Königs Witglass von Mercia vom Jahre 833 werden den Mönchen des Klosters Croyland alle die Besitzungen bestätigt, welche ihnen von den früheren Königen von Mercia, von Fürsten oder anderen gläubigen Christen verliehen worden sind, daneben auch diejenigen, welche sie von den Juden als Geschenk, Pfand oder sonst erhalten hatten 11).

Diese brei Zeugnisse sind in der That die einzigen 18) Rachrichten, die sich über den Aufenthalt der Juden vor der Eroberung erhalten haben; sie zeigen uns, daß sie mindestens um die Mitte des siebenten Jahrhunderts schon in größerer Anzahl in England ansässig waren.

Digitized by Google

¹¹⁾ Die Urkunde ist datiet vom Feste des heis. Augustin des Jahres 833 und ist überliesert in Ingulphi: Historia abbatiae Croylandensis bei John Fell: Rerum Anglicarum Scriptores Veteres Tom. I p. 9. Der Passus lautet: consirmo etiam dicto monasterio omnes terras et tenementa, possessiones et larum peculia, qua praedecessores mei Reges Merciorum et eorum proceres vel alii sideles Christiani sive Judaei dictis monachis dederunt, vendiderunt vel invadiaverunt ant aliquo modo in perpetuam possessionem tradiderunt.

¹²⁾ Man hat früher auch ein Geset Ebuard des Bekenners als Beleg bafür anführen wollen, daß die Juden vor Wilhelm dem Eroberer
in England ansässig waren. Jedoch dieses Gesetz gehört in eine Gesetzsammlung aus der Zeit Heinrich's II., hat also für diese Frage gar
teine Beweistraft. Bergl. Rote 39.

Zweites Rapitel.

Bon bem Regierungsantritt Wilhelm I. bis jum Tobe Stephans von Blois.

Dit bem Regierungsantritt Bilbelms von ber Rormanbie famen, wie die Quellen allgemein berichten, Juben in großen Maffen nach England. Bilbelm hatte in feinen Erblanben bie große Bebeutung erfannt, welche bie Ruben burch ihre Berbindungen auf ber gangen Erbe fur ben Sanbel und Beltverfehr hatten, wieviel fie jum Boblftanbe und gur Bluthe berienigen Lanber beitrugen, in benen fie nicht nur wohnen, fonbern ihre Rrafte auch frei entfalten burften, und barum fah er es nicht ungern, bag biefes nutliche Element fich auch nach feinen neuerworbenen Befigungen bin verpflanzte. Die Juben ließen fich in ben allergrößten Stäbten bes Landes nieber, mo ber bebeutenbe Sanbel und rege Bertehr ihnen bie Möglichkeit bot, im In- und Auslande fic fonell große Reichthumer ju erwerben. Wir haben gwar feine genauen Nochrichten über alle Stäbte, in benen fie fich gur Beit Wilhelme niebergelaffen haben, nur über einige, wie London, Oxford, Stamford find uns ein paar burre Notigen in ben Aufzeichnungen ber Stabteronisten enthalten, bie die Einrichtungen und Alterthumer ihrer Stabte erft viele Sahrhunderte fpater beschrieben haben. Bunachft werben fie fich in bem Saupthanbelsplat bes Landes, in London, niedergelaffen haben, von wo fie fich bann in bem gangen Ronigreiche verbreiteten. In allen Stabten, haben fie fich jebenfalls von vorn berein auf bestimmte Stadttheile beforantt, in welchen fie ihre Spnagogen und Lehrhäufer bauten und alle bie Anstalten einrichteten, welche gum religios jubischen Leben nothwendig gehörten. Amar wird uns nur von Jubenvierteln in London und Orford berichtet, man murbe aber fehr fehl gehen, wenn man die Existenz folder Juben= viertel in ben anderen Stäbten leugnen wollte.

Die eigentliche Jewry in London grenzte an die Barochieen St. Dlave, St. Micael und andere Rirchfpiele ber Refiben; 13). In bem Rubenviertel Londons ftand bie Barochialfirche von St. Dlave, mahrend bie Synagogen ber Juben fich in ben verfchiebenen, angrenzenben Stabttheilen befanben. So mar bie Stephans= Rirche ehemals eine jubische Synagoge, und viele jubische Bethäuser find später in Speicher und Raufhäuser verwandelt worben 14). In London befand fich auch ber Central=Begrab= nifplat ber Juben, auf welchem bie Leichen aus bem gangen Rönigreiche bestattet wurden. Denn in der ältesten Reit war es ben Juben in England nicht erlaubt, in ben einzelnen Städten, in benen fie wohnten, eigene Begrabnifplate anaulegen, sonbern bie Leichen mußten oft Tage lang ju Bagen nach London geführt werben 15). Diefer Begrabnigplat lag, weftlich vom St. Giles-Rirchhof, in bem Stadttheile Cripplegate, und murbe noch Sahrhunderte nachher "ber Jubengarten" genannt 16).

In Oxford bewohnten sie brei Kirchspiele St. Martin, St. Eduard und St. Albate, welche auch die "alte und neue Jubenstadt" genannt wurden 17). Hier stand ihre Synagoge

¹⁸⁾ Stow: Survey of London p. 105.

¹⁴⁾ So berichtet berfelbe Schriftfteller l. c. p. 104, baß in Lothsbury, einer Straße ber Parochie St. Olave, wo die Schmelzer und Gießer ihre Werkstätten hatten, und die wegen des Qualmes und Dunstes von wenigen Leuten betreten wurde, die Synagoge der Juden sich befunden habe. Dieselbe ist 1262 von den Bürgern Londons zers fiort und 1273 den Brüdern ode poenitentia Jesus oder den "Sad-Brüdern" als Wohnort angewiesen worden.

¹⁸⁾ Stow: Survey of London p. 113. Dieses Grundstud verblieb ben Juben als Gigenthum bis ju ihrer Berbannung und murbe nachs her jum Bau von Billen vertauft.

¹⁶) Bergi. Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti abbatis ed. W. Stubbs I p. 182. Hoveden, Annales ed. Stubbs II p. 137.

¹⁷⁾ Tovey: Anglia Judaica (Oxford 1738) p. 8. Woods: Historiae et antiquitates Oxonienses.

hier hatten sie auch ein öffentliches Lehrhaus, in welchem bie Rabbiner ber Gemeinde nicht nur Juden, sondern auch Christen, und besonders die christlichen Studenten der Universität in hebräischer Wissenschaft und Sprache unterzichteten. Aehnlich lauten auch die Nachrichten aus Stamsord, wo sie sich um 1068 niederließen. Sie bauten Synagogen und Schulen, in welchen bedeutende Männer über hebräische Disziplinen öffentlich vortrugen, legten sich auch eine große Bibliothek an, die später zur Zeit ihrer Berbannung in den Besitz eines benachbarten Klosters überging 18).

Ronig Wihlelm hinderte die Juden burchaus nicht, ihre Rrafte zu entfalten und ihre Gefdafte über bas gange Land und über bie Grenzen besfelben auszubehnen. Der Rormannenherzog hatte mabrend feiner gangen Regierung mit aufrührerischen Angelfachsen zu fampfen, seine faum errungene Berrichaft auf allen Seiten zu vertheibigen und auch fein Erbland, die Mormandie, gegen die Uebergriffe feines Lehnsberrn, bes Ronigs von Frankreich, ju ichugen, fo bag ihm wohl wenig Beit blieb, fich mit ben Berhaltniffen ber Juben naber ju beschäftigen und beschrankenbe Gefete gegen fie ju erlaffen. Es ift merkwürdig, bag auch bie Beiftlichkeit Eng= lands auf ben gahlreichen Synoben fich mit fübifchen Berbaltuiffen gar nicht beschäftigte. Es liegt bies an ber eigen= thumlichen Stellung, welche bie Beiftlichen in England ein= nahmen. Während in ben Staaten bes Festlands wie 3. B. in Spanien bie Concilien ben Ronigen bie Befete bictirten, während bort bie geiftliche Macht weit über ber weltlichen ftand, fo mar bas Berhältniß in England gerabe umgekehrt. bier war es bas Streben ber Berricher, bem Clerus feine allzugroßen Brivilegien zu gemähren und bie Bralaten mußten lange ringen, bis fie einen auch nur nennenswertben Einfluß auf bie Leitung ber Staatsangelegenheiten gewannen. Darum konnten bie Beiftlichen Englands auf ihren Ber-

¹⁸⁾ Peck: Antiquarian Annals of the town of Stamford (II. edition 1727) lib. IV. cap. II. p. 2 und Peck: l. c. lib. IX, c. 14. Leland: Comment. p. 321).

sammlungen teine Bestimmungen gegen bie Juben erlaffen, weil fie nicht ficher barauf rechnen konnten, bag ber Konig fie gutheißen und zur Ausführung bringen werbe. Dagegen haben auswärtige Rirchenversammlungen öfters Bestimmungen getroffen, bie auch von ben Ronigen Englands gum Gefet erhoben murben. So bestimmte bas Concil von Ronen im Sahre 1074 im XIV. Canon, "bag bie alteren Befete über bie Ruben entidieben aufrecht erhalten werben mußten, nach welchen fie nicht nur feine driftlichen Stlaven, sonbern auch nicht einmal driftliche Ammen halten burften." Bilhelm, ber an biefer Berfammlung theilnahm, ertheilte ben Bestimmungen bes Concils bie königliche Bestätigung und verlieh ihnen Gefetestraft für alle feine Lande, also auch für England. Daß biefer Canon, tropbem er vom Ronige fancti= onirt worben war und Gefeteefraft erlangt hatte, boch feine Wirfung verfehlte und öfters nicht befolgt murbe, zeigt icon ber Umftand, bag er auf fpateren Concilien wiederholt werben mußte. So ging es mit allen Concilienbeschluffen, die bie Edeibewand zwischen Juben und Chriften aufrichten wollten, fie wurden vom Bolte menig beachtet, und bie Bapfte faben fich genothigt, mit großem Nachdruck bie Ausführung ihrer Berordnungen ben Surften und bem Bolfe einzuschärfen. Bir wiffen übrigens aus fpaterer Beit, bag bas Beugniß einer Chriftin beswegen als ungultig angeseben murbe, weil fie biefem Canon entgegengehanbelt batte 19).

Weniger schon kounten bie englischen Geistlichen mit bem Sohne Wilhelms, Wilhelm Aufus zufrieden sein, der das Judenthum in merkwürdiger Weise begünstigte. Er veranstaltete in London eine öffentliche Disputation zwischen judischen Gelehrten und einigen Bischöfen, und schwur beim

^{1°)} Bessin: Concilia Rotomagensis provinciae (Rouen 1717) p. 66. Daß diese Berbot noch über ein Jahrhundert später in Krast war, zeigt die Stelle bei Ricardus Divisiensis: De redus gestis Ricardi I. ed. Stevenson (1838) p. 64. Dort wurde eine christliche Frau nicht als vollgültige Zeugin angesehen »quae contra Canones in eadem domo nutrierat Judaeolos.

heiligen Lucas — es war bies fein gewöhnlicher Schwur fich bemjenigen Betenntnig felbft anschließen zu wollen, welches in ber Disputation burch beffere Bernunftgrunde vertheibigt merben mürbe. Die geiftlichen Schriftsteller, welche uns biefe Begebenheiten berichten 20) find emport über biefes Borgeben bes Ronigs, ber fich in ber That burch feine maße Iofe Berachtung alles firchlichen Lebens bei ber Mitwelt febr verhaßt gemacht hat. Der Clerus mar über ben Ausgang bes Rampfes in großer Aufregung; man fürchtete, baß bas Chriftenthum fowohl burch bas Auftreten bes Konigs, wie burch einen etwaigen Sieg ber Gegner bei seinen Anhangern an Autorität verlieren konnte, - aber, fo berichten wenigstens bie geiftlichen Schriftfteller, bie Bifcofe fiegten, und mit Donner und Blit zeugte Gott felbft für bie Bahrheit bes driftlichen Glaubens. Die Juben behaupteten allerbings, nur burch Betrug, nicht aber burch Bernunftgrunde befiegt ju Als ber Ronig fich einft in Rouen aufhielt, tamen sein. mehrere Juben zu ihm und flagten, bag einige ihrer Glauben&= genoffen jum Cbriftenthum übergetreten maren. Sie boten ibm reiche Geschenke, bamit er biefe Abtrunnigen ihrem angestammten Glauben wieber juführen moge. Der Ronig nahm bie Geschenke an und versprach ben Juben, ihren Bunich zu erfüllen. Er ließ bie Apostaten zu fich tommen und zwang fie burd Drobungen, jum Jubenthum gurlidzutebren 21).

²⁰⁾ Wilhelm v. Malmesbury: Gesta regum Anglorum lib. IV §. 317, ed. Hardy p. 500. Eadmer: Historia novorum ed. Selden (London 1623) p. 47 berichtet nur die Bottommnisse in Rouen.

Malmesbury a. a. D. Tovey l. c. p. 7 erzählt noch einen anberen Fall, ber sich nur bei Eadmer a. a. D. sindet. Sin Jude habe dem Könige 60 Mark Silber versprochen, wenn er seinen Sohn Stephan, der zum Christenthum abgefallen war, wieder dem Judenthum zusühren werde. Der König konnte aber seinen Borsat nicht aussuhren und wollte von den schon erhaltenen 60 Mark nur die Hälfte wieder herausgeben. Diese Begebenheit ist nach Art der Schriftseller jener Zeit von vielen Wundern begleitet. Der heilige Stephan wäre in der Gestalt eines Jünglings vom himmel gekommen und hütte den Juden überredet,

Die Gleichaultiakeit, mit ber ber König alles Rirchliche behandelte, murbe vielleicht von feiner Sabfucht noch übertroffen, und er verftand es bie etwas reicheren Gelbmittel feiner jübischen Unterthanen für feine habsuchtigen Rwede gu Es ift ja allgemein befannt, bag Wilhelm bie benuken. Ergbisthumer, Bisthumer und Abteien nach bem Tobe ihrer Inhaber lange unbefett ließ, um aus ben Ginkunften berfelben seinen Schat zu fullen. Der Streit zwischen ihm und bem Erzbifchof Anfelm von Canterbury batte feinen Urfprung und feinen Grund einzig und allein in biefer Gelbgier bes Ronigs. Um nun möglichst viel Gelb berauszuschlagen, verpachtete er bie Einfunfte biefer hoben Aemter an jubifche Kinangmanner, bie ibm ungeheure Bachtfummen bafur gu gahlen hatten 22). Go leifteten ihm die Juben gute Dienfte, belfen ihm mit ihrem Belbe und ficherten fich fo bie Bunft bes Ronigs, ber ihnen, wie es icheint, mabrent feiner gangen Regierung ein milber und freundlicher Fürst ge= mesen ift.

Dieses Berhältniß zum Könige scheint auch unter ber Regierung heinrichs I. (1100—1135) basselbe geblieben zu sein, wenigstens sind uns keine Gesete und Berordnungen bekannt, welche ber Entwickelung ber jüdischen Berhältnisse hindernd in den Weg traten. Es scheint, daß die Juden unter der Regierung dieses herrschers in ein gesetliches, d. h. durch königliche Privilegien bestimmtes Berhältniß zum Staate getreten sind, und wenn wir die wenigen Aufzeichenungen, die sich in der einzigen uns erhaltenen Schapkammerzrolle heinrichs I. über Juden vorsinden, mit den etwas reicheren Belegen aus der Zeit heinrichs II. und Richards I. vergleichen, so werden wir erkennen, daß manche Gesetzesbestimmungen, die sich aus letzteren erschließen lassen, schon zur Beit des ersten heinrich in Kraft gewesen sind. Wir haben aus viel späterer Zeit eine Urkunde, welche uns einige Ans

Chrift ju werben und feinen Ramen (Stephan) anzunehmen, was auch ipater gefchah.

²²⁾ Beter v. Mois bei Fell: Rer. Angl. Script. vet. tom I p. 111.

beutungen über die Privilegien macht, beren die Juden unter Heinrich I. theilhaftig waren 28). König Johann bestätigte im Jahre 1200 die Privilegien der Judenschaft und bestimmte in der Einleitung seiner Bestätigungs-Urfunde, daß die Juden in ganz England und in der Normandie wohnen dürften, und sich aller der Privilegien, Freiheiten und Gewohnheitsrechte erfreuen sollten, welche ihnen zur Zeit seines Urgroße vaters Heinrich zu Theil geworden waren 24). Wir wissen nicht, welche Privilegien König Heinrich ihnen verliehen hat, auch sagt uns die Urtunde nichts Spezielles über die älteren Rechte der Juden 28). Soviel aber dürsen wie doch aus diesem Passus schließen, daß Heinrich I. ebenso wie seine Borgänger, die Juden in ihrem Handel und ihren Geschäften nicht beschänkte und ihnen die Freiheit ließ, Land- und Grundbesig in allen Städten seines Landes zu erwerben.

Das geschäftliche Leben, bem sich bie Juben mit allem Eifer hingaben, ließ sie boch bie geistigen Güter ihrer Religion nicht ganz vergessen. Streben nach Bilbung, sowie nach Renntniß ber religiösen Borschriften wie ber jübischwissenschaftlichen Literatur läßt sich bei ben bamaligen Juben Englands nicht verkennen. Ihre Lehrer mußten sie von Frankreich zu sich kommen lassen, ba in England selbst keine

²³⁾ Urfunde Johannes. Rotul. Chas. Aarum II Johannis No. 49 unter bem Titel: Carta Judaeorum Angliae, abgebruckt bei Madox History of the Exchequer (London 1769) vol. I p. 256. Note 1.

²⁴) Sciatis, nos concessisse omnibus Judaeis Angliae & Normanniae libere & honorifice habere residentiam in terra nostra et omnia illa de nobis tenenda, quae tenuerunt de rege H.(enrico) avo Patris nostri, & omnia illa, quae modo rationabiliter tenent in terris & feodis & Vadiis & Akatis suis, et quod habeant omnes Libertates & Consuetudines suas, sicut eas habuerunt tempore predicti Regis H. Avi patris nostri, melius, quietius & honorabilius.

²⁶⁾ Ob man auch zu dem Schluß berechtigt ift, daß Heinrich I. ben Juden alle die Rechte verliehen hat, die weiter in der Urkunde Johann's speciell angeführt werden, wie S. Cassel in Ersch u. Gruber's Encyclopädie II, XXVII p. 116 annimmt, scheint uns doch elwas zweiselhaft. Die folgenden Artikel scheinen vielmehr ein Privileg Heinzrich's II. zu sein.

Hochschulen bestanden, auf denen Meister und Lehrer bes Gefetes ausgebilbet werben tonnten. Diefe frangofischen Belehrten hielten öffentliche Bortrage für Jebermann, ber fie boren wollte, und gaben bamit ben Lehren bes Jubenthums eine Berbreitung, welche ben Beiftlichen fur bas Chriftenthum mehr als gefährlich erschien. Man fah fich genöthigt, in Stäbten, wo große Gemeinden bestanben, öffentlich gegen bas Jubenthum prebigen zu laffen. Go berichtet uns ber Stamforder Chronift, bag ber Aht Joffrib vom Croyland im Sahre 1109 einige Monche nach Cotenham fanbte, bamit fie in bem nabegelegenen Cambribge öffentlich gegen bas Jubenthum predigten. Rum erften Mal werben hier Juben in Cambridge ermähnt, und boch muffen fie icon großen Einfluß erlangt haben, wenn man in bicfer Beife gegen fie vorgeben mußte. Derfelbe Abt ichidte bie "Brüder" Elfin, Fregist und Sgrold nach bem Rlofter Bribthorft in ber Rabe von Stamford mit bem Auftrage, in Stamford gegen bas Jubenthum zu prebigen und fo "ben driftlichen Glauben gegen ben jubifden Unglauben gu ftarten 26)." Die Beiftlichfeit, die unter Beinrich I. an Giufluß gewann, begann fich gegen bas Rubenthum zu regen, ber lange gurudgehaltene Groll über bie gludliche Lage ber Ungläubigen, mußte jest jum Ausbrucke tommen, und man versuchte, mit allen mog= lichen Mitteln, bas Bolt gegen bas Jubenthum ju fanatifieren. Je größer ber Ginfluß ber Beiftlichen murbe, befto icharfer und energischer ihre Agitation gegen bas Jubenthum. möglichen Befculbigungen, mabre und unmahre, murben unter bem Bolke verbreitet, man icheute fich nicht, die lugen= Wahrheiten ju verfünben, haftesten Anklagen als ben Frieden amifden Chriften und Ruben gu ftoren, ber ben Beiftlichen von je ber ein Dorn im Auge mar. Dag man bie Juben als Betrüger und Bucherer verschrie, bag man fie als Kalfdmunger in ben Augen bes Bolfes verhaßt machen

²⁶) Peck: Antiquarian Annals of the town of Stamford lib. IV cap. XV p. 18, ungenou bei Margoliouth: History of the Jews in Great Britain (London 1846).

wollte, mar noch nicht bas Schlimmfte. Den geiftlichen Berren ftanden noch andere Mittel gur Berfügung, und fie haben im zwölften Sahrhundert öfters von ihnen Bebrauch gemacht. Unter ber Regierung Ronig Stephan's, welcher auf Beinrich I. folgte, tauchte nämlich in England bas Marchen auf, bag bie Juben turg vor ihrem Ofterfeste einen Chriften= fnaben ermorbet hatten, um fein Blut fur bas Baffab : Seft ju verwenden. Es ift bier nicht ber Ort, bie Bahrheit ober vielmehr die Unwahrheit biefer Anklage ju beweisen, aber es burfte nicht ohne Intereffe fein, an bem Buntte, wo bie Befoulbigung zum erften Dale aufraucht - benn es ift bis jest fein früherer Fall nachweisbar27) - alle Falle von angeblichen Chriftenmorben jufammenftellen, die mit ber jubifch-englischen Beschichte in Beziehung fteben. Es ift in ber That mert. würdig, wie oft fich bie Beschulbigung in England wieberbolte, und gerabe biefe auffallenbe Baufung muß alle Salle ftart verbächtigen. Unter jebem Ronig, ber mabrent bes amölften Nahrhunderis in England bas Scepter führte, follen bie Ruben minbeftens einmal einen Chriftenknaben ermorbet haben, und unter Beinrich II. find fie fogar zweimal biefes Berbrechens bezichtigt worben. Ift es bann aber nicht febr mertwürdig, bag bie Juben für bie ihnen gur Laft gelegten Chriftenmorbe niemals bestraft murben? Im zwölften Sahr= hundert wenigstens findet fich teine Spur von einer Strafe. ein Umftand, ber nach unferer Anficht, gegen bie Bahrbeit ber Beidulbigungen ftart in's Gewicht fällt. Die englischen Rönige haben ihre jubischen Unterthanen niemals geschont: bot fich eine Belegenheit, Belb zu erpreffen, fo liegen fie biefelbe nicht unbenutt vorübergeben, und es ift taum glaublich, bak fie folde Berbrechen, wie ben Dorb eines Chriftentinbes. nicht wenigstens burch bobe Belbbugen fühnen ließen. find bie Einzelheiten, welche uns in zwei Sallen mitgetheilt

²⁵⁾ Der alteste Fall, ber von Gray: Geschichte ber Juden VI S. 201 mitgetheilt wird, ift die Beschuldigung von Blois vom Jahre 1171, welche zu der blutigen Berfolgung führte. Dieses Ereigniß fällt saft 2 Decennien nach dem Tode Stephans.

werben, fo mertwürdiger Ratur, daß fie ben Glanben an Die Wahrheit ber Anklagen ftark erschüttern. Bum erften Male taucht also bie Beschulbigung unter Stephan von Blois auf, unter welchem bie Juben von Normich einen Chriften-Inaben mit Namen William ermorbet haben sollen 28). 3m Jahre 1168 29) wieberholte sich bie Anklage in Gloucester, wo uns gludlicherweife einige Einzelheiten erhalten finb 80). Sie find febr munberbar und zeigen uns gang beutlich, wie folde Anklagen entftanben, ober vielmehr, wie fie gemacht wurden. Die Juben, fo wird ergablt, fahlen einen Anaben mit Ramen Harolb am 21. Februar und hielten ihn bis jum 17. März verborgen. An biefem Tage tamen febr viele Juben aus gang England zusammen und logen ben Bürgern von Gloucester vor, fie maren gu einer Be= foneibungsfeier, alfo ju einem religios gebotenen Fefte, in so großer Rabl zusammengekommen. In ber Racht ware bann ber Anabe unter graflicen Qualen zu Tobe ge= martert worben. Aber, fügt ber Chronist, bem wir biese Schilberung entnehmen, hingu, "es war tein Chrift anwesenb, welcher die Qualen bes Knaben mit angesehen ober sein Gefdrei gehört hatte, auch haben bie Ruben niemals etwas verrathen 21)?" Und woher entstand die Anklage? Rach einigen Tagen ware ber Knabe aus bem Baffer gezogen worben, ba hatte man feinen Rorper mit Brandwunden bebedt gefunden, Dornen auf bem Ropfe und fluffiges Bachs in ben Augen und Ohren, und man vermuthete und nahm an (!), daß ber Knabe erft zu Tobe gemartert uub bann ins Baffer geworfen worben fei. Diefer Bericht tann

²⁸⁾ Buerft im Saxon Chronicle ed. Ingram p. 369, bann von fast allen Annalisten nacherzählt.

²⁹⁾ Richt wie bei Tovey im Jahre 1160.

³⁰ Historia et charrularium monasterii St. Petri Gloucestitae ed. Hart (London 1868) vol. I p. 20.

³¹) Nullus quippe Christianus interfuit, qui vel poenas ejusdem vidisset aut audisset, nec ab ullo Judaeo quidquid inde comperimus proditum esse. id. ibid.

auf Riemanden ben Ginbrud ber Bahrhaftigfeit machen; ber Berichterstatter felbst scheint nicht gang an bie Bahrheit bes Erzählten glauben zu wollen, obgleich er boch an bem Orte lebte, wo die That geschehen sein foll, und bemnach bie ficherften und beften Berichte haben mußte. Rann man benn auch wirklich annehmen, bag es ben guben möglich war, einen Anaben zu stehlen und ihn fast einen Monat verstect zu halten, ohne daß fie gezwungen bei Пď worben maren, ihn herauszugeben? Man fieht, mit welchen plumpen Erfindungen man bas niebere Bolt gegen bie Juden aufftachelu wollte. Rum britten Male werben bie Juben pon St. Ebmund im Rahre 1180 bes Chriftenmorbes beschuldigt, und jum vierten Male endlich wird bie Anklage in Bindefter erhoben, mo ein Rube einen Chriftenknaben getöbtet haben foll, ber ihm ju biefem Zwed von einem Geichaftsfreunde in Frankreich eigens jugefandt murbe39). biefem Kalle tommt es fogar zu einer gerichtlichen Untersuchung, aber bie beiben Zeugen werben für ungultig erklärt, bie Richter werben von ben Juben bestochen und ber Angeflagte tommt mit einer fleinen Gelbstrafe bavon.

Alle biese Geschichten wurden vom Bolke jedensfalls geglaubt, und boch gelang es den Geistlichen nicht, die Bolkswuth gegen die ihnen verhaßten Juden zu entsesseln. Es mußten noch andere Zeiten kommen, noch ganz andere Berhältnisse, die das englische Bolk sich zu gewaltsamen Schritten gegen die Juden verleiten ließ. Die religiöse Bezgeisterung, die sich der christlichen Welt nach den gewaltigen Kreuzespredigten bemächtigt hatte, und die in Deutschlandschon am Ausgange des elsten Jahrhunderts eine große Zahl jüdischer Märtyrer gesordert hatte, hatte das englische Bolk in seiner Gesammtheit noch nicht ergriffen. Schon im ersten Kreuzzuge kämpsten einzelne englische Rittergegen die Sarazenen, aber das Bolk war ihm im allgemeinen fern geblieben.

³²⁾ Ricardus Divisioneis: De rebus gestis Ricardi I. a. a. 1192, ed. Stevenson p. 59-64 (vergl. Ann. 19).

Auch ber zweite Kreuzzug, ber in die Zeit König Stephan's fällt und ber von den beiden mächtigsten Fürsten des Continents unternommen wurde, wedte in England noch keine Begeisterung. So lange ein britischer König sich nicht selbst an die Spize seines Bolkes stellte und zum Zuge in's heilige Land aufforderte, so lange konnte sich die große Masse des Bolkes trot aller Kreuzpredigten und papstlichen Ermahnungen für den heiligen Zug nicht erwärmen.

Die Kreuzzugsbegeisterung erft hat überall ben Fanatismus ber Christen gegen die Juden hervorgerusen, aus dem religiösen Enthusiasmus resultiren erft die Gräuelthaten des verblendeten und irregeleiteten Bolkes, und darum nütten alle Erzählungen und Fabeln von ermordeten Christenkindern, mochten sie sich noch so sehr häusen, den Geistlichen für ihre Zwecke recht wenig, es sollte noch einige Zeit dauern, dis diese Ziele auch ohne diese Märchen erreicht wurden.

Wir haben uns bei biefen Anklagen und Beschulbigungen, bie gegen bas Judenthum vorgebracht wurden, etwas länger aufgehalten, weil sich aus ihnen die Bestrebungen der Geistlichen gegen das Judeuthum erkennen lassen, Bestrebungen, die sich nur dann geltend machten, wenn die Geistlichen selbst eine machtvolle Stellung im Reiche einnahmen, wie es ja unter Stephan der Fall war.

Welche Stellung ber König felbft ben Juben gegenüber einnahm, tonnen wir nicht mehr mit Bestimmtheit sagen. Bon ben Schapkammerrollen aus seiner Regierung ift uns teine einzige erhalten 38), und in ben wenigen Urkunden finbet

³⁵⁾ Sine Rolle wird noch bei Madox in seiner ausgezeichneten Geschichte bes Exchequer immer unter dem 5. Jahr Stephans angeführt, obgleich er selbst in seinem Buche II. p. 476 in einer besonderen, genauen Untersuchung über diese Stelle sich dasur entscheibet, daß dieselbe der Regierungszeit Deinrich's I. angehört Die Frage ist wohl jett durch die Untersuchungen Joseph Hunters, der diese Rolle sür die Record-Commission 1833 herausgegeben hat, endgültig entschieden. Hunter hat bewiesen, daß diese Rolle die Ginnahmen dessenigen Jahres verzeichnet, welches mit dem 29. September 1130 seinen Abschluß erreichte, also das

sich Richts über jübische Berhältnisse. Der König lag ja fast während seiner ganzen Regierung mit seiner Gegnerin Mathilbe und späterhin mit beren Sohn und Erben, Heinrich von Anjou, im Ramps, wie hätte er sich da um jüdische Berzhältnisse kümmern können. Bon einigen Gelberpressungen Stephans und der Raiserin Mathilde, unter denen die Juden von Oxford namentlich zu leiden gehabt haben sollen, haben wir in den gleichzeitigen Quellen teine Spur sinden können. (Fortsetzung folgt.)

^{30.} und einen Theil bes 31. Regierungsjahres heinrichs L, welcher feine Regierung am 5. August angetreten hat (Introduction p. XV).

Eine medicinische hebraifche Sandschrift

beschrieben von

D. Steinichneider.

Der bide Bergamentband in kleinem Quartformat, im Befite bes Dr. Berliner, ber bier befdrieben merben foll, zeigt fein beutsches Baterland - mahrscheinlich Sachsen - an allen Eden, auch im eigentlichen Sinne bes Wortes. rabe und ichief geschnitten, halbe und gange Blätter roben Materials, bis in bie Eden beschrieben (in kleiner, enger Schrift), von Schmut und Waffer bis jur Unleserlichkeit beicabigt, in ftarten, von Burmern burchlöcherten Solzbedeln, beren früherer Leberüberzug kaum noch kenntlich, bietet bas Bud äußerlich bas Bilb ber Rummerlichkeit und bes Elenbs, in welchem beutsche Juben von ber Bilbung ihrer Brüber in ben Lanbern ber Biffenschaft fich aneigneten, mas ihnen verschiebene Umftanbe juganglich machten. Der Inhalt, größten Theils (K. 35 - 204, K. 215 b-220) von berfelben Band (auf beren Alter wir zurudtommen), reprafentirt mahricheinlich bie medicinifche Bibliothet eines beutschen Arztes, ber bas Sanze als eine Einheit ansah, wie bas namentlich in medibicinischen Collectaneen nicht felten vorkommt, und mit einer, jum Theil verblagten und unleferlichen, fortlaufenden Randjahl (in hebr. Buchstaben) verfah. Ein baraus ohne Spftem und Sachverftanbniß gezogenes Regifter enthält eine Seite bes an ben Borberbedel geflebten Blattes. Ein vollstänbiges Register ber 942 Rummern (bie wir burch & bezeichnen werben) in größerer Schrift nimmt Bl. 1-19a (also 37 Seiten) ein 1).

¹⁾ Der urfprüngliche Cober begann wohl mit bem 31. Blatt; bis bahin find einzelne Blatter von verschiebener Sand und verschiebenem

Wie jeber berartige Band, enthält auch unserer einzelne, zum Theil an leer gebliebenen Ausgängen eingetragene Notizen, welche auch eine genaue Beschreibung meist ignorirt. Unser Augenmert wird natürlich weniger auf die Materie, als auf die, oft nicht leichte Abgrenzung der Bestandt theile gerichtet sein. Es wird die anderweitig sichergestellte Auszählung einiger Hauptwerke uns auf den interessanten Neberseher aus dem Lateinischen um 1197–99 führen und Gelegenheit zur weiteren Erörterung über denselben darbieten, welche zur Berichtigung des im Magazin (X, 108) Gesagten bienen.

1. (F. 19 bis). Johann von Bourgogne aus Liége (F. 19 bis). Johann von Bourgogne aus Liége (יאונים in der Borrede) über die Peft, überschrieben: בעיפוש האויר והדבר בים [בר כון] מאכר נכבר Die Borrede des Berfassers beginnt: אמר המחבר האויר והדבר בים בים בר מנון מאכר הימים רבים הוא מעושש; nachdem er Galen über Fieber, hipocrates über Epidemie, den שר הרוסאים שר הרוסאים we (einer von diesen Beiden), Avicenna und Averroes citirt hat, bemerkt er, daß er schon am Ansang dieser Pest in seiner Gegend שנת כיב einen kleinen Tractat darüber versaßt habe, wovon Biele eine Abschrift nahmen, beginnend אלי אלי וכר

An diefe Borrebe knüpft ber Nebersetzer aus bem Lateinischen, Benjamin b. Isak aus Carcaffonne (Ground), folgende Worte:

ואני הקמן כאיכות וכמעלה כנימין ב"ר יצחק קרקשוני המעתיק בראותי זה הקונמרס סגור וחתום כאוצרותם סנוסה ומאומת ע"י רופאים נכבדים והיה זה הקונדרס (a) סגור וחתום באוצרותם שמתי כל השתדלותי להוציאו מתחת ידם ולהעתיקו מלשונם אל לשון הקדש יען יהיה לנו לעזר ולתפארת וגם לבאים אחרינו והתהלה לעוזר אמן.

תתחיל כזכרון ההנחנה ואוטר: Das Enbe fceint (f. 20). ראוי לההר אמנם בעיר מונסישלייר Das Enbe fceint (f. 20). ראוי לההר שמכירים אותם ונסו מנולותם ועלה בידם Dann heißt es:

Format. Bl. 221—2 (angeheftet) Rotizen, zum Theil aus Randgloffen bes I. Buches [Canon] кончески; f. 222b zeichnet sich ber Besther Manachom c"7. Salman с"7.

(?) . . . . עד כאן מהגהנת המחבר מכאן ואילך דעת ה. Folgen Recepte von Mesue (בן מסוייא), Razi, Avicenna, u. ohne Autor; Enbe (f. 20 unten) הי שעות לפי ההרגל.

Der Berf. ist ber, als Johannes cum Barba bekannte Arzt aus Löwen (Liège), nicht Lyons, wie der Pariser Catalog n. 1191° angiebt, wo der Titel אלדי lautet. Das Jahr "22" (1362?) ist durch unsere HS. gesichert. Rach den Notizen, welche ich über den Autor und seine Schristen an verschiedenen Stellen gegeben (s. H. XVII, 57, XXI, 98, Letteratura Ital. dei giudei p. 44) ist das Berhältniß der 2 hebräisch übersetzten Gutachten (das andere in Wien n. 158 und Paris 1124 b unter dem Namen Ramen paris, Cod. Leeuwarden 2 ist zweiselhaft) zu den, lateinisch, französisch v. J. 1365 u. englisch erhaltenen Schristen noch unsicher. Die oben erwähnte Schrift ans. אלי אל, wird in Cod. Ash mol. 1443 mit dem Ansang Deus deorum citirt, nebst einer anderen, ans. Cum nimium propter instans tempus epidimiale. In Ersurt liegt ein latein. Schreiben vom J. 1370.

2. (F. 20 b, 21 a) מועיאה. בחונארורי שהשרה היציאה. Ein Gutachten an die avogadori in Benedig betreffend messer Luisi Justiniano — מחניינו יושטיניינו האיסי יושטיניינו ביותר ב

¹⁾ Ein römischer Aguerius, Bf. eines trattato della natura del seto, ist in ben mir zugänglichen Quellen nicht zu finden.

fpräch (דברים דישוניקשי disonesti) angetroffen, ohne Umarmung ober Kuß zu sehen, und dem Andrea Justiniano dieß einmal mitgetheilt. Ende: האתם חדונו כסי חכמתכם.

Ueber Salomo Sason ist mir keine anberweitige Duelle bekannt.

Fol. 21 b enthält Notizen, unt. And. einen magischen Ring gegen Epilepsie und einen deutschen Spruch: "Bärmutter, Kindmutter מלונית כת סלונית בת סלונית ופעל ופעל וויך ווידר סלונית בת מושמער דייזיר סלונית בת סלונית ווידר ווידר שושל ווידר עודר ווידר ווידר עודר ווידר שווידר שו

- 3. (F. 22—23). Schluß einer mebicinischen Schrift und eine fleine Abhandlung von David Gerschoni. Anf. בשם אל עולם. ההדרוקן הוא חולי מחלים הקשים ונקרא בלשון יון והדם אל עולם. ההדרופיקו יהיה מחלי כח הככד המבעולת (סו) הדם Unterscheibet Arten ber Wassersucht. Ein zweiter (am Rande 'ב' turzer במחורים והם הנקראים תחתוניות: Biber Sömorrhoiden beginnt: הנחר, והמקיים והנוזר, הנה היא מנחה :Bider Siehe auch unten n. 35.
- 4. (F. 23—24, von berfelben Schrift) über Leberfrankheiten, Wassersucht (אדרוסישי), Milztrankheiten. S. unt. n. 35. 3 u. 4 find im Inder § 1, 2.
- 5. (F. 25,—26a) Fragment, ober Auszüge aus einem (latein.?) Antibotarium, z. B. n. 24 פולביש שאכלו הכהנים ... 3m Index § 14—34.

¹⁾ Ein Chirurg maistre Chajjm wurde 1288 in Tropes verbrannt.

- 7. (F. 28b) Anbere Urologie: מראה השתן. כל מי שיכון ללמוד מראה השתן יבא הנה ואלמדנו Behanbelt 5 Arten, beren Namen auß bem Griech. ober Lateinischen stammen, z. B. מיטרוניו גלאווקא. Enbet wahrscheinlich F. 29 מיטרוניו גלאווקא. כך אטר אבוקרט.

Diese sammtlichen urologischen Stücke, sehr ftark versblaßt, find vielleicht später eingeheftet; ber Index kennt fie nicht. Eine genauere Bergleichung mit anderen urologischen Schriften (H. B. VIII, 98, XVII, 112 C 2c.) konnte ich nicht ausstühren.

9. (F. 31—32 b) Fragment eines Antibotarium (§ 38—60); die Schlagwörter find in großer Quadratschrift, thetlweise mit Bocalen versehen: § 51: pulvis gloriosissimus מלך מסיסלא (wohl Sicilia) עשאה האלכטנדר אכל ארה. ברצון בכל יום

Schon § 59 ift von anderer Hand fortgesett, eben fo g. 33, wo § 62 ein Zaubermittel (vermitelft eines Pfalters), gestohlenes Gut ju entbeden.

F. 33 b ein aftrologisches Fragment, mit einem kalens barischen Memorialvers: אריר בכל נרלות דיעה in 7 Reilen.

10. (F. 34) שמות מעשנים כלשון רינום. Ramen von Räuch erungen mit beutscher Uebersetzung, vielleicht von sprachlichem Interesse. — Die Rückeite bieses Halbblattes

ist wieberum von anberer Hanb, enthält unt. Anb. אילו שלשה בסי מישמר שְנְרְרָא הרוסא. לעשות ארמה לסלשמר וכי Sendra ber Arzt ist wohl ein Jube namens Alexanber?

- 11. (F. 35) Ende eines Berzeichnisses von Heilmitteln, welches offenbar nach dem lateinischen Alphabet geordnet war, mit einigen Nachträgen, vielleicht eines der sogen. Synonyma. Die ersten 2 Artikel sind: רוש מריניש זי רחץ (Sees Rosen), und יריוש ריש מוף, bann folgen Wörter, die mit wansfangen, also s.
- 12. (baselbst) המעלות שמח מססר המעלות Aamen aus bem Buche de gradibus mit Erklärung; anf. רושש רחץ, bann שיליש, also ein Glosfar in beutscher Sprache zu der hebr. Nebersetung von Constantin's Buche (aus ibn al-Dschezzar) unvollst. Fol. 35 de Col. 2 liest man שירבא אינשטני מוח מסר המעלות כלטין כך שבו שהולך דרך אַה בִיה סֵיה ער שף
   Circa instans heißt daß Werk des Watth. Platoarius, nach seinen Ansangsworten und wird hier nur als Buch der Grade bezeichnet, insofern es, wie daß so betitelte Buch des Constantinus einsache Heilmittel behandelt. Der Verzsasser des Inder hat den ganzen Inhalt von F. 33 dis hieher unter § 63 ausgezählt.

Es folgen nun als § 64-77 verschiebene Anweisungen.

- Fol. 37 find Defen, Retorten u. bgl. zur Bereitung von Mitteln (ob aus Zahrawi?) abgebilbet.
- 14. (%. 37 a b) (Succedanea) Quidproquo: קְרְיְאַקְּרְיְּקְן זה הספר נקרא קריטפרוקו פירוש מן (ס) עשבים מין בשמים מין הזרעים ומשאר ענינים שאם לא תמנא זה או תקח זה ויהיה כמוהו בכחו בשירוף ומשאר ענינים שאם לא תמנא זה או תקח זה ויהיה כמוהו בכחו בשירוף או במשירות, אם לא תמצא זה תקח זה הקח זה הקח זה הלוספר (ס) או במשירות, אם לא תמצא זה תקח זה bloge Umfdreibung eines alphabetifch georbneten lateinischen

שר צבי בשר צבי , ארישמולוגיא רומא פרקנומחונף, בשר צבי , שרישמולוגיא רומא במר בי בשר בי עום . בשר בי עום במקום זה במקר מה במקרו ורי עום ...

Berwandt mit unserem Berzeichniffe icheinen einige anbere ohne Titel: 1. BS. Oppenh. 1138 F. 155 (bei Reubauer n. 2134°b nicht als Succebanea bezeichnet); es fehlt bie Salfte bes Buchftabes 's bis jur Salfte von b, anf. בייתי בייתי במקום רומא בייתי . — 2. München 231 (Bir= dow's Ardiv Bb. 39 G. 309), welches ich zur Herausgabe copirt habe, nach einer Borbemerkung (דעל דבר זה בחנו הרופאים וכר שקדים מרים אסינצי או סרי נרעיני אסרסקים) beginnenb: החת שקדים מרים אסינצי או סרי חחת אריסטולושיא שריגי נפן שרופח; hier ging also im Drigi= nal amygdala amara ber Ariftolodia voran. - 3. BS. Floreng 530 R. 10-15 (bas Stud blieb von Biscioni unbeachtet), nach Mittheilung Lafinio's vom Marg 1868 beginnenb: 2 ה׳ כ׳ ו׳ א׳. בעבור שלפעמים יקרה שאינם נמצאים קצת הרפואות הצריכים לרופאים נאטר הדברים בקצרה שנוכל לשים בטקומם. ונסדר אותם על סדר האלפ"א כיתיא למען ירוץ קורא בו. אות האליף. תחת אריסמולוגיאה ענולה וארוכה יושם רומא כפלים. תחת אקאציאה יושם מיצוי לוישמיקו. Die Seiten bes ms. find aber nur theilweise beschrieben, einige taum begonnen. Lafinio gablte 243 Artitel, wovon מעו ב 54, anf ב חער 5 fommen, Enbe: אות התיון. תחת תמרים יושם תאנים ישנים. תחת תימו יושם טמורייא. תחת תמרינדי יושם סרונא רטישאי יכשים. Offenbar hat ber Anonymus, welcher eine Umftellung nach hebraifchem Alphabet vorgenommen, ami= ichen ben Buchftaben Raum gelaffen. Ueber ben Inhalt und Anfang bes חמורת הסמים, angeblich von Dioscorides, überfett von Afarja Bonafour (über welchen f. 5 B. VIII,85) in Cob. Paris 1124 b (vgl. Birchow's Archiv Bb. 86 S. 122) läßt uns ber Catalog, auch Reubauers Rotig (Rev. Et. j. VI, 46) in Stic.

Wahrscheinlich liegt allen hebräischen Berzeichniffen ein lateinisches zu Grunde, worüber mir im Augenblick nur folgende Notizen zu Geboten stehen.

י) Eine SE. Edapira's bie id 1881 burdjah, enthält (in hebr. Sett.) אסארון בדלה וונה וניף מן אלוג וסרס. אוון מדס. אוונה מן אלחמאמה. וונה מן אלחמאמה.

Saller (Bibliotheca medica I, 439, 479) bemerkt: Lib. Quid pro quo, s. collectio rerum, quae certa cognatione conjuncta non absque periculo aliae pro aliis adhiberi possunt, incerti actoris opusculum, fere cum Mesue prodiit Ven. 1495, 1561, (Bibl. bot. I, 220). 1602 fol. etc. (fo Saller). Multa absurda continet. Quis stercus bovis aloes loco usurpet? Bgl. auch Choulant, Buchert. S. 291. Dies gebr. Quid pro quo (Mesue II, 235) beginnt: Aristolochiae rotundae loco longa, vel pondus aequale Zurumbet, i. e. Zedoaria, Enbe: pro Zingibre pyrethrum. Es scheint aus Galen u. Avicenna gezogen. Nach Renzi (Coll. Salernit. I, 232) wird es von einigen bem Matth. Blatearius bei= gelegt! Es finbet fich eine BE. v. 3. 1305 in Cob. Paris 6964' hinter ben Synonyma ju Nicolaus (Renzi II, 125). Cob. Paris 68947 beginnt: Pro Aristol. retunda ruta domestica in duplo (Renzi II, 1177), also wie Cob. Oppenh.

15. (F. 39b—41) הנהגת הבריאות מרכינו משה (nod) אנו § 92 gerechnet, שם סרק רביעי mitangegeben ift!) ift ein Excerpt auß Mischne Thora deß Maimonideß, הלפוח דעות Rap. 3, 4; auch zuleßt הבראות.

16. (F. 41—49 b, § 92—182, Anfang unbezeichnet, noch zum Borangehenden gezählt!). Chyrurgie eines Anosnymus בשנת ברכה והצלחה אתחיל לכתוב מעשה ידי אומן. Ob bies ein eigentlicher Titel (wie im Pariser Catalog n. 1165° angegeben wird) oder eine sachliche Bezeichnung sei, läßt sich nicht ermitteln, da die Schrift ohne Borrebe beginnt: ארם כי

עורו (P. נוניתק; vgl. unten ח. 26; פולי פורפו. למכה אוכל הכשר (!) ארסיניק במיץ עלי פורפו. משמיק מעלה כשר, bann סליק הקבלות. Ungezählte Abtheilungen werben als wer bezeichnet (ber Inber hat fie nur theilweise burch größere Schrift biefes Wortes in besonderer Beile ber-ער כאן דברתי מכל מיני החוליים (זם) ישר כאן דברתי מכל מיני החוליים (זם) vorgehoben. Fol. 46 heißt es: המקרים בשוקיים וסיימתי כל השער תיל. ואחר שרברתי מכל מיני החוליים אכאר כל האותות מהם זה אהר זה ופעולותיהם כפי ראות עיני בחוך (fo) כחוך. Der Berf., ber fehr häufig bie Pragis feines verftorbenen Baters und feine eigene ermahnt, mar offenbar ein Jube, ba er Krante als שקצית, שקץ, נוי (K. 45) bezeichnet. Er ermähnt nicht Autoren, aber "Aerzte"; ק. 3. 3. אנשים רבים ומפי רופאים אחרים 3 3. 3. אנשים רבים ומפי רופאים (סן) ממני לכרו (סן) דרע כאמת כי הוא משובח 36. אַ מומחים וכך נסיתי ממני לכרו מאד בפי כל חכמי רומי והוא נקרא תחבושת קומו ריל ידו בכל כי יש לו סגולות רבוח, ונקרא בלשון ערב מרהם נכלי. Der arabijoje Ramen ift einer Mittelquelle entnommen; fonft führt er nur an und gebraucht lateinische Ausbrude, wie רוםשורי (rupturae), מישמולא (fistula) u. bgl. - Die Brufung biefer Corift burch einen Sachfundigen mare munichenswerth.

17. (F. 49b—59b § 182—302) Ruggiero's¹) (Roger aus Parma) Chyrurgie in 4 Theilen in ber Bearbeitung bes Orlando (Roland) aus Parma. Heberschrift: רתיר אבוקרש שהגלגלת Allein bas zunächst Folgenbe, — Anf. אשר אבוקרש שהגלגלת; allein bas zunächst Folgenbe, — Anf. אשר אבוקרש שהגלגלת allein bas zunächst Geschirns, Monate und Säfte, gobiat u. 12 Glieber — gehört nicht zu diesem Buche, bessen und Allein erra gehört nicht zu diesem Buche, bessen Infang מפר החבורות והנגעים שצריך בהם סעולות הידים החבשה נחלקת לב' ענינים, החלק האחר לפעולת היופא והשני לידע החבשה. ועל כן חלק (ס) לחבשה ולשלאכה. בשלשה ענינים פעולת הוש המלאכה שבאותה (ס) הרופא ראוי (ס) הישב והאלו (מושקה משרים וסעולת הידים וכו מן המאכל ומן המשקה ותרבה [הרבה] ספרים מתוכנים ומשלאכת הידים לא מצאנו ספר ואם מצאנו [מתונוי מושלאכה חבר ספר זה הנקרא (יצימי (מושלאכה חבר ספר זה הנקרא בהרבה והברו ומשיעום הספרים שמצא מזאת המלאכה חבר ספר זה הנקרא בהרבים וואהביו ומשיעום הספרים שמצא מזאת המלאכה חבר ספר זה הנקרא בהרבים וואהביו ומשיעום הספרים שמצא מזאת המלאכה חבר ספר זה הנקרא בדוביו ואוהביו ומשיעום הספרים שמצא מזאת המלאכה חבר ספר זה הנקרא

¹⁾ Bgl. באר לחי bei be Gunzburg zu התיירו (Jubelschr.) S. 95.

שמו שורגייאה. כתחלת הספר נשאל אלו ההי דכרים. מהו ההבגה (!) יועיל!) ההבנה ותועלת זה הספר וכרי וזהו התחלת הספר. ההבנה הוא ענין מותר (?) או ענין תמיד או ענין נוסף תחלק... הזאת (ס!) הפעולה לדי מותר (?) או ענין חמיד או ענין נוסף. חלקים לפי הפוך חלקי הנוף וכרי.

תחלת הספר הוא כך שתחזל הספר על דרך : Dann (§. 60): בחלם החלם רונייר ליוד פיי שרויי בלשון יוון גאיה (!) בעבור שהשורייא החכם רונייר ליוד פיי שרויי בלשון יוון גאיה (!) בעבור שהשורייא (eine boppelt corrumpirte Erflärung beß griech. Ehirurgie). Dann folgt erft ber Anfang beß eigentant לדבר על תחלואי הראש בעבור שהוא יותר בתחלה צריך לדבר על חשוב . . . מה יסוד אמתי לכל כחות הנפש. בתחלה צריך לדבר על הראש ואחריו על כל האברים בעבור שהרעת והגענוע כולם עוברים עליו. הפילוסופים הקדמונים אמרו שהראש הוא השורש לכל אברי הגוף ודמו אותו לאילן הפוך שהראש הוא שורשו . . . בתחלה גדבר על הגולגלת (סף) ואמרו שחנפש שוכנת בראש . . . בתחלה גדבר על הגולגלת שהוא צריך פעולה חשובה מכל הגוף אמנם גדבר על המוח של ראש מעמ. המוח הוא לבן ולח וקל.

Th. II (F. 55) beginnt mit einer Entschuldigung für die Aussührlichkeit des I. Th. (über die Theile des Kopses). In solchen Stellen giebt sich die Unbeholfenheit des Uberssetzers, abgesehen von der Uncorrectheit des Abschreibers, besonders kund. Die Bordemerkung zu III hat er auf 2 Zeilen reducirt. Th. II (F. 55) behandelt den Hals und dessen Theile, Th. III (F. 57b) die unteren Theile des Körpers; Th. IV (F. 59b) beginnt mit איי אור איי אור לנדו (הוא מסארמא לבי יכולתי הלכתי אחרי ברי בוניר בהכם ההמסחר מה שלמדתי ומה ששמעתי מרכותי, ואני האני השם שיסלה לכל המאתי אמן אמן אמן סלה תם תשלם תהלה מהי השם שיסלה לכל המאתי אמן אמן אמן סלה תם תשלם תהלה לכלד עולם.

Die Umarbeitung ber Chirurgie Roger's (Ruggiero) burch feinen Schüler Roland von Parma (1267,—1264 in Birchow's Archiv Bb. 40 S. 118) finbet sich mit bem-

¹⁾ lies יוילת, f. Anhang aus bem Texte.

²⁾ Bielleicht richtiger bier "nach Art Rogers", als im Lateinischen.

selben Titel in Cob. Paris 1165 4, unter bem Titel Rolandina bafelbst Werk 10 in einer anderen gleichfalls anonymen Nebersetzung. — Eine Bergleichung bes Originals s. im Anhange.

Folgt ein Gebicht: חרחת, von 10 Berfen, auf.

enbenb: אמנם להאיר עין מחשך עין שוכרים דלתי תכונה כי לכך נוצרתי. Hierauf (F. 60) eine Tabelle ber Zobiakalbilber mit ben ihnen entsprechenden Gliebern des Körpers, und Rotizen, barunter (§ 306) אישרוף הראוי לכל ארם כשי הריר אליי, ein Syrup nach Mittheilung eines Elia, wie wahrscheinlich ber Namen lautet.

18. (F. 60 b—68, § 308—410) ohne Uberschrift und Schlußbemertung, einsache Heilmittel mit Angabe ihrer Grade, Heilfraft und Anwendung, offenbar in 4, äußerlich nicht unterschiedenen Reihen eines lateinischen Alphabets; nämlich I von אינולא bis יסוקרי (Aacharum) § 348; Il von אינולא bis אינולא § 356; III אינולא און אינולא און עווא שלויה und אינול (Yuula) § 356; III אינולא און שלויה und שלויה (Augelus castus) אינולא און און (xiloaloes); Ende

¹⁾ Philagrius? ober Philaret? vgl. יל היושר im ס' (&. B. XVII, 116); ober Afladius, Fledius (Pallabius?), f. &. B. XIX, 87, אדיי in Catal. Straßburg S. 8 leste Beile (aus Biatic.).

²⁾ Themison? Gine Schrift über Blantago ober Arnogloffa wird bemselben in ben mir juganglichen Quellen (haefer I, 269, Britfl I, 314) nicht beigelegt.

ספר היושר ericheint als ein Mittel zum Arepaniren im ספר היושר

genannt ift, so hat der Berfasser unserer Schrift schwerlich bas anonyme arte (s. oben S. 187) benutt.

- 20. (F. 76b) Notigen, beren Berhältniß nicht anzugeben ift, ba jest minbestens 1 Blatt fehlt, wahrscheinlich mehr, wie man aus ber Ranbzählung und bem Inber (F. 11) ersieht.
- § 502 enthält nur bie, fortlaufenb geschriebenen, vier Doppelzeilen, welche im Magazin XI, 96 (u. im Sonberab=

⁽Enbe X. Jahrh. j. S. B. XVII, 117); cd scheint also nicht Ramen eines Instrumentes. Wit einer Salbe von Auripigment rasiren sich bekanntlich noch beute orthodoxe Juben.

¹⁾ ברי מוייל (lieft man auch am Anfang ber Borrebe in ber SS. Schonblum (Catal. 1885 S. 4 n. 19), jest in ber biefigen t. Bibliothet, ms, or, 397 Oct. Jatob mar ein Bruber bes (im XIII, 36, lebenben) Bf. bes worn o. In meinen Scerpten aus Cob. Oppenh. 1138 F. hatte ich irrthumlich K. 29 notirt und glaubte baber bic betr. Stelle fehle in Cob. Samb. (S. B. XVII, 60); allein fie fteht (wie auch m beweift) im Antibot. felbft F. 120 b; f. Reubauer, Catal. p. 734 n. 2134; berfelbe theilte mir furglich bie Anmertung vollftanbiger mit; bie uns intereffirenden Worte find: אחי די יעקב הרופא חגרול שהעתיק זה האנטירוטאריום מלשון הגוים אל לשוננו אשר קבלתי מאחרים יתסיתי, S. B. XVII, 62 ift für 168 gu lefen 18b. - Jafob "ber große Argi" ift mohl auch ber Berf. bes owo, onn welchem es heißt שאר ישוב פביתו לא היה יעקב בביתו (S. S. l. c. S. 115) unb bes. Brüber verbienen einen nachträglichen Artifel in ber Hist. Lit. do la Prance. — Neber Jatob b. Elia vgl. auch Gubemann, Befc. b. Erg. II, 234, 247.

brud von Fraeli's Propaedeutik) irrthumlich getrennt sind. 3. 1, 2 sind אנוש דע לך עום עוד (wofür hier שנטר), 3. 3 ift כנור, 3. 4 כעת כאו כעות, im Magazin zweimal, und gegen bas Metrum. Die Zusamengehörigkeit beweist auch der Reim.

Es fehlen die früher vorhandenen §§ 511 bis Auf. 222. Aus dem Inder heben wir folgendes hervor:

תקמ"ז: ואילו הרוזות של ספר זה — תקי"ו: כל שתן שיש בו כמראה כשר כל שתן אשר בו מוגלא — תקיים כל אדם שישתין דם. וכל שתן שיש בתוכו כמו חול — תקייה: כל אדם שישתין דם או ימיף דם — תקיים: שתן לאשה מעוברת — תקיכ: שתן הגשים. שתן השתור — תקכ"א: ואם ראית בתוך השתן. שתן של אשה. שתן של נשים:

Dieses biene zugleich als Specimen bes Inber, ber nur Anfänge von Absaben reproducirt.

21. (§. 522 auf einem fehlenben Blatt) Abhandlung über ben Buls, im Inder: שער הרסם.

אמר גליינים שני (וֹּסְ שׁל גירים עצר גליינים של גירים עשה גליינים שני über Aberlaß von Galen, anf. אמר גליינים בגוף האדם. האדם האדם החשבי מה שמוציא ררך האחור דרכים בגוף האדם האחר מה שמוציא בסה והשני מה שמוציא ררך האחור בני אותם ') נמצאו לרסואתם בגוף, ועתה הוססתי דרך שלישי לרסואת בני אותם ') נמצאו לרסואתם בגוף, ועתה הוססתי דרך שלישי לרסואת מובה לנוף שותם שובה לנוף שלידי הקוה. אותם שובה לנוף שרובה (in abern angegeben (in n. 21 waren eš 36), u. zw., in lateinijder Sprade; body fommt bei ber Anwenbung vor:

¹⁾ Dieser Gebrauch bes talmudischen unn im Rominativ, häusig bei Hillel b. Samuel (Brief an Halberstam S. 20), findet sich auch sonft, z. B. in Samuel b. Jehubas Uebersetzung bes woon Alexander Aphrodisias.

במו שמקיו משחי ויְדְיַיֵנֵי כיחר. Ende המקיו משחי ויְדְיַיֵנֵי כיחר. Der Zusammenhang bes darauf folgenden Stücke ist unsicher, weil die Ueberschrift שער ההקוה (§ 525) neben eingezogenen Zeilen steht. Die Worte שער ההקוד להמרית איח הארים fönnen den Schluß des Galen bilden, oder die Ueberschrift des nun folgenden בינ נירים יש כארם ראוים מסני כוכר החליים (welche der Integer Absah, mit Schlußforml בשלם החקוד (welche der Index als Inhalt des § 526 angibt!). Derselbe enthält die Erklärung einiger medicinischen Kunstausdrücke: paraz 2c. Ueber das Verhältniß dieses, wahrscheinlich aus dem Lateinischen stückes zu andern Abhandlungen kann ich nichts beibringen 1).

23. (F. 78 — 122, § 527 — 737) יאיר נתיב, Rebersetung bes Viaticum (nach Constantinus). Boransgehen hier folgende Berse (fortlaufend geschrieben), beren Hemist. auß 8 Tenuot bestehen:

יאיר נתיכ האיר לכי סוד טדעי הסיר עצכי
אם כל ספרי חכטה יהיו תוך אוצורתי הוא תוך לכי
אם איש כלתו יהיה רוסא הנה עטו נקרא תשכי.
Wenn bies Gebichtchen, wie es scheint, bem Neberseter angehört (bem Anonymus um 1197 — 99, auf ben wir zurücksommen), so ist bie Anwenbung bes Metrums von eini=ger Bebeutung.

Folgt bie Neberfchrift, wenig abweichend von Cob. Canon. 26 (Reubauer S. 743 n. 2143°), nämlich²): כמה [מה] נעלה [יקר] הספר הזה ונברה מעלתו מכל ספרי החכמה הרשויה לבדק [לחזק את בדק] הבית הוא אחד מן הארבעה העשויה לבדק [לחזק את בדק] הבית הוא אחד מן הארבעה העמודים אשר העמיד החכם הבקיא הרופא יצחק הישראלי. ויתחזק אחר

¹⁾ Galens Abhanblung über Aberlaß, aus bem Arabifchen übers sett von Ralonymos, enthält Cob. Leyben Scal. 2 (Catal. p. 337). — Ueber Aberlaß von Plato (bem Arzte) Cob. München 8; vgl. das Citat in n. 21. החקות ים מעל d. Arab. enthält Cod. Paris 1110,4, von Bahrawi daselbst 977, 4, unbestimmt החקות של das. 1171,5; יו חל המעור בהקוח ענים החקות 29, Berlin 624; החקות מורעות von Raurus in München 29, Berlin 624; החקות von Bernarb de Gordon s. Benjacob S. 281 n. 164.

^{2) 36} fete in Rlammer bie Barianten bei Reubauer.

[פמשכילי האומות להעתיקווקראו וְיאַטיק ובהעתיקו [ובהגיע, ציל ובהגיעו?] לידי [חידו לידו העתקתיו והעתקתיו וקראתיו יאיר נתיב אשר לפניו [חידו לידו אור ואחריו יאיר נתיב והוא נהלק לשבעה שערים השער הראשון יהל אור ואחריו יאיר נתיב והוא נהלק לשבעה שערים וחמשה חלקים. Folgt baß Regifter biefer 25 Rapitel, bann baßjenige ber anberen VI Pforten, nämlich III mit 25 Rap., III 16, IV 19, V 18, VI 19, VII 30. Im Buche felbst ist bie Bählung ber Rapitel nicht zu finben.

אנקרדן אנקרדן Auf biefes Register folgt (F. 78b) ein Artikel אנקרדן אנקרדן הם חמים יבשים, ber wahrscheinlich im Prototyp auf ben Seitenzest geschrieben war und nicht hierher gehört. Das Werk selbst beginnt F. 79 החכמה בהרווחה אכתוב ספר החכמה ברהווחה (Berse des Abschreibens), dann מאלוססיאה השער נולד מעשן גם מאלוססיאה השער נולד מעשן גם הועל לזה מאר להסליא. — Ende המאר להסליא.

- 24. (F. 123 124b, § 742 52) מסר הנשים מחלדה קרה ולחה מחל. מחל. מחלדה חמה יותר מן האשה. והאשה מתולדה קרה ולחה האדם מתולדה מה החליים הכתובים למעלה ותרופתם כתובה בצדם בספר בי בספר ני נמצא שאשה gitirt wirb außer גליינום (gu Anfang) אבוקרם (mehrmals), אבוקרם ליאינ ש (שבים למוף די חרשים ליאינ ש (F. 123). Das Ganze ift vielleicht aus bem Lateinischen überfeßt ober ercerpirt.
- םאמר מעייניני [מעניני] הנשים (573 §), אמר מעייניני [מעניני] הנשים (753 %) אמן ירוץ קורא בו זה למען ירוץ קורא בו

^{1) 6.} unten ju n. 34.

התורף והרחם. והרחם כמו שנתבאר הוא כן האברים; Enbe F. 125: המצאת מה שאתה צריך ברסואת המורכבים בגיה. Ob biefes Excerpt aus ibn Zohr der hebr. Ueberfezung entnommen, oder aus dem Latein. (Aveuzoar, Theisir) überfezt fei, wäre noch zu untersuchen; für das Leztere finde ich keinen Grund; dasselbe gilt für das solg. Excerpt.

- כ) Fol. 125 מאמר מעניני נשים מאלרזי, anf. מחלה מחלה מחלה מחלה מחלה הוא השם כמו שאמרו ארבעה כחות. המעכל ואם הרצה לומר השומר הוא השם כמו שאמרו ארבעה כחות. שלשים יום. מליק 125 mbe fine fine fine außbem Mansuri.
- d) F. 125b. בם זה מאמר מאלרזי. אותות התחלואים עצמם נם זה מאמר מאלרים. ברבר על האותות המורות על מכע התחלואים עצמם. Enbe: האלו מספיקים. Sier und in ben folgenden Stüden tommt öfter ססר בלשון ערבי por, also liegt wohl eine Uebersetung auß bem Arabischen zu Grunde.
- e) (אסיל) קרחת אימיקא היא הגקרא כלי ערבי אחילו (אסיל); אז 126 מיני הקדחות ואריכותם ובישולם: והתחלואים אשר במכעם להיות קצרי (מהרחם והרחם ימצאו אותו התחלואים אשר הם משתתפים (מוג הרחם :מוש).
- f) עזר קרדת איטיקא. אעתיק עוד מספר אבן זהר למען ירוץ קורא (ま פו התחדש תחלה ; Enbe 등. 126 b: נשסך גשסך אליהם מרה ירוקה ודי מספיק מקרדת איטיקא.
- 25. (F. 127 140, § 760 775) ohne allgemeine Neberschrift, zulett: (fo) חמר עניני העין ברוך נותן ליעף כח ולאַין ber Schreiber scheint also die ophthalmologischen Fragmente zusammenzusassen, die ich vorläufig nach Bermuthung zerlege. Die Quelle überall aufzusuchen ist mir im Augenblick unmöglich.
- מ) (F. 127, 1/, 201.) [חסרה מלה?] העינים. העינים. העין [חסרה מלה?] מו [ציל מז] כתגות ומני ליחות מחוברות והוא גיר אחר חלולי שהולך במוח מו בעיניו וזה הקיום נקרא מן השוריינו כתונת אישקילירו מיקא; בתחלה בעיניו וזה הקיום נקרא מן השנונדיאה (sic) ממוניר שהניריאה (sic)

מלה (sic) מלה. Bielleicht ein kurzer Auszug aus lib. I Cap. 8 bes Almansor von Razi¹).

²⁾ Dort lautet ber Anfang: De figura oculi. Oculus ex septem tunicis et tribus componi invenitur humoribus. Cuius quidem com-1V. 1885.

- b) (א. 127b quer gefdriebeu מצבע העינים. נאטר כי שבע הם כתנות העינים והלחות שלש. הכתונת הראשונה נקראת רשתי היא רישינא, השנית נקראת סיקונצא [סיקונדינא .]] השלישית שומר חזק היא אוסקלירוס [איסקל' 1], הרכיעית יריעת העששית מילא אראניאה (ס), החטישית ענבית היא אוביאה הששית פרנית היא פורניאה. השביעית חוברת (והיא) קוננטיבא [קוניונטיבא .[ו]. ומן הליחות הראשונה זכוכית והיא ויטריאה, השנית סנפירית (סן) והיא קרישטלינא, השלישית ריר החלשות והיא אלבוניניאום. הוא לוכן ביצה. ועוד נאשר כי צבע העינים וכרי. Der ganze Paffus ift ein uncorrectes Ercerpt (von anderer Sand) aus ber Jagoge bes Johannitius, nach ber Uebersetung, welche weiter unten (n. 36) angege= ben wird (R. 186), wo dieselben Rehler fich finden, fo bag möglicher Weise bas Blätten, aus jener Stelle felbft abgeschrieben, später eingebunden murbe. In ber latein. Sfagoge heißt es (F. 1c eb. 1527): Oculorum tunicae sunt septem et humores tres . . . die Namen sind rhetina, secundina, scliros, tela aranea, uvea, cornea, conjunctiva, unb (humores) vitreus, crystallinus, albugineus. Diese Aufzählung hat boppeltes Intereffe; fie icheint nämlich ein Bufat (vielleicht nach einem Commentar?), ber in ber genaueren Ueberfetung ibn Tibbons (unten &. 215) nicht zu finden ift. Anberer= feits gebort bie Sfagoge ju ben alteften lateinischen und aus bem Lateinischen fliegenben bebräischen Uebersetungen; bie Stelle ift vielleicht die alteste hebraifche Romenclatur; fie ift aber Raufmann (bie Sinne S. 86) entgangen.
- c) (F. 128) תכנית העין. העין מורכבת משבע מחיצות ושלש המנית העין. העין מורכבת משבע מחיצות Dier wird die Anatomie im Zusammenhang gegeben, und zwar mit weniger eigentlichen hebräischen Terminis, sons bern mehr in beschreibenden Ausbrücken, neben der arabischen Terminologie, als Uebersehung derselben, also המרצה העוה הערבי אלמשימיה — וכלשון ערב אלמבקה אלצבה [אלצלבה]

positionis modum nunc dicturi sumus. Nervus namque concavus quia cerebro primus egreditur . .; fpäter: . . . a ch'irurgicis tunica vocatur sclirotica. Ende: Uvea autem nascitur a secundina. Et aranea tela et retina procreatur. — Eine hebr. Uebersehung des Buches steht mir nicht zu Gebote.

- d) Folgt (F. 138) ein Mittel für Sciatika und Pobagra und Anderes zum großen Theil gegen Augenleiden.
  Genannt find (F. 134) אבי יוסף und יוסף und מסי החכם רי שלשה בן יוסף und מסי החכם רי שלשה בן יוסף (identisch?) und מסי החכם רי שלשה בן יוסף letzterer wahrscheins lich der bekannte Arzt und Nebersetzer ihn Ajjub (um 1260), בשלם עיקרי (f) שסירסיא לבן אהרן (f) שסירסיא נשלם עיקרי.
- e) (F. 134 b) העינים לכל חולי העינים. (F. 134 b) אחחיל סטמנים הטועילים לכל חולי העינים מיד אכנים אלרטר ואלודדינג ganz furze Angabe verschiedener Heilmittel gegen Augentrantheiten, beren Namen zu Ansang meist arabische find. Eitirt werzen Dioscoribes und יצחק הישראלי (F. 139 b). Ende (F. 140) היין הישן הרבה יויק לעין הרבה יויק לעים הרבה יויק לעין אויך הרבה יויק לעין הרבה יויק לע
- 26 (F. 140 150, § 776 792) Collectaneen. Ueberschrift בעזרת אלהי המערכה אתחיל ספר המלאכה אוה. בעזרת אלהי המערכה אתחיל ספר המלאכה אוה. בעזרת אלהי המערכה, in ber That ber Ansang ber Chirurgie (oben F. 41 n. 16), etwa ½ Seite mit Barianten, bann aber vollständig abweichend, hauptsächlich gegen fistula, במרים, נומרה, וש, וש, וש, וש, ושלמרים למלמרים למלמרים לשיכת הנשים, ונשיכת מורים או מריינא ומושים, בשיכת כלב שומה, ונשיכת מיריא או מריינא ומושים, ונושיםת בשיכת בערכה עקרב ונשיכת רבורים גם צרעה, כל אילו מאטרים הנחתי למערה אותם מפני שהם כתובים בספר יאיר נתיב והוא מחובר עם המסר למעלה המסר למעלה

Bald barauf cor rue cor necession. Ob das schon im Prototyp der Handsche, stand? — Eine systematische Ans

orbnung ift nicht zu finden. Quellen (wahrscheinlich chriftliche, ober hebräische) sind nicht angegeben. F. 143b לחילי (?) הוא לא ינע כו כן מוכה השם וכלעו שמו מיממיה. — Ende: עד שיפול הכשר הבלוייה מאליה. תם ונשלם. ברוך העור, והאומר והגוור Diese Schlußformel beweist die Joentität des Abschreibers ober Redacteurs.

- שער האותות הכלליות פות בכמה דרכים במאר האותותיו הבלליות ששע דם בראש אלה בכמה דרכים הבלליות הביבוסים הבלליות; בכמה דרכים במאר אלה אותותיו הבלליות; anf. יובוסים במשטעה בים בראש אלה אותותיו הוא ששטע מו bas Uebergewicht ber betreffenben Galle wird burch משטעה מו ber Spike ber ער: titel bezeichnet. Fol. 152b אות האין בשול האותית הכלליות, שול האותית הכלליות, bann ההלה ושבח לרב העליליות.
- 28. (F. 153b—157b, § 796—812) ohne allgemeine Neberschrift, Collectaneen, vielleicht auß Antibotarien, zuserft בישולים אור זכרו המילום מרחת מרקחת אנקרדי אשר זכרו המילוםים הזהראוי הוראוי שישקה ליצחק מום מירא ול (F. 154b). F. 155 בן עמרם werben in einer משקה מום מירא ול (F. 154b). F. 155 בן עמרם werben in einer הגהה beutsche Namen für die Mittel angegeben. Ende: חומרים ממנו חצי אוקי ברוך העודר וכר ברוך העודר וכר
- 29. (F. 157b—160b, § 813 818) זה חלק מן הרפואות אות מלאכותי ולא העניין המלאכותי למי שלא למר ההיקש מלאכת (fo) הרפואות ההקשית ולא העניין המלאכותי כולל הרפואות במשקים ובמרקחות וסבות ממה שייתילד (fo) בגוף מן כולל הרפואות eine Sammlung von Recepten zu Träntigen, Latwergen, Billen zc. für Richtärzte. Auf. ששקה מועיל הבריאים Muellen (zum Theil arabifche) ושומר עליהם בריאותם בעיה ומשיחת אליאסמין חלקים שווים בגיה Cuellen (zum Theil arabifche) ומשיחת אליאסמין חלקים שווים בגיה bann למלך עולם מולה למלך עולם bann יועיל:
- - 31. (F. 161-162, barüber § 823, nach Inber richtiger

ימי הבוחראנים והימים המסורסטים שהבוחראן: תבותראנים והימים הומסורסטים שהבוחראן: בהם משובח הם הימים הנמנים מתחלת החולי על דרך חרבוע בלשון: Reber בלשון: Fol. 162 heißt eß. עובורי ירחטהו אל ואני: Fol. 162 heißt eß. ערבי את הסימן ברודי ירחטהו אל ואני בשום דבר מטלאכת הרסואות נונדת שהיה המקדה המתגרה לחקר תטורת: Enbe: אבוקרם ונאלינוס ומהם שיהיה המקדה המתגרה לחקר תטורת: במוס קרוב מהתחלואים החדים בחולי הקודם כנון השופון ההווה לומן קרוב מהתחלואים החדים באטר של סימני בחראנים וסימני המיתה כתבתי בכאן אצל חידות מאביקרש ל סימני בחראנים וסימני המיתה כתבתי בכאן אצל חידות מאביקרט . Diefe Berweifung bezieht fid wohl auf bie Ranb: Noten zu ber folgenben Schrift, welche auf bie fritischen Zage Müdsicht nehmen.

32. (F. 162—165, § 823—826) אבוקרם (קנות והשנחות (קנות השנחות) (קנות מאבוקרם (קנות מאבוקרם) המסר האותוה (מוג מאבות מאות) און מאבותוה מאותות המסר האותות ובוי גקרא בלשון יון סרנושטיקא וכר ונכון לקיותו ספר האותות וכוי גקרא בלשון יון סרנושטיקא וכר ונכון לקיותו מפר האותות וכוי

Das Gebichtchen (f. Berz. der Berliner Hes. S. 40) findet sich auch hier nicht. Die He. ist zu Ende stark defect, und das letzte Stück und das letzte Stück und das letzte Stück und das letzte Schrift. Die am Ansange der Absätze in anderen Hes. vorkommende Inhaltsangabe promi ist hier durchaus weggelassen. — Einige Noten in Nebencolumnen, bezeichnet nach, gehören vielleicht dem Redacteur, s. Ende des vorigen Stückes.

¹⁾ Dieser, schon im Berzeichniß bes Anonymus vorkommende Titel wird auch F. 164 (תובול החידות ההחשנהות) für Prognostit gebraucht.

Folgt ein Paffus וכרכושי השחן יתראה כו הצבעים ארום וכרכושי ולבן וכו' (6 Farben).

[b] Folgt eine Eintheilung nach ben 5 Altern: השתן נחלק בה' צבעים אחרים שתן הגערים והם עד עשרים שנה וכוי המולי יהיו שחורים לבנים enbenb: אותות העיכול.

אסר חנניה אפר העיצום והענן מתרנום .[[. גליינום אפר חנניה אסר אני העיצום והענן מתרנום .] אם חראה ענן עומר על הכלי

 $(\S. 165 \, \mathrm{b})$ המאמר השני בהסרש בין שחן ארם ושחן הבחמה המוער בהסרש בין המאמר (f. weiter unten).

קסו. 165 b ברבר חחלה עתה מן הליחה הלכנה בעבור כי תולדתה לפני שאר הליחות ונאטר כי מן הליחה הלכנה ענינים רבים האחת הולכת לפני שאר הליחות ונאטר כי מן הליחה הלכנה ענינים רבים האחת Die Besprechung der Säste schließt nicht bloß die Urine, sondern auch die Heilmittel ein. F. 167 vielleicht Ende: אין הסרש העצמים אין הסרש; bann eine הגבהה auf welche ein Sitat auß Galen folgt. Die Schrift ist aber hier abgebrochen, denn die Hes. Hamburg 309 und Straßeburg 19 (s. unten) gehen weiter. —

Ich habe hier als b ein Stück bezeichnet, über beffen Herkunft Räheres zu sagen ist. Das [alexandrinische] Compendium von Galen's Urologie, in der arabischen Neberssetzung des Honein ("Chananja b. Isak", arab. in Cod. Medicea 235) ist zweimal hebräisch übersetzt (Catalog Hamsburg S. 138); eine Nebersetzung (Pap) enthält Cod. Lepben 53 (Catal. p. 251), ich bezeichne sie mit A. Eine andere (B.) enthält Cod. München 245^{21}) und, mit unbedeutens den Barianten, ein Stück Cod. Straßburg 19 F. 29b—35 (früher Asher 18, gekauft von Schönblum) offenbar die HS. Biss

liches 32, welche in Geiger's wissensch. Zeitschr. III, 285 kurzweg als Werk Jsak Jsraeli's "Zeitgenossen bes Ascher b. Jechiel" (also Confusion mit den jüngeren Astronomen) bezeichnet wird. Ueber das Berhältniß dieses Compendiums zu den "Rapiteln", in der Uebersetzung der Compendien von Simson b. Salomo aufgenommen, obwohl sie nicht zu den Compendien gehören (Cod. Paris 1117, angesührt von Lanzdauer, und Cod. Wien, Catal. S. 148), weiß man leider nichts Räheres, da beide Cataloge keine näheren Angaben dieten, der Wiener giebt nur Ueberschriften und Schlußformel, der Pariser nur erstere.

Ein Fragment enthält bie HS. Stern 38 in Parma, welche Perreau zuerst (H. B. VIII, 99) irrthümlich bem Jak Jfraeli beigelegt hatte, in seinem Catalog (p. 46) richtig als anonym bezeichnet. Er war so freundlich, im September 1865 mir bas ganze Fragment abzuschreiben und ich habe es bamals mit Cob. München 245, bann mit Cob. Straß-burg verglichen.

Die Schrift bes Anonymus scheint fast nur in Trümmern erhalten, und es ist zunächst fraglich, ob dieselbe einen Theil bes Galen'schen Compendiums an dieser Stelle einverleibt hat. Es sind außer unserer H. noch drei bekannt; über die H. in Leeuwarden (H. B. XVII, 58) wissen wir nichts Näheres; bei der nachfolgenden Erörterung bin ich beschränkt auf meine Beschreibung der H. handburg 309 2, (H.) und meine Notizen aus der HS. Straßburg 19 (F. 1—15, Lanzbauer S. 8 nimmt auf erstere keine Rücksicht), die ich mit Str. bezeichne, wie die unsere mit Brl.

Bleich zu Anfang hat Str. eine Erklärung ber griechischen Ausbrüde קרונא 2c., welche in H. zulet nachgetragen ist'). In Brl.. fehlt ber ganze Paffus. H. und Str. haben nicht bas Stud b aus Galen, welches in Str. F. 29b als besonberes Stud sich finbet, wie oben bemerkt. Das Fragment

¹⁾ Im Cataloge S. 138, 139 habe ich bie Ibentität biefer Ers Märung übersehen.

biefes Studes in ms. Parma (P.) bietet Auslaffungen von Wörtern und Sagen, worunter bie Stelle, welche über ben Urfprung Austunft giebt, und bie in M. 245 und Str. nach einer Neberfdrift וכר העצם והענו lautet אשר המתרנם רברי נארינום, in Brl. umgestellt (f. oben). — Wie sich bieses Fragment zu ben Uebersetungen Galens A und B verhalte, geht aus bem Anfang hervor. Die fünf 1) Farben (צכעים unserer So. ift bie richtigere Legart) find bie ber vier Alter und ber Frauen. Diefe 4 Alter 2) heißen in A: 1 גערים, 2 ישישים, א זכנים, בחורים; in B haben München und שמים 3 (Barma, השכים 1, כחורים 1 bis 40), 3 ישישים 3 (אָב bis 60), 4 קנים, Str. und Brl. 1 נערים bis 20 3., 2 בחרים bis 40, 3 יקנים, Str. bis 50, Brl. bis 60 (richtiger), 4 השבים beibe bis 80, bann in Brl. והישישים ישישים wo bas Wort ישישים unbegreiflich ift, vielleicht Bar. für much und an unrichtige Stelle gerathen?

Die Borte האשון בשחן הארם המאמר הראשון בשלם המאמר שיתבייש beß Cob. M., nach או ארם שיתבייש , fehlen in Brl.; in P. fehlt bie ganze Ctelle העצם והענן (in M. יותר) biß Ende I. Der II. Tractat beginnt überall gleich, doch ift Str. am vollftänbigften; ich feße bie erften Beilen hierher: המאמר השני הארם ושתן הבהמות (הבהמה). דע כי הפתאים בהפרש אשר בין שתן הארם ושתן הבהמות (הבהמה). דע כי הפתאים יתלוצצו באנשי (מאנשי) החכמה במינים הרבה מאלה ומראים לרוסאים מים מצובעים או שתן הבהמות מים מצובעים או שתן הבהמות

Die unterftrichenen Worte haben nur Str. u. Brl. Folgt in Brl. הם ג'כ ואלה הם מספר הצבעים הם מים, mit Weglaffung bes folgenben nothwenbigen Sages: (ו) לומות (חשתן) להכדיל בין האמת והשקר (בין שתן לשתן (P. ופעמים ישיג (ואולי ישינהו) מזה בושת (וכלימה) ואנחגו נבאר (גם כן) האות (פוה) שיב דיל בין שתן האדם ושתן הבהמות כמספר (מספר (ביה) הצבעים (כלם (P. המורים גם כן (על שתן הבריא מן החולה (P. המורה בים נו שה ואלו הם barauf in allen \$66. (P. hat überall

ים (ים (בינים (בינים) in ber vorangchenden Ueberschrift bes Paragraphen in S. Munchen bezieht fich auf Borangegangenes? Rgl. A.

²⁾ Ueber die Benennungen vgl. Afaf 2c. in S. B. XIX, 64 und 88 A. 32 (an G. 87 gehörig), andere in Ratal. Samb. S. 134.

ליקיקות ober אינונד ועצם וקצף וצכע ורקיק (P. hier שטרים ועצם וקצף וצכע ורקיק (P. הפרירות) und עובר.

In P. folgen nur noch wenige Zeilen über bie Thiers urine. Bas Perreau für eine Lude hielt, ift vielmehr eine Abbrechung, worauf ein anderes Fragment folgt, bessen Enbe mit Cob. München 8 F. 453b stimmt (H. B. VIII, 99).

In den anderen HSS. folgt Etwas über gefärbte Flüssigieiten, Feigen und Honigwasser; dann über Urine als Symptome einiger Krankheiten und Antworten auf einige Fragen. Die HS. M. endet aber unvollständig; Brl. הבוצו האו wie Str. (F. 35) mit vollständiger Schluß-formel; ebenso die Nebersetzung A הבוצור וה בעבור וה Also endet sicher hier das Compendium des Galen.

Bwischen Dieser und der folgenden Schrift ist am Rande quer das, mit allerlei Barianten in HSS. vorkommende Gebichtchen (5 Doppelzeilen) geschrieben: לכל חולה היש נפרד (היה נודר בו ואל תרור בחכפתך לרפא לרפא עודר בורכפתך לרפא לרפא לרפא שנד Chirurgie Bruno's von Hillel b. Samuel zu gehören scheint und kurzlich dreimal gedruckt worden.).

34. (F. 168—184, § 871—893): אתחיל ססר בדק הבית, מוופות unmittelbar barauf folgen allerlei Notizen, wahrscheinzlich aus bem Brototyp, bann nochmals בדק הבית נאום דואנ ein turzes Borwort, wie in Cob. be Rossi 354, mitgetheilt in S. B. XVII, 59; hier

י) או הנסשל הנסולי הנסש F. 43, B. Peyron Catal. p. 259, de Günzburg שני (Jubelfchrift) S. 96.

Einiges schlechter, Einiges besser: 2. 2 אחר להיות אחר א שפריים, wie ich vermuthet, bagegen sehlen die solg. 4 Wörter; 2. 3 hinter sach מעלו בישון sach; 3. 3 hinter sach מעלו בשפת sach בלשון sach בלשון sach, בשפת sach בלשון sach, aber nach להרויח richtig מוחות נלאות sach להרויח מפר הבשת, מברוא בולאות נלאות בלאות בלאות צוחות בלאות בארוים בארוים בארוים.

Die Eintheilung in 106 Abschnitte in Cob. be Roffi finbet man bier nicht; ift fie ursprunglich? Die Anordnung bes Stoffes (abnlich ber bes Betrocelle, unten n. 37) ift folgenbe: Fieber (nämlich קבשון eauson, השלישית und bis F. 169), Krantheiten bes Ropfes, ber Augen, Ohren u. f. w. bis zu ben Gefdlechtstheilen, bann (F. 179) משפעת ליחות und משפעת, bann Frauentrantheiten. הנה דברנו כדיי מן החוליים הפרשים ויתכן לדבר מן 1806 א הכלליים המחזיקים לכל הגוף כמו מיני הצרעת . . bier merben verschiebene meift mit latein. Namen angeführt. Dann beißt ודע כי יש תחלואים רבים ולא מצאתי להם עזר נבחן בכל :es: הססרים והנחתים ולא רציתי להזכירם כמו איפלימניניאה (Pneumonie?) ישנה גם סרלישי ישן וכאב שינים ישן גם אסופלקשיאה מרוגש כתמים ישנים ציפורנים מכוערות ונחורות, ואולם יש מאריכין כזה ומיינעים בחבל Auf biefe Abweisung ber Krankbeiten, für welche ber Berf. fein probates Mittel fennt, obwohl fic Mancher nuglos barüber verbreitet, folgen hauptfächlich Sauttrantheiten, Bergiftung, Dine (apostema), Karnak, fistula, Gesicht und gahne לתת צבע קה גלנגיו . . בתחלת כל מאכליה :Rofmetit). Enbe: לתח אהלל לצורי :Solufformel. משקל די פשימים ויועיל להפליא ומשנבי, הגותן משאלות לבי, למעלה למעלה קרני ירים, הוא המשסיל הוא המרים.

Die Eur ber Krankheiten wird stets als העוד bezeichnet. Eitirt werben Hippocrates und Galen; F. 174b מרושישק מרושישק — Gegen Sterilität ist nach — Gegen Sterilität ist nach Ansicht bes Berf. schwerlich ein Mittel zu sinden, dennoch will er davon sprechen (K. 180).

In ber H. (XVII, 59 und S. VI) habe ich bie Bermuthung ausgesprochen, baß "Doög ber Joumaer" (vgl. Pf. 38, 19) ein reuiger getaufter Jube und mit

bem Anonymus um 1197-99 ibentisch fei. Seine Anspielung auf 7718, b. h. Elischa b. Abuja, finbet fich beutlich in ber Borrebe in Cob. Paris 10904 (f. unten ju n. 36), אסס es gu Anfang heißt: אחר הציץ ומבע, נסל מן הגג ונחקע, שקעות עוניו, גגעוהו ורוניו, רקדקותו פעליו, נגועלו שולי מעיליו וכו׳ ורשוהו מעילי מעלו וכר. Hier begegnet uns bas Wortipiel Doeg's. Die Bezeichnung ספר לחוק ברק הבית haben wir oben (Enbe n. 23) für eine Compilation aus ben Schriften genannt Practica gefunden, welche Krankheiten und Cur (379) nach ben Gliebern behandeln. Das paßt vollständig für unsere Schrift. Benn irgendwo bie Conjectur berechtigt ift, fo brangt fie fich bier auf. Bur vollstänbigen Sicherheit gehörte allerbings eine fachliche Bergleichung ber Materien in ben verschiebenen Schriften (wozu unser ms. Gelegenheit bietet) bie ich aber augenblicklich nicht benuten fann, mas auch wohl beffer burch einen Sachtundigen gefchabe.

- 35. (F. 184b—185b, § 894—897) bie Abhandlung bes David Gerschoni, welche oben (n. 3 F. 22) in einer anberen Abschrift beigebunden ist; von den bort folgenden Studen folgen hier nicht die Leberkrankheiten, sondern nur Waffersucht und Milgkrankheiten; Schlußformel
- עזרי מעם השם, עושה שמים (\$8.98 \$ 185. —188. \$. ראשית המה יראת ה'. ראשית וארץ בהתחלת הספר, יתן לי אמרי שפר. ראשית חכמה יראת ה'. ראשית הכרת הסמנים : ההלקת לשנים הכרת הסמנים : ההלקת לשנים נעשה בח' ענינים, באיכות, בכמות, בעת, בסדר, בבחינה (10) הרעות או המובות. תם ספר ראשון מחכמת הרפואות הנקרא בלשון לעו יוניציאו חברו החכם והבקי בשני לשונות יוונית ועברית [ציל וערבית] המכונה הובאין (10).

Der lette Namen ift aus Honein verstümmelt, bessen Einleitung [MID] nach einem lateinischen Compendium hebräisch übersett wurde von dem oft erwähnten Anonymus (1197—99), der in seiner Borrede dazu — die wir bereits mehrsach benutt haben und vollständig mitzutheilen beabssichtigen — 24 von ihm übersette (theils aus lateinischen Schriften compilirte) Schriften aufzählt. Bon der ersten, unserer Jagoge, heißt es:

הספר הנכתב ראשון מן החכמה הוא ספר חגואן (10) והוא ספר מבא אל הספר הנכבד מן גאליגוס הנקרא שנגי וגם הוא מכוא לשאר ספרי החכמה וחכמי האומות קראותו גואנים.

Das Buch wird also als eine Einleitung in die Tegne (Techne) Balens und bie anderen medicinifden Schriften bezeichnet, ber Namen Honein's in perftummelt, bie nichtjübischen Gelehrten nennen ihn Gioannes. Auffallend ift es allerbings, daß in der Parifer BS. wenigstens un= mittelbar auf biefe Borrebe nicht biefe Ueberfetung aus bem Lateinischen folgt, sonbern (wie ich aus einer Mittheilung bes Anfangs burch Neubauer erfebe, und wie ber Parifer Catalog angiebt) die erotematische aus bem Arabischen! (f. unten n. 41.) Der Pariser Catalog hat diese Schwierig= feit nicht erkannt, welche wohl baburch ju beseitigen ift, baß beibe Uebersetzungen fich in mehreren HSS., wie in ber unferen, jufammen, ja hintereinander finden (3. B. in Munchen, Turin) 1), also bie Borrebe burch Einband ober fonft wie an bie unrechte Stelle gerieth. Dies babingestellt, erweift bie Stelle ber Borrebe, bag bie erhaltenen BSS. bes Joannitius, wie bie unfere, bie Ueberfetung bes Anonymus enthalten. Charatteristisch ift bas Epigraph ber Turiner BS. (bei B. תם הספר הראשון מחבורי הרפואות חברו החכם : Benron p. 148): הבקי [כלשון febit] יונית וערבית המכונה חגו באן ובני יון קראוהו גואניםי ועשאו מבוא ופתח לספר גלינוס הנקרא מיגני ביאורו חמת לכל המחנות, letteres nicht zu überfeten: "cuius commentum in se colligit omnes opiniones", sondern Tegne, beffen Erklärung (Bebeutung) ift: "Der Sammler aller Rager". Dit biefer Bibel-Phrase betitelt ber Anonymus feine Ueberfetung ber Tegne, welche in ber Borrebe unmittel= bar auf die Isagoge folgt, und foll auch diefer Titel bem

¹⁾ Ueber die in der Auriner HS. unter F. 235, 289, 256 angegebenen Stüde habe ich (wie über einige andere Stellen des Catalogs) am 16. Sept. Hrn. Beyron angefragt, aber noch keine Antwort ershalten. Seine Bemerkung zu F. 235 ift ungenau; Pasinus hat Jos. b. Ascher, wozu ich sie setzte. Wolfer, wozu ich sie setzte. Pop ist sicher uncorrert; die quasst. sind wohl nur ein Index.

Sinne bes Originalwortes entsprechen. Es heißt bort: יהערקתי מסר מעני וקראתי ססר המאסף לכל המחנות וכן משמעו . אודיו ססר מנני וקראתי ססר המאסף לכל המחנות וכן משמעו . Man sieht ber Mann verstand nicht Griechisch. Und nun erklärt sich auch die Bezeichnung "erstes Buch" (bes Honein) als ein Mißverständniß, es ist das erste Wert des anonymen Nebersehers, jedenfalls nicht das erste im Verhältniß zum nachfolgenden Werte (der andereu Nebersehung), wie Peyron vermuthet.

Bon unserer Aebersetzung ist ein Dutend von Hand-schriften mit einiger Abwechstung im Titel, namentlich in der Umschreibung des Wortes Joannitio, bekannt. Räheres f. im Catalog der Hamburger HSS. S. 184ff.

Ueber einen fraglichen anonymen latein. Commentar f. Birchov's Archiv, Bb. 39, S. 324.

37. (F. 188—202, § 899—938), in ber Neberschrift הספר הוה נקרא בלשון המחן בברכה והצלחה אוציונים אופני היי וכוי אופני הוה נקרא בלשון המחן בברכה והצלחה החליים חברו הכם הגוים קורא [ציל קורי] מסני שמנקה ומסהר ומרסא החליים חברו הכם אחר מהכמת (ס) הרסואות וכתבו בלשון לעו ואני מנחם תרנמתיו מלשון נוים ללשון הקדש בעיה. בתחלה נאמר על הקרב העליון הנקרא (ס) בלעו אצמומכא (ס) Die Curae [bes Petrocello] find hier nicht in ber Neberschung bes Menachem b. חבלת gegeben, welche die S. Berlin 113 mit dem Titel בקיון enthält, sondern in derjenigen, welche ohne Neberschensmen, mit dem Titel המיקא (סיסיקא Florenz (bei Biscioni S. 530 übergangen) und Hamburg 309 (of. die ausführliche Bergleichung im Catalog S. 191ff). Noch verwickelter wird die Neberscherftrage durch eine HS. Shapira's, welche ich im August 1881 unterssuchte'). Der Titel sautet bort:

חספר הזה נקרא כלשוננו נקיון וכלשון נוצרי קורא מפני שהוא מנקה ומשהר ומרפא כל החליים הנוכרים וחברו חכם מחכמי הנוצרים שמו משמרו פשרונצילו היה פילוסוף וחכם בחכמת הרפואה. וקבצו מרוב סחרי הרפואות וכתכן בלשון נוצרי, ואני אברהם בר מנחם העתקתיו מלשונם אל לשוננו, יעזרנו אלהינו תמיד. ומהנה נתחיל.

hier ift also ber Berf. "maestro Petroncello" genannt,

¹⁾ Diefe S. ift fürzlich mit einigen anberen aus bem Rachlaffe Shapira's von ber hiefigen t. Bibliothel erworben.

wie in Cob. Paris 1197 (über welchen ber Catalog nichts Raberes angiebt), ber Ueberfeger aber Abraham b. De= nadem, in unferer DS. Menadem; und boch enthält erfterer wesentlich bie anonyme Recension in Alorens und hamburg, ohne Rablung ber Abichnitte, unferer hingegen (ebenfo) iowantt zwischen beiben. - Die BS. Shapira (Sh.) ift beim Umbinden vielleicht um die Blätter gekommen, welche Rap. 22-69 enthielten. Unsere Schrift finbet fich auf Bl. 107-119, 138 - 151 (alte Bagination Bl. 1-13, 32-45). Sie hat Randnoten (ניליק), 3. B. Enbe R. 89 Fol. 146b, 147 Ende § 91, wo רינולדו (Arnalb?); aber auch im Text find Zufate aufgenommen, 3. B. F. 119 b (R. 21 אלי הרומא (שמרי גואן הרומא; ber Arzt Juan ift schon in anberen Rotizen (K. 101) angeführt: סנולה נוראה מסי נוצרי נואן ומנוסה בירי קח עלי תאנה וכוי כי בזה האבק היה פועל האומן שהיח עושה החושמאים (fo) ובחן. Wer ber lestaenannte Ra= fenreparateur sei, weiß ich nicht. F. 145 unten a'307.7 1737. Dieje SS. endet nicht aus Kin mon, wie Hb. (Ratal. 6. 139), sonbern מנוסה, wie Fl. (Florenz), wo zulest ein Mbfas: ארטיטיקיא ושיאטיקה Hb. משיחה לנוטה הארטיטיקה Fl. Dieser Absat fehlt in HS. Brl., die also endet: **Tonton נשלם ולכל ישראל: bann Schlufformel, והארמיטיקא רומין זה לוה שמחה ואור, ולי כמו כן.

Unsere &S. (Brl.) beginnt (nach ben Fiebern) wie Hb. saft stets mit ben bloßen, (theilweise verstümmelten) Krantsbeitsnamen, Sh. hat öfter die Formel von Fl. 12 (1981). Brl. scheint überhaupt vielsach gekürzt, so z. B. sind die äußeren Ursachen der Krankseiten (F. 1886) nur angedeutet; in den Schlußkapiteln sehlen nicht nur Zusäße (Cat. Hb. S. 195) die größtentheil in Sh. stehen, sondern auch die Talmudstelle mit dem ganzen K. 95. Fol. 193 sehlen K. 28, 29 gänzlich. Außerdem dietet unsere &S. in einzelnen Kapitelüberschriften und Citaten ein Schwanken zwischen den beiden Uebersehungen, welches vielleicht so zu erklären ist, daß die anonyme Uebersehung und Menachem, oder Abraham b. Menachem, zugleich benutzt sind.

Ich wähle zur Illustration einige von ben in Ratalog Hamburg S. 196 besprochenen Stellen.

R. 2. F. 189 fehlt ber ganze Paffus. R. 3 Anf. in Sh. F. 109 Galen, Brl. בעל הססר; Anf. Cura in beiben חומר המחבר אני חליתי וכר Brl. אמר המחבר אני חליתי וכר Brl. אמר כך אמרו קצת הרומאים belbe בעל הסמר שאני בעצמי רמאתי und au Ende wie M. אלכן אשר גליינום 10 haben beibe nicht Galen, also wie M., und unter Cura beibe mar cwa המסר, Sh. noch נקיון, woraus vielleicht in Hb. מוסים, מפושר gewerben ift. 32 (faft mie M.) (בלנקא (בלנקא) אחד עם בלקא אחד עם בלקא בלבר (ק. 193), bann: יועוד שאחר פרש רפאתי. \$4 %. 193b: ובוה הנקיון נתרמאו, also aus beiben gemischt. 40 %. 194 nicht Galen, fonbern אלי מצרפת בחור בא בחור בא בחור אלי מצרפת effo bas Intein. francogena. 65 wie M. 79. %. 199 והשלהים עד ברבר, faft wie M. 89 Sh. לבראות כל חולי; Brl. (%. בקצרה נרבר ובפרי אוטר כל הענינים וכוי שנסיתי בו לכן אכתוב : (200 b): נאשר די לי . אויש אחר נתרםא (ק. 202) אוויש אחר נתרםא. אווא אווי פון פון אווא אווי פון. אווא Rusammenhang gebe ich R. 21 (F. 192), welches man mit ben beiben Uebersetungen in Ratalog Samb. S. 197 vergleichen fann.

בכאב הראש. הראש יכאב מרבוי ליהות בין מן הליחות העומרות שם בא (מן) מן הליחות העומרות (bel.) העולות מן האסמומכא תמידי סעטים יחלה הראש מרוב הקור ומרוב חום ומרוב שמש והמוח הוא מאברים מעונגים אם יחקרר או יחעצר משום אויר קר יביעו ממנה [feb]t מכנה ברוב איברים כמו הספונ שנעצר שיצאו ממנה [מים feb]t ואם יתחמם או יתיבש מאויר כמו מחום השמש יארע למוח זה הדבר כמו כוסות המציצה שואבין הרם חליחות (קם) כן ישאב המוח הלידות מן האברים ואח"כ יפורם ומהם יוולדו רובי חלאים ותמיד ראיתי אמר בעל הספר שמאותם הליחות המתפורות מן המוח ראיתי שנולדים הנדנצי (!) כי תוא עוצר הגרון שלא יוכל לבלוע רוקו והקושנציאה הוא שחין הגולד בגרון וכאב האונים והשניים והרבה חוליים אחרים יוולדו ממנו ואחריהם [ציל ואחריתם] המות. ולכן הרומא חכם צריך להיות בקי בכל אלה ולדעת בירור [צ"ל בבירור] ואל יהי מואם (10) ויגע להבין בו. וכאב הראש הבא מאויר קר אילו סיטניו כואב לו כל הראש עם הקרירות נחידיו סתומין ומים, צלולין יזוכו משם ויש לו שעול ופעמים שקולו דקה וסתומה וכל אבריו כבדים. העזר רחוץ רגליו וכרעיו וכוי.

ומצאתי מפר קמן חברו חכם (939, § 939) והוסיף מחדכם הרפואות, וזה על דרך חניאין החכם ודרך שכלו (ס) והוסיף אחד מחכסי הרפואות, וזה על דרך חניאין החכם ודרך שכלו (ס) והוסיף לבאר מבוא החכמה והביא דברים אשר עוב חניאין, וארא כי שוב הוא והביאותיו אלי והעתקתיו כי עשה והצליח וכן אמר: מיאודיקא הוא במקום הכנת (ס) מבעית מן הענינים וחיא [והיה 1] גדרה כן מיאודיקא והוא שכן (ס) מעין שבו והתחלתו. מבע הוא התחלה מתנועה הנעה בעצמה, או נאמר בענין אחר הוא כח נתון מולידים (ס) דברים רומים. אך בספרי רפואות מקובלת מיאודיקא יותר בענין קצר מאשר למעלה והוא הכרת עיון הרפואות, והגדר כן מיאודקא הוא שכל הדברים יום הקץ הוא הנקרא קרמיקו הוא יום דין החולי והוא התנועה החנקה ההאחרונה מן המבע נלחם נגד החולי באשר המכע ינוצה או ינצח. תפ

Das Schrifthen enthält hauptsächlich Definitionen und kurze Erläuterungen zur Jagoge bes Joannitius (vgl. oben n. 36) mit Einschaltungen. Ob bas Wort in ber Neberschrift hier "übersett" ober "abgeschrieben" bedeute, ist noch zu untersuchen, ba die Jagoge vielsach commentitund bearbeitet wurde.

בספר היסודות גליינוס נודר אותם כן יסוד הוא Cob aus bem Buche Afat's?) und וזה מקויים מוזה משומים (ob aus bem Buche Afat's?) und בערות רי יצחק הישראלי בספר המסעדים וכן אמר הרברים הפשומים בערות רי יצחק הישראלי בספר המסעדים וכן אמר הרברים הפשומים. Diefes Citat ware in ber hebr. Ueberfesung bes Buches ber Nahrungsmittel aufzuluchen.

Die beiben folgenben Stude find (bis F. 215a) von verschiebener Sanb.

- F. 205 folgen Notizen, worüber eine andere Hand schrieb in cone con con (s. oben n. 34).
- ספר המבוא למלאכת הרפתאה (942), \$942 11. (ק. 205-205) מבר המבוא למלאכת הרפתאה (ק. 205-205) מברו הגן בן יצחק על דרך השאלה ותתשובה ואני המעתיק חלקתיו אי ידיעת :folgt Megifter; לכיח חלקים באור כל אחר בפני עצמו אםר חנן אל כמה Mnf. כיח מעניני השתן Legter § הרברים המבעיים אם נקבה מן הנשים. סליק ספר המעתיקו אבן (fnbe: (fo) הלקים;

שמואל תבון. תם ונשלם תהלה למלך עולם, ברוך העחר, חשקיים שמואל תבון. תם ונשלם תהלה למלך עולם, ברוך העחר, חשקיים שונהי יסר במיום הססר, יתן לי אמרי שסר, ומהשבות שונאי יסר אופירה אופירה שונהי במיום הססר, יתן לי אמרי שסר, ומהשבות שונאי שונהי שונהי במיום הססר, יתן לי אמרי שסר, ומהשבות שונהים במיום במיום במיום במיום הססר במיום במ

Im Epigraph ist offenbar zu corrigiren Moses ben Samuel ibn Libbon, welcher bie Isagoge bes Honein in erstematischer Form aus bem Arabischen übersetzt hat; vgl. oben n. 36.

Aus bem Gesammtinhalt geht hervor, baß bie ursprüng= liche S. nichts enthält, was über bas XIV Jahrhundert hinausgeht.).

Anhang zu S. 190.

Roland's Chirurgie.

(Die Abbreviaturen habe ich aufgelöft).

Libellus de Cyrurgia editus sive compilatus a magistro Rolando (eb. 1498 mit Guibo be Canliaco unb Anb. p. 147) beginnt: Medicina aequivocatur duobus modis. Uno nempe sensu dicitur instrumenlum medici, alio vero dicitur ipsa ars. secundum quod ipsum (so) dividitur in theorieam et practicam. Est autem triplex instrumentum medicine: per quod medicus diligenter medetur, s. (scilicet?) dieta, potio et cyrurgicum instrumentum . . . de dieta et medicina multi a plurimis fuerunt libri conditi. de cyrurgia vero nulli vel pauci. Magister Rogerius tum rogatu sociorum et amicorum suorum. tum propter paucitatem tractantium de cyrurgico (so) quendam tractatum edidit:

[&]quot;) hier sollte eine Erörterung über ben anonymen Ueberseter v. J. 1197—99 folgen, ber nicht mit dem Berf. des ממכר בתולדת aus Drange zu ibentificiren ift (Ragazin Bb. X S. 108). Aus Mangel an Raum wird dies in einem besonderen Artitel geschehen.

quem cyrurgiam appellamus: in cuius pn^o (?) ista requiruntur. Intentio. Causa intentionis. Utilitas... et libri titulus. Intentio est soluta et continua et superflua... Partitur hoc opus in quatuor particulas pro varietate partium humani corporis... Libri titulus talis est. Libellus de cyrurgia editus fuit a magistro Rolando feliciter incipit.

Cyrurgia dicitur a cyros (so) quod est manus et a gya (so) quod est actio: quia in actione sive in operatione consistit. Incipit vero p. de lesione capitis. Ideo quod dignior pars corporis est et appellatur . . . . . fundamentum nempe est tam rationis quam ceterarum animalium virtutum, primum ergo de capite tractatus fuit preponendus; quia ab ipso ceteris membris sensus et motus ministratur. Antiqui nempe philosophi caput radicem ceterorum membrorum corporis esse asseruerunt: et arbori inverse assimilaverunt; et a capite quasi a radice simplici inceperunt . . . quia anima principaliter dicitur habitare in cerebro. Quamvis Augustinus dicat quod anima nec in minoribus minus etc. (Dieses Citat hat ber bebr. Ueberfeter mahriceinlich abfichtlich weggelaffen.) Et primo tractat de craneo; gratia cuius et ad amorem eiusdem cum rationis evid entia de cerebro quaedam sunt pro-Est igitur cerebrum album, humidum, lene libanda. []. lene?] etc.

Auf die Einleitung folgt ein Register von 30 Kapiteln, welches vielleicht später hinzugesugt ist. 1. de modis quidus caput vulneretur, 30 de quolidet alio exhibendo si in aure cociderit. Der hebr. Index zählt § 184—235, zerlegt also Einzelnes. Lider II (f. 151d) zählt 12 Kap., III (f. 154c) 40 Kap., IV (f. 159c) 14 Kap.

Der Epilog lautet (f. 160d).

Ego Rolandus Parmensis in opere presenti juxta meum posse in omnibus sensum et litteraturam Rogerii sum secutus; nec mirum si imperitia mea hoc egerit; cum pene omnes sapientes hoc egisse noscantur. Nam diversitas

curationum indicat quod litteraturam semper sequi anteriorum quisque debeat. Possideat ergo vestra dilectio
liberalitatis mee presens munusculum sperans inde multum
fructum colligere. Si secundum predicta voluerit operari.
Roget ergo creatorem nostrum vestra benignitas: ut omnium mihi veniam dignetur concedere peccatorem. amen.
Explicit liber qui dicitur Rolandina.

Beiträge zur Geschichte der Amoraim.

Bon Abraham Joina Joffe, Rabb. Canb.

Die Biographien ber Gesetzelehrer, Tannam sowohl wie Amoraim, genau zu kennen, ist für ben jübischen Geschicksforscher sowohl, als für ben, ber sich mit bem wissenschaftlichen Studium bes Talmuds befaßt, von ber größten Bichtigkeit. Biele jübische Gelehrten haben baher bie Lebensbeschreibung ber Tannasm und Amoraim zum Gegenstande ihrer Untersuchungen genommen und durch ihre Resultate auf bem Gebiete bes Talmuds so manches Räthsel gelöst und manches Dunkel gelichtet.

Der erfte vorzügliche Meister in ber Erforschung ber "Ordnung ber Gefdlechter" ber Tannaim und Amoraim mar R. Jediël Beilprin, ber Berfaffer bes Bertes "Seber ba= Doroth", ber zuerft bas gange biesbezügliche Material in einer Bollftandigfeit gesammelt und geordnet hat, wie fie noch heute unübertroffen bafteht. Auch in neuester Zeit hat ein jubifder Gelehrter eine Geschichte ber jubifden Trabition in hebräischer Sprache unter bem Titel דור דור דור ודורשיו ver= öffentlicht, worin er naturgemäß auf bie Lebensbeschreibung ber Tannaim und Amoraim bie größte Sorgfalt verwenbet. Wenn nun Jemand über das Leben und die Lehrweise irgend eines Talmublehrers fich genauere Renntnig verschaffen wollte und in ben zwei eben genannten Berten, bem alten "Seber ha = Doroth" von Heilprin und bem דור דור דור ורושיו שוח ה. S. Beig feinen Biffensburft zu befriedigen fuchte, fo mirb er von ben beiben Berfen einen Ginbruck empfangen, ber ihn zu folgenber Barallele führen wird:

Der nrien hat bem suchenben Forscher getreu und vollständig die Quellen-Nachrichten aus Babli, Jeruschalmi, Midraschim u. s. w. vorgelegt und hat in dieser Hinsicht für seine Nachsolger nur selten eine Gelegenheit zu einer Nachlese hinterlassen. Der Berfasser des rur rer rer rer rer dachlese hinterlassen. Der Berfasser des rur das gegen hat zwar das Material wissenschaftlich verarbeitet; allein einerseits sich oft einseitig auf den Jeruschalmi ohne gebührende Berücksichtigung des Babli beschränkt, andererseits nicht selten subjective unbegründete Behauptungen aufgestellt, die den selbstständigen Leser seines Buches unwillkurlich zur Kritik beraussordern.

Indessen beabsichtige ich hier nicht eine Kritik über bas Werk rund ju su schreiben. Bielmehr möchte ich neben der Erklärung zweier räthselhafter Talmubstellen u. A. einen kleinen Beitrag zur Biographie eines der größten Amoraïm, nämlich des Rabab. R. Joseph b. Chama, liefern, wobei ich zugleich mich genöthigt sehe, einige Behauptungen des Herrn Weiß zu widerlegen.

In B. kamma 20b wird in einigermaßen räthselhafter Art erzählt, wie R. Chasda ben Rami b. Chama zum Lohne bafür, daß er ihm eine neue Lehre in einer Mischna nachsweist, gleichsam wie einen Lehrer bedient. Raba dagegen hält ben Nachweis des Rami für unrichtig und ruft erstaunt auß: Art erw cern order der ernacht und fühlt nicht ein Mann, dem sein Gott beisteht!) — In diesen Worten erblickt nicht arr Raba's Eifersucht gegen Rami über den, Letteren von R. Chasda erwieseneu Dienst. Es wundert mich sehr, daß Heilprin die Worte des Raba so deutet. Raba ist nicht nur durch Gelehrssamkeit und Scharssinn, sondern auch durch seinen edlen Charakter unter seinen Zeitgenossen hervorragend. Durch Weisheit und Reichthum (wie sein Lehrer R. Nachman)

¹⁾ Ich gebenke, so Sott will, in ben nächsten heften bes Nagazin über ben britten Theil bes urrur rir einen größeren Auffat zu veröffentlichen und so Manches vorzubringen, was sich gegen einige Ansichten bes Berf.'s einwenden läßt.

ausgezeichnet, erhob er fich trot allebem nicht über feine Benoffen und Souler. Lettere liebte er, forgte für fie und leitete fie burch weise Rathichlage (ebenso wie fein armer College Abaje), Sabbat 32a. Er führt baber oft ben Spruch im Munde: "Ein junger Gelehrter (צורבא פרבמ) handle fo und fo, thue das und jenes nicht", Sutta 49 b, Taanit 4a, Sabbat 119a, Erubin 63a u. a. m. Seinem Lehrer gegen= über fieht er bemuthevoll und bescheiben (vgl. weiter unten). "Seine Benoffen verehrt er, bezeichnet fie als "große Manner" (נברא רבא) und fucht fie ju rechtfertigen, Berachot 18b, Gittin 55b, Rebarim 90a, B. mezia 68b, B. batra 144a und bewundert ihre Weisheit (Oun neo), Nebarim 90a, Cholin 112a. Neib und Eifersucht ift ihm vollständig fremd; rubmt er boch selbst seinen Genoffen R. Acha b. Jakob in Gegenwart feines Lehrers, bag er ein großer Mann sei, B. tamma 40a, ebenso R. Sechora, Rebarim 22 b. Wie tann es nun Jemand in ben Sinn tommen, baß biefer Mann gegen Rami barüber, baß R. Chafba ihm einen Dienft geleiftet, eiferfüchtig murbe, er, von bem felbft, wenn er ergurnt und gefrantt murbe, ber Salmud nichts weiter zu berichten weiß, als: ארכשר (er empfand es übel), Sabbat 47a, (vgl. Ribbufdin 32b, B. mezia 97a), Baba batra 86a, 149a.2) Ueberdies finden mir ja, bag biefelben Borte bie Raba über Rami ausgerufen, von R. Suna binfictlich bes Königs David ausgesprochen murben. fie auch bort ein Ausfluß von Gifersucht, ober ift es nicht vielmehr ein Gefühl ber Freude über bas Glud bes Ronigs David, bas jeber aus ben Worten R. Huna's vernimmt? Warum follen wir nicht auch hier annehmen, ber eble Raba habe fich gefreut, bag fein Freund Rami, tropbem er einen Fehler begangen, ohne bie verbiente beschämende Rurudweisung bavon gekommen ?!

Wir wollen nun die vorliegende Stelle in B. kamma burch eine, wie wir glauben, nicht unwichtige Bemerkung über die Lehrmethode ber Amoraim zu erklären versuchen.

²⁾ Bergl. auch Beiß, l. c. III S. 201.

Das Betragen sowohl bes Rami als bes A. Chasda erscheint wohl Jebem äußerst räthselhaft. Rami will bem R. Chasda, bem er als Weisen, ber zugleich sein Schwiegervater und ein Rohen war (Berachot 44a und B. batra 12b), die höchste Achtung schulbet, nicht eher die Quelle eines Lehrsates mittheilen, dis Jener ihn bedient, und R. Chasda geht sofort auf dies Anerdieten ein und leistet ihm einen ganz unerhebund unnöthigen Dienst! Ist dies nicht höchst auffällig?! Kolgende Bemerkung bürfte dies Betragen erklären.

Die von R. Juda ha-Masi redigirte Mischna batte sowohl unter ben jungern Betgenoffen, als auch unter ben Amoraim ber folgenden Geschlechter ein foldes Ansehen erlangt, bag man fie als bie einzige untrügliche Quelle betractete, aus ber man für alle galle bie zuverlässigste Untermeisung icopfen tonnte. Der Gescheslehrer mußte nicht nur die Mischna vollständig im Gebächtnisse haben, sondern er mußte auch verfteben, alle ihm auftauchenben Fragen und Rweifel aus ben Lehren ber Mischna zu beantworten und zu lösen 3). Dies geht aus unzähligen Talmubstellen bervor, benen wir hier nur wenige citiren wollen. Es fommt por, pon baß ber Lehrer eine Lehre als in ber Mijdna vorhanben bezeichnet und ftellt bem Schüler bie Aufgabe, biefelbe gu fuchen, Mattot 16a. Nicht felten fagt ein Amora: "Ift es möglich, bag biefe ober jene Lehre richtig und nicht in ber Mischna enthalten sei? Er sucht barauf und findet bie Lehre wirklich in ber Mischna, Jebamoth 36a, Aboda fara 68 a, Sebachim 58a. Ja, Ilpha ging fo weit, zu erklären, er wolle fich ben Tob geben, falls ihm Jemand eine Lebre in einer Baraita bes R. Chija und R. Dicija zeige, bie er nicht in ber Mischna finden könnte, Taanit 21a.

Diefen Grundfat, alle Fragen aus ber Mifchna zu ent= fceiben, konnten natürlich nur biejenigen vollständig burch= führen, welche burch Bergleichungen und Analogienschlusse

⁵⁾ Man vergl. hiermit, was Beiß III S. 1—2 fagt, und urtheile selbst, ob er bort im Rechte ist!

von einem Ralle auf andere ähnliche Ralle gu foliegen fich gestatteten. Diefe Lehrmethobe befolgten jeboch nicht alle Amoraim, sonbern Manche lernten aus ber Mischna nur basjenige, mas ausbrudlich in berfelben ftanb, wie bies von R. Eleafar (vergl. Sebachim 8a) im Gegensate zu R. Josua b. Levi ausbrudlich berichtet wirb, Berachot 19a. Jerusch. Moed katan III, 1. R. Chasba mochte nun auch biefe lettere Lehrmethobe befolgt haben. Als er nun bem Rami eine neue wichtige Lehre mittheilte und biefer ibm qu= rief: "Dies ift ja eine Difcna!" glaubte er nicht anbers, als daß dies ausbrudlich in einer Difona ftanbe und bag er diese Mischna bereits vergeffen habe. Erschreckt ruft er baher aus: הי מתניתץ? Rami antwortet: לכי חשמש לי "wenn bu bei mir lernen, meine Lehrmethobe annehmen willft (שמש חלמידי חכמים fieß zu einem Weisen in die Lehre geben), bann wirft bu fofort beine Lehre in ber Difchna finben. R. Chasba gab ihm barauf burch ein Reichen zu erkennen, bag er bereit fei, beffen Lehrweise fich anzueign en, worauf Rami ihm die Mischna zeigte, aus welcher man burch einen Analogismus bie Lehre entnehmen tann. "Belches Glüd", ruft barauf Raba aus, "batte Rami, bag er mit solcher Lehrweise bei R Chafba burchbrang und nicht, wie ich befürchtete, eine beschämenbe Rurudweifung erhielt!

Auch eine Angabe bes rerent in ber Biographie Raba's bedarf einer Berichtigung. Nach Weiß fällt das Geburtsjahr Raba's in das zweiundachtzigste Lebensjahr R. Chasda's, bei bessen Tode (Mosd katan 28a) bemnach Raba nur ungefähr zehn Jahre zählte (vgl. l. c. S. 200). Weiß sieht sich badurch genöthigt, 1) in Abrede zu stellen, daß Raba ein Schiler R. Chasda's war; 2) und ren zu corrigiren in 3) letzteren (ren) für einen Schüler R.

⁴⁾ In Joma 75 b wird nämlich erzählt: רבא אייתי ליה אריסיה כל כליה אייתי אמר . . . ש"ם כח נפשיה דרב חסרא "Da nun", sagt Weiß (S. 200 Rote 3) "hieraus hervorginge, daß בים ein Schasder A. Chasda's und bei des letztern Tode bereits ein bezahrter Rann war, so muß רבה anstatt בים gelesen werden, wie auch דקרוקי bat".

Chasba's zu erklären. Die Annahme ist aber entschieben falsch. Abgesehen bavon, daß Weiß mit seinen eigenen Worten S. 190 im Widerspruch ist, nach benen wein Senosse und nicht ein Schüler R. Chasba's gewesen, sind noch viele andere Einwendungen gegen seine Annahme zu erheben:

- 1) Nach bem Zeugniffe bes Raba (Moëb katan 28a) war Rabba so arm, baß er scine Familie nicht einmal mit Gerstenbrod ernähren konnte, und dieser Arme soll nach Joma 75b Felber verpachtet und von seinem Rächter tagtäglich settes Gestügel erhalten haben! Ist es nicht klar, daß in Joma 75b n., nicht nach gelesen werden muß?
- 2) Nach ber bekannten Erzählung in B. batra 12 a hat bas kleine Töchterchen bes R. Chasba, im Schoose bes Baters sigend, die beiben vor ihrem Bater sigenden Knaben Raba und Rami b. Chama sich zu Gatten gewünscht. Wenn nun Raba erst im zweiundachzigsten Lebensjahre bes R. Chasba geboren wäre, so müßte letzterem als hochbetagtem Greise von nabezu neunzig Jahren noch ein Töchterchen geboren worden sein. Ja noch mehr; R. Chasba hat sehr jung gesheirathet (Kidduschin 29 b), bessen Frau müßte also (da von einer zweiten Frau R. Chasba's nirgends eine Spur sich sindet) ebensalls im Alter von 90 Jahren ein Töchterchen geboren haben!!
- 3) Joh habe im ganzen Talmub kein einziges Mal ge-funden, daß בה im Namen des R. Chasda (vergl. Mena-chot 21a und Pesachim 47a) eine Lehre mittheilt⁵), während in Nidda 9b יום אטר רב הסרא עשרים יום vorkommt. Hat also Raba zu zehn Jahren bei R. Chasda הלכות נרה pesernt? Ebenso auch Baba Mezia 73a, Sebachim 19a
  - 4) In Erubin 43a werben ausbrudlich Salachot er=

⁹ Wenn auch Raschi in B. mezia 40a sagt, בח ופּל ein Schuler bes R. Chasba gewesen, so braucht bies, ba Raschi hierbei nicht Geschichte zu lehren beabsichtigt, nicht wörtlich genau genommen zu werben. Raschi meint, בח sei jünger gewesen als R. Chasba, und dieser würde somit nicht חבר דבת gesagt haben.

wähnt, welche bes Morgens vor R. Chafba in Sura und an bemfelben Tage Abends vor Raba in Pumbedita gefagt wurden .

5) $\Im$ n B. famma 97b fommt ebenfalls בעא מינה רבא טירה סיב מרב חסרא טיר ^{7}).

Aus diesen Beweisen geht klar hervor, daß Raba ein Schüler bes R. Chasba und beim Tobe bes letteren bereits ein gereifter Mann war.

Bum Schluß wollen wir eine andere räthselhafte Stelle bes Talmuds betrachten, die uns den Schüler Raba vor seinem Lehrer Rab Nachman vor Augen führt.

איר נחמן... הלכה כרי B. famma 24a ift zu lefen: איר נחמן... יהודי במועד שהרי רי יוסי מודה לו והלכה כרים בחם שהרי ר' יוסי מודה לו. א"ל רכא לר"ג ולימא מר הלכה כר"מ במועד שהרי ר' שמעון מודה לו והלכה כרי יהודה בתם שהרי ר' שמעון מודה לו Die Forberung, R. Nachman folle wie R. Simon und nicht wie R. Jose entscheiden, ift gang und gar nicht begrundet und beshalb auffällig, jumal Raba boch auch miffen mußte, baß יוםי נימוקר עמר. Die Stelle erklärt sich nur burch eine anbere Stelle in Beza 28a: איר נחמן . . . הלכה כרי שמען שהרי ריא כן עזריי מודה לו איל רבא לרי נחמן ולימא מר הלכה כרי יהודה שהרי חכמים מורים לו איל אנא כרי שמעון סכירא לי. Sier ift die Frage Raba's mohl motivirt, ba boch immer die Balacha wie die Mehrheit bleibt. Dennoch antwortete R. Rach= "3ch folge bem R. Simon (obgleich er gegen eine Mehrheit fpricht). Auf biefen Bescheib bes Lehrers Bezug nehmend, mag nun Raba fpater (in B. tama) gefragt haben warum er nicht beim vorliegenden Falle ebenfalls wie R.

⁶⁾ Weiß S. 202 glanbl, Raba habe nicht in Pumbebita, sondern in Machusa gewohnt; vgl. dagegen Sabbat 129a; er scheint also doch zu einer Zeit in Pumbedita gewesen zu sein und dort die Jeschiba ges leitet zu haben.

⁷⁾ Anm. der Rebaction: Ein Manuscript hat hier non und in Erubin 43a haben sammtliche kritische Zeugnisse non. Die Beweise 4—5 fielen bemnach weg; doch genügt 1—3, die Annahme von Beiß zu widerlegen.

Simon entscheibet. Doch R. Nachman antwortet, bei einer Controverse zwischen R. Simon und R. Jose entscheibe er wie R. Jose, weil my grang. In Besachim 13 a sagt R. תוכא פר הודה Dackman, ba fragt ihn wieber Raba וניפא פר הלכה כרי מאיר דסתם לן תנא כוותיה. Much hier ift bie Frage. Raba's wohl begründet, ba es Raba bekannt war, baß fein Lehrer gewöhnlich wie die awn and entscheibe (vgl. Ribbuschin 45b). אר לאו סתמא הוא : אר לאו סתמא הוא ... feben wir hieraus, bag bie maggebenben Amoraim gegen R. Meir für R. Juba (Pesachim 13a) entschieben, gegen lettern für R. Simon (Beza 23a), gegen biefen wieber für R. Jose (B. tamma 24a), gegen fammtliche Tannaim aber für die auch and (Kidduschin 54b), vgl. Erubin 46b, San= hebrin 27a, vgl. ferner Jerufchalmi Berachot bei bem Sate: רב חני בשם שניהם להסל, mo bie Gloffatoren auf X. babli 15b hinzuweisen vergaßen.

Berlin, ben 25. Oftober 1885.

(Fortfetung folgt.)

Bur hebräischen Abtheilung.

1) Die Artus = Sage hat burch bie jubischen = beutschen Bearbeitungen, welche biefelbe gefunden (vgl. hieruber Stein = ichneiber im Berapeum, Jahrg. 1869 Rr. 10), eine Stelle auch in ber jubifchen Literatur erhalten. Gine Bearbeitung in hebraifder Sprache ift im Cod. Vatic. Urbino 48º ent= halten, allerdings nur ein Theil berfelben. Es icheint, bag ber Copift nicht mehr Beit ober Gelegenheit fanb, bie gange Borlage, bie ihm felbft nicht gefehlt haben mag, abzuschreiben. Wie aus ber Einleitung hervorgeht, bat ber Ueberfeter im Sabre 1279 gefdrieben; ich habe feinen außeren Grund in ber Anlage ber Hanbschrift gefunden, um bas Datum Belche innere Grunbe bafür ober bagegen anzuzweifeln. fprechen, hierzu bebarf es einer befonberen Bergleichung ber hebräischen Uebersetzung mit ben beutschen ober auch provengalischen Texten, zu ber mir aber gegenwärtig bie Materialien fehlen. Mögen Diejenigen, benen biefelben nicht fremb finb, zu einer näheren Untersuchung schreiten und bas Resultat in biefen Blättern mittheilen.

Der Abbruck ist nach einer Copie erfolgt, welche ich bei meiner jüngsten Anwesenheit in Rom (März b. J.) von ber Hanbschrift genommen habe.

- 2) Das Gebicht, welches Dunasch b. Tamim seinem Jezira = Commentar vorausgeschickt hat, ist S. 11—12 nach einer Copie, welche Prosessor Dr. Kaufmann aus dem Cod. Berol. Nr. 78 angesertigt hat, abgebruckt.
  - 3) Berr Leone Luzzatto in Benedig hat mir die S. 13-14

abgebruckte הסכסה, die er anch mit den Noten am Fuße verssehen hat, übergeben. Einige der darin verzeichneten Namen werden noch auß den Epitaphien näher zu eruiren sein, welche in meiner Sammlung, auß der daß erste Heft meiner Schrift החות אבנים (1881) gestossen ist, enthalten sind. Der Name ansipricht dem Familiennamen del Bone.

- 4) Die exegetischen Beiträge von R. Jesaja bem Enkel, ber u. A. auch die Erklärungen seines Großvaters (Jesaja b. Mali) bringt, sind Randbemerkungen in einer Handschrift, welche vom Buchhändler H. Lipschüß nach Cambridge (s. Catalog von Schiller=Szinesty I Nr. 35) gestührt worden ist, von der aber Herr S. J. Halberstam vorher (vgl. noch mein Pletat Soserim, hebr. Abtheilung S. 49) die Excerpte, welche S. 14—18 abgebruckt sind, entnommen hat.
- 5) Die S. 20—34 mitgetheilten Bemerkungen J. Reif= manns, befonders die zum Schir ha Jichub, laffen ben Wunsch rege werden, daß ber Verfasser die nöthige Muße gewinnen möge, um das Ganze veröffentlichen zu können.

שאפילו בנה עיר אחרת וקראה יריחו אסור לבנוחה (השתבש כאד וכה ציל: אפילו בנה עיר אחרת אסור לכנותה ולקראה יריחו) שאפילו שם יריחו יכחה לעולם עביל.

- 59. בסיי תתשכ"ד: אס רואה אדם נכרי עושה עבירה אם יכול למתות ימחה שהרי שלח הקכ"ה את יונה לנינוה להשיכם עכ"ל. בסיי רשיי על מנהדרין (ע"ה רע"א ד"ה ואם איתא) כתוב: דלהוכיחו לא היה מצווה דהוכח תוכיח את עמתיך כתוב ולא גר תושב עכ"ל. וצ"ע לישב אמרו, ולא גר תושב" הלא הוא מצווה להחיותו חיי הגוף ולמה לא יהיה מצווה להחיותן חיי הגוף ולמה לא יהיה מצווה להחיותן חיי בשמה ע"י התוכחה?
- 60. בסיי תחשמיז: ומה שרי עמרם חסידא לקח לעצמו אשה קודם לבנו לפי שלא היו חסצים לתת לבנו אלא לו ואמר כיון שהסצים לתת לבנו אלא לו ואמר כיון שהסצים לתת לי אקהנה עכ"ל. מקדושין (ניש אי). ולפנינו כתוב שם: רבין. תחת: עמרם.

יעקב רייפטאנן.

- 52. בסיי תחליג: ואמרו חכמים ואל בינתך אל תשען עכ"ל. הוא מסוק במשלי (ני הי). ולכן ג"ל: "חכם". תחתי חכמים. וחכם הוא שלמה החכם מכל האדם בעל ספב משלי.
- 23. ב סיי תתר״ה: רב יהודה אטר העוסק בצרכי צבור כאלו עוסק בדברי תורה עכיל. טירושלטי (ברכות סיה היא). ולסנינו כתוב שם: ירטיה״. תחת: יהודה.
- 54. בסי' תתרכיה: מעשה בחסיד אחד שקנח ידיו בחלוק הברו עד שהחזור לתקן מה שקלקל עכיל. הוא המעשה המסופר בבימ (כיד אי). ה"ל מר זומרא חסידא אנגיב ליה כסא דכספא מאושפיזא חזייה לההוא בר בי רב דמשי ידיה ונגיב בנלימא דחבריה אשר היינו האי דלא איכפת ליה אממונא דחבריה כפתיה ואודי עכיל. וחסר באהו פה. כי נשמם ממנו ספור נגבת כוס כסף. ואחרי מלת "בחסיד" נשממה מלת "שראה". כי לא החסיד קנח ידיו בחלוק חברו- אך הוא ראה איש אחד שעשה כן כמובא למעלה מכ"מ ובמקצת דפוסים כתוב "וכי" אחרי מלת "תבירו". ונ"ל. כי הוא יתר הפלמה משלת יוכוס". הן בלי ספק היה כתוב שרם באהו חסר "וכוס" כסף נגוב ממנו וכו.
- ל. ב ס" תחרכ"ו: ואל ירחם על מי שהוא כפוי מובה עכ"ל. עין עין יעקב (חולין פ"י ד"ה כתיב מעדה בגד): כל העושה מובה למי שאינו יודעה [ר"ל שאינו יודע חין ערכה והיותה ראויה לזכרה תמיד ולהורות לעושה אותה הסדו] כאילו זורק אבן למרקולים עכ"ל.
- 56. בסי' תתרפיא: למה אמרה תורה לא תשיך שהלוה עובר בלאו מפני שמכשילו שנאמר ולפני עור לא תתן מכשול עכיל. הוא תמוה מאד. כי בכ"מ (עיה בי) כתוב: לוה עובר משום לא תשיך לאחיך וכוי ולפני עור לא תתן מכשול עכ"ל.
- 57. בסיי תתש"א: כמו שמנהג הגכרים כן מנהג היהודים ברוב המקומות כנון אם הגכרים גדורים בעריות כן יהיו בני היהודים הגולרים באותה העיר עכיל אחרי זה ציל הכתוב בסוף סיי תשם"א: תדע כשגלו ישראל היו אומרים (כצ"ל: רואים) שירי הגכרים יפים המתוקנים במשקל כך התחילו ישראל לעשות חרוזים עכ"ל. כי איננו מתאים רק עם הכתוב כה בכמו שמנהג הגכרים כן מנהג היהודים ברוב המקומות לא כן עם הכתוב שם. ואך פה תתכן מלת בתרע" שהיא תמיד לראיה על הכתוב לפגיה ולא כן שם.

- 42. בסי תרליה:. כמו שאמרו מי שנחלה אביו לא יאמר לו תלה לי המץ זה עכיל ירומו להאמור בב"מ (נים סע"ב): דוקיף ליה זקימא בדיותקיה לא נימא ליה לחבריה זקף ביניתא עכ"ל.
- 43 בס"ם חרל"ו: ולכך תרגום ואכיה ירוק ירק בסניה ואביה ממף מיף ביה שלא יתכן אסילו אביה לרוק על בתו בכעסו לא בכעסה או בגערה עכיל. השתבש וכה צ"ל: לרוק על בתו בכעסו או בכעסה אלא בגערה שהיא ענין ממיף מיף.
- אני הייתי מורה בסף לחכם אני הייתי מורה בסף לחכם אני הייתי מורה לו תשובה ברבר אחד וכוי עכיל. תחת: "אני הייתיי. ציל: אם היית.
- .45 בסיי תרצ"ג: כנון רכי יעקב כן קורשאי שלמד מסכת עוקצין כדי שיעיין רשביג אעסיכ הענישו ר' מאיר עכיל. לפנינו אין שמץ מזה כדי שיעיין רשביג אעסיכ הענישו ר' מאיר עכיל. לפנינו אין שמץ מזה במוף מסכת הוריות. אך בהיג (פוף הלכות הוראות) כתוב כן. חיל פגע ביה ר'ם גרבי יעקב בן קורשאי אמר עדיין יש לזה בעולם. נח נפשיה עכיל.
- 14. כסי תשכיב: ועוד בקש טמנו שלא ינוח לאשתו בן חורין עכ"ל. תחת: "לאשתו". ציל: לעשתו. וריל שלא יניח לאיש לעשות אותו בן חורין מאמירת הקדיש. ושלא יניח הוא כמו: לא הגיח אדם לעשקם (תהלים קיה ייד). וכל הפירושים על הגומחא הישנה הם הבל הבלים. ואין צורך לראיות על במולם.
- 12. בסיי תשניו: ואשר כתוב וישב רוד לפני די ישב לבו בתפלה עכ"ל. לקוח מירושלמי (סומה פיז היז). ולפנינו כתוב שם: "עצמרי תחת: לבו.
- 48. שם: ואמרו במכילתין ויקחו אכן וישימו תחתיו וישב עליה: ויקחו אכן אלו האבות, וישימו תחתיו אלו מעשה האבות, וישב עליה אלו מעשה האמהות עכ"ל. במכילתא אשר לפנינו כתוב: ויקחו אכן וישימו תחתיו אלו מעשה אבות, וישב עליה אלו מעשה האמהות עכ"ל. והנוסחא הזאת נכונה מאר וכצ"ל סה. כי אחרי "אלו האבות" אין עוד מעם ודעת במאמר "אלו מעשה האבות... מה בין אבות למעשה אבות?
- 50. בסיי תתמ"ז: שאין אדם יכול להתאסק ולעזור את עצמו עכיל. תחת: "ולעזור". (בז"ץ). ציל ולעצור (כצר"י).
- 51. בסי תחבש: אם יש דבר שהגברים נוהגים בו איסור וליהודים אינו אסור אסור לו ליהודי שיאכל מן יתחלל שם שמים על ידו כגון גברי שראה מצרי שרבע בהמה ואמר לנכרים שלא לאכול אותה ונסכרה לישראל לא יאכלנה ישראל עכיל. זה געלם מעיני בעל מורי זהב. יעוץ מיז (ייד סי קנ"ג ס"ק א").

שטאמר עליהם והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם אלא מאותם שטאמר עליהם והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם אלא מאותם שטאמר עליהם ולהם אותם היום הבא כטעשה נעשה לכלם ששמו אותם בחרם ונאהז האור בזבו ונשרף עכיל. תחת: "לכלם". צ"ל: לכלב. ותחת: אותם (לשון רבים). צ"ל: אותו (לשון יחיד). והוא המסופר במיק (יז ב'): דההוא כלבא דהוה אכיל מסני דרבגן ולא הוף קא ידעי מנו ושמחו ליה איתלי ביה נורא בנגובתיה (בזנבו) ואכלתיה עכ"ל. ואחרי מלת "נשרף" צ"ל הבתוב למפה "וכתיב כל הגלכד בחרם ישרף". והוא עור ראיה על עונש שרפה לעובר על חרם. ואמרי זה כה צ"ל: אחר שטעל בחרם כאלו כני ישראל בחרם ויקח עכן. כל ישראל בחרם ויקח עכן.

.34. בסי תמיז: חקר רבי אחר זרעו של רים וכר בן אין לו אבל בת יש לו עב"ל. בב"ם (פיה אי).

35. בסי חמיה: כדי שהצא נפשו כדית שכן עשו לרי אליעזר עכיל. רומו להמסופר בסנהררין (סיח אי). יעריש.

36. כסיי תגיג: בליל הריר חותמין לכך נקרא עכיל. אחר זה ציל: "ליל החותם". ויעוין פי הרמבין על פסוק סר צלם מעליהם (כמרכר ייד מי): שנודע כי בליל החותם לא יהיה ציל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא עכ"ל. ויעוין פה סים הקודם.

37. כסיס תגיו: ואטר רבינא כי שכיכנא נפק רי חייא ורי אושעיא לאגפאי עכיל. יערן ביק (קריא בי).

38. בסיי תקביר: כל מי שהוא חכם או צדיק יותר מחברו מסתפק מן העולם הבא יותר אם הוא בן עולם הבא עכיל. מסתפק הוא לשון ספק. וריל שהוא מסופק אם הוא בן עולם הבא.

29. בסיי תקניג: שתיה צריך לחשוב אלו הייתי בצער של זה הייתי בריך להתפלל עליו עכיל. מלת "עליו" שב אל מלת "בצער" ור"ל הייתי צריך להתפלל על הצער שיטור מעלי.

40. בסיי תרייז: רי יונחן ציים כל ערוכת ריה. רי אכין ציים כל ערוכת שבתא. רי זירא ציים כל תלתין יומין, ואית ראמרי תשע מאן דלא ערוכת שבתא. רי זירא ציים כל תלתין יומין, ואית ראמרי השע מגלת תענית עכיל. לקוח מהירושלמי (תענית סיב היינ, גררים פיח היא). ובו כתוב: רי זירא ציים "תלת מאוון צומין». ואית דאמרי עכיל. וכן צ"ל מה. ולגרום ברי זירא: תשע מאוון ולא חש למגלת תענית עכיל. וכן צ"ל מה. ולגרום ברי זירא: "תלת מאוון צומין». תחת: תלתין יומין. ולמחות של רי זירא הם הגזכרים בכבלי מאוון». תחת: מאן, ושלש מאות צומות של רי זירא הם הגזכרים בכבלי (בים מ"ה אי) יעויש.

אמר רי שמואל בר נחטני משום רי יוחגן .41 בסיס תרליא: אמר רי שמואל בר נחטני משום רי יוחגן .מותר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת עכיל. מירושלמי (מאוח פיא היא).

- 24. כסיי שכיו: ואמר ר' לוי כל המנחש וכר א"ר אחא א"ר יורא מחיצתו לפנים ממלאכי השרת וכרי עכ"ל. מירושלמי (שכת מוף פ"ו). ואחרי ער יוראי כתוב שם כראוי עכל מי שאינו מנחש".
- 25. שם: שיתן קודם לעני לחם או שום דבר שהנאתו קרובה כזקן שאכל העינול עכיל. רומז להכתוב בירושלמי (שם ושם): סגע בהרן חד סב. אמר להון זכון עמי וכר והוה עמון חד עינול קצון פלגא ויהבינה ליה אכל וצלי עליהון וכר עכיל. ויערן גם תלמודנו (תענית כינ בי). דאיתתא שכיחא בביתא ויהבא ריפתא לעניא ומקרבא הנייתא עכיל.
- 26. בסי שכ"ז: אם ילוה אדם לעני מעות והמלוה יודע שהלוה אין לו לפרוע, והעני איש מוב שאם היה לו היה פורע ברצון ועתה אין לו. אם יראנו הולך ילך לו מצד אחר שלא יסבור עתה רוצה לשאול לו. אם יראנו הולך עכיל. כן אמר רי דימי: מגין לנושה בחברו מנה ויודע לו את החוב וכוי עכיל. כן אמר הי דימי: מגין לנושה (ב"מ עיה בי). שאין לו שאמור לעבור לפניו. תיל לא תהיה לו כנושה (ב"מ עיה בי).
- 27. בסי׳ שנ״ז: רבי אליעזר ביקש לרבי צדוק אביו ליתן שכירות לרומא וכר עכיל. לקוח ממררש איכה (מסוק היו צריה לראש).
- 28. בסיי שסיה: סעמים שהכן עושה זכיות יותר מן האב והתלמיד יותר מן הרב יושב התלמיד למעלה עכ"ל. רומו להמובא בתוסי ב"ב (" ע"ב ד"ה עליונים לממה) בשם קבלת הנאתים שרי יהודה תלמיד שמואל ישב למעלה ושמואל לממה. יעריש המעם.
- 29. בסיי תינ: יחשוב תחלה איזה גדר יקבל שלא יתחרם וכשיוכל לקייםו ילך לחכם עכיל. תחת: "וכשיוכלי. ציל: ושיוכל. ותחת: "ילךי. ציל: וילך (בואיו בראיש). ועסין מובן המאמר הישב.
- 30. שם: גדר שיוכל לקיימו עכיל. פשום מאד אשר אחרי זה .30 ציל הכתוב אח"כ "דכתיב מוב אשר לא תרוד משתדור ולא תשלם".
- 31. שם: לא ידור כדרכי האטורי אם חולי מעים שלא יאכל בני מעים וכר עד סלוני חי עכיל. ני מלות האחרונות הן כדבר אשר אין לו שחר. ולמעלה [סי נימ]. חסרות יעויש.
- 32. בס" ת"ד: אמר לו החכם מתחרם אתה אמר לו אם הייתי יודע שום אדם שיהא חריף ומכין וירא שמים הייתי נותן לו כפלים כאן יודע שום אדם שיהא חריף ומכין וירא שמים הייתי נותן לו כפלים כאן מאשר הייתי מוציא אם הייתי שם כי אני מתחרם והייתי שואל על נדרו להתירו ואעס"כ אשלח אחר תחתי. א"ל חכם אם הייתי לומד וכו' עכיל. המאמר הזה הבלתי מובן נלקה באי סדר ובשבוש. וכה צ"ל. אמר לו התירו. החכם מתחרם אתה? אמר לו אני מתחרם "הגני" שואל על נדרי להתירו. ואעס"כ אשלח אחר תחתי, ואם הייתי יודע שום אדם שיהא חריף ומבין וירא שמים הייתי נותן לו כפלים מאשר הייתי מוציא אם הייתי שם. א"ל החכם אם היית לומד וכו".

איתי ליה בשר גבלה א"ל אכול או אגא קמיל לך. א"ל אי בעית מקמל קמיל לית אגא מיכל בשר הגבלה. א"ל מאן מודע לך דאילו אכלת הויא קמיל לך. א"ל או יהודאי או ארמאי עכיל. ועל שאלת מאן ימודע לך." כחוב כפי אחד אשר לא אדע למי הוא: ריל מי הודיע לך שאם תאכל זה הגחש ימית אותך שאתה רוצה להרג ולא לאכול עכ"ל. ואין מעם ודעת בפיי הזה. והוא נסבה מעם חסרון ידיעת המפרש. כי הפור הזה לקוח מהירושלמי (שביעית פיד ה"א). וכי שם כתוב כראוי וכנכון: מהן מודע לך דאילו אכלת הוינא" קמיל לך אם יתודיי יהודיי או ארמאי ארמאי עכיל. והכוגה האמתית היא אפוא הכתוב בפיי ר"א פולדא: מהשתא יהוי ידוע לך אדרבה להפך היתה כונתו אלו אכלת בשר נבלה הייתי הורגך או יהודאי יהודאי. אם אדם רוצה להיות יהודי יהיה יתודי גמור, ואף אם רוצה להרגו צריך לשמור דתו. ואם גוי גוי עכ"ל. ולפיז צריך למחות בפיח מלת אלי לפני יאו יהודא". כל זה אמר הארמאי ולא רי אבא. וכן צריך לכתוב: מרונא. תחת: מארם. כי כן כתוב בירושלמי שם.

20. כסי רניו: השבחות ברוח הקדש נאמרו והסליחות תקנו חכמים וכור שלא יהיו הפיוטים עיקר ואשר ברוח הקדש מפל עכ"ל. שית לבך קורא משכיל! לדבר הזה המכזיב אמונת מתקדשי וממהרי זמננו כי כל פיוט וכל ספר עתיק ימים הוא יליד רוח הקדש.

21. בסי רע"ה: שאם אתה רואה אש נופלת על ביתך תציל מביתך תחלה חסצי שמים כגון ספרים וכל שכן חפצי שמים עכיל. תחת: וכל שכן החפצי שמים". ציל: וכל שכן נפשות. וכזה מוכן הימב הכתוב אחריו. האין לך דבר העומד בפני פקוח נפש".

22. בסיי רציז: רכי שמלאי אתא לגכי רכי אמר ליה אלפי אגדה וכדי ועוד קמן אתה ואין מגלין אגדה תמוה לקמנים וכר עכיל. אחרי מלת: -רבי. צ"ל: יונתן. ככתוב בירושלמי (פסחים פיה היב). אשר ממנו נובע המאמר הזה. והכתוב פה בסוף המאמר: ועוד קמן אתה וכר חסר שם. וראוי מאד להיות חסר. כי שמלאי לא היה אז קמן. הן אין כל ראיה וכל זכר על היותו אז קמן. וקרוב מאד. כי לפני: ועוד קמן אתה וכר היה כתוב ראשונה ספור אחר מקמן שבא לחכם אחד ובקש ממנו להבינהו אנדה תמוה. וחסר באהו.

23. בסי' שיג: אין קורין ססוק על מכה והן דקרא עיג יברוח אסור וכו' עכ"ל. כל הסי הזה לקוח מהירושלמי (שבת סיו ה"ב, ערובין סיי ה"א). ועל "יברוח" כתוב בערובין שם על הגליון: סירוש תרגום של דוראים יברוחין. ולפי שיש סכנה למי שעוקרן ולכן אמר שאסור לקרות ססוקים עליו כדי לעוקרן עכ"ל. ובסי' מ"ח אשר לפגי ולא אדע למי הוא כתוב שיברוח הוא שם מכה מה והוא ללא אמת.

ר "שטעון כן יוחיי. תחת: רי ישטעאל. ורי חגינאי תחת: רי אטי. ותחת הכתוב סה: "שחיקי דמילי אסירי». כתוב שם: אימא שובתא הוא. וזה הוא יותר לשון הכבוד לפני אמו מלשון: שתיקי דמילי אסירי.

בסיי קמיו: כי הם נמנים עם אויבי די וכיש גופו וכוי עכייל. תחת: וכיש גופי. ציל: ופושעי ישראל בגופן. יעוין ריה (ייז אי). שמשם גובע הכי' הזה.

12. בסי קניכ: רצונו של אדם זהו ככודו ואפילו לכבר אביר .12 האטו עכיל. כן בירושלטי (פאה פיא היא) "הואיל והוא רצונה היא כבודה."

13. בסי קנינ: ומצינו בתורה שכל מי שיכול להכין אע"ם שלא נצמוה נענש עליה על שלא שם על לכו עכיל. כן כתב הרמכים במורה נכוכים (חיג פייז) ווז'ל ובארו נכל מקום שהמשפט מחויב כהכרח בחקו יתעלה. והוא שינמול העובר על כל שיעשה ממעשה הכבוד והיושר ואע"ם שלא צווה בו ע"י נביא, ושיעניש על כל מעשה רע שיעשהו האיש ואעים שלא בווה בו ע"י נביא, ושיעניש על כל מעשה רע שיעשהו האיש ואעים שלא הווהר ממנו על ידי נביא אחר שהוא דבר שהשכל מזהיר ממנו. ריל הזהרה מן העול והחמם עכ"ל. וכן ככלבו (ס" ע"): ואף לדברי האומר שתויי יין נכנסו לא מצינו שהווהרו על זה. ונוכל ללמוד מזה שאפילו ברברים שלא נמצא בהם אזהרה מבוארת והשכל מורה עליהם יש עונש ברברים שלא נמצא בהם אזהרה מבוארת והשכל מורה עליהם יש עונש נדול אם לא נשמר מהם עכ"ל. וצע"ג לישב מאמר רזיל המתנגד לזה והוא: מדאיתני עכרים בסיני ואשכחן דענש עכרים עילווה (סנהדרין ניש א"). ויעוין ע"ז פ"י רש"י שם ובראש ספרי: "חקר מצוה" הרביתי לדבר על אדות הענין הזה.

14. בסי קנית: דע כשאתה מחאוה לשכח קול נעים ושיר של שכח אם היו מרצים ומאהבים וכוי ולפיכך אין לעשות במהרה עכיל. תית: לשבח. ציל: לשמוע. ותחה: ומאהבים. צ"ל: וממהרים.

15. בסי קסיב: ואל ישיאך מחשבתך לומר כי ספר זה ספר החסידים שמו עכ"ל. אחרי מלח "לומר". צ"ל: כך. והוא לומר שהוא מכלכל דרכי האמורי כניל.

16. כמיי קעים: ואל ירור נכית שאנשים עולים שם שיניאוהו לשנועה או הוא אותם ואם יש לו כנים שמא ילמרו ממעשיהם עכיל. תחת: "עולים, ציל: ערלים. והם עכוים ואמר "או הוא אותםי כותו לאשר אמרו רזיל שאסור לגרום לעכוים שישנע (סנהדרץ ייג ב', בכורות ב' ב') אמרו רזיל בסיי קסיג: עונותיו עשו לי עכ"ל. תחת: "עונותיו". ציל.

עונותי. ככתוב אחריו עונותי גרמין לצער זה.

18. כי ריא כתוב כבר למעלה ועוד כאולים רבים יש בספר הזה וכן יש בהרבה ספרים אחרים מקדמי ימים.

19. בסיי ריים: אבא כר זמינא הוה מחיים גבי ארמאי כאדם

- 7. בסים מ"ו: שאלו והלא אין משפט לרשעים אלא ייב חדשים בלכד וכבר עכרו עליך יותר מ"ב ועדיין דנין אותף? אטר להם אין דנין אותי פורענות הזקים כמו בייב ראשונים עכיל. כקדושין [ליא ב'] כתוב. היה אוטר רבר שמועה מפיו לא יאמר כך אמר אבא אלא כך אטר אכא דריני כפרת משככו. והגי מילי תוך ייב חודש. מכאן ואילך אומר זלליה עכ"ל. ופיי רשיי [ד"ה מכאן ואילך]: כבר קבל מה שקבל שאין משפט רשעים בגיהנם אלא ייב חדש עכ"ל. וזה סותר דעת סיח הגיל.
- 8. כסיי מיז: מלפגו מכהמות ארץ ומעוף הישמים יחכמנו מלפגו מכהמות ארץ. ילמד אדם את כנו להיות נאמן מכלב שהוא נאמן לאדוניו ומעוף השמים יחכמנו ילמור אדם מדוכיפת וכני עכ"ל בערוכין [קי עיכ] כתוב: מלפנו מכהמות ארץ זו פרידה שכורעת ומשתגת מים ומעוף השמים יחכמנו זה התרנגול שמפיים ואחר כך בועל עכ"ל. ונראה בהשקפה הראשונה כאלו סיים ותלמודנו חולקים זה על זה בסיי פסוק מלפנו מכהמות ארץ. אולם כאמת סובל הפסוק הזה את שני הפירושים גם יחר. אך כל אחד זכר כאמה ועוף המתאימים עם המרות אשר רצה ללמר לבני אדם. ס"ח רצה ללמד מרת אמת ואמונה ולכן אחז כלב ורוכיפת. ותלמודנו רצה ללמד מדת הצניעות ולכן אחז פרידה ותרנגול.
- 9. שם: שלא תדברו כזב ושלא ימצא בפיכם לשון תרמית אחד בסה ואחד בלב וכוי הין צדק הן שלך צדק ולאו שלך צדק וכוי כל המשנה מדכורו כאלו עובד עיא עכיל. כל מאמרי הפיי הזה מורים למדי אשר היי המחבר "כל המשנה בדבורו כאלו עובד עיא. שאיננו עומד בדבורו והן ולאו שלו אינם אמת וצדק. ולא כן דעת רשי". כי הוא כתב על המאמר הזה שהוא בסנהדרין [צ"ב אי]: "משנה בדבורו "שלא יהא ניכר" עכ"ל. ואין כל ספק. כי כונתו הוא: שלא יהא ניכר היותו יהודי. וכי ענינו הוא הענין הכתוב בש"ע (יד סיי קנ"ז מעיף כ' הנהת רמ"א): שלא במקום סכנה כנון שילכיש בגדי עכרים שלא יכירוהו שהוא יהודי ויעבור מכס או כדומה לזה אסור עכ"ל.
- 10. בסיי ק"י: וכן מצינו בירושלמי אמיה דרי ישמעאל הוה קא משתעי מובא אמר לה שתיקי דמילי אסירי. ואמר רי אמי בדוחק התירו שאלת שלום בשבת עכיל. בירושלמי אשר לפנינו (שבת פמץ) כתוב:

הערות על ספר חסידים.

- 1. זכרי ו' : לא תענה מכלל מצות לא תעשה אסור לומר דבר מגונה מחברו שלא בפניו וכרי אבל אם עבר עבירות והוכיחן בסתר ולא קבל או מותר להוביחו ברכים במעשיו הרעים בין בפגיו בין שלא בפניו עכיל. תחת: לא העשה". צ"ל: לא תשא. והוא שב אל הכתוב בפוף הפי אשר לפניו: ועיקר מצוה זאת לא תשא עליו חמא מצוה שלא יוכיה היש חברו בזעם ובהלבנת פנים אלא בנחת ובפתר תחלה". והשעור הוא אפוא: אמם כי עיקר מצות לא תשא עליו חמא הוא שלא יוכיח איש חברו בזעם ובהלבנת פנים אלא בנחת ובפתר תחלה. אולם מכללה" הוא גם שלא יאטר דבר מנונה מחברו שלא בפניו. כי לא תְשָׁא נדרש הוא שענינו: לא תשא ותעמים חמא על חברך. והוא ע"ר אשר דרשו רז"ל לא תשא שמע שוא (שמות כ"ג א"). קרי ביה לא תשיא (פסחים ק"ה א", פנהר"ן ז' ב' מכות כ"ג א"). ולמלות "לא תענה" א"ן מקום פה ולא אדע א"כה באו הנה. והוא כרור מאר. וכל ה"ודע במוב הלשון והסדר יענה אחרי אמן גם כלי כל ראיה.
- 2. כסיי מיו: כמו שהיו עושין כיש וכיה כל אחר מזכיר מעמו של חברו קודם מעמו כאשר הוא מספר שניהם עכ"ל. הוא שנגת הזכרון. כי באמת אך ביה עשו כן ולא ביש. ככתוב באר הימב בערובין [ייג בי]: מפני מה זכו ב"ה לקבוע הלכה כמותן? מפני שנותין ועלובין היו ושונין בריהן ודברי ב"ש, ולא עוד אלא שמקרימין דברי ב"ש לרבריהן עכ"ל:
- 3. כסי ייח: נותן עיניו לממה כאלו הוא מבים לארץ ויהיה לבו מנוי למעלה כאלו עומר בשמים עכ"ל. אחרי זה ציל הכחוב כסוף הסי המתסלל צריך שיחן עיניו לממה ולבו למעלה כדי לקיים שתי מקראות הללו והיו עיני ולכי שם כל הימים נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים" ולהוסיף בראשו מלות בכמו שאמרו רזיל" והוא ביבמות (קיה ב')
- ל. ס" כי המדבר ממהות התשובה ציל לפני ס" יים המדבר מהדברים המעכבים את התשובה, כי ידיעת המהות קודמת לידיעת כל הדברים האחרים.
- 5. בס"ם ל"ר: ילמד לתלמיד בישיבה ונחת עכיל. תחת: "בישיבה. צ"ל: בשובה. ובשובה ונחת הוא לשון הכתוב (ישעיה ל' מ"ו). 6. ס"ם מ"ר: גם דרשו חכמים ביום ההוא אכה כל סום בשגעון

ורוכבן בתשהון. עתיד הקביה לחבוע עלבון סוסים מרוכביהם וכוי עכ"ל: הוא חמוה מאד. כי אם הקביה יתבע עלבון הסוסים מרוכביהם למה זה יכה אותם בשנעון? מה חמאם? ומה פשעם? ואולי הכונה שהקביה יתבע גם עלבון הרוכבים מהסוסים המציקים והמצירים לרוכביהם ולא יאכו ללכת בררך אשר המה רוצים ללכת, ויש סוסים המבקשים להרוג את בעליהם במלחמה (פסחים קייג ב').

- 7. בסים מ"ו: שאלו והלא אין משפש לרשעים אלא ייב חדשים כלכד וכבר עברו עליך יותר מייב ועדיין דגין אותך? אטר להם אין דגין אותי פורענות חזקים כמו בייב ראשונים עכיל. כקדושין [ליא ב'] כתוב. היה אומר דבר שמועה מפיו לא יאמר כך אמר אבא אלא כך אמר אכא הריני כפרת משככו. והגי מילי תוך ייב חודש. מכאן ואילך אומר זלליה עכ"ל. ופיי רשיי [ד"ה מכאן ואילך]: כבר קבל מה שקבל שאין משפט רשעים בניהגם אלא ייב חדש עכ"ל. וזה סותר דעת סיח הגיל.
- 8. כסיי מ"ז: מלפגו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו מלפגו מבהמות ארץ. ילמד אדם את בנו להיות נאמן מכלב שהוא נאמן לאדוניו ומעוף השמים יחכמנו ילמד אדם מדוכיפת וכוי עכ"ל בערובין [קי עיכ] כתוב: מלפנו מכהמות ארץ זו פרידה שכורעת ומשתגת מים ומעוף השמים יחכמנו זה התרנגול שמפיים ואחר כך בועל עכ"ל. ונראה בהשקפה הראשונה כאלו סיח ותלמודנו חולקים זה על זה בסיי פסוק מלפנו מבהמות ארץ. אולם באמת סובל הפסוק הזה את שני הפירושים גם יחד. אך כל אחד זכר בהמה ועוף המתאימים עם המדות אשר רצה ללמר לכני אדם. ס"ח רצה ללמד מדת אמת ואמונה ולכן אחז כלב ורוכיפת. ותלמודנו רצה ללמר מדת הצניעות ולכן אחז פרידה ותרנגול.
- 9. שם: שלא תדברו כזב ושלא ימצא בפיכם לשון תרמית אחד בסה ואחד בלב וכוי הין צדק הן שלך צדק ולאו שלך צדק וכוי כל המשנה מדכורו כאלו עובד עיא עכיל. כל מאמרי הסיי הזה מורים למדי אשר היי המחבר בל המשנה בדבורו כאלו עובד עיא. שאיננו עומד בדבורו הן ולאו שלו אינם אמת וצדק. ולא כן דעת רשיי. כי הוא כתב על המאמר הזה שהוא בסגהדרין [צ"ב אי]: "משנה בדבורו שלא יהא ניכר" עכ"ל. ואין כל ספק. כי כונתו הוא: שלא יהא ניכר היותו יהודי. וכי ענינו הוא הענין הכתוב בש"ע (ייד סיי קג"ו סעיף כ' הגהת רמ"א): שלא במקום סכנה כנון שילביש בגדי עכרים שלא יכירוהו שהוא יהודי ויעבור מכם או כרומה לזה אסור עכ"ל.
- 10. בסף ק"י: וכן מצינו בירושלמי אמיה דרי ישמעאל הוה קא משהעי מובא אמר לה שחיקי דמילי אסירי. ואמר רי אמי בדוחק התירו שאלת שלום בשכת עכיל. בירושלמי אשר לפנינו (שכת פמיו) כתוב:

הערות על ספר חסידים.

- 1. כסי ר : לא תענה מכלל מצות לא תעשה אסור לומר דבר מגונה מחברו שלא בסניו וכוי אבל אם עבר עבירות והוכיחן בסתר ולא קבל אז מותר להוכיחו ברבים במעשיו הרעים בין בסניו בין שלא בסניו עכיל. תחת: לא העשה". צ"ל: לא תשא. והוא שב אל הכתוב בסוף הסי אשר לסניו: ועיקר מצוה זאת לא תשא עליו חמא מצוה שלא יוכיה איש חברו בזעם ובהלבנת סנים אלא בנחת ובסתר תחלה". והשעור הוא אסוא: אמנם כי עיקר מצות לא תשא עליו חמא הוא שלא יוכיח איש חברו בזעם ובהלבנת סנים אלא בנחת ובסתר תחלה. אולם "מכללה" הוא גם שלא יאטר דבר מגונה מחברו שלא בסניו. כי לא תְשָׁא נדרש הוא שענינו: לא תשא ותעמים חמא על חברך. והוא ע"ר אשר דבר מנונה מחברו שלא בסניו. כי לא תְשָׁא נדרש דדשו רז"ל לא תשא שמע שוא (שמות כ"ג א"). קרי ביה לא תשיא (ססחים ק"ח א". סנהדר"ן ז" ב". מכות כ"ג א"). ולמלות "לא תענה" א"ן מקום סה ולא אדע א"כה באו הנה. והוא ברור מאד. וכל היודע נמוב הלשון והסדר יענה אחרי אמן גם בלי כל ראיה.
- 2. כסיי מיו: כמו שהיו עושין ביש וביה כל אחר מזכיר מעמו של חברו קודם מעמו כאשר הוא מססר שניהם עכ"ל. הוא שנגת הזכרון. כי כאמת אך ביה עשו כן ולא ביש. ככתוב באר הימב בערוכין [ייג בי]: מסני מה זכו ב"ה לקבוע הלכה כמותן? מסני שנוחין ועלובין היו ושונין דבריה ודברי ביש, ולא עוד אלא שמקדימין דברי ביש לדבריהן עכ"ל:
- 3. כסי ייח: נותן עיניו לממה כאלו הוא מכים לארץ ויהיה לבו פנוי למעלה כאלו עומר בשמים עכ"ל. אחרי זה ציל הכתוב כסוף הסיי המתפלל צריך שיתן עיניו לממה ולכו למעלה כדי לקיים שתי מקראות הללו והיו עיני ולכי שם כל הימים נשא לכבנו אל כפים אל אל בשמים" ולהוסיף בראשו מלות "כמו שאמרו רזיל" והוא ביבמות (קיה בי)
- שרבר מהות התשובה ציל לפני סי יים המדבר מהדבר מהדברים המעכבים את התשובה, כי ידיעת המהות קודמת לידיעת כל הדברים האדרים.
- 5. בסים ליד: ילמד לתלמיד בישיבה ונחת עכיל. תחת: "בישיבה. גיל: בשובה. ובשובה ונחת הוא לשון הכתוב (ישעיה לי מיו). 6. סים מיד: גם דרשו חכמים ביום ההוא אכה כל סום בשגעון

א"ב, ואיככה יתכן אחריו שור באות כיף. וצריך בלי ספק להגיה ולכתוב: לעירו כצפרים ינן. תחת: כצפרים על עירו ינן.

- 13. בשיר ליום החמישי: ולא מוצאים לו מראה וצבע. ולא כל מבע אשר שש ושבע. תחת: שש ושבע. ציל: בשרשי כל מבע אשר שש ושבע. תחת: שש ושבע. ציל: בשרשי בע. והוא מכואר עים הכתוב בספר האמונות והרעות לרסינ (מאמר בי): ושרשי המראה המבעית שבעה. לובן. ושחור. וירוקי וירקרק. ואדום. ומראה השמים. ומראה העפר עכיל. והוא שב לפיז אל: מראה וצבע.
- 14. שם: ושבע כמיות וששת נדות ושלש גורות ועתות ומדות עכ"ל. לקוח מהאמונות והדעות (שם). וו"ל בששת מיני התנועה וכן בשבעה מיני הכמות. וכן בשלשה הזמנים ושלש הגורות ושלש הצורות עכ"ל. ויעוין ע"ז פי' בן זאב. ותחת: התנועות אשר בהעתקת אכן תבון כתוב בהעתקה האחרת הניל: הנדות. ולשון תנועה לא נזכרת בכל ההעתקה הזאת. אבן תבון בתר בלשון: נע אשר בתורה (בראשית ב" י"ב) ובעל ההעתקה האחרת בחר בלשון: נד הכתובה שם.
- ליום הששי: אז יחילו מים חיים מפניך אלהים חיים. רעשה ארץ וגפו מים ונספו מים מן השמים. רומו להכתוב בתהלים (ק"ד, ז", י"נ): על הרים יעמדו מים: מן נערתך ינוסון מן קול רעמך יחשוון: משקה הרים מעליותיו. ויעוין ע"ז הפירושים.
- 16. שם: במרם כל היצור מאד נדלת ואחר כל מאד נתנדלת. מאד הראשון הוא מים. כי הכונה היא: במרם כל היצור גדלת אבל מאד הראשון הוא מים. כי הכונה היא: במרם כל היצור גדלת אבל לא מאד. כי לא היה עוד איש אשר יספר גדולתו וירוממהו ויפארהו. אבל אחר כל מאד נתגדלת. ויסור זה הוא במדרש תהלים (מומור קיד פסוק די אלהי גדלת מאד) שכתוב שם: עד שלא בראת עולמך היית נדול בעולמך. ומשבראת עולמך נתגדלת עד מאד. עד שלא קלסו אותך הנביאים גדול היית ומשקלסו אותך נתגדלת עד מאד עכ"ל. וכ"ה בתנחומא (פרשת חיי שרה) יעו"ש.
- 17. שם: עשית לו כתונת לשרת להדרת קודש ולתפארת. מובן ע"ם הכתוב בכעל השורים (בראשית ג' כ"א): מלמד שעשה הקב"ה לאדם הראשון בגדי כהונה. ואיתא בב"ר שבהם היו עובדין הבכורות עכ"ל. ואמרו: "להדרת קדש ולתפארת". הוא עש"ה בבגדי כהונה: לכבוד ולתפארת (שמות כ"ח ב"). ויתר הדברים במ"א.

- 3. שם: לוים משוררים בכנף רגנים. תחת: בכנף (בביית). ציל: ככנף (ככיף). וריל משוררים זמירות ערכות כזמרת הצפור הנקראה: כנף רגנים (איוב לים ייג,) והוא הנאכשינאלל.
- 4. שם: אמנם לא יוכלו כברך כל חי אף כי אנו עברך. מה קיו זה? הבי האדם הוא קל מבעלי חי? ואין ספק אסוא כי "חי" זה איננו בעל חי רק מלאך. ויתכן זה ע"ם פי האחרים המובא בפי הראב"ע על כי לא יראני האדם וחי (שמות ל"ג כ'). וז"ל ואחרים אומרים כי מלת לא ישרת בעבור אחר. וכן הוא לא יראני האדם ולא החי. והמעם המלאכים עכ"ל.
- 5. בשיר ליום השלישי: ומאלהותך לא תתנגה. תחת: תתגנה. צ'ל: תתפנה. ור"ל אין אתה סנוי מאלהותך גם רגע קמן רק לעולם היא בך.
  - 6. שם: כי ממך כל סוד יגלה. תחת: ממך. צ"ל: לך.
- 7. שם: חכם ולכ נבוב לא ילבב. פירש נבוב" אשר באיוב (י"א י"ב). לשנח ולא לנגאי כדעת הרבה מפרשים. זגם בהקדמת פי" המשניות להרמב"ם הובא נבוב" לשבח. זיעזין מהברת הערוך לר' שלמה פרחון (ערך ל"ב).
- 8. שם: ואין מראה וגב, תחת: וגב. ציל: וגון. ומראה 8. ונון הוא כפל ענין במלות שונות. וכענין זה בשיר החמישי: מראה וצבע.
- 9. בשיר ליום הרביעי: כגשר על כגפי נשרים נשא עבריו. נקל לכל איש לרעת אשר תחת: כנשר. צ"ל. כנשא.
- ענותנותו המיון ענותנותו. רמיון ענותנותו. רמיון ענותנותו אל ברוש בלתי מובן. כי ברוש הוא גדול וחזק כארז ולמה נשלמה גבורתו עם ארז בהור וענותנותו עם ברושץ ונ"ל. כי תחת: כברוש. צ"ל: כפריש. והוא מין עץ חלש ובלתי גדול. יעוין כלאים (פ"א מ"ד): והפרישים והעוורדים. וראה ע"ז פי' הרמב"ם והר"ש והר"ע מברשנורה ותי"ם בשם חכמת שלמה.
- 11. שם: כשמיר ושית צרים ימגן. ימגן לא יוכל להתבאר פה כי אם ישבר על נקלה כשמיר ושית. והוא מהאים עם המפרש מגנת לב (איכה ג' ס"ה): תבירות לבא (מדרש איכה פסוק זה. וכן פירש רש"י שם: מגנת לב. שבר לב. כמה דאת אמר אמנגך ישראל (הושע י"א ח"). אשר מגן צריך בידך (בראשית י"ד כ') עכ"ל. וצ"ל שרש"י הור סה מפירושו על אמנגך ישראל. אשר מגן צריך בידך שרצא לשון מסורה.
- 12. שם: לבדו ד' הוא ונפלאות גדולות, עושה אל נורא עלילות. כצפרים על עירו יגן. בשור לבדו" מתחלת אות למ"ד מסדר

עדים אנחנו ועבדיך עד חסוף ולשירים אשר התיחד ליום השלישי וליום החסישי. כי אך בהם לברם באו ענינים שידֶבר עליהם במאטר ה א ח ד ו ת אשר בספר האמונות והרעות לרסיג, ובשער ה י ח ו ד אשר בספר תורת חובות הלבבות. ויתר השירים הם אך שירי תהלה עדד שירי תהלה אשר בספר תהלים. ואדטה, כי כל הסטיבים לראות יענו אחרי אמן. ולכן אין נפשי להצדיק משפטי זה בכביר אמרים.

- מני השירים האחרונים אשר אחד התיחד ליום הששי ואחר ליום השבת הם לרעתי אך שיר אחד ליום השבת, כי השיר שהתיחד ליום הששי מדבר בספור כל הנעשה בששת ימי בראשית. והדבור ההוא נאוה אך ליום השבת. ככתוב במזמור שיר ליום השבת: כי שטחתני בפעליך במעשה ידיך ארנן (תהלים ציב הי). ויעוין עיז פי הראביע והרדיק. ובפי הראביע על התורה (שמות כי ח'). כתוב: והנה שבת נתנה להבין מעשה השם וכוי וכנה כתוב כי שמחתני ד' בפעליך. כל ימי השבוע אדם מתעסק בצרכיו והנה זה היום ראוי להתבודר וכו' עכיל. ואך אחרי ספור כל מעשי ששת ימי בראשית תתכן הימב לשון: אז ביום השביעי נחת וכו' אשר בראש השיר שהתיחד ליום השבת. בינה הימב בזה.
- 4. חלו קת יתר השירים לימי השבוע איננה בסבת יחוש כל שיר אל היום אשר חלק לו כי אם בסבת כובר משא אמירת כלם ביום אחד. הן אין יחש כל מאומה השירים אל הימים אשר התיחדו למו. וכל שיר ושיר מלבר בי השירים האחרונים ראוי לאמרו בכל יום. ואין אפוא החלוקה הואת מעשי ידי המחברים כי אם מעשי ידי הקהלות אשר נהגו לאמרו בכל יום והיה קשה עליהם לאמר כלו ביום אחד. אך בליל יום הכפורים המנהג לאמר כלו בפעם אחת בעבור שהיום ההוא נקדש כלו לתפלה ולרנה.

ב. הערות והגהות.

- 1. בשיר ליום הראשון: ואם כל בהמות וחיות קרוצים, נתחים ערוכים על העצים תחת: קר וצים (בריש). ציל: קב וצים (בבית). וריל ואם מכל בהמות וחיות יהיו קבוצים נתחים ערוכים על העצים.
- 2. שם: ואף זויות מזבה מבוסים, דם כמים לים מכסים, ופי הגאון יעב"ץ: מבוסים. מלשון מתבוססת בדמיך. פי מגואלים בדם עכ"ל. והוא ללא אמת. כי איככה יתכן לאמר על זויות מזבה שהם מגואלים בדם? הלא הנביא מלאכי אמר: ואתם מחללים אותו באמרכם שלחן די מגואל (מלאכי אי ייב)? והאמת הוא. כי תחת: מבוסים (בב"ת). ציל: מכוסים. (בכ"ף).

שהוא ם' האמונות והרעות לרס"ג ז"ל והוא מסכים בכל דבריו עם ס' האמונות מהעתקת אבן תבון הנמצאה בידינו אלא שהוא נבדל ממנו במליצותיו ובמלותיו להיותו מהעתקת חכם אחר לא ידענו שמו. ונתברר לי. כי ההעתקה הזאת היא אשר נורמנה להחכם בעל שיר היחוד ועליה יסר שירותנו. לכן תמצא ברוב שירותיו שתסם בלשון ההעתקה הזאת בלי שום שנוי כלל. כגון: מקרה וערער ושנוי ומפל וחבר ומסמך אור וגם אופל. ועור: אף כל מנופת לא י שנ פך וכוי. ואהרים כאלה הלשונות תמצאם במאמר השני בהעתקה הואת עכיל. ובמאמר המחוכם: דיא צוויישע איבערועשצונג דעס סאאדי-אנישען כוכעם אמונות ודעות׳ אשר להחכם פי בלאך והוא כמכתב החרשי של הרב החכם ריו פראנקעל ו"ל (שנת יים חוברת יו"ר) הובא מהעתקה הואת מאמר שלם הכתוב גם בצלמו כרמותו בשיר המתיחד ליום החמישי. והוא: סתור מכל נסתר ועמום מכל עמום ועמוק מכל עמוק ונעלם מכל געלם ונשנב מכל נשנב וחבוי מכל חביון שאין השכל יכול להשוותו וכו׳ מפני שאין המדע משיג לו איך וכמה וגם לא מוצא לו לא מקרה ולא עירע ולא מיפל ולא חיבר ולא מסמך. ולכן כל העשתונות גבוכות, וכל המחשבות (כציל בשיר היחוד תחת: החשבונות). נבהלות, וכל השרעסות נלאות מלשערהו בשיעור ומלהגבילהו בגבול ומלתארהו בתואר ומלפרסמהן וכו' שאי אפשר להרהר אחר יוצרנו וכר לא בשכלנו ולא בספורנו לא לממש, ולא לנודש, ולא לעיקר, ולא לניצב, ולא למפל, ולא לחואר, ולא למין, ולא לכל און וכוי ולא נחשבהו בקצבונם עכיל. וכל אלה מברילים עוד יותר את השיר השלישי וביחור את השיר החמישי מכל השירים האחרים בהיות יפור שני אלה בהעתקת ספר האמונות והדעות לרס"ג הנ"ל ורבי לשונותיהם ורעיוניהם ממנהל לוקחו. לא כן כל השירים האחרים. והחכם בלאך הניל הוסיף שם עוד לגור אומר. כי בעל ההעתקה הואת חבר את השיר היחוד. ולפי דכבי הברורים הג"ל לא יתכן זה רק על השיר השלישי והשיר החמישי ולא על כל הקובץ. וגם בלעדי, כל אשר עינים לו רואה אשר אך בשני השירים האלה יש מלות ומאמרים מהעתקה הואת ולא בכל אשר זולתם. אך החכם בלאך חשב כאשר נחשב כאז מעולם את כל הקובץ לשיר אחד ולמפעל משורר אחד כניל ולכן יחש כלו לבעל ההעתקה הזאת, ואני כבר הוכחתי למעלה אשר הוא קובץ שירים משירים שונים ממשוררים שונים. על כן רק השיר ליום השלישי והשיר החמישי לברם גוכל ליחש לבעל ההעתקה הזאת.

2. שם: שיר (או שירי) היחוד לא גאוה כי אם למקצת השיר אשר התיחד ליום השני והוא מן: אלהים אתה על: יחורך

ארבע פעמים. והשיית לא נכפלה כלל. והיויד והסמיך והעיין והפיא והקויף שלש פעמים. והכיף ייח פעמים. והלמיד (לפי תקוני: לעירו כצםרים עפות" ינן) והשיין והתייו שש פעמים. והמים עשר פעמים. והגוין שכע שעמים. והרייש חמש פעמים. וזה מורה על איש אשר לא סדרים ברעיוניו ולא מדה במדברותיו. וכן מורה השיר הזה על תשוקת מחברו להכפיל. כי מלבד הכפילו האותיות הכפיל גם ענינים כאשר עיני כל קורא רואות. ולהשלים מספר כפל אותיות קויף ושיין אשר בחר לו הביא בהן פורים ארמיים: קים לעלמין - שלים מלך שמיא, והראיה הזאת אלפתני לחשוב את המתיחר ליום הרביעי לשיר בודר וליליד משורר מיוחד. אהרי זה ראה לבי והתבוני. כי המתיחדים ליום השלישי וליום החמישי שונים מכל האהרים בסגנון לשונם ובהשתמשם במלות ורות וקשות ומתראות במבשאי עמקי שפה וכבדי לשון אשר אלה הן: ערער וער אין ונורש בהוראת תאר (אקצידענץ). עמום מכל עמום. ופרשו לא נודע אל נכון. מפל וחבר ומפמך בהוראת הצשרפות. ממש ועקר ונצב בהוראת עצם (סובסמאנץ) און בהוראת מין. ולא נודע מאין תבא ההוראה הואת: נדות בהוראת תנועות (בעווענוננען). וגם במליצות בלתי נאותות לפאר ולרומם בהן את השרת. כמו: "זרם מים לא ישמפך. כל מנופת לא י שנפך. אש לא תשרפך. ומזה שבום שסמתי כי המתיחדים ליום השלישי וליום החמישי הם שירים מיוחרים ואינם אחי המתיהרים להימים האחרים ולא אב אחד הולידם. וכי התבונגתי על יתר השירים נגלה לי. כי המתיחד ליום הראשון שונה מכל הבאים אחריו בצחות לשונו ובנפת מליצותיו והגיוניו ובאשר אין בו כל מאומה מלשונות רדל ומרעיוני אנדותיהם ותחת: קרוצים אשר חשבו הנאון יעכיץ בפירושו ללקוח מלשון רדיל ציל: קבוצים כאשר אבאר הלאה. והנה אפוא גם הוא שיר בודר הנהו ממשורר מיוחד. וקרוב מאד היותו ספרדי. והמתיחדים ליום השני וליום הששי וליום השכת אחים המה בני אב אחד. כי הם שוים בלשונם ובהשתמשם בנאומי רויל וברעיוני אגרותיהם כאשר אראה הלאה. ולפי הדברים והאמת האלה יש בקובץ הזה מעשי ידי ארבעה הרשים. לראשון חרש לבד. ולשני ולששי ולשביעי חרש לבד. ולשלישי ולחמישי חרש לבד. ולרכיעי חרש לבד. ולכל חרש דרך מיוחד ולשון מיוחדת. והנה בציון (תריא סוף חדש שכמ) כתוב: תחת יד חברת. אנשים בקהלתנו אוהבי המנוח ר׳ וואלף היידענהיים דיל וכרי נמצאים איזה ספרים יקרים מעובונו כו' ובתוכם בכיי העתקת ס' האמונות ודעות לרסינ מלשון ערב ללשון הקדש. מחכם אחר לא נודע שמו. וכן הרוריה זיל כנליון: אמר וויה כאשר התבוננתי בספר האמונות הזה מצאתי

המאמר הזה לקוח מספרי: "תפלה ורנה" המכלכל באורים ע"ד הבקרת על כל התפלות והרנות אשר בסדורים. ותכנית הספר הזה מבוארת הימכ בשערו אשר דיל:

ספר תפלה ורנה

מכלכל

באורים על כל התפלות והרנות אשר נקכצו באו אל תוך הסדורים (מלבד אלה הנמצאות בספרי קדש ובתלמודים ובמדרשים המדעות לספר אחר) ויחלק לארבעה חלקים. החלק הראשון מכלכל באורים על תפלות ששת ימי המעשה ועל כל הנלוים עליהן. החלק השני מכלכל באורים על תפלות יום השבת, ועל כל זמירותיו ומבוא להזמירות. החלק השלישי מכלכל באורים על תפלות ראש חדש ושלש רגלים ועל ההושענות ועל כל הגלוים עליהן. ומבוא לההושענות. והחלק הרביעי מכלכל באורים על תפלות ראש השנה ויום הכפורים ועל סדרי העכודה אשר בספר: _ קובץ מעשי ידי נאונים קדמונים", וב' מאמרים ארוכים ונפלאים

אי על מנהג אמירת ססוקי ברוך די לעולם אמן ואמן. ובי על מגן אבות.

מאתי

יעקב רייפטאנן.

מעם מזער על אודות שיר היחוד.

א. תכניתו.

1. בכל הסרורים ובכל המחזורים כראשונים כאחרונים אין נם אחד אשר כתוב בו: "שירי" היחוד בלשון רבים, אך בכלם כתוב: "שיר" היחוד כלשון יחיד, וזה מורה למדי אשר מאז מעולם נחשב כלו לשיר אחד ולמפעל משורר אחד. ולא כן אנכי עמדי. אנכי בבינתי הדלה והעניה ינעתי ומצאתי. כי הוא קובץ שירים משירים שונים ממשוררים שונים. ראשונה ראה לבי. כי המתיחד בסדורים ובמחזורים ליום הרביעי שונה מכל המתיחדים להימים האחרים באשר אך הוא לברו עים איב הגהו. ואף הוא שונה מכל המאמרים הערוכים עים א"ב גם מאלה אשר בספרים המאוחרים להם הרבה. כי אין בספרי קדשנו גם מאלה אשר בספרים המאוחרים להם הרבה. כי אין מרה אחת וקצב אחד לכל אותיות א"ב. הן האל"ף נכפלה בו תשע פעמים, והנימ"ל והצד"י פעמים. והבי"ת והדל"ת והה"א והוו"ן והחי"ת שתי פעמים, והנימ"ל והצד"י

סתומה שלא מצינו הפסקה לחצי חשבון ולמעלה מנה קיל עד שממלא קמיז לפיכך אל תחמה שלא הפסיק הכתוב בנתיים.

לא איש דברים אנכי גם מתמול גם משלשום. פי' אם תאמר מתמול ושלשום לא הוצרכתי לשליחתך לכך לא שמת לי פה שאהיה איש דברים, גם מאז דברך אל עבדך. פי' אפי' משעה שדברת עמי שהייתי הולך בשליחתך לא נשתניתי מכמות שהייתי כבד פה וכבד לשון. השיבו הב"ה מי שם פה לאדם תחלה קודם שלא גברא הלא אנכי י'. כיש שאני יכול לתקין כבד פה, ובעבור זה אין לך לעכב, ועתה לך נאנכי אהיה עם פיך. ומחמת שהוצרך לומר מי שם פה אמר נמי מי שם אלם וכו' ממה"ר יוסף קרא זצ"ל.

שלח לך, ויאמר משה להושע . וניל אב"ן תרשי"ש שהתפלל עליו אם יהיי עצת מרגלים . . אמר תרשי"ש ניל . .

אמר הרב ר' יהודה כהן ב"מ ז"ל כי גבי עמלק קרא אותו יהושע עיש מה יושיע מכל דבר רע והמעם כי משה קראו לעולם יהושע . . והיר יהודה חסיד פי' ואת שם אהרן תכתוב על משה לוי ר"ל השבשים היו י"ב לא כפי' המורה שפי' עם אהרן היו י"ב. אלא עם אהרן היו י"ג, וזה שאומר ואת שם אהרן תכתוב פי' לבר ועל משה לוי איזה שתרצה א"כ לא היה להם שום תלונה ע"כ.

סבים: חידושי ר' ישעי השני נמצאו על הגליון פרושים שונים והעתקתי לי קצתם ואלה הם:

מעמי בראשית . . כמו ראשית ממלכתו, והקשה היר אברהם איכ הואיל ובראשית הוא כמו ראשית והבי בא לשמש היה ראוי לקרוא בראשית כמו בשמים בארץ במים באש שלא תוכל לקרות בשמים במים. ועוד הקשה על מה שפי הקונמרי כל ראשית שבמקרא דבוק הלא כתיב וירא ראשית לו שאינו דבוק כל עיקר. מינ.

והארץ היתה תהו וכהו כלו כשהיתה נבראת הארץ בתחלה היתה שממה וכוי אין בריה יודעת רק הקי שאינו לא יום ולא לילה. והמפרש קודם בריאתה היתה תהו עתיד ליתן את הדין [והוא מבכור שור כבנדפם. ולפידו צריך להיות בנדפם החצי מרובע לפני מלת "ועוד" כי פה התחלת ההגה, ולפני זה היא מבכור שור. שות"ה].

מפני מה לא נאמר כי מוב בשני לפי שלא ננמרה מלאכת המים מהאי מעמא נמי אין מסיימין ביום די לפי שסיים האל את עולמו עד יום די ומיום די ואילך לא נברא כיא ממלמלין כרמוכה בכ"ר ושוב לא עולם אחר. אף מי שמסיים ביום די אין כה להתחיל במלאכה אחרת. זה שאין מתחילין בכי בשביל שנברא בו ניהנם שלא ננמרה בו מלאכתו לעולם אף מי שמתחיל ביום בי ממהר לסיים.

ויניתהו בגן עדן. חסר יויד לשון לך נחה והוא כמו וינחהו . . מעץ הדעת מוב ורע לא תאכל. משה רבינו כתב כך. כי אין דרך לומר אל תעשה דבר כי מוב לוה. ותדע שהיא כך שאסר לחוה הנחש היה יודע ואמר לה כי יודע אלהים כי ביום אכלכם ונו' מכלל דעד השתא לא הוה ידע.

את קשתי נתתי וכו' [כמו שהיא בפי' בכור שור ואחיכ הוסיף:] אמנם לפי סברתי אני הכותב אינו גראה שהרי בימי שמעון הצריק שהיו כל ישראל מובים ולא נראתה הקשת.

צהר מקום שנכנס בו אור מנורת צהרים. שמעתי שמלת צהרים על שמתחזק האור עד חצי היום ומשם והלאה מתמעם ונקרא צהרים עיש צהר רב וחזק . . [פה מחוק ונ"ל שמוסב על פסוק והנשארים הרה נסו (בראשית י"ר. י") שוחיה] ואל תתמה על הרה שפתרונו מהרה והמי עונה לכאן ולכאן וכן ביחזקאל מהמה עושים לי שפתרונו מה המה עושים לי. דה' עונה לכאן ולכאן ולכאן . . . ובני הפילנשים . . עיכ מהרי אהרן זצ"ל.

ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה אם כשתצמרף עם מאה ושלשים הי יעקב קמיו ומפרש היר יוסף קרא שלפיכך הפרשה

כל המנץ ממש כמו שאמר בפסוק אכל אם חסר אחר . . רכתיב ארבעים יכנו ולא יוסיף שהוא חסר אחד, תספרו המשים יום ואינם אלא מים . . [ועי כרא"ש פיי ערבי פסחים קרוב לסופו שכיכ. שוחיה] היד ד' תקצר, תימא איזה קשה זו או שמעו נא המורים אלא הכי פרישו לפי פשומו, הם היו שואלים בשר ודנים ואמרו מי יאכילנו בשר והב״ה אמר בשר אתן להם ואפשר מן התרעומת שלהם השיבו משה חצאן ובקר ונו' ימצא להם, כלומר תצא מידי תרעומת ע״י כשר והלא דנים מזכירים, ואם את דגי הים יאסף להם ומצא להם יאמר בשר בקשנו, והיאך תצא מידי תרעומות ע"י בשר לברו. היד די תקצר לתת להם בשר שיש להם מעם בשר ודג ועתה תראה ויגו שלוים מן הים . . עופות שנבראו מן הרקק שיש בו מעם בשר ודג הרי שפיים כבשר ובדג . . ויקרא משה להושע בן גון יהושע. לפי הפשם לפי שאמר למעלה, ולממה אפרים הושע, שלא תאמר בכל התורה קורהו יהושע והכא קורהו הושע אמר לך שמשה כבר קורהו יהושע לפיכך קורהו בכל התורה יהושע . . אמר רבי לפי הפשמ כל אחד, כלם באו אל חברון . . לפני צוען מצרים לפי הפשט עיר חשובה . . ויקח קרח מה לקח, דתן ואבירם, ווי של דתן יתירה כמו ואיה וענה . . פרה ארומה, הכובם שמככם הבגדים בשמן הבגדים מלבין ועצמו משחיר כדכחיב ששופתני השמש . אדם כי ימות אתם קרויים אדם, יש מקשים והתניא מגין לנוי שעוסק בתורה וכו' שנ' אשר יעשה האדם וכו' ותי רית דשם כתיב האדם ריל אדם הראשון. ורבי תיי דהא תניא ר׳ שמעון וכ״י אבל רבגן פליני עלי׳ ואמרי משמאין דסבירי להו דגוים נמי מקרי אדם . . ונירם פיי הרב כמו ונשליכם [מובא גם בפני דוד. שוחיה] תי רביי בסיחון ועוג שהיו כל ישראל באותו כיבוש הותר להם אפר כותלי החזיר כדילפינן מבתים מלאים כל מוב בפיק דחולין ולענין שומאה נמי הותרה בצבור וכבור הצבור נדול [גם זה מובא שם שוחיה] . . ותיי הרי משה מקוצי . . קללות שבמשנה תורה משה מפי עצמו אומרן. אי קשיא והכתיב אלה רברי הברית אשר צוה וגו׳ יל ציותו הבורא שיכרות עמהם באלות וקללות אבל מים אלה האלות עצמן לא ציוהו הבורא ומשה קיללם בפני עצמן ומשום הכי לא כתיב בהו והכתי אתכם אלא יככה השם

> אל הסופר תן מנוח רבו צריו מני ארבה אל נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה

[דומה לזה מצאתי בסי צרור המור לריא מבע סוף בראשית. שזח"הי] גשלמו חידושי תורה לרב רי ישעיא תנצכ"ה. על מחצה ואין כאן רוב ותירץ ריי בים זצייל שלא מצינו לפיפר גבי סמחרין הכי דלא אמרינן כל קבוע אלא במילתי דליתא קמן ולא קיים לן בנוה כנון חניות עשרה שתשעה פוכרות שחופה וכל כהצי גונא דאיכא לספוקי אבל נבי סנהדרין שאין להסתפק כרכר ואנו רואים בעינינו שאלו מזכין ואלו מחייבין אין לומר כמחצה על מחצה [עיין מים כריתות להריש מקינין ומרדכי מיק דחולין. שחחיה]. . כמעשה לבנת הספיר שהספיר היא ארום כרכתיב ארמו עצם ונוי ספיר. . ועוד מה מעשה שייך גבי דמות לפרי זהו פשומו תחת רגליו נראה להם ספיר כמעשה הלבנים שהיו עושים במצרים. . ואל אצילי בני ישראל לא שלח ידו, לפי הפשם אעפיי שעלו אחר מית כרכתיב עלה אתה וגר וזקני ישראל לא היו עמו כשעת מית ואצילים הם הזקנים, וכן יישוב הפשם אל אצילי בני ישראל לא שלח ידו ליתן התורה כרכתיב ונגש משה לבדו ואפיי מזיו השכינה לא נהנו כמשה שהרי ראו את האלהים ויאכלו וישתו והוצרכו לאכילה ושתיה אבל משה עמר בהר מי יום לחם לא אכל מפני שנהגה מזיו השכינה ולא הוצרך לאכילה ושתיה כמו המלאכים. מפי רי יהודה הלוי [מובא בשטו גם בפי הראביע בקיצור. שזחיה]. . וכתבתי על הלוחות לאו דוקא שהרי אטר כתוב לך ולא היתה מכתב אלפים אלא הראשונים חה שאמר וכתכתי אצוה לך שתכתוב.

ולמקייטי מצות וחורה יחן האל עוז וגכורה וגם עמרות צבי ותפארה בהתחילי ספר ויקרא.

ועמוק אין מראהו, פי המורה לא ידעתי פירושו אכל מורי הרב זיל אמר לפי שלא היה כו שער לכן שיהיה ממא כמו שאמר ושערה לא הפך לכן ומראה הגגע עמוק מעורי כשרו אלמא בכל מקום שאומר עמוק יש לה שער לכן אכל כמקום שאין לה שער או שאיגו עמוק כלל שאין לה כח להלכין השער אכל כשהיא עמוק מרוב הכח של לוכן הלכין השער אכל עמוק אין חלובן על לממה אלא למעלה שהרי לא הלכין את השער. ויש פירושים דכתיב בהם ולא שיהיה לכן ואינו לכן והכל שתוח סופר הוא. בקירותו או בגבחתו בקידתו היינו בגד ישן מפני שהוא קרח בנפול שערו. וכגבחתו היינו גבהותו שחיית והיא מתחלפין והוא בעת שמגכיה שער ואז הוא חדש עדיין. בקורת לשון שפחה כמו בנות מלכים ביקרותיך שפירושו שפחותיך, ומשום הכי מפר הכא עליה למיתה. פי הרב רי יצחק זיל בית דינו של שם נזרו. וכי תאמרו בשמינית. שבע על חמאתיכה, לאו דוקא אלא הרבה, כדכתיב שבע תועכות בלבו ודרך המקראות לדבר כן. וידבר וגוי ולמה מגאן עתה תועכות בלבו ודרך המקראות לדבר כן. וידבר וגוי ולמה מגאן עתה בעבור שחיה רוצה לעמוד כל איש על שבמו ועל דגלו. יכול יהיה

בן הכנענית לפי הפשם העידה התורה שוה לבדו בן כנענית אכל כלם היו מאסים להתחתן בכנענית. . צעקה נדולה אשר כמוה וגר זה מוסב ללילה. . ובשל מכושל במים וכר ותירץ רבי אם לא היה כתיכ מים הייתי אוטר דוקא בשאר משקין דמפינין מעמן אבל מים דאין מפינין סעטן הייתי אוטר שיכול לכשלו ע"ז כתיב וכשל טבושל גם בטים כטו שפר רש"י ועיקר. . ותר רבינו יבים זציל פסח מצרים לא נהג אלא יום אחר כדאטרינן בססחים ואותה העיםה שלשו על שם לעשות להם צירה לדרך והיו עתידים להחמיץ אלולי שנגלה הביה וגאלם מהרה [זה מוכא גם בשכולי הלקם כיי וטכנו בחגיא בשם רבינו ישעיה. שחדיה]. . . ויסעו מרעמסם אמר רבינו ישעיא בים זצויל רעמסם שנים היו אחת כנויי ואחת בנו ישראל. . כן גורם רבינו תם תורתו לא יתם. . והיו למושמות סתרונו לשון קשירה כמו הנשיפות. . נשפת כרוחך וגרי וכרוה אפך וגרי סירושו מנהג העולם רוחו של אף הוא חם ורוח של פה הוא קר אבל כאן היה למפרע ברוח אפך שהוא הם נערמו, והרוח שתולרתו קר נשף ונססו המים. לכך נאמר מי כמוך שאין כל בריה יכולה לעשות כן, משום רי יהודה החסיד זציל [בפר המור על התורה מביא זאת כשם אביו הראיש זיל. שוחה]. . תורץ רבי לפי פשמ הפסוק ולפי דברי הבורא תחלה וסוף הנה אנכי כא אליך בעב הענן בעבור ישטע העם ברברי עסך לבדך ואשטיע סולי שיפחדו ממני כי אם אני בא בנבורה בעב הענן וכשיראו כך יאמינו הם ושאר כל העם כי אתה נכיאי ועבדי. אמר משה לפני הביה רבח העולטים אם כשביל שיראו טטך כבר ראו ופחדו בים סוף שני ויראו העם וגר ואם להאמין שאני נכיא נאמן כבר אמרו ויאמינו, חהו רינד משה את דברי העם, שהגיד משה מה שהיה יודע שהיו יראים ונאמנים. . . אגבי פתח ביציאת מצרים ראויים אתם שתקבלו תורתי שקניתי אתכם לעברים. . וכל העם רואים לפי הפשם אין ראיה ממש אלא שמיעה כמו וירא יעקב ולא ראה אלא שמע. . פרי רבי לפי הפשמ ועושה חסד לאלפים והם אלף דור. זכור לפי הפשט זכור שביתה ששבת כיםי בראשית ותנוח גם אתה. . באכן או כאגרוף, רגב, ורומה לו תחת מניפותיהם, ויים הכאת ידו ואינו נכון דכר הלמר מענינו דכר הרומה. אם צעק יצעק פי סגן לויה דהוא לשון תפלה. . מלאתך דברים המבושלים הבכורים ודמעך תרומת מעשר דגן תירוש ויצהר דבר לה והיא יורד כדמע. . לא תהיה אחרי רבים לרעות, לפי פשוטו אם ראית רבים פרעים ומעפים טטיבים אל תלך אחרי רבים לדעות, ודוקא לדעות אכל אם ראית רבים ומעמים חולקין בדין אע"ם שמכרתך נומה אחרי המעמים אחרי רבים להמות והלכה כרבים ואל תענה על אותו הריב לחלוק ולנמות אחרי המעטים. ויש שמקשים מהא דאמרינן סיק דכתובות ארץ כל קבוע כמחצה

איזה מהיחידים האלה מה להודיע אליו הסכמתנו זאת, ולכקש ממנו שיבא לבה"כ שלנו ולא יעלים היחיד הגיל מנהגו האמיתי באמרו שהוא ממנהג אחר מן לפרקיה חיויא דרבע, ומוכמחים אנו שכל אחד מהם ישמע ויעשה כל חייונו הגיל ומברכות הי יתברך יבורך, ולבהיכ שלנו יהיה כבוד ותפארת אכייד. נשאר המא רמי על מי כלם

יהודה אריה ממורינא מורה צדק ושיץ קיק הגיל.

חירושים מר׳ ישעיה.

עמי עשרו ברצון האל, לישועתך קויתי הי בסיטנא מכא ובנחשא מעליא חסץ ה' בידי יצליה, בהתחילי לכתוב חירושים כסי התורה על רש"י לרב הגדול רבינו ישעיא חשני תנצביה.

ותירץ מורי בשם רית. . והקשה רבי והלא כבר היכם בסנורים ואיך היו רואים ותירץ רי זה שאומר שהיכם בסנורים אינו סימות עין דוקא אלא אחיות עינים בעלמא הכם בשכיל שלא יראו אותם אכל כל דבר היו רואים . . ואומר רבי כשם רביי משה מקונצי. . מחגים ונוי בחלום ראה המלאכים האלה שהרי על מלאך שראה פנים בפנים חמה ואמר כי ראיתי ונף. . אשר מצא את הימים, לפי הפשם גבור היה ומצא ימים שם אומה והכה אותם ותפשם ומצא כמו הכה ודומה לו תמצא ידך לכל אויכך שפתרונו תכה ידך. . ויתנכלו אותו להמיתו לפי הפשט הודי כפול שהיה לו לכתוב אותו להמית או להמית אותו . . חלום נאמר בשבלים ולא בפרות אלא שבפרות היו בעלי חיים לא נראה לו כחידוש. אכל בשבלים נראה לו חידוש בבליעתם ושייך לומר בהם והגה חלום. . ויאמר לו שנים עשר ונוי לפי הפשם היה אומר להם מרגלים אתם והם היו אומרים אם לרגל היינו באים לא היינו באים אלא שנים או שלשה, אבל עשרה לא כאנו לרנל לשים עצמנו בסכנה. . חושים פי אכן עזרא שני בנים והקשה מורי והכתיב ובני פלוא אליאב. . תירץ מורי בשם רבינו חיים. . בדרך בעוד כברת ארץ שעת סגריר וכף הכי גרסינן עת גריד והכי גיי כסי איזהו נשך. . ותירץ מורי היר אברהם. . ויעש להם בתים לפי פשומו שם בתי ישראל בין המצרים לשמוע קול המילחת כלידתן. . וחמאת עמך נתפס המורה בזה שפי וחמאת שם רבר ראיכ היה לו להרגיש. אלא זהו פשומו וחמאת עמך חומא אתה בזה. . ואני ערל שפתים לפי הפשמ לפי שיצא ממצרים גער שכח לשון מצרים ולא היה יכול לרבר צחות אלא בכבדות. . ושאול

דברים עתיקים.

הסכמת קיק אימאליאני שבויניציאה יעיא בליל גי ואדר שנת השציו (Marzo 1636).

בליל ני ואדר השציו נועדו רי אכיהם מילי, ר' מרדכי מתתיה. רי יעקב כהן, רי יהודה נימרבו, רי משה באשן, רי יצחק וואלטירה, רי אברהם מאוסימו, רי אלחנן סינצי, רי מרדכי כר שמחה, רי אכרהם דילאל), רי מאיר מאיסטרו, רי רפאל סיקיומו, רי שלמה פורמו, כמהור"ר אריה ממודינא, רי יוסף כהן, רי מלאכי ספורנו, רי ברוך קאשמילאן, רי חזקיה הלוי, רי ברוך מאוסימו, רי יוואל מהמוב, רי יעקב מולם 3), החיכ שבתי סיצי, רי שמואל לוצאמו, רי יוסף קולורנו, רי במיאל לוצאמו, רי יוסף קולורנו, רי גמליאל ריאמי, רי משה לוצאמו, רי שמואל מולוסה, רי משה כהן.

למן היום הוסד בית הכנסת שלנו היתה כוונת המיסדים טלבד שיכשר הדבר לתושבי העיר הזאת איטאליאני יציו להיות להם מקום להתפלל כמנהג אבותינו, שיהיה גם כן נחת רוח לכל הבאים מגלילות אימאליאה לויניציאה שימצאו בהיכ במנהגם כאשר גיכ בקשו ממנו ואחרי רואנו כי הרבה מהם לבקשת קרוב או בעל אכסניא שלהם הולכים לביכ אחרות בדי להתסדר ותקר לזה כמו שעשו קהלות ליואנשיני וספרדים בבהיכ שלהם יושם פארשי (Parte) וומנוי הפרנסים יצ"ו שמהיום והלאה יחוייב כל איש הבא מעיירות ומקומות אימאליאה, אשר בעירו ומקומו קובע מקום לתפלתו בבה"כ אימאליאני בבואו מה וויניציאה אם ימצא פה ביום שבת ויום מוב או יום קסית, לבלתי לכת לבית הכנסת אחר, רק לבהיכ שלנו להתפלל ולהעלות לקרות בתורה ולברך ברכת הגומל על הדרך שלנו כנהוג ויחנה או אישר ינחגו ה' לשלום, וכן אם תהיה לו שמחה כמו שדוכיי או חתונה או יחויב ביום השבת לבוא ולעישות אותה שמחה בכה"כ שלנו כנהוג ויחויב השמש לפרוע א' רביע דוקאמו לכל מעם שיעבור כאשר ידע שהגיע

ל) אמר הצעיר יה ורה אריה אולי חסרה כאן מלה אי בילה, דלה בילה שם משסחה מיוחסת בויניציאה.

נ) שם אשת יעקב סלם היתה המשכלת הצנועה שרה, עיין לוחות Venedig 5. Adar 5401 = הלכה לעולמה 159 נו' 159 כמו שמצאתי במנקם של הנפטרים. ימי חייה מ' שנה בקירוב. עיין מדבר תהמוכות (יצחק מן הלוים) חיג 176.

ומהר את אשר מנהו רחוקים ואוי לו לאשר מהור בעיניו ושם שברו ביום שברו בבצרוה) ואיש בפח בחסר אל ישוגב אשר הכין עלילות על עלילות וכרא אהבה מאז ואיבה להמיב זאת חאת מאז להרע בזאת ישקים וירניע ויחכיר ושם לאהבה שרי אלפים ולאיבה אמת כהן וכהן וטלכי זאת הלא המה שלשה וכן שרים שלשה שם לאיבה ואשם איש אשר רבו אהוכיו ואם מעמו הלא מעמו ששוניו ויש אוהב לדוד מאח ורחבה ומי ימצא בעולם איש אמונים ואם ימצא ענק חן יקשרנו כרע נאמן נמצא לככי בים צוקי אני חידם מצאחיו שמואל בן יקותיאל ירא אל וגדב ואכי נרב ונדיב ולו איש ישאלה מנו לבכו לבבי אתנה תחת שאלה לשון קרש להעמיד על מכונה לבאר נפלאות מעשה בראשית

עדי מטא בסי הכל מקורא ויוחם מאשר יוחם והורה ד) ולא יועיל ביום זעם ועברה וכתמר אמת ישנא ופרה וסבה על ידי סבה שמורה שתי סכות כרין איום וגורא וואת לזאת כדין צרה לצרהו) בזאת הפריד וכה הרחיק וזרה ומאות וחמשים ועשרה וחדלו מספור כי אין ספירה אכינדב ויד תרבה ועזרהו) אכי נכל ואון ועצרה ועטו נהגו דרך ישרה לבד אם אהכתם כו בהירה עצתו בו ואם ידו קצרה ורע לו יגל חסרו ויקרא בצוארו ואל ראשו עמרה למנדל עת וחומת אש בצורה וליפודי עליית המפרה וכן לאל יחידתי מכורה כלב וביד וגיב שפה ברורה ונסשו העלה מנחה מהורה אשר שאל ונפשי בעבורה לישון קדר הסירה מגכירה להוציא תעלומותיו לאורה.

ל) אוי לו למי שהוא מהור בעיניו ולא יזכור כי בעון חולל וכחמא יחמתהו אמו וזה על דרך מי יתן מהור משמא. הורה מן והלילה אמר הרה גבר.

ס) ואוי לו לאיש אשר בכואו יום אירו ישים במתונו בזהבו ובעשרו.

ו) בכיי כרון ונ"ל כי הסופר שעה בשלח כרין הכתובה בבית הקודם.

ז) טלכי האהבה ושריה הם הגריבות והמתנות והעזר.

ם) בכיץ לבכי.

ומשמאלו ולהפיל פרשים רבים זה אחר זה כרחלים ולהתיו צוארי סוסים כדלועים ולעשות גבורות נפלאות בפלפיא עד שהכל היו נפלאים...

פי ספר יצירה.

את השיר הזה והערות שדיל אשר לרגלו העתקתי מתוך כיי ברלין Oct. 243 (עיק רשימת רמשיש ניה).

אני דוד קויפטאנן.

פי׳ ספר יצירה לדניש בן תמי הנקרא אסחק אלישראלי ניע והעתיקו מלשון ערב ללשון קרש המשכיל המבין רי נחום נסיוס׳ המשכיל רי שמואל סרנקו יציו ואמ׳

להליץ מפלאות מפר יצירה
חלב תגים ורוש נפשו שכורה
אשר לחמו נפיו נהפך לזרא
ונד ממרחבי מצד לצרה:
למשאון ומבמות בארה:
ככל נוצר ונהג בו כשורה:
אמת כי לבכור משממ בבורה
תרומות מעשר מאין תמורה
ולחמאת לכפרה כפרה
לכלתי יגשו אליו לעורה

שאלתך ידיד עלי יקרה
ואיך יליץ ואיך יטריץ אשר טיץ
ואיך ימעם אנוש להם תכונות
והורק מכלי לכלי היריק
ונד מנחלה לנחלה ומאון
ומה לו לזמן עוה שמשיו
והנחילו ינונות פי שנים
וחמך בו שתי ידיו ושמו
ולמוקרה נתנהו כענלה
לממא נונעים בשאר בשרו

לשון מי שהורק החבן שיוכל להריק ולהעתיק ספר מלשון ללשון מי שהורק מכלי אל כלי ובנולה הלך ונדד מסרחבי גבול לצרה וצוקה? מצר ענין גבול, כאמרם נחלה כלי מצרים.

נ) וגדר מנחלתו לנחלי ומאון ותוקף נסע למשאון וממקום גכוה כבמה למקום עמוק כנאר.

ג) המשורר רואה את הזמן כאלו אינו מחלק לבניו רק רעות, והוא אומר כי עוה שסמיו עם כל שאר היצורים ולא חלק להם מפתגותיו (שהן הרעות והצרות) אלא מעט, ועמו (עם המשורר) נהג כשורה, כי הרבה לו מתגותיו, כלומר נתן לו צרות ויגונות יותר משאר בני אדס, וכמו שמסרש והולך, והגחילו יגונות פי שנים.

וחרה לו עד מאד ונתיישר מול אשמור. וים חניתו ויכהו מכה רבה ויפילה לארץ לפני נאלאודין דנאוליש וכמעם נתרסקו כל אבריו כי לא הכיר שהיה אשמור כי היו פניו מכוסים מן האלמו ותקפידון. ויאמר אל אדלפרם רעהו הנה נקמתי את מפלחך והתחזק והעלה את אדלפרם על חסום והוציאו מתוך הפיכת הפרשים או אמר מסיר נלוון אל המלך לא אוכל להאמין שאותה ההכאה החוקה אשר הפילה את אשמור יצאה מזרוע שום אחר מפרשי אשקאלום החרשים ואני חושב שאותו הסרש שעשאה הוא שום פרש אחר אכסנאי, ובורז בא בתוך המערכה והחל להכות פרשים ולהפיל פרשים מימינו ומשמאלו כאילו הם כולם רחילים והיה הולך גולגולות ומשסע אלמים פעם היה מכה וכאשר תשבר החנית היה מכה בחרב ועושה סביביו גבורות נפלאות וירא את לנץ ויסמן אותו אך לא הכירו תיישר מכתו וים הגיתו אחת עכה וקשה מול לנץ ויכו ביד חוקה ובחפץ רב ויחלוף את מגן לנץ ואת שיריונו ותקע החגית בצלעותיו וחבל בו חבלות גדולות ועמוקות ורחקו כל כך בחגית עד שסום ורוכבו רמה לארץ ככת אחת והדם היה מזנק ממנו עד מאד ומדמם כל זיניו ובכן נשברה חנית בורו, ולנץ כפרש נבור חזק לא שכב לארץ ולא חשש על מכותיו ומיהר ועלה על סוסו בזרון גדול ובחרי אף על חבלותיו ומסלתו ויאמר בקול נשמע חי ראשי זה שהפילני לארץ איננו נער כי לא מצאתי מעולם מי שהבלימני שעשה לי בושה אחד לאלף כאשר עשה זה, אמנם לא עשה בימיו דבר שישולם גמולו מהר כאשר ישולם לן זה אם אוכל, לאלתר חשף חגית אחת חזקה מיר שקודיר אחר ונתיישר נגד כורז וכראות פרשי הקיבוץ שאלה שר הפרשים נפגשים זה מול זה נסונו כלם אחור ועשו להם מרחב נדול למען יוכלו להלחם המב, ויאמרו נראה מה יהיה כי עתה נלחמים יחרו שני גבורי עולם כי שניהם גבורות נפלאות אמנם מי שינצח עתה אותו יהיה בודאי העליון מן הסיבוב ואליו יהיה הכבוד. או נתאמץ לנץ על סוסו ויכה את כורו ביד חזקה ובחסץ נרול ובכעם וחמה רבה בעניין שחשוקי האוכף של בורז נשבר ובכן נפל לארץ והפום הלך בשרה, ויאמר גלוון אל המלך מה תאמר מזה ויאמר המלך ואתה מה תאמר. ענה גלוון אינגו דן מנותץ את בורו כפרש נפול כי נפל מחמת שברון חשוקי האוכף ולא היה לו במה להיאתו אמנם הפרש האחר באמת הוא סרש מוב וחזק עד מאד ולולי שהנחנו את לנץ חולה בקמלום האמנתי שהוא לנץ והמלך שהק נגר גלוון ואמר אותו הפרש חהל במוב ואני סבור שישלים יותר מוב ויהי מי יודע שאם לא נשברו חשוקי האוכף כבר השילו לארץ עם הסום אז חלפו מעבר אל עבר ולא הועילו שיריון וכאשר נשברה חנית לנץ שלף חרבו ויחל להכות מימינו לי שהוא פרש אחר נכבר עד מאד ועל כן נתחברתי עמו ללכת אל הקיבוץ של ווינצשמרי. ולנץ שלח את נערו לעיר ויצוהו לך בעיר וראה את הפרשים שבאו השוכנים תוך העיר והשוכנים מחוץ ותשום המכ הבמות מן הפרשים שיש שם מפנים לעיר ומחוץ ואנה חונים שניי בורז וליאונל ואחי אשפור, לאלתר בא נערו העירה וראה והקר כפי יכולתו כמות פרשי הקיבוץ ושאה שם עד הערב ושב. ויאמר אל לנץ. אדוני הפרשים רבים מפנים ומחוץ ושנייך ואחיך הם בפנים וכן ראוי בעבור שהם מחבירי המבלה ואי אפשר להם מכלי היותם עם המלך ארמוש, שאל לנץ ומי ומי בחוץ. ענה הנער עם רב ופרשים רבים עם די טלכים מלך שקוציאה. מלך ארלנדי מלך גליש מלך פרנוליש, אמנם פרשי מלכות לוגריש שהם עם המלך ארמוש נראים אלי יותר פרשים נכברים ויותר גבורים גם אם החצונים הם יותר במספר: לבקר הכינו וויגו עצמם לנץ ורערו וילכו אל הקיבוץ ונער לנץ נשאר בכפר כי ירא לנץ פן יוכר הוא בעבור נערו ויהיו באחו של ווינצשפרי והגה כלו מלא ומכוסה ממסבים ועודרים ובו כיום לא אבה המלך ארפוש שמסיר גלוון וגדריאם אחים ישאו כלי זיין כי ידע שלנץ היה שם ולא אבה שיפגעו יחדו למען לא תמצא ביניהם איבה. והמלך עלה אל המגדל הוא תלוון וגדריאם ושאר פרשים כדי לראות הסיבוב. והסיבוב מתחיל להודמן ויאמר לנץ אל אדלפרט רעהו אל איזו כת נראה לך שנעוור הפנימים או החיצונים ויען אדלפרם לאשר תחפוץ. אמר לנץ נראה לי כי הסנימים הם חוקים ונכורים יותר מן החצונים ולכן לא יהיה לנו לכבור אם געוור או אם נהיה מצד החזקים, אמנם יגדל כבודנו אם נעזור החצונים שהם סהות גבורים ובזה יוורע כוחנו ושוויינו, אז נתאמץ לנץ על סוסו ויתיישר מול פרש אחד וים חגיתו ויכהו בחוזק יד ויפילהו ארצה הוא וסוסו ורכב לפנים כי עוד חגיתו שלימה. ויפגע בפרש אחר ויעש לו ככה, וירכב בפנים ויפגע בשלישו ויעש לו ככה אמגם את זה השלישי חבל מאר בצלעותיו חבלות גדולות ועמוקות וכמעם מת, כראות פרשי המלך ארפוש גבורות זה הפרש תמהו מאד ויהללו את גבורותיו ואמרו מה מאד התחיל לעשות: המב הפרש החדש כי הכל היו סבורים שהיו שניהם אותם שני האחים מאשקלום שיתפרשו באותה השנה כאמור לעיל עם היותם נושאים שניהם זינים אדומים מצבע אחר, או נעצרו יחר כת אחת מפרשים מיראתם את המכות שהיה מכה זה הפרש האדום. ואדלפרמ ריע לנץ פנע באשפור רמאריש אה מסיר לנץ ויכהו בחניתו ואשמור נתאמץ עליו ביד רמה והכהו בחניתו ודחקו כל כך בחוזק שהפילו לארץ עם סוסו ביחד. ויצעקו פרשי המלך בל ח שעתה הותץ אחד מפרשי אשקלום וכראות לנץ את רעהו נפול לארץ קנא לו קנאה גרולה

מה שמך אדוני ויאמר לנץ אני פרש אחד נע בא מסלכות לוריש ללכת אל סיבוב ווינצשמרי ואת שמו לא הגיר לו, ולגץ עמר שם כל היום ההוא להכין עצמו המב מכל דבר הראוי לפרש והבתולה בת הקצין היתה יחידה ביפיה בכל אותה המלכות וחכמה ומשכלת. ותחמוד בלבבה את יפי לנץ ותאלץ את נושא כליו עד מאד כל היום ההוא שיוריענה מי הוא זה הפרש ומה שמו. ויאמר גברתי זה הוא הפרש המובחר שבעולם ואיני רשאי לומר לך עוד מאודותיו, אמרה ברוך תהיה די לי במה שאמרת ואיני צריכה לדעת עוד ממך. לאלתר הרנישה מדברי גערו שהוא מסיר לנצולום דלליק בשהוא היה נקרא בפי כל הפרש המובחר שבכל העולם ויבער חשקו בלבבה ולא יכלה להעלימו. ותבוא ותברע לפני לנץ ואמרה ארוני הפרש הנכבר אני שואלת ממך מתנה אחת התתגנה אלי. לאלתר עמד לנץ ויושם את ידו ויקימיה ויאמר גברתי מאד חרה לי על אשר כרעת לפני ומה שאלתך ותנתן לך אם אוכל. אמרה חידור לי כן מצד האמונה שיש לך עם מי שאתה מחבב יותר. ענה כן אני נודר. אמרה לו אני שואלת ממך שתשא כסיבוב את זאת בית זרועי בפנון אחד על האילמו שלך בעבור אהבתי. כשמוע לנץ כבד עליו הדבר הזה ער מאר, אמנם מחמת השבועה שהשביעתהו ואשר נדר לא היה רשאי למאן אכל ראג שקבלה בשכבר נתן כל לבו וכל חשקו אל המלכה ופחר פן יודע אליה הרבר בשום עת ויחר לה ותשנאנו, וחקח הבתולה לפניו את בית זרועה ותשימהו בירה על אלמו ותצווהו לעשות בסיבוב נצחונות ונכורות על אהבתה בעניין שכל הרואים יאמרו כמה מאושרת וכמה מכורכת אותה הבית זרוע ומי אשר היא לה, ויוודע אליך אדוני כי אתה הוא הפרש הראשון אשר נתתי לו את חשקו וגם אליך לא נתתיו לולי ידעתי אותך ואת גבורותיך. ולנץ ענה כי יעשה כל כך על אהבתה ששום איש לא יוכל להאשימו וכבוא השמש לקח רשות מן הכבסור ומן הנכרת אשתו והפקידם לנו ואל הבתולה השתחוה ואת מנינו ווינו הניח שם בחדר אחד ואת הוינים האדומים לבש כאמור לעיל. וירכבו שניהם הוא ואדלפרט ונושאי כליהם כל הלילה עד הבוקר למען לא ינכרו מאיש. והניעו עד פרסה סטוך לווינצשמרי פרם עלית השמש אמר לגץ אל אדלפרם חבירו היש מקום לחנות קרוב לעיר כי אינגי בא לעיר היום ברצוני אם אוכל לחנות בחוץ ענהו אדלפרם מוב דברת הנה נלך אל מקום שיישר בעיניך עד מאד ותעבור ותיכבר וילכו בכפר אחד סמוך לעיר בבית גברת אחת רודת אדלפרש הפרש הום כל היום עד מאר הכלם בסבר בהם ותקבלם כל היום ההוא בשמחה וכמשתה מכל מערני מלך ותשאל הגברת אל נכדה על אורות חבירו מי הוא ויאמר לה אינגי יודע מאודותיו דבר אבל נראה

לכב הארי בנבורה ובעוד אם יהיה מוכתר מאהבת נבירה כמוני היום המאושר על כל המאושרים חן לש ואליך, וישקה ויחבקה וישתעשעו יחד באהבים בשעה אחת, וירכב ויסע הוא ונושא כליו שניהם לברם בבקר במרם יכיר איש את רעהו ויהיו משמאילים מן המסילה כל היום התוא למען לא יפגשו במי שיכירהו, ולבקר מרם יום הגיע בברך אחר שהמלך חנה שם והתכוון להכנס שם בבקר כדי שלא יכירוהו שום אחר מפרשי המלך, ושם זה הכרך אשקאלום של קצין אחר ושמו לנבל בבאסור דאשקלום, ובעלות השחר והמלך השכים למען הכין עצמו אל הרכיבה והיה עומר בחלון ההיכל שחור בו וישקף וראה את מום לנץ ויכירהו כי הוא נתנו אליו במתנה אמנם את לנץ לא הכיר אז כי היה מעולף וכפוי פנים מאד באלמו וויניו, אבל מדי עברו מפבוי אל מבוי לא גוהר לנץ מן המלך ונשא את ראשו ובכן הורם את אלמו מעם מעל סניו וראהו המלך והכירו ויראהו אל גופלם ויאמר לו בחשאי הראית את לנץ אשר תמול היה ו . . לה עצמו בדבריו למראה עינים והנה הגו בכרך הזה, ענה גופלם אני חושב שעשה כן כדי להסתיר עצמו כל יכירוהו כי כן מנהגו, אמר המלך וכן האמת. ארורים יהיו כל הרכילים ומוציאי רבה על הפרשים הנאמנים. ולנץ לא ידע שהוכר מעיני המלך וילך ויחן בהיכל הקצין ויתקבל בכבור נדול כחוק הקצין לכבד כל פרש ולא מחמת שהכירו. והמלך ציוה את גופלמ בל יגלה לאיש שבא לנץ אל הסיבוב אחרי שהוא רוצה להכסות פן יחר לו. ועתה מניח הספר מרבר מן המלך ושב לדבר רק מלנץ ומן קצין אשקאלום ובניו ובתולתו:

יש לדעת כי קצין אשקאלום היו לו בי בנים נבורים שנתפרשו מיד המלך מזמן קרוב שם הגדול אדלפום ושם הקמן קרבוץ ולהם זינים אדומים כלם מצבע אחד אדום כי כן מנהג המתפרשים שלא ישאו זינים אדומים כלם מצבע אחד אדום כי כן מנהג המתפרשים שלא ישאו זיין בשנה ראשונה שהתפרשו אלא מצבע אחד ונקרא הפרש כל אותה הפרש החדש. וישא לנץ את עיניו וירא את מניניהם וזיניהם כלם אדומים, אמר לנץ אל הבלבסור אדוני אני מחלה סניך שתשאילני זוג אחד מאלה שני הזינים ומגן אחד לשאת בזה הקיבוץ וכן כלי מכסה המום, ענה הבאכסור האין אתך מגן, אמר לנץ אין לי מגן שארצה לשאת בסיבוב הזה כי אין רצוני להנכר כזה הקיבוץ, אבל אם יישר בעיניך אקה את אלה הזינים ואת זיני ומניני אניח הנה עד שובי, ענה הקצין קח לך את זיני קרבוץ שהוא חולה ולא יוכל לבא אל הסיבוב ואדלפרם אחיו הגדול יבא עסך אל הסיבוב ותתתברו יחדיו, וישמח לנץ בדברי הקצין ויהננהו מאד ויאמר אדוני מה נעמה לי חברת אדלפרם את לנץ וימנים שניהם ללכת יחדיו וישאל אדלפרם את לנץ

עצמם ללכת והוא נשאר לאלתר חשב בלבו להלשין את לנץ אל המלך דודו ולגלות לו כל חעניין מן המלכה, ויבא אל המלך דודו ויאמר גו דבר סתר גדול ארצה לומר לך לכבודך ולמובתך ולהסיר את כלימתך אם הייתי רשאי לאומרו, אמר המלך היש בחצר איש גדול כל כך שיחיה רשאי לחשוב אה כלמתי ענה אנרבן יש ויש כי המלכה ולנצולום חושקים לו בלו מחשק הסכליי עד מאד ולבעבור שלנץ אינו יכול להשתעשע עמה להגאתו בעודך בחיכל הוא מחלה עצמו בדבריו ונמגע מלכת אל הסיבוב ושולה שם את כל הביריו ואחרי נוסעך יתייהר עם המלכה ויעלום עמה להנאתו כרצונו, כשמוע המלך כן הפליג לדבריו ולא יכול להאמינו, ויאמר לו נכדי גכרי אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הוה כי איני מאמינך למען אשר ידעתיו לי לאוהב נאמן ואי אפשר שחשב לעשות מסירות כזה בשום ענין ואם חשב אונם חשק הכריהו לעשות כן כי נגד מחשבת חשק לא יוכל עמוד לא דת ולא שכל כיש חשק זנברא שיופיה הוא מופלא כל כך שאפיי הקרםי (?) יתמהו עליו וישתוקקו לראותו, אמנם חלילה לי מהאמין שהית מביא מחשבתו לפועל, אמר אנרבן דודי אם כן אנכי רוצה שאין רצונך לעשות על זה דבר ולא לחשוב שום עניין אחר על לנץ, אמר המלך ומה תרצה שאעשה, ענה אגרכן ארצה שתשתרל אתה ואני ככל ענין שנוכל שנמצאם יחד בידוד מנונה ואז תדע האמת ותאמין לדברי פעם אחרת אמר הטלך מזה עשה כרצונך בי אני מסכים לכך אבל ידעתי כי לעולם לא ימצא, ענה אגרבן די לי במה שאמרת עתה. וכל הלילה היה חסלך חושב ומשתאה על רברי אגרבן האפשר כן אם לא וחמיד היה מתחוק על האי אפשר מפוב בפחונו באהבת לנץ באמונתו, לבקר הכין המלך את כל פרשיו לנפוע ללכת אל הסיבוב שלוו נצשטרי והמלכה חלתה סניו מאד שיביאה עמו אל הסיבוב מתאוותה לראות הקבוץ הגדול מן הסרשות שיתקבץ שם ולא שמע אליה המלך למען נסות את דברי אנרבן, ויסע המלך ופרשיו ומדי רוכבם היו מרברים ביניהם רק מאורות לנץ ורואגים על חוליו שמנעהו מבוא אל הסיבוב, וחכף צאתם מן העיר קם לנץ מממתו והכין עצמו ללכת שפי אל הסיבוב בעניין שלא ינכר שם ויבא אל המלכה ויאמר לה נבירתי הנעימה אם מוב בעיניך יש ברצוני ללכת אל הסיכוב ברשותך, ותאמר הסלכה חביבי סרוע איחרת ומה היה לך שלא הלכת עם המלך, אמר לנץ איתרתי כי אין רצוני שיכירני ארס לא בלכתי ולא בהיותי שם כי בהיותי בסיבוב אעצור אל איזו כת שיראה לי לככור, ולגבורה יותר, אמרה המלכה חביבי נעימי לך לשלום ולשמחה עם אהבתי וחשקי ועשה חיל ונבורות כמנהגך המוב. ויען לנץ ומי הוא הסרש ואפילו אם יהי לו לבב שפן שלא יתחרש לו המכלא אל מלחמת חיפוש התמחוי לנץ כראשם מרם לכתו במלחמה הלך אל גלח אחר עצור בעצרה אחת שהיה המוודה שלו ויתורה ממנו על חשאתיו וגם על מה שהיה נואף אל המלכה זנברא וילך אל החיפוש ובשובו מן החיפוש הלך עוד אל המוודה להוורות על חפא הרציחה אשר עשה במלחמת החיפוש ויצוהו המוודה לעשות תשובה בצום ובתחינות כך וכך ימים ובכן נעצר שם עמו ימים רבים לעשות את תשובתו, ואיש לא ידע בימים ההם אנה פנה כי נכתרה דרכו מכל חביריו ופרשי החצר ושנייו בירו וליאונל ואחיו אשטור והטלך היו משתמומים עד מאר מפרידתו, ויהי כאשר תמו ימי תשונתו והוא יצא מן העורה וילחץ וירכב על סוסו ובא לחצר המלך, וכאשר הגיע אל החצר היה היום יום בשורה אל המלך וכל הפרשים וכל בני החצר וכל אנשי עיר קמלום צהלו ושמחו ויעשו יום מוב גרול אמנם המלכה זנברא אשת המלך שמחה בביאתו יותר מכלם אלף פעמים כי כל ימי העלמו בעצרה היו יםיה ימי אבל וככי נסתר וחלחה, ואין לתמוה בזה כי עזה כמות אהבה אשר אהבתהו מן היום אשר התייחדה עמו בסיתויי מסיר נאלום כאשר יאמר סיפור אחר, ומסיר לנץ גם הוא החל לשוב אל חשקו ולחשוק בה כסלפנים ויותר אלף פעמים, ואם מאז היה מנשק בה בחכמה ומכסה פשעיו עתה החל לפרסם את חשקו יותר מידאי בעניין רע והיא גם כן מצידה עד שכל בני החצר ככלל ואגרדן בפרט היו סרנישין ברבר כשהיא היתה מהדרת ומקשמת עצמה בכל עוז מרוב חיבתו עד שהיתה מסכנת כל רואיה מרוב הפלנת יופיה והתחיל העם להרנין על שניהם לאמר כי היו נאחוים לו כלו בחבלי אהבה עוה וחשק סכלי, ווה החשק הרע היה סיבה השמד המכלה ומיתת מלך ארשוש ואבדן כל המלכות כאשר תראה לפנים:

וידי כאשר אגרבן אח מסיר נלוון הרגיש בדבר שמח מאד כי היח אויב את מסיר לנץ ויאמר בלבו עתה מצאתי הנקודה להגקם מלנץ אז נאספו סרשים רבים מכל צד אל החצר כדי ללכת אל המיבוב שלווינצשמרי ולנץ היה מעלים מאד את הליכתו שם בעבור שלא היה רוצה שהפרשים האכסנאים אשר באו אל הסיבוב ימנעו ידם במערכה מפחרתם פן יפגע גם הוא מחמת היותם יריאים מהפלנת גבורתו, ועוד כדי שיוכל להיות מאי זה צד שירצה ולכן המתיר מכל איש את הליכתו ועשה את עצמו חולה בדבריו ואמר אל כל חביריו שלא היה בו כח לבוא אל הסיבוב אמנם צוה את בורו וליאונל שנייו ואת אשמור אחיו שילכו הם אל הסיבוב עם כל חברתו והם היו ממאנים ללכת בלעדיו, מוף דבר הפציר בם וציום שילכו עם המלך וכן עשו: במסה אז נהרג הרוכוס כחל ולכן איני יודעת סה הית לי ומסי אנכי הרה, והמלך עצר בעצמו ולא רצה להניד אליה שהוא היה הבא אליה, ויאסר אליה הואיל שאין את יודעת מסי את הרה כשתלדי ינתן הילד אל מרלין שהוא יודע בתכמת השדים ויקרא שמו ארטושין כלומ' שנולד בכת ארטי, וזה אסר המלך בעבור כי מרלין השביעו כשהביאו אל חדר הדוכסית שאם היא תתעבר מאותה ביאה שיתן לו את הילד היולר שיהיה שלו ויעשה ממנו כרצונו וכן נשבע לו וכן קיים לו המלך הגדול שנקרא ארטוש, נמצא אם כן סכל אותם ד' הפרשים המלך הגדול שנקרא ארטוש, נמצא אם כן סכל אותם ד' הפרשים האחים הגוכרים לעיל שהיו בני הבה הגרולה של הדוכסית איזרנא מן המלך לום נכדים של המלך ארטוש מצד האם כלומר בני אתותו מצד האם גם מסיר איבן היה נכדו בזה העניין ומורנגא היתה אחותו מצד האם, אבל עצמו אומר עליו, אמנם באחרית נודע שהיה בנו מסור תראה כתוב בספר ההשמד:

ויהי כאשר שב גורש אל החצר בעיר קמלום מארץ רחוקה כמו מירושלם גתקכל בחצר המלך בכבוד גדול ובבהלה רבה וכאשר סיפר פשירת גלאץ ומיתת פרנציבל נתעצבו מאר כל בני החצר, או צוה המלך ארמוש שכל הקורות אשר חלו על הפרשים שהלכו אל היפוש התמחוי יכתבו ויושמו בספר למזכרת ויעש, ואותו הוא הסיפור של הספר התמהוי הגקרא ליברו די לא קשמא דיל סנגראאל.

אחר זה אמר המלך אל פקידיו תנו לכ לרעת כמה נפקדו מפרשי המכלא בזה החיפוש וימצאו שנפקדו מהם מ"ב שמתו במלחמת החיפוש בנבורת כלי זיין ופרשות, וישבע המלך ארטוש את מסיר גלוון בשבועתו נכדו שיאמר אליו באמת כמה הרג בחרבו ויאמר מסיר גלוון בשבועתו כי הרג מהם בידו י"ח פרשים מובים וישאלהו המלך אם היה בכלל הי"ח מלך בנו ממאגוץ ויאמר כן היה ועליו דוה לב וידווה כל הימים אמנם לא הכרתיו במלחמה, ענה המלך וכן אנכי דוה ונעצב עליו עד משד כי היה חברי ואוהבי נאמני, וכאשר ידע המלך כמה הסרו מפרשי המבלא במלחמת התמתוי צוה לבתור אחרים תחתיהם במספרם כדי להשלים מספר המבלא, ויבחרו מ"ב פרשים מובים וגבורים אמנם היו בחורים לא ניסו עצמם עדיין המיב ולא למדו דרכי מלחמת כמפפיקא, ויצו לעשות מיכוב אחד באחו של עיר ווינצשמרי ליום נועד למען למד דרכי מלחמה וגבורות פרשות אל אלו הפרשים החדשים ויקרב יום המלחמה, ועתה נתחיל לדבר מאורות הפרש הנעלה מסיר לנצולום הללק בן מלך בנו דבנואוקי. יש לדעת כי כאשר הלכו הפרשים של

המצמר על כל הקריה שהיה בה הרוכוס ונלחם כה ימים רבים ולא שזה לו, ויקרא את מרלין ויאסר לו אנא אחי עזרני בתכמתך אך הפעם ותן עצה איך אוכל להוועד עם הדוכסית איזרנא כי אנכי מת על חשקה אם לא תהי לי, ויאמר מרלין אני אעשה כן שאתן לך צורת סני הדוכום תרנית כל נופו בעניין שהרוכסית תחשוב שאתה הוא הדוכום בעלה ואני אבוא עמך ואתן אלי צורת פלי הפרש חבירו ובכן נרכוב בלילה שנינו ונקרא אל שער הקריה אשר שם הרוכסית ויפתח לנו וגבוא בהיכל ואתה תכנם בחרר ותשתעשע עמה כרצונך ואחר כן תקום ונצא ונשוב אל החיל וישגחו לו המלך וכן עשה מרלין בחכמתו ויבא אליה ותהר לו, ויקם מן המפה וירכבו שניהם ויצאו מן הקריה, ובצאתם והנה בא רץ אחד אל הדוכסית לאמר איך נהרג הדוכום בעלה במלחמה בלילה הבוע, וכן היה האמת כי הרוכום שמע שהמלך אומיר פנררגון מת בתוך החיל ובכן יצא חוץ מן הקריה להלחם בחיל באותו הלילה לרוע מולו תהרנ במלחמה, ובשוב המלך אל החיל מצא הרוכום מת מושכב והקריה גלכרה וישמח. והרוכסית נתאבלה על בעלה והיה לבה יוצא מן הפלא הנדול ואומרת איך אפשר זה והלא הדוכם היה עמי בממה באותה שעה שאומרין שנהרג שם בחיל כי הרץ כא אלי אל החדר ובצאתו מן הקריה לא הרחיק . . . כממחוי קשת אם כן איך אםשר שנהרג שם, ואם נהרג איכ אותו שבא אלי לא היה הרוכום, בזו המחשבה היתה מס . . . למת ובוכה ולא היתה להשיג אמיתת זה העניין, אז נפרד המלך מן הקריה ויבוא אל קרית הדוכסית ויצר עליה, סוף דבר הוצרכה לתת לו הקריה והיו מליצים רבים בינו לבינה והרברים ארוכים, באחרית ניתנה העצה שהמלך אומיר פנררגון לכבורו ולמען הסים רצון הדוכסית ורצון שרי הרוכום ורצון כל עם ארצו ישא את הדוכסית לאשה, וישא את די בנותיה לדי מלכים או רוונים, וכשמוע המלך את העצה הזו שניתנה מאח שריו וחכמיו שמח עד מאד וכן עשה, את הרוכסית נשא הוא ואחת מבנותיה הגרולה השיא אל מלך לונו מאורקניא והיו לו ממנה ד' בנים שם האחר הגרול היה מסיר גלוון, והשני גדריאם, השלישי אנרכן, הרביעי נווידן, השנית השיא אל מלך אוראנש והוליד מסגה מסיר איבן, השלישית השיא אל הרוכום מקיירנצא הרביעית לא רצתה לינשא לאיש אבל למרה חכמת השדים והיא היתה מורגנא: וידני בלילה אחר וחמלך היה משתעשע עם הרוכסית בממה ונתן יד על כרסה ויאמר לה הנה את הרה הידעת ממי את הרה השיבה לא ידעתי כי מן הרוכום לא הריתי הפעם כי בהשתגבו בקריה לא הניחני הרה, וכלילה שבא אלי איש אחד בצורתו בתבניתו לא ירעתי מי היה כי בוראי לא היה הרוכום כי בשעה שאותו הפרש היה עמי

עתו כל הלילה כשהכהן לא היה בעל תורה איכ אין ראוי להרחיקם. הסיבה השנית אל העתקתי והיא הגכברה היתה כי בתכלית של זה הספר ילמדו החומאים דרכי התשובה ויזכרו אחריתם וישובו אל השם ביה כמו שתראה בסופו, ודי בהתנצלותי זה אצל כל הכם מודה על האמת בלתי מקשה עצמו לדעת:

אלה תולדות מסיר לנצולום תדע כי המלך בנו מבנואיק והמלך בורז מנאוניש היו אחים ונשאו שתי אחיות מורע בית דור, והמלך בנו הוליד בן ונקרא שמו לנצולום דללק והסיבה למה נקרא דללק הלא היא כתובה בספרו ת"כ שם תמצא מתי נודע אליו שמו והיה לו אח אחד ממור כלומר שהיה בן המלך באנו משרית אחת מיוחסת ונקרא שמו אשמור רממייש נמצא שהיה אשמור אחי מסיר לנצולום מצד האב והמלך בורז הוליד שני בנים שם האחד בורז כשם אביו ושם השני ליאונל נמצא שבורז וליאונל היו שניים כלוי קושיני יירמני אל משני ליאונל נמצא שבורז וליאונל היו שניים כלוי קושיני יירמני אל משני ליצולום ואל אשמור:

סדר חולרות המלך ארפוש. חרע כי בימי המלך אושיר פנרונון היה במלכות לוגריש דוכום אחד גדול שמו הדוכום מפיל מוסייל זלו אשה יפה עד מאד שמה מרת איורנא, ויהי היום ויצו המלך אושיר פגדרגון לעשות סיכוב גדול מאד מכל פרשי לוגריש לפני עיר קסלום וכל פרש ורוון יביא את אשתו אל הסיבוב למען יתגבר לכב הפרשים ולבב חגבירות יעלוו, וכן עשו כל הפרשים גם הדוכום מפילמומיל הביא את אשתו הדוכסית שם, ויש לך לדעת כי היו לזה הדוכום ד׳ בנות מן הדוכסים לא נראו כמוהן בבל המלכות בהדר וביוםי ויעשה הסיבוב גרול וחזק ער מאר, ויעש המלך משתה גדול לכל העמים והשרים וישא את עיניו ביופי הדוכסית איזרנא ואש אהבתה נשקה בלבבו ויקרב להתחלות ולא יכול עוד הצפינו וישלח אליה גביעו נביע הזהב על יד אחד משריו ויצוהו לאמר אליה את חשקו ותבערת אהבתו והרברים ארוכים, סוף דבר סיפרה אל הדוכום בעלה את דבדי תשלך אומיר פנדרגון וכשמעו פחר על אשתו וישכם בבקר ויצו את עבדיו לאסור את סוסיו, וירכב הוא וכל פרשיו וחברתו עם הדוכסית ולא לקח רשות טן המלך, ויונד למלך כי העלים את דרכו ויחד לו מאד וישלח לו לאמר שישוב אל החצר עם הרוכסית לאלתר ואם לאו שיהיה חרץ משלומו, והדוכום לענ לו וישב אל ארצו ויבצר את כל ארצו ויחוק את כל כרכיו ומגרליו כי ידע שהמלך יבא עליו לצבא, וכסשלוש חרשים הצעיק המלך את כל צבאיו לעלות לצבא על הרוכום וילך ויצר עליו כקריה אחת בצורה שנשתנב כה והרוכסית היתה בקריה אחרת נשנפה ער מאד עם בנותיה ואמהותיה ופרשים נבורים עמה בקריה והמלך חיזק

מלך ארמוש.

זה ספר השמר המבלה הענולה של המלך ארפוש ואני העתקתיו בשנת מ"ל לפרם מלשון לעו אל לשון עברי ובהעתיקי אותו דילנתי קצת דברים שהיו בספר שהועתק זה ממנו ועשיתי כן בעבור שאותן העניינים הם רק דכרי שאלות ותשוכות איש לרעהו או קינות או דברי גדרות באו במקרה ואינם מעצם הסיפור ולכן דילנתים והם דברים מעמים שלא יעלו בין כלם לסכום ג' דסים קפנים והשחדלתי בהעתקת אלה השיחות לשתי סיבות גדולות. הראשונה היתה על דרך שמירת בריאות נוסי כי בעוונותי רבו צרוו.יי ועצמו אנחותי והגני שקוע בנככי ים המחשבות יושב ותוהא עומד ומשתומם על קורותי ימים ולילות ויראתי פן אפול בחולי השדורה שהוא חולי השמות אשר פוב ממנו המות ולכן העתקתי לעצמי אלה השיחות כדי להעביר בהם זמני הרע בקצת העתים ולהפים דעתי ולהפיג צערי ואין לשום משכיל שירען (?) עלי על זה כי הגה ראינו לקצת מרבותינו ע"ה כמו רבן יוזגן בן זכאי שלא מנע עצמו מידיעת משלי שועלים ומשלי כוכסים ושיחות דקלים וזה בעבור שיניע לאדם מידיעת אותם הסיפורים שום הפנה ושום הנחה אל נפש העמלה בעיסקי תורה או בעיסקי דרך ארץ וכן אמר הגביא ועתה קחו לי מנגן וכר ורבותינו עיה דרשו כזה מה שידעת ועוד כי אפשר ללמוד מהם חכמה ומוסר בהנהגת האדם את עצמו ואת זולתו ולכן אינם שיחות במלות ולא שיחות חולין ולראיה על זה שאם היו שיחות חולין לא למרם ריב"ז בשכבר העידו אמרו עליו על ריב"ז שמימיו לא שח שיחת תלין אם כן משמע מכאן שאותם איים שיחות חולין ואלה הסיפורים של זה הספר שהעתפתי אינם פחותים ממשלי כובסים אדרבה הם מעולים ונכברים מהם עד מאד. עוד מצאנו שהיו מדברים לפני כ"ג בלילי יום הכפורים שיחות מלכים קדמונים כדי שלא יישן ויעכיר בהם את

תוכן הענינים.

									צד
מלך ארשוש		•	•			•	•	•	1—11
פי ספר יצירה	•				.•			•	11-12
דברים עתיקים		:							13-14
חידושים מרי יש	עיה								14—19
מפר תפלה ורנה								•	2025
הערות על ספר	חסידים								25-34

אוצר טוב

כולל

דברים עתיקים מתוך כ" מועתקים.

שנת תרמיה -- תרמיו.

OZAR TO B

hebräische Beilage

sum

Magazin für die Bissenschaft des Judenthums,

herausgegeben von

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

BERLIN. Ab. Mampe. 1885. In unserem Berlage erschien:

- Targum Onkelos, herausgegeben u.d erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis M. 10. I. Theil: Text, nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4 1/2 Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis 3 Mark.

Ad. Mampe, Berlin C., 50. Kurstrasse 50.

Durch bie unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- Pastasauel, Is., comm. manuscr. in Mos. Maimonidis פורה נכוכים p.rim ed. cum. praef. et adnot, M. Landau. 2 vol. Prag. 1831. M. 4.
- Morahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883. M. 2.
- **Albraham bar Chija.** PDJ Πρίτη Εittenbuch, nebst einer Abhanblung von S. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von E. Friedmann. Leipzig 1860. 8. M. 2.
- Bacatach, 3., βηση μος gefcichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warschau 1854. 8. 2 M. 50 Pf.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang durch bie Bibliotheten Italiens. Berlin. 1877. 8. M. 1.50.
- Gahu, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. L. Perek. Berlin 1875. M. 2.
- Shodowski, Dr. S., Krittt bes Mibrasch Schir ha-Schirim, nach ber Münchener Hanbschrift. Berlin 1877. 8 D. 1.
- Cfra, Abr. Ibn, Commentar ju Exodus, nach einer handschrift herausgegeben. Prag 1840. M. 2.
- Seserot, (ורתנ'ון). Die Jubenversolgungen in Speper, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Handschift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8. M. 1.
- קמוכיר, Hebräische Bibliographie, mit literarischer Beilage von M. Steinschneiber, 12 Jahrgänge 1869—82. (104 M.) für 65.— Einzelne Jahrgänge mit Ausnahme von 1869 u. 71 d. 8 Mt.
- Seilbut, L. Neber die ursprüngliche und richtige Sintheilung des Decalogs-Berlin 1874. 8. D. 1.
- Aolhfeim, S., אישור האישור הוא Scheibungsrecht bei ben Juden und Richtjuden nach den Auffassungen der Sadducker, Pharafter, Raraiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8, (M. 4) M. 2.
- Sammlung jubifcher Predigten. Bb. IV. enthaltenb, Fest-Gelegenheitss predigten. Berlin 1869. gr. 8. M. 4.
- Gott fieht! Reujahrspredigt, herausgegeben von Dr. M. Geiger. (lette Predigt holbheim's) Berlin 1861. gr. 8. 30 Pf.
- Astaeli, אוסר לרופאים, אים פר המוסר לרופאים, Tapo Prapobeutit für Aerzte. (Abbrud in 25 Exemplare). 8° Berlin 1885. Mt. 2.

- Aohler, R., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berlichtigung ber alten Berfionen und bes Mibrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte bes hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Exegese. Berlin 1867. 8. 2 R. 50 Pf.
- Aohn, Dr. S., Die hebr. handschriften bes ungarischen Rationalmuseums in Best. 1877 8. M. 1.
- Luggatte, G. D., אבני וכרון שבני אדמה Grabschriften. Prag 1841. 8. M. 3.
- Magazin für die Bisseuschaft des Indenthums mit der hebr. Beiloge Juni 310, herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahr gang 1876—84. Berlin 1876—84 a 12 M. (Neu eintretende Abomnenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 M. pro Jahrg.)
- Maimenides, Mos. אוקה הורה יר חוקה. Mischne Thora Jad Chasalah. 8. vol. Berlin 1862—63. Fol. M. 80.
- Mandelflamm, Biblifche und talmubifche Stubien. 2 Banbe Berlin 1861 gr. 8. DR. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Kriff ber Quellen. 4) horas talmudicas.
- Aarcus, Dr. S., Zur Schulpäbagogik bes Talmub. Berlin 1866 gr. 8. M,1,50 Midrasch Mischele מררש משלי Stettin 1861. 8. 60 Af.
- אפוני, כ., דברי ואיר. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficiles du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8 .M. 8.
- Paar Tob, אוצר שוער אואר, hebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus Handschriften 2c. Jahrgang 1—8. Berlin 1876—84. M. 18.
- Blegner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiofen Bortragen. 2 vol. Berlin 1887. D. 3.
- Sacut, Mos. Cyrache. Zum ersten Male nach 3 Handschiften ebirt und mit hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Handschiften ebirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. 2.
- Steinichneiber, D., Die Schiften bes Dr. 2. Bung. Berlin 1874. 8. 50. Bf. Donolo, hebr. Tegt Berlin 1866. gr. 8. 75 Bf.
- Stern, J., Gottefflamme. Religiofe Reben ilber bie Festtage, Bochenebichnitte und verschiebene Gelegenheiten. gr. 8. Berlin 1872. M. 4.
- ערוכן על מגילת אסתר **Fargum (cheni zum Wauche Esther, nebft** variae lectiones nach handschriftlichen Quellen erläutert und mit literar-historischen Einleitung verschen von Dr. L. Munk. Preis 8 M.
- Talmud Babitonioum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Nebersetzung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 15. —

  Dasselbe auf Belinpapier M. 16.
- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Banbe. gr. 8. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Einleitung u. Register.
- Viterbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M..
- Mofffein, 3., 12 Reben. 2. Musgabe. Berlin 1866. 8. 1 DR. 25 Bf.
- Zember, B., מאמר על פירוש רש"י לחמם נררים ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Mošd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ad. Mampe, Berlin C., Rurftraße 50.

Drud von S. Ittowski, Gr. hamburgerftr. 18-19.

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

herausgegeben

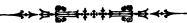
pon

Dr. A. Berliner und Dr. D. hoffmann.

Dreizehnter Jahrgang.

1886.

Erftes Quartalheft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1886.

- Aohler, A., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berückstägung ber alten Berfionen und bes Mibrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Gregese. Berlin 1867. 8. 2 R. 50 Pf.
- Aon, Dr. S., Die hebr. handschriften bes ungartichen Rationalmuseums in Beft. 1877 8. Dt. 1.
- Luzzatto, S. D., אבני וכרון Srabschriften. Prag 1841. 8. D. 3.
- Magazin für die Bissenschaft des Indentsums mit der hebr. Beilage Juni 3113, herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahrgang 1876—84. Berlin 1876—84 a 12 M. (Neu eintretende Abonnenten crhakten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 M. pro Jahrg.)
- Mischne Thora Jab Chasaleh. 8. vol. Berlin 1862—63. Fol. M. 80.
- Mandelftamm, Biblifche und talmubifche Studien. 2 Banbe Berlin 1861 gr. 8. D. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Aritil ber Quellen. 4) horas talmudicas.
- Marcus, Dr. S., Jur Schulpäbagogik des Talmub. Berlin 1866 gr. 8. M,1,50 Midrasch Mischen מדרש משלר Stettin 1861. 8. 60 Pf.
- מלור, כ., איר ואיך. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficiles du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8 .M. 8.
- Paar Tob, אונצר פוב, bebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus Handschriften 2c. Jahrgang 1—8. Berlin 1876—84. N. 18.
- Plegner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiofen Bortragen. 2 vol. Berlin 1837. M. 3.
- Sacut, Mos. D', con, das ältefte bekannte brammatische Gedickt in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Handschriften edirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. 2.
- Sieinichneiber, D., Die Schiften bes Dr. 2. Bung. Berlin 1874. 8. 50. Bf. Donolo. Bebr. Text Berlin 1866. gr. 8. 75 Pf.
- Stern, 3., Gotteffiamme. Religiofe Reben ilber bie Fofttage, Bochenabichnitte und verschiebene Gelegenheiten. gr. 8. Berlin 1872. SR. 4.
- קרנום שני על כנגילת אסחר Fargum scheni zum Buche Effer, nebft variae lectiones nach handschriftlichen Quellen erläutert und mit literar-historischen Ginlettung verschen von Dr. L. Munt. Preis 8 M.
- Taimed Babitonicum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Nebersetzung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 15.—
   Dasselbe auf Belinpapier M. 16.
- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Banbe. gr. 8. Berlin 1884. Breis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Ginleitung u. Register.
- Vitorbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M., 250ffoin, J., 12 Reben. 2. Ausgabe. Berlin 1866. 8. 1 M. 25 Pf.
- Zember, B., מאמר על פירוש רש"י להמס' נדרים ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ad. Mampe, Berlin C., Rurftraße 50.

Drud von D. Istowsti, Gr. Samburgerftr. 18-19.

Magazin

für

die Wissenschaft des Judeuthums.

Herausgegeben

pon

Dr. A. Berliner und Dr. D. hoffmann.

Dreizehnter Jahrgang.

1886.

Erftes Quartalheft.

◆→ → 中間 ◆◆

Berlin.

Ad. Mampe.

1886.

Inhalt

bes erften Quartalheftes.

শ্ৰ	bb	ant	) (u	me	en	:								
	- ,			0									e	eite
Die alteften Mijona-Compof	itio	nen	, 1	non	X	r.	N.	8	rn	er				1
Gefcichte ber Juben in Eng	lar	ib i	im	X	I. 1	unb	X	IL.	30	hr	h ur	bei	rt,	
von Dr. S. Golbichmit	t									•				21
Legicographische Rotizen .														54
Bur geschichtlichen Literatur														57

Magazin

für

die Wiffenschaft des Indenthums.

Berausgegeben

nou

Dr. A. Berliner und Dr. J. Soffmann.

Dreizehnter Jahrgang.

Berlin.

Ad. Mampe.

1886.

Inhalt.

Abhandlungen und Bemerfungen.

	Seite
Die alteften Difchna-Compositionen, von Dr. M. Berner .	1— 12.
Geschichte ber Juben in England, von Dr. S. Golbidmidt	12— 54.
Legicographische Rotizen, von Dr. D. Hoffmann	54 — 56 .
Bur geschichtlichen Literatur, von Dr. Berliner	57— 63.
Recension: Hartavy, Neu aufgefundene Bibelhanbidriften .	63 64.
Die Sprüche Salomo's, von Hermann Deutsch	65100.
Geschichte ber Juben in England im XI. und XII. Jahr=	
hundert, von Dr. S. Golbschmidt	101—127.
Bung-Stiftung	127—128.
Aus ber Baticanischen Hanbschrift von Abraham b. Abriels	
. Machfor-Commentar, von Brof. Dr. D. Raufmann .	129-160.
Das Machsor Nürnberg von Dr. B. Ziemlich (Schluß) .	161191.
Die Baraita über die 4 Sohne, von Dr. D. Hoffmann .	191-202.
Recension: Aroner, Festschrift	202-204.
R. Jojeph Rara und fein Commentar gu Robelet, von	
Dr. Ginstein	206261.

Ozar Tob, bie hebräische Beilage enthält: פירוש קחלת לר' יוסף קרא.

Seite 261 3. 17 ift אמר ר' יצחק מקרא אני דורש:

Vorbemerkung der Redaction.

Nachfolgende Abhanblung bezweckt in erster Linie, ben Nachweis zu führen, daß bereits Hillel eine Mischna redigirt hat, und das von Hoffmann im "Magazin" 1881 und 1882 und in der Programm-Schrift "Die erste Mischna" gefundene Resultat, wonach die Schüler Hillels und Schammais ungefähr im J. 42 die erste Redaction einer Mischna vorgenommen haben, umzustoßen. Wenn nun auch unserer Ansicht nach dies dem Verf. kaum gelungen sein dürste, (wie in den Answertungen Hoffmanns zu dieser Arbeit dargelegt wird), so enthält die Abhandlung doch so viel neues Material und neue Gesichtspunkte zur Erörterung der in der Rede stehenden Frage, daß selbst Deizenige, der mit ihren Resultaten nicht einverstanden ist, sie mit Interesse und mit Nutzen lesen wird.

Die altesten Mischna-Compositionen 1). Bon Dr. M. Lerner.

Die im Jahrgang 1884 bes "Magazin" in ber Abhandlung: "Die 18 Beftimmungen". . . . befprochene Beit

1886 J.

Digitized by Google

1

¹⁾ Folgende Abhandlung, welche erft jest veröffentlicht wirb, ift bereits vor zwei Jahren verfaßt worden. --

Als Rachtrag zu ber Abhanblung: "Die 18 Bestimmungen", Magazin f. b. B. d. J., Jahrgang 1884 möge ber hinweis auf eine Bemerkung in Rpp. ber Gaonen ed. Cassel, Berlin 1848 S. 40a hier Plat finben.

Die Gaonen haben b. Aboda Sara 55a אנריםם צבא gelesen, ein Epitheton, daß sie mit den Worten erklären: אין קורין אורנו אגריםם צבא באגריםם חמלך שלא יתחלף באגריםם חמלך . Bergl. Raschi 3. St.

scheint ben Ausgangspunkt einer literarischen Bewegung gebilbet zu haben, ber wir einen Theil ber uns vorliegenden Mischna verdanken. Nach j. Sabbat 1, hal 4 wurden zu dieser Zeit außer ben durch Stimmenmehrheit beschlossenen 18 Verhütungsmaßregeln 18 Verordnungen einstimmig zum Beschluß erhoben, 18 andere bagegen in Folge von Stimmen= gleichheit in der Schwebe gelassen. Bgl. S. 114 Anm. 3.

Nach Maimonibes (Mischna-Commentar z. St.) gehört Sabbat 1, 1—3 zur ersten, 1, 5—8 (vgl. b. Sabbat 18b, 19a) zur zweiten Gruppe der 18 Verordnungen, vgl. jedoch b. Sabbat 13b. Hiernach bürften wir jedenfalls in Sabbat 1, 1—3 einen Theil der Mischnasammlung besitzen, die von den ältern Schulen der Beth-Schammai und der Beth-Hille herrührt, so daß die Anordnung der Mischna Sabbat 7, 2, welche jene Halachot voraussest 1), auf eine frühere Zeit, etwa auf Hillel und Schammai selbst, zurückgesührt werden müßte.

In ber That berichten auch die Gaonen (שערי תשוכה) S. 2b Nr. 20, vgl. חמרה ננחה S. 1, wo zu שית bas Wörtchen wuß, s. Hopfirt werben muß, s. Hoffmann, die erste Mischna S. 13, Lurja 38b, Seber Tannaim, Kerem Chemed IV,

¹⁾ Sabb. 7, 2 muß keineswegs ben Halachot 1, 1—3 vorausgegangen sein. Dis Worte מיציא und איציו (M. 2) statt מולאים und איציוי weisen vielmehr auf einen ältern Sprachgebrauch hin. Hoffmann.

S. 188), daß Hillel und Schammai, zu beren Zeiten 600 Orbnungen (vgl. b. Chagiga 14a) existirten, die uns bestannten 6 Orbnungen 1) begründet haben. Im Gegensat zu

Es ift nicht unmöglich, bag R. A. Die Orbnungen Schammais u. hillels in Tractate gegliebert, und zwar in ber Abficht, bie größere Stoffmaffe leichter gu beberrichen und überfictlich gu ordnen. Wer nun aber weiter bie Tractate in Beratim eingetheilt, ift unbekannt. Coviel steht jedoch fest, daß die Amorder nicht blok diese Sinteilung, sondern felbft bie Ramen einzelner Peratim tannten, welche bem Anfangsworte bes betreffenben Beret entlehnt find. (Bal. Sobegetit 264, 265). Den von Frantel a. D. angeführten talmubifden Stellen icheint jebod eine wenig beachtete Rotig im Seber Tannaim gu wiberfprechen, ber jusolge bie Saboraer biejenigen gewesen maren, welche bie Tractate in Beratim eingeteilt: וארריהם רבנן סבוראי . . . ולא הוסיפו ולא הפליגו מדעתם כלום אלא תקנו פרקים של כל (מ"ו פרקים שבבל) תנוי כסדרן. (Retem Chemed IV. 189). In ber That aber wollte wohl Seber T. lebiglich bie Reihenfolge ber einzelnen Peratim (vielleicht auch ber Tractate, f. b. Taonit 2a, Schebuot 2a 2c., Maimonib. ju Sabim IV. 6, muw ען מקיבצית Baba Mejia 15b f. v. מכרי u. v. A. u. felbft ber Salachot innerhalb eines Beret, vgl. b. Chagiga 9b שנה לי פרק, 14b, שונה מרקו מרכ . . . או הלכה Berachot 22 a und Baraita Abot VI מרכ vgl. j. u. b. Degilla IV u. A.) als bas Wert ber Saboraer bezeichnen, eine Auffaffung, bie nicht unwahricheinlich ift, wenn man annimmt, bag שרקי של כל תברי in פרקי של כל מסכתא של כל תגרי pie \$30enbung מרקי של כל Sabbat 144a אי בחרא מסכתא . . . אי בכוליה חנויא aufammengezogen wurde. -

Soffmann, ber burch ם הקנה, eine junge, pfeubegigraphifche Compilation (vgl. Grat, Bb. VII, 458 Note 3) verleitet 1) bie Gaonen von einer Mijonarebaftion unter Beth=Scham= mai und Beth - Sillel reben läßt, muffen wir ben einfachen Wortfinn bes gaonäischen Berichts betonen: ולא חקנו מהלל שמאי אלא ו' סדרים בלבר והם אותם שתקנו היו אנשי טשנה ber, weiin wir entweber ben Buchstaben co von den megstreichen (vgl. Machfor Bitry im R. Ch. a, a. D.) ober bem von ein 2 porfeten, beutlich genug fagt, baß Sillel und Schammai selbst ben überlieferten Lehrstoff in 6 Ordnungen rebigirt haben. Die Baraita b. Megilla 21a, auf welche Soff= mann S. 14 als auf bie Quelle bes gaonaifchen Referats hinweift, bietet nichts mehr als bie ber Wendung bes Seber צ.: ירד חולי לעולם :varallele Rebensart ירדה זיעה לעולם: thatfachlich aber bat bie gaonaische Mittheilung mit ber Baraita nur fo viel gemein als fich bie Rebaktion von Mischnaordnungen mit ber Einführung einer sigenben Lernweise berührt. Die gesuchte Motivirung einer angeblichen Namensvertaufdung (S. 15) scheitert vollends an ber That= חלמדי שמאי . . . שלא שמשו bie זקני ביש מאני . . . שלא שמשו verschiebenen Reiten angehört haben. Siernach find wir berechtigt, alle bie Beftanbtheile ber Mifchna, welche bie Grundlagen ber entsprechenben Tractate bilben, als Bert Schammais und Billels zu betrachten.

Ju Orlah 2, 4 reicht ber kurze, fentenzartig gefaßte Lehrsat, an ben sich eine Controverse ber ältern Beth=Schammai und Beth-Hille anschließt, mindenstens bis auf bie Zeit Hillels hinauf (vgl. das. 5), von bem er seine abstracte Formulirung erhalten haben bürfte. Diese Halacha setzt auch R. Samaliel Hafaken voraus (II, 12). Ginen

¹⁾ Diese Darstellung ift unrichtig. Ich habe ursprünglich vom יחקנה orichts gewußt, als ich im Sommer 1880 in einem Bortrage, ber bann im Magazin 1881 veröffentlicht wurde, aus mehreren Theilen ber Misch, na zu meinen Resultaten gelargte. Erft später 1882 kam mir מי הקנה עו Gesichte, und ich vermuthete, baß bem Berf. ein correcteres סיר הנאים als das unserige vorgelegen.

nabern Commentar zu biefem Sat bilben M. 6-7 (vgl. Befachim 1, 1), in ber die Wendung rum bas Alter ber traditionellen Ansicht R. Eliefers (Therumoth 4, 7) ju bestätigen icheint, wenn man fich nicht anzunehmen bequemt, baß nach R. Josua אחר nicht wörtlich zu faffen sei. (Bal. מאה 2, 2 s. v. ארבים gegen Enbe). Rach ber Auffaffung Raschi's (Chullin 99a s. v. למה) und bes ש"ז (3. St. s. v. למה), die sich aus vielfachen Gründen empfiehlt (val. 4: המרמע, 6: המרמע, 7: נריסין), bürften Drlah 2, 1-5, melde ben Begriff oran naber bestimmen, eine im gemiffen Sinne weitere Erläuterung ber M. 2, 4 bilben. Aber auch biefe 3 Mischnah's gehören, wie es scheint, ihrer Composition nach einer Reit an, bie R. Eliefer und R. Josua voranging, wenn wir bavon 2 fpatere Rufate ausscheiben. Der Rufat של רכאר (2, 1) ftammt aus einer Mischna R. Meirs (vgl. Rer. 3. St.); R. Simon (2, 1) burfte bloß eine abweichenbe Q. A. vermerkt haben, mabrend R. E. beibe Q. A. auszu= gleichen fucht. Es ift nicht unbentbar, bag ber bem R. Gli= efer vorangebenbe (vgl. b. Beza 32a, jeboch auch Tofefta Relim 3, 13, b. Berachot 9b, f. Alfaffi: r. . . . . b. Baba Mezia 7a, b. Moed Ratan 2a, b. Chagiga 16a Tof= fafot s. v. שנים, Ser. baf. und b. Erubin 13b) R. Simon mit einem ber zwei Simon ') fich bedt, bie b. Sabbat 15a als Rachtommen Sillels genannt werben, eine Annahme, ber allerbings Meila 18a wiberfpricht ober vielmehr, burch welche bie baselbst aufgeworfene Frage sich beseitigen ließe. Aber selbst wenn wir mit bem b. T. ben R. S. ber Mischna mit R. S. b. Jochai ibentifiziren und bie zwischen bemfelben u. R. E. bestehende Controverse als Meinungsbiffereng auffaffen, burfte es, abgesehen von bem rauge, immerhin als mahriceinlich gelten, baß wir in ben Eremplificirungen ber M.: 2, 3, 6, 7 minbeftens eine Rebattion R. Eliefers befigen. Denn fo viel steht fest, baß Orlah 2, 1, 6-7, welche nur mur

¹⁾ Einer dieser zwei Rachkommen Hillels scheint Schebiit II. 1 (b. Moed Katan 3b . . . . מקנתא רבייש וביים שוביים) wiederzukehren.

Soffmann, ber burch o neine junge, pfeubegigraphifche Compilation (vgl. Grag, Bb. VII, 458 Rote 3) verleitet 1) bie Gaonen von einer Mifcnarebaktion unter Beth=Scham= mai und Beth Sillel reben läßt, muffen wir ben einfachen Wortfinn bes gaonäischen Berichts betonen: ולא חקנו מהלל טשנה שתקנו היו אנשי משנה לבר והם אותם שתקנו היו אנשי משנה ber, ושפות wir entweder ben Buchstaben o von dan megstreichen (vgl. Machfor Bitry im R. Ch. a. a. D.) ober bem upn ein : vorseten, beutlich genug fagt, baß Sillel und Schammai felbft ben überlieferten Lehrstoff in 6 Ordnungen redigirt haben. Die Baraita b. Megilla 21a, auf welche Soff= mann S. 14 als auf bie Quelle bes gaonaischen Referats hinmeift, bietet nichts mehr als bie ber Benbung bes Seber ירד חולי לעולם :varallele Rebensart ירדה זיעה לעולם: thatfaclich aber bat bie gaonaische Mittheilung mit ber Baraita nur fo viel gemein als sich bie Rebaktion von Mischnaordnungen mit ber Ginführung einer figenben Lernweise berührt. Die gesuchte Motivirung einer angeblichen Namensvertauschung (S. 15) scheitert vollends an ber That= המביר שמאי . . שלא שמשו und bie זקני ביש מאר . . . שלא שמשו π verschiebenen Reiten angehört haben. Siernach find wir berechtigt, alle bie Bestandtheile ber Mischna, welche bie Grundlagen ber entsprechenben Tractate bilben, als Bert Schammais und Hillels zu betrachten.

Ju Orlah 2, 4 reicht ber kurze, sentenzartig gefaßte Lehrsat, an ben sich eine Controverse ber ältern Beth=Schammai und Beth=Hillel anschließt, mindenstens bis auf die Zeit Hillels hinauf (vgl. das. 5), von dem er seine abstracte Formulirung erhalten haben bürfte. Diese Halacha setzt auch R. Gamaliel Hasaten voraus (II, 12). Einen

¹⁾ Diese Darstellung ist unrichtig. Ich habe ursprünglich vom ס' חקנה orichts gewußt, als ich im Sommer 1880 in einem Bortrage, ber bann im Magazin 1881 veröffentlicht wurde, aus mehreren Theilen ber Mischen zu meinen Resultaten gelargte. Erst später 1882 kam mir סרר הנאים Gesichte, und ich vermuthete, daß bem Berf. ein correcteres סדר הנאים als das unserige vorgelegen.

nabern Commentar ju biefem Sat bilben M. 6-7 (vgl. Besachim 1, 1), in ber die Wendung אחר ומאה bas Alter ber traditionellen Anficht R. Eliefers (Therumoth 4, 7) ju bestätigen icheint, wenn man fich nicht anzunehmen bequemt, baß nach R. Josua und nicht wörtlich zu faffen fei. מריבט 2, 2 s. v. ארם gegen Enbe). Nach der Auffaffung Raschi's (Chullin 99a s. v. לפה) und bes ש"ן (ג. St. s. v. למה), die sich aus vielfachen Gründen empfiehlt (val. 4: המרמע, 6: נריסין, 7: המרמע), bürften Orlah 2, 1-5, welche ben Begriff שרשע naber bestimmen, eine im gewiffen Sinne weitere Erläuterung ber DR. 2, 4 bilben. Aber auch biefe 3 Mifchnah's gehören, wie es icheint, ihrer Composition nach einer Beit an, die R. Eliefer und R. Jofua voranging, wenn wir bavon 2 spätere Bufate ausscheiben. Der Bufat של רמאי (2, 1) ftammt aus einer Mischna R. Meirs (vgl. Ber. 3. St.); R. Simon (2, 1) burfte bloß eine abweichenbe 2. A. vermerkt haben, mahrend R. E. beibe Q. A. auszu= gleichen fucht. Es ift nicht unbentbar, bag ber bem R. Eliefer vorangebenbe (vgl. b. Beza 32a, jeboch auch Tofefta Baba Mexia 7a, b. Moed Katan 2a, b. Chagiga 16a Tof= fafot s. v. Dw, Jer. das. und b. Erubin 13b) R. Simon mit einem ber zwei Simon 1) fich bedt, bie b. Sabbat 15a als Rachtommen Sillels genannt werben, eine Annahme, ber allerbings Meila 18a wiberfpricht ober vielmehr, burch welche bie baselbst aufgeworfene Frage fich beseitigen ließe. Aber selbst wenn wir mit bem b. T. ben R. S. ber Mifchna mit R. S. b. Nochai ibentifiziren und bie zwischen bemselben u. R. E. beftebenbe Controverfe als Meinungsbiffereng auffaffen, burfte es, abgesehen von bem rauden, immerhin als mahrscheinlich gelten, baß wir in ben Eremplificirungen ber M.: 2, 3, 6, 7 minbeftens eine Rebattion R. Eliefers besiten. Denn fo viel steht fest, daß Orlah 2, 1, 6-7, welche nur men nur

¹⁾ Einer bieser zwei Rachkommen Hillels scheint Schebiit II. 1 (b. Roed Katan 3b . . . . מקנתא רב"ש וב"ח wiederzukehren.

Daß sich aber die Hebe nicht mit der später hinzugekommen Orlah vereinigt, das gerade eben ersahren wir durch
biese Mischnah. In M. 3 (vgl. מריים s. v. אוויסל singu, daß dem ersten Maß Orlah selbst die Kraft
verliehen wird, den Ueberschuß (אורים s. v. שנסל s. v. אוויסל בעריכה : שנסל s. v. רועים אוויסל אוויסל s. v. להערים

Wir burfen also als wohlbegründete Vermuthung die Annahme hinstellen, daß Orlah 2, 4 (6—7) ber Redaktion Hillels, 2, 1—3 ber seiner Schule angehört.

Ebenso icheint Rethubot 9, 7 (8) aus ber Rebaktion Sillels hervorgegangen ju fein. R. Gamliel Safaten batte bie Einrichtung getroffen, daß Wittmen vor ber Erhebung ihres Rethuba-Bertrages nicht durch einen Gib, sonbern burch ein Gelübbe ihre Ausfage erharten, von ben Bermogen ihres Mannes noch nichts erhalten zu baben (Gittin 4, 3). Bor ber Berorbnung R. Samliels hatten bie Gerichte Bebenten getragen einer Wittme ben Gib jugugefteben, ben fie nach ber ursprünglichen Borfdrift leiften follte. (Das.) Diefes Bebenken ber Gerichte, welches mahrscheinlich burch Borkomm= niffe eiblichen Digbrauche erregt murbe (vgl. b. und j. Bittin 3. St.), burfte ber Natur ber Sache nach bereits vor R. Samliel fich geltenb gemacht haben. Unfere Difchna alfo, welche bie urfprüngliche Borfdrift ber Gibesleiftung enthält, fommt aus einer Reit, bie mohl über eine Genera= tion alter als R. Samliel ift.

Die prägnante Fassung, die ungewöhnliche Ausdrucksweise מובחה בחבחה und die stillstische Wendung des dreisach
wiederkehrenden . . . . . שרע (vgl.) Kilaim 9, 1, Peah 1,6
wiederkehrenden . . . . . שרע (vgl.) Kilaim 9, 1, Peah 1,6
wir in dieser Mischna eine Composition Hilels besitzen. —
In Schebuot 7, 7, wo der Wortlaut dieser Mischna mit בשם
מחפרים angeführt wird, kehrt . . . . שמערו viermal wieder
und geht במים משועברים denn נכסי יתועים denn אונים משועברים (vgl.) —
Retubot a. D.) —

Die beiben äußersten Reitpunkte, innerhalb welcher Relim 2, 1 (9, 1) componirt worben fein burfte, laffen fic ziemlich genau bestimmen. Nach b. Sabbat 14b (j. Sabbat 3 b und Barallelft.) haben bie beiben Sofe bie Berordnung getroffen, bag Glasgefdirr bie Sähigkeit erhalt, levitifch un= rein werden zu fonnen, mahrend eine Relation bes i. Rethubot 32 c (bie baf. und Barallelft. gemachte Bemerkung': ר' יונה אשר יביש hat Gr. III Note 14 migverstanden) biese Bestimmung auf Simon b. Schetad gurudführt. Diefe wiberfprechenben Angaben werben vom j. T. in ber Beife ausgeglichen, daß Simon b. Schetach eine altere Berordnung, welche in Bergeffenheit gerathen mar, erneuert habe. jeboch Simon b. Schetach bie Reinheitsgesete auf umgeschmolzene Metallgefäße ausgebehnt bat, bas fteht zweifellos feft (b. Sabbat 14b, 16b, j. Sabbat bas. und Parallelft.) Die Beit bes Simon b. Schetach bilbet somit ben Terminus a quo.

Auf der andern Seite wird Kelim 2, 1 nicht bloß von Beth-Schammai und Beth-Hillel vorausgesetzt, deren Discuffion, Tosesta Kelim 2, 1 über die erweiterte oder eingeschränkte Beziehung des מחוריהם fich zu erheben scheint, sondern auch von R. Jochanan d. Saktai (2, 2) und R. Gamliel Hasen (Bechorot 38a, Sifra Parscha 7 nach Babli zu corrigiren, vgl. Tosesta Aboda Sara II, s. שרים מול לחליקה Kelim 2, 3; 27, 1 und 25, 1 אררים באין לו לאחרים באין אורים באין אורים

Als Mischna Hillels kann Sota 7, 2 bezeichnet wersben; 7, 8 enthält eine Bemerkung, die aus der Zeit Agripspa's d. I. stammt (vgl. Hoffmann S. 20). Diese Besmerkung aber unterbricht sichtlich den continuirlichen Zusammenhang der bort gegebenen Darstellung (vgl. . . יוקרא מחחלת). Somit dürsen wir diese Beschreibung in eine Zeit versehen, die Agrippa dem I. vorangegangen. Aber diese Beschreibung sowhl wie überhaupt 7, 3—9 bilben einen Commentar und eine weitere Ausführung zu 7, 2, die um 2 Generationen vor Agrippa — füglich also von Hillel — redigirt worden seine mag.

Diese 3 Perakim (7, 2—9) gehören jedoch ihrem Inshalte nach nicht zum Tractat Sota, sie sind nur künstlich versmittelst 7, 1 unter diesen Titel untergebracht worden. Diese in der Mischan mehrsach wiederkehrende Erscheinung berechtigt wohl zu der Annahme, daß die Redaktion der Partie'n, die nur mit Noth in einen Tractat von ungleichartigem Inhalt hineingewebt wurden, älter als die Gliederung der Ordnungen in Tractate ist. Zur Zeit, als die 6 Ordnungen in Tractate eingetheilt wurden, lagen jene Bestandtheile bereits geordnet vor, so daß sie durch künstliche Hilsmittel unter die ausgestellten Titel subsumirt werden mußten.

Aus Peah 2, 6 ergibt sich, daß in 2, 5 eine Tradition uns aufbewahrt worden, die R. Gamliel Hasafen in der Quaderhalle erhalten hat. Diese Mischna aber, welche in ihrer abstrakten Fassung als Composition R. Gamaliels ansgesehen werden darf, bildet eine Erläuterung zu Pea 2, 1 gesehen werden darf, bildet eine Erläuterung zu Pea 2, 1 pr. Prn. Peah 2, 1 dis prn, eine Mischna, die uns die Grenzen der einzelnen peapslichtigen Felder lehrt, rührt wohl in ihrer Anordnung von Hillel her. Die Grundlage des

Indes tann nicht geläugnet werben, daß die Syperbel von ben 600 Mischnaordnungen geeignet ift, gegen die hiftorizität das ganzen gaonäischen Berichts Mistrauen zu erwecken.

Sehen mir jedoch von diesem leicht beutbaren agabischen Zug ab (vgl. 1770) S. 167, 168), so werden wir dem Bericht von der redaktionellen Thätigkeit Hillels und Schammais um so eher Glauben beimessen, je besser er sich in den Rahmen der Zeitverhältnisse einsügt, unter welchen Hillelsein Amt antrat (b. Pesachim 66a), denn hatte sich die Ueberlieserung ursprünglich an des Textwort angeschlossen (vgl. Frankel Hobeg. 3, 5; Hossmann S. 7), so mußte sich im Laufe der Zeit zeigen, daß viele tradirte Lehren sich gar

nicht ober wenigstens nicht paffend an bas Textwort anlehnen laffen (b. Chagiga 10a).

Als baher die Ueberlieferung bereits so fehr in Bergeffenheit gerathen war, daß man nicht mehr wußte, ob das Besachlamm am Sabbat geschlachtet werden durfte, mochte sich hillel veranlaßt sehen, alle Traditionen vom Textwort loszulösen, sie nach dem Prinzip sachlicher Gliederung zu ordnen und hierdurch die Kenntniß berselben seinen Jüngern zu erleichtern.

Führen wir aber auch ben Beginn ber Mischnarebaktion auf Hillel und Schammai zurud, so mögen jedoch ihre Jünger, bie beiben Schulen, bas Werk ihrer Lehrer fortgeseth haben (vgl. Zunz, Gottesbienstl. Borträge S. 45). Die Argumente freilich, die Hoffmann für die redaktionelle Thätigkeit der Beth-Schammai und Beth-Hillel herbeigebracht, halten nicht burchwegs Stich.

Da es in die Augen springt, daß die Erzählung von König Agrippa Sota, 7, 8 die Continuität unterbricht 1), so muß sie als späteree, aus der Zeit Agrippas stammender Zusat betrachtet werden. Eben so kann die Bemerkung betrachtet werden. Eben so kann die Bemerkung der 'Erk' (M. Bikk. III) in einer Zeit interpolitt worden sein 2), in der man sich Agrippas noch lebhast erinnerte (vgl. b. Besachim 107b). Dürsten somit Sota VII, 2—7, Pesachim 10, 1, 2 bis v., 3—5, 7 vor Agrippa, vielleicht von Hille und Schammai redigirt worden sein, so könnte auch die Rebaktion von Bikkurim 3, 2—6 abstractis abstraheudis auf dieselbe Zeit zurückgeführt werden. Bielweniger aber noch beweisen Schekalim 5, 1 und die davon abhängigen Tractate Tamid und Joma.

¹⁾ Diese Unterbrechung Kingt keineswegs wie eine spätere Interpolation. Ueberdies würde auch eine Interpolation aus der Zeit Agrippa's, die in der Mischna sesten Fuß gefaßt, zeigen, daß zu jener Zeit eine redactionelle Thätigkeit an der Mischna stattgefunden. Daß viele Haslachot bereits aus früherer Zeit stammen, habe ich nicht in Abrede stellen wollen.

²⁾ Dies fieht aber teinesfalls wie eine Interpolation aus. D.

In erster Reihe muß die Meinung des "Minchat Bitsturim," auf den sich Hoffmann beruft, zurückgewiesen wers den, daß während der Mischnalehrer seine eigenen Zeitgenossen, der Tana der Tosesta andere Beamte aufzählt, welche zu seiner Zeit geledt haben. Denn abgesehen von der Thätigsteit Jochanan b. Gudgeda's führt die Tosesta lediglich solche Aemter auf, die in der Mischna gar nicht vorkommen. Die Tosesta will also die Mischna, welche 15 Aemter anssührt, in erster Linie ergänzen i), indem sie 6 Funktionen hinzusügt. Die Differenz zwischen Mischna und Tosesta des schränkt sich zunächst auf einen einzigen Fall: Das Amt der Pfortenverschließung verwaltet nach der Mischna Ben Geber, nach der Tosesta Jochanan ben Gudgeba.

Aus bem Umftand aber, baß nach ber Mifchna Ben Arfa als Levite die Cymbeln schlägt, nach Tosefta hingegen Arfa als Levite bas Orchester leitet, mußte im Gegensat zu Hoffmanns Annahme auf die Priorität der in ber Tosefta genannten Beamten geschloffen werden.

Es ergiebt sich aber aus Tamid 7, 3, daß Ben Arsa, ber die Simbeln schlug, als Chordirigent fungiert hat und somit ein und dasselbe Amt bekleidet, welches nach der Tosesta Arsa verwaltete (vgl. Arachin II, 5—6). Wird also in der Tosesta Arsa in Ben Arsa corrigiert 2), so müssen auch die anderen daselbst aufgeführten Beamten Zeitgenossen ber mischnaitischen Tollegen gewesen sein 3). Sollte also die

¹⁾ Allerbings ergänzt die Tofesta die Mischna, indem sie noch andere würdige Beamte aufführt, aber aus einer spätern Zeit, wie auch sonst die Tosesta als Ergänzung zur Mischna das hinzustügt, was aus späterer Zeit hinzuzusügen war, vgl. hierüber aussührlich "Magazin" 1882, S. 160 ff.

²⁾ Die Drudausg. u. bie Wiener hanbschrift haben mam 13. S.

³⁾ Ben Arsa scheint ein Familienname zu sein. Es gilt von diesem Ramen dasselbe, was "die erste Mischna" S. 17, Rote 2 über Bethachja gesagt wird. Bgl. weiter unten über Elieser. Uebrigens ift es benn so gewagt anzunehmen, daß Ben Arsa, der im Jahre 42 unter Agrippa I. sungirte, noch etwa im Jahre 66, der Zeit der betr. Tosesta noch am Leben war? — D.

Differenz hinsichtlich bes Ben Geber nicht auf eine bloße Berschiedenheit ber LA. zurückgeführt werben, so bürfte man annehmen, daß zur Zeit Agrippas II., in der R. Jochanan b. Gubgeba gelebt, das Amt der Pfortenverschließung bald in der Hand Ben Gebers, bald in der R. Jochanan's gelegen').

Die Gleichzeitigkeit ber Beamten beiber Listen führt uns zu ber Bermuthung, daß Mischna Schekalim 5 wohl nach Agrippa b. II., sicherlick aber nicht vor ihm redigirt worden sein dürste. Diese Annahme wird aber vollständig von einem Klassischen Zeugen bestätigt. Als ber jüb. Krieg bem Ende nahe war, wurde, wie Josephus berichtet, der Schaß=
meister des Tempels (rakopúlak tepov), Phineas²)
mit Namen, gefangen genommen, welcher Gewänder und Gürtel der Priester, Scharlach Purpur 2c. mit sich brachte³)
(Bellum VI, 8, 3). Dieser Schahmeister aber, der Priester=

¹⁾ Ber fich mit biefer harmonistit zuseieben giebt, mag unsern betr. Beweis ablehnen. Hoffmann.

²⁾ Rach Jos. bas. brachte Phineas auch Zimmt u. Cassia und eine Wenge anderer Spezereien mit sich, womit man alltäglich räucherte. Bgl. Middot 1, 4 (b. Joma 19 a), Tosesta Schekalim 2, 14, Tamid 28 a, Schekalim 5, 1, Widdot 1, 1 und Tamid 1, 1.

Bon Jesua b. Thebuthi erzählt Jos., daß er zunächst 2 Leuchter, Tische, Krüge und Schalen, Alles von lauterem Gold von der Tempelsmauer herab überliefert hat. Bgl. Middot 30a an och (Schekalim 5, 6); Bellum 7, 5, 5 und "die Beschreibung des herobianischen Tempels" 2c. von Dr. J. Hilbesheimer (Programm des Rabbiner-Seminard 1876—77) S. 32 Anm. 63.

Darauf aber auch die Borhänge und hohenpriesterlichen Gewänder, vgl. Schekalim 5, 1 מלעדר על הערכת (Bellum 2, 17, 2%, vgl. 20, 3, 4; 4, 1 und Schekalim 5, 2), Middet 1, 1, Antiquit. 18, 4, 3, "die Beschr." 2c. S. 23, Anm. 100 und Antiquit. 20, 1, 1—2. hiernach dürste Josua b. Thebuthi einer der 7 Schlüsselbewahrer gewesen sein (Tos. Schekalim 2, 15, vgl Middet 1, 4, jedoch auch 2, 6 und "Beschreibung" S. 9, Middet 1, 7, 8 und Tamid 1, 1), den jedoch mit nown z der Toscsta Schekalim 2, 14 zu identisziren zu gewagt erscheint. Somit könnte j. Schekalim 5, 1 . . . . www vielleicht auch eine Erinnerung an diesen Pinchas veranlaßt haben, vgl. das. das. 11, aber auch Hal. 7.

⁵⁾ Bft ungenau überfett. Jof. fagt 'enedeufe, er zeigte, entbedte bie verborgenen Schate. — D.

ftergewänder mit sich führte, ift äußerst wahrscheinlich mit dem in der Mischna genannten מכרם (Schekalim V, 2) מכר המלברש (Das. 1, Middot I,4 vgl. Tamid V, 3) identisch 1).

Es fteht fomit feft, bag einer ber in Schefalim V. 1 genannten Beamten gur Beit ber Tempelgerftorung gelebt hat. Eine noch nähere Begrenzung ber Lebenszeit ber hier befprocenen Briefter gewinnen wir aus einer andern Rachricht bes Josephus. Als Craffus i. 3. 53 einen Feldzug wider die Barther unternehmen wollte, fam er nach Rubaa und plunderte ben Tempel. Ugl. Berefchit Rabba Sect. 70: שהעשירו מן ההקרשות הצפונות כלשכה. Unter bem vielen Golb, bas er im Tempel geraubt, befand fich auch eine Stange bie 300 Minen ichmer mar. "Diefe Stange", ergablt 30= fephus Antiquit. XIV, 7, 1 "übergab ibm ber Briefter Gle= agar, welcher Schatmeifter bes Tempels war; aber nicht aus Bosbeit, (benn er mar ein guter, rechtschaffener Dann), fondern ba er bie Borbange im Tempel in Bermahr= ung hatte, welche von bewunderungswürdiger Schönheit und toffpieliger Arbeit maren, und an biefer Stange bingen, befürchtete er, weil er fab, bag Craffus so begierig mar, ber= felbe möchte ben ganzen Schmud bes Tempels wegnehmen. Er gab ihm also die Goldstange als Lösegelb für alles Uebrige und nahm einen Gib von ihm, bag er fonft nichts im Tempel berühren, fonbern mit bem ihm Gegebenen fich begnügen wollte". . . .

¹⁾ Dies ift nicht so sicher! Der Phineas des Josephus entdeckt dem Altus verborgene Schätze. Darunter sind nicht nur priesterliche Aleider, sondern auch, was zu dem Borhange und dem Räucher wert gehörte (vgl. Josephus das.) Der Phineas des Jos. müßte also auch über die Borhange und über das Räucherwert die Aufssicht gesührt haben, während in der Wischna Schelalim Elieser über die Borhänge nur wenigstens über nunpn nurn gesetzt war. Es ist also ein Irrihum des Berf., wenn er (in der vorherg. Rote) meint, Jos. d. Leb. habe die Borhänge überliesert. Uebrigens könnte auch derselbe Pinchas, der im Jahre 42 Beamter war, noch im J. 70 gelebt haben. Daß Binchas lange Beit Beamter war, beweist schon der Umstand, daß eine Halle nach ihm wurder und der Enabot I, 4).

Dieser Schatmeister Elazar, ber die Borhänge im Tempel in Berwahrung hatte, ist sicherlich nicht verschieden von dem in Schekalim V, 1 genannten nicht verschieden von dem wir das. V, 2 ersahren, vertre verschieder von dem wir das. V, 2 ersahren, wie auch Josephus berichtet, ein so braver und rechtschaffener Mann gewesen, daß er sich des allgemeinen Bertrauens erstreute. Hat nun Elasar um das Jahr 53 1); Pinchas um d. J. 70 gelebt, so haben wohl alle in Schekalim angesähreten Beamten in den letzten 17 Jahren des Tempelbestandes geblüht, daß aber zu derselben Zeit auch die Tempelbeamten der Tosestaliste gelebt haben, ist bereits oben erwiesen worden. Eine Annahme, die solgende Notiz bei Joseph. zu ershärten scheint.

An der Spike der Zeloten, erzählt Josephus, stand neben Elasar, Sohn Simon's, der Priester Zacharias, Sohn Phalets (Bellum IV, 4, 1: Zazaplas vios paléacov révos 'ex rāv tepéwv). Jost's Bermuthung, daß dieser Zacharias mit dem talmublichen (b. Gittin 56) identisch sei, sucht Gräß (III, S. 543 Anm. 1) durch eine L. A. dei Havertamp zu belegen. Da aber der nüchterne Bericht des R. Jose . . . . ununny (Tosesta Sabbat 16 (17) § 6) dieser Identification widerstredt, so dürste wohl eher an Zacharias b. Baruch) zu denken sein, von dessen Aufrichtigkeit und Offenheit uns Bellum IV, 5, 3 den besten Beweis liesert (vgl. b. Gittin 57b). Hingegen dürste vielleicht der genannte

¹⁾ Es scheint ein lapsus calami vom Herrn Berf., indem er das Jahr 53 vor Chr. mit 53 n. Chr. verwechselt zu haben scheint. — Indessen sind wir dem Berf. dasür sehr dankbar, daß er uns auf diesen Eleasar, der zur Zeit des Erassus "über die Borhänge" gesett war, aufmerksam gemacht. Wenn also in der Mischna etwa 100 Jahre später wieder ein rudruch dy rydu erscheint, so haben die späteren Beamten den Ramen ihrer berühmten Ahnen gesührt, was "die erste Mischna" S. 17 Rote 2 von Pethachja behauptet wurde und was vielleicht auch von urd zu und der des gesten dürfte.

³⁾ Abtulos burfte vicileicht entweber = edulypos, eine Ueberfestung bes Ramens Baruch ober als eduolog eine Charakterbezeichnung bes Bacharia fein.

Priester Zacharias ben Phalet sich in Tosesta Schekalim II,§14 wiederfinden, wo ein "Sohn Phalets" als Berwalter der Holzkammer oder der vielsach angesammelten Holzmaterialien, בן סלך על הצעים, erscheint (vgl. Schekalim VI, 1, Middot II,5, Taanit IV, 5 und Bellum II. 17, 6). Sollte nun Elasar der Mischna der als Zelotensührer bekannte Sohn Simons sein¹), so würde unsere Identification einen höheren Grad von Wahrscheinlichkeit erhalten.

Steht es nur hiernach fest, daß die in Mischna 5, 1 und Tosesta Schekalim 2, 14 genannten Beamten in ber letten Epoche des jüdischen Staates gelebt haben, so durfen wir annehmen, daß ein Zeitgenoffe derselben, ber den Untergang überlebt, die uns vorliegende Beamtenliste angefertigt hat.

Besitzen wir aber in Schesalim 5 nicht ein archivalisches, auß ber Zeit bes Tempelbestandes herrührendes Berzeichniß, so können auch die Tractate Middot (1, 4), Tamid (3, 2 הוא בני ברו 30b: בי ארוא 7, 3; 3, 8 הן גביני ברו 30b: בי בולא 7, 3; 3, 8 הן עולא בן שמואל בני ברו 5, 1), und Joma (3, 1, 9: יסוא בן עולא 20, 9, 7, 10—11, vgl. Tamid und Schesalim l. c.) nicht früher als kurz nach der Zerstörung des Tempels redigirt worden sein.

¹⁾ Dafür ist auch nicht die geringste Wahrscheinlickeit vorhanden. D.
2) Raum annehmbar erscheint die Bermuthung, daß unsere Liste
noch zur Zeit des Tempelbestandes sollte angesertigt worden sein, weil
bei der allgemeinen Bernichtung, die auch das Archiv traf, sie sich nur
auf wunderbare Weise hätte erhalten haben können. Man würde aber
vergebens nach einem stichhaltigen Grund suchen, wollte man annehmen,
daß ein Tannaite privatim dieses Beamtenverzeichniß angelegt. Im Uebrigen
könnte die Differenzzwischen beiden Annahmen höchstens 19 Jahre betragen.

Anm. der Red.: Die Beamtenliste ist durchaus tein Bestandteil für sich, sondern ein integrirender Theil der Mischna, die in den Lehrshäusern gelehrt wurde. Die Ramen erscheinen noch in andern Mischnajot (vgl. 3. B. Schefalim V, 4; Joma III, 1; Tamid VII, 3). Ueber das Berhältniß der ältesten Tosesta zur Mischna haben wir in "Magazin" 1882 S. 159 st. gesprochen. Wenn unscre Hypothese, daß die Wehrzahl der Beamtennamen Familiennamen sind, richtig ist, dann begreift man noch leichter die Stellung dieses Berzeichnisses in der Mischna. Swaren gewissen Familien Aemter g ese tich zugetheilt. Das Berzeichniß war somit ein Bestandtheil des Mischna-Sesexes.

Nichts bestoweniger aber scheint bie Grunblage bes Tractats Schekalim, bie bem Schema altüblicher Zahlenordnung (j. Schekalim V, hal. 1), folgt, das Alter der in Mischna V, 1 vorkommenden Beamtenliste um ein Bedeutendes zu überzagen. Dos Gerippe des Tractats, an das sich alle übrigen Halachot angelagert, tritt uns, wie es scheint, in I, 1, 3, III, 1, 2 bis στο, V, 2 bis γκ1, VI, 1 bis στος VIII, 8 entgegen.

In 1, 1 erklärt sich bie Rebewendung an reun, die bereits bern aufgefallen, aus ber Tofefta g. St. Die ftatt שלוחי ב"ד יוצאין ber Mildina ומתקנין . . . ואת מקואות . . . ומחקנים . . . ומחקנים lefen. Aber nicht bloß, אר ווייםרין. fonbern auch court scheint erft später gur ursprünglichen Mischna hinzugekommen zu fein, bie mit bem allgemeinen, auch ומציינין involvirenben Sat . . . . . ge= ichloffen haben mag. Während jedoch in ber Tofefta . . . rur לאים bem יוצאין ומציינין vorangeht, scheint in ber Mischna beshalb bie ungefehrte Reihenfolge vorgezogen worben zu fein, um einen Anfolug an 1, 2 ju gewinnen. Es ergiebt fic also hierans, daß כלאים — ושציינין ein ber Tosesta entlehnter Rusat zu fein icheint, ber vielleicht auch . . . bo erklaren follte (val. j. hal. 3). An . . . rwy aber schließt fich naturgemäß Dt. 3 an, welche in ber altesten Gestalt, wohl nur bis משישבו gereicht hat (vgl. 1, ... בשישבו 2, ... את ממשכנים לוים 3, מרכי שלום אין ממשכנים . . . דרכי שלום M. 4 ויביז.).

Auf diese Gruppe, welche drei Zeiten: den 1., 15. und 25 Abar behandelt, dürfte ursprünglich 3, 1, 2 bis des gessolgt sein. Die Einrichtung der regelmäßigen Einsammlung von Geldspenden (vgl. 2 Chronik 31, 11, j. Schekalim 5, 12 Mehemia 13, 13 Schekalim IV, 1/a stammt nach Megillat T. aus der Zeit, in der die pharisäische Ansicht durchgedrungen, daß die täglichen Opser auf Kosten der Gesammtheit dargebracht werden müssen: werden werden werden werden zein der des verne der verne der verne der verne der des verne der verne der

Nach bem Bericht R. Ismaels, baß bie Behälter ber

Aehnlich bürfte es sich mit Mibbot und Tamib verhalten. Abba Jose b. Chanan, der Mibbot II, 6 vorkommt, hat nach dem Jahre 58 gelebt (Besachim 57a und Jos. Antiquit. 20, 8, 8). Abba Saul, der in seinem Namen berichtet, (Pes. das.) hat den Untergang des Tempels überlebt (Sesmachot 12). Aus der Zeit nach der Zerstörung kommt sicherslich Abba Jose's Bemerkung Middot 2, 6 . . . drift voll. 2, 5. Die Redaktion des Tractats Middot kann also, selbst wenn wir die Controversen später Tannaim nicht in Betracht ziehen, in der gegenwärtigen Sestalt erst nach der Zerstörung vollendet werden sein.

Rrochmal (More neboche haseman eb. 2. S. 170) und nach ihm Hoffmann (S. 18) halten auf Grund der b. Joma 16 a und j. das. 2, 39d von R. Huna ausgesprochenen Ansicht R. Elieser b. Jacob für den Redaktor des Tractats Middot. Abgesehen von den spätern Zusähen des R. El. b. Zadok (3, 8), des R. Jehuda (1, 7, vgl. Tamid 1, 3; 3, 6; 4, 1, 2, 6), des R. Jose (2, 2; 3, 1), des Abda Saul (2, 5; 5, 4), des R. Meir (2, 2), Raddi's (3, 4) ergibt sich aus 1, 3; 2, 6 und 5, 2 (vgl. vmn s. v. vmm und Tamid 2, 5 s. v. vmp), eine ergänzende Beschränkung, welche bereits R. Jose

ש. Bun (3. bas.) gemacht איר יוסי כיר בון ולא כולה אלא מילין דצריכין לרכנן. Diese Meinung R. Hunas schließt die Annahme nicht aus, daß R. E. b. 3. eine Midbotordnung, gleichsam einen furz umriffenen Tempelplan befeffen, ben er nur weiter פרקמח, te (vgl. 5, 3 המריחים בררום . . . שש: 4: . . . . שש לשכת הנצח ; 2, 5; אראב" : 1,2). Diefe Annahme wird von Mibbot 2, 6 begunftigt, in ber bas von bem Anonymus ber Mischna gebraucht roppo (viell. richtiger בראשה = 4, 5, jeboch auch 1, 6 und j. Joma 5, 42b) = einem Stein, ber auf allen 4 Seiten abgeschliffen ift (Abot be R. Rathan C. 28, vgl. Levy's Chalbaifdes Wörterbuch) von R. E. b. J. ausführlich erläutert wirb. Mit biefem Anonymus aber ftimmt Jof. Bell. 5, 5, 6 ohne Beiteres Einen Beleg für unfere Bermuthung liefert auch Middot 4, 2 (Tamid 3, 7), wo augenscheinlich von rwe augenscheinlich von bis bie Priorität auf Seiten ber Mibbotorbnung fich geltenb macht. Singegen icheint ber lette Mifchna-Rebaktor bem Tractat Tamib ben Paffus von un ab entlehnt zu haben, an ben er die abweichenbe Anficht R. Jehubas anschloß. Einen abnlichen Borgang konnen wir Mibbot I, 1, 8, 9, (Tamid I, 1) beobachten, wo M. 1, 9 von . . . yrk ab als fpater aus Lamid 1,1 entlehnter Bufat erfcheint, bagegen M. I, 1, 8, 9 . . . minbestens Tamib correspondirt und als unabhängig gelten barf (vgl. Tamib ישנים und Antiquit. 11, 4, 6, Efra 6, 18, M. 1, 7 (X. 1, 3). Somit burfte im Gegenfat ju Rrochmal a. D. angenommen werben, bag ber Grundtert ber Midbotordnung von ben alteften Beftanbteilen ber Mischna Tamib unabhängig ift. Bgl. M. 1,6 וד' לשכוח (X. 3,3 und חדי לשכוח א. St.) und M. 3,5 (X. 3,5 und M. 5, 2). R. Simon aus Mizpa hat nach R. Huna, b. Joma 14b und j. a. D. Tractat Tamid Стрп паф Жат. 7, 3, 6. Jome 14b), nach R. Jochanan baf. ben Tractat Joma redigirt. Außer ben Bemerkungen bes R. Eliefer b. Jakob und R. Jehuda (vgl. Krochmal, S. 172) und E. 3, 8 (vgl. Hoffmann, S. 18) burften 2, 3 r (Sifra 6, 4

b. Tamib 29b) 3,3 mm (vgl. 1,6; 1,4 jedoch Comment.), 3,5 mz (M. 3,5 L. 4,2), 3,7 ישור (M. 4,2) als spätere Zusäte betrachtet werben, 4,1 hat A. Simon a. M. nach ber L. A. הוחן מערבית דרומית המשט commentirt (b. Joma 14b) ober boch corrigirt. A. Simon sett also eine Tamibordnung voraus, die er erklärt ober ergänzt. Ebenso beweist Tosesta Jom Haftppurim 1,13 (Joma, 2,3 und Tamid 3,1, b. Jom. 25b), daß nicht nur die Anordnung von מי מעלה שורב הובל nobern auch die Borführung von ישירם als erster Opserstücke von A. S. a. M. und seinen Controversanten vorausgesetzt wird (vgl. Sifra, Perek 6, 2 b. Joma 25b). Auch Abda Jose b. Chanan, der längere Zeit vor der Zerstörung geblüht, gibt zu T. 3,2 (Joma 3, 1) eine in Tosesta Joma 1,15 (vgl. b. Joma 25b und d. L. A. im J. vor) besindliche Erklärung.

In Seber Joma läßt fich bie fortlaufenbe Schilberung welche bie Grundlage bes Tractats bilbet, von ben fpateren Rufagen leicht ausscheiben - ein Berfud, ben bereits Soff= mann (G. 18-19) und Derenbourg (Essai de restitution . . .) gemacht haben. Rimmt man jeboch mit Soffm. an, bag bie Grundlage biefes Tractats noch por ber Tempelzerftörung rebigirt wurde, fo muß man auch . . . זכריה 1,6 und 3, 1 gang eliminiren (vgl. b. Berachot 63a Derenbourg S. 30, j. Canhebrin; 1,19a und Gr. III. R. 21, oben S. 9). Es tommt hingu, bag wir burch nichts gezwungen find 3. 3, 1 für einen Beftanbtheil ber urfprünglichen Mifchna ju erklären (vgl. Hoffm. 19. Derenb. G. 9) fonbern vielmehr an S. 1, 7 febr paffend M. 3, 2 הורירו anschließen tonnen. Sat nun ber Autor biefer Darftellung nicht alle priefterlichen, fonbern vorzüglich bobenpriefterlichen Functionen biefes Tages ichilbern wollen (vgl. 1,8 nach hoffm. unb Derenb.) so burfen wir annehmen, bag gleich 3. 2, 3 (Xa= mib 3, 2 vgl. vm zu 2, 2) auch J. 3, 1 vom bem späteren Rebaktor bem Er. Tamib (3, 2) entlehnt worden ift. Somit tonnte Soffmanns Behauptung, bak mande Stellen wortlich aus bem Tr. Tamib herübergenommen find (S. 18) nur auf J. 4, 3 sich stützen. eine Stelle, die jedoch lediglich als Parallele zu T. 1, 4, oder vielmehr zu T. 5, 5 (vgl. pun z. 3.) betrachtet zu werden verdient (vgl. Hossmann. Das. und J. 3, 4, bagegen T. 6, vgl. pun z. 1, 2).

Es ergibt sich also, daß, wenn wir auf eine weitere Analyse verzichten 1), die zu minutiös und mikrologisch ausfallen würde, die Grundlagen oder Hauptbestandtheile der Tractate Tamid, Middot und Joma erst nach der Berstörung des Tempels redigirt worden sind.

(Fortfetung folgt).

¹⁾ Wenn wir schon alles vom Berf. Behauptete einräumen, so ergiebt sich höchstens baraus, daß noch einige Stellen mehr in den betr. Tractaten als spätere Interpolationen bezeichnet werden müßten. Daß die Grundlage der Tractate aus der Zeit des Tempelbestandes stammen, dürfte kaum bezweifelt werden (vgl. auch die vorigen Bem. der Reb.), umsomehr, da der Berf. hier mit Recht annimmt, daß schon dem R. Elieser b. Jakob eine alte Riddotordnung vorgelegen. Ueber den Tr. Joma verweisen wir noch auf Derenbourg.

Geschichte der Inden in England im XI. und XII. Jahrhundert.

Bon Dr. S. Golbschmidt.

Drittes Rapitel.

Die Juben unter Heinrich II.

Biel gahlreicher find bie Rachrichten über die Juben, bie fich aus ber Regierungszeit Beinrichs II. uns erhalten haben, auch finden sich einige gesetliche Bestimmungen, durch welche ber Ronig bie jubifden Berhaltniffe orbnete und regelte, und bie etwas reichlicher vorhandenen Aufzeichnungen ber Schatkammerrollen geben uns ein flares und beutliches Bilb von ihren Rechten und Bflichten gegen Ronig und Mitburger34). Die Juben waren inzwischen in ben meiften Stabten bes Lanbes Bürger geworben. Wir konnten eine ganze Reibe von Stäbten aufgablen, befdranten uns aber barauf, ben früher icon genannten noch einige wie Pork, Lyen, Lincoln hinzufügen. Es maren Stäbte, in benen bedeutenber Sandel getrieben murbe, ber burch bie barin wohnenben Juben nicht wenig geforbert murbe. Der Ronig begunftigte bie Juben mabrend feiner gangen Regierung, und man tann biefe Reit bie glüdlichfte Beriobe ber jubifc-englischen Gefcichte nennen. Bei biefer Begunftigung ber Juben hatte ber Ronig feine gang besonderen Absichten. Er ließ die Juden ungeheure Reichthumer erwerben, gab ihnen alle möglichen Freiheiten für ben Sanbel, und fah es ruhig mit an, wenn fie biefe

³⁴⁾ Dieselben Bestimmungen haben aber, wie die Aufzeichnungen ergeben, fast durchweg auch in der Zeit Richard's Gültigkeit gehabt, so daß es unmöglich ift, die Aufzeichnungen aus der einen Regierungsperiode von denen aus der anderen zu trennen. Und darum haben wir es vorgezogen, die urkundlichen Auszeichnungen, so weit wir sie schöpfen konnten, in einem besonderen Kapitel zusammenzustellen und zu besprechen.

Freiheiten auch zum Schaben seiner chriftlichen Unterthanen benutzten. Aber er zog auch oft einen Theil ber erworbeneu Reichthümer für ben Staatsschatz ein, wenn er für seine häufigen Kriege große Summen nöthig hatte. Unter biesem König erhielten sie die ausgebehnten Privilegien, die ihnen in der obenerwähnten Urkunde Johanns (s. Note 25) bestätigt wurden 35). Diese sehr günstigen Privilegien und

³⁵⁾ Es heißt am Schluß: sicut carta Regis H(enrici) patris nostri rationabiliter testatur. Ran konnte nun annehmen, bag icon Beinrich I. ben Juben alle biefe Brivilegien verlieben habe und biefelben bann von Beinrich II. nur beftatigt worben feien. Wir haben aber von ber Urfunde Beinrichs I. nur Renntnig burch bie Carta Judaeorum aus bem 2. Regierungsjahre Johanns, mo er, wie oben ermahnt wurde, im allgemeinen bie libertates et consuetudines bestätigt, welche bie Ruben gur Beit Beinrichs I. gehabt hatten. Es ware bann mertmurbig, bag Richard I. bie großen Privilegien Beinrichs I. garnicht mehr getannt hatte. Richard bat namlich balb nach feiner Thronbefteigung am 22. Marg 1190 in Rouen eine Urkunde für Sfaac ben Sohn bes Rabbi Joje (benn bas burfte mohl bas fonft gang unverftanbliche Bort Rabijoce bebeuten) ausgestellt, welcher biefelbe Urfunbe, bie wir von Johann beftätigt finden, ju Grunde gelegen haben muß. Die Urtunde Richards ift gebruckt bei Rymer: Foodera (ed. Calen u. Solbnote 1821-1830) I p. 51. Sie enthält gang biefelben Artifil, wie bie Beftatigungs. Urfunde Johanns, nur mit bem Unterfchieb, bag fie felbft für bestimmte Berfonen, die lettere aber für bie allgemeine Jubenichaft Englands ausgestellt ift. Gin Artitel ber Urtunde Richards finbet fich in ber anderen Urfunde nicht. Die Urfunde Ricarbs ermannt überhaupt feine Brivilegien Seinrichs I. Es beißt am Anfang: Biffet daß ich dem Ssaac u. s. w. bestätigt habe "omnes consuetudines et omnes libertates, sicut dominus Rex Henricus, pater noster eis concessit et carta sua Judeis Anglie et Normannie confirmavit". Richard hat alfo eine Urtunde Beinrichs II. vorgelegen, in welcher biefe Brivilegien enthalten maren. Bare nun biefe Urfunde Beinrichs II. eine Beftätigungs-Urfunde alterer Privilegien gemefen, fo mare bas in ber Ginleitung berfelben gefagt worben und Richard batte in ber Einleitung feiner BeftatigungesUrfunbe bies nicht überfeben tonnen. Die Urtunde Johanns hat ja auch ben Schlufpaffus: eieut Charta Regis H. patris nostri rationabiliter testatur, welcher mertwürdig mare, wenn bie gange Urfunde von Beinrich I. gegeben mare, wir mußten benn annehmen, bag in bem Schlufpaffus bas Bort "Avi" ausgefallen mare. Dann mare bie Urfunde Richards gar nicht zu ver-

Berordnungen bestimmten ihr Rechtsverhaltniß jum Staat und ihre Stellung gegenüber ihren Mitburgern nach ber sozialen und juriftischen Seite, und barum find bie einzelnen Bestimmungen ber Urfunde so außerorbentlich wichtig. wollen hier einige ber Gefetesbestimmungen hervorheben. In Prozessen zwischen Juben und Christen muß ber Rlager immer zwei Zeugen auf feiner Seite haben und zwar einen driftlichen und einen iftbifden. Satte ber Rube ein Schriftftud, alfo etwa einen Schulbicein bei Gelbprozeffen ober ein anderes Beweismittel, fo bedurfte er teines weiteren Beugen, die Urkunde konnte ibm ben Reugen erfeten. Satte ber driftliche Kläger gar keinen Reugen, so brauchte ber Jude nur einen Eib bei ber heiligen Gefetesrolle (Thora) ju leiften, um von ber Anklage freigesprochen ju merben 26) Derfelbe Eid bewirkte auch feine Freisprechung von allen Criminal = Anklagen. Es folgen einige Bestimmungen über bie Richter und ben Ort, an welchem jubifche Prozeffe ver-

stehen. Sin Passus in der Urkunde scheint uns aber ganz deutlich auf die Zeit Heinrichs II. hinzuweisen. Es heißt nämlich in der Urkunde Richards

Liceat eis ire quocumque voluerint cum omnibus catallis eorum sicut nostre res proprie et nulli liceat eos retinere neque illas eis prohibere. Et ubicumque Judaei fuerint, liceat eis ire, quocunque voluerint cum omnibus catallis corum, sicut res nostrae propriae et nulli liceat cos retinere neque hoc eis prohibere.

Die Worte "sient res nostre proprie" in beiben Urkunden lassen die Juden als Sigenthum des Königs erscheinen, und all' ihren Besits als catallam des Königs, wie es auch in dem nächsten Artikel der Urkunde Johanns und in einem der nächsten in der Urkunde Richards deutlich ausgedrückt ist. Die gesehliche Bestimmung, daß die Juden als Sigenthum des Königs zu betrachten seien, sindet sich aber erst in den sogenannten "Leges Edwardi Consessoris" die nicht früher als in der Zeit Deinrichs II. versaßt sind. Wir glauben daher annehmen zu müssen, daß erst Heinrich II. den Juden diese großen Privilegien verliehen hat. Welcher Art diese libertates schon zur Zeit Heinrichs I. gewesen sind, tönnen wir aus der Urkunde nicht ersehen.

³⁶) Et si Judaeus ab aliquo appellatur fuerit sine teste, de illo appellatu erit quietus solo sacramento super librum suum.

handelt werben können. Prozesse zwischen Juden und Christen können nur geschlichtet werden per pares Judsei 37). Bei Streitigkeiten über die Höhe der Gelbsummen, die die Juden von einem Christen zu sordern hatte, sollte der Jude die Höhe des Capitals, der Christ aber die Höhe der Zude die deweisen 38). Der Jude braucht nur vor der königlichen Curie vor Gericht zu erscheinen; in den Provinzen vertraten die Rommandanten der königlichen Burgen die Stelle des Königs oder seines Oberrichters, dadurch waren die Juden nicht nur der Stadtgerichtsbarkeit, sondern vor allen Dingen der Jurisdiction der geistlichen Gerichtshöse entzogen 39).

Sie burfen alle Gegenstände, die ihnen gebracht werden, als Pfand annehmen und taufen, mit Ausnahme von Rirchensgeräthen und blutbeflecter Leinewand 40). Guter, die sie

³⁷⁾ Der Ausdruck kann uur bedeuten, "durch die Stammesgenossen ber Juden" d. h. durch jüdische Richter. Prozesse zwischen Juden und Christen wurden in spätercr Zeit gewöhnlich von der königlichen Curie entschieden, wie die einzelnen Auszeichnungen der Schatkammerrollen ergeben werden. Wie lange die Juden sich dieses Privilegs zu erfreuen hatten, ob es überhaupt vorgekommen ist, daß Prozesse zwischen Juden und Christen vor dem jüdischen Gerichtschof verhandelt wurden, können wir nicht entschieden, da uns die Berichte hierüber sehlen. Ein Analogon hätte dieses Privileg in dem alten Privileg für die speperischen Juden vom Jahre 1084, vgl. Stobbe l. c. p. 142, das von heinrich IV. im Jahre 1090 noch genauer bestimmt wird. Aehnlich waren auch die Rechtsverhältnisse in Söln, s. Stobbe l. c. p. 95 und 96. Bielleicht sind auch Juden zur Entscheidung gezogen worden, aber der Ausdruck bleibt immerhin sehr unklar und schwer verständlich.

³⁸⁾ In Deutschland konnte ber Gläubiger bie Sohe ber Schuldsumme durch einen Gib erharten, wenn er ein Pfand erhalten hatte. Der jüdische Gläubiger konnte in diesem Falle nicht nur die Schuldssumme, sondern auch noch die Dohe der Zinsen beschwören, s. Stobbe l. c. p. 118 und die dort angesührten Quellen. In England scheint der Grundsat allgemein gegolten zu haben, daß der Schuldner die Höhe der Zinsen beweist, gleichviel ob der jüdische Gläubiger ein Pfand erhalten hat ober nicht.

⁸⁹) Die Urkunde Richards hat hier, "qui terras illas custodierint" besser paßt wohl die Lesart "turres", wie sie sich auch in der Urkunde Johanns sindet.

⁴⁰⁾ Dieselben Bestimmungen finden wir auch in Deutschland. Auch

als Pfanb erhalten haben, burfen sie verkaufen, sobalb sie bieselben ein Jahr und einen Tag in Besitz gehabt hatten, ohne daß der Pfandgeber sie ausgelöst hatte. Wenn ein Jude starb, so vererbte er sein Bermögen an seinen nächsten Berwandten. Der Erbe trat sofort in alle seine Rechte und haftete den Gläubigern für alle Schulden des Erblassers. Darum durfte der Leichnam nicht auf der Erde gehalten, sondern mußte, wie es Gebrauch und Gesetz ist, sofort der Erde übergeben werden. Es war wahrscheinlich oft vorgestommen, daß die Gläubiger den Leichnam nicht früher bestatten ließen, dis alle Schulden des Berstorbenen bezahlt waren, diesem Bersahren wurde nun durch das Gesetz vorgebeugt.

Außerdem bestätigte ber Konig ihnen bas Recht, in allen Städten Englands und ber Normandie ihre Geschäfte frei und ungehindert zu betreiben, und befahl allen seinen Baronen und Beamten, die Juden in ihren Rechten zu schützen und die Autorität ber ihnen verliehenen königlichen Urkunde in allen Fällen und gegen Jedermann voll und ganz aufrecht zu erhalten.

Es sind dies in der That ganz außerordentliche Privilegien, die den Juden in manchen Beziehungen eine bevorzugte Stellung den Christen gegenüber einräumten, und man würde das Wohlwollen Heinrichs unerklärlich finden, wüßte man nicht, daß auch ihm aus den Freiheiten der Juden große Bortheile erwuchsen. Er hatte nämlich alle Juden seines Landes und alles, was sie an Land, Geld und Gut besaßen, für sein Eigenthum erklärt. Es war dies nicht eigentlich ein neues Geset, das von Heinrich I. eingeführt wurde, sondern es wurde wahrscheinlich nur ein alter, überall

hier war die Berpfändung der Kirchengüter und heiligen Geräthe versboten; aber die Geldnoth zwang die Bischöfe und Aebte, das Berbot zu übertreten, s. Stobbe: die Juden in Deutschland S. 245 Anm. 119. Mit dem Berbot, auf Kirchengüter zu leihen, war auch für die Juden Deutschlands das Berbot verbunden, nasse oder blutige Gewänder als Pfand anzunehmen. S. die Rachweise bei Stobbe: l. c. p. 245, Anmerkung 120.

verbreiteter Rechtsgrundfat geltenb gemacht und cobificirt, nach welchem bie Juben überall, wo fie fich auch befanden, unter bem Sout bes Ronigs ftanben und für biefen besonberen Schut auch eigene Steuern zu entrichten hatten. Diefes Schutrecht bes englischen Berrichers entwidelte fic aus bem Soutbeburfnig ber englischen Juben, welche ihre Abgaben an bie konigliche Rammer gern gahlten, ba fie fich unter bem Schute bes Ronigs gegen alle Uebergriffe ficher fühlten. Diefes Abhangigfeitsverhaltniß mar in England im 12. Jahrhundert icon vollständig ausgebilbet; bas ergiebt fich fon baraus, bag es gur Reit Beinrich's II., wie wir feben, cobificirt worben ift. In Deutschland weisen einzelne Spuren icon im 12. Jahrhundert auf ein besonderes Berhältniß ber Juden gum Raifer. Als fest ausgebilbet bürfen mir bie fog. "Rammertnedticaft" ber beutiden Juben erft in Anfang bes 13. Rahrhunderts ansehen. Allerdings hatte biefes Abhangigfeitsverhaltniß für bie Juben Englands auch manche unangenehmen Folgen 41). Bas fle jest erwarben, erwarben

⁴¹⁾ In ben sogenannten Leges regis Edwardi Confessoris. Art. XXV., gebruckt bei Hoveben: Annales a. a. 1180 ed. Stubbs II p. 231 und in ben »Ancient laws and institutes of England«. Ebenso finden fich biefe Gefete in ben Conciliensammlungen von Billing und Manfi. Der Artitel lautet folgenbermaßen: Sciendum est, quod omnes Judaei ubicumque in regno sint, sub tutela et defensione regis ligie debent esse. Neque aliquis eorum potest subdere se alicui diviti sine licentia regis, quia ipsi Judaei et omnia sua regis sunt. Quod si aliquis detinuerit eos vel pecuniam eorum, rex requirat tamquam suum proprium, si vult et potest. Die leten Worte sipotost fehlen bei hoveben, ber bas Gefes, einige tleine Abmeichungen abgerechnet, ebenfo überliefert hatte. Dag biefes Befet nicht etwa ber Beit bes Betenners angebort, wie noch Chuarb Bans in Bung' Beitforift I S. 111 annehmen will, ift flar. Die Gefetsfammlung, in welcher fich biefes Gefet befindet, ift erft viel fpater entftanben, mahriceinlich erft am Enbe ber Regierung Beinrichs II., ba man ben Ranulph be Glanufbe, ben mahricheinlichen Berfaffer bes Rechtsbuches »De legibus et consuetudinibus Angliae- auch jum Berfaffer biefer Sammlung machen wollte. Bergl. Phillips: Englifde Reichs und Rechtsgefcichte I S. 225, Caffel in Erich u. Gruber II, XXVII p. 116. Die Ans ficht ber englischen Befchichtsfcreiber, nach welcher icon Chuarb ber

fie nicht für fic, fonbern für ben Ronig, ber Ronig batte bann au jeber Reit bas Recht, ihr ganges Bermogen ober einen Theil beffelben für feinen Staatsicat einzuziehen, ohne baß fie einen gesetlichen Wiberspruch batten. Der Ronig brauchte bie Gelbsummen nicht mehr ju erpressen, er burfte fie gefetlich als Ginfunfte aus feinem Befit forbern. ben Juben, fich unter ben Schut eines ber großen Lehns= barone feines Reiches ju begeben. Denn wie überall, fo würden auch in England bie Barone gegen bie Auflagen bes Ronias Einspruch erhoben haben, nicht etwa, weil fie bie Juben iconen, fonbern weil fie bem Ronig bie großen Gelbmittel nicht zur Berfugung ftellen wollten. Ihr Biberfpruch hatte nun gar feine Berechtigung, ba bie Juben ben Banben bes Rönigs vollständig übergeben maren und als fein Eigenthum betrachtet werben mußten. Daburch murbe bem Ronig und seinen Nachfolgern eine Gelbquelle eröffnet, aus ber fie mehr als genug geschöpft haben. Doch murbe bas Gefet nicht sofort in aller Strenge ausgeführt, bie willfürlichen Auflagen Beinrich's find immer nur Ausnahmefälle, und bie gewöhnlichen Ginzahlungen ber Juben in bie Schapfammer waren gesetzlich geregelte und periodisch wiederkehrende Ab= gaben ober gerichtliche Brozeftoften u. bergl. m. Gin Bortheil erwuchs ben Juben, ber ihnen nicht gleichgiltig fein tonnte. Da alles But ber Juben Eigenthum bes Ronigs war, fo mußte jeber Raub an jubifchem Bermögen als Raub tonigliden Befiges ftreng verfolgt und beftraft werben, wie

Bekenner die Juden zu Rammerknechten gemacht habe, findet vielleicht ihre Erklärung in der Auffaffung, daß die englischen Könige selbstversständlich und ohne besondere Gesekesvorschriften die eigentlichen Beschützer und Schukherren der Juden, ihres Landes sind, wie ja in Deutschland die Sage den Königsschutz, der den Juden zu Theil wurde, dis auf die Zeiten Kaiser Bespasian's zurückdatiere. Bergl. Stobbe: die Juden in Deutschland p. 13. Jedenfalls wurde das Schukrecht des Königs erst unter Heinrich II. in England codificiert. In wie weit dieses Berhältnis schon früher bestanden hat, können wir nicht wissen. Im Mittelalter ist die Entwicklung solcher Berhältnisse eine allmälige, und der Leitvunkt, mit dem sie angesangen bat. läßt sich nimmer sessstellen.

es benn auch am Ende des Gesetzes klar und beutlich ausgesprochen ist. Somit waren die Juden in ihrer Person und
ihrem Bermögen gegen alle Uebergriffe der Barone, der
geistlichen Bürdenträger, und auch der königlichen Beamten
in den Provinzen geschützt und gesichert. Unter diesem Schutze
konnten sie die verliehenen Privilegien in ausgedehntem
Maße benutzen, und man begreift dann den großen Ausschwung und die glückliche Entwicklung, welche sich in allen
jübischen Berhältnissen jener Zeit erkennen läßt.

Wir haben oben gesagt, bag bie Erpreffungen Beinrichs I. ju ben Seltenheiten geboren, wir wollen hier einen besonbers bezeichnenden Kall anführen, der uns zeigt, wie Konig Seinrich fich aus Gelbverlegenheiten ju befreien mußte. Im Rabre 1168 foidte Raifer Friedrich Barbaroffa eine feierliche Gefandt= schaft, um ben englischen Ronig für bie Sache bes faifer= lichen Pabstes zu gewinnen. Da Beinrich fich schon vorher mit Ludwig Gemeinschaft VII. non bem Pabst Alexander III. verpflichtet hatte, fo gab er ben faiferlichen Gefandten fluge und ausweichenbe Antworten nnb entließ fie reich beschenkt in ihre Beimath. Das Gelb gu ben Beichenken verschaffte er fich auf eine fehr einfache Auf toniglichen Befehl mußten bie reichsten Suben England verlaffen und so lange in ber Normandie in ber Berbannung leben, bis ihre Glaubensgenoffen in ber Beimath 5000 Mark bezahlt hatten42). Es ift bies nur ein Beifpiel,

⁴²⁾ Gerrasius ed. Stubbs I p. 205 a. a. 1168. Horum itaque causa legatorum fecit rex ditiores ex Anglia Judaeos transfretare et reliquos in quinque milibus maras des discribere. Es ist allers bings merkwürdig, baß ber Rönig erst die reichsten Juden aus bem Lanbe gejagt hat. Er verschiefte swohl als Geißeln für die so zu erpressenbe Bahlung. Auf diese Weise wurden auch die Steuern in Deutschland erprest. So z. B. wollten die Herzöge von Desterreich im Jahre 1336 einen ihrer Gläubiger aus den Judeneinkunsten besriedigen. Falls die Juden sich weigern würden, sollte derselbe zehn der besten darum sangen und nöthigen, die er die ganze Summe eingezogen hätte. Stobbe l. c. p. 36. Depping: Les Juis dans le moyen-Ago hat den Grund der Steuer überhaupt nicht angegeben und Margolious l. c. p. 101 hat aus 5000 Mart 5000 Pfund Sterling gemacht.

beren fic aus ben Urfunben noch einige wurben bingufügen laffen43). Tropbem mar bie Lage ber Juben eine febr gludliche. Wir feben fie auf allen Gebieten bes Sanbels beschäftigt, und mit allen Schichten ber Bevölkerung, mit Baronen und Burgern, mit Geiftlichen und Laien in regem geschäftlichem Berkehr. Sie maren bie einzigen, bie Gelb auf Binfen ausleihen burften, und ba viele Schulbner nicht bezahlen konnten ober wollten, fo nahmen fie ihre Guter ihren Landbesit ober ihre Säufer als Unterpfand, fo lange bis bie geschulbete Summe ihnen gezahlt murbe. Namentlich wurden fie von ben Monchen in Anspruch genommen, welche ihre Ausgaben aus eigenen Mitteln nicht bestreiten konnten, und die ihnen fehlenden Summen sich von Juden leiben mußten. Ronnten fie ihre Schulden nicht bezahlen, fo verpfändeten fie Rlofterguter und geweihte Rirchengegenftande, welche bie Juben eigentlich nicht annehmen burften, welche fie aber boch annahmen, um ihr Belb nicht einzubugen. Die Rirchenfürften erließen icharfe Berbote gegen biefes gang unziemende Borgeben ber Aebte und Monde, welches bereits ben Grad erreicht hatte, bag ber Abt von Beterborough, Wilhelm v. Walterville im Jahre 1175, die Reliquien ber Beiligen und ben Arm bes beiligen Oswald mit Waffengewalt aus bem Rlofter entfernen wollte, um fie bei ben Juben zu verpfänden42). So erzählt uns ber Chronift bes Rlofters St. Ebmund, bat and in feinem Rlofter oft golbene Relde, Rirdengewänder und andere geweihte Gegenstände ohne Befragen bes gesammten Convents verpfandet worben

⁴³⁾ Wir verweisen nur auf Madox: History of the Exchequer I, 222 und noch andere Stellen.

⁴⁴⁾ Benedictus abbas cr. Stubbs a. a. 1175 I p. 106. Hoveden ed. Stubbs II, p. 88 hat statt brachium extraxit nur asportare volebat. Die Rohheit bieses Abtes erscheint uns so merkwürdig und so über alles Rögliche hinausgehend, daß wir sie eigentlich kaum glauben könnten. Wir haben aber darum kein Recht, die Stelle bes Benedict, die sich auch bei Hoveden sindet, von ihm also in Benedict vorgesunden sein muß, für eine spätere Interpolation zu erklären, wie es hearne in seiner Ausgabe des Benedict I p. 129 gethan hat.

seien45). Ja, wir wiffen auch, bag bie Juben für bie Annahme folder Pfanbobjecte empfindlich geftraft murben, während es fich nicht nachweisen läßt, baß bie Monche, bie ihre Beiligthumer fo profanirten, von ihren firdlichen Borgefetten irgend wie zur Berantwortung gezogen wurden. Im Jahre 1171 mußte Benedict aus Normich 20 Afund bezahlen, weil er geweihte Gemanber als Bfand angenommen hatte46), und 1183 wurde Sarito aus St. Edmund mit 5 Mark (Geld) beftraft, weil er Gegenstände angenommen hatte, bie jum Dienft am Altar nothwendig maren 47). Die Berbinbung mit ber Rloftergeiftlichkeit war für bie Juben von großem Rugen. Die Schulbscheine und Werthpapiere ber Juben wurden oft in den Rloftertirchen untergebracht, weil die Beilig= teit bes Ortes Diebstahl und Raub von vorneherein ausichloß. Im Rlofter St. Edmund waren fogar alle Schate ber Ruben (im Rloster) bevonirt und standen unter ber Obbut bes Sacriftans48). Die Juben hatten bort zu jeber Beit freien Rutritt und follen fich fogar gur Beit ber Deffe in ber Rirche aufgehalten haben. In Rriegszeiten murben Frauen und Rinder ber Juden in die Rlofterraume aufgenommen und fanden bort Schut und Ruflucht. Alles bies lagt uns auf ein freundliches Berhaltniß zwischen Juben und Monchen schließen, bas fich auch noch bei anderer Belegenheit in iconftem Lichte zeigt. Als bie Monche von Canterbury bei bem großen Streit mit ihrem Erzbischof Balbuin im Januar

⁴⁵) Jocelin de Brakelonde: Chronicon St. Edmundi (ed. Camden Society 1840) p. 2.

⁴⁶⁾ Benedictus Judaeus filius Deodati reddit compotem de XX l(ibris) pro vestimentis benedictis, quas suscepit in vadium. In th. (essuro) l.(iberavit). Et Quietus est. Magn. Rot. 17. Henr. II. Norfolk & Suffolk bei Madox l. c. I, 228, Rote t.

⁴⁷) Sancto Judaeus de St. Edmundo r. c. de V. marcis, ut sit quietus de hoc, quod recipit in vadio vasa deputata obsequio altaris. In th. l. Et. Quiet. est. Magn. Rot. 29 H. II. Norf. & Suff. bei Madox I, 226, Rote d.

⁴⁸) Jocelin de Brakelonde: Chronicon p. 8. "denarii eorum in thesauro nostro sub custodia Sacristae reponebantur.

1188 von dem Scheriff von Kent belagert wurden, wurden sie von allem Berkehr mit der Außenwelt abgeschnitten, und konnten sich keine Lebensmittel von außerhalb in's Kloster schaffen. Die Bürger suchten nun die Noth der Mönche zu lindern, und auch die Juden vereinigten sich mit ihnen, den eingeschlossenen Mönchen Speise und Trank zu liefern, damit sie in dem Kampse außharren könnten. Auch sollen die Juden in ihren Synagogen gebetet baben, daß die Standshaftigkeit der Mönche den Sieg erringen möge 4°).

Die firchlichen Gefete, bie in jener Reit auf ben Rirchenversammlungen festgesett ober burch Briefe bes Babstes an bie Erzbischöfe verfundet murben, legten ben Juben einige Beschränkungen auf, maren aber nicht so furchtbar und fo ungunftig, wie man bamals in jubifden Rreifen gefürchtet hatte. So bestimmten bie papstlichen Legaten Theobinus und Albertus auf einer Rirchenversammlung ju Apranches im Jahre 1172, daß weber Geiftliche noch Juben gum burger= lichen Richteramt zugelaffen werben follten 50). Biel michtiger waren bie Bestimmungen bes großen Lateran=Concils, bas Papft Alexander III vom 14.-19. März 1170 im Beisein ber Rirchenfürften aller Länder ber Chriftenheit abhielt, und auf welchem auch einige altere Bestimmungen über bie Juden erneuert, andere neu hinzugefügt murben 51). nachst murbe bas alte Berbot erneuert, bag bie Juden feine driftliche Dienerschaft, nicht einmal eine driftliche Amme (sub obtentu alendorum puerorum) im Hause haben bürfen. Kerner bestimmte bas Concil, baß bas Zeugniß eines Chriften

⁴⁹⁾ Gervasius ed. Stubbs I p. 405. Der Schriftfeller kann selbst seine Bermunderung über diese Liebesdienste der Juden nicht unterdrücken. Er sagt nämlich: Archiepiscopus non 'cessavit auserre et Judaeus non distulit conferre, Archiepiscopus excommunicavit et Judaeus oravit. Mira rerum commutatio.

⁵⁰⁾ In ben Decreta Theodini et Alberti gebrudt im Benedict er. Stubbs I. 34 Horeden er. Stubbs II 40.

⁵¹⁾ Die Bestimmungen bilben ben XII. Canon ber Concilien. Besichtlife und find gebruckt bei Benedict. L. o. I p. 230, aus ihm bann Hoveden II p. 180. Außerdem bei Gernasius ed. Stubbs I p. 284,

gegen einen Juben ebenfo gultig fein follte, wie bisher bie Ausfage eines Juben gegen einen Chriften Gultigfeit gehabt batte. Es war nur recht und billig, bag ber Borgug, ben bie Ruben merkwürdigerweise genoffen haben, vom Babft aufgehoben murbe. Rulett bestimmte ber Babft, daß bie Ruben, bie jum Chriftenthum übertraten, ihrer Guter nicht verluftig geben follten, und die Fürften erhielten ben ge= meffenen Befehl, ben Convertiten alle Buter gurudguerftatten, bie fie ihnen bei ber Taufe weggenommen hatten. Wir alauben nicht, bag biefe Bestimmungen unmittelbar nach ihrer Berkundigung in England in Rraft traten. aber in fpaterer Beit auf einer englischen Rirchenversammlung bas Berbot ber driftlichen Dienerschaft erneuerte, bezog man fich birect auf biefen Canon bes Lateran=Concils 52). Beinrich II. bat fich um die Ausführung biefer beschränkenben Gefete nicht febr viel gekummert, und fo haben fie auf die Berbaltniffe ber Juben feinen großen Ginfluß gehabt. murben bie Juben auch vom Konige einigen Ausnahme= gefeten unterworfen. Unter manden einzelnen Bestimmungen, bie wir fpater im Bufammenhang zu befprechen haben werben, heben wir nur bas Berbot hervor, wonach bie Juben feinerlei Baffen in ihren Saufern haben burften. Jebes Baffenftud mußte nach ber Assisa de armis in ben Dienft bes Rönigs gestellt und fur ben Rönig und bas Baterland benutt werben. Darum burfen Waffen nicht nach bem Auslande verkauft werben, weil fie baburch bem Dienste bes Ronigs entzogen werben. Die Juben, bie nun, wie fich ergiebt, feine Rriegsbienfte leiften burften, tonnten bie Ruftungs=

⁵³⁾ Concil von Excester can. XLIX. "Quapropter Lateranensis concilis statuta sequentes districte prohibemus, ne Judaei sub obtentu alendorum puerorum suorum neque pro servitio rel qualibet alia causa in domibus suis Mancipia habeant Christiana, ne forte per assiduam familiaritatem ad eorum perfidiam simplivium animos valeant inclinare". Als Strafe für die Uebertretung des Berbotes mird den Christien der Bann, den Juden eine große Gelbstrafe angedroht. Willistins: Concilia Anglicana II, 155. Tovey: Anglia Judaica p. 309.

stücke, die in ihren Besitz kamen, niemals im Dienste der Gesammtheit verwenden. Darum waren sie verpflichtet alle Waffen sofort zu verkaufen, zu verschenken, kurz auf irgend eine Weise aus ihrem Besitz zu entfernen und in die Hände solcher Leute zu bringen, die sie für den König zu führen verpflichtet waren 58).

Bahrend wir über bie fogialen Berhaltniffe ber Juben Englands ziemlich gut unterrichtet find, wiffen wir von ihrem religiösen und wiffenschaftlichen Leben recht wenig. Lebrer und Leiter ber Gemeinben tamen jebenfalls aus Frantreich, wo bie talmubischen Lehrhäuser bamals in hochfter Bluthe ftanben und bedeutenbe Gefeteslehrer ausbilbeten. Bir finden auch viele englische Junglinge zu ben Fugen frangofischer Meifter, unter ihnen auch folde, bie fpater einen bervorragenden Blat in ber jubifden Gelehrtenwelt jener Reit einnehmen. Go mar Rabbi Benjamin aus Canterbury ein Schuler bes Rabbi Jacob Tam, bes berühmten Leiters ber Bochicule in Rameru, ber größten talmubifchen Autorität jener Reit64). Die wenigen Gelehrten Englands ftanben mit ben Meistern in Frankreich in ftanbigem literarischen Berfehr, und alle religiofen Fragen murben von bort ber entschieben 56). Literarifche Beugniffe find uns von englischen Rabbinen jener Reit nicht überliefert, wir burfen auch fcwerlich annehmen, baß fie jemals vorhanden gemefen find. Bir

⁵³⁾ Benedictus abbas ed. Stubbs I, p. 278, 279. Hoveden II 261. Rymer: Foedera I p. 37. Es ist bei Rymer Art VII, bei Horchen Artisel V ber assisa de armis und hat sosgenden Bortsaut: "Item rullus Judaeus loricam vel haubergallum penes se retineat sed ea vendat, vel det vel alio modo a se removeat; ita quod remaneant in servitio domini regis Angliae.

⁸⁴⁾ Responsen des Rabbi Salomo Luria n. 29. Grät: Geschichte ber Juben VI, Rote 1, Theil III, p. 365.

^{35,} S. Responsen Rabbi Meir Rothenburgs (ed. Lemberg 1860) n. 160. Er berichtet, daß er von seinem Lehrer Jehuda Sir Leon gehört habe, daß Rabbi Jacob Tam über eine bestimmte religiöse Frage ein Gutachten nach England geschicht habe. אמר מורי אמר מורי אמר מורי באילן — אמר מורי בריכים שחימה ושלח לבני אינגלימירא ... אמר אונגלימירא 1886. ג.

wiffen nur, bag ein R. Jacob aus London die Begach-Bagga= ba jum befferen Berftanbnig für Frauen und Rinder überfest bat 86). Erft bas nächste Sahrhundert hat in England bedeutende literarische Berfonlichkeiten hervorgebracht. Wir nennen nur Dofes ben Sfaac mit bem Beinamen , "ber Bunctator" ber ein vortreffliches grammatifches Wert, 200 השוהם, verfaßt bat 57). Dagegen haben bie reichen englischen Raufleute jubifche Gelehrte unterftütt und literarische Arbeiten burch reiche Gelbmittel geforbert. Ein Beifpiel biefer Art ift allgemein bekannt. Der als Grammatiker, Ereget und Aftronom berühmte Abraham ibn Efra tam auf Beranlaffung eines reichen fübischen Bonners im Jahre 1158 nach Lonbon, und verfaßte auf Wunsch biefes Frennbes einige tleinere Schriften gur Belehrung und Erbauung und ein kleines Buch über bie Pflichten "Jefod Mora" genannt, welches er nach feiner eigenen Angabe mährend ber Monate Tammus und Ab (Suli, August) bes Sahres 4918 ber Schöpfung= 1158 n. Chr. fertig ftellte58). Bon bem besonberen gottesbienftlichen Ritus ber englischen Juben wiffen wir nichts, wir durfen aber annehmen, baß sie sich in allen religiösen Angelegenheiten nach Frankreich richteten und von frangofischen Borbilbern leiten ließen. Schon gur Reit Beinrichs II. waren fie unter einem geiftlichen Dberhaupte geeinigt. Man hat bisber immer angenommen, bag erft Johann ber gesammten Jubenschaft seines Landes einen gemeinsamen Leiter und Lehrer bestellt habe, wenigstens tonnte man fein urfundliches Reugnig aus früherer

⁵⁶⁾ אורה חיים דורני משה אור 473. Bunz: Synagogale Poefte II S. 62. Es ift möglich, daß dieser Jacob aus London mit R. Jacob aus Orleans, der in London Rabbiner war, identisch ist. Ein anderer gleichen Ramens war im Ansang des 13. Jahrhunderts presbyter Judaeorum, vergl. Toven: Anglia Judaica p. 54.

⁶⁷) Rach ber Histoire litteraire de France XXVII p. 485 blühte Moses Punct. in ber Mitte bes 13. Jahrhunderts, mahrend ihn Geiger ichon in's 12. Jahrhundert versett.

^{**)} Grät l. c. VI p 415 in der 8. Rote. Auch das Sendschreiben über den Sabbat gegen Rabbi Samuel ben Weir wurde von ihm in London in demselben Jahre versaßt.

Beit beibringen, welches ein jubifches Dberhaupt ermahnte. Wir finden aber einen episcopus Judaeorum ichon im 24. Rabre Beinrich's II. in einer Aufzeichnung ber Schattammer= rolle59) und burfen bie Behauptung aufftellen, baß auch unter Richard I. bas Amt eines jubifden Oberrabbiners nicht auf-Bon Bebentung für ihr cultuelles Leben mar gehoben war. auch bie Aufhebung jener alten Berordnung, nach welcher bie jubifchen Leichen aus bem gangen Reiche nach Lonbon gur Bestattung gebracht werben mußten. Die Rubenschaft bes Landes war fo fart angewachsen und lebte fo zerftreut, daß biefe alte Einrichtung gar nicht mehr aufrecht zu erhalten war. Darum gestattete Ronig Beinrich im Jahre 1177, als er fich in Stanslebe gur Ueberfahrt nach ber Normanbie ruftete, ben Juben Englands, fich in allen Stabten an einem geeigneten Orte außerhalb ber Stadtmauer Begrabnifplate anzulegen60).

So sehen wir, daß die Verhältnisse der Juden sich ruhig entwickelten. Da sie fast den ganzen Binnenhandel in ihrer Hand hatten, so erwarben sie sich ungeheure Reichthumer und bauten sich, wie die Schriftsteller berichten, Häuser, welche den königlichen Palästen an Glanz und Pracht nicht nachstanden 1). Dieser Wohlstand erregte natürlich den Neid der christlichen Mitburger; und dasse von ihren Schuldnern sehrhohe Zinsen nahmen und sich dadurch die Mittel für die sich oft wiederholenden

⁵⁸⁾ Magn. Rot. 24. Henr. II. Sonbon unb Mibbleffer bei Mabor II p. 206, Note w. Et in Soltis per breve Ricardi de Luci Deodato Episcopo Judacorum et Benedicto filio Sarae quater XX et XVI l. et XII. s.(olidos).

⁶⁰) Benedict. l. c. a. a. 1177 ed. Stubbs I p. 182. Hoveden II, p. 137. —

ed. Jos. Stevenson (1875) p. 27. Domus eorum, quae quasi palatia regum erectae suerant. Wilhelm von Rembury: Historia rerum Anglicarum ed. Hamilton (English historical Society London 1856) II, p. 19 crzählt von ben beiben Juben Benedict und Joccus aus Port Aedisicaverunt autem in medio civitatis profasissimis sumptibus dom us amplissimas, regalibus conferendas palatiis.

und immer größer werbenben Gelbforberungen bes Ronigs verschafften, fo murben fie balb als Bucherer bem Bolte febr verhaßt. Auch follen bie jubifchen Merzte ben Sag ber Beiftlichen baburch erregt baben, bag fie mit aller Entschieben= beit ben Bunberturen ber Geiftlichen entgegentraten. Da ihnen bie Ruren beffer gelangen, und bas Bolt fich immer wieber an jubifche Aerzte manbte, trot ber icharfen Berbote ber Beiftlichkeit, fo murben biefelben von ihren geiftlichen Gegnern als Bauberer verschrieen, die mit Sulfe bes Teufels ihren leibenben Mitmenschen belfen wollten. Bielleicht entftand auf biefe Beise bie Meinung, bag bie Juben gauberer waren, eine Meinung, die ihnen einige Sahre fpater fo verhangniß= voll murbe62). Sierzu tam bie Erregung bes Rreugzuges, welche fich mit einem Male bes englischen Bolfes bemächtigte, und bie ben Unterfcieb zwifden Chriften und Suben um fo fcarfer bervortreten ließ. Sultan Saladin von Egypten hatte fich ichon ber Sauptplate bes jerufalemitifden Ronigreichs bemachtigt und im Sahre 1178 auch bie Sauptstadt Jerufalem ben Chriften entriffen. Da war benn große Trauer in ber gesammten Gefanbtichaften und Bittbriefe murben nach Chriftenbeit. allen Richtungen geschickt, ber Batriard von Jerusalem manbte fich birect an Beinrich II., und auch ber Babft erließ einen hirtenbrief, in welchem er gur energischen und gablreichen Betheiligung am Rreuzzuge aufforberte. Seinrich II. hatte fcon oft einen Rreugzug zu unternehmen verfprochen, aber bie Rriege mit Frankreich und bie Bermurfniffe mit feinen eigenen Rinbern hatten ihn ftets gehinbert, fein Berfprechen Möglich, bag es ihm mit feinem Berfprechen au erfüllen. niemals Ernft gewesen mar. Jest tonnte er fich ber Pflicht nicht mehr entziehen, und nahm am 21. Januar 1188 in Gemeinschaft mit Philipp August von Frankreich bas Rreug. Er ichidte querft feine Gefanbten nach England, ging bann felbft hinüber und forberte in einer Berfammlung ju Geb-

⁶²⁾ Bergl. S. Caffel in Ersch und Grubers Encyclopadie II, XXVII p. 66, p. 67. Ueber die Bedeutung und Berbreitung der sud. Aerzte in Deutschland vergl. Stobbe 1. a. p. 279 Rote 174.

bingtones) alle waffenfähigen Männer auf, für die beilige Sache in ben Rampf zu ziehen. Ru bem Rreuzzuge brauchte man Gelb und zwar febr viel Gelb. Der Ronig ichrieb eine Rreugzugefteuer aus, ben fogenannten Salabins = Behnten, und ließ von allen Grundbefigern feines Landes ben gehnten Theil ihrer Jahreseinfunfte eintreiben. Auferbem ließ er bie reichsten Burger in ben Stabten auf eine Lifte ichreiben und preßte ihnen große Gelbsummen ab. In London murben 200, in Dort 100 folder Burger ausgesucht und bem Ronige felbst vorgestellt. Daß auch die Juben zu biesem Rreuzzuge ansehnliche Beitrage liefern mußten, braucht wohl taum erft gesagt zu werben. Ein einziger Jube aus London hatte 200 Afb. als Rreugzugsfteuer zu gablen64), und im Gangen gablten bie Juben 60,000 Bfd., mahrend bie Chriften Eng= lands nur 70,000 Bfb. aufzubringen hatten 65). Der Rreugjug murbe aber von bem Konige felbft nicht mehr unter-Die Streitigkeiten mit Frankreich, bie Rampfe mit nommen. seinem Sohne Richard, die vielen Nieberlagen und ber schmäbliche Bertrag, ben er fcliegen mußte, liegen ihn nicht mehr lange am Leben. Er ftarb am 9 Juli 1189 in Chinon und überließ bas Reich bemfelben Richard, ben er furz guvor fo bart befampft batte. So lange biefer Ronig gelebt hatte, maren bie Juben gegen alle Ausschreitungen und Angriffe geschütt gemefen, mit bem Beginn ber neuen Regierung follten fie erfahren, bag bie Rreugfahrer ihren beiligen Gifer icon zeigen tonnten, bevor fie noch ben Ruß auf beiligen Boben gefett hatten.

es) So lautet ber Ort bei Pauli: Geschichte von England III, p. 180. In ben U tunben heißt er Geldeford, bas existirt aber gar nicht.

⁶⁴⁾ Yeaac filius Rabbi debet C. C. l., ut sit quietus de toto Tallagio, quod Rex Henricus pater fecit apud Geldeford post susceptionem Crucis etc. Mag. Rot. I Ric. I ed. Hunter (Record. Commission 1844) p. 230 bei Rabor I p. 222 Rote f.

^{65,} Gervasius I. c. I p. 422 a. a. 1188. Benedict II, p. 33 befcreibt die Erpreffungen Heinrichs und sett hinzu: Similiter fecit de Judaeis terrae suae, unde inaestimabilem sibi adquisivit pecuniam.

Biertes Rapitel.

Die Juben unter Ricarb I.

Wenn auch die rechtliche Lage der Juden sich in der nächsten Regierungsperiode wenig veränderte, wenn auch im allgemeinen dieselben Rechtsnormen bestehen blieben, die zur Zeit Heinrichs II. in Kraft waren, so bildet dennoch die Regierung Richards I. einen bemerkenswerthen Wendepunkt in der Geschichte der englischen Juden. Denn gleich beim Beginn der neuen Regierung brach der Haß des Bolkes die alten Schrankeu des Gesehes, und es begann das blutige Drama, bessen Schlußact die Verbannung der Juden bilbet.

Freudig hatte das Bolt dem Aufe seines Königs Folge geleistet; von allen Theilen des Reiches strömten die Kreuzsahrer
nach London, um gemeinsam mit dem neuen König den
heiligen Zug zu unternehmen. Richard war inzwischen in
der Rormandie zum Herzog erhoben worden und eilte nach
England zur Königströnung. Im August des Jahres 1189 landete
er in England, und wurde Sonntag den 3. September von
dem Erzbischof Balbuin v. Canterbury in der WestminsterAbtei mit großem Gepränge zum König von England gekröntse).
Nachdem die Krönung, deren vollständiges Ceremoniell uns
von den gleichzeitigen Schriststellern überliesert wird, beendet

⁶⁶⁾ Es ift merkwürdig, daß sich bei Rymer: Foedera I p. 48 schon Urkunden aus dem Juni 1189 sinden, wo Richard sich "Rex Angliad" nennt, vielleicht sieht dies mit seiner Rebellion gegen seinen Bater im Busammenhang. Deinrich II. starb doch erst am 6. Juli 1189 und Richard wurde nach Benedict am 20. Juli, nach Radulphus de Diocto erst Ansangs "August zum Herzog der Rormandie erhoben und führte bis zum 3. September den Titel "Dominus Angliad et dux Normanniad".

war, begab fich ber Rönig in feierlicher Prozession nach bem Befiminfter=Palaft, legte bie ichweren Krönungsgemanber ab und feste fich mit feinen Großen jum Rronungemable, bei bem er auch bie Bulbigungen feiner Bafallen entgegennahm. Bang unerwartet wurde bas Feft geftort. Unter ben Sulbigenben waren auch bie angefehenften Manner ber jubifchen Bemeinben erfcbienen, welche bem neuen Ronig reiche Be= ichente brachten, um fich feiner Gunft zu verfichern und alle bie Rechte und Privilegien fich erneuern ju laffen, welche fie jur Beit Beinrich's II. gehabt hatten. Am Tage vorber hatte aber ber Ronig ein Cbict erlaffen, welches allen Juben und Beibern ben Butritt gur Rronung verbot. Beber bei ber Rronungsfeierlichkeit in ber Rirche noch bei bem Rronungs= mahl im Balaft follten fie anwesend fein. Diefes Berbot entsprang vielleicht ber abergläubischen Furcht vor ber jub. Ranberei, die man auch bem Könige beigubringen gewußt hatte, und bie an biefem Tage um fo berechtigter erschien, als er von Alters ber icon für einen Ungludstag gehalten wurbe67). Die Juben, bie ihre weiten Reisen nicht vergebens unternommen haben wollten, versuchten es, trop bes Berbotes in ben Balaft einzubringen und machten fich insofern einer Uebertretung bes toniglichen Cbicts ichulbig. Raum hatten fie ben Saal betreten, so murben fie von ben an ber Thur aufgestellten Sofleuten festgehalten, und unter bem Sinweis auf bie königliche Berordnung hinausgeworfen und mit Schlägen und Diffbanblungen bis auf die Strafe verfolgt68).

⁶⁷⁾ Benedict l. c. II. p. 79: die mala predictus Ricardus eonsecratus est. Hoveden l. c. III p 8: die quoque Aegyptiaca consecratus. Bergl. auch das Itinerarinm Regis Picardi cr. Stubbs (vol. I der Chronicles and Memorials of the Reign of Richars, Oxford 1864—65) p. 142. Wilhelm von Rewbury l. c. II p. 2: qui dies in prisca gentili superstitione malus vel Aegyptiacus dicitur.

⁸⁹⁾ Die Beranlaffung ju biefer Jubenverfolgung ift in neuefter Beit von Grat: Geschichte ber Juben', Band VI S. 241 fo bargeftellt worben, als ob ber Erzbischof Balbuin von Canterbury bem Rönige verboten hätte, die Geschenke ber Juben anzunehmen, und ihm ben Rath gegeben hätte, bieselben aus bem Saale entfernen zu laffen. Der Rönig

Die vor bem Palaft versammelte Bolksmenge saumte nicht, bem Beispiele ber hofbeamten ju folgen, und bie wenigen Juben eilten zitternb und bebend in ihre häuser, verfolgt von ber schreienben und heulenben Menge, die ben heiligen Krieg gegen bie "ungläubigen" Juben eröffnete. Mit einem

hatte ben Rath bes Erzbischofs befolgt, die Juden waren unter Dißhandlungen aus bem Saale entfernt worden, und fo ware bann bie Berfolgung entstanden. In einer Rote bemerkt Grat, daß die meiften Reueren biefe Borgange "nicht fritifch genau" bargeftellt hatten, inbem fie annehmen, bag die Juden fich gegen bas Sbict des Ronigs in "bie Rirche" als Reugierige hineingebrängt hatten. Das Edict bes Königs leugnet Grat überhaupt, weil es nach feiner Anficht nur als "Cage" und bei Johannes Bromton "balb als Gefchichte" auftritt. Grit geht namlich von ber falfden Borausfetung aus, bag bas Ebict bes Ronigs nicht existirt habe, sobald es fich nachweisen lagt, bag bie Berfolgung nicht in ber Rirche, fonbern in bem Saale bes Beftminfter-Balaftes entftanben ift. Bir wollen uns nun ein moglichft ficheres Urtheil aber biefe Frage nach ben zeitgenöffischen Duellen ju verschaffen suchen. Bunachft fimmen faft alle Duellen barin überein, bag bie Berfolgung im Balaft und nicht in ber Kirche entftanben ift. Radulphus de Diceto: Imagines historiarum ed. Stubbs (Conbon 1876) II p. 69 a. a. »Sollempnibus expletis . . . et profusioribus cibis pax Judaeorum, quem ab antiquis temporibus semper obtinuerant ab alienigenis interrumpitur«. Beniger noch berichtet Ricardus Divisiensis: rebus gestis Ricardi l. p. 1, ber nicht einmal Beit und Ort angiebt, und bas Itinerarium regis Ricardi ed. Stubbs p. 142, welches ebenfalls teine genaueren Angaben macht. Am ausführlichften wirb uns bie Berfolgung von Bilbelm von Rembury befchrieben, ju bem wir bann roch Benedict von Beterborough und Roger be Soveben bingufügen. Alle Quellenschriftfteller, die bier von uns angeführt murben, find Beitgenoffen ber Berfolgung. Wilhelm v. Newbury l. c. II, p. 2 ff. berichtet: »Expletis igitur misserum sollemniis, rex fulgens disdemate . . . ad convivium intravit. Contigit autem eo discumbente cum omni frequentia nobilium populum circa palatium observantem tumultuari. Judaei siquidem turbis inmixti fores sic regias introibant oto. Ebenso genau geben auch Benedict und hoveben Beit und Ort ber Berfolgung an.

Benedict l. c. II p. 83:

Premdentibus autem illis Principes Judaeorum supervenerunt etc. etc.

Soveben 1. c. III p. 13:

Dum autem rex in mensa sederet, venerunt principes Judaeorum etc. etc.

Male verbreitet sich bas falsche Gerücht, baß ber König ben Untergang ber Juben munsche. Der Wunsch bes Königs galt bem beutegierigen Pöbel als Befehl, und es begann bie Häuser ber Juben zu belagern. Glüdlich waren biejenigen Deputirten, die irgendwo, sei es bei Juben ober bei Christen,

Richt erst Matthaus Paris ed. Wats p. 154 sondern schon seine Duelle Roger de Bendower in Flores historiarum ed. Coxe (Engl. hist. Soc.) III p. 7 hat den Ort, wo die Berfolgung entstanden ist, salschaft angegeben. Denn schon bei ihm findet sich ebenso wie bei Matsthaus Paris das sald ecclesia illos ejicientes« als ob sich die Juden in die Kirche eingedrängt hätten. Und doch hat Roger de Wendower hier sicher den Bericht des Benedict vor sich gehabt. Er stimmt sogar an einer Stelle wörtlich mit ihm überein; trozdem hat er das sa curia Regiss des Benedict in sald occlosias abgeändert.

Es tann nach allebem nicht zweifelhaft fein, daß bie Berfolgung im Saale entftanden ift, und bag bie Rachricht bes Benbower falld ift. Much bag bie Juben Beichente gebracht haben, wirb von Bilbelm von Remburn (decentissime honoranda primordia et favorem non disparem amplitudine munerum redimendum duxerunt, was Grät volls ftanbig übersehen bat) und von Roger be Soveben berichtet »Principes Judaeorum deserentes Regi munera. Auch der jüdische Geschichts fcreiber Ephraim aus Bonn, welcher ein Martprologium jener Beit verfaßt bat, gebrudt als Anhang ju Diener's Emek habacha (Dan: nover 1858) berichtet, bag bie Suben mit Beidenten getommen feien. Die fteht es nun mit bem Cbict bes Ronigs? Gras leugnet es, weil er es nur bei Matthaus Baris mit Beftimmtheit berichtet findet, beffen Bericht ja febr unguverlaffig ift. Die Anfict von Gras ift aber falfc. Benedict l. c. II p. 83 berichtet gang ausbrucklich: Principes Judasorum contra prohibitionem Regis supervenerunt. Et quia Rex die praecedenti prohibuerat communi edicto, ne Jndaeus vel mulier ad coronationem suam veniret, Curiales etc. Chenso Soveben 1. c. III p. 12 »sed quia prohibitum erat i is die hesterna, quae praeteriit, ne ad curiam regis die coronationis suae accederent«.

Mit weniger Sicherheit konnte natürlich Wilhelm von Rewbury seine Angaben machen, da er ja nicht in London, sondern in der Rähe von Pork lebte. Er schrieb als Zeitgenoffe, stand aber den Ereignissen räumlich sern. Er berichtet nun: superstitiosa quadam de consilio quorundam cautela, edicto, ut dicitur, interdixit eis ingressum vel ecclesiae, dum coronaretur, vel palatii, dum post coronationis sollemnia convivaretur« das sut dicitur« setz er nicht hinzu, weil er das Factum für unrichtig hält, sondern weil es ihm "berichtet" worden ist,

Ruflucht gefunden hatten; benn wer von ben Juden sich auf ber Strafe bliden ließ, murbe ohne Erbarmen niebergeftofen. Bon 3 Uhr Nachmittag bis Sonnenuntergang bauerte icon bie Belagerung, aber bie festen Mauern leisteten hartnädigen Wiberftanbes). Balb mar ber Böbel ber Belagerung mübe, er wollte Gelb und Beute gewinnen, und barum mußte er in die Saufer ber Juben einbringen konnen. Erobert konnten fie nicht werben, bas hatten bie Belagerer icon eingesehen, barum sollten die Flammen die Juden jum Berlaffen ihrer Saufer zwingen. In ber allgemeinen Berwirrung, bie bann entstehen wurde, hoffte man fich bes Bermögens ber Juben leicht bemächtigen ju tonnen. Dan gunbete bie Saufer an, bas Feuer griff rafc um fic, und balb ftanb ber größte Theil des Londoner Judenviertels in hellen Flammen. Die Synagogen murben geplunbert und niebergebrannt, und in ben Baufern ber Juben raubte und morbete man nach Bergens-

weil er es nicht felbst gesehen, sondern von anderen gehört hatte. Sbens so erzählt er später, daß ein Christ die Juden gewaltsam am Sintreten hindern wollte und sest ebenfalls hinzu aut fertur«. Wollte er etwa dieses einsache Factum auch als "Sage" hinstellen?

Daß Radulphus de Diceto, Ricardus Divisiensis und das Itinerarium regis Ricardi dieses Solct nicht erwähnen, beweist nichts gegen basselbe. Denn diese Berichte sind so kurz und so allgemein gehalten, daß ein so spezielles Factum bei ihnen gar keinen Plat sinden konnte. Der Bericht des Johannes Bromton bei Amysiden: X Scriptores I col. 1159, 1160 und 1171, 1172, den Grät anführt, dietet für die ganze Bersolgung nichts Reues, da er nur in unkritischer Weise aus Wilhelm von Rembury, Benedict und Hoveden compilirt ist. Der Bericht bei Tovey: Anglia Judaica p. 16—27 ist wörtlich z. Th. aus Watthäus Paris und aus Walter von Hemmingsord entlehnt, der ihn aus Wilhelm von Rewbury wörtlich abgeschrieben hat.

Wir muffen baher bei ber Annahme bleiben, daß der König den Juden den Sintritt in den Palast verboten hatte, daß die Juden wegen bieses Sdictes gar nicht in den Saal hineingelassen wurden, und von den Thürhütern mit Schlägen weggetrieben wurden. Dies führte dann zur allgemeinen Berfolgung. In wieweit Balduin v. Canterbury direct an dieser Behandlung der Juden Schuld trägt, ist aus den Quellen nicht zu ersehen.

⁹⁾ Wilhelm von Rewbury 1. c. II p. 3.

luft. Der Brand griff fo rafc um fic, bag bie Burger befürchteten, es tounte auch ein großer Theil ber übrigen Stabt ben Flammen jum Opfer fallen. Sie fanbte eine Deputation jum Ronige und baten ibn, feine Sauptftadt vor ben Brandftiftern in Sous ju nehmen. Der Ronig gab bem Groß= richter Englands Ranulph be Glanville ben Auftrag, ben Aufftand zu unterbruden. In icharfen Worten tabelte er bas Borgeben ber wuthenben Bolksmaffe und gebot, sofort vom Rauben abzulaffen und ruhig nach Saufe zu geben. Aber wer wollte auf ihn hören? Seine Befehle murben mit Sohn aufgenommen, er felbft mußte fich foleunigft gurudziehen, wollte er nicht perfonlich angegriffen werben. Das Bemetel bauerte noch bie ganze Nacht, und bie aufgebende Sonne fah bie traurigen Ueberrefte bes Lonboner Jubenviertels, bebedt mit ben Leichnamen ermorbeter Ruben. Unter ben Er= fclagenen befand fich auch Rabbi Jatob aus Drleans, ber ju jener Reit mahrscheinlich bas Rabbinat ber Londoner Cemeinbe verwaltete 70). Der König war fehr betrübt, baß ber erfte Tag feiner Regierung ein fo ungludlicher gemefen war, und bag gleich in ber erften Stunde feiner Berrichaft bas Gefet und bie Staatsautorität von bem aufgeregten Bobel verhöhnt worben mar. Er ließ bie Schulbigen vor Gericht laben, aber ihre Rahl mar fo groß, bag unmöglich alle bestraft werben tonnten 71). Drei wurden burch richter= liches Urtheil an ben Galgen gehängt. Aber bie Begründung

⁷º) Schalscholeth Hakabbalah sol. 111. Ephraim aus Bonn a. a. D. Die Annahme von Groß im "Magazin für jüdische Geschichte und Literatur" I, S. 87, daß Rabbi Jacob als Abgesandter der französsischen Juden, welche unter der Herrschaft Englands standen, sich zur Krönung nach London begeben habe, hat keine Begründung in den Quellen. Die hebräischen Schriftsteller geben das Jahr 4950 der Schöpfung, gleich 1190 n. Chr.: als Datum der Bersolgung. Dies ist natürlich falsch, daher anch die Angabe dei Zunz: Zur Geschichte nnd Literatur I p. 75, nach welcher Rabbi Jacob aus Orleans 1190 erschlagen sein soll. Für die Geschichte des Rabbi Jacob aus Orleans vergl. überhaupt den Aufssat von Groß a. a. D.

⁷¹⁾ Bilh. von Rewbury l. c. p. 6.

bes Urtheils zeugt von bem Geist, von bem bie Richter gegen bie Juben beseelt waren. Der eine wurde aufgehängt, weil er das Haus eines Christen ausgeplündert hatte, nämlich den Bestger für einen Juden gehalten, die beiben anderen erhielten bieselbe Strafe, weil sie das Haus eines Judeu in Brand gesteckt und badurch auch einige driftliche Häuser eingeäschert hatten 72).

Die einzigen jubischen Deputirten, die uns mit Ramen genannt werden, find die beiben Borfteber ber Dorter Gemeinbe, Benedict und Joceus. Doch burfen wir annehmen, bag alle größeren jubifchen Gemeinden ihre Bertreter jur Rronungs= Deputation entfandt hatten. Benebict, ber mit ben Anberen aus bem Saale verjagt worben mar, murbe von bem Bobel verfolgt, in völliger Bewußtlosigfeit in eine Rirche geschleppt und von bem Prior ber St. Marien-Rirche gu Dort, Bilhelm, gewaltsam getauft. Am nachsten Tage ließ fich ber unglud: liche Benebict, ber übrigens bei ber Taufe ben Ramen Bilbelm erhalten batte, jum Ronig führen, ergablte ibm, bag er nur gezwungen bie Taufe angenommen hatte, im Bergen aber immer noch Jube mare und bat ihn flebentlich, ihm bie Rudfehr ju feinem angestammten Glauben ju gestatten-Ronig manbte fich an ben Erzbischof von Canterbury, ber neben ihm ftand, und fragte ihn, mas er in biefem Falle thun follte. Der Erzbifchof, ber jubifden Brofelyten nicht fehr viel Bertrauen ichentte, antwortete turg: "Benn er nicht ein Sohn Gottes fein will, so mag er ein Sohn bes Teufels bleiben", und fo konnte ber Ronig bie Rudkehr gum Jubenthum geftatten 78). Benedict überlebte feine Taufe nicht lange,

⁷⁸⁾ Benedict 1. c. II p. 84. Bei Toven ift bas Urtheil gerabe ums gefehrt berichtet.

⁷³⁾ Die gleichzeitigen Schriftsteller nehmen es dem Erzbischof sehr übel, daß er den Proselyten so leichten Kauses zum Judenthum hat zurüdkehren lassen. "minus discrete, quam dederet", nennt Benedict, und "minus circumspecte, quam esset necesse", nennt Hoveden l. c. III p. 13 die Handlungsweise des Erzbischofs, der nach seiner Anssicht ein geistliches Gericht erst hätte befragen mussen. Es ist jeden-

er ift balb barauf in Northampton ben Bunben, bie er in London empfangen hatte, erlegen.

Der erfte Act bes bluttriefenben Drama's mar porüber. Der Rönig, ber bie Bieberholung biefer Scenen fürchtete und ein großes Intereffe baran batte, bag bas jubifde Bermogen nicht von jebem Rauber und Wegelagerer geplünbert murbe, erließ eine Berordnung, burch welche er bie Juden unter feinen besonderen Schut nahm und alle biejenigen mit ftrengen Strafen bebrobte, bie fich an feinen Schutlingen verareifen murben. Bevor biefes Ebict noch publicirt mar, fuchten fich bie Juben in Dunftaple vor bem brobenben Unbeil in ber Beife ju fouten, bag fie alle jum Chriftenthum übertraten. Ebenso sollen es noch andere jubische Gemeinden gemacht haben 74). Co lange ber Ronig fich in England aufhielt, murbe fein Ebict befolgt, weil man ben Rorn bes Ronigs fürchtete, aber Ricarb begab fic am 11. December 1189 76) nach ber Normandie, um die Berkehrungen für ben Rreuzzug mit Philipp August zu besprechen.

Sowie ber König bas Land verlassen hatte, begannen bie Berfolgungen in ben englischen Provinzialstäbten. Nicht religiöse Begeisterung ober Eifer für ben driftlichen Glauben, sonbern vielmehr Neib, Mißgunft und bie Sucht, auf leichte und bequeme Art Reichthumer zu erwerben, waren bie haupt-

falls ein Beiden großer Unbefangenheit beim Erzbischof und auch beim König, daß er dem Getauften so leicht die Rücklehr gestattete und wir müffen diesen Bug in dem Sharakter des Grzbischofs rühmend hervorsheben, da ihm nicht alle Kirchensürsten darin glichen.

⁷⁴⁾ Diese Rotiz findet sich nur im Benedict l. c. In den Annales de Dunstaple bei Luard: Annales monachici (Cambridge 1864—1869) Tom III. s. zu dem betreffenden Jahre. p. 25 findet sich Richts darüber.

⁷⁶⁾ Benetikt und Hoveben: am Montag, den 11. Dezember. Rach Radulphus de Diceto ed. Stubbs II. p. 73: XIX kal. Januarii transfretavit, also am 14. Dezember. Toven: Anglia Judaica p. 23 läßt den König erst am 6. März abreisen und sich am 24. Februar Stab und Tasche (zum Zeichen des Ausbruches zum Kreuzzuge) vom Altar in Canterbury holen. Diese Daten passen aber auf die Abreise des Erzbischofs Balduin vergl. Servasius ed. Stubbs I p. 484, und Toven hat den König mit dem Erzbischof verwechselt.

fädlichften Triebfebern, welche bie aufrührerischen Rrengfahrer bei biefen Berfolgungen leiteten76). Tenn, wie uns allge= mein berichtet wirb, waren es nicht bie eingeseffenen Burger. fonbern bie berumziehenben Rreugfahrer, welche allüberall bie Bräuelthaten gegen bie Juben verübten. Die Berfolgungen begannen in ber reichen und blubenden Sandeleftadt Lynn, bie eine bebeutenbe jubifche Ginwohnerzahl hatte. Die Reit ift nicht genau bestimmt, boch wirb man fie noch in bas Enbe bes Sahres 1189 fegen burfen 77). Die Beranlaffung wird uns von ben mondischen Schriftstellern folgenbermaken Ein Jube, ber Chrift geworben mar, mare von seinen früheren Glaubensgenoffen auf bas harinadigfte verfolat worben. Einst fei er auch mit ben Baffen angegriffen worben und habe in einer Rirche Buffucht suchen muffen. Die Ruben hatten bann bie Rirche ju fturmen angefangen, auf feinen Sulferuf maren viele driftliche Burger und auch viele Rreugfahrer berbeigekommen, und fo mare bann bas Gemetel entstanden, bas fich bis in bie Saufer ber Juben fortpflangte. Biele Juben murben getöbtet, ihre Baufer geplundert und Ein jubifcher Argt, ber megen feiner Tüchtigfeit auch bei Chriften febr beliebt mar, murbe vom Bobel am nachften Tage erfchlagen, weil er ben Tob feiner Glaubensgenoffen allzusehr betrauert hatte. Doch haben mir allen Grund, bem Bericht ber geiftlichen Geschichtschreiber einiges Mißtrauen entgegenzubringen. Denn es mare an und für fich icon febr merkwürdig, bag bie Juben eines Apoftaten wegen fich fo ereifert haben follten, baß fie eine Rirche gu

⁷⁶⁾ Milhelm von Rewburn l. c. H. p. 15 »non quidem sincere, id est causa fidei tantum sed eorum vel aemulando felicitatem vel inhiando fortunis.

⁷⁷⁾ Wilhelm von Rewbury, welcher allein die Berfolgung in Lyun leschreibt, giebt die Zeit nicht genau an. Er spricht von den Berkandlungen Richards mit Philipp August und beginnt die Berfolgung mit den Worten: Sane dum haec in Galliis agerentur, Christianorum adversus Judaeos zelus . . . excanduit«. Die Berhandlungen zwischen Richard und Philipp August sanden in den letzten Tagen des Dezember statt und sührten zum Bertrage von St. Remy vom 30. December 1189.

bestürmen gewagt haben sollten, zumal in einer Zeit, wo bie allgemeine Strömung gegen sie war. Außerbem wurden bie Bürger von ben königlichen Richtern zur Berantwortung gezogen. Sie schoben alle Schuld auf die Kreuzsahrer, die sich aus Furcht vor einer Untersuchung eiligst aus dem Staube gemacht hatten. Wären die Juden die Urheber gewesen, so wäre das Versahren der königlichen Beamten ganz unerzklärlich 78).

Am 6. Februar 1190 mar bie Berfolgung in Norwich, wo ebenfalls viele Juben getobtet murben. Ginige retteten fich baburd, bag fie in ber Burg Buflucht fanben. Anbere Einzelheiten find uns nicht bekannt, boch miffen mir aus ben Urfunden, bag Roger be Stratonia megen bes Jubengemegels aur Berantwortung gezogen murbe 79). Ginen Monat fpater. nämlich am 7. März, war bas Bemetel in Stamforb. mar gerabe Jahrmarkt und bie Stadt mar mit Bobel und vagabonbirenben Rreugfahrern mehr als gewöhnlich angefüllt. Man rebete bem Bolte ein, bag bie Bernichtung ber Juben Gott mohlgefiele, und ba bie Ausficht auf eine gute und reiche Beute fehr verlodenb mar, ließ fich ber Bobel nicht zweimal zur Blunderung auffordern. Er fturzte auf bie ahnungelos baftebenben Juben, raubte und ftabl alles, mas er mitnehmen konnte und machte fich mit ber reichen Beute bavon. Rur menige Juben hatten in ber Citabelle Ruffucht gefunden. Doch icheint nicht febr viel Blut vergoffen worben zu fein, auch murbe Niemand späterhin zur Berant= wortung gezogen 80). Einer ber Räuber, mit Namen Johannes,

⁷⁸⁾ Wilhelm von Rewbury II p. 17. vergl. auch Grat l. c. VI p. 243.

^{7°)} Dies datus est Rogero de Stratonia de placitis recti de morte Judaeorum in octavas St. Andreae apud Westmonasterium. Rotuli Curiae Regis Norfolk ed. Palgrave (Record Commission 1835) p. 34. Ausgestellt ist die Urk. am 6. November 1194.

⁸⁰⁾ Pect berichtet, daß der Sheriff Gerard de Camville für die Reibereien an den Stamforder Juden später bestraft wurde. Diese Rachricht ist aber salfch. Gerard de Camville wurde allerdigs auf der Bersammlung von Rothingham vom 2. April 1194 vor Gericht ge-

floh mit ben erbeuteten Schäßen bis nach Northampton. Dort erregte er burch seine maßlose Berschwendung berechtigtes Aussehen und brachte seinen Wirth auf die Vermuthung, daß der Erwerd des großen Vermögens ihm nicht viel Schweiß gekostet habe. Der Wirth, der ein ebenso großer Schurke wie er selbst war, erwordete ihn und warf seinen Leichnam auf die Straße. Als man ihn beerdigen wollte, bemerkte man das Kreuz au seinem Mantel, die unwissende Menge stempelte ihn zum Märtyrer, verehrte ihn als Heiligen und begann schon Opfergaben an seinem Grabhügel niederzulegen. Aber der Bischof von Northampton verbot dem Bolke, auf diese Beise den Namen Gottes zu lästern.

In Lincoln konnte die Berfolgung keine großen Dimensionen annehmen, ba die Juden sich sofort unter den Schutz ber könig- lichen Burg begaben, als sie von den Gräuelthaten vernahmen, die anderswo an ihren Brübern verübt worden waren.

Um so tragischer war bas Schickal ber Yorker Semeinbe. Hier war die Verfolgung noch heftiger und schlimmer als in ber Hauptstadt, weil auch die Seistlichkeit die Kreuzsahrer zum Judenmord ermunterte 1). Nachdem Benedict, der eine Deputirte, bessen Schickale wir oben besprochen haben, seinen Wunden erlegen war, war sein Mitdeputirter Joceus der eigentliche Führer der Porker Gemeinde. Gegen ihn richtete sich auch die Wuth des Pöbels. Die Bewegung entstand plöglich, ohne jede äußere Beranlassung, wie auf gemeinsame, geheime Beradredung. In einer Nacht wurde das prächtige Haus des verstorbenen Benedict erstürmt, dessen Frau und Wöchter ermordet, und die ungeheuren Waarenmassen, die aufgespeichert waren, oon der einbrechenden Bolksmenge geplündert. Das Haus wurde in Brand gesteckt und der Pöbel rüstete sich, das Zerstörungswerk bei Joceus sortzusesen.

forbert, weil er biejenigen begünftigte, welche die Waaren von den Kaufleuten ftahlen, die nach Stamford zum Bertauf tamen, s. Hoveden II. p. 242. Das hat doch mit der Judenversolgung nichts zu thun.

³¹⁾ Bilb. v. Rewb. II p. 23. Clerici quoque plures non deerant, inter quos etiam quidam eremita ceteris ferventior videbatur.

Diefer ahnte, mas ihm bevorftand, raffte ichnell feine Roftbarteiten jufammen, begab fich mit feiner Familie jum Burgwart und bat ibn, ibm Ruflucht in ber Burg ju gemabren. Der Gouverneur erfüllte ihm gern feine Bitte, und geftattete auch anderen Juben, fich in bie Burg ju flüchten. Bon allen Theilen ber Stabt ftromten bie Ungludlichen in bie Burg, mit Beib und Rind und bem Benigen, bas fie in bem Augenblid ber Gefahr hatten gusammenraffen tonnen. in ber Stadt gurudblieb, murbe erfcblagen, man iconte meber Greife, uoch Beiber und Rinber und biefe Ungludlichen hatten nur ein Mittel, sich bas Leben ju retten -- bie Taufe. Die flüchtigen Juben sammelten sich in ber Burg, welche von ben Rreugfahrern und aufftanbifden Burgern nun regelrecht belagert murbe. Die Juben verschangten bie Burg und ver= theibigten fie mader, jeber Angriff ber Belagerer murbe tapfer und enticoloffen gurudgewiesen. Durch einen gang besondern Umftand murben bie Streitfrafte ber Belagerer bebeutend verstärft, und ihrer Sache ein Schein ber Berechtigung verlieben, ber auch manchen befferen Burger verleiten tonnte, bie Baffen gegen bie Ruben zu ergreifen. Der Gouverneur ber Burg hatte biefelbe mahrenb ber Belagerung öfters verlaffen, und bie eingeschloffenen Juben hatten ihn fart im Berbacht, bag er mit ben Belagerern in Berbinbung getreten fei und fie an ihre Feinbe verrathen wolle. Sie beschloffen baber, ihm, falls er fich wieber aus ber Burg entfernen follte, ben Eintritt in biefelbe ju verwehren. Sie verrammelten Thur und Thor und machten es bem Couverneur unmöglich, auf feinen Boften gurudzutehren. Der Gouverneur beflagte fic bei bem Sheriff ber Graffchaft, Johann Maricall, ber in toniglichen Geschäften mit ftarter militarifder Begleitung aufällig in Dork anmefend mar. Der Sheriff gab feinen Truppen ben Befehl jum Angriff; benn nun hanbelte es fich barum, ob einem toniglichen Beamten bie Rudfehr auf feinen Boften möglich gemacht werben tonnte, ober nicht. Da es fich um die Ghre bes Ronigs banbelte, murbe ber Angriff mit boppelter Rraft ausgeführt, ber Erfolg war berfelbe wie 1896. I.

früher. Schon bereute ber Sheriff ben voreilig ansgesprochenen Befehl und jog ihn öffentlich jurud. Denn er ertannte bie eigentlichen Motive ber belagernben Rreugfahrer und fürchtete auch ben Born bes Ronigs, ber es nicht zugeben murbe, bag feine Bertreter in ben Provingen als Beschützer ber Rauber und Mörber auftreten. Auch bie einsichtigen Burger riethen, bie Belagerung aufzugeben. Aber bie ernften Ermahnungen verfehlten ihre Wirfung, weil ein Monch aus bem Orben ber Bramonstratenser bie Sturmenben in feuriger Rebe gum Ausharren ermunterte. Mit bem weißen Chorhemb befleibet, hielt ber fanatische Monch eine begeisterte Ansprache, die mit bem Ruf endigte: "Nieber mit ben Feinden bes Beilands"! Er nahm fogar bie Softie, um fich bes göttlichen Beiftanbes für feine Sache ju verfichern. In ihrer Bedrangniß follen bie Juden ben Belagerern große Gelbsummen als Löfegelb für ihr Leben angeboten haben, die aber gurudgewiesen worden feien 82). Die Belagerung murbe forigefest, aber alle Unstrengungen scheiterten an bem fast unüberwindlichen Wiberftand ber eingeschloffenen Juben, die nur allzugut mußten, um welchen Preis fie ju ringen hatten. In übergroßem Gifer hatte fich ber Bramonstratenser zu nabe an bie Feftung berangewagt; ein Stein, von jübischer Sand geschleubert, machte seinem fanatischen Treiben ein unerwartetes Enbe.

Für die Juden wurde die Gefahr mit jedem Tage größer. Die geringen Lebensmittel, die sie aus ihren häusern mitgenommen hatten, waren verbraucht, dazu noch das Wenige, das sie in der Burg vorgefunden hatten, und sie sahen ein, daß sie der Hunger bald zur Uebergabe nöthigen würde. Welches Schicksal hatten sie zu erwarten? Die Tause oder den Tod! In dumpfer Verzweislung saßen sie bei einander, jeder überlegte, od es nicht doch einen Ausweg aus dieser Bedrängniß gebe. Da erhob sich der greise Rabbiner der Gemeinde, Rabbi Jomtob aus Joigny⁸³) und hielt etwa

⁸²⁾ Benebict l. c. II p. 107. Soveben III p. 34.

⁸⁵⁾ Bei Wilhelm v. Rembury II p. 25 heißt es: Erat autem ibi senior quidam . . . famosissimus legis doctor, qui ad docendos Ju-

folgenbe Anfprache 84): "Manner Braels, ber Gott unferer Bater, ju bem Riemand fagen tann "Bas thuft Du"? befiehlt uns, in biefer Stunde für fein Gefet zu flerben. Und sebet, ber Tob ift vor euren Augen 85), wenn ihr nicht etwa um ben Breis bes turgen Lebens bas beilige Gefet verlaffen und burch bas Erbarmen gottloser Reinbe als Apostaten leben Rur Manner von Character mare ein foldes Leben schlimmer als ber Tob. Wir haben nun ju überlegen, wie wir möglichst leicht und ehrenvoll ben Tob finden. Fallen wir unseren Reinde in die Banbe - und ich febe nicht, wie es möglich ift, bem ju entgeben, - fo wird unfer Tob graufam und fcmacooll fein. Darum rathe ich Euch, bag wir unfer Leben freiwillig unferem Schöpfer wiebergeben, ber es jest von uns forbert, und nicht erft auf anbere Bollftreder feines Billens marten. Die That ift recht unb gefetlich, auch fehlt es nicht an Beispielen aus ber Gefdichte unserer Bater und Ahnen, bie bei ahnlichen Gelegenheiten in berfelben Beife vorgegangen finb". Der Beroismus bes greifen Rabbi erregte allgemeine Bewunderung, boch nicht alle wollten ben Rath ihres Meifters befolgen. Rochmals erhob fich Rabbi Jomtob und befahl ben Feiglingen, bie Berfammlung zu verlaffen. Einige gingen, boch ber größte Theil blieb an feiner Seite, fest entschloffen, burch Gelbstopferung für bie Rraft und bie Beiligkeit feiner Religion an Alle Schäpe, die fie mitgebracht hatten, mnrben

⁸⁴⁾ Die Rebe des Rabbi Jomtob steht aussührlich bei Wilhelm v. Rewbury II p. 25 u. 26, ein Auszug davon bei Benedict und Hoveden.

⁸⁸⁾ Die Borte "wenn - Tod" fehlen bei Toven und fteben nur bei Rembury, ber bie erfte Quelle ift.

vergraben, was verbrennbar war, wurde ben Flammen übergeben, und nun rüsteten sie sich zum Tode, nachdem sie die Burg an den verschiedensten Stellen angezündet hatten. Jeder tödtete erst seine Frau und seine Kinder und dann sich selbst. Joceus, der seine Frau Anna schon getödtet hatte, blied schließlich allein mit dem Rabbi übrig. Weil er der Angesehenste der ganzen Gemeinde war und auch während der Belagerung alle Anderen an Muth und Tapferkeit überzregt hatte, so wurde ihm die Ehre zu Theil, von der Habbi Jomtod entleibte sich dann selbst. Alles dieses geschah in der Nacht zwischen dem 16. und 17. März des Jahres 119088).

⁸⁶⁾ Die Beit ber Berfolgung wirb verschieden angegeben. Radulphus de Diceto a. a. 1190 ed. Stubbs II p. 75 heißt es: Septimo decimo Kalendas Aprilis apud Eboracum fere quingentin eci traditi want. Daffelbe Datum giebt Benebict II p. 107 : Haec autom interfectio Judaeorum facta fuit in civitate Eboraci anno 1190, feria sexta ante Dominicam Palmarum vergl. Hoveben III p. 33 u. 34. Balmsonntag fiel auf ben 18. März, also Kreitag vorber ber 16. März. Demgegenüber bie Angabe bes Wilhelm v. Rembury II p. 29: Sane tempore dominicae passionis pridie scilicet ante dominicam palmarum talia Eboracae contigerunt. Grat IV Rote 9 p. 422 will bas Datum bei Diceto emendiren und XVII Kal, Apr. in XVI Kal, Apr. anbern. Das Datum wird aber burch die Zeitgenoffen Benebict und Hoveben beftatigt, bie noch ausbrudlich feria sexta bingufügen. Darum tann man bie Rahl XVII nicht fo ohne Beiteres anbern. Die beiben Reitbestimmurgen fteben nach unserer Anficht gar nicht in Biberfpruch. Die Ereigniffe haben in ber Racht vom Freitag jum Sonnabend ftattgefunden; Diceto, Benedict und hoveben geben bie Beit an, in welcher die Borgange fich abspielten, mabrend und Wilhelm von Rembury bas Ende ber Belagerung angicht. Sonnabenb, ben 17. Darg fruh mar bie Burg in ben Sanben ber Belagerer, und alles mar voruber. Wenn Ephraim aus Bonn alle biefe Ereigniffe am שבת הגרול "am großen Sabbath" (letten Sabbath vor bem Baffah-Reft) gefchen lägt, fo thut er es aus bemfelben Grunde wie Bilbelm von Rembury ober, mas uns noch mahricheinlicher ift, er rechnet bie Racht von Freitag icon jum Sonnabend, wie es ja jubifches Gefet ift. Toven, welcher p. 21 die Berfolgung in den Monat April verlegt, hat bier feine Quelle Balther v. hemmingford migverftanben, benn hemmingford folgt mortlich bem Bericht bes Wilhelm v. Rembury [vergl. 28. v S., ed. Sa-

Kaft 500 Juben, die Frauen und Rinber nicht eingerechnet, waren in ber Burg für bie Religion ihrer Bater gefallen. Die Wenigen, die übrig geblieben maren, marfen bie Leichen über bie Mauer, um bie Belagerer von bem schauervollen Tobe bes größten Theiles ber Besatung ju überzeugen. Sie felbst baten unter Thränen um die Gnabe ber Taufe. Amar murbe ihnen Leben und Freiheit nach ber Taufe versprochen, als fie aber bie Burg verlaffen hatten, murben fie auf ben Befehl Richards von Malebiffe, eines ber Gubrer ber Aufftanbifden, binterliftig ermorbet, fo baß fie alle bas Schicffal erlitten, welches ber fluge und weise Rabbi ihnen vorausge= fagt hatte. So mar benn bie Burg in ben Sanben ber Rreugfahrer, bie Juben Ports maren faft alle ermorbet, und nun zeigten die aufrührerischen Burger, mas ber Grund ihres beiligen Gifers gewesen mar. Noch an bemselben Tage be= gaben fie fich nach ber Rathebrale, wo bie Schulbicheine ber Juben aufbewahrt maren, zwangen ben Rufter, alle Scheine berauszugeben, und veranstalteten ein Auto da Fé, welches bie Bubenverfolgung murbig abichloß.

(Shluß folgt).

milton (Engl. hist. Society) I p. 138—147]. Im Jahre 1171 fiel allerdings Palmionntag auf ben 7. April, Toven hat sich bei der Datitrung um ein Jahr verrechnet. Zunz: Literaturgeschichte der spnagogalen Poesie S. 286 spricht von einem Jomtob ben Isaat, "der vermuthlich in Prag umgekommen ist" und zwar ist er durch die Angabe des Ephraim aus Bonn dazu verleitet worden, vergl. über diese Angabe des Ephraim, Grät VI Rote 9.

Lexicographische Aotizen.

Bei einer cursorischen Lecture ber samaritanischen Bentateuch=Uebersetzung find mir einige Wörter begegnet, die geeignet sind, lexicalische Schwierigkeiten im Talmud und Midrasch zu lösen. Ich will hier diese Lesefrüchte alphabetisch zusammenstellen. Möglich, daß einiges von dem hier Mitgetheilten nicht mehr neu ist; doch ist es mir jest nicht möglich, die einschlägige Literatur zu burchforschen, um bereits von Andern Borgebrachtes wegzulassen.

prin heißt in ben talmubischen Werken ber Pächter, ber einen bestimmten Antheil vom Ertrage, z. B. die Hälfte ober zwei Drittel dem Eigenthümer der Felder abliefern muß (vgl. z. B. Bikkurim I.2.) Der Samaritaner überseht wie in Gen. 49, 15 u. Deut. 20, 11 mit der Es scheint demnach der Eributpflichtige zu bedeuten. Nach Musiafia stammt es vom griechischen odpos.

ניטח (Sukka 36 b) ist im Sam. die Nebersegung von רביד (Gen. 41, 42) und verd (Rum. 31, 50) und bebeutet wohl "Kette"

עשרן Das Wort אחררו (Rum. 13, 3) übers. S. mit אנשרן und החרים (bas. 14, 5) mit בשרשה. Demnach bebeutet in B. mexia 42a ebenfalls Späher, Kundschafter.

רבע. Während חלב, wo es bie Bebeutung "Unschlitt" hat, von S. mit aren überfest wirb, hat es ba, wo es "bas Befte, Borzüglichfte" bebeutet, die Uebers. pur. So prat nicht (שפת 45, 18) במע ארעה ; ferner הלב תירוש (Rum. 18, 12) רמע יכיש; ebenso auch Num. 18, 29; 32 (vgl. ferner Deut. 32, 3, wo S. חבל (mie חלב mit מש überfett). In ber alten Mifchna (Taharot 2, 3 Dholot 16, 4) heißt bie bem Priefter gehörige Hebe rar (= nde Num. 18, 32). Das in Erob. 22, 28 (S. überf. bort ebenfalls gran, ebenfo Ontelos) erklärt die Medilta mit neren. Der Ausbruck ren für die Bebe ift im fpatern Sprachgebrauch felten. Dagegen tommt fehr häufig bas verb. denom. במע und במע vor (vgl. 3. B. Orlah 2, 4; 6; Terumot 5, 5 f). Dies verb. bebeutet bem= nach nichts anderes als "etwas zu דמע b. h. zu Teruma machen." Wenn ein Quantum von ber Bebe mit weniger als 100 gleiche Theile gewöhnlicher Frucht gemengt wirb, fo wird Alles ju רמע ober מרושע b. h. Teruma (Terumot 5, 6.) Im Arab. heißt ماء cerebrum; bie Grundbebeutung von per heißt bemnach Mart, bas Befte, Roftbarfte, gerabe wie im Aram. מכר bas Gehirn heißt, von יכר fostbar.

ככלא (vgl. Aruch s. v.) ift ein Mantel. ככלא (Gen. 25, 25) Abers. S. ככוכלת.

לכם (vgl. Raschi zu Num. 11, 1; Dent. 1, 2 u. Spr. 10, 8 Jakut zu Spr. 10, 8 ist bei S. stets dir Uebers. von chich qualen, abmühen), vgl. שלה im Spr.

ist bei S. die Uebersetzung von ארן און לכן (Exob. 38, 27). Dieselbe Bebeutung hat der Stamm im Talmud Sabbat 104a אמת מלכן לבונית. Ebenso heißt wohl השנה מלכן לבונית (Sanhedrin 21b) die Schrift mit Untersätzen. Diese Erklärung ist bereits von Andern gegeben (vgl. Bereliner, Beiträge zur hebr. Gramatik im Talmud und Midrasch S. 8); doch hat meines Wissens noch keiner auf das Samar. לכן

שלם ישלם (Frob. 21, 26) שלם ישלם (Erob. 21, 26) überf. S. מרוק ישרק

את וסנחם אסקין נבוין ביניכון Serujo. Sanhebr. VI, 23 b בני.

עפים. 16, 8 נכזים überf. 6. נכזים (200fe). איכה רבתי שיכה להלות ift alfo bei ber Stelle תא תעביד נאחץ עביד נאחץ.

סרף . C. überf. מרוך Deut. 28, 40 mit אסח. Es ift bemenach אים basselbe wie מרון (vgl. S. zu Exob. 30, 38) "saleben, bestrichen." Tosesta Mitwot VI, 21 סירסה בנטי בשרף, Aruch s. v.

ערה bei S. die Uebers. von אטתחת (Gen. 42, 27); עורה (Sota 46a) bürfte bemnach als "ein härner Futters sad" zu erklären sein.

עלעל ber Sturm. S. עלעל ber Sturm. S. übers (Deut. 28, 20) mit אלעלותא, ferner המם (Deut. 7, 23) mit אלעלותא.

אם עודה להם bange sein, vgl. Rosch haschana 22a מאם עודה להם שנה להון מקמי היותא Gen. 32, 7 wird מעני להון מקמי היותא שנה Gen. 32, 7 wird ויער לו שנה לה שנה לה übersett. Schon bei Geiger, nachgel. Schriften V, 51 ff.

צינוק Tosesta Maaser r. I, 6 Jerusch. bas. I, 5. Sam. übers. מעלך (Num. 19, 15) mit אניס, ferner מעלך (Deut. 33, 26 mit אניס, vgl. Jerem. 29, 26.

קרד Sen. 37, 29 יקרע übers. S. וקרר. Auch im Talmub heißt קרר reißen, schneiben, vgl. Aruch v. קרר Die Ausgg. haben jedoch zumeist sehlerhaft קרר.

קעקע אוֹס Ribbufajin 31 a יוקעקע להן כתרעולים. 3. überf. איקרא. פ. überf. איקרא. פ. 26, 21 mit וקעק.

רשל Sebachim 18a בגרים פרושלים, zu lange herab: hängende Kleider. חרשל Erob. 26, 12 überf. S. הרשל.

Dr. D. Hoffmann.

Bur geschichtlichen Literatur. II+).

Frankfurter Rabbinen, von Dr. M. Horovit.

Die jübische Gemeinde in Frankfurt am Main gehört nicht zu ben allerältesten Gemeinden Deutschlands, wie Worms, Speyer und Mainz als solche betrachtet werden; sie hat aber dafür ihre hohe uud weittragende Bedeutung am längsten bewahrt und am meisten bewährt. Manche religiöse Bewegungen und Beziehungen der neueren Zeit knüpfen sich an diese Gemeinde an, und noch in der Gegenwart behauptet sie ihren ersten Rang unter den Gemeinden des deutschen Baterlandes.

Daß an ber Bebeutung, die fie bereits in ben vergangenen Zeiten eingenommen, ihre Rabbiner und Gelehrten ben größten Antheil haben, liegt auf der Hand. Es ist baher mehr als ein "Beitrag zur Geschichte ber israelitischen Gemeinde in Frankfurt a. M.", wie der Berfasser bescheiden sein Werk nennt, nein, es ist die innere Geschichte der Gemeinde selbst, wie sie sich unter der Leitung ihrer geiftlichen Führer und hervorragenden Männer entwickelt hat, die in dieser Geschichte ihre Darstellung findet.

Es ift bem Verfasser nicht genügend gewesen, Gemeindeund Memorbücher zu burchstöbern und Grabschriften zu entziffern, er hat vielmehr die schriftlichen Literatur= Berke jener Gelehrten eingehend studirt, um aus benfelben sein Material für eine Charakteristik dieser Männer zu gewinnen und ihren Einstuß auf die geistigen Bestrebungen innerhalb der Gemeinde und ihrer Cultur-Verhältnisse näher festzustellen.

Bir konnen es uns nicht verfagen, ben geschichtlichen Inhalt ber vier hefte, welche als Beilagen zum Berichte ber ist. Religionsschule erschienen finb, naber ju flizziren.

Das erste Seft umfaßt bie Zeit von 1200—1614, und

^{*)} Bgl. Jahrg. 1885 S. 60 u. 147.

behandelt bie Rabbiner von Simon habarican bis Refaja Salevi*) Berf. folgt ber allgemeinen Annahme, ben Erfterwähnten als einen Frankfurter zu betrachten. Wenn bies aber (S. VI) mit Bezug baranf, bag bie alten Ausgaben bes Saltut ben Berfaffer einen Frantfurter nennen, geschieht, so muß boch bagegen eingewendet werben, bag bie eb. pr. Salonichi 1521 und 1526 biefe Ortsbezeichnung noch nicht hat. Sichereres ermittelt Berf. in Betreff bes R. Suflin Satoben und feines Aguba-Bertes; bie bierbei gegebene Erflarung, in ber Angabe bei Satob Beil, bag ber Aguba vor ber Berfolgung (בדרה) verfaßt sei, eine allgemeine Bezeichnung für bas traurige Jahr 1349 zu erkennen, ftimmt bereits mit Jair Bacharach im wr mm Bl. 4a. Dagegen ift (S. 13 Anm. 2) מהרויך als Ontel Ifferleins abzuweisen, ba, wie ich in ber Biographie bes Letteren (Monatsschrift 1869 S. 178) nachgewiesen habe, bie angeführten Borte fich auf ben Fragesteller Benjamin Cobn, und nicht auf Merlein beziehen, mas auch Rung, gur Geschichte S. 106 unbefannt mar. Die Mittheilungen über Eliefer Treves (S. 23-35) bebürfen ber Ergangung, bag biefer 1555 mit ben Rabbinen מה"ד ויידל und מהריא לינך im Col= legium faß (vergl. Lifute Maharil); nach Davib Gans hat er i. 3. 1563 bas Zeitliche gesegnet. Erwähnenswerth ift, baß fich in seinem Besite Die Sanbschrift vom Werke bes ruch befand, aus welcher ber Abbruck erfolgt ift, wie aus ben vorangebenben nacon zu entnehmen ift. Die Rusammen= gehörigkeit bes ראבין aber mit Frankfurt ift aus beffen Notig über חבר עיר befannt, welche zugleich bie alteste Nachricht über Ruben in Frankfurt enthält, worüber fich Dr. Horovit gleich im Beginne feiner Borbemerkungen bes Raberen ausläßt. Ru ben gelehrten Beitgenoffen bes R. Hurwit (S. 44) ift auch Aaron b. Josua Dofes Luria gu

[&]quot;) S. Il der Borbemerkungen ift für "fünftausend und fünf" zu lefen "fünftausend und fieben" und demnach auch 1247 statt 1245.
6. III Rote 1 kann אב הריח שב הרים של שנו אברהם בהרב הי יהורה הסיד zu denken; es ist eher an יהורה הסיד zu denken.

zählen, ber mit Ersterem i. J. 1611 bie neven für das Werk new und 1613 die für das Buch vow unterschrieb. Dem ersten Hefte ist ein hebräischer Anhang beigegeben, welcher enthält: 1. Das Berzeichniß der Märtyrer in Franksturt aus dem Jahre 1241, dem Memorduche der Gemeinde zu Mainz entnommen. 2. Beschluß v. J. 1542, der in einer Bersammlung zu Worms, an der auch der Franksurter Rabbiner theilgenommen, gesaßt wurde, das nämlich keinem Rabbiner erlaubt sei, einen auswärtigen Jöraeliten vor sein Gericht zu laden. 3—5. Schreiben der Rabbiner zu Franksurt v. J. 1564 in Betress des Streites mit Simon Günzburg. 6. Anstellungs unt unde für den Rabbiner Jesaja Hurwis.

Das zweite Buch behandelt die Zeit von 1614—1740, die Rabbiner von Joseph Hahn dis Jakob Popers, deren Bebeutung im Zusammenhange mit den Zeitverhältnissen erstannt und dargestellt wird. So wird gleich der Erste, nämlich Joseph Hahn mit seinen Erlebnissen, Bestrebungen und Ansichauungen geschildert, um auf Grund derselben nicht nur einen tiesen Einblick in das innere Leben der Gemeinde zu gewähren, sondern anch für die Bewegung, welche Fettsmilch hervorgerusen, ein reiches Material zu dieten. Das Buch Hahns, pom sor, wird hiersür eine ergiedige Quelle*), wie es zugleich den Stoff für seine eigene Charakteristik liesert. Bon den Zeitgenossen mit ihren gemeindlichen und literarischen Thätigkeit wird Petachja (1622) hervorgehoben, der sich für die Drucklegung des Lurianischen mann von interessirtet und somit ofstiell diese kabbalistische Richtung förderte**).

Bon beffen Rachfolger, Chajim Bacoben aus Brag mar

^{**)} Der Widerspruch, ben Berf. S. 24 Rote 2 barin finbet, bag bas Buch zweierlei Jahresbaten trägt, 1620 u. 1624, löst sich, wenn man bebenkt, daß die Ausgabe Hanau 1624 ein Rachbruck der von Benebig 1620 ift.

^{*)} S. 8 Ann. 2, daß יבכר מעל einen auswärtigen Juben bezeichnet f. Magazin 1885 S. 145, wozu noch Dr. D. Kaufmann auf בית הלכור IV S. 376 hinweist, wo לאנשים בכריים, nicht aus der Kamilie bebeutet.

(S. 29) ju bemerken, baß feine Movellen und Erläuterungen aum Tur handschriftlich bei seinem Neffen und Schuler Schim= schon Bacherach vorhanden waren und fich noch jest in ber Oppenheimer'schen Sammlung in Oxford befinden. — Die Richtung, welche R. Sabbatai Hurwit nach bem Borbilbe seines Baters anstrebte, finbet ihre richtige Beurtheilung (S. 32), baß fie wol tabbaliftischer Natur war, boch aber zugleich ben Rachbruck auf bas ethische Moment und bas Gemütheleben legte, bas gange religible Leben erfrischenb anhauchte und neue Bege ebnete, auf benen bie Quellen tief menschlicher Empfindung mit ber religiofen Uebung fich begegneten. Referent bat beim Lefen ber aus ben Schriften Sabbatais hiefür ausgewählten Stellen fein geiftiges Auge von bem beutigen jubifden Frankfurt nicht abwenden konnen, wo man - im Gegensat ju manchen anberen Rreifen noch immer freudig bie bobe Aufgabe erfüllt, mit Berftanbniß und mit Empfindung jugleich jubifche Lehre und jubifches Leben zu pflegen und zu forbern, fie bavor zu bewahren, baß fie nicht zum töbtenben Gewohnheitsbienst finken. — Bei ber Darstellung bes Maharam Schiff, eines gebornen Frankfurter, führt Berfaffer ben Rach = weis, wie berfelbe noch erfolgreicher als bie hurwig, Bater und Sohn, in ber Befampfnng bes talmubischen Bilpul gemesen mar, indem er Erfat für ihn bot, er zeigte ben Weg in bie Tiefe und entzog gange Schaaren ben Auch seine sonftigen literarischen idminbeligen Soben. Leiftungen wie feine eregetischen Bortrage werben ihres wahren Werthes gewürdigt. - Sehr intereffant find (S. 41) bie unter Mitwirtung bes Rabbiners Menbel Bag gefaßten Gemeinde-Befdluffe, welche eine Inftruktion für bie jubischen Aerzte, beren zur Reit vier vorhanden maren, und für ben Unterricht ber Jugend, wie für bas höhere Stubium betrafen. Bei bem zeitgenöffischen Meir Stern (S. 47) war (nach D. Gans im Remach Davib) auch beffen Bruber Abraham zu ermähnen, ber als Landrabbiner von Mähren fehr berühmt war und 1685 in Frankfurt als Dajan ftarb.

Bei Abraham Broba (S. 80) war auch Arje Jehuba Teomim, Sohn bes Märtyrers Aaron Teomim, zu erwähnen. Derselbe war Dajan in Frankfurt, kam als Rabbiner nach Bingen, und starb 1717, einige Jahre nach bem Tobe Abraham Broba's, in Frankfurt; vgl. Schubt, II S. 43.

Bu ben Pflegern ber rabbinischen Literatur in Frankfurt gehörte auch Elia ha=Levi, bessen Bemerkungen bem Werke Joseph Gikitilia's (wyr word) eb. Offenbach 1715 beigez geben sind. Der Herausgeber war sein Sohn Binjamin, ber bas Buch mit einem Borworte versehen hat, während die Approsbation im Namen bes Rabbiners Abraham Broda unterzeichnet ist, zugleich vom M. Schiff und S. Schotten.

Bie der Berf. überall, wo sich die Gelegenheit hierzu bietet, auf die Schriften, mit welchen Frankfurser Gelehrte die hebräische Literatur so wesentlich bereichert haben, näher einzugehen pflegt, so ergänzt er auch am Schlusse des zweiten Buches die literar-historischen Mitheilungen mit einem lehrreichen Resumé der Gutachten Sammlung Jakob Cohens, welche unter dem Titel pro vo bekannt ist. Im Anhange werden verschiedene Inschriften vom alten Friedhose mitgetheilt, aus den Jahren 1272—1751*).

^{*)} Davib (b. Ratan) Grünhut, (S. 54) Schwiegersohn Menbel

Das brittte Buch behandelt bie Rabbiner Jatob Jofua Kall und Abraham Liffa (1740-1769). In die Reit bes Erftermahnten fällt bie mächtige Bewegung, welche ber Amuleten=Streit bervorgerufen und ber auch nach Frankfurt verpflanzt wurde, ba gerabe auf biefen Rabbiner von allen Seiten bie Augen gerichtet waren, als Denjenigen, ber am erften berufen mar, ein Urteil pro ober contra ju fprechen-Berf. entwirft ein flares Bilb vom Streite und feinem Ausgange, wie von ben bamaligen Stimmführern, besonbers vom Rabbiner Jatob Josua Falt, von beffen Schriften er bann nach Absolvirung biefer geschichtlichen Bartie (S. 46-59) eine eingebende Analyse giebt. -Die Mittheilungen über ben Arzt Anschel Worms und sein masoretifches Werk (S. 63) mogen noch eine kleine Erganzung burd eine hanbschriftliche Rotiz, welche Wolf Beibenheim auf bem Borberblatte seines Eremplars bes nrn pon 3. Beilbronn gemacht bat, finben. Sie lautet:

אטר וואלף היידנהיים אף על פי שהטחבר הזה הדפים ספרו זה בשנת תקכיה והחכם רי אנשל רופא זיל הדפים ספרו סייג לתורה בשנת תקכיו מכל מקום גלוי הוא למעיין בזה שכמה דברים והלכות שבספר זה לקוחים הם מספר סייג לתורה בלשונו ממש. ושטעתי ממגידי אמת כי המחבר הזה ר' יוסף היה מתגורד זמן מה בק"ק פפרים ושאל מאת החכם רי אנשל ספרו סייג לתורה בעודו בכתב ידו והעתיק ממנו כל מה שהיה יכול להעתיק והקרים והדפים ספרו זה מבין חדות.

Hairaus erklären sich auch die gegenseitigen Animostitäten zwischen Worms und Heilbronn, benn auch Letzterer scheint gegen die Angrisse des Ersteren geantwortet zu haben, wie dies aus der Rotiz Joseph Zedners im Catalog des British Museum s. v. Heilbronn zu entnehmen ist; ferner das von Rapps, auch Mendel Homburg genannt, hat auch das Buch vervor wo ed. Frankfurt a. M. 1721 mit einigen Erstäuterungen versehen. Drei Jahre später wurde dort wieder eine Ausgabe desselben Buches veranstaltet, mit Commentar des David Apterode (so ist. S. 73 zu verbessern), bessen Sohn Salman dieses Buch zum Drucke befördert hat. Jakob Emden im pap einem I Rr. 160 macht Sinwürfe gegen einige Erstärungen, welche David Sinzheim, der ein Enkel des Commensatzors war, im mr w. Bl. 28 widerlegt.

Roeft im Catalog Rofenthals hebraische Abthlg. Rr. 929 angebeutete Material, welches mir nicht zugänglich ift.

Abraham Lissa als Rabbiner (1759 — 69), die Clever Get = Geschichte, welche gerade Franksurt zum Mittelspunkte des heißen Kampses machte, in welchem aber der Borstand, das Rabbinat und die Gemeinde einmüthig zum Rabbbiner standen, die Mitwirkung der Gemeinde, um der Berbreitung des Eisenmengerschen Werkes "Entdecktes Judensthums" entgegenzutreten, dies Alles sindet am Schlusse des dritten Buches seine aktenmäßige Behandlung. Im hebräischen Anhange werden Mittheilungen aus dem Gemeinde-Archiv gemacht und die Gradschriften (aus den Jahren 1688—1780) fortgesett. Bei der Inschrift Nr. 4392 S. 93 ist nach S. 45 mach nach nach nach memors buch heißt, statt mach nach lesen. —

Das vierte Buch, welches bes Interessanten sehr Vieles aus bem Beginne ber Menbelsohnschen Periode bietet, wollen wir s. G. w. in Berbindung mit der Fortsetzung, der wir mit besonderer Spannung entgegensehen, einer näheren Besprechung unterziehen. Berliner.

Recenfton.

Renaufgefundene Bibelhandschriften. Bericht an die Raiserliche Akademie der Wiffenschaften zu Petersburg. Bon Dr. A. Harkavy. 1884.

Ueber biefe altbiblifchen Fragmente in eigenthumlicher Quabratschrift, welche aus Rhodus ftammen, haben wir bereits im Magazin, Jahrg. 1884 S. 48 eine turze Mittheilung gegeben.

Der vorliegende Bericht hat zum Zweck, eine wissenschaftlich motivirte Frage über die Schtheit von biblischen Hanbschriften ben Männern der Bissenschaft zur Beantwortung vorzulegen. Der Berfasser selbst verfährt ganz objektiv; er ist nach den Erfahrungen, welche an die Namen Firkowitsch, Schapira und an die Moaditica erinnern, vorsichtig genug, ein endgültiges Urteil nicht zu fällen. Er ist aber bestrebt,

alles hierher gehörige Material aufzusuchen, um auf Grund besfelben bie Grunbe fur und gegen bie Echtheit naber ju entwideln. Es find 51 Sanbidriften und Fragmente, welche aus Pergamentblättern (ober Leberfellen) in Rollenform befteben und nur auf einer Seite mit einer eigenthumlichen Dinte beschrieben find. Die Schriftzuge bieten meiftens gang eigenthumliche Formen. Was der Verfasser hierbei aus bem Bebiete ber Balaeographie bietet, muß als besonbers merth= voll bezeichnet werben. Er tommt hierbei ju bem Refultat, baß bie Schreiber nicht nur eine eigenthumliche Schriftart erfunden und befeffen haben, fondern auch gang andere religiose Gebrauche beobachteten, als sonft Suben, Raraer und Samaritaner. Die Proben, welche aus ben abweichenben Terten gegeben werben, machen ben Ginbrud einer fpateren ungeschickten Correktur. Berf. ermittelt alle auf bie Infel Rhodus bezüglichen jubifche Daten (wobei für bas Sahr 1522 noch bas Lieb Abraham be Leons auf ben Kall von Rhobus f. Hamastir I S. 88 und für 1581 burch Lung, Jahrbuch I S. 171 gu ergangen mare), und menbet fich bann gu ber benachbarten Infel Cypern, um bort eine alte, noch im 12. Rahrhundert vorhandene Sette nachzuweisen, welche ftatt bes Freitagabenbe ben auf ben Sabbattag folgenben Abend feierten, wovon ber Reisende Binjamin bi Tubela berichtet. Berf. acceptirt die bereits vor 44 Jahren von Rapoport aufgeftellte Behauptung, bag ibn Efra bei feiner befannten Bolemit gu Gen. 1, 14 und im אינרת השכת nicht ben Rafcbam, fonbern biefe coprisoen Baretiter im Auge hatte. Auf bie Untersuchungen bes Berf. für bie fe bis jest unerledigte Frage werben von nun an weitere Forfdungen gurudgreifen muffen.

Berf. ift schließlich geneigt, auf biese cyprischen ober anbere ahnliche hareiter bie vorliegenden hanbschiften mit ber eigenthumlichen Schreibart und ihren Aenberungen zurudzuführen, wiewol er die Ansicht nicht unterbruden kann, baß bie Echtheit bes Fundes überhaupt manches Bebenken erregt.

Br.

Soeben ericien vollständig u. in allen Buchhandig, vorräthig: Karpeles, &, Geschichte der Jüdischen Literatur. 2 Bai (74 Bogen) gr. 8°. geh. M. 18.50, geb. M. 21,00. Berlag von Robert Oppenheim in Berlin.

In unferem Berlage ericien:

- Targum Onkeles, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis M. 15. I. Theil: Text, nach ed Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern 4 1/2 Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis 3 Mark.

Ad. Mampe, Berlin C., 50. Kurstrasse 50.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- אל בוכוכים p.rim שנרה נכוכים p.rim שנרה נכוכים p.rim ed. cum. praef. et adnot. M. Landau. 2 vol. Prag. 1831. M. 4.
- Mirahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A critica investigation. gr. 8 Berlin. 1883. M. 2.
- Wirafiam bar Chija. Bojn הניון הנפן משל Sittenbuch, nebst einer Abhanblung von S. L. Rapoport; nach einer Handschrift herausgegeben von E. Friedmann. Leipzig 1860. 8. D. 2.
- Bacatach, 3., Bon 300 3ur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warschau 1854. 8. 2 M. 50 Pf.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang durch bie Bibliotheten Staliens. Berlin. 1877. 8. MR. 1,50.
- Safu, Rich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erlautert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Berek. Berlin 1875. DR. 2.
- Chodowski, Dr. S., Rritit bes Mibrafch Schir ha Schirim, nach ber Münchener Sanbidrift. Berlin 1877. 8 M. 1.
- Efra, Abr. Ibn, Commentar ju Egodus, nach einer handichrift berausgegeben. Prag 1840. M. 2.
- Geferot, (ין (חתונית (חתונית) Die Judenverfolgungen in Speyer, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Handschift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8. D. 1.
- akkr. המוכיר, Hebräische Bibliographie, Jahrg. 3—21. Berlin. 1860—82 (ftatt 128 M.) für 78. Hamaskir.
  - Einzelne Jahrgange ausgenommen 1869-71 & 6 Mt.
- Seilbut, &. Ueber bie urfprungliche und richtige Gintheilung beg Decalogs. Berlin 1874. 8. 9R. 1.
- Aoldfeim, E., אורשור האישור בואס über Ches und Scheibungsrecht bei ben Juben und Richtjuben nach ben Auffaffungen ber Sabbucaer, Pharafaer, Raraiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8, (D. 4) D. 2.
- Sammlung jubifder Prebigten. Bb. IV. enthaltenb, Fest-Gelegenheitspredigten. Berlin 1869, gr. 8. DR. 3.
- Gott fieht! Reujahrspredigt, herausgegeben von Dr. M. Geiger. (lette Bredigt Solbheim's) Berlin 1861. gr. 8. 30 Pf.

- Freed, If, Braden Ing Britobeutit für Aerzie. (Albergi in 25 Exemplore), 8° Berlin 1886. Mt. 2.
- Abser, R., Der Segen Jatobs, mit besonberer Berückstigung ber alten Berfionen umb bes Midrasch, keitsch-hiftorisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte bes hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Ezegese. Berlin 1867. 8. 2 M. 50 Pf.
- Ashu, Dr. G., Die hebr. Hanbichriften best unganfichen Nationalmufenme in Best. 1877 8. M. 1.
- Lugatie, G. D., part Grabfchriften. Prog 1841. 8. Mt. 8.
- Magazin für die Bifenschaft bes Sudentinums mit ber hebr. Beitage INNE IND, herausgegeben von A. Berliner und D. Soffmann. Jahrgang 1876—85, Berlin 1876—85 a 12 M. (Reu eintretenbe Abonnenten erhalten bie früheren Jahrgänge jum ermäßigten Breise von 6 M. pro Jahrg.)
- Keimenides, Mos. Appt of Arthur Arthur Stiffine Ahora Jad Shafatah.
  8. vol. Berdin 1862—68. Hol. M. 80.
- Mandelffamm, Biblifche und talmubifche Studien. 2 20the Bertin 1861 gr. 8. D. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Kritik ber Quellen. 4) horas talmudicas.
- Aarens, Dr. S., Bur Schulpabagogif bes Talmub. Berlin 1866 gr. 8, M,1,50 Albrasa Misale, כרורש משלי Sectin 1861. 8. 60 Af.
- קראי ואיר, פּרָר וּאָרין. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficiles du livre de Moise au point de vie de la legique. I. La Gendee (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8 .M. 8.
- Ozer Tob, I'm 1918, hebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus Dandsschriften 2c. Jahrgang 1—9. Bertin 1876—85. M. 18.
- Plegner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiöfen Borträgen. 2 vol. Berlin 1837. M. 3.
- Jacut, Mos. phy Ind, das ältefte bekannte bramuatische Gebicht in hebr. Sprace. Zum ersten Male nach I Handichiften ebirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. 2.
- Steinschneiber, D., Die Schriften bes Dr. L. Jung. Berlin 1874. 8. 59. Bf. Donolo. Debr. Tegt Berlin 1866. gr. 8. 75 Bf.
- Stern, 3., Gottesflamme. Religible Reben über bie Festione, Bochenabfcnitte und verschiebene Gelegenheiten. gr. 8. Berlin 1872. M. 3.
- Talmud Bablionianm, Tractat Beradot, Tegt mit beutscher Uebersebung und Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. M. 15.—
   Dasseibe auf Belinverier M. 16.
- **Targum Ouksies**, herausgegeben und erläutert von Br. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Abeil: Tegt nach od. Gabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Loten, Einleitung u. Register.
- Viterbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M..
- 28offfein, 3., 12 Reben. 2. Ausgabe. Bertin 1866. 8, 1 M. 25 Pf.
- Zember, B., כמר על פורוש רש"י להמם' נררום ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Ab. Mampe, Berlin C., Aufftrage 50.

( ) ·

Magazin

für

die Wissenschaft des Judenthums.

Herausgegeben

noa

Dr. A. Berliner und Dr. B. Soffmann.

BODLILBR.

Dreizehnter Jahrgang.

1886.

Ameites Quartalbeft.

Berlin.

Ad. Mampe.

1886.

Digitized by Google

3nhaft bes zweiten Quartalheftes.

Abhandlungen:

•	seue
Die Sprüche Salomo's von Hermann Deutsch	65
Geschichte der Juden in England im XI. und XII. Jahrhundert,	
von Dr. S. Goldschmidt	101

Die Sprücke Salomo's

nach der Auffaffung der Weisen im Talmub und Mibrasch bargestellt und kritisch untersucht

non

Bermann Deutsch.

Bweiter Cheil.

Borbemertungen.

Die eigenthumliche Beschaffenheit jenes großen, vielum= faffenben Literaturgebiets, aus bem bie in bem folgenben Theile gusammengestellten Notigen gezogen find, geftattet uns nicht, lettere als erschöpfende und vollftanbige binguftellen. Bielmehr find wir überzeugt, bag ein geübter Blid und eine tundige Sand fiderlich noch mande, bas Spruchbuch berührende Saggabaftelle wird nachweisen konnen, die nach ben in ben Borbemertungen jum ersten Theile 1) bargelegten Gefichts= puntten in ben Rreis unferer Darftellung batte gezogen werben konnen. Doch sei bier bemerkt, bag viele folder Stellen in ben nun folgenben eregetischen Auslegungen ber Rabbinen mohl meniger aus Berfeben als aus absichtlicher Umgehung nicht angeführt worben fein burften. Bunachft find alle jene Stellen im Talmud und Mibraid, in benen bie Anwendung eines Sprudfates nicht bem natürlichen Bortverstande desselben, sondern blos der homiletischen Lehrbetrachtung galt, bier nicht weiter benütt worben ?); und eben=

¹⁾ Bgl. Theil I S. 8-11.

³) Wohl gibt es auch im Spruchbuche Stellen, in benen die Allegorie zur Erklärung des natürlichen Wortsinnes zu hilse genommen werden muß. So z. B. Sprüche IX, 1: "Die Weisheit hat ihr haus erbaut hat ihre sieben Säulen ausgehauen", mit welchem Ausspruche die, Rabbinen (Sabbat 116a) den Berfasser auf die sieben Theile der heil. Schrift, welche die sittliche Grundlage der Welt ausmachen, oder (Sandless, 11.

fo mußten viele andere Stellen, in welchen das haggabische Interesse das schrifterklärende überwog 3), von der Untersuchung in diesem Theile, in welchem blos die rein exegetischen Ersklärungen gegeben werden sollen, ausgeschlossen bleiben. Wir haben diesen Gesichtspunkt auch da im Auge behalten, wo wir ihn zu verlassen scheinen. Wenn wir, wie in Kap. 30, 17, eine Haggada erwähnen, in der ein Wort mit dem a Kehlebuchstaben wie ein gleiches mit a gedeutet wird, so geschah dieses in der aus der Form des Ausspruchs und dem Zusammenhange geschöpften begründeten Annahme, daß die Verstauschung aus abweichender etymologischer Aussallung des betreffenden Wortes, nicht blos zum Zwecke haggabischer Verswerthung geschehen sei. — Unerwähnt gelassen sind außers

hedrin 38 a) auf die sieben Schöpfungstage zurücklicken lassen, was einen ebenso passenden Sinn gibt, wie wenn spätere Ausleger unter den "sieben Säulen" die Siebenzahl der Erweisungen des Gottesbegriffs, die in Jesaia 11,2 namhast gemacht sind, verstehen.

³⁾ Unter dieser Kategorie verstehen wir Erklärungen wie c. II, 11:
"Bor Unzucht (πίσι = πίσι πωσι απώτ sie, die Beisheit, Dich" (Aboda Sara 17b), eine Erklärung die in unsern Text nicht gut paßt, wiewohl sie nore in der Bedeutung saßt, die bei diesem Worte ja unleugdar die herrschende ift. Auch c. V. 2: wird wird von einigen Auslegern (j. Miri das.) in diesem Sinne ausgesaßt, wie denn auch Graec. Venet. c. XIV, 17 nor dementsprechend (βδελογμία) übersetzt; vgl. noch c. XXI, 27 u. Delitzsch zu c. X, 23. — Ferner gehören dahin Erklärungen wie c. III, 26: πίσι απότ απότ απότ wird mit dir sein in beinen thörichten Handlungen" (Jer. Beah I, 1), wo im Sinne von δος Rohelet 7, 25 ausgesaßt worden; ebenso c. VI, 10: πίσι απογε απότ wenig Handelingung" in euphemistischem Sinne, wie amplexus (Midrasch), und ähnliche mehr.

⁴⁾ Wir können hier nicht eine Bemerkung untervrücken. Die beiden Rehlkopsspiranten n und n werden allerdings von den Rabbinen oft mit einander vertauscht (Berachot 36; Peßachim 89; Erubin 54; Sabbat 32; Jer. Chagiga II, I, Regilla I, 11; Menachot 110; Sanhedr. 108; Jalkut zu Hhl. 7, 3); allein eine nun pur ger desse von ist diese Berwechselung, wie die der Rehlbuchstaden überhaupt, nicht gewesen. Bon der Aussprache des n wird ausdrücklich überliesert, daß sie dei ruhiger Lage von Zunge und Lippen durch mäßiges Hervorstoßen des Luftstromes zu geschen hat (Schocher tob c. 62:

bem folde Stellen, in benen bie aus ber bezüglichen Anwendung fich ergebenbe Auffaffung ber Rabbinen mit ber allgemein angenommenen übereinstimmt, infofern biefer teine bearunbete gegentheilige entgegenfteht. Es ift 3. B. unnöthig hervorzuheben, daß die Rabbinen nur Spruche 6, 22 von "fprechen" herleiten, ebenso wie es überflussig ift, ju erwähnen, bag, wie bie alten Cobices und Nebersepungen, ebenso auch Die Rabbinen Spr. 28, 22 von gelesen, blos weil hitig, geftütt auf eine unklare lebertragung ber Siebenzig, von gelefen wiffen will. - Minber unwichtig ift es uns bagegen erichienen, auf die Stellen bingumeifen, in benen bie Citate ber Rabbinen balb bem Reri, balb bem Retib folgen, weil Die Beachtung biefes Berhaltniffes fur bie Textgeschichte nicht ohne Werth ift. Nach Zung 5) foll die Haggaba meift an bas Wort nach ber Beschaffenheit bes Buchstaben anknupfen; eine theilweise Bestätigung biefer Behauptung tonnten wir nur bei Anführungen von Schriftverfen in ber Mifchna) ent= beden; bagegen zeigte uns bas Berhältniß ber Citate im Talmub und Mibrafch gerade bas Gegentheil, baß fie nämlich meift nach bem R'ri ju geschehen pflegen, wie biefes richtig schon Frommann 7) angegeben bat. Auch die spanisch= arabifden Grammatifer, wie Sagbig und feine Nachfolger, bielten fich zumeift an bas Reri, wiewohl fie auch oft, nach bem Bei-

⁵⁾ Die gottesbienftlichen Bortrage ber Juben S. 325 Anm. d.

⁹⁾ Als Beifpiele hierfur tonnen die Difcnoth Bechorot I, 7; Sota V, 5 u. a. gelten.

⁷⁾ Opusce. philol. I, 21.

spiele ber Mibraschim, beiben Lesarten einen Sinn abzuges winnen suchen. Auch in ben Büchern ber Chronik ift bie Erscheinung bemerkt worben, baß sie ba bas Keri haben, wo bie ältere Quelle ein K'ri und ein K'tib hatte, und auch ber alexandrinische Text bevorzugt bas Keri. Bur Feststellung bieses Verhältnisses bei ben Ansührungen ber Rabbinen etwas beizutragen, kann baher nicht ohne Werth sein.

¹⁾ S. Emald-Dutes, Beitrage jur Beschichte b. Ausleg. II. S. 84.

^{*)} Frankel, Borstubien 3. d. Septuaginta S. 204 ff.

Die exegetischen Erklärungen der Rabbinen in den Talmudim und Midraschim zu den Sprüchen Salomo's

Erftes Rapitel.

beruhenben Sittigkeit, verspricht bann passend V. 3 bie Erlangung von מוסר השכל, von "Einsichtkzucht" (Trg. בדרותא סברותא), d. i. solcher Zucht, welche nicht aus Anerzogenheit und Gewöhnung, sondern aus bewußtem Pflichtgefühl fließt.

- לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומומה. Im Talmub (Reritot 9a) wird ber Ausbruck on in echt rationeller Art und Beife zu erflaren versucht. Es wird zunächft barauf bingewiesen, bag on bie Einfalt und Unerfahrenheit sowohl (Spr. 8, 5; 9, 6; 19, 25), als auch bie Thorheit (Daf. 1, 22; 3, 2; 14, 18; 17, 12), bewußte wie unbewußte, bezeichnet. Stammwort wird ann "überreben", "verführen" angegeben: אין פתי אלא לשון פתוי. כמה שנאטר וכי יפתה איש, und bie laut= verwandten Worte und und werden von bemfelben Stamme abgeleitet. Intereffant ift folgende Erflarung: 200 פתי לנער פתיא bebeutet bier, b. b. b. bebeutet Rnabe, ähnlich wie das arabische فتح (Midr. rabba I. B. M. c. 87; II. B. c. 10). Sicherlich foll burch biefe Auslegung in a bem Ausbruck in b entsprechen und baburch im Sate ber parallele Gebankenrythmus, wie in ben anberen, bergestellt werben (vgl. Sanbebrin 116a; Jalfut ju Bf. 116). In ben späteren Dichtungen findet man oft von 3u= fammengestellt; bann foll סחי im Gegensate gu שונה ben Berführten und mit Abficht Sündigenden bezeichnen, wie biefes R. Rofef Rosman in feinem Commentar zu ben Bufgebeten (Selica 38) gut aufgefaßt bat.
- 5. חבלות המנו חמלים המל לפת Rabbinen mit חבלות "Seil" zusammen und bedeutet: die vernünftige Behandlung einer
  Sache, die durch Berknüpfung und Aneinanderreihung der
  Sedanken, gleichsam wie durch Seile, geschieht. Siehe Meiri
  z. St.: עד מואר המלה סוסק חבל בחבל ... עד
  הוא שדרשו רו"ל על זאת המלה סוסק חבל בחבל ... עד
  הוא שדרשו רו"ל על זאת המלה סוסק חבל הובל בחבל ... עד
  הוא שדרשו רו"ל על זאת המלה סוסק חבל בחבל ... עד
  הוא שדרשו חו"ל על זאת המלה סוסק חבל בחבל ... עד
  הוא שדרשו רו"ל על זאת המלה סוסק חבל בחבל ... עד
  הוא שווסלים בחשבות ... עד מושבות gleichem Sinne bemerkt
  Eahen: "conclusions raisonables de חבל pilote, câble; la vio
  est comparable à la mer sur laquelle le pilote dirige son
  vaisseau." In Wajika rabba c. 21 werden zuerst verschiedene
  Auslegungen des Wortes versucht, dann heißt es: מרי יוחק בקברניםין
  הוא בקברניםין

erklärt, d. h. dem Sinne entsprechend davon abgeleitet.

- 6. Ueber מליצה und מליצה f. bas Machmort.
- - בי חנם מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף.

"Umsonst ist bestreut bas Net in ben Augen aller Besstügelten", "umsonst" weil die Bögel bavonsliegen, und der Bogelsteller seinen Zweck nicht erreicht, so hat Raschi und so haben auch die Rabbinen Sota 38 b den Sat aufgefaßt. Anders jedoch Ibn Esra I., Umbreit und Ewald, die wurd zusch zusch zusch zusch zusch zusch deint das Netz umsonst (ohne böse Absicht) bestreut, und er gehet darum in's Berderben.

בעליו לח. כן ארחות כל בעע בעע את נסש בעליו יקח. Db בעליו מנו בעני בעע בעע בעע את נסש בעליו יקח. Der LXX., ober ber Sat als Fortsetzung von B. 16 zu gelten hat, in bem Sinne, daß der Gewinnsüchtige vom Rauben zum Morben gebracht wird, war bei den Rabbinen (Baba Kama 119a) strittig. (Nach letzerwähnter Ansicht bliebe allerdings schwierig, wie hier der Mord, zu dem doch B 10 und 11 die direkte Aufforderung erging, blos als warnende Folge hingestellt werden kann).

Zweites Rapitel.

- 5. ... 7 את חברן את הבין מאח או der Nachsatz lautet nicht, wie nach ben vorangestellten Bedingungssähen zu erwarten: dann wirst du die Weisheit, die du suchest, sinden, sondern bezeichnet als Ersolg des Aingens nach Weisheit die Furcht Gottes, was den Rabbinen Anlaß zu der Bemerkung gibt, daß die bibl. Anschauung in der weitesten Durchforschung der verschiedenen Wissensgediete nicht ein Mittel, das ab von Gott, sondern im Gegentheil ein solches, das zu ihm hinssuhrt, erblickt (Jer. Berachot IV, 4; Babli das. 33 a, Abot d. R. Nathan o. 4).
- 7. אין עסון אלא חורה Die Auslegung bes Mibrasch יְצְפּוֹן אַלּא חורה (Rabba V. M. o. 1) und andere Auslegungen daselbst gehen auf das Ketib zurück, das auch die neueren Ausleger bevorzugen (besser liest man wohl im Midrasch: אין חושיה).
- כי תכא חכמה כלכך ודעת לנסשך ינעם. Die Ausleger find uneinig darüber, wie ינעם חמלה לפח Femininum זען און דעת חמלה לפח המל חמלה משל חמלה המל חמלה המל חמלה המל חברה שהם בינעיביו אותך ואת דעתך האת דעתך האת דעתך האת דעתך האת דעתך האת דעתך משהם בינעיביו אותך ואת דעתך מסידים על חכמה לנסשך ינעם שהם בינעיבים שהם בינעיבים שהם בינעיבים שהם מסידים בינעיבים שהם בינעיבים בינעיבים שהם מסידים בינעיבים בינעיבים בינעיבים בינעיבים בינעיבים שהם מסידים בינעיבים בינעיבים בינעיבים שהם הדעתר בינעיבים בינעי
- 11. ממסה "Ueberlegung" (Mibr. z. St.), nach einer andern Erklärung im Talmud jedoch (Aboda S. 17b) ift gleich קוקטה "BorUnzucht bewahrtsie (bie Weisheit) bich."
- 16. אשה זרה זוה übersetzen die LXX umschreibend als die personificirte Sünde, und ebenso fassen den Ausdruck die Rabbinen zu Aboda S. 17a, Abot d. R. Nathan c. 2. Im Midrasch rabba (IV. M. c. 9 und 13) jedoch werden die Worte wörtlich genommen und auf das fremde (nicht Ehe=) Beib bezogen, mit Beziehung auf die Sätze 5, 3, 20; 7, 5 u. s. Die sittenlose Frau heißt dann זרת und העריה weil die Ausländerinnen als unkeusch und sittenlosgalten (Ihn Esra I).

- Bgl. I. B. M. 24, 1; 26, 34; 27, 46; 28, 8. I. B. b. Könige 11, 1: Efra 9, 10. Nehem. 13, 7 und sonst. Bglauch Raschi zu Jes. 17, 10.
- 29. pur das Land nämlich, welches ihnen auf Erben zukömmt (Jaktut I. No. 885), nicht gerade Kenaan, als das verheißene Land. Die in den Spruchsägen angekündigten Belohnungen der Tugend und Bestrafungen des Lasters werden überhaupt nur selten von den Rabbinen mit dem Hinweise auf das Jenseits erklärt, wie wir dieses Sprüche Salomo's Theil I. S. 89 ausführlich nachgewiesen haben.

Drittes Rapitel.

- 3. Just nach Aufschling der Rabbinen auf die B. 1 erwähnten "Borschriften und Lehren" zurück (Abot d. R. Nathan c. 23). Es ist zu verwundern, daß sie das Redebild nicht mit dem Hinweise auf die Borschrift der Tefillin (Ex. 13, 16; Deut 6, 8) ersklären.
- קרָן gibt ber Talmub (Erubin 54; Taanit 7a) 8. mit בני מעים wieber; er faßt שררן bemnach wie שררך Hobel. 7, 3 in ber Bebeutung von "Nabelftrang", bier im Sinne bes Leibesbestandes überhaupt (vgl. Ez. 16, 4). Rwar gibt ber Mibrasch an mehreren Stellen שַהַר mit סָבָה wieber (Bajifra rabba c. 12; Bemibb. r. c. 10; Debarim r. c. 8; Schocher tob. c. 19); im Tanchuma (Abich. Jethro) wird es jeboch ausbrudlich mit "Mabel" erflart, und fteht ber Ausbrud bemnach hier im Sinne bes gangen beilungsbebürftigen Körpers 3m Mibraich Jaltut g. St. wird gu bem Borte blos bie Bebeutung angeführt, bie ihm Berefchit r. c. 57 gibt: nach biefer ift שַרֶך wie שָרֶך (bas aus שָׁרֶךְ (bas aus שָׁרֶךְ מעות אוות מצאתי אוום מצאתי Mum. 11, 11; שריחך Ser. 15, 11 fur אוריתן) ju lefen, und ber Sat ju über= fegen: "Beilung ift fie (bie Gottesfurcht) beinem Fleische" und in noch weiterem Sinne: "beinen Anverwandten", in= bem ber Mibrasch שאַר im Sinne von בשור Lev. 18, 12;

- Gen. 37, 27 auffaßt und ihm hier auch diese weitere Bebeutung gibt. Man muß nach dieser Auffassung an eine LA. לשרך benten, wie, nach hitzgig und Ewald, sie auch die LAX und die Beschito gehabt. Nach dieser LA. fällt der Satzebanke mit IV, 22b zusammen.
  - 10. Ueber die Schreibung von איז vgl. Th. I. c. V, 3.
- 9. כבר את ה' מהינך של bezeichnet Wohlhabenheit, körperliche wie geistige, baher die Auslegung des Sates in der Pekika: ערב עבור לסני מהיים מרוץ בעריות. קולך ערב עבור לסני מהיים מרוץ בעריות. קולך ערב עבור לסני מהיים, und ist es unnöthig, anzunehmen, die Deutung der Rabbinen sasse הוגף was auch im Jeruschalmi Peah I, 1 nicht ausdrücklich steht. Die Präposition op wird an letztgenannter Stelle partitiv ausgesaßt, vgl. Lev. 27, 30; Deut. 26, 2.
- 12. תאב אח כן ירצה מעל מעל הואלים מידה מעל הואלים על ירצה. אמל Helativpronomen אישר ergänzt wissen. Letteres scheint auch die Ansicht der Rabbinen, welche überseten: "und wie ein Bater den Sohn (straft), der ihn dann besänstigen wird", so hat die Leidensprüfung Gottes nur die Rücksehr zu ihm zum Beweggrund (Tanchuma Anf. אישרו; Schocher tod. c. 94). Nach dieser Auffassung müßte jedoch הואלים stehen, weshalb man wohl bester ihre Auslegung ohne Hinzussügung von אישר so auffast: "und wie ein Bater den Sohn willig macht." Intersant ist eine Stelle im Midrasch Schocher tod. Dort heißt es: אל הכאב אלא הכאב וופלפרנים, sondern ließ vielmehr הולא וכאב וופלפרנים, sondern ließ vielmehr הולא ובאב פרצומדו הול מעל מעל הולא של הפאב וופלפרנים.
- 16. ארך ימים כיטינה בשטאולה עושר וככוד. Mit Beziehung auf Kohelet X, 2, wo die "Rechte" ein Bild des Schick- lichen, die "Linke" des Unschilchen und Verkehrten ist, wird ישימאל im Sate so aufgefaßt: In ihrer Rechten (für den nach rechts sich Wendenden) hat die Weisheit lange Dauer glücklicher Lebenstage; in ihrer Linken (für den nach links sich Reigenden) Reichthum und Ehre, die das Lebens-

glūd nicht verbürgen und oft bas Gegentheil erwirken (Sabbat 63a; B. Batra 22b; Mibr. r. I. M. o. 59; IV M. o. 22). Die linke Hand ist auch sonst im Talmud ein Bilb der Schwäche (Menachot 37a), wie die linke Seite übershaupt ein Bilb des Bösen. Bgl. Midrasch Mischle c. XII: אלו שני כליותיו של ארם שמיעצין לו אחת למוכה ואחת לרעה. של מוכה.

Desgleichen lautet ein von R. Elafar b. Jehuba (Roteach c. 1) angeführter Mibrafd: גן עדן מימין וניהנם משמאל. גו עדן מימין וניהנם ber rechten Seite liegt bas Parabies, auf ber linken bie Hölle", auf welche Stelle in ben Buggebeten (Selicho 99) Bezug genommen wirb, mas bie Ausleger g. St. migverftanben haben. Aehnlich werden im Roran die Frommen: Gefährten ber rechten Sand, bie Gottlofen, folde ber linken Sand ge= nannt (Koran LVI, 8). Wir ermähnen biefes Alles nur, um bie Bermuthung zu begründen, bag ber in ben LXX nach c. IV, 27 fich befindende Rusas: όδους γαρ τας έχ δεξιών οίδεν ό θεύς u. f. w., ber an biefer Stelle als erläuternber Rufat gang unpaffend ift, wie biefes bereits Emalb, Sigig, Lagarbe und Delitich erfannt, mabriceinlich erflärenbe Ausführung unfres Berfes fein foll, sowie ber barauf folgenbe: adros de opsas ποτήσει τάς τροιχάς σου u. f. w. erläuternde Erganzung von B. 17 unfres Rapitels fein burfte. Der Text ber LXX gu ben Sprüchen ift fo reich an Berfchiebungen und Berfetjungen (es liegen manchmal Theile ein und besselben Spruches weit auseinander), daß berartige Annahmen nicht unberechtigt find. Indem die alexandrinische Uebersetzung ben Weg nach rechts Wahrheit nennt, bie Gott tennt, bas Abweichen nach links aber Berkehrtheit, will fie unserem Berfe bie Auffaffung geben, die er auch nach ber Auslegung ber Rabbinen bat. Bemerten wollen wir bei biefer Belegenheit, bag bie Gym= nosophiften bem Linken in ber Belt bem Borgug einraumten (f. Chwolson, Szabier II, 222), und ebenso beißt es im Josippon (c. XI), die linke Seite bes Menfchen fei, als bie nachfte jum Bergen, auch bie beffere.

19. בחכמה "mit Weisheit", bie als göttliche Eigenschaft

babet thätig war, wie uch 25, 65, 7; nach einer anderen Auffassung (Chagiga 12a; Bereschit r. c. 1): "wegen ber Weisheit" (vgl. Jerem. 10, 12; Ps. 104, 24), was ber Fortzgang bes Sages bestätigt.

- 26. יהיה ככסלך מי wird gewöhnlich übersett: "Gott ist bein Bertrauen", בְּסֶל bem Sinne nach wie in Pf. 68,5. Die Bulgata hat in latere tuo, von בְּסֶל Lende, Seite, Pf. 49, 14. Die Rabbinen bemerken בכל אסר ברברים שאחה כסיל "Gott wird mit dir sein auch in beinen thörichten Handlungen" (Jerusch. Peah I, 1) und leiten to demnach von הבל "Thorsheit" Roh. 7, 25 ab; ihrer Ansicht folgt auch Meäri. Nach dem Grundbegriffe des Stammes הבל עם, der von dem der Fleisch und Fettfülle ausgeht, paßt er ebenso gut zu den Begriffen der Schwerfälligkeit, der Trägheit, als auch zu denen der Zuversichtlichkeit (Del.)
- 34. Nach ben verschiedenen Auslegungen der Rabbinen (Joma 38b; Bereschit r. c. 38 u. s.) ist בא im Sate hypothetisch zu sassen, an einer andern Stelle im Midrasch jedoch wird es wie als nicht vorhanden übergangen. S. Midrasch r. IV. M. c. 11: אם ללצים-ארמיים שהם מתלוצצים על ישראל הוא יליץ עתיד הקיבה למרד להם כמרחם. ולעניים אלו ישראל שהם עניים ... "Spöttern wird er spotten" das sind die Heiben, die Gott einst dem Spotte preisgeben wird, "den Beschenen giebt er Ansehen" das sind die Jeraeliten, die arm (gebrückt) unter ihnen leben". In vur trägt diese Deutung auch dem Ktib Rechnung.
  - 85. קלח מרים מרים מרים המילים מרים קלח . Faßt man phy als Dbjett, fo

bietet sowol die Bebeutung des Particip ביים, sowie seine Singularform große Schwierigkeiten, die mit dem Hinweise auf 3, 18; 28, 1 nicht behoben sind. Der Midrasch Jalkut saßt es dennoch so, indem er übersett: "Thoren, sie heben Schande für sich ab" (יבים בחלקם קלון וכוי), und in gleichem Sinne wird der Bers von Rasch, Ralbag, Michaelis u. a. erklärt. Nach einer andern Ausstührung im Midrasch jedoch ist phy Subjekt und zu überseten: "und Thoren — die Schande hebt sie hoch", macht sie bekannt, damit, indem ihre Schmach sichtbar, ihre Beschämung allgemein werde: אלו דהן ואבירם שהותירו את הכון דכתיב וירם תולעים שהיו יוצאים מתוך המשל אובר במקום שהליסמים... המשל אובר במקום שהליסמים... המשל אובר במקום שהליסמים. אלו געונו מולצים בו המשל אובר במקום שהליסמים. המשל אובר במקום שהליסמים, sowie viele neuere Ausleger nehmen pha als Subjekt.

Biertes Rapitel.

- 8. מלסלה vom Stamme אם פרופים אל פרופים מלסלה im Sinne von talmubischen Sprachgebrauch kommt auch סלסול im Sinne von "Erhöhung" vor (Kibbuschin 48a; Bechorot 30b). Für מעלה מעלה ומעלה ומעלה הוא בסרה (Ribbuschin 48a; Bechorot 30b). Für מעלה ומעלה ומעלה ומעלה ומעלה ומעלה ומעלה ומעלה וומעלה וומעלה
- 10. שמע כני וקח אכרי. Dazu wird Wajikra r. c. 30 bemerkt: יוקח אכרי-הרכה לקידות צויתי אחכם; es läßt bieses ver= muthen, baß sie לקח לקח gelesen; auch Lagarbe, Anm. zur griech. Uebers. der Proverbien €. VII, nimmt biese LA. an.
  - 18. S. Theil I. c. V Mr. 4.
- 23. משטר "ber Gegenstand vorsichtigen Meibens", bas, wovor man sich zu hüten hat, sind nach Jeruschalmi Kidduschin I, 7: die göttlichen Verbote (מצות לא תעשה), nach Del. bezeichnet

hier ben Gegenstand respektvoller Wahrnehmung, Das, was man zu hüten hat; ber Sprachgebrauch läßt beibe Bebeutungen zu, die auch Tanchuma (Anfang KUI) in dem Worte sucht.

- 24. באחים אלים "Berkehrtheit ber Lippen", vom Stw. nd oben 3, 21 u. s. Gut bemerkt ber Mibrasch: שהוא מדבר אחד בלב אחד בלב "bieses bezeichnet Einen, der mit dem Herzen anders als mit dem Munde spricht. Es ist besser, die Bereberbtheit tritt offen auf, als daß sie sich unter der Maske der Heuchelei verdirgt (Jes. 32, 6). In anderem Sinne wird nd im neuhebräischen Mischnastyl gebraucht; s. Mischna Kislasim IX, 8.
- עניך לנכח יבישו 25. שניך לנכח יבישו warnt ebensowol vor Zerstreutheit und unnühres Umhergaffen, als es unverwandte Richtung auf ein bestimmtes Ziel empsiehlt: מעוך לנכח יבישור בשעה שאתה (Midr. 3. St.). עומר בחסילה שחכרון לכך . . (Midr. 3. St.). המירן לכך המשלה משפונות 18b die Augenlider, Targ. חמריך, nach anderen (s. Meiri u. Mezudot 3. St. und vgl. Targ. zu Jerem. 9, 17, Kimchi u. Mez. das.) bezeichnet das Wort den Augapsel.
- 26. odo "mäge", ober "miß ab" (Moëd Katan 9a), vgl. Pfalm 58, 3 und 78, 50.

Fünftes Rapitel.

6. ארח חרים סן חסלס נעו מענלחיה לא חדע "den Weg des Lebens, damit du ihn nicht hin= und herwägst, deshalb schwanken sebens, damit du ihn nicht hin= und herwägst, deshald schwanken sind unbestimmt gelassen) ihre (der Lebenswege) Geleise, daß du es nicht wisses". So haben die Rabbinen den Vers aufgesaßt, dessen Gedanken sie mit den Worten ausdrücken: מלמול הקביה מיון שכרן של מצוח כרי שיעשו אותן כתום "Gott hat undesstimmt gelassen das Maß der Belohnung, das auf die Gutsthat solgt, damit man alle Gedote und Sittlichkeitslehren mit gleicher Liebe übe" (Jerusch Beah I, 1; Kiddusch I, 7; d. Moöd Katan 9a; Midrash zu V. M. c. 6). Dieser Erstlärung schließen sich auch die jüd. Ausleger (Rasch, Ibn Esta I., Levi b. Gerson) an und ebenso Chr. B. Michaelis, welcher übersett: viam vitae ne forte expendas, vagantur

9-10. Als Folge bes unfittlichen Lebens ftellen nach ber Auffaffung bes Mibrasch (Rabba IV. M. c. 9) bie Berfe 9-10 Die Drobung bin, bag ber fich ihm Ergebenbe feinen und und feine שנים, feine כח und עצבים an אחרים, זרים und נברים ver= lieren werbe. In B. 10 finden bie Rabbinen ben Gebanken ausgesprochen, bag Unfittlichfeit ben Staat untergrabt und Fremben in die Sände liefert. דים כחך ist ihnen gleich ber Androhung V. M. 28, 30: סרי ארטתך יאכל עם אחר (vgl. Bef. 5, 17), und ועצביך כבית נכרי bem Gebanten nach verwandt mit ber anbern Strafandrohung bas. 28, 48: תעברת את איכך, und ist bemnach ju übersetzen: "Und bein Müben (wird fein) im fremden Saufe", b. h. mabrend frembe Berren beinen Befit für fich nehmen, wirft bu unter ihrer Berrichaft, ober gar als Erilirter in ihrem Lande bir beinen Bebarf erarbeiten müffen. Weber sprachlich noch sachlich läßt fich gegen biefe Erklärung Etwas einwenben. Das Gefühl für bie nationale Erhaltung mar in ber Bruft jebes Gingelnen lebenbig genug, als bag ein fold mahnenber hinmeis auf bas Berjagt= und bas Berbanntwerben aus bem Baterlande nicht angebracht gewesen sein follte (f. Delitich ju c. X. 30), und wäre blos bagegen zu erinnern, daß bie folgenben B. 11-14 nur von ben bitteren Folgen ber Unjucht für bas bamit be= haftete Einzelleben, nicht bas ber Befammtheit, reben.

16-17. Den Biberfpruch, welchen Sig., Em., Bodl.,

Berth. u. a. in biefen beiben BB. gefeben, haben auch bie Rabbinen bemerkt, und fie bruden fich barüber (Taanit 7a) mie folgt auß: ר' הצינא בר חמא רמי כתיב יפוצו מעינתיך חוצה וכתיב יהיו לך לברך "R. Chanina ben Chama hat auf ben Widerfpruch hingewiesen, ber in ben Spruchsätzen liegt, wenn es einmal heißt: "Lag' beine Quellen nach auswärts fich ergießen". bagegen bas andere Mal: "Mögen fie bir allein bleiben", und er hat diefen Wiberspruch burch symbolische Auffaffung ber Berfe gelöft. Biel einfacher loft fich berfelbe jeboch burch bie finngemäße Auslegung, welche bie Gage in ben Abot b. R. Nathan o. 3 erfahren. Dort beißt es (mit Bezug auf biefe beiben Spruchfate, wie ber Busammenhang ergiebt) : ר יהושע אומר שא אשה בילדותיך ושא אשה כזקנותך. הוליד בנים בילדותך והוליד בנים בזקנותך. שנאטר כבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח "R. Jofua findet hier die Lehre: Strebe nach ber Ebe in ber Jugend, und erftrebe fie noch im Alter; zeuge Rinber in ber Jugend, und zeuge folche im Alter, wie es Robelet XI, 6 (ber Sat wird mit Beziehung auf die Bethätigung ber Beugungstraft innerhalb ber vom Gefet gezogenen Schranken Rebamot 62a, Mibrafc r. I. M. c. 61 verstanden) beift: "Am Morgen fae beine Ausfaat, und lag' auch am Abend beine Sand nicht rubn, ba bu nicht weißt, welches gerathen wird und ob nicht Beibes zugleich gut fein wird". Die bier im Sake erwähnten סלנים und סלנים find bemnach bilbliche Ausbrude für bie mannliche Beugungefraft (Num. 24, 7; pal. auch Rafchi ju Jef. 33, 16 und Gefen. ju 48, 1) beren freie, uneingeschränkte Meußerung innerhalb bes ehelichen Berbaliniffes empfohlen wird, gang abnlich bat auch Del. biefe Worte aufgefaßt und erklart. Dan hat bemnach nicht nötbig, mit ben LXX אל vor שני zu ergänzen.

- 18. Ueber bie Auffaffung bieses Berses s. Th. I. S. 68.
- 19. באהבחה חשנה חשנה שנה שודה משנה מחלה משנה ממר שנה מון שנה מון שנה שנה שנה שנה און שנה שנה באהבחה (ה. Rasch) aus bem arab. הריב, bessen III. F. gleich pop "beschäftigen" ist, erklärt, ebenso nimmt es Meïri 3. St. und Salomo b. Melech (vgl. Kimchi unter שנה או בו אונה) או כ. XIX, 1. Die Rabbinen (Jerusch. Berachot V, 1) leiten es

won wie "abirren", mit zum bilblichen Ausbruck bes Gebankens: von einer Sache so eingenommen sein, daß man alle Gedanken nur auf biese hat und in allem Andern irrt (vgl. die Schilberung bei Maimonides im More ha-Nebuchim III, 51 und in den Hilchot Teschuba c. 10, 3). Aehnlich haben R. Moses Kimchi, Chajjug und Meiri (B. 20) das Wort erklärt. — Bei rin hält sich die Auslegung der Rabb. an der überlieserten LA., und nicht an der Umschreibung einzelner alter Versionen pellae, der hier sogar Malbim solgt. Ueber den Anstoh, den man in solch sinnlichen Bezeichnungen sand, ist Th. I c. 2 Anm. 11 gehandelt worden.

Sedftes Rapitel.

- 1. Die Form bary läßt ebensogut die Deutung zu: bürgen für Jemand, als auch: bei Jemandem. Der Midrasch in ben verschiedenen Anwendungen des Sates (Erob. r. o. 27; Schocher tob c. 18; Jalkut z. St.) nimmt abwechselnd beibe Erklärungen an.
  - 3. לך החרסם ורהב רעיך. Die talmubisch = mibraschische Erflärung von הרכה -- רהב, nimm in Menge beine Freunde binju", biecreditirt - fo fdreibt Delipfd - fich foon baburd, baß fie die Erklärung bes החר סם (יר) solve palmam (manus), b. i. gable, mas bu tannft, neben fich bat (b. Joma 87a; b. Batra 173b; vgl. Befacom 118b). -Bir glauben, bag bie Erflärung ber Rabbinen: ורהב רעיך-הרבה עליו רעים, -- wohl veranlaßt burch bas plene geschriebene רעיך (f. Rafci), -- רבה gar nicht wie הרבה nehmen will, fonbern nur Umfdreibung für bie gewöhnliche Bebeutung "bestürme" ibn (ben Freund, ober: burch Freunde) fein foll (f. Ebeles 3. St.) Bas nun bie von Del. beanstanbete Er= flarung von para betrifft, fo hat er überfeben, daß es bie Rabbinen an anderer Stelle gang in feinem Sinne aufgefaßt haben. In Mibrafch r. II. M. c. 27 beißt es biesbezüglich: ,התרסם באבק רגליהם והטליכם עליך. שנאטר ורהב. ואין רהב אלא טלכות b. h. po recedentet: sich treten lassen, und rene mache ihn groß, ertenne feine Macht über bich an. Bal. noch Schocher 1886. II.

- tob o. 8. Demnach stimmt bie Erklärung ber Rabbinen hier mit ben meisten ältern und neuern Erklärern bes Sates überein.
- 10. Dieser Bers nach Mibr. r. 5 M. c. 8. Nachahmung ber Rebe bes Faulen, mit welcher er ben Warner abzuwehren sucht, nach Raschi, Merri u. a. bagegen Fortsetzung bes ironischen Zurufs. Eine andere Erklärung bes Mibrasch: "wenig schlafen, wenig schlammern, wenig die Hände verschlingen bann kommt wie ein Wanderer bein Haupt (אשך באשך באשך באשך (שום הוא שום bir sehlt, (bie Erlösung) wie ein Schildbewaffneter" ist eine die Hoffnungen und Zeitstimmungen wiedersspiegelnde Haggada, s. jedoch die Vorbemerkungen Anm. 3.
- שש הנה שנא הי ושבע הועבות נסשו. In ber Muffaffung biefer Form bes Bahlfpruchs, bie in ben Spruchen (außer 30, 5, 18, 21, 29) nicht mehr vortommt, bifferiren Die Anfichten der Rabbinen. R. Meir will biese Art der Rede fo aufgefaßt wiffen: biefe feche (bie in B. 12-15 genannten) Dinge haffet Gott, und fieben (bie barauf folgenden) find feiner Seele ein Abicheu; nach ben anbern Belehrten ba= gegen mare ber Sinn bes Sages: Sechs Dinge finb's, welche (הנה ift der Mominativ zu bem in שנא verborgen liegenden Relativ) Gott haffet, und fieben find feiner Seele ein Grauel, b. b. bas fiebente ift bas ihm am meiften (Bon Reueren vertritt Sitig Die erfte, Delitich bie zweitermähnte Anficht). Leviticus r. c. 16: שש הנה וכן' רים ורבנן. רים אמר שש ושבע הרי הן יינ. ורבגן אמרין שבע מקיימין. ישבע דכתיב זו שביעית שקשה כנגר כולם חה וכרי; vgl. nod Mibrafd Mifchle g. St. und bie Bemertung bes R. Sfat Cobn in feinem Commentar bagu.
- 26. כי בעד אשה זונה עד ככר לחם ואשת איש נשש יקרה תצור ... Die Siebenzig, bas Targum und die Peschito übersetzen ben Satz antithetisch; nach ihrer Auffassung spricht a von der Buhlerin, deren Genuß schnell vorübergehend, wie der eines Brodtuchens, ift, bagegen sagt b ist die Liebesfreude mit der rechtmäßigen Gattin von anhaltender, steter Dauer. Bgl. zu diesem Gedanken die syr. Uebersetzung des Buches Sirach 26, 23.

Diefes icheint auch die Auffaffung bes Sages bei ben Rabbinen gewesen zu fein, ba fie in Anlehnung an benfelben (Sota 4a; Bereschit r. c. 41; Tanchuma ww) lehren, ber Bergleich ber Buhlerin (11ch) mit einem Laib Brob (cor cha) wolle bie Rurge bes Genuffes anbeuten, ben ber fträfliche Bertehr mit ihr bem Lüftling bietet: (שיעור פומאה) סלימו אומר כדי שתושים ירה לסל למול ככר. ואיעפי שאין ראיה לדבר זכר לדבר. שנאטר כי בעד אשה זונה עד ככר לחם. Rwar läßt biefe Form bes Ausspruchs ber Beisen auch die Deutung zu, wonach nicht von ber turgen Dauer bes Genuffes, sonbern von ber Schnelligfeit, mit ber die funbhafte Reigung gur verbrecherischen That übergeht, bier im Berfe bie Rebe fei. Derfelbe mare bemnach nicht antithetisch, auch nicht zweiglieberig, sonbern als einzelner Sat zu faffen. cyr mußte bann in feiner ursprünglichen und erften Bebeutung "Entfernung" (vgl. arab. (un) von ihnen genommen worben fein: "Denn ber Abstand ber Sure (b. b. bis gur Sure) ift ber Abstand gum Laib Brob, und die verheirathete Frau (vgl. אשת איש 3 M. 20, 10) fangt ein theures Leben". Der Sinn bes Sages ift bann: So ichnell, wie die Sure einen Laib Brob nimmt, fo fonell verführt fie einen Menfchen. Der Gebante ift bann nur hingeworfen, ohne näher ausgeführt zu fein, wie öfter in ben Spruden. Der (unfittliche) Beidlechtegenuß wirb ja auch fonft mit bem Effen verglichen (Spr. 30, 20; vgl. Rafchi zu I. M. 39, 6; II. 2, 20), weshalb biefe Erklärung nicht gang abzuweisen fein burfte. Jebenfalls icheint biefes bie Ansicht ber Rabbinen gemefen ju fein, bie aus biefem Sate folgern, bag bas Alleinsein eines Mannes mit ber Frau bes Andern, wenn auch nur fo turge Reit, als er bebarf, um ein Brod aus bem Brodforbe ju holen, unter verbächtigen Umftanben bem Gatten bas Recht gibt, bie Frau vor bas Bericht (refp. ben Priefter) ju gitieren, bamit fie bas IV Dt. c. 8 porgeschriebene Reinigungsmaffer trinte. -Rafchi, Ibn Efra I., Levi b. Gerfom und Merri bagegen faffen bie Sagglieber antithetisch; boch überfegen fie a: "benn um einer Bublerin willen kommt man noch bis gum Laib Brob. berunter", und dieses ist auch die Auffassung Deligsch, mit dem Unterschiede, daß er שיח אישה nicht als Gegensatz von mit, sondern als mit diesem gleichbedeutend nimmt: "ein verheirathet Weid verstrickt eine edle Seele". Diese Auffassung ist, was sie alle übersehen haben, die Raba's im Talmud (a. a. D.), lautend: יקבה האם ככר להם. ואברי ואברי ואברי ואברי הוא מבעים היא העודנה (Den gleichen Sinn gewinnt man, wenn man hier ein Wortspiel annimmt, wonach das erste vy gleichbedeutend mit dem I M. 49, 27; Jes. 33, 28, das zweite dagegen Präposition: "Denn wegen des Raubes (Gewinnes) einer Buhlerin kommt man noch bis zum Laid Brod").

Siebentes Rapitel.

- 9. בנישף בערב יום . Im Talmub Berachot 3b sprach ein Lehrer die Ansicht auß, בנישף בערב יום bezeichne bloß daß Abendunkel, wurde aber von Raba darüber belehrt: מרי נשסי הוו. נשף ליליא, d. h. אחי יסטא. נשף יסטא ואחי יליליא bezeichne sowohl die Abend= (f. II. K. 5, 7; Fj. 24, 15) alß auch die Morgen= dämmerung (f. I. S. 30, 17; Fj. 3, 9; 7, 4). Demnach ist hier mit Hieronymuß zu übersehen: adversperante die. Hier mit Hieronymuß zu übersehen: advesperante die. Hier mit Kacht übersehen; vgl. Jes. 21, 4; Fj. 3, 9 und Geseniuß zu Jes. 5, 11.
- 10. שיח זונה ונגרת לכ ... Nach Rashi ist ist ישיח וונה ונגרת לכ ... על שוח הונה וונדת וערת לכ ... על ... בשיח בשיח וו. בשיח ... על ...

jufammengeftellt werben burfe, wenn man erfterem bie ibm eigentliche Bebeutung von מעתרות giebt. Da nun מעתרות (חתץ, arab. عند II. u. IV.) "bereit gemacht" bebeutet, fo muffen fie me in gleichem Sinne erklart haben: "bereit gemacht gur Surerei, jum Bublen" (f. Meiri). Mit ber Erflarung mme fann ber Jeruschalmi auch bie Bebeutung bes arab. شا: "von Liebe erregt fein" im Sinne haben, ba ja biefes ber Amed bes Hinaufbinbens bes Schweifes mar. Dafür findet er bann auch einen Anklang in unferem nw, bas er gleich re auffaßt. Dann mare auch Babli so gu verstehen, und die Erklärung: לישנא דנלרי, fo viel wie ערוה לישנא דערוה wird auch fonft im Sinne von נילר gebraucht. -- לב ,,bewahrten Herzens" (f. Sef. 48, 6; 65, 4) ift nach Raichi in malam partem ju verfteben: "verftedten, beimtudifden Bergens" (f. jeb. Rafchi ju Jef. 49, 8); bie Rabbinen bagegen haben es in bonam partem genommen und nur megen bes Busammenhangs mit חנה es in üblem Sinne verftanben: "getleibet wie eine Buhlerin und bemahrten Bergens", bas beißt nach ihnen: Dem Buhlen gegenüber berausforbernd frech, gegen ben Gatten bagegen recht teufc und sittsam. So fagen sie in Bezug auf bie Frau bes Botiphar I. Mt. 39, 7: שית זונה ליוסף ונצרת לב לבעלה (Bereficit rabba c. 87). Diefe verschiedene Begiehung ber einzelnen Sagglieber ift jeboch nicht burchaus nothig; man fann ben gangen Sat auf bas Benehmen ber Buhlerin bem Buhlen gegenüber beziehen, vor welchem fie gwar im Anguge einer Buhlerin erscheint, aber tropbem als auch, als eine folde, ber ihre Ehre nur ihm, bem Ginziggebliebten, gegenüber Richts gelte, bie nur feine Liebe geminnen mochte. So auch Merri.

16. מרכרים wollen bie Rabbinen nicht allgemein: "Teppich", "Matrahe" verstehen, sondern nur als Bezeichnung für die Unterlage des Lagers (lectus) genommen wissen, und war ihnen sogar ein Wort רכד als Bezeichnung der labes seminis, weil auf den מרכרים gewöhnlich zu sinden, bekannt (s. Sabbat 114a, nach der LA. des Lurja; Jalk. Sprüche Nr. 943). Die LXX haben xespéas, Targum hier und

31, 22 תשרימא. Bgl. noch bas Targ. zu 22, 27 und Raschi zu I. M. 41, 42. — (מוכרות arab. "buntsarbig", also Tapeten; s. Mischna Kelim 23, 2; nach R. Hai Gaon, mitgetheilt in dem קובק מעשי ידי נאונים Berlin 1856, S. 17, hätten die LXX ausbrücklich unsre Stelle so übersett. In unsern Texten haben sie auservanos, nur dem Sinne nach dasselbe).

הולך אחריה פחאום כשור אל פכח יבא וכעכם אל מוטר אויל 22. Der Dos fceint als Seitenstüd für fich ein anberes Thier ju forbern, und bemgemäß finden LXX, Targ. und Syr. in von einen "hunb", hieronymus ein "Lamm" (agnus), Rafcbi eine "Giftschlange", welch lettere Annahme fich mit ber ber Rabbinen bedt. Diefe führen nämlich nicht allein bas Nomen Day, sonbern auch bas bavon abgeleitete Berbum DDy Ref. 3, 16 auf biefe Bebeutung bes boy, im Sinne von Kre "Giftschlange", jurud (Sabbat 62b; Mibrasch rabba III. D. c. 16, ju b. Rlagel. 4, 15), und bie Ruffetten als Frauenfomud follen Sef. 3, 18 nur barum von genannt worben fein, weil fie in Form einer Schlange geftaltet ge= wesen: שהיה להם צורת דרקון במנעליהם Wahrscheinlich hielten fie עכשוב Bf. 140, 4, bas, nach ben Abot b. R. Rathan c. 39, ebenfalls eine Schlangenart ift, mit verwandt. jeboch bem wie immer, und ftunde auch bie Bebeutung von in bem angegebenen Sinne fest, so bleibt bie Erklärung unfres Sattheiles immerbin fdwierig. Wie foll man ibn überseten? "Und wie eine Schlange jur Buchtigung bes Thoren", bas entspräche wohl ber Anschauung ber Rabbinen in Bezug auf die folimmen Sandlungen ber Thiere als Bollzieher bes göttlichen Strafgerichts (Sabbat 151b; Berefcit r. c. 19), giebt aber im Berfe feinen annehmbaren Sinn. Eine Bermuthung, wonach ber hier im Sape gleichbebeutenb mit כסיל Sj. 9, 9; 38, 1; Amos 5, 9; Jes. 13, 10 und bieser mit Beziehung auf bie alte Orionsfage ju verfteben fei, baben wir in einem Auffate in ber "Ifr. Monatsichrift" 1885, Rr. 2 und 3, weitläufig zu begründen versucht. einfacher ift es, nach biefer Auffaffung von Doy, man überfest: "und wie die Schlange jur Reffel bes Thoren (geht)", b. h. sich oft auch von einem Thoren fangen läßt (wobei an bie Schildwipper, die durch Musik angelockt wird, ober an die Pythonschlange, die, nachdem sie ihre Lust befriedigt und ihr Opfer hinuntergewürgt, erschöpft liegen bleibt und gefangen wird, zu benken ist), ebenso geht der bethörte Jüngling undewußt in das Netz der Berführerin, von dem ihm später seine Reue und Einsicht nicht befreien können (f. Bemidbar r. c. 20). Daran schließt sich B. 23 passend an, nur muß man, wie schon hisig will, b vor a stellen.

Achtes Rapitel.

- 4. אישים אליכם אישים אקרא וקולי אל כני אדם (nur noch Ph. 141, 4; Jes. 53, 5) bezeichnet in der Zusammenstellung mit בני אדם eine hervorragende Menschenklasse (Joma 81a), sonst aber wie אדם eine hervorragende Menschenklasse (Joma 81a), sonst aber wie אדם eine hervorragende Menschenklasse (Joma 81a), sonst aber wie Jes. 32, 2). In diesem Sinne heißt es im Midrasch z. St.: אם זכיחם ארשם ושם אישים. ואם לאו אדם. כאדם הראשון שלא קיים את התורה צפראים אישים. ואם לאו אדם. כאדם הראשון שלא קיים את התורה Bgl. noch d. Xalmud Joma 19a und Toßasot das.; Meiri z. St. und zu 18, 22; Jes. 52, 14 und s. Th. I. S. 96.
- 6. נגירים principalia "Hervorragendes", "Fürstliches" (Sabbat 88b), ähnlich dem שלישים 22, 20.
- 12. שכנתי ערטה "ich bewohne die Klugheit", d. i. beherrsche sie bergestalt, daß ich die List der Berführung durch sie erkenne und ihr widerstrebe: שכנתי ערטה ובטקום ששכנתי ערטה אין יצר הרע שולט ערטה אין יצר הרע שולט nur die Bebeutung der mit List gepaarten Klugheit; s. Jalkut.
- 17. Im Retib אהכיה wird bas Suff. von Rasch mit Recht auf die הבמה zurudbezogen, die alten Uebersetzungen, ebenso mehrere Handsch. und Ausgaben haben das Reri das auch Midrasch r. I M. c. 8 hat.
- 21. שי nach Raschi s. v. a. יש אחי, ebenso Hig.: יש לי; bie Rabbinen bagegen nehmen es, wie schon die alten Ueber= setzungen, als Substantiv: wirklichen Besit, reelles Gut.
- 22. Db ber Ausbruck que mit einem Berbum bes Schaffens ober mit einem bes Erwerbens zu überfegen fei,

barin weichen bie alteren Ausleger ber Rirche, je nach ihrem bogmatifchen Standpunkte, ju beffen Befräftigung fie biefen Sat berbeiziehen, verschiebentlich ab. Die Rabbinen über= fegen ibn mit hinweis auf ben gleichen Musbrud im I Dt. 14, 19 und fonft, wie LXX, Targ. Syrer, mit "erschaffen" (Befachim 54a; Rebarim 39b; Tanduma Nafi; Mibrafc r. II M. c. 30; III c. 19; Mibrasch Schemuel c. 5), wohl weniger aus bem Grunde, um die bogmatifche Beweisführung, bie aus ber gegentheiligen Ueberfetung berausgeholt worben, au miberlegen, als vielmehr bie bottrinaren Schluffe, au benen bie bier geschilberte Braerifteng ber Beisbeit führen fonnte (vgl. w. u. ju B. 30), ju gerftoren. Dag ber Sat von einem ber Weltentstehung vorausgegangenen Dafein ber Chochma spricht, ift ja unleugbar, weshalb auch bie Rabbinen von ihr als נברא קודם שונברא העולם reben, aber immer nur als מברא als von Gott entftanben und burch ihn wirkenb. Sonderbarerweise nimmt felbft ber Talmud einmal biefes cur in ber vulgaren Bebeutung bes "Sich = zu = eigen = Machens": ר' יוסי הגלילי אומר זקן שקנה חכמה שנאמר ה' קנני ראשית דרכן (Ribbufdin 32b) - eine im Munbe ber Rabbinen bochft auffällige Rufammenftellung; benn wenn auch neben "er= werben" auch die Bebeutung bes Schaffens hat, so ift biefer Begriff bes Schaffens ber Beisheit von Gott gefagt, von bem ber Menschen (Spr. 7, 7) ju unterscheiben und weit auseinanber zu halten.

23. 'aufa als. Die Bedeutung des Ausdrucks ift hier ftrittig. Bertheau übersett ihn als Niphal von 'gesaldt", "geweiht"; Hitz und Ewald als Niphal von ach "weben" (Jj. 10, 13; Ps. 139, 13): "von Alters her bin ich gewirkt". Ihn Esra, Meri u. a. stellen ihn mit Tos Fürst zusammen, offenbar, weil sie vom Stamme abgeleitet, was später auch Bezeichnung sür solche Großen war, die nicht gesalbt wurden, und nicht, wie Telissch glaubt, weil po "hingießen", eigentlich "sest hinssellen", "einsehen" bedeute. Alle diese Erklärungen und Ableitungen versucht bereits der Midrasch zu Ps. 2, 6:

נסכתי? משרותי. כמה דאמר וסוך סכתי רניאל י'. דיא איתכתיה. כמה דאת אמר ענל מסכה שמות ליכ. דיא גדלתיו. כמה דאמר נסיכי ציפון ליכ. דיא בדלתיו. Die Begriffe des Hingießens und des zum= Fürsten=machens gehen übrigens in einander über; s. Raschi zu Jes. 25,7; 29,10; 30,1 und vgl. Böttcher, Aehren= lese S. 40.

- 25. במרם הרים המבעו "Che noch die Berge hingesenkt waren", in der Erde Tiese nämlich; vgl. Rasch zu Jes. 40, 13. Andere (f. Del.): in den Meeresboden, s. Ps. 104, 8. Wie letztere die Rabbinen Midrasch Schocher tob. c. 9: הר מסין כצינורות של מים וכל היכא שראה הקביה מקום עמוק נותן בתוכו vgl. auch Meīri. —
- 27. אח החסו. או "Kreis" steht nach ben Rabbinen, wie vom himmelsgewölbe, so auch vom Erdfreise (Jerusch. Berach. I, 1). Der Sinn bes Sates ist nach ihnen: החסות שבהם חקקתי את התהום "Grenzen, burch welche Gott abgestedt bes Abgrunds Tiefe" (Levit. r. c. 35), und sei hier את חער im Sinne von pn von einer festgesetzten Grenze zu verstehen (Jak. I, 670). Die Erklärung bes Merri geht von ber althebräischen Borstellung in Bezug auf das himmelsgewölbe aus, worüber Gesen. zu Jes. 13,5 verglichen werden kann.
- 30. אמה אצלו אמה. Der vielgebeutete Ausbrud mirb von den Rabbinen in folgender Weise zu erklären versucht: ר' הושעיה רכה פתח (כד הוי פתח במעשי בראשית) ואהיה אצלו אמון. אטון פדנוג, אמון מכוסה, אמון מוצנע, ואית דאמרי אטון רכתי. אמון סדנוג-האיך מה דאת אמר כאשר ישא האומן את היונק. אמון מכיסה-היך מה דאת אטר האמונים עלי חולע. אטון מוצנע-היך מה דאת אטר ויהי אומן את הדסה. אמון רבתי-כמה דכתיב התימיבי מגא אמון ומתרגמינן האת מכא מאלכסנדריא רבתא דיחבא בין נהרותא. ד'א אַמוֹן- אוּמֶן, התורה אומרת אני הייתי כלי אומנתו של הקיבה. הקיבה מבים בתורה העולם . . וברא את העולם . . . וברא את העולם . . . וברא העולם es im Mibrafd -, hat einen Bortrag über die Schöpfungs= geschichte so eingeleitet. Es heißt Spr. VIII, 30: (Die Beisheit fpricht) "ich war bei Gott amon" - biefer Ausbrud tann junachft "Lehrmeifter", "Erzieher", analog bem Ausbrude ich Rumeri 11, 12 bebeuten; non tann auch "ver-1886, 11,

bullt" mit Sinweis auf Rlagelieber 4, 6 (?) erklart werben; in pen tann auch ber Sinn bes "Berborgenseins" liegen, wie jen Efther 2, 7 (?); pen fann endlich auch mit "groß", "gewichtig fein" erklärt werben, wie in bem Sate nun w Es läßt non noch die Aussassung irin Nahum 3. 8. "Bertmeister" gu, und es fpricht bann bie Beisheit: ich mar bie urfachliche Dacht, gleichsam bas Bertzeug, beffen fich bie göttliche Thatigfeit bei ber Schöpfung bediente, wie Diefes in ben Anfangsworten ber Schöpfungsgeschichte angebeutet liegt." (Berefchit r c. 1; Mibrafch Ronen z. A; Tana bebe Glia r. c. 31). Beben mir in ben Gebankengang biefes Dibraid tiefer ein, fo finden wir nur bie zuerft gegebene Deutung, welche אמת איסו מבן, "pflegen", "festigen", "erzichen" ableitet, sprackliich berechtigt, nur hätten es die Rabbinen bann seiner Form nach paffivifd erklaren muffen: gepflegt, erzogen, mas fich dann dem vorangehenden zur und midten gut anschließen wurde (f. Rafchi, Ibn Efra, Meiri, Kimchi), ober es als Substantiv nehmen follen: Pflegling, Bögling (Schult., Elfter); indem fie den Ausbrud aber mit "Barter", "Erzieher" (maidaywyos) überfegen, verftogen fie nicht allein gegen bie Korm, sondern erkennen bier im Berfe ber Beisheit eine selbstständige, frei wirkende Macht gu, wie sie bem Logos in ber griechisch-alexandrinischen Philosophie und bem Brahman in bem Emanationsspftem ber alten Inder zuerfannt worben ift. Rlarer und einleuchtender ift die lette Erflarung bes mit opifex "Werkmeister", vergl. Hohel. 7,2 und bie Deutung ber Rabbinen Suffa 49a. Dagegen find die Ertlarungen: amon "verbedi", mit bem Sinweise auf Rlagel. 4, 6, und amon "verborgen", mit Beziehung auf Efth. 2, 7, fowie amon "groß" mit Berweifung auf Nahum 3, 8 gerade= gu rathfelhaft und unverftandlich. Zwar gibt uns für lettere Erklärung die Berufung auf bas Targum einigen Aufschluß. Denn indem biefes נא אמן mit אלכסנדריא überfest und somit die an ber Oftseite des Mil gelegene Saupistadt Oberegyptens, Theben, bit von bem Sauptgotte Amon, Ru-Amon genannt murbe, mit ber viel fpater gegrundeten Seeftabt

Alexandrien verwechselt, muß es & als Romen proprium ber Stadt und non als Attribut ober Abjektivum aufgefaßt haben: bas gefestigte, ober herrliche No. Daß No-Amon mit Alexanbrien ibentisch sei, ift icon hieronymus von seinen hebraischen Lehrern gelehrt worden, ber es beshalb populosa Alexandria (אוכה מסט אפרן) übersette. — Was bagegen bie Erklärung, Amon tonne auch ber Berborgene bedeuten, betrifft, fo burfte bier die ägpprifche Bebeutung jenes Bortes bineinscheinen. Egyptische murbe ja nicht felten gur Erflarung ichwieriger Wortformen berangezogen (vgl. Salt. ju II. DR. 20, 2). 3m Argpptischen bebeutet amen wortlich "verborgen fein" (val. Brugid, Borterb.) und amon "ber Unfichtbare", "Berborgene" (f. Blutard, de Osir. c. 9; Bunfen, bas alte Aegypten I. S. 437 u. 561; Ebers in Riehms bibl. Sandwb.), daher wohl die Deutungen מכוסה אכון, שמח מרגנע (weniger, wahrscheinlich scheint uns, biefe Deutung habe non mit coy "verbeden", "verhullen" verwechselt). Dem hinweise auf das Wort win in Esther für die Bedeutung des Wortes wie im Sinne von "verbergen" liegt eine Saggaba (Megilla 12b; Targum icheni g. St.) gu Grunde, bie baffelbe in biefem Sinne auslegt. Ift nun bas Sprachliche biefes rathfelhaften Mibrafd flar, so ift nur noch Einiges über ben gebanklichen Inhalt beffelben zu bemerten. In den verschiebenen Muslegungen, die R. Soldia unserem Berfe, ber die Berfonification ber Beisheit mehr als alle anderen ahnlichen (I, 20; III, 19, 20; Si. 28, 20, 27) ausspricht, gegeben, ift irgend ein Beftreben Diese icheinbar felbstitanbige Berfonlichkeit ber Beisheit attributiv auf bie Gottheit gurudguführen, nicht gu ertennen - find ja auch fonft die Eigenschaften Gottes bei ben Rabbinen ftart hppostafirt (f. Joël, Blide in bie Religionsgesch. S. 114ff.); und wenn die Auslegung die noon mit ber nen ibentificirt, fo fagt biefes nur, bag wie biefe, fo auch jene, etwas Begebenes, Reitanfängliches, nicht Emiges fei; allein die Stellung jener als bemiurgische Macht negirt biefe Auslegung nicht, wie ja auch bas Targum Anfang Berefchit, sowie bie weitere bilbliche Ausführung bes Mibraich ihr biefe Stellung beläßt.

Diefes ift auch bie Anficht bes Merri, welcher fcbreibt: aram אצלו אמון — השכל הנפרד היה אמון בחיק האל ועומד סביבו . . . ואולי על זה ומה התורה בתחילת דבריה בראשית. כלומר באמצעת ראשית הנכרארם ביא את השמים. ואף רז"ל דרשום על התורה ורומז למה werw. Gang beutlich spricht sich bieses in bem Bilbe aus, baß ber Mibrasch zur Beranschaulichung beffen gemählt, in welcher Eigenschaft bie Chochma bei ber Schöpfung mittbatig gewesen, und bas mit bem von Philo (de mundi officia, ed. Mang. I, V) gegebenen gang übereinstimmt. Dag aber in ben Sprüchen, bei aller Berfelbstftanbigung ber Chochma, biefe nicht als frei und vom Schöpfermillen unabhangig ju benten ift, beweift icon ber Spruch II, 6: "Denn Gott verleiht Beisheit, aus feinem Munde tommt Biffen und Bernunft", auf welchen Spruch R. Josua (Talm. Nidda 70b) bie alexandrinischen Philosophen, die in bem Logos die Sbeen und Begriffe vertorpert fanden, verwiesen bat. Rur bie richtige Auffassung bes wer vergleiche übrigens Jef. 48, 16, wo ber Brophet von sich sagt: "seit sie geworben (bie Ereigniffe) war ich bort", was offenbar, wie es auch Rafchi erklart, bebeutet: ich war bort im Rathichluffe Gottes icon bamals zu ihrer Berkundigung vorher gesehen, bestimmt. id) war Ergötzen", nach LXX Meiri u. a.: für Gott; nach Delitich bagegen fagt bie Beisheit, bag fie über die ihr gewordene Stellung als Mittlerin beim Schöpfungewert eitel Wonne und Ergögen gemefen. Aehnlich bie Abot b. R. Rathan c. 31: התורה כתוכה ומונחת בחיקו של הקביה ואטרה שירה. שנאטר ואהיה אצלו אטון ואהיה שעשועים.

31. משחקת כתבל ארצו (deint im Wiberspruche mit B. 30 zu stehen: משחקת לסניו ככל עת "שחקת, was Higig bemerkt, wogegen aber Nowad mit Recht einwendet, daß B. 31 die Aussage von B. 30 fortschreitend abschließe: im Ansange war die Weisheit bei Gott und ihre Lieblingsbeschäftigung ihre Mitwirkung an dem Schöpfungsverlauf, dann verlegte sie die Stätte ihrer Wirksamkeit auf Erden unter die Menschenkinder. So hat bereits der Midrasch z. St. den Zusammenhang der

לתחילה היה התורה בשמים ואחר כך הורידה :beiben Säge aufgefaßt משה לארץ. שנאטר משחקת לפניו. משחקת בתבל.

35. Die Singularformen in b. läßt bie LA. bes Reri in a als die richtigere erscheinen; bei den Rabbinen (Berach. 8a; 56b; Taanit 7a; Midr. r. V. M. c. 7) findet sich nur diese.

Reuntes Capitel.

- 11. Rehrt nach Meiri zu B. 6 gurud, und wird hiermit bie B. 7-10 gemachte Awischenbemertung abgebrochen und bie Rebe an bie Unverständigen fortgesett; ebenso Fleischer. Der Mibrafd bagegen fucht ben Anschluß ber Gebankenreihe burch bie Bemerkung zu gewinnen: אם אתה עושה כן הוא מארץ לך ימים ומוסיף לך חיים. שנאמר כי בי וכוי b. b. Folge ber Beis. beit ift Erlangung von Gottesfurcht (B. 10), beren Befit hierwiederum Lange bes Lebens verburgt. Die Berbeigung bes Lebens erfullt fich zwar burch bie Gottesfurcht (10, 27; 14, 27), geht aber von ber Beisheit als ber vornehmlichften Urfache aus. Die Worte bes Mibrafch לך מסיף לדו הוא מוסיף zeigen außerbem, baß er wor nicht als Aussage von noch und כינה, fonbern von ה' und קרשים (ber Plural wie L. D. 20, 13), ober viell. unperfonlich: "man mehret Dir" genommen bat. Daran folieft fich nun B. 12 "Bift bu weise, so bift bu es zu beinem Rugen" eng an. Die mahre Beisheit führt jur Gottesfurcht, biefe wieber jur Erlangung bes Boblgefallen Gottes und ber B. 11 aufgezählten Bortheile. Diefes ift auch ber Sinn ber Borte bes Mibrasch: ר' אליעזר היה דורש תכמת לך אתה-משמח להקב"ה שנתן לך התורה, welde figeinbar ben Sinn bes Sates in fein Gegentheil umtehren (vgl. Si. 22, 2); bier aber finnvoll bas Borbergebenbe resumierend gusammen= faffen.

Behntes Rapitel.

- 1. ארבו אנו חובה אנו בסיל הונת אנו היה ober חוד fagen die Rabbinen (Berachot 28a): לישנא רערא פל פוי Bezeichnung für Schmerz und Kummer und לישנא רחברא פל פוי Bezeichnung für Schmerz und Kummer und לישנא רחברא פל פוי Ausdruck für Gebrochen-sein. Dieses ist auch die Bezeichnung des Wortes in den verwandten Sprachen. Die eigenthümliche Substantivbildung veranlaßt jedoch A. Lydba zu einer eigenthümlichen Erklärung des Ausdrucks mit Hilfe einer sonst selten angewandten Alphabetordnung (אחביש). Nach dieser ist ann so viel wie חברת אבור הוא שבור בעיני אבו "er giebt Staub in die Augen seiner Mutter", wahrscheinlich so viel als: er bringt sie in den Tod (Jeruschalmi Taanit III, 10; ngl. Babli Sota 27). Einer ähnlichen Erklärung mit Hilfe einer andern Buchstadenvertauschung werden wir zu 29, 31 über das dunkte Wort pub begegnen*).
- 2. Nurge nurd nurd urge verstehen die Rabbinen (Sabbat 156 2c.) erbarmungsvolle Liebesbethätigung, AL= mosenspende; ebenso haben auch die Apokryphen den Spruch verstanden: ελεημοσύνη ε΄× δανάτου ρύσται (Tob. 4, 10; 12, 9; Sir. 3, 10; 29, 12). Im Midrasch Mischle zu XI, 4 dagegen wird nurd in weitreichendem Sinne, wie Deuter. 6, 25 von

^{*)} Derartige alphabetische Berwandlungen (Sabbat 104a; Suffa 52b) hießen prword "Sprache ber граццатедс" (Jerujchalmi Taanit III, 10), Die jur Gebeimschrift gebient haben foll (hieronymus ju Beremias 25, 26); auch bie fpateren Grammatiter beruchfichtigen bie Erflarungsweifen, Die burch alphabetifche Umftellung ber Buchftaben gewonnen werben (f. Saabia pu Jes. 7, 8; Dunasch b. Librat, Sefat Jether ed. Lippmann Rr. 37). Demnach tann biefe Art ber Auslegung boch nicht fo reine Billfür fein, wie bies Dutes (Rabb. Blumenleje S. 254) annehmen ju burfen glaubt. Ein abnlich gebrauchtes eregetisches hilfsmittel ift bie Erklarung burch Rotriton (vorpexov), indem einzelne Buchftaben eines Wortes als abgefürzte Schreibung best gangen genommen werben (in anberem Sinne wird das Bort in der מבילתא Jethro c. 8, Abschnitt בחרש gebraucht), für beffen Gebrauch man fich auf bie Schrift (Bencfis 17, 5) berufen tonnte (Sabbat 105); seltener angewandt ift bagegen bie Auslegung vermittels ber uracum (rewhatpia), b. i. ber Bercchnung bes Bahlens werthes eines Wortes (f. Abot III, 18 u. vgl. Rafchbam ju B. Batra 134a).

ber Bethätigung bes Lebens in Erfüllung ber Gebote ber Thora verstanden. Das men wird durch den Parallelismus in 11, 4 dahin verdeutlicht, daß der Tod als Jorngericht (מרחה משונה) gemeint sei. Bgl. Midrasch Mische zu 14, 27. An unsrer Stelle wird, weil me parallel von איים עכרה מעונה) der Ausdruck vom Midrasch mit איים אורים (f. Targ. zu Jes. 22, 14) "ber ewige, jenseitige Tod" erklärt.

- 3. קות רשעים יהרף . In Pf. 52, 9 hat ההח לפת Sinn bes Seins, bes wohlerhaltenen Seins; diesen Sinn kann es auch hier haben, wenn man auch wow in a dem entsprechend übersetzt, so Meiri und Malbim und wahrscheinlich auch der Midrasch, der bemerkt ההות רשעים יהרף שהוא דוחסן לניהנס mit Berlangen und dem entsprechen u. A. übersetzt מוור ביש mit Berlangen und dem entsprechend הוח mit Begierde. Anders Kimchi.
- הפת ירקב שנים ירקב "baß Anbenten beß Frommen ift jum Segen", inbem man fegnend feiner gebenkt; "aber der Rame bes Gottlofen verwest", im Sinne von העלה ascendit putredo, treibt Bermesungestaub empor, b. i. wird ftets unter Schimpf ermahnt. Diefes ver entspricht nach bem Talmud bem Gebote nan V. B. Dt. 25, 17, 19, bent burch berch beschimpfenbe Erwähnung zu genügen Rach einer andern Unficht ift roc, "bunn", "aufgelöft fein", und ber Ginn von ירקב gleich: דלא מסקינן בשמיהו "man wird ihrer überhaupt nicht gebenten", und werben fie, mitfammt ihren bofen Thaten ber ganglichen Bergeffenheit anheimfallen - bann ift aber or tein rechter Gegenfat ju Deshalb ift es beffer, man bezieht bie Ertlarung ebenfalls auf die gewöhnliche Bedeutung בישמייהו bes Wortes "faulen", ober "roften". Gin Gegenftand, ber nicht in Gebrauch genommen wird, verfault ober, wenn er von Metall ift, roftet. Ebenso ergeht es, bilblich genommen, ben Ramen ber Frevler und Gottlofen, die gar nicht in Unwenbung tommen, indem man es vermeibet ihre Ramen ben Nachgeborenen beizulegen. roch ift bemnach auch nach biefer Erklarung nicht wie Jef. 5, 24, Siob 13, 28 vom Burmfrag, ber Alles in Staub aufloft, ju verfteben, sonbern

wie Raschi Joma 38b s. v. רקכובית erklärt: הלודה ככלי מחבות ביו פרלודה כלי משחמשין בו עד "rostig werben", "Fäulniß ansehen". (Bgl. Mibrasch r. I. M. c. 49; IV. M. c. 21; Joma 38b; Seeruschalmi Schekalim V, 1).

8. ואויל שפחים ילבש. Das Wort לבם, bas nur noch 2. 10 und Hofea 4, 14 vorkommt, hat nach R. Josef Rimchi vier Bebeutungen: 1) verfrummen, verbreben, 2) ftraucheln, fturgen, 3) voreilig fein und 4) verwirrt, unichluffig fein. Demgemäß überfett er: "Wer weisen Bergens ift, nimmt bie ju vollziehenden Bflichten (bedächtig) an; ber Thor ber Lippen aber übereilt fich". 3m Arabifden - fo fdreibt Delitich — bebeutet لبط Jemanden jur Erbe nieberwerfen: bas Baffip pal alfo: von einem Andern hingefturgt werben, ober felbft hinfturgen, bilbl. von Ginem, ber rettungelos in Unbeil und Berberben fturgt, und beftätigt fich jene burch bas Arabische nahegelegte Bebeutung corruit (== in calamitatem ruit) burch bie LXX, melde überseten: υποσχελισθήτσται unb burd Berefchit rabba c. 52, wo ber bebeutung gu Falle tommen (נכשל) gebraucht ift. - Unferes Erachtens gibt bie bezügliche Stelle in Berefchit rabba feine Beftätigung für לכם im Sinne von כשל Dafelbft heißt es nämlich: ואויל שפתים ילבם זה לום. שהיה לו לאטר לבנותיו דבר שלפה בו העולם אנו כאים לעשות? אלא ילבט. הביא עליו לבוטי לבוטים. מה כהלן לא יבא עטון ומואב. Die Ausleger bes Mibrasch nehmen nun allerbings an, berfelbe habe ver in biefem Sinne aufgefaßt, und mare nach ihnen ju überfeten: Der Thor ber Lippen strauchelt - bas ift Lot; weil er feine Töchter nicht ernstlich zu Rebe gestellt und gesprochen: Sollten wir etwa foldes (Unfittlichkeit nämlich) begeben, bas fo viel Unbeil ber Menfcheit gebracht? Deshalb hat er Sall auf Sall fich jugezogen, wie es beift (V. D. 23, 4): "nicht foll fommen ein Amoni ober Moabi in die Berfammlung bes Berrn". Da es jedoch hier offenbar bem Mibrasch um ein Wortspiel לום מחם לום au thun ift, so ziehen wir es vor, für לכשים bas in einigen Ausgaben sich findende zu lefen und barin ben Sinn zu suchen: ילבם ift auf mid zu beziehen, ber

burch seine That Berwünschungen (proch) auf sich gebracht, wie es in bem Sate: Nicht soll kommen 2c. heißt. who "verwünschen" ist im Aramäischen sehr häusig. Unser Spruchsatz wäre dann im Sinne des Midrasch zu übersetzen: "Der Thor der Lippen wird verwünscht". Dieser Satz würde sich dann den beiden vorangehenden, die in ihrem zweiten Theile ebenfalls von dem Fluche, der den Frevler trisst, sprechen, eng anschließen; nur wäre der Gedankenparallelismus noch mehr auseinandergerissen, als nach den angenommenen Ueberssetzungen, es wäre denn, daß man die Parallelglieder dieses Berses mit denen des B. 6 vertauscht. Diese Zusammenstellung hat jedenfalls mehr Wahrscheinlichkeit für sich, als die von Nowack gebrachte und mit Recht widerlegte. Ueber die Möglichkeit solcher Versetungen und Berschiedungen einzelner Satzlieder siehe Theil I S. 85.

- 12. שכאה תעורר מרנים ועל כל סשעים חכסה אחבה אחבר שיאה העורר מרנים ועל כל סשעים חכסה אחבה המווא heißt nicht: ruft hervor, schaffet, sondern: regt auf, nämlich vorhandene, aber übergangene Streitmomente, welche die Liebe und Friedfertigkeit gern verdeden. Weshalb die Rabbinen (Wajikra r. c. 7) im Anschlusse an diesen Bers richtig besmerken: איר שמאל בר נחמן קרוב לחשע מאות שנה היתה השנאה איר שמאל בר נחמן קרוב לחשע מאות שנה היתה השנאה בימי יחוקאל איר שמאל לאכיהם שכשמים עד שנתעורר עליה בימי יחוקאל pol. die Parallelstelle 17, 9. Das "Zudeden von Bersgehungen" ist demnach nur als Gegensat vom schällichen, unablässigen Tadeln zu verstehen und kein Widerspruch zu dem Ausspruche der Weisen: אהבה שאין עמה תוכחה אינה bie Umscheidung der Siebenzig deshalb unnöthig.
  - 13. Bgl. Theil I. S. 85.
- 16. "Das Wirten des Gerechten führt zum Leben, das Erzeugniß (der Wirtsamkeit) des Frevlers zur Sünde", oder "zum Unglüd" (vgl. Targum Hosea 8, 1); oder einsacher: "Der Gerechten Erwerd führt zum Leben, der Gewinn der Gottlosen zur Sünde". Beide Auffassungen in Debarim rabba c. 2: חבואת בדיק של בחיקו של עשו. דיא סעלת צדיק אלו באי רשע לחמאת עמלק שנרל בחיקו של עשו. דיא סעלת צדיקים. תבואת רשע לחמאת כי תוליר בנים ונושנתם בארץ והשחתם.

- 18. ממציא רכה הוא כסיל . In היה למחת nicht, wie Gefenius angiebt, ber Begriff ber Berläumdung liegen, da es
  in diese Bedeutung erst durch das hinzutretende entsprechende Abjektiv erklärt zu werden pflegt (Gen. 37, 2; Rum. 14, 37;
  cs liegt in ihm der Begriff der harten Rede (vgl. Fürst
  Concord.), daher die Rabbinen Peßachim 3b übersehen:
  "wer harte Rede ausspricht". Die Anwendung des Sahes
  in Bemiddar rabba c. 16 auf die Kundschafter läßt jedoch
  vermuthen, daß es die Rabbinen doch auch vom Aussprengen
  verleumderischer Lügen verstanden haben (es wäre dann wohl
  vermuthen, daß es die Rabbinen haben (es wäre dann wohl
  die Kundschafter (IV. M. c. 13) nicht geradezu lügnerische
  Berläumdungen verbreitet, sondern harte, abschredende Rede
  geführt.
- כרב דברים לא יחדל משע וחושך שפתיו משכיל. Wie Rafchi und bie meiften neuern Ausleger, fo ftellten auch bie Abot b. R. Nathan c. 32 unfern Spruch mit Abot I, 17 aufammen und feben in ihm die Mahnung gegen vieles Schwagen überhaupt, gleichviel in welcher Absicht und Richtung; biefe Auffaffung ergiebt fich ausbrücklich aus b. Ibn Efra I bagegen verknüpft ben Spruch mit bem vorangehenben, und er überfest: burch vieles Reben bort bie Bergehung (bes in B. 18 gedachten Berlaumbere) nicht auf, und ebenso bat Bertheau ben Sat aufgefaßt. In gleichem Sinne erklart ber שנים: או מרים. וחושך שפתיו מלדבר בחברו . Mibrafd: לא יחדל פשע משכיל. אטר שלמה לא אמרתי שתעלום פיך: אלא חשוך שפתיך מלרבר בחברך. Die Rabbinen ertennen übrigens an, bag החברך mehr bie Bebeutung von "ausbleiben" hat. Bgl. Bereschit rabba תרל להיות לשרה -- היך מה דאת אמר כי תחדל לנדור. -- מה הססח חדל לעשות הססח -- היך מה ראת אמר וחדל לעשות הססח im Ginne von aufhören gebraucht ift, tann ftatt ber Conftruttion mit 5 sequ. infin. auch die mit p fteben. Zum Gebanken, nach ber zuerft gebachten Auffaffung, vgl. bie Sentenz Mohamebs und viele من كثر لفظه كثر غلطه (in Arnold Chr. S. 1) ähnliche in Burtorfe Florilegicum S. 333 und in Dukee' Rabb. Blumenlefe.

24. עריקים יחן וומחווה וומחווה 'ה; vgl. Ps. 140, 10 (Wajifra r. c. 21). Targ. u. Hier. übersehen das Berbum passivisch.

25. עברור פוסה ואין רישע Das כ in כעבור שוסה ואין רישע vergleichend, wie Targ., Hier., Ihn Efra, Merri, zu nehmen, paßt zu bem mit '1 beginnenben folgenden Gliede nicht; Raschi nimmt es beshalb als eine zeitliche Partikel, wie Erod. 11, 4: "wann baherfährt die Windsbraut" u. s. w., diese nämlich als Strafgericht, wie 1, 27 gedacht. Die Rabbinen (Vereschit r. c. 30) bemerken: זה דור המכול gemäß der Letztern Auffassung.

32. אירי פיתון רצון אירי פיתון פיתון רצון אירי פיתון רצון אירי פיתון פיתון פיתון פיתון פיתון לרצות פוראס. ופי רשעים תהפוכות — שאינם יודעין לרצות יודעים לרצות (Jaltut Pf. c. 19). Bgl. Sprüche 11, 1; 12, 22; 15, 8, sowie die Erklärung Raschi's zur Stelle und zu 11, 27; 14, 9. Jm Hindlicke auf die Worte des Midrasch zu 11, 27; 14, 9. Jm Hindlicke auf die Worte des Midrasch hier gestattet. Die Rabbinen verbinden mit dem Verbum prost und vielsach den Begriff der Besänstigung (vgl. פול אירי של שארי העם), des innern Wahrnehmens, des Bekümmerns, Sorgens um eine Sache, und sie erklären nicht blos אירי מון של האירי העם בתרועה — שיודעים לרצות בוראם בתרועה העון, wie cognoscere, in euphemistischem Sinne

gebraucht wirb, baß Besänstigung ber ehelichen Bereinigung vorausgehen musse. In biesem Sinne könnte man auch Ps. 90, 11 auffassen und übersehen: "Wer kann besänstigen beines Bornes Macht". Das nouvaer ber Siebenzig (in einigen Ausgaben) saßt wohl pyr in bieser Bebeutung, ohne daß man mit Cahen anzunehmen braucht, daß sie comme s'il y avait pyr gelesen.

Geschichte der Inden in England im XI. und XII. Jahrhundert 17).

Bon Dr. S. Golbschmidt

(Soluß.)

Die Bewegung im Lanbe war noch nicht zu Ende. Am Palmsonntag, den 18. März, wurden etwa 57 Juden in St. Edmunds Burgermordet, der Rest wurde aus Besehl des Abtes Samson aus der Stadt vertriebens). Der Abt wandte sich nämlich an den König und dat um die Erlaubniß, die Juden verjagen zu bürsens). Denn alle diesenigen, so führte er aus, die in St. Edmund oder innerhalb der Bannmeile der Stadt wohnten, ständen unter der Jurisdiction des Klosters. Darum müßten die Juden entweder zum Kloster gehören oder die Stadt verlassen. König Richard, welcher die reichen Einnahmen aus dem Bermögen der Juden dem Kloster nicht überlassen wollte, gestattete dem Abte, sie zu vertreiben, aber

^{87) (}Rote zu heft I b. Jahrg. Seite 53 g. 1 v. oben.)

Die Zahl 500 haben alle gleichzeitigen lateinischen Quellen Margoliouth a. a. D. p. 148 berichtet, baß an 1500 in York gefallen seien, die Frauen und Kinder mit eingerechnet. Wir wiffen jedoch nicht, woher M. diese Zahl genommen hat. Ephraim aus Bonn in seinem Martyrologium spricht nur von 850 erschlagenen Männer und Frauen.

^{**)} Radulphus de Díceto II p. 75. Annal. Sti. Edmundi bei Dugdale: Monasticon Anglicanum III p. 104.

^{**)} Jocelin de Brakelonde: Chronicon Sti. Edmundi p. 88.

nur unter ber Bebingung, daß all' ihre habe, sowohl bie bewegliche, wie bie unbewegliche, unangetaftet in ihrem Befipe blieb. Der Abt, ben biefe Bebingung febr fcmerzte, ließ in allen Rirchen feines Sprengels von ber Rangel ben Bann gegen alle biejenigen verfunden, welche Juben in ihren Saufern beherbergen murben. Daburch murbe es ben Juben von St. Edmund unmöglich gemacht, Gelber von ihren Schulb= nern einzuziehen und Prozesse mit ben Burgern von St. Ebmund abzewideln. Diefe hochft ungerechte Bestimmung wurde auch von ben toniglieben Suftitiacien aufgehoben, Juben erhielten bie Erlaubniß, ju ben Gerichtstagen und jum Einziehen ihrer Schulden nach St. Edmund zu tommen und fich bort zwei Tage und zwei Nachte aufzuhalten. am britten Tage mußten fie bie Stadt wieber verlaffen. an einigen anderen Orten, wie 3. B. in Colechefter werben größere ober fleinere Judenverfolgungen ftattgefunden haben. Benigstens wurden bie Bruber Wilhelm, Gottfried und Gilbert, die Sohne Peters von Mellonge, im Jahre 1194 wegen bes Jubenmorbes in Colechefter gur Berantwortung gezogen90).

Als König Richard von biefen Grausamkeiten gegen die Juden hörte, war er sehr erbittert und befahl strengste Untersuchung. Nicht der Tod so vieler Unterthanen, sondern der Berluft so vieler Schätze, welche von den räuberischen Kreuzsahrern mitgeschleppt worden waren, schmerzte den ritterslichen König, und darum gab er seinem Kanzler, Wilhelm Longchamp, den gemessenen Befehl, die Ansührer eventuell mit dewassneter Macht zur Verantwortung zu ziehen 1. Der

⁹¹⁾ Tovey l. c. p. 27 läßt ben Auftrag an Gottfried Rybel, ben Bifchof von Elz, ergeben. Gottfried Rybel war aber ichon am 21. August 1189 in Winchester gestorben. S. Gervafius l. o. I p. 243. Wilhelm Longchamp war am 15. September 1189 auf ber Bersamminng in Biperwell zum Bischof von Elz gewählt und am 81. Dezember bon bem

⁹⁰⁾ Plegii sunt Willelmi et Ganfridi et Gilberti filiorum Petri de Mellinge habendi eos ad rectum si quis versus eos loqui voluerit de morte Judeorum Colevestriae, folgen bie Ramen. Rotuli cariae Regis ed. Palgrave p. 15. Ausgestellt am 30. Ottober 1194.

Ranzler begab sich Anfang Mai⁹²) mit großer Heeresmacht unter bem Kommando seines Bruders Heinrich⁹⁸) nach York, um die Untersuchungen gegen die Auhestörer einzuleiten. Die Namen der Hauptführer sind uns bekannt, sie hießen, Richard de Maledisse, Philipp de Falkonberge, William Percy und Marmaduke Darrel⁹⁴). Der Erste der hier aufgezählten Führer wurde wegen seiner Betheiligung am Aufstande mit Entziehung aller seiner Güter bestraft, die ihm erst nach geraumer Zeit wiederzugestellt wurden⁹⁵). Die Bürger von York mußten nicht nur eine Gelbstrafe zahlen, sondern außerz dem noch Geißeln sür die Aufrechterhaltung der Ruhe und des Friedens stellen⁹⁶). Auch wurde ihnen das Versprechen abgenommen, daß sie sich wegen des Aufruhrs in der königz lichen Eurie verantworten würden.

Der Scheriff Johann Marschall mußte seinen unbebacht ausgesprochenen Befehl mit feiner Absehung bugen, und ber

Erzbischof von Canterbury consecriert worden. Er war Rangler bes Königs und wurde auch beim Abzuge Richards jum Großrichter von England erhoben.

⁹²⁾ Circa dominicae ascensionis sollemnia = 3. Mai. Wilhelm v. Rewburn II p. 30.

⁹³⁾ Henrico de Longo Campo et aliis militibus, quia abierunt Eboracum propter occisionem Judaeorum LX Libras per breve Cancellarii. Magn. Rot. II Ric. I. Lincoln. Stubbs Ginleitung jum III. Band des Hoveden p. XLIV.

⁹⁴⁾ Chronica monasterii de Melca ed. A. Bound (London 1866—1868) I, 251.

⁹⁵⁾ Ricardus de Malebisse r. c. de XX Marcis pro rehabenda terra sua usque ad adventum Domini regis, quae saesita fuit in manu regis propter occisionem Judaeorum Eboraci. Et ut Waltherus de Cavon et Ricardus de Kukeneya Armigeri ejus habeant Pacem regis usque ad adventum ejus. Magn. Rot. IV Ric. I bei Mad. I p. 334.

⁹⁶⁾ Benedict l. c. II p. 108. Hoveden III p. 34 berichtet von 100 Geißeln, die die Bürger geben mußten. Die Geißeln wurden bis 1194 in Northampton bewacht, wo die Bürger 10 Mark für ihre Ausslöfung zahlen mußten. S. Magn. Rot. V Ric. I »Cives Eboraci reddunt Compotum de X marcis pro habeadis obsidibis suis, qui fuerunt Northamtoniae propter occisionem Judaeorums.

Bruber bes Kanzlers, mit Ramen Osbert, übernahm bie Leitung ber Porker Graffcaft.

So war die Rube im allgemeinen wieber bergeftellt. Die blutige Berfolgung batte Sunberten bas Leben gekoftet, und Schäte von ungeheurem Berthe maren ben rauberifchen Sanben ber Rreugfahrer gum Opfer gefallen. Das Bermögen ber Juben hatte fich natürlich sehr verringert, ba fast alle ihre ausstehenben Schulben burd bie Bernichtung Soulbideine werthlos geworben maren. Doch bat die Ber- . folgung auf die Dauer ihre Birtung nicht ausüben tonnen. Econ nach wenigen Sahren feben wir bie Juben, ebenfo wie früher, mitten im Allgemeinen Geschäftsverkehr thatig, und bie Rollen ber Schatfammer berichten uns wieber von bem regeu Treiben, welches fie auf bem öffentlichen Markte entfalteten. Babrenb Richarb's Abmefenheit lebten fie in ungeftorter Rube. Die Streitigkeiten mit bem Rangler Bilbelm von Elg, fo wie bie inneren Rebben um bie oberricht= liche Gewalt nahmen bie bochften Rreife fo febr in Anfpruch, daß fie fic um jübische Berhältniffe überhaupt nicht kummern konnten. Ra, wir konnen nicht einmal beutlich erkennen, ob bie Juben zu ben Beitragen für bie Befreiung Ronig Ricarb's berangezogen wurden. Bei biefer Steuer, zu ber felbst bie Geiftlichen beitragen mußten, batte man bie Suben in aller= erfter Linie als ftart betheiligt erwartet, ba fie ja als Eigenthum bes Ronias maren, von benen bie großen Gelbsummen junachft hatten gezahlt werben muffen. Doch werben fie in feinem Schriftfteller als Beitragenbe ermabnt, und barum tonnen wir tein ficheres Urtheil über diefe Angelegenheit abgeben.

Sobalb der König von seiner Gefangenschaft nach England zurückgekehrt war, nahm er die Angelegenheiten der Juden in seine Hand und ordnete ihre Berhältnisse in einer Weise, die für ihn selbst vortheilhafter war, als für seine jüdischen

⁹⁷⁾ Hoveden III p. 34. In bem Rot. II Lic. I. zahlt Johann Marschell bie Abgaben für bie Grafschaft in ber ersten Halfte, und Odbbert be Longchamp in ber zweiten Halfte bes Jahres.

Unterthanen. Bunachft tonnte es bem Ronige nicht gleichgultig. fein, wer bie Guter ber in ber Berfolgung ermorbeten Juben fich angeeignet hatte. Da bie Juben nach jenem Gefet aus ber Reit Beinrich's II. Eigenthum bes Ronigs maren, fo war ber König ihr nächstberechtigter Erbe nach ihrem Tobe. . Es mußte nun untersucht werben, wer bie Guter ber Ermorbeten in Befit genommen und fich fo einen Gingriff in bas Erb= recht bes Ronigs erlaubt hatte. Die reifenben Richter erhielten barum ben Auftrag, genaue Nachforfdungen barüber anguftellen, wer fich an bem Jubenmorbe betheiligt hatte, und in welchen Sanben fich bie Pfanbobjecte, Schulbiceine, Guter und Urfunden ber Juben befänden. Auch follten fie genau untersuchen, wer ihnen gur Zeit ihres Tobes etwas foulbig gemefen mare, welche Pfanber fie in ihren Sanben gehabt hatten, und wie groß beren Berth angunehmen mare. Eigenthum ber getoteten Juben follten fie fur ben Ronig in Aufpruch nehmen und alle biejenigen im Namen bes Ronigs verhaften laffen, welche fich wegen bes Aufruhrs weber mit bem Ronig noch mit beffen Großrichter über eine Buge verftanbigt hatten 98). Der Konig gab fic alle erbenkliche Mube, bie Uebelthäter ausfindig ju machen. Man barf wohl annehmen, daß es bem Ronige weniger um eine Subne ber an ben Juben verübten Gräuelthaten ju thun mar, als bag ben Räubern bas unrechtmäßig erworbene But abgenommen und bem foniglichen Befit einverleibt murbe. Die Stellung Richarb's ju ben Juben England's ift in neuerer Beit viel zu gunftig beurtheilt worben. Man will in ihm

⁹⁸⁾ Capitula placitorum Coronae Regis no. IX bei Soveben III, p. 263. Item de interfectoribus Judaeorum, qui sint, et de vadiis Judaeorum interfectorum et catallis et terris et debitis et cartis; et quis ea habuerit, et quis quantum eis debuerit, et quae vadia habuerint, et quis ca teneat et quantum valeant, et quis exitus inde habuerit et quos. Et omnia vadia et debita Judaeorum interfectorum capiantur in manu regis; et qui ad occisionem Judaeorum fuerunt et non fecerunt finem cum domino Rege vel justitiariis suis capiantur et non deliberentur nisi per dominum regem vel justitiarios suos.

nur ben gerechten, moblwollenben und freundlichen Berricher erbliden, - aber von biefer milben Brazis ift in feinen Berordnungen, soweit fie Juden betreffen, nicht viel zu merten. Alle feine Chicte fur und gegen bie Juben laufen barauf hinaus, feine eigenen Tafchen ju fullen und feiner immermabrenden Geldnoth abzuhelfen. Er mar nicht beffer und nicht fcblechter als feine Borganger und jog aus bem Bermogen feiner Juden benfelben Duten, ben bie beutiden Raifer aus bem ihrer jubifden Rammerknechte gogen. Geine Daß= regeln geben barauf aus, die Juben in fcharfer Controlle ju halten, um in jebem Augenblick ben gangen Beftand ihres Bermögens überbliden ju fonnen. Go bestimmte er, baß bas gange Eigenthum ber Juden, ihr Land= und Grundbefit, ihr Gelb und Gut, ihre Schulbicheine und bie bei ihnen verpfanbeten Gegenstanbe von ben foniglichen Commiffaren in eine besondere Rolle verzeichnet werben follten. . Gleich= zeitig wurden auch Bestimmungen über bas Belbverleiben ber Juben getroffen. Die mannigsachen Streitigkeiten und bie vielen Processe, welche aus biefem Theile ber jubifchen Beschäftsthätigfeit fich entwidelten, machten biefe Befetes= bestimmungen jum Schute bes Glänbigers wie bes Schuldners wohl nothwendig. Nur an feche ober fieben bestimmten Blagen follten bie Juben in Butunft Geld verleihen burfen und auch nur im Beifein von zwei driftlichen und zwei jubifden Beugen, unter Mithulfe zweier toniglicher Schreiber. Außerbem mußten noch bie clerici bes Wilhelm von St. Marien und bes Wilhelm von Chimilli als Bertreter ber Staategewalt beim Abichluß ber Bertrage gugegen fein. Ueber jebe Schuld, fo lautete bas Befet, muß ein chirographum b. h. eine Urfunde ausgestellt werben, bie fageformig gezacht in verschiebene Theile zeischnitten werben fann. Einen Theil erhalt ber jubifche Glaubiger mit bem Siegel bes Ent= leihers unterzeichnet, ber andere bleibt in einem Raften. welcher unter Aufficht bes Staates fich befindet. An biefem Raften befinden fich brei Schlöffer, beren Schluffel unter bie beiben driftlichen und jubifden Beugen und unter bie

beiben clerici vertheilt werben. Dieselben brei Barteien legen auch die Siegel an ben Raften. Ein Schulbicein gilt natürlich nur bann als acht, wenn fich in bem Raften ber bagu paffende Theil vorfindet. Alle Schulbicheine ber Juben wurden in einer großen Rolle verzeichnet, und jebe Menberung in ben Schulbiceinen mußte auch in ber Rolle vermertt Burbe bie Schuld bezahlt ober erlaffen ober nur werben. gum Theil bezahlt, fo mußte es an bem betreffenben Boften in ber hauptrolle verzeichnet werben. Es burfte überhaupt fein Act zwischen Gläubiger und Schuldner vollzogen werben, bei welchem nicht alle, ober wenigstens ber größere Theil ber obengenannten Versonen anwesend mar. Burbe eine Schulb znm Theil bezahlt, fo murbe bie noch ausftebenbe Theilsumme in besonderen Rollen verzeichnet, von benen fich bie einen in ben Banben ber driftlichen, bie anbere in benen jübischen Reugen befand. Gine britte murbe bemjenigen eingehandigt, welcher bas Bergeichniß ber Schulbicheine in Bermahrung hatte. Für jebe Urfunde mußten brei Denare gegahlt merben; bie Balfte gab ber Jube, melder bas Gelb auslieh und bie andere Salfte berjenige, bem es gelieben wurden alle Geschäfte, Die bie

⁹⁹⁾ Bum befferen Berfiandnig laffen wir bier bie Berordnungen Ricards mörtlich folgen. Ueberfcrieben find fie: » Capitula Judaeorum« und nicht »de Judaeis« wie bei Stobbs in ben Select Charters for the constitutional history of England, finden fic unter ben Placita Coronee Regis als Rr. XXIV und find gedruckt im Soveben III p. 266. 1) Omnia debita et vadia Judaeorum inbrevientur, terrae, domus redditus et possessiones. Judaeus vero, qui aliquid horum celaverit sit in forisfactura domini Regis de corpore suo et concclamento et de omnibus possessionibus suis et omnibus catallis suis nec unquam concelamentum Judaeo recuperare licebit. 2) Item provideantur sex vel septem loca, in quibus facient praestita sua; et provideantur duo legales Christiani et duo legales Judaei et duo legales Scriptores; et coram illis et clerico Willelmi de Sanctae Mariae ecclesia et Willelmi de Chimilli fiant praestita, et cartae praestitorum fiant in modum chirographi, et altera pars remaneat Judaeo, sigillata sigillo illius, cui pecunia traditur; et altera pars remaneat in arca cummuni, in qua sunt tres serrurae, unde duo Christiani habent

Juben abichloffen, unter bie icharfite Controlle gestellt. Ra= türlich beziehen sich biese Bestimmungen nur auf bie Ge= ichafte zwischen Juben und Christen. hierzu waren bie beiben driftlichen und jubischen Beugen nothwendig, um beibe Contrabenten vollständig sicher zu stellen.

Ueber ben Berkehr zwischen Juben und Juben hat ber König keine besonderen Bestimmungen erlassen, weil alle ihre Geschäfte wahrscheinlich nach dem codifizierten jüdischen Civilrecht abgeschlossen und alle etwa entstehenden Streitige keiten nach den Aussprüchen des rabbinischen Gerichtshofs entschieden wurden.

Die jubifden Berhaltniffe hatten fich auch unter folden Befdrantungen ruhig und friedlich weiter entwideln fonnen, wenn bie Juben nicht allzu häufigen Erpreffungen ausgesett Das Leben Richards mar ein immermähren= werden wären. bes Abenteuer, ein Jagen nach Rämpfen und Fehben, gu benen die Juden zum guten Theil mit ihrem Gelbe herhalten mußten. Tropbem fann man bie Regierungezeit Richards noch zu ben ichonen Beiten rechnen, wo die Juden unter bem Coupe bes Gefetes lebten, mo felbft bie Erpreffungen unam clavem et duo Judaei unam, et clericus Willelmi de Sanctae Mariae ecclesia et magistri Willelmi de Chimilli habeat tertiam; et praeterea tria sigilla, et qui claves habuerint, sigilla apponent. Clerici autem predictorum Willelmi et Willelmi habeant rotulum de transscriptis omnium cartarum et sicut cartae mutabuntur, mutetur et rotulus; de singulis cartis dentur tres denarii, medietas a Judaeo et medietas ab eo, cui pecunia creditur; unde duo scriptores habeant duos denarios et custos rotuli tertium; et de cetero nullum fiet praestitum, nulla Judaeis fiet solutio, nulla fiet cartarum mutatio nisi coram praedictis vel majori parte, si omnes interesse requiverint. Et praedicti duo Christiani habeant unum rotulum de recepto Judaeorum solutionis eis de cetero faciendae et duo Judaei unum et custos rotuli unum. 3, Item quilibet Judaeus jurabit super rotulum suum, quod omnia debita sua et vadia et redditus et omnes res et possessiones suas inbreviari faciet, et quod nihil celabit, ut praedictum est. Et si scire poterit, quod aliquis aliquid celaverit, illud justitiis ad eos missis secreto revelabit, et quod falsonarios cartarum et retonsores denariorum, ubi eos scient, detegent et monstrabunt et de falsis cartis similiter.

und Gelbauflagen bes Ronigs noch einen Schein von fegesmäßigfeit hatten. Bang anbere verhalt es fich mit ben Berrichern bes 13. Jahrhunberts. Bei ihnen mar bie Billfur oberftes Gefet, und Johann und Beinrich III. haben bie jubifche Bevölkerung Englands fast an ben Bettelftab gebracht. Das 13. Jahrhundert unterfcheibet fich vom 12. fcon baburch, bag auch bie Chriftlichkeit Englands fich mit ben jubifden Berhaltniffen gu beschäftigen anfing und auf Spnoben und Concilien Beschränkungen über Beschränkungen für bie Juben festfette, bis bann Ebuard I. ihrem Drangen nachgab und bie "Ungläubigen" aus feinem Lanbe verjagte. Wir haben es baber nicht für unrichtig gehalten, in unserer Darftellung mit bem Tobe Richards abzubrechen, und bas 13. Sahrhundert, über welches auch die urfundlichen Quellen viel reicher fließen, einer genaueren Behandlung noch vorzubehalten.

Fünftes Rapitel.

Die Rechtsverhaltniffe ber englifden Juben im 12. Sahrhundert nach ben urkundlichen Aufzeichnungen.

Es bleibt uns noch die Aufgabe, bas Berhaltnig ber Ruben jum Staat und ihre rechtlichen Berhaltniffe in England in bem besprochenen Reitraume nach bem urfundlichen Material zu daracterifiren. Die Sauptquelle bilben natur= lich bie Aufzeichnungen ber Schattammerrollen, welche uns über bie Einzahlungen ber Ruben in die Schakkammer ge= naue Angaben machen. Ans biefen Gingablungen aber fann man fich bas Bilb ihrer socialen und rechtlichen Berhältniffe Diefe urfundlichen Berichte find von ben leicht entwerfen. jubifden Gefdichtichreibern bis jest fo gut wie gar nicht benutt worben, mas um fo mehr zu bebauern ift, ba fie bie einzigen Angabeu über bie Berfaffungsverhältniffe ber englifden Ruben bilben, die uns neben ben Schriftstellern und einigen wenigen Urtunben erhalten find. Es fcbien uns nun zwedmäßig, biefe urtunblichen Angaben am Enbe bes Sangen aufammenguftellen und zu befprechen, weil bie Berhaltniffe, bie fich aus ihnen schließen laffen, unter Beinrich II. und Richard I. biefelben gewesen find, weil fich in biefer Sinficht feine Scheibelinie zwischen ben beiben Regierungen gieben läßt. Ja, wenn man aus ben wenigen Aufzeichnungen, bie uns von Beinrich I. erhalten find, einen Schluß fich erlauben barf, so waren auch schon im Anfang bes 12. Jahrhunderts einige ber Bestimmungen vorhanden, die wir in ben fpateren Regierungen als ftebenbes Recht vorfinben. Die von ben einzelnen Herrschern erlaffenen Berordnungen sind ja an ihrer Stelle jedesmal besprochen worben.

Die Aufzeichnungen ber Rollen find in zwiefacher Hinsticht für uns von Wichtigkeit. Sie zeigen uns, wie die Könige von England ihr Eigenthumsrecht an den Juden ihres Landes ausgeübt haben und geben uus den besten Aufschluß über deren rechtliche Stellung gegenüber ihren Mitbürgern. Bevor wir zur Beleuchtung dieser Berhältnisse übergehen, wollen wir uns mit denjenigeu Einrichtungen erst genauer bekannt machen, welche von den englischen Königen für die Verhältnisse ihrer jüdischen Unterthanen besonders getroffen worden waren.

Schon unter Beinrich II. gab es eine befonbere Schattammer, Scaccarium Jubaeorum ober Jubaismi genannt, in welcher die Ginfunfte, die ber Ronig von feinen Juben ein= jog, eingeliefert murben. Ueber biefe Gingange mußte befonbere Rechnung geführt werben. In einem befonberen Raume, ber fogenannten Schtar=Rammer') murben bie Schulb= icheine ber Juben aufbewahrt. Das Scaccarium Judaeprum wurde von ben Juftitiarii Jubaeorum verwaltet, bie entweber burch birefte fonigliche Sanbichreiben auf ihre Boften berufen ober burd bie Barone bes großen Scaccarium (Reichs-Schattammer) auf Befehl bes Ronigs in ihre Aemter eingefest murben2). Die Rahl ber Justitiarii ift uns nicht bekannt; wir miffen nur, bag es mehrere gemefen find. In alterer Beit murben Chriften und Juben mit biefem Amt betraut, in fpaterer Beit murben nur Chriften auf biefen Boften berufen. Die Juftitiarii maren nicht nur Finanzbeamte, fonbern

¹⁾ Schtar heißt auf Hobetäisch "Urkunde" und diesen Ausbruck hatte man in der alteren Zeit beibehalten. Rach der Berbannung der Juden wurde dieser Raum als Sigungssaal für das Hofgericht gebraucht, man nannte ihn »camera stellata« s. die Ableitung dieses Ausdruckes von star bei Blacktone, Commentary of the Constitutional law of England lib. IV cap. IX p. 263 Anmerkung.

²⁾ S. die Ernennungen aus der Zeit Heinrich's II. und Eduard's I. bei Madog l. c. I p. 234 Rote a. d.; s. Stobbe R. 135.

auch Richter und zwar in allen ben Prozessen, in welchen bie Juben eine Partei bilbeten 3).

Da bas Scaccarium Judaeorum nur eine Abtheilung bes Reichs-Scaccarium bilbete, so waren die Justitiare ben Baronen ber großen Schatzlammer untergeordnet. Sie hatten ihnen regelmäßig Rechnung abzulegen über alles, was bei ihnen eingegangen war⁴), ihre richterlichen Entscheidungen konnten von den Baronen aufgehoben und für ungültig erstlärt werden. Die Barone mußten dann selbst ihr Urtheil sprechen nach dem Landesgeset und der consuetudo Judaismi. Die Justitiare selbst konnten als Beamte der Schatzlammer nur von den Baronen vor Gericht gesordert werden, sie hatten sich nur ihrem Urtheil zu beugen und konnten von

³⁾ Robertus de Braibroc r. c. de X marcis de firma de Bitebroc: In thesauro nichil, Et in Perdonis ipsi Roberto X marcae. Per breve Regis. Quia recordatum est per Simonem de Pateshull Benedictum de Talemunt Custodes Judaeorum, quod Ricardus miles de Bitebroc, pui praedictam terram de Bitebroc invadiaverat Samueli de Stamford Judaeo, finivit cum praedictis Simone et Benedicto anno praeterito per XV marcus (de quibus praedictus Benedictus debet respondere), ut Compotus surs audiretur, utrum ipse esset quietus de debito suo, scilicet de L marcis, pro quibus inradiaverat praedictam Terram praedicto Judaeo, per pecuniam receptam a praedicto vadio a tempore, quo fuit invadiatum. Et ita facto Compoto coram praedictis et aliis, Indicatum fuit, ut praedictus Ricardus esset quietus; quia sicut praedicti dixerunt plus receptum fuit a praedicto Vadio, a tempore scilicet Regis Henrici, quo invadiatum fuit, usque ad tempus predicti Compoti quam quinquaginta marcae. Et ita praedictus Ricardus recepit anno praeterito quietum praedictum Vadium; Et predictus Robertus praedictum Vadium non habuit hoc anno, Et ita Quietus est. Magn. Rot. X Ric. I bei Madog I, 235 Rote e. Auch in Deutschland ftanben bie Juben in vielen Stabten unter ber Berichtsbarteit bes "Rammerers". Entweber hatte er ben Borfit im Judengericht, ober nur bie Aufficht ober er bilbete bie hohere Inftang ogl. Stobbe: bie Juben in Deutschland. S. 145 u. Anm. 135.

⁴⁾ Magn. Rot. X Ric. I Rote 12a. Aaron Judaeus Lincolniae debet D. marcas, sicut ibidem (scilicet in rotulo 8) continetur. Sed Benedictus de Talemunt respondet inde in Compoto suo. Madox ibid.

benfelben ihres Amtes entfest und ins Gefängniß geworfen werben. Dieses bokumentiert die Oberaufsicht bes großen Scaccarium über die besondere judische Schatfammer. Die unteren Beamten bes Reichs-Scaccarium mußten ben Ruftitiaren ber Juben die nothige und ichulbige Achtung ent= gegenbringen). Sie felbft hatten zwei Unterbeamte, einen Clericus regis und einen Esceator, ber namentlich ben Gutern verftorbener Juben nachzuspuren batte, bie bem Ronige als bem nächstberechtigten Erben gufallen mußten 6). Juftitiarii icon in ber alteren Zeit Gehalt bezogen, ift nicht mit Bestimmtheit gn erweisen, in ber fpateren Beit erhielt jeber ein Gehalt von 20 Mart'). Das Scaccarium Jubae= orum war nicht ber einzige Ort, an welchem bie jubische Belbangelegenheiten geordnet murben, die Summen, die man ben Juben foulbete, konnten auch gleich in bie Reichs-Schattammer eingezahlt werben, bie, wie wir ja wiffen, die Ober= auffict über Bermaltung ber Juben = Schatfammer hatte"). Mus ber Beit Richards ift uns ein Kall anfgezeichnet, welcher unferer Behauptung ebenfalls jur Stute bienen tann. tamen einige Juben in die große Schatfammer und erflärten vor ben Baronen, daß ihre Forberungen gegen bestimmte, bort genannte, driftliche Schuldner jest befriedigt feien, in= bem biefelben ihre Schulden bezahlt hatten. Diefe Er= flärung ber Juben murbe gleich in bie Rolle ber Reiche-Schatfammer eingetragen9). Solche Kalle geborten wohl

⁵⁾ f. die Urfunden bei Tovey l. c. p. 47, 48 u. 49.

⁶⁾ f. Tovey l. c. p. 51 u. 52.

⁷⁾ Liberate Rolls XIX Eduard I. Madox, l. p 237 Rote l. Tovey giebt falfchlich 40 Mark als Gehalt eines jeden Justitiars an.

s) Idem Vicecomes r. c. de III marcis de Regina Judaea pro debito, quod Walterus de Westberia, debebat ei; et de I marca de eadem Judaea de debito, quod Radulfus de Chinton et Willelmus filius Ricardi debebant ei; In th. liberavit in II talljis. Et Qui etus est. Magn. Rol. XXIX H. II Dzford bei Madog I, 233 Rote t. Unter den beiden tallia sind die Sinzahlungstermine zu Ostern und zu Michaelis zu verstehen, welche man Scaccarium Paschae und Scaccarium Sti. Michaelis nannte.

⁹⁾ Fulbertus de Doura I marcam, Ut scribatur in Magno Botulo

boch zu ben Ausnahmen und im allgemeinen wurden alle biese Angelegenheiten erst in dem Scaccarium Judaeorum geordnet und dann erst in der großen Rolle verzeichnet.

Beben wir nun gur Beantwortung ber Frage über. welchen Ruten die englischen Könige aus ihren Juben, b. b. beren Bermogen gezogen haben. Der Ronig hatte bas Recht, auf zwei Arten Gelber von ben Juden zu erheben. weber jog er bie Summen als Strafen, für begangene Berbrechen ein, Strafen, die bei Juben oft recht boch bemeffen waren, ober er erhob fie auf bem Wege bes Tallagium, ber willfürlichen Gelbauflage. Der Rönig konnte von ben Juben ju jeber Zeit große Gelbsummen verlangen, weil er fie als fein Eigenthum in ihrem Sanbel und in ihren Gefchäften fo außerorbentlich beschirmte und ihnen alle möglichen Freiheiten gewährte. Bon ben all= gemeinen Tallagia nennen wir in erster Reihe den "Saladins Behnten", bie Auflage für ben Rreugzug (f. oben). 33. Jahre feiner Regierung nahm Beinrich ben vierten Theil ihrer Güter als Tallagium in Beschlagio). Diese Auflage tann nicht mit ber Rreuggugesteuer identificiert werben, ba bie lettere erft 1188 ausgeschrieben murbe, mahrend bie erstere in einer Rolle aufgezeichnet ift, in welcher bie Gingahlungen bes Sahres 1187 registriert werben. 3m nächsten Sahre hat bann Rönig Beinrich ben Juben wieberum ein Tallagium auferlegt, boch ift uns bie Große ber Summe in ber Urfunde nicht einmal angebeutet11).

quod ipse quietus est de omnibus debitis quae Johannes de Doura pater suus debuit Judaeis subscriptis (folgen bie Ramen ber Gläubiger) sicut praedicti Iudaei cognoverunt coram Baronibus de Scaccario. Magn. Rot. X Ric. I bei Madox I 252 Rote s.

10) Es heißt nämlich in der Rolle des genannten Jahres, nachdem die verschiedenen dedita den Juden aufgezählt sind: De praedictis deditis Judaeorum sustinemus ad praesens, quia dominus rex cepit Quartum de Catallis suis. Magn. Rol. XXXIII H. II. Madox I, 222 Note 1.

¹¹) Aud hier heißt es noch ber debita Judaeorum: De predictis debitis Judaeorum sustinemus ad praesens propter Tallagium, quod Richard I. folgte bem Beispiele seines Borgangers und legte ben Juben ein Tallagium von 2000 Mark auf¹²).

Eine Unterabtheilung biefer Tallagia bilben die Absgaben, welche die Juden in den einzelnen Grafschaften in die königliche Schatkammer zahlten, und welche durch die Vermittelung des Sheriffs in die Schatkammer eingeliefert wurden, es scheint, daß diese Beiträge in manchen Gegenden jedes Jahr gegeben worden sind. So bezahlten z. B. die Juden von Norwich im 2. Jahr heinrichs II. 5 Markis), die Juden im 4. Jahr besselben Königs 20 Mark Silberia) und im darauffolgenden Jahre zahlte der Sheriff von Norsfolk und Suffolk eine große Summe von den einzelnen Städten seines Bezirkes¹⁵).

Die Juden von Cambridge bezahlten 60 Mark im 2. 16) und 13 solidi und 4 Denare im 3. Jahre Heinrichs 17). Die Dominus Rex capit ab. cis. Magn. Rot. XXXIV H. II Madox I, 222 Rote f.

- 19) Josce filius Lic de Bristou r. c. de C. s. de secundis M. marcis, quas Judaei Angliae promiserunt Domino Regi. In th. lib. Et. Quiet. est. Magn. Rot. III Ric. I, Madox I, 28 Note h.
- 18) Idem vicecomes (Wilhelmus de Nouauilla) reddit Compotum
   de V marcis de Judaeis Norvici. In th. lib. Et Quiet. est. Magn.
   Rot. II. Henr. II ed. Hunter (1844) p. 8.
- 14) Idem vicecomes (Wilhelmus de Caisnet) reddit Compotum de XX marcis argenti pro Judaeis. In Camera Regis. Radulpho filio Stephani per breve Regis XX marcas argenti. Et Quietus est. Magn. Rot. IV. H. II Norf. u. Suff. ed. Hunter p. 127.
- 18) Magn. Rot. V H. II. bei Madox I, 222 Note d. Idem vicecomes r. c. de XLIII libris et VI solidis et VIII denariis de Judaeis de Norwico. In thesauro XXXVII libras et VI s. et VIII d. in II talljis etc. Id. vic. r. c. de XXX l. de Judaeis de Tetford. In th. lib. in II talljis. Et Quietus est. Id. vic. r. c. de XV l. de Judaeis de Bongeia. In th. lib. in Il talljis. Et Quietus est. Norfolk et Suffolk.
- 16) Et id. vic. reddit Compotum de LX marcis pro Judaeis de Cantebrigia. In th. XII l(ibras) et XIII. s. et IV. d. Magn. Rot. II H. II ed. Hunter p. 15. Der Sheriff heiht Paganus.
- 17) Spenfalls auß Cambridge. Id. vic. redd. Comp. de XIII s. et IV d. de Judaeis. In th. lib. Et Quiet. est. Magn. Bot. III H. II. ed. Hunter p. 96.

boch zu ben Ausnahmen und im allgemeinen wurden alle biese Angelegenheiten erst in dem Scaccarium Judaeorum geordnet und dann erst in der großen Rolle verzeichnet.

Beben wir nun gur Beantwortung ber Frage über, welchen Rugen bie englischen Ronige aus ihren Juben, b. b. beren Bermogen gezogen haben. Der Ronig hatte bas Recht, auf zwei Arten Gelber von ben Juben zu erheben. weber zog er bie Summen als Strafen, für begangene Berbrechen ein, Strafen, bie bei Juben oft recht boch bemeffen waren, ober er erhob fie auf bem Wege bes Tallagium, ber willfürlichen Gelbauflage. Der Könia konnte von ben Juben ju jeber Beit große Gelbsummen verlangen, weil er fie als fein Eigenthum in ihrem Sanbel und in ihren Geschäften fo außerorbentlich beschirmte und ihnen alle möglichen Freiheiten gemährte. Bon ben all= gemeinen Tallagia nennen wir in erfter Reihe ben "Salabins Behnten", bie Auflage für ben Rreugzug (f. oben). 33. Rabre feiner Regierung nahm Beinrich ben vierten Theil ihrer Guter als Tallagium in Beichlagio). Diese Auflage tann nicht mit ber Rreugzugesteuer identificiert werben, ba bie lettere erft 1188 ausgeschrieben murbe, mabrend bie erftere in einer Rolle aufgezeichnet ift, in welcher die Ginjahlungen bes Jahres 1187 registriert werben. Im nächsten Sahre hat bann Ronig Beinrich ben Juben wiederum ein Tallagium auferlegt, boch ift uns bie Große ber Summe in ber Urfunde nicht einmal angebeutet11).

quod ipse quietus est de omnibus debitis quae Johannes de Doura pater suus debuit Judaeis subscriptis (solgen die Ramen der Gläubiger) sicut praedicti Iudaei cognoverunt coram Baronibus de Scaccario. Magn. Rot. X Ric. I bei Madox I 252 Rote s.

16) Es heißt nämlich in der Rolle des genannten Jahres, nachdem die verschiedenen dedita den Juden aufgezählt sind: De praedictis deditis Judaeorum sustinemus ad praesens, quia dominus rex cepit Quartum de Catallis suis. Magn. Rol. XXXIII H. II. Madox I, 222 Note 1.

11) Aud hier heißt es noch ber debita Judaeorum: De predictis debitis Judaeorum sustinemus ad praesens propter Tallagium, quod

Richard I. folgte bem Beispiele seines Borgangers und legte ben Juben ein Tallagium von 2000 Mark auf¹²).

Eine Unterabtheilung bieser Tallagia bilben bie Absgaben, welche die Juden in den einzelnen Grafschaften in die königliche Schahkammer zahlten, und welche durch die Bermittelung des Sheriffs in die Schahkammer eingeliesert wurden, es scheint, daß diese Beiträge in manchen Gegenden jedes Jahr gegeben worden sind. So bezahlten z. B. die Juden von Norwich im 2. Jahr heinrichs II. 5 Markis), die Juden im 4. Jahr besselben Königs 20 Mark Silberid) und im darauffolgenden Jahre zahlte der Sheriff von Norsfolk und Suffolk eine große Summe von den einzelnen Städten seines Bezirkes¹⁵).

Die Juben von Cambribge bezahlten 60 Mark im 2.16) und 13 solidi und 4 Denare im 3. Jahre Heinrichs 17). Die Dominus Rex capit ab. cis. Magn. Rot. XXXIV H. II Madox I, 222 Rote f.

- 19) Josce filius Lic de Bristou r. c. de C. s. de secundis M. marcis, quas Judaei Angliae promiserunt Domino Regi. In th. lib. Et. Quiet. est. Magn. Rot. III Ric. I, Madox I, 28 Rote h.
- ²³) Idem vicecomes (Wilhelmus de Nouauilla) reddit Compotum de V marcis de Judaeis Norvici. In th. lib. Et Quiet. est. Magn. Rot. II. Henr. II ed. Hunter (1844) p. 8.
- 14) Idem vicecomes (Wilhelmus de Caisnet) reddit Compotum de XX marcis argenti pro Judaeis. In Camera Regis. Radulpho filio Stephani per breve Regis XX marcas argenti. Et Quietus est. Magn. Rot. IV. H. II Norf. u. Suff. ed. Hunter p. 127.
- 15) Magn. Rot. V H. II. bei Madox I, 222 Note d. Idem vicecomes r. c. de XLIII libris et VI solidis et VIII denariis de Judaeis de Norwico. In thesauro XXXVII libras et VI s. et VIII d. in II talljis etc. Id. vic. r. c. de XXX l. de Judaeis de Tetford. In th. lib. in II talljis. Et Quietus est. Id. vic. r. c. de XV l. de Judaeis de Bongeia. In th. lib. in ll talljis. Et Quietus est. Norfolk et Suffolk.
- 16) Et id. vic. reddit Compotum de LX marcis pro Judaeis de Cantebrigia. In th. XII l(ibras) et XIII. s. et IV. d. Magn. Rot. II H. II ed. Hunter p. 15. Der Sheriff heiht Paganus.
- et IV d. de Judaeis. In th. lib. Et Quiet, est. Magn. Rot. III H. II. ed. Hunter p. 96.

Juben von Lincoln bezahlten im Jahre 1158 40 Bfb.18), und die Juben von Oxford in bemfelben Jahre 20 M.19). Bei biefer Gelegenheit wollen wir auch einige dona ber Juben verzeichnen, gleichsam freiwillig aufgebrachte Summen, welche die Juben einer Proving bem Berricher aus Dankbarkeit überfenden, die fich aber in Wahrheit von ben oben angeführten verlangten und geforberten Steuern in Richts unterscheiben. Die Ruben von Oxford bezahlten ein donum von 100 solidi20), die von Cambridge übersandten bem Konige im Rabre 1158 ein Geschenk von 50 Markei). So viel über bie verschiebenen Arten ber Steuern, welche bie gesammte Jubenfcaft bes Lanbes ober größere jubifche Communen gu gablen hatten. Der Rönig hatte auch bas Recht, bas Bermogen einzelner Juben einzuziehen. Allgemein burfte ja bas Schicffal bes Maron von Lincoln bekannt fein, beffen ungeheure Reichthumer von Beinrich II. für ben Staatsichat eingezogen murben. Diefes Bermögen muß fich icon 1187 in ben Sanben bes Königs befunden haben, benn Benedict v. Beterboraigh erzählt uns, baß ber König in bem genannten Jahre eine Sahrt nach ber Mormandie unternommen habe, bei welcher mehrere Schiffe mit einem großen Theil ber Schäte bes Aron von Folge ber beftigen Stürme untergegangen Lincoln in Diese Buter murben in einer besonderen Schat= kammer, bem Scaccarium Aaron, verwaltet, welche noch zur Leit Richard's bestand und von zwei clerici regis geleitet wurde28).

¹⁸) Id. vic. (Waltherus de Amunde villa) r. c. de XL l. pro Judaeis. In th. lib. Et Quietus est. Magn. Rot. V H. II Lincoln bei Madox I, 222 Rote a.

¹⁹) Id, vic. (Henricus de Oilli) r. c. de XX marcas pro Judaeis ibid. Oxford.

²⁰) Et id. Vic. redd. Comp. de C. s. de Dono Judaeorum. In th. lib. Et Quietus est. Magn. Rot. II. H. II. Oxford ed. Hupter p. 36.

²¹) Id. vic. r. c. de L marcis de Dono Indacorum de Cantebrigia. Magn. Rot. V. H. II. Cambridge Madox I, 222 Rote c.

²³⁾ Benedictus abbas a. a. 1187 am Anfang: die Schiffe gingen unter "cum magna parte thesauri Aaron Judaei Lincolnicensis defuncti.

²³⁾ Magn. Rot. III Ric. I Lond et Middleex bei Madox I, 191

An diese besondere Schapkammer wurden alle die Summen eingezahlt, die man bem Aaron von Lincoln schuldete, und amar wurden bieselben in einer eigenen Rolle ,,de debitis Aaron" verzeichnet 24). Die Baufer, die ihm in London geborten, murben fpater von Johann ohne Land an englische Ritter vergeben als Lohn für treue Dienste, die fie geleiftet hatten25). Es mar aber felten ber Rall, daß bas gange Bermogen eines Juben vom Ronige beansprucht murbe, meiftens murbe nur ein Theil ber Guter einem reichen Ruben abgeforbert. Alle Ruben hafteten oft biefen Glaubens- und Stammesgenoffen und mußten entweber bie ganze Summe ober wenigstens einen großen Theil berfelben für ihn bezahlen. Jurnet aus Norwich mußte eine Strafe von 2000 Martas) und in fpaterer Reit eine Gelbftrafe von 6000 Martat) begablen, beren Reft er erft 1189, im erften Sahre Ronig Richards bezahlen tounte. Alle Ruben hafteten für ihn und mußten eine ungeheure Summe in die fonigliche Schat-

Note m. Et Joseph et Rogero Clericis Redis de Scacoario Aaron ll marcas et Dimidiam de Dono per breve Regis.

²⁴) Magn. Rot. V H. II Madox I, 233 Rote n. De debitit Aaron. Robertus comes Legercestnae debet CCCC et III l. et VI s. et VIII d. super Bleneford et Kingeston in torseta. — Et XXXIX l. per aliam Cartam.

²⁵⁾ Urtunde Johannes vom 23. Juni 1208 für Galfrid und eine Urtunde besselchen Königs vom 1. Februar seines 15. Regierungsjahres (1215) ausgestellt sür Thomas de Nervilla bei Rymer Foodera I p. 93. In den letteren Jahren werden auch die Güter des Juden Brün vom Könige verschenkt (i. Rote 27 28 u. 29).

^{26,} Jurnet Judaeus r. c. de M. M. marcis unde finivit cum Rege apud Wintoniam in Transfretatione sua. 2) Benedictus Judaeus r. c. de D. l. de Fine, quem fecit cum Rege in Transitu suo de Misericordia sua. 3) Brunus Judaeus r. c. de M. M. M. marcis de fine, quem fecit cum Rege in transitu suo. Magn. Rot XXIII. H. Il bei Madox I, 226 Rote a.

²⁷) Jurnet Judeus de Norwico debet CC et LXX l. et VI s. et VIII d. de Miseria, in qua incidit apud Windosore, quae remanseruvt super illum de VI Milibus marcis Miserie sue. Maga. Rot. I Ric. I Norf. et Suffolk cr. Hunter (1884 Record. Comm.) p. 43.

kammer einliefern²⁸). Sbenso war bem Juden Benebict eine Strase von 500 Pfb., bem Juden Brunus eine solche von 3000 Pfb. auferlegt worden²⁸). Auch für letteren mußten die Juden in ihrer Gesammtheit Bürgschaft leisten²⁹). Bier Jahre später hatte Brunus seine ganze Schuld bis auf 400 Pfb. bezahlt²¹), aber schon im ersten Jahre König Richards verzsiel er in eine Strase von 2000 Mark, bei welcher seine Güter consisciert wurden und an mehrere reiche Juden burch Rauf übergingen²²).

Wir könnten noch eine ganze Anzahl ähnlicher Fälle anführen, boch glauben wir, daß die gegebenen Beispiele unsere Behauptung genügend unterstützen werden. Obgleich bei allen diesen Strasen kein bestimmtes Vergehen angegeben wird, so müssen wir ein solches doch voraussesen, da auch schon die Ausdrücke, die dabei angewendet werden (miseriafinem facere) auf ein Vergehen der Besteuerten hindeuten. Aus dem Gesagten können wir schon ersehen, daß der König unbeschränkte Macht über die Juden seines Landes hatte.

³¹).. run Judaeus deb. CCC et XL l. de Miseria de M. M. marcis, de quibus fecit finem cum Rege apud Waltham.

marcis, de quibus fecit finem cum Rege apud Waltham

²⁸) Judei Anglie . . . MMMMM et D et XXV marcas et dimidiam de miseria Jurnet de Norwico, cuius Cartas habuerunt ad ipsum acquitandum, Magn. Rot. I Ric. I Lond. et Middl. ed. Hunter p. 229.

³⁰⁾ Bei ber Schulb bes Brunus (f. Rote 24) ift aufgeführt: Et D libras et LIII s. et IV d. de Communi Judaeorum pro plegiagio ejus. Magn. Rot. XXIII H. I Madox I, 226 Rote a.

²⁰) Brunus Judaeus debet CCCC li. de Fine, quem fecit cum Rege in transfretatione sua. Magn. Rot. XXVII, H. II Madox I, 226

Aaron Judeus Lincolniae et Abraham filius Rabbj et Jsaac de Colecestre . . . CCCC li. de Catallis Brunj Judaei, quae ipsi receperunt in Veteri Moneta de fine, quem ipse Brunus fecit cum Rege in transfretatione sua. Magn. Rot. I Ric. l London et Middlessex ed. Hunter p. 229.

³²⁾ S. die Urkunden aus bergBeit Johanns bei Madox I, 250. Es ft nicht ersichtlich, daß dies neue Bestimmungen Johanns sind, wahrsschilch gelten bieselben schon zur Zeit Richards. Wir konnten nur aus bem uns vorliegenden Material kein Beispiel beibringen.

Er konnte Summen, die man den Juden schuldete, ganz ober zum Theil erlassen, bestimmte die Termine, an denen die Schulden bezahlt werden mußten und ließ sich von den Parteien, zu deren Gunsten er urtheilte, für seine Entsscheidungen mit Geld belohnen88). Der König war der nächstberechtigte Erbe eines Juden nach seinem Tode34) und von ihm mußten sich die leiblichen Erben, Kinder und andere Berwandte ihre Ausprücke mit hohen Gelbsummen erkausen.

So stehen wir bereits mitten in ber Schilberung ber jubifchen Rechtsverhaltniffe in England, welche sich aus ben vielen Prozessen, beren Rosten in ben Rollen aufgezeichnet find, ziemlich klar und beutlich erkennen laffen85).

Bon Grunds und Landbesitz waren sie in alterer Zeit nicht ausgeschloffen. Wir besitzen eine Urkunde aus ber Zeit Heinrichs I. in welcher ein Jube 18 Mark Silber bezahltse),

³³)·Aaron Judaeus deb. D. marcas de cod. fine. Sed Mortuus est et Rex habet Catalla sua. Magn. Rot. I Ric. I. London et Middleessex, ed. Hunter p. 226.

^{34) 1)} Benedictus filius Josce quaterbuches... C C marcas pro habendis cartis et catallis Patris sui. etc.

Magn. Rot. I Ric. London ed. Hunter 229.

²⁾ Denlecresse de Risingis filius Benedicti deb. Il marc. auri pro habenda rationabili parte de terris et Catallis, quae fuerunt Patris uxoris sue. ibid. ed. Hunter p. 50 Norfolk et Suffolk.

³⁾ Samarias Judeus deb. XI marcas pro habendo vadīo et debito Helye filii sui, qui mortuus est. Sed nondum habuit debitam neque vadium. ibid. Divenescrie, ed Hunter p. 135.

⁴⁾ Lia Judea de Briston. . . . Et XX marcas pro habenda rationabili parte sua de Catallis et debitis Benedicti viri sui, ibid. Gloucester ed. Hunter p. 105.

⁵⁾ Benjamin deb. II marc, auri pro habenda rationabili parte sua de debitis et catallis Patris sui, ibid. Oxford ed. Hunter p. 109.

²⁵⁾ Die meiften Einzahlungen kamen "de oblatis Curiae" von ben Gelbern, welche bie Juben zahlten, um bestimmte Rechte zu erlangen ober "de Placitis" von ben Summen, welche sie als Rosten für Gerichtsverhandlungen zu bezahlen hatten.

³⁶⁾ Manasserus de Guerres redd. Comp. de XVII marc. argenti pro terra patris sui, quam rex fecit ei habere de Gaufrido de Man-

um die Lanbereien feines Baters in Befig nehmen zu burfen, eine Notig, welche noch burch eine abnliche urtundliche Aufgeichnung aus ber Beit Richards I. ergangt wirber). Seinrich III. verbot 1271, daß die Juden in Rufunft irgend ein Stud Land besiten follten38). Diefe Berordnung gestattet allein icon ben Schluß, bag bie Juben in alterer Beit Land als Eigenthum erwerben burften. Baufer befagen fie in allen Stäbten, in benen fie fich aufhielten. Brogeffe um ben Besit ber Bauser murben von ber foniglichen Curie ent= ichieben. Unter ben wenigen Bergleichen, bie uns von Beinrich II. erhalten find, befindet fich auch einer, ber gwischen einem Juben und einem driftlichen Abligen gu Stanbe ge= tommen ift. Es handelte fich um ein haus in Norwich, welches ber Abelige bem Juben Jurnet ftreitig machte. tam ju einer Einigung, ju einem Bergleich gwischen beiben. Das Saus murbe bem Juben als emiges Eigenthum juge= fprocen, er follte aber feinem Gegner und beffen Erben 5 Dt. jährlichen Zins bafür zahlenso). Alle biefe Prozesse so wie

denilla. In thesauro X marc. arg. Et debet VII marc. arg. Magn. Rot. XXXI H. 1 Essex. ed. Hunter (1833) p. 55.

³⁷⁾ Cresselinus Judaeus debet I marcam auri pro habenda saisina de terra de Bosintonia et Mapeldere wella. Magn. Rot. I Ric. I Sudhantescire ed. Hunter p. 199.

³⁸) Quod nullus Judaeus inposterum per cartam vel donum seu per alium quemcumque titulum foedum habeat vel teneat seu liberum tenementum vel redditum etc. De antiquis legibus liber. App. p. 234. Cap. XXV.

Oxeneforde in octabis Scti. Ylarii anno regni Regis Henrici secundi XXXV. coram Johanne episcopo Norewicensi et Rannulpho de Glanuillo justicia domini Regis et Godefrido de Luci et Ricardo Thesaurario et Radulpho archidiacono Colecestrensi et Rogero filio Reinfridi et Michaei Belet et Roberto de Witef. et aliis fidelibus domini Regis, qui ibi tunc aderant.

Inter Willelmum de Curzum et Jornetum Judeum de Norewico de uno masagio in villa Norewico quod Willelmus versus ipsum Jornetum. Et unde placitum fuit inter eos in curra domini Regis scilicet, quod praefatus Willelmus concessit praefato Jorneto predictum masagium et heredibus suis tenendum de eo et heredibus

Aberhaupt alle biejenigen, wo Juden und Chriften fich befehbeten, murben in der königlichen Curie entschieden. benfelben Fällen konnten auch bie reifenben Richter im Ramen und in Bertretung bes Ronigs Recht fprechen40). Doch tam es auch vor, bag bie Ruben ben Antrag ftellten, ber Prozeß sollte nicht von ben reisenben Richtern, sonbern von bem oberften Gerichtshof entschieben merben41). Zwischen Juben und Juben hat mohl ber jubische h. h. rabbinische Berichtshof nach fübifdem Recht entschieben, boch icheint es, baß die Juden ihre Civilprozesse lieber por ber königlichen Curie führten, weil die Urtheile bes toniglichen Gerichts= hofes jebenfalls mehr Autorität hatten. So bezahlte Benedict von Lincoln 2 Ungen Gold, bamit feine Rlage gegen bie Juben Deobat und Nacob in ber tonialiden Curie gur Berhandlung angenommen murbe42), und ein anderer bezahlte biefelbe Bitte mit 20 Afb.48). Der jubifche Gerichtshof hatte natürlich nicht bie Autorität, mit welcher bie ftaatliche Inftitution ausgestattet mar, und baber tam es, bag bie tonig= liche Curie oft gur Aufrechthaltung von Acten angerufen murbe, bie por bem jubifden Gerichtshof vollzogen worben waren. Eine Subin aus Briftol ließ einen Bertrag, ben

Digitized by Google

suis per servicium V solidorum per annum pro omni servicio. Et pro hac concordia praefatus Jornetus dedit predicto Willelmo quinque marcas argenti. Fines sive Pedes Finium ed. Hunter (Record. Commission 1835) Praefatio p. XXIII.

⁴⁰⁾ De Placitis Rannulphi de Glanuilla, De Flacistis Godefridi de Luci und noch mehrere Stellen in dem M. Rot, I Ric. I.

⁴¹) Abraham filius Rabbj . . . uncas auri, ut recognitio de terra de Maleswurda, quam Robertus Cusin petit et quae summonita est coram Justiciis errantibus veniat coram capitali Justicia. Magn. Rot. I Ric. I Lond. et Middleess. ed. Hunter p. 230 auch bei Madox I, 227 Rote o.

⁴²) Benedictus Filius Jacob deb. II. uncas auri, ut loquela sua audiatur in curia Regis inter eum et Deodatum et Jacobum Iudeos Magn. Rot. I Ric. I. Lincoln. ed. Hunter p. 73.

⁴⁸) Benedictus Filius Josee Quatrebuches . . . XX li., ut Rex audiat loquelam suam versus Abraham Judeum Londoniae. ibid London. ed. Hunter p. 229.

sie bei bem jübischen Gerichte geschlossen hatte, von ber Staatsbehörde bestätigen und verlieh ihm badurch größere Autorität⁴⁴). Ein anderer Jude aus Bristol bezahlte zwei Unzen Gold, damit man am jüdischen Gerichtshof eine Untersuchung anstelle, ob ein Jude vom anderen Zinsen nehmen burfe⁴⁵).

Daß die Juden für alle Rechte und Unterstützungen, die sie vom Könige erlangen wollten, Gelb geben, alle Gesfälligkeiten, die er ihnen erweisen sollte, mit Geld belohnen mußten, ist zu natürlich, als daß wir es erst besonders hers vorzuheben brauchten. Waren sie in einen Prozeß verwickelt, so legten sie eine kleine Summe als oblatum in die Schatztammer, um die Unterstützung des Königs für ihre Sache zu erlangen. Zahllos sind die Prozesse, welche sie gegen säumige Schuldner anstrengen mußten, und zahllos sind auch die Bitten an den König, ihre Rechte gegen betrügerische Schuldner, die sich ihrer Pflicht entziehen wollten, zu wahren 46).

⁴⁴) Lia Judaea de Briston debet X Bizancia pro habenda Conuentione facta inter eam et Pueros suos coram Judeis. Magn. Rot. I. Ric. I. Glocester. ed. Hunter p. 165.

Madox I, 244 Note t, theilt dieselbe Urkunde aus dem 5. Jahre Richards mit. Es ist wohl kaum wahrscheinlich, daß sich derselbe Posten in der 4 Jahre späteren Stelle noch einmal vorsindet, da auch der zweitz Theil der Auszeichnung: Et XX marcas pro habenda rationabili parte sua de Catallis et debitis Benedicti viri sui (s. auch Ann. 32, 4) wörtlich mit der Urkunde tei Madog übereinstimmt, nur daß das Wort "Benedicti" sehlt. Es ist wenig wahrscheinlich, daß sie ihre Erbansprüche nach 4 Jahre noch einmal hat erkausen müssen. Mahrscheinlich liegt hier ein Irrthum in der Datierung vor.

⁴⁵⁾ Judae, Judaeus de Briston debet II uncias auri pro Inquisitione facienda in Capitulo Judaeorum, si Iudeus debet capere usuram a Judeo. Magn. Rot. IV. Ric. I. Glocester bei Madox I, 244 Rotc u.

⁴⁶⁾ Golche Belfpiele ließen fich aus jeber Periode anführen, wir wollen nur einige aus ber früheften und aus ber fpateften Zeit anführen. Aus ber Zeit Deinrichs I.:

Rubi Gotsce (=Rabi Jose) Judaeus et Jacob et Manasserus reddunt compotum de VI marcis auri, ut rex innet eos uersus Ricardum filium Grisleberti de debitis suis. Magn. Rot. XXXI, H. L. ed.

Mus biefem Umftanbe konnen wir icon erkennen, wie unficher in jenen Reiten bas Gelbleiben mar, und wir geben mohl nicht fehl, wenn wir annehmen, bag bie Juben gerabe beswegen burch hohe Binfen fich bei bem einen Schulbner für Die vielen Berlufte, mit benen fie ju rechnen hatten, icablos hielten. Einen vom Ronige festgefetten Binefuß gab es in England nicht. Im Allgemeinen galt aber wohl berfelbe Binsfuß bei allen Juben. Wir haben aus ber Beit Beinrichs II. einen Bericht von Richard von Ancesty, ber auf einer weiten Reise bei verschiebenen Juben Englands Gelb auf Rind nehmen mußte. Allen feinen Gläubigern gab er für ein Bfund, 4 Denare Binfen auf Die Boche. Diefer Binsfuß, ber für unsere Begriffe fehr hoch ift, scheint bamals ber allgemein übliche gewesen zu fein47). Einzelne Gefälligkeiten mußten die Juden mit flingender Munge belohnen. aus Norwich, ber uns icon fo oft begegnet ift, mußte 1800 Mark für bie Erlaubniß bezahlen, in England wohnen zu burfen48). Benedict aus Lincoln gahlte 1/2 Mart Gelb, ba= mit ein Pfandobject, bas fich in feinem Befit befanb, fo lange in ber Bewalt bes Ronigs bliebe, bis ber barüber

Hunter p. 148. Rubi Gotsce et Judaei, quibus comes Rannulphus debebat, debent X maroas auri, Ut Rex juvet eos erga Comitem de debitis suis. Et de his...VI marcas auri et alii Judaei IV. marcas auri. ibid. ed. Hunter 149 auch bei Mabog I, 227 Rote I.

Aus der Zeit Richard's I.: Maneserus Judaeus de Gipeswich debet IV uncas auri pro recto de XX marcis versus Willelmum de Verdun et Bertranum fratrem suum.

Abraham de Norewiço debet I marcam pro recto de VI. marcis versus Hugonem de Oisi. Magn. Rot. I. Ric. I. Norf. & Suff. ed. Hunter p. 43, das sind nur wenige Beispiele, sast jede Rubrit in der einen Rolle Richards kann solche Sinzahlungs-Posten ausweisen.

⁴⁷⁾ Dieser Bericht ist gebruck bei Balgrave: Rise and Progress of the English Commonwealth (London 1831) vol I purs II Proofs and Illustrations p. LXXXIV sequ.

⁴⁸) Jurnet Judeus de Norewico debat M. D. C C C marcas pro residentia sua in Anglia cum beneuolentia Regis. Magn. Rot. I Ric. I. Norf. & Suffolk ed. Hunter p. 45,

schwebende Prozeß entschieden sein würde⁴⁹). Joses Quatrebuches zahlte dem Könige 40 Mark, damit sein Sohn Hatelin als Sieger aus einem Prozeß hervorginge, in welchen er verwickelt war⁵⁰). Leo, ein Jude aus London mußte 4 Mark für die Erlaudniß bezahlen, mit einem anderen Juden einen Bertrag schließen zu dürsen. Hierbei ist aber das als sehr merkwürdig hervorzuheben, daß auch ber andere Contrahent sür dieselbe Erlaudniß 5 Mark in die Schahkammer zu zahlen hatte⁵¹). Leo aus Chester bezahlte eine Unze Gold, damit eine Klage, die er vorzubringen hatte, in der königlichen Curie angenommen würde⁵²), und so könnten wir noch einige Beispiele zur Illustrierung unserer obigen Behauptung ansühren.

Die Juben wurden im allgemeinen nach bem gleichen Recht und demselben Geset wie ihre driftlichen Mitbürger verurtheilt, nur war ihre Strafe manchmal etwas schwerer und härter. So mußten die Juden von London einen Mord, ben sie begangen hatten, mit 2000 Mark sühnen⁵³). Ob

⁴⁹) Benedictus frater Aaron debet dimidiam marcam auri, ut vaduim suum: quod habet de Simone de Kyme, custodiatur in manu Regis, donec disrationetur, utrum debeat illud habere annon. Magn. Rot. 1 Ric. 1. Lincoln, ed. Hunter p. 74.

⁵⁰) Josce Quatrebuches... XI marcas, ut Hakelinus filius suus juste deducatur de loquela quae fuit inter eum et Adam de Colebroch. Magn. Rot. 1 Ric. 1. London et Middlessex ed. Hunter 229

⁵¹) Leo Judeus de Londonia debet IV marcas pro licentia concordandi cum Deulebencie de Cycestre. Magn. Rot. I Ric. I. London ed. Hunter p. 230.

Deulebencie Judeus Cycestriae debet V marcas pro licentia concordandi cum Leone Judeo Londoniae. Magn. Rot. I Ric. 1. Sudsex ed. Hunter p. 211.

⁵²) Leo Judeus Cicestriae debet I uncam auri, ut loquela, quam habet uersus Radulphum de Meisnil de hoc quod exigit ab eo forisfacturam ad opus suum audiatur in Curia Regis. Magn. Rot. I Ric. I. Sudsex ed. Hunter p. 211.

⁵³) Judei Londoniae reddunt Compotum de M. M. marcis pro Infirmo, quem interfecerunt, Magn, Rot, XXXI H. l. London ed. Hunter p. 149.

bie Strafe auch fonst immer so boch bemeffen mar? Bir glauben es nicht. Aber im Allgemeinen galten auch fur bie Juben bie Bestimmungen bes allgemeinen Rechts. Bir erieben aus ben urfundlichen Aufzeichnungen, baß fie wegen falicher Aussage vor Bericht64), megen Erhebung einer falichen Antlage 55) und wegen anderer fleinerer Bergeben wie bie driftlichen Burger Englands bestraft murben. Benebict aus Sloucester murbe mit zwei Mart bestraft, weil er einen Bertrag nicht eingehalten, ben er vor bem foniglichen Richter gefcoloffen battess). Wir feben aber auch, bag fie gum Beweis burd ben Zweitampf jugelaffen murben, ein Umftanb, ber fur bie Gleichberechtigung mit ihren driftlichen Mitburgern genügendes Beugniß ablegt67). Und boch muffen uns manche Einzelfälle auf die Bermuthung bringen, bag bie in mancher Beziehung eine Sonderftellung eine nahmen. So mußten g. B. Comitiffa, eine Subin aus Cambridge, beren Rinder und die Juden von Lincoln fieben Mart Geld in die Schattammer gahlen, weil fich ein Sohn ber ersteren mit einer Rübin aus Lincoln ohne Erlaubniß bes Ronigs verheirathet hattebs). Ein anberer mußte 5 M.

⁸⁴) Benedictus Judeus de Roffa reddit Compotum de II marcis de Miseria pro Falso dicto. In thesauro I marcam. Et debet I marcam. Magn. Rot. I Ric. I.

³⁵⁾ Herveus Judas debet XXIV s. et IV d. pro falso clamore. ibid. Cantebrigsisse ed. Hunter p. 192.

⁵⁰) Benedictus filius Josce Sord debet II marcas, quod non teniut finem, quem fecit cum Bruno filio Benedicti Militis, de quibus Abraham filius Rabbi habuit plegium. Magn. Rot. I Ric. I. Glocester ed. Hunter p. 165.

³⁷⁾ Dies datus est Chermino Judeo et Samsoni fratri Brin (bie Lesart ift unficher) de placito duelli in Octavas Siti Hilarii et tunc veniant parati ad duellum illud faciendum apud Totelle. Rotuli Curiae Regis ed. Palgrave p. 79 ausgestellt am 28. Rovember 1194. In Deutschland mußte der Jude sich auf den Zweikampf einlassen, wenn der Gegner es verlangte. Er konnte auch einen Zweikampf fordern wenn er selbst ein Berbrechen verfolgte, konnte sich aber nach mehreren Privilegien bei einem solchen Zweikampf durch einen gedungenen Kämpser vertreten lassen. Stobbe 1. c. p. 153.

¹⁶⁾ Comitissa Judaea de Cantebrigia et filii ejus et Judaei

für einen Scheibebrief bezahlen, ben er feiner gran ausgestellt hatte59). Joecius aus Orford murbe mit 10 Mark bestraft, weil er gefundenes Gold ohne Bustimmung ber tonig= lichen Richter gefauft hatte60). Sierzu tommen noch bie baufigen Strafen berjenigen, welche gemeihte Befage als Bfanber angenommen hatten. (f. oben S. 31). Auch einige mertwürdige richterliche Entscheidungen durften unsere Bermuthung bestätigen und unterftuben. Leo aus Gloucefter wurde mit 20 Mart bestraft, weil er fich in ber Gesellschaft ber Beachteten befunden hatte61). Rur Reit Ronig Richarbs mußte ein Jube aus Neu-Caftle 20 Mart Strafe gablen, weil er einen Burgen vor Gericht genannt hatte, ber nachher für ihn nicht burgen wollte62), und Abraham, ber Sohn bes Avigaz, murbe fogar beswegen bestraft, weil in einer von ihm ausgestellten Urfunde ein Stud Land nicht als bei ihm verpfändet eingetragen mar, wie es Recht und Bflicht gemefen märe68).

Diefe Falle zeigen uns zur Genuge, bag einzelne Aus=

Finde steia r. c. de VII marcis auri pro Judaea Lincolnia, quam filius Comitissae duxit uxorem sine licentia Regis. In thesauro XXIV libr. pro IV marcis auri. Et debet III marcas auri. Magn. Rot. XV Henr. II. London et Middlessex bei Madox I, p. 229.

⁵⁹⁾ Samuel Judaeus debet V marcas auri de misericordia pro libello Repudii. Magn. Rot. XXVI H. II., 6ci Mabor I, 229 Note c.

⁶⁰⁾ Joscius filius Benjamin de Oxineforde debet X marcas de Miseria sua pro auro invento, quod emit sine assensu Justitiae. Magn. Rot. L. Ric. I. Oxford ed. Hunter p. 110, vg(. auch Stobbe l. c. p. 233 Note 92.

⁶¹⁾ Leo Judaeus de Glocestria debet XX marcas, quia rettatus uit de societate Utlagorum. Magn. Rot. VII Ric. I. Glocester bei Madox I, 229 Rote f.

⁶³⁾ Samuel Judeus de Novo Castello . . XX marcas quod uocauit Warantum, quem habere non potuit. Magn. Rot. I Ric. I. Northumberland, ed. Hunter p. 242.

⁶³) Abraham Filius Avigay debet l marcam auri, quia non continebatur in carta sua de Comite de Arundel, quod Manerium de Rowell esset vadium suum, sicut esse decebat. Magn. Rot. I. Rio. I. ed. Hunter p. 228 bci Madox I, 229 Rote c.

nahmebestimmungen für bie Ruben existirten, bie fich auch aus ben Berbältniffen und Anichauungen bes Mittelalters gang gut erklaren laffen. Es ift im Gegentheil febr munberbar, daß die Juden fonft, abgefeben von ihrem Berbaltniß jum Ronige, ihren driftlichen Mittburgern rechtlich gleichgestellt maren. Es ift bies ein Reichen bes freundlichen Bobl= wollens, welches ihnen von ben Surften in bem Reitraume wenigstens, ben wir bier behandelt haben, ftete in reichem Dage entgegengebracht murbe. Das 18. Sahrhunbert bat auch in biefen Berhältniffen eine Menberung bervorgerufen. Die befdrantenben Gefete Johann's und Beinrich's III. haben bie Juben in England zu Burgern zweiter Claffe berabgebrudt, bis fie bann burch ein Cbict bes Ronigs auch bes Aufenthaltsrechts in einem Lande verluftig gingen, in bem fie Sahrhunderte lang gelebt, und an beffen Boblfahrt und Gebeiben fie in fo bervorragenbem Dlage mit gearbeitet hatten.

Zunz-Stiftung.

Am 17. Märs dieses Jahres ist Dr. Leopold Zunz heimgegangen. Die Zunz-Stiftung, ein Zeugniss der Verehrung und Dank-barkeit, welche die Zeitgenossen den Verdiensten des Dr. Zunz um die Wissenschaft des Judenthums gewidmet haben, soll fortdauernd eine Förderung und Ausbreitung dieser Wissenschaft in dem Geiste bewirken helfen, in welchem sie in unseren Tagen vorzüglich durch die schöpferischen Leistungen des Dr. Zunz erblüht ist. - Wie dieser allgemeine Zweck im Besonderen erreicht werden soll, besagen die \$\$ 3 und 4 des Statuts, welche wie folgt lauten:

a) Das Erscheinen wissenschaftlicher, periodischer oder anderer Schriften soll gefördert werden durch Gewährung eines Honorars an die Verfasser, oder durch Unterstützung der Verleger oder Drucker.

b) Bibliotheken, deren Bestand der Wissenschaft des Judenthums wesentliche Dienste leistet oder zu leisten verspricht, sollen begründet oder angekauft, erhalten oder bereichert werden.

c) Die öffentliche Lehre der Wissenschaft des Judenthums soll gefördert werden durch Remuneration oder Unterstützung derjenigen, welche an Universitäten oder anderen öffentlichen Lehranstalten diese Wissenschaft streng wissenschaftlich vortragen.

d) Reisen oder andere Unternehmungen, welche im Dienste der Wissenschaft des Judenthums ausgeführt werden, sollen

unterstützt werden.

Die leitenden Grundsätze für Erreichung der gedachten Zwecke

und für Verwendung der Stiftungsmittel sind folgende:

a) Alle im § 3. a bis d gedachten Zwecke sollen gleich geachtet sein; nach Massgabe der vorhandenen Mittel sollen sie je nach dem innern Werth und der zeitlichen Dringlichkeit der gebotenen Gelegenheit entweder einzeln oder gleichzeitig berücksichtigt werden.

b) Beiträge zur Erfüllung der genannten Zwecke können von der Stiftung für sich allein oder betheiligungsweise in Verbindung mit Anderen gewährt werden; ebenso kann die Vergebung der Stiftungsmittel an einzelne Personen oder an Vereine und Institute stattfinden, welche der Pflege der Wissen-

schaft des Judenthums gewidmet sind.

Unter Hinweisung auf obige Bestimmungen ersuchen wir hiermit diejenigen, welche behufs Erreichung der Stiftungeswecke auf Verwendung resp. Gewährung von Stiftungsmitteln Anträge stellen wollen, dieselben (nebst den dazu gehörigen Unterlagen) spätestens bis sum 15. August 1886 bei dem unterzeichneten Vorsitsenden des Curatoriums einzureichen. Für das laufende Jahr sind ca. 1400 Mk. verwendbar. — Exemplare des Statuts können bei dem unterzeichneten Vorsitzenden in Empfang genommen werden.

Berlin, den 17. April 1886.

Das Curatorium der Zuns-Stiftung.

Dr. S. Neumann, Vorsitzender.

Dr. Abraham, Schriftführer.

Soeben erfcien:

Berliner, A. Die Schriften des Dr. M. Steinschneider zu seinem 70. Geburtstage zusammengest. Berlin 1886. Preis Mark 1.50.

In unferem Berlage erfcien:

- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8. Berlin 1884. Preis M. 15. I. Theil: Text, nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4 1/2 Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis 3 Mark.

Ad. Mampe, Berlin C., 50. Kurstrasse 50.

Durch bie unterzeichnete Buchhanblung ift zu beziehen:

- אָל בורה (כוכום p.rim ed. cum. praef. et adnot. M. Landau. 2 vol. Prag. 1881. M. 4.
- Kirahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A critica investigation. gr. 8 Berlin. 1883. M. 2.
- Abraham bar Chijs. PDJ Aller Stitenbuch, nebst einer Abhanblung von S. L. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von G. Friedmann. Leipzig 1860. 8. M. 2.
- **Bachatach**, J., שור הערוש aur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warschau 1854. 8. 2 D. 50 Pf.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheten Italiens. Berlin. 1877. 8. M. 1,50.
- Sahn, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae loctiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Berek. Berlin 1875. D. 2.
- Shodowski, Dr. S., Kritit bes Mibrafd Schir ha. Schirim, nach ber Münchener handfchrift. Berlin 1877. 8 M. 1.
- Cfra, Abr. Ibn, Commentar zu Exobus, nach einer Hanbschrift herausgegeben. Brag 1840. M. 2.
- Seferot, (ה'תוכות (התוכות (התוכות) Die Jubenverfolgungen in Speyer, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Handschift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8. M. 1.
- **Hamaskir, אממוכיר, Hebräische Bibliographie, Jahrg.** 3—21. Berlin 1860—82 (statt 128 M.) für 78.
  - Einzelne Jahrgange ausgenommen 1869-71 & 6 Dt.
- Seilbut, L. Ueber bie ursprüngliche und richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 8. M. 1.
- - Sammlung fübifcher Predigten. Bb. IV. enthaltend, Fest-Gelegenheitspredigten. Berlin 1869. gr. 8. D. 3.

- Seiger. (lette Prebigt holbeim's) Berlin 1861. gr. 8. 30 Bf.
- Pstæll, 3f., במוכר לרופאים, Prapobeutit für Aeczte. (Abbrud in 25 Exemplare). 8° Berlin 1885. Mt. 2.
- Aohler, A., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berücksichtigung der alten Bersionen und des Midrasch, kritisch-historisch unterlucht und erlautert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterischung wie zur Geschicht der Exegese. Berlin 1867. 8. 2 R. 50 Pf.
- Aohn, Dr. S., Die hebr. Danbschriften bes ungerischen Rationalmuseums in Best. 1877 8, M. 1.
- Augatte, G. D., אבני וכרון Grabschriften. Prag 1841. 8. D. 3.
- Magazin für die Biffenschaft des Indentsums mit der hebr. Beilage INF Im, herandgegeben von A. Berliner und D. hoffmann. Jahrgang 1876-86. Berün 1876-85 a 12 M. (Ren rintretende Abonnenten erhalten die früheren Jahrgange zum ermäsigken Preise von 6 M. pro Jahra.)
- Mijane Khota Kad Chafalah. 8. vol. Berlin 1862—68. Fol. M. 80.
- Mandelftamm, Biblifche und talmubifche Stubien. 2 Bande Berlin 1861 gr. 8. DR. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Rrittl ber Duellen. 4) horas talmudicas.
- Alarcus, Dr. S., Zur Schulpädagogik des Talmud. Berlin 1866 gr. 8. M.1.50 Aldrasch Phische, "Typy Brothin 1861. 8. 60 Pf.
- לברי וא"ר. Ics paroles lumineuses sur les problèmes difficiles du livre de Moïse au point de vie de la logique. L. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8 .M. 3.
- Djar Tos, 310 3218, hebr. Zeitschrift, enthalt. Mittheilungen aus handsschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berkin 1876—85. M. 18.
- Blegner, Sal., Belebrungen und Erbautungen in religibfen Boritägent. # pol. Berlin 1837. D. 8.
- Sacni, Mol. D'ry Hor, das älicste bekannte brammakische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Danbidriften editt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. L.
- Steinschneider, M., Die Schriften bes Dr. 2. Zung. Beelin 1874. 8. 80. Pf. Donolo. hebr. Text Berlin 1866. gr. 8. 75 Pf.
- Stern, 3., Gottesflamme. Religisfe Reben über bie Feftage, Bogentisfcnitte und verschiebene Gelegenheiten. gr. 8. Berlin 1872. M. S.
- Talmed Bablisaloum, Aractat Berachst, Text mit beutscher Uebeife justig und Commentar von M. Pinner. Berich 1849. Fol. M. 15.—
   Dasselbe auf Belinpapier M. 16.
- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutett von Dr. A. Beklinket, 2 Banbe. gr. 8. Berlin 1884. Preis DR. 15. 1. Abell: Segt nach od. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Ginfeitung u. Regifter.
- Viterhi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M... 280ffffonn. 3., 12 Reben. 2. Muddate. Berfin 1866. 8. 1 M. 25 Bf.
- Zember, B., על פֿירוש רש"ר לוֹקטט׳ נרדים ומיער קמן במאטר על פֿירוש רש"ר לוֹקטט׳ נרדים ומיער קמן.

  De com Salomonia Isscidia in tract "Nedarim" et "Moëd

De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

Berlin C., Rurftraße 50.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Judenthums.

Berausgegeben

non

Dr. A. Berliner und Dr. J. Soffmann.

Dreizehnter Jahrgang.
1886.

Drittes Quartalheft.

Berlin.

Ab. Mampe.

1886.

- Sellfein, S., Gott sieht! Reujahrspredigt, hannigegeben von Dr. A. Geiger. (leste Predigt Holbheim's) Berlin 1861. gr. 8. 30 Bf.
- Bernell, 3f., במוכר לרופאים Prapobeutit für Aeczte. (Abbruct in 25 Cremplare). 8° Berlin 1885. Mt. 2.
- Ashler, R., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berückschigung der alten Bersionen und des Midrasch, kritischehischen untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterkhams wie zur Geschicht der Exegese. Berlin 1867. 8. 2 M. 50 Pf.
- Aohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Rationalmuseums in Best. 1877 8, M. 1.
- Anziatio, G. D., אבני וכרון Srabfchriften. Brag 1841. 8. DR. 8.
- Magazin für die Bissenschaft des Judentspums mit der hebr. Beilnge und In, herandgegeben von A. Berliner und D. hoffmann. Jahr gang 1876—85. Berkin 1876—85 a 12 M. (Ren rintretende Abonnenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermitstigken Preise von 6 M. pro Jahrg.)
- Maimonides, Mos. אוורה יד הוכה אווקה Rijone Khora Zad Chasafa.
  8. vol. Berlin 1862—63. Fol. R. 80.
- Mandelfiamm, Biblifche und talmubifche Studien. 2 Bande Berlin 1861 gr. 8. M. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches und Sachliches. 3) Rrittl ber Duellen. 4) horae talmudicae.
- Alarcus, Dr. S., Hur Schulpädagogit des Talmud. Berlin 1866 gr. 8. **M.1.60** Aldrasch Phischer, "Two Grey Grettin 1861. 8. 60 Kf.
- מינות לי, אינות אינות לי, אינות לי, אינות לי, ואינות לי, אינות לי
- Pjar Tob, 3110 12100 hebr. Zeitschrift, enthalt. Mitthellungen aus handsschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berlin 1876—85. M. 18.
- Plegner, Sal., Befehrungen und Erbauungen in religibsen Bortrugen. A vol. Berlin 1837. D. 8.
- Sacni, Mof. D'yr Ind, bas ältefte bekannte brammafiche Gebich in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach 3 Danbschriften ebitt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8. M. L.
- Sieinschneider, M., Die Schriften bes Dr. 2. Bung. Berlin 1874, 6. 50, Bf. Donolo. hebr. Tert Berlin 1866. gr. 8. 75 Bf.
- Stern, 3., Gottesflamme. Religisfe Reben über bie Festage, Wedentsfchnitte und verschiebene Gelegenheiten. ge. 8. Berlin 1872. M. S.
- Talmud Bahlienieum, Aractat Berachst, Text mit beutscher Ueberfetzustig und Commentar von M. Pinner. Berkn 1842. Jol. M. 15.— — Dasselbe auf Belinpapier M. 16.
- Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Betlintet, 2 Banbe. gr. 8. Berlin 1884. Preis DH. 15. 1. Abell: Seet nach od. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Ginfeitung u. Regifter.
- Viterbi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8. 2 M.,
- Bolfffohn, 3., 12 Reben. 2. Ausgube. Berfin 1866. 8. 1 St. 25 Sf.
- Zember, B., פלאלוד על פֿירוש רש"י לוומטי נרדים ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract "Nedarim" ef "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8 M. 1.

215. Mampe, Berlin C., Rurftrage 50.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Indenthums.

Berausgegeben

bon

Dr. A. Berliner und Dr. &. goffmann.

-600000

Dreizehnter Jahrgang.
1886.

Drittes Quartalheft.

Berlin.

Ab. Mampe.

1886.

3 n halt bes britten Quartalheftes.

3bhandlungen:

																		•	િલાદ
Aus	ber	vat	itani	ischen	Ş	and	ſģr	ift	וט	n	Ap	rah	am	be	n	Aé	rie	ĺŝ	
	Me	achfo	rcon	ımeni	ar														129
Das	Mad	hsor	Nür	nber	3 00	n S	Dr.	B e	r n	h a	rd.	Bie	ml	i d)	, Y	łab	bin	er	
	in	Nür	berg	. (ම	фlu	B)													161
Die	Bara	ita i	über	die 1	oier	ම	ihne	90	n	Dr.	D	. Ş	of	m	a n	n			191
Recei	nsion																		201

Diefem hefte ift der erfte Bogen des hebraifden Daar Tob beigegeben.

Aus der vatikanischen Sandschrift von Abraham ben Asriel's Machsorcommentar.

I. Egegetifche Fragmente Camuel b. Meir's.

Broei zu Rom und Fürth aufgefundene, sich glücklich erganzende Fragmente alter Sandschriften haben in einem feit 600 Jahren vergessenen Commentar bes Machsors aus Böhmen ungeahnte Aufschlüsse über die litterarische Thätigkeit des größten ber nordfrangofischen Bibeleregeten in geradezu überraschender Fülle vor uns ausgebreitet. Un dem Kaben ber zufälligen Erhaltung eines großen Theiles von Abraham b. Asriel's Buche hing unfere Renntnig von Samuel b. De ir's benkwürdigen exegetischen Leiftungen, ein bemerkenswerthes Beisviel von den Wechselfällen des litterarischen Rachruhms überhaupt und von ben Schicksalen jubischer Litteraturerzeugnisse bes Mittelalters im Besondern. Nimmt man nun noch hinzu, daß es bem Bentateuchcommentar Samuel b. Meir's eigentlich nicht beffer ergangen, indem auch er mur aus bem schwanken Obbach einer einzigen Handschrift und bes einzigen Blattes einer zweiten schlecht genug in ben Druck fich hinüberrettete, bis Rofin aus ber noch wunderbar geretteten Sandschrift Alles besserte, was zu bessern war, so muffen wir betennen, baß gerabe biejenige Seite von Samuel b. Deir's Thätigkeit, in ber für uns bas Außerorbentliche in ber Erscheinung bieses Mannes liegt, nur wie von Zufalls Inaben auf uns gekommen ist.

Räher betrachtet, verwandeln sich jedoch diese scheinbar zufälligen Thatsachen zu einem Bilbe von dem litterarischen Schicksale des Urhebers, zu einem Urtheile der Zeiten über seine Bert, für uns heute freilich einem Urtheile über die Zeiten selbst. Samuel b. Meir theilt das Geschick Jahrhunderte

langer Bergeffenheit ober boch nur bürftiger Beachtung und trümmerhafter Erhaltung mit so Manchen, die ihrer Zeit vorausgeeilt. Seine mit genialem Blicke für bas Wefentliche in ber Bibelertlärung fühn aufs Ziel losgehende Art, die voraussettungelose, in die Einzelerscheinung wie in den Busammenbang gleich tief eindringende Erforschung des Schriftwortes. seine nückterne Wiffenschaftlichkeit, was wir fonft dunkelhaft nur unferer Zeit nachrühmen, waren wenig geeignet, ihm in breiten Schichten Bewunderer und Freunde zu erwerben. Und bak sein Commentar in ber That nicht beliebt gewesen sein muß, das beweist mehr noch als die spärliche Benutung in der Litteratur, beren Spuren Bung uns gesammelt hat, Die Thatfache, daß die Erfindung der Buchdruckertunft ihren Segen Diesem Werke so lange vorenthielt und mehr als zwei Sahrhunderte nach ihrer Anwendung im Dienste der jüdischen Litteratur vergeben mußten, bis ber Bentateuchcommentar Samuel b. De ir's 1705 zuerst gedruckt erschien.

Für ben Commentar zu ben übrigen Büchern ber h. Schrift scheint mir bessen Abtrennung von der Erklärung zum Bentateuch verhängnifvoll gewesen zu sein. Das eigentliche unerschöpfliche. ewig junge Studium ber Juden im Mittelalter, von Spanien und Stalien abgesehen, waren die fünf Bucher Mofes. ben anderen Theilen der h. Schrift, die wohl auch gelesen und bem Gedächtnisse angeeignet wurden, war die Rachfrage nach Commentaren nicht fo groß. — Gine statistische Gegenüberstellung biefer beiden Gattungen von Commentaren wurde biefe Bahrnehmung im Einzelnen nur noch befräftigen, boch scheint sie mir auch von vornherein einleuchtend genug. -- Da wo nun wie 3. B. bei Raschi die Autorität eines Pentateucherklärers zu herrichender und überragender Bebeutung fich erhob, ba konnten unter diefer Flagge auch die Commentare zur übrigen h. Schrift ihren Weg machen, wenn sie gleich selbst hier niemals es an Berbreitung mit jenem aufnehmen konnten. Autoren aber, bie schon mit ihrer Ertlärung zu ben fünf Büchern Mofes nicht burchbrangen, mußten für ihre sonstige Eregese vollende leer ausgehn. Höchstens, daß bei den Bersuchen, in das Berständniß der synagogalen Dichter einzudringen, das Bedürfniß nach Klarheit über die Bedeutung des gesammten biblischen Sprachzutes unadweislich sich fühlbar machte; die Piutcommentatoren waren allein gedieterisch auf die Exegese der nichtpentateuchischen Bücher der h. Schrift hingewiesen. Kein Wunder daher, daßes ein Erklärer des Machsors gewesen ist, dem wir die schätzbarsten Aufschlüsse über Samuel b. Meïr's Arbeiten auf dem Gebiete der außerpentateuchischen Exegese verdanken:

Der böhmische Commentator hat reichlich vergolten, was er seinem französischen Meister entlehnt hat: es ift ihm vorbebalten geblieben, für Samuel b. Meir Beugniß abzulegen, wo alle Quellen schweigen und die Nachwelt fast bestiffen erscheint, die Spuren großer Leiftungen zu verwischen. Aber das Ueberraschende ber neugewonnenen Ginsicht barf uns nicht beftimmen, gewaltsam ben Werth und Umfang berfelben verkleinern oder einschränken zu wollen. Es find wirkliche Citate aus Samuel b. Meir und Citate aus feinen Commentaren gu ben verschiedensten Buchern ber h. Schrift, nicht etwa gelegentliche Bemerkungen aus dem Bentateuchcommentar, was Abraham b. Asriel uns erhalten hat, burchaus neu und burchaus echt, eine wahre Bereicherung, eine wiffenschaftliche Bescheerung. hat darum mit vollem Rechte uneingeschränkt von dem neuen Gebiete Besit genommen und die Biographie Samuel b. De ir's mit neuen entschiedenen Daten seiner litterarischen Thatiafeit ausgestattet.

Allein in den von Perles in Frankel-Grät' Monatsschrift 1877, 367 ff. aus dem Coder Merzbacher gesammelten Mittheilungen sind selbst nach den von mir hinzugefägten Ergänzungen a. a. D. 31, 420 die Citate Abraham b. Asriel's aus den Commentarien Samuel b. Meïr's nicht erschöpft. Die römische Handschrift enthält eben Manches, was in der Münchener nicht vorhanden ist, und bei dem ausgiedigen Gebrauche, den er von der Exegese Samuel b. Meïr's gemacht hat, müssen in einigen Blättern seines Commentars auch einige Fragmente mehr aus jenen Commentarien erhalten sein. Ich danke es der Freundschaft Berliner's, der mir seine aus der vatikanischen Handschrift angefertigten Excerpte überlassen hat, daß ich diese neuen Fragmente hier vorlegen kann. Mögen diese Erklärungen auch nicht gerade zu den Schriftstellen von Samuel b. Meïr gegeben worden sein, auf die ich sie bezogen habe, so haben wir doch in jedem Falle darin wiederum Belege für disher unbekannte Commentare gewonnen, die der große nordsfranzösische Exeget zu fast allen Theilen der Bibel geschrieden haben muß. Ich habe aber auch die Citate, die bereits aus der Münchener Handschrift bekannt waren, aus der römischen, so weit sie sich darin wiederholen, hier noch einmal aufgenommen, einmal, um sie in dem Zusammenhang zu zeigen, in dem sie auftreten, dann aber auch, weil zumeist die Texte der Citate erst nach der Leseart der beiden Handschriften sich feststellen lassen.

Schon bie Beschäftigung mit bem Cober Merzbacher hat mir gezeigt, baß ber Commentar Abraham b. Asriel's uns keineswegs etwa in untabeliger handschriftlicher Ueberlieferung vorliege. Rnappheit auf Rosten ber Rlarheit, Abfürzung ber Anführungen bis zur Berftummelung läßt uns nicht zum vollen Genusse ber von dem Commentator geretteten Litteratur= fragmente gelangen. Es geht mit ber romischen Sanbichrift nicht besser. Da wir nun aus ber Bergleichung controlirbarer befannter Anführungen ersehen, bag Abraham b. Usriel seine Quellen nicht etwa in freier Wiedergabe, sondern wörtlich anauführen pflegt, jo tonnen Dunkelheiten und Rathiel in ben unbekannten Fragmenten nur ben Handschriften zur Laft gelegt Der sonst natürliche Versuch, nur blanke und burchaus verständliche Texte vorzulegen, mußte bei solchem Ruftande bes handschriftlichen Materials hier von vornherein aufgegeben merben.

Ich habe nur noch den Einen Wunsch dieser Ausgabe hinzuzufügen, daß sie ehestens durch die Auffindung der Commentarien selber überflüssig werde. In einer Litteratur, die seit wenigen Jahrzehnten durch ungeahnte Funde wunderbar erblüht ist, wie die jüdische, wäre es vorwizig und unkundig zugleich, die Möglichkeit, daß wir auch noch Samuel b. Merr in sein geiftiges Erbe werden wieder eingesett sehen, von vornherein abweisen zu wollen.

 $2.\ \mathfrak{M}.\ 19,\ 21$: יהרסו ולא ידעו בים אומרים יהרסו בסא רבים אומרים יהרסו מקרא יוצא כאשר פרש"בם פן יהרסו את מצבם ובסוי אומי על כן דיני יהרסו ואגי הכותב הבאתי ראיה לדברי כי הנה השתות יהרסון ($\mathfrak{P}$, 11, 3) ומן הדין היה לו לומר נהרסו כמו יהרגו בי הרסו ונאים וכוי (f. 3c.).

Dhne über diese dunkle Stelle etwas entscheiden zu wollen, bemerke ich nur, daß Abraham b. Asriel im Pentateuchscommentar Samuel b. Meïr's z. St. statt DARD wirklich wonach infodann als transitiv, u. z. als elliptischer Ausdruck erklärt erscheint. S. dagegen die Auffassung Rosin's (R. Samuel b. Meïr als Schrifterklärer p. 147 n. 10).

Was ich in Frankel-Gräß' Mtsch. 31, 420 als Anklang an die Erklärung R. S. b. M's. zu 2. M. 3, 14 auffaßte, bezieht sich wahrscheinlich gar nicht auf Samuel b. Meïr, sonderu auf den bei Traditionen über Gottesnamen genannten Samuel (vgl. Harkavy, Studien und Mittheilungen 3 Ende).

- (שמח. 13, 12: שלא פיי ואתאפק ואעלה העולה. שלא להעלות העולה עד בואך ולא באת ואעלה העולה. ולשון רשיכם ואתאפק כל שבעת הימים שהוחלתי שתבא ולא באת ואעלה העולה. ורי שלמה פרחון כתי ויתאפק פיי סבל טורח במו העל אלה תתאפק (3tf. 64, 11) על דרך לשון בני אדם ומזה נקראו אנשי המלחמה אפיקים ומזיח אפיקים רפה (3ob. 12, 21) עיב. וכן יתכן בפיוט דת ספק להתחזק לסבול טורח הקריאה (f. 54d).
- אנק. 1, 21: רשייבם רשייבם ארוני המלך ולא כפיי רשייבם בשבב ארוני ומלך שפיי אשר שבב וווביח ברברי אחרי שכב (ארוני) המלך (2. Reg. 14, 22). (f. 52c). Bgl. Wtfd). 26, 367.
- 1. אפפ. 8, 8: דביר פרייש היא מחיצה אמה שרקסין המפסקת בין

מי של היכל ובין כי שלפני פנים ואותה מחיצה קרויה רביר (Soma 52a) וכן מוכיח שני ויעש לו מבית לרביר לקרש הקדשים (1. Reg. 6, 16) ולשוי רשביים ויאריבו הבדים ארובים היו הבדים עד שנראו בולטין בפרוכת שכנגר פתה הכית קדשי הקדשים מכפנים היו בולטים מן המקדש לצד הרביר לחוץ כי פתה בית קדשי הקדשים היה באמצע הכותל ומבפגים היחה פרכת פרוסה כמלוא חלל הפתח מפגי כשפותה כהן את הפתח ליכנם בו ביוהייב אשר לא יסתכל אדם בפנים בקדש הקדשים עייב רשבם וקשי על פרשייבם בי משמע בדברי שפרכת אחת הייתי לדביר ובפרי הוציאו לו אמריי (Soma 54a) ייג פרכות היו במקדש ושתים ברביר ולאו פירכא היא דההוא דיומא במקדש שני בי לא היה אמה טרקסין כראיחי בבי בחי [Baba b. 3a] והוצרבו לעשות בי פרכות אחת לצד היכל ואחת לצד פנים וביניהם בשיעור אמה טרקסין שבמקדש ראשון אבל במקדש ראשון שהית' מחיצת אמה שרקטין לא היתה רק פרבת אחת בנגד הפתח לצניעות ואין להשיב על פיי ריש וכן להיכל ולדביר ויעש בדביר שני ברובים (f. 14e) ויעט ברביר ויעש בצד הדביר (1 Reg. 6, 23) Bgl. R. S. b. M. zu 2. Mof. 30, 6 und Geiger in Daar Nechmad 4, 99 f.

לחין אבות ועוללם. מאד יש לתמוה על הפייט :98eg. 13, 23: שעשה ועוללם כי ככל המקרא עולל ועוללים הם עתיקי משדים כלא כינה מענין ועוללתי בעפר קרני (16, 16, 16) משרים כלא בינה מענין ועוללתי בעפר הודי וזהורי. ועל שהוא ענין לכלוך ופיי לכלבתי בעפר הודי וזהורי. ועל שם הלכלוך ניקראו תינוקות עוללים יעל כן אין חין ותפלה לעוללים כמו ליונקים. ונכון לומי בפיוט בני אבות הילולם ופיי הילולם של בני אבות העולם. להין אבות לפי הדקדוק לא יתכן הין מגזרת החנה אך מגיזרת ויחן הי אותם וירחמם ועל דעת רשייכם שעשה מעלומי עי פעל. והמדקדק הגדול עשה ויחן מן הבפולים על כן נכון לומי לשיר אבות ועילום [ועולם 1] פיי לשיר אבות ובנים והאמת [והאומר 1] לחין אינו טועה כי נאמי באיוב (41, 4) ודבר גבורות ודון ערכו והוא מעלומי עי פעל כי הוא עימ שיר ריב דין ולשון

עוללם שהוא יחיד לא יחכן בנגד אבות שהם רכים וכבר (f. 34b). עוללם שהוא יחיד לא יחכן בנגד אבות הילולם (f. 34b). בחבתי פיי נכון לומי בפיים בני אבות הילולם (leber בחבתי פיי נכון לומי בפיים בני אבות הילולם (wtich. 31, 365 ff. In Ibn Efra's Ueberjetung (ed. Dufes, Beiträge 3, 145) fehlt die Anführung von 2. Reg. 13, 23, während fie bei Gitatilia ed. Rutt p. 101 fich findet. Die lettere Ueberjetung hat, wie ich a. a. D. nachgewiesen habe, K. b. K. in der That benutt.

- על כל הקומים עליך כייה [= כתוב הוא] באחז היו על כל הקומים עלי והוא תואר לרבים כמו טובים בושים והיו בגבורים בוסים במיט חוצות חזכריה (10,5) או פיי הקומים שהם עלי. ורשב"ם פי' הקומים כמו הקמים עשוים במו שובי מלחמה (Widha 2,8) והראשון עיקר. הקומים עליך כי כל הקם על ישרי באילו קם על הבייה באשר נאמי במומי פייג (אן 18,83,6) עליך ברית יכרותו ופיי קוני עצה זו אינה רק עליך להשביה שמך שאינך נקרא רק אלהי ישרי מאחר שלא יובר שם ישרי אף שמך הגדול אינו נוכר וכן הוא אומי להת נקמת הי שמרי קוני (3cr. 50, 16) וכן נקמת הי היא (3cr. 50, 16).
- יין הטוב יין דבוק ופיי יין הכרם הטוב ונמצא ; דבוק במוהו במלכים בחיל כבד ירושלם ופרשייבם בחיל דבוק וחיבת דביקתו חסירה מן המקרא והרי כאילו בתי בחיל עם כבד כמו ושבורת ולא מיין (3cf. 51, 21) שפיי ושבורת ינער (צער 11) ולא מן היין. [ופיי] רי שלמה ושבורת ינער (צער 11) ולא מן היין. [ופיי] רי שלמה אחיו בתיבת כיין הטוב (מחt. 7, 10) הנך רואה שיאמי כיין בלא דביקות ואל הביא ראייה מחיל בבד כי הוא בחל בלא יוייד עיים המסורת ואי אפשר לומי חיל ולא דבר נכונה כי קשה מחיבת יריעי לכם (ירושלם י) באשר כתבתי בסמוך יין יין חיל חיל עין עין ליל ליל זית כאשר בחבת ובספי מאזנים פיי כיין מדינת פלי ובן יין חלבון (£ 32b) [ו]צמר צחר דיחזקאל (£ 32b)

¹⁾ Rady ber Bermuthung bes Hr. Ab. Gestetner. Ebenso wie 2. Reg. 18, 77 ירועולם sich findet, hatte es הוא בחל heißen können.

In Betreff ber grammatischen Termini vgl. Rosin p. 141. Das Citat aus dem Commentar Salomo's stimmt fast wörtlich mit dem angeblich R. S. b. W. angehörigen zum Hohen Liede ed. Jellinef p. 58 überein. Ueber Ibn Gra's Erklärung von Cant. 7, 10 — der Wortlaut aus M'oznajim ist genau angeführt s. die Sammlung Droznajim ist genau angeführt s. die Sammlung Tra als Grammatiker p. 110 n. 12.

כי יבושו מאלים אשר חמדתם ותחפרו מהננות אשר :3ef. 1, 26: בחרתם פרש"בם ותחפרו לשעבר כי ברור שתתקיים הנבואה הזאת ולסוף שמואל (2. Sam. 22, 7) בצר לי אקרא הי ואל אלהי אקרא וישמע מהיכלו קולי כי הדבר ברור שישמע (f. 41c).

שgl. Mtfd. 26, 367, wo nad der HS. zu lefen ist: אקרא יווי ואל אלהי אקרא.

שורק לגם עמים. שורק שמעתי מרי רוד מארץ יוון 2: שהרא מין הגפן אך פריו ארוך מפרי הגפן ויש בו גרעין שהוא מין הגפן אך פריו ארוך מפרי הגפן ויש בו גרעין קשה באגוז ואינו מקבל הרכבה וזהו שני אנכי נטעתיך שורק כלו זרע אמת (3er. 2, 21) כלומי שלא תתערב בגוים כמו שורק שאינו מקבל הרכבה ואיך נהפכת לי לסורי הגפן נכריה וכן נושה לשון המתרגי אשר תירגי קיימתיכון קדמי במצב גופן דחמרא ולא כפרשביים שפיי שורק היא נש[י]עה שעוקרין אותה ממקומה ונושעין במקום אחר (f. 44d).

· Bgl. Mtsch. 26, 368 und 31, 363. S. auch weiter S. 142 zu Jer. 2, 21.

יוקרו כמו ותחת ככורו יקר יקוד כיקוד אש רישעיה: (306 18, 7) והטעם ורכים יקרו כמו יצרו צערי אונו (306 18, 7) והטעם ורכים יקרו כמו יצרו צערי אונו (306 18, 7) והטעם שתחת היי להורות על יי השני כי הוא מן יצר וכן דקרק המרול כי עתה תצרי מיושב (49, 19) מן יצר ורשייבם בתי כי יקר מן קדר ומשנ[1] ג]ה הוא והעיקר שהוא מן [יקר במו] ויקר פריון נפשם (49,9) (14) ויקר דמם בעיניו (15, 72, 14) שהם מן יקר (f. 104b) שהם בעיניו (ib. 72, 14) שהם מן יקר (leber bas Citat aus Chajjug i meine Bemerfung Mtfc. 31, 367 unb 420.

קול רחש צקוני כייה בישעיה הי בצר פקר(נ)וך צקון היסוד לחש מוסרך למו. עושין הפייטנים ני צקון מן היסוד לחש מוסרך למו. עושין הפייטנים ני צקון מן היסור ואינו כן אך עיקרו כאשר פיי רי אברהם כי הני יחר וחסר יי כמו היום רד מאד (3ub. 19, 11) שהוא כמו ירד ולשון רשייבם בעת יסורים להם לחש תפלתם יוצק לפניך להושיעם צקון גורה אחת היא שאין לה חבר ונון שבה יסוד עיכ לשוי רשייבם. ועל דעת רי אברהם עיקרו שפכו תפלתם על שמוסרך למו (f. 17c) יצקו לחש כלומי שפכו תפלתם על שמוסרך למו (f. 17c) נוח bebeutet hier wie im Comm. zu 5. Moj. 2, 4 bie Wortform. BqI. Hojin p. 133 unb 156.

ורשביים פיי ארי של אל שהמזבח היה רחב בחזה: 3ef. 29, 1: אריאל ומה שפיי רשייבם אריאל מזבח משגה הוא כי במידות מפוי כי אריאל היכל ומזבח ארכו ברחבו ומפוי בחוף אשחר אל אל ועיין שם (f. 12c).

בסוף אשחר אל אל ועיין שם (f. 12c).
נכל וכלי. כמו וכלי' כאין [1 וכילי כליו] רעי' ולכילי לא : 32, 5: 36. 32, 5 יאמ' שוע רישעי' מנחם [פי'] עניין מזימוי גם כלי יאמי כאשר
נאמי בישעיה ולכלי לא יאמר שוע. ורשייכם כתי לא
שמעתי על מה ננקד הראשון כלי והשני (ib. 7) וכֵלי
אם לא מפני כליו שלאחריו (f. 86a).
אם לא מפני כליו שלאחריו (f. 86a).

\$\mathbb{g}\math

(שנו הארי ועיצם עצמי. ניינ [=נבוכדנצר] נקרא : 32, 11: ארי שני עלה ארי[ה] מסבכו (3er. 4, 7) ובתי בירמיה ארי שני עלה ארי[ה] מסבכו (3er. 4, 7) ובתי בירמיה (50, 17) שה פזורה ישרי אריות הדיחו הראשון אבלו סנחריב מלך אשור וזה האחרון עצמו ניינ מלך בבל. פי אבלו כדרך האוכלים שישאירו מעט בשר על העצמות האחרון עצמו אבל הנשאר על העצמות ולא נשארו רק האחרון עצמו אבל הנשאר על העצמות ולא נשארו רק העצמות ותרני דין בתראה אסיפנין ובלשוי בנען אוקוסטיל (okostil) עייד הנאמר בחבקוק [בצפניה 1] (3, 3) שופטיה זאבי ערב לא גרמו לבוקר לא הניחו עצמות לבקר אך אכלו הכל ובישעיה פשוטה ועורה וחנורה על הלצים פיי ועורה בלשוי בנעי אוסקוסטא (oskosta) בלומי לעמוד רק בשר בלי לבוש ולתור רק על חלצים בלי לבוש ועיקר כלם לפשוט ולעור ולחגור בפיי קוני ולו היה ציווי לנקבות היה פשוטנה כמו קומנה שמענה

3 n halt bes britten Quartalheftes.

Jbhandlungen:

Tâvia18	Seite
	190
	120
	161
	lørielø bbiner

Diefem Befte ift der erfte Bogen des hebräifchen Daar Tob beigegeben.

Aus der vatikanischen Sandschrift von Abraham ben Asriel's Machsorcommentar.

I. Exegetische Fragmente Camuel b. Meir's.

Awei zu Rom und Kürth aufaefundene, sich glücklich erganzende Fragmente alter Sandschriften haben in einem seit 600 Jahren vergessenen Commentar bes Machsors aus Böhmen ungeahnte Aufschlusse über bie litterarische Thätigkeit bes größten ber norbfrangofischen Bibeleregeten in geradezu überraschender Fülle vor uns ausgebreitet. An bem Faben ber qufälligen Erhaltung eines großen Theiles von Abraham b. Usriel's Buche bing unfere Renntnig von Samuel b. De ir's benkwürdigen exegetischen Leiftungen, ein bemerkenswerthes Beijviel von den Wechselfällen bes litterarischen Rachruhms überhaupt und von ben Schicksalen jubischer Litteraturerzeugnisse bes Mittelalters im Besonbern. Rimmt man nun noch hingu, daß es bem Bentateuchcommentar Samuel b. Meir's eigentlich nicht beffer ergangen, indem auch er nur aus dem schwanten Obbach einer einzigen Sandschrift und bes einzigen Blattes einer zweiten schlecht genug in ben Druck fich hinüberrettete, bis Rofin aus ber noch wunderbar geretteten Handschrift Alles besserte, was zu bessern war, so muffen wir befennen, daß gerabe biejenige Seite von Samuel b. Deir's Thätigkeit, in ber für uns bas Außerorbentliche in ber Erscheinung biefes Mannes liegt, nur wie von Zufalls Gnaben auf uns gekommen ist.

Näher betrachtet, verwandeln sich jedoch diese scheinbar zufälligen Thatsachen zu einem Bilbe von dem litterarischen Schicksale bes Urhebers, zu einem Urtheile der Zeiten über sein Werk, für uns heute freilich einem Urtheile über die Zeiten selbst. Samuel b. Meir theilt das Geschick Jahrhunderte

In halt bes britten Quartalheftes.

Recenfion

Diefem Befte ift der erfte Bogen des hebräifchen Djar Tob beigegeben.

201

Aus der vatikanischen Handschrift von Abraham ben Asriel's Machsorcommentar.

I. Exegetifche Fragmente Camuel b. Meir's.

Bwei zu Rom und Fürth aufgefundene, sich glücklich erganzende Fragmente alter Bandschriften haben in einem feit 600 Jahren vergessenen Commentar bes Machsors aus Böhmen ungeahnte Aufschlüsse über die litterarische Thätigkeit bes größten ber nordfrangofischen Bibeleregeten in geradezu überraschender Fülle vor uns ausgebreitet. An bem Faben ber qufälligen Erhaltung eines großen Theiles von Abraham b. Usriel's Buche bing unfere Renntnig von Samuel b. De e ir's bentwürdigen exegetischen Leiftungen, ein bemertenswerthes Beisviel von den Wechselfällen des litterarischen Nachruhms überhaupt und von den Schicksalen jüdischer Litteraturerzeugnisse bes Mittelalters im Besondern. Rimmt man nun noch hinzu, daß es dem Bentateuchcommentar Samuel b. De ir's eigentlich nicht besser ergangen, indem auch er nur aus bem schwanken Obbach einer einzigen Sanbschrift und bes einzigen Blattes einer zweiten schlecht genug in ben Druck fich binüberrettete, bis Rofin aus ber noch wunderbar geretteten Sandichrift Alles befferte, was zu beffern war, jo muffen wir betennen, daß gerade biejenige Seite von Samuel b. Meir's Thätigkeit, in der für uns das Außerordentliche in der Erscheinung biefes Mannes liegt, nur wie von Bufalls Gnaben auf uns gekommen ist.

Räher betrachtet, verwandeln sich jedoch diese scheinbar zufälligen Thatsachen zu einem Bilbe von dem litterarischen Schicksale bes Urhebers, zu einem Urtheile der Zeiten über seine Bert, für uns heute freilich einem Urtheile über die Zeiten selbst. Samuel b. Meir theilt das Geschick Jahrhunderte

langer Bergessenheit ober boch nur burftiger Beachtung und trummerhafter Erhaltung mit fo Manchen, die ihrer Reit vorausgeeilt. Seine mit genialem Blide für bas Wefentliche in der Bibelerklärung fühn aufs Ziel losgehende Art, die poraussetungslofe, in die Ginzelerscheinung wie in ben Busammenhang gleich tief eindringende Erforschung des Schriftwortes, seine nüchterne Wiffenschaftlichkeit, was wir fonft buntelhaft nur unserer Zeit nachrühmen, waren wenig geeignet, ihm in breiten Schichten Bewunderer und Freunde zu erwerben. Und bak sein Commentar in der That nicht beliebt gewesen sein muß, das beweift mehr noch als die spärliche Benutung in der Litteratur, beren Spuren Bung uns gesammelt hat, Die Thatfache, daß die Erfindung der Buchdruckertunft ihren Segen Diesem Werke so lange vorenthielt und mehr als zwei Jahrhunderte nach ihrer Anwendung im Dienste der jüdischen Litteratur vergehen mußten, bis ber Bentateuchcommentar Samuel b. Meir's 1705 zuerft gebruckt erichien.

Für ben Commentar zu ben übrigen Büchern ber h. Schrift icheint mir beffen Abtrennung von der Erklärung jum Bentateuch verhananigvoll gewesen zu sein. Das eigentliche unerschöpfliche, ewig junge Studium ber Juben im Mittelalter, von Spanien und Stalien abgesehen, maren bie fünf Bücher Mofes. den anderen Theilen der h. Schrift, die wohl auch gelesen und bem Gebächtnisse angeeignet wurden, war die Nachfrage nach Commentaren nicht fo groß. — Gine statistische Gegenüberstellung biefer beiben Gattungen von Commentaren würde biefe Bahrnehmung im Einzelnen nur noch befräftigen, doch scheint sie mir auch von vornherein einleuchtend genug. -- Da wo nun wie 3. B. bei Raschi die Autorität eines Pentateucherklärers zu herrichender und überragender Bedeutung sich erhob, da konnten unter dieser Flagge auch die Commentare zur übrigen h. Schrift ihren Weg machen, wenn sie gleich felbst hier niemals es an Berbreitung mit jenem aufnehmen konnten. Autoren aber. die ichon mit ihrer Ertlärung zu ben fünf Büchern Dofes nicht burchbrangen, mußten für ihre sonstige Eregese vollends leer ausgehn. Höchstens, daß bei ben Versuchen, in das Berständniß der spnagogalen Dichter einzudringen, das Bedürfniß nach Klarheit über die Bedeutung des gesammten biblischen Sprachzutes unadweislich sich fühlbar machte; die Piutcommentatoren waren allein gebieterisch auf die Exegese der nichtpentateuchischen Bücher der h. Schrift hingewiesen. Kein Wunder daher, daß es ein Erklärer des Machsors gewesen ist, dem wir die schähzbarsten Aufschlüsse über Samuel b. Meïr's Arbeiten auf dem Gebiete der außerpentateuchischen Exegese verdanken.

Der böhmische Commentator hat reichlich vergolten, was er seinem französischen Meister entlehnt hat; es ist ihm vorbehalten geblieben, für Samuel b. Meir Beugnig abzulegen, wo alle Quellen schweigen und die Rachwelt fast beklissen erscheint, die Spuren großer Leistungen zu verwischen. Aber das Ueberraschende ber neugewonnenen Ginsicht barf uns nicht beftimmen, gewaltsam ben Werth und Umfang berfelben verkleinern ober einschränken zu wollen. Es find wirkliche Citate aus Samuel b. Meir und Citate aus feinen Commentaren gu den verschiedensten Büchern der h. Schrift, nicht etwa gelegentliche Bemerkungen aus dem Bentateuchcommentar, was Abraham b. Asriel uns erhalten hat, durchaus neu und durchaus echt, eine wahre Bereicherung, eine wissenschaftliche Bescheerung. hat darum mit vollem Rechte uneingeschränkt von dem neuen Gebiete Besitz genommen und die Biographie Samuel b. De ir's mit neuen entschiedenen Daten seiner litterarischen Thatigfeit ausgestattet.

Allein in den von Perles in Frankel-Grät' Monatsschrift 1877, 367 ff. aus dem Coder Merzbacher gesammelten Rittheilungen sind selbst nach den von mir hinzugefägten Ergänzungen a. a. D. 31, 420 die Citate Abraham b. Asriel's aus den Commentarien Samuel b. Meïr's nicht erschöpft. Die römische Handschrift enthält eben Manches, was in der Münchener nicht vorhanden ist, und bei dem ausgiedigen Gebrauche, den er von der Exegese Samuel b. Meïr's gemacht hat, müssen in einigen Blättern seines Commentars auch einige Fragmente mehr aus jenen Commentarien erhalten sein. Ich danke es der Freundschaft Berliner's, der mir seine aus der vatikanischen Handschrift angefertigten Excerpte überlassen hat, daß ich diese neuen Fragmente hier vorlegen kann. Mögen diese Erklärungen auch nicht gerade zu den Schriftstellen von Samuel b. Me'r gegeben worden sein, auf die ich sie bezogen habe, so haben wir doch in jedem Falle darin wiederum Belege für disher unbekannte Commentare gewonnen, die der große nordsfranzösische Exeget zu fast allen Theilen der Bibel geschrieben haben muß. Ich habe aber auch die Citate, die bereits aus der Münchener Handschrift bekannt waren, aus der römischen, so weit sie sich darin wiederholen, hier noch einmal ausgenommen, einmal, um sie in dem Zusammenhang zu zeigen, in dem sie auftreten, dann aber auch, weil zumeist die Texte der Citate erst nach der Leseart der beiden Handschriften sich seststellen lassen.

Schon die Beschäftigung mit dem Coder Merzbacher hat mir gezeigt, daß ber Commentar Abraham b. Asriel's uns teineswegs etwa in untabeliger handschriftlicher Ueberlieferung vorliege. Rnappheit auf Roften ber Rlarbeit, Abfürzuna ber Anführungen bis zur Berftummelung läßt uns nicht zum vollen Genusse ber von dem Commentator geretteten Litteratur= fragmente gelangen. Es geht mit ber römischen Sandschrift nicht besser. Da wir nun aus der Bergleichung controlirbarer befannter Unführungen ersehen, daß Abraham b. Usriel seine Quellen nicht etwa in freier Wiedergabe, sondern wörtlich anzuführen pflegt, fo können Dunkelheiten und Rathiel in ben unbekannten Fragmenten nur ben Sanbichriften zur Laft gelegt werben. Der sonst natürliche Bersuch, nur blanke und burchaus verständliche Texte vorzulegen, mußte bei folchem Zustande bes handschriftlichen Materials hier von vornherein aufgegeben merben.

Ich habe nur noch den Einen Wunsch dieser Ausgabe hinzuzufügen, daß sie ehestens durch die Auffindung der Commentarien selber überflüssig werde. In einer Litteratur, die seit wenigen Jahrzehnten durch ungeahnte Funde wunderbar erblüht ist, wie die jüdische, wäre es vorwizig und unkundig zugleich, die Möglichkeit, daß wir auch noch Samuel b. Merr in sein geiftiges Erbe werben wieber eingesett sehen, von vornherein abweisen zu wollen.

יהרסו כסא רבים אומרים יהרסו ולא ידעו כי 19, 21: יהרסו מקרא יוצא כאשר פרש"כם פן יהרסו את מצבם ובסוי אומי יהרסו מקרא יוצא כאשר פרש"כם פן יהרסו את מצבם ובסוי אומי על כן דיני יהרסו ואגי הכותב הכאתי ראיה לדברי כי הנה השתות יהרסון (31, 11, 3) ומן הדין היה לו לומר נהרסו כמו יהרגו כי הרס שניהם יוצאים וכוי (£. 3c.).

Dhne über diese dunkle Stelle etwas entscheiden zu wollen, bemerke ich nur, daß Abraham b. Asriel im Pentateuchscommentar Samuel b. Meïr's z. St. statt Dur wirklich und and ellesen habe, wonach in sodann als transitiv, u. z. als elliptischer Ausdruck erklärt erscheint. S. dagegen die Auffassung Rosin's (R. Samuel b. Meïr als Schrifterklärer p. 147 n. 10).

Was ich in Frankel-Grät' Mtsch. 31, 420 als Anklang an die Erklärung R. S. b. M's. zu 2. M. 3, 14 auffaßte, bezieht sich wahrscheinlich gar nicht auf Samuel b. Me'r, sonderu auf den bei Traditionen über Gottesnamen genannten Samuel (vgl. Harkavy, Studien und Mittheilungen 3 Ende).

- ≦am. 13, 12: שי ואתאפק ואעלה העולה רשאול פי ואתאפק העולה. שלא להעלות העולה עד בואך ולא באת ואעלה העולה. ולשון רשייבם ואתאפק כל שבעת הימים שהוחלתי שתבא ולא באת ואעלה העולה. ורי שלמה פרחון כתי ויתאפק פי סבל טורח כמו העל אלה תתאפק (3tf. 64, 11) על דרך לשון בני אדם ומזה נקראו אנשי המלחמה אפיקים ומזיח אפיקים רפה (3ob. 12, 21) עייב. וכן יתבן בפיוט דת ספק להתאפק להתחזק לסבול טורח הקריאה (f. 54d).
- ארק. 1, 21: רשייבם רשיב אדוני המלך ולא בפיי רשייבם
   שפיי אשר שבב ויוכיח בדברי אחרי שבב (אדוני) המלך שפי אשר שבב ויוכיח בדברי אחרי שבב (אדוני) המלך (2. Meg. 14, 22). (f. 52c). Wgl. Wtft. 26, 367.
- 1. אפק. 8, 8: דביר פרייש היא מחיצה אמה שרקסין המפסקת בין

מי של היכל ובין כי שלפני פנים ואותה מחיצה קרויה רביר (Soma 52a) וכן מוכיח שני ויעש לו מבית לדביר לקדש הקדשים (1. Reg. 6, 16) ולשוי רשביים ויאריכו הבדים ארוכים היו הבדים עד שנראו בולטין בפרוכת שכנגר פתח הבית קדשי הקדשים מבפנים היו בולטים מן המקדש לצד הדביר לחוץ כי פתח בית קרשי הקרשים היה באמצע הכותל ומבפגים היחה פרכת פרוסה כמלוא חלל הפתח מפגי כשפותה כהן את הפתח ליכנם בו ביוהייב אשר לא יםתכל אדם בפנים בקדש הקדשים עייב רשבם וקשי על פרשייבם בי משמע בדברי שפרכת אחת הייתי לדביר וכפרי הוציאו לו אמריי (Soma 54 a) יייג פרכות היו במקדש ושחים בדביר ולאו פירכא היא דההוא דיומא במקדש שני בי לא היה אמה שרקסין כראיתי בבי בחי [Baba b. 3a] והוצרכו לעשות בי פרכות אחת לצד היכל ואחת לצד פנים וביניהם כשיעור אמה מרקסין שבמקדש ראשון אבל כמקדש ראשון שהית' מחיצת אמה שרקסין לא היחה רק פרבת אחת כנגד הפתח לצניעות ואין להשיב על פי ריש וכן להיכל ולדביר ויעש בדביר שני כרוכים .(f. 14c) ויעיש ברביר ויעיש בצד הדביר (1 Reg. 6, 23) Bgl. R. S. b. M. gu 2. Moj. 30, 6 und Beiger in Dzar Nechmad 4, 99 f.

לחין אבות ועוללם. מאד יש לתמוה על הפיים :39. 97. אלין אבות ועוללם כי בכל המקרא עולל ועוללים הם עתיקי משדים בלא בינה מענין ועוללתי בעפר קרני (16, 15 (30 (50 (6, 15))) שהוא ענין לכלוך ופיי לכלכתי בעפר הודי וזהורי. ועל שם הלכלוך ניקראו תינוקות עוללים יעל כן אין חין ותפלה לעוללים כמו ליונקים. ונכון לומי בפיום בני אבות הילולם ופיי הילולם של בני אבות העולם. לחין אבות לפי הדקדוק לא יתכן חין מגזרת תחנה אך מגיזרת ויחן הי אותם וירחמם ועל דעת רשייבם שעשה מעלומי עי פעל. והמדקדק הגדול עשה ויחן מן הכפולים על כן נכון לומי לשיר אבות ועילום [ועולם 1] פיי לשיר אבות ובנים והאמת [והאומר 1] תיילום לחין אינו טועה כי נאמי באיוב (41, 41) ודבר גבורות והין ערכו והוא מעלומי עי פעל כי הוא עיים שיר ריב דין ולשון

- על כל הקומים עליך כייה [= בתוב הוא] באחז : 16, 7: הקומים עלי והוא תואר לרבים כמו טובים בושים והיו בבורים בוסים בטיט חוצות דוכריה (10, 5) או פיי הקומים שהם עלי. ורשב"ם פי' הקומים כמו הקמים עשוים במו שובי מלחמה (Wicha 2, 8) והראשון עיקר. הקומים עליך כי כל הקם על ישרי באילו קם על הבייה באשר נאמי במומי פייג (8, 83, 6) עליך ברית יכרותו ופיי קוני עצה זו אינה רק עליך להשכיה שמך שאינך נקרא רק אלהי ישרי מאחר שלא זוכר שם ישרי אף שמך הגדול אינו נוכר וכן הוא אומי לתת נקמת הי שמר (3er. 50, 16) וכן נקמת הי היא (3er. 50, 16).
- יין הטוב יין דבוק ופיי יין הכרם הטוב ונמצא ; אנובן המוה במלכים בחיל כבד ירושלם ופרשייבם בחיל דבוק וחיבת דביקתו חסירה מן המקרא והרי כאילו בתי בחיל עם כבד כמו ושכורת ולא מיין (3ej. 51, 21) שפיי ושכורת ינער (צער 1.) ולא מן היין. [ופיי] רי שלמה ושכורת ינער (צער 1.) ולא מן היין. [ופיי] רי שלמה אחיו בתיבת כיין הטוב (מחt. 7, 10) הנך רואה שיאמי כיין בלא דביקות ואל הביא ראייה מחיל כבד כי הוא בחל בלא יוייד עייפ המסורת ואי אפשר לומי חיל ולא דבר נכונה כי קשה מתיבת יריעי לכם (ירושלם י) באשר כתבתי בסמוך יין יין חיל חיל עין עין ליל ליל זית כאשר כתבתי בסמוך יין יין חיל חיל עין מדינת פלי ובן יין החלבון (£3cb) (1.32b) (וצמר צחר דיחוקאל (f. 32b)

¹⁾ Rach ber Bermuthung bes Hr. Ab. Geftetner. Ebenso wie 2. Reg. 18, 77 ירועולם sich findet, hatte es heißen können.

In Betreff ber grammatischen Termini vgl. Rosin p. 141. Das Citat aus dem Commentar Salomo's stimmt fast wörtlich mit dem angeblich R. S. b. M. angehörigen zum Hohen Liede ed. Jellinek p. 58 überein. Ueber Ibn Esra's Erklärung von Cant. 7, 10 — der Wortlaut aus M'oznajim ist genau angeführt s. die Sammlung Droznajim ist genau angeführt s. die Sammlung Ibn Esra als Grammatiker p. 110 n. 12.

כי יבושו מאלים אשר חמרתם ותחפרו מהגנות אשר 36. 1, 26: בחרתם פרשייבם ותחפרו לשעבר כי ברור שתתקיים הנבואה הזאת ולסוף שמואל (2. Sam. 22, 7) בצר לי אקרא הי ואל אלהי אקרא וישמע מהיבלו קולי כי הדבר (f. 41c).

שgl. Mtfd. 26, 367, wo nad der 56. zu lefen ift: אקרא יושי ואל אלהי אקרא.

שורק לגם עמים. שורק שמעתי מרי דוד מארץ יוון : אדרק שהוא מין הגפן אך פריו ארוך מפרי הגפן ויש כו גרעין שהוא מין הגפן אך פריו ארוך מפרי הגפן ויש כו גרעין קשה כאגוז ואינו מקבל הרכבה וזהו שני אנכי נטעתיך שורק כלו זרע אמת (3er. 2, 21) כלומי שלא תתערכ בגוים כמו שורק שאינו מקבל הרכבה ואיך נהפכת לי לסורי הגפן נכריה וכן נושה לשון המתרגי אשר תירגי קיימתיכון קדמי כמצב גופן דחמרא ולא כפרשב״ם שפיי שורק היא נש[י]עה שעוקרין אותה ממקומה ונושעין במקום אחר (f. 44d).

· Bgl. Mtsch. 26, 368 und 31, 363. S. auch weiter S. 142 zu Jer. 2, 21.

יוקדו כמו ותחת כבודו יקד יקוד כיקוד אש דישעיה :30f. 10, 16: והטעם ורכים יקדו כמו יצרו צעדי אונו (30f 18, 7) והטעם ורכים יקדו כמו יצרו צעדי אונו (30f 18, 7) והטעם שתחת היי להורות על יי השני כי הוא מן יצר וכן דקדק המדקדק הגדול כי עתה תצרי מיושב (49, 19) מן יצר ורשייבם כתי כי יקד מן קדד ומשנ[1. ג]ה הוא והעיקר שהוא מן [יקד כמו] ויקר פדיון נפשם (49,9) (ib. 72, 14) יקר דמם בעיניו (ib. 72, 14) שהם מן יקר (f. 104b) שהם מן יקר נומניו (leber bas Citat aus Chajjug j. meine Bemerfung Mtfcf. 31, 367 unb 420.

קול רחש צקוני כייה כישעיה הי כצר פקד(נ)וך צקון : 16. 26, 26, 16. לחש מוסרך למו. עושין הפייטנים ני צקון מן היסוד לחש מוסרך למו. עושין הפייטנים ני צקון מן היסוד ואינו כן אך עיקרו כאשר פיי רי אברהם כי הני יתר וחסר יי כמו היום רד מאד (3ub. 19, 11) שהוא כמו ירד ולשון רשייבם בעת יסורים להם לחש תפלתם יוצק לפניך להושיעם צקון גורה אחת היא שאין לה חכר ונון שכה יסוד עייב לשוי רשייכם. ועל דעת רי אברהם עיקרו שכו תפלחם על שמוסרך למו (f. 17c) יצקו לחש כלומי שפכו תפלחם על שמוסרך למו (f. 17c) נורה bebeutet hier wie im Comm. 3u 5. % of. 2, 4 bie Wortform. % al. % of in v. 133 unb 156.

3ef. 29, 1: רחב כחזה היה של אל שהמזכח היה רחב כחזה ביים שני רשייכם אריאל מזכח משגה הוא כי אריאל ומה שפיי רשייכם אריאל מזכח מחבה ומפו׳ במידות מפוי כי אריאל היכל ומזכח ארכו כרחבו ומפו׳ בסוף אשחר אל אל ועיון שם (f. 12c).

נבל וכלי. במו וכלי' כאין [.] וכילי בליו] רעי' ולכילי לא : 32, 5 יאמ' שוע דישעי' מנחם [פיי] עניון מזימוי גם כלי יאמי כאשר נאמי בישעיה ולכלי לא יאמר שוע. ורשייבם כתי לא שמעתי על מה ננקד הראשון כלי זהשני (ib. 7) וכלי אם לא מפני כליו שלאחריו (f. 86a).

Bgl. Mtsch. 26, 367 und Menachem b. Saruk's מחברת ed. Filipowski p. 104 Rr. XII.

אני. 32, 11: הדיחני הארי ועיצם עצמי. ניע [=נבוכרנצר] נקרא ארי שני עלה ארי[ה] מסבכו (Ser. 4, 7) וכתי בירמיה שה פזורה ישרי אריות הדיחו הראשון אכלו (50, 17) סנחרים מלך אשור וזה האחרון עצמו ניע מלך בבל. פי אכלו כדרך האוכלים שישאירו מעט בשר על העצמות כך סנחריב הגלה והשאיר ולא שרף בית אלהינו וזה האחרון עצמו אכל הנשאר על העצמות ולא נשארו רק העצמות ותרגי דין בתראה אסיפנין ובלשוי בנען אוקוסטיל (3, 3) [1. עייר הנאמר בחבקוק (okostil) שופטיה זאבי ערב לא גרמו לבוקר לא הניחו עצמות לבקר אך אכלו הכל ובישעיה פשומה ועורה והגורה על (oskosta) חלצים פיי ועורה בלשוי בנעי אוסקוסטא בלומי לעמוד רק בשר בלי לבוש ולחנור רק על חלצים כלי לבוש ועיקר כלם לפשוט ולעור ולחגור כפיי קוני ולו היה ציווי לנקבות היה פשושנה כמו קומנה שמענה 1886. III.

האזנה שלמעלה (3ef. 32, 9). והמתרגי אשר תירני פשוטה ועורה שלחו ואיתערטילו לא כיון והמבין יבין. ורשייבם פיי עורה כמו עושה מגורת ערום ועריה ורשייבם פיי עורה כמו עושה מגורת ערום ועריה (5ab. 3, 13) ערות יסוד (5ab. 3, 13) להיות ערומה וגלויה משגה הוא והמבין יבין. לשון רשייבם פשוטה והגורה מעמם למעלה כמו לפשוט ולחגור ועורה המעם למשה כך יש שין עושה (?) אחת ואחת מגולה. ולשוי קוני לא יתכן שלא מצינו עורה כמו לעור ועושה כמו לעשות כי לא יתכן שלא מצינו עורה כמו לעור ועושה כמו לעשות כי (f. 17d) אם לשון הווה לשוי רשביים זייל (f. 17d) שוה לפוני של נופר אור לפוני (f. 17d) אם לפוני סוו לעור ועושה במו לעור עושה (f. 17d) אם לשון הווה לשוי רשביים זייל (f. 17d)

- אים דבר כמו ופגריהם יעלה כאשם דישעיה.
   בתי רשייבם לא ידעתי למה נדגש שין באשם גם באש בתי רשייבם לא ידעתי למה נדגש שין באשם גם באש (f. 13c).
   שם דבר שני בעמום (4, 10) ואעלה באש הווע שני בעמום (5ingugufügen zu Hofin p. 59 n. 2.
- שי מדד בשעלו מים. לשון רשייבם שיין בפתח ועי 12: מי מדד בשעלו מים. לשון רשייבם שיין בפתח ועי בחטף פתח ושם דבר שעל תרגי מאן אמר אילין קיים ועביד הכל-מי עלמא חשבין קדמוהי בטיפה בשעולא (f. 42b).
- את מי נועץ ויבינהו. את כמו מן במו כצאתי את יבינהו. את מי נועץ ובינהו. את כמו מן מי נועץ כי נועץ נפעל העיר (2. \mathbb{M}\cdot \text{0}\text{, 9, 29}) ופיי מן מי נועץ כי נועץ נפעל על כן אין נופל עליו רק מן ולא כפיי רשייבם אשר פירש במו עם. וכן פרייש את מי נועץ מן האמור נועץ במו שנועץ עם הנביאים בגון אברהם בני [כמו [נמו [נמו בי שני והי אמר המכםה (1. \mathbb{M}\cdot \text{0}\text{, 10, 9}) ונוי. וחיבת מה אתם נועצים (10. \mathbb{G}\text{0}\text{, 10, 9}) צריכה דקדוק ולשון המתרגי למאן להון דבעו קודמוהי אחבר חכמתא ולפי המתרגם את מי נועץ שיבינהו ויבניהו (1. \mathbb{44c}).
- אין די כער. ורשייבם פיי בער כמו לבער והנה: 16: אין די כער. ורשייבם פיי בער כמו לבער לכער לשונו כל עצי היערים שבעולם אין די וספוק לכער ומשגה הוא ועד נאמן דיי לא דַי כי די ודי כמו גיני [1. יבי בי ני ודי במו גיני [1. יבי בי ני ודי במו גיני (1. 45a). Siernach ift ber Tert Mtsch. 31, 420 berichtigt.

המסוכן תרומה. פרשיכם המלומד רמייה הכמה לא המסוכן תרומה. פרשיכם המלומד רמייה הכמה לא ולא דבר נכונה כי לשון תרומה שהיא מגזרת רם לא נמצא במקרא מעניין רמייה וחכמה אך רמייה מן רמה כמו כוייה צדייה וחרומה מן רם. ופי, אימחי (אמתי 1] המסוכן תרומי כמו ויקחו לי תרומי (25, 25, 20) פיי המלומד לעשות הפרשה כלומי מי שהוא יודע ומכיר עץ חזק אשר לא ירקב מהרה יבחר להפרישו. המסוכן תרומה תרגי אורז[1] בדי כמו ונטע אורז[1] ונשם ינדל תרומה תרגי אורז[1] ולא ידעתי דעת המחרגי למה תירגי (£6. 44, 14).

Bgl. Mtfc. 31, 420 f. Der Text baselbst ist nach bieser LA. zu berichtigen.

בגבורה ולא בשחי (30, 10, 11). פיי בגבורה :3ej. 41, 17 ולא בחלשות כמו נשתה גבורתם היו לנשיי דירמיה (51, 30) לשונם בצמא נשחה. ונשחו מים מהים כולם לשון יבישות וחלשות והביא מנחם (3ci. 19, 5) עמהם בגבורה ולא בשתי. ורשיי שבתי בפירושיו כי תי נשתה נדגש והנו כמו נשתתה משגה הוא וספי מוטעה הטעהו שכ[נ.] דגש התי. כי אם הוא כדבריו הרי נשתתה כמו נפעלה ואינו כן כי נויין נשתה מן היסוד. ולשון רשייבם נשתה השין קמוצה באתנחתא ודנשות מביא תי אחר והוא מן נשת ומן שתת כמו נסבה (36, 26, 26). מן נסב ומן סבב נַשַּמָה מן נשם ומן שמם. ובגורה זו נשת יאמר לזכר נשת ולנקבה נשתה וכן נשתו מים מהים דגש השי תחת ני ננשתו ני אחד לפעול והשני יםוד נופל ושורש התיבה בלא יםוד נופל השאת והשבר (Thr. 3, 47). ורי שלמה אחי רית זייל כתי בשתי מן שתה במו קרי קרה ולא ידעתי מדוע לא ננקד שי בשתי בשלש נקודות בעבור סוף הפסוק כמו בשבי ואין להביא ראיה מחבה והיושב על הכלי (3. Mol. 15, 6) כי אין התיבה משחנה כי אם בסוף ובאתנחתא ולא בוקף (f. 95b).

> Bgl. Mtsch. 26, 368 f. und Rosin p. 138 n. 2. Nicht R. S. b. W., wie es ib. p. 19 heißt, sondern R. Salomo wird hier die Erklärung von Eccl. 10, 17 zugeschrieben, die mit der des angeblichen R. S. b.

M. = Commentar's ed. Fellinet p. 30 übereinstimmt. Daselbst ist offenbar burch ein Homoioteleuton ein Stüd ausgefallen und etwa so zu ergängen: בדוע בערו בוף הפסוק במו לא ננקד בשהי [בשלש נקודות בעבור סוף הפסוק מו שחה.

קבוע בכזה וכזה פיי לקבוע בכדכוד חומות ירושלם. 12: פיי ושמחיך שמשותיך ואמרינן בפסיקי שמשותיך שמשותיך שמשותיך (1 וכן פרשייכם בהמוכר את הספינה (Baba b. 75a)
שמשותיך חומותיך ויתכן שעל כן קורא לחומות שמשותיך
שבעבור גובהן שמש [זורת] עליהם מבקר עד ערב.
בכזה וכזה זה ברבד כי אותיות כרבד פיי כדין וכדין
זהו כזה וכזה (f. 49c).

פי בדכד. כדין וכדין ונקרא שמו על שם העתיד שעתידין לחלוק בו חכמי ישרי כן פיי רשייכם בהמוכר את הספינה (Baba b. 75a) זוה לשונו כדכד כדין וכדין בדברי זה וכדברי זה משהם וישפה חבנה אעיים שבמקרא קדם לבני רי חייא הרכה. יש לומי שכך נתנבא ישעיה שכדברי כל המפרשים שעתידה ליכנות והמבין כפיי רשייכם יכין כי פיי תיכת כדכד היינו כדין ורמבין כפרי זה וכן מוכיח כבייר (f. 108a) שעריך לאבני אקדח. לאו דוקא שערים אלא חלונות ולשון רשייכם כהמוכר את הספינה שערין דקרא הם חלונות החומה (f. 108a).

באילים נחמים כלומי אומות העולם עעיז לא נבוים: 57, 15: בחמים רק שהיו מצירים לישראל ופסוק בישעיי הנחמים בחמים רק שהיו מצירים לישראל ופסוק בישעיי הנחמים באילים תחת כל עץ רענן שוחטי הילדים כנחלים וגוי
פי אלים שם עץ כמו תחת האלה (35, 4) (36, 6, 13) אלה ואלון (36, 6, 13) ויען כי הוא עץ חזק עושים ממנו עייז. ונחמים מן יחם ועיקרו ניחמים ופיי היגעים ומתיחמים בעשותם פסיליהם כעצי אלה. ורכותינו פירשי על המוציא שייז לכטלה אית שוחטי אלה[א 1] על המוציא שייז לכטלה אית שוחטי אלה[א 1] שוחטי ולא מן שוחטי ולא מן המוכיח וליו מנחם עם ויחמו הצאן (30, 30, 30, 19%) ובקרות עליו קמצות חי"ה ועיקרו ניחמים

¹⁾ ed. Buber f. ibp b. n. wb.

אלו היה מן החם [חמם [ג] היה (ה)חית הנחמים (f. 8d) בחטף פתח קטן כי כן דינו במלואו הנחממים Bgl. Mtsch. 26, 368 und Rosin p. 130 n. 16. גרול כח. והאומי גדל כח אין בקדקדו מוח. :Sef. 61, 1 פקחקוח תיבה אחת היא ונאמי בישעיה לקרוא לשבויים דרור ולאסורים פקחקה והוא ענין התרה ופתיחה ועיקרו כמו אדמדם ירקרק שחרחרת. ויים פקח קוח כמו בי תיבות ופיי פקח עיניך לקוח אותם מן הגלות או פקח קוחם וכן עשה רי אליה בסליחה תחרות רונו הניח קוחם פקח וקרא שנת רצון ולשון המתרגם לאסירים פקח קוח לריאסירין איתגלו לניהור ולשון רשייבם לפתוח קיחתם נראה כי לפי דבריו קוח שם דבר ופי הקיחה שלוקחים בכלא. גדל כח פקח קוח בקשה היא פקח עיניך לקוח אותם הוא המשוטט כל במבטו עיד טורף נפשו באפו הלמענך תעוב ארץ (3ob 18, 4). שפיי אחה הוא שטורף נפשו כאפו הלמענך חעוב ארץ וכן עווו אליך אשמורה (39, 59, 10). ופיי רי אברהם אחה הוא האל שהעוז לו לבדו. ופיי קוני עוזו של אויב החזק עלי אליך אשמורה. ופייא עוזו של ישרי. ולפיי רשב"ם שפיי לפתוח קיחתם יתכן פיי בפיוט יהי רצון לפני גדול כח לפתוח קיחתם שנלקחו לכלא כי הוא משוטט כל במבטו. בי במבטו נדגש וטי נרפה ושם דבר מבט כמו מסע מפח נפש (אווו. 8, 6) מפל בר (אוווו מצב רגלי (משל 11, 20) הכהנים (30). מצע מקח מקב מקבוח כן גם (f. 105b) (2. Reg. 12, 6) החואר מכר איש מאח מכרו Bgl. Mtsch. 26, 368 und 31, 363 s. v. Elia.

פורה דרכתי. פרשייבם הוא שיעור אסיפת ענבים: \$\finsigmath{gag}\$. 2, 16\) [1. בגת דכתי בחבקוק [בחני 1.] (\$\partial agg. 2, 16\) (") בא אל היקב לחשוף חמישים פורה והנה עשרים בקללה מדבר שיבא אדם לחשוף יין מחמשים דריסות ולא יהיה רק כמו בשאר שנים מעשרים דריסות והמתרני חירג' חמשים פורה חמשין גרבין. ופורה דרכתי תרני הא בבעום דמתעבום [דמתבעם 1.] במעצרתא הגה לדעת המתרני פיי פורה בשני פנים (f. 45b).

שנור פורה. פיי רשייבם פורה שם שיעור (!). שני פורה. שני בחבקוק שני בחבקוק (!). אסיפת ענבים בגת שני בחבקוק (!). אסיפת ענבים בגת שני בחבקוק (!).

שנקרו את מטע שורק. שמעתי מרי דוד מארץ יוון : 3er. 2, 21 בי שורק מין ממין הגפן ופריו ארוך ולא ענול ויש בו גרעין קשה כאגוז ואינו מקבל הרכבה וזהו שכתי ואנכי נשעתיון [1] ד] שורק כולו זרע אמת כלומי שלא הייתם מתערבי בנוים כמו שורק שאינו מקבל הרכבה ואיך נהפכת לי סורי הגפן נכריה וכן נוטה לשון תרגי אשר קיימתיכון קדמי כמיצב גפן דחמרא. ורשייבם פיי כי שורק שוריקה (1 Moj. 49, 11) נטיפ[1 ע]ה הנעקרה ממקום שוריקה (1 אחר במקום [אחר] (1 & 84 c).

מטעה וניטעה במקום [אחר] (6 & 84 c).

למה כאבי נצח אנוש ממרגועים כייה בירמיה למה באבי נצח ומבתי אנושה פיי אנושה חזקה וכן אנוש חצי באבי נצח ומבתי אנושה פיי אנושה חזקה וכן אנוש חצי בלי פשע (\$34,6) ורשיבם פיי לשון כובד ותרגי מבתי אנושה ומחתי תקפה. פייא לשון חולי כמו ויאנש (\$2. @am. 12, 15) הילד דבת שבע. ממרגועים פיי מאין מרגועים כמו מאין כמי הי (\$3. 10,6) מאין פעות עוד אל המנחה דמלאכי (\$2, 13). וכתי ביוצר את שם הנכבד ונאה לתהלותיו בפסוק מאין כמי יאתה. שפיי מהיות לי מרגועים כמו והשבתיך מזונה (\$3. 16,41) שפיי מהיות זונה. הסירה מגבירה (\$2. @fr. 15, 16).

והחיות רצוא ושוב. לשון רשייבם רצוא לשון ריצה 1, 14: ולא לפי הר(י)קר[ו]ק אבל לשון נופל על הלשון רצוא אצל ושוב ששניהם לשון פעול כמו מוצאיו ומובאיו אצל ושוב ששניהם לשון פעול כמו מוצאיו ומובאיו דיהוקאל (43, 11) שהיה דינו מבואיו כריעיו. ואני אומי כי רצוא עייפ הדקרוק נאמר כאשר כתבתי (£ 81 c). \$\text{gL}\$ \$\text{26}\$, 369.

בכן אמולה כייה בתחלת יחזקאל כקול המולה כקול : 5%. מחנה. ובירמיה (11, 16) לקול המולה גדולה. למייד המולה נדגש כתי רשביים לא לשון מלל הוא אד יסוד המולה המל כמו גדל גדולה עבד עבודה ככד כבודה אך המתרגי תירגי קול המולה קול מילוליהון דמודן ומברכן קדם ריבונהון בקל משירית מלאבי מרומי (f. 99 d).

- בקול נשקו בהחזיקן. לשון קישקוש הוא שמקשקשות :3, 13 בכנפיהם ונשמע הקול כמו שנשמע בעת שיעופו העופות ובאותו קול אומרות שירה בשתי כנפים שני ובשתים יעופף (36, 6, 2) וסמיך ליה וקרא זה אל זה ואמר (ib. 3.). אעייפ שבשרפים כחי כולן שוין כאשר כחבחי למעלה ולשון המתרגי ובשתים יעופף ובחרתין משמש ופי הרי אלעור היינו שירה. ונקראו כלי המלחמה צנות וסוחרות וכיוצא בהן כלי נשק ביחזקאל (39, 9) מפני שמקשין שין [שמקשקשין .ו] בהו אלו בצר אלו ומשמיעין קול קול נשקן וקול כנפי החיות משיקות אשה אל אחותה תרגי קל גפי בירייתא שנשקן חד לחד ויהיי (Dan. 5, 6) פירי כמו וארכובותיה דא לדא נקשן בהיפוך אותיות אך רשביים כתי כי דגשות שייין משיקוי תחת נויין יסוד נופל והרי הוא כמו מנשיקות שהכנפים תכופות זו לזו ונושקות זו את זו (f. 99a). Vgl. Mtich 26, 369 f.
- ברשביים אלון הוא עץ קל ורכה להוליך הספינה (f. 8c)
  בל מבצריך אשר [יושר l.] ד(י)הושע אך רשביים פיי 10, 14: הכל מבצריך נשר עמי חגרשון מביח תענוגיה דמיבה
  בל חווק מבצריך נשי עמי חגרשון מביח תענוגיה דמיבה
  בנפי יונה נהפה בכסף (f. 68 14)
  בנפי יונה (f. 19b)
- אסן. 14, 8: ולשון רשייבם זכרו כיין לבנון כיין של גפנים הנטועות (f. 66d) בין עצי בשמים ולכונה שריחם קלוט בענבים (gl. Mtft). 26, 370 und Rofin p. 18 n. 2.
- אפרים מה לי עוד לעצבים חרגי יאמרו בית ישראל : 9. אפרים מה לנו עוד למפלח לטעוותא אנא במימרי אקבל צלותיה רשרי. ורשיבם פיי אמי הקבייה מה לי לעצבי אפרים אם יטיבו וישובו אלי אענה אותו לקבל שוועתו ואשורנו בתשובתו ואני לו כברוש רענן שהוא עב בענפיו ומצל כן אהיה לו לסכך עליו מצרותיו וממנו פריך נמצא וטובתך. ולשון קוני לא יתבן. ווה לשון קוני אפרים יאמי מה לי עוד ללכת אחר העצבים וישוב מעייו אני אענהו לי עוד ללכת אחר העצבים וישוב מעייו אני אענהו ואשורנו אראה בעוניו אני נכפף להיות אוחו ידי בו ואשורנו הנכפף לארץ שארם אוחו בענפיו (ib.).

לשון רשיכם בפסוק ויתני את הילד בוונה ילדים וילדות : 3cel 4, 3: נתנו לבויון ולקחו לחם ומוון (f. 72d).

Bgl. ib.

נאותיו כמו נאות מדבר (9,9 אוש?). שיללם חיאב פיי 6,6 נאותיו כמו נאות מדבר (9,131 אבחי (181 אבתי אפי למצוחיך יאבחי (181 אביתי ואין יכול לומ' כתאב כאשר כחי ביוצרות כי מקרא הנאמר תאבתי לישועתך (174 ib. 174) לשוי כלייה כתי בתמניא אפי כמו מתאב אנכי את נאון יעקב דתרי עשר וכן פרשביים בעמום. ופיי תאבתי לישועתך כליתי איחל לישועתך כיאב תפלותיו (f. 394).

Bgl. ib.

ענם במבחב רישם ואמר הם כי לא להזכיר בשם : 20mo אמר הם כי לא כייה בעמום והיה אם יותרו עשרה אנשים בבית אחד ומת[ו] ונשאו דודו ומשרפו להוציא עצמם מן הכית ואמר לאשר בירכתי הבית העוד עמך ואמר אפם ואמר הם כי לא להזביר בשם הי פרשביים והיי אם ישארו עשרה אנשים לא ישאר מהם רק אחד בירכתי הבית זהו שני העוד [העיר באה היוצאת אלף תשאיר מאה והיוצאת מאה תשאיר עשרה לבית ישרי (Mmo@ 5, 3) וכאן אמי והיי אם יותרו עשרה אנשים בכיח אחד ומתו לא ישאיר מהם רק אחד ונשאו דודו ומשרפו פיי ויציל אותו מן השרפה ואמי אפס בולם באים וכאפס לא נשאר אחד ואמי הם ויאמר לו השלך עצמות כי לא להזכיר כי על אלה השיג ואתם שאמרו שלא להזביר בשם הי כמו כי תחת יופי יהיו לכם (אפן. 3, 24) שפיי כי תחת יופי יהיו אלה (ח)מק ונקפה ומחגורת שק ומנחם חיבר ומשרפו עם וישרפו לו שרים נדולי (2. @hr. 16, 14) ובמשרפות אכותיך (34, 5) ופיי לשון קטורת חנוטים. ופיי רשביים תיכת ומשרפו מתיכת המשמשות עיקר ועיקור והמבין יכין ותרגי ונשאו דודו ומשרפו ויטליגיה קריבא מיקיר[ר. 1]יא לאפקא גרמיה מן ביתא ויימר לדי בשיו[ר. 1]א דביתא העוד כען עמך ויימר ספו ויימר סליק ארי כד הוו קיימין לא הוו מצליין בשמא דה' ונראה כי דברי המתרגם קרובים לדברי רשביים. (f. 85c).

יהי עסוק בפסוק פי' יהיה והאומ' הוי עסוק טועה : Midya 2, 7: כי הוי פי' ציוי פנים לפנים וענין הפיוט שלא בפנים כי פי' עשה הלך אן ומצאן שפי' מי שקרא ק'ש ומצא צבור קוראין יהיה עסוק לקרוא עמהם לכל הפחות פסוק ראשון בפסוק הראשון פי' כפסוק ראשון אך מפני ה' הראשון שאחריו שצריך לו מפני הכרות צ'ל בפסוק כ' בפתח כמו בבהמה השמאה (3. Moj. 27, 27) וכשהוא בלא ה' נאמ' ואם בבהמה שמאה (3. 90, 7, 21) וכן בַקנה האחר (2. \$25, 33) בַּקנה אחר (2. \$25, 33) בַקנה האחר והנאמ' כיין המוב (Cant. 7, 10) מפני שהוא חסר תיקרו כיין הכרם השוב וכן הרודים בעם העושים במלאכה (1. Reg. 5, 30) בעבור ה' העושים נאמ' בעם או בעבור הזקף שעליו על כן האומ' ברכנו בברכה יאמ' המשולשת והאומ' כברכה אומ' משולשת. וכן כַדבר האמור בשירי עוזך או כָרבר אמור והאומ' כדבר האמור טועה. גם כדבר האמור אין לומ' לא כדברי הר' אלעזר ז'ל שאמ' שיש לומ' כדבר האמור לפי שנמצא במיכה האמור בית יעקב הקצר רוח ה' כי שם פי' בענין אחר ולשון רש'כם האמור בית יעקב אם אמור דכר זה כבית יעקב כי קצור קצרה יד ה' מפדות נראה כי בספרו היה ה' הקצר כפתח אך כרוב ספרים ה' הקצר בח'פ [-כחטף פחח] ונראה כי גם בספרו כן אך בחסרון נאמ' וכן היא אם אמור דבר זה כבית יעקב כי קצור קצרה יד ה' מהושיע ע'כ החסרון והתשובה הקצר רוח ה' אם אלה מעלליו (f. 54b).

Vgl. Mtsch. 26, 370 u. 31, 566.

אמה. 2, 10: ביות אחרים א"כ רבים ". 20.
הנה עשוקים תואר העושק את אחרים א"כ רבים ברנישת העושקים את אפרים. עשוקים בדנישת הקוף כמו אדומים וריעה על מטר[ה .] כבודה דיחזקאל (33, 41) כל כבודה בת מלך פנימה (45, 45, 14) תואר הנקבה א"כ תואר הזכר כבוד במו אדומה אדום ור(ו)עיהם ויהיה ה" צבאות הוא מלך הכבוד סלה (10, 24, 10) תואר וכן נמצא בתרי עשר בוזו כסף בוזו זהב ואין קצה לתכונה כבוד מכל כלי חמדה פי" כלי חמדה הכבוד מכל הנקוד בחולם מוכיח שאינו דבוק לכלי חמדה אך מכל הנקוד בחולם מוכיח שאינו דבוק לכלי המדה אך הוא כמו ואוכל מכל (27, 27, 33) [....] (ו)כת" כאשר כתבתי אך פי" מניקוד כל הנקוד בחולם אין לאם יו מיפחא אין [אם יות הפכה חטף קמץ למוכיח בין מיפחא אין [אם יות החתיו הפכה חטף קמץ

לחולם אף כי הוא רהוטי) כמו אכן השחיתו כל עלילותם דצפניה (3, 7) גם מרכא כן כאו כל אש הפקרתי [כל אשר פקרתי] דצפ[נ]יה (ib.) גם פשטא בן כל עמי הארץ דצפניה (ib. 20) גם פסק כן כל שומעי שמעך דנחום (3, 19) וגם יתיב כן כל חרון אפי רצפניה (3, 8) ללשון רש'בם. כבוד כמו עמוק צהוב שהור אשר הביא רש כם שהור כבוד עם עמון[ק. איני רואה דבריו כי שהור כמו גדול קרוש קטון שישתנו ברביק[ו]ת שהור עינים (קמל. 1, 13) גרול העצה כי אם (2. Reg. 19, 22) קרוש ישראל (Ser. 32, 19) יהוו אחר [יהואחו .]] קשן כניו (2. Chr. 21, 17) כרכרי הימים ועמוק וריעיו שהם תואר לא קחני. ונראה כי שער צהוב (3. Mof. 13, 30) חואר כמו ארום וריעיו ונרסינן בריש גמרא דהנודר מן המבושל (Mebar. 49b) א"ל ר' שרפון היום פניד צהובים וכסוף הנושא פניו צהובים סימן יפה לו ולפי הדקרוק (Rethub. 103b) מן שער צהוב צהובי בשורק והב' דגש אך יש לומר לשון תורה לחוד ולשון חכמי לחוד ור' שלמה אחי ית' ר'ת .] [כת'] כי איומה וריעותיה נדגשו עבור אות כפולה ועיקרו איוממה וכן כל ריעותיה ואיני רואה את דכריו ומר יוםי נקדן שמעתי כי ככוד מכל כלי חמדה חסר לפי שפירש כמו מכבדים את הבית (Berady, VIII, 1) ויהיה כבוד כמו כבוד בלשון פעול שהוא בלשון כנע' פוכמיטון וכן אחרון הכביד דישעיה (8, 23) וחרגום (Mah. 3, 15) השמאש כן פרש"י התכבר כילק לשון מכברים את הבית לכבר אותם מכל כלי חמרה בן דתרגו' יהונתן ספו מאני [חמדתא] ואין נראה כי חסירין כמקרא וחברו עשה את כל הכבוד הוה (1. Moj. 31, 1) ושם לא יתכן מלשון מכברין את הבית ויל על כן חסר בתרג' ית כל נכסיא מלשון וילכו וישימו הטף והבבודה (f. 1a) (18, 21) שופטים (l. ד[ר ה[ד און ה

אממן. 3, 1: לשמנו פרש"כם לשמן שלו ואני אומ' שהוא כמו (3. 900). 26, 26 לשומנו כמו לשומרו בשברי לכם (926, 26) דעזרא בפתחי את ובפתחו עמרו כל העם (926, 8, 5)

¹⁾ שווי = γ¬ = stat. constr. (f. אַנָּיָּבָ, 10, 138).

קברותי' ריחזק' (37, 13) ונמצא פעל שטן אשר ממנו קברותי' ריחזק' ($\mathfrak{P}$ j. 109, 4) שוטני אהבתי ישטנוני ($\mathfrak{p}$ j. 109, 4) שוטני (f. 86a) (ib. 71, 13) נפשי ($\mathfrak{p}$ j. 11, 13)

Bgl. Mifch. 31, 421.

ממלן, 12, 10: ראה שם דבר (3ob 10, 15) וראה עוני וראייה לדבריו מקרה לילה (5. 23, 11) נידגש מקרה לילה הקוף כי עיקרו מן קרה ושלא ברביקות קרה כמו בכו הצם [העם 1] הרכה ככי[ה .] (שות העם הגה (מו הגה בכי וכן בצווי קרה אך רש'בם פי' וראה עני[י] ולראות עוני נתח לכך כי לא חמלת עלי כאשר יאמר דבר כמו לדבר שמור כמו לשמור כן יאמ' ראה כמו לראות הרבה שם וציוי החיה וכן הש' ואת נעשה להם והחיה אות' דיהושע ענה (9, 20) פי' והחיה נחיה אותם וכן פעל שם וציוי אם ענה (ib. 34, 7) ונקה לא ינקה (2. Moj. 22, 22) תענה אותו או הכיח ארם עד כלה (2. Reg. 13, 19) שם וציוי בחימה כלה (31, 59, 14) ובן פעל שכולן יסור קטר (2. Moi. 23, 24) שבר חשבר (1. Sam. 2, 16) יקטירון דבר ידברו באבל (2. Sam. 20, 18) שם. ויאמ' מהם קטרי דברי קיטור שלי כאשר נמצא ואחר דברי תלעיג לא (3er. 31, 20) מ' כי מרי דברי בו (3ob 21, 3) (Reph. 3, 20) ובעת קבצי אחכם (5. Moj. 25, 7) אבה יבמי שפירושו בעת ההיא יהיה קיבוצי אתכם כמו ואשפטה אתכם כאשר (1. Sam. 12, 7) אתכם כאשר נמצא אותם במקום אתם אשר אתם נלחמים אותם פי' (كוֹנָה, 9, 6) הרגו היהודים ואבר (אָנוֹה) פּי (אָנוֹ 10, 25) איבוד עשו בם ורש'בם פי' ואבד כמו ולאבד והעיקר ואבר אברו וכן ציוי דבר אל בני ישר' (2. Moj. 14, 2) חזק מחנים (9ah. 2, 2) וכן הפעיל הכאש הכאיש בעמו [ב]ישראל (1. Sam. 27, 12) כי השקט לא יוכל (1. אסן. 21, 16) הרחק כמשחוי קשת (3ej. 57, 20) הקרש הקרשתי אותו לה' רשופטי (17, 3) שם וציוי הרחק ממך עקשות פה (\$24) הרכב ידך על הקשת (2. Reg. 13, 16) וכן הפע[י]ל מפעלי יו"ד אכול והותר (ib. 4, 43) הורש י[ו]ריש מפניה[כ ו]ם דתחיל יהוש' (1. אסן. 47, 6) שָם (וֹציוי הושב את אביך (3, 10) הורד עריך (2. 980 . 33, 5) וכן הפעניול מפעלי הנוץ (1. Sam. 22, 22) אשר פ' הפעל נופל כי הגד יגיד לשאול בי השג חשיג והצל חציל (ib. 30, 8) הקף פעם אחת רתחיל' יהושע (6, 11) אשר לבו כלב האריה המם ימם דסוף שמואל (2. Sam. 17, 10) ולו היה מן הפע[י]ל של כפולים היה המ' רפה המק בשרו (3adj. 14, 12) המר עליו כהמר על הכבוד [הבכור [הבכור . דובריה שם וציוי הבט משמים (35, 80, 15) הכר נא ובן הפעל[י]ל מפעלי הנוץ והלמר (1. 900). 37, 32) הפעל נופל הכה חכה (5. 90%, 13, 16) ויכהו האיש הכה ופצוע דמלכי' (1. Reg. 26, 37) שם וציוי הטה אלהי אזנך (Dan. 9, 18) וכן הפעניול של כפולים החםר ושחקת ממנה הדק (2. 20, 30, 30, והמר עליו כהמר על הכבור [הבכור .] דזכריה עיקרו המרר מהחל חרמש (5. 2006, 16, 9) וכן המק בשרו דסוף זכריה ורשבם שפי המר עליו כמו הפר הרע (ו)לא דבר נכונה כי הפר הרע מעולמי [מעלומי 1] עי"ן פעל והמר מן הכפולים ביום ההוא אקים אל עלי את כל אשר רברתי אל ביתו החל וכלה (1. Sam. 3, 12) במו החלל שם וציוי החל רש (5. 90). 2, 24) הסב מאחריהם (1. Mof. 8, 22) [נ. רחם [ולר וחם (2. Sam. 5, 23) לפי רב השנים (3. 25, 16) של תשולו וציור (1. Mof. 20, 6) בתם לבבך (Ruth 2, 17) דם לה' (37, 77, 37, בל' .... וכן פעל של כפולים ות דעזרא (ל. [ל]ה' (1. @br. 16, 36) בהלל ובהוד(א)ות דעזרא אף (שנו 132, 16) אף (שני רנן ירננו (3, 11) גילת [ו]רנן רישעיה (35, 2) שם וציוי כי אמ' לו קלל את רבים [נ. דור (2. Sam. 16, 10) כן יאמ' בציוי ו הללו את ה' (148, 148, 1) וכן שכַב שם וציוי והיה כשכב ארוני המלך (1. Meg. 1, 21) ולא כפי' רש"כם שפי' אשר שכב ויוכיח כדכרי אחרי שכב (אדוני) המלד רומה רומה (2. Reg. 14, 22) ור' אברהם פי' כדברי לו בגוה [בגוע .1] אחינו (4. 20, 3) וציוי אחה שבב על צדך השמאלי(ת) (🕃 4, 4, 4) וכן צו שם וציוי בי הואיל הלך אחרי צו (50, 5, 11) בקמץ וכן טמא יניד עליו ריעו (3. Moj. 13, 44) ימאנו (1. 52c) יניד עליו ריעו Bal. Mtich. 26, 370 f. und 371 zu Job 10, 15.

- אור הגנוז יהיה בתחית המתים אך רש'בם כת' כסוף .? Aad). 14, 7: יום אחר זה יום אחר של הכ'ה שעתיר בפסוק והיה יום אחר זה יום אחר המיח שעתיר העולם להיות תהו ובהו כמו שהיה בראשיתו ואחריהם ישוב העול" לקרמתו ויהיה זמן לתחיית המתים (f. 79b).
- אשרי. בת' רש'בם אשרי מן אשר כמו עכדי עכד מלכי : 1, 1 בעיני מלך ופי' אישורים של אדם ולא ישר[ו] דכריו בעיני בי נכתיו [נכתב 1] ומחונן ענוים אשריו (3, 21) ולדכריו היה לומ' אשריך ישראל (33, 29) ולדכריו היה לומ' אשריו אשריך (אשרו אשרץ 1) אך ראיתי ככת' ר' שלמה אחיו אל התמה על אשר ננקד אשריו ולא ננקד אשריך במו עבדיך מלכיך וכמו שיש חילוק בפתרונ(י)ם כן יש חילוק בניקודם. ואני אומ' כי אשרי כמו אחלי אדני חילוק בניקודם. ואני אומ' כי אשרי כמו אחלי אדני (119, 5) וכמו שנא' אחלי יכונו דרכי (48) (119, 5).
  בן יאמ' אשרי (148).
  מן אמון שנא' אחלי יכונו דרכי (148).

לכל חפציהם דרושים כ'ה בתהילות גדולים מעשה[י .] \$3. 15, 14: [[.]] לכל חפציהם דרושים כ'ה בתהילות גדולים מעשה[י .] היי דרושים לכל חפציהם ע"מ זקניהם נאנהו כל שמחי לכ תואר החפצים כם ע"מ זקניהם נאנהו כל שמחי לכ (3cj. 24,7) יראי ה'גידילי[=גדלי] בשר דיחזקאל (ib. 3, 5) יראי ה'גידילי (ib. 3, 5) חזקי מצח (ib. 7) עמקי שפה (ib. 5) ורשב"ם כת' את אשר לא ננקד יראי כמו שביני ישיני כי לא הית' נשמע' הברה אחרת (f. 57d) \$21. \$21. \$21. \$21.

מקרה לילה (10, 23, 11) ק' נרגש כי עיקרו :5. \$\text{Mof}\$. 23, 11 מן קרה הנה קתה שם דבר בדבקות וכן שבע קלון וראה עניני! וכן פי' קונ' כי ראה שם דבר אך רש'בם ז'ל פי' ולראות עני נתת לבך כי לא חמלת עלי כאשר יאמ' דבר כמו לדבר שמור כמו לשמור כן ראה כמו לראות ע'כ ואינו מדוקדק ואם יאמ' האומ' כי כשם דבר בדביקות הגה ולא הגה כי בלא דביקות כלינו שנינו כמו הגה הגה ולא הגה הנה נמצא חצי בלא דביקות בדבקות הגה ולא הגה הנה נמצא חצי בלא דביקות וכת' אז יחלק העם לחצי (10, 16, 21) וחצי כמו וברביקות עד חצי המלכות (16, 16, 21) וחצי כמו הצה וברביקות עד חצי המלכות (\$\mathcal{E}\$fth. 5, 5).

- וטימיי נדל מלשון ונטמינו כעיניכם. וכת' רש'כם :30 18, 3 שהוא מן טמה. נדל שרץ מאום מרכה רגלים משני שהוא מן טמה. נדל שרץ מאום מרכה רגלים משני צדדין ואין להעמיד הניגון כנון אך בד' (f. 36c).

  8gl. Wift. 26, 371.
- צרקה ירצה פי' ירצה אחכם שחעשו חשובה כמו :30b 20, 10 שמפרש והולך שאון קולו יפוצץ והעיקר אף כי לא תשובו אלא בעבור פיוםו צדקה תחשב לכם ועוד מפורש לכם אצל ישרלם ונמצא לשון רצה לשון פיום בניו ירצו רלים ופרש בם בניו של רשע יפיםו את הדלים אשר גולם אביהם ופי' קונ' דלים ירחקו את בני רשע אשר גולם ייהיה ירצו כמו ירצו מן ירץ ובא חסר כמו קבה לי אותו (4. 90%). 22, 11) שעיקרו קבבה מן קבב. והקשה עליו רש'בם אם כפי' קונ' הוה לכת' דלים ירצו בניו הנה שכח אבנים שחקו מים (30b 14, 18) אשר פי' מים שחקו את אבני' וכן הפסל נסך חרש (36. 40, 19) לבן באבל קש לשון אש דישעיה (5, 24) פי' באבול לשון אש את הקש וחוורני בי כאכול שם דבר הוא ובדבקות כמו שפוט השופטים (Ruth 1, 1) לפני מלוך מלך (1. Moj. 36, 31) וכן פתה פיך לאילם אל דין כל בני חלוף (\$31, 8) שפי' בני כריחות עולם הזה שחלפו [ו]נכרתו מן העולם. ולשון חלוף כמו והאלילים בליל יחלוף (3ef. 2, 18) ובאילו אומ' אל דין בל היחומים .(f. 72b)

Bgl. Mtsch. 26, 371.

- בנים מן ניו נורשו. ע"א גורשו כמו מן גיו [י]גורשו. פי' פני מתים נויהו יגורשו. ורשב"ם פי' מן נוי [ניו .1] מאחור בני אדם ואצ"ל שבפניהם לא היו עומדים כדרך ואותי השלכת אחרי גווך (9, 14, 9) ודבריו לא ישירו [=ישְרו] בעיני כי מגוי [מְגִיו .1] אינו מוכיח שפי' מאחרי גו כי המ"ם יתפום תדע כי נכתב בפסוק אחרי גויך. ואם היה מן גב בב' אז היו דבריו באים מגזרת[י] כי הי' מגזרת על גבי חרשו חורשים (9, .129) (\$\figsigma\$).
- אם להסד אם לארצד. ולשון רשב"ם אם לארצו : 37, 13: 300 כשהקב"ה מורידם לארצו לפי חסד בני אדם מורידם להם. ואם לחסד מלה כפולה על אם לארצו כי חיציו

פי' על כן מורידי לנקמה. ע"א הם חציו חנוניו המה (f. 78c) חנונים. צgl. Wtft. 26, 371.

זוהרי אור מפני הה' במו מפני א' חשך משחור האורם [הְאֶרָם [1] (שַּהָר. 4, 8). מה הארו דשמואל (בארם [הְאֶרָם [1] (שַּהָרה (בארם [מַהָּרה (בארם (מַהָּרה (בארם החוקה ויהוא עשה לו לומר שַהרה [שְהָרה [1] במו קרחה חוקה ויהוא עשה בְּעַקְבָה (19 (בּהְבָם רָחְבָה (2. ארם בחב רשב'ם נאמר בְהְבַם רָחְבוֹ בְחְבם (בְּחְבם (בְּחְבוֹ הַחְבַם וֹ בְחְבוֹ המבין והמבין בין אותיות בג'ד בפ'ת אחר אותיות אהח'ע גורמין והמבין יבין (ב' 7a).

II. Salomo b. Meir,

ein norbfrangofischer Ereget und Grammatiter.

Bas wir Abraham Ibn Daûb zu banken haben, bas erfahren wir am Deutlichsten, wo wir von ihm verlassen find, fo 3. B. in ber Gelehrtengeschichte ber französischen Juden im Mittelalter. Aber taum giebt es einen Buntt, ber bezeichnender bafür ware, wie fehr uns hier der Mangel einer Chronik empfindlich geworden, als die Lebensbeschreibung Salomo b. If at's und feiner Entel. Wir befigen einen zeitgenöffischen Bericht, in dem es sonnenklar zu lefen fteht, daß Raschi's Schwiegersohn, ber Mann seiner Tochter Jochebeb vier Sohne gehabt habe, fämmtlich gelehrt und spruchbefugt in halachischer Entscheidung. Eliefer b. Rathan ift es, ber in einer halachischen Anfrage an Meir sich folgendermaßen ausdrückt 128 העור בשערי יהודה מקום מבית לחם בשערי יהודה מקום העור 148a: שבט מחוקק משם בארה שיקי [.] שוקי-שוקח] הצאן יין ישן ומבושם מים חיים נחלים הישיש הרב רבינו רי מאיר ומפלגי מימיו החביבי והנעימים המתפלנים מעץ החיים ו[ל .]ארבעה ראשים והנהר הרביעי הוא פרח. Was fonnen biefe Worte, bie auch in ber Bolfenbüttler Sanbichrift 1), wie mir Dr. Rofenftod mittheilt, teine Abweichung bieten (vgl. Rofin, R. Samuel b. Meir als Schriftertlarer p. 7 n. 1), Anderes bejagen, als bag ber greise R. Meir vier erwachsene Sohne habe, beren Jungfter unter ben vier Strömen bes Barabiefes burch bas afroftichische Reichen seiner Commentarien an den Guphrath erinnert, (= Dund בי רי חם (פיי רי חם)? In Halberstam's Coder bes בי הישר ist bas

¹⁾ Sollte die Ausgabe baraus gefloffen fein ?

lette Wörtchen als Abbreviatur ausdrücklich gekennzeichnet (3. H. Weif בית חלמוד III, 228). Aber niemals verlautet Etwas in ber Litteratur von diesem angeblich vierten Sohne; Simon Duran, Schlettstabt's Enfel, Rieti, Luria's Anonymus. Asriel Trabotto, b. i. Ibn Jach ja's Quelle (f. RES 4, 211: רבינו מאיר נטע שלשה ארזים erwähnen außbrüdlich ober ftillschweigend ftets nur brei Sohne Meir's, brei Entel Rafchi's. Bung gesegneten Angebenkens fah fich baber veranlagt Bur Geschichte p. 32e vorsichtlich zweifelnd freilich zu vermuthen, and fpiele auf Josef Borat, ben Sobn Samuel b. Deir's an. Gegen eine solche Anspielung lehnt sich jedoch entschieben bie nach 1. Mof. 49, 22 flare Namensform Borat auf, abgesehen bavon, baß ber Entel nicht ohne Weiteres unter bie Gohne De ir's aufgenommen werden konnte. Aber felbst 3. S. Beiß, ber a. a. D. hier richtig R. Tam erfannte, erblickt im Bater und in ben brei Söhnen 1) die vier Strome, fo daß für einen vierten Sohn weder Raum noch Anhaltsbunkt bliebe. Weiß war es aller= bings unbefannt geblieben, daß bereits 1865 B. Golbberg bie vier Sohne mit voller Namensangabe, auch bes angezweifelten Vierten auf einem alten Bergamenteremplar ber berühmten unter bem Namen R. Tams gebenden Beschluffe von 150 Rabbinern unterzeichnet gefunden und הלבנח 2. 92 bavon Mittheilung gemacht hatte. Salber ftam glaubte jedoch auch bamals noch fich Bung anschließen zu sollen ib. 267 und in Ermangelung quellenmäßiger Beweise beu neuaufgetauchten Bratenbenten Salomo b. Meir von biefer Entelichaft ausschließen zu muffen. Die Beweise blieben nicht aus. 1874 ent= bedte Berliner in der Baticana in den Fragmenten bei Abraham b. Asriel unfern Salomo als Bruber R. Tam's (Manazin 1, 3) und als Klarfte Beftätigung feiner berechtigten Unsprüche auf Bugehörigkeit zur Familie Raschi's und Deir's bie aufschlufreiche Notiz bes Cob. 181 be Roffi (ib. 2, 45): רבינו שמואל הזקן אחיו של רבינו יעקב אחיו של רבינו יצחק אחיו

1886. III.

¹⁾ S. bagegen die Bemerkung von Atlas in Sokolow's 17'2217 II, 376.

II. Salomo b. Meir,

ein norbfrangofifcher Egeget und Brammatiter.

Bas wir Abraham 3bn Daûb zu banken haben, bas erfahren wir am Deutlichsten, wo wir von ihm verlassen sind. fo 3. B. in der Gelehrtengeschichte ber französischen Juden im Mittelalter. Aber taum giebt es einen Buntt, der bezeichnender bafür ware, wie fehr uns hier ber Mangel einer Chronik empfindlich geworden, als bie Lebensbeschreibung Salomo b. If at's und feiner Entel. Wir befigen einen zeitgenöffischen Bericht, in bem es sonnenklar zu lefen fteht, bag Raschi's Schwiegersohn, ber Mann seiner Tochter Jochebed vier Sohne gehabt habe, sämmtlich gelehrt und spruchbefugt in halachischer Entscheidung. Eliefer b. Rathan ift es, ber in einer hala= chischen Anfrage an Meir sich folgendermaßen ausdrückt pas העזר 148a: הוצרכתי לשאוב מים מבית לחם בשערי יהודה מקום שבט מחוקק משם בארה שיקי [.1 שוקי-שוקח] הצאן יין ישן ומבושם מים חיים נחלים הישיש הרב רבינו רי מאיר ומפלגי מימיו החביבי והנעימים המתפלנים מעץ החיים ו[ל .[1]א רבעה ראשים והנהר הרביעי הוא פרח. Bas fonnen biefe Borte, bie auch in ber Bolfenbüttler Sanbichrift 1), wie mir Dr. Rofenftod mittheilt, feine Abweichung bieten (vgl. Rofin, R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer p. 7 n. 1), Anderes befagen, als bag ber greife R. Meir vier erwachsene Sohne habe, beren Jüngster unter ben vier Strömen bes Paradieses durch bas akrostichische Reichen seiner Commentarien an den Cuphrath erinnert, (=0"70 פי רי חם (פי רי חם)? In Halberstam's Coder bes סי הישר

¹⁾ Sollte bie Ausgabe barans gefloffen fein ?

lette Wörtchen als Abbreviatur ausbrücklich gekennzeichnet (3. H. שניה חלמור בית חלמור III, 228). Aber niemals verlautet Etwas in ber Litteratur von biesem angeblich vierten Sohne; Simon Duran, Schlettstabt's Entel, Rieti, Lurja's Anonymus, Asriel Trabotto, d. i. Ibn Jach ja's Quelle (f. REJ 4, 211: רבינו מאיר נטע שלשה ארזים erwähnen ausbrüdlich ober ftill= schweigend ftets nur brei Sohne Meir's, brei Entel Rafchi's. Runa gefegneten Angebentens fah fich baber veranlagt Bur Geschichte p. 320 vorsichtlich zweifelnd freilich zu vermuthen, no fpiele auf Josef Borat, ben Sobn Samuel b. Deir's an. Gegen eine solche Anspielung lehnt sich jedoch entschieden bie nach 1. Mof. 49, 22 flare Ramensform Borat auf, abgesehen bavon, baß ber Entel nicht ohne Beiteres unter die Sohne De ir's aufgenommen werden konnte. Aber selbst 3. S. Beig, der a. a. D. hier richtig R. Tam erfannte, erblickt im Bater und in ben brei Söhnen 1) bie vier Strome, fo bag für einen vierten Sohn weder Raum noch Anhaltspunkt bliebe. Weiß war es aller= bings unbefannt geblieben, daß bereits 1865 B. Golbberg bie vier Sohne mit voller Namensangabe, auch des angezweifelten Bierten auf einem alten Bergamenteremplar ber berühmten unter bem Namen R. Tams gebenden Beschlüffe von 150 Rabbinern unterzeichnet gefunden und nicht 2, 92 bavon Mittheilung gemacht hatte. Salber ftam glaubte jedoch auch bamals noch fich Bung anschließen zu sollen ib. 267 und in Ermangelung quellenmäßiger Beweise beu neuaufgetauchten Bratenbenten Salomo b. Meir von biefer Entelschaft ausschließen zu muffen. Die Beweise blieben nicht aus. 1874 ent= bedte Berliner in der Baticana in den Fragmenten bei Abraham b. Usriel unfern Salomo als Bruber R. Tam's (Manazin 1, 3) und als Klarfte Bestätigung seiner berechtigten Ansprüche auf Bugehörigkeit jur Familie Rafchi's und Meir's bie aufschlufreiche Notiz des Cod. 181 de Roffi (ib. 2, 45): רבינו שמואל הזקן אחיו של רבינו יעקב אחיו של רבינו יצחק אחיו

1886. III.

¹⁾ S. bagegen bie Bemerkung von Atlas in Sokolow's און II, 376.

של הרב רי שלמה אבי הדייקנים כני רבנו מאיר הזקן בן החבר רבנו שמואל וצ"ל. Aber felbst, nachbem Berles 1877 bie erften Broben von ber Eregese bes hier als "Bater ber Grammatifer" (f. Bung, a. a. D. 201 g) bezeichneten Salomo eröffnet hatte (Frankel-Grap Mtfc. 26, 369), blieb biefer wie ein Schatten in ber Litteratur erschienene Entel Raschi's ein Musgeftoffener, bem in ber Lebensbeschreibung feines Brubers Samuel von Rosin (a. a. D. 13 n. 5 und im Bentateuchcom= mentar p. XVIII n. 6) noch 1880/1 eine Stelle verweigert wurbe. Der treffliche Renner und Bfleger Samuel b. Meir's wollte felbst die spärlichen Fragmente seines spät erftandenen Brubers für Jenen in Beschlag nehmen. R. Salomo follte nur einer falfchen Auflösung bes Compenbiums cm fein Dafein banten. R. Borges hat Mitfch. 32, 168 vollends in Salomo einen Bruder Abraham b. Asriel's erbliden wollen. eine Bermuthung, die er ib. 203 selbst zurücknahm.

Salomo Scheint ber Drittgeborene unter ben Sohnen Deir's gewesen zu sein. Der jungfte war Jatob. Da biefer in ber Antwort an Cliefer b. Rathan fich felbst als folden hinftellt, wobei er Ifat als fürglich verftorben, Samuel als eben in Caën abwesend bezeichnet, so ware übrigens baraus allein schon abzunehmen gewesen, bag Meir mehr als brei Sohne gehabt haben muffe; unter zwei Uebriggebliebenen giebt es einen Jüngeren, feinen Jüngsten. R. Tam will aber mit ben Worten: מפי אבינו מורנו יקרא אלי ואנכי יעקב קטן אחים כוחב אני ברמע (f. Weiß a. a. D. 130) ober wie es in Cob. Wolfenbüttel heißt: ואני קשנם כותי בדמע, eben sagen, baß ber Bater ihm, bem Jungften bas Responsum bittire; Samuel und Ifat, bie alteren Bruber, pflegten auf bie Responfen bes Baters bereits Ginfluß zu nehmen, Salomo wohl noch nicht, weshalb ihn R. Tam nicht weiter zu erwähnen brauchte, eine Unterlaffung freilich, bie für unseren Salomo verhängnifvoll werben follte. Reinesfalls barf bas Stillschweigen R. Tam's als Beweis etwaiger Inferiorität Salomo's in halachischen Dingen migbraucht werben, ba wir ihn im Berein mit seinen

Brübern auf ben Beschlüssen von Troyes 1) in jungen Jahren unterzeichnet sinden und die Tosafoth 2) Pesach. 105 b doch wohl ihn als rabbinische Autorität citiren.

Fragen wir aber, wie es bennoch habe geschehen konnen, bak ein gelehrter und schriftstellerisch thätiger Entel Raschi's so völlig ber Bergessenheit anheimgefallen, so ist bie Antwort unameifelhaft. Salomo's Brüber vermochten fich nur als Fortfeter und Erganger bes aukerorbentlichen Erflarungswertes. mit bem ihr Großvater gleichsam ber Efra bes babylonischen Talmubs wurde, oder als Schöpfer felbstftanbiger und glanzvoller talmubischer Werte im Vorbergrunde bes öffentlichen Bewuftseins ihrer Zeit sowohl wie im Anbenten der Rachwelt zu erhalten. Bon bem Mantel, ben ber scheibenbe Grofvater zurückgelaffen, follte berjenige seiner Entel, ber seinen Ramen trug und, wie es scheint, bei feinem Leben (vgl. meine Bemerkung Gott. gel. Anzeigen 1880 p. 404) biefen erhalten hatte, nur ben Bipfel, Die Eregese und hebräische Grammatit, erfassen; hervorgeragt auf bem Gebiete bes Talmuds gleich sehr wie seine Brüber etwa hat wohl Salomo keineswegs. Aus bem Schatten ber gewal= tigen Perfonlichkeiten, in ben er fo getreten war, konnte feine Thärigfeit als Ereget und Grammatiter ihn nicht erheben. Bare boch felbit bas Anbenten Samuel's fast erloschen, wenn er nur als Commentar ber h. Schrift sich hervorgethan hatte, und wie ware vollends Jatob ber Vergeffenheit jum Raube geworben, wenn nur seine grammatischen Entscheidungen als Rechtstitel seines Ruhmes hatten bienen muffen!

Was Wunder, daß Salomo nicht genannt wurde, wenn selbst Isat, der auf dem stolzen Strome des Talmudcommentars Raschi's durch die Jahrhunderte zieht, vor seinen überragenden

¹⁾ Die Eulogie ant, aus ber halberftam a. a. D. gegen bie verwandtichaftliche Anspruche Salomo's ein Zeugniß ableiten möchte, tann von einem späteren Abichreiber berrubren.

²⁾ Dagegen burfte ber Berfasser ber von Raschi Chulin 116b angeführt wirb (f. Porges a. a. D. 168 n. 2), alter und mit bem in Raschis Responsen genannten Salomo ibentisch sein (f. J. Müller משובות חבמי צראה.

Brüdern im Gedächtniffe ber Rachgeborenen gurudtreten und bie Ehre ber Rennung nur bem ältesten und jungsten Bruber vorbehalten feben mußte. Go ichließt ber frangofifche Fortfeter von Ibn Daû b's Chronit mit ben Borten, Die ich nach ber Sand= schrift bes Chief rabbi Dr. N. Abler in London berichtigt (j. REJ. 10, 103) hierhersegen will: יאחריו קמו בני ביתו של הרב רי שלמה זייל רבינו שמואל ורבינו יעקב מח[ר בני הישיש רי מכ[א .]ור בייר שמואל הם גדולים וחלמידי חכמים הרבה בקיאים בתורה שבכתב ושבעל פה גורסין שיתא סידרי על ציצת לשון והם היו רבנים מרביצים תורה והעמידו תלמידים הרבה מצרפת ומאלמנייה ופרובינצה באים לפניהם לשתות ממימיהם גם הם כתבו פירושי מסבתות והלכות להוסיף על פירוש הרב הגדול אבא מארי ז״ל ולבאר ספיקות פירושם למי שאינו מבינם אך אחריו לא היה כח ביד רב וחבם לפרש פירושים אחרים לפי שהכל ממקור רבינו שלמה ומימיו שתו כל הבאים אחריו ואם חם ושלום נשתכחה מישראל תורה יחוירה והוא עשה שלא חשתבה. Won Sfat b. Meir erfahren wir hier fein Wort.

Einen Hauschronisten hat Raschi's Familie nicht hervorgebracht; die zeitgenössische Gelehrtengeschichte aufzuschreiben mar unter ben Juben Franfreichs bamals noch nicht üblich. bann Jahrhunderte später man auch dort anfieng, die Depositare ber talmubischen Tradition nach Zeiten, Geschlechtern und Werken aufzuzeichnen, ba mar bereits Salomo vergeffen; feine Bebeutung als Halachift war eben nicht nach ber Art seiner Brüber. Und jo war es benn bem Machsorcommentator bes fernen Böhmens vorbehalten, ben frangofischen Eregeten wie gum Dante für all bas ben Franzosen Entlehnte auf die Rachwelt zu bringen. Er hat es aber auch in entscheidender und durchaus aufschlufge= bender Beise gethan. Wie in weiser Furcht vor dem Eifer abbreviirender Schreiber, die aus Salomo b. Meir einen aweiten רשבים gemacht und so das Erbe des jüngeren bem reichen älteren Bruder überantwortet haben würden, hat er ihn bei seinen Unführungen vorsichtig als בי שלמה אחי רי חם bezeichnet. Wo jedoch jede Verwechslung ober irrthumliche Abkurjung ausgeschlossen, wie wenn 3. B. ber Rame Samuel b. Meir eben vorangegangen war und etwa die gegnerische Unsicht bieses seines Bruders Salomo angeführt werden soll, sehen wir ihn ישלמה אחוו חווים חווים

Der volle Wortlaut ber bei Abraham b. Asriel erhal= tenen Fragmente Salomo's muß fortan auch jeben Zweifel, ob diefe nicht doch auch Samuel b. Meir zuzuschreiben seien, beseitigen. R. S. b. M. zu 2 M. 15, 51) tann nicht länger als Die Quelle bes über Formenangleichung Bemerkten gelten, ba wir Die formulirte und mit neuen und gahlreichen Beispielen belegte Regel Salomo's tennen lernen (f. Rofin a. a. D. p. 13 n. 5). Abraham b. Asriel scheinen, ba er in bem Cit. zu Bf. 1, 1 fich bes Ausbrucks and bebient, die Commentarien Salomo's in einem besonderen Werke vorgelegen zu haben. Für uns find Diese Arbeiten vorläufig noch verloren. Denn felbst ber Commentar zu Robeleth, ber in Sellinel's Ausgabe unter bem Ramen Samuel b. Meir's geht, ohne biefem mit Sicherheit guge= schrieben werden zu konnen, fann trot des wortlich darin vortommenden Citates 10, 17 nicht als Salomo's Arbeit gelten. Die Citate aus Salomo's Commentar zum hohen Liebe haben in bem R. S. b. M. zugeschriebenen ber 3.'schen Ausgabe vollends keine Analogie.

Die spärlichen Fragmente selber mögen biesen Versuch, der Raschi's Enkeln einen Bruber, der Litteraturgeschichte der Juden in Frankreich einen neuen Namen hinzufügt, beschließen:

לעשות הפסח במוערו כת' ר' שלמה אחי ר'ת מוער : 9, 2: מן יער לשון מפעיל לא ידעתי מרוע לא ננקר מוערו או מועירו מפני יו"ד של מפעיל ער במנילת אסתר [?] מועיר לשון מפעיל כמו מועיר דוגמת מושיב מוריר ע"כ. ומשגה הוא כי עיקר מוער מוער מופר מוכרו מעשר וע"כ ננקר מוערו מוערי מוערים כמו מספרו מספרי כי

¹⁾ Bgl. oben p. 142 R. S. b. M. zu Gz. 1, 14.

עיקרם מְּוְעָדוֹ מְוְעָדִי מועד(ים) מועדים כמו מן מוקש מוקשים דסוף תהלות (140, 6) ומן מוכח מוכחו מוכחי את דסוף תהלות (140, 23, 4) ת' במקום מ' מוקשים שבע[ה] המזבחות (23, 4) ת' במקום מ' מוקשים ומ' מועדים ומן מעשר [מַעַשְׁרוֹ אַדְ בעבור ע' נפתח המ'ם והנפתחים במו מולד מושב מותר מור[ה.]ע ע' ממשקל מרכב משפט מקדש משכן ועקר' מְוְלֹד ומהם מולדו מולדים משבות ועיקרו מולדו ע' מ משכבו ורבי' בסמיכות מולדי ועיקרו מְוֹלְדי כמו משכבי אשה משפטי ה' מקדשי אל ועיקרו מולדי כמו משכבי אשה משפטי ה' מקדשי אל והנאמר מוצאי מים (33, 107, 33) מן מוצא ולא נאמ' מוצאי מים כדי להפריד בין מוציאי [=מוצָאי] מן מצא אך לא ידעתי מורְשי לכבי (11, 17 מול מכו' במלת מעשרו ולא נחמף אולי רו'ש גורמת כמו שכת' במלת מעשרו (f. 90c).

- נלמד לגונב נפשות והאומי נלמד בחולם שועה 33, 28: ומעמו של דבר כי מפעל עומד יפעל ונפעל ולא יפעול ומעמו של דבר כי מפעל עומד יפעל ונפעל ולא יפעול ונפעול וישנב וירכב וישמן ישורון (32, 32, 32) ומעול וישנב וירכב וישמן ישורון (31, 32, שלמה ב"ר מאיר שהוא מפעל יוצא פי' וישכן הב"ה את ישר' בטח בדד ולא ידעתי היאך יפרש ויעמוד וישבות ביום השביעי (2, 2, 2) (1. \mathbb{Moj}. 2, 2) נלמוד לגונב נפשות פי' נלמד כי לא תגנוב אזהרה לגונב נפשות סחי[ו .1] מה ממפורשת והמבין יבין לנו (f. 31b)
- אל חיק יריבי נא [בינה .1] כי גם כלא דביקות .33: חיק בי'. ואמר במשלי בַחיק יוטל את הגורל ושוחד בחיק חימה עזה (14, 21, 14) פתחות הבית"ין מוכיח שאינם דבוקים אך ר' שלמה אחי ר"ת כח' כי שלא בדביקות חיק[.] יריבי פי' אשר יריבו עמי כמו ואת יריבך אנבי אריב (£ .18 a) (\$6. 25, 49).
- \$3. 1, 1: S. oben p. 149 unter Samuel b. Meïr ¿. St. 30b 18, 10: לכוד בפח חבלו כמו שמון בארץ חבלו הנה כלל וארל אמת בגזרת חבל כל שהוא לשו' חבל ממש ולשו' גורל אמת בגזרת הח' כמו בחבלי אדם אמשכם (\$50j. 11, 4) ופלו חבלי השוא (3ej. 5, 18) ויפלו חבלי מעשה ריהושע (3ej. 5, 18). אבל הדומים לחבלי יולדה

מות אפפוני (קסן, 13, 13) ולשו' צירים ינקדו בפתח קטן כמו אפפוני מבלי מות (\$3, 18, 5) חבלי שוא [שאול .1] (\$3, 18, 5) חבלי מות (\$1, 18, 5) חבלי שוא [שאול .1] (\$2. 6 m. 22, 6) ומן חבלי חבלו [כמו] חסרי חסרו עכרי עכרי. אך מחרר יאמ' בשני פנים יצא חתן מחררו (\$00(2, 16) ובחרי משכבך (\$00(2, 10, 20) ומעמו של דבר פי' ר"ש אחי ר"ת ז"ל כי חבל אשר ממנו ממון בארץ חבלו וריעיו שם דבר גמור הי[ו .1]א כמו דרך עבר מלך כסף אשר ממנו חבלי ממנו דרכו עבדו מלכו כספו אבל חבל אשר ממנו חבלי יולדה וריעיו אינו שם דבר גמור אך הוא קרוב ללשון פעול על כן ננקדים בפתח קטן שהוא במקום חירק ולשו' פעול על כן ננקדים בפתח קטן שהוא במקום חירק ולשו' מות חבלי מאול כולם לשו' חבורות כמו חבל נביאים מות חבלי שאול כולם לשו' חבורות כמו חבל נביאים מות חבלי (£ 190) (1. €am. 10, 5).

Cant. 6, 4: f. unter Samuel b. Meir p. 146.

כשושנים סוגה עיקרו סיוגה פעולה שאם תאמ' שהוא יקרו סיוגה פעולה שאם תאמר בינ תואר היה סוגת שושנים ורבי שלמה אהי ר"ת כתב כי סוגה כמו צורה שורה ולא דבר נכונה בעבור ב' בשושני' ור' אברהם פירש כי סוגה תואר ומשגה הוא (f. 96). מוג שמו. Wtid. 26, 366.

ib.: ישררו. אשר לא ברת שרך ריחזקי (16, 4) בת' ר' שלמה אחי ר"ת כי שררך אגן כמו שרך [מן שורר] וכמו חרשך מן חדש קרשך מן קרש וטעמם לעיל ע"כ נכון לומר בפיוט בשררו ויפול רוכבו אחור (f. 86b).

Cant. 7, 10: s. unter Samuel b. Merr zu 2. Reg. 18, 17. Eccl. 10, 17: s. unter S. b. M. zu Jes. 41, 17.

? והשביעם והיניעם מן הדין יניעם כמו ויניעם במדבר (4. \$\mathbb{W}\). 32, 13) אעפ"ב יתבן ינעם כאשר כת' בשני זיתים אצל זכור זרעם להושיעם ועוד טעם אחרינא בעבור והשביעם נאמר' יניעם כי כן כת' ר' שלמה אחי ר"ת ז"ל בהרבה מקומות מצינו ששינה הכת' במשמעו להשוות התיבות בהברות ובנקודה כמו נשוי פשע כפוי חטאה (\$\mathbb{G}\), 32, 13) את מוצאיו [ו]את מובאיו (\$\mathbb{G}\) שמנים ולדעת את מוצאך ואת מובאך (\$\mathbb{G}\) (\$\mathbb{G}\) וכן ותהי הכנם ממוחים שמרים מזקקים (\$\mathbb{G}\) (\$\mathbb{G}\) וכן ותהי הכנם ממוחים שמרים מזקקים (\$\mathbb{G}\) (\$\mathbb{G}\) וכן ותהי הכנם

באדם וכבהמ' (2. $\Re o[.8,13]$ ע"כ רכרי הרכ ר' שלמה. ואני אומ' כי מה שכח' נשוי פשע בעבור כסוי מגשה [משגה [.1] הוא כי גם נשוי בדין נאמ' כי נמצא פעל נשה' עם ה' אשר ממנו נשו את כלימתם ($\Im o[.25,10]$) שהוא ע"מ ועשו ארון עצי שמים ($\Im o[.25,10]$).

Bgl. Mtich. 26, 369 und Göttinger Gelehrte Ansgeigen 1882 p. 1210.

Das Machsor Nürnberg

Dr. Bernhard Biemlich, Mabbiner in Aurnberg.

(Schluß).

D. Der Commentar Des Machior.

Der an den Rand unferes Machfor geschriebene Commentar, ber fich über bie meiften Gebetftude besfelben erftredt 1), ift nicht bas einheitliche Wert eines Autors, fonbern ein Sammelwerk, aus ben Commentarien verschiedener Autoren gusammen-Die hier aufbewahrten Arbeiten gehören brei Jahrhunderten an; die alteften reichen bis in die erften Anfange ber Bijuterklärung bes 11. Jahrhunderts 2) jurud, die jungften entstammen ber erften Sälfte bes 13. Jahrhunderts. stehung bes Sammelwertes felbst ift in bie Zeit zwischen 1250 bis 1330 zu seten. Sollte ber Compilator mit dem Abschreiber identisch sein3), so ift die Bollendung des Wertes im Epigraph bes Machsor (1331 f. oben) angegeben. Der Compilator hat, wie wir sehen werben, gange Theile frember Werte feiner Samm= lung einverleibt. Leiber ift das Aufgenommene nicht überall in der ursprünglichen Geftalt erhalten, sondern erscheint häufig ftart gefürzt ober mit fremben Bufaben untermischt. pilator nennt sich nicht, verschweigt aber auch die Quellen, aus benen er geschöpft. Ueberhaupt zeigt er sich gegen Autornamen höchst gleichgiltig, er verschweigt sie häufig, wo sie in seinen Quellen fteben, ohne jedoch hierbei consequent zu verfahren.

1896. III.

¹⁾ S. Jahrg. XI. biefer Zeitschrift S. 116.

²⁾ Bgl. Ritus S. 22 ff.

⁸) Doch ist auf Stellen wie אני הכותב שמעתי (f. weiter S. 189) nicht viel zu geben; biefelben fonnen auch von ben Borlagen abgeschrieben iein. Bergl. Steinschneiber, Catal. Samburg S. 57. 12

Doch ist es möglich, daß ihm selbst bereits solche verkürzte Commentarien vorgelegen und daß ihm nur die Zusammenstellung gehört. Wo er keine Erklärung vorgefunden, bemerkt er מבל זה

Bei solcher Beschaffenheit unseres Machsor-Commentars war es uns nicht möglich, ihn aus sich selbst heraus zu bestimmen. Erst durch Bergleichung mit 6 anderen Commentarhandschriften ift es uns gelungen, die Compilation in ihre Bestandtheile zu zerlegen, einzelne ihrer Quellen zu entdecken, und auch wo wir dies nicht vermocht, wenigstens die Identität der meisten anonymen Stücke mit andern in ähnlichen Sammlungen enthaltenen Commentarien sestzustellen. Hierbei hat sich uns auch über diese Sammlungen selbst, über ihre Quellen und ihr Berhältniß zu einander manche Beleuchtung und Ermittelung ergeben. Die von uns benützen Handschriften sind 4):

Die Codd. hebr. 152—55 ber Stadtbibliothef zu Hamburg 5). Cod. hebr. 346 ber tonigl. Hof= und Staatsbibliothef zu München 6).

Cod. Merzbacher, ערובה הבשם bes Abraham b. Afriel I. Wir behandeln zunächst die Commentarien von bekannten und dann die von unbekannten Berfassern.

Bur Bezeichnung ber Handschriften bedienen wir uns folgenber Abbreviaturen:

Б.¹ = Соб. Hamburg 153

 $\mathfrak{H}^{2} = \mathfrak{Cod}$. Hamburg 152

5.8 = Cod. Hamburg 154

⁴⁾ Den Vorständen ber Bibliotheken zu München und Samburg spreche ich hierburch für die freundliche Uebersendung der SS. an das hiefige Stadtarchiv, wo ich dieselben benüten burfte, meinen ergebenften Dant aus. Der Freundlichkeit des inzwischen verewigten Mäcens Abraham Merzbacher in München, der mir die mit feinem Ramen bezeichnete Handschrift zur Verfügung stellte, sei hier gleichfalls dankbarft gedacht.

⁵) S. Steinschneiber a. a. D. S. 56-60.

⁶⁾ S. Steinschneiber, Catal. München S. 161-64.

⁷⁾ S. Perles in Gras Monatsschr. XXVI, 360 ff. und Kaufmaun das. XXXI, 316 ff.

5.4 = Cod. Hamburg 155

M. = Cob. München 346

Mb.= Cob. Merzbacher

R. — Commentar des Machsor Kürnberg.

I. Cob. Hamburg 153 (5.1).

⁸⁾ So die Controverse, ob am Neujahrs= und Bersöhnungsseste הגשונים רבינו נרשום ב"ר יהודה ור' משלם ב"ר משה היו אומרים :ggen ist: הגשונים רבינו נרשום ב"ר יהודה ור' משלם ב"ר משה היו אומרים היו אומרים בל בחלו בחלו בחלו בחלו בהלו בחלו בהוא השנו יצחק ב"ר יהודה: בראש השנה וביום הבפורים והשיאנו והנאון רבינו יצחק הלי בראש ב"ר יהודה: רבינו יצחק ב"ר יהודה: רבינו יצחק ב"ר יהודה: רבינו יצחק ב"ר יהודה: רבינו יצחק ב"ר יהודה: רבינו ברשום ב"ר יהודה genanut, daher Rapoport (Biographie Natans Ann. 37) den Meschullam b. Mose zum Zeitgenossen der Behrer Raschi's macht. Die LA. ist jedoch, wie man fleht, nicht gesichert.

⁹⁾ Doch find nachweisdar fremde Zusätze in dem Commentar entzbalten, die theils vom Abschreider herrühren, theils andern Werken wörtlich entnommen sind. So liest man s. 39 אבל אני המעש ניששר שבר פירש המעש ניששר מאותי בעשול מאת גור אריה מעני מה תוקעין באוני הלי אבל אני המעותים מצאתי לי. אבל אני המעותים מורים מיבורים קורם שיבדיל בחונן הדעות . . . ומעי הרב רבי' יקר הלוי אמ' לי. במוצאי יום הבעותים קורם שיבדיל בחונן הדעות הוא bezieht sich auf Zehnda von Paris (s. Gräß Geschichte VI², 866 und Rohn in Gräß Monatsschr. XXVII, 87), der im Jahre 1166 geboren wurde. Da aber Elieser b. Natan wahrscheinlich noch vor R. Tam (1171) in hohem Alter starb (s. Groß, Mtschr. XXXIV, 906), so sann er Zehnda aus Paris nicht citiren.

את אני שאלתי לרבינו יקקב בר יקר הלוי (ל. Steinschneiber G. H. 59) lann Eliefer b. Ratan nicht geshören, da Jalob b. Jakar (Raschi's greifer Lehrer, f. Zunz' Raschi S. 315) im Jahre 1070 starb (f. Juchasin Absch. IV Anf. und Kore Haboroth ed. Cassel 8a u. b), als Eliefer b. Ratan wohl noch nicht geboren war.

- 1) Mugaf Reujahr: אתה זוכר, היום הרת עולם, על כן נקוה, הרת זוכר, היום הרת עולם, על כן נקוה, 5.1 20, אתה נגלית 5.2 אתה נגלית
- 2) Borabend bes Berföhnungstages: בל נררי 5.1 21, K. 350, M. 46 10).
  - 3) אפוום: אחה נותן אחה הברלת, אחה נותן 5.1 21, א. 458, 902. 47.
- 4) Die Hoschanoth. H. 1 22 26, H. 2 165 69, N. 481—485. Der Commentar in N. ist hier vollständiger als der in den beiden H. HSS. In diesen ist von חמים חערוך שועי חער מחקר אמיחן חער מחקר אינים אינים אינים אינים אינים אינים אווי אינים א
  - 5) Joger אל נשא ארנן 5.1 26, א. 8.
- 6) Maarib bes 2. Peßachabends ליל ישמורים אור ישראל 5.1 44 –45, N. 86–87. Der Commentar in N. erweist sich (von בגין קרבן פסח, in 3 Stücke, an) hier als Auszug aus H... Durch das Fehlen eines Blattes werden in H. die Erklärungen

¹⁰⁾ Die Frage über die Einführung des Rol-Ribre wird in ähnlicher Weife, aber in fürzerer Faffung, auch Raben 69b behandelt. Befonders hervorzuheben ist hier folgende Stelle, die wir nach R, wo ber Tert am correcteften ift, wiebergeben. Der in Rlammer gefeste Bufat, ber in R. unb 5.1 febit, ift aus 20: לפיבר נראה לי כמו שראיתי בארץ כנען שאומר ש"צ כל נדרי ג"פ ואינו אומר כבתוב בתורת משה ונמלח על כל פעם ופעם אלא אחר גומרו ג'פ אומר בקול רם ונסלח לכל עדת בני ישראל וכו' כלומר הנה היום בא שכתב בו הבמחתינו ונסלח לכל עדת בני ישראל וכו' ור' מאיר ש"צ לא היה אומר ככתוב בתורת משה עבדך. [וכן נוהגין בוורמשא שאומר ב' פעמים כל נדרי ואין משלשין ואין אומר ונסלח בפעם משונה ושנייה (vgl. Maharil, ber fich in הלכות ליל יום כפור auf biefen Commentar begieht). Bir wiffen jest, von wem die Worte במו שראיתי בארץ כנקו (in Raben 70a וכן נוהגין בכל קחילות ארץ כנקן), auf welche Steiulchneiber Cat. M. 162 und Berles a. a. D. 878 aufmertfam machen, herrühren: von Eliefer b. Ratan. Bielleicht gehören biefem Autor auch bie von Berles baf. aus M. angeführten altbohmischen Gloffen, rejp. bie Commentarien, in benen fie vortommen. In S. 1 bebient fich Eliefer b. Ratan einer böhmischen Bocabel in ber Ertlärung און במה מדליקן במה מדליקן במה ביליקן שורש הוא שקורין בלשון בהם רוגש. Dag E. b. R. fich in Bohmen aufgehalten, geht aus Raben 8b bervor. 2gl. Bung G. Schr. III, 83 und Gubemann, Befchichte bes Erziehungswesens in Frankreich und Deutschland S. 110.

אני בות חשאי ובח חשאי שרק — לייש ובח חשאי vermißt und können burch R. ergänzt werben 11).

Einzelne Stellen lassen vermuthen, daß in R. noch weitere Bestandtheile, insbesondere in dem Commentar zur Mußas-Keroda Reujahr (vgl. weiter Ann. 115) dem Elieser b. Ratan angehören. Doch haben wir uns auf die Anführung jener Rummern beschränkt, die sich durch Bergleichung mit H. als das Eigenthum Elieser b. Ratan's mit Sicherheit seststellen ließen.

II. Cod. Merzbacher, ערגת הבשם bes Abraham b. Afriel (Mb.).

Unter biesen Rummern enthält Rr. 11 nur ganz turze Erklärungen von einigen Zeilen, die sich in Wb. sinden und von Rr. 15 ist nur der Anfang mit Mb. identisch. Hingegen ist Rr. 25 fast vollständig, bis auf einige Sätze, mit Mb. gleich, während Rr. 26 ausssührlicher ist als Mb. In den übrigen Rummern sind die weitläusigen Excurse auf halachischem und grammatischem Gebiete, denen man in Mb. so häusig begegnet, in R. entweder völlig übergangen oder nur kurz wiedergegeben. Auch sonstige Citate werden oft weggelassen, oder deren Autoren nicht genannt. Während beispielsweise Duden in Mb. 38 mal

¹¹⁾ Der Abbrud bes Commentars zu ליל שמורים aus g.1 in שומר 1852 (f. Zunz Ritus) 196) ift uns nicht zu Gefichte gekommen.

¹³⁾ S. Berles a. a. D. S. 361.

angeführt wird ¹⁸), ift er in ben oben angebenen Rummern von R. nur 3—4 citirt. Auch die böhmischen Glossen sind in den meisten Fällen weggelassen und nur hin und wieder angeführt ¹⁴). Hingegen sinden sich in den übrigen Stücken nicht selten Ertärungen, die Mb. nicht hat und die daher als Zusäße, andern Commentarien entnommen, zu betrachten sind. Im Ganzen sind es also mit fremden Zusäßen untermischte Auszüge aus Abraham b. Asriel's Arugath—Habossem, die wir in einem Theile des Nürnberger Machsorkommentars vor uns haben ¹⁵). Daß solche Auszüge aus dem Imlause gewesen sind, oder kürzere Recensionen dieses Werkes ¹⁸) im Umlause gewesen sind,

פנס והוא בלש' כנקן פוחודנא (אילת השתר 10b) רדידי פי' תכשיטי בל' כנקן לְרָא (עיזוז ערידין 68b)

שקול נרגידא ולוקח כרפכא אפיך בל' כנען כְּיִוּרְכְקְ (אלהים בצערך 44.7) פרקרן אדם שיושב על גבו פי' וְלַכְק בל' כנען (baf.)

וי"א משום דפים הנקדאים לש' כנקן ויסלא (שבייה ענייה 129b) בלחב לש' כניני חבחלי (שלבות לא שביי 1240) - 1.4 מנינ 127 ניני

¹⁸⁾ S. Perles S. 367 ff. u. Raufmann a. a. D. S. 420 ff.

¹⁴⁾ Bu bem von Perles S. 372 zusammengestellten 16 böhmischen Glossen, die Kansmann S. 318 um Gine vermehrt hat, find aus Mb. noch brei hinzuzususugen פי פי הוגד לי פוביבון (povidano) אין פי פוביבון (19 b). (ocole) (50 a) המענל בלש' בנען אי'קו'ל (50 a).

⁽א. 11a אשכבה לרשים בלשון בנקן אתננצי (84b) במומור נ"ו אשכבה לרשים בלשון בנקן אתננציאה Aus R. seien hier noch 6 böhmische Bocabeln angeführt:

¹⁶⁾ Rach Raufmann S. 318 hätte Abraham b. Afriel felbst eine zweite Recension seines Wertes veranstaltet, die uns in Mb. vorliegt.

beweift die Merzb. BS. selbst. In berselben ist nämlich zum Dfan יחו לשון in Rr. 40 ein ausführlicher Commentar und in Per. 37 ein Auszug aus bemfelben gegeben. Diefer Lettere ftimmt aber wörtlich, bis auf einzelne fleine Rufage, mit bem Commentar bes Machsor Rürnberg 9a überein. Sogar ber העיין ברף או בקול רעש נרול finbet fich in beiben Muszügen, mahrend er in dem ausführlichen Commentar fehlt. Auch ber Commentar ju Dr. 26 scheint im Deb. nur ein Muszug zu fein, mahrend ber ausführlichere Commentar, wie bereits erwähnt, in R. enthalten ift. In Letterem finden fich Citate wie בינו חם של רבינו חם bie ihrer Form nach sicherlich Abraham b. Afriel angehören 17) und Erklärungen סט בר חבראי הטט, ber auch fonft fo häufig von ihm citirt wird 18), und doch fehlen dieselben in Db. Auch sonst find in R. Die Citate zuweilen in der ursprüglichen Form erhalten, während sie in Mb. geändert erscheinen 19), wie in dem שמעתי מפי הרי אלעור : ידיד עליון מפי הרי אלעור הדרשן לכן כתב ידכה בה' רמו שהנחת תפילין ביד למעלה מה' פרקים (R. 216 b). הרי אלעזר פירש הי יתורה שבידכה היינו הי פרקי היד שמנוח בקיברות (Mb. 25 b). Su ber Regel jeboch findet das umgetehrte Berhältniß ftatt, wie Mb. 64 b: ראיתי בםי מאונים שאין לוכור und die entsprechende Stelle N. 117a: ראה המפרש בספר [מאזנים] שאין לומר.

Auch aus dem 2. Theile von Mb., der zumeist Erklärungen zu den Selichoth enthält, findet sich ein Theil in R., u. zw. die Erklärungen zu folgenden 11 Nummern: 1) אין לנו פה להשיב,

- איה כל נפלאותיך (5, אנוש רימה (4, ארון בפקרך (3, את הברית (2)
- 6) אם אמרי אשכחה (7) אך בהמצאו (8) אך בן מקוה ישראל,
- 9) אוון תחן (11 ,אמנם אנחנו חטאנו (10 ,תחרות רונו

Die Erläuterungen zu diesen Selichoth stimmen ohne erhebliche Abweichungen oder Kürzungen zumeist wortgetreu mit Mb. überein. Rur der Commentar zu Rr. 3 ist in R. ausführlicher als in Mb. Die Autorschaft Abraham b. Asriels wird

¹⁷⁾ Bgl. bie Citate bei Berles G. 366 und 369 יחי מילמה אחי ר' תם 369.

¹⁸⁾ S. Berles S. 364 und Ranfmann S. 412 ff.

¹⁹⁾ Vielleicht von dem Abschreiber, f. weiter Anm. 26.

bei biesem Selicha-Commentar von Perles S. 362 angezweifelt, weil sich derselbe — im Gegensate zum Bijut-Commentar — "sehr kurz faßt, fast gar keine Autoren citirt, nur einmal ein böhmisches, dagegen an mehreren Stellen französische Wörter gebraucht."

Rachdem sich uns jedoch durch Vergleichung bes Mb. mit R. ergeben hat - und, wie wir oben gezeigt, auch aus Deb. selbst hervorgeht — baß aus dem weitläufigen Bijut-Commmentar Abraham b. Afriels Auszüge angelegt worden find, in benen die citirten Autornamen und die flavischen Bocabeln des Originalwertes meift weggelaffen wurden, find wir wohl zu ber Bermuthung berechtigt, daß ähnliche Ercerpte auch aus dem Selicha= Commentar Abraham b. Afriels verfertigt wurden, und baß es biefe Muszüge fein burften, bie uns im II. Theile von Mb. und in ben mit bemfelben übereinstimmenben Rummern von R. vorliegen. Indeß laffen fich auch unverkennbare Spuren Abraham b. Afriels im II. Theile bes Wib. nachweisen; so in ben furgen Erflärungen בי הנה בחומר und מחומר בי הנה בחומר f. 104 b. wo die diesem Autor eigenthümlichen Formeln והאומר .... שועה (בין יבין und יבין יבין bortommen. Bei ber Selicha הנוש רימה ארון בשפטר f. 110a find wir foton burd die böbmische Bocabel בפים בלי כנען סוק an Abraham b. Afriel zu benten berechtigt. Aber auch ba, wo französische Bocabeln mitgetheilt werden, mogen im Originale bohmische Uebertragungen geftanden baben. An einer Stelle find wir bies nachzuweisen in ber Lage. In bem Commentar zu ber Selicha אם עוניע אנו בנו lieft man: עלופים פַשְּמֵיר בלע'ו (pâmer) 22) כמו תחעלפנה הבתולות (114 b). Die analoge Stelle lautet in M. 428b: ועלופים בלשי בנעו אומרלני במו התעלפנה הבחולות Das böhmifche omdlena bebeutet, "ohnmächtig werben" wie bas frangösische pamer. In R. ist also bas böhmische Wort aus dem Originale beibehalten, in Deb.

²⁰⁾ S. oben Anm. 15.

²¹⁾ S. Raufmann S. 320.

²²⁾ S. Berles S. 362 Anm. 2.

²³⁾ Die übrigen Ertlarungen zu biefer Selicha find in beiben Sandichriften nicht bollommen ibentisch, haben aber viele Sate gemeinsam.

burch bas französische Wort übersetzt. Ein Franzose, vielleicht ein Schüler Abraham b. Afriels, scheint eben die Auszüge gemacht ²⁴) und die slavische Bocabel des Originalcommentars ins Französische übertragen zu haben.

Die letzten stark lähirten Folien des Mb. können durch R. ergänzt werden, so insbesondere die Selichanummern 77, 89, 92, wie denn überhaupt bei einer etwaigen Edition des der Commentar des Machsor Nürnberg 25) zu Rathe zu ziehen sein wird 28)

²⁴⁾ Doch find unzweifelhaft auch frembe, Abraham b. Afriel nicht angehörige Stude in bem II. Theile bes Db. enthalten. Denn bie Selichoth war nir (Mr. 68 und 81), orn cu orn (Mr. 6 Abf 1 und Rr. 70), בי הנה בחומר (Rr. 25 und Rr. 6 Abs. 2) haben je zwei bon ein= ander verschiedene Commentarien, ober Bruchstude berfelben, fo bag je eine Rummer biefer Stude bem Abraham b. Afriel jedenfalls abgesprochen werben muß. Much מי יעסור חשא (Nr. 55) ift ale Fortsehung bon תעלת צרי (Rr. 91) noch einmal commentirt : nur ber Schluß beiber Erflarungen ift ibentisch. Außerbem find bie verschiedensten Trummerftude in biefem Theile bes Mb. zusammengewürfelt; so ift ein Fragment bes Commentars zu prun (Rr. 12) an Rr. 25 und ein foldjes gu בי הנה כחומר an Rr. 6 angefügt, fo bag bier von bem einheitlichen Werte eine & Autore überhaupt nicht bie Rebe fein tann. Much find es nicht lediglich Selichoth, die bier commentirt werben. fonbern auch anbere Gebetftude, wie אוחילה , היה עם פיפיות יעלה תחנונינו ,כל נדרי ,היום הרת עולם ,לאל Siernady ist Berles S. 362 אַנ berichtigen.

²⁵⁾ Der Text ist in N., wenn auch nicht überall correct, so boch was die aus dem ערנת הבשם ftammenden Stücke betrifft, nicht so versderbt, wie in Mb. Hier sei nur die von Perles S. 873 mitgetheilte corrupte Stelle בבר' רבה אות מברא רבה berichtigt.

²⁶⁾ Die von Berles und Kaufmann gelieferten Berzeichniffe ber von Abraham b. Afriel angeführten Autoren find noch burch folgende Namen zu vervollständigen:

Elafar habarschan als Zeitgenoffe angeführt (f. oben S. 167). Eliefer ans Met; die Gaonim: Amram, Zemach, Scherira und Samuel b. Chofni, sämmtliche bei einer halachischen Disputation über Tephillin (Mb. 30 au. b).

男 faat, Rehrer bes Abraham b. Afriel. Sn ber Ahaba מי התורה קבעה לתפילין של ראש: וארבעה לראש קבועה gu ben 28orten מי התורה קבעה לתפילין של ראש: וארבעה לראש קבועה שתים (らかれからでは 4 b) ש"ת מחדא למטפת נפעי ד' בתים וחד לעומיה ושלישי למה ושמעתי ממורי הר' יצחק נ"ע

III. Cob. Hamburg 155 (H.4).

Der Commentar dieser Handschrift hat in vielen Rummern Gemeinsames mit R. Es scheint zuweilen, als hätten wir zwei Recensionen desselben Commentars vor uns oder als hätten zwei Commentatoren dieselben Quellen benütt; so in dem Com-

(Mb. 25b) ברי שיהא כם כם לבני כתפי פת לבני אפריקי והרבר פשום למבין Dieser Lehrer könnte bem Orte und ber Zeit nach Isaak halaban in Brag gewesen sein (vgl. Zunz Z. G. S. 33).

©imon b. Staal. In bem Gulat אחשבה לדעת au ben Worten הורו לזכר קדשו מוחץ רהבים: א"ד שמעון בר' יצחק שרה של ים רהב שמו ועשה השיש לשון רבים רהבים שיחא שר של פרעה ושר של ים בדכת' אתה הבית בחלל תרג' הוא פרעה לשון רבים רהבים שיחא שר של פרעה ושר של ים בדכת' אתה הבית בחלל תרג' הוא פרעיא (Wb. 25a).

Mit Unrecht jeboch erblictt Raufmann (S. 318) in ben Borten: ומי המסרש בלשון בנקן קברסטיבו cin Beugniß des Abraham b. Afriel, "daß in jener Beit fogar bas Machjor muß überfett ober erflart gemefen fein." Diefe Stelle befagt offenbar nichts weiter, als daß ber Commentator (המפרש) bas betreffenbe schwierige Bort (לאישרבי) ins Bohmische übertragen bat. Indeg, was Raufmann erweisen wollte, bag "eben böhmisch die Umgangsfprache ber Juben in Böhmen mar," geht icon, wie er felbft bemerkt, ans ben gahlreichen bohmischen Gloffen hervor, beren Abraham b. Afriel fich bedient. Rur muß, wie wir glauben, angenommen werben, daß bie Juben in Böhmen neben bem Böhmifchen auch ber beutschen Sprache machtig gemefen. Denu im pren finben fich auch, allerbings nur felten, Uebertragungen ins Deutsche. Den von Berles G. 374 Anm. 1 notirten amei beutschen Bocabeln haben wir aus bem I. Theile bes Mb, noch לפי שהחיות ברבעות את הבסא של מלבים ופי' [ש]מול : folgenbe amei hinanaufügen בת' הר' אלעזר כי חיות גוף אחד להן ומרובעות הכסא בכסא (Stubl) של מלכים לובשטול בלשון אשכנו (66 a).

mentar אַ שושן עמק אָל 43 und R. 400, zur Suffot-Keroba ארחץ בנקיון בפות מוה. ארחץ בנקיון בפות מוה. א. א.

IV. Cob. Samburg 152, 154, Cob. München 346. (5.2, 5.3, M.)

Ein großer Theil bes Rurnberger Machsor-Commentars ift in biesen brei Cobices enthalten u. zw. ber Art, bag zu vielen

²⁷⁾ Steinschneiber bemerkt in seinem Cat. S. S. 60 bei Beschreis bung biefes Cober: "Der Commentar und bie &S. gehören wohl zu ben älteften; außer Dibrafc (Befitta und bgl.) fceint faft tein Autor ober Wert angeführt (Abraham b. Jatob bei Bung, Ritus 195)." Bunadift ift ftatt Abraham b. Jatob: Abraham b. Jefutiel zu lefen; es ift wohl berfelbe, ber im pran als Zeitgenoffe bes Abraham b. Afriel angeführt wirb: ור' אברהם בר יקתיאל אמר לי (f. Berles S. 363). Da nun Abraham b. Afriel fein Bert um 1234 fchrieb (Berles baf.), fo entstammt ber in S.4 befinbliche Commentar erft bem 13. Jahrhundert und gehört demnach nicht zu ben altesten. An zwei Stellen wird Rafdi citirt f. 12b und 42a. Das 75 an letterer Stelle, die weiter unten S. 182 angeführt werden foll, ist offenbar wortlich einem anderen Commentar entnommen. F. 13 b wirb bie Geschichte bes R. Amnon aus Maing im Auszuge gegeben unb f. 23a eine Gefchichte bes Elchanan, bes Cohnes Simon bes Großen, ergahlt, die wir an anderer Stelle behandeln wollen. Auch ein Werk wird citirt u. zw. das artin von Donolo f. 64b. (Dasf. auch H. 6b). Der Berf. bes Commentars war jebenfalls ein Deutscher, wie folgenbe Stellen beweifen: (5b) בל אלה נברא בזכות יעקב שהיה פינת ראש פי' אַיְקְשְּאֲיון; (6 a) אירא אורח בורגער באשכנו (19a) מי' לא חלה לו זי נכורטא אירא (36b) בבחלילים של בויוו.

Stiiden dieselben Erklärungen in zwei oder auch in sämmtlichen drei Codices zu sinden sind. Zunächst ist zu bemerken, daß etwa ^{3/4} des desecten H. mit H. 2 identisch ist. H. 2 und M. haben wiederum viel Gemeinsames unter einander und mit R. Ueberhaupt ist die Anlage dieser drei zuletzt genannten Handschriften die gleiche. Was wir oben (S. 161) von R. gesagt, gilt auch von H. und M. Es sind nicht einheitliche Commentarien eines Autors, sondern Sammelwerke ²⁸), deren Bestandtheile auf verschiedene Quellen zurückzusühren sind ²⁹). In Folgendem sollen die Stücke verzeichnet werden, die aus unserem Machsor-Commentar, in den drei in der Ueberschrift genannten HSS. enthalten sind:

Schacharit bes 1. Reujahrstages.

אררת ממלכה אבן חוג אתחיל יום פקורה $\mathfrak{F}.^3$ 24; אדרת ממלכה חוג אתחיל יום פקורה ארך חוג אררת ממלכה $\mathfrak{M}.$ 5—6.

Mußaf bes 1. Reujahrstages.

Der Commentar zum ganzen Mußaf mit Ausnahme bes מלך אל הר שנים אליון אל הוא ונחנה חוקף בי שליון אל הר שליון אל הר שליון אל מקרישך שליון אל מפיות שליות שליות שליות שליות שליות שליות שליות פפיות שליות שלי

אפין אפאס פֿלן אפא 2. Reujahrstages. אשר מי יעשה (מלך עליון אמיץ אשר מי אשר $\mathfrak{M}.$ 37; Erfteres audy $\mathfrak{H}.$ 122 $\mathfrak{so}$).

²⁸⁾ Bgl. beren Beschreibung in Steinschneibers Catal. v. S. u. M.

Daher ist Berles' Behauptung (a. a. D. S. 362), daß "Cob. München 346 von einem Böhmen versaßt sein müsse, weil er öfters hezbräische Bocabeln durch böhmische erklärt", dahin zu modisiciren, daß der Compilator dieses Codez einzelne Stücke seines Sammelwerkes einem des Böhmischen kundigen Autor entlehnt habe, der in dem Commentar zu ziz, wie wir bereits nachgewiesen, Elieser b. Natan gewesen; s. oben Anm. 10. Auch Zunz ist der Ansicht, daß dieser Cod. aus Joseph Kara und Elieser b. Natan geschöpft hat; s. Steinschneider Cat. M. S. 162.

⁸⁰⁾ In M. und H.2 sind außerdem noch ibentisch (aber nicht mit R.) die Erklärungen אורר והור שלחתי במלחבות חמים מעלך, אמרתך צרופה או אור והור שלחתי במלחבות חמים מעלך.

Rol-Ribre.

אמנם אשמינו (נררי $\mathfrak{M}$. 46—49; Letteres audy $\mathfrak{H}$. 148 אמנם אוררש (אוררש אירוש איר). אואך אררוש (אור אררוש איר).

Schacharit bes Berföhnungstages.

אפסי ,אך אתים (^{84} אנא אלהים ^{94}), מלכותו אז ביום כפור אפסי ,אר אתים ,אר אלהים ,ארים מי יחנה ,האדרת ,מי כמוך אדיר ,ארץ ,ארן מספר ,אילי שחק , ^{96} על ישראל ,אך אתים ,אז ביום בפור ^{96} , אדרת ^{96} ובכן מי לא ^{96} ובכן מי לא ^{96} בי יחנה ^{96} . ^{96} בי יחנה ^{96} .

Die Rahitim zu ובכן מי לא וכו' haben in allen drei HSS.
benselben Commentar wie R.

Mußaf bes Berföhnungstages.

מעשה, אין ערוך, אשא דעי, צפה בבת, יום מימים, שושן עמק מעשה, אין ערוך, אשא דעי, צפה בבת יום מימים, אשר אומץ, אלהינו או מלפני בראשית, אילי מרום, אמיצי שחקים, אשר אומץ, אלהינו 98. 73—81; bie erstgenannte 4 Stüde auch \$.º 157; שושון עמק ther sehlen mehrere; hier fehlen mehrere Blätter und daß folgende Blatt beginnt seine Erstärungen erst mitten in dem ersten Stüde der Aboda אמיץ בח שוא אמיץ בח ופצו חור נגריך.

Die Aboda חם אמין hat in allen brei HSS. denselben

³¹⁾ Dasfelbe auch in bem Commentar bes Gliefer b. Ratan; fiehe oben S. 164.

³²⁾ Die Ueberschrift lautet hier: הלייל כפור דר' יוסי ב"ר אביתור היותום, ליליל בפור דר' יוסי ב"ר אביתור היותום, bgl. Zunz S. B. S. 163, G. Schr. III, S. 145. Ju H.² erstreckt sich ber Commentar bis zur Strophe y, in N. u. M. nur bis שוח שוח לונו היובה ביותור ארובה ביותור היובה ביותור ביותור היובה ביותור ביות

⁸⁸⁾ In M. folgt noch ein zweiter Commentar zu אותן אורון אור mit ber Bemerkung am Schlusse: מטבע אחרה '; f. 78. Diefer Commentar ist mit H.2 178 ibentisch.

³⁴⁾ R. hat hier einen größeren Zusat שמעתי וראתי בשם ר' שמואל, ber in H., s fehlt; s. weiter S. 189.

 $^{^{85}}$) Der Commentar אויסיך נשאר, האימין נפא, האות העות הוה הייה, האות האות האות האות האות הוה הוה הוה הוה ift in M. 51-53 und $5.^8$ 2-4 ibentisch. Dieselben Erklätungen אויש מה יהה אוש או אום אום $5.^2$ 150.

³⁶⁾ H. 2 151 und H. 4 haben gu ל ישראל ginen ibentischen von Mund R. verschiebenen Commentar.

Commentar wie R., in M. jeboch erst vom zweiten Stücke cikn an 37), H. 2 158—160, H. 8 17—20, M. 81—86.

Mincha und Reila.

Die Reroboth M. 87—88 und ק.2 160—61. אתה נוחן אתה הברלח M. 47 58).

1. Tag Suffoth.

אוימחי בחיל אאמיר אכהיר ק.3 32—36; Letteres auch ק.2 164. אוימחי הוול וון ווו ווון או היחה ווון או היחה

2. Tag Suffoth.

ער אאמיץ, אאמיץ אווא אווא פווער מוער מוער קר. ק.3 36—41; bie ganze Keroba ארחץ מעלה ק.2 161—64. Die Holdganoth 99) אווא הארחץ האמין אווא ארחץ ארחץ

Begach.

1. Tag ברח דורי $\mathfrak{H}^{2}$ כרח דורי $\mathfrak{H}^{2}$ 55; 2. Tag אסירים אשר בכושר $\mathfrak{H}^{2}$ 64; 8. Tag אימה גוראותיך $\mathfrak{H}^{2}$ 67—69.

Sabbat-Bijut.

⁸⁷⁾ In bem ersten Stüde bes Commentars zu ber Aboba אביר ווח M. zwei böhmische Erklärungen enthalten: רבים בלשק בנען ברוךי (82a) ווא אביר לשון בנען ברוךי (82a) ווא אבר לשון בנען ברוף (82b), wgl. Perles S. 878. Dieses Stüd gehört wohl einem anbern Autor als ber übrige Commentar zur Aboba, vielleicht Elieser b. Natan; s. oben Anm. 10. Demselben Autor gehört wohl auch ber Commentar in R. zu אילי הצרץ in ber Keroba zum 7. Peßachtage, wo ebenfalls איבר לשון בני רשאר erklärt wirb.

³⁸⁾ Auch im Commentar bes Gliefer b. Ratan, f. oben G. 164.

⁸⁹⁾ Aus bem Commentar bes Eliefer b. Ratan, f. oben S. 164.

⁴⁰⁾ In H. folgt barauf ber Commentar zu שים f. 69 ff. Das erfte Stud אף ברי ftimmt wörtlich mit H. überein. Bon ba ab find die Erklärungen verschieden. In H. bricht ber Commentar in ber Mitte des Studes מהבנם למרץ ab, ber Cob. ift hier befect.

Rinoth.

Selichoth.

Bon bem Commentar zu ben Selichoth in R. finden sich in den andern HSS. folgende Stücke:

אני יום אירא	M.	128,	$\mathfrak{F}^{,2}$	130,	$\mathfrak{H}^{.3}$	3 0.
תורה הקדושה	"	117,		135.		
שערי שמים	,,	118,		144.		
אמנם אנחנו חשאנו	,,	124,	"	177.		
אין כמרת בשר	**	130,	"	135.		
תעלת צרי	n	141,	н	131.		
אדברה תחנונים	н	88,			n	21.
זכור ברית	"	121.				
תשוב תרחמנו	,,	124.				
איה כל נפלאותיך	•	125.				
אוילי המתעה	"	125.				
את ה' כהמצאו	,,	127.				
אזון תחן	"	127.				
תוחלת ישראל	*	132.				
תחרות רוגו	,,	134.				
אדם איך יוכה	,,	148.				
אב לרחם			n	130.		
אין מי יקרא			#	133.		
תבא לפניך שועת			 #	133. 4	²)	

⁴¹⁾ Der Commentar dieses Stüdes in H. gehört einem Deutschen, wie gleich zu Anfang desselben die deutsche Bocadel deweist: אשם היש השם (Röcher) בלש' אשכנו להוציא החין בובר להוציא החין בובר (Röcher) מתח ומוכנת להוציא החין בובר (vgl. Raschi zu Threni 8, 13); die Erklärungen zu dieser Elegie in R. rühren von einem des Böhmischen kundigen Autor her, denn ביש' כנ' אוסלאבילסא ביו wird erklärt: בלש' כנ' אוסלאבילסא (walabil sa, schwächte sich).

⁴²⁾ Die Ertlarungen איה כל נפלאותיך, אפנס אנתנו מה איה כל נפלאותיך איה כל נפלאותיך איה כל נפלאותיך אותו החדות רגו את ה' Die Ertlarungen איה כל נפלאותיך הוום מאום ווום מה בהמצאו איה כל נפלאותיך הוום מה בהמצאו איה כל נפלאותים היה בהמצאו היה במצאו היה בהמצאו היה במצאו היה בהמצאו היה בהמצאו היה בהמצאו היה בהמצאו היה בהמצאו היה במצאו במצאו במצאו היה במצאו היה במצאו היה במצאו היה במצאו במצאו היה במצאו במצאו היה במצאו היה במצאו היה במצאו היה במצאו היה במצאו במצאו היה ב

In M. und S.2 find noch bie Commentare zu folgenden Gelichoth ibentisch:

Bu den Quellen bes Rurnberger Machfor-Commentars gebören ferner:

Josef Rara. 3m Commentar zu Geschemgebet (R. 487-493) findet sich an mehr als 20 Stellen die Unterschrift חסף 'א Daß hier Josef Kara gemeint ist, geht aus ber genugsam befannten Art seiner Erflärungen hervor. Sier einige Broben:

שעשים אחבר לשון אחבירא :אפיק מען Sn bem Stüde שעשים עליכם במילים. חיילים אגבר ארבר עליו רעים כל עצמותי הנצבים לפניו. טיפי ניתורים אדבר כמו השף אל דרום ניתור לשון ניתור בהם אל הארץ כלומר דברי דילונין וסירונין אוציא מפי בן אדם הירא ודואג מפני השליט. ולא כמתגבר לבא בחווק בפה מלא לשאול. אי נמי טיפי ניתורים כמו הולך וטפוף אדבר בספר׳ בפרש׳ האזינו יערף כמטר לקחי היה ר' יהודה אומר לעולם בונם אדם דברי תורה בללות בללות וכולן בשם שאתה בונסן בללות כד אתה מוצאו כללות. תיול בטל ולא כשיפי הללו של משר נדולות יוםף אלא בשיפין של של של שהן קשנות. ר' יוםף (488a).

אקשטה Stude צבאות רביבים המרביבים: צבאות מים לא שמעתי בדבר זה. ומצאתי בדברי ר' יוסף רבים לשון ערבי הקנה שמעבירין עלה כנור והוא כמין קשת ויתר על גביו בולזון בלע . . . ר' יוםף אומר צבאות רביבים המרבים מים לשם הוא דורש על שם נקראו רביבים שמרבים מים והם שיפי מטר דקות ויורדות בנחת והם מגשימות יותר ממטר שוטף ורבנן קראו לה שרפילא (489 b).

Joseph Rara ift mohl ber Referent ber Erklärungen gu ערשן עבוק, die in N. M. H. H. identisch find. 48) Wir laffen hier dieselben unter Zugrundlegung bes Textes in DR. folgen: בעת משו יסודתיה בזמן שחרב הבית. בשחה בחין מוסדותיה בחין שערכו אבות שהן מוסדותיה, בחיו שערך אברהם דכ' לא אוחריש כדיו ודבר גבורות וחין ערכו 4). כם תקעה יסודתיה זהו

M. 118 5.2

¹²¹ אל באפך 177

השם אלהי צבאות 142 145

אשת נעורים 148 145.

⁴⁸⁾ S. oben S. 173.

^{44) 3}ob 41, 4.

שאמר הכתוב ויתד תהיה לך אל אזניך 40) על התפילה שהם אזיניך מהו ויתד תהיה לך על אזניך אמר להם הקב"ה לישראל הוו מזכירין לפניי אבות העולם בראש התפילה 40) שאין לכם יתד תקועה להתלות בה אלא 47) בהזכרת אבות וזהו שיםד כם תקעה יסודותיה. והיה בשבתך חוץ והפרת כה כשתחובו חובת גלות ובטחת 40) בהזכרת 40) האבות בראש התפילה ושבת עד ה' וכסית את צאחך את עווניך 50) ווהו שיסד בטחה בחין מוסדותיה הם האבות וכן פי' אחי אבא ר' מנחם בר' חלכו משמו של ר' יהודה בר ר' משה הדרשן 51) זצ"ל (73b)

Rady biejem Citate ift also ber Commentator von ששש 30jeph Rara, ber eine Ertlärung jeines Dheims Menadem b.
Chelbo anführt. 52) In $\mathfrak{H}.^2$ lautet jedoch biejes Citat:

וכן פי' ר' עתניאל ב"ר אפרים (58 ומור שמעתי למען בשחה בחין

מוסרותיה בהין שערך על הסרומיים לא כן שמעתי אלא אחרון שמעתי מוסרותיה בהין שערך על הסרומיים לא כן שמעתי אלא אחרון שמעתי שיקר (57a) In $\mathfrak{H}.^3$ und $\mathfrak{H}.$ fehlt die Stelle יוהוא עיקר מוסר שוויים שמל של שמעתי אורי שמעתי אורי שמעתי בי שמעה של $\mathfrak{H}$ fightnung bes Autors. Indeß jcheint die La. in $\mathfrak{M}.$ richtig ger אחי אבא ר' יהורה בר משה הררשן וצ'ל $\mathfrak{H}$.

2. Ratan b. Machir. Zu אבן חוג (Schacharit Reujahr) hat M. f. 2—3 einen vollständigen Commentar, der mit der Bemerkung schließt: כך שמעתי. ומפי ר' נתן ב"ר מביר שמעתי אומר Die nun folgenden Erläuterungen zu drei auseinander folgenden Strophen 55) (von בעת שרש an) stimmen bis auf die zu

⁴⁵⁾ Deut. 23, 14.

⁴⁶⁾ So in ben anbern MSS.; D. hat hier בראש השנה.

⁴⁷⁾ So in R.; win fehlt in ben anbern MSS.

⁴⁸⁾ So bie übrigen MSS.; D. lieft annan.

^{49) 98.} lieft mara.

⁵⁰⁾ So in S2.; M. lieft γmy nux nu.

⁵¹⁾ So hat Cob. Barma, f. weiter; in D. fteht בר ר' הדרשן.

⁵²⁾ S. Steinschneibers Cat. DR. S. 162.

⁵⁸⁾ Daher wird bei Zung, Ritus S. 199 als Commentator bes www Menachem b. Chelbo und S. 100 Otniel b. Ephraim angegeben; es handelt fich jedoch um ein und benfelben Commentar.

⁵⁴⁾ S. Ozar Rechmad I, S. 107.

⁵⁶⁾ Hieraus ergibt fich wohl, daß Ratan b. Machir nicht bloß geslegentlich schwierige Bijutstellen erläutert, sondern einen fortlaufendem Bijutcommentar erfaßt hat. In Zunz Ritus S. 28 wird unter den 1886. III.

nicht immer dem Wortlaute, so doch dem Sinne nach überein. Die Verschiedenheit der Fassungen vom Hörensagen mitgetheilt werden, daß in M. die Erklärungen vom Hörensagen mitgetheilt werden, während der Compilator des R. den Commentar des Ratan b. Machir vor sich gehabt haben mag. 56) Wir stellen hier die beiden Texte zur Vergleichung neben einauder:

Cob. München 346.

גבעת שורש היא היא רחל מאוסת בונים שלא היתה ראויה לאבות הבונים את העולם בשבשים שהרי עקרה נמאסו מן הבונים ועליה נדרש אבן מאסו הבונים. רובעה היום בראש השנה נפקרה רחל ונמר עליה שהות שתרבע [אמהות] שהן יסוד לישר' כאבני הבניין.... הארמון כבש שלא חלה כמו כי חלה וגם ילדה ציון כשראה עשו שלא ילדה רחל אמ' עבשיו יגרשינה יעקב ואקחנה והיא נתבהלה על כר, ופיללה רבים הרבה רעים היזקיקה עמה לבקש רחמים על תוחלת זו שאותו רשע מצפה ויתפללו לפרותה מזיר ולא התחלל בידו וכן מפורש בבר' רבה ויוכור אלהים את רחל זש"ה פרה בשלום נפשי זה יעקב מקרב לי שלא תקריב אלי עצתו של אותו רשע שלא יאמרו זו שילרה ישלנה יעקב עמו חו שלא

Machfor Rürnberg.

נבעת שורש מאוסת זה רחל שהיתה עקרה מתחילה רובעה היום מארבעת אבנים שפקרה הק' בהיום הזה וכילל אותה בכלל האמהות שהיא חשיבה כא' מר אמהות....

הארמון כבט שלא חלה שלא ילדה במו כי חלה וגם ילדה יגו' צבה לקחתה לו ונתבהלה שהיה אומ' עשו בשראה שלא ילדה רחל ליעקב לא ישילנה עמו הרני נושלה ממנה על כרחו ונתבהלה רחל בשביקש עשו לקחתה ופיללה רבים בעד התוחלה שהיה עשו מייחל לקחתה שהיו מבקשים עליה רחמים לפרותה מזיד הוא עשו ולא חוללה לא תהא מחוללת בו וכך דור' בבר' רב' ווכר אלהים את רחל וזה שאמר זכר בה חסדו ואמונתו פדה בשלום נפשי מקרוב לי פרה בשלום זה יעקב מקרוב לי שלא תקריב לי עצתו של אותה רשע אל יאמר

ältesten Pijuterklärern Ratan b. Wachir nicht geuannt; s. jedech Lg. S. 161 Aum. 4, vgl. auch Steinschneiber Catal. M. S. 162.

⁵⁶⁾ S.2 107 ftimmt mit R. überein.

Cob. München 346.

ילדה אל ישלנה עשו. כי ברבים היו עמדי אמר ר' יודן כהרבה תפילות נפקדה רחל [רחל] 57) בזכותה את רחל בזכות אחותה וישמע אלקים בזכות יעקב ויפתח את רחמה כזכות האימהות זכר לה הקב"ה יושר ארחות לרחל וצניעות שכה וכשכר זה המיר עובר בבטן אחותה לאה ונהפך לנקיבה ואותו השבט שבמעיה נפל בגורלה של רחל דתני' כבר' רבה אמר ר' יהודה בן פזי ואחר ילדה בת עיקר ברייתה של זכר היה ומתפילתה של רחל נעשית נקיבה ומדרש ר' תנחומא מפר' ואחרת ילדה בת לא נאמר אלא ואהר ילדה בת רמו שתחילה זכר ועוד תניא ויוכור אלקים את רחל והדין נותן שהכניסה צרתה לביתה. וכן ישר והוא עיקר.

Machfor Rürnberg.

זו שילדה ישילנה עמו רא"ר יודו בשם ר' אייבו בהרבה תפילות נפקרה רחל רכת' ויוכ' אלהים את רחל בזכות אחותה וישמע אלהים כזכוח יעקב ויפת' את רחמה בוכות אמהות זבר לה יושר ארחות מהוויכראלהים את רחל הדין נותן שהזכירה שהכניסה צרתה לביתה שאלהים משמש מירת הדין עובר להמיר בבשן אחות לפי שבדין נובר׳ יםר כנגדו זכר לה יושר ארחות רמשמ' צדיק וישר הוא לשלם לכל בריה כפי פעולתם והעובר שהיה בבטן לאה נתחלף בבטו רחל אחותה כדור' בתנחומ' ואחר ילדה אחר שנתעברה נכנסו כל האמהות ואומ' רכש"ע לא תהא אחותי' כאחת מן השפחות לפי שכולם ילדו' ב' שבטים יהי רצון ששני שבטים שעתיר יעקב להעמיר שיהו מרחל ואחר שעיברה רחל את דינה יום׳ שהיה כבשן לאה המיר בבשן רחל 58).

שנים שנילו שברי לא נאמר (אלא) אלה ברי הברין לא נאמר שנים שנילו שברי לא בים ואים שנים שנים שנים שנים ואים שנים שנילו שברי מפני מה נאמ' זכירת אבות בחובחות בר' בתון בשילו שברית מפני מה נאמ' זכירת אבות בתובחות הראשונים ובתוכחות האחרוני' לא נאמר [אלא] אלה דברי הברית שנים ולא כיםו עוונם נתגלה קיצם לפוף שבעים ראשונים שנילו מעשים ולא כיםו עוונם נתגלה קיצם לפוף שבעים

⁵⁷⁾ Bgl. Mibr. Bereich. Rabba Cap. 73.

⁵⁸⁾ Rgl. Mibr. Tanchuma ed. Buber zu Gen. 30, 22 und Bubers Anm. 122 baf.

⁵⁹⁾ Deutr. 28, 69.

לכך נתגלו⁶⁰) אבות ובריתם באם בחקותי⁶¹) אחרונים סיתמו מעשיהם תעברו במחשך לעשות עין כאילו אינה רואה נסתם להם הקץ לכך לא נתפרשו אבות בתובחות אחרונות ומבקש הפייש דברי אלה דברי לא נתפרשו אבות בתובחות אחרונות גלה הקץ שלהן וחזכור בהן שילוש ברית הברית שבתובחות אחרונות גלה הקץ שלהן וחזכור בהן שילוש ברית שלחן כבראשונות לקרב נאולתן כבראשונות (Tal) joll nach Bung' Bermuthung ⁶²) Ratan b. Machir angehören.

Bir lassen hier noch die Erklärungen einer Anzahl von Commentatoren folgen, wobei wir uns nicht bloß auf die Commentariensammlung des M. R. beschränken; zur Charakteristik der Autoren erscheint es uns zweckmäßig, auch Beispiele aus den Codd. H. und M. heranzuziehen. Außerdem könnte eine Bergleichung dieser Stellen mit anderen Hes. vielleicht zur Entzbeckung weiterer Quellen dieser Sammlungen führen. Einzelne dieser Stellen werden auch nach anderer Richtung hin von Inzteresse sein. Auf die meisten derselben wird in Junz' Ritus S. 194—201 hingewiesen.

Die altesten Pijuterklärer aus bem Zeitalter Raschi's Raschi.

ע"א :(aum 1. \$PeBachtage) אהבוך נפש מפי רבי' שלמה ב"ר יצחק ז"ל לנולל אבן אמר המפרש מפי רבי' שלמה ב"ר יצחק ז"ל לנולל אבן צמתתני זש"ה וגולל אבן אליו תשוב 63) לא דבר הכת' אלא כנגד זרעו של עשו שנ' בו צמתו בבור חיי וידו אבן בי 64) כלומר יהי רצון שיהא אותו גולל אבן שהוא עשו תשוב עליו לצמתו ולגולל עליו באשר גילל וצימת עלי. באר חיי צמתני כלומר לאותו שצמתו בבור חיי אותו דבר גרם לי שלא ידעתי להכיר בקוני ואני הוא שגרמתי לי כל זאת הה"ד לא ידעתי נפשי שמתני מרכבות עמי גדיב 65)

⁶⁰⁾ Bielleicht mrz gu lefen.

⁶¹⁾ Leb. 26, 3.

⁶²⁾ Lg. a. a. D. unb Ritus 199.

⁶⁸⁾ Prov. 26, 27.

⁶⁴⁾ Thr. 3, 53.

⁶⁶⁾ Cant. 6, 12.

בעון שלא ידעתי גרמתי לעצמי להרכיב עלי האומות (96. 79.). שהף מבל משמר כולם צדיקים במאמר צמחר משמר כולם צדיקים מפי רבי' שלמה ב"ד יצחק כולם צדיקים במאמר אמר הק'⁶⁷) יהי רצון שתהא משחף ומצרף בכל משמרות שבישרא' להיות כולם צדיקים כמאמרו של פסוק זה אמרחי אעלה בחמר⁶⁹) ודרשי בחלף בל לעניין גלות בבל אמר הק' אני אמרתי שיהו כולם צדיקים כתמר זה שיש לו ענפים הרבה ואין לו אלא לב שיהו כולם צדיקים כתמר זה שיש לו ענפים הרבה ואין לו אלא לב אחד, אחזה בסנסניו ולא עלחה בידי אלא סנסנה אחת חנניה מישאל ועזריה ואמר הפיים תחילתו של פסוק זה יתקיים בנו וישחתף בכל משמרות ומשמרות שלא יובל בנו להאמר אחזה בסנסניו

שבחן (Mugaf-Meujahr): ע"א שעון (Mugaf-Meujahr) תפן במכון במכון שבחן ומוסר שעון היא החשובה ומוסר היא ייסורין כמו שמפו' שבחך ומוסר שעון היא החשובה ומוסר היא ייסורין כמו שמפו' זו ומשענחך המה ינחמוני ל" ופיר' רבותי' שבטך אילו ייסורין ומשענחך זו החשובה וכן פיר' ר' שלמה ב"ר יצחק זצ"ל (או השנה בקרך בקר שלמה ב"ר יצחק שנה: כך שמעתי מפי רבי' בראש השנה ב"ר יצחק שהיה מתפלל בראש השנה ל") ולא בשקורין שלמה ב"ר יצחק שהיה מתפלל בראש השנה ל") ולא בשקורין בני אדם בהכרעת צדק תעוטר שנה שהרי אין עניין הכרעת צדק לעיטור שנה ולא עיטור שנה להכרעת צדק כששנה מתברכת בפירותיה נופל עליו לשון עיטור שנה כשם ששנינו לעטר שוקי ירושלים בפירות למן. (מהן 111 a).

חקר מפקד לילה מה (13: זכר תחלת Sn ber Tefiata

⁶⁶⁾ Dieselbe Erklärung, aber in fürzerer Fassung, findet sich in H. 54 a. Raschi wird baselbst nicht genannt.

⁶⁷) So lieft R. In H. ² fehlt die Anführung des Autors. Bon mir an geben wir ben Text nach H., weil berfelbe ausführlicher und verftanblicher ift als in R.

⁶⁸⁾ Cant. 7, 9.

⁶⁹⁾ Synh. 98 a.

⁷⁰⁾ Ps. 28, 4, vgl. Raschi zu St.

⁷¹) Rach Michael, Jufage zu Beibenheims Ginleitung zum Machsor ed. Hannover 1839 S. 12 wurden biese Worte Eliefer b. Ratan angehören; wgl. auch Landshuth S. 20 und oben S. 165.

⁷²⁾ Beja 5 a.

⁷⁸⁾ Ich lege hier ben verhaltnißmäßig corectern Text bes S.2 ju Grunde.

⁷⁴⁾ So M., S.2 717.

שחקר 17) לדוד וביחנו במפקד לילה דכת' בחנת לבי פקדת לילה ³⁷ במעשה בת שבע יגיה הק' בלהב לילה בנרות ³⁶) שהיה מדליק בדד בבתי בנסיות ובבתי מדרשות כלומר יכא זכות להב לילה ויכפר על מעשה ³⁷) מפקד לילה בך פי' ר' מנחם ב"ר חלבו זצ"ל אבל רבי של מה³⁸) ב"ל יצחק מ"כ לא הודה שאמר הפיים בסירחון של ³⁷ דוד כלום אלא פירש חקר מפקד לילה מה שהבריות עושין עבירות בלילה אותו עון יגיה הק' בלהב לילה בקרבן היא העולה על מוקדה על המזכח כל הלילה, חוק הגא יומם ולילה בלומר ³⁸) יבא זכות והגית בו יומם ולילה שעוסקין בתורה ויכפר על בלומר ³⁸) מפקד לילה (5.2 119 b, 98. 331 a).

אם להחקף אמה אונים (כמות בכל חוקף להמקמיונד של מה בכל הורה בכל יד יהויד שמעתי מרבי' של מה : ובכל יד יהויד שמעתי מרבי' של מה ב"ר יצחק שבספר עזרא נאמר והלים ישוע [בנוי] קרמיאל שרביה יהודה מתניה על הירות ⁸¹) ורומה שהם ⁸²) כלי נבלים ⁸³) ועל שם בר אמר הפיים יהויד (5.2 156) בר אמר הפיים יהויד (5.2 156).

ובכל וכל ימליכו ארנות Sn bemselben Mahit zu ben Worten יחודך: וככל זהו ככל מקום ואם לא אמר כי אם וככל ימליכו ארנות יחודך שלא אמר בצידו וכל הייתי אומר זה פתרונו וככל מקום ימליכו ארנות יחודך שלא אמר בצידו וכל הייתי אומר זה פתרונו וככל מקום ימליכו ארנות יחודך ועדיין הדבר תלוי אם כל בני המקום ימליכו

^{75) 281. 17, 3.}

⁷⁶⁾ M. בוכות נרות .SE (76)

^{77) 98.} npn.

⁷⁸⁾ M., ק.2 fehlt שלמה.

^{79) 91.,} B.2 fehlt bo.

⁸⁰⁾ R., 5.2 fehlt -chian.

⁸¹⁾ Nehm. 12, 8.

⁸²⁾ MS. mnw.

⁸⁸⁾ Es ist beachtenswerth, baß biese Erklärung mit ber Pseudos Raschis zu ber angezogenen Stelle in Rehemia übereinstimmt: הידות מין כלי שיר לוכור שירה Bgl. Geiger, Ozar Rechmad IV, 44 und Rofin, RSBM. als Schrifterklärer 21.

⁸⁴) In ber analogen Erklärung ber Cobb. S. ³ 151, M. 68 und N. 383 wird irrthämlicher Weise auf Chr. I, C. 25 egemplificirt, wo ber zu erklärende Stamm הוד gar nicht vorlommt. In dieser Fassung ist der Tegt am correctesten in M., den wir zur Vergleichung hier wiedergeben: ובל יד יהויד שמעתי מרבי' שלמה בר' יצחק שברברי הימים כת' שתיקן דוד משמרות ובל יד יהויד שמערי מרבין להם בלי שיר שאמר שם פלוני על הבינורות ושם פליו בבלים.

ארנות יחודו או אחר בעיר ושנים ממשפחה אלא כשהוא אומר וכבל וכל משמע וככל מקום וכל בני המקום כך פי רבי' שלמה ב"ר (\$.2 156b).

Bfaat Balevi.

(Rafchi's Lehrer, von Joseph Rara angeführt).

צומש לשון הברעה: (@efdem): יפתח ארץ שומש לשון הברעה בראמ' נבי שעיר המשתלח גמיש לי לרישיה ולא חזי ליה ⁽⁸⁶) ולש' שחייה הוא רומיא רהברעת משקלות רוגמא זו קיבל ר'⁽⁸⁷) מר' עדוק הוא רומיא הוא הוא רומיא.

Ralonymos b. Jehuba 88).

קלונימום:(ש. Bereith.): אחשבה לדעת מום: קלונימום:(ש. שורותיוי⁶⁹) ב"ר יהודה זצ"ל מפרש מתוך דין לרהם שורותיוי⁶⁹) תסבינה זהו שכתב ברנז רחם תזכור⁶⁹) כך דרך הק' כשאדם תסבינה זהו שכתב ברמ"ח איברים וכשזוכה הק' מסבב רמ"ח וחר"ם (ש. 10 a).

Ralonymos b. Schabtai91).

זעו בגידוע מקלות לשון המקרא: אשא דעי מקלות לשון המקרא השר (sic) הוא ואקח את מקלי השני (sic) ואגדע אותו להפר את בריתי אשר ברתי את העמים ⁹²) ונדר׳ בתום׳ במסכת סוטה ⁹³) ר׳ יהודה אומר

⁸⁵⁾ Dieselbe Stelle in H. M. und R. mit unbebeutenben Barianten. In R. sehlt par ב"ר מילמה ב"ר מילמה ב"ר מות H. sehlt par מיל רבי שלמה ב"ר מות Härung mit bem Schlusse: מרש"י, s. oben S. 171; vgl. auch ben gebruckten Commentar הדרה קודש, von bem mir bie ed. Sulzbach 1794 vorliegt.

⁸⁶⁾ Joma 67 a. In ben AG. steht: 'רגמיש ליה לריש' ולא ארקתי' Aabbinowicz' Bermuthung, (D. S. Joma S. 188) daß Rasch bie LA. אלא יח איז por sich gehabt habe, wird burch unser Citat bestätigt. Bgl. auch Kohut Aruch s. עמש.

⁸⁷⁾ Diefes ' bezieht fich offenbar auf Raschi; vgl. Rosin a. a. D. S. 72 Anm. 7.

⁸⁸⁾ Ueber ihn f. Zung S. P. 196 und Lg. 184.

⁸⁹⁾ Die MG. haben יחדום.

⁹⁰⁾ Hab. 3, 2.

⁹¹⁾ S. Lg. 250.

⁹²⁾ Zach. 11 10.

²⁸⁾ Bielmehr Tofefta Taanith c. II.; and in הדרת קודש, wo bie ganze

מבול של מים אינו מביא אבל מביא מבול של אש שנא' ואקח את מקלי השני (sic) כלומר בדבר הזה חזכר את בריתי שמבול של מים אינו מביא אבל של אש מביא וזהו שיסד זעו בגדוע מקלות מים אינו מביא אבל מבול של יחידים ד' יוםי 94) אומר מבול של רבים אינו מביא אבל מבול של יחידים הוא מביא ביצד אדם מחחייב שריפה נחש מכישו סקילה נופל מן הנג בו' וזהו שיסד מחוייבי סקילות והו'. הדין לכל ד' מיתות ב"ד אלא שמחוי' סקילות היו יראים ביום מתן תורה מכח הלפידים ברקים וכך מקובלני מר' קלונימום בר' שבתי איש וברקים וכך מקובלני מר' קלונימום בר' שבתי איש הומי (55) (£21 a).

Menachem b. Chelbo.

אבן חוג אבן חוג (⊗d)adjarit = Neujahr) זע ben Worten נבי הילם להעצים ולהגביר: היה מפרש ר' מנחם בר חלבו זצ"ל אילו היתה העובר במעי האשה אחת נם אל אחת כמה וכמה זצ"ל אילו היתה העובר במעי האשה אחת נם אל אחת במן רחל ™ שהנם בפול ומבופל שהעביר העובר שבבטן לאה בבטן רחל ™ ובשביל תפילתה במו הקרר הזה שעושה קדירות מן הטים ניסי ובשביל תפילתה במו הקרר הזה היילים להעצים (\$7 (\$.2 108 a).

Meschulam b. Mofe 98).

שנאן הבריוח הן מלאכי :אנסיכה מלכי 3n ber Tefiata שנאן הבריוח הן מלאכי :אנסיכה מלכי הברים מעליותיו⁹⁰). השרח שבשמים שהשמים נקראו עליות כדא' משקה הרים מעליותיו⁹⁰). יםוד פליאות פי' מלאכי השרח יהו מקלסין אותו בשם המפורש שהוא מופלא ומכוסה מן הבריות וכדא' הבו לה' בני אלים הבו לה'

Stelle viel fürzer und ohne Anführung des Autors gegeben ift, steht fällchlich noon ...

⁹⁴⁾ Bgl. Tosefta ed. Zudermanbel S. 218 und die gewöhnlichen AG. a. a. D., auch Jaltut zu Gen. 9, 15.

⁹⁵⁾ In R., wo ber Commentar zu rr ner mit H.2 meist überein- stimmt (vgl. oben S. 173) fehlt bie ganze Stelle.

⁹⁶⁾ Bgl. bie Ertlarung bes Ratan b. Machir oben S. 179.

⁹⁷⁾ In N. 318a ift dieselbe Stelle corrumpirt. In H. 2. f. 110 b. befindet sich eine Erklärung Menachem's או הברות אלה דברות הברית קדש fast wörtlich übereinstimmend mit הררת קדש. St. Weitere Erklärungen Menachem's in יבר תחלה und 181 f. vgl. Ritus S. 199.

⁹⁸⁾ Wohl Meschullam IV. aus Mainz f. G. B. 365, Lg. 161, Rit. 199.

^{99) \$8, 104, 13,}

כבוד ועוו הבו לה' כבוד שמו¹⁰⁰). שיר מתלולית ההרים שנקראו תלולים כדא' על הר גבוה ותלול¹⁰¹). יפציחו רגה כדא' רונו שמים כי עשה ה'¹⁰²) ועל זה יםר שיר מתלוליות יפצחו כי ימלוך. שאיות תחתיות הם תחתיות ארץ. והוד אותיות הם השמים כדא' והיו לאותות ולמועדים¹⁰³) כך פי' המפרש מפי ר' משולם ב"ר משה ¹⁰⁴) (מ. 330a)

ערער העוללת מש המונה או העלה צרי שוללת שולה שון: ועוד פירש המורה ¹⁰⁵) ר' משלם משן האוכלת שילוח השן: ועוד פירש המורה ¹⁰⁵) ר' משלם משן רועה ורגל מועדות ¹⁰⁶) משן שוברת עצם כמו חרועם כשבט ברזל ¹⁰⁷) ורגל מועדת לשון רמיםה וכן מדרש המקרא שן רועה היא אכלתנו והגל מועדת לשון רמיםה וכן מדרש השן ובעניין זה ערער העוללת ווה שיםד הפייט האוכלת שילוח השן ובעניין זה ערער העוללת אין בנו לא מלך ולא נביא ולא כהן וזהו שיםד סע חזון כלומר (502. 1316).

Mose b. Itiel 108)?

אין צור חלף (Cabb. Chanufa) זע ben Worten אין צור חלף שנים להלחם בנגד שנים קהלים נוסרו מרניי: פי' יריביי נוסרו קהלים להלחם בנגד שנים עשר בחוריי הם חשמונאי ובניו היתה לי עדנה (109) תירגם תהא לי עולימו כך אמר המפרש מפי ר' משה ב"ר משלם וצ"ל....

¹⁰⁰⁾ Pf. 29, 1 unb 2.

¹⁰¹⁾ Ezech. 17, 22.

¹⁰²⁾ Sef. 44, 23.

¹⁰⁸⁾ Ben. 1, 14.

¹⁰⁴⁾ In H. 2 118a steht erst hinter bem folgenden Berkansange תבן בם בשמש: כך שמע המסרש מסי ר' משלם ב"ר משה ו"ל זה מלך המשיח וכו. Auch diese Erklärungen gehören wohl Meschullam b. Mose, da sie in demsselben Tone wie die vorhergehenden gehalten sind. In הדרת קדש finden sich meist dieselben Erklärungen ohne Anführung des Autors.

¹⁰⁵⁾ Rach Junz Ritus 199 heißt Meschullam b. M. המרהה bei Elieser b. Natan. Demnach dürfte Letterem der Commentar zu dieser Selicha angehören. In dem analogen Commentar in M. f 142 beginnt dieses Eitat mit den Worten: מערה ה' מערה ה' מערה (Rgl. Steinschneider Catal. W. S. 163 und Catal. H. S. 58). In N. wo der Commentar zu העלה שטו den beiden anderen HSS. starf abweicht, fehlt das ganze Eitat.

¹⁰⁸⁾ Brov. 25, 19.

^{107) \$81. 2, 9.}

¹⁰⁸⁾ S. G. B. 365 und Ritus 195.

¹⁰⁹⁾ Gen. 18, 12.

שירוד נוף ביהולים יחיל רומי בעלים כלומר אותו שירוד אותו בהול שהיה להם בנוף בצאת ישראל ממצרים יחילו רומי הרשעה שהן עתה בעלים ואדונים בארץ כדאמ' כאשר שמע למצרים יחילו בשמע צור (10 פת' באותו שמע שאירע להם למצרים יחילו באותו שמע. צור רומיים דא"ר אלעזר כל צור שנ' במקרא בצר מלא בצר המדינה (מרבר) חםר זו רומי הרשעה (11) וגם רביי שמעון ב"ר יצחק יחד בפיוטו באשר שמע לעגלה לאדום יעשה כלה וגם ב"ר יצחק יחד בפיוטו באשר שמע לעגלה לאדום יעשה כלה וגם אמר המפרש מפי רבו ר' משה ב"ר משלם הגדול משום (92. 22 a)

Die gleichen Erklärungen finden sich auch in H. 2 10, doch ist die Erläuterung או נוסרו מרני מחלים נוסרו מרני שא מחספ- מחסחות מוא א"ע angestührt und die או בעלים בעלים בעלים וחיל רומי בעלים שה ב"ר בך אמר המפרש מפי רבו שאמר מפי רבינו משה ב"ר איתיאל ששמע מפי רבנא ר' משלם הגדול ור' משלם מפי ר' שלמה הבבלי יחיל רומי בעלים ע"א יחיל רווני בעלים. בוני משלם בפי ר' שלמה הבבלי יחיל רומי בעלים ע"א יחיל רווני בעלים. בוני משלם מפי ר' שלמה הבבלי יחיל רוומי בעלים ע"א יחיל וול משלם פונים. בוני משלם פונים bie in R. Dieselbe stimmt mit der von Bunz G. B. S. 365 aufgestellten Stammtasel überein. 113) Es scheint, daß in R. ober in bessen Borlage durch Bersehen des Abschreibers die Worte משיר בנא ר' שמים ב"ר משלם הגרול — entstanden sein dürfte.

Moje Babarichan.

אבן חוג אבן חוג אבן הוג מת מת מת מתונו אבו אבו אבן הוג אנו אבן הוג אנות משר בת בש"ר משה הדרשן שדינה : סלוף דינה ילדה בת משפם ולקחוה וכתבו לה בצוארה בת דינה בת יעקב והשליכי

¹¹⁰⁾ Jef. 23, 6.

¹¹¹⁾ ק. liest: מתמן חנינן אמ' ר' ישמע' כל צור שבסקרא חסר ברסיי הייבת מדבר (Leber die zahlreichen Barallelstellen und LA. dieses Citates s. Buber Besista S. 67 b Anm. 96 und Tanchuma Erod. S. 30 Anm. 126. Bgl. auch Friedmann Besista Rabbati S. 90. Anm. 61.

יריםי בעלים auch die Ebitionen. M. N. lieft auch im Gebettegt יריםי בעלים אווים אווים בעלים אווים בעלים אווים אווים בעלים אווים אוו

איתה תחת אחד השיחים ומצאה פוטיפר והגדי' בתוך ביתו והיא אסנת ובשעת שבנות מצרים צעדה עלי שור כל אחת השליכה נזם או טבעת כדי לראות ביופיו של יוסף ואסנ' השליכה לו הכתב שבצוארה והכירה שממשפחתו היא ולקחה לו לאשה וזהו סילוף (\$5.2 108).

Pijuterflärer aus bem XII. Jahrhundert. Ufriel b. Ratan.

Jakob Rajir 117).

שני אות הוועל שלך במשפט מוועל ארם שני לי אפון מוועל במשפט אות שמעתי מפי ר' יעקב נזיר וכי אבן : ואבן מקיר תועק ברין ע"א שמעתי מפי ר' יעקב נזיר וכי אבן : ואבן מקיר תועק ברין זועקת ממש אלא ארם שהיה נוול אחרים ומבנים הגול בתוך ביתו והק' משלח נגע בתוך ביתו וכת' וציוה הכהן ופינו את הבית 118 והן מעץ ואז היו מכירין בני ארם בגיזל (9. 320, ₪. 6b) ובפים מוו' אז יענה כלומר כשתבא הנגע לידי פיסיון וכת' אם פסה תפסה ונו' אז

¹¹⁴⁾ In N., wo ber Commentar hier fonft mit S.2 übereinstimmt, feblt biefes Citat.

אמה אוון את אמה אוון את שמת שמה אוווא אווים ווא אווים אווים ווא אווים אווים ווא אווים

^{116) 281. 149, 5.}

¹¹⁷⁾ Bgl. Bung G. Schr. III, 146, Ritus 23 und 197.

¹¹⁸⁾ Lev. 14, 36.

¹¹⁹⁾ Die in Rlammer gesette Erklärung fehlt in R., gehört aber als Fortsetzung zu bem Borigen. In wap para fteht bas Gange annonym.

היה הבית שמא והיה מוציא כל כלי הביח או תענינה בו מעשיו ער ($\mathfrak{M}$. $6\,b$) (^{120} [ייא אחרת מצ'] כאן מפריש

 $\Im n$ ber $\mathfrak{H}$ oftdana אל למושעות אל $\mathfrak{gu}$ ben $\mathfrak{H}$ orten משמעות: ע'א ספירות משמעות מספר הפרים וכבשים (^{121}) שמקריבין משמעות: ע'א ספירות משמעות מספר הם משמעין היום מפי ר' יעקב באילו שבעת ימי החג על האומות הם משמעין היום מפי ר' יעקב ($\mathfrak{R}$. $482\,a$, $\mathfrak{H}$. $^{165}\,a$) (^{127}

Jehuba aus Paris.

Bijuterklärungen unbestimmter Zeit ober unbestimmter Ramen.

Jatob b. Rehemia Salevi,

אהבוך נפש אומן (זעד 1. אפּהָמהָלום) או ben Borten אהבוך נפשה שמף בל משמר שמעחי מר' יעקב ב'ר נחמיה שתף בכל משמר

¹⁹⁰⁾ Die weitern Erklärungen bes Sillut find in ben beiben HSS. verschieden.

 $[\]mathfrak{H}^{121}$) אָ פרים הכבשים $\mathfrak{H}^{2}$, מספרים הכבשים פרים וכבשים.

¹⁹²⁾ In R. fehlt מפי ר' יקקב נויר Der Commentar zu ben Hofchae noth gehört Eliefer b. Ratan; f. oben S. 165.

¹²⁸⁾ Middoth I, 3. Interessant sind daselbst Biske Tosafoth (citirt von Tos. Jom Tob), die zu unserer Stelle zwei Erklärungen mittheilen, von denen die zweite mit der von Jehuda v. Paris übereinstimmt: ישרי ביו בשנים ישידוך (היינו בפוים ישרית די"ב המתחיל כי אדוקי וכו') שידברו בצניעותך. הא"ג לשון פוים כמו רגי מיידי ופויםי רגילי בהו קמי ריש גלותא ע"כ. Bgl. Zunz G. B. 380 und S. B. 368., s. auch Rohut, Aruch s. v.-c.

¹²⁴⁾ S. Ritus 197.

¹²⁵⁾ II. Sam. 6, 16.

¹²⁶⁾ hierin liegt also ein neues Zeugniß, bag ein Targum Jerusichalmi zu Samuel vorhanden gewesen; vgl. Zung G. B. S. 77.

Dieselbe Erklärung sindet sich auch in H.3, M. und R., jedoch mehr oder weniger geklirzt oder verstümmelt. In Anbetracht ihrer Bichtigkeit sei hier noch die Stelle aus R. 318b mitgetheilt:

הלוי זצ"ל שתף בכל משמר כלומר רכ' ש"ע על מה אין אתה מחזיר שכינתך אלינו וא"ח מפני שאין בידינו זכות תורה ומצות שתף בכל משמר ומשמר ¹²⁸ בכנסייתך ותחבר זכותם וקושט מעשיהם ביחד ותמצא כם זכות מצות ותורה מה שאין כן באומ' העולם אמ' לה הק' בתי לו יהי כרבריך הריני חוזר אצליך ווהו אמרתי אעלה (28. 78 b).

נלכה עד כה פתו שמעתי מפי כה אמר אמר שמנדנה נלכה עד כה פתו שמעתי מפי ר' יעקב זצ"ל (¹³⁰) פשמיה בערותיך: ואני הכותב שמעתי מפי ר' יעקב זצ"ל (¹³⁰) פשמיה דקרא ואני והנער נלכה עד כה ¹³¹) כלומר עד שנדע מה יהיה זרעך . בכה שהכטיחני הק' בכה ¹³²) ועתה ציוה לי לשוחטו (**92. 193**b).

Samuel.

מלכותו Dem Dem Des Berjöhnungstages zu ben Borten בקהל ערתי: שמעתי וראתי בשם ר' שמואל מלכותו בקהל ערתי וכבודו היא אמונתי בשנה שעלה משה בשמים שמע מלאכים ערתי וכבודו היא אמונתי בשנה שעלה משה בשמים שמע מלאכים שהיו מקלסים להק' ואומרים בלחש ב"ש"כ"מ וכשירד מן השמים לימד לישראל שיהיו מקלסין קילם זה בלחש כמו ששמע מן המלאכים וזה שהיה הק' משבח את משה לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא *18 כלומר לא כן שום אדם בעולם שיהא נאמן כעבדי משה שאפי כמו ששמע מן המלאכים כך גילה לישראל ולימדן ולא בעניין אחר ועל זה הפיים אומר בקהל ערתי כלומר מלכותו של הק' שהאל אומרים בישראל שממליכין אותו בקול רם שאומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחר וכבודו היא אמונתי כלומר כבודו של הק' שישראל אומרים

במעמם יטידוך המפרש לא עמד על הבירור מהו ימידוך כי אם שבלש' המשנה הוא שער במעמם יטידוך המשנה הוא שעריך. יטידוך פי' כמו שתרג' ודוד מכרכר בכל עוו ודוד $\mathfrak{M}.$ ומתרונו $\mathfrak{M}.$ ימעדני בהא שעריך. יטידוך פי' כמו שתרג' ודוד מכרכר בכל עוו $\mathfrak{M}.$ אמדון $\mathfrak{M}.$ אמדון $\mathfrak{M}.$ אמדון $\mathfrak{M}.$ אמדון פון שרייך. אמדון שרייך.

¹²⁸⁾ Bgl. die Erklärung Raschi's zu dieser Stelle oben S. 181.

¹²⁹⁾ Diefelbe Erklärung enthält in etwas veränderter und gefürzter Fassung auch von Gen Bei der Anführung bes Namens sehlt baselbst von, wie schon Zung Ritus 197 bemerkt.

¹⁸⁰⁾ Diefer Jatob — wohl mit bem Borigen ibentisch — scheint also ein Zeitgenoffe bes Compilators gewesen zu sein; boch kann auch die Bemertung אני הבוחב abgeschrieben sein, s. oben S. 161 Anm. 3.

¹⁸¹⁾ Gen. 22, 5.

¹⁸²⁾ Ben. 15, 5.

¹⁸⁸⁾ Num. 12, 7.

ב'ש"כ"ם היא אותה אמונה שלא מסר משה לישראל אלא כמו ששמע ב'ש"כ"ם היא אותה אמונה שלא מסר משה לישראל אלא כמו ששמע (92. 368 b)

Ratanel, Simcha, Mofe, Schemaja.

וכמלו הפיסות אין אשא ראש או לע ben Worten וכמלו הפיסות בצום המבחר: והקשה רבי' נתנאל אם כן היאך סדרו כל הפייטנים סדר הפייטות הן באמיץ כח הן באתה כוננהה ובאדרת תלבושת לכך הגיה הגירסא 135). ורבי' שמחה הקשה בתור' כהני דאמ' כל עבודת יום הכפורים אינה כשירה אלא בו 196) והא איתמר בפ' שני שעירי שחיטת פרה ופרו כשירין בור 197 ותירץ דווקא עבודה שיש בה כפרה אינה כשירה אלא בו אבל שחיטה דכל השנה כולה לא בעייא כהונה לכך כשירה בור אך תרומת הדשן שעבודת לילה היא ועבודת התמיד היו יכולין להיות בכהן הדיוט לכך יסדו הפייטנים סדר הפייטות.

פי' לרפואה בך פי' הרב :לתרופה מפי' לרפואה בך פי' הרב :לתרופה מפי' לשון מבה (R. 417b).

Fernere Citate von Autoren, wie: Abraham Ibn Esra, David pr PAD, Eleasar b. Jehuda aus Worms (häusig), Jehuda d. Fromme aus Regensburg, Joseph b. David, Joseph aus Orleans, Maimonides, Moses b. Chisdai, Salomo b. Meïr, Salomo Parchon u. A. werden in dem jüngsten Theile des Nürnberger Machsor-Commentars angeführt, d. h. in jenen Stücken, die dem Arugath-Habbosem entstammen und sind aus dem Letztern bereits zusammengestellt worden. 138)

¹⁸⁴⁾ In dem analogen Commentar H.8 2b fehlt das ganze Citat; f. oben Anm. 34.

¹⁸⁶⁾ Agl. Lg. 102 Ann. 1. Ueber die viel umstrittene Frage selbst s. Serachja Halevi und Nachmanides zu Joma Anf., Tosafot Jom Tob zu Joma II, 2 n. A.

¹⁸⁶⁾ Joma 32 b, Horajoth 12 b.

¹⁸⁷⁾ Vgl. jedoch Joma 42 a.

¹⁸⁸⁾ S. oben Anm. 26.

Die Baraita über die vier Söhne.

Ein Beitrag zur Aritit der Mifchnaliteratur. Bon Dr. D. Hoffmann.

Wir verstehen unter "Mischnaliteratur" alle Werke, die aus ber Zeit der Dischna-Lehrer, oder Tannaim, stammen, also sowohl die vollständig erhaltenen Dischna- und Midraschwerte: Mischna, Tosephta, Sifra, Sifré und Mechilta, als auch die gahllosen Baraita's aus ber Zeit ber Tannaim, bie in ben Talmuben und jüngern Midraschim citirt find. Man kann sagen, daß Alles, was diefer Literatur angehört, ber Form nach aus ben Jahren 30 vor bis 250 n. Chr. batirt, wenige Aussprüche ausgenommen, die fich aus noch früherer Zeit erhalten haben. Da die Form erst in der letten Zeit dieser Beriode firirt wurde, fo läßt fich mit Beftimmtheit vorausjegen, daß viele Aussprüche und Lehren von der Zeit ihrer Entstehung bis ju ihrer end= giltigen Fixirung viele Phasen durchgemacht haben. unmöglich irgendwie allgemeine Regeln aufzustellen, in welcher Weise sich diese Wandlungen vollzogen haben. Wichtige geschichtliche Ereignisse und verschiedene Umftande haben auf die Gestaltung mancher Lehren eingewirft: Controversen und Zweifel haben verschiedene Formen erzeugt, während wieder die Barmonistit, welche die Widersprüche auszugleichen suchte, neue Combinationen schuf. Jeder einzelne Fall bedarf einer beson= bern Untersuchung. Es ift nun eine zwar schwierige aber nicht undankbare Aufgabe ber Kritik, nach so vielfachen Umgestaltungen bie ursprüngliche Form wieder herzustellen, die Wandlungen zu erklären, wodurch man nicht allein zum richtigen Berftandniß ber Mischnaliteratur gelangt, sonbern auch Resultate gewinnt, bie für bie Geschichte und Wiffenschaft bes Judenthums von bebeutender Wichtigkeit sein können. Es soll nun hier eine allsemein bekannte, aber noch nicht hinreichend erklärte Baraita, die sich in zwei von einander grundverschiedenen Bersionen erhalten hat, kritisch untersucht werden. Es ist dies die auch in die jüdische Liturgie vom Peßach-Abend aufgenommene Baraita von den vier Söhnen.

An vier Stellen befiehlt die Thora die Söhne über den Auszug aus Egypten zu unterrichten: 1) Erod. 12, 26—27; 2) das. 13, 8; 3) das. 13, 14—15; 4) Deut. 6, 20—25. In Folge dessen lehrt eine Baraita, daß die Borschriften der Thora vier verschieden gearteten Söhnen entsprechen. Diese Baraita ist in zwei verschiedenen Rezensionen überliefert. Die eine ist der Mechilta am Schlusse des Abschnitts Bo, aus der sie mit einigen wohl bedeutungslosen Barianten in die sogenannte "Haggada" vom Pesach-Abend ausgenommen wurde. Die zweite ist im Jeruschalmi Pesachim X, 4. Wir stellen hier beide Rezenssionen neben einander:

Mechilta.

מה העדות החקים והמשפטים נמצאת אומר ארבעה בנים הם אחד חכם, ואחד רשע, ואחד חם, ואחד שאינו יודע לשאול.

חכם מה הוא אומר מה העדות החקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו אף אתה פתח לו בהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

רשע מה הוא אומר מה העבודה הזאת לכם לכם ולא לו ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר אף אתה הקהה את שיניו ואמור לו בעבור זה עשה ה' בצאתי ממצרים לי ולא לך אילו היית שם לא היית נגאל.

תם מה הוא אומר מה זאה

Jeruschalmi.

תני ר' חייה כננד ד' בנים דברה תורה בן חבם, בן רשע, בן שיפש, בן שאינו יודע לשאול. בן חבם מהו אומר מה העדות והחקים והמשפשים אשר צוה ה' אלהינו איתנו אף אתה אמר לו בחחקיד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.

כן רשע מהו אומר מה העכודה הזאת לכם מה השורח הזה שאתם משריחין עלינו בכל שנה ושנה מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה אמור לו בעבור זה עשה ה' לי לי עשה לאותו האיש לא עשה אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להנאל משם לעולם. מיפש מה אומר מה זאת אף ואמרת אליו כחווק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים. ושאינו יודע לשאול את פתח לו שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא ונומר. את למדו הלכות הפסח שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבור׳ אחרת.

בן שאינו יורע לשאול את פתח לו תחילה.

Der Untersuchung mögen zwei tertfritische Bemertungen vorangeben. Bei ber Frage bes Chacham haben alle zuver= lässigen Texte, auch die alten Begach-Haggada's, 13714; nicht wie im Terte Deut. 6, 20 steht: Man will allgemein baraus schließen, daß der Haggadist im Texte des Bentateuchs ebenfalls welchen hat, welche LA. auch durch die Version ber 70 bestätigt wirb. 1) Auch bei bem Rascha beutet bie Recenfion bes Jeruschalmi auf eine verschiedene LU. im Texte ber h. Schrift hin. Denn während die Mechilta die Bosheit bes Rascha in dem Wörtchen dich (für euch, aber nicht für sich) findet; nimmt ber Jeruschalmi blos an dem Ausbruck העבודה Anstoß, da er damit zeigt, daß die Gottesgebote ihm zur Laft find. Es scheint also die ursprüngliche Baraita bas Wort Do in Erob. 12, 26 nicht gehabt zu haben, wie auch wirklich bie Uebersepungen ber 70 und ber Beschitto bieses Wort nicht wieber= geben. Daß der Talmud öfters von der LA. der Massora abweicht, haben bereits R. Juda Minz (Rejpp. 8) R. Jesaja Berlin (מאה שבערכיז) und R. Afiba Eger (הגהות) zum Tr. Sabbat 55 b) ausführlich nachgewiesen.

Iedenfalls zeigen die beiden Recensionen unserer Baraita Berschiedenheiten, die uns zum Nachdenken auffordern. Außer der bereits erwähnten Berschiedenheit beim wird auch in der Wechilta der dritte Sohn Do genannt, während er im Jeruschalmi

¹⁾ Roch eine andere Stelle als Peßach-Haggada zeigt eine von der Massor abweichende LA. im Texte des Pentateuchs. Nach dem Stücke der Haggada, welches mit עברים היינו beginnt, scheint im Deut. 6, 21 am Schluß des Verses ביר חוקה ובורוע נכויה gestanden zu haben. Nach dieser LA. übersetzen auch die 70, während nach der Massora חומר ובורוע נכויה nicht steht.

Die Antwort אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, bie nach ber Mechilta dem □□□ und nach dem Jeruschalmi dem wow gegeben werben foll, ift unverftandlich. Bon allen hierzu gegebenen Erklärungen verdient nur die des Abarbanel Erwähnung, wonach gelehrt wird, man folle bem Sohne alle Halachot vom Befach b. h. den Mischna-Tractat Besachim vortragen bis zur letten Mijdna, welde mit יובר הפסח וכו' beginnt. Allein feine Lesart bestätigt biese Erklärung. Das entscheidenbe Wörtchen ער fteht nirgends vor אין מפטירן; und es müßte ein besonderer Rufall fein, daß alle Abschreiber gerade biefes zum Berftandniß bes Sates unentbehrliche Bortchen aus Berfeben weggelaffen hätten. Wir haben einmal versucht (in ber "Israel. Monatsfchrift", Beil. zur jub. Preffe 1884 G. 13) ben Sat als ein Citat aus der Tosefta Ende Besachim zu nehmen, wo sich an biefen Sat die Lehre anschließt: ...חייב ארם לעסוק בהלכות הפסח... בינו לבין בנו ובו'. Die Baraita würde bemnach vorschreiben, man folle den Sohn belehren, wie dies die Halachot von Befach vorsdyreiben (ואף אתה אמור לו כהלכות הפסח וכו') in ber Saladja, bie mit אין מפשירין וכו' beginnt. Allein abgesehen davon, daß biefe Ertärung nur nach ber LA. ber Begach-Hagaba, nicht aber nach Mech, und Jerusch, ohne Awang durchgeht, so sieht man auch feinen triftigen Grund bafür, warum, wenn icon bie Baraita für die Verpflichtung, den Sohn in den Begach-Halachot zu unterweisen, eine Belegstelle für nöthig erachtet, nicht birect bie Stelle 'וחייב ארם לעסוק וכו' citirt wirb.

Mag man nun die Antwort '171 pro wie immer erklären, eines wird man zugeben muffen, nämlich, daß diese Antwort derjenigen Antwort in der Thora entspricht, die mit

'un nod non nown beginnt (Exob. 12, 27). Denn so wie alle Antworten in der Baraita aus der Schrift hergenommen sind, so wird man diese ebenfalls in der Schrift suchen müssen. Reine entsprechende Stelle der Schrift besaßt sich aber mit dem Besach-Opfer außer der eben erwähnten (Nn nod non); somit muß die vorliegende Antwort den Bers non nod non wiederzgeben.

Wenn nun aber nach ben ben vier Sohnen in ben Mund gelegten Fragen Grod. 12, 26 f. vom שאינו baj. 13, 8 vom שאינו יודע לשאול, baj. 13, 14f. vom חם ober שיפש unb enblich Deut. 6, 20-25 vom DOA spricht, warum, fragt man höchst erftaunt, werben bie Antworten nicht ebenfalls ben Schriftstellen entsprechend gegeben? Der DDA erhält nach Wech, eine Antwort, bie beim yw fteht, nach Jerusch. eine solche, welche die Thora beim on ober wer vorgeschrieben hat. Der over erhält bie beim שאינו יודע לשאול verzeichnete Antwort. Der הם ober empfängt zwar in der Mech. die richtige Antwort; Jerusch. aber läßt bas beim vw Berzeichnete ihm als Antwort geben. Einzia und allein beim שאינו יורע לשאול ftimmt die Baraita in beiben Recenfionen mit ber Schrift überein. Woher stammen biese Abweichungen von ber Schrift? Man wird antworten. bie Erwiederungen, welche in ber Schrift verzeichnet find, paften ben Weisen nicht für bie Charattere, benen man bie Fragen augetheilt hat. Allein wieso paßt die Antw. in Deut. 6, 21 ff. nicht für ben Chacham? Und ware es benn fo schwer gewesen, bie Antwort 'un non ich gu beuten, daß sie für ben run קפףמאל hätte, א. שני שני אלר (ולא לכופרים בר׳ כמו שני א. פסח הוא לד׳ (ולא לכופרים בר׳ כל בן נכר לא יאכל בו) אשר פסח על בתי בני ישראל (ולא על בתי הרשעים . . . ואת בתינו הציל (ולא בתי הרשעים אילו היה שם לא היה ניצל).

Eine genaus Betrachtung der Bezeichnungen der vier Söhne in den beiden Recensionen wird uns sofort belehren, daß die Baraita von den vier Söhnen nicht aus einem Gusse ist, sondern als Composition verschiedener Aussprüche betrachtet werden muß. Der Jerusch, hat: מאפיש, מופש, מופש, אמייל, אונה שאייל und שאייל שאייל und שאייל שאייל שאייל שול ist indifferent, weder

noch wow, kann also als in der Mitte zwischen ben beiden Gegenfähen stehend bezeichnet werden. Der pur aber paft feineswegs in biefe Reihe, er konnte ein DOM ober wow fein Die Benennung רשע bezieht fich auf den Charafter des Sohnes. mährend Don und wow die Kähigkeiten und Anlagen bezeichnen. Die Mech, hat wieder שאי"ל, חבם, רשע, חבה. Sier find wieder und an Gegenfäte, wie sie auch in Job 9, 22 neben einander gestellt sind. Dagegen passen pon und 'www wieder nicht zu diesen, bei benen nicht die Anlagen sondern die moralischen Charaftere in Betracht gezogen werben. Fligen wir noch hingu, daß im Abschnitt &3, wo die Begach=Gesete steben, nur von brei Sohnen gesprochen wird, und bag die Stelle im Deuteronomium, wo im Allgemeinen von sämmtlichen Thoragesetzen bie Rebe ift, eigentlich nicht hieher gehört, fo wird man fofort auf ben Gedanken geführt, daß bie älteften und ursprünglichen Aussprüche ber Weisen nur von brei Sohnen bandelten.

Bon den drei Söhnen, welche im Abschnitt Ka erwähnt sind, war es den Meisten entschieden, daß der zweite (Erodus 13, 8), bei welchem bloß eine Antwort, aber teine Frage steht, ein solcher ist der noch nicht zu fragen versteht (שאינו יורע לשאול). Ueber die andern beiden Söhne war man verschiedener Ansicht. Man glaubte, in den beiden Fragen sei ein verschiedener Grad der Beanlagung zu sinden. Doch war man darüber nicht einig welche Stelle vom weisen Sohne (חבם) und welche vom desschiedener (שיפש) spricht. Ueber die Stelle in Erod. 12, 26 besindet sich in der That eine dießbezügliche Controverse in der Mechilta zur Stelle (Ed. Weiß p. 17a): המורה בניכם, בשורה רעה נחבשרו ישראל באוחה שעה שחוף החורה בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובני בנים ובנים ובנים ובני בנים ובנים ובנים ובני בנים ובני בנים ובנים ובנ

Man sieht hier, daß die Frage הוארה הואר versschieden gedeutet wurde. Die Einen faßten die Frage buchstäblich, wonach der Sohn vollständig unwissend ist, selbst die wichtigsten Gesehe nicht kennt und beim Anblick des Peßach=Gottesdienst verwundert ausruft: "Was ist dies für ein Dienst!" Dieser

Unwiffende muß erst darüber belehrt werden, daß bies ein Befach-Opfer sei (ובח פסח הוא). Dies reflectirt eine Zeit wie bie Reit bes Josia, wo Frael nach langer Unterbrechung sich in Serusalem zur Befach-Feier versammelte. Es war bamals in ber That נשחכחה חורה מישראל, und folde Fragen moditen bamals nicht felten gestellt worden sein. Daber mag man auch spater biefe Frage als bie eines Sohnes von beschränktem Berftande (VDV) bezeichnet haben. Dagegen erklärte man die Frage in Erob. 13, 14 als die eines befähigten Kindes (DDI); benn bort ift, wie die Antwort zeigt, nach bem Grunde bes Gottesgebotes die Frage. "Was bebeutet dies?" fragt der wißbegie= rige Rnabe nicht nur bei bem vorliegenden, sondern bei jedem Gottesgebote. Die Frage "IN ?" hielt man für ibentisch mit ber Frage מה העדות והחקים והמשפשים in Deut. 6. 20: nur bag bort bie Frage fich auf alle Gebote, bier aber nur auf ein einzelnes Gebot bezieht. Rur Ibentificirung dieser beiden Fragen mochte man auch burch ben gleichen Wortlaut bes Gin-Leitung@fage@ (וכי ישאלך בנך מחר לאמר) bemogen morben fein, ber vielleicht zur Vergleichung vermittels der Wort-Analogie (מיירה שוה) geführt hatte. Für diesen Borgang spricht auch ber Umftand, daß in der Mechilta bei Erod. 13, 14 ohne Weiteres bie Stelle Deut. 6, 20 ff. citirt und gebeutet wird, als wenn bie beiben Stellen zusammengehörten. — Dies war bie eine Ansicht.

Andere jedoch haben, wie die Spätern, in der unbestimmten Frage מה אם פות פות Beichen der Beschränktheit erblickt, während man die Frage אמה העבודה העבודה, die den Gegenstand deutlich nennt und ihn als עבודה (Gottesdienst) bezeichnet, dem befäshigten Kinde zuschrieb. Dabei mochte man vielleicht hinzugefügt haben, daß letztere Frage sich auch auf alle Einzelnheiten des Gottesdienstes erstreckt, über welche das Kind aussührliche Beslehrung fordert.

Diese beiben Deutungen der Schriftverse, die ursprünglich nur als Midrasch existirten, hatten später auch zweierlei Halachot für die Praxis hervorgebracht. Denn ohne Zweisel hat man am Besachabende diese Thora-Gebote auch praktisch bethätigt. Die alte Mischna (vgl. "bie erfte Mischna" S. 16) in Bekachim 116 a ebenso wie bie bort citirte Baraita fennen gwar mur zweierlei Söhne, den DIA, der zu fragen versteht, und den DNA יורע לשאול. ben der Bater von selbst unterrichten soll (veral. Jerusch, bas.) Sowohl in Bezug auf die Fragen als in Bezug auf die Antwort befolgt die Mischna nicht buchstäblich bas Thora-Gebot, sondern gibt nur allgemeine Borschriften. Das Rind frägt über nos, aus und arie (vgl. "Jfrael. Monatssch. 1886 פ. 13); bie Untw. erfolgt לפי דעתו של בן. Allein es ift faum ju bezweifeln, baß es auch Halachot gegeben hat, welche bie Borichriften der Thora betreffs der verschiedenen Sohne buchftäblich ausgeführt miffen wollten, daß bemnach die Lehre über bie verschiedenen Sohne nicht blos als ein Midrasch b. h. als Schrifteregese, sondern auch als Salacha d. h. als prattifc zu bethätigendes Religionsgebot existirt hat, wonach jedes Rind ie nach seiner Anlage und Befähigung, eine Frage stellen und darauf die entsprechende Antwort ertheilt werden sollte. Frage mochte ben Rindern eingeübt worden sein, wie jest bas מה נשתנה Stild

Bei ber Umwandlung der beiden oben erwähnten Schriftsbeutungen (Midraschim) in Halachot wurden, besonders nach der Zerstörung des Tempels, einige Modificationen vorgenommen, und zwar:

- 1) Rachdem die עכורה עכורה (ber Tempeldienst) nicht existirte, wurde die Frage הואת העבורה הואת geändert. Sollte diese Frage vom טיפש gesprochen werden, so hatte man einsach העבורה weggelassen, und die Frage lautete מה אמר. Rach, der Deutung, welche diese Frage dem העבורה dutheilte, setzte man dafür die Frage von Deuteronomium 6, 20, wo statt עבורה andere Gebote genannt sind.
- 2) Anftatt der Antwort הוא וכה פסח וכה אם hat man nach dem Aufhören des Beßach-Opfers eine Belehrung in den Halachot von Pesach, die noch zur Zeit in gewisser Beziehung Geltung hatten, eingeführt. Als Muster wurde die Halacha אין מפטירן

אחר הפסח אפיקומן angegeben 1), die noch heute in Bezug auf giltig ist (vgl. Pefachim 119 b).

3) Anstatt der Frage מה ואח (Exod. 13, 14) wurde von denjenigen, die sie dem שם Jutheilten, die mit ihr (vermittels der מירה שוה) für identisch gehaltene Frage von Deut. 6, 20 gesetzt. Die beiden Midraschim hatten demnach in Halachot umgewandelt²) folgenden Wortsaut:

Halacha 1.

כן חכם אומר מה העדות והחקי והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו, ואף אחה למדו הלכות הפסח (אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן).

בן פיפש אומר מה זאת ואמרת אליו בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עברים וגו'.

בן שאינו יודע לשאול את פתח לו שנא' והגרת לכנך ביום ההוא וגו'.

Halacha 2.

בן שיפש אומר מה (העבודה ה)זאת, אף את למדו הלכות הפסח (אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן). בן חכם אומר מה העדות והחקי' והמשפטים אשר צוה 'ה' אלהינו אותנו אף אתה אמור לו בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים ונו'.

בן שאינו יודע לשאול את פתח לו שנא' והגדת לבנך ביום ההוא וגומר.

Wird in den beiden oben angeführten Recensionen der Sat vom pweinstweilen gestrichen, so sieht man sosort, daß Hal. 1. von der Mechilta und Halacha 2. vom Jeruschalmi recipirt ist. Ursprünglich war auch in beiden Recensionen nur von drei Söhnen die Rede, die sich nach ihren Fähigkeiten von einander unterscheiden. Woher stammt aber der Sat vom pwe? Aus einem andern Midrasch, der die Schriftstellen anders deutete.

In Exob. 13, 8 ift ber Sat in in in chr schwierig. Die gewöhnliche Erklärung ber Alten, die auch im Targum Jonathan und in ber ersten Auslegung ber Mechilta ausgesprochen wird, bezog das Wörtchen in auf die am Pefachabend

¹⁾ Bielleicht wurde in ber ursprünglichen Halacha nur allgemein: Die Halacha '121 pu stand neben bieser Halacha von ben brei Söhnen (unsere Tosefta hat eine ähnliche Zusammenstellung). Die spätern Halacha-Lehrer nahmen bann biese baneben stehende Halacha als Beispiel auf.

²⁾ Bgl. die erste Mischna S. 7.

zu übenden Gebote מרור, מצה und ססח, wonach ber Sat ben Sinn hat: Diefer Gebote wegen (weil ich biefe Gebote erfüllte, ober damit ich diese Gebote erfüllen soll) hat ber Ewige mir (Wunder) gethan, als ich aus Migrajim zog. Gine zweite Auslegung in ber Mechilta faßt aber ben Bers gang anders auf. Inbem hier bem Sohne gesagt wird 'd' (Gott hat mir gethan), ber Sohn also von ber Unabe Gottes ausgeschloffen wird, während weiter in B. 13 הוציאנו (Gott hat uns befreit) geantwortet wirb, jog man baraus ben Schluß, daß weiter unten zu einem frommen Kinde (DD), hier aber zu einem ungerathenen bojen Sohne (yun) gesprochen wird. Der Fragende braucht nicht gerabe ber Sohn zu fein, es konnte auch ein Schuler fein, ber selbst ungläubig ist und durch spöttische Fragen den Lehrer in Berlegenheit zu bringen fucht. Solchem frechen Unglauben foll man auch mit Stachelworten begegnen, indem man ben Bofen aus der Gesammtheit ausschließt und ihm erklärt, daß er an Israels Seile feinen Antheil hat. Exob. 13, 8 fest nun eine berartige boswillige Frage voraus, und bie Schrift befiehlt: חוברת הרוא לאמר בעבור זה "Sage Deinem Sohne an jenem" Tage,' indem Du um beffentwegen (biefer Bosheit wegen) 1) zu gu ihm sprichst", עשה ה' לי וני "für mich hat Gott gewirkt, als ich aus Migrajim gog" (und nicht für bich).

Da aber in der Thora die Frage des Sohnes vor dieser Ansprache nicht mitgetheilt wird, so bezog man dieselbe auf die Frage in 12, 26, wozu man sich umsomehr berechtigt glaubte, als sowohl hier (13, 5) als auch oben (12, 25) der Act "עבורה שוה" genannt wird, was zur Bergleichung wegen der Wortanaslogie (גוירה שוה) Beranlassung gab. Der Bösewicht fragt also spottend: מה העבורה הואת מה העבורה הואת לבם "wozu diese Mühe und Arbeit jedes Fahr?!" Einige hatten wohl auch die LA. der Massora der Uebung der Gebote ausschließt. Auf diese böswillige Frage paßt die Antwort in 13, 8. Dagegen hielt man 12, 27 nicht

¹⁾ in rhap tann hiernach auch zur Ansprache gehören, indem man erklärt: Sage Deinem Sohne an jenem Tage sprechend: Wegen bieses (bieser Bosheit) [sage ich bir]: Mir hat Gott gethan u. s. w.

als eine an den Sohn gerichtete Ansprache, da dort nicht ikunchen sprechet zu ihm) befohlen wird. Bielmehr soll man durch jene Rede nur sich selbst und den gläubigen Gliedern der Familie über den gottesdienstlichen Act Auftlärung geben und den spötztischen Worten des Bösen gegenüber seinen eigenen unerschütterslichen Glauben zum Ausdruck bringen.

Bum Beweise, baß bie Medilta in ber That Grob. 13, 8 in obiger Beise aufgefaßt hat, sehen wir beren Borte (ed. Beiß בעבור זה למה נאמר לפי שהוא אומר מה העבורה בל המל ולפי בעבור זה לכם אלא זה בן רשע הוא שהוציא את עצמו מן הכלל ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה הוציאהו מן הכלל בעבור זה שהוציא את עצמר מן הכלל אלו לי בצאחי ממצרים לי ולא לך ולפי שהוצאת את עצמר מן הכלל אלו היית שם לא היית נגאל.

Es ist tlar, daß diese Mechilta davon nichts wissen will, daß Erod. 13, 8 von einem שאינו יודע לשאול spricht. Dieser Tanna mochte wohl der Ansicht sein, daß man ein Kind, daß noch nicht zu fragen versteht, auch nicht zu belehren braucht. Der Bers hat daher nothwendig eine Frage zur Boraussehung. Der Autor dieser Erklärung mag wohl in einer Zeit gelebt haben, wo Absall und Unglaube so häusig vorsamen, daß die Ereignisse des Tages diese Auslegung gewißermassen an die Hand gaben, etwa um die Zeit der habrianischen Verfolgungen, wo es an irwai an irwai gesehlt haben mochte und dieser Midrasch oft praktische Anwendung fand.

Unser Tanna hatte also anstatt ber drei בנים ber älteren Halacha nur zweierlei Söhne am Peßach zu berücksichtigen geslehrt: den שת und den בה. Seine Lehre lautete wohl folgendermaßen:

כנגד שני בנים דברה תורה אחד רשע ואחד תם.
רשע מה הוא אומר מה העבודה הזאת (לכם) מה השורח הזה
שאתם משריחין עלינו בכל שנה (לכם ולא לו) ולפי שהוציא את
עצמו מן הכלל וכפר בעיקר אף אתה הוציאהו מן הכלל (הקהה את
שיניו) ואמר לו בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים לי ולא לך
אילו היית שם לא היית נגאל.

תם מה הוא אומר מה זאת ואמרת אליו בחחק יד התיאנו ונו'. Die spätern Halacha-Sammler haben nun biesen Ausspruch mit den oben erwähnten Halachot vereinigt. 1) Diese zwei Söhne hätten eigentlich, mit den drei Söhnen der Halacha vereinigt, eine Baraita über fünf Söhne gebildet. Allein da hier die Frage des die mit der Frage des die in der Halacha identisch ist und es auch mit Noth anging, die als "einfältig" zu sassen und mit Woth anging, die als "einfältig" zu sassen und mit word zu identisiciren, so ließen Wanche den die ganz weg, während Einige einsach in der Halacha word in die die der die der Mechalacha word in den der den Recensionen: der der Mechilta und der des Jeruschalmi. So erklärt sich auch die Baraita von den der des Jeruschalmi. So erklärt sich auch die Barainte die anstatt word in der Peßach-Haggada und in den Druckausgaden der Mechilta. Die vielen Räthsel, denen wir in dieser Baraita begegnen, sinden bei Erfenntniß ihres Ursprungs eine vollständig befriedigende Lösung.

Rezenfion.*)

Kroner, Th. Festschrift zur Einweihung der neuen Synagoge in Erfurt am 4. September 1884. (Enthält: Die Geschichte der Juden in Erfurt.) Erfurt 1884. Druck von Koenig. (52 S. Imp. 8).

Berfasser versetzt uns in die wehe= und leidvolle Zeit des Mittelalters, die, wie oft, so auch in der damals berühmten jüdischen Gemeinde Erfurts das geistige Schaffen und die werfthätige Liebe nicht stören konnte. Es werden in dieser Festschrift, welche auf Bunsch der Gemeinde-Collegien versaßt worden ift, geboten: 1) eine kurze und gedrängte Angabe der hervorragenden,

¹⁾ Der erste Autor bieser Combination kann ganz wohl gewußt haben, daß diese beiben Baraitot in Bezug auf die Auslegung der Schrift mit einander controversiren. Aber für die Praxis war die Bereinigung nicht schwer. Die Mechilta konnte somit sagen: ארבעה בנים הם debst das ארבעה בנים של des Jeruschalmi ist nicht unrichtig, wenn man das מור gesegliche Praxis und die mündliche Lehre bezieht.

^{*} Bgl. Magazin v. J. S. 59.

geschichtlich bebeutungsvollsten Zeiten und Männer; 2) einige Urkunden und 3) eine bereits anderweitig veröffentlichte Sammlung von Grabschristen. Hierzu sind außer gedruckten Quellen auch bisher ungedruckte Notizen, Urkunden und Zinsregister im Archive zu Ersurt zur Benutzung gelangt. Das mitgetheilte Material hat besondere geschichtliche Bedeutung, die in einer größeren, umfassenderen Arbeit erst recht hervortreten würde. Was die jüdischen Quellen betrifft, so mögen hier einige Ersgänzungen resp. Berichtigungen folgen.

In der Sachsen-Chronit v. J. 1368 wird die Stadt Crsurt mit "Efferde" benannt; vielleicht ist es das einzige Mal, daß diese Bezeichnung vortommt. Aber in dem Ritualwerke des aus Sachsen stammenden Simson, mit dem Beinamen des aus Sachsen stammenden Simson, mit dem Beinamen der Charles Citat des Abraham Chasan, welcher etwa 1330 schrieb und hierbei sich als aus durch stammend bezeichnet. Rach den Regeln der jüdischen Orthographie, die übrigens damals das y als Ausdruck für E noch nicht gebrauchte und das vorangestellte vielleicht mit Kücksicht auf die beiden Jod als sonstige Abbreviatur sür den Gottesnamen hinzusügte, ist die Schreibung von dem nachgewiesenen Efferde etwas verschieden, doch ist die Identität zweisellos. Wir hätten somit jeht zwei Belege aus dem 14. Jahrhundert sür das Vorsommen eines anderen, allerdings im Klange nahekommenden Ramens sür Ersurt.

Ein anderer Beitrag läßt sich aus einem Sendschreiben gewinnen, welches dem Ansang des 15. Jahrhunderts angehört und von dem Rabbiner Lipman Mühlhausen, dem bestannten Bersasser des nacht aus an alle jüdische Gemeinden Deutschlands gerichtet ist. Der interessante Brief ist von mir aus einer Handschrift in der hebr. Zeitschrift Libanon, Jahrgang VI., S. 278 ff. veröffentlicht worden. Aus demselben geht hervor, daß Lipman Mühlhausen damals als Rabbiner in Ersurt fungirte und ihm als Collegen die Gelehrten Abraham, Friedel und Mose b. Zadot zur Seite standen. Ferner geht aus dem Rundschreiben hervor, daß man zur Zeit und noch früher in allen jüdischen Gemeinden Deutschlands die die

von einem christlichen Arbeiter aus Erfurt bezog. Da fing Salin Cohn dort an, die Herstellung dieses Blashorns zu erlernen, und entdeckte hierbei, daß der christliche Arbeiter bisher Bockshörner — und nicht der der der hierzu verwendet hatte. Es wurde daher allen Gemeinden kundgegeben, daß von jett an, durch den genannten Cohn, ferner durch Gottlieb Gans und noch andere Juden, welche sich fortan mit der Herstellung von Blashörnern zum Gebrauch am Neujahrsfeste beschäftigten, nur ritualmäßig geeignetes Material zur Verwendung gelangen werde. —

Die Untersuchung in Betreff bes Verfassers bes Agadas Werkes, ber auch in Erfurt lebte (S. 15, Note 2), dürfte burch die ergänzenden Nachweisungen bei Horovitz, Frankfurter Rabbinen I., S. 9—10 zu näherem Abschlusse geführt werden.

Der S. 16 erwähnte Märtyrer Samuel Chasan wird bei Zunz, Literaturgeschichte S. 465, auch mit dem Ramen Samuel Dewlin nachgewiesen. Von ihm heißt es in Cod. Hamburg Nr. 152 ארפורט בארפורט אין הנהרג על קרוש השם בארפורט אר הדוון הנהרג על קרוש השם בארפורט אר שמואל הוון הנהרג על קרוש השם אר מארפורט אר שמואל האון בעל מארפורט און. לפונה שנות בארפונים און לפונה בארפונים בארפונים בארפונים און לפונה בארפונים ב

Berliner.

כמו שאומר את הצריק ואת הרשע ישפוט האלהי' [כי עת לכל הפץ] שישפוט האלהים על 1) המעשה שנעשה שם כשם שבא עת 2) שגלו הצריקים משם על שחטאו במקצת כל שכן שסופך שתראה עת שייאברו רשעים משם על שחטאו הרבה⁸): .18 [אמרתי אני כלבי על דברת בני האדם לברם האלהים] על דבר מקצת עון שעשו ראה הקב"ה לבוחרם שיחריבום וישבו במקומם 4) [ולראות שהם בהמה המה להם] פת' ועוד שיהו 5) רואים בני אדם ויכירו שאפילו במעשה שלהם הם כבהמה תוהים כשרואים שהרשע מכתיר את הצדיק יאינו על חנם. ירמיה 6) אמר צדיק אתה י"י כי אריב אליך אך משפטים אדבר אתך מדוע דרך רשעים צלחה וכן חבקוק?) מתרעם על כן תפוג תורה ולא יצא לנצח משפט כי רשע מכתיר את הצריק על כן יצא משפט מעוקל וסוף הקב"ה מראה לו שעל חנם צועק 8). ד"א [ולראות שהם בהמה המה להם] לפיכך עשה הקב"ה דבר זה שאילו עוברים ובאים 9) אחירים ויושבין תחתיהן אע"פ שהם רשעים מהם 10 כדי שידעו שהם כבהמה אפילו במעשה שלהם. 19. [כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה מקרה (11) אחר להם כמות זה כן מות זה]. 20. [הכל הולך אל מקום אחר] גם האדם גם הבהמה [הכל שבים ¹²) אל העפר]. 21. מי יודע רוח בני האדם העלה היא למעלה] מי יודע רוח בני האדם שהיא עולה למעלה מה נעשה ממנה שאינה חוורת עוד בין

^{1) \$. 45 49.}

²⁾ ק. אם שבא fehlt.

^{*)} Aehnliche Gebantenentwidelung bei RSBM.

⁴⁾ Beil sie (bie Frommen) eine geringe Sunde begingen, gefiel es bem Herrn, sie (bie Frevler) zu mahlen. — Der nicht ausbrudlich bezeichnete Personenwechsel, ben ber Sinn erfordert, ist auffallenb.

⁵) אָר שיהיו .5.

⁶⁾ Jerem. 12, 1.

⁷⁾ Habatut 1, 4.

⁸⁾ Die ganze Erklärung biefes schwierigen Berfes ift äußerst gezwungen, weil in benselben brei verschiebene Personen eingeführt sinb: "Gerechte" = בני אדם "Brevler" = Suffix in אברם und "Mensichen" als Subject zu לראות Einfach und flar ift MSBM. 3. St.

⁹⁾ H. באים אלו שחריהם giebt benfelben Sinn wic Me. 104, wo auch אולי אוני או lefen ift. (שאלי ift Schreibfehler).

¹⁰⁾ fehlt bei H.

¹¹⁾ Tegt anpo

¹²⁾ Text 20.

הקב"ה שמה שזה עמג אחרים איכלים כרי שיהיו הבריות יריאים מלפניו שישימו ללבם לאמר הלא מעט ימיי אם אינו 1) מחלק היום מנכסיי לעניים וקונה מהם חיי עולם הכא מחר הוא מח2) ואחרים אוכלים אותם אבל אילו היו מאריכין ימים לא היו משימים לב³) לעשות לו4) טובה. 15. [מה שהיה כבר הוא] פת' את אשר אירע כבר דבר זה ראו עיניך [ואשר להיות כבר היה] פת' ממה שכבר היה אתה יכול ללמד את העתיד להיות ומה היה כבר 5) בכל דורות שעברו ביקש הקב"ה את הנרדפים מיד רודפיהם 6) וכל 7) להבא האלהים יבקש את הנרדף] לפיכך ייוכר⁸) אדם שלא יהא מן הרודפים. 16. [ועוד ראיתי תחת השמש מקום המשפט שמה הרשע] פת' מקום שהיו אנשי משפט ואנשי צדק יושבין כו עברו הן 9) ויושבין כמקומן אנשי רשע וכשראיתי כן .17 [אמרתי כלכי את הצדיק ואת הרשע ישפוט האלהים ראשונים שהיו שם אע"פ שהיו אנשי משפט ואנשי צרק אי איפשר שלא חטאו במיעוט ושפט אותם האהים וגזר עליהם שייפנו משם ויכאו רשעים ויגרשום (11) וישבו (11) במקומם וכן מצינו כשחטאו עשרת השבטים בא סנחריב (12) והגלם משם והושיב שמרונים במקומם, הרי למרת שהקב"ה גובה מן הצריקים מיעוט מעשים רעים 18) וכל שכן שסופך הראה שגם את הרשע ישפוט האהים

¹⁾ Ho. איני. Die LeBart אינו ift ein offenbarer Schreibfehler, wie oben ראני.

²⁾ H. Man. So ift auch oben zu lefen. Es scheint, daß die Textesanderung vom Schreiber aus Euphemismus beabsichtigt ift, ba er nicht sagen wollte man.

³⁾ אָל לב ift beffer.

⁴⁾ it fehlt bei S. und ift gu ftreichen.

⁵⁾ D. היה כבר היה שיהיה כבר bielleicht oben im Dis. 104 vor בו פום erganzen.

⁶⁾ אָס. מעברו יבקש את נרדף . . .

⁷⁾ B. 121, beffer als 521.

⁸⁾ H. יחידר. Die Lesart im Ms. 104 ift jebenfalls unrichtig, da die Schreibung ייברי auf ein Nifal hinweift, was von ייבר hier nicht am Plate wäre. Ließ ייבר ober wie H.

⁹⁾ Sp. שוברים. (M8. 104 beffer).

¹⁰⁾ fehlt bei B.

¹¹⁾ H. Zujak vr.

¹²⁾ Sanherib ift eine Berwechslung für Salmanaffar cfr. 2. Reg. cap. 17.

¹⁸⁾ fehlt bei B.

יפה בעחו] פח' כל דבר שאדם עמל בו בעת שהוא עושה אותו יפה בעיניו לעשותו בשעת שמחה שמחה' בשעת אבלא אבלא [גם את העולם נתן בלבם | פת' לפי העולם שהוא 1) רואה בשעת הרווחה 2 נחן הקב"ה בלב הבריות לשמוח בשעת הרווחה לבנות בית ליטע כרם לשמוח במה שהוא רואה עולם 8) שלשמחה והעלים מהם 4) שאינו מחשב בשעת שמחה מה שיהיה בסוף כמו שמפרש מבלי אשר לא ימצא הארם את המעשה מראש עד סוף [מכלי אשר לא ימצא הארם] מראש המעשה מה יהיה בסופו שאילו ראה מראש מה יהיה בסוף לא שמח 5). 12. וירעתי כי אין טוב בם כי אם לשמוח ולעשות טוב בחייו] פת' בכל העתים הללו האמורים למעלה אין בהם יתרון כי אם מה שהוא שמח בשעה קלה ועושה הנאה לעצמו בחייו. 13. [וגם כל האדם שיאכל ושתה מחת אלהים היא] פת' זה בלבר שהוא אוכל ושותה ורואה טוב בעמלו נתן הקב"ה מכל נכסיו והשאר יאכלוהו אחרים: [מתת אלהים] שנט לי אד דיאן דונים אינינט פלוט. 14. [ידעתי כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהיה לעולם] פת' כי כל מה שהקב"ה עשה שמה 6) שוה עמל אחר 7) אוכל [הוא יהיה לעולם | פת' כך ראני להיות לעולם 8). [עליו אין להוסיף] שמא יאמר לד אדם ברין היה שיאריך אדם ימים עד שיאכל וישתה כל עושרו ולא יאכלו אחרים את יגיעו⁹) לכן נאמר עליו אין להיסיף וממנו אין לגרוע שיתקצרו (10) מידת ימיו החרוצים לו שהרי במיעום ימיו נהנה מיגיעו (11) [והאלהים עשה שייראו מלפניו] פת' ורבר זה שעשה

¹⁾ S. שולם שחוש ftatt mam ביוםי העולם של. Dle. 104 ift flarer.

²⁾ Sinn: "je nachbem die Belt beschaffen ift, die er sieht . . . gab Gott ihm ins Herz, sich im Glud zu freuen." — Das erste מברותר ift wohl besser zu streichen und statt הברותה der Concinnität halber mit H. הארם zu lesen.

³⁾ H. בעולם ift unrichtig. — Die gange Stelle ift fprachlich febr bart.

⁴⁾ ממנו entfprechenb bem מחנו.

 $^{^{5}}$) %, היה שמח לא.

⁶⁾ S. fehlt.

⁷⁾ H. 7mm. H's. Lesart giebt denselben Sinn wie das i. Me. 104 stehende 可如心.

⁸⁾ H. strum sum. So ist auch Md. 104, doch mit der Beisbehaltung bes their (Bibeltert), zu lefen.

^{9) .}B. 122 777.

שתתקצר . 🕉 (10

¹¹⁾ Ø. 1300.

ליהנות מהם אלא לפיכך 1) חביאו הקב"ה לירו שעתיד חקב"ה 2) לתת אותו לטוב לפני האלהים 8):

III.

.1 [לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמש]4) פת' לכל דבר. 2. [עים ללרת] בשעה שנולד בן לאדם הוא שמח ומשמח את אחרים ואילו היה משים אל לבו בשעת משתה ושמחה שבן הנולד לו סופו למיתה לא שמח (עליו אילו היה זוכר שיבוא עתו למוח [עת לטעת] ימנהג בני ארם לשמות בשעת נטיעה ואילו שם אל לבו שיבוא עת לעקור נטיעה זו 6) לא שמח 7) עליה וכן כולם עתים הללו פעמים מכיא דברים שתחילתן שמחה ואחרי כן תונה ואחריתן שמחה 8) יפעמים מביא דברים שתחילתן תוגה ⁹) ואחריתן שמחה ¹⁰) וסוף העניין מפרש שהעלים הקב"ה מבריותיו מבלי אשר לא ימצא האדם את המעשה אשר עשה האלהים מראש ועד סוף שאילו ידע האדם מה שיהיה בסוף לא היה שמח בשעת שמחה ולא היה מצטער בשעת אבלי. 9. [מה יתרון העושה באשר הוא עמל] 11] מסרא זה מוסב על דברים שתחילתן שמחה וסופן תונה וכה פתרונו מאחר שסוף הכל לכלייה והכל למיתה הן עומדין [מה יתרון העושה באשר הוא עמל פת' חמיה אני 12) על מה הם שמחים (18) בומן שהן עמילים בחם הואיל ויורעין שסופן ליבטל אלא זהי הטעם .11 [את הכל עשה

¹⁾ fehlt bei H., ift auch sprachlich etwas schwierig, ba es nur an ber Spize bes Sapes zu stehen pflegt.

לידו להניח ולתת . \$ (2)

⁸⁾ cfr. Raschi und RSBM.

השמים (⁴).

⁵⁾ So. חיה שמח אלי. So lies auch hier.

නි. නපා.

⁷) אָה היה שמח אֹה.

שתחילתו שמחה האחריתו מרה: . & שתחילתן שמחה ואחריתן תונה 8) lies

⁹⁾ **5**. מרה.

¹⁰⁾ H. Busat: חעם להרוג ועת להפוא הרי דבר שתחילתו מרה ואחריתו שמחה אונה אינה בניק Dieser Busat ift, etwa eingeführt burch בניק, zur größeren Klarheit in den Tegt des Ms. 104 aufzunehmen, wobei statt מרה das i. Ms. 104 gewöhnliche אונה אונה אונה אונה

און) Bon HSBM. bezogen auf אייטא נרע ענין לאסוף, bon Rafchi auf ben yraft.

תמהני . § (¹²)

¹⁸⁾ S. amage.

הבאים הכל נשכח] פתר' הנה ימים באים שכבר הכל נשכח שדורות האחרונים ישכחו דורות הראשונים [ואיך ימות החכם עם הכסיל] כאדם שמצטער על דבר לומר איך יתכן דבר זה שימות החכם עם הכסיל לפיכך 17. [שנאתי] אני [את החיים כי רע עלי המעשה 2) כי הכל הבל] 18. [ושנאתי אני את כל עמלי] לפי שסוף 3) [שאניחנו לארם שיהיה אחרי]. 19. [ומי יורע החכם יהיה] ויתקיים 4) בידו [או סכל] ויאבד אותו 5) מתוך סכלותו לפיכך [סבותי אני לייאש את לבי על כל העמל שעמלתי תחת השמש] 20. שלא לשמוח בו 6) לפי שסוף 7) אניחנו לאחרים 8) כמו שמפרש 21. [כי יש אדם שעמלו בחכמה וגו']. 22. [כי מה הווה לאדם בכל עמלו] פת' מה הנאה יש לו לארם בכל עמלו [וברעיון לבו] פת' וכחפצון 9) לבו ורומה שגם זה רעות רוח תאות רוח תאות רוח. שטות 10) שרעיון לשון רצון ולשון תאוה כמו רעיונך על משכבך סליקו 11). .23 [כי כל ימיו מכאובים וגו']. .24 [אין טוב באדם שיאכל ושתה והראה את נפשו טוב בעמלו גם זו ראיתי אני כי מיד האלהים היא] ארם שהראה את נפשו טוב בעמלו אומר אני שמיד אלהים בא לו ממון זה ליהנות ממנו ורוח המקום נוחה הימינו והביא לידו עושר ונכסים ליהנות מהם. 25. [כי מי יאכל ומי יחוש חוץ ממני] פת' מי ראוי ליהנות מנכסיי לבד ממני אני שעמלתי 12) בהם לי ראוי לאוכלם [ומי יחוש] מי ראוי למהר ולאוכלם קודם שיפלו נכסיי ביד אחרים [חוץ ממני] פת' לבד ממני שעמלתי בהם 18). [כי לארם שטוב לפניו נחן חכמה ודעת] לאסוף ממון [ושמחה] 26. ליהנות ממנו ולשמוח בחלקו [ולחוטא נתן עניין לאסוף ולכנוס] ולא

¹⁾ Bon באדם bis לפיכך fehlt bei &.

²⁾ Der Bibeltert ift geffirgt.

⁸⁾ Ş. 1810W.

עמלי .אָ (1

⁵) නි. pan.

⁶⁾ vgl. bagegen Rafchi.

⁷⁾ Sp. 1810w.

⁸⁾ אָרם ארור .ib.

^{9) \$5.} YETTEL.

ישנם רעות דוח הוא האות רוח האות שמות. Hiernach ist Ms. 104 או andern.

¹¹⁾ Dan. 2, 29 vgl. Menachem im Dachberet (ed. Filipowsti) S. 165.

אם עמלתי .B. אם עמלתי.

¹⁸⁾ Dem Sinne nach ebenfo Rafchi, annähernb auch RSBM.

בתחילת המעשה עד שלא אעשנו 1) מה יקראני באחריתו כי מה שיעיל לארם שיעשה בסכלותו דבר שטות ולא חישב עליו קודם שיעשנו ויגוור עליו המלך לעונשו ולאחר²) שקנסוהו באיולתו ⁸) מה מועיל לו שיבוא אחרי המלך להתחנן לו אחרי אשר כבר ענשוהו 4) לפיכך טוב לו שיבין בדבר מראש ל) המעשה ולא יבוא לידי עונש וכן מפרש והולד. 13. [וראיתי אני שיש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החושך] שהחכם 6) חכמתו מאירה לו 7) ומורה אותו דרך שלא יכשל בה כאדם שהולך לאור היום והסכל שאינו מחשב ברבר 8) קורם שיעשה אותו דומה לזה שהולך בחושך ונכשל כמו שמפרש 9) .14. [והחכם עיניו בראשו] פת' החכם חכמתו מאירה לו ומלמרתו מה לעשות כזה שמהלך בדרך (10) לאור היום ועיניו שבראשו מיישרים אותו ללכת בדרך 11) שלא יכשל בו [והכסיל בחושך הולך] רומה לזה שהולך בחושך ואינו יורע ער שנכשל לשעה קלה יאם תאמר לאחר שכל כך 12) היא שבחה של חכמה שמאירה לבעליה אל תנגה עליה לומר שאף החכמה הכל תשובה לדבריר [ידעתי גם אני שמקרה אחר יקרה את כולם] ולפי שמקרה החכם ימקרה הכסיל שניהם הבל 15) כמו שמפרש והולך 15. (14 האמרתי אני בלבי כמקרה הכסיל גם אני יקרני ולמה חכמתי אני אז יתר ודברתי בלבי שגם זה הבל] 16. [כי אין זכרון לחכם מן 15) הכסיל] כאילו אמר החכם והכסיל לשניהם אין זכרון 16) למה [בשכבר הימים

ינד אשר לא עשיתיו .5.

²⁾ S. THE.

על אולתו של (⁸).

⁴⁾ val. Rafchi und RSBM.

בתחלת . 🕉 (5

⁶⁾ S. conn 10.

ים מדתו מה לעשות ותורנו דרך : 5. אנומלמדתו מה לעשות ותורנו דרך.

⁸⁾ אָה. המעשה (ftatt ברבר).

⁹⁾ val. RSBM.

בזה שהוא החלך .(10)

¹¹⁾ א. בדרך ישר.

מאחר שגדול כ"ב . \$ (12).

ים שניהם שוים על כן אמרתי שגם היא הבל beffer toje 20%. 104.

¹⁴⁾ vgl. RSBM. und Rajchi.

¹⁵⁾ py.

¹⁶⁾ vgl. ASBM. Anbers Raschi, ber also faßt: Das Anbenken bes Beisen und bes Thoren ist nicht gleich, das des ersteren ist הליבים, das bes letteren הליבים. Deshalb sagte ich mir: die Resterion, nach dem Tode ist von und boog gleich, ist של Diese Erklärung ist offenbar nicht zutreffend.

ואחותי ביישובו שלעולם כמו שמפרש .4 [בניתי לי בתים נטעתי לי כרמים] 5. [עשיתי לי גנות ופרדסים] גנות גן 1) ירק ופרדסים אילני פירות 6. [עשיתי לי בריכות מים וגו'] 7. [קניתי עבדים ושפחות וגו']. 8. [קניתי 2) לי גם כסף ווהב וסגולת מלכים] דברים חמודים שמלכים 3) ושרי המדינות מסגלים אותם 4) [שרים ושרות] בני אדם היודעים כל כלי שיר [עשיתי לי שרים ושרות] תיקנתי לי זכרים ונקיבות לשורר לפניי ויש מפרשים 5) שרים ושרות מיני כל 6) זמר 7) [שרה ושרות] 8) כמו שרה תיבה ומגרל 9) אישקרנש איויפריטש כלע: 9. | וגדלתי והוספתי מכל שהיה לפני בירושלם אף חכמתי עמדה לי] פת' חכמתי עמדה לי לעזרה בכל אלה לעשותם 10). 10. [וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם] לא מנעתי מהם 11) [לא מנעתי את לבי מכל שמחה כי לבי שמח בכל 12) עמלי יזה היה חלקי מכל עמלי] פת' שמחה ששמחתי בכל עמלי זה בלבד היה חלקי. לאחר 18) השמחה ששמחתי בהם. 11. [פניתי אני] לחשב [בכל מעשים 14) שעשו ידי ובעמל שעמלתי] כדי לעשותו להבא 15 [והנה הכל הבל ורעות רוח ואין יתרון] בכל אשר יעמל אדם [תחת השמש] לפי שהיום עמל בהם ומחר ייפטר ויניחם לאחרים. 12 [יפניתי אני לראות חכמה] פת' מה ישתכר האדם בסופו כשעמל בחכמה ולראות מה יקרהו כשעמל בהוללות וסכלות [כי מה האדם שיבוא אחרי המלך את אשר כבר עשוהו] פת' לכך נתתי את לבי לחשב

¹⁾ H. 11.

²⁾ Im Bibeltegt inois.

⁵⁾ B's. Lefart worten ift unrichtig.

⁴⁾ vgl. Raschi z. St.

⁵⁾ cfr. Hajdi מיני כלי שיר.

⁶⁾ lies 1/2.

כלי ומאר הם . 🕉 (7

⁸⁾ Bu שירה שנה. Erg.; Beich; Talm. babl. Gittin 68 a, wo Raschi erklätt: שירה למרכבת נשים ושרים. Bgl. auch Raschi und RSBM. 3. St. Zahlreiche Erklärungen bes שירה לנווות להוא שנה לנווות להוא שנה לנווות שרה לנוווות שרה לנווות שרה לנוווות שרה לנווות שרה לנוווות של לנווות שרה לנווות של לנ

⁹⁾ Gine im Talm. häufige Zusammenstellung 3. B. Sabb. 120a. Erub. 30b.

¹⁰⁾ Raschi als 4"7 vgl. RSBW.

¹¹⁾ vgl. Raschi.

¹²⁾ Tegt hat 300.

¹⁸⁾ mit wur beginnt Sp. ju B. 10.

¹⁴⁾ Text hat wyb.

¹⁵⁾ D. יבר לעשותו ohne ההבא, bas zu entbehren ift.

ולא לידי חסרון אם כן למה אמרת שראית¹) את כל המעשים שנעשים תחת השמש והנה הכל הבל הרי²) החכמה אם יעמול אדם בה אינה הכל לפיכך הוא אומר אחריו [ידעתי שגם זה הוא רעיון רוח] מלטלינט בל"ע ³). • 18 [כי ברוב חכמה רוב כעס] כיצד אדם כועס 4) מתוך חכמתו מלא ביתו כסף וזהב וכשמחשב מתוך חכמתו ³) שמחר אחרים יורשים את ממונו ואת נכסיו כועס על עצמו שאספו ³) ישונא את כל עמלו שעמל תחת השמש.

II.

1. [אמרתי אני בלבי] וכשלבי אומר לי מאחר שסופך שחעווב לאחרים חיליך לכה ?) [אנסכה בשמחה וראה במוב] מעמל שעמלת [והנה גם הוא הבל]. .2 שהרי [לשחוק אמרתי מהולל] שהרי שמחה שלמשתה אחריתה תונה 8) מהולל אף הוא לשון סכלות כמו ויתהולל בידם 9). .3 [תרתי בלבי למשוך ביין את בשרי] למשוך במשתה היין את בשרי [ולבי נוהג בחכמה ולאחו בסכלות] אחזתי בשתיהם בחכמה ובסכלות [עד אשר אראה אי זה טוב לבני האדם אשר זעשו תחת השמש 10) מספר ימי חייהם] פת'11) לבי אומר לי רצונך לידע בין 21) הפרש בין חכמה לסכלות אחוו בשתיהן ותראה מה יקרך כשתאחוו בסכלות וכן עשיתי נהגתי 18)

 $[\]mathfrak{F}$. ראיתי, אמרתי $\mathfrak{F}$.

²⁾ So. shn.

⁸⁾ fehlt bei H., wie überhaupt alle hier vorkommenden frembs sprachlichen Ausbrücke.

⁴⁾ H. קסיא man könnte hier für סיל פופה באם gleichbebeutend mit אסיא, wenn man sich an H's. Lesart anschließen wollte. Nach H. sautet die Frage nur פינד (—wie kann das im Citat Enthaltene sein?) Doch glebt unser Eegt einen sehr guten Sinn, indem mit אים בינד אדם בועם מתוך חבמתו או מרוך חבמתו אור מתו בועם מתוך חבמתו אורים וועד שמחר אורים וועד מלא ביתו בסף חוב ובשמשב (שימות מוד) שמחר אורים וועד.

⁵⁾ ann ann fehlt berechtigt bei S., ber bafür hat man niew.

⁶⁾ DBDNW D.

⁷⁾ H. hat ben Bufat w.

^{8) \$.} intt.

^{9) 1.} S. 21, 14.

¹⁰⁾ Lies mit bem Bibeltegte pipen.

¹¹⁾ hier beginnt S. ju B. 3. Das Andere fehlt.

¹²⁾ gu ftreichen, bafür mit D. מה הפרש.

הנהגתי .B (¹⁸).

מתי מאנת לענות מפני ותרג' לאיתכנעא 1) לענות בו פת' להכניע בו את בני2) האדם שוה שעשה הקב"ה שכל עמל האדם הבל כדי שיהו הבריות כנועים 8) מפניו. וראיתי את כל המעשים שנעשו תחת השמש והנה הכל הבל ורעות רוח מלטלנט בל"ע"). .15 [מעות לא יוכל לחקון וחסרון לא יוכל להימנות] תחילת דבר 5) הוא ואינו מחובר למעלה וזה פתר' לפי שהסכלות גורם לסכל 6) שעושה דבר מעוות שלא יוכל לתקון אחריו וסכלות גורם לו חסרון שלא יוכל עוד להתעות 7) וכשאני רואה שהסכל עושה דבר שאינו יכול לתקנו 8) למלאותו עוד ראיתי אני ולקחתי מוסר. 16. [ודברתי אני עם לבי לאמר אני הנה הגדלתי והוספתי חכמה על כל אשר היה לפני] מלך [על ירושלם ולבי ראה הרבה חכמה ודעת] פת' ובחרתי אני הרבה חכמה ודעת כמו השמר לך פו תעלה עולותיד בכל מקום אשר תראה (9) שפתר' בכל מקום אשר תבחר אף כאן ולבי ראה הרבה חכמה ודעת פת' כחר הרכה חכמה ודעת 10). 17. [ואתנה לבי לרעת חכמה ודעת הוללות וסכלות] לדעת מה גורם לסכל סכלותו כדי להיזהר שלא נעשה 11) דבר מתוך סכלותו 12) שלא אוכל 18) לתקן ושלא אחסר 14) דבר מתוך איולתי שלא אוכל למלאותו לפיכד בחרתי בחכמה ואתרחק מן הסיכלות ואם תאמר לאחר שכל כד היא שבחה שלחכמה שמשמרת את בעליה שלא יבוא לידי עיוות 15)

^{1) 2.} M. 10, 3.

^{1) 122} fehlt bei H.

⁸⁾ H. Σίεγο Biefe Lefart ift bie richtigere, ba bas Cal von 222 nicht gebräuchlich ift.

⁵⁾ אָה. אבור.

⁶⁾ אָּדם . פֿאָר.

⁷⁾ H. munt wie nothwendig auch hier zu lesen ift.

⁸⁾ ויחסר סונוך שטותו דבר שאינו יכול למלאותו עוד וויחסר סונוך שטותו דבר שאינו יכול למלאותו עוד muß auch i. Mis Umsching bes zweiten Berstheils gelesen werben.

^{9) 5.} Mof. 12, 13.

¹⁰⁾ Bon р эн bis B. 17, fehlt bei S., ift wohl auch Gloffe bes Abschreibers.

סכלות .B. חלב.

יוכל (18) איכל ע.

¹⁴⁾ S. אולה. Die Besart אנשה und מכלותי ober יחוסם ift vorzus ziehen. Bal. nachher אולהי und אולהי אולהי.

¹⁵⁾ H. muy. In Anlehnung an ben Bibeltegt ift mmy richtiger.

חדש [ולא תמלא אוזן משמוע] לפי שכל מה שהוא שומע דומה בעיניו כאילו לא שמע אדם 1) כואת ואינו כן אלא 9. מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש החת השמש]. של כנבר שיאמר] אדם [ראה זה חדש הוא] ואינו כן²) בש[כבר 10. היה לעולמים אשר היה מלפנינו] (אבל לפי שאין זכרון לראשנים דומה בעיניו כאילו הוא דבר חדש כמו שמפרש .11 [אין זכרון לראשנים] לפי שכבר מתו וכשם שדומה בעיניך דבר עולם ⁸) חדש כל מה שאתה רואה לפי שאין אתה זוכר שנות דור ודור 4) כמו כן דור בניך שיעמרו אחריך לא יהיה להם זכרון עם בני בניך 5) שיעמרו אחריהם כמו שמפורש [גם לאחרנים שיהיו לא יהיה להם זכרון וגו'] שדור הולך ודור כא לפיכך אני אומר שהאדם כולו הבל. .12 [אני קהלת הייתי טלך על ישראל בירושלם]. .13 [ונתתי את לבי לדרוש ילתור בחכמה על כל נעשה תחת השמש 6) הוא עיניין רע נתן אהים לבני האדם לענות בו]. 14. [וראיתי") את כל המעשים שנעשו תחת השמש והנה הכל הבל ורעות רוח] שלשה מקראות הללו פתרון אחד הם ⁸) ווה פתרונם ⁹) אל תאמר שוה שאני אומר שכל מה שאדם עמל תחת השמש הכל הוא מפני שהייתי חסר מהם ולא ניסיתי כהם אבל אילו כנסתי כסף וזהב ודברים חמודים לא הייתי מננה עליהם וחושבם הבל 10) אל תאמר כן שהרי אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלם 11) ונתתי את לבי לדרוש ולהור בחכמה על כל אשר נעשה תחת השמש לראות באי זה דבר יעמל אדם תחת השמש שיהא לו ליתרון וראיתי שבכל שיעמול אדם בו עיניין רע הוא שנתן אלהים לכני האדם לענות בו כמו לענות בו 12) כמו עד

^{1) 5.} hat phyp.

אינו בן אלא כבר . 🕉 (²).

³⁾ דבר עולם ist als überflüssig zu streichen.

⁴⁾ Bon במו שמפרש bis ודור fehlt bei S., ber ftatt beffen hat ובמו שמפרש הובר דור הראשונים.

⁵⁾ אָס. בנים.

⁶⁾ lies owen wie im Bibeltert.

⁷⁾ Im Bibeltegt steht ראיתי.

⁸⁾ muß heißen unt.

⁹⁾ Bon who bis annic fehlt bei H.

¹⁰⁾ Sp. ftatt לחשוב עליהם שהם הבל : הבל bis יהבל .

 $[\]mathfrak{H}$ אָנין רען שבכל שינסול בו הארם הוא ענין רע פה' $\mathfrak{H}$ שבכל שינסול בו הארם אנין רע פוני הארם פוני פוני רע. $\mathfrak{D}$

¹²⁾ Roh. 3, 10 (fehlt bei S.)

העולם 1) מאחורי כיפה ולמטה עפיכך עא נראה הלילה²) [סובב אל צפון] בלילה אפי' ביום ארוך אבל מזרח ומערב פעמים מהלכתן ביום ארוך ופעמי מסבכתן בלילה \$) ביום קצר [סובב 4) הולך הרוח] פת' סובל 5) בלילה כוחל מערב 6) וכל כוחל צפון עד שמגיע כשיעלה עמוד השחר לכותל מזרחית [וכל") סביכותיו שב הרוח] פתר' מסבב והולך בלילה עד ששב אל מקומו [שב הרוח] פת' שב אל 8) קרן ווית שלו כמו לפאה האחת 9) שתרגו' לרוחא חרא 10): 7. [כל הנחלים הולכים אל הים] ואם תאמר מאחר שכל הנחלים הולכים אל הים מה זה שאין הים מחמלא וממלא את העולם תשובה לדבריד זה שהים אינו מלא דבר זה גורם [אל מסום שחנחלים הולכים] ממקום מוצא מקודם שיצאו 11) [שם הם שבים ללכת | פת' ללכת אל הים 12) וכן סדר הילוכן לעולם הולכים אל הים וחוזרים חחת הסרסע אל מקודם 18) למדת שאף הנחלים אינם דבר עבר ובטל אלא דבר עומד ואינו הבל. 8. [כל הדברים יגיעים לא יוכל איש לדבר] פת' יש דברים הרכה שאינן בטילין לעולם ואם באתי להזכירן היו מייגעין אותי לפי שהם בלא מספר [ולא יוכל איש לדבר] 14) ולהג הרבה יגיעת בשר 15) הוא זאם באתי להזכירם לא יוכל איש לדבר [לא תשבע עין לראות] לפי שכל מה שהוא רואה דומה בעיניו כאילו

¹⁾ So ift auch bei H. ber offenbar korrumpirte Text zu andern. Bal. übrigens Talm. babl. Erubin Fol. 56a.

בלילה (ließ בלילה.

⁸⁾ fehlt bei S. und an ber angegebenen Talmubftelle.

⁴⁾ Der Bibeltert hat zweimal 2210.

⁵⁾ Schreibfehler für 2210.

⁶⁾ אָָ. מערבי.

⁷⁾ lies n, wie der Bibeltert lautet.

⁸⁾ אי בש fehlt bei &.

^{9) 2.} Mos. 27, 9.

¹⁰⁾ Bur ganzen Stelle vgl. Talm. babli Befachim Fol. 94b.

¹¹⁾ H. hat מאמם האשם הואס: Der Sinn ift offenbar: "an ben Ort, nach bem die Flüsse ziehen, von bem Orte ihres Ausgangs b. h. ihrer Quelle aus — bahin ziehen sie wieder b. h. zum Meer und also ist ihr Beg . . . . " Demgemäß ist folgende Lesung zu empsehlen:

 $^{^{12}}$) ללכת אל הים fehlt bei $\mathfrak{H}$.

¹⁸⁾ B. unipu Mf. 104 lies unipu (ihre Quelle).

יגעים אותי לפי שהם רבים hat &. nur יגעים אותי לפי שהם רבים.

¹⁵⁾ vgl. **R**oh. 12, 12.

עוברים ובטלים דור אחר דור כמו שעכרו דורות הראשוני׳ כן יעכרו דירות הבאים אחריהם לפיכך אני או' על האדם כולו 1) הכל אכל הארץ אינה הבל לפי שהיא לעולם עומרת: 5. [וזרח השמש ובא השמש ואם תאמר גם על השמש אני יכול לומר שהוא הבל שהרי בבוקר זרח במזרח ב) ולערב הוא שוקע אין לומר כן שאם ראיתו שוקע לערב אל מקומו שראיתו אתמול זורח 8) משם תראהו גם חיום וורח שם +) כמו שמפרש [ואל מקומו שואף וזורח 5) הוא שם] שואף אַווַרְדָּר בל"ע ⁶) כמו כעבר ישאף צל ⁷) אף כאן שואף פתר' מצפה מתי תבוא שעתו ויורח 8) במקומו: .6 [הולך אל דרום] ואם תאמר זה שזורח היום לא הוא השמש שזרח אתמול שאם הוא אותו השמש עצמו שורח אתמול ⁹) אי זה הררך נחלק הלילה שלא ¹⁰ . נראה בעולם אלא על כרחך לא הוא זה שוורח היום אותו שזרח אתמול (11) שאותו שזרח אתמול עבר ובטל ולא ישוב עוד וגם (12) על השמש יכול 15) לומר שהוא הבל תשוכה לדכריך מיום שבראו הקב"ה העמידו לעד לעולם חק נתן ולא יעבר ווה שאינו נראה בלילה לפי שהולך אל דרום אפילו ביום קצר וסובב אל צפון כלילה מאחורי כיפה ולמעלה 14) כדברי חכמי ישראל 15) ולדברי חכמי אומות

שכולו . **גַע** (1

^{2) \$.} miss.

⁸⁾ אָ. 'וגו' אתמול ממקום שראיתו זורה אתמול וגו'.

⁴⁾ Bei H. ist ow überstüffig. "Wenn Du sie gestern haft untergeben sehen son ift bas tein Beweis ihrer Bergänglichkeit; benn] von bem Orte, ba bu sie gestern aufgeben sahst, von bort u. s. w." In Ms. 104 ift besser owo zu lesen (st. ow), ebenso vielleicht auch bei Raschi 3. St.: owo mino.

⁵⁾ Text mir.

⁶⁾ fehlt bei H. — Eine Zusammenstellung ber in biesem Commentar vorkommenben frembsprachlichen (frangos.) Worte mit Erklärung s. am Schlusse bes beutschen Theils.

⁷⁾ Siob 7, 2, wo Rara ebenfalls ertl.: מעבר שמצמה.

⁸⁾ H. nun: Statt unpna ift vielleicht besser unpna.

э) S. fehlt von Dur bis эприя.

¹⁰⁾ ק. הלך און נחלם Statt הלך בלילה שאינו: 3u lefen.

¹¹⁾ S. fehlt אותו שורח אתמול was leicht zu entbehren ift.

¹²⁾ אב גם . 5. m.

יבול אני mit D. gu lefen יבול אני.

מאחרי כיפה למעלה . 🗗 (14

 $^{{\}mathfrak S}$. הכמים.

1. [דברי קהלת כן דוד מלך כירושלם] על שם שקיבץ את החכמה נקרא קהלת. וכן מצינו שהינחו 1) חכמים שם שקראוהו אביו ואמו וקורין אותו על שם אומנותו שכן הוא דורש בפסיקת' 2) שאלו לתורה כשהוא רוצה לומר שאלו למשה הוא אומר שאלו לתורה 3) וכשהוא רוצה לומר שאלו ליחוקאל הוא אומר שאלו לנבואה וכשהוא רוצה לומר שאלו לשלמה הוא אומר שאלו לחכמה. וכן מצינו ביחוקאל כשהוא מדבר לחירם מלך צר הוא קורהו כרוב וכן מצינו ביחוקאל כשהוא מדבר לחירם מלך צר הוא קורהו כרוב דכת' 4) את כרוב ממשח הסוכך, מדמהו לעוף שפורש כנפיו ומסכך תחתיו את הכל על שם מלכותו, אף כאן קהלת על שם שקיהל את החכמה: 5). [הבל הכלים אמר קהלת] פתרונו כך אמר קהלת אי זהו דבר שהוא הכל מכל הבלים לפי שיש דברים הרבה שעומרים לעולם 6) אכל אי זהו 7) דבר שכולו הבל זה האדם כמו שמפרש: מרון שיעמל בעולם 9) היום יעמול עליו ומחר מת 10) ומניחו לאחרים כמו שמפרש במרון שיעמל בעולם 9) היום יעמול עליו ומחר מת 10) ומניחו לאחרים כמו שמפרש 1. [דור הולך ודור בא והארץ לעולם עמדת] פת' כל הדורות

¹⁾ Offenbarer Schreibfehler für munw.

²⁾ Siehe: Befitta ed. Buber Lyd 1868 G. 158 b.

⁸⁾ הוא אומר שאלו לתורה fehlt bei &.

⁴⁾ Gzechiel 28, 14.

⁵⁾ Lettere Erklarung ebenso bei Raschi und RSBM. bie noch barauf hinweisen, bag Salomo Spr. 30, 1 מפני שאנר חבמת.

⁶⁾ Rara meint, es giebt Dinge auf Erben, die obwohl fie הבל find ober boch wenigstens ju fein scheinen, trogbem שימרים לעולם "ewigen Bestand haben"; gang הבל ift nur ber Mensch.

⁷) אָ. יש (ftatt אי והו).

⁹⁾ Ş. nın.

ימות . \$ (10)

Der Kommentar bes R. Josef Kara zu Kohelet ist bis Kap. IV. Bers 11 gebruckt nach einem Pentateuchmanuskript ber Gemeinde Eger, das auf der Universitätsbibliothek zu Prag sich befindet, bei Hübsch (H), die fünf Megillot nebst dem sprischen Targum u. s. w. Prag 1866. Selbstverlag. (cfr. das. Ginleitung S. XII. und Geiger, jüdische Zeitschr. VI. S. 201 ss.)

Der Kommentar bes A. Samuel ben Meir (ASBU.) aus cod. 32 ber Hamburger Stadtbibliothek ist gebruckt bei Jellinek, Kommentar zu Kohelet und dem Hohen Lied; Leipzig 1855. (Bgl. übrigens Rosin, ASBM. als Schrist=erklärer S. 19 und Porges, in Frankel's Mtschr. 1883. S. 167.)

נכחב אוח באוח בלי חוספות וגרעון מהכ"י ואך סימני הפרשיות והפסוקים נוספו עליו:

פירוש קהלת לר׳ יוסף קרא

העתקתיו מכתב יד הנמצא בבית המדרש אשר נתיסד בברעסלויא ע"י המנוח ר' יונה תאומים פרענקעל: In meinem Berlage erschien:

Berliner, A. Die Schriften des Dr. M. Steinschneider zu seinem 70. Geburtstage zusammengest. Berlin 1886. Preis Mark 1,50.

In unferem Berlage erichien:

- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8°. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4¹/₂ Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 3.

Ad. Mampe, Berlin C., 50. Kurstrasse 50.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- Abraham bar Chija. הביון רובש Sittenbuch, nebst einer Abhandlung von S. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von E. Friedmann. Leipzig 1860. 8°. Dt. 2.
- Bacharach, 3., בפר היחש gur Gefchichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warfchau 1854. 8°. Dt. 2,50.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheten Italiens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.
- Cahn, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Beref. Berlin 1875. Mt. 2.
- Cfra, Abr. Ibn, Commentar zu Grobus, nach einer Haubschrift heraussgegeben. Prag 1840. Mf. 2.
- Seferet. (מוכות הישנות (התנ"ו). Die Jubenverfolgungen in Speher, Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Hanbschrift heraussgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8°. Mt. 1.
- Hamaskir, המוכיר, Hamaskir, Ham
  - Ginzelne Jahrgänge ausgenommen 1869—71 à 6 Mf.
- Seilbut. 2. Ueber die ursprüngliche u. richtige Gintheilung des Decalogs. Berlin 1874. 80. Mf. 1.
- **Holdheim**, S., אמר האישות über Ehe= und Scheibungsrecht bei den Juden und Nichtjuden nach den Auffaffungen der Saducäer, Pharafäer, Karaiten und Nabbaniten. Berlin 1861. 8°. (Mt. 4) Mt. 2.
  - Sammlung jübischer Predigten. Bb. IV. enthaltend, Festgelegenheits= Bredigten. Berlin 1869. gr. 8°. Mf. 3.
- Braeli, 3s., לרופאים Präpodeutik für Aerzte. (Abbruck in 25 Exemplare.) 8°. Berlin 1885. Mk. 2.
- Rohler. A., Der Segen Jakobs, mit besonberer Berücksichtigung der alten Bersionen und des Midrasch, kritisch-shistorisch untersucht und erläutert. Sin Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Exegese. Berlin 1867. 8°. Mt. 2,50.

Kohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Nationalmuseums in Best. 1877. 8°. Mt. 1.

Enzatton S. D., אבני וכרון Wrabschriften. Prag 1841. 8°. Mt. 3.

Magazin für die Biffenschaft des Judenthums mit der hebr. Beilage אוצר שונה herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahrgang 1876—85. Berlin 1876—85 à 12 Mt. (Reu eintretende Abonnenten erhalten bie früheren Jahrgange gum ermäßigten Preise von 6 Mt. pro Jahra.)

Maimonides, Mos. החורה יר חוקה . Missigne Thora Sad Chasasah. 8°. vol. Berlin 1862—63. Fol. Wit. 30.

Mandelstamm. Biblifche und talmubifche Stubien. 2 Banbe. Berlin 1861. ar. 80. M. 15.

> Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches u. Sachliches. 3) Kritif ber Quellen. 4) horae talmudicae.

Marcus, Dr. S., Zur Schulpäbagog. bes Talm. Berlin 1866. gr. 8°. M. 1,50. אולית משלי , Stettin 1861. 8º. 60 \$f.

Osar Tob. אוצר מוב, hebr. Zeitschrift, enthaltend Mittheilungen aus Handschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berlin 1876—85. Mt. 18.

-Plefner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiöfen Bortragen. 2 vol. Berlin 1837. Mt. 3.

> Eacut. Mos. יסור עולם, bas älteste bekannte bramatische Gebicht in hebr. Sprache. Bum erften Male nach brei Sanbichriften ebirt und mit einer Ginleitung verfeben von A. Berliner. Berlin 1874. 80. DR. 2.

> Steinschneider, M., Die Schriften des Dr. L. Jung. Berlin 1874. 80. 50 Bf. - Donolo. Sebr. Text. Berlin 1866. gr. 80. 75 Bf.

> Stern. 3., Gottesflamme. Religiofe Reben über bie Festtage, Bochenabschnitte u. verschiedene Gelegenheiten. gr. 80. Berlin 1872. Dt. 3.

> Talmud Babilonicum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Uebersesung u. Commentar von M. Binner. Berlin 1842. Fol. Mt. 15 .-

- Dasselbe auf Belinpapier Mt. 16.

١.

Targum Cnkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Banbe. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Ginleitung u. Register.

Zomber, B., מאמר על פירוש רש"י להמם' נררים ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract. "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 80. M. 1.

> Ad. Rampe, Berlin C., Rurftraße 50.

Wintige Preisermäßigung!

Ich übernahm nachstehende wichtige Schriften und liefere bieselben auf furz e Zeit zu beistehenden billigen Preisen: Zunz, gesammelte Schriften, 3 Bbe., statt 19 Mt. für 10 Mt. Bb. 2 und 3 apart, & Mt. 3.

Bung, Inbelidrift. Bu f. 90. Geburtstag. 1884. 25 Bogen gr. 80. ftatt 10 Dit. für 6 Dit.

Berliner, M. Synagogal-Boesien. 1884. für Mf. 1,20. Reumann, S. Bur Statistif ber Juden in Preußen von 1846—1880. 1884. für Mf. 1.

Banl Behmann, Berlin, Französische Strafe 33e.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Indenthums.

Berausgegeben

bon

Dr. A. Berliner und Dr. J. Soffmann.

Dreizehnter Jahrgang.

Piertes Quartalheft.

Berlin.

Ab. Mampe.

1886.

3 m ha l't bes vierten Quartalheftes.

3bhandlungen:

R. Josef R ai	a unb	fein	Œ(	omm	ent	ar	311	ı SI	tohe	let	וט	n	Dr.	. 9	3er	thol	Ъ	હ્યા
Ginfte	in .																	205
Nachträgliche	Beme	rtung	jen	pon	Ð	r.	Be	rli	uer									26 0
Notiz																		264
Bemertungen	ber F	tebati	ion															264

Diefem Befte liegt Djar Tob bei. 30

R. Josef Kara

und fein Commentar zu Rohelet.

Ginleitung.

Die Blüthe ber norbfranzösischen Exegetenschule im elften und zwölften Jahrhundert bezeichnet nicht minder einen Höhepunkt der ernsten, wissenschaftlichen Thätigkeit im Schoße des Judenthums, ja der inneren, religiösen Entwicklung des Judenthums selbst, wie die glänzenden Zeiten der spanisch-arabischen Beriode (von der Mitte des zehnten bis zum dreizehnten Jahrshundert. 1)

Zwar standen die nordfranzösischen Exegeten an allgemein wissenschaftlicher Bildung ihren spanischen Borgängern und Zeitsgenossen weit nach: es sehlte ihnen die eigentliche wissenschaftliche Anregung von außen, das Vorbild, das zur Nacheiserung reizte und nach dem sie sich in ihren wissenschaftlichen Arbeiten richten kounten, während die spanischen Juden ihrem unausgessetzen engen Verkehr mit den hochgebildeten Arabern eine unschästere Förderung und Bereicherung ihrer Kenntnisse auf allen Gebieten zu danken hatten, während sie nicht bloß durch die Bekanntschaft mit der Philosophie, sondern überhaupt mit all

Digitized by Google

¹⁾ Mit ber norbfranzösischen Exegetenschule beschäftigen sich eingehend: Zunz, Leben Raschis in seiner Zeitschrift, Berlin 1823; Zunz, Zur Geschichte und Literatur S. 60 ff.; A. Geiger, Beiträge zur jübisschen Literaturgeschichte: bie norbfranzösische Exegetenschule im 12. Jahrshundert (beutsch S. 1—44) und vor (hebr.) Breslau 1847; A. Geiger, Parschandatha Leipzig 1855; Antoine Levy, die Exegese bei den französischen Ikaeliten vom 10. bis 14. Jahrhundert. Leipzig 1873. Berliner, Pletat Soferim deutsch S. 19 ff. und hebr. S. 12 ff. Graet im 6. Bande der Geschichte der Juden u. a. m.

ben zahlreichen von ben Arabern gepflegten wiffenschaftlichen Disciplinen fich einen erweiterten geistigen Gesichtstreis erworben hatten und mit Gifer und Liebe an ben wiffenschaftlichen Arbeiten der Araber theilnahmen. Die Norbfrangofen batten nicht wie ihre spanischen Glaubensgenoffen bas Glud, in einer voll= ftanbia ausaebilbeten Lanbessprache aufzuwachsen, sie waren nicht erzogen und lebten nicht in einem Ibiom, beffen grammatische Regeln und Eigenthümlichkeiten bereits bis in bas Ginzelnfte entwickelt und in bas miffenschaftliche Bewuftfein eingebrungen waren und bei ber engen Berwandtschaft bes Arabischen und bes Bebräischen bie beste Unleitung gur Erfenntniß ber hebräischen Sprachgesete gaben. Aber trotbem ober vielmehr eben barum sichern ben nordfranzösischen Eregeten gerade bie durch feinen äußeren Einfluß bestimmte Eigenart ihrer miffenschaftlichen Arbeit, und die nur burch angeftrengte zielbewußte Thätigkeit bes eigenen Geistes errungenen Erfolge ihres wissenschaftlichen Schaffens allezeit hervorragende und unvergängliche Bedeutung.

Die Spanier konnten es sich nicht versagen, die erworbenen Wiffensschätze bei ber Bibeleregese zu verwerthen, und nicht allein die aus der Bergleichung der arabischen Sprache gewonnenen grammatischen Renntnisse waren es, Die sie bei ihren eregetischen Arbeiten mit vielem Nuten und Gewinn für bie Forberung ber hebräischen Sprachwissenschaft anwendeten; sie glaubten auch ben bei ben Arabern herrschenden philosophischen Suftemen und wissenschaftlichen Anschauungen bei ihrer Bibeleregese Rechnung tragen zu muffen, zumal ba biefe, um zeitgemäß zu fein, eine Verfohnung amischen Religion und Philosophie und ber allgemeinen Zeitrichtung anzubahnen hatte. Gegenüber ber scharfen Opposition ber Karäer, welche ben Talmub verwarfen und sich ben Inhalt ber Bibel selbstständig, zugleich aber auf ber Grundlage ber bamaligen arabischen Philosophie zurechtzulegen suchten, welche jede traditionelle Bibelauslegung von der Sand wiesen, mußten die Anhänger des Talmuds, die Rabbaniten, eine Rechtfertigung ihres Standpuntts und ihres Syftems in ber Bibeleregese versuchen. Es galt, die halachischen Bestimmungen bes Talmubs auf bie Bibel gurudguführen und in Gintlang gu bringen einerseits mit dem Wortlaut und einer nüchternen Auffassung des Bibeltextes und andererseits mit den damaligen philosophischen Anschauungen.

So befand sich die Exegese in Spanien in einer Lage, die so recht eigentlich als das Spiegelbild des damaligen allgemeinen religiösen Zeitbewußtseins betrachtet werden kann: auf der einen Seite strebte sie nach vollständiger Freiheit, unterstützt von einem geweckten, klaren, mit reichen Mitteln versehenen Geiste, von einer immer mehr sich vervollkommnenden Sprachkenntniß; auf der anderen Seite wollen jedoch die halachischen und philosophischen Voraussetzungen befriedigt sein und die Exegese geht mit ihnen an ihr Werk.) Die Exegese der Spanier bleibt darum, unbeschadet ihrer vorzüglichen Leistungen, doch immer eine tendenziöse.

Die nordfranzösischen Eregeten bagegen waren unabhängig von berartigen äußeren Ginfluffen, Die unwillfürlich zu einem polemischen Borgeben zwangen, fie waren unberührt von philosophischen Wibersprüchen ober taräischen Ginwürfen. Sie lebten gang und voll bem Studium ber talmubischen Literatur, beren Inhalt fie unbefangen, mit ungefünftelter und unverdorbener Naivität in sich aufnahmen. Ihre talmubischen Studien richten ihren Blid auch auf die Bibel, beren Erflärung fie mit ber gangen, ihnen eigenen Einfachheit und natürlichen Frische betrieben, ursprünglich allerdings nicht wenig beeinflußt durch ihre aus Talmud und Midrasch geschöpften Anschauungen. Für sie war nicht bas Bedürfniß, nicht die Nothwendigkeit vorhanden, die Worte ber heiligen Schrift mit bem bamaligen Zeitgeifte in Ginklang au bringen und benfelben oft gewaltsam eine frembe Deutung zu geben, um allen Anfechtungen von philosophischer und taräischer Seite begegnen zu können. Sie gingen vorurtheilslos ohne vorgefaßte Meinung, ohne die bewußte Absicht, in dem Schrifttert bestimmte Probleme gelöft, bestimmte Unschauungen ausgesprochen zu finden, an die Erklärung ber heiligen Schrift und wußten sich allmählich von dem Ginflusse der Agada, der

¹⁾ A. Geiger, Beitrage S. 6.

ben zahlreichen von den Arabern gepflegten wiffenschaftlichen Disciplinen sich einen erweiterten geistigen Gesichtstreis erworben hatten und mit Gifer und Liebe an ben wiffenschaftlichen Arbeiten ber Araber theilnahmen. Die Rordfranzosen hatten nicht wie ihre spanischen Glaubensgenoffen bas Glud, in einer vollständig ausgebildeten Landessprache aufzuwachsen, sie waren nicht erzogen und lebten nicht in einem Ibiom, beffen grammatische Regeln und Gigenthumlichkeiten bereits bis in bas Ginzelnfte entwickelt und in bas wissenschaftliche Bewuftfein eingebrungen waren und bei der engen Berwandtschaft des Arabischen und bes Bebräischen die beste Anleitung zur Erfenntniß ber hebräischen Sprachgesete gaben. Aber trothem ober vielmehr eben barum sichern ben norbfranzösischen Eregeten gerabe bie burch teinen äußeren Einfluß bestimmte Eigenart ihrer wissenschaftlichen Arbeit, und die nur burch angeftrengte zielbewußte Thatigfeit bes eigenen Geistes errungenen Erfolge ihres wissenschaftlichen Schaffens allezeit hervorragende und unvergängliche Bedeutung.

Die Spanier konnten es sich nicht versagen, Die erworbenen Wissensschätze bei ber Bibelegegese zu verwerthen, und nicht allein die aus der Bergleichung der grabischen Sprache gewonnenen grammatischen Renntnisse waren es, die fie bei ihren eregetischen Arbeiten mit vielem Rugen und Gewinn für die Forberung der hebräischen Sprachwissenschaft anwendeten; sie glaubten auch ben bei ben Arabern herrschenden philosophischen Syftemen und wissenschaftlichen Anschauungen bei ihrer Bibeleregese Rechnung tragen ju muffen, jumal ba biefe, um zeitgemäß ju fein, eine Verföhnung zwischen Religion und Philosophie und ber allgemeinen Zeitrichtung anzubahnen hatte. Gegenüber ber scharfen Opposition ber Karäer, welche ben Talmud verwarfen und sich ben Inhalt ber Bibel felbstständig, zugleich aber auf ber Grundlage der damaligen arabischen Philosophie zurechtzulegen suchten, welche jede traditionelle Bibelauslegung von der Sand wiesen, mußten die Unhänger des Talmuds, die Rabbaniten, eine Rechtfertigung ihres Standpuntts und ihres Syftems in ber Bibelercgese versuchen. Es galt, die halachischen Bestimmungen bes Talmubs auf bie Bibel gurudguführen und in Gintlang gu

bringen einerseits mit dem Wortlaut und einer nüchternen Aufsfassung des Bibeltextes und andererseits mit den damaligen phistosophischen Anschauungen.

So befand sich die Exegese in Spanien in einer Lage, die so recht eigentlich als das Spiegelbild des damaligen allgemeinen religiösen Zeitbewußtseins betrachtet werden kann: auf der einen Seite strebte sie nach vollständiger Freiheit, unterstützt von einem geweckten, klaren, mit reichen Mitteln versehenen Geiste, von einer immer mehr sich vervollkommnenden Sprachkenntniß; auf der anderen Seite wollen jedoch die halachischen und philosophischen Voraussetzungen befriedigt sein und die Exegese geht mit ihnen an ihr Werk. 1) Die Exegese der Spanier bleibt darum, unbeschadet ihrer vorzüglichen Leistungen, doch immer eine tendenziöse.

Die nordfranzösischen Eregeten bagegen waren unabhängig von berartigen äußeren Einflüssen, die unwillfürlich zu einem polemischen Vorgehen zwangen, sie waren unberührt von philosophischen Widersprüchen ober faraischen Einwürfen. Sie lebten gang und voll bem Studium ber talmubischen Literatur, beren Inhalt sie unbefangen, mit ungefünftelter und unverborbener Naivität in sich aufnahmen. Ihre talmubischen Studien richten ihren Blid auch auf die Bibel, beren Erflärung fie mit ber gangen, ihnen eigenen Einfachheit und natürlichen Frische betrieben, ursprünglich allerdings nicht wenig beeinflußt durch ihre aus Talmud und Mibrasch geschöpften Anschauungen. Für sie war nicht bas Bedürfniß, nicht die Nothwendigfeit vorhanden, die Worte ber heiligen Schrift mit bem bamaligen Zeitgeifte in Ginklang zu bringen und benfelben oft gewaltsam eine frembe Deutung zu geben, um allen Anfechtungen von philosophischer und taräischer Seite begegnen zu konnen. Sie gingen vorurtheilslos ohne vorgefaßte Meinung, ohne die bewußte Absicht, in dem Schrifttert bestimmte Probleme gelöst, bestimmte Anschauungen ausgesprochen zu finden, an die Erklärung ber heiligen Schrift und wußten fich allmählich von dem Ginflusse der Agada, ber

¹⁾ A. Geiger, Beitrage G. 6.

ihnen allein hatte gefährlich werben konnen, in glanzender Beife zu Gunften bes natürlichen Schriftfinnes vollständig frei zu machen.

Zu sprachwissenschaftlichen Arbeiten sehlte ihnen freilich sast jebe Anregung — nur Menachem ibn Sarut's 1) und Dunasch ibn Labrat's 2) Erstlingsversuche waren ihnen, wahrscheinlich erst seit Raschi³) bekannt. Die erst im Werden begriffene, mit dem hebräischen Idiom gar nicht verwandte französische Sprache bot keine Handhabung zu Vergleichungen: die allgemeine Vildung der französischen Juden war überhaupt beschränkter, ihr Begriffstreis enger; nur ein einfacher gefunder Sinn leitete sie, und sie schmiegten sich daher dem Worte der Schrift an, um dieses zu verstehen, aus ihm zu schöpfen, nicht um hineinzutragen, nicht um es conform zu machen mit sonst vorausgesetzten Wahrheiten. Hierin beruht die Stärke der französischen Schule. Sie versenkt sich ganz selbstlos in die Schrift, die sie zu erklären unternimmt, und indem sie sich mit ihr verschwistert, denkt sie wirklich mit ihr und gibt vollkommen deren Anschauungen wieder. 4)

Die hervorragenbsten Vertreter ber nordfranzösischen Exegetenschule, beren Ziel einzig und allein die Erforschung und Ergründung des vor war, die nur darnach strebte, aus der Schrift selbst beren natürlichen Sinn zu erfassen und zu verstehen, sind bereits auf Grund eingehendster Einzelforschung besprochen worden: über Menachem ben Chelbo, über Raschi,

¹⁾ anna nama ed. Filipowsti. London 1854.

²⁾ ספר חשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם gegen Menachem ed Filipowski London 1855. Das ספר חשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעריה נאון (ed. Schroeter, Breslau 1866) scheint ben norbfranz. Exegeten unbekannt gewesen zu sein. (Rosin, R. Sam. b. Meir als Schristerklärer S. 66).

⁸⁾ Kronberg, Raschi als Ereget S. 16.

⁴⁾ A. Geiger, Parschandatha S. 10. Ugl. Geiger, Beiträge S. 6 und 7. — Antoine Levy, Ezegese ber franz. Idrael. S. 43 ff. bemüht sich, gestützt auf Geiger's werthvolle Arbeiten, die Berhältnisse barzulegen welche die eigenartige Exegese ber nordfranzos. Ihraeliten großzogen.

⁵⁾ Ueber wo vgl. u. a. Geiger's wist. Zeitschrift für jüb. Theologie S. 243 ff. und besselben jub. Zeitschrift für Wissenschaft und Leben VI. S. 202.

(R. Josef Kara) und R. Samuel ben Meir besitzen wir zum großen Theil erschöpfende Arbeiten. 1)

Durch die Veröffentlichung des Commentars des R. Josef Kara zu Kohelet soll die Kenntniß dieses noch lange nicht genug gewürdigten Exegeten bereichert und eine Anregung gegeben werden zur weiteren Veröffentlichung der in der Breslauer Seminarbibliothet in werthvollen Handschriften vorhandenen exegetischen Arbeiten Kara's.

Eine kurze Uebersicht über R. Josef Kara's persönliche Berhältnisse, seine wissenschaftlichen Beziehungen und seine Arbeiten auf dem Gebiete der Bibelexegese möge vorausgehen.

Ueber Raschi: die bahnbrechende Arbeit von Zunz: Salomo ben Isaac gen. Raschi in seiner Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums 1823 S. 277 ff. Bloch, Toldot Raschi, Lemberg 1840; Kronberg, Raschi als Exeget; Berliner, kritische Raschiausgabe zum Bentateuch, Berlin 1866; Geiger a. a. D.

Ueber R. Samuel b. Meir: die klassische Arbeit von Rosin: R. Samuel ben Meir (ASBN.) als Schrifterklärer, Breslau 1880 umb bessen kritische Ausgabe bes Penteuchkommentars R. Samuel's, Breslau 1881. Porges in Frankel-Graep' Monatsschrift 1883 u. a. m.

Ueber Rara f. weiter unten. — Die von Dukes (Zion II. 102) und Bolff (Haschachar Bb. II. S. 289 2c.) in Aussicht gestellten Monographien über R. Josef Kara find nicht erschienen.

¹⁾ Ueber Menachem b. Chelbo vgl. Zunz, Zur Geschichte S. 61; Geiger, Parschandatha hebr. S. 17—20; Dukes im Litteraturblatt bes Orient 1847 Rr. 22 S. 344 giebt exegetische Proben von Menachem, ebenso A. Wolf in Haschachar II. S. 289 ff.

^{*)} Ueber Ginzelnes in biefem wie in nachftem Capitel erfolgen am Schluffe bes Ganzen verschiebene Bemerkungen bon Berliner.

R. Josef Kara.

1. Seine Abstammung. R. Simon Kara. R. Menachem b. Chelbo.

Nur äußerst spärliche Nachrichten über den Lebensgang und bie Lebensverhältnisse bes R. Josef Rara sind uns überliefert 1) und biefe spärlichen Rachrichten zeichnen sich überdies burch große Unzuverlässigfeit aus. Bei ber Bescheibenheit und Objectivität, welche eine hervorragende und bewundernswerthe Gigen= thumlichkeit ber Commentatoren jener Zeit ift, barf es nicht Wunder nehmen, wenn weder fie über fich felbft, noch ihre Reitgenossen oder Nachfolger biographische Notizen über sie hinter-Die Bekanntschaft mit ber wissenschaftlichen Arbeit ließ lieken. bie Bekanntschaft mit ben versönlichen Verhältnissen, ja oft auch mit dem Ramen des Verfassers vermissen: ber Rame des Verfassers war teine Empfehlung für sein Wert; das Wert mußte burch sich selbst wirken, durch seinen eigenen Werth sich Ansehen verschaffen. Eine spätere Zeit trug manchmal auch tein Bebenten, ein namenlos überliefertes Werk einem anderweitig benannten Verfasser zuzuschreiben und die Person biefes Verfassers

¹⁾ Zunz, Jur Geschichte und Litteratur S. 68 ff. Junz, Raschi S. 318. Zunz, Gottesbienstl. Vorträge S. 301, S. 398. Kerem Chemed V. S. 241, VII. S. 58 ff. Orient 1844 L. Bl. 15 S. 231 und 16 S. 252 ff.; Orient 1848 L. Bl. 28 S. 433; Geiger, Beiträge S. 10, S. 17—29. Parschandatha S. 18—20 (beutsch) eod. (hebr.) S. 21—33; Berliner, Plet. Sofr. S. 19 ff. (beutsch). Autoine Levy a. a. O. S. 14. Zion II. S. 102. Haftendar III. S. 688. Graek, Geschichte VI. S. 172; Cassel, Lehrbuch S. 369; Nosin, R. Samuel ben Meir als Schrifterstlärer S. 72 ff.; Rosin, Ausg. des Pentateuchcom. des RSBM. Ginl. S. XXX.; Asulai im Schem hagedolim, Wilna 1852 S. 42 Nr. 171. Steinschneiber in Ersch und Gruber's Enchtlopädie II. Section, Theil 27; berselbe in Cat. Bodl. S. 1478 u. a. m.

mit mehr ober minder der Wahrheit nahekommenden Legenden zu umgeben.

R. Josef Kara war der Sohn des R. Simon Kara, 1) der jed enfalls ein midraschisches Sammelwert verfaßt hat. 2) Daß die ses midraschische Sammelwert kein anderes sei als der heute allgemein bekannte ילקוט שמעוני unterliegt kaum mehr einem Zweifel. 3)

Freilich wird als Sammler des Jalkut Schimoni ein Simon habarschan genannt und die jezige Beschaffenheit des Jalkut Schimoni macht es wahrscheinlich, daß das Werk die Gestalt, in der es uns heute vorliegt, nicht vor der ersten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts bekommen hat, 4) zumal da in den Randglossen Schriften namentlich citirt sind, deren Existenz vor der angegebenen Zeit nicht nachzuweisen ist. Sucht man aber die Persönlichkeit des tradirten Sammlers oder Versassen, des Simon hadarschan festzustellen, so ist von allen älteren deutschen oder französischen Rabbinen Namens Simon nur ein einziger geeignet, sür R. Simon hadarschan, den Versasser des Jalkut gehalten zu werden, nämlich R. Simon Kara. Dieser soll vor etwas mehr als sechshundert Jahren im südlichen Deutschland gelebt haben b) und müßte jedenfalls von R. Simon Kara, dem

²⁾ Bgl. Zunz, zur Geschichte und Literatur S. 61. Gott. Bortr. S. 300 Rote e.

⁸⁾ Bgl. Rapoport im Kerem Chemeb VII S. 4 ff.

⁴⁾ Bung Gottesb. Bortrage S. 299.

⁵⁾ Bung vertritt biefe Anficht G. B. G. 299.

Bater unseres R. Josef Kara, welch letterer in der ersten Halfu bes zwölften Jahrhunderts als Bibelerklärer und Verfechter des Judenthums sich hervorthat, 1) streng zu trennen sein.

Wir haben aber nur von einem R. Simon Kara Kenntniß, uns ist nur die Existenz des einen R. Simon Kara, des Baters unseres Josef Kara bezeugt; wer ist der zweite, zum mindesten hundert Jahre später lebende R. Simon Kara²) (oder R. Simon hadarschan), der Bersasser des Jalkut?

Will man an der Annahme festhalten, daß ein mit R. Simon hadarschan identischer R. Simon Kara³) der Verfasser oder der Sammler des Jalkut ist und zieht man in Betracht, daß nur ein Mann dieses Namens und zwar spätestens in der zweiten Hälfte des elsten Jahrhunderts nachgewiesen werden kann, so ist man gezwungen, die ursprüngliche Absassung des Jalkut in das elste Jahrhundert heraufzurücken. Die gegen eine so frühzeitige Absassung des Jalkut erhobenen Bedenken ich lassen sich beseitigen durch die Annahme einer ursprünglichen Zusammenstellung von Midraschim zu dem Sammelwerk Jalkut durch R. Simon Kara, welche Sammlung durch einen späteren Gelehrten erweitert und nach Abschluß der späteren Midraschwerke mit der Stellenangabe am Rande versehen wurde. Die

¹⁾ Jung G. B. S. 897.

²⁾ Bei Jung felbst findet fich fiber R. Simon Rara, ben Berfaffer bes Jallut, teine weitere Rotig.

B) Diese Jbentificirung gibt Jung zur Gesch. und Literatur S. 61 auf Grund ber Untersuchungen Rapoports im Kerem chemed VIL S. 4 ff, welch letterer berichtet, baß fich Jung seiner Ansicht gegenüber also verhalten habe rigerin rigeria tecitien regeria

⁴⁾ Zunz G. B. S. 299.

⁵⁾ Bielleicht ließe sich hierbei ber von Geiger angenommene Verfasser bes Jalkut R. Simon aus Frankfurt a/M ober R. Simon Frankfurter, der offenbar identisch ist mit dem bei Asulai im Schem hagedolim angegebenen ungen und Rirchheim im Orient 1844 L. B. 16 S. 258, da sein Name auf dem Titelblatt des Jalkut genanut ist, als Versasser der Sammlung sekthalten will; — vielleicht ließe sich dieser unterbringen, indem man ihn als den späteren Erweiterer und Glossator des ursprünglich von R. Simon Kara ausammengestellten Werkes betrachtet?

nach der am Rande befindlichen Angabe aus später als dem elften Jahrhundert entstandenen Midraschwerken im Jalkut entshaltenen Stellen können auch dem R. Simon Kara, dem ersten Sammler des Jalkut bekannt gewesen sein und sind ihm, wenn auch in anderem Zusammenhange zweisellos schon bekannt gewesen, zumal da die eigentliche Entstehung und Bildung der Widraschim zu seiner Zeit sich schon vollzogen hatte. 1)

Wir bürfen also die Entstehung des Jalkut in das elste Jahrhundert setzen, wir dürsen auch R. Simon Kara als Berfasser annehmen: das eine nur bleibt auffallend, daß wir dei Raschi den Jalkut nicht ausdrücklich eitirt sinden. Raschi nennt vielleicht den Jalkut nicht, weil er ebenso wie der Verfasser oder Sammler desselben die meisten in ihm enthaltenen Midraschim aus der ersten Quelle kennt und anführt. Möglicherweise gehört auch der Name vielle kennt und anführt. Möglicherweise gehört auch der Name vieren deberarbeiter der Sammlung des R. Simon Kara an. Jedenfalls erwähnt Raschi mehrere Male den R. Simon und zwar zu Amos 6, 3 in seherez zu Amos 6, 3, serner zu Sprüche 28, 23 kerner zu Amos 6, 3, serner zu Sprüche 28, 23 kerner auch gerich auch gereich ver einen sur gereich sur sehen stellen, sist ward auch seinen VI. 10) nawe gereich statt des pärche R. Simon ist derselbe Mann, von dem zu lesen, und dieser R. Simon ist derselbe Mann, von dem

¹⁾ Bgl. Caffel, Lehrbuch G. 226 ff.

²⁾ Junz G. B. S. 300 gibt aus einer Hofchr. die Leseart 'd und benkt an R. Simon b. Jaak, der aber nur als Piut- und Selicha-Dichter bekannt ist. (Caffel, Lehrbuch S. 353.)

⁸⁾ Rach einer Sanbidyrift bei Rapoport, Rerem chemeb VII. S. 9:

⁴⁾ Diese Stelle findet fich im cod. ms. Berolin. R. 122 und ist in unserem Raschitegte nicht vorhanden. Zunz G. B. S. 237 Note e.

⁵⁾ Rach Zunz G. B. S. 300 Note e. tann hier nur ber Bater bes R. Josef Kara, R. Simon Kara gemeint sein.

⁶⁾ So Rapoport im Kerem chemed VII. 4 ff. der diese Lesung ausstührlich begründet. Unter R. Simson hätte höchstens der Lehrer des R. Tobia, des Berfassers des am nph verstanden werden können, von dem de Rossi catal. codd. mss. Th. 1 p. 138 sagt: pagina penultima sud sinem praeceptoris sui nomen auctor nobis revelat: "dicit Tobias silius Eliezer nomine praeceptoris sui rabbenu Simson sel. m." (cfr. Zunz G.

Hieraus geht wohl zur Genüge hervor, daß Raschi, wenn auch nicht ausdrücklich den Falkut, so doch Stellen aus demsselben unter dem Namen des Verfassers anführt, und es steht nichts entgegen, in R. Simon Kara, dem Vater unseres R. Josef Kara, den ersten Sammler des Jakut zu erblicken, zumal da Raschi selbst einmal vom ern prücht, wo nur der Jakut gemeint sein kann.

Es ift auch heute die allgemein verbreitete Ansicht unter ben Gelehrten, daß R. Simon Kara, der Bater des R. Josef Kara, identisch mit R. Simon hadarschan und der Verfasser des Jalkut sei. 4)

R. Simon Kara, ber Bater bes R. Josef Kara, war ber Sohn eines R. Chelbo und ber Bruber bes Menachem bar

B. S. 294 Rote f und B. G. u. B. Rachtrage S. 566.) Doch ift bies eine völlig unbegründete Vermuthung und Junz legt auf dieselbe gar tein Gewicht, führt sie auch nicht an, wo er R. Simson als von Raschi citirten Commentator nennt. Bgl. Zunz, Raschi S. 316 u. Z. G. u. L. S. 61.

¹⁾ Die ganze Stelle ist abgebruckt in ber Schrift Raschi als Exeget von Kronberg S. 13 Note 2. — Der Commentar zum Buch ber Könige i. Ms. 104, obwohl am Schlusse bem R. Jos. Kara zugeschrieben, gehört biesem keinesfalls an, sonbern ist ein wörtliches Excerpt aus Raschi.

²⁾ Diefen nachweis hat Rapoport bereits in geiftreicher und umfassenhiter Beije geliefert. (Rerem chemeb VII. 4 ff).

⁸⁾ Bgl. bie oben angeführte Stelle bes Commentars ju Abot.

⁴⁾ So 3. B. Grat, Geschichte ber Juben VI. S. 64, Caffel, Lehrbuch S. 357. — Die von Kirchheim Orient 1844 L. B. 16 S. 253 hiergegen erhobenen Einwände find unwesentlich und leicht zu wiberlegen.

Chelbo 1), den Josef Kara oftmals in seinen Commentaren als ארוי אבא, als Dheim väterlicherseits citirt. 2)

Menachem bar Chelbo ift ber erste, aus seiner exegetischen Thätigkeit uns bekannte Schrifterklärer Frankreichs, ber sich die Erforschung des einsachen, natürlichen Schriftsinns ששם zur Aufgade gestellt hatte. Ein vollständiger Commentar ist uns von ihm nicht erhalten, obgleich es fast zweisellos ist, daß Mesnachem die ganze heilige Schrift erklärt und, was zumeist bestritten wird, seine Erklärungen zu einem großen Theile niedersgeschrieden hat. Denn R. Josef Kara, dessen Commentare für uns saft die einzige Quelle sind, aus der wir unsere Kenntniß der Exegese des R. Menachem schöpfen, citirt den R. Menachem gewöhnlich mit den Worten aber schollen Erklärungen also ein: (aunal) zusellen aber sührt er dessen Erklärungen also ein:

¹⁾ Auch R. Menachem hasalen genannt z. B. Jos. Kara zu 1 Sam. 28, 22. 2 Rge. 14, 27. eod. 18, 20 (übereinstimmend mit der Erklärung bei Kara zu Jes. 36, 5 im Namen Menachem's b. Chelbo.) eod. 19, 4 Hos. 9, 13; 10. 1. 10; Micha 1, 14; 2, 7 u. s. f. — R. Menachem bar Chelbo Hasalen z. B. 1 Kge. 4, 11; 8, 31. Die Bermuthung Brüll's (Jahrbücher VII. 1885 S. 171): "R. Menachem der Alte ist wahrscheinlich Bater R. Elia's des Alten (Zunz Literaturgesch. S. 126)" entbehrt jeder Begründung.

²⁾ Diese Stellen sinden sich aus einem später zu erwähnenden Kara- Manuscript des Herrn Kirchheim (K) — jest der Seminarbibliothek gebörig — gesammelt von Dukes im Orient 1847 L. B. 22 S. 344 ff. u. ergänzt durch Wolf im Haschachar II S. 289. sp. 22 S. 344 ff. u. ergänzt durch Wolf im Haschachar II S. 289. sp. zinzuzussigen wären noch die Erklärungen Menachem's dar Chelbo aus Kara's Hiddenmentar (s. w. u.) zu Hidd 1, 21; 8, 14; 11, 17; 13, 9; 15, 31; 21, 4; 24. 8, 9; 30. 4, 17; 31. 4, 35; 32, 13; 33, 25. — Ferner die Erklärung Menachem's zu Klagel. 3, 28; Ruth 2, 7. Weitere Erklärungen von Menachem dar Chelbo s. Luzzato im Kerem chemed VII. 60 Geiger, Beiträge (Nite naamanim) und besonders Varschadatha hebr. Th. S. 17. spellinek, Rommentarien zu Esther, Kuth und den Klageliedern. Leivzig 1855. — Aus Ms. 104 wäre Hosea 4. 19 noch anzusühren.

^{3) 3. 28. 2} Sam. 24, 6. 2 Rge. 4, 39. Jer. 35, 19. Stiob 11, 17. בך שמעתי מר' מנחם בר' חלבו זצ"ל אבל ראיתי בפתרוני ר' שמואל בר' מאיר.

^{4) 3. 28. 2 6. 23, 6. 1 6. 13, 21.}

⁵⁾ z. B. 1 S. 1, 5. 1 Rge. 6, 2.

Vielleicht hat R. Menachem bar Chelbo seine schriftlichen Aufzeichnungen nur seinem Ressen und Lieblingsschüler Josef Kara hinterlassen und dieser benützte und citirte bei seinen eigenen exegetischen Arbeiten die Erklärungen seines Oheims, theilte wohl auch von denselben anderen Exegeten solche mit. 5) Diese Bermuthung erscheint wahrscheinlicher, als die Annahme, die Schüler des R. Menachem dar Chelbo hätten unter dem Titel DID eine Sammlung seiner Erklärungen angelegt. 6) Schwerlich wäre eine solche Sammlung so spurlos ohne

^{1) 3.} B. 1 Age. 16, 9; 18, 25; 2 Age. 8, 21; Jerem. 10, 5; 49, 40; Secharj. 11. 8.

²⁾ Abgedruckt bei Wolf, Haschachar Bb. II S. 294 ff.

⁸⁾ Raschi citirt Menachem immer mit and o' augen und zwar und zwar zu 1 Sam. 19, 24. — 1. Rge. 6, 9. — 2 Rge. 4, 39. — Jes. 10, 24. Ez. 12, 3. — 27, 11. — 44, 20. — 45, 17. — 48, 18. — Amos 3, 12. Micha 1, 15. — Maleachi 3, 24. — Talm. babl. Sota 35 b. (Das Berzeichniß bei Dukes, Orient 1847 L. B. 22 S. 344 ist mangelhaft und ungenau. — Die übereinstimmend bei Dukes und Beiße im Rerem chem. V. S. 241 angegebene Stelle Mich. 2, 15 (!) konnte ich nicht sinden.)

⁵⁾ Ju Jes. 10, 24 nennt Raschi seinen Gewährsmann für die Erklärung des R. Menachem (איסף ווסף לי ר' יוסף Dffenbar verdankte Raschi dem Josef Kara alle Erklärungen Menachem's (s. u.) vgl. auch Rosin, RSBM's. Bentateuchcommentar Einleitung S. 28 Note 1.

⁶⁾ So Wolf hafch. II S. 297 ohne Begrunbung. Rara zu Richter

jebe weitere Benutzung und Berbreitung verschwunden, wie die Commentare Menachem's in der Hand des einen Josef Kara, dem möglicherweise uns unbekannte Gründe die Veröffentlichung derselben verboten.

Offenbar ift auch ber von Josef Kara zu Jes. 29, 9 er= wähnte איז ורב מנחם קרא tein anderer wie R. Menachem bar Chelbo.¹) Bas bedeutet aber der Namen איף?

^{2, 15} על פרשה זו היה מזהיר ר' מנחם בר חלבו אחי אבא את כל העומרים לפניו ושומעים (ג' (ג') את דבריו וג' (ג') ift body für ihn teine Stübe?

¹⁾ Bgl. Geiger, Beiträge (Nite naamanim) S. 10. Parschanbatha S. 11. — Die wohlgemeinten Bemühungen von Dules (Orient 1847 L. B. 22 S. 345 Note), diesen Menachem Kara anderweitig unterzubringen, sind nicht von Einstuß auf obige Annahme. — Bgl. auch noch Bolf, has schachar II. S. 289. Sonst ist ein Menachem Kara nicht bekannt.

2. Der Rame und die Familie Rara.

Welche Bedeutung dem Namen Pr beizulegen sei, ob er nur als Ehrentitel oder auch als Familienname aufgefaßt werden dürfe, wird so lange eine ungelöste und unlösdace Frage bleiben müssen, als uns unbekannt ist, welchen Sinn die Zeitgenossen des R. Simon mit demselben verbanden. Es lassen sich nur Vermuthungen aufstellen, denen je nach ihrer mehr oder minder zutreffenden Begründung ein größerer oder geringerer Grad von Wahrscheinlichkeit beizumessen ist; aber zu einem endgültigen Abschluß kann durch dieselben, wie natürlich, die Frage nicht geführt werden.

Soviel ist jedenfalls mit Sicherheit anzunehmen, daß der Name Prup ursprünglich kein Familienname, sondern ein dem R. Simon aus irgend einem Grunde beigelegter Bei- oder Ehrenname ist, wie ja auch R. Simon's Bruder Menachem außer in der einen Stelle (Jes. Cap. 29, B. 9) stets Menachem dar Chelbo genannt ist. 1) Anders verhält es sich bei den Rachkommen des R. Simon, insbesondere dei unserem R. Joses. Ihm gegenüber mag die Vermuthung eher berechtigt erscheinen, daß auf ihn der Name Prak bleibender Familienname übergangen ist, wenn auch der Nachweis ihrer Richtigkeit bei ihm an Schwierigkeit und Unsicherheit nicht nachsteht.

Als Beiname findet sich pfchon im Talmud, indem bort 2) ein R. Chaninah benselben führt. Raschi bemerkt dazu 3)

¹⁾ Bgl. Rapoport im Rerem chemeb VII S. 12: הבנוי זה אינגו למשפחה.

⁸⁾ Taanit 27 b.

und erklärt, daß שהיה בעל מקרא ויורע בגירסא ובקי בטעמיה und erklärt, baß ber Beiname קרא ben Gelehrten bezeichne, der in der heiligen Schrift, deren richtiger Lesung und Erklärung wohl bewandert sei.

Diese Erklärung Raschi's, die doch wahrscheinlich beeinslußt ist von der Anschauung, die seine Zeit mit dem Namen Nopverband, dürfte als die einsachste und natürlichste allen anderen vorzuziehen sein. Sehen wir also in dem unserem R. Simon beigelegten Namen Kara einen Hinweis auf ein hervorragendes Wissen des Mannes in der heiligen Schrift und deren Deutung, 1) so können wir trozdem auch mit Geiger 2) noch das Weitere annehmen, daß R. Simon seine Bibelkenntniß als Schriftvor-leser verwerthete und an der Stelle der beim Gottesdienste zur Thora Gerusenen und des Textes minder Kundigen den Abschnitt vorlas, ein Amt, das auch seinerseits wieder zu einem sorgfälztigeren Studium der Bibel und zu exegetischen Arbeiten verzanlaßte.

Der Name Kara mag im Hause bes R. Simon als Familienname erblich geworden sein, und R. Ivsef mag als Sohn des R. Simon Kara den Beinamen Kara erhalten haben, oder aber er hat sich denselben ebenfalls durch eigenes Verdienst in Folge

¹⁾ Jellinet durfte immerhin zu weit gehen, wenn er "Kommentarien zu Ester, Ruth und ben Klageliebern Leipzig 1855 S. VI. R. 2" meint, wop heiße ber ben natürlichen Wortsinn sesthaltende Exeget im Gegensatzunz, welcher ber Agaba einen größeren Spielraum gewähre. Wenigstens würbe einer exegetischen Thätigkeit auf dem Gebiete des www, soweit unsere Kenntniß reicht, gerade bei R. Simon der Beiname wop nicht entsprechen.

Seiger, Nite naamanim beutsch S. 9 und Note 3. Parschanbatha S. 11 und Anmerkung. — Die Annahme, baß wop beu Schriftvorleser bebeute und R. Simon seiner Stellung als Schriftvorleser diesen Beinamen verbanke, erscheint mir zweiselhaft tros bes hinweises auf die Araber, bei benen die Koranvorleser Karra hießen und die Samaritaner, bei benen die Borleser in der Synagoge gleichfalls den Namen opp führen. (Juhnboll, lider Josuae p. 20 A). — Der aus der Thora Borlesende führte bei den Juden den Namen sop (s. Cassel, Lehrbuch S. 206) oder war mit dem prometellung des jüd. Kultus. Mannheim 1866, S. 251 u. 324 ff.

seiner vorzüglichen Leiftungen in Erforschung und Erflärung ber heiligen Schrift erworben. 1)

Rachdem R. Simon Kara sich durch die Zusammenstellung und Aulegung des Midraschwerkes Jastut bekannt gemacht hatte, war es nur natürlich, daß er den Beinamen eines Agadisten und Kenners der Agada (הררשן) erhielt, man vergaß, daß R. Simon zuvor den Beinamen Kara geführt hatte, obgleich R. Simon Kara nicht vergessen war, und so kam es, daß allmählich zwei verschiedene R. Simon — unterschieden durch die Beisnamen vrhahle geie und zu einem Manne entstanden. Vielleicht erhielt R. Simon Kara den Beinamen pielen Lang nach seinem Tode und zu einer Zeit, wo sich der Person des Salkut schon die Volkssage bemächtigt hatte. 2)

Erwähnt sei hier noch der Gedanke, den Namen Kara mit einer Stadt קרא (?) in Berbindung zu bringen, 3) weil in Cod. Hamburg R. 52 ein ר' יצרוק מקרא erwähnt ift.

Ueber die Familienverhältnisse des R. Simon und A. Josef Kara ist weiter nichts bekannt. Daß R. Isaak Kara, dessen einssache Schriftauslegung aus der Raschis-Raschbam-Handschrift der Seminarbibliothek erhellt, ein Sohn des R. Josef Kara war 5), ist nicht ausgemacht.

⁵⁾ So Berliner, Plet. Sofr. (beutsch) S. 27. A. Jaak Kara ist wohl ibentisch mit bem אין יצחק מקרא 'ז im Cod. 52 Hamburg. (s. o. S. 41.) Bielleicht ist אין סלבר אין מוך מוצ Pielleicht ist אין סלבר אין מוצ אונו אין או ופוּפות.

¹⁾ R. Menachem Kara wäre bann entweber vermöge einer gewissernaßen burch rückwirkende Kraft erzeugten Uebertragung des Familiennamens zu erklären ober es wäre anzunehmen, daß Josef Kara seinem Lehrer und Oheim durch Beilegung des Ehrennamens arp seine Berehrung bezeugen wollte. — Geiger (Parschandatha S. 11) meint, Menachem dar Chelbo sei ein arp, d. h. ein Schriftvorleser gewesen. — Jedenfalls ist dieser einmal vortommende Menachem Kara eine auffallende, beachtenswerthe Erscheinung.

²⁾ **L**gl. Zunz G. B. S. 300.

⁸⁾ Bgl. Dutes in Bion II. G. 102 Note.

⁴⁾ Ueber diese Handschrift vgl. Rosin's trefsliche Arbeit "R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer" Breslau 1880 S. 24 ff. Ju R. Isaak Kara's Schrifterkärung vgl. Frankel's Monatsschr 1864 S. 219 u. 1865 S. 384 ff. Berliner, Pletat soferim (hebr.) S. 25.

3. Lebenszeit des R. Josef Rara. Seine Beziehungen zu Raschi und R. Samuel ben Mcir.

Das Geburtsjahr des R. Josef Kara ist uns ebenso wenig bekannt, wie das Jahr seines Todes. Doch läßt sich seine Lebenszeit annähernd seststellen, da wir über die Männer, mit denen Josef Kara in Berbindung stand, besser unterrichtet sind, und da wir wissen, daß sein Bater R. Simon die Anlegung und Sammlung des Jalkut spätestens in der zweiten Hälfte des elsten Jahrhunderts unternommen hat.

Josef Kara war ein Schüler bes Menachem b. Chelbo 1), seines Oheims, welcher — ein Vorgänger und älterer Zeitgenosse Raschi's (geb. 1040) — die eigentliche exegetische Thätigkeit in Nordfrankreich eröffnete. Raschi kannte die Erklärungen dieses Wenachem durch mündliche Mittheilung und machte sie oftmals ohne Nennung des ursprünglichen Autors zu den seinigen, wie eine Vergleichung der von Wenachem uns bekannten Interprestationen mit den betreffenden Stellen dei Raschi deutlich beweist 2). Häusig jedoch gibt Raschi an, daß er die von ihm angeführte Erklärung im Namen des R. Menachem gehört habe מבערו הי מבוח הי מבוח

Josef Rara verkehrte im Sause Raschi's; sicherlich knupfte

ים מנחם בר' חלבו (1 $\otimes$. 13, 26) ober כל ימי למדני ר' מנחם בר' חלבו (2 $\otimes$. 13, 21) bgl. $\Re idst$. 2, 15 אבא את כל העומדים לפניו ושומעים את דבריו אבא את כל העומדים לפניו ושומעים את דבריו.

³⁾ Zum Theil geschehen burch Dutes i. Orient 1847 &. B. 22 S. 345 u. Bolf, Haschachar II S. 289 ff.

⁸⁾ Bgl. bie Stellen oben.

⁴⁾ Ngl. oben u. Luzatto Ker. chem. VII S. 60. 1886. IV.

Raschi mit bem jungen Gelehrten, bessen Renntnisse und Rabiafeiten er erfannt und ichaben gelernt hatte, engere wiffenschaftliche Beziehungen an und Kara schöpfte aus bem Umgang mit Raidi, ben er innig verehrte, reiche Belehrung und Förderung. 1) & fand zwischen ben beiben Männern ein lebhafter Reinungsaustausch über die Erklärung einzelner Bibelftellen ftatt, und Raichi trug fein Bebenten, die Ansicht bes jungeren Gelehrten, wenn sie ihm gefiel, zu billigen und auch anzunehmen. Ausbrücklich nennt Raschi ben R. Josef Rara in seinem Commentar zu ben Sprüchen 4, 4; 5, 14; 6, 23; 18, 22; und es ist burchaus nicht angezeigt, diese Citate, ba fie fich in einer ober der anberen Sandschrift nicht finden, für Glossen zu erklären und bie Behauptung aufzustellen, daß Raschi felbst überhaupt feine Interpretationen des R. Josef Rara in feine Arbeiten aufgenommen habe. 2) Diese Behauptung wird boch wohl widerlegt burch die Stelle in Raschi (Jes. 64, 3) בן שמעתי מר יוםי והנאני wo unter יוסי fein anderer, wie R. Josef Kara gemeint ift. 3) Auch die Erklärung bei Raschi zu 1 Mos. 19. 9, die in ihrem uns vorliegenden Wortlaute auf ben Ginfluß Rara's gurudguführen ift, 4) muß hier angeführt werben. Und wenn Raschi zu

²⁾ Bgl. Geiger Beiträge S. 18 u. 19 bef. S. 19 A 1 u. nach ihm Luzatto Ker. chem. VII 60 Rote 1.

^{*)} Bgl. Zunz Z. E. und L. S. 69. Auch im cod. Lips. 102 ber Universitätsbibl. wirb (up) vor 'n geschrieben u. i. cod. hebr. 32 Hamb. findet sich stets 'or 'n für R. Josef Kara (s. Jellinet, Commentarien zu Esther, Ruth und den Mageliedern. Leipzig 1855. Auch die Stelle Jes. 10, 24 in Raschi ließe sich als indirekter Beweis ansühren.

⁴⁾ Siehe Berliner, Kritische Ausgabe des Raschisommentars zu Bentateuch z. St. Note π; ib. Blet. sofr. hebr. S. 18: - - ward par in in. Der Zusat von der Zustimmung Raschis fehlt im cod. Lephen Scaliger I. in welchem zu 1 M. 27, 9. — 30, 11. — 4 M. 14, 23. auch in in angeführt ist; vgl. Berliner in Frankel's Monatssschift 1863 S. 394.

Richter 18, 7 eine Erklärung mit "Do einführt, bie zweisfellos bem R. Josef Kara angehört, 1) so bürfte das wohl auch nicht zu Gunften der oben angeführten Behauptung sprechen.

Andererseits berichtet Josef Kara ausdrücklich, daß Raschi seiner Erklärung zugestimmt habe, 2) und auch er bringt eine Deutung Raschi's mit Chichter 3, 26). An zahlreichen Stellen citirt Josef Kara die Erklärungen Raschis theils mit Nennung seines Namens, theils ohne dieselbe: 3) Oft führt er Raschi zur Bestätigung und Bekräftigung seiner Erklärung an, oft weist er Raschis Deutung ab, manchmal ohne daß er ausdrücklich bemerkt, wem seine Polemik gilt. 4)

Manche ber Kommentare Karas geben sich als Ueberarbeistungen Raschis zu erkennen: bas vielsach b) bei Kara vorkomsmende ובפתרוני רבינו שלמה ב"ר יצחק וצ"ל ראיתו weist auf eine sleißige Benutzung schriftlich vorliegender Commentare Raschishin. Zum Pentateuch hat Josef Kara überhaupt nur Raschiss Commentar glossirt, und diese Glossen sind theils durch Kara

¹⁾ Bgl. die aus der Kirchheimschen Handschrift veröffentlichten Erkläsrungen Kara's jum Buch der Richter in Haschachar Bb. IV. Derartige Beispiele finden sich bei einer genauen Bergleichung der Kara-Handschrift mit dem Raschitext sicher in großer Anzahl.

יוסף בר' שמעון והודה רבינו שלמה לדברי (ב. $\mathfrak{Mof}$. 17, 5. (f. $\mathfrak{w}$. $\mathfrak{u}$.)

⁸⁾ Bgl. z. 4. B. M. 24, 14.

^{4) 8. 8. 6}job 17, 6. 18, 2. (היש עליו חשובה גדולה) 27. 6 אנשי פתר (יש עליו חשובה גדולה) 4. 9. 24, 14 עו. 6.

^{5) 5&#}x27;n in Kara's Hobkommentar bei Anzzatto Kerem chem. 7 S. 60 und bem gleichlautenden Mf. 104 (gedruckt in Frankels Mtsschr. 1856 bis 1858) zu Hob 6, 13 (fehlt in Mf. 104), 17, 16. 27, 6. 18, 2, bei Luzzatto micht angegeben). Dagegen fehlt 5"n in Kirchheims Prophetenskommentar von Kara (z. B. 1 Kge. 18, 12. 2. Kge. 16, 14 u. so in der ganzen Handschrift.)

^{*)} Diese Zusätz Josef Kara's zum Raschitommentar sind gesammelt bei Berliner, Plet. sof. hebr. S. 12 ff. vgl. w. u. Kara führt seine Glossen sehr oft mit den Borten ein: אוני יוסף בר' שמעון אומר אני ווסף בר' 34, 9. 3. M. 11, 43 eod. 16, 16. ישמעון אומר אני אינו מקרא קצר ונו' .

selbst, theils durch spätere Abschreiber in die Raschi-Handschriften und Raschi-Texte gerathen.1)

¹⁾ Bgl. Geiger Beiträge S. 21 Note 3, Luzzatto im Ker. chem. VII. S. 59 und Bloch's Mittheilung in Geigers wiss. Zeitschrift IV. S. 138, er besitze eine Raschibanbschrift zum Bentateuch, reich an Interpolationen, die von einem Schüler (?) Raschi's proper es part oper part herrühren, wie dies vielkältig von einer späteren Hand bemerkt sei. Zu 4. M. 17, 5 sinde sieh Bemerkung regele er wacht stern kale. Zu 4. M. 17, 5 sinde sieh Bemerkung regele er Bele. so. 21. — Die Zusätze in unserem Raschi sub zu zu zu, sind bei Bloch im Namen des zu in Raschi oft Kara an (vgl. Bloch a. a. D. und Kirchheim für die Propheten i. Orient 1844 L. B. 15 S. 215). Ueber Bloch's Handschrift s. Geiger, Beiträge (Nite naam.) S. 40. — Ueber die direkten und indirekten Zusätze Karas zu Raschi vgl. cod. V München bei Steinschneiber hebr. Bibliogr. XIV Nr. 84 S. 129.

²⁾ Diefelbe Erklärung Kara's, aber nicht wörtlich übereinftimmenb, bei Berliner, Alet. fof. hebr. S. 14.

⁸⁾ Bu 1 Mos. 37, 13 יוסף קרא חבירנו והנאה לי Dieselder. Grklärung, nur ausführlicher, findet sich ebenfalls im Namen des R. Josef Kara mitgetheilt in Frankels Monatsschrift 1864 S. 217. cfr. auch Betz liner, Plet. sof. hebr. S. 16. — Antoine Levy, die Exegese x. nennt S. 17 den RSBN Zuhörer (?) und Freund des R. Josef Kara.

gehen, wie es auch zweifellos ift, daß Josef Kara nicht bloß an ben wenigen Stellen, wo er R. Samuel ben Merr ausbrücklich nennt, Erklärungen bes RSBM benutzt. 1) Wir finden nämlich ben Namen bes RSBM bei Kara nur erwähnt zu Amos 3, 122) im Ms. 104 und zu Hisb 11, 17.3)

Daß RSBM von Josef Kara auch zu Samuel citirt werde, wie man aus dem im Ms. 104 erhaltenen Karacommentar zu Samuel schließen wollte, ist unrichtig. Denn dieser Commentar ist, obwohl im Ms. ihm ausdrücklich zugeschrieben, sicher nicht von Kara, was schon ein flüchtiger Vergleich mit dem als echt nachgewiesenen Karacommentar zu Samuel in Ms. Kirchsheim zeigt, sondern er ist das Werk eines Compilators, der allersdings auch Kara benutzt hat. 4)

Nehmen wir an, daß R. Josef Kara zwischen 1060 und 1070 geboren ist und daß seine Blüthezeit in daß erste Biertel bes zwölften Jahrhunderts fällt, 5) so haben wir gar keinen

¹⁾ Bergl. die eingehende, in ihrer Art klassische Arbeit Rosin's "R. Samuel ben Meir als Schrifterklärer" S. 72 ff. S. 12 ff. u. o. id. Ausgabe des Pentateuchkommentars von RSBM S. XVIII. ff.

²⁾ Bgl. Porges in Frankels Mtfchr. 1883 S. 169.

^{**} Abgebruckt in Frankels Mtschr. 1856—58, auch aus seinem cod. mitgetheilt von Luzzatto im Kerem chemed VII. S. 60 und bei Geiger, Nite naamanim. Doch hält Geiger biese Stelle für einen späteren Jusak. Die Behauptung Geigers (Beiträge S. 19, Note 3), daß RSBM von Kara überhaupt nicht angeführt werde, widerlegt eine Stelle aus cod. 252 München zu 1 M. 10, 15, wo Kara persönlich den RSBM um die Erstärung einer Schriftstelle angeht. (S. Berliner, Plet. soft. deutsch S. 18.) Die Stelle selbst bringt Berliner nicht; vogl. RSBM's Bentateuchkommentar od. Rosin S. 11. Der Wortlaut der Stelle Hied hich 11, 17 macht auch nicht den Gindruck einer Glosse kart und barauf vollen erkner als eren erkneren erkne

⁴⁾ Bei Rosin, RSBM S. 13 sind die beiden Stellen aus dem Ms. 104 abgedruckt, an denen Kara den RSBM citiren soll. (1 S. 15, 6 u. 21, 2). Sie sinden sich beide in Ms. Kirchheim nicht. Das 'de 'de (1 S. 15, 6) ist aufzulösen in pyde 'de und statt der de (zu 1 Sam. 21, 2) zu lesen. cfr. Porges in Frankels Mtschr. 1883 S. 171 ff. Aber wer ist dieser pyde ?

⁵⁾ Bgl. Junz, Raschi. Die Zeittafel S. 335 J. G. u. L. S. 68 G. B. S. 397.

Grund, baran zu zweifeln, bag er fowohl mit Rafchi (geb. 1040) als auch mit bessen Entel R. Samuel ben Meir (geb. 1080 bis 1085)1) in engem persönlichen Berkehr ftand: eine Thatfache, bie ohnehin durch die angeführten Stellen als unumftöglich feftftehend erwiesen sein burfte. 2) In welcher Stadt R. Sofef geboren ift, läßt sich kaum vermuthen. Sein Bater R. Simon, ber wie R. Menachem b. Chelbo ein alterer Zeitgenoffe Rafchi's war, foll in Mans gelebt haben. 3) Möglicherweise ift biefe Stadt auch ber Geburtsort seines Sohnes, vielleicht erblicte biefer in Tropes, dem Wohnsitze Raschi's, das Licht der Welt. Jebenfalls hielt er sich in Tropes lange auf. Sein Tob fallt wohl in die Zeit zwischen 1130 und 1140, so daß es nicht auffallen tann, wenn er in seinem Prophetentommentar (M. Rirchheim) Raschi als noch lebend, im Kommentar zu Hiob aber nie ohne b"ur anführt. Was für Schickfale ben R. Josef Rara betroffen, welche Stellung er im Leben einnahm, ift unbefannt: zweifellos ichaarte fich um ihn, wie um alle Gelehrten feiner Reit, ein zahlreicher Schülerfreis. -

Mit der Annahme, daß Josef Rara zwischen 1060 und 1070 geboren ist, stimmt auch die Stelle שמע שמע ר' יוסף קרא אמר ששמע ר' יוסף קרא אמר ששמע רומי שהנזיר מותר בקירוש והברלה אם ימפי ר' קלונימים איש רומי שהנזיר מותר בקירוש והברלה Rasonymos kam zur Zeit Haschi's nach Worms. Raschi war von seiner Lehrthätigkeit brieflich unterrichtet und Rara mag in Haschi's Hause manche Ansicht des Kalonymos gehört haben, den er auch zu Hiob 33, 25 citirt. Und wenn wir lesen en daß R. וכן העיר רבינו יוסף קרא שראה בפני ר' יחיאל מפריש, daß R.

¹⁾ Rosin, R. S. b. M. als Schrifterkl. S. 6.

²⁾ Dagegen: Kirchheim Orient 1844 L. B. 15 S. 231. — Heibenheim (habanat hamifra zu 4 M. 22, 9).

⁸⁾ Grät Gesch. b. Juben VI. S. 63.

⁴⁾ S. Sefer hajaschar bes R. Jakob Tam (Bruber bes RSBM s. Rosin S. 5) § 115 Wien 1811 S. 16.

⁵⁾ Bgl. Raschi in Talm. babl. Beza 24b unten: בם עתה בא אלי מכתב מנות מושמו הבי קלונימוס ובקי בכל מנוסיי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו רבי קלונימוס ובקי בכל מנוחיה בן bgl. Berliner, Blet. Sofr. beutscher Theil & 19 u. S. 48 Rote 27.

⁶⁾ R. G. A. bes R. Meir von Rothenburg Brag 1608 S. 113 a.

Vosef Kara zur Zeit bes R. Jechiel von Paris gelebt habe, so bürfen wir natürlich nicht an den bekannten R. Jechiel von Paris denken, der mit noch drei anderen Rabbinen im Jahre 1240 in Gegenwart der Königin Blanche gegen Dunin disputirte. Dahrscheinlich ist ein unter dem Ramen אוריי אוריי לידויאל sonst nicht bekannter R. Jechiel gemeint, den R. Samuel den Meir (Or sarva I § 138) und Rabbenu Tam (Sefer haigschar 70), die jüngeren Zeitgenossen Karas, als Verwandten nennen, und der vielleicht mit dem in Tosafot zu Aboda sara fol. 71 a. s. v. לא רמיא א פרמיא Jegenannten R. Jechiel identisch ist.

¹⁾ Levin in Frankels Monatsschr. 1869. Cassel, Lehrbuch S. 372. Gräß Geschichte VII. 115. — Die bloßen Citate bei Kirchheim im Orient L. B. 1844 Nr. 15 S. 281 und Dukes Zion Bb. II. S. 102 Note יי יוסף אורים ור' יחיאל מפארים ור' יחיאל מפארים ור' יחיאל מפארים בימי הרשב"ם ור' יחיאל מפארים.

²⁾ Bgl. auch Berliner, Blet. fofr. S. 48 Rote 28.

4. R. Josef Rara's Commentare.

Josef Kara ist vorzugsweise als Bibelerklärer bekannt. 1) Die Zahl der ihm zugeschriebenen Kommentare ist nicht gering. Wahrscheinlich erstreckte sich seine exegetische Thätigkeit über die ganze heilige Schrift und es dürste vielleicht angezeigt erscheinen, hier eine kurze Uebersicht der dem R. Josef Kara beigelegten Commentare zu geben, ohne sich aber dabei auf eine einzehende Prüfung der Echtheit und des Werthes derselben einzulassen: eine Untersuchung, die außerhalb des Rahmens dieser Arbeit liegt.

1. Einen vollständigen Commentar zum Pentateuch hat Josef Kara nicht versaßt, vielmehr beim Abschreiben des Raschis Commentars demselben zahlreiche Glossen und eigene Bemertungen hinzugefügt. 2) Diese Zusäße Kara's zum Pentateuchstommentar Raschis hat zuletzt Berliner gesammelt. 3) Es sindet

¹⁾ Junz G. B. S. 398 J. G. u. L. S. 68 ff. Einen Commentar Kara's zu ben Piutim Kalir's, in bem er auch seinen Oheim Menachem b. Chelbo erwähnt, führt Geiger an. (Parschandatha hebr. S. 20 u. 26). [Kalir wird von Kara zu ben Klageliebern citirt.] — Die Bermuthung Berliners (Plet. Sofr. S. 24), daß Josef Kara der Redaktor des Commentars zu Bereschit Rabbah sei, hat mir mein verehrter Lehrer, Herr Seminarrabbiner Dr. Lewy, bestätigt. — Josef Kara als Berfasser eines Commentars zu alten synagogalen Poessen wird erwähnt bei Junz, Kitus S. 198.

²⁾ Bergl. oben. Kara nennt fich selbst penyan nach Geiger, Beiträge S. 17 Note 2) auch הכותב (2 M. 34, 9) und הלבלר bgl. Junz J. G. u. L. S. 196 Note e). — Hierher gehört auß cod. V. München, Gen. 25, 22: אימף בר' שמעון המעתון המעתון המעתון המעתון המעתון בי שמעון המעתון בי שמעון בי בי שמעון בי שמעו

⁸⁾ Pletat Sofrim, Breslau 1872 hebr. Theil S. 12—25 u. S. 49.

fich barunter auch die von Tosafot Arachin 15 b. s. v. ההאח angeführte Erklärung des הוהר"ר יוסף קרא μ 4 Mos. 11, 4, sowie die beiden Erklärungen Kara's aus dem Raschi-Raschdam Wh. der Seminarbibliothek! wu 1 M. 45, 4 und zu 1. M. 37, 13, welche letztere Erklärung — nur nicht so aussührlich — bekanntlich Raschdam z. St. wiedergibt. 2)

In Josef Kara will Berliner⁸) auch ben Verfasser eines anonymen Pentateuch-Commentars zum 5. Buch Mos. Capitel 1 bis 4 erblicken.

Die Stellen, an benen bei anderen Autoren Erklärungen im Namen des R. Josef Kara vorkommen, hat Geiger 4) noch besonders gesammelt.

2. Zu den Propheten enthält das Manuscript des Herrn Raphael Kirchheim den echten Commentar Kara's. Dieses äußerst werthvolle Manuscript wurde erst vor ganz kurzer Zeit von Herrn Kirchheim der Bibliothek des jüdisch=theologischen Seminars zu Breslau zum Geschenk gemacht. Leider war es mir für jetzt nicht möglich, dasselbe genauer durchzusehen und in ausgiediger Weise zu benuhen. Die Handschrift ist groß Folio ohne Datum, ohne Angabe des Kopisten, des Ortes, wo und des Mannes, für den sie geschrieben. Sie wurde von Dukes im Orient 1847 L. B. 22 S. 344 und Wolf, Haschachar II. S. 289 beschrieben; Auszüge aus derselben sinden sich ebenfalls bei Wolf, Haschach. II. 289. III. 688. IV. 55 u. s. w.

Bor ihm hat Geiger in Nite naamanim hebr. S. 1 ff. alle ihm bekannt geworbenen Grklärungen Kara's zusammengestellt, wozu Kirchheim Orient 1848 L. B. 28 S. 435 bemerkt: baß Geiger burch bas allzu kühne Bertrauen auf seine Divinationsgabe, nämlich Kara Erklärungen zu vindiciren, die ihm in der That nicht angehören, sehr oft verleitet wird, falsche Schlüsse zu ziehen.

¹⁾ Bei Berliner שרמם כ"י vergl. bie הקרסה zu feiner Rafchiausgabe S. XII. п.

²⁾ Der Wortlaut ift nachzulesen bei Landsberg, der Coder von Raschis und Raschbam's Bentateuch=Commentaren. Frankels Monatsschr. 1865 S. 384.

⁸⁾ Blet. Sofr. beutsch S. 16; hebr. S. 6-11.

⁴⁾ Beiträge S. 17 Rote vgl. auch Zunz, zur Geschichte und Literat. S. 69 u. Register.

Außer diesem Manuscript besitst die Seminarbibliothek handschriftliche Karacommentare im Ms. 104 (cod. Saraval Kr. 27.) Dieses Manuscript enthält außer dem gedruckten Commentar Raschi's zu den Psalmen, Sprüchen, zum hohen Liede, Josua, Richter, Könige, Iesajas, Ezechiel und dem des R. Saadja zu Daniel unter dem Ramen des Josef Kara solgende Commentare: Hiod, Kohelet dis XI. 2, Klagelieder, Esther, Esra und Rehemia, Samuel, Jeremias und zwölf kleine Propheten.). Es besteht aus zwei kleinen Foliodänden, die beide von einer Hand in schöner, gut leserlicher Handschrift geschrieden sind. Am Ende des zweiten Coder sindet sich solgendes Epigraph:

ותכל עכודת זה הפירוש של נכיאים על ידי אני פולה") כת אברהם ה'ם ו'פ'ר' ביר' יואב צ'יע' מכני בניו של רבינו יחיאל אביו של רבינו נתן בעל הערוך ואשתו שלר' יחיאל ביר' שלמה בשיני בשבת בארבעה ימים לירח אדר שנת חמשת אלפים וארבעים ושמנה לבריאת עולם") בעיר רומא דיחבא על נהר טיברים המקום יוכיני להגות בו אני וזרעי וחרע זרעי עד סוף כל הדורות ויקיים עלי מקרא דכת'") ובא לציון גואל ואני זאת בריתי אותם אמר י"י רוחי אשר עליך ודבריי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרע זרע זרע זרע זרע זרע זרע אמר י"י מעתה ועד עולם"):

Der im Ms. 104 enthaltene und dem Kara zugeschriebene Demmentar zu Samuel ist sicher nicht von Kara, wie schon oben bemerkt wurde. Daß der Commentar einzelne in Kara's Manier erklärte Stücke enthält (z. B. I. S. c. 3. 9. 24, 10. 5, 12. 15), läßt sich nicht leugnen.

¹⁾ Der Commentar zu ben Königen, obwohl am Schluffe Rara zugefchrieben, gehört Rafchi an. f. oben.

²⁾ Ueber die Frau Baula s. Zunz Ges. Schriften S. 179. Graet Gesch. VII. 176. Cassel, Lehrbuch 341. Kanserling, die jüdischen Frauen in Gesch. Literatur und Kunst. Leipzig, 1879. S. 187.

⁸⁾ i. e. 1288.

⁴⁾ Jes. 59. 20 u. 21.

⁵⁾ Frankels Monatsichr. V. S. 223.

⁶⁾ Er beginnt zu I. 24, nachbem bis bahin Raschis Ertlärungen gegeben waren, mit ben Worten: 'קד כאן פירוש רבינו שלמה ומבאן ואילך פירוש ר'

⁷⁾ Bgl. Porges in Frankels Monatsschr. 1883 S. 170 ff.

Veremias in Mf. 104 ift ebenfalls fälschlich bem R. Josef Kara zugeschrieben; ber Commentar ist von Raschi mit fremben agabischen Zusätzen am Anfange. 1)

Auch der Commentar zu den kleinen Propheten im Ms. 104 scheint nicht Kara anzugehören; er macht vielmehr den Eindruck eines Sammelwerks, bei dem Raschi überaus häufig, aber auch R. Josef Kara's Erklärungen benutzt wurden.

Die Commentare Kara's zu den Propheten finden sich übrigens an verschiedenen Orten. So enthält cod. Rossi 255 die Propheten, cod. Paris 119 Samuel, Jesajah und Jeremias, cod. Leipzig 15 Auszüge aus Josua, cod. Oppenheimer 263 Fragmente aus Jes. und der Commentar zu den kleinen Propheten sindet sich bei Biscioni cat. in fol. p. 83. 115. 3)

Es wäre eine äußerst verdienstliche und werthvolle Arbeit, auf Grund einer eingehenden Bergleichung des Ms. Kirchheim mit dem Ms. 104 die wirklich echten Erkärungen Kara's im Ms. 104 seftzustellen.

3. Sagiographen.

a. Daß Kara einen Kommentar zu ben Sprüchen versfaßt hat, geht beutlich hervor aus Kara's Commentar zu Kohelet (vgl. ben hebräischen Theil dieser Arbeit) Cap. 7. Bers 12:

¹⁾ f. Rofin, NSBM S. 74 Note 2. — Jeremias von Kara wurde unter Vergleichung bes Mf. Kirchheim ebirt, von Schloßberg: אין מירוש ירסויה פירוש ירסויה commentaire sur Jerémie par Rabbi Josef ben Siméon Kara, auteur français du XI. e siécle, publié . . . d'après deux manuscrits de la bibliothèque nationale de Paris. Paris 1881. Ich fonnte mir leider diesen Commentar nicht verschaffen, doch scheint mir das in Brüll's Jahrbüchern für jüdische Geschichte und Literatur VII. Frif. 1885 S. 170 ff. über ihn enthaltene Referat meine Ansichten über R. Rosef Kara's Eregese zu bestätigen.

³⁾ Bu biefem Urtheil glaube ich mich nach genauer Bergleichung bes Commentars zu ben kleinen Propheten im Mf. 104 mit Rasch berechtigt. Daß Kara benutt wurde, beweisen nicht bloß Stellen wie Hos. X. 15: משמר אני יוסף בר' שמעות: Der Commentar zu Hos., 1861 zu Breslau erschienen, zeichnet sich vor den anderen sog. Karakommentaren zu den kleinen Propheteu i. Mf. 104 baburch aus, daß er verhältnißmäßig wenig wörkliche leberseinktimmung mit Rasch zeigt.

⁸⁾ Bung, 3. G. u. S. S. 68 Geiger Beitrage S. 18.

כמו שפירשתי בספר משלי בפסוק ארך ימים בימינה: Auch die in Raschi zu den Sprüchen sich findenden Erklärungen im Ramen des R. Josef Kara können als Beweis angeführt werden. 1)

b. Rara zu Hiob²) ift aus bem Mf. 104 ber Seminarbibliothek (Saraval 27) abgedruckt in Frankels Monatsschrift Jahrgang 1856 bis 58. Dieser Commentar stimmt offendar überein mit dem Hiodkommentar Rara's bei Luzzatto. Die von diesem angeführten³) Stellen, an denen Kara die nicht mehr vorhandene Boraitha des R. Samuel mit der Erläuterung des R. Sabdatai Donolo⁴) excerpirt, finden sich wortwörtsich im Ms. 104, ebenso die von Luzzatto⁵) aus seinem Ms. wiedergegebenen Citate Kasch's und R. Samuel's b. Meir und die Ansührung des Ausch auch Kasch's und R. Samuel's b. Weir und die Ansührung des Ausch auch Kasch's und R. Samuel's du Hiod 14, 12 und ebenso sindet sich übereinstimmend in cod. Luzzatto und Ms. 104 zu Hiod 15, 31: אלא יוסף ביר' שמעון לא בך שמעחי אלא בר מנוסם ביר' חלבו אחי אבא

Dagegen fehlen im Mf. 104 alle die Stellen, an denen bei Geiger cod. 1489°) R. Samuel ben Merr citirt ift, ebenso fehlt die Anführung Kara's zu 18, 2, die nach Geiger in seinem cod. geschieht, "wie es nicht der Verfasser, sondern wie es nur ein Späterer thut." Auch Rabbenu Tam ist zu 36, 33 im Ms. 104 nicht erwähnt. Ich kann darum der Ansicht Geigers onicht beipstichten, sondern sehe in dem Hob des Ms. 104 und des cod. Luzzatto einen echten, nicht von Späteren überarbeiteten Karacommentar, während Geiger's Hob ein auf der Grundlage eines echten Kara weitergeführter Commentar zu sein scheint. 7

¹⁾ Bgl. oben.

³⁾ Handschriftlich in Paris Rr. 88. Orfort 149 R. 3. vgl. Junz 3. G. und L. S. 68, Dukes Zion II. S. 102 Note. Die von Dukes zu Hiob 36, 32 aus cod. Hamburg 32 angeführte Erklärung Karas findet sich 3. St. im Mf. 104.

⁸⁾ Rerem chem. VII. S. 61 ff. -

⁴⁾ Ueber ihn f. Caffel, Lehrbuch S. 337.

⁵⁾ Rerem chem. VII. S. 60.

⁶⁾ Beiträge (Rite naam.) S. 19 Rote 3.

⁷⁾ Die Auszüge bei Geiger, Rite naam. S. 11—16 (hebr.) ftimmen nur theilweise mit Ms. 104 überein.

Bekanntlich wird die Ergänzung des Raschikommentars zu Hiob (von Cap. 40 Bers 25 an) bald dem R. Josef Kara, bald dem R. Samuel den Meir zugeschrieben. In Wirklichkeit zeigt sie die Eigenthümlichkeiten beider Exegeten und ist das Werkeines Sammlers. 1)

c. Die fünf Megillot sind ebenfalls von Kara tommentirt worden.

Im Mf. 104 sind die Commentare zu Kohelet, Klagelieder und Esther dem Josef Kara zugeschrieben, ebenso enthält Luzzatto's Handschrift den Commentar zu Kohelet von Kara, wäherend die Commentare zu Kuth und Esther in seiner Handschrift nach Luzzatto's Angabe') nicht von Kara herrühren. Bedauer-licherweise hat es Luzzatto hinterlassen, aus diesen Commentaren Proben zu geben.

a. Ueber einen Commentar des R. Josef Kara zum Hohen Liede schweigt Junz 3) vollständig. 4) Der im Ms. 104 entnommene Commentar zu wist von Raschi. Ganz verschieden von Raschi ist der bei Hübsch 3) aus einer in der Prager Universitätsbibliothet befindlichen Handschrift der Gemeinde Eger 6) abgedruckte Commentar zum Hohen Liede. Dieser

¹⁾ Bgl. Rosin, RSBM als Schrifterklärer S. 14 ff. RSBM Bentateuch Einleitung S. XVIII. ff. — Delitzich scheint die Edit. von Kara's Hiobkommentar in Frankels Monatsschr. nicht zu kennen, da er Hiob II. Aust. Leipzig 1876, S. 81 Rote 1 bemerkt: Andere ältere rabbinische Commentare, wie von Menachem ben Chelbo, Josef Kara, Parchon u. a. sind noch nicht bekannt geworden.

²⁾ Rerem chem. VII. S. 68.

^{*) 3.} G. u. L. S 68.

⁴⁾ Ein Commentar jum HB. wird von Bloch (Geiger wiss. Zeitschr. IV. 138) bem Jos. Kara zugeschrieben. Leiber gibt er keine Probe a. b. Mi.:

⁵⁾ Hölich, mir von die fünf Megileth nebst dem sprischen Thargum . . . . ferner mit einem Commentare zum Texte aus einem handsschriftl. Bentateuchcoder . . . Prag 1866. vgl. die Recension in Geigers jüb. Zeitschr. VI. S. 201 ff. (Bei H. . fehlt cap. 8.)
6) Dieses Ms. enthält: Text des Pentateuch und der Megilloth,

⁶⁾ Dieses Ms. enthält: Text bes Pentateuch und der Megilloth, Raschi und Targum Onkelos zum Bentateuch, einen Commentar [Kara (?)] zu den Megilloth und die Haftaroth mit Commentar. Ueber letzteren vgl. Berliner, Plet. Sofr. d. S. 21.

Commentar gehört jebenfalls einem Sprößling ber nordfranzöfischen Exegetenschule an, beren Borzüge und Mängel er theilt. Mit gesundem, nüchternem Sinne sucht der Commentator die Sätz in ihrer Einfachheit aufzusaffen. Man wird kaum irren, wenn man diesen Commentar — wenigstens in seinen Grundzügen — dem R. Josef Kara zuschreibt, nicht etwa weil er mit mehreren offenbar echten Karakommentaren in einer und derselben Handschrift sich befindet, sondern weil er unverkennbar die Charakterzüge der Erklärung Kara's trägt. — Zudem erscheint es zweisellos, daß Kara einen Commentar zum Hohen Liede geschrieben hat. 1)

Der Commentar geht bei seiner Erklärung bes Hohen Liebes bavon auß, daß der erste Berß deß Bucheß, ebenso wie Rohelet I. 1 und Sprüche I. 1 ברי סופר הם, הוא , eine nicht vom Berfasser herrührende Ueberschrift sei, שיר השירים eineß der vielen Lieder Salomoß bedeute und die selbstgestellte Frage, warum von den vielen Liedern Salomoß eben daß Hohe Lied der Nachwelt überliefert werde, beantwortet er also: לעולם בערב שנתחבב לעולם במשלים ולפיכך נכתב שדרשוהו לענין שיעבור ומדרש דכתב עליהם המשלים ולפיכך נכתב שדרשוהו לענין שיעבור ובוראם חפץ ותאב לנואלם ולהכדילם מן העמים להיות לו לעם והם משתוקקים אליו ובושחים בו שלא יעובם לאורך ימים ונואלם ברחמיו וברוב חסריו וראה שלמה במחזה כל אלה וכחב דוגמא בו ואשתו וברוב חסריו וראה שלמה במחזה כל אלה וכחב דוגמא בו ואשתו

Mit dem Commentar des MSBM zum Hohen Liede 2) zeigt der Commentar bei Hubsch keinerlei Berührungspunkte.

β. Der Commentar zu Ruth bei Hübsch (a. a. D.) stimmt fast vollständig mit dem bei Jellinet's) unter dem Ramen 'D' '7

¹⁾ Bgl. Salfelb, bas Hohe Lieb Salomonis Berlin 1879 S. 49. Rach einer Mittheilung Berliners (cod. S. 41) gehört ber Schlußjat von Rasch's Einleitung zum Ht. (von אומר אני מו) Kara an.

²⁾ Commentar zu R. Samuel b. Me'r zu Koheleth und dem HE. (aus cod. 32 der Hamburger Stadtbibliothe!) ed. Jelline! Leipzig 1855. Der zum HE. wird von Rosin (RSBM als Schrifterkl. S. 17 ff.) dem RSBM abgesprochen.

⁸⁾ Commentarien zu Esther, Ruth und den Rlageliebern von R. Menachem b. Chelbo, R. Tobia b. Eliefer, R. Josef Kara, R. Samuel ben

קרא פירוש קינוח im cod. 104 ausbrücklich im Texte mit פירוש קינוח לר' יוסף קרא לר' יוסף פולד של bezeichnete Kommentar zu den Klageliedern ift echt und stimmt mit dem in Didre Chachamim³) aus einer Parifer Handschrift abgebruckten Karakommentar zu איכה der bis Cap. V. Bers 18 reicht, sast wörtlich überein.4) Letzerer ist auch gleichlautend mit den in der editio princeps Reapel 1486 nicht Raschi angehörenden Stellen. Zu III. 28 ist Menachem b. Chelbo citirt, dem gegenüber der Bersasser sast exceptasser seicht wird auch dei Hall (a. a. D.) aber ohne den Zusat, vollständig dei Fellinet (a. a. D.), der mit Ms. 104 sehr oft wörtliche Uebereinstimmung zeigt. 5)

Der Kommentar zu ben Klageliebern liegt also in vier Recensionen vor: 1.) Ms. 104. 2.) in Dibre dyachamim 3.) bei Jellinek und 4.) bei Hübsch.

Die größte Verschiebenheit zeigt ber Commentar bei Hübsch, in dem sich allerdings wörtlich wieder findet, was Jellinet unter obringt, im Uebrigen aber meist Erweiterungen und Zusätze zu Kara's Erklärungen enthalten sind. 6) Entweder hat Werr und einem Ungenannten (aus eod. 32 Hamburg) herausgegeben von

A. Jellinek Leipzig 1855.

1) Der Commentar zu Ruth bei Luzzatto gehört nicht R. Josef Kara an. Kerem chemeb VII. 68.

²⁾ Geiger im Ozar nechmad IV p. 43.

⁸⁾ ed. Eliefer Afchtenafi Met 1849 S. 17—23.

⁴⁾ An manchen Stellen ist Ms. 104 ausführlicher, so 3. B. I. 11. 13. 15. 16. 17. 21. 22. II. 1. III. 23. 27. 40. 42. 47. 49. IV. 1. 7. 8. 21. 22. u. s. w.

⁵⁾ Das Citat in Dibre chacham. IV. 6. משתחי מר' משה מרוםי fehlt in allen anderen Chitionen.

⁶⁾ Bei Sübich ift auch citirt au II. 10 און בר חלבו החלבו הוקן ובפתרונו רבינו שלמה בר יצחק ראיתי:

Rara seinen Commentar zu ben Klageliebern umgearbeitet ober ein anderer Berfasser hat benselben stark benutzt 1)

- d. Kara's Commentar zu Kohelet ist enthalten im Wh. 104, mit dem ganz unbedeutende Barianten abgerechnet wörtlich übereinstimmt der Commentar dei Hübsch (a. a. D.) Letzterer reicht aber nur dis Cap. IV. 11, während der Commentar im Ms. 104 Cap. XI. 2 aushört. Merkwürdig ist es, das Luzzatto's Karakommentar zu Kohelet'), wie der mit ihm gleichlautende (?) dei Rossi 456 R. 4. ebenfalls nicht dis zum Ende des Buches reicht, sondern daß von Cap. 11 an Raschi's Erklärungen in demselben wiedergegeben sind. Bedauerlicherweise hat Luzzatto keinerlei Proden seines Karakommentars zu Kohelet mitgetheilt.
- e. Der Commentar zu Esther bei Hübsch (a. a. D.) ift von R. Josef Kara. Er enthält wörtlich die bei Jellinek die nuter dem Namen des R. Josef Kara und zum Theil auch die anonym dort gegebenen Erklärungen. Dagegen gehören die Auszüge, die Geiger zu Esther als dem R. Josef Kara angehörend anführt d, nicht dem R. Josef Kara an, sie lauten vielmehr ganz gleich den bei Jellinek unter 'ww' wiedergegebenen Erklärungen. d

Der Commentar zu Esther in Ms. 104 stimmt weber mit bem Karakommentar bei Hübsch und Jellinek überein 6), noch ist er gleichlautend mit Raschi zu Esther. Er führt im Texte der

¹⁾ Bgl. Rosin, RSBM S. 73 Note 4. Porges in Frankels Monatsschr. 1883 S. 175 ff. — Hoschril. soll (Kara) zu ben Klagel. vorhanden sein cod. Berol. 514 cod. Paris 163 cod. Mon. 52 Bl. 294, in Parma (c. Rossi 456 Kr. 5) und bei Biscioni, Katalog S. 367. Bgl. Berliner, Plet. Sofr. S. 21, Zunz z. G. u. L. S. 69.

²⁾ Rerem chem. VII. S. 68.

⁸⁾ Bgl. oben.

⁴⁾ Beiger Beitrage (Nite naam. hebr.) S. 9.

⁵⁾ Berliner, Plet. Sofr. S. 21. Rofin, RSBM S. 21. Note 1.

⁶⁾ Die Angabe bei Berliner Plet. Sofr. S. 21, baß der Efthertom= mentar in Mf. 104 mit Jellinek (ר' יוכי) und Hübsch übereinstimme, beruht auf einem Irthum, ebenso wie Geiger's Angabe ייזכן כי הוא לר"י קרא im Daar nechmad IV. p. 43.

Handschrift auch nicht (wie auf dem Titelblatt) den Titel Gren ער' יוםף פרא fonbern nur פירוש מנילת אחשורוש und ift aweifellos nicht von Kara. Er ist weit fürzer und knapper wie Rafchi, balt sich auch vom Mibrasch meist frei und zeigt manche auffallende Erflärungen. So namentlich bei ber Deutung ber Berse I. 5 ff., wovon hier nur erwähnt sein möge: הור (I. 5) als לשון הירות. Wie Raschi nimmt ber Verfasser bes Commentars im Mf. 104 an, daß die Königin Bafthi für ihr Bergehen getöbtet wurbe, benn er schreibt: ויכתב בדתי מדי ופרס שנהרנה ושחי על אשר לא באה לפני המלד (Efther I. 19). Dagegen fagt Rara bei Sübfch 1): וכל האומר שרפוה או דנוה (שקצוה משפט מוח) שוגה (טועה) הוא בפשוטו של מקרא, שאם הרגוה מה צורך לכתוב דבר זה בדתי פרס ומדי שלא חיבטל לאחר שנהרגה דבר זה אין להשיב מפני שום פיום (אשר תבוא ותמלוך) אבל אין משיבין על דברי האגרה: Intereffant ift auch bie Berfchiebenheit ber Erflärungen zu bem befannten Bers 8 bes 1. Cap.: שלא היו אונסין . Das MJ. 104 lautet: שלא היו אונסין שום ארם לשחית אלא מאותו משקה שהיה רוצה ²). Dagegen fagt Rara bei Bubich (מאין אדם כופהו לשתוח שלא כמידה Sellinet hat hierzu noch ben auch sonst bemerkenswerthen Zusat: px מכריח אותם ממצות המלך לשתוח שלא כרת לפי שבשאר סעודות מלך עושה סעודה ובמשתה היין מביאין כום גדול לכל אחד ואחר ומצוים שישתה כל אחד ואחד כל הכום בפעם אחת באהבת המלד.

Ueber die Beschaffenheit des Esthercommentars bei Luzzatto, den er wie den Commentar zu Ruth dem R. Josef Kara abspricht, 4) sehlt uns ebenfalls wieder jede Mittheilung.

d. Der Commentar zu Efra und Rehemia im Mf. 104, ber auf bem Titelblatt ber Handschrift ebenfalls bem R. Josef Kara zugeschrieben ift, fand eine gründliche Besprechung burch Geiger. 5) Geiger hat die Art und Weise dieses Commentars

¹⁾ Die in Barenthese gesetten Worte find die Barianten bei Jellinek

²⁾ Zu ergänzen nne mn.

⁸⁾ Bgl. Raschi 3, St.

⁴⁾ Rerem chemeb VII. S. 68.

⁵⁾ Ozar nechmab IV. S. 48 ff. Wieber abgebruckt in Eeiger's, nachgel. Schr. 5. Bb., 1. Abtheilung (ed. R. K.) S. 47 ff.
1886. VL. 17

genau beschrieben und unwiderleglich nachgewiesen, daß er nicht von Josef Kara herrühren kann. Bei Berliner, wo sich ebensfalls 1) eine Beschreibung dieses Commentars sindet, wird dersselbe 2) dem Benjamin den Jehuda in Rom zugeschrieben. Ein neuerer Forscher, H. J. Mathews, glaubt ihn jedoch 3) auf R. Saadjah, den Verfasser des unter Raschi's Namen bekannten Commentars zu Daniel, zurücksühren zu sollen. — Zweisellos existirten — jedenfalls einzelne — Erklärungen des R. Josef Kara zu Csra und Nehemia, wenn auch der Gedanke Geiger's, daß der unter Raschi's Namen gedruckte Commentar zu Esra und Nehemia dem R. Josef Kara angehöre, 4) ganz entschieden abzuweisen ist 5), da dieser Commentar eben so viele Eigenthümlichzeiten enthält, die auf R. Samuel ben Meïr hinweisen.

e. Auch zur Chronik waren Erklärungen des R. Josef Kara vorhanden, wie die Citate in dem fälschlich als Raschigedruckten Commentar beweisen. So zu 2. Chron. 3, 15, wo auch רבינו שלבוה וצ"ל citirt iste), eod. 5, 97) und eod. 25, 24.8) Interessant ist auch die Stelle aus dem Commentar zu Chronik im cod. 5 München, wenn auch auf dieselbe ein allzu großes Gewicht

¹⁾ Plet. Sofr. d. S. 11.

²⁾ Auf Grund einer Angabe Steinschneiber's, ber benfelben Commcod. Mon. 60 fanb.

³⁾ Commentary on Esra and Nehemia, edited from manuscripts in the Bodleian library, Oxford 1882 mit Benutung von 18 Handscriften, barunter auch unser Mf. 104. — (Literar. Borwort p. III).

⁴⁾ Daar nechmab IV. S. 44. Hiernach ware bie Angabe in Rite naamanim S. 20 gu anbern.

⁵⁾ Bgl. auch Rofin, RSBM S. 21.

⁶⁾ Bgl. 1 Kge. 7, 15 dieselbe Erklärung Kara's im Ms. Kirchheim u. s. auch Raschi 3. St.

⁷⁾ Dieselbe Erklärung giebt Kara im Ms. Kirchheim zu 1 Rge. 8. 8, two er die Worte voraußschickt: במקרא זה אומר אני יוסף בר שמעון שזהו משומו בורות של דבר ולא כפוסח על שתי הסעיפים אלא באמת ובנכוחה ויאריכו הבדים ומליצתו ובירורו של דבר ולא כפוסח על שתי הסעיפים אלא באמת ובנכוחה ויאריכו אחד שאם לא שנארכו ראשי הבדים מעצמן והגיעו להם עד אמה מרקסין מפני ככלה דברים אחד שאם כן היה לו למקרא לומר ויתארכו הבדים ולשון ויאריכו הבדים משמע שאחרים מאריכים אותם בן man bemerke die Unterscheidung des R. Josef Kara zwischen Hill und Hitpael.

⁸⁾ Bgl. Ms. Kirchh. zu 2 Kge. 14, 14 und Weise im Kerem chemed V. S. 241.

עד כאן פירש רבינו יוסף קרא ברבי שמעון ווסף פרש רבינו יוסף קרא ברבי שמסר זכרונו לחיי עד ומכאן ואילך העתקתי מפירושי דברי הימים שמסר זכרונו לחיי עד ומכאן ואילך העתקתי (1. ©fron. 29, 11). יוסא בן אלעזר וגו'

Weitere Stellen bes Commentars zur Chronik, die einen Einfluß bes R. Josef Kara sei es auf den Wortlaut, sei es auf den Geist der Erklärung verrathen, hat Geiger 2) in einer eingehenden Besprechung zusammengestellt.

Liegt auch — trot ber oben angeführten Stelle (1. Chr. 29, 11) aus cod. 5 München — bie Möglichkeit nicht ausgesichlossen, daß die Erklärungen, die sich unter dem Namen Kara's zur Chronik sinden, den Parallelstellen in den Königen entsnommen sind, so verräth doch der ganze Charakter des Commentars zur Chronik wenigktens die Zugehörigkeit zur Kara'schen Schule und die Bermuthung ist gar wohl begründet, daß jedensalls ein Schüler des K. Josef Kara oder ein ihm in der Art der Auffassung und Erklärung der heiligen Schrift folgender Exeget den sog. Raschikommentar zur Chronik abgesaßt hat.

Noch mögen hier die Worte Plat finden, mit denen Borges 3) einen längeren Excurs abschließt: "So können wir von den ungenannten Commentatoren der Bücher Esra-Rehemia und der Chronik eben nur das mit Bestimmtheit behaupten, daß dieselben die Commentare Raschi's, Kara's und NSBU's sleißig studirt und vielsach benutt haben, ohne daß dadurch das Borshandensein eines Raschi-, Kara- oder RSBU-Commentars zu Esra-Rehemia und der Chronik an Wahrscheinlichkeit gewänne."

¹⁾ In bemfelben codex finbet fich auch zu I. Chronik 4, 11. בך פירש בו היצחק מן מונטייל מורי בשם רבו ר' אלעזר בן רבינו משלם וכך אמר לו רבינו שלמה בר יצחק מן מונטייל בשם רבו ר' אלעזר בן רבינו משלם וכך אמר לו רבינו שלמה בר שמעון בשם ה"ם אחיו ר' לוי שאמר בשם ה"ם אחיו ר' לוי שאמר בשם ה"ם אחיו ר' משה הדרשן וכך אמר לו ר' יוסף בן שמעון בשם הצוע Sunz Literaturgefchichte S. 178 und Steinschneiber hebr. Bibliogr. XIV. 84 S. 130. — Bgl. ferner cod. 5 Münch. zu I. Chr. 9, 20; 12, 32.

²⁾ Ozar nechmad IV. S. 44. Parschaubatha hebr. S. 25.

⁸⁾ In seinem Aufsat über R. Samuel ben Merr, Frankel-Graet' Monatsschrift 1883 S. 173.

5. Bur Exegeje Rara's.

Eine so eingehende und erschöpfende Besprechung und Rlarlegung, wie die exegetische Weise bes R. Samuel ben Meir in bem oft erwähnten, verdienstvollen, in seiner Art Haffischen Werke meines hochverehrten Lehrers, Dr. David Rofin, 1) gefunden, kann für die Eregese Kara's vorerst nur ein frommer Denn während alle irgendwie vorhandenen Wunsch bleiben. Commentare R. Samuel's burch ben Druck längst allgemein zugänglich gemacht find, harrt noch die Mehrzahl der exegetischen Arbeiten Rara's ber Beröffentlichung, find noch nicht einmal bie Sanbichriften, welche feine Rommentare enthalten follen, genügend burchforscht, um eine vollkommen zutreffende Charafterifirung feiner Leiftungen und feiner Eigenthumlichteiten gu Es muß einer späteren Reit vorbehalten bleiben, ermöglichen. bas Bilb bieses Mannes lebensmahr zu zeichnen, wie es aus seinen Werten uns entgegentritt, einer späteren Beit, die, gludlicher wie wir, bes ungeftorten und ungehinderten Besites und Gebrauches gebruckter echter Commentare R. Josef Rara's sich erfreuen barf. Darum find alle Arbeiten auf bem beregten Gebiete nur Studwert, fie liefern bie Baufteine zu bem Gebäude, das die spätere wissenschaftliche Forschung einst errichten wird, das aufgehäufte Material mit scharf prüfendem Blick zusammentragend und die einzelnen Theile kunftvoll in einander fügenb.

Von diesem Gesichtspunkte sind die bis jetzt veröffentlichten und die künftighin zu veröffentlichenden exegetischen Arbeiten des R. Josef Kara aufzufassen und zu beurtheilen und es wäre thöricht, auf Grund derselben jetzt schon eine endgültige Charakterisirung R. Josef Kara's unternehmen zu wollen. Gewisse

¹⁾ R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer. Breslau 1880 S. 77 ff.

bei Kara seststehenbe und ihn kennzeichnenbe Eigenthümlichkeiten lassen sich allerdings selbstredend auch jetzt schon aufstellen und die von ihm bis jetzt veröffentlichten Kommentare lassen seinen exegetischen Standpunkt, seine Leistungen und seine Fähigkeiten, wenn auch noch in theilweise schattenhaften Umrissen erkennen. Vor allem aber ist es natürlich nothwendig, daß die unter dem Namen des R. Iosef Kara vorhandenen Erklärungen auf ihre Echtheit geprüft werden, damit man nicht in die Lage kommt, an Kara zu loben oder zu tadeln, was eines anderen Verdienst oder Fehler ist. 1)

Wir begnügen uns aus ben angegebenen Gründen in der folgenden Zusammenstellung, die auf Bollständigkeit keinerlei Anspruch macht, nur als echt bekannte und anerkannte Erskärungen Kara's — zumeist nur aus seinen gedruckten Werken — anzusühren.

Fragen wir zunächst nach der Stellung, die Kara in der Geschichte der exegetischen Literatur einnimmt, so müssen wir ihn unbedingt zu den Paschtonim rechnen. Denn wie R. Samuel den Mer, sein begabterer und durch die Bollendung seiner Leistungen ihn überragender Freund, hatte es sich R. Josef Kara zur Aufgabe gestellt, den einsachen Wortsinn der Bibel Kara zur Aufgabe gestellt, den einsachen Wortsinn der Bibel Schrift entsprechend und ber natürlichen Aufsassung der heiligen Schrift entsprechend und frei von fremden, namentlich midraschischen Einslüssen den Bibeltext zu erklären. Scharf genug tennzeichnet er den Werth und Einfluß, den er dem Midrasch bezüglich der Exegese einräumt, mit den Worten: 2) der kart karen coer der der karen einer karen einer karen einer karen einer karen in achen er den karen in enter der karen einer karen in einer karen einer einer karen einer

¹⁾ So hat, wie schon oben erwähnt, Geiger eine Menge Erklärungen bem A. Josef Kara zugeschrieben, die diesem gar nicht gehören und ist in Folge bessen vielsach zu falschen Schlüssen über Kara's Leistungen gelangt. Lgl. oben und Kirchheim Orient 1848 LB. 28 S. 435

²⁾ cfr. Einleitung zur Erklärung ber Bb. Samuel im Mf. R.

חורה תמימה נכתכה ולא תחסר כל כה ומררש חכמינו כדי להגדיל חורה ויאדיר אבל כל מי שאינו יודע פשוטו של מקרא ונוטה לו אחר מדדשו של רבר דומה לזה ששטפתהו שבולת הנהר ומעמקי מים מציפין אוחז בכל אשר בידו להנצל ואילו שם לבו אל דבר ה' היה הוקר אחר פשר דבר ופשוטו ומוצאו לקיים מה שנאמר אם ידיה הוקר אחר פשר דבר ופשוטו ומוצאו לקיים מה שנאמר ונו' (1 בדברי אנדה דורשין פנים: ober mit ben Worten תבקשנה ונו' (1 אחרות ואינן מתיישבין על הלב ואשיב את ידי ואחדל שיהו דיותיו בלהנ הרבה (2 בשפכין וקולמוסין נשברין בלהג הרבה (3 mittel ber Exegefe zu benuten, ift überflüffig und unzwectmäßig; benn ידרן נביא בכל כ"ד ספרים שיסתום את דבריו שיצרך ללמד אותם מדברי אגדה (3 שיצרך ללמד אותם מדברי אגדה (5 בדבה בדברים בדברי אגדה (5 בדבה בדברים בדברי

Bor allem ist es eben der einfache, natürliche Sinn, wie er sich ergiebt für den, der sich vorurtheilsloß und von keiner Seite beeinflußt in die heilige Schrift versenkt, den zu erfassen und festzuhalten Kara für Pflicht des Exegeten hält. Rur der www ist gültig, nur der www verdient Beachtung: אל הם ימין ושמאל (*):

So sind z. B. zahlreich die Stellen im Commentar zum Hiob, an denen Kara den איז של מקרא gegenüber anderen Auffassungen aufrecht erhält, 5) und in den von ihm überlieferten Erklärungen (Glossen) zum Pentateuch zeigt er oftmals deutlich das Bestreben, sich vom Midrasch loszusagen. 6) Eine tradirte,

¹⁾ vgl. Spr. 2, 4.

^{2) 1} Sam. 2, 12 (K).

⁸⁾ Richter 4, 5. (A).

⁴⁾ Wgl. 1 Sam. 1, 3 (A). Die Stelle Jos. 5, 9 החרשו שנור בפי כל 1, 1, 2 החרשו שנור בפי כל 1, 2 של החר ממנו ימין ושמאל (vgl. Geiger Mite naam.) fehlt bei Kara im Ms. K., baß zur Stelle genau mit Hasafi übereinstimmt; nur statt beß משה הררשן bei Rasafi ist Ms. K. ein יהודה הררשן פרוש הררשו הררש

⁵⁾ Hiob, 1. 14, 21. — 3, 3. — 12, 20. — 13, 12. — 14, 22. — 15. 16, 19. — 24. 15, 19. — 27, 2. — 28, 4. — 30, 19. — 31, 33. — 35, 11. — 37, 5. — u. a. Weiter hierhergehörige Stellen wären z. B. Kara zu 1 Kge. 2, 30. — 4, 30. — 7, 33. — 8, 8 (s. o.) — 18, 25. (אין משיבין על דברי אנגרוו) Jerem. 8, 21. 4 Mos. 27, 20 bei Berliner, Plet. Sofr. und noch viele andere.

^{6).} Wgl. die von Berliner in Blet. Sofr. zusammengestellten Erklärungen Kara's zum Pentateuch, bes. auch 2 Mos. 32. 1, wo er den wo gegen

landläusige Erklärung besitzt für ihn nicht zwingende Berbindlichkeit, 1) und anstatt wie andere Commentatoren zum Midrasch seine Zuslucht zu nehmen, gesteht Kara nicht selten freimüthig, daß er keine Erklärung wisse, oder aber er fügt zu dem angeführten Midrasch hinzu, daß er eine dem einsachen Wortsinn entsprechende Erklärung der betreffenden Stelle nicht geben könne.2)

Unter diesen Umständen ist es besonders auffallend, daß Kara trozdem in seinen fortlaufenden Commentaren den Midrasch häusig citirt und benutzt. 8) Diese Thatsache erklärt sich vielleicht am einsachsten daraus, daß Kara meistens zunächst die Erklärung Raschi's ansührt oder die Gedanken Raschi's in breiter Aussührlichkeit entwickelt und dann erst, wenn es ihm nöthig und geboten scheint, seine eigene Erklärung ansügt. 4) Denn Widraschim, die sich bei Raschi nicht angeführt oder wenigstens angedeutet sinden, dietet Kara selten.

Rara zeigt überhaupt eine große Abhängigkeit von Raschi, 5)

Raschi aufrecht halt. cfr. auch die oben citirte Stelle Esth. I. 19, an der Kara sagt: שונה חום בששוטו של מקרא Rara polemisirt oft gegen Raschi, ohne ihn zu nennen.

¹⁾ Bgl. 3. B. Hi. 8, 18. שוברון זה לאבן נגף ולצור מכשול לכל שומעיו mit Bezug auf bie hergebrachte Deutung.

יותו מדרשו אבל לא ידעתי הדבר לישבו על אופניו ואין זה מדרשו אבל לא ידעתי הדבר לישבו על אופניו ואין זה מדרשו אבל לא ידעתי הדבר לישבו של מקראות ונמנעתי : Giob 10, 15: פשוטו ונו' . Ger. 28, 1 fagt Rara mit Bezug auf מלכתוב מקרא זה אין בידי לברר הנכוחה : alfo בשנה הרביעית מקרא זה אין בידי לברר הנכוחה : alfo בשנה הרביעית מוחל מקופל מקרא וה אין בידי לברר הנכוחה : alfo בשנה הרביעית מוחל (dyließt: יתקן וימול וואני כותב פתרון זה כדי שיסמוך איש עליו לפי שרפה הוא בידי והבא אחרי לחקן יתקן וימול וואני כותב פתרון זה כדי שיסמוך איש עליו לפי שרפה הוא בידי והבא אחרי לחקן יתקן וימול המלמד להועיל ידריכני נתיבות לא ידעתי במקרא זה שאיני יודע 2 המקרא בלא מדרשו איני יכול לעמור ואין : מקרא יוצא מידי משוטו : äbnlid 2 Sam. 8, 18 Sechari, 14, 5. unb o.

⁵⁾ Bgl. Kirchh. Orient 1844 L. B. 16 S. 251. Geiger, Belträge S. 18 Note 2. Auch das Targum citirt Kara häufig. (j. w. u.)

⁴⁾ Bas Steinschneiber i. cat. Bobl. S. 1478 s. Josef Kara von Geiger sagt: "Nostrum nullum per se composuisse commentarium, sed ubique commentarios Salomonis Isaki cum addimentis suis descripsisse vel retractavisse putat Geiger" (cfr. Beitr. S. 17 ff.) ist zu weit gegangen.

⁵⁾ Zum Bentateuch hat Kara bekanntlich bloß Raschis Commentar gloffirt. Daß ihn ber Mangel an genugenben talmubischen und halachischen

nnd in seinen Commentaren sinden sich sogar ganze Rapitel, die mit Raschi nahezu wörtlich übereinstimmen. Dieses Abhängigkeitsverhältniß, das sich in den Prophetencommentaren Rara's bei einer auch nur oberstächlichen Bergleichung mit Raschi alsdald offendart, tritt aber sast ganz in den Hintergrund in Kara's Commentaren zu den Hagiggraphen, namentlich auch in seinen Commentaren zu den sügiographen, namentlich auch in seinen Commentaren zu den sügiographen, namentlich auch in seinen Commentaren zu den sünf Megilloth, die Hibschich herausgegeben hat und zu denen auch der Rohelet-Commentar gehört. Diese Commentare bekunden recht deutlich Kara's Bestreben, ein klares, einer natürlichen Aufsassung des Textes entsprechendes Berständniß der heiligen Schrift zu erwecken und zu erzielen; seine Erklärung ist einsach und schmucklos und geht besonders auch darauf aus, den Sim und Zusammenhang der einzelnen Verse und Verstheile sestzustellen.

Außer dem unschätzbaren Vortheil, dessen er sich erfreuen durfte: in dem Meister Raschi einen Borarbeiter und Pfadsinder auf dem Gebiete der wissenschaftlichen Ezegese, in Raschi's Commentaren ein Wuster und Vorbild, einen nie versiegenden Quell fruchtbarer Anregung zu eigener, selbständiger wissenschaftlicher Thätigkeit zu finden — war Kara auf dieselben

Renntnissen von der Absassung eines selbständigen Bentateuchcomm. abhielt, ist nur eine Bermuthung. Denn der Umstand, daß Kara zu Ri. 9, 14 sagt: ist nur eine Bermuthung. Denn der Umstand, daß Kara zu Ri. 9, 14 sagt: in word, während E. 6. Rasir p. 4d steht: production, ist kein Beweis für Kara's talmudische Unkenntniß, wie Geiger Beiträge S. 23 meint. Bergl. oben das Citat aus dem Sefer hajasch. ofr. auch Kirchheim im Orient 1848 L. B. 28 S. 435. Mehrere Capitel in Jes. und den Kngn. stimmen dei Raschi und Kara überein. Käheres s. Orient 1844 LB. 16 S. 251.

¹⁾ S. o. Abschnitt 4. — Die Besprechung ber Commentare Rara's zu ben nibun won s. ebenbaselbst.

²⁾ Bgl. oben und weiter unten Abschnitt 6 biefer Arbeit.

³⁾ Bielleicht gab Kara mit Absicht ben Commentaren zu ben fünf Megilloth biesen — ich möchte fast sagen — populären Charakter, da die 5 Megilloth der gottesdienstlichen Liturgie angehören und dem allgemeinen Berständniß näher gebracht werden sollten. Die Handschrift, aus der Hübsch die Commentare veröffentlichte, giebt sich durch das Schluswort dien verne zu einer zu einer zu eine den seiner zu siehe die Spnagogenezemplar.

geringen Hilfsmittel bei seinen exegetischen Arbeiten angewiesen, die Raschi benutt hatte. Er erwähnt selbständig häufig die Erklärungen von Midrasch und Talmud, 1) wo sie ihm mit dem vereindar scheinen, citirt häusig, in einzelnen Büchern fast regelmäßig, das Targum, 2) nennt Pesitta, Tosesta, Bereschit Rabba, Seder Olam, die große Massora und andere Werke.

Bon Exegeten und Grammatikern kennt er alle Raschi betannten Autoritäten, er nennt Menachem bar Chelbo, Raschi, R. Samuel ben Meër, 8) sehr oft ben Menachem ben Saruk und Dunasch ibn Librat, den R. Juda haDarschan und R. Moses haDarschan, R. Meër שליה ציבור, Kalir und viele andere. 4) Ihm verdanken wir auch die Kunde von der nicht mehr vorhaudenen Boraitha des R. Samuel, aus der er Auszüge mit der Erläuterung des R. Sabbatai Donoso in seinem Hiodecommentar mittheilt. 5)

Auch bezüglich seiner grammatikalischen Renntnisse steht Kara nicht höher wie Raschi. Deispielsweise seien hier einige bem R. Josef Kara bekannte grammatische Erscheinungen und Regeln aus bessen Hiebcommentar angeführt:

Rara ift unterrichtet in der Formenlehre und über die, Bebeutung der einzelnen Conjugationen, 7) er kennt den Ein-

¹⁾ Auch den ז. א. היושלמי 37; 11. 18.

²⁾ Ausbrücklich auch ירושלמי הרגה או. 4, 21.

⁵⁾ S. Abschuitt 2.

וכן פתר ר' אלעזר — Giob 38; 25. ברי רבינו קלונימום וצ'ל Gerner אלעזר המים 17,4: ממום מצ'ל הנדול ביר' יצחק ביר' מאיד הפיים ביר' יצחק ביר' מאיד הפיים ביר' מאיד הפיים מום מנרבונא מסייע לדברי שיסד בפיומונו וגו' Giob 14, 12 u. a. m.

⁵⁾ Diefe Aufgahlungen lassen fich leicht vermehren, sobalb weitere Commentare Rara's ebirt resp. genau auf ihre Schtheit geprüft find. —

⁶⁾ Gine aussührliche Zusammenstellung und Uebersicht über bas Grammatitalische bei Kara muß ebenfalls einer späteren Zeit vorbehalten werben. Ueber die Fehler, die Geiger (Beiträge S. 25 ff.) irrthumlich bem Kara zuschreibt, s. Orient 1848 L. B. 28 S. 435.

⁷⁾ אַ יְרֵדְרָף 50 (20.8; במו ויונדד מילה בפולה: 5, Siob 27; 6: יְרָדַרְף ift Cal, bas Biel lautet אָרַדְרָף אַ אַפּוּי בוּ Siob 15. 22. הוא כמו עשוי וגו' שכולם

fluß ber Pausa, 1) weiß, daß das Perfectum sowohl, als auch das Imperfectum präsentische Bedeutung haben können, 2) er beachtet das in der Frage, 3) weist darauf hin, daß manche Worte eine privative Bedeutung annehmen 4) u. dgl. m. Der Parallelismus der Glieder ist ihm nicht fremd; 5) er beutet die

- י) אָנוֹס פּני פּרוּ פּפוּף פּפוּף אָנוֹס פּני פּרוּ פּפוּף אָנוֹס פּנּף ננקדת בקמץ קמן מפני פּרוּא פוּף פּפוּף אָנוֹס פּנּף אָנוֹס פּנּף בְּבְּקוּ נִיֵּטְע 14, 9 נַיִּטְע פּנּי בּבְקוּ בּבְקוּ
- 2) Holo 7. 13 אוו הווח רבר הווח פּני אָבַוְרְחָוּ פּני פּניפוּן פּנינוּ 18. 2 בּי אָבַוְרְחָוּ ובר 10. 10 ע. א.
  - ם. ס u. ס קאָנֹכִי 4. 21. לְנִםה 12 אָנֹכִי 4. ~~21. מַ~~ מָם מּ
- - 5) בושל מילות Giob 3. 11, 25. 4. 5, 9. 9. 11 u. febr oft.

ם נההנות: Biob 3. 6 giebt er bie Regel: משמעותיו על ידי אחרים השתיות ב'ג'ד כ'פ'ת' בסוף תיבה בגזירת פעל שלה ה'[-ל"ה] שהן דגושות ומנסדות בחטף כמ' וישב מן שבה, יפת אלהים ויבך, וירד וכן ויחד' אבל א' אינה יכולה לינקד (Shva) מני חווק קריאתה: Bgl. Gef \$ 75 X 3 c. אובה הווק קניאתה: 20 אובה הווק קריאתה ה"י הנכנסת בחיבה בעיניין זה נהוגה unb merfe כולהם - כולם ggl. מהם (Segol) לינקד בקמץ גדול. אורך 13. אונקד בקמץ גדול. אונקד בקמץ גדול. אורך 13. אונקד בקמץ גדול. יבע שם דבר כמו שבע ועל כן כולו בקמץ 20. 18 Siob 20. במו אתמול אורוע. Bgl. ferner hiob 20. 10; 5. 5; 5. 7; 6. 7 und viele andere Stellen. Vgl. ferner die oben angeführte Erklärung Kara's zu 1 Kge. 8, 8 u. zu $\mathfrak{H}$ ירב אור דגש הוא ידוכאו ואם היה נקוד רפי משמע ידכאו אחרים וגו' $\mathfrak{D}$ er die Intenfivbebeutung bes Hithpael tennt (Gefen28 S. 128) zeigt die Ertlarung des משמע בעל ברחם 2 Mof. 33, 5 משמע בעל ברחם. Leiber ift die Stelle Hiob 11, 17 in Kara vollständig corrumpirt, an der er gegen RSBM beweisen will, baß הַעְפַה nicht von אָע fommen tönne (?), ba es sonst הַעופה heißen müßte, wie שב ססת התנופה התבואה התרומה התעובה von שב 2c. Ueber napn vgl. auch Deligich zu Siob 11. 17. — Selbstrebend finben fich bei Rara manche Unrichtigkeiten z. B. ist jud Hiob 27, 8, kein Hist wie pr Mi. 15. 4 ober 1779 2 Chron. 21, 11 sonbern Cal vgl. Gesen 28 S. 170 u. 172. Andere Beispiele f. Geiger, Parschandatha hebr. S. 29.

Ergänzung bes Subjekts an, 1) ber Accent ist ihm eine Stütze seiner Erklärung, 2) er beruft sich auf den Sprachgebrauch der Bibel, 8) benutzt die Sprache der Wischna sehr oft zur Erkläzung seltener und schwieriger biblischer Worte 4) u. s. w. Kara's Commentare enthalten so manche vortreffliche und bemerkenszwerthe Erklärung, doch sinden sich natürlich auch viele Erkläzungen in ihnen, die unhaltbar oder ganz unzulässig sind. 5)

Ueberall zeigt A. Josef Kara bei seiner Exegese bas bemertenswerthe Bemühen, den Gedankengang und den Zusammenhang der einzelnen Berse sestzustellen.) Manche dunkte Stelle sucht er eben aus dem Zusammenhange zu erklären 7), eine Gepslogenheit, die uns auch bei Raschi und RSBM, 8) wenn auch minder häusig begegnet. Gar oft nimmt Kara bei der Erklärung

¹⁾ חול יראה (man). Gefen 28 G. 304.

^{7.} Andere Beispiele bei Geiger a. a. D. S. 30 f. —

 $^{^{5}}$) 3. 28. Siob 5. 19 בשש ובשבע. לפי פשוטו של מקרא אין לך לדקדק כי גוהג המקרא לפר וגו

⁴⁾ z. B. Hiob 2. 8. Hiob 14. 16. — 16. 16. Ruth 2. 14. Rlagel. 1. 13. und fehr oft, vgl. auch Geiger a. a. O. S. 32.

⁵⁾ Als eine Berirrung ift 3. B. die eigenthümliche Erklärung Kara's 3u 1. M. 37. 26 במלא את כסנו מרמו = וכסינו אה דמו 3u bezeichnen.

⁶⁾ Rara's Bestreben, möglidst auf ben Busammenhang zu achten, besunden z. B. bie Borte Giob 17. 6: שלא ברים שלא Botte Borte Giob 17. 6: סוברים בינתים דברים שלא Boste Borte Giob 17. 6: סוברים למרשתי לתופרם ולחבר את העיניין להיות אחד תחילת דבר הוא ואינו דבוק gl. Giob 7. 2 לפרשתי וכה חיבורם של שלוש מקראות הללו מקרא זה נתינת מעם הוא לשני דברים 28. 26 לעיניין של מעלה אלא לעיניין של מעה נומר מילתו שהתחיל 37. 5? מולר המילה הוא אומר במו מפרש בצירו נומר מילתו שהתחיל wgl. auch 37. 5. וכן סיים מילתו: . . . וכן סיים מילתו:

דה פשוטו אחר מליצת העניין וחיבורו 9. 28. כן פתרין לפי עניינו 26. 5. 26 המניין וחיבורו 9. 33 בן פתרין המענה הזה לפי הילוך המקראות 7. 21 העניין מוכיח על פת' המענה הזה לפי הילוך המקראות 15. 38 העניין מוכיח על פת' המענה הזה לפי הילוך המקראות 15. 37 העניין מוכיח על פת' המענה הזה לפי הילוך המקראות 15. 38 המענה הזה לפי הילוך המענה הילוך המענה הילוך המענה המענה הילוך הילוך המענה הילוך הילוך המענה הילוך הי

⁸⁾ Bgl. Jung, J. G. u. L. S. 66 u. Rofin, R. Samuel ben Meir als Schrifterklärer S. 87 u. S. 15 Note 4. — Bei Menachem im Macheberet zu ארלי העלים משבר העלים העלים העלים העלים שנים העלים שנים העלים שנים העלים שנים העלים שנים העלים שנים שנים "ber Zusamsmenhang bestimmt ben Sinn ber einzelnen Worte", Menachem ift auch ber Urheber bes Ausbrucks שהרונו כפי ענינו (Machberet S. 12 בנית).

eine größere Anzahl von Versen zusammen 1) und scheinbar ben Zusammenhang störende Sätze und Bemerkungen weist er als wohl berechtigt nach, indem er ausführt, daß sie etwa aufsteisgende Zweisel zurückdrängen 2) oder auf später Mitgetheiltes 3) vorbereiten sollen. 4) Andererseits können spätere Stellen nur mit Bezug auf das Vorangegangene verstanden und erklärt werden. 5)

Zuweilen stellt Kara auch den Zusammenhang her dadurch, daß er in der Erklärung sich selbst Einwürfe macht, die er durch die folgenden Textworte wieder zurückweist. 6)

 $^{^{1}}$) א. B. Hiob 17. 6 ישלשה מקראות הללו שלשתן מליצה אחת הן וויבור אחר 3. ^{1} 0. Hood. 23. ^{1} 6. — 24. ^{1} 7. שני מכרא שלמעלה הימנו וכה 35. ^{1} 1 שני מקראות הללו: Derartige Jusammensassungen finden state ungemein häusig.

²⁾ Dahin gehören bie zahlreichen mit שלא תחמה ober שם תאמר שלא האמר שלא תחמר eingeleiteten Erklärungen.

^{5) &}quot;Die Schrift theilt im Boraus gelegentlich gewiffe Umftanbe mit, bie gleichsam als Einleitung zum besserren Berftanbniß eines später folgenben Berichts bienen sollen" erwähnt Berliner, Blet. Sofr. beutsch S. 17 als beliebte Regel Rara's. Belegstellen s. eod. S. 23.

⁴⁾ Rgl. 3. D. 1 G. 2. 18 אוקר תמה כשתגיע לויקרא 1 G. 3. 4) אול שמואל משרת את פני ה' שול תחמה כשתגיע 1 G. 18. 22 אול שמואל באותו הזמן ותמצא 1 G. 18. 22 אול שמואל היהונתן בנו זה מן הדברים שמשברים את האוון שלא תתמה כשאתה מגיע לממה בענין שכ' ונושא כליו ממותת אחריו (eod. 14. 13) ותאמר במה המיתן לפי שהי' לו חרב משם איש מעברי שאול ושמו דואג שלא תתמה כשאתה מגיע למקרא) 21. 8 (21. 8 ב2. 19) מחלכו ויאמר האיתי את בן ישי בא נובה תאמר היכן היה דואג שם אמל מחלכוב Beijpiele f. Geiger, Barfdanbatha hebr. G. 32. Refnlid ift Muth 3. 9 מבאחריתו יסף 1. 3 in ber 3 שמשברים את הועצב חשבון עושרו ומקנהו בראשיתו על שם שבאחריתו יסף 18. 3 in chara משמברים את האתן משורו ומקנהו בראשיתו 18. 18. 22 enthaltenen האת האתן 18. 18. 18. 18. 18. 19.

לפי שאמר 1. 16 לפי שהוכיר למעלה - הוסיף עוד להוכיר 1. 16 למעלה - היא אומרת כשם שהתחיל בתחילת העיניין להוכיר הולך ומוכיר 3. 18 למעלה - היא אומרת מפרא זה מוסב לעיניין להוכיר 3. 25. — 5. 8 לפי לפעלה 3. 25. — 5. 8 לפי (כנגד) שאמר לעיניין שלמעלה לפי (כנגד) שאמר למעלה 3. 26. — 5. 3 עומת שאמר למעלה 5. 16. 14 אות 3. 5 עומת שאמר למעלה 5. 14 אות 3. 5 עומת כאו לפי (כנגד) שאמר למעלה 1. 3 עומת כאו למעלה 1. 3 עומת כאו למעלה 1. 3 עומת מוש הוא למעלה - חור ורימא כאן סלפר ריפא כאן כנגד שאמר למעלה - חור וריפא כאן סלפר היו למעלה - חור וריפא באן 14. 15 עומת (Die fl. Prophetencitate nach M. 3.) Efther 7. 15.

⁶⁾ Diese Einwürfe werben eingeführt mit wan wa (vgl. über biese

Außer biesen charakteristischen Merkmalen der Exegese Kara's, in Folge deren seine Commentare nicht selten den Eindruck einer spstematischen, wohl disponirten Arbeit hervorrusen, wäre noch als eine Eigenthümlichkeit Kara's zu erwähnen, daß er sast alle seine Erklärungen mit dem Worte plad oder und einführt und am Schlusse der Erklärung eines Verses die Verbindung mit den folgenden Textesworten herzustellen pslegt durch curch in schlusse in sie einsche und in sie einsche Erkesworten herzustellen pslegt durch und in sie einsche und in sie einsche und in sie eine Erkesworten herzustellen pslegt durch und in sie eine Erkesworten berzustellen pslegt durch eine Erkesworten berzustellen bei erkesworten bei erkesworten bei erkesworten bei erkesworten bei erke

Roch sei bemerkt, daß Kara zuweilen von einer nothwenbigen Umkehrung des Berses in der Erklärung 5) oder einer Brachylogie 6) redet; er liebt es auch, zum Festhalten allgemein gültiger Erklärungen aufzufordern 7) oder eine Ausdrucksweise

- *) Anbers RSBM. Bgl. Rosin, R. Samuel ben Meir als Schriftserklärer S. 66 A. 1.
  - *) 3. B. Hickory 26. 12. 28. 21. 33. 24. Ruth 1. 3 u. s. w.
- 4) בנוהג שבעולם 20. 17. Siob 8. 7. 20. 17. Siob 2.13. 32. 5. 28. 8 u. o. Ruth 1. 9. Esther 1. 16.
- 5) Stuth 3. 8. מקרא מסורם חוא ופתר' מסופו לראשו 5,106 17. 8. מקרא מסורם היא 5,106 מקרא מסורם היא 5. 4 א 200 (1. 14. 23.
  - 6) Hiob 15. 80 rup arpn m Richter 6. 25 u. ö.

Gigenart Kara's Rosin RSBM S. 12 Rote 1) und abgewiesen durch we deer franch oder לאמר oder לאמר oder לאמר oder לאמר oder ite sind angebeutet durch: "Du sollst aber nicht sagen (oder) vielleicht wolltest du sagen, daß daß so und so gemeint ist . . . deshalb heißt es weiter" שמר לכך נאמר בעירו oder אומר כבירו vgl. Hod 1. . . . 35. 9. . . 37. 18. . . 6. 11. . . 19. 5. . . . 28. 21. . . 31. 30. . . 84. 37. . . 13. 20 u. a. v. a. D. 1. Mos. 12. 17. . . 14. 13. . . . 17. 5. Gesther 2. 19. . . 3. 8. . . 4. 14. . . 5. 11. . . 9. 12 u. 5.

eine größere Anzahl von Bersen zusammen 1) und scheinbar ben Zusammenhang störende Sätze und Bemerkungen weist er als wohl berechtigt nach, indem er ausführt, daß sie etwa aufsteisgende Zweisel zurückdrängen 2) oder auf später Witgetheiltes 3) vorbereiten sollen. 4) Andererseits können spätere Stellen nur mit Bezug auf das Borangegangene verstanden und erklärt werden. 5)

Zuweilen stellt Kara auch den Zusammenhang her dadurch, daß er in der Erklärung sich selbst Einwürfe macht, die er durch die folgenden Textworte wieder zurückweist. 6)

 $^{^{1}}$) א. His ^{1} 0 אינות אות הן וויבור אחר 17. ^{1} 1 אינות הללו שלשתן מליצה אות הן וויבור אחר 24. ^{1} 25. ^{1} 35. ^{1} 36. של שלמעלה הימנו וכה 24. ^{1} 35. ^{1} 35. ^{1} 36. שלמעלה הימנו וכה בחובר למקרא שלמעלה הימנו וכה בחלוני שני מקראות הללו: Derartige Jusammensaflungen sinden sid bei Rara ungemein bäusig.

²⁾ Dahin gehören die zahlreichen mit משלא ober אבשר באת באת האבר שלא האבר של האבר שלא האבר של הא

^{5) &}quot;Die Schrift theilt im Boraus gelegentlich gewisse Ilmstände mit, die gleichsam als Einleitung zum besseren Berftändniß eines später folgenden Berichts bienen sollen" erwähnt Berliner, Blet. Sofr. beutsch S. 17 als beliebte Regel Kara's. Belegstellen s. eod. S. 23.

⁴⁾ Rgl. 3. B. 1 S. 2. 18 אוקר תמה כשחגיע לויקרא און S. 13. 22 און שמחל משרח את מני ח' של שמואל (1 S. 3. 4) לומר היכן היה שמואל באותו חזמן ותמצא 22 (1 S. 3. 4) לשאר ה' און שלא תחמה כשאתה מגיע למטה לשאר ליהונתן בנו זה מן הדברים שמשברים את האוון שלא תחמה כשאתה מגיע למטה בענין שב' ונושא כליו ממותת אידיו (60d. 14. 13) ותאמר במה המיתן לפי שהי' לו חרב ושם איש מעברי שאר ושמו דואג שלא תחמה כשאתה מגיע למקרא) 22. 8 (22. 9) אוען דואג הארומי ויאמר ראיתי את בן ישי בא נובה תאמר היכן היה דואג שם אסל מחbere Beilpiele f. Geiger, Barfchanbatha hebr. S. 32. Aehnlich ift Huth 3. 9 מבאדריתו יסף 1. 3 אוע פול למשנה הומצב חשבון עושרו ומקנהו בראשיתו על שם שבאדריתו יסף 13. 3 אות כל אשר לו למשנה הומצב חשבון עושרו ומקנהו בראשיתו (1 S. 13. 22 enthaltenen האת האתן 18. 13. 13. 18. 11. f.

⁶⁾ Diese Einwürfe werben eingeführt mit war um (vgl. über biefe

Außer diesen charakteristischen Merkmalen der Ezegese Kara's, in Folge deren seine Commentare nicht selten den Eindruck einer spstematischen, wohl disponirten Arbeit hervorrusen, wäre noch als eine Eigenthümlichkeit Kara's zu erwähnen, daß er sast alle seine Erklärungen mit dem Worte product und am Schlusse der Erklärung eines Verses die Verbindung mit den solgenden Textesworten herzustellen pflegt durch curch in schlusse in sie eines verses die Verderwallen pflegt durch und in sie eines verses worten herzustellen pflegt durch und in sie eines verses verse

Hara an seinen Leser, den er gewöhnlich in der zweiten Person Singularis anredet der, und ruft ihm ein oder במלמרך du du der er macht ihn durch ein של מרך auf das aufmerksam, was er aus dem Schristwort zu lernen habe. Und da es ihm vor allem um Klarheit und Deutlichkeit zu thun ist, so verweist er oft zur Austrirung einer Stelle auf die herrschende Gewohnheit, 4) die Sitte und den Usus.

Noch sei bemerkt, daß Kara zuweilen von einer nothwens bigen Umkehrung des Verses in der Erklärung 5) oder einer Brachplogie 6) redet; er liebt es auch, zum Festhalten allgemein gültiger Erklärungen aufzufordern 7) oder eine Ausdrucksweise

- 9) Anders RSBM. Bgl. Rofin, R. Samuel ben Meir als Schriftserklärer S. 66 A. 1.
  - 8) 3. B. Hiob 26. 12. 28. 21. 33. 24. Ruth 1. 3 u. s. w.
- 4) בנוהג שבעולם 20. 17. 20. 17. Hick Siob 2.13. Siob 2.13. 12. 5. 28. 8 u. o. Ruth 1. 9. Esther 1. 16.
- 5) Huth 3. 8. מקרא מסורס הוא ופתר' מסופו לראשו 5, job 17. 3. מקרא מסורס סורס מסורס מסורס מסורס מסורס מסורס מסורס מסורס מסורס הוא ס. 4 אונה מסורס מסור
  - 6) Hiob 15. 30 nun annen m Richter 6. 25 u. ö.
- 7) Siob 5. 7. דרך בידך 1. מסורה זה תפוס שנקן. Wuth 1. 21. Wuth 1. 22. דרך מסורה זו תפוס מסורה זו תפוס מסורה בידך 1. 12. אומסורה זו תפוס מסורה בידך 1. מוסורה זו תפוס מסורה בידך 1. מוסורה זו תפוס מסורה בידך 1. מוסורה מסורה בידך 1. מוסורה מסורה בידך 1. מוסורה מסורה בידך 1. מוסורה בידר 1.

Sigenart Rara's Rofin RSBM S. 12 Rote 1) und abgewiesen durch with ober אמר ober לאמר ober לאמר ober לאמר ober לאמר ober לאמר ober לאמר ober אומר ober לאמר ober הואל fagen (ober) vielleicht wolltest du sagen, daß daß so und so gemeint ist . . . deshalb heißt es weiter" לכך נאמר בעירו ober אמר בעירו vgl. Hobb 1. 1. — 35. 9. — 37. 18. — 6. 11. — 19. 5. — 28. 21. — 81. 30. — 84. 37. — 18. 20 u. a. v. a. D. 1. Mos. 12. 17. — 14. 13. — 17. 5. Esther 2. 19. — 3. 8. — 4. 14. — 5. 11. — 9. 12 u. 5.

und deren Sinn hervorzuheben, indem er sie von einer anderen verwandten unterscheidet. 1) Nicht selten sindet sich bei ihm auch die talmudische Schlußformel des בל וחומר 2).

Schlieflich seien noch einige wenige Interpretationsregeln Rara's angeführt : (Bgl. auch Berliner, Blet. Sofr. S. 23). Ri. 13. דע לך שבכל כ"ד ספרים שהכחוב שונה עליו וכופלו חמצא שמקצר : 12 הכתוב את דבריו או כפעם ראשון או כפעם שינית אם קיצר בו בפעם ראשון הוא חוזר ומלמדך בפעם שינית מה שחיסר בראשונה ררך זה תפוש : Ruth 1, 22: דרך זה תפוש בידך בכל כ"ד ספרים בכל מקום שחמצא שכופל דבר אחד שני פעמים הראשון לספור מעשה והשני פתרונו משנעשה דבר זה אירע כל מקום שאתה מוצא שמותם 26, 44 אחריו כך וכך: 3. אחריו כך וכך של שני דברים זה אצל זה אתה מוצא בצדם פירוש של שניהם על ראשון ועל אחרון אחרון: äḥnlidh Ṣoj. 2, 7 הרבה דברים תמצא שסתומין בתהילתן³) ולעולם תמצא פתרונן וחסרונן זהו מן הכפולין שבתחילתן סתומין ובצידן ober כולן לפי תשובתן תן האמור שלוה בזה ואת האמור שלוה 9, 11 . מפורשין מפרשין (und viele andere Regeln, deren Aufzählung hier zu weit führen würde).

Auch die etymologische und lexitalische Seite hat Kara in seinen Commentaren nicht vernachlässigt, geographische Angaben und historische Beziehungen erhalten dei ihm eingehende Berückssichtigung. Wit seinem nüchternen Berstande und mit seinem klaren Seiste ging er überall den Dingen auf den Grund. Wie weit ihn sein tritischer Sinn führen konnte, daß bekunde die nachfolgende Stelle auß seinem Commentar zu I. Sam. (9. 9): כי לנביא היום יקרא לפנים הרואה פת' מה שהדור הזה קורא כי לנביא היו הדורות הראשונים קוראין רואה למדת שכשנכתב ספר זה נביא היו לקרא לרואה נביא מכלל שספר זה לא נכחב בימי שמואל שכשתחזור על כל המקרא לא תמצא שנקרא נביא רואה כי אם

⁴⁾ Siob 11. 6 אילו היה מדבר כך היה מגיד לך eod. 21. 8. אילו נאפר כך פכשיו שכת ער מ. 1. מ. אז היה מת' כך עכשיו שכת ער מ. 1. מ. אז היה מת' כך עכשיו שכת

^{*)} Der bekannte Schluß a minori ad majus: vgl. Kara zu Hiob 9. 7. — 19. 8. — 34. 18. — 36. 29. —

⁸⁾ Bgl. Hiob 10. 9.

⁴⁾ S. Joel 1. 10; 3. 3. (**R**).

כאן שהוא אומר אזהו בית הרואה למדת שדורו של שמואל הוא נקרא לפנים בישראל בדור אחרון לשמואל ועל אותו הדור הוא אומר כי לנביא היום ונו' ורבותינו ז"ל אמרו ששמואל כתב ספרו¹) והמאיר לארץ ישים מחשך לאור ומעקשים למישור:

Die Darstellungsweise bes R. Josef Rara ift einfach, schmucklos und nüchtern; fie ift oft fustematisch, aber im Bergleich mit Raschi entbehrt Rara ber präciseu Rurze bes Mei= fters. er ist weitschweifig und sieht sich mehr als einmal zu ermübenben Wiederholungen veranlafit. Rara's Ausbruck ift meift flar, seine Sprache nicht immer glatt und nicht ohne Barten: boch zeigt er bas rebliche Bestreben, bas Rabbinische bem Reinhebraifchen zu nabern. Bur Berbeutlichung feiner Erklarungen bebient sich Rara ber frangosischen Sprache, von ber er einen weit ausgiebigeren Gebrauch macht wie Raschi, indem er nicht blos einzelne Worte, sondern gange Sate in der frangofischen Sprache wiedergiebt. Wenn in einzelnen Rara-Bandschriften fich auch Erflärungen in לשון כנען b. i. flavischer Sprache finben,2) ober gar in לשון אשכנו b. i. beutscher Sprache 8), so sind die= felben boch wohl nur ber Beimath bes jeweiligen Abschreibers zuzuschreiben.

Wir schließen biesen Abschnitt mit dem Wunsche, daß er eine Stütze sein möge für die Worte Geiger's 4): חוף דבר ראוי בי נחיה את זכרו וכי נכין לו מקום בין מפרשי המקרא האיש כי נחיה את זכרו וכי נכין לו מפרשי יהי זכרו לברכה:

ישמואל הנביא שכתב ספר שופטים : Rara אנ או אוני :

³⁾ z. B. Jof. 8. 26 (Mf. K).

^{5) 3. 29. 30}f. 17. 18. — 22. 34. — 9H. 16. 13. — 1 Rge. 6. 9 (9H. R).

⁴⁾ Parichanbatha hebr. S. 83.

6. Rara's Commentar zu Rohelet (vgl. b. hebr. Theil).

Nach ber ausführlicheren Besprechung ber Erklärungsweise bes R. Josef Kara können wir uns in Bezug auf den von uns veröffentlichten Commentar zu Kohelet mit wenigen einleitenden Worten begnügen.

Daß Kara's Commentar nicht zu den streng wissenschaftlichen Arbeiten gehört, daß er vielmehr einen populären Charakter trägt, weil es dem Verfasser offenbar darum zu thun ift, das durch den liturgischen Gebrauch in der Synagoge am Laubhüttenfeste allgemein bekannte Buch dem Verständniß der großen Menge näher zu bringen, ist schon oben beiläusig erwähnt worden.

Kür ben beabsichtigten populären Charafter ber Interpretation sprechen vor allem auch bie zahlreichen aus bem Leben genommenen Beispiele, die Rara zur Beranschaulichung feinen Lefern vorführt. Wer kennt 3. B. nicht jenen Reichen, ber feinen Reichthum für bas höchste Gut halt und in prablerischem Wahne die thörichten Worte ausgesprochen hat: "wozu soll ich meinen Sohn bamit plagen, Renntnisse zu erwerben ober ein Handwerk zu erlernen? wird ihm doch nach meinem Tobe, selbst bei den höchsten Ansprüchen und einem ungemein langen Leben, ftets ein hinreichendes Bermögen zu Gebote fteben, um alle seine Bunfche und Lufte zu befriedigen!" 1) Dber wer vernahme nicht לפי מה שאתה רואה את העולם הוי יגע Bei ben Worten Stara's ל בתורה הוד יגע בדרד ארץ bas Murren jener Unzufriedenen. bie durch bie Behauptung, daß bie früheren Zeiten beffere waren, daß die Arbeit jest nicht mehr lohnend sei wie in vergangenen Tagen, sich zur Unthätigkeit berechtigt glauben?3)

^{1) &}amp;gl. x 3 zu VII. 12.

²⁾ Bgl. VII. 10.

⁸⁾ S. IV. 17. — X. 15 und viele andere Stellen.

Den populären Charakter erhöht auch zweifellos die bei Kara mehr als bei anderen Exegeten beliebte Exemplification mit allbekannten biblischen Persönlichkeiten. 1)

Ein oberslächliches Betrachten bes Commentars genügt, um bie feste Ueberzeugung hervorzurusen, daß es dem Verfasser eben darum zu thun ist, die schwierigen, oft dunkeln und unverständslichen Verse des Textes für die Menge der Hörenden und Lessenden so natürlich wie möglich?) zurechtzulegen und womöglich auch zum Quell praktischer Lebensklugheit zu machen:3) Genieße, was Du hast, mäßig und mit Vernunst, vergiß nie, daß ein Höherer über Dir wacht, sei stets dessen eingedenk, was dein Theil, deine Ausgade als Mensch, Bürger, Bater ist, laß dich nicht hinreißen, einzig und allein dem Erwerd irdischer Güter zu fröhnen, grüble nicht nach über das, was nach dir sein wird, da es dir durch Gottes gütige Fürsorge verhüllt ist, vertrau nur ganz dem Herrn u. s. w.

Bu bedauern ist es, daß der Commentar nicht vollständig uns vorliegt; denn die Erklärung des Schlußcapitels mit seiner entschiedenen und entscheidenden Wendung hätte aus dem Munde Kara's — nach dem zu schließen, was uns aus seiner Feder überliefert ist — zweisellos noch besonderes Interesse erregt.

Daß der Commentar überhaupt echt ist und dem R. Josef Kara nicht abgesprochen werden darf, unterliegt kaum einem Zweifel. Denn er zeigt all die Eigenthümlichkeiten, die wir an Kara's Exegese kennen gelernt haben.

Seinem Grundsatz, nur nach dem ww zu erklären, bleibt Kara treu, 4) und wenn Kuenen irgendwo richtig sagt: "es mag schwer sein, die Einheit des Predigers zu beweisen, ist aber

18

¹⁾ Bg.L 3. B. 3. 17. — 4. 14, 17. — 7. 14, 16. — 8. 1, 2. — 9. 9. — 11. 3.

²⁾ Daß ber Commentar viele gezwungene Erklärungen enthält, ist bei ber Schwierigkeit bes Textes fast selbstverständlich.

⁸⁾ Bgl. z. B. auch X. 19. 20. XI. 1 und 2.

⁴⁾ Wgl. auch VIII. 5 אבל פשר דבר ופשוטן שלמקראות אפרשם בעזרת חונן לאדם (Der Commentar selbst ist ber beste Beweiß für die oben ausgessprochene Behauptung).

noch schwerer sie zu leugnen" 1), so müssen wir gestehen, daß sich unser Kara redlich bemüht hat, einen Zusammenhang it dem theilweise so ungeordneten Gedankengang des Buches nachzuweisen. Hiebei begegnet uns oft die schon bekannte Art Rara's, durch selbst gemachte und wieder abgewiesene Einwürse²) den Zusammenhang zu vermitteln.

Gelingt es ihm nicht, einen Zusammenhang festzustellen, so bemerkt bies Kara's), andererseits nimmt er zum Beweis ihrer Zusammengehörigkeit mehrere Berse in der Erklärung zusammen.

¹⁾ Bal. Bleet-Bellhaufen, Ginleitung ins A. T. 4 S. 528.

התחילת דבר הוא ואינו מחובר למעלה 1. 15 התחילת.

 $^{^{5})}$ המו שמפרש כמון. IV. 1. — וכן מפרש בסמון. VII. 14. — במו שמפרש בצרו VII. 23. —

⁶⁾ I, 7. III. 17. X, 10 הוא למה VIII. 5. vgl. auch die Abschnitt 5
Ende citirte Stelle 1 Sam. 9. 9.

^{7) 3. 29.} III. 17. IV. 12. VII. 17. VIII. 2—5. X. 14.

^{8) 3.} B. I. 7. vgl. Hiob 32. 4. Außerbem findet fich vu im Commentar zu Koh.: I. 15. 17. IV. 14. IV. 5. VII. 6: 12. IX. 3. X. 13.

tar. 1) Und wenn oben behauptet wurde, daß die Commentare des R. Josef Kara den Eindruck einer sustematischen, wohldispozuirten Arbeit hervorrusen, so können Stellen wie IV. 5. 13. 14. V. 9. VII. 8. 12. IX. 1. 14 u. s. w. als direkte Bestäztigung dieser Behauptung gelten.

Obwohl hauptfächlich auf das Berständniß des Ganzen und den Zusammenhang bedacht, richtet Kara im Commentare doch auch seinen Blick auf Einzelheiten und giebt z. B. zahlreiche Worterklärungen theils direkt, theils beiläufig?). Zu einer dersselben ist der talmudische Sprachgebrauch herbeigezogen 3), häufig stützt sich Kara auf Menachem ben Saruk, den er einmal außedrücklich nennt 4); ferner citirt Kara Targum 5), Mischnah 6), Besikta 7), und benutzt, wenn auch ohne besondere Angabe, Raschi's Commentar kleißig 8) und zweimal auch den Talmud 9)

ער כאן חיברתי המקראות אחר: אחר אוער כאן חיברתי המקראות ער כאן חיברתי המקראות אחר ווער כאן היברתי המקראות אומר , so läßt sich für deren Richtigkeit ein Beleg auß den unß vorliegenden Midraschwerken kaum nachweisen. Nicht ganz unwahrscheinlich ist es, das Kara sich an Jalkut Schimoni z. St. § 978 init. anschließt.

Die Sprache des Commentars, sowie die Darstellungsweise entspricht ganz dem oben über Kara's Schreibart Gesagten. Der im Ganzen glatten, natürlichen und flüssigen Darstellung

^{1) \$8}gl. VIII. 5: אילו נאמר VIII. 5: אילו נאמר ציס מפרשר עכשר מפרשר לבחנו אומר אומר די לבדנו אומר אומר בי לבדנו

²) I. 5. 13 16. II. 2. 5. 10. 22. IV. 10. V. 7. VII. 14. 24. 26. VIII. 8. 11. 15. IX. 11. 12. X. 1. 2. 4. 9. 10. 20. u. f. w.

⁸⁾ II. 8. vgl. bazu noch Gittin 8b, Chagiga 25a u. a. St. und Delihsch' Commentar z. St. S. 245.

⁴⁾ VII. 26 vgl. übr. b. hebr. Theil.

⁵) I. 6. I. 13.

⁶⁾ V. 5. (Derech Greg) V. 11. (Abot).

⁷⁾ I. 1.

⁸⁾ Bortlich z. B. V. 1. 2. VII. 26 vgl. die Noten zum Comment. — Unter und er II. 8 ift Raschi gemeint.

⁹⁾ Die Erklärung zu I. 6 stützt sich ganz auf Pesachim 94 b. Ein Talmubeitat sinbet sich auch VII. 28.

¹⁰⁾ VIII. 2-5. - Daß Kara fich an ben Mibrafch anschließt, ift nach feiner eigenen Angabe natürlich zweifellos.

fehlt es nicht an bedenklichen Weitschweifigkeiten und Wiederholungen, die manchmal durch die Gezwungenheit der Erklärung verursacht sind. Anklänge an biblische Stellen, die sich
dem Berfasser natürlich und ungesucht darbieten und ihn in
dem Bemühen unterstühen, seine Sprache dem Reinhebrässchen
zu nähern, sinden sich häusig z. B. I. 6: (Ps. 148, 6). IV. 17
(Ist. 60. 7.) VI. 12. (Ps. 144. 4.) VII. 10. (5. M. 32. 3)
(Ist. 7. 21 u. 22). VIII. 10. (Hiob 36. 11). IX. 17. (Ist.
46, 4. 51. 11 und Ezech. 7. 14). V. 2. (Sech. 10. 2 Prov.
10. 19). VII. 3 (Prov. 14. 13) vgl. III. 1. IX. 1.

Als Beweiß für die allgemein 1) zugegebene Echtheit des Commentars läßt sich auch noch das Schlußwort geltend machen, mit dem im Ms. 104 der Commentar Kara's zu Kohelet nach c. XI V. 2 endigt, um für den Rest des Buches den Erkläzungen Raschi's Plat zu machen: ער כאן מצאתי מפירוע ר' יוסף ע"ה ע"ה (באן מצאתי מפירוע ר' יוסף Diese bestimmte Ausdrucksweise fällt ganz entschieden ins Gewicht, wenn man auch derartigen Zusätzen gegenzüber sonst sehr vorsichtig sein muß. 8)

Bezüglich der handschriftlichen Ueberlieferung genüge es auf die Beschreibung des Manuscripts 4) und das über Kara's Commentar zu Kohelet Gesagte 5) hinzuweisen. Die Handschrift ist, wie überhaupt der ganze codex, in schöner, deutlicher Quasbratschrift geschrieben, die Schreibung selbst zeigt häusig Inconssequenzen und manchmal ist der Text, wahrscheinlich durch die Unausmerksamkeit der Schreiberin, verderdt 6). Ueber das Vershältniß des Textes im Ms. 104 zu dem Text des von Hübsch benutzten Prager Manuscriptes 7) geben die Noten in der hebräsischen Edition genügenden Aufschluß.

¹⁾ Den Commentar i. Mf. 104 haben eingesehen: Geiger (Dzar nechm. IV. S. 43). Berliner, (Plet. Sofr. d. S. 21). Rosin, (RSBM S. 73 Note 4.) Borges, (Frankels Monatsschrift 1883 S. 175.)

²⁾ S. ben hebr. Theil.

⁸⁾ Bgl. bas in Abschnitt 4 Bemerkte.

⁴⁾ S. oben Abschnitt 4 (cod. 104 Sarav. 27.)

⁵⁾ S. ebenbas.

⁶⁾ Bal. die hebr. Ebition.

⁷⁾ Befchrieben ebenfalls in Abschnitt 4.

Nach einer Zusammenstellung der in Kara's Commentar zu Kohelet citirten Bibelstellen soll in einem letzten Theile der Bersuch gemacht werden, die verhältnismäßig zahlreichen und ausgedehnten altfranzösischen Uebersetzungen zu entziffern, die Kara seinem Commentar theils zur Worterklärung theils zur Berbeutlichung der hebräischen Erklärungen beigefügt hat.

Folgende Bibelstellen sind im Commentare Rara's zu Kohelet citirt.

7	, 44			
1. Moj.	24. 11.	IX. 11.	Jesaj. 39. 7.	VII. 14.
1. Mos.	27. 20.	IX. 11.	Jejaj. 39. 8.	VII. 14.
1. Moj.	28. 11.	IX. 11.	Jerem. 12. 1.	III. 18.
1. Mos.	3 0. 3 9.	IV. 11.	Ferem. 7. 22.	IV. 17.
1. Mos.	3 2. 2 .	IX. 11.	Ezech. 28. 14.	I. 1.
1. Mos.	37. 11.	V. 7.	Ezech. 37. 11.	IX. 4.
2. Mos.	10. 3.	I. 13.	Hoj. 2. 23.	X. 19.
2. Moj.	27. 9.	I. 6.	Habat. 1. 4.	III. 18.
4. Mos.	14. 2.	V. 1.	Habat. 1. 15.	VII. 26.
4. Mos.	14. 28.	V. 1.		IV. 9.
5. Mos.	12. 13.	I. 16.	Spr. 3. 16.	VII. 12.
5. Mos.	23. 10.	IV. 17.	Spr. 10. 2.	VIII. 8.
5. Mos.	23. 15.	IV. 17.	Spr. 11. 4.	VIII. 8.
5. Mos.	29. 11.	VIII. 5.	Spr. 15. 8.	IV. 17.
Josua	2. 16.	IX. 11.	Spr. 17. 16.	X. 3.
Richt.	15. 14.	VII. 26.	Sprüche 26. 27.	X. 9.
1. Sam.	6. 9.	IX. 11.	Hiob 7. 2.	I. 5.
1. Sam.	10. 5.	IX. 11.	Ruth 2. 3.	IX. 11.
1. Sam.	15. 22.	IV. 17.	Ruth 2. 22.	IX. 11.
1. Sam.	20. 27.	X. 19.	Dan. 2. 29.	II. 22.
1. Sam.	21. 14.	II. 2.	Dan. 5. 1.	X. 19.
Jesaj.	1. 11.	IV. 17.	Dan. 10. 3.	IX. 10.
Jesaj.	1. 15.	IV. 17.		

7. Die französischen Citate in Rara's Commentar zu Rohelet. 1)

I, אַווַרְדָּר awarder = regarder, examiner, voir (vergl. Gobefron, Lexiton) = schauen (cfr. Bartsch' Chrestomathie 6. 22).

I, 14. מלשלנט maltalent ber Zustand, in dem man Lust (talent) zum Ueblen hat, daher auch "Unmuth", "Zorn".

I. 17. מלטלינט wie I 14.

II, 8 אַישַּקְרְנְשׁ אַיַּיפּּּרִיטְשׁ escrins = petite cassette, &bel=
fteintäftchen. אַישַּקְרְנְשׁ אַיִּיפּרִיטִשׁ ift fehr schwierig. אי ift sicher = e, et
und. וופריטש ift wahrscheinlich oevrets (o transscribirt in 1,
e in ' was gewöhnlich) b. h. das, was (funstvoll gearbeitet ift.
Uso &belsteintästchen und zwar funstvoll gearbeitete.(?)

III. 13. מַנְט לִי אַרְ רִיאוֹ רונִיט אִינְינְט פְלוֹט: (Jebenfalls ift פַּלוֹט: (Jebenfalls ift פּלוֹט: tanz, (tantos, tant) li (lui) ad (a) Dieo (Dieu) donet (donné) et nient (rien) plus. — soviel hat ihm Gott gegeben und sonst nichts mehr.

III. 22. מַנְמְשִין אַר tanz (tant) en ad (a) soviel hat er bavon.

IV. 13. בש אַגְקוֹרָא קוּם אֵיל אֶישְטְ וְוּלְיִי גִשׁ שַׁד וַוְרְדֵּיר נְיִינְטְ nes (= même) 2) encore com (= comme) il est vieil 3), nes (même) sat (sait) warder (garder) 4) nient (rien) plus che (que) il sot (sut) 5) warder (garder) com (comme) il fut 6) jovne (= jeune).

¹⁾ Mit zahlreichen Binken unterstützte und förberte mich bei Entzifferung ber altfrangof. Stellen mein lieber Freund Dr. Caefar Seligmann, bem ich an biefer Stelle meinen herzlichsten Dank ausspreche.

²⁾ nes ist auch = ne les, ne le.

⁸⁾ Die beiben " bienen gur Mouillirung bes 1.

⁴⁾ Bgl. zu I. 5.

⁵⁾ Statt www ift zu lefen nw: Das wift bittographirt.

⁶⁾ Statt 710 lies 710.

sogar noch, wann er alt geworden ift, dann sogar weiß er sich in Acht zu nehmen nicht mehr als er wußte sich in Acht zu nehmen, als er Jüngling war.

IV. 14. גע אִילְשׁוּן רָיֵי נְיִר רְדֵיִינְטְ פּוֹכְרַא nes (= même) ains (= antius) un rei (roi) ned (né) devint (devient) povre (pauvre) felbst wenn er vorher als ein Rönig geboren war, wird er arm.

IV. 17. משפייט ציל כ משפייט אקור כפייש פייט ציל כ אשי אפורטר הדייא פור שון פורפייט כציל כי נא מי שפייט ניינט נא אפירטיד הרייא: Diefe Stelle ift ungemein schwierig. Der Sinn, wie er auch aus bem vorangehenden hebraischen Tert hervorgeht, ift jedenfalls: "Der Thor sieht nicht ein, daß es beffer ift, nichts Bofes zu thun und ohne Opfer vor Gott ju erscheinen, benn ein Sünder ju sein und Gott mit gablreichen Opfern zu verföhnen." Die Hauptschwierigkeit bietet die Entzifferung des אשי אפורשר. Für הרייא ift zweifellos beide Male ארייא zu lesen: = li (le) fol hom (homme) ne vueil (veut) metre (mettre) à cor (coeur) che (que) (= quels) fais (faits) fait zil (celui) chi (qui) mesfait (méfait) à se apporter (??) 1) à Dieu por (pour) son forfait, che (que) zil (celui) chi (qui) n'a méfait, nient (= rien) n'a apported (apporté) à Dieu?) b. h. ber thorichte Menich will fich nicht zu Bergen nehmen, welche Thaten thut (wie unvernünftig handelt) ber, welcher übel gethan hat, sich Gott (mit Opfern) zu nähern (indem er sich nähert) für (als Sühne für) feine Uebelthat, mahrenb (?) ber, welcher nichts Uebles gethan bat, nichts vor Gott barbringt (und ihm doch angenehmer ist, wie der opfernde Sünder)(?)

V. 17. שָנְטְ שִׁין אַר ן. 3u III. 22.

VII. 11. פלוש אן אשט אונורד אטוט לו שיקול plus en est onored (honoré) à tot lo sicule (à tout le siècle — toto illo

¹⁾ Wahrscheinlich ist zu lesen אשי רבורשר א se rapporter (vergl. auch rapporter ses faits, ses actions à Dieu.)

²⁾ Bermuthlich ist auch hier zu lesen: מנא רמורשיר n'a rapports à Dieu. Es wäre übrigens angemessener, hier das Prüsens zu seien; also: qui ne mésait rien, ne rapporte à Dieu. Bei אשי אמורשי an à se rapprocher zu benken, ist vielleicht zu kühn.

saeculo = à tout le monde) viel ist er dadurch geehrt alls überall.

VII. 13. אוְמְרְיִיא otreie (octroie) bewilligen, einräumen, zugestehen.

VII. 26. לְיִיבִיש) liemets gew. liements = ligamenta

VIII. 15. מַנְטְ שְאַן מֵנְיִםְ דְשׁרוּן tanz (tant) en tent (tient) de son ahan soviel hat er von seiner Wühe.

Nachträgliche Bemerkungen.

Borftehenbe mit Fleiß und Gründlichkeit geschriebene Abhandlung verdient ein näheres Eingehen auf Einzelnes in berselben, mehr als ich gegenwärtig zu thun im Stande bin. Daher folgen einstweilen nur wenige Ergänzungen und Berichtigungen.

S. 212: Die Literatur über den Jalkut ist durch Rapoport im Haschachar I S. 41, Horovit, Frankfurter Rabbiner I S. 2—5 und Deutsch, die Sprüche Salomos S. 102 zu ergänzen.

Die in der Rote 5 gemachte Mittheilung über das Titelsblatt in der od. pr. Salonichi 1526 ist nicht genau. Ich din im Besitze dieser seltenen Ausgabe, in der das Werk auf dem Titelblatte nur ספר ילקוט הנקרא שטעוני angegeben wird, was durch die im Rachtrag (קונטרם אחרון) vorangehenden Worte:

הקונטרם האחרון אשר סדר הר' שמעון הדרשן לאחר שכתב זה הספר

erläutert wird, daß Simon ha-Darschan ber Sammler sei. S. 213: Ru ben gesammelten Stellen, in benen processischen

¹⁾ Bielleicht lieims, lieins = liens Banbe.

(dafür zuweilen wam, wie auch der Rame bes Sohnes יוסר und אסיים variirt) vorkommen, ift noch Rachum 1,2 hinzuzu= fügen, wo für יוסף Rasichi=Commentar nach Cod. Berol. Rr. 122 אים או Lesen ift. Dagegen ist für שמען 60 bei Raschi zu Jechestiel 27,17 שמעיה nach dieser Handschrift zu Lesen, derselbe, der den Commentar zu diesem Buche sehr start glossirt hat.

Auch יהמען אחי רביען אחי הוא Kara-Commentar zu Hofea 12,9 bürfte hierher zu zählen sein, indem ich ר' שמען אבי רביעו lesen und die dortige Erklärung als den Zusatz eines Anderen betrachten möchte. Geiger in der Zeitschrift der deutsch-morgenl. Gesellschaft, Band 16 S. 300 will einen Bruder Raschi's vermuthen, der aber sonst nicht bekannt ist.

- S. 220 und Note 5 daselbst. Der Versuch, Dutes nachzuahmen und ר' יצחק מקרא in Cod. Hamburg Kr. 52 mit einer Stadt איז in Verbindung zu bringen, hätte wegbleiben können, da dort אני רורש א' ר' יצחק מקרא zu lesen ist.
- S. 224 Rote 1: Wie für ה"י, d. h. ק. קר"י קשל selesen wurde, s. die Einleitung zu meinem Raschiwerke S. X.
- S. 228 Rote 1. Kara als Erklärer bes Pijut s. oben S. 176 in ben Mittheilungen bes Dr. Ziemlich aus bem Kürnberger Machsor.

S. 230. Ueber die Schreiberin Paola vgl. meine Ansaaben im Maaazin 1884 S. 142.

- S. 231 Note 1, Es ist um so mehr zu bedauern, daß ber Verf. den von Schloßberg (Paris 1881) edirten Commentar zum Buche Jirmijah nicht benutt hat, da ihm hierdurch auch ber einleitende Brief meines gelehrten Freundes Halberstam, ber die Kara-Literatur behandelt, entgangen ist.
- S. 236 Z. 9 ist das Fragezeichen zu tilgen, da der Kohelets Commentar in der Handschrift de Rossis Nr. 456 mit dem in Rede stehenden identisch ist. Noch sind in demselben Codex Kara's Commentar zu den Klageliedern und der Esthers-Commentar enthalten, den ich im Magazin 1876 veröffentlicht habe, was dem Verf. unbekannt geblieden ist (vgl. dort, S. 154 und die hebräische Abtheilung).

S. 258. Für die französischen Ausdrücke wäre es gut, das Glossaire von Burgun (3. Theil von der Grammaire de la langue d' öil) zu Rathe zu ziehen. Das Wort maltalent I, 14 und 17 wird dort mit mauvaise volonté, colère, haine wiedergegeben.

Für den hebräischen Text ergiebt sich nach einer Bergleichung mit der Copie, welche ich i. J. 1873 von der Handschrift de Rossi Nr. 456 in Parma genommen habe, Folgendes:

- Seite 5 Beile 5 אין ראוי לומר 11 זרח 12 אין ראוי לומר אין איז שראיתי אתמול משם 2. 6
  - סובב כל הלילה 4 .6 G. 6
    - מקורם 13 מקורם für מקורם
  - 6. 7 3. 7 דבר fehit
    - לַעְנוֹת כמו כמו לֵעָנוֹת בו 23.
  - S. 8 B. 4 בל"ע für בל"ע und so auch an den anderen Stellen.
    - 3. 6—9 lauten ונרם לו חסרון שלא יוכל
       עוד להימנות וכשאני רואה שהסכל
       עושה דבר שאינו יכול לתקנו ויחסר
       סחוך שטותו דבר שאינו יכול למלאותו
       נו. ק. ש.
    - אנשה 16 אעשה für נעשה
    - אחר für לאחר
  - כועם für כונם 6. 9 א
  - כלי für כל für כל
  - שניהם מחם היסכל שוים אשוים שוים unb שניהם שניהם
    - 3. 19 va für po
  - ובחפצון für ובחפך פ. 12 א. ובחפצון
  - €. 15 8. 5 unb 6 את אשר כבר היה דבר
    - וכל für וכן 8.
    - אכר filt יוהר 9
    - וישפתרון 11 3.
  - כ"ל אחרים Ranbnote במקומם אל אחרים
  - S. 18 3. 14 כל זה אינו כו

- פ. 19 3. 14 מת הוא מחר הוא
  - שעושה זה 15 א.
- שהוא für שהוא שהוא לנו שהוא
- 6. 21 B. 16 אינני für אינינו
- 6. 22 3. 3 הלא für הלא
  - והושיב für והושב
  - א. 15 ביום für היום
  - להחשיא für לחשוא
  - 8. 23 קוליך für קולי
- 6. 23 3. 12 משפט für משפט
- פ. 24 3. 13 וכשיבוא für כשיבוא
- שני 18 א. 6 עני für עני
  - מהפנותו für מהפנותו
  - 3. 9 מוציא flir מוציא
- מאילו für מאלה אלה קני פאילו
  - 3. ארכיו für דרכיו
  - בא מבוא אל חבהל 16. 3.
- ©. 30 3. 8 אבל für אלא
  - לרואי השמש 24.
- ©. 32 β. 7 יתירה für יתר
  - מתכם 17 חתחכם für המחכם
- පි. 35 දි. 26 שהרי שומר מצוה
- שלכון הנרדף für עון מנרדף
- מאחון für מחון 6. 37 . במחון ה
  - 3. 24 כמעשה הרשעים
- וגם כסילים שמגיע 4 unb 5 וגם כסילים אליהם מעשה הצדיקים
  - in 3. 6; alles Andere fehlt
    - לא יכשילנו 21 .
- היה לו für היה לנו 6. 40 Å.
- S. 42 3. 13 para für para
  - פתר' דומה כי אינו מזומן 15
- S. 43 8. 24 p für p
- פ. 44 א. 13 שלא für לא
- 6. 45 3. 2 גניי für גניי

א. 7 הכל für הקול

שוריע für שוריעה.

Note 5. In gleicher Weise schließt die Handschrift de Rossis. Ueber die Kara-Handschriften, welche ich in italienischen Bisbliotheken gesehen habe, wird ein anderes Mal nähere Mittheilung erfolgen.

Dr. Berliner.

Notiz.

Dr. M. Berlin in Newport befigt einen handschriftlichen Commentar עו הורה דקנין תורה פרקי אבות וברייתא דקנין תורה של genannt:
היים בן הר'ר מררכי וצ'ל bessen Berfasser sich nennt לכב היים
היים בן הר'ר מררכי וצ'ל (Rauen), Beit: הפ"ד ב"ד ב"ד ב"ד שניאן שניאן ב"ד שניאן ב"ד ב"ד שניאן המחשבה שניה שניה המשבה החלת המחשבה שניה שניה שניה שומני שומני שומני ב"ד בעבור הגירוש שהיה (in Reumart) ויםרתי בשנת תפ"ב בשנת תפ"ב ב"ד בנייא מארק (מוצא) והב' מררתי בשנת תפ"ב (1722) על מקרים באן עיר נויאן (חבני ישראל במדינותינו. ויםרתי שאנו אומרים המליחה במנחה י"ב ה' יאריך ימי המלך [בו] ויתן בלבו [בו'].

הסליחה א' אשר אנו אומרים במוסף י"כ קודם ברית כרותה הנדפם בסליחות סימן ק"ך. אבינו מלך חנון וסולח לכל חיים, [וכו' וראשי השורות שם המחבר וכן השניה.]

הסליחה ב' אשר אנו אומרים כמנחה י"כ קודם אורח צדקה וכו' הנרפם בסליחות סימן קל"ז.

Bemertung.

Um bie Abhanblung über Josef Kara's Eregese im Zusammenhange zu bringen, mußten andere Aufsätze für das folgende Heft zurudbleiben. In demselben, wie in der Folge überhaupt, wird der Mannigfaltigkeit mehr Rechnung getragen werden.

Die Rebattion.

אוצר טוב

כולל

רברים עתיקים מתוך כ"י מועתקים.

שנת תרמ"ו -- תרמ"ו.

OZAR TOB

hebräische Beilage

EUM

Magazin für die Biffenschaft des Judenthums

herausgegeben von

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

Berlin.

Ab. Mampe.

1886.

היצהר1) וכי איפשר כשבני אדם שמיחים במשתה היין שפעמים לא יהיו מוציאים גניי²) על הבריות מתוך שכרות היין לכך אני מזהירך לא תדבר דבר מתוך שכרותך שיבא לך רעה ולא תאמר שלא תדבר דבר בפני הקרואים לסעודה שיעידו בך השומעים²) אלא 20. [גם במדעך מלך אל תקלל] פת' בינך לבין עצמך [ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר] שתאמר אין שומע בדבר [כי עוף השמים יוליך את הכל]⁴) אי איפשר לו שלא להישמע ואם תאמר אם אני מקלל את העשיר מה איפכת לי לכך נאמר למעלה והכסף יענה את הכל הכל העיכם לעשיר גם אתה אי איפשר לך שלא תצטרך לו.

XI.

1. [שלח לחמך על פני המים כי כרוב הימים תמצאנו] פת' זרע זרעך במקום מוצא מים שאפילו אם תהיה תבואה של אחרים לוקה כל ימות השנה בעצירת מטר אתה בשנת בצורת לא תראג לפי שזרעת זריעתך על פני המים וברוב הימים הם ימי הקציר תמצא שזריע שזרעת עשתה פירות. 2. [תן חלק לשבעה וגם לשמונה] חלק נכסיך לכמה שותפים שלא יהא ממונך כנום במקום אחר [כי לא תרע מה יהיה רעה על הארץ] ואם יהיה כנום במקום אחר שמא על אותו מקום נגזרה גזירה ויהיה אבוד עמהם לפיכך חלקיהו לשבעה ולשמונה שותפים.

עד כאן מצאתי מפירוש ר' יוסף קרא ע"ה. 5

¹⁾ Hos. 2, 23 und 24. Statt armm lies am.

בנאי (²).

⁸⁾ Sinn: "Wende nicht ein, daß du allerdings nur vor benen, die da hören und Zeugniß ablegen können, nichts sagen willst, vielsmehr hüte dich, auch wenn du allein bist u. s. w."

⁴⁾ Tert hon.

⁵⁾ Mit biefen Borten schließt ber Commentar in ber Hanbschrift. Sie enthält jum Reft bes B. Robelet bie Erklärungen Raschis.

שאמר לעשותו ואם במעשה שליומו אינו יודע מה ילר יום על ארות כמה וכמה [מה שיהיה 1] אחריו מי יגיד לו]. .15 [עמל הכסילים תייגענו אשר לא ידע ללכת אל עיר] הכסיל שלא ידע ללכת אל עיר ואינו שואל לבריות איזו דרך ישרה ללכת אל עיר אלא בורר לו דרך מעצמו ודרך שהוא כורר לא זה הדרך ולא זו העיר וכל מה שהוא הולך יותר ויותר מתייגע הוא יותר ויותר כך כל אדם שאינו יודע מה לעשות בדבר ואינו נועץ בחכם ממנו אלא בורר עצה מלבו סוף שעצתו מייגעתו. .16 [אי לך ארץ שמלכך נער ושריד בבקר יאכלון שכשהמלך נער הוא אוכל בבקר כמשפט כל נער וכשהוא אוכל בבקר גם שריו אוכלים עמו וכשהם אוכלים ושביעים ומשתכרים אינו יכוליו לעשות בצרכי המלכות ולשפוט את העם. 17. [אשרך ארץ שמלכך כן חורין] פת' אשרך ארץ שמלכך נוהג דרך חירות ודרך שרים שעד לא2) יאכל עוסק בגבורה להעמיד מלכותו לבטח וכן [שריך בעת יאכלו בגבורה] שפושט בכל אוייביו ומביא שלל זאוכל [ולא בשתי] פת' ולא כמלך נער שאינו עוסק כי אם באכילה ושתייה ולא בגבורה ומתוד כך אוייביו מתגברים עליו ושמים ארצו לשמה אבל מלך שעוסק בגבורה בכל בקר עד שלא יאכל משקיט את ארצו. .18. [בעצלתים ימך המקרה] מי שיודע לקרות את ביתו ואינו מקרה אותו מתוך עצלות סופו נעשה מך שכל מי שמתעצל במלאכתו סופו בא לידי עוני וכן [בשפלות ידים ידלוף הבית]. 19. [לשחוק עושים לחם] פת' לצורך שחוק ולצורך שמחה עושים סעודה לחם קרוי סעודה כמו מרוע לא בא בז ישי גם חמול גם היום אל הלחם*) וכן בלשער מלכא עכד לחם רב לרברבנוהי אלף 4) וכז [יין ישמח חיים והכסף יענה את הכל] אי איפשר לעשות סעודה אלא למי שיש כסף אצלו [והכסף יענה] כמו אענה את השמים והשטים יענו את הארץ והארץ תענה את הדגן ואת התירוש ואת

¹⁾ Teri ואשר יהיה מאחריו.

²⁾ Lies wie weiter unten wiw. — Die Worte vern geben keinen rechten Sinn. Denn die llebersetzung: "Heil dem Lande, bessen König sich wie ein Freier und ein Fürst benimmt" geht nicht an. Die Fürsten richten sich, wie die Erklärung zu Bers 16 zeigt, nach dem Berhalten bes Königs; vielleicht ist beshalb hier vern und pie zu nicht ganz freichen will.

^{*) 1} S. 20, 27. Bgl. Rajdji.

⁴⁾ Dan. 5, 1. Tand. Das folgende po bezieht sich zurück auf ben Anfang ber Erklärung bieses Berses. Im Text steht po. Bgl. und in Hisbo 42, 11 und Delitzsch 3. St.

זו רומה. .7 ש[ראיתי עבדים על סוסים ושרים הולכים כעבדים על הארץ]. .8 [חופר נומץ בו יפול ופורץ גדר ישכנו נחש] המצוי ביו הנדרות כשם ששני דברים הללו החופר וחפורץ סבור שבאים לו לתקנה ובאים לו לחקלה כמו כן הרבה פעמים אדם חורש על רעה והרעה תסוב עליו וכמו כן אדם. 9. [מסיע אבנים] פעמים שהם באים לו לעצבון כשם שהוא אומר 1) גולל אבן עליו תשוב וכן [בוסע עצים יסכן בם] לשון סכנה 2) פעמים חוטב עצים ונשל קיסם מן הבקעת והכה אותו ומת. .10 [אם קהה הברול והוא לא פנים קלקל וחיילים יגבר דומה שזה פחרונו האיפשר רבר זה שברול שקהה חירודו [והוא לא פנים קלקל] פת' אינו מצוחצח האיפשר דבר זה חרב שאינו מחודר ואינו ממורט שחיילים יגבר שיתן לב ונבורה לתפוש אותו 3) והלא כל כלי ברזל וכל חרב שלא הוחדה ולא מורטה אין מועיל ביד האדם אימתי הוא מועיל ביד הורג כשהוכשר ונחקן להרוג בו שציחצחו את הברול והוחרה ומורטה החרב או נותנים אותה ביר הורג ואז תצלח למלאכתה למרתה שהכשר החרב ותיקונו נדול מן הברזל עצמו וכן הכשר כל דבר וחיקונו יחר מן הדבר עצמו כמו כן [יתרון הכשר] של כל דבר היא ה[חכמה]. 11. [אם ישר הנחש בלא לחש] פת' שמא ראית מימיך שישוך הנחש בלא לחש דבר זה אי איפשר 4) אלא בתחילה לוחש וזורק בו באדם ארם ואחר כך נושכו וממית⁵) ובכל זאת אין לו יתרון אף לשון הרע שארם אומר על חבירו דומה לו בתחילה אומר לשון הרע על חבירו והמקבלו הולך והורג את מי שנאמר עליו [ואין יחרון לבעל הלשת] שאמר. 12. דברי פי חכם חן דבריו שכר הם לו שנושא חן בעיני הבריות וכשם שהחכם נוטל שכר ברבריו מן 6) הכסיל נענש על רבריו כמו שמפרש [תשפתות כסיל תבלענו]. 13. [חחילת דברי פיהו סכלות ואחרית פיהו הוללות רעה] פת' אינו זו מלדבר דברי סכלות עד שלבסוף גורם רעה לעצמו. - 14 [והסכל ירכה דברים] לומר כד וכד אעשה כאילו המעשה ברשותו ואינו כן כמו שמפרש [ולא ידע האדם מה שיהיה אינו יורע מה ילר יום איר ישתנה הרבר ויהפר המעשה

¹⁾ Spr. 26, 27.

²⁾ Rajdi und RSBM erklären mit Menachem (p. 126) prop po.

s) Hier ist wohl nam und oben onnen, ebenso und und zu lesen, da ann nur als semininum gebraucht wird, wie es ja unser Autor unten auch als semin. behandelt.

⁴⁾ ofr. T. jer. Beah I. 1. Ausg. Rrotofdin S. 16a) unten.

b) Ergange inin.

⁶⁾ Lies p.

ובובי מות יבאיש יכיע שמן רוקח] זכוב אחר או שני זבובי 1. מתים שיפלו בשמן רוקח יבאיש את השמן [יביע] לשון אבעבועות¹) אע"פ שהזבוב דבר מועט הוא מסריח את השמן שהוא דבר גדול ועושה אותו אבעבועות ומנפיחו ומפיג את טעמו וכשם שרבר מועט מבאיש שמן רוקח שהוא דבר חשוב כמו כן [יקר מחכמה ומכבוד סכלות מעט] [יקר] פת' כבר") וכן פת' המקרא סכלות מעט שיש בו באדם מכריע ומכביר על החכמה ועל הכבור שיש בו אע"פ שהחכמה והכבוד שיש בו יתירים על אותו סכלות מעט שמא ימצא בארם סכלות מעם שעושה סכלות מעם לפני הבריות מניחים חם החכמה והכבור שיש בו ומליזים אחריו על הסכלות שעשה נמצא שסכלות מעט מכריע את החכמה ואת הככוד כשם שובובי מות שהוא רבר מועט ומבאיש שמן רוקח שהוא רבר גרול והוא הדין שחוטא אחר יאבד טובה הרבה 8). . 2 [לכ חכם לימינו] פת' מיומן הוא לו להורות לו דרך שילך כה שמורה לו עיקר הרכר מה יהיה באחריתו [ולב כסיל לשמאלו] פת' אינו מיומן לו להורות לו דרך הטוב כיד שמאל שאינה מזומנת לארם לעשות מלאכתו4) וכן. 3. [בדרך שהסכל הולך לבו חסר] פת' חסר הוא מן הלב כל האיברים יש בו אבל לב אין בו וכן הוא אומר ל) למה זה מחיר ביד כסיל לקנות חכמה ולב אין [ואמר לכל סכל הוא] פת' ואמר לכל סכל אני וכי איפשר שיאמר אדם לבריות סכל אני אלא במעשיו שהוא עושה כאילו אומר לכל סכל אני 6). 4. [אם רוח המושל חעלה עליך מסומד אל חנח] פת' אם כעם המושל יעלה עליך יישוב אל תנח מפני חמתו לברוח לך לארץ אחרת מפני כעסו [כי מרפא יניח חטאים גרולים] פח' אם ענשר עכשיו מחר ירפה לד ויניחד מחטאים גדולים. .5 [יש רעה ראיתי תחת השמש כשגגה שיוצא מלפני השלים] שהיה לו לשליט לצוות ולומר הושיבו איש פל' עשיר במרומים רבים בראש הקרואים ואיש פל' סכל באין לב הושיבוהו בשפלים והוא שגג וצוה הושיבוהו את הסכל במרומים רבים ואותו שהוא עשיר צוה להושיב בשפל שלא ידע בסכל שהוא סכל ולא ידע בעשיר שהוא עשיר לשנגה

¹⁾ Bgl. Raschi.

²) S. Rajchi u. RSBM.

⁸⁾ cfr. RSBM.

⁴⁾ Rara vereinigt bie Erklärungen Raschis u. RSBM's.

⁵⁾ Spr. 17, 16.

⁶⁾ Delitzsch z. St.

טוב יקרה את כולם ובדבר זה תלוי הכל ויש עת ופגע ומקרה שהוא לרעה כמו שמפרש והולך. 12. [כיי] לא ידע האדם את עתו כרגים הנארווים במצורה רעה] פת' מצורה רעועה 2) שאע"פ שאינה חוקה כל כך נאחזים כה כך פעמים שנוקש אדם בדבר קל [וכציפורים הארוות בפחן וכמו שהרגים אינם יודעים עד שיפלו במצודה וגם הציפורים אינם יודעים ער שנאחזים כפח [כהם יוקשים בני ארם] פת' כמו הם יוקשים בני האדם לעת רעה שתפול עליהם פתאום. 13. [גם זו ראיתי חכמה תחת השמש וגדולה היא אלי] פת' חכמה זו חכמה נדולה היא אלי. 14. [עיר קטנה ואנשים בה מעט] ונוחה ליכבש מפני שני דברים אחר שהיא קטנה שיני שאנשים בה מעט [ובא עליה מלך גדול וסבב אוחה] כי רב מאר מחניהו ויכולים לסכב אנחה בארבע רוחוחיה [ובנה עליה מצודים גדולים] ואין אנשיה שבחוכה יכולים להגן עליה מפני שני דברים אחד כי מעט המה ואין יכולים לסבב אותה מבפגים כנגד אנשי המלחמה שסובבים אותה פבחוץ שנית שבנה עליה מצורים גרולים ואפילו אילו היתה עיר נדולה לא היתה יכולה לעמוד לפניהם 8). .15 [ומצא בה איש מסכן וחכם ומלט הוא את העיר בחכמתו ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא] מפני שהוא מסכן לפיכך. .16 [אמרתי אני טובה חכמה מגבורה] ואע"פ ש[חכמת המסכן כזוייה ודבריו אינם גשמעים] שהרי החכם המסכן מלט את העיר בחכמתו מה שלא יכלו כל גיבורי העיר למלטה. 17. [רברי חכמים בנחת נשמעים מועקת מושל בכסילים | פת' החכם אפי' כשהוא מרבר בנחת רבריו נקשבים ומקובלים לבני העיר יותר מרברי מושל העיר כשהוא בסיל והוא צועק בקול רם כיצד מושל העיר צועק לאנשי העיר מפני גייסות שצרים על העיר הברו החיצים מלאו השלטים מרקו הרמחים לבשו השריונות תקעו בתקוע הכן הכל ואין הולך למלחמה כי אנשיה מעט ומלך גרול סובב אותה והחכם המסכן נותן הוא עיצה בלחש ומלט את העיר בחכמתו נמצאת למד שדברי החכם אפילו כשהוא מדבר בנחת דבריו מקובלים יותר מדברי המושל אפילו כשהוא צועק כומן שהוא כסיל לפיכך אמרחי. .18 [טובה חכמה מכלי קרב] וכשם שחכם אחד ימלט הוא את העיר בחכטתו כמו כן [חוטא אחר יאבר טוכה הרבה] כמו שמפרש והולד.

¹⁾ Tegt hat 20 10 und nachher 2011-10.

^{2) &}quot;Zerbrechlich" von ppr Raschi nurhm nym.

³⁾ cfr. RSBM, ber biefe Erklärung als richtig besonbers ber- vorhebt.

חלקך בחיים] כי דבר זה"בלבד גתן הקב"ה לחלקך בחיים לחם לאכול ובגד ללבוש ולישא אשה ולשמוח בה [ובעמלך שאתה 1) עמל תדת השמש] דבר זה מוסב למעלה על מה שאמר למעלה לך אכול בשמדוה לחמך וכה פת' וגם שמח בעמלך שאתה עמל תחת השמש בעולם הזה [כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה] להתנאות עצמך עשה 2) [כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול אשר אחה הולך שמה] משמת אדם לא חכמה ולא תבונה מועלות לו להתנאות עצמו וגם איז שם מעשה בשאול אשר אתה הולר שמה שמאחר שהנשמה ניטלת מן הגוף אין נופו עושה מעשה מעתה. 11. ואע"פ שאמרתי לך לך *) למעלה כל אשר חמצא ידך לעשות בכחר עשה לא בכחר ולא בערצם ידד לעשות חיל ולהעשירך ולתת גרולה לעצמד שהרי [שבתי וראה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ] שיצלח הקל במרוצתו [ולא לגיבורים הסלחמה] שינצח הגיבור בגבורתו [וגם לא לחכמים לחם] שיתעשר החכם בחכמתו [וגם לא ליורעים חן] שישא הנבון חן בעיני הבריות מפני תבונתו שבהרכה מקומות חמצא תבונה במסכן ואדם לא זכר את האיש המסכן וחכמתו בזוייה ודבריו אינם נשמעים ואין כל הדברים תלויים אלא במקרה טוב ובפגע טוב שיקרה את האדם לפי שעה כמו שמפרש [כי עת ופגע יקרה את כולם] שפת' אלא עת ופגע יקרה את כולם יש מקרה לטובה ויש מקרה לרעה מקרה לטובה כמו4) הקרה נא לפני היום וכן 5) כי הקרה לפני דיעקב וכן 6) ויקר מקרה דרות מקרה לרעה כמו") מקרה הוא היה לו כמו כן פגע לסובה פגע לרעה פגע לפובה⁸) ויפגע בסקום וכן⁹) ופגעת חבל נביאים יורדים מהבמה וצלחה עליך וגו' וכן 10) ויפגעו בו מלאכי אלהים פגע לרעה ואל 11) יפגעו בך כשרה אחר וכן 12) פן יפגעו בכם הרודפים אבל כאן עת ופגע יקרה את כולם פת' שעה טובה ופגע טוב ומקרה

¹⁾ Tegt non nen.

²⁾ nwy ift zu ftreichen.

⁸⁾ Ein 7 ift zu ftreichen.

^{4) 1} Moj. 24, 12.

^{5) 1 20}tof. 27, 20.

⁶⁾ Ruth 2, 3.

^{7) 1} Sam. 6, 9. (Lies 115 ftatt 15).

^{8) 1 902. 28, 11.}

^{9) 1} Sam. 10, 5.

^{10) 1} Mos. 82, 2.

¹¹⁾ Ruth 2, 22, wo wh ftatt bes obigen ben fteht.

¹²⁾ Jojua 2, 16.

מחונו כמו שמפרש. 4. [כי מי אשר יחובר אל החיים !) יש בטחון פת' כי מי הוא הארם שיחיה לנצח ולא יראה השחת ויחובר אל כל החיים ולא אל הפחים כי בעוד שאדם חי יש לו בטחון אבל משפח אבדה תקותו כמו שאמרו ישראל יבשו עצמותינו אבדה תקוותינו נגורנו לנו 2) וכן הוא או' [כי לכלב חי טוב הוא מן הארי המח] 5. [כי החיים יודעים שימותו] לפיכך לב בני האדם מלא רע והוללות יסכלות בלבבם בחייהם שרואים שהכל למיתה הם עומרים בין רשעים בין צדיקים [והמתים אינם יודעים מאומה ואין עוד להם שכר] שלא יהנה עוד מכל עמלו שעמל בעולם הזה לצורך העולם הזה. .6 [גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה וחלק אין להם עוד לעולם בכל אשר נעשה תחת השמש] פת' בכל מה שעמל בעולם הוה לצורך העילם הזה ומאחר שכן שאין הפתים נהנים מכל מה שעמלי בחייהם לצורך העולם הזה. .7 בעורך חי [לך אכול כשמחה לחמך ושתה כלב טוב יינך כי כבר רצה האלהים את מעשירן פת' כי בדבר זה תרע שרצה אלהים מעשיך כשיחן הקדוש ב"ה כליבד ליהנות מעמלן שעסלת בו או תכיר שכבר רצה האלהים את מעשיך וכן הוא או'8) כי לארם שטוב לפניו נתן חכמה ורעת ושמחה ואומר 4) איש אשר יתו לו האלהים עשר ונכסים וכבור והשליטו לאכול ממנו ולשאת את חלקו ולשמוח בעמלו זו מתת אלהים היא. 8. [בכל עת יהיו בגריך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר]. .9 [ראה חיים עם אשה אשר אהבת וגו׳]. .10 [כל אשר תמצא ירך לעשות בכחד עשה כי איז מעשה וחשבין ורעת וחכמה בשאול אשר אתה הולך שמה] ארבעת טקראות הללו ארבעתם פתרון אחר 5) וכה פתרונם מאחר שאין מעשה וחשבון בשאול אשר אחה הולך שמה אכול בשמחה לחמך ישתה בלב טוב יינך ולבוש בגרים נאים וסוך שמן לערן את בשרך שארם המתאבל אינו סך כשמן כמו שמצינו בדניאל 6) לחם חמירות לא אכלתי וסוך לא סכתי וגם (ראה חיים עם אשה אשר אהבת כל ימיז) הבלך אשר נתו לך תחת השמש | פת' בעולם הזה (כי הוא

¹⁾ Tegt אל כל הידיים. Unfer Autor erklärt wie die meisten Rommentatoren bas יקרי.

^{2) 63. 87, 11} lies: ואברה הדבות.

^{*)} **Roh.** 2, 26.

⁴⁾ Roh. 6, 18. Der Bers ift nicht gang genau citirt.

⁵⁾ Ergange unb.

⁶⁾ Daniel 10, 3.

הכל יפי חיי הבלך Tegt ...

[ועבריהם] שמקרה האדון ומקרה העבר ומקרה הצריק והרשע ומקרה החכם והכסיל אחד הוא פעמים חראה עבר שעולה לגרולה ופעמים תראה ארנים יורדים ותראה צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים וגם חראה כסילים 1) שמגיע אליהם כמעשה הרשעים 2) וגם חראה כסילים שמגיע אליהם כמעשה החכמים ורשעים שמגיע אליהם כמעשה הצריקים דבר זה אין גלוי לבריות על מה זה ועל מה זה אלא [ביד האלהים הוא] אליו הוא גלוי [גם אהכה גם שנאה אין יודע הארם] תמצא ארם שהקב"ה משפיע לו טובה ואינו יורע אם מתוך אהבה שהקב"ה אוהבו משפיע לו ומוחירו לטובה או מתוך שנאה שהקב"ה שונאו מראה לו אותו טובה לשעה וסוף שלא תחקיים בידו נמצאת שמחה זו אחריתה תוגה [הכל לפניהם] מכל מה שנתון לפני הבריות לראות אינם יודעים מה הם רואים כמו שמפרש והולך. 2. [הכל כאשר לכל מקרה אחר לצריק ולרשע לטוב לטהור 3) ולטמא ולוובח ולאשר אינגו זובח כטוב כחוטא הנשבע כאשר שבועה ירא] [הכל כאשר לכל] פת' כמקרה לוה כך מקרה לוה כמקרה לצריק כן 4) מקרה לרשע וכמקרה לרשע כך מקרה לצריק. 3. [זה רע בכל אשר נעשה תחת השמש כי מקרה אחר לכל] פת' דבר זה מעשה רע שנעשה תחת השמש שמקרה אחר לכל [וגם לב בני האדם מלא רע והוללות כלכבם בחייהם] פת' גם לעופת זה שבני אדם רואים שהצרים לא תועילנו צדקתו ורשעת הרשע 5) יכשילנו רשעו לפיכך לב בני האדם שרואים דבר זה מלא רע והוללות בלבבם בחייהם שאילו היו רואים שהרשע אובר ברשעו וצדיק טוב לו בצדקתו היו הרשעים שבים מרשעם ועושים משפט וצרקה [ואחריו אל המחים] פת' גם דבר זה גורם שלב בני ארם רע והוללות בלבבם בחייהם שכל אדם נותן לב בחייו שאחריתו הולך אל המתים ומשימות אבר

צדיקים --- רשעים

חכמים -- כסילים

כסילים --- חכמים

רשעים --- צדיקים

auffällig Bielleicht ware eine fühnere Umftellung am Plate.

¹⁾ Lies מובמים.

³⁾ Lies Diese Emenbation wird burch ben ganzen Infammenhang ber Stelle geforbert. Tropbem ift bie chiastische Stellung

⁸⁾ Tert mann.

^{4) 72.}

s) Aus bem Parallelismus geht hervor, daß nywn zu streichen und wurn zu lesen ist.

ששה רע והקב"ה נותן לו מאחון 1) ומאריך לו שאין נפרע לו במהרה כשהיא רואין שאין נפרעין ממנו במהרה הוא סבור שנמחל הכל אינו כן [כי גם יודע אני אשר יהיה טוב ליראי האלהים אשר ייראו מלפניו]. 13. [וטוב לא יהיה לרשע ולא יאריך ימים כצל] שעובר שהרה הרשע (אשר אינינו ירא מלפני האלהים). 14. (יש הבל אשר נעשה על הארץ אשר יש צריקים אשר מגיע אליהם כמעשה הרשעים ונו"ן לפיכך. 15. [ישבחתי אני את השמחה אשר אין טוב לארם תחת השמש כי אם לאכול ולשתות ולשמוח והוא ילונו בעמלו] יהוא 2) יתחבר 3) אליו בכל עמלו שעמל והשאר יאכלהו 4) אחירים [הרא ילונו בעמלו] טָנָטִ שָאון טֵינָטִ דְשׁוּן אַהַן בליע. 16. [כאשר נתתי את לבי לדעת חכמה ולראות 5) העניין אשר נעשה על הארץ כי גם ביום ובלילה שינה בעיניו אינינו רואה] כאשר ראיתי שארם שמיל ביום ובלילה ושינה בעיניו אינינו רואה אז נראה בעיני שאין מוב באדם תחת השמש כי אם לאכול ולשתות ולשמוח וליהנות סעסלו. .17 [וראיתי את 6) מעשה האלהים] וגזירותיו שגוזר בעולמו [כי לא יוכל האדם למצוא את המעשה אשר נעשה תחת השמש] מה זה שיש צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים ויש רשעים שמניע אליהם כמעשה הצריקים [בשל] בשביל 7) [אשר יעמול הארם לבקש] ולעמוד על מירותיו שלהקב"ה [ולא ימצא וגם אם יאמר החכם לדעת] אפילו אם יאמר החכם לדעת מידותיו שלהקב"ה [לא יוכל למצא].

IX.

[כי את כל זה נתתי את⁸) לבי ולבור את כל זה אשר הצדיקים] 1. שמגיע אליהם כמעשה ⁹) [והחכמים] שמגיע אליהם כמעשה הכסילים

^{2) =} bas, mas er genießt.

⁸⁾ So auch Raschi und RSBM., vgl. Menachem, Machb. S. 112.

יאכלותו (4

⁵⁾ Text nm.

⁶⁾ Tegt to me.

⁷⁾ Bgl. Raschi zur St. Kimchi, Michlol 47 b.

⁸⁾ Text 511.

⁹⁾ Im Mi. fehlt hier vipun.

רע לשלם לו כררכיו [כי רעת האדם רבה עליו] פת' אדם זה רבים פשעיו לפיכך צריך להיוהר בכל דרכיו שלא יהוּ פוקדים עליו מלמעלה את עוונותיו. .7 [כי אינינו יודע מה שיהיה] אין אדם יודע מה גוזרין עליו ממרום [כי כאשר יהיה מי יגיד לו] פת' את שעתיד לבוא עליו 1) טובה או רעה מי יגיד לו לפיכד טוב לו שיוהר ולא יחטא ויצפה לטובה ואל יחטא ויצפה לרעה אם חטא חטא שיש בו מיחה בידי שמים. 8. [אין אדם שליט ברוח לכלוא את הרוח] פת' לעצור את הרוח כמו 2) ואת בניהם כלאו כבית [ואין שלטון ביום המוח ואין משלחת במלחמה] כנגר מלאך המות³) [ולא ימלט רשע את בעליו] אילו נאמר ולא ימלט את בעליו סתם הייתי אומר בין טובה בין רעה שארם עושה לא ימלט את בעליו מן המיחה עכשיו שהוא אומר לא ימלט רשע את בעליו למרנו שהרשע אינו ממלט את הארם מן המיתה וכן הוא אומר 4) וצרקה תציל ממות. .9 [את כל זה ראיתי ונתון אל 5) לבי לכל מעשה אשר נעשה תחת השמש עת אשר שלט האדם באדם לרע לו] פת' ראיתי ונחתי את לכי כשאדם רואה שעתו עומרת לו הוא שולט בחבירו חומסו וגוזלו ורודפו סבור לית דין ולית דיין ואינו נותן אל לבו שלרעתו מושל בו כי האלהים יבקש עלבון הנרדף. 10. [ובכן ראיתי רשעים קבורים ובאו] פת' כשנתחי את לבי לכל מעשה אשר נעשה תחת השמש ראיתי רשעים שלא נשתלם מהם מכל מה שעשו בעולם הזה וכלו ימיהם במוב ושנותם בנעימים 6) עד יום שבאו אל אבותם לקבורם 7) [וממקום קדוש יהלכו] פת' שללו אביונים שפכו דם נקיים במקום קדוש ומאותו מקום קרוש הלכו לבית עולמם ולא נפרע מהם בחייהם כלל וכל מה שעשו בעיר מחר הכל נשכח [גם זה הבל] שלא נפרע בהם 8 בחייהם שאילו נפרע כהם 8) בחייהם היו שבים מדרכם ואחרים חיו לוקחים מהם מוסר. .11 [אשר אין נעשה פתגם] פתרון לפי שלא נעשה נקמה על מעשה הרעה מהרה [על כן מלא לב בני האדם בהם לעשות רע]. 12. [אשר חוטא עושה רע מאת] כשהחוטא

¹⁾ Der Deutlichkeit halber ließe fich hier Du gut gufeben.

^{2) 1} Sam. 6, 11.

⁸⁾ Bgl. Rajchi.

⁴⁾ Bgl. Spr. 10, 2 u. 11, 4.

⁵⁾ Lies wie im Text ru.

⁶⁾ Bgl. Hiob 86, 11. Statt ahnen ware gewöhnlicher ahner.

⁷⁾ ift wohl zu lefen.

⁸⁾ Gewöhnlicher: 121112.

מלד שכל מלך שהעם ממליכים אותו עליהם הוא משביעם לפיים את דברו מאתר שהוא כן. 3. [אל תבהל מפניו תלך] פת' אל תבהל ברודוך לילך מאתו ולעבור על המצוה אשר יצוך [ואל 1] תעמוד ברבר רען פת' אל תעמוד במקום שיועצים למרוד בו שכל דבר לא יכחד מן המלך וכשישמע הרבר לאזניו [כל אשר יחפוץ יעשה] לך. .4 [באשר דבר פלך שלמון] מי יקום [ומי יאמר לו מה תעשה] כשיגזור עליך נדרה. .5 [שומר מצוה לא ידע דבר רע] מי ששומר מצות המלכות לא ידע רבר רע 3) לפי שאיןמוצאין כו עון אין עונשין אותו [ועת ומשפט ידע לב חכם] ארם חכם יודע לשמור עצמו בכל עת ויודע משפט המורד במלכות ונזהר שלא לעבור על מצוח המלכות ער כאן חיברתי המקראות אחר מדרש רבותינו 8) אבל פשר דבר ופשוטן שלמקראות אפרשם בעזרת חונן לארם דעת [אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים] פל וחומר הוא זה אני מחוייב לשמור מצות מלך בשר ודם תל אחת כמה וכמה שאני מחוייב לשמור מצוותיו 4) דכת' 5) לעוברך בברית י"י אלהיך וכאלתו ונו' לפיכך [אל תבהל מפניו תלך] אל תבהל ברוחך לסור ממצווחיו ולצאת מן הדרך אשר יצוך שאילו נכתב אל חבהל בפניו חלך הייתי מפרשו התהלך לפניו כלומר שרת לפניו עכשיו שנכתב מפניו חלך פת' אל יבהילד יצרך לצאח מעמו ולעמור ברבר רע כלומר שלא חלך מעמו והתחבר בעוברי עבירה [כי כל אשר יחפוץ יעשה | בך ליפרע ממך בכל חפצו [באשר דבר מלד שלטון ימי יאמר לו מה תעשה] פת' הוי למד דבר זה ממלד בשר ודם כאשר דבר מלך בשר ורם שולטת ואין למרות על דברו כשהוא גוזר נזירה מי יאמר לו מה תעשה כל שכן דברו שלהקכ"ה שדברו שולט בכל כשארם חוטא והוא גוזר גזירה עליו מי ימחה בידו לפיכד יזהר ארם בעצמו לשמור מצוותיו שלהקב"ה ולא יעבור עליהם שלא יהו נפרעין ממנו שהרי [מצוה 6) לא ידע דכר רע] פת' מי ששומר מצווחיו שלהקב"ה אין גוזרין עליו גוירה רעה [ועת ומשפט ידע לב חכם] פת' מי שהוא חכם הוא שם על לב שהקב"ה קובע עת ומשפט לרשעים להיפרע מהם וחדל לחטוא. .6 [כי לכל חפץ יש עת ומשפט] כי את כל מעשה שארם עושה הקב"ה מביאו במשפט אם טוב אם

¹⁾ Tert bu.

^{*)} cfr. RSBM.

⁸⁾ Bgl. beutscher Theil Abschnitt 6.

⁴⁾ Ergange n'apn be.

^{5) 5} Moj. 29, 11.

⁶⁾ Ergänze www.

לחשוב חשבון גדול יתחיל אחת אחת 1) חשבון מועט ויהא כופל והולך עד שיעלה לחשבון גדול ויצרף חשבונו שהוא רוצה למצוא. 28. [אשר עוד בקשה נפשי ולא מצאתי] לבד אלה האמורים למעלה שבקשתים ולא מצאתים כגון סדרו שלעולם מה למעלה ומה למטה וכול' בקשה עוד נפשי אשה כשירה ולא מצאתי כי כולן דעתן קלות 2) [אדם אחר מאלף מצאתי] שהוא נאמן במעשיו ודיבורו [ואשה ככל אלה לא מצאתי]. 29. [לבד ראה זה מצאתי] לבד חכמה זו שמצאתי מצאתי עוד זה [אשר עשה את האהים ישר 3)] שילך בישרות [והמה בקשו חשבנות רבים] מחשבות ומזימות שלחט 4).

VIII

1. [מי כהחכם ומי יודע פשר דבר] מי הוא חושב כהחכם 6) או מי ישוה לו [ומי יודע] פת' כל דבר להשיב לשואל כמו החכם כיוסף 6) שפתר החלום לפרעה וכדניאל 7) לגבוכדנצר [חכמת אדם תאיר פניו] בוא וראה מה בין חכמה לעושר שהעושר מרבה דאגה לאדם ואינגו מניח לו לישן והחכמה מאירה פניו שלחכם [ועוז פניו ישונה] לאורה ושמחה. 2 [אני פי מלך שמור על 6) דברת שבועת אלהים] אני מחוייב מלך 6) לשמור פי מלך מצוות מלך ובלבד שיהא דברת שבועת אלהים עומדת במקומה שאם ציווני דבר שאין בו חילול השם אני חייב לעשות ציווייו אבל אם ציווני לעבור על המצוות כגון נבוכדנצר שאמ' 10) לחנניה מישאל ועזריה להשתחוות לצלם איני חייב לשמור ציוויו ד"א [אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים] לשמור שמ" (1) מושבע ועומד בדברת שבועת אלהים לשמור פי

¹⁾ Lies besser nuch.

s) Lies mit bem Tegte bun nu buhn nur dun.

⁴⁾ Lies munto. Es finbet fic un ftatt mun öfters in ben unma jener Beit.

⁵⁾ cfr. Raschi u. RSBN.

⁶⁾ Bgl. 1 Mos. 41 ff. — Raschi hat statt Josefs als Beispiel www.

⁷⁾ Daniel c. 2 ff.

^{*)} Text by .

^{*)} Offenbar ift ανία zu ftreichen. Bgl. mit obiger Erklärung bas ** bei Raschi.

¹⁰⁾ cfr. Daniel c. 3.

¹¹⁾ Für 'dur ift hier neuw zu lesen.

¹⁾ Im Manuscript Kirchheim sinden sich zu 1 Kön. 7. 16 und cod. 28 folgende Citate ארבעים וחשע מידה עו שנינו במשנת ארבעים וחשע מידה עו שנינו במשנת ארבעים וחשע מידה. Ueber diese Mischna oder Boraitha vgl. Zunz S. S. 6. 109. (cfr. Rashi in Taanit 26a s. v. על כל משמר .).

Die Bunktation resp. Bokalisation von win und per ist auffallenb. Sollte bieselbe als willkürliche zu betrachten sein ober läßt sich aus berselben in Berbindung mit anderen eigenthümlich vokalisation Handschriften auf ein besonderes Bokalisationssphem schließen? Bgl. 3. B. die höchst merkwürdige, aber ziemlich consequent in ihrer Abnormität durchgesührte Bocalisation in der Ersurter Handschrift XVII. Ms. orient. fol. 1224 (Berlin), aus der bei anderer Gelegenheit Proben gegeben werden sollen. Bgl. übrigens zu dieser Frage Berliner, die Massa. d. Targ. Onk. II. S. 148 Note 2, S. 159 Note 1, Gesen. hebr. Gr. 23 S. 28, Stade, Lehrb. I. S. 38 (mit Literatur), Merz i. d. Abhandlungen des Berliner Orientalistencongresses I. 142 k., die Bocalisation in der Ersurter Tosesta ed. Zuckermandel Supplem. S. 48 n. s. Text widn.

⁸⁾ Habat. 1. 15.

⁴⁾ Lies שם רבר, wie es bei Raschi heißt, mit dem Kara zu B. 26 wörtlich ilbereinstimmt.

⁵⁾ Richter 15. 14. Raschi 3. St. hat obige Erklärung, Rara im Mf. Rirchh. dagegen nicht.

⁶⁾ Rgl. Menachem b. Sarut in seinem Machberet (ed. Filipowsti Bonbon 1854) S. 28 אסר אסר לשון קשר אוסר לשון איסר לשון אוסר איסר איסר לשון אוסר לענון אוסר לענון אוסר.

⁷⁾ Bgl. B. 25.

בעליה למה אחחכם טוב לי שאחוז 1) בסכלות לכך נאמר ואל תהי סכל ד"א [אל תרשע הרכה ואל תהי סכל] קל וחומר הוא זה אם הצרק והחכמה שהם חיים לעולם כשארם עושה אותם ביותר מאברין אותו כמו שנאמר אל תהי צריק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם כל וחומר הרשע והסכלות שהם תקלה לעולם ומקצרים ימיו של ארם שמת כלא עתו להזהיר עליהם אל תרשע הרבה ואל תהי סכל [למה תמות כלא עתר] ושמא תאמר הצרק יתר והחכמה יתר² משוממים את הארם בצרקתי שהחזקתי ארפה וחכמה שחכמתי אניחנה לכך נאמר. 18. [טוב אשר תאחוו בזה] הוא הצדק [וגם מזה אל תנח יריר (4) היא החכמה ואל תראג שלא תשומם 3) כשתאחון בשניהם [כי ירא אלהים יצא את כולם]. .19 [החכמה תעוז לחכם] רומה שגם מקרא זה מחובר לעיניין שלמעלה שמוהירו מן החכמה אל תנח יריך 4) לפי שהחכמה תעוז לחכם פת' מחזיקה החכם [מעשרה שליטים אשר היו בעיר] שנותנים חווק לעיר שלא חלכד. .20 [כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא] ומי שיש כו חכמה נותן לב בחכמתו כיצד לרצות את בוראו. 23. [כל זה ניסתי⁵) בחכמה כל מה שאני מזהירך אל תהי צדיק הרבה ואל תחכם 6) יותר אל תרשע הרבה ואל תהי סכל כל אילו הדברים ניסתי [בחכמה אמרתי אחכמה] אני אחכם מתוך חכמתי ולא אסור [והיא רחוקה ממני] שעל ידי דבר זה נענשתי ד"א [כל זה ניסתי בחכמה] אילו דברים הנוכרים למעלה אמרתי אחכמה לדעת 7) מה למעלה מה למטה מה לפנים מה לאחור [והיא רחוקה ממני] כמו שמפרש בצרו. 24. [רחוק מה שהיה] פת' נתרחק ממני מה שהיה קורם שנכרא העולם [ועמוק עמוק מי ימצאנו] פת' עומק רום ועומק תחת כגון מה למעלה מה למטה מי ימצאנו. .25 [סכותי אני בלבי8) לדעת ולתור ובקש חכמה וחשבון] פת' כשראיתי שלא הייתי יכול לעמוד על סדרו של עולם נתייאשתי מהם וסבותי את ליבי לבקש חכמת העולם וחשבון שלחכמה

¹⁾ Jebenfalls für nrum. Sonst ink, vgl. Gefen. hebr. Gramm. 28 S. 150.

יתרה Sies מיתרה.

⁸⁾ Statt bes gewöhnlichen של תראג שחשומם bielleicht auch Gallicismus.

⁴⁾ Tegt את ידך את.

⁵⁾ Bieß גיטיתי.

⁶⁾ Text mennen ben.

⁷⁾ Bergl. Rafchi gur Stelle.

⁸⁾ Tegt ולבי.

שפירשתי בספר משלי בפסוק ארך ימים בימינה. 1). 13. [ראה את כל 2) מעשה האלהים כי מי יוכל לתקן את אשר עותו] כשהקב"ה נזר להביא גוירה מי יפר ידו החוקה מי ישיבנה. אם ראית פורענות בדור יגזירות מתרגשות קבלם מאהבה שאין אתה יכול לעמוד כנגד טירותיו שלהקב"ה אלא ראה את כל מעשה האלהים אוטרייא בלע"ו זכן אם ראית טובה באה בדור היה עמהם בטובה שתיהנה עמהם כטובה שבאה לדור כמו שמפרש. 14. [ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה] פת' קבל ³) כמו שמצינו ⁴) ישעיה אמר לחזקיהו מכניך אשר יצאו ממך הטובים יקחו וחזקיהו משיכו טוב הרבר אשר דברת [גם את זה לעומת זה עשה האלהים] כך היא מרתו שלהקב"ה כשמביא על אדם מידת פורענות לעומת שהביא עליו את הרעה שב הוא ניחם על הרעה ומביא עליו את הטובה [על דברת שלא ימצא האדם אחריו מאומה] שלא ימצא האדם לדקדק אחר מידוחיו שלהקב"ה מאומה שידין דין אדם ויאמר מה ראה הקכ"ה שהביא ביום זה פורענות להוריד לאיש זה ולהעלות לזה 5) ולהעשיר לזה ולהשפיל לזה ולהרים לזה וכן מפרש בסמוד 6). .15 [את הכל ראיתי בימי הבלי יש צדיק אוכר בצדקו] פת' בעוד שהוא בצדקו [ויש רשע מאריך] בעוד שהוא [ברעתו]. .16 [אל תהי צדיק הרבה] כשאול 1/7 שנצטוה למחות את זכר עמלק מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק וגו' וכת' ויאמר שאול ועל זה נקרעה מלכותו ונתנה לדוד [ואל תחחכם יותר] מדיי כשלמה שאמר⁸) אני ארבה ולא אסור⁹) ולעת זקנתו נשיו הטו את לכבו ובעון זה נקרעה מלכותו ונתנה לעכדו לירבעם [למה תשומם] כשאול ושלמה וכן. .17 [אל תרשע הרכה] שאם חטאת אל תאמר הואיל וכבר חטאתי אלך ואהנה מן העולם ואחטא יותר (ואל חהי סכל) שלא תאמר הואיל והחכמה יתירה תשומם את

¹⁾ Spr. 3, 16. Der Verfasser unseres Commentars hat also auch die Sprfiche erklärt. Bgl. Deutscher Theil cfr. übrigens Raschi 3. St.

^{2) 55} fteht im Bibeltegte nicht.

⁸⁾ Vgl. RSBM.

^{4) 3}ef. 39, 7. 8.

⁵) Der Gegensat zu ולהנשיר ift nicht ausgebrückt, es ift nach 1 Sam. 2, 7 zu ergänzen הולהריש לזה.

⁶⁾ BgL RSBM.

^{7) 1} Sam. 15, 3 ff. 20. 28. Dasfelbe Beifpiel bei Rafchi.

⁸⁾ Mit Bezug auf 5 M. 17. 16 ff.

⁹⁾ Bgl. 1 Kön. 11, 4 ff.

איני יגע בדרך ארץ מעתה אל תאמר כן אלא לפי מה שאתה רואה את העולם הוי יגע כתורה הוי יגע בדרך ארץ 1) שהימים הראשונים היו טובים מאלה כי לא מחכמה שאלת על זה. 11. [טובה חכמה עם נחלה | טובה היא החכמה כשיש עמה נחלה ונכסים אבל חכמה בלא נחלה חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים וכשאדם רש אע"פ שהוא חכם עושה כף רמייה והכל מבוין אותו וכן עומד לפני כסילים ומשרתם ומתבוה [ויותר לרואי השמש] פת' ויותר משובחת החכמה עם הנחלה לכל באי עולם אלא²) החכמה כלא נחלה אינו מכובד 3) לכל העולם כולו אלא בעיני חכמים בלכד [ויותר לרואי השמש] פלוש אן אשט אונורד אטוט לו שיקול בלע"ז. 12. [כי בצל החכמה בצל הכסף] דע כי זה הפסוק נותן ראייה לשלמעלה שאמר ויותר לרואי השמש ואמר כאשר יהיה החכם עשיר כבר נחסה חחת צל החכמה וצל הכסף צל החכמה יסובבוהו 4) מהרעות והצרות שיפול בהם הכסיל וצל הכסף יגוננהו מן הצרות שיפול בהם העני [ויתרון רעת] עתה שב להעריף החכמה על הממון כי הממון פעמים שינרום מיתה לבעליו ואין הדעת כן אלא החכמה תחיה בעליה בעיתי הצרות בעולם הזה וכעולם הבא 5). ל"א [טובה חכמה עם נחלה] אם ארם עשיר אל יאמר מה אני מיגע בני וכופהו ללמדו חורה וללמדו אומנות או חכמה אחר כשאני בא ליפטר מן העולם אני מנחילו שרות וכרמים וזהב וכסף לרוב ואילו יחיה מאה שנה ויוצא בכל יום מנה אינינו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה אל תאמר כן שהרי טובה חכמה עם נחלה שהחכמה מקיימת את נחלה ושומרתה לבעליה ומי שאין בו חכמה מאבר כל מה שהורישו אכיו [ויותר לרואי השמש] אל תאמר שהחכמה שווה לנחלה אלא יותר היא שווה השמש 6) לבאי העולם מן הנחלה כמו שמפרש והולך כי בצל החכמה בצל הכסף ופת' ז) במקום שיש שם החכמה יש שם גם הכסף ולא חאמר שניהם שווים אלא [ויתרון דעת] פת' הדעת יתר על הכסף שהרי החיים אין אדם יכול לקנות בכסף והחכמה תחיה בעליה כמו

¹⁾ Hier ist wohl zu erganzen : m. cine Bergleischung mit einer anberen Hhick. ware hier vielleicht von besonderem Werthe.

²⁾ Richtiger אבל.

מכוברת (8

יסובבהו (4)

⁵⁾ cfr. RSBM.

⁶⁾ Entweber יהשמש gu erganzen ober שם זע ftreichen.

⁷⁾ Vgl. Raschi.

לב וכן טוב לשמוע גערת חכם לפי שלבסוף מביאו לידי מוטב לפיכך הוא אומר בסוף כולם טוב אחרית דבר מראשיתו וכן [טוב ארך רוח] פת' מוב אדם שמושל ברוחו מאדם שעושה לשעה תאות לבו נמצא נם בזה טוב אחרית דבר מראשיתו ד"א [טוב אחרית דבר מראשיתו] סוב לו לאדם שמטיבין לו באחריתו ממי שמטיבין לו בראשיתו ומריעין באחריתו ואם ראה אדם שהטיבו לו בראשיתו והריעו לו באחריתו אל יהא רב את יוצרו ויוכח נגד מידת הדין אלא יארך1) רוחו ויקבל מאהבה כמו שמפרש טוב ארך רוח מגובה רוח וכן בסמוך הוא אומר. 9. [אל תבהל ברוחך לכעום וגו'] וגם אחריו הוא אומר. (2 אל תאמר מה היה שהימים הראשונים היו טובים מאילו) 10. פת' אם הטיבוך מן השמים בראשיתך ובאחריתך נשתנה עולמך לחילופו אל תתמה ותאמר מה היה הדבר שהימים הראשונים היו טובים מאלה שהרי אני לא שיניתי את שלותי וצדקתי נשתנית³) שאילה זו לא שאילת חכם היא כמו שמפרש [כי לא מחכמה שאלת על זה] אחרי שאתה יודע שהצור תמים פעלו וכל דבריו משפט 4) כי חכמה זו להקב"ה היא ואין לארם כא מבואי 5) [אבל תבהל ברוחך לכעום] גם מקרא זה מחובר לשלמעלה ופתרון אחר להם 6) [אל תאמר מה היה שהימים הראשונים וגו'] פת' אל תשאל מה היה בימים הראשונים אשר היו לפנינו אם יאמרו לך איש פל' היה מפולפל בתורה שלא קם אחריו כמיהו אל תאמר הואיל ואין בדור הזה חכם כמוהו מעתה איני הולך ללמוד תורה אצל חכם שברור וכן בדרך ארץ אל תשאל מה היה שכר האדם ברורות שלפנינו כשיאמרו לך איש פל' זרע ומצא מאה שערים דורות הראשונים יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן והיה מרוב עשות חלב יאכל חמאה 7) אדם יגע מעט ומשתכר הרבה כשתשמע כן אל האמר מאחר שהעולם נהפך הוא

¹⁾ Soll wohl heißen 7run.

²⁾ Sieß המאלה .

⁸⁾ Offenbar verschrieben für שהרי אני לא שיניהי את צרקהי ושלותי נשתנית ich habe meinen Lebenswandel nicht geändert, aber mein Geschick ift ein anderes geworden.

⁴⁾ Bgl. 5. M. 32, 3 und lies דרכיו für דרבייו.

⁵⁾ אין לארם בא מבואי ift unverftänblich (follte es eine Anspielung auf 1 Mos. 24. 62 seine?), offenbar ift es verschrieben, wie ja auch statt bes folgenden איל עוב אבר Lesen ist איל.

⁶⁾ Diese Stelle (von אבל an) ift vielleicht verstellt; jebenfalls ift bas M&. hier incorrekt. Bor אל האמר ift wohl zu ergänzen בר אורי.

⁷⁾ Bgl. Jef. 7, 21 unb 22.

בחיים [ולב כסילים] שאין לכם דואג בקרכם מה יהיה רעה על הארץ נותנים לב ללכת [בבית שמחה]. .5 [טוב לשמוע גערת חכם מאיש שומע שיר כסילים בח' טוב להקשיב גערת חכם אע"פ שמעציב את הלב מיד מאיש מקשיב שיר כסילים אע"פ שמשמח את הלב מיד שהמקבל גערת חכם לוקח מוסר ומביאו לידי שמחה אבל המפנה לבו לשמוע שיר כסילים מתבטל ממלאכתו ומביאתו לידי עני. 6. [כי בקול הסירים תחת הסיר] שלפי שעה נותן קול וכבה מיד כן שחוק הכסיל בשעה ששומעו מטייל בו מהפנוחו 1) שכמו ללכת משם הולך לביתו מוציא נפשות ביתו רעיבים וחסירים כל טוב מי גרם לו זה על שפנה לבו לשמוע שיר כסילים ולהתבטל ממלאכתו ל"א [טוב לשמוע גערת חכם מאיש שומע שיר כסילים] פת' טוב לו לאדם שהולך לשמוע גערת חכם שכשהוא שומע גערת חכם הוא מחכים ושב מאיולחו ואינו 2) שומע שיר כסילים מתייאש מכל צרכיו לפי שאין שאין הסיר החריהם (כי כקול הסירים) שנדלקים [תחת הסיר] שאין באותו קול הנאה שלכלום [כן שחוק הכסילים] [וגם זה הכל] פת' קול הסירים ושחוק הכסילים שניהם הבל. .7 [כי העושק יהולל חכם] למעלה הוא אומר טוב לשמוע גערת חכם ועכשיו מפרש מהו גערת חכם אדם שמניח אומנתו ועוסק לעשוק ולגוול אביונים פעמים שנכנס אצל חכם והחכם גוער בו ואומר לו חזור כך מדרך הרע ותפוש לך אומנותך הראשונה שהעושק יהולל חכם ומשכח אומנותו ראשונה שהיה בו 8) קורם שתפש דרך ליסטיות [ויאבר את לב מתנה 4)] פת' ויאבר חכמה שנתן הקב"ה כלבו שמתוך שעוסק בזה שוכח את זה. .8 [טוב אחרית דבר מראשיתו טוב ארך רוח מגבה רוח] מקרא זה סופו מפרש את ראשו וזה פתר' טוב מי שניתן לב מה יהיה בסופו שלדבר ומושל ברוחו ואינו עושה רעיון לבו מזה שעושה חרון אפו בתחילת הרבר ואינו רואה מה בסוף המעשה ד"א [טוב אחרית דבר מראשיתו] בטוב זה חתם כל טוב שאמר למעלה. למעלה הוא אומר טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו הרי שיבח את האחרית מן הראשית כמו כן כשאמר טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה באשר הוא סוף כל האדם לפי שהולך אל בית אבל גורם לו לחקן מעשיו באחריתו גם בכאן שיבח את האחרית מן הראשית ואף כשהוא אומר טוב כעם משחוק כי ברוע פנים ייטב

¹⁾ Lies מחש und nachher איזוו (und finbet).

²⁾ Lies am.

⁸⁾ Der Concinnität halber lies na.

⁴⁾ Bgl. Raschi z. St.

דע לד שתחילת המקרא באיש צריק הכת' מרבר אבל ארם רשע אין יום מיתרנו טוב לו מיום היוולדו לפי שיום היוולדו עדיין לא חטא ואין יודעים מעשיו אבל יום מיתתו ידועים מעשיו אבל הצדיק יום היוולדו אין מעשיו ידועים אבל יום מיתחו נתבררו מעשיו הטובים שכבר קנה לו עולמו. 2. [טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה] דע לך כי גם מקרא זה באבלו של צריק שהחחיל לדבר בו הכת' מדבר וכה פתר' טוב ללכת אל בית אבלו של צדיק כשהצדיק נפטר מלכת אל בית משתה כשאביו עושה משתה כשהוא נולר והולך ימפרש מה טעם [באשר הוא סוף כל האדם] שהבריות מספידין עליו בשביל שהוא נפרד מהם וכשישמע השומע שכל כך בריות מספידין עליו יתאוה לעשות כמעשיו כמו שמפרש [והחי יתו אל לבו]. לשוז אחר [טוב שם משמן טוב] טוב 1) שם שארם קונה טוב הוא משמן אפרסמון 2) והוא הרין שהוא טוב מכל דברים חמודים אלא שהלשון ניפל על הלשון 3) [ויום המות] טוב הוא [מיום הולרו] שאחר מותו שוב אינו רואה עמל ושוב אינו יחטא. [טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה] בשביל ש[הוא סוף כל הארם] וכשיראה אותו מתאבל על מתו החי יתן אל לבו שסופו גם הוא למות ויתן לב לשוב בתשובה. 3. [טוב כעם משחוק] גם זה רבוק למקרא שלמעלה שאו' טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה ופירוש למקרא שלמעלה הימנו שכל אדם שהולך אל בית אבל יש לו צער ורוע פנים ואותו הצער ורוע פנים מביאו שלבסוף ייטב לכו שמחוך שנותן לב שזהו סוף כל האדם יתן אל לבו להיטיב דרכיו ומעשיו ובאחריתו ייטב לבו על ששב מדרכו הרעה להחיותו אבל השחום מבטל ומשכח את היראה ואחריתה שמחה תוגה 4) ל"א [טוב כעם משחוק כי ברוע פנים ייטב לכן כל אדם שרואג יש לו רוע פנים והדאגה שבלבו נורם לו לתקן הדבר שהוא דואג עליו למרתה שברוע פנים גורם סופו שייטב לב 5). 4. [לב חכמים בבית אבל] פת' לפי ששם נשמעים דברי חכמים שרואים שזה נפטר ומורים לחיים לשוב בחשובה בעודם

ים מוב ift als bittographirt zu ftreichen ober umzustellen: שום שוב שם שוב שם בוב שם guter Name ichreibt unfer Autor nicht.

²⁾ Vgl. RSBN.

^{3) =} Wortspiel. Dieser terminus kommt zuerst im Midrasch vor (Ber. Rabba c. 18), auch bei Menachem S. 77, Dunasch, Teschubot S. 10, Raschi sehr oft und RSBM.

⁴⁾ Vgl. RSBM. J. Spr. 14, 13.

b) Der Wortlaut ift zweifellos durch die Textworte verursacht, sonft wäre wohl besser wird acra und Berne weitellos.

סי שיש כו מידה זו גם זה הכל ורעות רוח. .10 [מה שהיה כבר נקרא שמו ונודע אשר הוא ארם] בכל עיניין שהנהיג אדם את עצמו לשכח כמו¹) איש אשר יתן לו האלהים עשר ונכסים וכבוד והשליטו לאכול ממנו ולשאת את חלקו ולשמוח בעמלו כבר דבר זה אי איפשר ליבטל שכבר נקרא שמו ונודע לכל שהוא אדם חשוב ולפי ש[לא יוכל לדון עם שתקיף ממנו] הוא מלאך המות יעשה דבר בעוד שהוא בחיים שיהו הבריות מזכירין אותו לשבח. .11 [כי יש דברים הרבה מרבים הבל] יש דברים הרבה שאדם יגע בהן וסוף שמרבים הבל ואין בהן יתרון לאדם הוא אשר יתן לו האלהים עשר ונכסים ולא ישליטנו האלהים ונו'.2) .12 [כי מי יודע מה טוב לאדם בחיים מספר ישי חיי הבלו] זהו מעשה הטוב שבכולם [יעשם כצל] יחשב ימיו ישנותיי כאילו הם כצל עובר שיחשב בעצמו ויאמר הואיל וימיי ישנותיי בורחים כצל עובר אם לא עכשו אהנה מנכסיי מחר אותו האיש ") מת ואחרים אוכלים את נכסיו [כי ") מי יגיד לאדם מה יהיה אחריו תחת השמש].

VΠ.

1. [טוב שם משמן טוב] לפי ששמן טוב אם אין אדם גיגע בו יסך בו אין לו הנאה שלכלום ישם טוב אפילו אין אחה נוגע באדם שיש לו שם טוב אחה⁵) נהנה ממנו [ויום המוות מיום היוולדו]

^{1) @. 28. 2.}

²⁾ Bgl. B. 2, der nach der Erklärung des R. Jos. Kara eben burch B. 10 und 11 illustrirt wird.

^{3) =} Id. Euphemistisch vgl. 3u 3. 14. Bgl. אם החוא נברא בכר ולה ober bu 3. B. החוא נברא בעל דבביה דההוא נברא הוא jener Mann ba (bu) ift ber Feind von diesem Mann (mir). Gittin 53 b. Bgl. auch Delitsch 3n Hiob XIII. 28 und Ges. 28 § 137 A 3.

⁴⁾ Text nen.

⁵⁾ Da ber Träger bes guten Ramens berjenige ist, dem eben ber Bortheil bes guten Ramens zu gute kommen soll, so ist hier num, welches sich nach der Construktion auf die Person bezieht, die dem Träger des guten Ramens gegenübersteht, logisch falsch. Gleichwohl möchte ich das num nicht streichen, so daß der Träger des guten Ramens im Rachsahe Subjekt würde, da der Gedankenschler aus der Analogie mit dem guten Del zu erklären ist. "Gutes Del muß berührt werden und der Berührende zieht Ruhen; guter Ramen bringt für einen Fremden, der ihn berühren könnte, auch ohne Berührung Ruhen."

יזכור את ימי חייו] פת' יזכור כי לא הרבה יהיו ימי חייו¹) לפיכך בעודו בחיים ייהנה מנכסיו [כי האלהים מענה בשמחת לבו] פת' כשהקב"ה נותן לו ממון כאילו מעיד עליו לומר אני נתתי לך ממון זה כדי שתשמח בו ותיהנה ממנו.

VI.

עשר עשר יתן לו האלהים עשר (מין לו האלהים עשר 1. ונכסים וכבוד ונו']. 3. [אם יוליד איש מאה ורב שיהיו ימי שניו] עד שיאמר דיי לי ימים ושנים [גם קבורה לא היחה לו] שנהרג וחיה רעה אכלתהו או שנטבע בים אמרתי טוב ממנו מי שלא חיה אפילו יום אחר כמו שמפרש [טוב ממנו הנפל]. 4. [כי בהבל בא ובחשך ילך ובחשך שמו יכוסה] זה שחיה שנים רבות ונפשו לא תשבע מן הטובה. .5 [גם שמש לא ראה] גם הנפל שלא ראה השמש [וֹלא ידע נחת לוֹה] הנפל ממנו לפי שלא ראה עמל בעולם וזה כל ימיו היו בצער 2). 6. [ואילו חיה אלף שנים פעמים] לא תאמר שחיה שנים רבות 3) אלא אפי' חיה אלף שנים פעמים וטובה לא ראה [הלא אל מקום אחר הכל הולך] הנפל והוא. 7. [כל עמל הארם לפיהו] כל מה שאדם עמל בעולם הוה 4) כדי שיתן אל פיהו [גם הנפש לא תמלא] בתמיהא 5) והוא מקמץ ואינו ממלא תאות נפשו ימחסר את נפשו מטובה. .8 [כי מה יותר לחכם מן הכסיל] פת' מה יתרון לחכם שיורע להשתכר ולהרויח מאחר שאינו מראה את נפשו טוב בעמלו מן הכסיל שאינו יודע להשתכר כלום והוא רעב מתוך שאינו יודע להשתכר. אי זה רעב מתוך איוולתו גם החכם הזה רעב מחוד שלא הראה את נפשו טוב בעמלו. [מה לעני יודע להלוך נגד החיים] פתר' לעני היודע להתנהג בדרך ארץ נגד הבריות שהם חיים באיוה דבר רע לו מזה העשיר שיש לו ממון הרבה ונפשו לא תשבע מן הטובה. 9. [טוב מראה עינים מהלך נפש גם זה הבל ורעה רבה כל ארם שיש בו מירה זו טוב לי שאראה אוצר מלא כסף וזהכ משאחסר ממנו 6) להראות את נפשי טובה כל

¹⁾ Diefelbe Erflärung gibt Ibn Esra gu St. als mican agre.

²⁾ cfr. RSBM.

⁸⁾ und das ift fein Borzug vor bem 502.

⁴⁾ Ich möchte hier ber Deutlichkeit wegen ein m ober min einsfegen, bas beim Abschreiben leicht ausgefallen fein tann.

⁵⁾ Ebenso Raschi.

⁶⁾ Sinn: "Mir ift es angenehmer, meine Schattammer voll ju feben, als fie zu mindern und meiner Seele Gutes zu thun."

שעה ושעה עמל להוסיף ואינו אוהב המון רב לקנות עברים הרבה ובני בית הרבה ויש לך אדם שאוהב המון רב בעבדים ושפחות ובני בית אע"פ שאין לו תבואה במה לפרנם ושניהם הבל זה שכנם כסף ווהב הרבה ועדיין לא ישבע כסף הבל הוא שאינו שבע במה שכנס כבר שדיי לו אפילו במקצתו וזה שאוהב המון רב ואין לו תבואה במה לפרנס גם זה הכל. 10. [ברבות הטובה רבו אוכליה] פתר׳ ברבות הטובה לאדם ראוי היה 1) וכבוד לאדם שירבו אוכליה כגוז עברים ושפחות ובני בית ושיהיו עניים מתפרנסים ממנו אבל כשארם כונס נכסים הרבה ואין לו הנאה מהן ולא לאחרים [מה כשרון לבעליה כי אם ראות עיניו]. 11. [מתוקה שנת העובר אם מעט אם הרבה יאכלן פת' נוח לו לזה שלא כנס אוצרות כסף וזהב מימיו ועובר אדמתו כדי פרנסת אנשי ביתו מזה שכנס כסף וזהב הרבה שוה שעובר ארמחו יגע היום ²) בעבודת ארמחו כשיבוא ³) מן השרה בערב מתוקה תהיה שנתו בין מעט בין הרבה יאכל וזה עשיר ששבע בנכסים ממון שכנם איננו מניח לו לישן אלא דואג עליו ביום ובלילה וכן שנינו במשנה 4) מרבה נכסים מרבה דאגה. 12. [יש רעה חולה ראיתי חחת השמש עושר שמור לבעליו לרעתו] כיצר אדם קובץ ממוז הרבה ולא שבע ממנו מימיו ומחר או מלכות נוטלו או ליסטים מקפחים אותו או אש שורפתו או ספינתו טובעת בים כמו שמפרש. ואבר העושר ההוא בעיניין רע] נמצא שלרעתו היה שמור אצלו 13. כמה שנים ונגזלה שנתו עליו וסוף אבר וגם לורעו אחריו אינו מניחו שכבר אבד כמו שמפרש [והוליד כן ואין כידו מאומה] 14. [כאשר יצא מכטן אמו ערום ישוב ללכת כשבא] פת' כאשר בא [ומאומה לא ישא בעמלו] כדי [שיולך בירו] מקצת מעמלו שעמל בחייו ומאחר שכן שאין אדם יכול ליהנות מכל נכסיו בעולם שהוא הולך בו"). 17. הנה אשר ראיתי אני טוב אשר יפה לאכול ולשתות וגומר כי הוא חלקו] טַנְטָ שִין אַד בלע"ו מכל מה שכנם אין לו חלק בו כי אם מה שאכל ושתה ושמח. 18. [גם כל האדם אשר נתן לו האהים עושר ונכסים והשליטו זה מתח אלהים היא]. .19 [כי לא הרבה

¹⁾ Bielleicht ließe sich ftatt ma beffer ma lesen.

²⁾ Lies ביים (entfprechend ביים).

⁸⁾ Ließ אוכשיבוא.

⁴⁾ Abot 2. 8.

⁵⁾ Zu Bers 12 und 13 vgl. RSBM.

⁶⁾ Gine Erklärung Rara's ju Bers 15 und 16 fehlt in ber Hanbschrift.

נהן 1) ואבר מעשה יריו 2) וכן שנינו במשנה בעון פוסקי צרקה ברבים יאינן נותנין נכסי בעלי בתים יורדים לטימיון 3). .6 [כי ברוב חלומות הבלים ודברים הרבה כי את האלהים ירא] מקרא זה מוסב למעלה שאישר כי בא החלום ברוב עיניין שאם היו מאיימין אותך בחלום כך וכך יקרך את האלהים ירא ולא תירא מן החלום וכן כשליבך מיעצך להיציא דבר לפני האלהים את האלהים ירא. 7. [אם עושק רש וגזל משפט וצרק תראה במדינה אל תחמה על החפץ] פה' אם תראה עניים נעשקים וכן אם תראה שהמשפט וצדק נגזלים שאם הראה דור שאין אחד מהם קורא בצדק ואין נשפט באמונה אל תתמה על החפץ היאך הקב"ה סובלם [כי גבוה מעל גבוה שומר] הקב"ה שהוא גבוה על כל הגבוהים ממחין להם שישובו בחשובה וכיון שאין חוזרין מביא גבוהים עליהם לגבות מהם דינם על גול ומשפט4) יצדק שעשו [שומר] פת' ממתין כמו ואביו שמר את הדבר 5). 8. [זיתרוז ארץ בכל היא מלך לשרה נעבר] יתרונה של עבורת האדמה בכל דבר היא ביין בתבואה ובפורות 6) ובכל גידולי קרקע [מלך לשרה נעכר] אפילו מלך צריך לתבואה שאם כנס כמה בתים מלאים זהב וכסף אם אין לו חבואה לפרנם חיילותיו אין לו בכל כסף וזהב שכנם הנאה ז). .9 [אהב כסף לא ישבע כסף ומי אוהב בהמון לא חבואה גם זה הבל] שתי מירות בריעות8) יש ארם9) שאיהב כסף כל כך שאם יצבור כעפר כסף לא ישבע כסף אלא כל

¹⁾ Der Sinn ist zwar flar, aber ber sprachliche Ausbruck hat einige Härten. Sinn: "Der Mensch läßt sein Wort leicht unerfüllt, weil er hiebei nicht burch eine Handlung eine Sünde begeht".

²⁾ Für ידיו ift augenscheinlich ידיו zu lesen und die Worte אידי find entweber ungenaues Citat ober beabsichtigte Paraphrassirung ber Tegtworte: ותבל את מעשה ידיך.

⁸⁾ Die Stelle findet sich Massechet Derech Erez Rabba c. II und Talm. Babl. Sukla fol. 29 a u. d. Das Citat ist ungenau. Denn במביל ארבעה דברים נבסי בעלי בעלי הואר ist an beiden Stellen unter יורדים למימיק andere Dinge angeführt sind.

⁴⁾ Lies vor wie im Texte.

^{5) 1} M. 37. 11., vgl. Raschi zu St. Dieselbe Erklärung von gibt Kara zu Siob 14. 16.

⁶⁾ Schreibfehler für הבשירות.

⁷⁾ Aehnlich bas erfte #"7 bei Rafchi.

⁸⁾ Lies בריעות.

⁹) Lies בארם.

אום ניוולי מטר אקור כפייש פייט ציל כי משפייט אשי אפורטר הדייא פור שון פורפייט כציל כי נא מי שפייט ניינט נא אפירטיד הדייא וכן שמואל הוא אומר 1) הלא שמוע מזכח טוב להקשיב מחלב אילים וכן ירמיה אומר 2) כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציאי אתם מארץ מצרים על דברי עולה וזכח כי אם את הדבר הזה ציויתי אותם לאמר שמעו בקולי וגו'.

V.

ואל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני 1. האלהים] לדבר קשות 3) כשם שאמרו דור המדבר 4) או במדבר הזה לו מחנו והושיב להם 5) אם לא כאשר דברתם באזני כן אעשה לכם במרכר הזה יפלו פגריכם וגו' [כי האלהים בשמים ואתה על הארץ] ואפילו חלש למעלה וגיבור למטה אימת חלש על גבור כל שכן כשהגיבור למעלה והחלש למטה 6). 3. [כי בא החלום ברוב עיניין וקול כסיל ברוב דברים] דרך החלום לבא ברוב הירהורים שאדם מהרהר היום 7) והחלומות שוא ידברו כן קול כסיל ברוב דברים כי ברוב דברים לא יחדל פשע. 3. [כאשר חדר גדר לאלהים וגו' כי אין חפץ בכסילים] אילו שמאחרין את נדרם אע"פ שמשלמין אותה לאחר ומן 8] אין חפץ להקב"ה בהן [את אשר תדר שלם] לאלחר. .5 [אל תחן את פיד לחטוא⁹) את בשרך] שתפסוק צדקה ברבים ולא תשלם [אל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא] פתר׳ כשגבאי צדקה נכנסין אצלך לגבות מה שנדרת אל תאמר שוגג הייתי בשעה שגררתי לאחר שנדרתי נתתי בדעתי שאיו בידי יכולת ליחו כל כך (10 בת' עלוב הוא אדם זה פת' עלוב הוא אדם זה כל כך (10 בת' עלוב הוא אדם זה שברבר זה קל שאין בו מעשה כי אם קול בלבר שפסק צרקה ולא

^{1) 1} Sam. 15. 22. Unfer Text hat nin ftatt win.

²⁾ Jeremiah 7. 22. 23. (ft. DIN ließ DIN).

⁸⁾ cfr. Raschi.

^{4) 4} M. 14. 2.

⁵⁾ cod. 28. Ließ mm.

⁶⁾ Stimmt wortlich mit Rafchi gur Stelle überein.

⁷⁾ Lies ביים. So hat auch Raschi, mit dem unser Commentar 3. St. fast wörtlich übereinstimmt; ähnlich auch RSBM.

⁸⁾ Raichi und REBM משנחרים מין משלמים.

⁹⁾ Text word.

¹⁰⁾ cfr. Raschi.

¹¹⁾ Lies grip wie im Tegt.

אשר היה לכל העם לכל העם לכל אשר היה 16. אשר יעמוד וימלוך תחתיו. לפניהם] שלא שמחו במלך כסיל 1) והעבירוהו והמליכו אחר תחתיו [וגם האחרונים לא ישמחו בו] וגם הדורות האחרונים לא ישמחו במלך בכיל אלא יעבירוהו וימליכו אחר חחתיו [גם זה הבל ורעיון רוח] שאדם מאבד טובה הרבה על ידי שטותו. 17. [שמור רגליך כאשר הלך אל בית האלהים] פת' השמר לך מכל דבר עבירה קודם שתלך להתפלל אל בית האלחים ואז יהיה הקב"ה קרוב לשמוע תפילתך כמו שמפרש והולך [וקרוב לשמוע מתת הכסילים] פתר' יותר יהיה קרוב הקב"ה לשמוע תפילתך יותר ממה שהיו הכסילים מביאים כמה זבחים ועולות וכן כמקום אחר ²) הוא אומר זכח רשעים חועבה יתפילת ישרים רצונו ומקרא זה קרוב למקרא שאומר 3) כי תצא מחנה על איביך ונשמרת מכל דבר רע כי י"י מתהלך בקרב מחניך להצילך ולתת אזיביך לפניך והיה מחניך קרוש ולא יראה בך ערות דבר אבל אדם שהוא מלא עבירות ובא לבית הכנסת ופורש כפיו השמימה ומקריב כל אילי נביות⁴) עליו הכתוב אימר⁵) למה לי רוב זבחיכם ואומר 6) גם כי תרבו תפילה איניני שומע ד"א [שמור רגלד כאשר חלך אל בית האלהים] השמר לך כאשר חלך אל בית האלהים שלא תהא רגיל לבוא שמה בחטאות ואשמות כגון זה ששוכב עם שפחה חרופה 7) ומביא איל אשם שלא יהא יצרך תוקפך שחאמר הרי כל עונשה של עבירה זו איל אשם אם אבוא אליה אפילו כמה אשמית אני מביא ואשקיט תאוותי אל תאמר כן אלא הווי [קרוב לשבוע] בקול בוראך ומנע מן העבירה ואל תצטרך 8) להביא משתחטא יחביא קרבן ⁹) שהכסילים שחוטאין ומביאין קרבן על החטא [אינם יודעים לעשות רע] פת' אינם שמים על לב מלעשות 10) העבירה ולהביא עליה קרבן רע הוא מזה ששומע בקול בוראו ופורש עצמו מן העבירה ואינו מביא קרבן [כי אינם יודעים לעשות רע] ליפול

¹⁾ Der Gebankengang ift beutlicher ausgeführt bei RSBM.

²⁾ Spr. 15, 8. Es ist zu lesen ", nonn.

^{8) 5.} Moj. 23. 10 u. 15.

⁴⁾ Bgl. Jef. 60. 7.

⁵⁾ Jes. 1. 11.

⁶⁾ Jef. 1. 15. Die Schreibung איניני burfte trot ber oft eigenthümlichen Orthographie bes Mf. als Fehler zu bezeichnen sein.

⁷⁾ Bgl. 3 M. 19. 20.

⁸⁾ Aehnlich Raschi z. St.

⁹⁾ Sier ift wohl zu lefen: להביא קרבן משתחטא.

¹⁰) Lies שלעשות.

אל המקלות 1). . 12 [ואם יתקפו האחר השנים יעמרו נגרו] אם תקף אדם עליו להורגו הבן והאב יעמרו נגרו כל שכן כשהן שלשה האב ושני כניו לא במהרה יעמור אדם כנגדם 2) כמו שמפ׳ [החוט המשולש לא במהרה ינתק]. 13. [טוב ילר מסכן וחכם] אע"פ שיש בו שני דברים לגריעות אחד שהוא ילד שני שהוא מסכן וסחם ילד אינו נכנס בין החכמים וכן המסכן אין מושיבין אותו בין החכמים אעפ"כ טוב הוא [ממלך זקן וכסיל] שיש בו שני רברים הללו לשבח אחר שהוא מלך שני שהוא זקן ומה מועיל לו זקנותו שלא דיי לו שלא נזהר בילדותו אלא עוד בוקנותו לא ידע להיוהר כמו שלא נוהר בילרוחו גש אַנקורא קום איל אישט ווליי גש שר וורדיר ניינט פָלוּשׁ כָאֵיל שֵשׁוֹד וַורדֵּיר קוּם אֵיל פור יוֹכָנָא. בתחילת העיניין שיבח ילד מסכן וחכם וגינה למלך זקן וכסיל ולא נחן טעם לדכריו מה טעם שיבח לזה וגינה לזה ועתה מפרש. 14. [כי מבית האסורים ³) יצא למלוד] מי שהוא חכם אע"פ שהוא ילד ומסכן חכמתו מרוממתו ומביאתו למלוך ולא תאמר כשהוא שפוי וברווחה אלא אפילו שהוא 4) חבוש בבית האסורים חכמתו גורמת לו לצאת מבית האסורים למלוך כמו שמצינו ביוסף בן יעקב 5) כשנתנו אדוניו בבית האסורים חכמתו גרמה לו שהריצוהו מן הבור ונתנו אותו על כל ארץ מצרים הרי פירש לך מה גורם חכמת המסכן ועתה חוזר ומפרש לך מה טוכה מאבר מלך כסיל אף על פי שהוא זקו [כי גם במלכותו נולד רש] שלא תאמר קודם שלא עלה כשהעם רואין אותו שהוא כסיל אין ממליכין אותו עליהם אלא גם במלכותו אף משקיבלו אותו עליהם למלוך מאבר את המלכות בשטוחו כשם שמצינו 6) ברחבעם שבאו כל ישראל שכם אחר להמליכו ומתשובה שהשיבם אני אוסיף על עולכם איבר מלכותו [גם במלכותו נולר רש] גַשׁ אִינִשׁוּן רָיִי נֵיד דְוֵינִטְ פּוֹבְרַא. 15. [ראיתי את כל החיים המהלכים תחת השמש עם הילד השני אשר יעמוד תחתיו] שמניחים מלך זקן וכסיל ומהלכים עם הילד השני 7) ילד מסכן וחכם

¹⁾ Hier schließt ber Commentar bei H. mit ben Worten bes Herausgebers: "מבאן ועד סוף מגלת קחלת לא נמצא פי' המקרא בב"י.

²⁾ cfr. Raschi u. RSBM.

⁸⁾ So nach ber Mafforah.

⁴⁾ Lies marz.

⁵⁾ Bgl. 1 M. 41, 38 ff. Raschi bringt auch David als Beispiel mit Hinweis auf 2 Sam. 7, 8.

^{6) 1} Kön. c. 12.

עם הילר השני שהוא א Radyfolger. cfr. 3bn (58ra 3. St. שני (7 מלך תחת זקן וקראו שני בעבור היותו ילד בא אחריו ועמד תחתיו.

שהיה לו להתפרנס 1) בהן אנשי ביתו שהם בשרו. הרי גינה וחישב הבל אדם שפתיגע ולוהט אחר הממון יותר מדיי וגם גינה את הכסיל בדבק את ידיו ובטל ממלאכתו לגמרי אלא ²) כיצד יעשה יעמל כדי פרנסת אנשי ביתו בנחת ואל יחייגע יותר מדיי כדי למצוא נכסים פרובים כמו שמפרש. 6. [טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל ורעות רוח] פת' טוב לו לאדם שכר מיעוט שיבוא לו בנחת משכר מרובה שיבא לו בעמל וביגיעה יותר מדיי. 7. [ושבתי אני ואראה הכל תחת השמש]. .8 [יש אחר ואין שני גם בן ואח אין לו] כשאני רואה אדם שהוא יחידי גם כן ואח אין לו⁸) שיוכל לומר אעמול 4) לצורך אילו שיתפרנסו בנכסיי ואעפ"כ [אין קץ לכל עמלו] שעמל יומם ולילה לקבץ ממון [גם עינו לא תשבע עשר] אף על פי שכנס ממון הרבה אינו שבע אלא עמל תדיר אחר הממון והיה לו לשום אל לבו לומר [למי אני עמל] [ומחסר את נפשי מטובה] שאני עמל תדיר ומחר מת 5) ואחרים אוכלים אותו [גם זה הבל] כל מי שעישה 6) הבל ועיניין רע הוא. 9. 7) טוב לו לארם שישא אשה כדי שיוליד ממנה בנים כמו שמפרש [טובים השנים מן האחר אשר יש להם שכר טוב בעמלם] ואין שכר טוב אלא בנים כמו שנ'8) הנה נחלת י"י בנים שכר פרי הבטן. 10. [כי 9) יפלו האחד יקים את חברו ואילו] ואוי לו 10) [לאחר שיפל ואין שני להקימו] 11) לפיכד יעסוס ארם בפרייה 12) כרי שיעמדו לו 18) לעת וקנותו. 11. [גם אם ישכבו שנים 14) וחם להם] נולר בן משניהם 15) כמו 16) ויחמו הצאן

¹⁾ S. richtiger?)

²⁾ Sp. 52m.

⁸⁾ Bon יום bis i' fehlt bei S.

⁴⁾ אָ. 'שיגען und nachher bementsprechend בנכסיו.

⁵⁾ אָ. אני מת; so ist auch Ms. 104 zu lesen, vgl. S. 15 Rote 2.

⁶⁾ S. Zusat m. So ift auch hier zu lefen.

⁷⁾ Die Gingeichnung bes 2. 9 ift auch bei S. hierher gu feten.

^{8) \$3. 127, 3.}

⁹⁾ Tegt DH 12.

¹⁰) Bgl. Raschi und ASBM. X. 16 אי לך ארץ.

¹²) Ş. Zujaş רביה.

¹⁸⁾ Ergange 112, wie S. richtig in seinem Terte gugefügt bat.

¹⁴) ק. און. יחדר.

¹⁵⁾ cfr. Raschi.

^{16) 1.} M. 30, 39.

תחת השמש ושמא בימיו יתכשר הדור וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמם אשר בכפיהם לפיכך. 2. [משבח 1) אני את המחים שכבר מתו] שאין אדם עושקם [מן החיים אשר הם חיים ערנה]. 3. [וטוכ משניהם] מן החיים ומן המתים [את אשר עדן לא היה] פת' דור שעריין לא היה 2) שעתיד לקום אחריהם ד"א [וטוב משניהם אשר עדן לא היה | פח' טוב משניהם מאותם שכבר מתו שראו בדורם דמעת העשוקים מיד עושקיהם כח וגם מאותם שהם חיים עדנה טוב משניהם שמת קודם שקם אותו הדור שרבו העושקים על הנעשקים [את אשר עדן לא היה] פת' קודם שלא³) היה מעשה הרע הזת שקם דור בעלי זרוע שיעשוק עני ואביון ואין מציל מידו ואשריו שמת קודם שקם אותו הדור שלא ראה את המעשה הרע אשר נעשה תחת השמש 4). . 4 [ראיתי אני את כל עמל] שאדם עמל כדי להתעשר ואת כל כשרון המעשה] שמתכשר במלאכה לבנות בית נאה ליטע כרם ולקנות עבדים ושפחות כל זה אינו (כי אם ל) קנאת איש מרעהו] 6) רואה שחביריו עוסקים בביניינו של עולם וביישובו ומקנא בהם ומתכשר גם הוא במלאכתו 7) וביישובו ובונה בית ונוטע כרם סבור שישב בו לעולם ואינו כן לפיכך גם [זה הבל ורעות רוח]. הכסיל חבק את ידיו ואוכל את בשרו] ואם תאמר לאחר שהוא [5. חושב להבל כל עמל וכל כשרון המעשה לפי8) שסופו מניחו לאחרים יכול 9) ישב לו בטל 10) לכך נאמר הכסיל חובק את ידיו מלעשות מלאכה ובטלונותו (11) גורם לו לבסוף שאוכל את כשרו (12) מכלה נכסיו

¹⁾ Tert namı.

²⁾ H. רור עדיין עתיר. Die Lesart bes Mf. 104 ift als bie beffere vorzugiehen.

⁴⁾ Das " fehlt bei B. gang.

⁵⁾ Tert min.

⁶⁾ אָ. אַנוֹם (אַלא) משום קנאת איש מרעהו (אלא) בל זה איננו [אלא].

במלאכת עולם .G. במלאכת.

⁸⁾ אָ. לפיכך unrichtig.

⁹⁾ אָ. לאחרים יכול fehlt.

¹⁰⁾ Bon S. in feinem Text richtig ergangt.

¹¹⁾ Lies beffer: ובשלנותו.

ומה גורם לו הבטלנות ואוכל את בשרו גורם לו שאוכל את בשרו 12).

הכריות וכן רוח הבהמה שהיא יורדת למטה לארץ¹) מה נעשה ממנה בלומר על הגוף אני יכול לחפש אחריו לפי ששב אל העפר אבל על הרוח מי יכול לתור אחריה לידע היאך מנוחתה ומאחר שאני רואה שהכל שב אל העפר רואה אני .22 ש[אין טוב מאשר ישמח האדם במעשיו] בעודו בחיים [כי הוא חלקו] פת' שמחה ששמח במעשיו זהו חלקו בלבד מכל עמלו שיש לו ושאר הכל יירשוהו אחירים [כי הוא חלקו] מַנְמַשְיּן אַד בל"ע ואם תאמר עד שהוא שמח במעשיו יתעצב על שסופו מניח נכסיו לבניו אחריו²) ואינו יודע החכם יהיה ויתקיימו בידו או סכל ויאבד הכל תשובה לדבריך ישמח בעולם שהוא עומד בו ואל יתעצב במה שיהיה אחריו [כי מי יביאנו לראות במה שיהיה אחריו]. 8)

IV.

1. [ושבתי אני ואראה את כל העשוקים אשר נעשים חחת השמש] כאדם האומר עוד אני חוזר לדיבורי בורי הראשון למעלה דיבר הכת' בדור שהעושקים רבים ל על הנעשקים כמו שאמ' מקום ל שמה הרשע") ולימד שאם ראיתה דור שהרשע מושל בצדיק אל תמשה על החפץ הכל כמו שמפורש עד ל מי יביאנו לראות במה שהיה אחריו ועכשיו שב לדבריו הראשון להגיד שנחמה הוא לאדם שאינו רואה מה שיהיה אחריו כמו שהוא אומר בסוף הדבר (שבח אני את המתים שכבר מתו שאינן רואים את המעשה הרע (יו) כמו שמספר ושבתי אני ואראה את כל העשוקים אשר נעשים תחת השמש [והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם] פת' בוכים ואין מושיע אותם מיד עושקים ולא מן הנעשקים ולא ראה את המעשה הרע אשר נעשה העע שהר נעשה הרע אשר נעשה

יורדת למטה fehlt bei &.

שמנית אחריו נכסיו לבניו .D. שמנית

⁸⁾ Val. RSBM.

לדברי . 🕉 (4)

⁵) אָ. מים.

⁶⁾ Ergange momn.

⁷⁾ Bgl. oben 3. 16.

⁸⁾ Ngl. 3, 22.

⁹⁾ Bgl. B. 2.

יברע bis דרע bis דרע fehlt bei S., ber bafür ergänzt יועכשיו חודר אל עניו זה

אשר לא ראה אל bis B. 2 hat S. richtig zu B. 3 s. v. אשר לא ראה. אשר אונ פוב זה ftatt זה ובכוב זה ftatt זה ובכוב זה.

In unserem Berlage erschien:

- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 41/2 Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 3.

Ad. Mampe, Berlin C., 50. Kurstrasse 50.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ist zu beziehen:

אלא מורה (בוכים Prim ed. cum. praef. et adnot. M. Landau. 2 vol. Prag. 1831. M. 4. Abrahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A. critical

investigation. gr. 8 Berlin. 1883 M. 2. Abraham bar Chija. און הנפט הניון הנפט הוגיון הנפט הואר בין הואר בין הנפט הואר בין הנפט

Bacharach, 3., שרות הירוש Beschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Barschan 1854. 8°. M. 2,50.

Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheken Staliens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.

Cahn, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und sachlich erläutert, nebst Angabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Perel. Berlin 1875. Mt. 2.

Chodowsti. Dr. S., Kritit bes Mibrasch Schir ha-Schirim, nach ber Münchener Sanbichrift. Berlin 1877. 80. M. 1.

efra, Abr. Ibn, Commentar zu Erodus, nach einer Handschrift heraus= gegeben. Prag 1840. Mt. 2.

Hamaskir, המוכיך, Hemaskir, המוכיך, Hemaskir, המוכיך, Hemaskir, המוכיר, Hemaskir, המוכיר, Hemaskir, המוכיר, Hemaskir, המוכיר, Gebräische Bibliographie, Jahrgang 3—21. Berlin 1860—82. (ftatt 128 Wt.) für 78.

- Ginzelne Jahrgange - ausgenommen 1869-71 & 6 Mf. Seilbut, &. Ueber bie ursprüngliche u. richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 8°. Mt. 1.

Holdheim, S., אמר מאכור הוא Scheibungsrecht bei ben Juden und Nichtjuden nach ben Auffassungen der Saducäer, Pharasäer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8°. (Mt. 4) Mt. 2.
— Sammlung jüdischer Predigten. Bb. IV. enthaltend, Feftgelegenheitss Predigten. Berlin 1869. gr. 8°. Mt. 3.

- Gott fie ht! Neujahrspredigt, herausgegeben von Dr. A. Beiger. (lette Bredigt Holbheim's) Berlin 1861. gr. 80. 30 Bf.

Itaeli, II. במוסר לרופאים Präpobeutik für Aerzte. (Abbrud in 25 Exemplare.) 8°. Berlin 1885. Mt. 2.

- Kohler, Kt., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berückschigung ber eine Versionen und des Mibrasch, kritisch-historisch untersucht und erlänten. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Exegese. Berlin 1867. 8°. Mt. 2,50.
- **Aohn**, Dr. S., Die hebr. Handsdriften bes ungarischen Nationalmuseums in Pest. 1877. 89. Mt. 1.
- Luzatto, S. D., אבני וכרון Grabschriften. Prag 1841. 89. 2011. 3
- Maimonides, Mos. אולה הורה יר חוקה. Mischne Thora Sab Chasalah 8º. vol. Berlin 1862—63. Fol. Mt. 30.
- Randelftamm. Biblifche und talmubifche Studien. 2 Banbe. Berlin 1861. gr. 80. M. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches u. Sachliches. 3) Kritt ber Quellen. 4) horae talmudicae.
- **Marens**, Dr. S., Zur Schulpäbagog. des Talm. Berlin 1866. gr. 8°. **M**. 1,50. **Midrasch Misch**le, מררש משלי Stettin 1861. 8°. 60 Pf.
- Stoller, (בּר, יא"ר, ברבי יא"ל. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficilis du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8°. M. 3.
- Daar Tob, אוצר אוני bebr. Zeitschrift, enthaltend Mittheilungen auf Handschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berlin 1876—85. Mt. 18.
- Blehner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiöfen Bortragen 2 vol. Berlin 1837. Mf. 3.
- Sacut, Mos. O', oas älteste bekannte bramatische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach brei Hanbschriften ebirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8°. M. 2.
- Steinschneider, M., Die Schriften bes Dr. L. Zung. Berlin 1874. 80. 50 Pf.
  Donolo. Hebr. Text. Berlin 1866. gr. 80. 75 Pf.
- Stern. J., Gottesflamme. Religiöse Reben über die Festtage. Boces abschnitte u. verschiebene Gelegenheiten. gr. 8°. Berlin 1872. DR. 3.
- Targum scheni zum Buche Ether, neckt variae lectiones nach hanbschriftlichen Quellen erläutert und mit literar-historischer Einleitung versehen von Dr. L. Munk. Preis 3 M.
- Talmud Babilonicum, Tractat Berachot, Text mit beutscher Uebersetzung u. Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. Mf. 15.—
   Dasselbe auf Belinpapier Mf. 16.
- Targum Onkolos, herausgegeben und Ferläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8°. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Noten, Einleitung u. Register. Viterdi, Dav. (Rabb.), Sermoni. 2 vol. Padua 1848. gr. 8°. 2 M.
- 28 olffiohn, J., 12 Reden. 2. Ausgabe. Berlin 1866. 8. 1 M. 25 Pf.
- Zember, B., בירוש רש"י להמס" נדרים ומוער קמן De com. Salomonis Isacidis in tract. "Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8°. M. 1.

Berlin C., Kurftraße 50.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Judenthums.

Herausgegeben

pon

Dr. A. Berliner und Dr. J. Soffmann.

Bierzehnter Jahrgang.

1887.

Grftes Quartalheft.

Berlin.

Julius Bengian.

1887.

Inhalt bes erften Quartalheftes.

Abhandlungen:

	Sette
Der sogenannte Raschi=Commentar zu Bereschit=Rabba von A. Ep =	
stein	1
Nachbemerkung zu vorstehendem Artikel von Dr. Berliner	17
Hebräifche und Chalbäische Wortbilbungen in der talmubischen	
Zeitperiobe von M. Jaftro w	19
Elia's von Nisibis und Saabja Alfajjami's Aeußerungen über bie	
Erinität von Dr. David Raufmann	29
Aleinere Mittheilungen	32
Berichtigungen und Bufage ju Dr. Berliner's Die Schriften bes	
Dr. M. Steinschneiber	35
An die Leser	38

Diefem heft ift die Schrift "Professor Baul de Lagarde, nach feiner Ratur gezeichnet" beigegeben.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Indenthums.

Berausgegeben

bon

Dr. J. Berliner und Dr. 3. Soffmann.

Bierzehnter Jahrgang.
1887.

Berlin. Julius Benzian. 1887.

Inhalt

	Seite
Der sogenannte Raschi=Commentar zu Bereschit=Rabba, von	
A. Epstein	1 17
Hebräische und calbäische Wortbilbungen in ber talmubischen	
Beitperiode, von M. Jaftrow	18 28
Glia's von Nifibis und Saabia Alfajjumi's Meußerungen über	
bie Trinität, von D. Kaufmann	29— 32
Rleinere Mittheilungen, von Sartavy, Soffmann, Grun-	
walb, Reifmann, Berliner	32 34
Berichtigungen und Zusätze zu Dr. Berliner's "Die Schriften	
bes Dr. M. Steinschneiber"	30 31
Beilage: Brofessor Baul be Lagarde, nach feiner Ratur	
gezeichnet	1- 32 ×
Der Erb-Ader, von Rathan Soffmann	41- 60
Das aramaische Berbum im babylonischen Talmub, von Dr.	
3. Rosenberg 61—89;	154189
Glasar Aschfenafi, von A. Epstein	90 94
Bur hebraischen Grammatik, von E. Lolli	95—101
Bücherschau	
Recension: 3. Egers, Diwan des Abraham ibn Efra .	109113
Erflärung, bon A. Berliner	
Bunastiftung	
Die Rreti und Pleti, ihre inhaltliche Bebeutung und Geschichte,	
bon Benzion Behrenb	
Bu Megander von Aphrodifia, von M. Steinschneiber	
Bas bebeutet grups von D. Feuchtwang	
Rleinere Mittheilungen, von A. Hartavy	
Berichtigungen, von Ziemlich, Epftein, Lolli	199—201
Ozar Tob, die hebräische Beilage enthält:	
Seite	
ם למסכת עבודה זרה	פירוש רשב"נ
ק בסוף ספר הנפש	דברי המטתיי
של מעלת הנאון נתנאל מרבום	
· · · · · · · · · · · · · · · · ·	INIBIL INII

Der sogenannte Kaschi-Commentar

Bereschit-Kabba.

Yon A. Epstein.

Die wissenschaftliche Thätigkeit der jüdischen Gelehrten in Europa während des 11. Jahrhunderts finden wir folgendermaßen getheilt: in Spanien cultivirten sie hauptsächlich Philosophie, Bibel-Exegese und Grammatik, in Italien befaßten sie sich viel mit Philosogie und der damit verbundenen Erklärung der Misdraschim und des palästinensischen Talmuds, während die Gelehrten in Nordsrankreich und Deutschland sich in den babylonischen Talmud vertieften.

Der Commentar Ihn Esra's zur Bibel, das Lexikon Nathan ben Jechiel's und der Commentar Raschi's zum babylonischen Talmud lassen auch auf eine ähnliche Theilung der Arbeit in den Früheren Jahrhunderten schließen.

Ohne die vorangegangenen Arbeiten spanischer Philosophen und Grammatiker, ohne die frühere Durchforschung des Talmuds von Seiten der französischen und deutschen Gelehrten wären die Commentare Ihn Esra's und Raschi's nicht zu Stande gekommen. Ebenso setzt das Riesenwerk Natan den Jechiel's vielsache Borarbeiten auf dem Gediete der Philosogie voraus. Während wir aber die Vorgänger Ihn Esra's und Raschi's mehr oder weniger kennen, sind uns die Vorabeiten Nathan's in Italien unbekannt. Der Commentar zu Bereschit-Rabba, welcher irrthümlich Raschi zugeschrieben wird, gibt uns bei näherer Bestrachtung in dieser Beziehung manchen Aufschluß.

Herr D. H. Schorr wies im 10. Theile seines nach, 1887. 1.

daß dieser Commentar Raschi nicht angehören kann. Er führt als Argument an:

- a) die Sprache, welche von der Raschi's ganzlich verschieden ist;
- b) die Renntniß der griechischen und lateinischen Sprache, welcher wir in unserem Commentar begegnen, die wir aber bei Raschi vermissen;
- c) bie häufige Benützung des jerusalemischen Talmuds und Targums wie auch mancher Midraschim, welche Raschi nicht kennt oder sehr selten anführt;
- e) endlich widerspricht dieser Commentar an vielen Stellen ben anderen, Raschi gewiß angehörenden Commentaren zur Bibel und zum Tasmud.

Schorr ist geneigt anzunehmen, daß unser Commentar älter als Raschi sei. Er findet aber einige Stellen, welche mit Raschi auffallend übereinstimmen, und ist unschlüssig, welchem von beiden die Priorität zuzuerkennen sei. Dagegen sindet Schorr einige Stellen, welche seiner Meinung nach, die Benutung des Aruch voraussetzen. Er schließt seine vorsichtige und gründsliche Abhandlung mit der Bemerkung, daß es ihm sicher scheine, daß dieser Commentar nicht das Wert Raschi's sei; alles Andere zu entscheiden, wäre schwierig, da der gedruckte Commentar sehr corrupt sei und viel Fremdes enthalte. Man müsse warten, meint Schorr, dis sich eine gute Handschrift dieses Commentars irgendwo sinden werde; erst dann werde man im Stande sein, über diesen Gegenstand ein endgiltiges Urtheil zu fällen.

II.

Die Gebrüder Triesti in Padua besitzen eine Handschrift unseres Commentars. Gine Copie berselben ist gegenwärtig in meinem Besitze. Auf Ersuchen des Herrn Schorr verglich ich bieselbe mit dem gedruckten Commentar, untersuchte diesen Gegenstand auch anderweitig und gehe nun daran, die Resultate hie= von befannt zu geben.

Der Commentar wurde zum ersten Male von Abraham ben Gebalja ibn Afcher, Schüler bes 3. Raro, zusammen mit bem שב"ב) Gebruckt. אור השבל gebruckt. Ibn Ascher benütte bei Beröffentlichung besselben zwei Sandschriften. Biewol die eine Handschrift nach seiner eigenen Aussage Erklärungen enthielt, welche von benen ber anderen Handschrift ganglich verichieden waren, so hielt er doch beide für zwei Versionen eines und desfelben Commentars Raschis. Er legte eine Handschrift zu Grunde und fügte berfelben Erläuterungen aus ber anderen jedes Mal mit dem Zeichen a'o b. i. ספר אחר, hinzu. Wie er dabei verfuhr, ergählt er felbst in feiner Borrede:

אני שרם אכלה לדבר אל לבי מצאחי און לי וד' אנה לידי פי' מאור הגולה ר"שי ז"ל על המדרש הזה ... והםבמתי לשים פירושו מצר אחר ופירושי מצר אחר והגירסא באמצע, ושתי מהדורות מצאתי מפירוש רש"י ז"ל ויש מקומות שבמהדורא האחת לא דבר כלל ובמהדורא האחרת דבר וחדש שום דבר ובן באחרת ויש מקומות שבמהדורא האחת פירש בענין אחר פי' אהד ובאחרת פירש בה פירוש אחר ואני תפסתי לעקר האחת מהן והוספתי בה כל מה שחרש באחרת, וכדי שידע הקורא שהפירוש ההוא מהמהדורא האחרת שמתי בתחלת הפירוש כ"א ופירושו ספר אחר.

Da Ibn Aicher aus der zweiten Handschrift abgerissene Sate mittheilt und nur zu oft bas Beichen: N"D anwendet, fo entstand große Confusion, und ber edirte Commentar ist badurch an vielen Stellen unverftändlich. In den weiten Fällen ftimmen die mit w" überschriebenen Stellen mit dem handschrift= lichen Commentare überein. Der Editor legte also eine Sandschrift zu Grunde, welche von der unfrigen völlig verschieden war. Es fommen auch Stellen vor, welche er mit n'o bezeichnet, und welche sich in meiner Handschrift nicht finden. Folgende Bei= fpiele mögen bas ungeschickte Berfahren bes Ebitors illustrieren:

In ber Handschrift: כתיב מגערתך ינוסון, באותו כחיב מגערתך ינוסון באותו מזמור כתוב למעלה מן הפסוק מזמור כתיב למעלה מן הפסוק | הזה זה הים גדול ורחב ירים

| Edition zu c. 5: (S. 15 der Ben. Ausgabe)

וגו' ומפרש המקרא מגערתך
ינוסון המים בשעת מעשה בראשית
והלכו להם אל דכים עשה מדה
במים ומשמע יקוו לשון מדה,
יקדדו אל מקום אחד, היינו שיעור,
וכמו שמצינו קו לשון מדה. יקוו לי
חמים יקימו לי תנאם מה שאני
עתיד לעשות בהם בדור אנוש
ובדור המבול.

תה זה הים גדול ורחב ידים ומפרש המקרא כתיב ינוסון המים מעשה בראשית והלכו להם. ס"א לדכים. ע"כ. עשה מדה למים ומשמע יקוו לשון מדה ימדדו אל מקום אחד היכן ספר אחר היינו ע"כ שיעור וכמו שמצינו בו לשון מדה כדכתיב וקו ינמה על ירושלים. ס"א כמון כן יקוו לשון ירושלים. ס"א כמון כן יקוו לשון מדה. ע"כ יקוו המים יקוו לי הנאם. המים. ס"א יקיימו לי תנאם. המים. ס"א יקיימו לי תנאם. בדור אנוש ובדור המבול.

שאלו את ר' אלעזר עד איכן שאלו את ר' אלעזר עד איכן כבוד אב ואם אמר להם ולי אתם שואלים צאו ושאלו לדמה בן נתינה ראש פשרבוכי היה. פעם אחת נכנסה אמו והיתה משברת (מסשרתו 1) לעיני כל בולי שלו בפסיקהא רבתי במדרש עשרת הדברות¹) וראיה היא לבולי שורות של שרים.

שורה בולי ורמום בולי המון ורמום בולי ורמום בולי המון ורמום שורה של חיילות. ס"א ראש בולי היה בולי עשירים שורות של שרים.

אורות של שרים ורימום (ed. Salonichi) בולי היה אורו של שרים היה אורו של שרים היה אורות של שרים. שורות של שרים הימום שורות של שרים. Der Berfasser bes אות בולי עשירים ורימום בולי עשירים שורות של שרים.

¹⁾ In Pesista rabba S. 127b (ed. Friedmann) ist diese Stelle corrums virt und sautet: חליתה מפרשתו לפני כולי שלו

קמחbjdrift (©. 41b.): מטרופולי (טרופילי וו) שומר העיר (השער 1.) ובלע"ז משטרא דלפורטא, פולי הוא שער.

שלינוסת כ. 42 (₪. 89): ואת החורי זה טריפולי מטרופילי משטיר דיל פורטא פולו הוא שפר משעיר ב"ל. ס"א מטרופולי שומר (שער ב"ל. השער ולשון שני הוא ובלע"ז וכו׳. ע"כ.

ערו אמת אמת שלה בשלה בשלה בשלה בשלה glaube aber, unfer Commentator habe שרופילום (Trablus?) gelesen und es vom griechischen τηρέω und πέλη abgeleitet. Eine Spur von dieser Leseart ist im gedruckten Commentar zurückgeblieben, indem er אליות החורי זה שריפולים hat. Natan liest אליות החורי זה שריפולים und erklärt es mit Freistadt s. Rapoport Erech-Willin S. 49.

את או מיחר שמו על ניווג. ייווג.

את ber Sanbfdrift: לשון יוני הוא. אלון אלין אחר אלון בכות אלטרא פלייטרא בלע"ז.

שהקב"ה מיחד שמו על ישראל. בחורה וכנביאים ובכתובים מצינו בחול שהקב"ה מיחד שמו על ישראל. הזיווג. (של שלון אחר אליו פלטו בלשון לשו אלון אחר אליו פלטו בלשון לשו אלון אחר אליו פלטו בלשון לשו אלון אחר אליו פלטו בלשון לשו היו.

Dies die italienische Uebersetzung von אלון בכות nach der Auslegung des Bereschit rabba.

Diejenigen Stellen im gebruckten Commentar, welche Aruch und Raschi entnommen zu sein scheinen, finden sich im Manuscript nicht.

Edition c. 2, Anfang:

Dies ift Maldi (Hofea 12) nadgesdrieben, wie Schort (117 החלוץ) bemerft. את Manuscript heißt es blos: ויאמרו הננו לך לעברים וירבעם משבט יוםף היה על כן היה אומר שהם וכל אשר להם שלו הוא כדין עבר לארוניו עברא דמאן נכסי דמאן

und dies ist von Raschi nicht im geringsten abhängig. In c. 5:

מנוולין סודר הראש ויש מקומות כשנותן...ס"א והושיב בה דיורין ... וראיה לדבר שמנוולין הוא סודר .... Der lette Passus ist aus dem Aruch abgeschrieben (Schorr ibid.) Im Manuscript findet sich nur die erste Erklärung. Der Editor hat hier die Ordnung nicht eingehalten; er hätte eigentlich den ersten Passus unter No bringen sollen.

של שלואטיקי ול"ו הוא :כלב אגריון בלע"ו שלואטיקי ול"ו הוא בלב.

So wörtlich im Aruch (Schorr 113). Die Handschrift hat nichts davon und gibt eine andere Erklärung:

בלב כשמגרה אדם אותו נושכו. --

Aus diesen Beispielen ist ersichtlich, daß die zwei vom Editor benützten Handschriften zwei verschiedene Commentare enthiclten, deren einer unserer Handschrift entspricht, während der andere jüngere Commentar Manches aus Aruch und Raschicitirt. Unsere Handschrift, welche wir Com. I. bezeichnen werden, enthält hingegen nichts, was auf irgend eine Abhängigkeit von Aruch und Raschi hinweisen könnte.

Wir werben später sehen, daß auch Abraham ben Asriel einen Unterschied zwischen diesen beiden Commentaren macht. Den späteren Com. II. citirt er unter ward, während er Com. I. mit dem Namen des Verfassers bezeichnet. Bewor wir zu unserer Handschrift übergehen, will ich auf eine Stelle im Com. II. ausmerksam machen. In der Edition c. 6 Anf. gibt der Com. eine ausführliche Berechnung des Reumondes und des Sichtbarwerdens des Mondes im Monate Nissan zur Zeit des Auszuges aus Aegypten. Diese Auseinandersetzung wird durch einen fremdartigen Passus unterbrochen:

ואותו מולד ניםן כיון שנולד לאחר חצות ביום ד' לא נראה בעליל עד ליל ששי — וקשיא לי הא מנא לן דחלחין שעי מתכסי והא בארבעה [ועשרים] שעי אמרינן וחו לא — והא לא קשיא לית ליה לרבי יוסף דלהכי נקט ליל ששי לפי שביום ה' אינה נראית בעליל עד הלילה — לפיכך אם אתה מונה ללבנה מה שנראת בליל ששי לא תמצא מראש חדש ניםן . . .

Die beiben Säße . . . יורא לא קשיא . . . und . . . ורא לא קשיא inb eingeschoben.

Der erste Satz enthält eine Einwendung gegen die Behauptung, daß der Mond die ganze Zeit von Mittwoch gleich nach 12 Uhr Mittags bis Donnerstag gleich nach 6 Uhr Abends nicht

קומידו שמד; ber zweite Sat widerlegt diese Einwendung und spragt ליה ליה ליה ליה ליה ליה ווסף 1). Er will damit sagen, daß der Mond wohl nach weniger als 30 Stunden sichtbar werde, jedoch nur, wenn es Tag ist. Im gegebenen Falle konnte er Donnerstag nicht sichtbar werden. Die ganze Polemik ist sinnlos, denn von 24 Stunden, während derselbe der Mond unsichtbar ist, entsallen in Palästina auf den neuen Mond blos 6 Stunden (nach Rosch haschana 20b), und in der Behauptung לא נולד בקודם חצות בירוע שלא נראה סמיך לשקיעת הרובוה לא נולד בקודם חצות בירוע שלא נראה סמיך לשקיעת הרובוה וויס 30 Stunden vergehen müssen, die der Mond zu der 6. Stunde Abends sichtbar wird. Wir ersehen aber daraus, wie viel fremde Elemente in diesen Commentar gedrungen sind.

III.

Die Handschrift enthält:

I. Den älteren Com. bis וישב. Bu Enbe וישלח bemertt ber Schreiber אחר במאן ואילך לשון אחר. במאן עד סוף הספר ומכאן ואילך לשון

II. Diesen andern Com. (wir bezeichnen ihn mit Com. III.), welcher mit חולדוח beginnt und biß zu Ende der Genesiß geht. Er beginnt mit c. 64: ואורו יצפונו המה עקבי ישמורו באשר קוו (וארובו) כמה (המה) אויבי נפשי. יגורו ישראל (ישמורו) יצפונו ניארובו) כמה (המה) אויבי עקיבי ישמורו שונאינו שומרים ואורבים על עקבינו מתי יעבור באן יהודי ונצא אחריו במקלות ואבנים כאשר קוו נפשי כי אינם מקווים יהודי ונצא אחריו במקלות ואבנים כאשר קוו נפשי כי אינם מקווים (אמולו). אמולון מולוים לישור בפשי (אמולות). בי אם נפשי

Er ist von Ersterem in Sprache und Art der Erklärung völlig verschieden. Er citirt weder Talmud noch Targum Jeruschalmi noch diesenigen Midraschim, welche der erstere Com. so häusig benüt, und erklärt kein einziges Wort aus dem Griechischen und Lateinischen. E. 64 erklärt er אוף מעל מעל מעל מעל לאב לפרעה לפטרן aus dem Arabischen. Bu c. 93 רוא אב הוא אב sagt dieser Com. I. sagt zu c. 46 (Ms. 46b.) בלשון אשבנו רומי שאני (שטרונך אביך חהו לשון רומי המוזטווולה). Sonst sind seine Uebersetungen französsisch. Der Bersasser dieses Com. lebte demnach in Rordsfrankreich. Er erwähnt מורי וקני ר' גבריאל (83b.)

¹⁾ Der bie Ginwendung erhoben, muß bemnach Joseph geheißen haben.

wahrscheinlich der Gabriel, welcher zu Raschi Zusätze geschrieben hat. (Zunz: Zur G. u. L. 95, Berliner: Pletath Soferim deutsche Abth. 27). Vielleicht ist dieser Com. ein Fragment des Com. Raschi's zu Ber. r. Daß es einen solchen gegeben hat, scheint eine Stelle im Codex von Raschi's und Raschbam's Com. in der Breslauer Seminar-Bibliothet zu beweisen. 1) Es heißt dort zu Gen. 22,20:

הופלא בני המעתיק אגרת בר' רב' שפרש המורה (רש"ז) כל מקום שנאמר אחר סמוך, אחרי מופלג שאחרי זה סמוך הוא שבהר המוריה הונד לו הנה ילדה מלכה גם היא.

Raschi erklärt wirklich אחרי מופלנ, baß es örtlich gemeint sei. Siehe bessen Com. Sota 33b, woselbst er auch Ber. r. 44,5 citirt. Ebenso Deut. 11,30.

Rach dieser Erklärung deutet מחרי auf einen Unterschied im Inhalte, nicht im Orte der Erzählung. Der obige Einwand kann nur gegen Raschi und nicht gegen Com. I. gerichtet sein.

אות בראשית מבראשית רבא Ms. finden sich אבית מבראשית מבראשית ליקושין מבראשית ואולים שלא. welche Com. I. in Allem ähnlich und auß demselben hervorgegangen sind. Der Bersasser des חמת אבות כלודו eine Stelle auß Raschi's Com., welche in Editionen und Collectaneen, aber nicht in Com. I. zu sinden ist. Zu אבים בשקום והאיתו כמםכת שבת וח"כ בשיי ז"ל מוחק זה וגרים במקומו ראשון (S. 22a.) אות אמת I. hat dieß nicht, es sindet sich aber in den Collectaneen und Editionen. Diese piege ליקושין benützen dieselben Midraschim wie Com. I. und erstären auß dem Griechischen und Lateinischen. In werde sie daher als dem Com. I. angehörend betrachten.

Die Handschrift, welche dem nun resp. Jehuda Gedalja vorlag, war Com. I. ähnlich. Auch seine Handschrift war

¹⁾ S. Monatsschrift 1865 S. 382.

fehr corrupt, wie aus der Borrede zu אוח אוח אוח מוע und aus der zu den שנ"ר im Midrasch-rabba Ed. Salonichi שנ"ר ersichtlich ist.

Auch unfere Handschrift hat sich nicht ganz frei von Bufätzen erhalten. Einige Sätze find gewiß eingeschoben.

פס bie mit לישנא אחרינא beginnenben. ©. 7 heißt es: חגהה. אם זכה צבאות השמים והארץ נעשים לו.

Diese Buthat ist in ber Edition schon ohne das Wort הגהה מענין חשבון וער עבשיו מחבקש בשנים משנים מענין חשבון וער עבשיו מחבקש לענין השנים מיה שנים gibt Com. I. Ed. S. 82b., Ms. S. 38b. eine Erklärung und fügt hinzu: שמפורש שנייה לפרש שנייה לפרש שנייה לפרש שנייה לפי שמפורש. Dies ist gewiß eine spätere Buthat.

Wir sehen also, daß unser Com. ein wechselvolles Schicksal burchmachte. Umänderungen, Kürzungen und Zusätze folgten auf einander. Bei der Beurtheilung desselben muß man diesen Umstand in Betracht ziehen.

Der Verfasser bes Com. I. war ein seiner Sache gewachsener Gelehrter. Seine Sprache ist klar, und die Erläuterungen sind zumeist zutreffend. Er war in der gesammten Literatur der Juden, besonders in der Midrasch-Literatur versirt und kannte ihre Eigenarten.

שת. כל המדרשים שתראה דלמא מעשה בכל המדרשים שתראה דלמה בכל המדרשים.

Anders in Eb. S. 19b. — C. 18 Eb. 47b., Ms. 17, sagt unser Com.:

שכן דרך הספר הזה הולך ומפרש המקרא שהוא עומד בו ודורש בו בשני דפין ואינו מזכיר כי אם ראש תבת המקרא והולך ודורש על פני כולו סתם אבל צריך שיפקח הצופה את עיניו ויתפוס בידו משוט לאחוז תיכת המקרא שהדורש עומד בה להשען עליה המדרש אך כאן . . . מכאן ואילך ראה בעיניך ושים לבך אל כל הדברום אשר אני מראה אותך לקבוע כל מדרש ומדרש על מוסדו השבר יוסד משם.

Er beffert häufig ben Text auß. M3. 15a, 33b unb Collectaneen 86b. Er benüßt verschiebene Handschriften 56b מ"א. . . ובספרי שבחוב בהם M3. M4. M4. M4. M4. M4. M5. M5

In der Ed. fehlt dies, wird aber von nun (zu **Exob.**) S. 45b im Namen Raschi's citirt.

שנולדו מתה אמן :903. €. 45b. erääßlt שנולדו מתה שנולדו שנו מלכים ורומין להם דובין (? זאבין) והניקו אותם וגדלו ועמדו שני מלכים רומין להם דובין רומים. רומים בנה רומים ורומילום בנה רימש.

Der größte Theil seiner Uebersetzungen ist italienisch.

Es kommen auch frangösische Wörter vor. Die Sprache ber Juden enthielt gewöhnlich auch Elemente fremder Ibiome, welche von Einwanderern herrühren dürften. Ich glaube, baß ber Verfasser auch seine Renntnig ber griechischen Sprache ber Pragis zu verdanken hatte, benn bas Griechische war in Gub= italien an manchen Orten Umgangsiprache ber Juden; f. Steinschneiber, Donolo § 7, An. 14. — Com. I. citirt: Talmud und Targum jeruschalmi, Sifra, Sifre, Boraita bes Samuel, Birke R. Elicjer, Abot bi R. Natan, Sefer Jezira, Bajifra rabba, Midrafch Tehillim, Schir rabba, Befifta rabba und die des R. Rahana, במחלשות häufig mit ben Worten: יכן מפרש במדרש חנחומא. er citirt ferner: ברייחא דל"ב נחיבות (c. 89 Enbe aud Ms. 162), c. 83 S. 162b, Schorr 113). Zu c. 23 (S. 60a) hat Eb. בברייתא דרבי יוםי דל"ב מדות אבי יושב אהל ומקנה, שהיו מקנין בסחר חזרו להבעים. Dies ift verschrieben; es soll heißen: מרוח בר"י דמ"ט מרוח. Denn bie anbere Boraïta nennt er ברייתא דל"ב נתיבות. Dann finbet fidy biefe Stelle bort nicht. Jaltut Ende בראשיה bringt bies und giebt teine Quelle an.

^{1).} Auch Aruch erklärt שפרגין בלשין כנען aus bem Slavischen: ספרגין בלשין כנען

Er entnahm dies ebenfalls der מרוח ברייתא דמ"ט welche ihm bekannt war. S. 71 § 61. Diese Boraita hat also nach Com. I. R. Jose zum Urheber und nicht R. Natan (Zunz G. B. 91). S. über "פרקי דר' יוסי' ברייתא דר"ו Brüll, Jahrbüdger VI., 99. — Midrasch Harninu wird in Ed. dreimal erwähnt c. 425, 557, und c. 565 (ber Wilnaer Ausgabe). Ru den zwei letzteren Stellen wird biefer Mibraich im Dis. gar nicht erwähnt. Bu c. 42 jagt bas Ms. blos: . . . ומפורש במדרש שאין לך שביל Es ist daher nicht bewiesen, daß Com. I. den harninu benütt hätte. (Bal. Schorr a. a. D. 113). Uebrigens ift meiner Unficht nach מדרש הרנינו teine Bezeichnung für einen felbstständigen Midraich, wie Buber (Einleitung zur Besitta XVII) und Friedmann (zu ber 38. Pejikta r.) meinen. Es ift blos eine Bezeich= nung ber Besifta's ju Reujahr, Berföhnungsfest und Buttenfest. Diefe Besitta's zusammengenommen wurden als ein Ganzes ward genannt, weil die erste Besitta zu Neujahr mit dem Berse למנצח על הגתית לאסף הרנינו לאלהים עוזנו. beginnt.

Alles, was Rokeach und Tania im Namen des incitiren, findet sich schon in diesen Pesiskas.

מררש הרנינו פ' סובה Hamen bes מדרש הרנינו פ' סובה citirt (Buber a. a. D. XVII.) war in einer ber Pesittas zu Sutot und befand fich in der Bei. r. Daß die Bei. r. auch Pefikas zu mod enthielt, ist aus der vom Jakut Binchas 782 und bei Buber 193 b abgebruckten Pesista zu שמיני עצרת עצרת er= Diefelbe beginnt mit . . . והלכה אדם מישראל מהו und dies ift wohl nur eine Umschreibung der, der Bef. r. eige= חפח הסדרש : Roteach felbst fagt: במדרש : Roteach felbst רבחי הרנינו בפסיקתא רבחי (§ 203, 217), unb es ift mir unbegreif= lich, wie man baraus einen Mibrasch für sich machen konnte. Alehnlich verhält es fich mit בדרש עשרת הדברות. Pefitta der Pef. r. wurde so benannt, wie aus der oben citirten כפסיקתא רבתי : Stelle bes Com. I. erhellt; fie lautet nämlich: בפסיקתא מדרש עשרת הדברות Was unfer Com. Cb. c. 56 vom מדרש citirt, finbet fid wirklich in Bef. r. בחרש שביעי (S. 171 Eb. Fried.). Die anderen zwei Stellen handeln vom Patriarchen Abraham und waren gewiß in berfelben Besitta.

Er citirt הלכוח גרולוח c. 10 Ende, ausführlicher **M**s. 8b, Ms. 56b sagt: בהלכה מפרש ויקם אברהם מעל פני מחו ובי שני מוא מעל . . . Berachot c. 3. Er erwähnt Saadja c. 82b. Haï 38° Ms. 31a und in ליקוטין 86a, Geonim c. 50°2, und häufig Piutim. Er bringt Erklärungen von:

מפי המורה ר' מאיר בר יצחק &b. (של המורה ר' מאיר מפי קרובי ר' מאיר בר

(c. 65) .(בר יצרוק 1).

מ"ר קלונימום (c. 32b).

מפי ר' קלתימום (Collectaneen S. 87).

מפי ר' ענן (ibid.).

Diese beiben sind gewiß die bekannten italienischen Gelehren, von denen der eine Kalonymos in seinen alten Tagen nach Deutschland auswanderte. Tania § 76 referirt:

מצאתי שנשאל לפני רבינו קלונימום ברבי שבתאי מעיר רומי׳ ולפני ענן בר מרינום מעיר סיפונטו ז"ל.

Bon biesen beiben hörte also der Berfasser des Com. I. Aus einigen Aeußerungen ist ersichtlich, daß der Com. von einem Schüler nach den Erläuterungen seines Lehrers verfaßt ist. Er wagt auch nicht, von denselben abzuweichen, auch wenn sie ihm nicht zusagen. Er sagt:

וספק למורה (c. 8) מפי המורה (c. 8) המורה דקדק (c. 65) ויש גמנום בפירוש זה אלא שכך קבלתי ... אלא רבי לא פירש כן (c. 65). —

Er citirt nicht die späteren Midraschim, nicht einmal רברים רבה, welcher schon Raschi vorlag. —

IV.

Wir kennen das Land, wo der Verfasser des Com. I. zu suchen ist: es ist Italien. Wir kennen auch die Zeit, in welcher er lebte, sie ist das elste Jahrhundert. Wer mag nun der Lehrer unseres Commentators gewesen sein?

¹⁾ Wenn barunter ber bekannte wir gemeint ift, so können wir baraus entnehmen, daß er ein nach Deutschland ausgewanderter Jtaliener war. Diese Annahme würde durch den Umstand unterstützt werden, daß ein alter Cober Meir b. Jizchek Pesarese, b. i. aus Pesaro, nennt (Junz, Literaturg. 610).

Abraham ben Afriel (lebte im 13. Jahrh.) giebt uns in feinem handschriftlichen 1) ערונת הבשם Aufschluß darüber, indem er Stellen aus Com. I. citirt und denselben einem Kalonymos zuschreibt.

Ich citire die betreffenden Stellen nach dem der Merz= bach'ichen Bibliothef in München angehörenden Coder.

1) Folio 77a:

בבר' רב' ודברים אחורים מעשה דור המבול נתפרש ומעשה דור הפלגה לא נתפרש פיו ר' קלונימים וצ"ל אחורים, כי מעשה דור המבול נתפרש מעשיהם דכת' ותמלא הארץ חמם, אבל מעשה דור הפלגה לא נתפרש מעשיהם אלא הכל סגור.

פס heißt es auch in unferem Com. zu c. 38: מעשה דור הפלגה לא נחפרש דכתיב ודברים אחדים סגורים כמו ואת הדלת סגרו אחדו מתרגמינו.

2) Folio 663:

נוטיהם תפקידם, פי' נוטיהם מנהיגיהם, בר' ריש לקיש בשר ודם עושה ספינה בתחילה מביא קורות ואח"כ מביא ארזים ואח"כ מביא הגגים (הוגנים .!) ואח"כ מביא עליהם נוטים, אכל הקב"ה ברא הם ומנהיגיהם יחדיו הה"ד כי כה אמר ד' בורא השמים ונוטיהם קיה נוטיהם, פ' המפרש נוטיהם חבלי הספינה. ובלשון יווני נווטי ספן כן הככבים ומזלות מנהיגים הם שמים וארץ, וכן והנה שלשת אנשים אמר ר' לוי אחד נדמה לדמות נווט. ואחד בדמות טורקי ואחד בדמות ערבי, ופי' ד' קלונימום נווטי מנהיג הספנה.

In Edition zu c. 12:

נווטים חבלי הספינה. ס"א עוגנים אנבורש קלעו, נווטים ספנים שמנהיגים הספינה.

את M&. zu biefer Stelle: עבנים אנקורש בלטסים (בלעז, נווטי וו ספנים שמנהיגים הספינה.

Die Erklärung נוומי חבלי הספינה fommt im Ms. nicht vor. Abraham ben Afriel lagen beide Handschriften unseres Ebitors vor. Er macht aber einen Unterschied zwischen ihnen. Com. II. schreibt er einem anonymen war, Eom. I. aber

¹⁾ S. hierüber Berles, Monatschrift 1877, und Raufmann, Monats-

vindicirt er Kalonymos. Der Passus bei A. b. A. . . . יבלשון יון פאסיט gehört nicht dem מפרש an, da er der ersten Erklärung widerspricht; er gehört schon dem anderen an. Com. I. Zu c. 48 heißt es wirklich in Ed. und im Ms.:

בדמות נווטי ספן שכן קורין לספן כלשון יווני וכן מצינו בוראה שמים יניטיהם. מנהיגיהם.

3) Folio 20b:

האמר בבר' רב' משיעלה עמוד השחר עד שיאיר מזרח אדם מהלך ד' מילין רכת' וכמו השהר עלה וכת' השמש יצא על הארץ ומבדום לצוער ד' מילין. והא יותר הוויין, א"ר חנינה המלאך היה מרקד, כ"א מרקד לפניהם את הדרך, שנ' ויאיצו המלאכים. הא דפריך הא יותר חוויין פי' רבינו קלונימום ז"ל מרגרסינן בפ' מי שהיה שמא בפסחים לדידי חזי לי ההוא רוכתא והוי ה' מילין. ומנא לן משיעלה עמוד השחר עד שהאיר מזרח ד' מילין כמו וכמו מילה מידמיא למילה כמו וכמו דבר מידמי לחבירו כמו משיאיר עד הנץ החמה ד' מילין כך משיעלה עמוד השחר עד שיאיר מורח ד' מילין, מלה מידמיא למלה. אם יאמר לד ארם הרא אילתא דשחרא כוכבתא דצפרא היא' שקרן הוא, עוד כתכ בפ' רבינו קלונימום ז"ל בברכות ירושלמי הרא אילת דשחרא מאן דאמר כוכבתא היא טועה הוא' למה שפעמים קודמת ופעמים מאחרת רלא כמין דוקרנין דנהור בלקק מן מדינחא ומנהרין לעלמא. תרין דוקרנין פי' שני עמודין של אורה דוקרין לרקיע ויוצאין. ויש מפרש דוקרנין מלשון כי קרן עור פניו דמשה. בברכות ירושלמי בתחילת במסכת (המסכת I) מאיילת השחר עד שהאיר מזרח אדם מהלך ד' מילין, ומירושלמי דקאמר מאיילת השחר עד שיאיר מזרח אדם מהלך ד מילין שמעינן דעמוד השחר הוא איילת השחר.

Hier sind einige unnöthige Wiederholungen. Dies Alles findet sich in Eb. c. 50 und etwas abgekürzt im Ms.

Aus diesen brei Citaten geht mit Sicherheit hervor, daß es Abr. b. Afriel bekannt war, daß Com. I. Kalonymos angehöre. Folio 38c:

וישם את אפרים לפני בגי"ם ראש, ורבינו קלונימום כתב בכל מקום אפרים לפני מנשה בשופטים, ברגלים, ובמלכים, ובקרבנות. בשופטים יהושפ....

Ueber diesen Gegenstand handelt Ber. r. c. 97. Wir besitzen aber keinen Com. zu biesem Capitel, weber in Eb. noch

im M&. Der Abr. b. Afriel vollständig vorgelegene Com. entshielt gewiß diese den Ber. r. außbessernde Stelle. Ber. r. hat: ביוהסין בנחלה ברגלים בנשאים, בשופטים במלכים בברכה. und bringt als Beweiß Berse, welche in der Bibel nicht vorstommen, s. מהרו"ו. Kalonymoß corrigirte dieß und so sindet sich diese Stelle auch in Pej. r. III. und Bamidbar r. c. 14. Ich erwähnte schon früher, daß unser Com. I. öfters den Text des Ber. r. verbessert. Auch Jastut (oder dessen Glossfator) zu Samuel § 132 citirt eine Correctur zu Ber. r. im Ramen Rassonymoß'; Jastut bringt auß Ber. r. c. 92: זה אחר בעשרה קל הובר הובר הובר ווובר ווובר ווובר ווובר במשרה על הובר הובר הובר ווובר במשרה על הובר הובר הובר במשרה על הובר הובר הובר במשרה על הובר בענים.

ונמצא כתוב בשם ר' קלונימום איש רומי וכן פרשה ביחזקאל זה הפסוק הנה בהיותו תמים לא יעשה למלאכה ק"ו כי האש אכלתו.

In unseren Editionen des Ber. r. (auch Constan. Ben. und Salonichi) ist der zehnte קל והומר bereits ausgenommen; man sieht aber, daß er eine spätere Juthat und daher zuletzt angebracht ist, wie יפה האר דים richtig bemerkt. In meinem handsschriftlichen מדרש הכמים im ב"ר מחלו tommt er noch nicht vor. Auch der Jalkut sand ihn noch nicht in seinem Ber. r. Erst später, nach der Ausbesserung durch Kalonymos wurde er in die Texte ausgenommen. Der von Abr. b. Afriel als Erklärer des Ber. r. citirte Kalonymos ist kein anderer als Kalonymos aus Kom.

Abraham ben Afriel war ein in der gesammten jüdischen Literatur bewanderter Mann; er lebte zwei Jahrhunderte nach Kalonymos; wir dürsen wohl seiner Angade Vertrauen schenken und annehmen, daß unser Com. von einem Schüler Kalonymos' nach dessen Belehrung versaßt ist. Daß Kalonymos selbst in diesem Com. zwei Mal erwähnt wird und zwar, ohne alen oder oder titulirt zu werden, kann die Angade Abr. b. Asriel's nicht widerlegen, da unser Com. so vielen Umänderungen unterworsen war.

Wir werden uns auch nicht wundern, wenn unser Com. manches mit dem Aruch gemeinsam hat. Beide Gelehrte, Nathan und Kalonymos, lebten sast zu gleicher Zeit in Rom; beide schöpften aus ben älteren, auf sie überkommenen Schriften, ohne von einander abhängig zu sein. Ein Beispiel möge bies beweisen.

אמjdji zu 1 Samuel 25,18 jdgreibt:
עשויות' ת"י תכברא ממולאות בשר דק ובצים פשטיץ כלע"ו
כמו ששנינו בפסחים נותן את הכרעים וכני מעיו להוכו ר' טרפון
קורהו תבברא מה שבתוכה [נראה] לכרו, כ"ר עקיבא דאמר חולין
חוצה לו כך היא שנויה בתוספתא (בירושלמי 1) ור' קלונימום זצ"ל
מן רומי פרשה לנו כן.

Ralonymos bringt den Beweis aus Jeruschalmi und sagt daher: . . . כ"ר עקיבא האמר

Nun schreibt Aruch s. v. nr:

ויש ששונין תוכבר ומדמין לו וחמש צאן עשויות דמתרגמינן

תכברא.

Dies ist die Erklärung Kalonymos'. Aruch selbst sagt n. Diese Anderen waren Beiden, Rathan sowohl als Kalonymos, bekannt.

Aehnlich ist das Verhältniß unseres Com. zu Raschi. Wose sie Berührungspunkte haben, dort schöpften sie beide aus einer dritten Quelle. Diese Quelle giebt ein Mal dieser, ein anderes Mal jener an. Was Raschi zu Prov. 26,10 im Ramen eines Midrasch-Agada bringt, hat unser Com. c. 10 (S. 30b) anonym, und was Raschi dort im Ramen des Moses ha-Darschan citirt, wird in unserem Com. (a. a. D.) als word was ansührt. Bgl. auch Raschi zu Gen. 27,3 und unseren Com. zu Ber. r. c. 65 (S. 131b) (114 γ1).—

Als Resultate dürfen wir annehmen,

- 1) daß unser gebruckter Com. aus zwei verschiebenen Commentaren, die wiederum zwei verschiedenen Autoren angehörten, zusammengeset ist.
- 2) Der eine, gewöhnlich mit n'd überschriebene Commentar, ist der ältere und rührt von der Schule Kalonymos' aus

Rom her. Diesen Com. enthält unsere Handschrift bis Parscha zu; auch die riering gehören bazu.

- 3) Der andere Commentar ist eine jüngere Bearbeitung; er wird von Abraham ben Asriel einem anonymen waczugeschrieben.
- 4) Die Handschrift enthält noch einen britten Com., welcher mit החלדות beginnt. Dieser ist in Nordfrankreich versaßt und gehört vielleicht ber Schule Raschi's an.

Es erübrigt noch den Oxforder Com. (Neubauer's Catalog 147) zu untersuchen; erst dann wird man weitere Consequenzen aus dem bisher Gesagten ziehen können. Bon Interesse ist die Frage, wer unter Merr b. Fizchak gemeint sei, und in welchem Berhältnisse er zu dem Berkasser unseres Commentars stand.

Nachbemerkung zu vorstehendem Artikel.

In meiner Schrift: Pletat Soferim S. 24 habe ich die Vermuthung ausgedrückt, daß Joseph Kara der Versfasser des Commentars zu Bereschit-Rabba sei. Die persönlichen Beziehungen, welche Kara zu Kolonymos aus Rom hatte, habe ich dort S. 19 u. Note 27 näher nachgewiesen. Noch hinzuzufügen wäre das Citat, welches Halberstam im Jeschurun hebr. Abth. Band 6 S. 121 aus einer Handschrift mittheilt: eich Lare einer Fandschrift mittheilt:

Ueber das Berhältniß Raschi's zu Kalonymos im nächsten Heft.

Somit dürften meine Nachweisungen die Unsicht bes Herrn Epstein, wenn auch in indirekter Weise, unterstützen. Gelegent-lich sei noch bemerkt, daß auch dem Versasser des sogenannten 'd zum Targum der Commentar vorgelegen hat; er citirt benselben c. 49. V. 6 בפירוש על ב"ר.

Berliner.

Hebräische und Chaldäische Wortbildungen in der talmudischen Zeitperiode.

Die vorwiegende Meinung über den Sprachschatz im Talmud ist, daß er ein sustemloses Gemisch von allerlei Elementen enthält, die, Niemand weiß wie, aus allen vier Weltgegenden zussammengetragen wurden und im Talmud sich kolonisirt haben. Selbst sonst gediegene Sprachsorscher sind von diesem Vorurtheil so besangen, daß sie nicht anstehen, für die talmudische Philologie ein Versahren anzuwenden, welches sie keiner anderen Sprache und keiner anderen Volksrace zumuthen würden. Die talmudische Sprache ist ein Jargon, sagt man, und da macht man sich's benn mit der Etymologie bequem. Man sucht irgend eine, wenn auch noch so entsernte, phonetische Achnlichkeit, und sindet man sie nicht in einer den Juden jener Zeit und jenes Schauplatzes zugänglichen Sprache, so scheut man sich nicht selbst zu Pahlavi seine Zustucht zu nehmen.

The der "Gleichklang" nicht ganz gleichklingend, wie z. B. wenn man κισικέναία ableitet, — nun so haben die Rabbinen das Wort corrumpirt, oder man emendirt. Ift die Bedeutung des entlehnten Fremdwortes nicht ganz zutreffend, wie etwa wenn κασείναι νου ἀσφάλεια hergeleitet wird, während ersteres eibliche Betheuerung und letzteres Sicherheit (securitas) bedeutet, so haben eben die Rabbinen dem fremden Worte Gewalt angethan oder in ihrer Unwissenheit eine falsche Anwendung gegeben. Gegend und Zeit werden nicht in Betracht genommen. Man frägt nicht, welchen Weg ein Wort wie σχύφος, scyphus aus fernem Lande nach Babylonien genommen, um dort einem einheimischen Namen, den man sicher für diesen Hausrath hatte, zu verdrängen und κρέσι κοτrumpirt zu erscheinen. Ob ein persisches Wort, dem ein talmubisches entlehnt sein soll, zur Zeit

seines Gebrauches im Talmub schon in Persien eingeführt war, ober erst später eingedrungen ist, darauf wird keine Rücksicht genommen. Rurz Lateinisch, Griechisch, Aethiopisch, Arabisch, Persisch (und bisweilen selbst Slavisch) werden unterschiedslos und auß Gerathewohl herbeigezogen und verstümmelt, um das talmudische Idiom als einen barbarischen Kauderwelsch erscheinen zu lassen, der auf den Culturgrad seiner Besitzer kein sehr günsstiges Licht wirft.

Auf der anderen Seite müßte es auffallend erscheinen, daß Männer, die jeden einmal aufgenommenen Gedanken bis auf seine letzten logischen und praktischen Consequenzen auszuspinnen verstanden, die in die seinsten Rüancen des biblischen Textes eindrangen und jedes Wort, jeden Buchstaben scharfsinnig und selbst spissindig deuteten, — mit einem Worte, daß so seine Dialektiker so verkommen nachlässig in der Wahl des Ausdrucks gewesen sein sollten.

Unvereinbar mit bieser vermeintlichen linguistischen Berwahrlosung sind ferner die tiesen grammatischen Beobachtungen, benen wir gelegentlich im Talmub begegnen, und von denen eine kleine Schrift von Berliner (Beiträge zur hebr. Grammatik im Talmub. Berlin, Julius Benzian 1879) manche überraschende Proben giebt, die genügend die innigste Vertrautheit mit dem hebrässchen Sprachgeiste zu einer Zeit beweisen, da, wie man gewöhnlich annimmt, die hebrässche Sprache bereits längst zu den Todten gehörte.

R. Jehudah Han-Nassi war ein ängstlicher hebräischer Purist, und selbst seine Hausdrücker mußten für die Utensilien bes Hausstandes hebräische Ausdrücke benutzen. So lernten seine babylonischen Schüler die Bedeutung so manches biblischen und althebräischen Wortes von Rabbi's Hausmagd. (Rosch-haschanah 26b. Jerusch. Megillah II, 73a.) Der Patriarch selbst pflegte zu bemerken, daß man in Palästina entweder Hebräisch oder Griechisch sprechen müßte, und daß das Sprische kein Bürger-recht hätte. (Sotah 49b). So viel über die ältere palästinen-sische Beriode.

Aber selbst in der babylonischen Gemarah und zu einer

verhältnismäßig späten Zeit finden wir, daß man der Sprache Aufmerksamkeit schenkt und die Affectation im Gebrauche moderner oder modernisirter Ausdrücke statt der volksthümlichen chalbäischen oder der von den Gelehrten gebrauchten tadelhaft findet. (Kidd. 70a). "In Babylonien (Persien) muß man Hebräisch oder Persisch sprechen", bemerkt R. Posé vier Generationen nach der Redaktion der Wischnah. (Sotah L. c.).

Solche und ähnliche Bemerkungen über Sprachen weisen zur Genüge darauf hin, daß die Gelehrten des Talmud keinese weges die barbarischen Sprachmenger gewesen sein konnten, für die sie gewöhnlich gehalten werden.

Ueberhaupt gehen Gebanke und Ausdruck in jedem Bolke Hand in Hand, und die Fortentwicklung des einen bedingt auch die Fortentwickelung des andern. Dieses Gesetz muß auch auf die talmudische Litteratur Anwendung finden. Der originelle Gedanke schafft sich einen originellen, d. h. heimischen Ausdruck; der entlehnte Gedanke oder Begriff wird in der Regel von seinem vaterländischen Ausdruck begleitet.

Es ist daher natürlich, daß mit der Erweiterung der Ansschauungen auch die Sprache nach erweiterten Formen ringt und nach bestimmten inhärirenden Gesehen sich entwickelt. Rur Wischswölker, wie die Syrer, sprechen und schreiben in einer Wischsprache, und selbst dann noch sind bestimmte Gesehe nicht zu verkennen. Das jüdische Volk aber in der talmudischen Zeit war noch zu stark von nationalem Geiste erfüllt, um seinen Sprachsinn so ganz aufzugeben und in linguistischen Varbarismus zu versinken.

Nach diesen allgemeinen Borausschickungen mögen hier an einigen Beispielen talmubischer Wortbildung die Methode illustriert werden, welche für die etymologische Erforschung des talmudischen (und auch targumischen und midraschischen) Sprachschaßes ansgewendet werden müßte, um für denselben fortan in der mosdernen Philosophie einen würdigen Plat in Anspruch nehmen zu können.

I. Romina mit dem Boridlag &, oder Afel:, Ifel: oder Ufel:Formen.

Eben so wenig ist אטרון (Targum Jes. IX., 13; XIX., 15) das griechische rigarros, sondern ein Denominativum von נטר wachen. Dem Stamme nach itentisch ist der טירן (Jbid. X., 17; XXXIV., 7; Targ. Judices III., 3 und öfter), der talmudische מנטר (ein Saphel-Nomen) und die קרחא

Nur noch ein Beispiel von verkannter Stymologie sei hier unter der Aubrik von Nomina mit dem Aleph-Borschlag angeführt. אופסים oder אופסין (Mechilka, Beschall., Bajissu 3) sindet sich fast unverändert in אפסים (Ezekiel XLVII., 3); nach

ber Massora (od. Letteris, Berlin, Trowitsch u. Söhne 1874) באלקסים welches mit ber mater lectionis אַפְּסִיה welches mit ber mater lectionis אַפְּסִיה geschrieben werden müßte. Unser Wort bedeutet je nach dem Zusammenhange entweber (אַר בולאב) die Fußsläche bis zum Gelenk, oder (אַר בולאב) die Handsläche bis zum Gelenk, oder (אַר בולאב) die Handsläche die Jandslächen gereicht, denn der Handslächen gereicht, denn der Handslächen gereicht, denn der Handslächen gereicht, denn der Handslächen gereicht, denn der Gebete der Väter und brachte dafür als Entegelt (אַר בופבור) das Manna (mit Anspielung auf בבפור).

Die Stelle, das muß zugegeben werden, ist dunkel und wie es scheint, corrumpirt oder versetzt. Aber was auch immer der Sinn sein mag, die Bedeutung des Wortes wurderliegt keinem Zweisel, und der Versuch einer fremden Etymologie sollte von vornherein ausgeschlossen bleiben.

II. Romina mit dem Vorichlag אים oder אים.

Biel wichtiger für die talmudische Philologie als die Alephs Romina sind die mit dem Borschlag nich oder nich, die wir Ithpael= und Ispael=Romina nennen, und deren Formation auf das Ithpael=Berbum, respektive auf die Saphelsorm (dialektisch entsprechend der Schaphelsorm) zurückzusühren ist. Statt der Theorieen geben wir Beispiele, aus denen die Sprachgesetze dann leicht abgezogen werden können.

Das obenerwähnte אסחריא ober אסטריא (Sabbat 111b) ift ein Denominativum von סדר, (vgl. das biblisch=hebräische inter durch das Takelwerk des Schiffes, welches ringförmige Schleifen enthält, an welche die Segel durch Knoten befestigt werden. Die Schleifen, oder Knoten an dem Takelwerk sind permanent (אשר של קייבא), die der Segel zur Auflösung bestimmt. Ist die Lesart אסטרידא oder אסטרידא oder אסטרידא oder אסטרידא der Stamm des Wortes סור עוד און, und bedeutet, wie סריד שווים, ein Ketz שפיל, — eine Bezeichnung, die sehr wohl auf das Takelwerk angewendet werden kann. Jedenfalls ist die Rühe in der Fremde nach einer Ableitung zu suchen, zum Mindesten unsnöthig.

אספליאה אחל mit dogálew Nichts als den verlockenden phonetischen Gleichklang gemein. Es ist ein Ispael-Romen von Ed, und hat ganz dieselbe Bedeutung wie הפלאה (Nasir 34a, 62a), eine bestimmte, feierliche Erklärung; vgl. Lev. XXVII., 2; Num. VII., 2. Es heißt daher (Dent. R. s. 7) אמן הזה יש בו ג' אספליאות וכ', in sdem Worte Amen liegen dreierlei Erklärungen: ein Eid (mit der Uebernahme der Strafe im Falle des Meineides), eine Zustimmung (Uebernahme einer Psslicht) und eine Bestätigung.

אפטלית אסטרית אינטלית tann nicht von סדסאה אפתפלית הפרופר, benn, abgeschen von anderen Gründen bedeutet אסטלית einen ganzen Unzug, während סדסאה in der nachflassischen Zeit die stola, daß lange Frauengewand zc. bedeutet. (Siehe Joma VII., 1 אצטלית לבן משלו ; בגרי לבן משלות לבן משלו meine Garderobe.)

Mun haben wir מלל מיט מליח, als Mantel, Decke. Was liegt demnach näher als unser אצמלית für ein Ispael-Nomen von מעלל אין עו cerklären?

Dasselbe gilt von chaldäischen Form nach oder nuch nach nach wergleiche Targ. Genesis XLV., 23, wo dieses Wort im Plural geradezu für fteht. Der sprische Gebrauch dieses Wortes beweist Nichts für oder gegen seine Entlehnung vom Griechischen, denn in diesem Sprachenmagazin berühren sich die beiden Idiome so innig, daß eine Schlußfolgerung auf Abstammung kaum möglich ist. Dagegen zeugt das Vorhansbensein unseres Wortes im Mandäischen für seine semitische Heimath.

Ein durch fremde Ethmologie unerflärtes Wort ist אסמגיות (Kelim VIII., 9) indentifizirt in Jerusch. Ab. Bar. II., 42a mit שפיוח oder שפיוח (siehe Commentare zu Kalim I. c.). Was hat στέγη sachlich oder phonetisch mit unserem Worte zu thun? Rehmen wir dagegen אסטגיות als Jspael-Form von סיג סגי סגי ווע סגי האסטגיות sobecutet es Känder (Fortsehungen), und die Identität mit שפיות ift selbstverständlich.

Ein Jspael= oder Jspeel-Nomen ist ferner nown ober neunn in der Bebeutung von Kopfbinde. Sein hebräisches

Aequivalent ist πρ (Cant. VI., 7; Jes. XLVII., 2), von cox zusammendrücken, zusammenhalten. In der That giebt der Talmud (Sabb. 57b) diese Grundbedeutung des Stammes als seine Erklärung an. Es wird gefragt: Was ist ist'ma? Antwort dizjoné! Was ist dizjoné? Antwort mod., "das was die fliegende (Haare) zusammenhält." Die Ableitung von στέμμα ist lautlich unzulässig, denn das müßte die Form κουνοκ verlangen, — eine Form, die in keiner von den Varianten erscheint, während das Ms. München (in Sabb. L. c.) κουνοκ hat. Auch sachlich decken sich die beiden Worte nicht, denn στεμμα ist meistens ein Blumenkranz, während κουνοκ aus gewebten Stoffen besteht, wie aus Tosesta Kilajim V., 26 und Sabb. L. c. zu ersehen ist. Eine andere Bedeutung von κουνοκ wird weiter unten besprochen werden.

Rur noch eines von den vielen Beispielen dieser Bort- sei hier angeführt.

Dagegen erklären sich alle Bebeutungen bes Wortes von selbst, wenn die hebräischen Aequivalente zu Rathe gezogen werden. Diese sind בבם oder בבם und das talmubisch hebräische בבם und das talmubisch hebräische בבם und itektur Andauten, die sich an ein Hautgebäude anlehnen, wie Säulengänge, Gallerien, Balkon ze.; als Hautzett eath: Bank, Sopha, oder auch ein Arrangement für ein Festgelage (siehe M. Raton 10b), so wie bankähnliche Gänge an den Wänden entlang. Letztere Bedeutung sindet sich im Pesachim 65b אמיצישבי אמיצישבי, die Priester, um sich ihre Kleider nicht mit dem Blute auf der Flur zu besudeln, gehen auf Bänken an den Wänden entlang, wosür Jerusch, Pesach. V., 32c שמשוביהא stelligt. עוברהא Gant. K. zu VI., 12 und Jerusch Gert. Erubin

VII., 24b vorletzte Zeile, wo v als als Formalbuchstabe an den Ispael gerade so wie an den einfachen Berbalstamm tritt.

Diese Formation erhält eine erweiterte Anwendung in der Abwerfung des א, wie z. B. in מצרה עולה.

מצרקי, מצרקא findet sich erstens in Menachot 41a מצרקי עמרקי, מצרקא "Das sind Ausstüchte, um dich von der Pslicht der Schaufäden zu befreien." Stände dafür die volle Form איצטרקי, so wäre die Ethmologie des Wortes sofort aus Gen. XLIV., 16 erkannt worden. Das 'n aber ist hier abgeworsen, und die Transposition des Consonanten wund y, die im Hithpael der Verba, yw Regel des Wohllautes ist, wird aufgehoben, so daß statt אשרקא wieder איצוקא gelesen wird.

Trethümlicherweise ist dieses Wort bereits von den ältesten Commentatoren mit einem andern gleichlautenden verwechselt worden. In Bab. Kama 56a heißt es: "Da er das Thier in der Sonne gelassen hat, weste uster uster der der der Gelsen hat, wester uster der der Genne gelassen hat, wester uster und der der der der Kant der Wacht benußen, um sich frei zu machen" (daher die Berantwortlichkeit für den Schaden wegen Fahrlässigsteit). Der sachliche Zusammenhang erfordert für unser Wort die Bedeutung Riß, Durchbruch, entsprechend dem in der Diskussion gebrauchten pur und Inn, und nach obiger Analogie ist es von pur, abzuleiten, d. h. also: wo es einen Riß erzeugen kann um durchzuschlüpsen, wird das Thier es versuchen. (Ueber die phonetischen Inssektionen von und Du, siehe Röldeke Mand. Grammatik § 40 und § 49) kpur steht hier für kpurch.*)

Bu derselben Wortklasse gehört auch Ours (Gittin 86a), welches angeblich zwei, drei ober vier Jahre bedeuten und von dem Persischen einer (vier) entlehnt sein soll. Das Wort erscheint in einem Formular für den Verkauf eines Sclaven. Warum sollte da für ein einfaches Zahlwort ein persischer Ausstruck herangezogen worden sein? Das Wort einer bedeutet

^{*)} Anm. ber Reb. Es ist vielleicht nicht nöthig, bas vorhergehende vorne von diesem zu unterscheiben, da "Riß, Durchbruch" leicht fig. die Bebeutung "Ausstucht" annimmt.

nicht einmal eine Periode von vier Jahren, sondern einsach "vier" — so daß es hier, weit entsernt dem Kauskontrakte Deutlichkeit zu verleihen, nur zu seiner Berdunkelung beiträgt.

Nimmt man bagegen Aus als apotopirtes Jipael-Romen vom Stamme Aus, so erkennt man seine Bebeutung und Stellung in dem Kontrat sosort. Targ. J. Lev. XIII, 39 hat für pid weißer Fleck, eine Art Aussah, der für rein erklärt wird. Aus heißt demnach "eine Spur von weißem Aussah", und die ganze Stelle (Gittin l. c.) heißt demnach: "frei von jedem organischen Fehler, und von jedem Ausschlag (Word), der zum Ausbruch gekommen ist, einschließlich tatzhar, alt oder frisch". Alsasi liest in der That

Die obenerwähnte Auslegung unseres Wortes als eines Zahlwortes beruht offenbar auf einer irrthümlichen Beziehung eines traditionellen ober geschriebenen Commentars zum Worte puny, welcher die Zeitbauer der Garantic des Berkäufers bestimmen sollte.

III. Reduplikationen.

Eine andere für die talmubische Ethmologie zu wenig verwendete Erscheinung ist die im Sprischen gebräuchliche Wiederholung eines oder mehrerer Radikalbuchstaben.

Hierher gehört das Wort noods oder noods in seiner zweiten Bedeutung als Stählung und Polirung des Eisens. In Berachoth 62b heißt es: "Schlaf am Morgen ist dem Körper noods (Bar. Lect. noods), contrahirt nood, contrahirt, derung, contrahirt, derung, contrahirt, derung, cours, cours, cours, cours, cours, v. Aruch Complet. s. v. und Rabbin. Ditd. Sofr. a. l.) was die Stahlschneide dem Eisen." Aruch verweist hier auf das Griechische στόμωμα. Sollte in der That für eine volksthümliche Gesundheitsregel kein heimischer Ausdruck zu sinden gewesen sein? Oder war den semitischen Volkern der Stählungsprozeß unbekannt, dis sie ihn von den Griechen erlernten? Sehen wir uns nach einem hebräschen Ausdruck sie sien Proceß in der talmudischen Literatur um, so sinden wir diesen Proceß in der talmudischen Literatur um, so sinden wir diesen Ausdruck Seelim XIII., 4) als Stahlschneide. Das Berbum

DDA wird in der Bedeutung vom Poliren und Härten der Oberfläche gebraucht (Tosesta Schebiith IX., 10, Bezah 34a).

wird auch in übertragener Bedeutung von der glänzend feuchten obersten Schichte des Bodens gebraucht (Jerusch. Berach. IX., 14a; Gen. R. s. 13 und Parallelstellen).

In אבשטא oder אַסְשׁוּשְאַ ist der zweite Radikal verdoppelt, und aus od ist wo oder wu geworden, während das hebräische dialektisch in n übergegangen ist. (Bgl. אסנא variirend mit xarg. Joël I., 17, o. Levy Targum Wörterb. s. v.).

Auf die Berdoppelung eines Radikals ist auch KODDON zurückzuführen, welches im Targ. Jer. (Gen. XXIV., 25) geradezu für das hebräische KODD steht. Beide gehören zum Stamme JD., Die erste Bedeutung des Wortes ist Biehfutter; daß es im Talmud auch mitunter Alee heißt, kann wohl kaum auffallend erscheinen. Db das persische iksist mit unserem Worte einen geschichtlichen Zusammenhang hat, wage ich nicht zu entsscheiden. Aspasta aber ist sicherlich ein Lehnwort.

Einer andern Form von Reduplitation begegnen wir in אושר מושרא, וושא סט זעוושי , ואושי, ועיר חטע זושרא, welches mit למרה bieleftisch abwechselt (vgl. Ohol. XIV., 1 ed. mit Aruch s. עבוצערא, בצוצערא, בצוצערא (נוחשרא שווע) und mit פֿלַסספּסָּמ חומלול gemein hat; בצוצערא, בצוצערא, וושרא, וושרא (נוחשרא, בערצערות) ein befettes Geschirt ינו (Bergleiche Nölbete, Mand. Gramm. §§. 47—49).

Dies sind einige Beispiele von Wortbildungen, die zum Theil ganz unerkannt, zum Theil nicht genügend etymologisch verwerthet sind.

Hat man sich erst einmal des Vorurtheils entschlagen, daß das talmudische Idiom ein unsustematisches Sprachengemisch ift, so wird man natürlich die Analogien von anderen semitischen Sprachen heranziehen und heimische Worte sinden, wo man früher fremdländische Corruptionen zu sehen glaubte.

Natürlich enthält ein so reiches Wortgebiet auch sehr viele fremde Clemente, die bei der Durchsichtigkeit semitischer Wurzeln sehr leicht von den heimischen zu unterscheiden sind. Zeit und Schauplatz, sowie der behandelte Stoff werden stets Fingerzeige dieten, wo die Heimath des betreffenden Lehnwortes zu suchen ist.

Die Betrachtung dieser fremden Elemente und ihre Handhabung in der nachbiblischen jüdischen Literatur sei für eine spätere Abhandlung vorbehalten.

Philadelphia.

M. Jaftrew.

Clia's von Nisibis und Saadja Alfajjumi's Aenserungen über die Trinität.

Ich habe schon in meiner Geschichte der Attributenlehre p. 43 darauf hingewiesen, daß die Darstellung, die Saadja Affajjûmi von der christlichen Trinitätslehre überliesert, der nestozianischen Dogmatik entnommen ist. Die von L. Horst vorgelegte Uebersetzung aus dem Arabischen, "Des Metropoliten Clias von Nissibis Buch vom Beweis der Wahrheit des Glaubens" (Colmar 1886), erhebt meine Annahme zur Gewißheit.

Wohl ist Elia bar Schinaja, Metropolit von Nisibis 1049 geftorben, allein seine Schrift giebt in benjenigen Bunkten, in benen sie die Angaben des Gaons beleuchtet, nur das wieder, was allgemeine nestorianische Lehre ist, in ben zur Zeit Saabja's geläufigen Darstellungen berselben also genau ebenso vorgetragen worben sein durfte. Saadja's Worte will ich jedoch zuvörderst nach der fog. zweiten Uebersetzung hierherftellen, wie ich sie Halberstam's Copie von cob. be Rossi 769 entnehme (ed. Landauer p. 14 3. 2 = Ibn Tibbon ed. Slucky II., 45 3. 18): וכזה העניין טעו הנוצרים והאמינו שיש לו שינוי וחילוף עד שלשה חלקים הנקראים אקאנים [=וטיבה] ואחהיל ואפרש נימוסיהם ואשיב על מענותם וטעותם אבל אוכיר דברי חכמיהם ואעזוב דברי הדיוטיהם בעזרת שדי ואומר קצת מן הנוצרים והם חכמיהם אמרו כי יוצר חי וחכם וחיתו וחכמתו הם זולתו ולבד מגופו ולפיכך היוצר וחיתו וחכמתו שלשה קנו(א)[מ]ים הם שהם שלשה עיקרים.

Wie richtig ber große Unbekannte, der immer noch namenlose Ueberseher Saadja's, auf bessen philosophische Bildung ich bereits einmal BDWG. 37, 232 f. hingewiesen habe, hier ben Terminus ber nestorianischen Dogmatit: Afanîm eingeführt hat, zeigen bie Worte bes Elia von Nisibis p. 1 am Rlarften, bie zugleich ben Bericht Saabja's verdeutlichen: "Alle Christen find darüber einerlei Ansicht, daß Gott weise ift und die Quelle ber Weisheit; daß er lebendig ift und der Urgrund des Lebens, ber Schöpfer alles Lebenben; bag bie Beisheit und bas Leben zwei Attribute Gottes find, die feiner außer ihm befitt. wegen sagen die Christen auch, daß er ein Dreieiniger ift (wortlich: daß er ist drei Atanim (πρόσωπα), d. h. drei wesentliche Attribute besitht, nämlich bie Effenz, Die Beisheit, welche ift fein Wort, und bas Leben; er ift aber eine einzige Substanz, ein einiger Gott, ein einiger Berr, außer bem fein Gott ift Und es kommt auf baffelbe heraus, wenn bie Chriften einerfeits von brei Afanîm reben, andererseits aussagen, ber Allerhöchste sei Gott, weise und lebendig . . . Auch ist die Essenz Gottes ein anderes als seine Weisheit und sein Leben; seine Weisheit ein anderes als feine Effenz und fein Leben; fein Leben ein anderes als feine Effenz und Beisheit."

Bur Beleuchtung von Saadja's Polemik dient eine weitere Meußerung Glia's, die mit einer gegen die Ginwurfe ber Araber gekehrten Spipe ben Grund für die Wahl gerade diefer Attribute angiebt (p. 3): "Was bie brei Afanîm betrifft, so haben wir bereits gesagt, daß, nach ber Anschauung der Chriften, brei Attribute gemeint find, feine Berfonen. Wenn man aber einwendet: warum begnügen sie sich mit diesen Dreien, mit Ausschluß aller andern? - so antworten wir: weil fie zum Befen bes Schöpfers gehörende Attribute find, an benen burchaus teiner außer ihm Theil hat. Alles sonstige besteht aus abjectivischen Bestimmungen, welche meistens eine Sandlung ausbruden und von Zeitwörtern abgeleitet find, 3. B. al-chaliq (ber Schopfer) . . . abgeleitet von dem Zeitwort chalaga . . . Diefe Namen und die anderen ähnlichen find alfo alle von ben Zeitwörtern abgeleitet, und konnen fich sowohl auf den Schöpfer wie auf die Geschaffenen, Ernährten, Barmherzigkeit Erfahrenben

beziehen. Sbenso verhält es sich mit ben übrigen Bestimmungen Gottes; beswegen wird [nur] von der Essenz, der Weisheit und bem Leben gesagt, daß sie "Akanîm" sind, im Sinn von Attrisbuten [nicht von Personen]. Alles sonstige gehört nur zu ben Qualitäten." 1)

Daß aber auch die von Saadja p. 11 3. 1 = p.46 3. 11 im Ramen driftlicher Dogmatiter als angebliche Schriftbeweise biefer Attribute angeführten Berfe aus neftorianischen Quellen stammen, mag die folgende Aeußerung Elia's beweisen (p. 5): "Das Wort Gottes" und ber "Geift Gottes" endlich, werben in ber ge= sammten heiligen Schrift erwähnt. In der Thora werden beibe an vielen Stellen genannt; der Brophet David fagt: ich will rühmen Herrn Wort (Bs. 56,11); ferner: Der himmel ist burch bas bes Wort des Herrn gemacht (33,6); ferner: bis in Ewigkeit bist bu, o Herr, und besteht dein Wort (119,89). Ferner fagt ber Brophet Jesaja: bas Wort Gottes bleibt ewiglich (40,8); und Siob der Gerechte, in seinem Buch, welches Mose 1) niederge= schrieben hat: Gott und fein Wort, und fein Geift bestehen, wandelnd auf den Wassern wie auf dem trockenen Land. 2) Aehn= liche Stellen giebt es viele; was wir aber davon angeführt haben, genügt."

Im zweiten, eine Widerlegung der Juden enthaltenden Capitel antwortet Elia auf den Tadel, "welchen man gegen unfern Satz richtet, daß Christus der Sohn Gottes ist, indem man die Bedeutung, welche wir diesem Ausdruck beilegen, mißkennt.

¹⁾ Aehnlich sagt Josef Ibn Caspe offenbar nach arabischer Borlage (אמרי כסף p. 60), um die vom Kalâm sestgehaltenen vier Besensattribute Gottes zu erklären: אלו הארבקה הארים הם מבואר באמונהם שהם הארים נכבדים ויקרים והם עם זה בודרים אינם כמו ברא ופעל וכתב ובנה שהם כי הם הארים נבבדים ויקרים והם עם זה בודרים אינם כמו ברא ופעל וכתב ובנה שהם בי הם הארים נבבדים ויקרים והם עם זה בודרים אונם לווע אונם ביצאים יוצאים ועאים יוצאים ווער ביצאים und בידרים לאונה ווער יוצאים להשנה שהם יוצאים und בידרים לאונה ווער יוצאים להשנה שהם החודים לאונה ווער שהם להשנה שהם להשנה ווער שהם החודים לאונה ווער שהם החודים שהם החודים בידרים לאונה ווער שהם החודים לאונה ווער בידרים לאונה ווער בידרים לאונה ווער שהם החודים שהם החודים בידרים לאונה ווער בידרים בידרים בידרים בידרים לאונה ווער בידרים בידרים

^{· 1)} Cf. Baba b. 14b.

²⁾ Horft bemerkt: cf. Hag. 2,5-6!

Wir behaupten, daß ihn die Christen nicht zuerst angewendet haben . . ." Bon diesen Stellen mögen erwähnt werden, das Wort aus der Thora, von Gott gesprochen: Israel ist mein erstgeborener Sohn (Ex. 4,22). Auch die Anwendung dieses Verses in der christlichen Polemik war Saadja bekannt (f. p. 91 3. 1 = p. 47 3. 12 v. u.).

Javid Kanfmann.

Kleinere Mittheilungen.

So eben finde ich in der Kaiserlichen Bibliothet ein Blatt aus einer Einleitung zu einem arabischen Commentar über die Genesis, dessen Berfasser ein Karäer zu sein scheint, wie der Ausdruck prop og kente von unseren Genossen, versmuthen läßt. Ueber den noch immer nicht genügend aufgeklärten David prop (vgl. meine Studien und Mittheilungen III. 42, Anm. 115) wird gesagt, daß er ein schönes Buch zur Erklärung der Genesis zusammengestellt habe, und zwar durch Uebertragung aus dem Sprischen:

וקר דון דאוד בן מרואן אלרבי אלמערוף באלמקמאץ פי תפסיר בראשית כתאבא חסנא נקלה מן תפאסיר אלסריאני.

Die letzte Angabe klingt räthselhaft. Sind unter den Erskärungen der Sprer die Targumim ober christliche Commenstare gemeint? Jedenfalls ist die Thatsache, daß dieser David ein exegetisches Werk geschrieben, neu und interessant für die Literaturgeschichte.

Bon dem Commentare, in dem Joseph b. Stanas citirt wird (s. meine השנים וגם ושנים S. 3—4), fand ich noch einige Blätter, worin ich ein viertes Citat bemerke, nämlich אולם Psalm 73,4:

רב' יוסף כן ששנאש. ליח את המי לון לא אסירין במרתוקין ולא כייבין בשלפוקין (אבעבועות צמרgum für ברם בבריאות נופיהון אינון מיתי.

Foseph's Commentar war also, ganz wie der Mibrasch, stellenweise aramäisch abgefaßt.

Dr. Bartavy.

In der zu Jerusalem erscheinenden hebräischen Monats= schrift "Hamisderonah" 2. Jahrgang 1. Heft befindet sich (S. 17 ff.) eine Abhandlung von Bolf Jabes aus Barfchau über die Sallel-Bfalmen. Befannt find die beiden "Ballel", nämlich הלל המצרי (bas aegyptische Hallel), Ps. 113—118, und הלל הגרול (bas große Hallel), beffen Schluß nach Befachim 118a Pf. 136 bilbet, über bessen Anfang aber die Anfichten ber Amoräer das. verschieben sind. Die vermittelnde Ansicht bes R. Acha b. Jacob, wonach, (wie Jabez beffen Worte richtig auffaßt) das große Hallel aus Bf. 135 und 136 befteht, finbet darin eine Stute, daß hiernach ber Inhalt bes großen Sallel bem bes סלל המצרי vollständig ähnlich ist. Jabez bemerkt aber, daß nach dem Talmud Sabbat 118b (vergl. die Erklärung Raichi's das.) es noch eine brittes "Hallel" gibt, bas täglich recitirt wird, nämlich Pf. 148 nnd Pf. 150. — Nach R. Afiba in Besachim 117a haben Chanania, Mischael und Asaria bas Jabes weist nun genau nach, Hallel-Gebet gesprochen. wie die vereinten Sate ber Pfalmen 113, 115, 116, 117, 118 (aeg. Hallel) sowie ber Ps. 148 u. 150 (als tägliches Hallel) in dem apotryphischen "Gebet Azarias und Loblied der brei Männer" bem Inhalte nach enthalten feien.

Dr. Hoffmann.

Gestatten Sie mir einige Berichtigungen in Betreff ber slavischen Ausbrücke, welche im Magazin v. J. angeführt sind. S. 137, J. 4 von unten, ist uzkosta und nicht oskosta zu transtribiren. S. 146, J. 11 von unten ist שנסמישון statt 1887. 1.

עוננציא או lesen, wie noch im heutigen Böhmisch posmeton, außgekehrt — מכבוד S. 166 Anm. 14 ist אינננציא — ognanci(e), von ohen — ogen Feuer, serner פוחורנא — pochodna von chod — gehen, איסרכו gleich dem slav. voslo, Segel. S. 170 Anm. איפרכו ist daß böhmische kmätstvo, daß dem איפרכו של האיפרכו לבאי oer Pssüger, von orati, pssügen. — Daß Böhmisch die Umgangßsprache der Juden in Böhmen war, habe ich auß Urkunden und Grabsteinen im ersten Theil meiner Geschichte der Juden in Böhmen (S. 5 ff.) erswiesen.

Dr. Grünmalb.

אמר Tur I § 281 wird bemerkt, daß man in Toledo auß dem Sabbat-Ritual den Pijut אמר שבת שלא weglasse. Mir scheint, daß der Grund dafür sei, weil man die Stelle darin ויום השביעי משבח ואומר מומור für anstößig hielt, die ihre Duelle im מררש הנעלם אלום שלא מדרש הנעלם hat. Dort heißt eß nämlich:

ואפילו יומו של שבת ממש משבח לו הה"ר מזמור שיר ליום השבת.

Abraham ibn Cfra, der in Toledo heimisch war, tadelt in seinem Commentar zu Kohelet 5,1 daß Kalirs Dichtungen voller Wisbraschim und Haggada's seien.

3. Reifmann.

Beachtenswerth ist die (wahrscheinlich geänderte) Lesart im Machsor Bitry:

ויום השביעי משובה באומר מזמור שיר ליום השבת. Berliner.

Berichtigungen und Jufațe

zu Dr. Berliner's

Die Schriften des Dr. M. Steinschneider.

- S. 3 n. 3. steht angemessener auf S. 25 und ist hier zu streichen.
- S. 4 n. 9. Jakob ift ein im Münchener Catalog berichtigter Fehler.
- S. 6. Alexander Aphrodisiensis De Anima Liber cum Mantissa. Berolini 1887, 80; enthält einen großen Theil ber Uebersetzung (f. Borr. S. XV).
- S. 9. Serapeum ist so zu bezeichnen: 1845 Jahrg. VI. (hier I.)
- 1846 Jahrg. VII. (II.)
- 1847. VIII. Die Bücher=Sammlung bes Brit. Mus. und Mr. Panizzis Wirken an berselben. Nach den Parlaments= akten mitgetheilt. S. 1—12. 17—32. 33—39.
- 1848. IX. (hier IV.) 1851, XII. (VII) enthält eine Rotiz über Coze's Catalog und andere Oxforder Bibliotheks= Cataloge.
- 1852. XIII. (hier VIII.) 1853. XIV. (X., lies S. 280, 294), dazu 1854, XV.: Die Saravalsche Bibliothek in Breslau S. 187.
- 1854. XV. (XI.) La cyrurgie de maistre Guillaume de salicet.

   Gerson (Hieronymus), Souvenir I. Gerson's lette Drucke.
- 1856. XVII. (XIII.) Rachzutragen:
- 1858. XIX. Die Schriften bes Fürsten Boncompagni (in Rom) zur Geschichte b. Mathematik. 33. 96.
- 1863. XXIV. Fürst Boncompagni und die "Tipografia delle Scienze matematische e flsiche." Weitere Mittheilungen. 97. (Bgl. unten zu S. 16 n. 22.)
  - Das Traumbuch Daniels und die oneirokritische Literatur des Mittelalters. Eine bibliographische Studie. 193. 209.
- 1864. XXV. Jübisch=beutsche Litteratur und Jübisch=Deutsch. Mit besonderer Rücksicht auf Ave Lallemant. 33. 49. 65. 81, 98.

- 1864. XXV. Intelligenzblatt zum Serapeum. Büchersammlung bes Brof. Longhena in Mailand. 73.
- 1865. XXVI. Luther's hebr. Pfalter in Parma. Rach einer italienischen Mittheilung des Bibliothekars Abbe P. Perreau. 172.
- 1866. XXVII. Jübisch=deutsche Litteratur und Jüdisch=Deutsch. Wit besonderer Rücksicht auf Avé Lallemant. 2 Artikel: Das Maase=Buch. 1.
- 1867. XXVIII Hebr. Handschriften in München (t. Bibliothek) über arabische Philosophte. 136.
- 1869. XXX. Jübisch=deutsche Litteratur und Jübisch=Deutsch mit besonderer Rücksicht auf Avs Lallemant. 3 Artikel. Rachträge 130. 145.
- 1870. XXXI. Uebersetzer aus dem Arabischen, ein Beitrag zur Bücherkunde des Mittelalters. 161. 305.
- S. 10. XXIV. sies Indischen (für Istbischen).

  XXV. 378—422. enthält Rachträge zu XVIII. u. XXIV.

  XXIX. Z. 3 gwul, sies G'amil.

  Rachzutragen:
  - XXXI. Arabische Aerzte. 1. Sclama ibn Ra'hmun S. 758. II. Efranim S. 761.
  - Die Stidy oder geomantischen Figuren. (Mit e. Tabelle.) S. 762—65.
- XXXII. Bur polemischen Literatur S. 392-95.
- Ibn n'l-G'ezzar's Adminiculum S. 728—33.
- XXXVII. Die Parva Naturalia des Aristoteles bei den Arabern S. 474-492.
- S. 12, J. 2 lies Biolinisten. Hinzuzufügen: Anna Maria von Schurmann S. 175 (aus einem größeren Artikel verkürzt).
- S. 16, IX. Typen 1. Das Größte und Kleinste. 2. Waage u. s. w.
- S. 16 n. 21 fehlt: LXXI. Trepan eines Melancholischen im XIII. Jahrh., aus einer hebr. Handschrift mitgetheilt. S. 131, 132.
- LXXVII ff. Gafiti's Berzeichniß einfacher Heilmittel, Bb. 77,

- S. 37—48, Bb. 85, S. 132—171. S. 355—70. Bb. 86, S. 98—149. (1881, u Sonderabbr. in 50 Exempl.)
- XCIV. Abu's-Salt (gest. 1134) und seine Simplicia, ein Beistrag zur Heilmittellehre der Araber. S. 28—65. (1883, und Sonderabbruck in 50 Exemplaren.)
- S. 16 n. 22 ist eine angefangene Bearbeitung bes oben (zu S. 9) nachgetragenen Artikels im Serapeum. R. 23, nur I aus ben Annali di Matomatica 1862 abgebruckt.
- S. 17: 1872, f. S. 19.
  - Bullettino (so) fehst:
- 1879. Intorno a Johannes de Lineriis etc. (9 S. im Sondersabbrud).
- 1881, 1883. Notice sur les Tables astronomiques, attribuées à Pierre III d'Aragon (und Supplement). (32 S. im Sonderabbr.)
- 1883, 1884. Notice sur un ouvrage astronomique inédit d'Ibn Heitham (und Supplement) (31 S. in Sonderabbrud.)
- 1881. Études sur Zarkali, s. S. 23.
  - N. 23 L. Buonarroti. 1880—83, mit Titelbl. 1884 (68 Seiten). Kehlt:
- 1884. Letteratura Italiana dei giudei. Roma. (57 S. im Sonderabbruck.)
- S. 19, 3. 1 I. gehört vor 1877.
  - n. 34. Miscellen, 1. Bernard u. f. w.
    - 2. Galen de morte subitanea S. 126—130.
    - 3. de morbo icterico. " 131.
    - 4. Rufus, de morbo icterico. " 131—137.
    - 5. Magnus (ob. Magnes) über Urin , 137—138.
  - n. 36. IV. ift 1878/79.
- S. 20. VIII.: "Aus Handschriften" gehört vor n. 6. IX zu streichen (f. S. 19, VII).
- S. 25. 2. Steinschneiber ist nur Berf. bes Registers (ben Catalog selbst verfaßte ein Sohn Michaels).
- S. 26, 9 ist identisch mit 13 (IV, 54 autogr. richtig).

An die Befer!

Mit dem zweiten Hefte bes Magazin d. J. wird als Gratis-Beilage ein bibliographischer Anzeiger beginnen, in welchem die Erscheinungen auf dem Gebiete der hebräischen und jüdischen Litteratur während der letzten füuf Jahre in übersicht-licher Darstellung, an die sich auch kürzere Referate über Einzelzheiten aus dieser Litteratur anschließen sollen, zur näheren Kenntniß gebracht werden.

Wir hoffen bamit einem längst gefühlten und vielfach gefühlten Bunsche Rechnung zu tragen.

Dem gegenwärtigen Hefte legen wir die Schrift des Dr. Berliner bei, mit der derselbe die beispiellosen Angriffe des Prosessor Lagarde, dem die Göttinger gelehrten Anszeigen hierfür zu Gebote stehen, kräftig zurückweist.

Die Redaktion n. der Perleger des Magazin.

1

Professor Paul de Lagarde, nach seiner Uatur gezeichnet.

Bier beutsche Gelehrte von hervorragender Bedeutung sahen sich im Jahre 1880 veranlaßt, den Göttinger Professor Paul de Lagarde wegen der ehrenrührigen Ausfälle, welche er sich gegen sie erlaubt hatte, energisch nach Gebühr zurückzuweisen. Einige Citate aus den betreffenden Schriftstücken, die in der Zeitschrift der beutsch-morgenländischen Gesellschaft, Jahrgang 1880 veröffentslicht sind, werden den noch Uneingeweihten mit der Manier de Lagarde's bekannt machen, wie er es versteht, verdienstvolle Geselehrte aufs Unerlaubteste zu schmähen und empfindlich zu kränken.

Th. Nölbeke betont in seiner Erklärung (S. 403) "Aber mit aller Entschiedenheit verwahre ich mich gegen bie Berunglimpfung meines Charakters."

Eb. Schraber widerlegt in seiner Richtigstellung (S. 404) ben von Lagarde erhobenen Borwurf eines an ihm begangenen Plagiats, und beweist zugleich "Das Thatsächliche ist, daß nicht Lagarde vor mir, sondern ich Jahre vor Lagarde jene Ansicht ausgesprochen habe."

A. Weber erklärt in seiner Klarstellung (S. 405—414) geradezu: "Diese versuchte Irreleitung der Kritik nun verdient umsomehr eine öffentliche Rüge, als der Versasser sich nicht gescheut hat, dieselbe durch direkte Unwahrheiten zu unterstützen" u. s. w.

H. Hübschmann resumiert am Schlusse seiner Entgegenung (Anhang zur Zeitschrift S. 11) "Ich weise sonach alle Beschulbigungen be Lagarde's als unwahr zurück."

Eine so vernichtende Kritik müßte Jedermann, dem die Moral noch nicht zur leeren Phrase geworden ist, zwingen, mit sich selbst zu Gerichte zu gehen. Nicht so Herr de Lagarde, der ja selbst von sich 1) sagt "ein in frühester Jugend krumm gezogener Baum, wird nie grade, und nie eine Freude der Menschen".

Lagarde hat auch nach ber Abfertigung im Jahre 1880 nicht aufgehört, in allen seinen Schriften bie ihm eigenthümliche Berirrung des Herzens zu offenbaren, welche A. Weber (S. 6 bes oben erwähnten Anhangs) babin charafterisirt: "ber hochmuthige und wegwerfende Ton feiner Polemit gegen die Dit= forscher, das Rühmen der eigenen Leistungen, für die er öffent= lichen Dank erwartet, die unermübliche Prioritätssucht, die bas Interesse ber Berson immer über bas ber Sache stellt. ben festen Glauben, daß ben Andern nichts mehr am Bergen liege als ben Berfasser zu verfolgen ober tobtzuschweigen ober seines Gigenthumes zu berauben. Der Verfasser scheint geradezu zu verlangen, daß man ihn bei jedem Worte, das er irgendwa einmal besprochen hat, so oft man es gebraucht, citire, auch wenn bie betreffende Erklärung längst Gemeingut ber Wissenschaft geworden ist. Thut man es nicht, so wird man Plagiator, man kann sich drehen und wenden wie man will. — Auch ist be Lagarde parteiisch in der Beurtheilung der eigenen und der fremden Kehler. Der Mitforscher wird wegen eines leichten ober schweren Fehlers mit unerbittlicher Strenge (boch nicht ohne Freude de Lagarde's) an den Branger gestellt, und es werben bie weitgehenbsten Folgerungen aus biefem Fehler gezogen; bie eigenen Fehler weiß ber Berf. als "Schreib-, Druck- ober Gebächtnißfehler" zu entschuldigen". 2)

Doch Paul de Lagarde hat sich trot dieser ernsten Vorshaltungen von dem Wege, auf dem er sich so behaglich zu fühlen scheint, nicht im Geringsten abbringen lassen. Was er seitsher gegen verschiedene Gelehrte, lebende wie bereits verstorbene, direkt und indirekt, klar oder in versteckten Anspielungen, die er

¹⁾ Erinnerungen an Fr. Rüdert C. 90.

²⁾ In einer Rote fügt Prof. Weber noch vorsichtig hinzu: "Damit habe ich nicht fagen wollen, baß be Lagarbe alle feine Fehler in ber angegebenen Weise entschulbige. Ich wollte nur rügen, baß er "Milberungssgrünbe" für die Fehler Anderer niemals annimmt.

so gern macht, in der hämischsten Weise vorgebracht hat, davon zeugt fast eine jede Seite seiner bisher erschienenen Schriften.

Seine neuesten Leistungen bietet der 6. Aufsatz in den Mittheilungen "Lipman Zunz und seine Verehrer" (S. 108—162). Was Lagarde hier an Grobheiten und Unverschämtsheiten geleistet hat, giebt ihm das Recht, am Schlusse mit Wohlgefallen das Ganze zu überblicken und sich zu gestehen "wenn diese Juden unverschämt werden, dann behandeln wir sie mit der ihnen gebührenden überzeugten Grobheit.

Bas hier in vermuthlich ausreichenber Beise geschehen ift."

Mit seinen eigenen Worten an einer anberen Stelle (S. 158) muß man Lagarde zurufen: "Es ist kläglich zu erleben, wie tief Haß und Hochmuth die Menschen fallen machen" und von Neuem soll Lagarde den Vorwurf 1) hören: "Den todten Löwen an der Mähne zausen, ist kein Heldenstück". 2)

Hat es aber in der That dem Ruhmesfranze Zunzens nur noch gefehlt, von einem Lagarde geschmäht zu werden, so weiß ich nicht, wie ich zu der Ehre gelange, nach allen diesen Männern an die Reihe zu kommen, und die Wuthausbrüche Lagarde's nun auch meinerseits zu ersahren. Es hat doch gewiß nicht damit in der Absicht des Herrn Lagarde gelegen, mich etwa in die Kategorie solcher bedeutenden Männer zu bringen, wenn er auch darin geirrt hat, mich im Grunde schon als einen ungeslehrten Mann zu bezeichnen, weil ich eine unssinnige Interpolation von meiner Raschi-Ausgabe (1866) fern gehalten habe.

Es verdient, des Näheren gezeigt zu werden, wohin Berblendung und Anmaßung führen. Lagarde bemerkt nämlich S. 14 N. in seiner Ausgabe Psalterium juxta Hebraeos Hieron. Folgendes: "Hinc Raschi ad Gen. 2, 4 in nupera editione

¹⁾ Bereits bei einer anberen Gelegenheit ihm zugeschleubert in ber Zeitschrift ber beutsch-morgent. Gesellschaft S. 405.

²⁾ S. 111 scheint selbst Lagarbe bies zu fühlen, ba er schreibt, "baß Junz verstorben ist, ehe ich nachfolgende Blätter veröffentlichen konnte, bebaure ich lebhaft, doch ließ sich mein Auffatz nicht früher schreiben."

berolinensi ab indocto editore mutilatus et e codicibus veteribus supplendus יודעולם הכל נברא ביו"ר.

Sründlich wird der gelehrte Herr Prosessor hiefür von dem in manchen Zweigen der Wissens doch noch gelehrteren Dr. Gründbaum in der Zeitschrift der deutsch=morgenl. Gesellschaft 1886 S. 255 abgeführt, indem dieser schreidt: "Unter der Berliner Ausgabe ist ohne Zweisel die von Berliner (v. J. 1866) gemeint, in welcher die Stelle Raschi's mit der oben angeführten — die überhaupt in allen gedruckten Ausgaben steht — übereinstimmt. Wiesen gedruckten Ausgaben steht — übereinstimmt. Dieselbe Lesart sindet sich auch in der Raschi-Handschrift der Münchener Hof= und Staatsbibliothet (Cod. 5 f. 2 b) sowie im Ansang einer ebenda besindlichen Handschrift, die in Steinschneibers Catalog (unter No. 112, p. 54, Z. 6 v. u.) erwähnt wird. Ebenso heißt es in den oben erwähnten Stellen (T. Jerus. Chagiga II., 1 und Menachoth 29 b):

העולם הזה נברא בהא'.

Die von Lagarde ohne nähere Angabe angeführten alten Codices haben also eine entschieden falsche Lesart, zudem ist העולם בל להעולם בלו שמח למנו ושמח העולם בלו בלו העולם בלו יפא העולם בלו בלו ; es dürfte aber schwer sein den Ausbruck העולם ויפא irgendwo nachzuweisen."

Die maßlosen Angriffe, welche Lagarde gegen Juden und Judenthum in seinen Schriften richtet, werde ich einer Kritik nicht unterwerfen,¹) denn sie sind in der That unter aller Kritik. Ich kann mich mit so vielen Anderen darüber beruhigen, um so mehr, da ja Lagarde die Juden nicht allein, sondern Alles, was ihm im Wege steht, mit Stumpf und Stiel ausrotten möchte.²) Die biblischen Erzählungen, das Christenthum wie der Stifter

¹⁾ Rur am Schluffe werbe ich noch einmal mit wenigen Worten barauf zurudtommen.

²⁾ So schreibt Lagarbe (S. 161 ber in Rebe stehenden Schrift): "Erstens fehlt vermuthlich wegen ber Affenliebe, mit ber alle Ununterrichteten ben Protestantismus umfangen, die Einsicht, daß in einer Ration nur Eine Seele vorhanden sein darf, also in ihr so wenig Protestanten neben Katholiten, wie Juden neben jenen beiden stehn durfen."

besselben 1), ber Katholizismus, vorzüglich aber ber Protestanstismus — Alles, Alles verfällt seinem Strafgerichte. Wahrt sich doch Lagarde ausdrücklich das Recht (S. 159 in der Schrift Lipman Zunz u. s. Berehrer), sich über das Judenthum und die Juden und die Synagoge mindestens ebenso freimüthig zu äußern, wie er dies über das Deutschthum und die Deutschen, wie er es über die christlichen Kirchen thue. —

Ich werde mich bemnach barauf beschränken, mir die Invektiven vom Leibe zu halten, mit benen mich Lagarde so reichlich bedacht hat, in der erwähnten Schrift sowohl als auch in
seiner Besprechung meines Targum Onkelos, in den Götting'schen Gelehrten Anzeigen 1886 Nr. 22.

Gern wäre ich hierbei meiner inneren Reigung gefolgt, jede persönliche Polemik zu vermeiden; allein bei der Beise Lagarde's, Sachliches und Persönliches stets mit einander zu verquicken, bei seinem beiläusigen Gerede de omnibus redus et quidusdam aliis, bei der im Lapidarstyl gehaltenen Conglosmeration von Wörtern, 2) in der er sich ohne Unterlaß übt — kann ich unmöglich innerhalb der Grenzen des rein Sachlichen bleiben.

Ich werde daher der Anweisung Lagarde's selbst folgen, 8) die dahin geht, "daß man auf einzelne Borkommnisse des Neides, der Rohheit, des Uebermuthes mit einem entschiedenen Pronunciamento antworte."

Und Neid, Robbeit und Uebermuth find auch die Quellen seines vulkanischen Ausbruches.

Ist es nicht Reid, der ihn verleitet, in der erwähnten

¹⁾ Einzelheiten hieraus als Probe zu geben wage ich nicht; ich fürchte, die strafgesehliche Grenze zu streifen. Doch empfehle ich der Redaktion des Nethanel eine folche Blumenlese zu veranstalten. Es würde eine solche Zusammenstellung christlicher Aeußerungen und Urtheile eines deutschen Professos ihr besser anstehen, als die jüngst gedrachte bunte Karte über den Berkauf religionsgesehlicher Requisiten und jübischer Speisen — die Rhodus, die salta!

²⁾ So beurtheilt ihn Professor Weber in pragnanter Beise, in ber Zeitschrift ber beutsch-morgenl. Gesellschaft S. 412.

⁸⁾ Deutsche Schriften II. S. 105 (409 ber 2. Ausgabe).

Schrift gegen Zunz mich mehrere Male mit der Bezeichnung "Berliner-Atademie Berliner" zu nennen? Er fann es nicht verwinden, daß mich die Königliche Atademie der Wissenschaften zu Berlin mit einer namhaften Summe zur Herausgabe meines Targum-Werkes unterstützt hat. Hinc illas lacrymas!

Ist es nicht ferner Neid, wenn er, der seit Jahren den Wahn in sich trägt und nährt, von aller Welt verfolgt zu werden, so en passant (S. 864 der erwähnten Besprechung) gestehen muß, daß "das Ansehen des Herrn Dr. Philos. A. Berliner zur Zeit" so groß ist"!

Ist es nicht enblich Reib, ber sich in jenem Sate aussspricht. (S. 524 ber beutschen Schriften): "Ein wirklicher Realpolitiker schüttelt sich bei dem Gedanken, daß pp., daß 1) Hellmuth von Moltke und Abraham Berliner pari passu in der Nation einherschreiten, und jeder so viel zählt wie der Andere!" — Schwerlich dürste der geneigte Leser den Sinn dieser Zusammenstellung errathen. Liebt es ja Herr Lagarde gar sehr, wie bereits oben erwähnt, in räthselsvollen, versteckten Anspielungen sich zu ergehen! Ich will ihm aber dazu verhelsen. Lagarde kann sich nämlich aus Neid nicht genug darüber ärgern, daß in dem Comité des Deutschen Bereins zur Ersorschung Palästina's, ebenso wie der Feldmarsschall Graf v. Woltke, auch ich als Mitglied genannt werde.

Bon der Rohheit, die Lagarde anwendet, darf ich mit Rücksicht auf Anstand und Sitte keine schriftlichen Proben geben. Alle seine Schriften bieten ungesucht zahlreiche Belege hierfür. Jeder wahrhaft deutsche Mann muß sich von einem solchen Cynismus, wie ihm Lagarde noch obendrein mit Selbstgefälligkeit fröhnt, mit tiesem Abscheu abwenden.

Und Uebermuth — biesem Laster begegnet man bei Lagarbe fast auf jeder Seite seiner Schriften. Welch maßloser Dünkel, z. B. wenn er S. 218 der Deutschen Schriften I pathetisch ausruft: "Ins Leben gerusen wird das von mir Gesforderte werden, weil sonst Deutschland zu Grunde geht" oder

¹⁾ Der gesperrte Drud rührt hier u. S. 3 vom Schreiber biefes ber.

wenn er (S. 526) einen Bertrag, aus 11 Paragraphen bestehend, zwischen bem Kaiser von Deutschland und dem Kaiser von Desterreich vorschreibt, den er für sich mit den Worten einleitet: "Stehen die amtliche Weisheit und die öffentlrche Meinung vor einem Berge, über welchen sie nicht hinüber können, so darf der ohne Amt und einflußreichen Anhang redende gute Wille sich einen Rath über einen Weg erlauben, auf welchem vorwärts zu kommen ist. Dieser Kath lautet: 1. Zwischen dem Kaiser" pp. — hierauf folgt der förmliche Vertrag.

Wahrlich! man hätte nur Eineu Milberungsgrund für ein solches Auftreten ber Ueberhebung, ber in seinen eigenen Worten liegt (Erinnerungen an Friedrich Rückert, S. 86): "Schleiers macher's höchst sonderbare Art sich auszudrücken, ließ mich in meinem Kindskopfe überlegen, ob wohl bei dem kleinen Menschen alles richtig sei."

Es bürfte nun an ber Zeit sein, nach bieser Einseitung an die eigentliche Aufgabe heranzutreten, und, wie Lagarde sich ausdrückt, zu registrieren, wodurch ich eigentlich gegen benselben gefündigt habe.

S. 862 in seiner Besprechung meines Targum Onkelos schreibt Herr Lagarde wörtlich:

"Herr Berliner, der in seiner Schrift über "die Massorah so zum Targum Onkelos" 125 mich noch dankend genannt hatte, schweigt in der jetzt zur Anzeige zu bringenden Schrift über meine Targum=Studien völlig: er weiß ja, wodurch er sich seinen Gönnern am nachhaltigsten empsiehlt: durch Schweizgen noch besser, als durch die im Jahresberichte der beutschen morgenländischen Gesellschaft für 1878 35 gedruckten Bemerkungen."

Daß ich in meinem Targum Onkelos Lagarde's Targum-"Studien" (bedeuten weiter nichts als das von ihm aus Cod. Reuchlin und ed. Bomberg abgedruckte Targum zu den Propheten und Hagiographen) völlig verschwiegen habe, ist einfach gelogen: denn es ist von mir II 124 Rote 1 ausbrücklich erwähnt. Herr Lagarde weiß dies ja bereits aus dem Inber, wo verzeichnet ist "Lagarbe, S. 47, 105, 124." Die beiben anberen Ziffern weisen auf die "Gesammelten Abhand lungen" Lagarbe's hin.

Meine Bemerkungen im Jahresberichte, auf die Lagarde hinweist, lauteten damals:

"Hierher gehört auch der Hinweis auf eine Sammlung von chaldäischen Wörtern, welche de Lagarde erklärt hat und durch welche öfters ein richtigeres Verständniß für einzelne Stellen im Talmud und Aruch erzielt wird — ein Gewinn, den uns der Verfasser nur zu häusig durch den Ton einer Sprache vergällt, wie man ihn zu hören nicht gewöhnt ist."

Herr Lagarde sollte bankbar zufrieden sein, daß ich seine famose Darstellungsweise so milbe beurtheilt habe, und nicht so, wie sie es wirklich verdiente.

Ich habe 1884 in dem Buche "Synagogal-Poesieen" 35 hebräische Texte aus Handschriften und seltenen Drucken mit der deutschen Uebertragung aus der synagogalen Poesie des Mittelalters von Dr. Zunz veröffentlicht, und diese Schrift Letzerm zum 90. Geburtstage gewidmet.

Dafür muß ich Folgenbes von Herrn Lagarde hören:1) "Gott segne den Abraham Berliner, den "Berliner-Akademie-Berliner," der sie (die Gedichte) neu abdrucken heißt."

Ferner: bazu hilft uns Herr Abraham Berliner, ber "Berliner=Akademie=Berliner," der voll Begeifterung für Zunz 1884 angefangen hat in einem Buche "Synagogal=Boesieen."2) bes verewigten Meisters meisterhafte Uebertragung den Ursschriften gegenüber zu stellen. (S. 129)

Ferner: "Juben, welche das von Zunz Uebertragene schön finden, stehn in Bezug auf ihre Bildung und die Fähigkeit sich selbst zu täuschen auf Einer Stufe mit den Schneibergesellen,

¹⁾ In ber Schrift "Lipman Bung und seine Berehrer" S. 126.

²⁾ In einer Note, in welcher das Machsor von Isaak Berlin angegeführt wird, feiert mich Lagarde mit den Worten: "Bon solchem Isaak Berlin ist Abraham Berliner natürlich eine Steigerung, und es ist begreistich, daß der das Deutsch des "Doctor" Lipman Junz hoch schätzt.

bie am Sonntage ihre großcarrirten Hosen, rothen Halsbinden und Talmi = Uhrketten vor Dienstmädchen spazieren geführt haben, und am Montage sich rühmen, man habe sie gestern aller Orten für Ravallerieofficiere in Civil angesehen." (S. 144).

Ferner: "Was soll es heißen, wenn Herr Berliner, der sich in die Schaugerichtsstellung des verstorbenen Zunz hinein= arbeiten zu wollen scheint, die trostlosen Reimereien, welche Zunz bereits zusammengesucht hatte, als seien es Edelsteine, in Sedez wie Weisterwerfe ausbietet?" (S. 160).

Nun, es ist wahr, die Sünde, die ich dadurch begangen, daß ich die deutschen Uebersetzungen von Zunz mit zu den hebräischen Texten aufgenommen und dadurch mein Verständeniß für deutsche Sprache und Poesie in Wißfredit gebracht haben soll, diese Sünde muß ich büßen. Ich will sie dadurch sühnen, daß ich (im Unhang) neue Proben der deutschen Sprache und Poesie biete, und zwar — aus Lagarde's eigenen Schriften. (Hierauf wird mir wohl ein Jeder glauben, daß ich den deutsichen Geist noch verstehe und ihn zu würdigen weiß.)

Meine vierte Sünde, der Lagarde die S. 862 widmet, ist eigentlich durch meinen Nachweis aben S. 8 bei der zweiten Sünde bereits beseitigt. Da aber Lagarde die von mir S. 175—200 verzeichnete Literatur des aramäischen Targums auch soust noch bemängelt, so sehe ich mich genöthigt, etwas näher hierauf einzugehen.

Ich habe, wie man bort ohne Weiteres erkennt, nur die Literatur für das von mir behandelte Targum Onkelos geben wollen. Daher gehört dorthin durchaus nicht das von Lagarde erwähnte part pon Kremfier, welches das sogen. Targum Ionathan zum Pentateuch erläutert. Deutschs literary remains 319—403 ist mir allerdings unbekannt gesblieben; ich glaube aber, daß es selbst Lagarde nur angeführt habe, um, wie geschehen, in gewohnter Weise auf Deutsch einzuhauen.

In meiner Note am Schlusse des Literatur-Berzeichnisses S. 200 bemerkte ich Folgendes: "Der so weit gegebene

Literatur=Bericht macht natürlich keinen Anspruch auf Bollständigkeit, 1) da des Raumes halber Vieles unerwähnt bleiben mußte; so auch die Pentateuch-Commentare von Mendelssohn an dis auf unsere Zeit, und viele in Zeitschriften zerstreute Bemerkungen. — Die Leistungen auf diesem Gebiete Seitens christlicher Gelehrten, sind in der Einleitung von Keil ed. Schrader und in der von Bleek ed. Wellhausen verzeichnet." —

In der That hätte ich nur wiederholen können, was bereits in jenen Einleitungen angegeben ist, während von den 50 jüdischen Namen kaum 5 dort erwähnt sind.

Ich weise also jeden Vorwurf Lagarde's, als wollte ich die Leistungen christlicher Gelehrten ignorieren, entschieden zustück und stelle noch zum Ueberslusse nach dem Index die Namen der christlichen Autoren zusammen, deren Arbeiten von mir eitiert werden: Boehl, Bleek, Buxtorf, Delitzsch, Dillmann, Eichhorn, Ewald, Fleischer, Ginsburg, Hausrath, Hengstenberg, Herzog, Lagarde, Werx, Nöldeke, Schönselder, Schürer, Stade, Siegfried, Strack, Weber, Wünsche.

So bleibt aus jenem Capitel Lagarde's nur das Monitum übrig, daß ich Reil = Schrader für de Wette = Schrader genannt habe.

Diesen Nachweis vergelte ich sofort, indem ich mit einem schwerer wiegenden Fehler in eigenem Citate, S. 864 zahle. Dort erfährt Lagarde (erst aus Boisins Anmerkung), "daß Azarya de Rossi in den mir unzugänglichen אמרי בינה 9 ebenfalls von dem Pentateuchtargum des Jonathan weiß."

Lagarde konnte das Richtige und den richtigen Titel des Werkes bei mir im Targum Onkelos II S. 187 erfahren. Dann würde ihm auch das ganze Werk de Rossi's, in dem der Theil אמרי בינה enthalten ist, nicht unzugänglich gewesen sein. Denn darüber habe ich mir Gewißheit verschafft: die

¹⁾ Dr. Maybaum, bessen Berk von mir S. 223 erwähnt wirb, ift aus Bersehen übergangen und wird im Rachtrag zu meinem Targums Berk verzeichnet werben.

Universitäts-Bibliothek in Göttingen besitzt die ed. pr. des Werkes מאור עינים (Mantua 1575). Dieses ist demnach Herrn Lagarde sehr zugänglich, wenn er nur nicht statt des ganzen Werkes ein einziges Capitel darin forderte. Wie reich würde es Herr Lagarde mit seinen Kraftausdrücken mir entgelten, wenn ich "die graue Internationale von Lagarde" als unzugänglich bezeichnen wollte, oder "die Diagnose von Lagarde" citiren würde, während diese wie jene einzelne Abhandlungen seiner "Deutschen Schristen" bilden!

Ich gonne dem großen Manne die kindische Freude, (S. 864) die ihn erfüllt, daß ich im Magazin II S. 9 (i. 3. 1874) einmal "hirosalimitisch" uncorrigirt habe stehen lassen, und daß ich auf bem Titelblatte und noch einige Male Sabioneta, in der Regel aber richtig Sabbioneta im Targum-Werke geschrieben habe. Für biesen Rachweis verwendet Lagarde 26 fleingebruckte Beilen, in welchen er die italienische Antwort des Postbeamten auf seine Anfrage wegen ber richtigen Schreibung biefes Ortsnamens in extenso mittheilt — dies Alles aber nur, um am Schluffe bebeutungsvoll fagen zu können: "Für zwanzig an eine Doppeltarte gewandte Reichspfennige hatte auch Berr Berliner sich diese Belehrung verschaffen, und seinem Titel= blatte einen Fehler ersparen können: seine Berwandten reisen boch auch nicht nach "Leppzick" auf die Messe. Uebrigens bruckt Herr Berliner 2, 132 zur Abwechselung selbst Sabbioneta."

Wäre ich der große Lagarde, (wovor Gott in seiner Gnade mich behütet hat), dann hätte ich mir auch die kindische Freude gegönnt, darauf hinzuweisen, daß man den Namen meiner Baterstadt Obersit to schreiben müsse, wie bei mir S. 199 richtig, und nicht Ober Sisko, wie bei Lagarde einige Male, was durch eine Karte nur für 5 Pfennige vom deutschen Kaiserlichen Postamt zu erfahren gewesen wäre.

S. 867 enthält wieber ein Mal so viel beiläufiges Gerebe de omnibus rebus et quibusdam alis, um nur mir "bem Schützling bes preußischen Unterrichts-Winisteriums und ber Berliner Atabemie" (S. 866) Etwas am Zeuge flicen zu können. Aber Herr Paul de Lagarde ift ein sehr gewöhnlicher Flider benn er verwendet ganz gewöhnliches Zeug als Material.

Es thut mir leib, daß ich den geneigten Leser mit solchen Lappalien belästigen muß — aber es ist Nichts so sein gesponnen, es muß endlich an die Sonnen.

Ich habe im Juli 1873 eine Anzahl von hebräischen Handsschriften der Ambrosiana in Mailand kennen gelernt, und hiersüber im "Magazin für die Wissenschaft des Judenthums, Jahrg. 7, S. 111—120 berichtet.

Diesen Bericht kennt Herr Lagarbe, benn er citirt ihn in seiner Schrift S. 867, allerdings nur ganz lakonisch "Berliners Hossmann Magazin 7, 112, 113," eingeschoben zwischen ben vorhergehenden Satz und den nachfolgenden. Herr Lagarbe durfte nämlich nicht näher auf meinen Bericht eingehen, weil er sonst den allergrößten Theil seiner Schreiberei als gegenstandslos hätte unters brücken müssen.

Doch diesen Muth, sich selbst zu bekämpsen, besitzt Herr Lagarde nicht, wenn es ihm gilt, dem "Berliner-Akademie Berliner" Eins zu versetzen. Da hat er sogar den Muth, so weit sich zu verirren, daß man ihn kast der Unehrlichkeit zeihen könnte. Hier der klare Beweiß:

Herr Lagarbe schreibt S. 866, vor dem Schlusse, nachdem er den Bericht Cerianis über die Handschrift R. 10 Sup. (man merke sich gefälligst diese Zeichen) mitgetheilt, wörtlich Folgendes:

"Man beachte wohl: "abbondante?)," sagt Ceriani,

¹⁾ So 3. B. habe ich be Rossi wohl angeführt (S. 111), brauchte nicht erst Kennicott, ber mir übrigens schon aus ben Zeilen auf bem Borbers blatt ber Hofch. befannt war, um die Hanbschriften aus eigener Anslichauung zu beschreiben u. v. A.

Das S. 867 von Lagarbe mißhanbelte wurden hätte er lieber von Bung, Gesammelte Schriften III S. 208 u. 210 lernen sollen, als ihn nach bem Tobe anzufallen und zu schmähen.

²⁾ D. b. in reichem Dake.

"vollständig" sagt Herr Landauer in seiner eigenen [anderen] Ausgabe V, "nur in sehr geringer Anzahl"1) sagt der Herr Berliner."

Herr Lagarde hat somit zwei Zeugen gegen mich aufgerufen, Ceriani und Landauer.

Der Erste hat ihm aber über den Codex B. 35— in Betreff dessen Landauer und ich differiren— auch nicht eine Silbe geschrieben, sondern, wie bereits näher betont, über Cod. R. 10 Sup., der, wie auch ich im Magazin a. a. D. bemerkt habe, sehr viele Varianten am Rande bietet. Somit habe ich ganz gleichstimmend mit Ceriani geurstheilt.

Da Herr Lagarde von beiben Handschriften bort spricht, so fühle ich mich auf Grund dieses Nachweises berechtigt, an den Göttinger Prosessor Herrn Paul de Lagarde offen die Frage zu richten:

Haben Sie mit Absicht ober aus Irrthum Cerianis Bericht migbraucht, um auch diesen Gelehreten gegen mich zeugen zu lassen?

Von der Beantwortung dieser Frage wird mein Urtheil über Sie, ja das allgemeine Urtheil über Sie abhängen, denn die betreffenden Berichte liegen gedruckt da, zur näheren Prüfung für Jedermann.

Die Differenz zwischen dem Berichte des Herrn Landauer und dem meinigen in Betreff der masoretischen Randnoten in der Handschrift B. 35 werde ich in meinen Rachträgen zum Targum-Werke eingehend behandeln. Hier nur so viel zur vorläusigen Aushellung: Herr Landauer gesteht selbst (S. VI), daß er nur ungefähr 1/3 der ganzen Masorah verglichen habe und außerdem, daß die unter der Signatur In (von mir als professen) erklärt) cursirenden Koten zum größten Theile fehlen. Gerade diese Roten aber bilben einen ganz bedeutenden Theil der Randnoten in Cod. 7 Parma,

¹⁾ Nämlich bie masoretischen Bemerkungen zum Targum.

wie man dies schon aus den in meiner Masorah nur probeweise mitgetheilten Stellen ermessen kann 1).

Ich fahre fort, einen neuen Beleg für ben Mailander Schwindel zu bringen.

In der Note (S. 866) wird eine von mir 1874 im Magazin I S. 44 gemachte Mittheilung an den Haaren herbeisgezogen, nach welcher eine Handschrift im Auslegekasten der Umbrosiana als von R. Jaak Nero angegeben wird, weil sich der Schreiber (Crit Constant) on nennt. Auf Veranlassung des (leider jetzt verstorbenen) Herrn L. Weilschott hatte ich S. 56 berichtigt, daß die Handschrift die Propheten enthalte und ohne Ornamente sei, zugleich auch hinzugefügt, daß der Präfekt der Bibliothek den unsinnigen Fehler bereits verbessert hatte, nachbem ich ihn nämlich 1873 bei einem Besuche der Ambrosiana darauf ausmerksam gemacht hatte. Dies Alles wird von Lagarde ausgebauscht, um nur ein billiges Vergnügen, sich zu bereiten.

Dafür werbe ich bem geneigten Leser Etwas offenbaren, was ich bei dem sittlichen Heros ge-funden. habe, Etwas, das mehr als unabsichtlicher Irrthum ist, Etwas, wofür er werth wäre, dem moralischen Nachrichter überliefert zu werden.

In den deutschen Schriften erster Ausgade, deren zweiter Band 1881 erschienen ist, hat (S. 25) Lagarde "den bekannsten Popularphilosophen Woritz Lazarus" ohne Weiteres als den Verfasser einer Anzeige, welche das literarische Centralblatt Nr. 2 des Jahres 1871 über den 11. Band des Gräßsichen Geschichtswerfes mit der Unterschrift M. L. enthält, bezeichnet. Der Inhalt dieser Anzeige würde durchaus nicht für einen Mann wie Lazarus besonders ehrenhaft erscheinen. Lagarde wiederholt diese Beschuldigung, drei Jahre später, in dem 1884 erschienenen Programm für die konservative Partei Preußens, mit den Worten: — — sondern in Zarnckes

¹⁾ Man vergleiche hierüber noch meine Angaben im Targum-Berke felbst II. 138.

Literarischem Centralblatte vom Januar 1872 auch ein gründslichst rassenstzer Jude, der unlängst in der Bossischen Zeitung vom 14. September 1884 in der unglaublichsten Weise gesfeierte Popularphilosoph Morih Lazarus, gezeichnet hat" u. s. w.

Nun sollte man glauben, daß ein so ehrenhafter Mann — and Brutus is an honorable man — eine solche Beschuldigung nicht auf die Vernuthung hin, daß die Buchstaben M. L. den Namen Morit Lazarus bezeichnen könnten, in die Welt schleudern würde. Und doch ist dem so — in der Vorrede zur zweiten Ausgabe der deutschen Schriften, welche 1886 erschienen sind, schreibt Lagarde: "Nur offendare Schreibes und Drucksehler sind gebessert:") einige von einer Redaction beseitigte Ausdrücke sind nach meiner Handschrift in ihr Recht wieder eingesetzt worden. Ich habe mich nicht einmal besugt geglaubt, die zweimal gemachte Bemerkung zu streichen, daß ein gegen Herrn Graetz gerichteter Aussatz von dessen, daß ein her Kertschler, daß nicht Moriz Lazarus, sondern der Archivrath Max Lehmann der Versasser der von mir angezogenen Kritit ist."

Nun frage ich in aller Welt, wer ober was hat Herrn Lagarde zurückgehalten, an beiden Stellen, S. 327 und 471 ber Wahrheit die Ehre zu geben und statt "Morit Lazarus" ben wirklichen Verfasser Max Lehmann zu nennen ober wenigstens in einer Bemerkung unten einen Hinweis auf die Berichtigung in der Vorrede zu geben. Ohne diese Emendation bleibt für jeden Leser, der die Vorrede nicht beachtet oder ihren Inhalt vergessen hat, immerhin Moriz Lazarus Verfasser eines Artikels, der den Ruhm dieses Mannes gerade nicht ershöhen würde.

Ist ein solches Verfahren nicht zu brandmarken? Ist das Ethos in der Brust eines solchen Mannes nicht bereits der Schwindsucht versallen? Wie himmelweit entsernt ist doch der große Lagarde von der jüdischen Ethik, welche die weitgehend-

¹⁾ Bielleicht aber auch manches Anbere; so fehlt im zweiten Druck S. 303 "im Reste" beim Absatze: Wie ein Bogel im Reste I. Theil bes ersten Drucks S. 241.

sten Borbeugungs-Maßregeln diktirt, damit man auch nicht im Entferntesten daran streife, in irgend einer Beise einen Unschuldigen zu verdächtigen!

Was Herr Lagarde S. 869-873 vorbringt, läßt sich sehr schwer resumieren und widerlegen, weil Alles wirr durcheinander läuft. Den Söhepunkt des confusen Geredes erblicen wir (S. 871) in bem Sate: "Der affprisch punktirte Text Babylons vom Jahre 900: gut und schön, wenn auch nicht in ber nicht bloß moderirt anverwüfteten so 1) Form, die sich Staliener zurecht gemacht hatten: aber die auf die Art von Tiberias punttirten und noch gemiffer die gar nicht punktirten Texte Balaestinas, Afrikas, Europas, wenn ich bitten darf, daneben: ein Urtheil erft, nachdem das Material aus Abschriften — und Testimoniis vollständig vorgelegt sein wird." Diefer Sat, wie ber S. 880 "bie gebotene Bocalisation ist nicht Die 802) Bocalisation bes Textes, fondern Gine unter mehreren: Die alteste Geftalt bes Onkelos lief ohne Vocalzeichen um: wer für die Wissenschaft arbeitet, hat den "Onkelos" so vorzulegen wie Onkelos" selbst schrieb."

Solche Hirngespinnste können nur das Produkt eines Lagarde sein. Bon ihm, der nur noch die Halacha³) zu studieren hat, um Alles, Alles zu wissen, wollen wir das eigentliche, aus der Feder des Onkelos geflossene Targum oder auch nur das erste, daraus stammende Targum mit babylonisscher Punktation erwarten.

Eine vollständige Handschrift aus alter Zeit für das Targum zum Pentateuch, mit babylonischer Zeichensetzung, ist mir nämlich bis jest gar nicht bekannt geworden. Din Targum

¹⁾ Diefes 80 ift bom Schreiber biefes hinzugefest.

²⁾ S. obige Anmerfung.

^{*)} S. Lagarbe S. 863; baß er aber auch die Haggaba und die hebraisichen Dichtungen nicht versteht, wird ihm vom Professor Dr. D. Raufmann gründlich nachgewiesen.

⁴⁾ II S. 131 im Targum-Berte: Bollftändige hanbschriften u. f. wift baber nur im Gegensate zu ben vorher erwähnten Fragmenten, welche nur aus einigen Bersen bestehen, in beschränkendem Sinne zu nehmen.

Fragment, bilbe es auch einen noch so bebeutenben Theil bes Ganzen, zu ebieren, lag aber nicht in meinem Plane. Ich habe die von Luzzatto an dis Lagarde als relativ beste erkannte Targum=Ausgabe von Sabdioneta zum Wiederabdruck befördert und in einem besonderen Theile meine eigenen Targum=Studien, häusig nur in der Form, um zu weiteren Forschungen anzuregen, zur allgemeinen Kenntniß gebracht. Was ich an einzelnen Stellen aus Handschriften und Druckwerken mitgetheilt habe, war für den von mir angestrebten Zweck vollkommen hin=reichend, weil instruktiv genug.

Herr Lagarbe hat beim Schlusse (S. 880) in seinem Versbrusse über die allgemeine Anerkennung, welche mein Werk bei ben verschiedensten Gelehrten des Ins und Auslandes gefunden hat, den charakteristischen Ausdruck gewählt: "fast auf der ganzen Linie wird Fansare geblasen: nur Herr Nöldeke hat, wie ich nachträglich sehe, im Centralblatte Zarnckes 1884 Stück 39 im Wesentlichen dasselbe gesagt wie ich."

Damit der vorurtheilsfreie Lefer erkenne, wie diese Behauptung Lagarde's im Besentlichen unwahr ist, setze ich hier die betreffende Stelle aus der Anzeige Röldeke's wörtlich her:

> "So war es benn ganz in ber Ordnung, daß Berliner's Text einfach ben ber berühmten Ausgabe von Sabbioneta wiedergiebt. Allerbings hätte viel= leicht eine Sandschrift ober Sandschriftengruppe mit babylonischer Bunktation boch noch eine geeignetere Grundlage geboten. Ein einigermaßen vollftändiges Bariantenverzeichniß aus der ungeheuren Zahl der von Berliner angesehenen Sandschriften zu geben, wäre unfinnig gewesen. Niemand hätte sich in bem Wuft unbrauchbarer Lesarten zurechtgefunden. Aber ber Herausgeber hätte unsere Renntnig ber handschriftlichen Ueberlieferung doch viel mehr fördern können, als er es in ben Roten bes zweiten Theils gethan hat. Wer so mit bem Onkelos vertraut ift wie er, ber konnte gewiß leicht erkennen, welche Hand= schriften werthvoll und ganz zu ignoriren, welche von

einiger Bebeutung sind. Er mußte versuchen, Handschriftengruppen zu bilben u. s. w.

Run vergleiche man hiermit Lagarde's unsinnige Forberung, baß ich bas Targum, wenn schon nicht ohne jede Punktation, boch ganz mit der babylonischen hätte edieren sollen!

Man vergleiche ferner, wie Prof. Nöldeke (oben) über eine Barianten = Sammlung urtheilt, mit der Art und Weise, wie Lagarde mich sörmlich verhöhnt (S. 870), weil ich nicht alle Varian ten aus den hunderten von Handschriften, die ich eingesehen, gegeben habe. Ich ruse ihm nur in's Gedächtniß zurück, was er selbst Symmicta II, 33 bei der Ankündigung seiner Targum-Ausgabe geschrieben hat: "Die Handschriften der chaldäischen Paraphrasen weichen oft erheblich von einander ab, wie der Herausgeber aus eigener Vergleichung wenigstens einiger von ihnen bezeugen kann; die dem Anscheine nach werthvollsten liegen in Italien und Paris, und ihre Kollation ist nur durch einen Jahre langen Aufenthalt im Auslande zu beschaffen und selbst wer diesen Aufenthalt ermöglichen könnte, würde vermuthlich seine Kraft der riesigen Ausgabe, sie zu vergleichen, bald erliegen sühlen."

Röldefe selbst schreibt bei Anführungen aus dem Targum Onkelos: "ich benutze fast ausschießlich Berliners Onkelos" (Zeitschrift der beutsch-morgenl. Gesellschaft 1884 S. 409 Rote). Dafür muß allerdings auch Herr Professor Röldeke die Zuchtruthe Lagarde's fühlen, die er mit solgenden Worten (S. 878) schwingt: "Es wäre zwecklos gewesen, über des Herrn Berliners Onkelos zu reden, da die Liberalen und Streber in suturum von vorne herein in einer von mir nicht zu überwindenden Ueberzeugungstreue über den Werth seiner Arbeit im Klaren, die sogenannten Conservativen und Streber in praesenti von vorne herein wenigstens dazu sest entschlossen siehen Denkelos ebensowenig jemals zu brauchen, wie ihre Herrn Berliner lobenden Gegner dies thun."

Nicht für Lagarde — wer wollte es versuchen, ihm mit Bernunftgründen beizukommen, aber für den bedächtigen, vorurtheilsfreien Forscher unterbreite ich nochmals, was ich im zweiten Theile meines Werkes (S. 245) geschrieben habe: "Die Targum-Handschriften, welche wir für dieses Werk zur Bersgleichung eingesehen, oft auch näher geprüft haben, betragen 120 an der Zahl. So haben wir in der Derossiana allein an 40 solcher Handschriften zu Rathe ziehen können; außerdem eine Auswahl derselben in den Bibliotheken zu Rom, Florenz, Bologna, Mailand, Benedig, Paris, London, Oxford, Nürnberg, Leipzig und Berlin.

Diese Sandschriften näher zu beschreiben, wurde ein ganges Buch ausmachen. Wir können dies sum so mehr unterlassen, ba uns die Durchforschung aller biejer Handschriften zur vollsten Ueberzeugung geführt hat, daß sie fast alle, eine mehr oder minder geänderte Borlage bieten. Disverständliche Correctur und Conjectur wie Berkennung der sprachlichen und eregetischen Eigenthümlichkeiten bes targumischen Aramäismus haben im Laufe der Jahrhunderte überreichlich das Ihrige bazu beigetragen, daß der Text häufig bis zur Untenntlichkeit entstellt worden ift. Man fann behaupten, daß das Kriterium für eine geanderte Lesart barin bestehe, bag man die Schwierig= feiten, welche sie in ihrer vom hebräischen Texte abweichenben ursprünglichen Fassung geboten, beseitigt und sie dem Texte angepaßt hat. Darum beruft man sich jo gern und so oft auf ältere Lesarten, welche im ersten Augenblicke viel einleuchtenber find; wer aber bas Wefen bes Targums gang erfaßt und mit seinen Sprachgeseten sich vertraut gemacht hat, wird bei näherer Prüfung nicht biese geänderte, sondern die schwierige Lesart als die ursprüngliche erkennen und sie zu erklären wissen. Man wird baber nicht mehr in bem Reichthum an Barianten für einzelne Stellen die Quelle für die Aufflärung mancher Schwierigkeiten erbliden. Hätten wir alle bie variirenben Lesarten aufgenommen, welche die Sandschriften bieten, so wurde wohl diefes Werf einen viel größeren Umfang, unfere eigene Erkenntniß aber uur wenig gewonnen haben. 2Bir haben daher in den Roten (oben S. 1-60) meistens nur solche Lesarten angeführt, welche gewissermaßen ein negatives Resultat ergeben, nämlich zeigen, wie bie Menberungen entstanden sind. Außerdem haben wir aber alle biejenigen Lesarten aufgenommen, welche unverkennbar dazu dienen die beste Tradition, wie sie sich im Texte der Sabbioneter Ausgabe darstellt, zu unterstüßen oder auch Lettere, bei der häufigen Inconsequenz derselben, zu berichtigen oder zu ergänzen."

Dieser Theil, der nämlich in den Roten ein reiches Material für die Beurtheilung der variirenden Lesarten, aber auch für die Aushellung einzelner Targumstellen dietet, giedt Herrn Lagarde wieder Beranlassung, nach seiner Manier Unzuftiedenheit zu äußern (S. 879). Ich hätte den Commentar pund, den Dr. Abler bereits herausgegeben, und die rode, welche ich ausgefunden i, bearbeitet und veröffentlicht habe (1877), meinem Werte nochmals beigeben und die Noten, die ich dem zweiten Theile vorausgehen lasse, unter den Text geben müssen — aus Gründen der Bequemlichteit. Hat dies Herr Lagarde bei seiner Ausgabe des Targums zu den Prophe-

ten und Hagiographen etwa anders gemacht? Hat er nicht ebenfalls den Text, ohne ihn durch irgend eine Rote zu unterbrechen, fortlaufend gegeben und seine Bemerkungen besonders gesammelt als Anhang beigefügt? Allerdings sind diese Roten durch Zeichen und Abkürzungen, die nur ihm allein geläusig

sein mögen, so verbarrikadiert, daß man sich mit dem größten Unbehagen bemühen muß, darin eine Note aufzusuchen. Ich unterlasse es, die Lagarde'sche Targum-Sdition nach ihrem eigentlichen Werthe zu taxieren.²) Aber als etwas in der

¹⁾ Herr Lagarde betont (S. 865) "Herr Berliner nun hatte bas Glud — Glud, sage ich — in Parma unter ben Hanhschriften be Roffis ein vollständiges Exemplar ber Massora zum Ontelos zu finden."

Der Besitzer de Rossi, ber die Handschrift beschrieben, hat diese Massor nicht erkannt, und alle die Bielen nach de Rossi, unter benen wahrscheinlich auch Herr Lagarde selbst bereits war, haben die Handschrift gesehen und ihre Kandbemerkungen nicht erkannt. Da glaudt Herr Lagarde diesen Fund nur meinem besonderen Glücke zuzuschreiben! Er kann einmal den krankhaften Ton, vom Neid eingegeben, nicht unterdrücken.

^{*)} Nur hinweisen will ich, daß Lagarbe so vermessen ist, von Prof. Dillmann zu verlangen, daß er feine Targum-Ausgabe als eine fritische

Litteratur Unerhörtes muß es bezeichnet werden, daß Prof. Lagarde die Bokale in seiner Ausgabe weggelassen hat, "einmal, weil ihre Sehung im Coder selbst nicht folgerichtig ist, zweistens weil es billiger und nühlicher schien, die Punktation des Manuscripts in Paradigmen darzustellen, unter denen auf sämmtliche vorkommende Ausnahmen von der Regel verwiesen werden soll. Das Erscheinen dieser grammatischen Arbeit hängt selbstverständlich von der Aufnahme ab, welche der Textband sinden wird. So schreibt Herr Lagarde selbst (Symmicta II., 32).

Natürlich ist dieses Erscheinen ad calendas graecas versichoben; denn der Herausgeber klagt bei jeder Gelegenheit über den kärglichen Absah seines Buches, den der hohe Preis (c. 50 M. dafür) allein nicht verschuldet, da selbst die für eine bestimmte Zeit eingetreten gewesene Preis-Reduction (auf 12 M.) jene ewige Klage nicht beseitigen konnte.

Wie nun dagegen die schnelle Verbreitung meines Targum-Werkes, innerhalb des kurzen Zeitraumes von zwei Jahren seit dem Erscheinen desselben, so daß kaum der vierte Theil der Auflage noch vorhanden ist, die günstige Beurteilung in mehr als 30 Fachschriften des In- und Auslandes, welche mein

anerkenne. Denn so schreibt Lagarbe (S. 878) "Die Beranlassung, mich gleichwohl über die Arbeit des Herrn Berliner zu äußern, hat mir der Herr Akademiker Dilmann gegeben, der in der zu New-York 1886 erschienenen Schrift the revision of the old testament 12 durch die völlig überflüssige Bersicherung, daß es an einer kritischen Ausgabe der LII und der Targume zu den Nebiim und Ketudim sowie des Targums Jonathan zum Bentateuche noch sehle, implicite zu verstehen giebt, daß er des Herrn Berliner Ausgabe des Onkelos für eine "kritische" und abschließende hält. Gegen derartige Berkeunung des Thatbestandes seines Akademikers mußte denn doch Berwahrung eingelegt werden."

Mehr als lächerlich ist es, wenn Lagarbe biese Targum-Gbition als seine "Targum = Studien" (s. oben Seite 7) bezeichnet, beren tiese Forschungen in dem Ausspruche Lagardes gipfeln (S. 864) "Unter den in Europa angesiedelten Juden mußten die Targume des Pentateuchs wegen ihrer Beziehung auf die Halacha größeres Interesse erregen als die übrige chaldischen Uebersetzungen" — eine ganz falsche Behauptung, wie jeder Fachmann erkennen wird.

Werk gefunden, den Neid und den Wuthausbruch Lægarde's hervorrufen, darauf muß ich nachbrücklich himveisen.

Herr Lagarde selbst läßt sich nur einmal (S. 879) herbei, mir auch ein Berdienst zuzuschreiben, daß ich nämlich den Text der rühmlichst bekannten Ausgabe von Sabbioneta wieder absgedruckt habe.

Aber er kehrt sofort wieder zu seinem eigentlichen Lebenselemente zurück: zu schimpfen und zu höhnen. Er schildert das
in seinem Besitze befindliche Exemplar der Original-Ausgabe,
daß es schmuzig sei, und er sich waschen müsse, sowie er cs
anfasse — um daran die Bemerkung à la de la Garde zu
knüpsen "und seine Brüder sahen stets gleich ekelhaft aus."

Da Herr Lagarde bort meinen Abdruck als einen im Wesentlichen recht genauen bezeichnet, so weiß ich nicht, was er eine Seite darauf (S. 880) verlangt "es war auch unter den Seiten selbst anzugeben, wo Herr B. seine Borlage geändert hat." Es ist ja Nichts geändert worden; was an offenbaren Drucksehlern vorhanden, ist genau verzeichnet worden.

Bas Herr Lagarde (S. 871—876) weiter vorbringt, um diese oder jene meine Ansichten oder Behauptungen zu bekämpfen, so kann ich nur Dasselbe geltend machen, was Lagarde selbst (Drientalia II S. 20) schreibt: "Ich erinnere weiter daran, daß wir auf dem Gebiete der Bissenschaft angewiesen sind zu combiniren, und daß ich mir in Folge davon das Recht nicht nehmen lasse, ebenfalls zu combiniren, und meine Combinationen auch dann vorzutragen, wenn sie Anderen nicht gefallen. Subjectivität gegen Subjectivität."

Was Herr Lagarbe (S. 875) für die Bebeutung des Wortes an Belegen aus den verschiedensten Sprachen heranzieht, so daß sogar Russisches, Litauisches und Alt-beutsches!) in Anspruch genommen werden, hat mit meinen

^{1) &}quot;Traugemund unserer Alten ist mit pur geradezu identisch." Hätte ich diese Entbedung gemacht, so würde Lagarde hämisch auf Schmeller, baherisches Wörterbuch I S. 659 hingewiesen haben, wo es heißt "Der Trougemunt (Wackernagel, Wbch. 532), Tragemunt, mhb., Dolmelsch, Dragoman, interpres, (von arab. targomân, Ausleger u. s. w.)

Auseinandersetzungen (S. 75) gar Nichts zu thun. Ich habe die Etymologie des Wortes aran nach meiner Ansicht begründet, nur um den talmudischen Ausspruch an ach meiner Ansicht begründet, nur um den talmudischen Ausspruch beidet zu recht= sertigen. Ob ich das Richtige getroffen habe, bleibt Jedem frei zur Beurtheilung gestellt. Darin werden Alle, vielleicht Herr Lagarde nicht, mit mir übereinstimmen, daß bei and im Buche Esra und bei anen anen Aussisches noch an Slavisches oder Germanisches gedacht werden kann.

Ferner meint Herr Lagarde ebenda, ich hätte für purde "ohne Schaden an seiner Seele zu leiden," la Croze, Gildemeister und Lagarde nennen sollen. Der Erste¹) und der Letzte waren mir sogar bekannt, allein ich hatte gar keine Beranlassung, ihre Erklärungen anzuführen, weil mein Zweck durchaus nicht war, ein targumisches Lexicon mit meinem Werke zu verbinden.

Uebrigens ruse ich aus "Was hilfts bem Menschen, wenn er die ganze Welt (an Gelehrsamkeit) gewänne und nähme Schaben an seiner Scele", wie z. B. Herr Lagarde, der (S. 877) meine Widmung des Werkes zum Andenken an eine edle Heimsgegangene in chnischer Weise erwähnt, er, der seinen Abdruck des Charisischen Tachkemoni G. Hoffmann gewidmet hat.

Man wird sich über Nichts mehr bei Herrn Lagarbe wundern können. Schmähen, höhnen und lästern ist ja so leicht, wenn die Stimme des Gewissens schweigt!

Herr Lagarde hält sich barüber auf, (S. 868) "daß Herr Berliner, wenn er für seine Studien aus den Steuern eines christlichen Volkes stammendes Geld annimmt, die Ungezogenheit des Herrn Graeh nach "post" zu rechnen, hier und 2,97 besser nicht nachahmte."

Jedem Anderen, der mich hierüber zur Rede stellte, würde ich die Versicherung geben, daß ich ohne jeden besonderen Grund, nur der Kürze halber, diese Bezeichnung gebraucht habe.

Herrn Lagarde aber — ohne ihm vorzuhalten, daß er selbst Orientalia II. S. 28 "um 1350 unferer Aera" schreibt — will

¹⁾ Für Studien, zu benen mich ein von mir in Italien aufgefundener Briefwechsel, ben ich zu veröffentlichen gebenke, geführt hat.

ich antworten, daß ich nicht "nach Chrifti Geburt" gezählt habe, weil ich fürchtete, daß er mir dann jenen Sat in den Deutschen Schriften I. S. 238 (301) entgegen schleuberu würde: "Ein Sohn Gottes, welcher mit der Uhr in der Hand am ersten Januar des Jahres Eins, fünftausenbfünfhundert oder viertausend Jahre nach der Schöpfung in Bethlehem oder Razareth das Licht der Welt erblickt hat, hilft Niemandem etwas, der 1878 Jahre nach diesem Zeitpunkte sich mit der Kreatur abzusinden hat."

Herr Lagarde kann kaum fünf Zeilen schreiben, ohne zu tadeln, zu schmähen und zu schimpfen. Selbst da, wo er schon einmal zu loben sich genöthigt fühlt, sucht er sofort das ertheilte Lob durch einen Beisatz einzuschränken. Als der Gelehrteste unter allen Gelehrten gilt ihm außer Herrn Salomo Buber vorzüglich Dr. Zuckermandel. So stehts von ihm geschrieben in den Mittheilungen I. S. 93: — "wandte ich mich mit der Bitte um Auskunft an Salomon Buber in Lemberg, den nächst M.S. Zuckermandel zur Zeit bedeutenbsten Kenner der altjüdischen Schriften."

So auch in der Schrift "Lipman Zunz und seine Berehrer" S. 157: — sage ich damit aus, daß der Oberrabbiner Zuckersmandel, und daß überhaupt kein Rabbiner die Sache weiß." Dr. Zuckermandel wird es nicht mit besonderer Freude erfüllen, von dem verdissensten Antisemiten, dessen Wahlspruch ist "Riesmand hat je mehr für daß Judenthum gethan, als Antiochus Epiphanes" (Deutsche Schriften S. 330), gelobt zu werden. Er hat auch in der That keinen Grund dazu, denn S. 159 in der Schrift "Lipman Zunz u. s. w." schreibt er von Zuckermandel "ich habe auch den Deutschland fremdesten Juden liebevoll ausgenommen."

Ich bin bald mit Herrn Lagarde zu Ende — nur noch ein Wort.

S. 868 wirft mir Herr Lagarde vor, daß ich die chalbäische Chrestomathie Jahns zu Rathe ziehe, "statt in Wien die von Jahn gebrauchten Handschriften einsehen zu heißen (Landsleute hat er ja genug in Wien)."

Herr Lagarbe hat von mir (S. 249) erfahren, welchen geringen Werth die von Jahn benutzten Handschriften besitzen. Die Chrestomathie führte ich manchmal nur an, um eine bereits geänderte Lesart durch einen weiteren Beleg nachweisen zu können.

Aber Herrn Lagarde lag es ja nur daran, mit meinen "Landsleuten" aufwarten zu können. Sie sind ihm mehr als ein Dorn im Auge. "Das jüdische Bolk hat nicht einen einzigen bedeutenden Mann hervorgebracht, wenn man allenfalls Spinoza ausnimmt. Denn Maimonides wie seines Gleichen waren Diebe," schreibt Lagarde. (Deutsche Schriften, S. 29).

"Und fort muffen fie" (bie Juben) S. 471.

Ferner "weniger ber mit den Juden Polens, Rußlands und Desterreichs nach Palästina oder noch lieber nach Madagaskar abzuschaffenden rumänischen Juden" (S. 501). "Schafft uns alle Juden fort, welche beanspruchen in Deutschland als Juden existieren zu dürsen" (S. 523).

"Die Juben sind als Juben in jedem europäischen Staate Fremde, und als Fremde nichts anderes als Träger der Berwefung. (S. 329).

Doch genug hiervon — man zweifelt nicht mehr, daß Lagarbe den Stöcker und andere Kumpane noch übertrifft.

Eine ernste Frage knüpse ich aber baran: Welches Recht hat denn Professor Paul de Lagarde, mit seinem Deutsch = thum so viel Aufsehens zu machen?

Er, ber bis gegen 1854 mit seinem deutschen Ramen Bötticher existirte, bis dahin mit diesem Namen in der Litteratur bekannt geworden war und seinen Ruhm als Gelehrter
begründete, dann aber aus Liebe zu einer Großtante den französischen Namen de Lagarde annahm!

Er, der Deutsche in seiner Urgestalt, der sich 1851 dem Rapoleon, damaligen Präsidenten der französischen Republik, gleichsam zu Füßen warf, um von ihm die Erlaubniß zu ersslehen, ein Ordenszeichen, das vom Baron Theodor von Neus

¹⁾ S. 53 ber Schrift: Rachrichten über einige Familien bes Ramens Boetticher, zusammengestellt von Paul Anton be Lagarbe. Berlin 1867.

hof, dem König von Corfita, durch feine Familie auf ihn vererbt worden, tragen zu dürfen!

Er, der sich vor Napoleon rühmt, daß dieser Reuhof, König von Corsika,1) sein Großonkel gewesen, somit sich rühmt, daß dessen Blut in seinen Abern rolle!2)

Gegen eine solche Stirn schleubere ich, wie einst ber kleine David, biesen schweren Stein, daß er den Riesen Goliath von der Höhe seines Deutschthums, mit dem er überall paradiert, vollends hinabstürze.

Sollte er sich aber noch einmal erheben, und im adamitisschen Zustand eines Teutonen aus dem Urwalde herausbrechen, so wird er mich zu einer Antwort nicht mehr herausfordern. Dann wird mir das Wort des Prosessor Webers) zur Richtschnur dienen: "Es giebt ja doch auch ein Schweigen der Berachtnag! In der That thun die, welche Lagarde übershaupt noch antworten, ihm damit immerhin noch eine Ehre an, die er gar nicht mehr verdient. Denn, wer mit seinen Ansichuldigungen so gänzlich über jedes zulässige Waß hinausschießt, wie er, dessen Auslassungen haben eigentlich nur noch ein pathologisches Interesse."

Ich bin daher mit Herrn de Lagarde vollfommen fertig und erkläre jett, mich mit diesem Herrn abgefunden zu haben! Abraham Berliner.

¹⁾ Man lese die biographischen Legica über biesen saubern Patron nach! Uebrigens zeigt sich herr be Lagarbe des Corsikaners würdig. Denn die Rede, S. 498—499 der beutschen Schriften über die Methode, den Juden Bermögen und Erwerd zu nehmen, verdiente wahrs lich! durch das Diplom einer Einbrecherbande aus dem entslegensten Schlupfwinkel Corsika's belohnt zu werden.

²⁾ Hierüber laffe ich im Anhange b. (S. 29) Brof. Weber's Mittheilungen in ber Schrift "Zu weiterer Klarftellung" S. 11—13 wörtlich nebft Uebersetzung folgen.

^{8) &}quot;Bu weiterer Rlarftellung" S. 7.

Anhang.

a. Bu Seite 9.

Das Deutsch ist das Deutsch Abraham Geigers (S. 326). Das Deutsch des "Doctor" Lipman Zunz (Wittheilungen II. S. 129).

Er (Berliner) schreibt nur ben Dialekt von OberSitto (Ebenda S. 876, j. a. 864).

Als Aequivalent folge hier eine fleine Lefe aus ben "beutichen Schriften", Proben für bas Deutich Baul Böt= tichers*) und ben Dialett Baul be Lagarde's:

Massenprincip (S. 63), Kirchenväterseelen (S. 76). Du und Du lebten (S. 76). Grundgiftige Anschauung (S. 79). Buthuliche Einbringlichkeit. Bielerleiheit (S. 96). Gine ausfichtslose Krantheit (S. 128). Reudeutschjüdisch (S. 145). Un= greifbar und Greifens unwerth (S. 162). Balmerftonifirt (S. 163). Unlebendig naiv. Septimanergeschäft (S. 168). Träber ber Phrase. Verbrauchtheit (S. 177). Nationsgenosse (S. 182). Sich emporbeten (S. 197). Das Gottgewollte (S. 222). Bom Rirchenstaat unterscheiden würde, welcher den Judenknaben Mortara wider ben Willen von beffen (!) Eltern taufen ließ Auflobungsgenoffenschaften (S. 227). (**6**. 224). Uspiranten (S. 230). Ein Handbuch wiederkäuen (S. 241). Ancorrigiren (S. 242). Rlagendfrohe Tone (S. 303). Bu einem Brei verschmoren (S. II. S. 9). Ferner Sohnschaft, Unland (für Wasser), Unideal (S. 377) u. j. w. u. s. w. Das Sumpffieber brütet (S. 472). Quallige zc. Schreibereien (S. 16). Gefräßige verlogene Muder und Stundenhalter (S. 15). sehr verstorbene Hegel (S. 480). ErJudastes Golb (S. 516).

^{*)} S. oben S. 24.

Eine einzig-artige Frömmigkeit (S. 523). Indainfreies Judenthum (S. 73). Bei wildgemachtem Hammelbraten (S. 464).

Aus den "poetischen Schöpfungen". '(In den Deutschen Schriften, 1. Ausgabe.)

- S. 57. "Mit Sonn' und Sternen, Blum' und Blüten Hat mancher Dichter Unfug getrieben Sie sind bis jest noch schön geblieben Bor künftigen Lobern (!) wird sie Gott behüten.
- S. 58. Wachst mit der Sonne, Bäume! eilt euch, Büsche! Laßt himmelan die grünen Flammen schlagen, Daß keines Fremden neibisches Auge mir In meines Gartens stillen Frieden blicke."

Ift dies nicht ber reinste Ult, werth für . . . .

Rur noch eine töstliche Stilbluthe, aus einer großen Anzahl berselben, bie jedem Quartaner-Auffat zu einem erbarmungs-losen "Ungenügend" verhelfen wurde, sei empfohlen:

S. 96. Unser Unglück besteht barin . . . . (es folgen 10 Druckzeilen) baß wir Religiosität, baß heißt bie mehr ober minder starte Sehnsucht nach Religion, mit Religion, b. h. einer objectiven, nicht herbeigewünschten, sondern uns haltenden und bindenden, unsern Willen unter Umständen brechens ben, jedenfalls ihm Richtung gebenden, nicht nach dem Zeitzgeist sich modelnden, sondern den Zeitzeist neu gebärens ben Macht verwechseln.

Zum Schlusse folgende entsetzliche Leistung (S. 225): Der Horizont, der ehrlose graue Dunst einer Bierhöhle, in welche die Familie allabendlich untertaucht, oder die schwüle gasheiße Atmosphäre eines Theaters, in welchem der München er Bilderbogenstyl von Girosles Girosla noch eine Erquickung, Iphigenie eine Anomalie, und Bictorien Sardou oder
gar Offenbach das Paradigma ist, nach welchem alles abgewanbelt (!) wird. Und was mit zagender Stimme im Angesichte
Gottes der Mensch beschämt darüber bezeugen soll, daß er, der
arme Staub, so Großes in den Mund nehmen dars, das mit
der grellen Stimme einer Signaltrompete hinausgeschmettert in
eine Welt, welche nur Trompeten noch hört und in dem trompe-

teten (!) Ibeale nur die Trompete vernimmt, weil die Trompete bas Ibeal tot geblasen hat. (!) Was wie der Wiederschein einer ahnungsvoll langsam heraufdämmernden ewigen Welt die höch ften Spiken der jungen Seelen leise röthen müßte (!), um mählich mählich sie in vollem Tage zu baden, (!) das in elektrischem Lichte so grell und eilig den aus dem Nichts auf tauchen den Augen zugeworfen, daß sie geblendet und voll Schmerz für immer sich abwenden.

b. Bu Seite 24 unb 25.

"Wer in einem Glashause fitt, foll nicht mit Steinen um sich werfen. Und wer mit der Ehre seiner Collegen so leichtfertig umgeht, baß er fie, abgesehen von Trägbeit, Unfehlbarfeit, Leidenschaftlichkeit und Dummheit, auch noch ber Lüge, Berleumbung, Fälschung, bes Plagiats und bes Diebstahls zeiht, ber follte jebenfalls zum Wenigften feinerfeits im Befite eines makellosen Chrenschildes sein. Die Charatterifirung nun, die ich in dieser Beziehung be Lagarbe ichon bisher habe angebeiben laffen, findet ihre vollftandige Beglaubigung burch ein höchft eigenthümliches, bereits feit neun Jahren publicirtes Altenftud. In bem Werfe: L'Allemagne aux Tuileries de 1850-1870. Collection de documents tirés du cabinet de l'empereur, recueillis & analysés par Henry Bordier, bibliothécaire honoraire à la bibliothèque nationale, Paris 1872 findet sich nämlich auf p. 36, 37 unter Rr. 146 folgender Beitrag "aus bem beutschen Gelehrtenleben".

Boetticher (Paul), docteur en philosophie, éditeur de textes syriaques, à Halle, Prusse; écrit au Président de la République française: "Monseigneur, le principe hautement prononcé et suivi toujours par le gouvernement de V. A. I. que la religion seule puisse maintenir et régénérer l'état et la société moderne, me donne une espèce de droit à vour adresser un ouvrage que je viens de livrer au pu-

blic: Hymns of the catholic church of England. Je crois bien digne d'intérêt de rechercher les traces, même les plus faibles, que l'église catholique a laissées dans l'Angleterre protestante, où à présent elle semble gagner de nouvelles forces. Mais c'est outre cela un sentiment de gratitude qui m'engage à vous faire hommage de mon livre. l'intercession du ministre des affaires étrangères, obtenu la permission de faire usage des manuscrits coptes de la bibliothèque nationale de Paris, transmise(s) à moi avec la libéralité si propre à la France et sans la quelle il m'aurait été impossible d'achever mon édition critique des épîtres du Nouveau Testament en langue copte. Vous êtes l'élu représentant du peuple français et je vous prie, Mouseigneur, comme tel de vouloir bien accepter la dédicace du premier volume de mon ouvrage à la perfection duquel les manuscrits de la bibliothèque nationale de France ont vaillamment contribué.

. . . . . Mais, Monseigneur, j'ai une demande à faire à V. A. que le neveu du Grand Napoléon — j'en suis presque sûr - ne me refusera pas. Le baron Théodor de Neuhof, roi de la Corse, est mon grand-oncle; j'en peux faire preuve: et je vous supplie, Monseigneur, comme vous devez avoir pour cette île un intérêt particulier et en êtes à présent le magistrat suprême, de me donner la permission formelle de porter les insignes de l'ordre de la libération fondé par mon grand-oncle et héréditaire en sa famille. A. I. conçoit qu'est-ce que c'est que d'avoir un parent illustre: mon oncle a développé un héroisme et une énergie digne d'un meilleur sort et le ministre Anglais Walpole a dit de lui: that his claims to the kingdom were as great as any monarch's in modern Europe. Si faire se peut, je prie V. A. I. de ne traiter pas cette affaire en public. En attendant avec impatience s'il plairà à V. M. I. de me donner une réponse favorable, j'ai l'honneur d'être etc." (Halle, 2. janv. 1851).

Le même, mais se nommant alors du nom de sa mère,

Paul de Lagarde, professeur à Schleusingen, Prusse; sollicite l'intervention de l'empereur pour obtenir de la grande bibliothéque de Paris le prêt et l'envoi à Schleusingen de tous les manuscrits du Pentateuque grec à l'exception de ceux écrits en lettres onciales, non pas l'un après l'autre mais tous à la fois (6. nov. 1867).

Refus, pour le maintien du règlement qui défend d'exposer une série entière à des dangers de toute nature et de sacrifier aux besoins d'un seul les convenances de tous.

Und berselbe Mann, der seinerzeit in so — Weise vor einem fremden Potentaten geschweiswedelt, sich 1851 mit einer so kindisch "naiven Sitelkeit" und 1867 mit einer so "hochsmüthigen Prätensson" vor demselben prostituirt hat, der waßt es jetzt, sich so aufzuspielen, als ob er die Ehre der deutschen Gelehrtenwelt zu vertreten habe!"

Da diese Dokumente gar zu werthvoll für eine Charakteristik des Deutschen de Lagarde sind, so mögen sie auch zugleich in deutscher Uebersetzung bekannt werden:

Boetticher (Paul), Dottor ber Philosophie, Herausgeber sprischer Texte, zu Halle, Preußen; schreibt bem Präsidenten ber französischen Republik:

"Monseigneur,

bas von der Regierung V. A. I. sant verkündigte und immer befolgte Prinzip, daß die Resigion allein den modernen Staat und die moderne Gesellschaft zu erhalten und wieder zu beleben vermag, giebt mir ein gewisses Recht, Ihnen mein Wert zu übersenden, das ich soeben der Deffentlichkeit übergede: Hymns of the estholic church of England. Ich halte es der Beachstung würdig, auch die schwächsten Spuren aufzusuchen, welche die katholische Kirche in dem protestantischen England, wo sie gegenswärtig wieder neue Kräfte zu gewinnen scheint, zurückgelassen hat. Es ist aber außerdem ein Gefühl der Dankbarkeit, das mich bewegt, Ihnen mein Buch zu verehren. Ich habe durch die Vernaubnis erlangt, die koptischen Manustripte der Nationals-Bibliothek zu Paris zu benuhen, welche Erlaubnis mir mit dem

- 13.33-40 are missed. I see table of Contents.]

Frantreich so eigenen Ebelsinne gewährt wurde, und ohne welche es mir unmöglich gewesen ware, meine fritische Ausgabe ber Episteln bes Neuen Testamentes in toptischer Sprache zu vollenden. Sie find ber erwählte Bertreter bes frangofischen Bolfes, und ich bitte Sie, Mons., als solcher die Bidmung bes erften Bandes meines Bertes, ju beffen Bollendung bie Manustripte ber französischen Nationalbibliothet so wacker beigetragen haben, gefälligst annehmen zu wollen.

. . . . . Aber, Monf., ich habe eine Bitte an V. A. zu richten, die der Neffe des Großen Napoleon — ich bin deffen gewiß — mir nicht abschlagen wirb. Der Baron Theobor von Reuhof, König von Corfita, ist mein Großonkel; ich kann die Beweise bavon liefern; ich flehe Sie barum an, Monf., da Sie für biefe Insel ein besonderes Interesse haben muffen, und gegenwärtig deren oberster Magistrat sind, mir die ausdrückliche Erlaubniß zu geben, die von meinem Großontel gestifteten und in meiner Familie erblichen Ordenszeichen der Befreiung zu tragen. V. A. I. weiß, was es heißt, einen berühmten Berwandten zu haben. Mein Dheim hat Beweise von einem Selbenmuthe und einer eines besseren Schickals würdigen Energie gegeben, und ber englische Minister Walvole hat von ihm gesagt: that his claims to the kingdom were as great as any monarch's in Wenn möglich, so bitte ich V. A. I. modern Europe. biefe Sache nicht öffentlich zu behandeln.

Wit Ungebuld erwartend, ob es V. M. I. belieben wird, mir eine günstige Antwort zu ertheilen

habe ich die Ehre zu sein u. f. w.

Derfelbe, sich nun nach bem Namen seiner Mutter Baul be Lagarde nennend, Professor zu Schleufingen, Breugen, bittet um die Vermittelung des Raisers, um von der großen Bibliothet zu Paris zu erlangen, daß ihm alle Manustripte des griechischen Bentateuchs mit Ausnahme ber mit Onziallettern geschriebenen, nicht einzeln, sondern alle zugleich geliefert und nach Schlenfingen überfandt werben.

Durch die unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:

- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4¹/₂ Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 3.
- Mbrahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A. critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883 M. 2.
- Abraham bar Chija. הניון הנפש Sittenbuch, nebst einer Abhaublung pon S. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von E Friedmann. Leipzig 1860. 80. Dt. 2.
- **Bacharach**, S., הירוש Jed jur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warschau 1854. 8°. M. 2,50.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheken Italiens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.
- Brof. Paul be Lagarbe nach seiner Natur gezeichnet. Berl. 1887. 75 Pf.
- Cahu, Mich. Pirke Aboth, fprachlich und fachlich erläutert, nebst Augabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen. I. Berek. Berlin 1875. Mt. 2.
- Chodoweti, Dr. S., Kritit bes Mibrafch Schir ha-Schirim, nach ber Mündhener Sanbichrift. Berlin 1877. 80. 75 Bf.
- Gra, Abr. 3bn, Commentar zu Erodus, nach einer Handschrift berausgegeben. Brag 1840. Mf. 2.
- Beferot, (בורות הישנות (החנ"ו). Die Jubenverfolgungen in Speher, Borms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Handschrift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 80. Mf. 1.
- Hamaskir, ארמוכיר, Hamaskir, ארמוכיר, Hamaskir, אורמוכיר, אורמוניר, אורמוני Einzelne Jahrgänge - ausgenommen 1869-71 & 6 Mt.
- Beilbut, Q. Ueber bie ursprüngliche u. richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 80. Dit. 1.
- Holdheim, S., האישות aber Ghe= und Scheibung&recht bei den Juben und Nichtjuben nach ben Auffaffungen ber Sabucaer, Pharafäer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 80. (Mt. 4) Mt. 2.
  - Sammlung jübischer Predigten. Bb. IV. enthaltend, Festgelegenheits= Bredigten. Berlin 1869. gr. 8°. Dit. 4.
    — Gott ficht! Reujahrspredigt, herausgegeben von Dr. A. Geiger.
  - (lette Bredigt Solbheim's) Berlin 1869. gr. 80. 30 Bf.
- 36raeli, If., D'ADI') IDI' IDD Präpobeutit für Aerzte. (Abbrud in 25 Exemplare.) 8°. Berlin 1885. Mt. 2.
  Rohler, K., Der Segen Jakobs, mit besonderer Berückstätigung der alten Bersionen und des Midrasch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Exegese. Berlin 1867. 8°. Mt. 2,50.

- Rohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Nationalung in Best. 1877. 8°. Mt. 1.
- Luzatto, S. D., אבני וברון Brabschriften. Prag 1841. 8º. 'Mt. 3.
- Magazin für die Wissenschaft des Judenthums mit der hebr. Beilage Ing., herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahrgang 1876—85. Berlin 1876—85 à 12 Wk. (Ren eintretende Abonnenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Preise von 6 Mk. pro Jahrg.)
- Maimonides, Mos. הורה יר חוקה משנה Missine Thora Jab Chasalah. 8°. vol. Berlin 1862—63. Fol. Wit. 25.
- Mandelstamm. Biblifche und talmubische Studien. 2 Banbe. Berlin 1861. gr. 80. M. 15.
  - Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches u. Sachliches. 3) Aritif ber Quellen. 4) horse talmudicae.
- ##areus, Dr. S., Zur Schulpäbagog. des Talmub. Berl. 1866. gr. 8°. Wt. 1,50. Widrasch Mischle, מדרש מעלי 60 Bf.
- ## Stoller, ברי יא"ר. Les paroles lumineuses sur les problèmes difficilis du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8°. M. 3.
- Daar Tob, אוצר שור אוצר של bebr. Zeitschrift, enthaltend Mittheilungen and Handschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berlin 1876—85. Mt. 18.
- Plehner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religiösen Lorträgen. 2 vol. Berlin 837. Mt. 3.
- Sacut, Mos. כחור עולם, bas älteste bekannte bramatische Gebicht in hebr. Sprache. Zum ersten Male nach brei Hanbschriften edirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 8°. M. 2.
- Steinschneiber, M., Die Schriften bes Dr. L. Zunz. Berlin 1874. 8°. 50 Bf.
   Donolo. Hebr. Text. Berlin 1866. gr. 8°. 75 Bf.
- Stern. J., Gottesflamme. Religiose Reben über bie Festtage, Wochenabschnitte u. verschiedene Gelegenheiten. gr. 8º. Berlin 872. Mt. 3.
- Rargum scheni zum Buche Esther, nebst variae lectiones nach hanbschriftlichen Quellen erläutert und mit literar-historischer Einleitung versehen von Dr. L. Munt. Preis 3 M.
- Talmud Babilonicum, Tractat Berachot, Text mit beutscher liebersetung u. Commentar von M. Binner. Berlin 1842. Fol. Mt. 12.—
- Dasfelbe auf Belinpapier Mt. 15.
- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 8°. Berlin 1884. Preis Mf. 15. 1. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Noten, Einleitung u. Register. M. 15.
- שיי להמם' נדרים ומועד קמן אפירוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמן (בעל פירוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמן (בעל פירוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמן (Nedarim" et "Moëd Katan". Berol. 1867. gr. 8°. M. 1.

Julius Bengian,

Berlin C., Rleine Prafibentenftrage 7.

Drud von (B. Bahn & S. Baenbel, Rirchhain R.= 3.

Magazin

für

die Wiffenschaft des Judenthums.

Berausgegeben (BOD

pon

· BODL:LIBE

Dr. 3. Berliner und Dr. 3. Sofmann.

- CAROLINA

Bierzehnter Jahrgang.
1887.

II. z. III. Guartalheft.

Berlin.

Julius Benzian.

1887.

Der bibliographische Anzeiger, bessen Erscheinen mit bem zweiten Hefte bes Magazin b. J. bereits in Aussicht gestellt wurde (oben Bl. 37, Rückeite), wird erst mit dem Jahrgang 1888 zur Beröffentlichung gelangen.

Der Erb-Acker. Gin Beitrag jum mojaisch-talmubischen Erbrecht

von Aathan Soffmann.

Wenn wir die Gesetze und Rechtsinstitutionen des Pentateuchs ins Ange sassen, so werden wir sofort inne werden, daß nach dem Sinne des Gesetzgebers die jüdische Nation nur ein Agrikulturvolk sein sollte. Und in welchem Maße immer sich auch später in der Blütheperiode des Bolkes unter den Königen Handel und Gewerde entwickelt haben mögen — den Intentionen der mosaischen Gesetzgebung lag solches fern. 1) Nach diesen war es ja die Mission des jüdischen Bolkes, Bewahrer des Glaubens an einen einzigen Gott zu sein und als solche mußte es vor sedem Bekehr mit den benachbarten heidnisch en Nationen nach Möglichkeit geschützt werden, den ein ausgebreiteter Handel und ein blühendes Gewerbe gradezu bedingen.

War aber die Agrikultur der einzige Rahrungszweig des Bolkes und waren die Bodenerzeugnisse ihres Landes eine Lebensbedingung für dasselbe, so war es nicht blos nöthig, daß dieser Boden jedem einzelnen Stamme und in diesem jeder einzelnen Familie in ausreichendem Maße zuertheilt werde, sondern es mußte sich auch noch nach der Vertheilung von Seiten des Gesetgebers eines besondern Schuhes erfreuen.

Und in der That hat der Pentateuch eine große Anzahl von Rechtsnormen aufzuweisen, welche theils die Sicherung und Förderung des Ackerbaues, theils aber die Unveräußerlichkeit des Bodeneigenthums zum Zwecke haben. Zu den Ersteren geshören vorzugsweise:

Das Geset über bas Sabbatjahr.2) In biesem

Jahre mußten alle Felber unbebaut bleiben; **ber** gleichzeitig eintretende Schulbenerlaß³) sollte wohl den Acker vor Ucknischuldung schützen.*) Ferner:

Das Berbot bes Berrückens ber Grenzsteine, fowie bas Berbot, verschiebene Saaten auf einem Ader zu pflanzen. 5) Schließlich wollen wir auch bas Geset über Aderbeschäbigungs) hierzu rechnen.

Von größerer Tragweite jedoch, weil in alle Familienverhältnisse tief eingreisend, ist die Gesehesgruppe, welche auf die Unveräußerlichteit des Ackers hinzielte und bewirken solle, daß der Familienacker, **) nicht nur dem Stamme, welchem die Familie angehörte, sondern auch der Familie, ja wenn möglich sogar dem betreffenden Familienzweige erhalten bleibe. Diese Gesehe waren namentlich:

a. Das Leviratsgeset. ביי, das dazu dienen sollte, den Ramen, resp. das Erbe des Berstorbenen nicht erlöschen zu lassen, להקים לאחיו שם בישראל, י) "um den Ramen des Berstorbenen in Israel aufzurichten", ergänzt durch die correspons

^{*)} Biele Ausleger und Archäologen, (Rosenmüller, Baumgarten, Knobel, Schulz, Keil, Michaelis, Saalschüt, Bähr, Symbolik II S. 570) meinen, daß das mosaische Gesetz nicht eine vollkändige Erlassung, sondern nur eine Stundung der Schulden die nach Ende des siedenten Jahres bestiehlt. Manche von ihnen berusen sich auch auf Jesephus ant. III, 123, wonach die Schuldenerlassung erst im Jubelsahr stattsand. Indessen ist diese Angabe des Jos. sedenfalls im Widerspruche mit dem Pentatend und daß zu Jos. Zeit die Schuldenerlassung im stebenten Jahr gesetzlich war, ist durch die Anordnung des hause von Hillel (stard 10 n. ü. 3.) hinreichend verbürgt (Mischna Schebitt X,3). Außerdem bezeugt auch Philo (II. 277 und II 284 ed. Mangah) die Ausstalsung des Gesetzes in diesem Sinne. Agl. D. Hossmann: "Abhandl. über die pent. Ges. I. S. 78 ff.

^{*)} Der Natur ber Sache nach konnten die mos. Gesetz zwischen Erbober Familienacker und selbsterworbenen Grundeigenthum keinen Unterschied machen, da nach ihnen ein Acker überhaupt nicht anders als aus Erbschaftswege für immer erworben werden konnte — durch Kauf, Schenkung, (s. aber Bechorot 52b) Tausch 2c. erworbene Aecker mußten ja im Inbeljahr zurückgegeben werden. Man erward also nicht den Acker, sondern nur eine gewisse Zahl von Ernten Leb. 25,16 f.

bierende Stelle על נחלחו אין א להקים שם המח אל נחלחו s) "um ben Ramen bes Berstorbenen auf seinem Erbe aufzurichten.

- b. Das Gesetz über die Erbtochter, laut welchem in Ermangelung von Söhnen das Erbe der Tochter zufiel, die aber, nach einem spätern Zusaße zu diesem Gesetze, nicht außershalb des Stammes heirathen durste,) wodurch Vorsorge gestroffen wurde, daß der Familienacker dei demselben Stamme, dem er ursprünglich zugetheilt wurde, verbleibe. Diese Gesetzteht in Beziehung zum Leviratsgesetze.
- c. Das Lösegesetzt, vermöge bessen ein Berwandter das Recht und die Pflicht hatte, einen von seinem verarmten Berwandten aus Roth verkauften Acker wiederzurückzukausen. Auch dieses Gesetz wurde später wie im Berlaufe dieser Abhandlung nachgewiesen mit dem Leviratsgesetze in Berbindung gebracht und hatte den Zweck den veräußerten Erbacker wenigstens der Familie zu erhalten.
- d) Das Geset vom Jubeljahr 10) in welchem alle veräußerten unbeweglichen Güter ohne Lösung freigegeben werden mußten. Dieses Geset ist gleichsam als Generalcorrectiv anzusehen, wenn trot aller Fürsorge des Gesetzgebers ein Acker densnoch entfremdet wurde, damit derselbe wenigstens nach einem bestimmten Zeitraume seinen ursprünglichen Eigenthümer wiederzgegeben werde.

Diese brei obengenannten Rechtsnormen, nämlich Levirats., Erbtochter= und Lösegeset, welche in inniger Beziehung zu einander stehen, dieten der intressanten Momente, aber auch der Schwierigkeiten so viele, daß sie zu jeder Zeit die Ausmerksamteit der Bibelerklärer auf sich gezogen und zu den divergirendsten Auslegungen Beranlassung gaben. Indem ich sie nun zum Gegenstande vorliegender Abhandlung mache, will ich noch vorsausschicken, daß man sich die eigenthümliche Ratur des Erb-Ackers, sowie den ausgezeichneten Schutz, welchen derselbe von Seiten des Gesetzgebers genoß, stets vor Augen halten muß, wenn man zur richtigen Auffassung nicht nur dieser Gesetz, sondern des mosaischstalmudischen Erbrechtes überhaupt gelangen will. Rur auf diese Weise werden wir so manche scheindare Härte

und Unbilligkeit begreifen, welche sonst bei dem Gerechtigkeits und Billigkeitsgefühl, das die ganze mosaische Gesetzgedung durchweht, ganz unerklärlich wäre.

Das Levirat.

Die Vorschrift über die Leviratsehe ist im Pentateuch nur einmal gegeben, (Deut 25. 5—11) und nur zweimal (Gen. 38, 8 ff. u. Ruth Cap. 3,9 bis Ende des Buches)*) wird in den Erzählungen der Vibel auf diese Sitte hingewiesen.**)

^{*)} Ewalb (bie Alterth. b. B. Jörael S. 240 Rote 5) will zwar im Buche der Richter (Cap. 10,1) ebenfalls einen Himveis auf die Lebiratsehe finden, ist aber dazu nur durch die incorrecte Uebersehung des run pseitens der LXX veranlaßt worden. Diese Uebesehen nämlich dieses Born mit "νίδς πατραδέλφον αντοῦ", was offendar unrichtig ist, da run hier nomen proprium ist und als solches noch dreimal in der Bibel vorkommt. Und zwar 2 Sam. 23,9 vru print print print nehmen auch die Sept. run als nomen proprium und sidersehen vru print "νίδς πατραδέλφον αὐτοῦ". In der Parallesstelle der Chronif (I, Cap. 11,12) samer es vru print print print sidersehen die LXX "νίδς Δωδαί δ Αχωνί". Endlich im I. Chr. 27,4 vru runn, wiedergegeben von der LXX mit "Δωδία δ ἐκ Χώχ." — Brgl. Studer: "Buch der Richter S. 266".

^{**)} Beiger (bie Leviratsehe, ihre Entstehung und Entwicklung in feiner jub. Zeitschr. Bb. I, G. 19. f.) finbet es auffallenb, bag bie Gefesgebung ber übrigen pentateuchischen Bucher ein folch wichtiges, tief in bas Bolksleben eingreifenbes Institut mit Stillschweigen übergeben tonnte, und tommt baburch auf die Sppothese, bag nur ber Stamm Inba bie Leviratsehe mit dem burch fie bedingten Erbrechte gekannt habe. — Allein grabe bei solchen tief in ber Sitte und bem Charafter wurzelnben Ginrictungen eines Bolles hat es bie Gesetgebung nicht nothig einzuschreiten, ober bod, nur in fo fern, als fie ein Abweichen von ben bisherigen Gewohnheiten erzielen will. Ift boch auch bie Borfchrift über bas Erbrecht nur einmal im Bentateuch enthalten, (Rumeri 27,8—11) und ift boch auch hier nur die Ausnahme von dem herrschenden Ujus, nämlich bas Erben ber Töchter in Ermangelung mannlicher Rachtommen besonbers betont, bie Erbfolge ber Sohne aber und in Ermangelung von Descenbenten bie bes Baters als selbstverftändlich mit Stillschweigen übergangen. Daß in beiben Erzählungen (Genes. 1. c. und Ruth 1. c.) nur ber Stamm Jude vertreten ift, giebt noch teineswegs ju ber Behauptung Recht, bag biefer Ufus nur in biefem Stamme üblich gewesen fei.

Doch wäre es ein Irrthum zu glauben, daß das Levirat immer in gleicher Weise geübt worden sei, dasselbe hat vielmehr viele Entwickelungsstadien durchgemacht. An jeder der drei citirten Stellen trägt es einen anderen Charakter, und dazu kommt noch das Leviratsgeset der Zeit des zweiten Tempels und des Talmuds.

Bier Entwickelungsstadien sind es bemnach, die sich bei biesem merkwürdigen Gesetz beutlich unterscheiben lassen.

I. Die vorbeuteronomische Beit.*)

II. Das beut. Gefet und beffen Erweiterung in ber Goël= Che und anderfeitige Befchränkung burch bas Erbtochtergefet.

III. Die Beit bes zweiten Tempels.

IV. Das talmubische Leviratsgeset.

Das Levirat der vordenteronomischen Beit.

Der allgemeinen Annahme nach ist das Levirat auf welches Genesis (l. c.) hinweist, mit dem deuteronomischen identisch, und das deuteronomische Seses wäre nichts weiter als eine Sanction und auch theilweise Beschränkung eines disher bestehenden Usus. Gegen diese Auffassung spricht jedoch vor Allem die Weitläusigkeit und Aussührlichkeit in der Borschrift des Leviratsgesetzes im Deuteronomium, die doch bei einem Gesetze, welches die Bolkssitte schon früher sanctionirt hatte und dessen Prämissen und Nebenumstände schon allgemein bekannt waren, durchaus unnöthig wäre. Wenn die Institution der Leviratsehe schon zum Gewohnheitsrechte geworden — und die Geschichte von den Söhnen Judas bezeugt dieses unbestreitdar — und wenn der Gestzgeber des Deuteronomiums nichts Anders bezweckte,

^{*)} Diese reicht nach meinem Standpunkte bis zur Zeit bes Moses; boch kann meine weitere Ausführung auch von den Aritikern, welche die Entstehung bes Deuteronomiums in die Zeit Josias (die meisten Aritiker), oder in die Zeit Samuels sehen (Aleinert "bas Deut. und der Deuteronomiker") acceptirt werden.

als biefem Usus Gesetzestraft zu verleihen, resp. Ausnahmsfälle zu gestatten, wozu bieses ausführliche:

"Wenn zwei Brüber zusammenwohnen und Einer von ihnen stirbt und hat keinen Sohn, so soll die Frau der Berstorbenen nicht sein nach außen, einem fremden Manne; ihr Schwager soll zu ihr kommen und sie zur Frau nehmen 22." (Deut. 25, 5)? — So war ja der bisherigen Annahme nach das Geset längst in Uedung und neu ist ja nur der Nachsat besselben, welcher von der Besreiung von der Leviratspflicht handelt? —

Spricht schon diese auffallende Fassung des deut. Gesetzes gegen die Annahme der Indentität der vordeuteronomischen Leviratsehe mit der des Deuteronomiums, so werden die Bedenken gegen diese Annahme noch vermehrt durch so manche Schwierigkeit, welche die scheindar so einsache Erzählung in der Genesis dietet:

Bor Allem, welchen 3wed mochte bas unfinnige Gebahren bes Onan haben? — Nach dem Ausspruche der Schrift wollte er seinem Bruder keinen Samen geben 11). Aber, was schadete es ihm, wenn ber Erstgeborene seinem Bruder angehörte, wenn nur die anderen Kinder seinen Ramen fortpflanzten. verwersliches Mittel um Ersteres zu verhüten brachte ihn ja selbst um die Möglichkeit der Nachkommenschaft? — Ferner, was mochte Thamar mit ihrer List 12) bezwecken? Wenn sie bie Che mit dem Bruder des verstorbenen Mannes erftrebte, so war bieses Streben burch ben Wunsch gerechtfertigt, nicht ferner ein Wittwenleben führen zu muffen, allein, welchen Zwed hatte eine einmalige Kinderzeugung mit dem Schwiegervater? — Richt ihr, der Fremden, war es ja heilige Pflicht dem verftorbenen Manne Nachkommen zu erweden, sondern seiner Familie; und follte eine nicht gebotene Bietat fie zu einem Incest bewogen haben? -

Schwierig ist endlich daß: ולא יסף עוד לדעחה 13), welches mit dem vorherigen: ישרקה ממני gewissermaßen im Widerspruche steht. — Wenn es Juda für ein Unrecht hielt ihr ferner beizuwohnen, warum gab er ihr Recht bei ihrem Bersfahren? —

Diese und noch so manche andere Schwierigkeiten sinden ihre Lösung durch die Annahme, daß das Levirat, wie es in der patriarchalischen Zeit gebräuchlich war, nicht identisch ist mit demjenigen, welches das Deuteronomium vorschreibt. Der Usus der Inder und Parsen dürfte uns hier auf die richtige Spur führen.

Bei den Indern war nämlich die Zeugung durch Vollmacht in Gebrauch und fand statt bei der kinderlosen Frau oder Wittwe des verstorbenen kinderlosen Mannes, durch den Bruder oder einen andern Anverwandten. Doch erstreckte sich diese Zeugung nur auf Einen Sohn und nicht mehr. Eine weitere Verbindung mit der Frau oder Wittwe wurde als Incest betrachtet. Aehnliche Einrichtungen hatten auch die Parsen 15).

In ähnlicher Weise scheint das Levirat in der vorsbeuteronomischen Zeit bei den Israeliten gebräuchlich gewesen zu sein.*)

^{*)} Damit soll jeboch keineswegs behauptet werben, baß Juba sich biese Bölker zum Muster genommen, sonbern es mag bieser Gebrauch ganz selbstständig aus irgend welchem Grunde in der Patriarchenfamilie eingeführt worden sein. Mit Recht sagt Saalschüt in seiner Einleitung zum eitirten Werke S. XXIII:

[&]quot;Gleiche Rechtsinftitutionen berechtigen noch nicht zu ber An-"nahme, daß bas Gine Bolt biefelben von bem anbern hetommen "habe, fie können von gleichen Beburfnissen erzeugt sein."

³d möchte hier bafür ein eclatantes Beifpiel anführen:

Die Zeugung burch Bollmacht bei ben Inbern, wenn auch zur Zeit bes Bena überall unter Menschen üblich, ist bemnach im Calhng nicht mehr üblich, weil in biesem 4. Zeitalter eine solche Zeugung nicht aus Pflichtgefühl, sonbern aus sieischlicher Lust geschehen würde. Gans a. a. D. Diese Ausschrung stimmt fast wörtlich mit einer Mischnah in Beschord Abschn. 1,7 überein:

מצות יבום קודמת למצות חליצה: בראשונה שהיו מתכונין לשם מצוה: ועכשו שאין

anzeiter ware ause, nare ause, nere ause.)
(Weiteres über biefe Mischan in biefer Abhanblung weiter unten.)
Wer möchte nun behaupten, daß die Lehrer der Mischapfich den Manu Ruster genommen?

Weil also nur eine einmalige Kinderzeugung erlaubt war, dieser Sohn aber als der Sohn des verstorbenen Bruders bestrachtet worden wäre, deshald wollte Onan dem Bruder diesen Liebesdienst, von dem er sich gar keinen Vortheil versprechen konnte, nicht erweisen. Daher kam es auch, daß Thamar Alles daran setze, von der Leviratspflicht, die ihr einen ewigen Wittwenstand aufzulegen drohte, befreit zu werden; denn nach der Geburt eines Sohnes, der den Namen des Verstorbenen sortpslanzte, konnte sie wieder sider sich versügen.

Daher auch der Zusat: ולא יסף עוד לדעחה. Juda durfte ihr, da einmal der Leviratspflicht Genüge gethan, nicht ferner beiwohnen, denn dieses wäre Blutschande gewesen.

Aus dem Gesagten erklärt sich auch, warum die Chronit ¹⁶), welche die Urgeschichte des Stammes Juda erzählt, sowohl den Tod des Onan, als auch den Umstand, daß die Zeugung des Perez und Serach die Folgen der Leviratsehe gewesen waren, mit Stillschweigen übergeht, dieses geschah nicht, wie Geiger ¹⁷) annimmt, weil die Leviratsehe überhaupt zur damaligen Zeitschon außer Gebrauch war, sondern weil die Art der judaischen Leviratsehe durch das Deuteronomium ausgehoben war.

Das denteronomische Leviratsgeset.

Gegen biesen bisher üblichen Gebrauch wendet sich nun das Deuteronomium, indem es der Leviratsehe die ganze Heiligkeit und Weihe der gewöhnlichen Che zu geben beabsichtigt, und verordnet:

"Wenn zwei Leute zusammen wohnen und Einer von ihnen stirbt und hat keinen Sohn, so soll die Frau des Berstorbenen (selbst nach Zeugung eines Sohnes durch den Levir) nicht sein nach außen einem fremden Manne, sondern יבמה (analog dem דבא אל אשה אויך (analog dem דבא אל אשה אויך) er soll sie aber Jadam soll zu ihr kommen, האל אישה או seiner wirklichen Frau machen." — Die mit der Brudersstrau eingegangene Ehe soll eine dauernde sein. Der Akt der Jibbum soll nur darin bestehen, daß der aus dieser Ehe gezeugte Erst-

geborene auf den Namen des Bruders genannt werde. Die anderen Kinder aber sollen den Namen ihres Erzeugers tragen und fortpflanzen.

Wenn wir den Gründen nachforschen, die zu diesem immerhin auffallenden Gesetze Veranlassung gegeben, so sinden wir in Iosephus ¹⁸) drei angegeben. Ich will sie hier ansühren. Nachdem Iosephus über das Gesetz und die Art seiner Answendung berichtet, fährt er fort:

"τοῦτο γὰρ καί τοῖς δημοσίοις λυσιτελήσει γιγνόμενον, σῶν οἶκων οὺκ ἐκλειπόντων καὶ τῶν χρημάτων τοἰς συγγενέσι μενόντων, καὶ ταῖς γυναιξὶ κουφισμὸν οἴσει τῆς συμφορᾶς τοις ἔγγιστα τῶν προτέρων ἀνδρῶν συνοικούσαις." —

Der erste Grund entspricht offenbar bem beuteronomischen 19) יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל, wenn wir ben Bibelvers wörtlich nehmen. Der zweite muß offenbar modificirt werben, wenn wir ihn in Betracht ziehen follen. Denn um bie Güter in ber Berwanbschaft zu erhalten, bedurfte es feiner Eingehung der Che mit der Brudersfrau, da doch die Güter, weil die Wittwe nach mos. Rechte nicht Erbin war, auch ohne das Levirat bei der Familie blieben (wenn nicht etwa hier von ben mitgebrachten Gütern ber Frau die Rede ist). — Also nicht um die Guter ber Familie überhaupt, sondern um dieselben einem bestimmten Familienzweige zu erhalten, mußte ber Leviratspflicht Genüge gethan werben. Der britte Grund ift offenbar mehr auf bas Gefühl seiner Leser berechnet. Denn um ber Wittwe Erleichterung in ihrer Trübsal zu verschaffen, hätte ber Gesetgeber gewiß tein Ausnahmegeset geschaffen, ba boch nach Leviticus (18, 16. 20, 21) die Ehe mit der Brudersfrau streng verpont war.

Wenn das Gesetz wirklich, wie auch Redslob (a. a. D.) annimmt, einer zarten Rücksicht gegen die Wittwe seinen Ursprung verdankte, dann wäre es doch zweckentsprechender gewesen, ihr die Wahl zu lassen, ob sie die Leviratsehe einsgehen oder der zu ihrem Wohle gegebenen Begünstigung entsgagen wollte; während das Deuteronomium im Gegentheil die

Jahre mußten alle Felber unbebaut bleiben; ber gleichzeitig eintretende Schulbenerlaß!) sollte wohl den Acer vor Ueberschuldung schüben.*) Ferner:

Das Berbot des Berrückens der Grenzsteine,4) sowie das Berbot, verschiedene Saaten auf einem Acker zu pflanzen. 5) Schließlich wollen wir auch das Geseh über Ackerbeschädigung 6) hierzu rechnen.

Von größerer Tragweite jedoch, weil in alle Familienverhältnisse tief eingreifend, ist die Gesetesgruppe, welche auf die Unveräußerlichkeit des Ackers hinzielte und bewirken sollte, daß der Familienacker,**) nicht nur dem Stamme, welchem die Familie angehörte, sondern auch der Familie, ja wenn möglich sogar dem betreffenden Familienzweige erhalten bleibe. Diese Gesetze waren namentlich:

a. Das Leviratsgeset. כיכם, das dazu dienen sollte, den Ramen, resp. das Erbe des Berstorbenen nicht erlöschen zu lassen, להקים לאחיו שם בישראל, ד) "um den Ramen des Berstorbenen in Israel aufzurichten", ergänzt durch die correspons

^{*)} Biele Ausleger und Archäologen, (Rosenmüller, Baumgarten, Anobel, Schulz, Keil, Michaelis, Saalschüt, Bähr, Symbolik II S. 570) meinen, daß das mosaische Gesetz nicht eine vollskändige Erlassung, sondern nur eine Stundung der Schulden die nach Ende des siebenten Jahres besiehlt. Manche von ihnen berufen sich auch auf Jesephus ant. III, 12,3, wonach die Schuldenerlassung erst im Jubelsahr stattsand. Indessen ist diese Angabe des Jos. jedenfalls im Widerspruche mit dem Pentateuch und daß zu Jos. Zeit die Schuldenerlassung im siedenten Jahr gesetzlich war, ist durch die Anordnung des Hadre von Hillel (stard 10 n. st. 3.) hinreichend verbürgt (Mischna Schebit X,3). Außerdem bezeugt auch Philo (II. 277 und II 284 ed. Mangah) die Aussallung des Gesetzes in diesem Sinne. Bgl. D. Hossmann: "Abhandl. über die pent. Ges. I. S. 78 ff.

^{*)} Der Natur ber Sache nach konnten die mos. Gesetz zwischen Crbober Familienader und selbsterworbenen Grundeigenthum keinen Unterschied machen, da nach ihnen ein Ader überhaupt nicht anders als aus Erbschaftswege für immer erworden werden konnte — durch Kauf, Schenkung, (s. aber Bechorot 52b) Tausch 2c. erwordene Aeder mußten ja im Inbeljahr zurückgegeben werden. Man erward also nicht den Ader, son dern nur eine gewisse Zahl von Ernten Leb. 25,16 f.

bierende Stelle על נחלחו אל הקים שם המח א , "um ben Ramen bes Berstorbenen auf seinem Erbe aufzurichten.

- b. Das Gesetz über die Erbtochter, saut welchem in Ermangelung von Söhnen das Erbe der Tochter zusiel, die aber, nach einem spätern Zusatz zu diesem Gesetz, nicht außershalb des Stammes heirathen durste,) wodurch Vorsorge gestroffen wurde, daß der Familienacker bei demselben Stamme, dem er ursprünglich zugetheilt wurde, verbleibe. Diese Gesetzsteht in Beziehung zum Leviratsgesetze.
- c. Das Lösegesetzt, vermöge bessen ein Berwandter das Recht und die Pflicht hatte, einen von seinem verarmten Berwandten aus Roth verkauften Acker wiederzurückzukausen. Auch dieses Gesetz wurde später — wie im Berlause dieser Abhandlung nachgewiesen — mit dem Leviratsgesetze in Berbindung gebracht und hatte den Zweck den veräußerten Erbacker wenigstens der Familie zu erhalten.
- d) Das Gesetz vom Jubeljahr 10) in welchem alle veräußerten unbeweglichen Güter ohne Lösung freigegeben werden mußten. Dieses Gesetz ist gleichsam als Generalcorrectiv anzusehen, wenn trotz aller Fürsorge des Gesetzgebers ein Acker densnoch entfremdet wurde, damit derselbe wenigstens nach einem bestimmten Zeitraume seinen ursprünglichen Eigenthümer wiedersgegeben werde.

Diese brei obengenannten Rechtsnormen, nämlich Levirats, Erbtochter= und Lösegesetz, welche in inniger Beziehung zu einander stehen, dieten der intressanten Momente, aber auch der Schwierigseiten so viele, daß sie zu jeder Zeit die Ausmerksamsteit der Bibelerklärer auf sich gezogen und zu den divergirendsten Auslegungen Veranlassung gaben. Indem ich sie nun zum Gegenstande vorliegender Abhandlung mache, will ich noch vorausschieden, daß man sich die eigenthümliche Natur des Erd-Ackers, sowie den ausgezeichneten Schutz, welchen derselbe von Seiten des Gesetzgebers genoß, stets vor Augen halten muß, wenn man zur richtigen Ausschlassung nicht nur dieser Gesetz, sondern des mosaisch-talmudischen Erdrechtes überhaupt gelangen will. Rur auf diese Weise werden wir so manche scheindare Härte

und Unbilligkeit begreifen, welche sonst bei dem Gerechtigkeits und Billigkeitsgefühl, das die ganze mosaische Gesetzebung durchweht, ganz unerklärlich wäre.

Das Levirat.

Die Vorschrift über die Leviratsehe ist im Pentateuch nur einmal gegeben, (Deut 25. 5—11) und nur zweimal (Gen. 38, 8 ff. u. Ruth Cap. 3,9 bis Ende des Buches)*) wird in den Erzählungen der Bibel auf diese Sitte hingewiesen.**)

^{**)} Beiger (bie Leviratsebe, ihre Entstehung und Entwicklung in feiner jub. Zeitschr. Bb. I, S. 19. f.) finbet es auffallenb, baß bie Befetgebung ber übrigen pentateuchischen Bucher ein folch wichtiges, tief in bas Boltsleben eingreifenbes Institut mit Stillichweigen übergeben fonnte, und kommt baburch auf die Hypothese, daß nur der Stamm Inda bie Lebiratsehe mit bem burch fie bebingten Erbrechte gekannt habe. - Allein grabe bei solchen tief in ber Sitte und bem Charakter wurzelnben Ginrich tungen eines Boltes hat es bie Gesetgebung nicht nöthig einzuschreiten, ober boch nur in fo fern, als fie ein Abweichen bon ben bisherigen Gewohnheiten erzielen will. Ift boch auch die Borfchrift über bas Erbrecht nur einmal im Pentateuch enthalten, (Numeri 27,8—11) und ist doch auch hier nur die Ausnahme von dem herrschenden Usus, nämlich das Erben ber Töchter in Ermangelung männlicher Nachtommen besonders betont, die Erbfolge der Söhne aber und in Ermangelung von Descendenten die bes Baters als felbftverftanblich mit Stillschweigen übergangen. Daß in beiben Erzählungen (Genef. 1. c. und Ruth 1. c.) nur ber Stamm Inda vertreten ift, giebt noch teineswegs zu ber Behauptung Recht, baß biefer Usus nur in biesem Stamme fiblich gewesen fei.

Doch wäre es ein Irrthum zu glauben, daß das Levirat immer in gleicher Weise geübt worden sei, dasselbe hat vielmehr viele Entwickelungsstadien durchgemacht. An jeder der drei citirten Stellen trägt es einen anderen Charakter, und dazu kommt noch das Leviratsgesetz der Zeit des zweiten Tempels und des Talmuds.

Vier Entwickelungsstadien sind es bemnach, die sich bei biesem merkwürdigen Gesetz beutlich unterscheiden lassen.

I. Die vorbeuteronomische Beit.*)

II. Das beut. Gefet und beffen Erweiterung in ber Goël-Che und anderfeitige Befchränkung burch bas Erbtochtergefet.

III. Die Beit bes zweiten Tempels.

IV. Das talmubifche Leviratsgefes.

Das Levirat der vordenteronomischen Beit.

Der allgemeinen Annahme nach ist das Levirat auf welches Genesis (L. c.) hinweist, mit dem beuteronomischen identisch, und das deuteronomische Geset wäre nichts weiter als eine Sanction und auch theilweise Beschränkung eines disher bestehenden Usus. Gegen diese Auffassung spricht jedoch vor Allem die Weitläusigkeit und Aussührlichkeit in der Borschrift des Leviratsgesetzs im Deuteronomium, die doch bei einem Gesetz, welches die Bolkssitte schon früher sanctionirt hatte und dessen Prämissen und Rebenumstände schon allgemein bekannt waren, durchaus unnöthig wäre. Wenn die Institution der Leviratsehe schon zum Gewohnheitsrechte geworden — und die Geschichte von den Söhnen Judas bezeugt dieses unbestreitbar — und wenn der Gesetzeber des Deuteronomiums nichts Anders bezweckte,

^{*)} Diese reicht nach meinem Standpunkte bis zur Zeit des Moses; boch kann meine weitere Ausführung auch von den Kritikern, welche die Entstehung des Deuteronomiums in die Zeit Josias (die meisten Kritiker), oder in die Zeit Samuels seigen (Rleinert "bas Deut. und der Deuteronomiker") acceptirt werden.

als diesem Usus Gesetzestraft zu verleihen, resp. Ausnahmsfälle zu gestatten, wozu dieses ausführliche:

"Benn zwei Brüber zusammenwohnen und Einer von ihnen stirbt und hat keinen Sohn, so soll die Frau der Berstorbenen nicht sein nach außen, einem fremden Manne; ihr Schwager soll zu ihr kommen und sie zur Frau nehmen 2c." (Deut. 25, 5)? — So war ja der bisherigen Annahme nach das Gesetz längst in Uedung und neu ist ja nur der Nachsatz besselben, welcher von der Besreiung von der Leviratspslicht handelt? —

Spricht schon biese auffallende Fassung des deut. Gesetzes gegen die Annahme der Indentität der vordeuteronomischen Leviratsehe mit der des Deuteronomiums, so werden die Bedenken gegen diese Annahme noch vermehrt durch so manche Schwierigkeit, welche die scheindar so einsache Erzählung in der Genesis bietet:

Vor Allem, welchen 3wed mochte bas unfinnige Gebahren bes Onan haben? — Rach bem Ausspruche ber Schrift wollte er seinem Bruber keinen Samen geben 11). Aber, was schabete es ihm, wenn ber Erstgeborene seinem Bruber angehörte, wenn nur die anderen Rinder seinen Ramen fortpflanzten. verwerfliches Mittel um Ersteres zu verhüten brachte ihn ja selbst um die Möglichkeit der Nachkommenschaft? — Ferner, was mochte Thamar mit ihrer Lift 12) bezwecken? Wenn sie Die Che mit dem Bruder bes verftorbenen Mannes erftrebte, so war biefes Streben burch ben Bunsch gerechtfertigt, nicht ferner ein Wittwenleben führen zu muffen, allein, welchen 3med hatte eine einmalige Rinberzeugung mit bem Schwiegervater? — Richt ihr, der Fremden, war es ja heilige Pflicht dem verftorbenen Manne Rachkommen zu erwecken, sondern seiner Familie; und follte eine nicht gebotene Bietat fie zu einem Incest bewogen haben? —

Schwierig ist endlich das: ולא יסף עוד לדעחה ¹³), welches mit dem vorherigen: אדקה ממני gewissermaßen im Widerspruche steht. — Wenn es Juda für ein Unrecht hielt ihr ferner beizuwohnen, warum gab er ihr Recht bei ihrem Bers fahren? —

Diese und noch so manche andere Schwierigkeiten sinden ihre Lösung durch die Annahme, daß das Levirat, wie es in der patriarchalischen Zeit gebräuchlich war, nicht identisch ist mit demjenigen, welches das Deuteronomium vorschreibt. Der Usus der Inder und Parsen dürfte uns hier auf die richtige Spur führen.

Bei den Indern war nämlich die Zeugung durch Vollmacht in Gebrauch und fand ftatt bei der kinderlosen Frau oder Wittwe des verstorbenen kinderlosen Mannes, durch den Bruder oder einen andern Anverwandten. Doch erstreckte sich diese Zeugung nur auf Einen Sohn und nicht mehr. Eine weitere Verbindung mit der Frau oder Wittwe wurde als Incest betrachtet. Aehnliche Einrichtungen hatten auch die Parsen 15).

In ähnlicher Weise scheint das Levirat in der vors beuteronomischen Zeit bei den Israeliten gebräuchlich gewesen zu sein.*)

^{*)} Damit soll jeboch keineswegs behauptet werben, daß Juba sich biese Bölker zum Muster genommen, sondern es mag dieser Gebrauch ganz selbstständig aus irgend welchem Grunde in der Patriarchenfamilie eingeführt worden sein. Mit Recht sagt Saalschütz in seiner Einleitung zum eitirten Werke S. XXIII:

[&]quot;Gleiche Rechtsinftitutionen berechtigen noch nicht zu ber An-"nahme, daß bas Gine Bolt biefelben von bem anbern bekommen "habe, fie können von gleichen Beburfniffen erzeugt sein."

Ich möchte hier bafür ein eclatantes Beispiel anführen:

Die Zeugung burch Bollmacht bei ben Inbern, wenn auch zur Zeit bes Bena überall unter Menschen üblich, ist bemnach im Calpng nicht mehr üblich, weil in diesem 4. Zeitalter eine solche Zeugung nicht aus Pflichtgefühl, sonbern aus steischlicher Lust geschehen würde. Gans a. a. D. Diese Aussährung stimmt sast wörtlich mit einer Mischnah in Beschorot Abschn. 1,7 überein:

מצות יבום קודמת למצות חליצה: בראשונה שהיו מתכונין לשם מצוה: ועכשו שאין פתכונין לשם מצות, אמרו מצות חליצה קודמת למצות יבום. —

⁽Beiteres über biefe Mischna in biefer Abhandlung weiter unten.) Ber möchte nun behaupten, daß die Lehrer ber Mischna fich ben Manu zum Muster genommen ?

Beil also nur eine einmalige Kinderzeugung erlaubt war, dieser Sohn aber als der Sohn des verstorbenen Bruders betrachtet worden wäre, deshald wollte Onan dem Bruder diesen Liebesdienst, von dem er sich gar keinen Bortheil versprechen konnte, nicht erweisen. Daher kam es auch, daß Thamar Mes daran setzte, von der Leviratspslicht, die ihr einen ewigen Bittwenstand aufzulegen drohte, befreit zu werden; denn nach der Geburt eines Sohnes, der den Namen des Berstorbenen sortpslanzte, konnte sie wieder über sich verfügen.

Daher auch der Zusat: ולא יסף עוד לדעחה. Juda durfte ihr, da einmal der Leviratspslicht Genüge gethan, nicht ferner beiwohnen, denn dieses wäre Blutschande gewesen.

Aus dem Gesagten erklärt sich auch, warum die Chronik 16), welche die Urgeschichte des Stammes Juda erzählt, sowohl den Tod des Onan, als auch den Umstand, daß die Zeugung des Perez und Serach die Folgen der Leviratsehe gewesen waren, mit Stillschweigen übergeht, dieses geschah nicht, wie Geiger 17) annimmt, weil die Leviratsehe überhaupt zur damaligen Zeitschon außer Gebrauch war, sondern weil die Art der judaischen Leviratsehe durch das Deuteronomium ausgehoben war.

Das denteronomische Leviratsgesetz.

Gegen biesen bisher üblichen Gebrauch wendet sich nun das Deuteronomium, indem es der Leviratsehe die ganze Heiligkeit und Weihe der gewöhnlichen Ehe zu geben beabsichtigt, und verordnet:

"Wenn zwei Leute zusammen wohnen und Einer von ihnen stirbt und hat keinen Sohn, so soll die Frau des Bersstorbenen (selbst nach Zeugung eines Sohnes durch den Levir) nicht sein nach außen einem fremden Manne, sondern בא אל אשה אחיך (analog dem בא אל אשה אחיך (analog dem בא אל אשה אחיך er soll sie aber Jaham soll zu ihr kommen, או היידו פיוון פיוופר שידו וויידו לאשה היידו שו seiner wirklichen Frau machen." — Die mit der Brudersfrau eingegangene Che soll eine dauernde sein. Der Akt der Jibbum soll nur darin bestehen, daß der aus dieser Che gezeugte Erst-

geborene auf den Namen des Bruders genannt werde. Die anderen Kinder aber sollen den Namen ihres Erzeugers tragen und fortpflanzen.

Wenn wir den Gründen nachforschen, die zu diesem immerhin auffallenden Gesetze Beranlassung gegeben, so sinden wir in Josephus 18) drei angegeben. Ich will sie hier anführen. Rachdem Josephus über das Gesetz und die Art seiner Anwendung berichtet, fährt er fort:

"τοῦτο γὰρ καί τοῖς δημοσίοις λυσιτελήσει γιγνόμενον, σῶν οἴκων οὺκ ἐκλειπόντων καὶ τῶν χρημάτων τοἰς συγγενίσι μενόντων, καὶ ταῖς γυναιξὶ κουφισμὸν οίσει τῆς συμφορᾶς τοις ἔγγιστα τῶν προτέρων ἀνδρῶν συνοικούσαις."—

Der erste Grund entspricht offenbar dem deuteronomischen 19) יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל, wenn wir ben Bibelvers wortlich nehmen. Der zweite muß offenbar modificirt werben, wenn wir ihn in Betracht ziehen sollen. Denn um bie Güter in ber Berwandschaft zu erhalten, bedurfte es keiner Eingehung ber Che mit der Brudersfrau, ba boch bie Güter, weil die Wittwe nach mos. Rechte nicht Erbin war, auch ohne bas Levirat bei ber Familie blieben (wenn nicht etwa hier von den mitgebrachten Gütern der Frau die Rede ist). — Also nicht um die Güter der Familie überhaupt, sondern um dieselben einem bestimmten Familienzweige zu erhalten, mußte ber Leviratspflicht Genüge gethan werben. Der britte Grund ist offenbar mehr auf bas Gefühl seiner Leser berechnet. Denn um ber Wittwe Erleichterung in ihrer Trübsal zu verschaffen, hätte ber Gesetzgeber gewiß kein Ausnahmegeset geschaffen, ba boch nach Leviticus (18, 16. 20, 21) die Ehe mit der Brudersfrau strena vervönt war.

Wenn das Gesetz wirklich, wie auch Redslob (a. a. D.) annimmt, einer zarten Rücksicht gegen die Wittwe seinen Ursprung verdankte, dann wäre es doch zweckentsprechender gewesen, ihr die Wahl zu lassen, ob sie die Leviratsehe einsgehen oder der zu ihrem Wohle gegebenen Begünstigung entsgagen wolkte; während das Deuteronomium im Gegentheil die

Ausführung ber Leviratsehe ganz bem Belieben bes Schwagers anheimstellt.

Wenn ferner wirklich die Rücksicht gegen die Wittwe beim Schaffen dieses Gesetzes maßgebend gewesen wäre, wozu bedurfte es da der Vorschrift, daß der Erstgeborene den Ramen des Verstorbenen tragen solle, einer Borschrift, die ganz dazu geeignet war, den Levir vom Eingehen der Leviratsehe abzuschrecken, wie es aus dem Beispiel des Onan in Genesis und des Ploni Almoni in Ruth ersichtlich ist. Also die Rücksicht auf die Wittwe war es sicherlich nicht, die den Gesetzeber zu diesem Ausnahmsgesetze bewog. —

Das eigentliche Motiv zu biesem Gesete war vielmehr, um den Ramen des Verstorbenen nicht erlöschen zu lassen. Doch war es dem Gesetzeber wohl nicht um den bloßen Namen zu thun. Wohl mag es für den Menschen eine große Veruhigung sein, zu wissen, daß sein Name erhalten bleibe, allein eine solche — man möchte es Sentimentalität nennen — kann doch den Gesetzeber nicht zu einem solch tief einschneidendem Gesetze veranlaßt haben. Ein Gebrauch läßt sich daraus erklären, ein Gesetz nicht.

Also um den Namen allein war es dem Gesetzgeber nicht zu thun, wohl aber um das Erbe. — Der Rame sollte auf dem Erbtheil erhalten werden, dasselbe sollte nicht auf einen fremden Namen gelangen, der Familienacker sollte constant bei der betreffenden Familienlinie bleiben.

Daß überhaupt das Fortleben des Namens nur in Berbindung mit dem dazu gehörigen Familienader gedacht wurde, erhellt deutlich aus der Rede der Töchter Zeloschads; למה יגרע אין לו בן fragen diese 20); und als Correction gegen das Verschwinden des väterlichen Namens fordern sie:

חנה לנו אחווה בתוך אחי אבינו.

Ein anderes Fortleben des väterlichen Namens konnten sie sich also gar nicht benken, als in Verbindung mit einem entsprechenden Erbgute.

Ein fernerer Beweis dafür ift Jacobs Ausspruch 21):

על שם אחיהם יקראו בנחלתם.

Daß im Deuteronomium bei dem Leviratsgesetze scheinbar nur auf die Erhaltung des Namens restectivt wird:

יקום על שם אחיו המת

und:

להקים לאחיו שם בישראל

ferner:

ולא ימחה שמו בישראל

nicht aber auch auf das Erbthum, wie in Ruth 22):

להקים שם המת על נחלתו

geschieht aus zwei Gründen:

Erstens involvirt, wie oben gezeigt wurde, der Name schon stillschweigend das Erbthum, und war eine Fortpslanzung des Namens ohne ein solches nicht denkbar; und zweitens sollte das Erbe, wenn es auch das Hauptmotiv des Gesetzes war, doch keine Conditio sine qua non bilden, und die Leviratspslicht auch da eintreten, wo kein Erb-Acker vorhanden war, wie z. B. bei Priestern und Leviten, welche in der Regel keine Familienäcker hatten; und hierin unterscheidet sich, wie weiter außeinander gesetzt ist, die Leviratsehe des Deuteronomiums von der Goël-Che in Ruth.

Dieselbe Auffassung über den Zwed der Leviratsehe hatten auch die Rabbinen. So heißt es im Sifré zur Stelle: והיה הבכור אשר חלר; יכול אם היה שמו יוםי יקרא שמו

יוסי, יוחנן יקרא שמו יוחנן; ח"ל על שם אחיו מכל מקום: "Es heißt: Und der Erstgeborene, den sie gebiert u. s. w. man könnte meinen, wenn sein Name (des Verstorbenen) Jose gewesen, so müsse man das Kind ebenfalls Jose heißen, oder, wenn Jochanan, ebenfalls Jochanan — deshald heißt es "auf den Namen des Bruders", was auf eine Nachfolge in jeder Beziehung deutet" —

Jonathan überfest die Stelle:

והיה הבכור אשר תלד יקום על אחיו המת

mit:

ייהי בוכרא דתיליד יקום — באחסנתא — על שום אחוי שכיבא. Am prägnantesten jedoch spricht sich der babysonische Talmud auß 28);

על שם אחיו — לנחלה — אתה אומר לנחלה, או אינו אלא

לשם — יוסף קירין אותו יוסף, יוחגן קורין אותו יוחגן — נאמר כאן יקום על שם אחיו; ונאמר להלן על שם אחיהם יקראו בנחלתם — מה שם האמור להלן נחלה אף שם האמור כאן נחלה. —

"Der Ausbruck "auf ben Namen des Bruders" beutet auf bas Erbthum — Du sagst auf bas Erbe, vielleicht ift jedoch der Ausdruck "Rame" wörtlich zu nehmen, wenn also sein Name Josef gewesen, so müsse auch der Sohn Josef heißen, wenn Iochanan, so müsse der Erstgeborene ebenfalls Iochanan genannt werden — darum heißt es hier auf den ""Ramen des Bruders"" und an einer anderen Stelle ebenfalls auf den "Namen ihrer Brüder" sollen sie genannt werden in ihrem Erbe (Genes. 48, 6), so wie dort der Ausdruck Rame identisch ist mit Erbtheil, so ist auch hier unter diesem Ausdruck das Erbe zu verstehen."

Man follte es lieber als ben Scharffinn ber Exegese, ber sofort bie richtige Bebeutung bes Ausbruckes ow herausgefühlt hat, bezeichnen.

In ber That braucht man nur das Beispiel der Leviratsehe in Ruth vor Augen zu haben, um daraus zu ersehen, welche Bewandniß es mit der Fortpstanzung des Namens des Berstorbenen hatte und in welch' inniger Verbindung Name und Acker zu einander standen. Ich will hier nur folgende Stelle anführen:

"Boas sprach zum Goël: "Den Theil bes Felbes, ber unserem "Berwandten Elimelech gehörte; hat Noömi verkauft die von "Moads Gefilden zurückgekehrt ist. Und ich dachte, ich will es Dir "offenbaren, indem ich zu Dir spreche, erwird es in Gegenwart "der Bewohner und in der der Aeltesten meines Bolles. Billst "Du lösen, so löse; wo nicht so sage es mir, denn nach Dir ist "kein anderer Löser als ich." —

Und Jener sprach:

"Ich werbe lösen."

^{*)} Guttmann "(Ueber die Leviratsehe und die Cerenomie des Schuhausziehens in Geigers wissenschaftlichen Zeitschrift für jüb. Theologie IV. Bb.) nennt diese Urt der talmubischen Bibelinterpretation "ein Kunststud der Exegese, die den klar ausgesprochenen Zweck des Gesetzes (den Ramen des Berstorbenen zu erhalten) wegdemonstrire." —

[&]quot;Darauf sprach Boas: "An bem Tage, wo Du bas Felb er-"worben von ber Roëmi haft Du auch (vgl. Levy im "Ozar Rech-"mad III S. 147 f.) die Moabiterin Ruth erworten, um mit ihr

Die Vorbedingungen, unter welchen die Leviratsehe stattfinden solle, sind im I. Verse des deuteronomischen Levirats= gesetzes enthalten. Doch hat dieser Vers, ja fast jedes Wort besselben, verschiedene Auslegungen erfahren, so daß auch über diese Vorbereitungen die Meinungen getheilt sind.

Des bessern Berständnisses wegen setzen wir hier den Bers im Urtegte:

כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם וכן אין לו לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה. —

Der Ausbruck "ישכו יחרו" gab zu verschiebenen Deutungen Beranlassung und das Beisammenwohnen wurde theils als ein zeitliches, theils als ein räumliches, theils aber auch als ein juridisches Berhältniß aufgefaßt.

Als ein solch zeitliches und juridisches Berhältniß fassen bie Rabbinen den Ausdruck auf. So heißt es im Sifre zur Stelle:

20. (24 אחים היה בעולמו שלא היה בעולמו שר כי ישבו אחים

"Wenn Brüber wohnen — das foll einen solchen Bruber ausschließen, der zur Todeszeit seines Brubers noch nicht geslebt hat" u. s. w.

יחדו — פרט לאחים מן האם.

[&]quot;ben Namen bes Berftorbenen aufzurichten auf bem Erbe" (Ruth "IV 3 ff.) —

B. 9 ff. sagt Boas zu ben Aeltesten und zu bem ganzen Bolke:
"Ihr seib heute Zeugen, daß ich Alles was dem Elimelech und
"dem Kilson und Machlon gehörte von der Nosmi erworben habe.
"Und auch die Moaditerin Ruth habe ich mir als Frau erworben,
"den Namen des Verstorbenen auf seinem Erbe aufzurichten,
"damit nicht ausgerottet werde der Name des Verstorbenen unter
"seinen Brüdern 2c. 2c.

Aus bem Citirten erhellt zur Genüge, daß eine Fortpflanzung des Namens nur in Berbindung mit dem dazu gehörigen Ader gedacht wurde, ja daß eigentlich der Familienader den Namen repräsentirte, denn der Sohn des Boas und der Auth wird Obed genannt. B. 21 heißt es: "Boas zeugte den Obed." — Ebenso Chronit I, 2,12. Der Sohn führte also im eigentlichen Sinne gar nicht den Namen des Berstorbenen.

"Der Ausbruck beisammen will Brüber von nur mütter= licher Seite ausschließen."

Präciser drückt es der babylonische Talmud aus 25):

יחדו -- המיוחדים בנחלה

unter dem Ausdruck "beisammen" versteht man Brüder, die gemeinschaftlich auf das Erbe Anspruch haben, was bei Brüdern von blos mütterlicher Seite nicht der Fall ist.

Jonathan übersett biesen Bers:

כד דיירין בעלמא הדין שעה חדא אחין מן איבא דמיחרין

באחסנתא מנ —

Wenn in biefer Welt gleichzeitig Brüber von vater- licher Seite, die ein gemeinsames Erbe haben, leben" u. f. w. ---

Die neueren Erklärer hingegen fassen das "Beisammen= wohnen" als ein räumliches Verhältniß auf. Doch auch hierin differiren die Meinungen.

Redslob (l. c.) nimmt den Ausdruck im engsten Sinne und versteht darunter ein gemeinschaftliches Hauswesen, eine gemeinsame Wirthschaft. Es wäre, nach ihm, also nur der Bruder verpslichtet, seines Bruders Wittwe zu ehelichen, der mit dem verstorbenen Bruder das väterliche Erbe noch nicht getheilt hatte, sondern es mit ihm gemeinschaftlich bewirthschaftete. Hatte aber die Theilung schon stattgefunden, so hörte auch die Leviratspslicht auf. Redslob geht dabei von dem schon oben angedeuteten Standpunkt aus, daß das Leviratsgesetz blos aus Rücksicht auf die Wittwe erlassen worden, damit sie das bis jeht bewohnte Haus nicht zu verlassen brauche. —

Allein abgesehen von unserer obigen Auseinandersehung, wonach die Integrität des Erb-Acters und nicht die Midhicht auf die Wittwe das Wotiv zu diesem Gesehe gewesen sei, wäre es — selbst die Berechtigung dieser Ansicht vorausgesehrt — doch unerklärlich, daß ein Geseh, welches der Gesehgeber in solch beschränkter Weise angewandt wissen will, später selbst auf entsernte Verwandte ausgedehnt wurde, wie es das Beispiel in Ruth lehrt. —

Wenn Brüder ohne Ausnahme verpflichtet waren, so läßt es sich erklären, daß auch entfernte Verwandte es wenigstens

für eine Pietät hielten, das Leviratsgesetz zu vollziehen. — Wenn aber nur Brüder, die ein noch ungetheiltes Erbe bessitzen, rechtlich der Leviratspflicht unterworfen waren, wie läßt sich auf dem Boden eines solchen Gesetzes eine Ausdehnung dieser Pslicht auch auf entsernte Verwandte, die überhaupt nie ein gemeinsames Besitzthum inne hatten, erklären? —

In der That wird auch der räumliche Begriff des "Beisfammenwohnens" von den meisten Interpreten weiter aufgefaßt, indem einige ein Zusammenwohnen in Palästina, andere ein Zusammenwohnen in demselben Stammgebiete, noch andere endlich, einen gemeinschaftlichen Wohnort darunter verstehen. —

Allein eben diese Bieldeutigkeit des räumlichen Berhältnisses läßt in uns die Bermuthung auftommen, daß der Ausdruck ישבו יחדרי überhaupt auf kein solches Berhältniß deute. Denn wenn das Beisammenwohnen nicht im engsten Sinne ist, nämlich als ein Beisammenwohnen auf demselben Grundstücke, so hätte ja der Gesetzgeber gar nichts Präcises damit gesagt. —

Nur die rabbinische Auslegung allein ist es, die an diesem Uebelstande nicht leidet, nach ihr hat der Gesetzgeber die Fälle bestimmt angegeben, in welchen der Leviratspflicht Genüge zu leisten sei, nämlich bei Brüdern, die gleichzeitig gelebt haben — also ausschließend den posthumen Bruder — und zu einem gemeinsamen Erbe designirt waren. *)

ארוים bedeutet hier "Bruder" und nicht wie öfter in der heiligen Schrift "Berwandte". — Erst in einer späteren Ent-widelungsperiode des Leviratsgesetes wurde von den Sama-

^{*)} Inbessen, wie immer auch bas vor vor gebeutet wird, so muß boch zugegeben werben, daß auf einem posthumen Bruder die Leviratspssicht nicht liegt. Denn wie schon Talmub Jeruschalmi, Absch. II, Halacha I aussihrt, es ist boch der Wittwe verboten früher zu heirathen, bevor der Levir sie freigiedt. Es müsste also eine Wittwe, deren Schwiegervater noch lebt, dis zu bessen Tode gebunden bleiben, da doch dis dahin noch immer ein leviratspssichtiger Bruder zu erwarten wäre; was doch sicherlich dem Billigkeitsgesühl nicht entspräche und bei benjenigen Interpreten am allerwenigsten Anklang sinden könnte, welche das Leviratsgesetz aus Rücksicht auf die Wittwe gegeben wissen wollen.

ritanern — benen nachher die Karäer folgten — wicht mit Brüder sondern "Berwandte" übersetzt, indem von diesen Secten die Behauptung aufgestellt wurde, eine Leviratsehe in des Wortes eigentlicher Bedeutung sei im Deuteronomium überhaupt nicht geboten worden. (Räheres darüber im Berlaufe bieser Abhandlung.)

אין לו wörtlich übersett: "Und er hat keinen Sohn"
— Doch wurde schon von den ältesten Bibelübersetzern und Erklärern der Ausdruck "]" mit "Kind" im Allgemeinen wieder gegeben, so daß der Bruder selbst in dem Falle der Leviratspflicht entbunden ist, wenn der Verstorbene nur eine Tochter hinterlassen hat.

Die Septuaginta übersetzen diese Stelle mit "ontequa de µ\(\tilde{\eta}\) fi avrou" —

Die Bulgata: "absque liberis" — Josephus leitet das Leviratsgeset mit den Worten ein:

,, Την άτεκνον τοῦ ἀνδρὸς αὐτη τετελευτηκότος τ.

In der bekannten Anfrage der Sadduzäer, von der die Evangelien berichten 26) heißt es ebenfalls: "µή έχῶν σπέρμα" 2c. Diese Erklärung haben auch die Rabbinen einstimmig.

Bu dieser erweiterten Auffassung des Begriffes pind diese Erklärer durch das Gesetz von der Erbtochter in Aumeri veranlaßt. Wenn nämlich auch die Tochter im Stande ist, den Namen des Baters fortzupflanzen, wenn auch diese in Ermangelung von Söhnen erbberechtigt ist — und darauf deutet doch der Ausdruck:

למה יגרע שם אבינו מחוך משפחתו (Rum. 27,4) augenscheinlich hin —, so hat in solchen Fällen die Leviratsehe keinen Raum und wäre ganz zwecklos. —

Benary ²⁷) will einen anberen Ausweg gefunden haben: Nach ihm wäre die Tochter nur dann erbberechtigt, wenn auch kein im Levirat geborener Sohn da ist, also etwa in den Fällen, wenn auch die Wutter schon todt oder wenn entweder überhaupt kein Levir, oder doch kein solcher da ist, der die Leviratsehe eingehen will, endlich wenn nach eingegangenem Levirate die She kinderlos bleibt. Allein abgesehen davon, daß wir nach dieser Version wieder bem is nach in Rumeri (27,8) eine gezwungene Auslegung geben müssen, gezwungener als die "Und er hat kein Kind" in Deuteronomium, denn es mußte die Bedeutung haben "Und er hat keine Aussicht auf einen Sohn, auch auf keinen im Levirate zu erzeugenden, was doch dem geraden Sinne des ganzen Verses widerspräche, müssen wir auch vor Augen halten, daß — einmal angenommen, die Tochter wäre überhaupt im Stande den väterlichen Namen fortzupflanzen und Erbrecht zu genießen — eine solche Annahme schon das Leviratsgesetz ausschließt, wenn eine Tochter da ist; denn dasselbe ist ein Rothgesetz; durch dieses wird etwas sonst Verpöntes, einem höhern Zwecke zu Liebe, als erlaubt, ja als geboten hingestellt.

Dieses Gebot kann jedoch nur so lange Geltung haben, als der höhere Zweck nicht auch auf eine andere Weise erreicht werden kann oder überhaupt noch zu erreichen ist, in andern Fällen jedoch verliert dieses Ausnahmegesetz jede Berechtigung.*)

Es ist also erwiesen, daß in der Praxis das Leviratsgesetz im Falle, daß der Verstorbene eine Tochter hinterließ nicht geübt wurde, auch in den beiden Beispielen der Leviratsehe, welche die Bibel ausweist, ist von einem ganz kinderlos Verstorbenen die Rede.

Dennoch aber ist ובן אין לו wörtlich zu nehmen mit: "Und er hat keinen Sohn", da es doch sonst, wie an andern Stellen, wo von ganz Kinderlosen die Rede ist, heißen mußte אין לו Bergl. Lev. 22. 13).

Dieser Wiberspruch zwischen Gesetz und Praxis findet jedoch seine Lösung durch die Annahme, daß das Erbtochtergesetz des Numeri, das doch seiner Genesis nach kurz vor dem Betreten des gelobten Landes gegeben ward, spätern Ursprunges ist, als das Leviratsgesetz des Deuteronomiums, **) eine Ans

^{*)} Mit Recht lehren auch bie Rabbinen (T. babli Jebamoth 24a., Jeruschalmi Jebamoth, Abschn. I., Halacha I.), baß bei einer notorisch Unfruchtbaren (nucleum) das Leviratsgesetzteine Anwendung finde.

^{**)} Daß übrigens noch manche anbere Gesete bes Deut. vor Lev. u. Rum. offenbart wurden hat D. Hoffmann im Magazin für die Wiffensschaft bes Judenth., Jahrg. 1880 S. 131 u. 243 nachgewiesen.

nahme, die auch von Saalschütz (l. c. Cap. 104 § 758) und von dem babylonischen Talmad (baba bathra 119 b) vertreten wird. *) Das Leviratsgesetz im Deuteronomium fußt also noch auf dem bisherigen Usus, wonach das Levirat auch dann vollzogen würde, wenn eine Tochter des Verstorbenen vorhanden war.

לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר.

Ist zu übersetzen: "Soll nicht sein die Frau des Verstorbenen nach Außen einem fremden Manne." Erst die späteren Secten haben diesen graden Wortsinn verändert und haben, das "הרוערה" adjectivisch auf משנת beziehend, es mit "außerhalb befindliche" übersetzt und die Behauptung aufgestellt, daß nur eine Verlobte des verstorbenen Bruders zur Leviratssehe zulässig sei. — (Weiteres über diese Ansicht im Verlause bieser Abhandlung.)

Der Zweck bes Leviratsgesetzes und die Folgen desselben find im folgenden Verse angedeutet:

והיה הבכיר אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה

שמו מישראל.

Der unbestreitbare Sinn bieses Berses ist, baß ber Erst= geborene, ber in ber Leviratsehe gezeugt wird, ben Namen bes Berstorbenen fortpflanze.

In diesem Sinne übersetzen die Septuaginta, Bulgata, die bie beiben Targumim 2c.

Auch Josephus (l. c.) weiß von keiner andern Bebeutung bieses Verses, indem er sagt:

,,καὶ τὸν παῖδα τὸν γιγνόμενον τῷ τοῦ τεθνεῶτος καλέσας ὀνόματι τρεφέτω τοῦ κλήρου διάδοχον."

שמחז אס erklären selbst die mittelalterlichen rabbinischen Exegeten: Raschi in Genesis zu 38, 5: הבן יקרא על שם המת ber Sohn wird nach dem Namen des Vaters genannt". Raschdam zu Deut. 25, 6: יקום הבן על שם אחיו לפי הפשט

^{*)} Abweichenbe Anfichten Geigers und Bechslers fiehe in Geigers fubifche Zeitschrift Bb. I.

"ber Sohn soll auf ben Namen bes Brubers erstehen, nach bem geraben Sinne." —

Und wenn nun die talmudischen Erklärer dem Bibelverse eine ganz andere Auslegung gegeben, so ist das nicht etwa aus dem Grunde geschehen, weil sie den graden Sinn des Berses verkannt haben, sondern weil die Rabbinen hier, wie so oft, ihre Erörterungen und Deductinnen nur an den Bibelvers anlehnten, ohne jedoch über den wirklichen Sinn dieses Bibelverses in Zweisel zu sein. — Das talmudische Leviratsgeset soll in einem besondern Abschnitte behandelt werden.

Biehen wir das Facit des Gesagten, so ist das deuteronomische Leviratsgesetz gegeben worden, um den in der Bolkssitte wurzelnden Usus des einmaligen die Beihe der jüdischen She zu geben, mit dem höheren Ziele, dadurch die Integrität des Familienackers zu wahren. — Es trat in Kraft bei Brüdern, die auf das väterliche Erbe gemeinsam Anspruch hatten, wenn der Eine ohne einen Sohn zu hinterlassen gestorben war und die Wittwe nicht notorisch unfruchtbar ist, und hatte die Folge, daß der im Levirate gezeugte Erstgeborene das Erbe seines Onkels antrat und auf diese Weise sein Geschlecht und seinen Namen fortpflanzte.

Dieses beuteronomische Leviratsgeset fand einerseits eine Einschränkung burch bas Gesetz über bie "Erbtochter", anderersseits eine erweiterte Anwendung durch bas Lösegesetz.

(Fortfetung folgt.)

Roten.

¹⁾ Bergl. Michaelis mof. Recht S. 198 ff.

²⁾ Lev. 25,4 ff.; Grob. 23,11.

⁸⁾ Deut. 15,1 ff.

⁴⁾ Deut. 19,14. 27,17.

⁵⁾ Lev. 19,19. Deut. 22,9.

⁶⁾ Egob. 22,4 f.

- 7) Deut. 25,7.
- e) Ruth 4.10.
- 9) S. inbeffen Taanit 30b.
- 10) Lev. 25,10 ff.
- 11) Gen. l. c. B. 9.
- 12) Genefis l. c. 14 ff.
- 18) bafelbft 28. 26.
- 14) bafelbft.
- 18) Brgl. Manu 9,59 f. Gans Erbr. S. 78. Benary "de leviratu" S. 36 f.: "levir vero, qui libidine actus aut ritibus neglectis ad uxorem accesserit, propter incestum ordine lapsus habetur." Unb fährt fort: "Neque plus quam unum filium licet procreare, nullo modo alterum." Brgl. ferner: Anobel exegetisches Haubbuch zum Bentateuch. III. Band, S. 299.
  - 16) L. Chronit 2,2 f.
  - 17) l. c. S. 24.
  - 18) Antiquitates, Buch IV, 8,23.
  - 19) a. a. D. B. 6.
  - 20) Rumeri 27,4.
  - 21) Genefis 48,6.
  - 22) Ruth 4,10.
  - 28) Jebamoth 24a.
- 24) Bergl. Talmud Babli Jebamoth 17b, Jeruschalmi Jebamoth Absch. II. Halacha I. will bieses mit bem Ausbrud rom angebeutet wissen.
  - ²⁵) Talm. bab. a. a. O.
  - 26) Matt. 22,24; Marc. 12,19; Luc. 20,28.
  - 27) L c.

Das aramäische Perbum im babylonischen Talmud.

Fon Dr. Haak Hosenberg.

Einseitung.

In den aramäischen Theilen des babylonischen Talmub begegnen wir vorzugsweise dem Dialect, welcher um das Jahr 500 n. Ch. in den oberen Euphrat- und Tigris-Ländern von den Juden und wahrscheinlich auch von der übrigen Bevölkerung gesprochen wurde. Mit ziemlicher Bestimmtheit kann man von Sprüchwörtern, Wetterregeln und anderen gemeingültigen Sprüchen, die sich im Talmud häusig sinden, behaupten, daß sie im Wunde Aller lebten, und es will der ihnen oft vorgesetzte Ausdruck weren, wie Leute sagen" auch sicher nicht die Juden allein in sich sassen. Da nun diese Volkssprüche sich höchstens durch einige ältere Formen vom übrigen Aramäisch des Talmud unterscheiden, so ist wohl mit Recht anzunehmen, daß uns dieser die Umgangssprache der Bewohner des oberen Babyloniens ohne wesentliche Modification darbietet.

Die Eigenthümlichleit ber Entstehung des Talmud läßt es aber erklärlich erscheinen, daß wir in ihm gar nicht selten Sprachüberreste aus den verschiedensten Spochen des dortigen Dialects antressen. Wir haben nämlich hier nicht ein Werk vor uns, das, von einem oder mehreren Versassern in einem bestimmten Zeitraum abgesaßt, die Sprache und Ausdrucksweise einer bestimmten Spoche darbietet, sondern ein Werk, das im Lause von mehreren Jahrhunderten entstanden, die Spuren seiner Entstehung und Entwicklung an sich trägt. Bei der Schlußeredaction und endgültigen Fixierung des Textes hat sedenfallseine ganze Reihe von Auszeichnungen und Notizen, Gesete, Erzählungen und allerlei Berichte enthaltend, vorgelegen, die

nebst dem übrigen treu im Gedächtnis der Gelehrten aufbewahrten Gesetzesstoff, ohne wesentliche sprachliche Beränderung, zu einem Ganzen verwoden wurden. Denn war es auch versoten, sich im Lehrhause irgend welche Notizen zu machen, so hat man sich doch gewiß zu allen Zeiten außerhalb desselben erlaubt, Aufzeichnungen über das dort Bernommene vorzunehmen und biese aus den verschiedensten Zeiten stammende Schriftstücke sind den Redactoren ausbewahrt geblieben.

Somit bietet ber Talmub ein Stück Sprachgeschichte und Sprachentwicklung, und dieserhalb muß eine Behandlung sciner Sprache auch das historische Moment in's Auge sassen. Bon diesem Gesichtspunkt aus ward denn die vorliegende Abhandlung, die sich über die Flexion des aramäischen Berdum im babylonischen Talmud erstreckt, unternommen und besonders bei der Lehre von den Praesizen und Suffixen wurde die allmähliche Entwicklung beobachtet. Die dem palästinensischen Dialect angehörigen Stücke, welche sich im babylonischen Talmud zersstreut sinden, wurden nur vorübergehend in Betracht gezogen, da nur das babylonisch-aramäische Berdum hier behandelt werden sollte.

Bon Talmud = Ausgaben wurden benutt: Die Wilnaer 1880—1886; bie Berliner, herausgegeben von Golbberg 1864—1868 und die 1862 in Stettin gedruckten einzelnen Mit diesen verglich ich stets die Barianten-Berzeich-Tractate. niffe von Rabbinowicz und zog bei ben Stellen, wo Rabbinowicz keine abweichenbe Lesart anführt, die aber tropdem nicht ohne Weiteres für richtig erklärt werden konnten, die Ausgabe Bomberg I 1520-1523, welche fich in der Königl. Bibliothet zu Berlin befindet, zu Rate. Bei den Tractaten Erubin und Jebamoth ftand mir die ed. pr., von der sich nur diese beiden Tractate in ber genannten Bibliothek befinden. zu Gebote; ber zuerst genannte Tractat ist 1511, ber andere 1508 von den Soncinaten zu Besaro ediert worden. Auch die abweichenden Lesarten, welche oft im "Aruch", bem von Rabbi Nathan bar Jechiel um die Mitte bes 11. Jahrhunderts abgefaßten talmubischen Wörterbuch, enthalten sind, wurden bin und wieder berücksichtigt, ebenso die, welche sich im "En-Jacob," in

ber aus dem Talmud ausgezogenen Hagadah = Sammlung bes Rabbi Jacob ibn Chabib (Mitte bes 16. Jahrhunderts), finden; ich benutzte hierbei die Amsterdamer Ausgabe vom Jahre 1740.

Bei der Anordnung vorliegender Arbeit diente mir die Flexion des Verbum in Röldefes Mandäischer Grammatik zum Vorbild.

A. Allgemeines.

Bon den sechs Haupt-Verbalstämmen des Aramäischen ist im Talmudischen das Ettafal am schwächsten vertreten. Dasselbe sindet sich nur noch dei den Verden 'd und 'y z. B. אירוסף א. שירוסף אירוסף אירוסף בי ward hinzugesügt" Kidd. 77 d, Jedam. 57 a, Berach. 28 a; אירוסף (ניסור מום) "er ward widerlegt" Sabb. 40 a, 52 a, Sota 46 a. Die Beispiele von Taan. 17 d. und 18 a, sowie Menach. 65 a אירוסף "es ward sestgesett"; מוחר (ניסור מוסר) "er ward eingesett" sind hier nicht als Belege zu verwenden, da die dortigen Stellen dem Megillath Taanith entnommen sind und somit dem palästinensischen Dialect angehören.

Die schon im Syrischen seltenen Stämme finden sich im Talmudischen auch nur spärlich. Schafel haben wir in שעברן (Münchener Haben, die Ausgaben haben wir in איעברני) "wir machten dienstbar" Ab. sara 2 b; שלרופי משעברי Bab. mez. 73 b; שלרופי משלרופי Bab. mez. 13 a und öfter; שלרופי משלרופי Bab. mez. 25 a, Sabb. wije vertauschen" Bab. bath. 99 a, Bab. mez. 25 a, Sabb. 96 d — ein Cschtafal in אישרועברו "sie wurden dienstbar" Ab. sara 2 d — ein Safel in אישרועברו שפרום, 47 a, Chullin 7 d, Sabb. 10 a — ein Pauël in מכוברים (Nach der Lesart des Aruch, die Ausg. haben מכוברים) (Wach der Lesart des Aruch, die Ausg. haben שלצור sein sales.

Dann finden sich noch vereinzelt die Verdopplungsstämme: Palpel לגלג "er lachte" Sabb. 30 d — Ethpalpal אינלגל "er wälzte sich" Bab. mez. 40 a — Pealal ממרמט "er löst los" Chullin 92 d. — Ethpealal איערבב "er mischte sich" Rosch $\mathfrak{h}$ hafáj. $\mathfrak{b}$; איכורשושי איכורשש "er ward enthaart" $\mathfrak{A}\mathfrak{b}$. far. $\mathfrak{b}\mathfrak{g}$ a und ähnl.

Reben ber Form Ethpeel mit bem Botal e beim zweiten Burzelbuchstaben sindet sich noch zuweilen ganz wie im Targumischen*) die ältere Form Ethpeal mit dem Botal a, so איקפר "er ward ärgerlich" Moed kat. 12 d, Sabb. 46 a; אירוליש "er ward krank" Moed kat. 17 a; אירוליש "es ward verdoppelt" Sabb. 5 a.

In den meisten Fällen jedoch ist dieses a schon in e übergegangen אים "ward burchsucht" Bab. kam. 3 b; איפטיל "ward unbrauchbar" Sabb. 91 b; איכחים "ward geschrieben" Weg. 7 a.

Dieses e wird in Folge Verharren bes Tones nicht selten selbst da beibehalten, wo es unter gleichen Verhältnissen im Syrischen und Mandäischen in Schwa übergeht. So אירונשילח "sie ward hinweggenommen" Sabb, 116 b (Lesart des En Jacob; die Ausg. haben אירונשליח, ebenso die Münch. Handschr.); אירונשלבה "sie ward verglichen" Sanh. 95 a; אימנטיבה "sie ward genommen" Redar. 50 a; איפשיטא "sie ward ertlärt" Verach. 25 b; — spr. אָרַקְטְלַרִּח — mandäisch. יהובלת "sie ward gebildet".

Bei der Resterin-Borsilbe איר רפּנָים. איר ist das den Botal bezeichnende ', vielleicht durch Rachlässigseit der Abschreiber, häusig weggelassen. אשחבות "er ward gehört" Berach. 56 a; אשחבות "er machte sich los" Joma 69 b; אבסיפו "er ward übergeben" Joma 69 b; אבסיפו "sie wurden beschämt" Taan. 22 a. — Das n jener Borsilbe fällt im Ethpeel sast sie Ethpaal häusig aus, und zwar nicht allein bei solchen Berben, deren erstem Radical es assimiliert werden tann, sondern auch bei den Berben, deren erster Wurzelbuchstade ein Guttural ist, bei welchen besanntlich von einer durch die Assimilation der beiden Consonanten bedingten Berdoppellung nicht die Rede sein tann. Wir erhalten somit Ethpeel-Formen wie: אינטיר "er beriet sich" Berach. 27 b; אינטיר "er ward gestohlen" Bab.

^{*)} Bergl. Wiener, Chalbaifche Grammatit § 12, 2, 2.

mez. 24 a; אירולש "er warb versengt" Bab. bath. 74 a; אירולש "er warb frant" Pesach. 50 a. — Cthpaal-Formen wie: איערר "er ward reich" Nedar. 50 a; איערס "er beschäftigte sich" Berach. 25 b; איקרשא "sie ward geheiligt" Rethub. 62 b; איעבבר "hielst Dich auf" Chuk. 105 b.

Daneben jedoch auch noch Formen, wie: ,es gefchah" Ab. far. 18 a; אירועקר "er ward losgeriffen" Sabb. 63 b u. ähnl. Bei ben Berben 'AD, 'D und 'm findet im Ethveel bas Ausfallen bes n nicht ftatt. Die Ursachen biefer Erscheinung werben wir später bei ben einzelnen Verbalclassen besprechen. Auch sobald ber erfte Burgelbuchstabe im Bischlaut ift, bleibt bas n faft immer; es wird sobann, wie in fast allen semitischen Sprachen, diesem nachgesetzt und geht ber Euphonie wegen nady ש in צ, nady ו in ד über. אישהמים, er entfchlüpfte" Doed fat. 12 b; אישחחים "er ward geschlachtet" Witt. 69 b; אסחבל "er betrachtete" Befach. 104 a; איסחבר "ward verstopft" Bab. mez. 106 b; gleich banach aber מיסבר ftatt מיסחבר. — מיסחבר "er ward gebunden" Berady. 22 b. — אודבל "er ward gedüngt" Ab. far. 49 a; אודבל "fie ftürzte hin" Nibba 17 b; אורקיקו ליה "fie gefellten fich zu ihm" Sabb. 157 a; מחווטרא "fie wird flein" Redarim 50 b; ba= gegen איונטר Sanh. 95 a.

Die Resteriu - Borsilbe היח findet sich nur an einigen dem palästinensischen Dialect angehörigen Stellen. היחנסבה Jebam. 107 d., Gittin 85 d.; להיחענאה "fu sasten" Taan. 17 d. Menach. 65 a. — Dem Buche Daniel entnommen ist der Ausdruck אנחנא מהודעין אנחנא "wir thun kund" in dem Sendschreiben des R. Simon den Gamsiel, Sanh. 11 a u. d. Ferner sind daselbst dem Buche Daniel entnommen השפרח עומברת עומב באנפאי עומבון יסגא מהלחא באנפאי עומבון יסגא מהלחא באנפאי

Die zur Bilbung ber einzelnen Verbalformen gebrauchten Prä- und Suffize sind ursprünglich dieselben, wie sonst im aramäischen, doch bedürfen dieselben einer eingehenden Besprechung, da sie verschiedene lautliche Veränderungen erfahren haben.

Perfect. 3. P. fem. Die alte Endung n findet sich beim regelmäßigen Berbum nur noch in Aussprüchen älterer 1887. II.

Amoraim ober in Etzählungen und Sprüchen, die sehr alt sind. ירקח "sie spie auß", אקרבת "sie brachte herbei" Jebam.

39 d. (Dort ist von einer alten Formel des Chalizahbrieses die Rede). — עריקת "sie sloh" Sabd. 67 a. (Ein alter Spruch). — אירובית "sie watd gegeben" אירובית "sie watd gegeben" אירובית "sie watd gegeben" שירובית "sie watd gegeben" בשילת עבירוא "Die Stelle Sota 33 a אירו עבירוא (Auspielung auf Era 4,24). "Die Knechtschaft hat ein Ende" gehört, wie dort auß dem Zusammenhang hervorgeht, dem palästinensischen Dialect an.

Bei ben Berben 'b hat fich bie alte Endung häufiger er halten. Da sich hier ber 3. Rabical mit bem vorhergehenden Bokal zu langem a verschmolz, so konnte sich das angehängte 🗅 in Berhindung mit bemselben hier länger halten als bei ben übrigen Berbalformen. אחת "fie kam" Rojch, hasch, 19 a; הוה "fie jah" Ab. far. 2 b, Bab. bath. 3 b; המת "fie warf" Rebax. 50 b: nm "fie war" Sabb. 26 a, Moed fat. 16 a; -איחסיאח, "sie ward geheilt" Rethub. 62 b, (Eine Erzählung aus ber Zeit Rab's. geb. 175, geft. 247 n. Ch.). — Auch bei ben Berben 'yy ist die alte Form oft bewahrt. 173 Taan. 23 b, Sabb. 63 b. (Münch. Holfdr.; die Ausg. haben עיילא); Berach. 51 b. (ed. Benedig. Die Ausgaben haben אלחה, bie Münch. Sbichr. hat האלה). - In sonstigen Källen ist das n jedoch ab-Durch bas Schwinden besselben murbe auch bas geworfen. Bokalisationsverhältnis ein anderes, indem der Bokal des ersten Radicals auf ben zweiten überging, wenn nicht gar schon vorher Formen wie נְפַקַת (Targ. Onf. Gen. 30,16) Betonung des zweiten Radicals vorkamen. Die Schreibweife עריקת Sabb. 67 a und איתנטילת Sabb. 116 b läßt bie Griften; berselben auch bei den Berben mit a sehr wahrscheinlich erscheinen. — Nachdem bas n abgeworfen war, verwandelte sich bas ihm vorangehende furze a in langes a, bas bann burch den Vokalbuchstaben & ober 7 kenntlich gemacht wurde.

fuffigen diese Umwandlung stattsindet.*) Es entstehen somit im Talmudischen Formen mit dem Ton auf der zweiten Silbe, wie: "sie starb" Berach. 18 b; אולה "fie ging" Macc. 8 b; שכיבה "fie machte beschämt" Berach. 58 b; כסיפה "fie machte beschämt" Berach. 58 b; בשילה ליה "fie wird verglichen" Kochte ihm," Redar. 66 b; איכתילה "fie wird verglichen" Sanh. 95 a, u. a.

Bei den Verben mit transitiver Aussprache der '' Classe tritt der ursprüngliche Diphthong al nach dem Schwinden des on wieder auf. Derselde mußte sich, so lange das odlieb, nach dem auch im Talmudischen geltenden Lautgeset, daß in geschlossener Silbe kein Diphthong stehen kann, in einen langen Bokal verwandeln; doch nachdem das ogeschwunden, und somit die Silbe eine offene geworden, konnte es wieder hervortreten. Tie war" Macc. 10 a; wom, "sie kam" Moed kat. 16 a. — Die Berba mit intransitiver Aussprache enden nach Abfall des o auf "ja". wow "sie kam an" Bab. mez. 86 b; "sie trans" Jedam. 65 b.

- 2. P. sing. Hier stimmt das Talmubische mit den verswandten Dialecten überein. Das Femininum wird stets burch das Maskulinum vertreten.
- 1. P. sing. Einigemal ift bei ben Berben ללי die alte Endung יו bewahrt, doch ift es gewagt, die betreffenden Stellen dem babylonischen Dialect zuzuschreiben. Allenfalls ginge dies noch bei אחירוי במווא 32 d, in einer Erzählung über Alexander den Großen, doch אחירוי Sabb. 116 d, in der Wiedergabe des Berses Watthaeus 5,17, ist gewiß dem Weste aramässchen entnommen, ebenso verhält es sich Succa 44 d etc. ברו הוירוי בארעא הרא מ' שנין ולא חמיתי בר איניש "Als ich 40 Jahre in diesem Lande wohnte, sah ich Niemanden etc.", wo das lexicalisch ganz dem Westaramässchen angehörige und bie Hertunft dieser Stelle verräth. Pesach. 110 d sindet sich in einem echt babylonischen Spruche zwei Mal אחירוי die Rünchener Holcher. hat jedoch statt dessen

^{*)} Bgl. Rölbete, Mandaische Grammatit § 170 מפילאלה, נפשילאה "fie fiel"; רחישאלה "fie bewegte sich".

אחיח, und somit ist auch diese Stelle nicht verläßlich. — Für das gewiß unberechtigte שקלחי unserer Ausgaben Sabb. 156 b hat die Münch. Höschrick — Besach. 117 b sindet sich אשבחרונאא, און ammengesett aus (? אאבחרוניא. אווא אווא אווא.

Die Endung יח war gewiß ichon lange vor der Schlußtebaction des Talmud außer Gebrauch gekommen; dieselbe sindet sich fast nur noch in alten Berichten oder in Aussprüchen älterer Lehrer. ארבשיח, "ich regte auf"; "dezwang" Sanh. 95 a (Bericht über den Zug Sanherib's, gewiß ältereren Datums). — ילפיח, "ich lernte" Tamid 32 b (Erzählung über Alexander d. Großen). — תוביח "ich hörte" Bab. mez. 64 a. — יהביח "ich traf ein" Sabb. 145 b (Beide aus der Zeit Rab's). — יהביח "ich gab" Sabb. 105 a (Ein überlieferter Ausspruch des R. Jochanan); Formen ohne der beruhen wohl auf Unvorsichtigkeit der Abschreiber. השל Sabb. 156 b (s. oben); חלה ich schreib" Sabb. 105 a. Sowohl die Wünch. als auch die Orforder Hosser, haben הבחבח.

Bei den Berben 'ל' ist die Endung הי sehr selten, dagegen bei den 'yy auch noch in jüngeren Aussprüchen erhalten. אחיה אפון. 110 d (s. oben); אייהיה "ich brachte" Kidd. 72 d. — יול "ich ging hinein" Sabb. 140 a; gleich darauf aber נפקי "ich ging hinaus" ohne ה (Beide in einem Ausspruch des R. Joseph den Chija, geb. um 270, gest. 333.*). ייול שילית "ich brachte hinein" Kethub. 61 a.

Am häusigsten sindet sich die Form mit apocopiertem ה היי אולי אולי "ich ging"; קמלי "ich tötete"; סליקי "ich stieg hinauf" Berach. 57 a. (Münch. Höschr., die Ausg. haben מיילית "ich ging hinein", wo die Ausg. עיילי haben. Beide Formen sinden sich in einem Ausspruche des Rad Aschi (Mitte des 5. Jahrh.).

Auch hier ist ber zweite Radical betont, doch schwankt der Bokal zwischen i (10) und a. Wir haben nämlich, so hier kein Bokalzeichen vorhanden, analog den häusigen Beispielen mit i (10) und dem Mandäischen den Vokal a anzunehmen. Selten

^{*)} Bergl. Grat Geschichte ber Juben Bb. IV. S. 353.

קריבי ,ich findet sich an dieser Stelle der Botal u. — החיבי ,ich schiede" Bab. bath. 103 a; שקילי ,ich nahm" Sabb. 156 b; החיבי "bessiegelte" Bab. bath. 167 a; שקילי ,ich dannte" Moed tat. 17 a (Pael).*) — יחיבי ,ich sannte" Boed tat. 17 a (Pael).*) — יחיבי ,ich sannte" Boed tat. 17 a "ich sael).*) — אירוייקורי ,ich sabb. 29 b; שחוקי ,ich ward geehrt" Reg. 28 a. (Die Münch. Hat hier die 3. Pers., was aber nicht richtig).**) — Aller Bahrscheinlichteit nach hat sich auch hier der durch Zurückwerfung des entstandene Diphthong ai, welcher sich in der geschlossenen Silbe in de verwandelte, nach Abfall des ה wieder aufgelöst. Wir hätten demnach בחיבי zu lesen. Bei den Berben היי, wo allerdings noch das zum Stamm gehörige imit im Spiel ist, wird dieser Diphthong auch durch die Schreibung ausgedrückt. הואי ,ich sabb. 140 a sindet sich einmal בעאי ,ich sabb haben die Hosser. auch hier ich einmal

^{*)} Wir werben auf biefe Formen unten noch einmal gurudtommen.

^{**)} Benn biese Beispiele nicht als Schreibfehler zu verwerfen, so tonnte man § 19 in Rölbete's Manb. Gramm. zum Bergleiche heranziehen.

- 1. P. pl. 1) Die Endung 'p. Dieselbe findet sich nur bei den Berben 'לי und zuweilen bei den 'yy, die sich oft den 'd in ihrer Bildung anschließen. אחרון "wir waren"; wur famen" Woed kat. 25 a. אחרון "wir wiederholten" Wacc. 2 d. Daß wir hier ein wirkliches Persect und nicht das mit dem Pronomen der 1. Person pl. verbundene Particip עינינן ואשכון "wir dachten nach und fanden" (Münch. Hosel, die Ausgaben haben haben und such fanden" (Wünch.
- 2) גא. Dasselbe findet sich fast nur in älteren Erzählungen und Aussprüchen. שחרנא "wir beuteten" Tamid 32 a (Erzählung über Alex. ben Großen); נבירנא "wir lernten" (Stereothpe Ausdrücke); אבילנא "wir aßen" Berach. 47 a (Aus der Zeit Rab's).
- 3) ן. Diese Formen sind die gewöhnlichen. שביבן "wir lagen"; אשבחן "wir sanden"; הנן "wir lernten" Roed kat. 19 die "wir sahen" Berach. 56 a. (Die Münch. Handschr. hat dert mehrere Mal חווינן).

Imperfect. 3. P. sing. Als einer ber wesentlichsten Unterschiede zwischen ben westaramäischen und oftaramäischen Dialecten wird allgemein angenommen, daß bei ersteren zur Bilbung ber 3. Person bes Imperfects bas Brafix , bei letteren bagegen 3 bahw. 5 verwandt werde. Diese Unterscheidung durfte aber nur für die fpatere Beriode diefer Dialecte aufrecht zu erhalten fein, wie dies aus der Sprache des Talmub zur Evibeng hervorgeht. Anfangs war nämlich auch bei ben oftaramäischen Dialecten nur bas Bräfig ber 3. Berfon, boch nach und nach wurde es aus biefer Stellung burch 5 und bas biefem nachfolgende I verbrängt. Es find zwar nur vereinzelte Fälle, in benen wir noch beutliche Spuren feines früheren Daseins antreffen, boch genügen biese gerade, um uns von der Unwahrscheinlichkeit jener Unterscheidung zu überzeugen und und zugleich Aufflärung über bie Entstehung bes Braefires 5 und 3 zu geben. Wir finden wohl hier und da im Talmud ganze Stude in aramäischer Sprache, in benen nur ' als Bräfir der 3. Berson verwandt ist, doch muß man sich hier

vor voreiligen Schlüssen hüten, da diese Stücke entweder ganz dem palästinensischen Dialect angehören, oder in oberstächlicher Bearbeitung aus dem palästinensischen Dialect in den baby-lonischen übertragen sind. So haben wir Sanh. 18 b drei Wetterregeln, dei denen sich nur das Praesig 's findet. Da aber die Intercalierung eines Monats, von der hier die Rede ist, nur von den "palästinensischen Schulen" vorgenommen wurde, so sind diese Regeln wohl auch in Palästina entstanden, angewandt und gebraucht worden.

הנך ג' רועי בקר דהוו קיימי ושמעינהו :Diefe Megeln Lauten רבנן דקאמרי הד אמר אם בכיר ולקיש כחדא יינץ דין הוא אדר ואם לאו לית דין אדר וחד אמר אם תור בצפר בתלג ימות ובטיהרא בטול תאינא ידמוך וישלח משביה דין הוא אדר ואם לאו לית דין אדר וחד אמר אם קידום תקיף לחדא יהא יפח בלועך נפיק לקיבליה דין הוא אדר ואם לאו לית דין אדר ועברוה רבנן לההיא שתא:

"Die Rabbinen hörten brei Hirten sagen: Der erste sagte: Wenn die Erstlings-Früchte und die Spät-Früchte zusammen blühen, so ift der Monat Adar herangekommen, wo nicht, so ist der Monat Adar noch nicht eingetreten. Der zweite sagte: Wenn der Ochs am Morgen im Schnee sast (vor Kälte) stirbt und am Mittag im Schatten des Feigenbaumes sich dahinstreckt und schläft, so ist der Monat Adar herangekommen, wo nicht, so ist Adar noch nicht eingetreten Der dritte sagte: Seht bei stark wehendem Ostwind Dein Athem dem Winde entgegen, (??) so ist der Monat Adar herangekommen, wo nicht, so ist der Monat Adar noch nicht eingetreten."

nicht verbrängt werben, da sich bieses Wort eng an das folgende angeschlossen hatte; auch mag die Bolksthümlichkeit dieses Ausdrucks ihn vor Beränderung bewahrt haben. Ab. sara 28 b sindet sich in einer alten Heilmittel-Angabe ner "er nehme sich in Acht", bort haben wir auch echt babylonisches Fdiom.

Ginen noch beutlicheren Beweis und zugleich Aufflarung über die Entstehung bes neuen Braefires 5 bahw. 3 burften biejenigen Formen geben, bei benen ' nebst ' jur Bezeichnung ber 3. Berson verwandt werben. So stets in bem Ausbruck: שלו, רחמנא ליצלן, רחמנא ליצלן, החמנא ליצלן, רחמנא ליצלן, ליצלן "Gott behüte mich, Gott behüte Dich" Sabb. 84 b, Jebam. 63 a; ferner הדמנא לישבעך כי היכי ראשבען ברך "Gott fättige Dich, wie uns Dein Gobn fättigte" Taan. 24 a; ,man laffe ihn laufen" Sabb. 109 b; לירהמיה, Der Herr lehre uns" Chag. 13 a, Münch. Holder.; לישמעינו ,er laffe uns vernehmen" Rosch. hasch. 14 a, Besach. 114 b. baben bier überall Afel-Kormen und ' ware somit unerflarlich, wollte man nicht annehmen, daß ihm 5, nach dem Borbild bes Affprischen, wo unter gleichen Berhältnissen bie Bartitel "lu" angewandt wurde. zur Verstärkung der Aussage vorgeset worden. Anfangs mag es auch nur zur Bezeichnung bes lebhaften Wunsches gedient haben, nach und nach wurde es aber gerabe wie das assprische "lu" auch zur einfachen Aussage gefett, und fo verbrängte es bas urfprüngliche Braefix . Infolge seiner Lautverwandtschaft mit 3 verwandelte es sich aber bald in basselbe, und diese neue Form fand im Sprischen ausschließlich, im Mandaischen mit wenigen Ausnahmen, im Talmudischen ziemlich oft Anwendung. Da der Talmud eine echte Bulgarsprache barftellt, so ift es erklärlich, baß sich in ihm Formen mit 5 länger erhalten, als in ben verwandten Dialecten; bewahrt boch bas Bolt oft in seiner Redeweise archaistische Formen und bedient sich berfelben mit Borliebe, mogen fie auch in ber feineren Umgangs- und Schriftsprache für unzulässig gelten. Daß nun in Birklichkeit eine Berwandlung bes 5 in 3 ftattgefunden, beweift die Form: רחמנא) פיצלן Bab. tam. 65 b, wo 3 unter benselben Berhältnissen erscheint wie oben 5. Dergleichen Beispiele werben sich wohl noch mehr im Talmud

finden.*) - Die Spuren bes ursprünglichen Braefires ' entbeden wir ferner im Bael, wo sonderbarer Beise, sowohl im Talmudischen als auch im Mandaischen, sämmtliche Präfize bes Imperfects (im ersteren häufig, im letteren ftets) mit einem vollen Botal versehen sind. ניובין Ribb. 20 a; ליתבק "er vertaufe" Sanh. 95 a; er fei früh" Schebuoth 30 b; ליקרים "er vertreibe" (seine Frau) Arachin 23 a. — Mand. נימאכיך er brückt nieber"; היבאטיל "fie vereitelt". Bergl. Mand. Gr. § 28.

Es ift gewiß bas Praefig ', bas hier bei ber 3. Berfon wieder erscheint und auß ניקדיש und ניקדיש wurde גיובין, ביקריש. Ohne die Entstehung dieses Botals zu beachten, versah bie Sprache auch bie übrigen Präfige mit bemfelben, und fo (prad) man aud) הִיבאטיל, "Du vereitelst"; הָיבאליף, "Du veranderst"; מיקאבלון, "ihr empfanget". Bergl. Mand. Grammatit S. 226 und 227.

Durch diese Annahme erklärt sich auch die sonderbare Er= scheinung, daß weder im Talmudischen, noch im Mandäischen bas Praefig bes Participium den Botal erhält, während ihn bas Imperfect hat. So משרר, משאראר aegenüber נישאראר. נישרר.**) Hier war der Einfluß der 3. Berson des Imperf. nicht vorhanden, und so blieb bas Praefig ohne Botal.

Ferner wird es an der hand biefer Annahme nicht auffallend erscheinen, daß wir im Sprischen bei ben Berben 'w ein Beal הקום, נקום haben, während im Talmudischen fast immer, im Man= baischen ohne Ausnahme sich ein binter bem Braefix findet. Wie bei ben Bael-Formen des regelmäßigen Berb's, so haben sich hier im Beal Spuren bes ursprünglichen Braefires ' erhalten. während bieselben im Sprijchen nirgends mehr zu entbeden find, wenigstens nicht mehr in der gewöhnlichen Brofa. Wenn aber fyrische Dichter Formen wie נצום (נצום ***) sehr oft zweisilbig nehmen und felbst in Broja in einer Rarkaphischen Bar. zu Luc. 15,25 מרוב, סרוב, טרוב, טרוב, סרוב vorhanden, so sind dies archaistische Formen,

^{*)} Daß die Umwanblung des hin z eine dem Aramäischen durchaus nicht fremde Erscheinung ist, zeigt Köldete, Mandaeische Grammatik § 53 S. 54; Duval, Grammaire thriaque § 35.

**) Bergl. Mand. Gr. S, 30.

***) Bergl. Mand. Gr. S. 29. Anmerk. 2.

bie in der Entwicklung der Sprache ihre volle Begründung finden.*)

Entgegen ber weitverbreiteten Ansicht, daß im Talmubischen die Impersecta mit ben Conjunctiv und Optativ, die mit den Indicativ repräsentieren, glauben wir mit Röldeke besonders hervorheben zu müssen, daß eine solche Scheidung durchaus unmöglich ist, und es genügt schon das Durchleseu einiger Seiten im Talmud, um dies offenbar darzuthun.

- 3. P. fem. Da, wo diese Form bewahrt ist, untersscheidet sie sich nicht von den übrigen aramäischen Dialecten, sehr oft wird sie aber durch das Maskulinum vertreten.
- 2. P. sing. Hier braucht nur bemerkt zu werden, daß sich das Pronomen personale in einigen Fällen mit der Berbalform verbindet. Das א טוח אי wird dann jedoch absgeworsen. So א חיםרא "Du bist der Meinung" Bab. mez. 60 b, Macc. 12 a, Berach. 38 a, entstanden auß א חיםרא היםרא, "Du sash. 23 a, 154 a auß א יוםר "Du sash. 23 a, 154 a auß א יוםר "Du sasst". Man könnte diese Beispiele aber auch als emphatische Formen außställen, doch spricht für die erste Annahme die Erscheinung, daß bei der 1. Person sich ähnliche Fälle sinden. Eine besondere Form sür daß Femin. sindet sich uur sehr selten. א היברין העברין שמל העברין של העברין שמל העברין של העבריין של העברין של העברין
- 1. P. sing. Auch hier verbindet sich das Pronomen personale zuweisen mit der Verbalform. אירבקנא "ich hange an" Sanh. 29 a; אוקיבנא "ich stelle auf" Sabb. 83 a, Bab.

^{*)} Auch der Affyriologe Sayce ninumt in seiner affyrischen Grammatik S. 8 au, daß das syrische Braefix 1 sich aus 5 und dieses sich aus "lu" entwickelt habe; doch wie wenig er auf seine eigne Erörterung vertraut, zeigt Seite 56 u. 57, wo er dem 1 die Priorität gegenüber dem 5 zuschreibt. Bergs. Fragment of Talmud babli Pesachim, edite by W. H. Lowe. London 1879, S. 1 Anmerk. 3.

mez. אוחיבנא לה ,,id wiberlege" Sabb. 121 b, (Mündj. קילה אוחבינא. אוחבינא.

Das Femininum wird meist durch das Maskulinum verstreten. Einzelne erhaltene Formen desselben haben wir in אות לילפן "sie sinken hinab" Sabb. 54 h; ליחמטן "sie lernen kennen" Sabb. 65 b; ליחמטן "sie werden gehört" (Die Münch. Hat eine andere Lesart).

תילקחן, "sie werden genommen"; היבגרן, "sie werden mannbar" Kethub. 52 b gehören dem palästinensischen Dialect an.

- 2. P. pl. Das i ber Endung wird stets abgeworfen. Eine besondere Form für das Femininum ist nicht mehr vorhanden.

B. Werben ftarker Burgel.

Die bekannte Eigentümlichkeit bes Semitischen, nach welcher einem Perfect mit a ein Imperf. und Imperat. mit u. einem Perf. mit i ein Imps. u. Impt. mit a, einem Perf. mit u ein Imps. und ein Imps. mit u entspricht, ist im Talmubischen noch mehr wie im Mandäischen im Schwinden begriffen, und es scheint statt ihrer bas Streben vorzuherrschen, das Impersect mit dem Persect in Gleichklang zu bringen.

So finden wir bei den Berben mit a im Perf. ziemlich oft im Impf. neben den Formen auf u folche mit a. So bei net "ernten" חורע ולא) "Du follst fäen und nicht ernten" Moed. tat. 9 b und חורע וארוצור "In "Ich will fäen und ernten" Bab. mez. 105 a. — מורע מעוד "aufzählen", "hinzurechnen". (במי בוחשב (נבי והוורע בנחל) "Er rechne auch das Säen im Thale hinzu." Macc. 22a. — לירושוב נבי (הוורע בנחל) "besetstigen". ניפוק איניש "Riemand besetstige," Sabb. 139 b. — קוומושוצים בו הווחשב מושל "איניש "Riemand besetstige," Sabb. 139 b. — ניפוק "שוומוש בני ווורע בנחל "פון הווחשב בני ווורע בנחל "פון הווחשב בני וווורע בנחל "פון הווחשב בני וווווי "פון הווחשב בני ווווי "פון הוווי בפון הוווי הוווי בפון הוווי הוווי בפון הוווי "פון אונים אורשב הוווי "בפון הוווי הווו

"er thue" Sabb. 81 a, Berach. 30 a; עביד "thue" Gitt. 68 a, Bechor. 8 b. Aber auch ליעבר אל. fara 28 b.

Die Berben, beren zweiter ober dritter Wurzelbuchstabe ein Guttural ober אולד. haben sowohl u als auch a im Imperfect und Imperativ, nur bei אולדור (שלובור במלה) במלה (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלה (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלח (שלובור במלה) במלח (שלובור במלח (של

Eine Form mit o im Perfect haben wir in הרוב "wilfte sein" Meg. 4 a, Sitt. 55 b. Imperf. יחרוב Rasir 32 b; ליחרוב Woed kat. 9 b; auch ליחרוב Sitt. 56 a. Auch gehört wohl hierher הקוף er warb stark" (Bom Schlechtwerben des Weines) Taan. 7 a. (Wünch. Handschr).*)

Da, wie wir schon gesehen haben, die Formen des Verbs bei den verschiedenen Zeitformen sehr schwankend sind, so wird

^{**)} Die S. 69 u. 70 angeführten Formen נסירנא, מריבי, שקילי, אבילנא, כחיבי, שקילי, find nicht als urfprüngliche Perfecte mit i aufzusaffen, da dieser Botal dort secundär ist.

^{*)} Bergl. Manb. Grammat. S. 218.

es am zweckmäßigsten sein, wenn wir von der Aufstellung von Baradigmata absehen und nur die vorkommenden Beispiele anführen.

Perfect.

3. masc. sing. Peal: שקל Moeb fat. 11b, "er nahm;" אים הליק "ftieg hinauf" Berach. 42a; סליק Berach. 18b; אישרוק שנים Moeb fat. 28a, und mit א prosthetic. אישרוק "ftarb" Moeb fat. 17a.

Pael: פרידן vertaufte; Bab. mez. 65 a; בריך "jagte ben Segensfpruch" Berach. 53 b, 54 a; בליח "jchabte ab" Sabb. 74 b;
"jandte" Berach. 58 a; שלים "vollendete" Sabb. 118 b.

Afel: ארליק "zündete an" Sabb. 21b; ארליק "bezeugte" Berach. 58a; אחמיר "mertte" Berach. 28a; אחמיר "erschwerte" Sabb. 134a.

Ethpeel: אינקיב "berieth sich" Berach. 27 b; אינקיב "warb gelöchert, Chull. 46a; אתפקר "lehnte sich auf" Woeb tat. 16a; אינספח "machte sich los" Woeb tat. 12b. — Hierher gehört wohl auch bas Bort (עני, לך. לך. לי, לך. לק. שינכפח לי, לפי, לד. צפטח möchte es zwar als ein Substantiv auffassen und bringt es mit bem syr. אינפות אינפות לק zusammen, doch spricht bie Stelle אינפות לא אינפות לך Gitt. 62a gegen diese Auffassung. Es ist daher besser, es als das Ethpeel von נו

Ethpaal: אים אים אים אים אידבן "betrachtete" Befach. 104 a; אידבן "warb verfauft" Berach. 5 b; אידען "warb aufgehäuft" Berach. 47 a, Bez. 13 b; אים אים איקרש "geriet in Gefahr" Befach. 111 b; "ward geheiligt" Redar. 31 a.

Quadril: und Ühnliches: אינרדם "wälzte sich; אינרדם "ward zerrissen" Pesach. 38 b; אימרטש "ward enthaart" Wb. sar. 69 a; אישחרכב "ward herabgelassen" Succa 8 a.

3. fem. sing. Peal: אולה "fie ging" Macc. 5 b; שכיבא "ftarb" Sabb. 151 b; שלחא Berach. 51 b; "hörte" Berach. 51 b. — Mit א prosthetic. אימרדה Bab. mez. 84 b "fie war widerspenstig".

Pael: בשילה "fie empfing"; בשילה "fie tochte" Rebar. 66b (transit.); שניוא "belästigte" Macc. 17 a.

A fel: אקרבח "fie führte herbei" Jeb. 39 b; אשנרוא Moed fat. 27 b; אוקנא לה "wurde alt" Nibba 47 a.

Ethpeel: איפשיטא "ward ertlärt" Berach. 52 b; איחולא "ward verglichen" Sanh. 95 a; איחולא "wandte fich" Woed fat. 25 a; איחנסיבא "ward gethan" Sabb. 3 a; איחנסיבא "ward genommen" Nebar. 50 a; איכספא בממו. 25 a "ward beschämt."

Ethpaal: איתפרקא und איקרשא Reth. 62b; איתפרקא "fie ward losgelöst" Berady. 54a; איעלמא "ward verhohlen" Bab. mez. 85b.

Quadril. und Ühnliches: איפרסמא "ward bekannt" Rosch hasch. 25 b.

Sobald das Berbum mit einem Objectssuffix verbunden wird, muß zur Bermeidung des Hiatus das ursprüngliche ה selbstverständlich wieder eintreten. אסרחה לארבא, sie brachte das Schiff zum Stehen" Sabb. 181 a; לא שבקחיה, sie sieß ihn nicht" Sabb. 156 b; ומינחיה, sie sud ihn ein" Weg. 15b; מסרחינהו "fie übergab sie" Bab. bath. 123 a.

2. sing. Peal: גבח "ftiehlft" Berach. 55 b; שקלת שקלת שקלת שלת הפא "ftiehlft" Berach. 18 b; בשעת "frevelteft" Bab. fam. 85 a; בחבת החבת "fdriebst" Chaq. 4 b.

Pael: קבילת Sanh. 102b.

A fel: אפסרת "bezeugteft" Pejach. 113 b; הפסרת "bejchäbigteft" Reth. 61 b; אשכחת "fandeft" Bab. mez. 63 b; האקפת "erjchwerteft" Bab. bath. 129 a.

Ethpeel: Hief mir kein Beispiel zur Berfügung. Ethpaal: איטכברת "hielst Dich auf" Chull. 105b; "warst müßig" Keth. 111b.

1. sing. Peal: עברית "id) machte" Sabb. 145 b; שמעית "hörte" Bab. mez. 64 a, Bab. fam. 87 a. — שקילי "id) war erschreckt" Nibba 13 a; שחוקי "id) sabb. 29 b; שחוקי "id) stahl" Bab. fam. 65.

Pael: קרובית "näherte" Sabb. 89 b; שררי "fandte" Meg. 7b; שררי "that in ben Bann" Bab. fam. 17a.

Afel: ארדרי לירה, regte auf" Sanh. 95a; ארדרי לירה, practite ihn zurüct" Sanh. 95a.

Ethpeel: איקלעית "id traf ein" Sabb. 145 b.

Beim Antritt eines Objectssuffiges an die erste Person erscheint auch hier stets das ursprüngliche ה wieder. אמריתה, "ich setrachtete Euch" Berach. 58 d; הריכתינהו "ich segnete sie" Berach. 57 d.

3. pl. Peal: ברקו "fie prüften" Berach. 44a; שתיקו "fchwiegen Sabb. 29 b; הררו "fehrten zurück" Berach. 10a.— "tehrten zurück" Bab. mez. 62 a.

Pael: סליקו (שרור קבילו "entfernten" **Berady.** 42 a; שרור שרור (שרור קבילו "fchicten" Meg. 7 a; הקון "orbneten an" Moeb tat. 3 b.

Afel: אקרירו "bezeugten" Bab. mez. 5a; אקרירו "machten schwarz" Pes. 118b; אישכחו Berach. 44a; אחשור "erschwerten" Nibba 66 a.

Ethpeel: איתהפיכו Bab. bath. 74 b; איתהפוד, wurden umgewandelt" Moed fat. 25 b; איבעיתו "wurden erschreckt" Meg. 3a; איקלעו "trasen ein" Berach. 42 a; אינקום "wurden serrissen" festgehalten" Taan. 23 b. — fem. איקרען "wurden zerrissen" Ribbusch. 70 b.

Ethpaal: איכשור und איכשור "wurben itauglich" Chull. 93 a; איחכחוש "wurben wieberlegt" Sanh. 18 b; איעקור "wurben ber Lüge überführt" Macc. 5 b; איעקור "wurben entwurzelt" Jebam. 64 b.

Quadril. und Ühnl. הרגימו "übersetten" Rosch, hasch 30 b; אישחעברו "wurden dienstbar" Ab. far. 2 b.

In Verbindung mit Objectsssuffigen wird nur die ältere Form angewandt. שמעור "sie hörten ihn" Rosch hasch. 26 b; אמרחור "sie bemühten sie" Berach. 21 a.

2. pl. Peal: שקילתו "ihr nahmt" Sanh. 110 a; עסיקתו "beschäftigtet Euch" Jeb. 105 a; גריטותו, נקיטותו "ihr hieltet" Pes. 110 b.

(ed. Venedig, unfere Ausg. haben נקיבון; עבירחון, ihr thatet' Rebar. 25 a.

Pael: קבילחו של שנות, ז', ihr vertauftet" של המי, ihr vertauftet של המי, for מברחון, brachtet in Gefahr" Berach. 25 a; פטרחון "befreitet" Berach. 54 b.

Afel: אחריםחון "ihr wappnetet Euch" (denom. vor סיים שלייט (denom. אחרים שלייט (denom. אורים שלייט (denom. אורים שלייט (denom. אורים שלייט (denom

Ethpeel: Rein Beifpiel.

Ethpaal: אחעהירתו "wurdet reich" Horjoth 10 b.

1. pl. Peal: פהרנא "wir beuteten" Tamib 32a; החמנא "unterzeichneten" Bab. bath. 164a. — שכיכן, wir lagen" Sanh. 7a; הררן, fehrten zurüct" Bab. bath. 74b.

Pael: תקנן "orbneten an" Succ. 44 b.

A fel: אשכחן "fanben" Sabb. 144 a, Moeb fat. 20 a; (אחרלינן ed. Vened.; Ausg. אחרלינן, "wir fingen an" Berach. 15 a).

Ethpeel: איקלען "wir trafen ein" Chull. 111 a.

Quadril. und Ühnl. חרנימנא "wir übersetten" Sabb. 136a; שעברן "wir machten bienstbar" Ab. sar. 2 b.

3mperfect.

3. masc. sing. Peal: ליםבר "er meint" Sabb. 63a; הוצה "lernt", ניגוור "befchließt" Woeb fat. 14b; ליגמר (Sabb. 85a; ליכחוב "fchreibt" Woeb fat. 8a.

Pael: לחבץ Sanh. 95a; נחבץ Ribb. 20a; הדר, "verschönert" Bab. mez. 84a, (syr. הַדַּר Bergl. Targ. Lev. 19, 15 הַבָּר, vertreibe" Arach. 23a.

A fol: לינמרן, "er lehre und" Chag. 13 a; לינמרן Rosch hasch. 14 a; לישמעינן "er läßt und vernehmen" Berach. 36 a).

Ethpeel: לשתכח "wird vergeffen" Bab. mez. 85. "nimmt fich in Acht" Gitt. 69 b.

Ethpaal: ליסחכן "fommt in Gefahr" Sabb. 81 a. היחכשר, ift tauglich" Gitt. 87 a; ליחכשר "grämt fich" Chag. 5 b.

Quadril. und Ahnl. ניגנדר עלה "rollt es barauf" Ab. 1887 II.

(ar. 28 a; ליבלבל "wirb verwirrt" Moed. fat. 9 b; ליתערבב "mijat fia," Roja haja. 27 a.

3 fem. sing. Peal: (מאניה) הישלח, fie enttleidet fich" Sabb. 110 a; החלוץ, fie ertheilt Chalizah"; Jeb. 105 a.

- Pael: תשרר, "fie fendet" Berach. 18 b; השרת "bient" Sabb. 110 a.

-Afel: Rein Beispiel.

Ethpeel: היעכיר "wird gethan" Bab. mez. 29 b; הופשים "wird erklärt" Sabb. 140 a; חחבר "wird zerbrochen" Bab. mez. 107 a.

Ethpaal: חיעגן, "sie vereinsamt" Bab. mez. 19a; החבשר Sebach. 25a; חורמן, "sie sei bestimmt" Woed fat. 18b.

2. masc. und fem. Peal: היקשול Pejach. 25b. היקשול "bu flüsterst" Bab. mez. 58b; הלחוש "reißt nieder" Bab. bath. 4a; הפשוש "erflärst" Sabb. 3b. — fem. לא תרחליו "fürchte dich nicht" Bab. mez. 84b; לא תרחליו "fürchte bich nicht" Moed fat. 27b.

Pael: תקביל Bab. bath. 21 a; השפיץ, "beffert aus" Jeb. 63 a; העקר, "entwurzeljt" Befach. 113 a.

A fel: תשבח "findest" Sabb. 152 a.

Ethpeel: Rein Beifpiel.

Ethpaal: חסחבל "betrachtest" Bab. mez. 85a; אמער Sanh. 95a.

1. sing. Peal: אררוש, "id) erfläre" Sabb. 80b; איברוק "id) prüfe" Jeb. 65 a; איברוק Weg. 16 a; איברוק אנמר אנמר Sabb. 81 b.

Pael: אישרר Sanh. 98a; איקביל Beradh. 28a, Chag. 5b; איצבית "ich bereite zu" Chull. 60a; איצבית Beradh. 54b; איבריך Beradh. 48a.

A fol: (אנמרך שומה, ,id) belehre Didh" Bab. mez. 83 b; אפקרינהו "gebe fie preizh" Bab. mez. 30 b.)

Ethpeel: אימליך, id) berate mid)" Berad. 27b.

Ethpaal: אצטער Taan. 25 a; איעכב, "ich halte mich auf" Sanh. 98 a; אסתחר "ich verberge mich" Berach. 31 b.

3. pl. Peal: לירהשו "fie faufen" Sabb. 75 b; לירהשו

Thull. 51 a; ניהררו מיהול "fie breiten auß" Beza 30 a und ליתו וליסהור "fie mögen tommen und zeugen" Jeb. 31 b scheint daß u der Endung, gerade wie bei der 3. Pers. Pers. auf den 2. Radical zurückgeworfen zu sein.

Afel: Rein Beifpiel.

Eth peel: ליחלפו "werden verwechselt" Sabb. 54 b; ליענשו "werden bestraft" Beza 16 a. — sem. לישחמען "werden gehört" Moed sat. 16 b (Die Münch. Handschrift liest ganz anders.); ליחמטן "sinten herab" Sabb. 54 b. — הילקרון "sie werden genommen", הברן "sie werden mannbar" Reth. 52 b gehören beide dem palästinensischen Dialect an.

Ethpaal: ליצטרפו "werben verbunden" Sabb. 71a; ליבררו "werben zerstreut" Gitt. 33 b; לידרבנו "werben versauft" Grub. 47 b.

2. pl. Peal: תיובנון בממת. 24 b; תרולון שמל. למלה. 10a; שמלה שפגם מברו שפגם שמל. למלה. 10a; הברשון שמל. למלה. 130 b.

Pael: לא חרחקורה) "ihr sollt ihn nicht entfernen" Sanh. 97;) A fel: Rein Beispiel.

Ethpeel: תיכספו "werbet beschämt" Ribb. 81 a.

Ethpaal: התעשרו "werbet reich" Bab. mez. 59 b.

1. pl. Peal: נעביר Sabb. 37 b; נישבוק Sabb. 119 b; אפרות שבוק אפרובור אפרובור

Pael: ניקביל Chag. 5 b, Febam. 121 a; נימין "bereiten zu" Ber. 45; נבריך Resach. 103 b; נתקין "orbnen an" Horjoth 13 b.

Afel: נשכח "finden" Sabb. 30 b.

Ethpeel und Ethpaal: Rein Beispiel.

Imperativ.

masc. sing. Peal: שפוך Berach. 62 b; לבוש Meg. 16 a; שקור Bab. bath. 6 b; שקול Sabb. 142a; שלח Berach. 28 a; עביר אפוֹמלה, 113a; רהוט (laufe" אפוֹמלה. 113a; עביר

Sitt. 68 b, Bechor. 8 b; אשור "sei start" ("eile"), Gitt. 34 a, Sabb. 119 a; letteres ist schon ganz zur Interjection geworben.

Pael: ובין Berach. 62 b; קרים במmib 27 b; קביל **Bas.** fam. 117 a; בריך Berach. 54 a; שפיץ "besser aus" Seb. 63 a.

Afel: אפקר Sucea 44b; אבריז Berach. 55b; אשבין אבריז Berach. 55b. 51a "verberge"; אפרוז "lafse fliegen" Scheb. 30b.

Ethpeel: אשרמע "werde gehört" Sanh. 95 b; אידרהר "nimm Dich in Acht" Besach. 112 a.

Ethpaal: איממר "versbirg Dich" Jeb. 45 a. — Wie der Imperativ im Ethpeel und Ethpaal zu vocalisieren, ist aus der Schreibweise nicht ersichtlich. Jedenfalls haben wir aber hier, gerade wie im Mandäischen, eine mit dem Versect übereinstimmende Form.*)

fem. sing. Peal: שברי Berach. 31 b; שקולי Meg. 18 a; נהוני, Medar. 66 b; נהוני, (Münch. Handschr. בהוני), Moed fat. 16 b; עבירי Seb. 63 a.

Pael: בשילי "fody" (trans.) Rebar. 66 b; שליבוי **Bab**. mez. 42 b.

Afel: אקדימי Sabb. 151 b.

masc. pl. Peal: עבידו Bechor. 8 b; לחושו "flüstert" Joma 82 b; מעימו "fostet" Pesach. 101 a; ערוקו "verschließet" Berach. 28 a; מחיבו "schweiget" Joma 77 a; שחיקו "schweiget" Kibb. 70 b.

Pael: צביחו "bereitet zu" Rosch, hasch, 17a; קרימו "seib früh und seid spät" Berach, 8a.

Afel: אהרמו "zerftüdet" Gitt. 67 b; אהריפו "thuet früh" Sanh. 70 b; אשקולו "vollenbet" Berach. 8 b; אשקולו Atibb. 81 a.

Ethpeel: Rein Beispiel.

Ethpaal: איברור "fie mögen zerftreut werben" Befach. 110 b.

Eine besondere Form für das Femininum pl. Peal haben wir noch Sabb. 112 a. σακή πάθει."

^{*)} Bergl. Rolbete Manb. Grammatit S. 229 Anmert. 2.

Participia activi.

A fel: sing. מכריז כמטלה. 140 b; מסהיד שפרמלה. 60 b; משנח כמללה. 20 a. — fem. מפסדה שמלה mez. 117 b. — pl. מדכרו ליה "fie fangen an"; מפסרי כמללה כמללה שלה "fie erinnern ihn" Weg. 18 b. — fem. מפסרן "fie beschäbigen" Taan. 25 a.

Quadril. und Aehnliches: מגנדר "er wälzt"; Bab. tam. 25 a; ממרני "er ftottert"; — ממרני "fie überfallen" Erub. 61 a; מחלחלין "fie erschüttern" Berach. 59a.

Participia passiva und reflexiva.

Peal: חשיר "verbächtigt" Berach. 5 b; גהיט "abgeschaabt; חשיב, ספין, רקיע "geachtet, geehrt, erhaben" Moeb.
tat. 28 a. — fe m. אמירא "abgeschätt", Bab. bath. 52 a; עכירא
"gethan" Berach. 13 a. — pl. שקילין Sabb. 63 b; השיבי
Berach. 16 b; מחילי "verglichen" Bab. mez. 83 b. — fem.
יובירן Meg. 26 b; יובירן

Pael: מפנק מפנק מפנק מפנק "verzärtelt" Bab. fant. 34 a, Sabb. 109 a; מפער "erflärt" Berach. 55 a. — fem. מרגנא "geziemenb" במח. 22 b. — pl. מברכין מפריני 36b. 63 a; מפרקי Sabb. 54 a, 109 a. — fem. מברון "gerftreut" Berach. 56 a; מברנאן "versflochten" Bab. bath. 73 a; מחלקן "getheilt" Rethub. 5 b.

Afel: מהדק "befeftigt" Chull. 19 b.

Quadril. und Aehnliches: מהרוק "eingeschlossen" Rebar. 9b; משלחפי "verwechselt" Bab. mez. 25a, Bab. bath. 99a.

[Das Participium passivum, mit folgendem ל und einem Personalsuffix verbunden, umschreibt nicht selten das Persect. So קטיף לי כוכבא "ich riß einen Stern ab" Berach. 56 b.

— ייד אליף לכו ירקא "ihr habt nicht getödtet"; לא שליף לכו ירקא "ihr habt nicht getödtet"; לא אכיל לכו "ihr habt sein Kraut außgezogen"; לא אכיל לכו "ihr habt nicht gegessen" Sabb. 82 a. — ייד אכיל לכו "ich habe gehört" Macc. 4a; שמינא לי "er zweiselt" Beza 4 b und oft. Das Rähere hierüber gehört in die Syntax.]

Personafflexion der Participia.

Die Verbindung der Personalpronomina mit dem Participium ist im Talmudischen sehr häusig. Besondere Formen für das Femininum sind nicht mehr vorhanden, dasselbe wird stets durch das Masculinum vertreten.

1. P. sing. Peal: ברושנא "id, fudje" Sabb. 152 a; הביננא פרוענא. 100 b; בריקנא Berad, 55 a. — pass. חשירנא Berad, 5 b; חשירנא

Formen wie קמלינא Befach. 25 b, עברינא Berach. 48 a; אקלינא Taan. 24 a beruhen wohl, wie Köldeke mit Recht ansnimmt, auf Rachläffigkeit der Abschreiber. Bei sehr vielen solcher Formen in unseren Ausgaben haben die Handschriften die richtige Lesart. — Bei איי "ich speise" Gittin 57 a ist das von אנא mit dem des Stammes zusammengeflossen.

Pael: מחריצנא (שנא בשררנא - Sabb. 108 b; מחריצנא (שנא Sabb. 121b; שמריקנא Bab. mez. 84 a. — שמבנינא Bab. mez. 63 b.

A fel: מהרכנא "übergebe" Chag. 5 a; ההרכנא, bringe zurüd" Bab. fam. 59 b; מפסירנא, befchäbige" Sabb. 108 a.

Ethpeel: מדרהרנא "ich bin vorsichtig" Bab. bath. 29 a; מימצרנא "rede mich" Ab. sar. 70 b; מימצרנא "erinnere mich" Berach. 44 b.

Éth paal: משחלמנא משחלמנא שמט. מפה שמט. מפה שמט. משחלמנא "bin bezahlt" שמט. fam. 9 a; אבתחרנא "verberge mich" שפrach. 31 b.

2. sing. Peal: ררשת Berach. 60a; שקלת Moeb fat. 18 a. — pass. צריכת Bab. mez. 33 a; חשיבת Berach. 18 b.

Pael: מצערה Berady. 48 a; מברכח Berady. 53 b; מברכח Macc. 3 b. — pass. "haft Befehl" Febam. 65 b.

A fel: מבחשת "machst mager" Bab. fam. 34 a; משבחת "findest" Joma 26 a; משרחת "bereitest Mühe" Sabb. 21 b.

Ethpeel: מתפסת "wirst ergriffen" Berach. 56 a.

Ethpaal: מורבנת, bift verfauft" Macc. 2 b.

1. pl. Peal: קמלינן אפומלו בחבינן המלונן בחבינן המלונן החלינן (בחבינן החלינן העוד הוא היינן החלינן אויינן האיינן האיינן הוא איינן הוא האיינן האיינן הוא האיינן הוא האיינן איינן איינן

Pael: משחקינן, משחקינן, מינו bringen zum Schweigen" Berach. 33 b. מבררינן "wir erheitern" Taan. 22 a; מבררינן Berach. 36 a. — pass. מפקרינן Seb. 47 b.

A fel: משבעינן, mir laffen schwören" Moed fat. 16 a; מחרטין, legen in den Bann" Moed fat. 16 a. — מטבלינן היי laffen untertauchen" Nidda 30 a ed. Vened. (unsere עניבּק haben אטבלינן). Ethpaal: מדרבנינן Macc. 2 b.

2. pl. Peal: מהליחו "ihr beschneibet" Sanh. 29 a; ערביחון "leistet Bürgschaft" Sanh. 39 b; ארביחון "staumt" Sanhebr. 95 a. — pass. צריכיתו Sabb. 121 b; העיביתו Taan. 15 b.

Pael: מברכיחו שנרמה, 42 a; מנרדיחו "fchaabt ab" Bab. bath. 22 a. — pass. משבחיתו "feib gepriefen" Reth. 112 a.

A fel: מחניפיתו "jameichelt" Reth. 63 b, 84 b; מהדריתו (אפייבו) "wendet Euer Antlig" Moed fat. 22 a.

Infinitiv.

Der Instinitiv Peal hat dieselbe Form wie im Syrischen; seltener wird ihm ein א (א paragogicum) angefügt. — Im Ethpeel, Pael, Ethpaal und Asel wird derselbe, gerade wie im Mandäischen und in den späteren Targumen, durch den Antritt eines ' an Formen, die vor dem letzten Radical ein 'haben, gebildet. Formen mit vorgesetzten v, wie im Mandäischen, kommen im Talmudischen uicht vor. Beim Antritt von Objectssuffigen fällt die Endung ' ab, in ganz vereinzelten Beispielen ist auch der ihr vorhergehende Bokal | weggefallen, so: אבוחינהו Berach. 23 d (Münch. Handschrift); אבוחינהו Berach. 15 d, Moed kat. 21 a, meist jedoch אבוחינהו Bad. mez. 16 a; אבוחינה — Zur Erklärung dieser Formen weiß ich nichts Besseres anzusühren, als die Worte Nöldeke's, Mandäische Grammatik § 122.

"Die Bilbung שברוזי u. s. w. ist sehr räthselhaft. Sie aus Formen wie dem palästinensischen שַבְּרָוּר (mit K des st. emph.) ober מְשַבְּרוּ (mit dem u, uth des Abstractums) burch bloße Lautumwandlung zu erklären, hieße alle sichere Analogie verlassen. Wenngleich man gewohnt ist, das innere i ô zu lesen, darf man am Ende doch wohl hebr. Abstracta wie אַשְבֵּרִי hierherziehen; dies wäre der Infinitiv Pael, während und אַשְבֵּרִי Esra 4, 15, 19 (schon auf aram. Gebiet) eine analoge Bildung aus Ethpaal und

Aber auch diese Erklärung ift, wie Röldeke selbst bemerkt, noch zweifelhaft.

Bereinzelt finden sich die palästinensischen Institute wie אלקלי, "zu verderben" Jebam. 120 b; לאכואה "zu heilen" Nedar. 49 a; לאיחכסאה "geschlachtet zu werden" Erub. 53 b u. s. w.

Peal: מעבר Berady. 6 b; מירהם Macc. 11 b; מעבר Moed kat. 4 b;

Pael: פלוחי "bienen" Berach. 28 b; אמוחי "hervorprossen lassen" Moed tat. 2 b; שרורי אפומה אפומה אפומה אפוחי שבוחי אפומה. 2a; שרורי במbb. 108 b.

Afel: אפרושי "absondern" Macc. 17 a; ארכורי "erinnern" Beradj. 14 b; אחורי Macc. 6 a; אזהורי Macc. 23 a.

Ethpeel: איזרהורי Bab. bath. 12 b; איזרהורי Pejach. 110 b (Münch. Handschr.); איכפולי "verdoppelt werden" Bab. fam. 92a; "zujammenfallen" Woed fat. 2a.

Ethpaal: אישתבורוי (\$efad). 50 b; איםתכולי (\$erad). 62 b; איברורי (\$goma 2 b.

Quadril. und Aehnliches: שלשולי "herablaffen" Moed fat. 25 a — אישחרבובי Moed fat. 6 b — אישחרבובי "heruntergelaffen werden" Succa 8 a.

(Fortsetzung folgt.)

Clasar Aschhenafi.

In meinen Beiträgen zur jüdischen Alterthumskunde (I, 145 ff) behandle ich einen handschriftlichen Commentar zur Bibel, welcher die Aufschrift: אלעזר בן נחן הכבלי לר' אלעזר בן נחן הכבלי trägt. Um einer Berwechselung mit dem Werke נות פענה פענה פענה פענה לר' אלעזר בן נחן הבבלי bes Josef ben Elieser, welches übrigens ein Super-Commentar zu Ihn-Cjra ist, vorzubeugen, führte ich an, daß außer dem Titcl, im Ws. selbst einige Male אלעזר המחבר שלעזר המחבר אואס vortomme. Also Elasar, nicht Josef, hieß der Berfasser meiner Handschrift. Ueberdies führte ich (S. 136) noch eine Erklärung Elasars zu einer Stelle bei Ihn-Cjra an, und verwies auf die ganz anders lautende Erklärung des Josef zu derselben Stelle, angeführt in Geigers Zeitschrift I, 220.

Nichtsbestoweniger bemüht sich tein geringerer Gelehrter als Berr Steinschneiber, die Eristenz bieses Elasar Afchtenafi in Aweifel zu ziehen. In seinem Referate über mein erwähntes Werk schreibt S. St. in der allgemeinen beutschen Universitäts-Zeitung 1887 Seite 230 wie folgt: "Herr E. nimmt mit Recht an dicfer seltsamen Genealogie Anstoß, und doch berührt er anberweitige Umstände nicht, die ihm theilweise bekannt sein mußten (f. bas Zitat aus Geigers Zeitschrift S. 126). Werk ist mehrfach gefürzt und befect, 1399 in ber Stadt Areta von Efraim ben Sabbatai kopirt . . . In Candia war 1346 ober 1376 Josef ben Eliefer, Verfasser eines Buches von gleichem Titel und ähnlichem Inhalt (um 1358), wovon nur ein Auszug gedruckt ift . . . Wolf citirt dieses Buch irrtumlich unter bem Mainzer Gelehrten Elieser ben Natan, ber ein Werf beffelben Titels, aber gang anderen Inhalts verfaßte . . . Hier liegt wahrscheinlich ein Zusammenhang vor, der zu weiterer Forschung einladet . . . Daß ber angebliche Elasar . . . "

Ich erlaube mir gegen Herrn St. zu bemerken, daß Josef ben Eliesers nur gegen Heineswegs von "ähnlichem Inhalt" ist wie der nur der der Gelafar ben Ratan. Meine Handschr. enthält 258 vollständig erhaltene große Quartseiten. Wenn auch einige Blätter sehlen, so ist die Handschrift wohl desect zu nennen, sie reicht aber vollständig für eine genaue Beurteilung ihres Inhalts hin. Nun enthält dieselbe einen Commentar zur Bibel, während nur der Lucks Iosef ben Elieser ein Super-Commentar zu Ibn-Esra ist. Der Umstand, daß Wolf zwei Werke gleichen Titels und verschiedenen Inhalts irrthümlich identificirte, gibt uns wohl kein Recht, denselben Fehler zu begehen.

Unser Elasar Aschkenasi hat im 14. Jahrh. wirklich gelebt und gewirkt. Steinschneider selbst ließ ihn einige Male Revue passiren, ohne ihn allerdings zu erkennen. In der Hebrüschen Bibliographie XI, 41 erwähnt Herr St., daß zu Ende eines handschriftlichen יסור פופר eine Bemerkung von Elasar hauschkenasi angebracht ist. Darauf hin fragt St: Wer ist dieser Deutscher Elasar oder Elieser . . . Einen Commentar zu הארום des Chanoch von Elasar הצעיר Aschenasi enthalten Codd. Batican 221,3 und 250,3 . . .

Run ift biefer Elafar, beffen Existenz Herr Steinschneider jeht anzuzweiseln geneigt ist, eben derjenige, der meinen שפנה פענה פענה פענה שפנה הואלו, wie ich auß Autopsie angeben kann, nicht einen Commentar זע מראות אלהים, wie St. (wohl nach Assemani) angibt, sondern zuerst kurze Bemerkungen des Elasar Aschenasi zum dritten Theile des מראות אלהים אלהים שלהואר מוראות אלהים שלהואר בנובים אות אלהים שלהואר מוראות אלהים שלהואר המוראות שלהואר שלהואר הואר שלהואר הואר שלהואר הואר שלהואר שלהואר שלהואר הואר שלהואר שלהואר שלהואר הואר שלהואר שלהוא

^{*)} Cob. 250 ber Baticana enthält nur ein einziges Blatt bavon.

זל בזה במו שתראה הנה וגם הרכ ז"ל נמשך בזה אחר רבינו הקדוש ורבינא ורב אשי כאשר תראה בראש פרק ע"א מחלק הקדוש ורבינא ורב אשי כאשר תראה בראש פרק ע"א מחלק ראשן. גם אני בראותי כי הגלות והשעבוד הולך ורכ בעונותינו והחבמות הזלכות ומתמעטות וגם דברי הרב אינם מספיקות (so!) אלא ליחידים השרידים אחד מאלף אלפים ונפלה המחלוקת בשנותיו זה אומ' בכה וזה אומ' בכה עד שדברי הרב ז"ל הם כדברי הספר ההתום, באתי להעיר הלומד בו מפרק אל פרק וליישבם כתיקונן באשר צונו ע"ה . . . בהקדמת המאמר כדי שיהא מזומן ונכון ללומד בלי יגיעה כדי שלא תאבד האמונה האמתית ברוב מרדותינו וכדי שלא ניגע לריק ולא נלד לבהלה. אבל המתרשל לא ימצא תועלת באלו הרמזים כי לא פתחתי שעריהם לרווחה כי גם סגרתי בפניהם בלתים ובריח וכן ראוי.

ממל biefer Einleitung folgen bie Bemerfungen zum Moreh: פרק א' מחלק ג'. ירוע יש מבני ארם אנשים שצורת פניהם וכו' פרק א' מחלק ג'. ירוע יש מבני ארם אנשים שצורת פניהם וכו' (צext bes More) בפרק א' מחלק א' פי.' לא הזכיר דמות לשום פנים כי אם לפני ארם ופי' זאת המלה וצורת אדם להנה שהן בעלי שכל . . . מסורות הקמחי (ר' חנוך?) אדם מכח השכלי אשר בו. אריה, גבורים עושי דברו. שור, משועברים לארניהם. נשר, קלים לעשות רצונו. . . .

פרק ב'. מסודות ר' חנוך. זכר שראה ד' חיות בפ"ט ובפ"י מח"ב עיין שם ממנין הארבעה כנפים בסוף פמ"ט מח"א ובפ"ד מח"ב. אמנם הם על הצורה, ר"ל צורתם . . .

פרק ג. כאשר זכר יחזקאל מתאר המרכבה וכו'. ממלת חיות, לפי שמלת חיות אינה מורה אלא על החי

פרק ד'. צריך להעירך על ענין אחר שנטה אליו וכו' מיוחם לשמים כמו שהוא מפורסם, פי' תכלת דומה לים, ים דומה לרקיע, רקיע דומה לכסא הכבור. שטח השמים, ר"ל פנימית גלגל הירח ותחתיתו . . . .

פרק ה. ממה שצריך שתתעורר עליו וכו' מהם אמר וארא וכו', ואין ואראה בכלל וארא. ואחר האופנים ההשגה הג', כמו שהתבאר בפט"ו מח"א וסבת זה ששתי ההשגות קודמות, פי' כי אין שער להכנס בחכמה האלהית ער שילמור תחלה חכמת הטבעים גם תכונה גם ההגיון ועל כן נקראת זו החכמה מה שאחר הטבע.

פרק ו'. ודע שקודם שאדבר מענין זה הפרק בענין נבואת ישעיה ע"ה אודיעך מענין נבואת יחזקאל ע"ה מהיכן היא התחלת מרכבה שנייה וסופה. דע כי מרכבה ראשונה וסופה, וגם התחלת מרכבה שנייה וסופה. דע כי

מתחלת ההפטרה ויהי בשלשים שנה ברביעי כחמשה לחדש וכו' עד ותבא בי רוה [כאשר דבר אלי] ותעמידני על רגלי ואשמע (קול) את מדבר עד הנה מרכבה ראשונה. מרכבה ב'ליחזקאל מן ואראה (מן) מדנה על הרקיע אשר על ראש הכרובים כאבן ספיר וכו' ער ואראה בתוכם את יאזניה בן עזר ואת פלטיהו כן בניהו (ו)שרי העם, עד הנה מרכבה שנייה. ואתחיל עתה מענין ישעיה ע"ה בשם ר' חנוך אלקוסטנטיני ע"ה והלא ענין אחד והשגה אחת ממה שהשיג יחזקאל ע"ה כמו שאמר הרב ז"ל בשנת מות המלך עוזיהו וכו' רמז יחם השגתו במיתת הרשע ובאבוד רשעים רנה ואין הנבואה שורה מתוך עצבות אלא מתוך שמחה. ואראה את ד' רומז אל השגת עולם השכלים. יושב ו') שאין תנועה לנפרד שאינו גוף ולא כח") בגוף ... פרק ג'. מבלל מה שצריך לחקור עליו קשרו השנת וכו. עיין בראש פ' ע"א מח"א וכסוף פי"א מח"ב. וממה שצריך להסתכל כו בראש פ' ע"א מח"א וכסוף פי"א מח"ב. וממה שצריך להסתכל כו

אמר חנוך בן שלמה בן אלקוסטנטיני ממשפחת החנוכי לא אליכם אישים אקרא . . . אלו החרוזים יסדם החכם ר' יצחק נר"ו בן דוד: חנוך בעלות לרום שחק . . .

Also das ganze מראות אלהים, wie es von Perreau Cat. 412 und von Anderen beschrieben ist.

Elasar schrieb bemnach keinen Commentar zu OCHON, sondern Bemerkungen zum Moreh-Rebuchim. Cod. Batican 221 enthält diese nur zu den ersten sieden Capiteln des dritten Theiles. Ich weiß nicht, ob Elasar wirklich nicht mehr geschrieben, oder der Abschreiber das Uedrige nicht ausgenommen hat. Ebenso ist es mir unsicher, ob die Citate aus Chanoch von Elasar selbst stammen (sie lebten zu gleicher Zeit), oder vom Abschreiber herrühren. Allenfalls hat es einen philosophirenden Elasar Aschlenasi gegeben.

Cod. 221 enthält vier Piecen von berfelben Hand. Die erfte beginnt:

כורות שאני מלקט מספר גנת אגוז בער שלא יכולתי להעתיק... und läuft biß Folio 16, und enbet ba גשלם ספר גן תעורות מחלם שלה ערוגת חקות חמורות". Bon ba biß Folio 36 folgen bie Be-

¹⁾ Am Ranbe ift vermerkt: 'n 'na n", 'az.

²⁾ Am Rande: א"מ ובפ"כ Diefe Erklärungen find auß בופים ובפ"ס Diefe Erklärungen find auß מראות אלהים

mertungen Cafars und bas Buch מראות אלהים. Folio 36 beginnt:

זה ספר פרדם רמוני החכמה וערוגת כשם המזמה. נאם יעקב ב אלעזר, שאלתני החלמיד הנעים וילד שעשועים לחכר לך ספר מששלי הנכונים ומזמותם . . .

Folio 56a:

נשלם ספר פרדם רמוני

Kolio 56 b:

אלהים יחנך בני משומעי המוםר ומאזניהם (וממאזינים?) החושבים בו ומאמינים . . . נאם יעקב בן אלעזר שאלני צמח מנבוני התלמידים ופרח מבני הנגידים לאמר מי יבינני חוקת הנפש החכמח עם יצר האדם.

Folio 67:

השלמתי ספר המורה כעזרת הבורא כיום חמישי בעיר רודום בשנת דומשת אלפים ומאה ושלשה וארבעים שנה לכריאת עלמא בשנת דומשת אלפים ומתבתיו אני משה קמחי לר' אליעזר קמחי בני הרחמן יובהו לקרות בו הוא זכנו אחריו יצ"ו אני זאת בריתי אותם אמר י"י.

Es dürfte kein Zweisel mehr sein, daß der Elasar Aschkenasi des Cod. Bat. 221 kein anderer als der Elasar Aschkenasi meiner Handschrift ist; Ort und Zeit passen darin. Weine Hand. ist הקב"ד versasst und הקב"ד in Creta geschrieben; der Baticanische Codex ist הקב"ג in Rhodus geschrieben.

Außerdem theilt mir Herr Professor D. Kausmann mit, daß er einen handschriftlichen Commentar zu den Proverdien und zu Job von einem Elasar Aschsenasi besitze, der nach der Ansicht des genannten Gelehrten mit dem Verfasser meines und den Identisch sei. Demnach würden von Elasar Aschsenasi existiren: 1. ein Bibel-Commentar unter dem Titel und und Lod. 2. Ein Commentar zu Prov. und Job. 3. Bemerkungen zum Moreh. 4. Eine Bemerkung zum und Iden und Rod.

M. Epftein.

Bur hebräischen Grammatik.

Bon Herrn Chub Lolli, Rabbiner der Gemeinde in Badua und Docent der hebräischen und aramäischen Sprache an der Universität daselbst, ist im vorigen Jahre eine hebräische Grammatit in italienischer Sprache erschienen. Dieselbe wurde im Theologischen Literaturblatt Nr. 10 und in der Theologischen Literaturgeitung Nr. 22 etwas abfällig beurteilt, so daß sich Herr Lolli zu einer Entgegnung gedrängt fühlt. Er wählt hierbei nicht die Form, sene Ausstellungen näher zu prüsen und dann zu widerlegen, sondern diesenige, durch welche er seine Zweisel gegen die Berechtigung, dei der hebräischen Grammatik immer auf das Arabische zurückzugreisen, näher darlegt. Ich lasse ansseiner Replik, die er mir vorgelegt hat, das Wesentlichste solgen, nur um diesem würdigen Gelehrten für das audiatur et altera pars Gelegenheit zu bieten.

Nach einem jett weit herrschenden Systeme, daß sich besonders in den Umarbeitungen der Elementargrammatik des Gessenius kund giedt, wäre das Hebräische nur immer durch die Zuziehung vorhistorischer Formen, die sich im Arabischen erhalsten hätten, zu erklären. Diesem Systeme glaubte ich aus vielen Gründen nicht beipflichten zu können, und da es eben nun, wie es mir scheint, auf Grund dieser Systeme war, daß mein Buch getadelt wurde, so sei es mir erlaubt, bei aller Hochsachtung vor jenen gelehrten Kritikern, ganz freimütig, diese meine Gründe vorzulegen, wobei ich mich, was die Ausgabe bestrifft, auf die neueste der eben genannten Umarbeitungen (24. Ausl.) berufen werde.

Eine besonders hervorzuhebende Eigenthümlichkeit bes

Sebräischen ist die große Leichtigkeit und die bewundernswerthe Regelmäßigkeit, mit welcher sich im Allgemeinen die Bocale versändern, je nachdem der Sinn oder die Stellung es erfordern. Eben diese so wesentliche Eigenthümlichkeit scheint man in den disherigen Grammatiken sast gänzlich undeachtet zu lassen, so daß in densselben als höchste Begründung zu solchen Aenderungen nur das Zurückkehren des Wortes zu seinem früheren Zustande gilt Wenn man z. B. von Fr. von zu und von Frece Zustande gilt (S. 78), fo scheint es hiernach, als wenn nicht die letzten, sondern die ersten die abgeleiteten Wörter wären; denn sind die kurzen Bocale die ursprünglichen, so kehrt die Sprache, sie nun annehmend, zu ihrem früheren Zustande wieder zurück.

3ch gestehe, daß ich mir eigentlich keinen Begriff von Dieser Briorität kurzer Bocale machen kann. Es will mich bedünken, baß bie dem Sinne nach getrennten Wörter immer länger, b. h. mit längern Bocalen, ausgesprochen werben mußten, und bag, sobald nur die Bocalzeichen eingeführt wurden, auch diefer Unterschied ebensobalb seine Bezeichnung fand. Aber wie dem auch wäre, bleibt es boch immer gewiß, daß wir beim jetigen Rustande ber Sprache nur בן, דבר und bovor uns haben, und daß die Gründe zu ihrer Verfürzung sich uns in der Sprache zu deutlich vorstellen, als daß es nur denkbar wäre, man hätte bies nur burch die Erinnerung an einen früheren Rustand berselben erreichen können. Ebenso, um ein anderes Beispiel vorguführen, wenn man aus צרק und ישן bie Namen ברקה und machte, so find diese Ableitungen ganz analog den Gesetzen bes Hebräischen, und es liegt gar zu fern, diesen Lautwandel aus einer Sprache herzuleiten, die nicht einmal einen solchen Schritt hatte von sich selbst thun konnen, um so weniger, ba bas Scevà ber erften (S. 78) und bas Zere ber zweiten (S. 41) biefer Namen nur birecte Ableitungen ber entsprechenben Bocale in sadakat und sinat fein follten! Spaar das המל או היות הווים לי ביותר הווים לי ביותר הווים לי היותר הווים הווים היותר הווים היותר הווים היותר הווים היותר fteht mit bem erften Schewa in Siret verwandelt, wegen ber Mugulässigfeit der zwei Scova, ferner jenes von דָבָרָץ (S. 235),

ftatt bessen man ja sonst הַּבְּרֵי hätte sagen müssen, und sogar bas wegen bes Hauchlautes nothwendige Padah in אַרָּרַי (S. 153), und bas Kamèts von אַרָּרָי (S. 180), welches ja so beutlich anstatt bes Scova steht, weil in reiner Sylbe vor bem Ton, alles dies wäre nach diesen Grammatiken mehr oder weniger direct aus dem Arabischen zu erklären! So müßte dem Heibe bräischen jedes eigene Geseh abgesprochen werden, oder dasselbe in eine secundäre Reihe gedrängt werden, so daß aber auch dann jeder richtige Einblick in den eigentlichen Organismus der Sprache kaum ermöglicht wird.

Aber die ganze Theorie der Bocale scheint mir hier im Allgemeinen nur sehr schwer verständlich zu sein. Es gehen alle diese Sprachlehren von dem Begriffe aus, daß die Grundvocale im Allgemeinen nur drei seien a, i, u, und sie stellen darnach im Hebräischen zwischen dem a und dem i, als Ableitungen und Zusammensehungen derselben vier Abstusungen von e, und ebenso vier Abstusungen von o zwischen a und u auf. Sie theilen hiernach alle Bokale nach jenen drei Grundvocalen in drei Classen ein, in jede derselben das Segòl einführend, und zwar in die erste, wenn es von a herstammt, wie nach ihnen der Fall wäre z. B. in The von i herrührt, wie nach ihnen z. B. in The und in die dritte endlich bei seiner Abseitung von o oder u, wie in The und in die dritte endlich bei seiner Abseitung von o oder u, wie in The und

Run weiß ich nicht, welchen Werth eine solche Eintheilung haben könnte, wenn es sich um ein Studium über die vorshiftorischen Zeiten der Sprache handeln würde. Zeht überhaupt, seitdem die Sprache in die Geschichte trat, stellt sich ja uns das Berhältniß unter den Vocalen ganz anders dar, indem sich, so z. B., jeht gar kein Grund vorstellt, das e und das o mehr als das i und das u als abgeleitet zu betrachten, und es wird wohl Niemandem einfallen zu denken, daß die Punctatoren bei ihrer Anwendung der Vocale auf vorhistorische Zeiten gesinnt hätten. Der Gebrauch demnach eines solchen Systems in einer Grammatik für uns, und jedenfalls ein Ruhen, der daraus für den Lernenden, und womöglich für den Anfänger, entstehen

5

• 1

ĭ

15

könnte, ließe sich sehr bezweifeln. Ich fann auch nicht glauben, baß man mit folchen Ableitungen, wie 3. B. die bes Begol מעל einem a in בלינה ober בלינה (f. ob.), ober die des Tsere ohne Jod, welches immer aus einem i herrühren follte (S. 41), einverstanden sein konnte. Geht ja fo jenes gwar alte, aber höchst einfache und gang naturgemäße Spftem einer Gintheilung in fünf lange und fünf furze Bocale, und somit wohl auch jebe feste Grundlage zur Bürdigung ihres Gebrauchs und ihres Wechsels ohne Erjat verloren. Wenn man so z. B. von mit ben Suffigen הַבְרֵיה, דְּבַרֵיך, דְּבַרִיך bilbet, fo scheint es ganz natürlich zu fagen, daß man dem Namen in ber Mehrzahl Die nämlichen Suffire wie dem in der Einzahl hinzusette, im Grunde nur mit jenen Unterschieden in den Bocalen, welche die nothwendiger Weise Dim, ," werbe, indem bas Padah in ", welches für " fteht, als Dehnung jum Erfat für bas fehlende Jod zu erklären ist, und auch bas hirek פריבם ertlärt sich wohl von selbst, da sonst bafür דַבְריבם ftehen mußte. Rach jenen Grammatiken aber fagte man יהברי weil die Pronominal-Suffixa an die Nomina im status constructus anzuhängen wären (S. 231)! und " wäre bie urfprungliche Endung biefes Status im Plural! יבבריף wurde also eine Zusammenziehung von Ferr fein, und bas hirek von würde davon abhängen, daß nachdem das Kamèts bes in דבריך wegen ber Berlängerung bes Wortes verloren ging, ber Bocal ber erften Sylbe gur ursprünglichen Rurge bes Bocals in ber Grundform (dabar) jurudfehrte (G. 234, 235)!

Aber auch aus einem andern Grunde kommt mir hier die ganze Flexion der Nomina sehr erschwert vor.

Es verändern sich diese, wie bekannt, beim Uebergang ins Femininum, in das Dual, in das Plural, in den Status constructus, und bei der Anhängung der Pronominal = Suffixe. Wird nur eine richtige Theorie der Bocale vorangeschickt, und man betrachtet dann die verschiedenen Motive jedes für sich einzeln, so geht alles auf die einfachste und natürlichste Weise vor sich, indem, was die Bocale betrifft, es fast immer hinreicht,

auf die allgemeine Theorie hinzuweisen. Allein beim Mangel einer solchen Theorie hier war es vielleicht gleichviel, welche Methode man im Uebrigen befolgte, und man zog hier vor, alle Motive zuerst bei den Masculinis, dann bei den Femininis zusammenzusassen, alles hauptsächlich in Paradigmen vorstellend, deren jedes wegen der Verschiedenheit der Motive schwierig genug ist, so daß sich hier solcher Paradigmen, ihre Unteradtheilungen mitgerechnet, wohl 25 für die Masculina (S. 238) und 10 für die Feminina (S. 249, 250) sinden. Es wird somit diese ganze Theorie bei einer Sprache, in der sich doch Alles so vernunftgemäß ordnen und erklären läßt, fast zu einem bloßen Gedächtnißzwang gemacht, aber auch zu einem solchen Zwange, wie man ihn nicht leicht verlangen kann.

Freilich rührt nicht Alles, was ich hier bemerke, in ganz direkter Weise aus der Abhängigkeit vom Arabischen her, in welche man die hebräische Sprache zu stellen glaubte, nur daß in Folge derselben die ganze Lehre jener sichern Richtschnur ermangelt, ohne die jeder Schritt nur leicht wanken muß.

Selbst bie Behandlung der Bocale scheint mir in der That an manchen Stellen einen folchen Mangel fühlen zu laffen. Denn wie können wir z. B., die zwei Ausdrücke gud und god als zwei gang geschiebene Wörter, beren erftes mit unveränderlichen Bocalen, ansehen (S. 113, 114), während so ganz augen= scheinlich das zweite nur eine unmittelbare ganz regelmäßige Abtheilung bes ersten ist? ober wie konnen wir die Berba, in primitive wie אַרַק, und berivative wie אָרָק (S. 104) eintheilen, als wenn bas zweite ein neues Berbum, und nicht eine ganz regelmäßige Form in der Conjugation des erften wäre? Und ebenfo wenig wußte ich, warum ber Name eines Bau conversivi entfernt werben jollte, um an beffen Stelle ben eines Bau confecutivi zu seten, ba boch jedes Bau eigentlich ein confecutivum ift, und ber einzige Unterschieb bei jenem, um bas es sich handelt, ber ift, bag ber Sinn burch daffelbe geändert wird?

Aber was mich vorzüglich bei dieser Behandlung befrembete, war die Bahl bei den Paradigmen. Denn freilich muß man bei biesen gar vieles mit Bortern, welche nicht in der Bibel find, erganzen, aber nicht beshalb fcbien es mir passend, in dieselben solche Conjugationen einzuführen, die dem Sinne und dem Gebrauche durchaus widerstreben. Warum so 3. B. zum Paradigma für das Nifàl gerade das Wort or mählen (S. 396), bei welchem ja dieje Conjugation schon dem Sinne nach nicht bentbar ift? Der warum folche Futura sich schaffen, wie nie u. s. w. (S. 392) ober וע אַבוּן, קבון אוני וו. וו. ווי. ווי. ווי. ווי. סביע של ווי אַבון, קבון אוני וויי. ק. ש. ז. שווי אַנישָב, הַנְשָב (S. 394), mahrend boch alle biefe Ausbrücke folche find, welche nicht allein sich nicht finden, sondern augenscheinlich von der Sprace verworfen werden, so daß ihre Anwendung einen Fehler ausmachen würde? Ferner wie kann man sich so leicht mit ber einzigen Stüte von בִינֹהֵי und הח von einer feltsamen Auslegung bes Imperativs pin Dan. 10, 1, als ware es ein Berfectum, begnügen, um nach diejen brei Bortern ein volltommenes Parabigma für das Perfectum bes Kal mit fo ein= gebildeten britten Personen wie בינו und או bilben! nachdem boch, obwohl nur in einer Anmertung (S. 148), als ware es nicht wichtig zu beachten, aber jebenfalls angezeigt wurde, daß in der Bibel nur ein einziges Beispiel, was wohl eben so viel heißt als eine einzige Ausnahme, von der Anhängung von 22" ju bem Berfectum vorkommt, wie so doch im Barabigma ohne Weiteres, als waren es gang regelmäßige Formen, ים לפול עוש של משלכם הקשל היבם מו של וו. ל. ש. (S. 385) aufstellen? Ich wüßte wirklich nicht, wie solche Baradigmen irgendwie nüken fonnten!

bienen, wo dieses nicht statthaben kann! — ober wo der Sinn bes Nominativs von den angehängten Pronominal-Suffixen ausgeschlossen bleibt (S. 99), während sich ja doch z. B. אֵינֶבֶּי, עוֹרֶבִי עוֹרֶבִּי שוֹרָבִּי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי שוֹרָבִי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי עוֹרֶבִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרֶבִי עוֹרָבִי עוֹרִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבי עוֹרָבִי עוֹרָבִי עוֹרָבי עוֹרָבי עוֹרָבי עוֹרָבי עוֹרָבי עוֹרָ עוֹרִי עוֹרָבי עוֹרָי עוֹרְי עוֹרָי עוֹרְי עוֹרָי עוֹרָי עוֹרָי עוֹרָי עוֹרָי עוֹרְייִי עוֹרְיי עוֹרָי עוֹרָי עוֹרְיי עוֹרְייי עוֹרְיי עוֹרְייי עוֹרְיי עוֹרְיי עוֹרְיי עוֹרְיי עוֹרְי

Nun weiß ich nicht, ob alle biese Bemertungen zutreffend seien, aber da sie mir als richtig scheinen, wird man wohl einschen, warum ich diesem Systeme auf keinem Wege zu trauen Ich glaubte hingegen im Hebräischen selbst ein awar höchst einfaches, aber qualeich allen Erfordernissen biefes Studiums am beften entsprechenbes Syftem zu bemerten, und dieses suchte ich nun, so gut ich konnte, in seinem ganzen Busammenhange und in seiner gangen Ginheit zu beschreiben, mit bem Bestreben, immer alles Besondere, das in ihm vorkommt, am besten hervorzuheben, aber auch eben deshalb in der Behandlung alles Befrembenbe, bas teinen hinreichenden Grund hätte, ohne Rucksicht, mag es noch so gebräuchlich sein, zu ent= Wohl erkenne ich, daß auch in meiner Arbeit der Mängel gar viele sein werden, nur muß ich bezweifeln, ob die bis jest mir zugemutheten wirklich als solche zu betrachten seien. Jedenfalls aber war meine Absicht für den Augenblick nur, bie Grunde meines Syftems etwas mehr zu erlautern, und dies zu meiner Vertheidigung, wohl aber auch zugleich, weil es mir schien, daß es sich hier um eine Frage handle, bie zwar alt ift, aber noch immer einer gehörigen Berücksichtigung werth bleibt.

Bücherschan.

Schenz, Dr. Wilhelm, Einleitung in bie tandnischen Bücher bes alten Testaments, Regensburg 1887, Alfred Coppenrath (480 u. XV Seiten).

Diese Einleitung steht auf streng katholisch orthodoxem Standpunkte, wie das auf dem Titelblatt befindliche "Mit obershirtlicher Genehmigung" bezeugt. Wie alle Einleitungsbücher zerfällt auch dieses in zwei Haupttheile, in die spezielle Einleitung (S. 7 bis 421) und die allgemeine Einleitung (S. 422 bis Ende). Der wichtigere erste Theil giebt bei jedem kanonischen Buche 1) den summarischen Inhalt, 2) den Nachweis der Authenticität, 3) jene der Integrität, 4) den der Autorität im Sinne a) der Richtigkeit, d) der Wichtigkeit. Der Verf. sucht zu beweisen die Authentie sämmtlicher alttestamentlicher Schriften sowie der Apostryphen; blos vom apokryphischen Buch der Weisheit wird zugegeben, daß es nicht von Salomo ist. Sonst sind alle kanosnischen Bücher authentisch in dem Sinne, daß sie von dem Versfasser, bessehen, dessen Aamen sie an der Stirne tragen.

Bei den beiden Büchern Samuelis ist naturgemäß die Annahme, daß sie ganz von Samuel versaßt sind, nicht möglich. Schenz will wenigstens die ersten 12 Kapitel dem Samuel zuschreiben, die beiden Bücher der Könige werden mit der jüd. Tradition dem Jeremia, Richter und Ruth dem Samuel, die Sprichwörter (möglich ganz), das hohe Lied und der Prediger dem Könige Salomo zugeschrieben. Auch das apotryphische Buch Baruch soll von Baruch, dem Schüler Jeremia's versaßt sein. Selbstverständlich wird die Authentie des Pentateuchs, des Buches Daniel, des Jesaja, Zacharia u. A. aufrecht gehalten und gegen die Angrisse der neuern Kritik vertheidigt.

Der Verf. hat bei seiner Arbeit zumeist die besten Werke der betreffenden neuern Litteratur benutzt und citirt, und es wird selbst berjenige, der auf abweichendem Standpunkte steht, die vorliegende Einleitung mit Ruhen lesen. Seite 6 vermissen wir in der Einleitungs-Litteratur Bleek-Wellhausen. Auch beim Bentateuch sind die Arbeiten Welhausens sowie die Entgegnungen, die sie hervorgerusen, nicht berücksichtigt. Was S. 458 über Onkelos gesagt wird, ist nach Berliners "Targum Onkelos Band II" hinfällig. Andere unbedeutende Unrichtigkeiten sind z. B.: S. 233 wird von einem "Talmudtraktat Sifri" gesprochen. Der Sifri (besser Sifré) ist aber kein Talmudtraktat, sondern ein Midrasch (Schristauslegung der alten Rabbiner) zu Rumeri und Deuteronomium. S. 268 Note 1 muß anstatt "die Gemarah zur megill." heißen: "Talmud-Tr. megill."

Wir wünschen bem Buche wegen seines ftrenggläubigen Standpunktes die weiteste Berbreitung.

Frig Dr. Johannes, Aus antiker Weltanschau= ung. Die Entwickelung des jüdischen und griechischen Bolkes nach den neuesten Forschungen dargestellt. Hagen i. W. 1886. Herrmann Risel & Co. (433 u. IV Seiten).

Nachdem der Berf. in der Einleitung (S. 1-63) eine furze Ueberficht ber bedeutenosten religionsgeschichtlichen Arbeiten (von Tiele, J. Lippert, H. Spencer, Rudolf Seibel, Ebrard, Steude, Schelling, Delff, Max Müller, M. Carrière und Anberen) über die Anfänge des religiofen Lebens, beziehungsweise ber Civilisation gegeben, läßt er bas Sauptwert in brei Buchern Buch I, "Das jübische Bolt" überschrieben, behandelt die biblische Geschichte von den Batriarchen bis zur Restaurationsperiode nach der Rückehr der Juden aus dem babylonischen Exil. Der Darstellung des Verf.'s liegen die fritischen Arbeiten ber Bibelforscher aus ben letten Decennien zu Grunde (Supfeld, Wellhausen, Bertheau, Knobel, Hitzig u. A.). Die Ansichten ber gläubigen Theologie (vertreten 3. B. burch Sengstenberg, Hävernik, Reil), die ben Bentateuch als einheitliches Ganze bem Mofes zuschreibt, werden von der "einer glaubensseligen Annahme abholden Betrachtungsweise" ber Berfassers stets zurückgewiesen. Im II. Buche wird "Die griechische Welt" vorgeführt, wobei die Gedankenwelt des griechischen Bolkes als Gegenbild

best altilibischen Glaubens und Dentens zur Darftellung gelangt. hier werben in einem "Die Botichaft bes Stoicismus" ichriebenen Kapitel 130 Aussprüche Seneca's correspondirenden Sähen ber neuteftamentlichen Litteratur gegenübergeftellt, "um auf die übereinstimmende Dent- und Ansbrucksweise bes Morgenlandes und Abendlandes zu verweisen." - Buch III. mit ber Ueberschrift; "Baläftina im griechischen Zeitalter" führt uns bie Zeit vor, in welcher griechisches und jübisches Wefen sich burchbrangen und vereinigt die chriftliche Weltanichauung bervorbrachten. Hier tommt auch die Geschichte ber innern Barteien und religiöfen Rampfe gur Darftellung, wobei ber Berf. fich der Ansicht Wellhausens über die Pharifaer und Sadducaer anschließt. Aulest wird noch das Resultat der biblischen Forschungen mitgetheilt und in einem besondern Rapitel (_bes Ameifels finstere Wetter") über Hiob, Weisheit Salomo's, Sirach und Robelet gesprochen.

Da wir auf ganz anderem religiösen Standpunkte als der Berf. stehen und hier nicht der Ort ist, denselben darzustellen und zu rechtsertigen, so mag jedes Urtheil über die religiösen Ansichten des Buches unterbleiben und nur bemerkt werden, daß in dem Werke ein reiches Material niedergelegt ist, das jedem Forscher auf religionswissenschaftlichem Gebiete vielsache Anzregung und Belehrung bietet.

Beiträge zur Geographie Paläftinas. Bon Dr. Hirsch Hilbesheimer, Docent am Rabbiner-Seminar zu Berlin, Berlin 1886 (Rosenstein und Hilbesheimer).

Diese als Beilage zum Programm bes Berliner Rabbiner-Seminars pro 1884/85 erschienene trefsliche Schrift giebt eine Erklärung zu dem in vier Relationen (Tosesta Schebiit 4, 10; Jer. das. 4,1, 36c; Sifre Eteb §. 51 und Jalkut I. 874) überlieserten Grenzverzeichnisse Palästinas. Nachdem die bisherigen mit unzulänglichen Mitteln versuchten Erklärungen als vollständig mißlungen bezeichnet werden müssen, hat der Bersvorliegender Schrift mit dem Ausgebote einer zahlreichen Menge von kritischen und literarischen Hilfsmitteln, mit Anwendung eines außerordentlichen Fleißes, unterstützt von reicher Gelehrsamteit und kritischem Blide sich biefer schweren Aufgabe unterzogen und sie mit Geschick und Glück soviel als möglich gelöst.

Es find 40 geographische Bezeichnungen in dem Grengverzeichniß enthalten, beren Wortlaut festzustellen und beren geographische Lage zu bestimmen war, und bie meisten berselben find mit solcher Sicherheit nachgewiesen, daß die Untersuchung darüber als abgeschlossen bezeichnet werden kann. in obigem Berzeichnisse vortommenden Bemertungen sind aber noch zahlreiche andere geographische Namen im Talmud und Mibrasch erklärt und nachgewiesen, so baß biese Schrift für bie Geographie Balaftinas von bebeutenber Wichtigkeit ift. Das am Schlusse befindliche, elf Seiten starte "Register ber Ortsnamen" zeigt Jebem auf bem erften Blicke, welche reiche Belehrung er aus dieser Arbeit schöpfen kann. Dabei ist besonbers rühmend hervorzuheben, daß ber Berf., fern von jeber Hypothefensucht, nur bas als sicher hinstellt, was in ber That volltommen überzeugend nachgewiesen ift, so bag man voll Bertrauen die Resultate der Arbeit acceptiren tann. Bei einer folden Arbeit fällt es schwer, Giniges besonders hervorzuheben, bennoch möchten wir bemerken, daß die Abschnitte II. (über תומת מגדל שד und עונא רדור עומת מגדל שד), V und VI (über נעתון), XVII (über מיספר), XXVII und XXVI a (über מהרנגלא und בית סוכת XXIX (über רקם דחגרא), XXXVII (über רפיח) theils wegen der Sicherheit der Resultate, theils wegen der scharffinnigen Combinationen, die barin vortommen, uns befonbers gelungen erschienen.

Astronomische Untersuchungen über die in hebr. Duellen vorkommenden Finsternisse von Dr. Eduard Mahler. Heft I. u., II. Die biblischen Sonnenfinsternisse. Separatabbruck aus dem XCII. Bande der Sitzungsberichte k. k. Akademie der Wissensch, in Wien.

Der Verfasser glaubt Sonnenfinsternisse in folgenden Bibel-Stellen zu finden: Gen. 15, 9; Gen. 28, 12 nach der jüb. trad. Erklärung; Gen. 32,12 bgl.; 30s. 12,13; Richter 5,20; Jes. 38,8 u. damit corresp. 2. Kön. 20, 9—11; Wicha III, 6; Joel 2,10 und 8,3—4 sowie 4,15; Ezech. 31,8 und, 32 8; Jer. 4,23 u. 28; Jes. 8,22; Zefania 1,15.

Flavius Josephus und die Halacha. Inaugural-Differtation von Dr. M. Dligti. Erster Theil: Einleitung, die Opfergesete. Berlin 1885.

Berf. kommt zu ben Resultaten 1) daß Ios. bei seinen Angaben über traditionelle Gesetze sich mehr nach den spätern Usus als nach der ursprünglichen Korm richtete, 2) daß er die Gesetze, die in der Praxis nicht mehr geübt wurden, entstellt wiedergibt, 3) daß er zeitweilige Gebräuche und spätere Institutionen für Mosaische Gesetze hält. Eine ausführliche Recension von D. Hossmann, besindet sich in "Iraelitische Monatsschr."

Tables du Calendrier Juif depuis l'ère chrétienne jusqu'au XXX. siècle avec la concordance des Dates juives et des Dates chrétienne et une méthode nouvelle pour calculer ces tables par J. Löb. Paris 1886. Ausführlich recensire von Dr. J. Hilbesheimer in "Israel. Monatsschr. 1886 Nr. 5.

Aus "Ifraelitische Monatsschrift", herausgegeben von Dr. Hoffmann, Beilage zur "Iüb. Presse Jahrg. 1886 seien hier folgende größere Aufsätze angeführt.

1) Scholien zum Pentateuch von Dr. D. Hoffmann,

4 Nummern

a) "Ueber ben ersten Bers bes Pentateuchs", behandelt die zwei verschiedenen Erklärungen zu diesem Berse.

b) "Es war Abend und es war Morgen." Die Erklärung Raschbams zu bieser Stelle und beren Wiberlegung.

c) Das Begehrverbot in ben beiben Decalogen.

d) Die Schöpfung ber Pflanzen nach Gen. c. 1. und Gen. c. 2.

2) Bersuch zur Erklärung der Mischnajoth Edujoth I, 3-6. von Dr. J. Hilbesheimer.

3) Die Frage im "Ma nischtamnah." von Dr. D. Hoffmann

4) Flavius Josephus Berichte über vorgetommene tituelle und judicielle Fälle, von Dr. M. Olipti.

- 5) Sabokäer, Böethufäer, von Rabbiner Dr. W. Feilchenfeld. Aus berselben Zeitschrift Jahrg. 1885.
- 1) Eine schwierige Bibelstelle und deren noch schwierigere Uebersetzung. Ueber Sprüche 7,22 f. und die Uebersetzung der LXX daselbst, von S. H. Deutsch.
- 2) Wahrheit und Klarheit. Ueber Dr. Eder's: "Der Judenspiegel im Lichte der Wahrheit." Bon Dr. D. Hoffmann. Fortsetzung aus Jahrg. 1884.
- 3) Berliners "Targum Dokelos," besprochen von Dr. D. Hoffmann.

The Temple at Jerusalem by Marcus N. Adler, Bortrag gehalten in ber Jews' College Literary Society, London. Jewish Chronicle Office.

Der Verfasser verfolgt in der vorliegenden Abhandlung ben 3med, in gedrängter Rurge bie Dertlichkeit und die innere Einrichtung des Tempels zu beschreiben, bann aber auch bie Spuren ber noch jett bei ben Muhammedanern umgehenden Legenden über ben Tempel in judischen Quellen nachzuweisen. Nach einer furzen Beschreibung der Topographie Jerusalems wendet sich der Berf. dem Tempel zu, auf dessen Plate jett die Omarmoschee errichtet ift; er weift mit fräftigen Gründen nach, bag ber heiligste Raum in ihr, ber Sachrafels, bie Stelle bes ehemaligen Brandopferaltars einnehme. Nach einem geschichtlichen Ueberblick über bie Geschichte bes Tempels, von ber Erbauung des salomonischen bis zur Vernichtung des herobianischen giebt ber Berfasser in großen Bügen eine Beschreibung ber inneren Ginrichtung biefes letteren. Interessant find die Belege, welche der Berf. für viele der in der islamischen Welt allgemein bekannten, ben Tempel lichen Erzählungen in hagabischen Stellen anführt; so bie Erzählung vom Geisterfürsten Aschmodai val. mit dem Berichte, Gittin 68, von ber wunderbaren Araft bes Schamir, Steine zu burchschneiben. Der an Gen. XXVIII, sich anlehnende Mibrasch שחיה שחיה ift in ähnlicher Geftalt in die muhammedanische

Ibeenwelt übergegangen. Ihr gilt ber Sachra-Stein als Mittelpunkt ber Welt.*)

In der der Abhandlung folgenden Besprechung des Majors Barren verdient die Beantwortung der Frage hohe Beachtung: Wie war es möglich, ohne die technischen Hilfsmittel ber Reuzeit, jene Steinkolosse, von benen noch jett einige bas Auge bes Beschauers in Berwunderung setzen, an ihren bestimmten Plat zu bringen. Die Antwort ift ebenso plausibel als einfach. Steinbruch, aus welchem bas Material gewonnen wurde, befand fich nämlich in schräger Richtung oberhalb des Blates, welchem die Steine aufgerichtet werben sollten, und es beftand baber die ganze Aufgabe barin, ein zu schnelles Hinabgleiten ber Blode auf ber schiefen Ebene zu verhüten. Im Ganzen ist ber Bortrag nicht nur für ben Kenner ber einschlägigen topographischen Verhältnisse und ber jühischen Literatur von hohem Werthe, sondern er bietet auch dem Laien des Anziehenden und Belehrenden Bieles. Bei dem hohen Interesse, welches ber Gegenstand in Anspruch zu nehmen berechtigt ist, ware es wünschenswerth, daß die Schrift burch eine beutsche Uebersetung einem größeren Lefertreife zugänglich gemacht wurde.

Dem hebräisch=phönizischen Sprachzweige angehörige Lehnwörter in hieroglyphischen und hieratischen Texten. Inaugural=Dissertation von 3. P. Bonbi. Leipzig 1886.

Die Schrift behandelt eingehend in 3 Theilen die 66 auf Steindruckmälern, Papyri und Ostraca gefundenen Lehnwörter aus der Zeit vom 16. Jahrh. vor Chr. dis zur Zeit der römischen Kaiser. Am Schlusse folgen noch einige Excurse.

Samuelis ben Chofni trium sectionum posteriorum libri Genesis Versio arabics von Mag. Jacob Jíraelsohn. St. Betersburg 1886.

^{*)} Gine Ungenauigkeit ist es, wenn ber Berf. pag. 8 schreibt: Seit Berfiörung bes Tempels haben sie (bie Juben) sich um bas Borrecht ben Plat zu besuchen niemals bemüht "ba sie vor der Möglichkeit der Sünde zurückbeben, sich dem Allerheiligsten zu nahen." Für uns, die wir alle vor wer sind, ist ebenso auch das Betreten des Raumes der any verboten.

Von der aus den Citaten bei Idn-Efra und Andern dekannten arabischen Uebersehung und Auslegung des Pentateuchs von Samuel den Chosni erscheinen hier zum ersten Male Fragmente zu den drei letzten Abschriften der Genesis, die uns einen klaren Sinblick in die Art und Beise der Exegese jener Zeit gewähren. Die Fragmente stammen aus einem Manuscript der Kaiserl. Bibliothek, das der im Jahre 1876 erwordenen Handschriften-Collection Firkowit angehört.

Das sechste Buch bes Bellum Jubaicum nach ber vom Ceriani photolithographisch ebirten Peschita-Handschrift übersetzt und kritisch bearbeitet von Dr. Heimann Rottek.

Es find vorläufig nur die beiden ersten Capitel des Buches im sprischen Urtert mit deutscher Uedersetzung mit tertstritischen und erläuternden Roten herausgegeden. Der Schrift geht eine Einleitung voran, die über das Buch genauere Angaben enthält. ספר איוב מבואר מחרש ע"פ כללי הדקדוק וחקי המליצה של שפת עבר מאתי בנימין סאלד רב ומורה לעדת אוהב שלום בעיר באלטימארע.

Das Buch Siob nebst einem neuen Commentar, von Benjamin Szolb. Baltimore.

Der Commentar ist in leicht faßlicher hebräischer Sprache geschrieben. Reben einer geschickten Auswahl der besten Erklärungen anderer Commentare gibt derselbe noch manches Reue. Das Buch wird jedem Freunde der biblischen Eregese höchst willsommen sein.

Recension.

Diwan des Abraham ibn Cfra mit seiner Allegorie Hai ben Metiz. Zum ersten Male aus der einzigen Handschrift, mit erläuternden Anmertungen herausgegeben von Dr. Jacob Egers. Berlin 1886. In Commission: J. Kauffmann in Frankfurt am Main. 187 S. in Lexison-Format.

Der in einer aus Jemen stammenben Sanbichrift -

Ro. 1233 ber 'hiefigen königlichen Bibliothet - burch Steinichneibers Scharfblid neuentbedte Diman Abrabam ibn Efra's erscheint hier zum ersten Male im Drucke, zugleich jum 70. Geburtstage bes verbienten Entbeders gewibmet. I Egers, ber bie Berausgabe unternommen, hat vollen Anspruch auf den Dank aller Freunde der jübischen Literatur durch bie aufopfernde Liebe und die nicht geringe Anstrengung, welche er bei ber Herstellung bieser ansprechenden und herrlich ausgestatteten Ausgabe aufgeboten hat. Das Borwort und Die Rachbemerkungen bes herausgebers enthalten näheren Aufschluß über bie benutten Sanbschriften und Drudwerte, berichtigen Manches nachträglich und liefern Erklärungen zu einzelnen Rummern. Besonderen Dant verdient Professor D. Raufmann in Bubapest für seine Mitwirkung in der Uebertragung des Arabischen und in ber Lösung mancher Rathsel, die größtentheils überzeugend und zugleich lehrreich für ähnliche Aufgaben ift. allebem zeigt ber Diwan auch bem funbigen Lefer fo viele Schwierigkeiten, baß man sich in ben meisten Källen unwillkürlich nach Silfe umfieht und Aufflärung von bem Berausgeber, aber vergebens, erwartet. Es ist allerbings nicht zu verkennen, daß bie hinreichende Sorge für bas Berftanbniß eine viel größere und höhere Aufgabe gewesen sein würde, als ber Herausgeber sich zu stellen beabsichtigte, so daß selbst die sparsame Auswahl bessen, was Dr. E. mit erläuternben Anmerkungen verseben bat, immerhin eine mit Dank aufzunehmende Beigabe bleibt. wird hier Manches zu berichtigen fein, mas z. B. S. 154 vom Herausgeber felbst geschehen ift, wo er seine Ertlärung in Anm. 1 u. 2 auf S. 17 stillschweigend zurücknimmt. Auch Nr. 123 Anm. 1 ist gleichfalls irrig; bie übersehene Anspielung auf Sefer Jegira I,11 führt vielmehr auf ", bie Buchftaben bes Tetragrammaton.

Weniger entschuldbar ist die Wortlargheit, wenn der Herausgeber bei den Varianten, die er unter den Text seht, diezenige unter den verglichenen Hand- und Druckschriften anzugeben versäumt, der er dieselben entnommen hat. — Zuweilen wird, statt einer Erklärung, ganz zweckmäßig lediglich eine Verweisung

auf eine Bibelftelle gegeben, jedoch in gang entsprechenden Fällen ohne erfichtlichen Grund wiederum nicht, wie z. B. S. 19 Rr. 63 bei שַּמֵּה ber Hinweis auf Gen. 36,13. 17 vermißt wirb. Beiläufig fei bemertt, bag er an biefer Stelle bes Diman bas vorangehende שמה gang ebenfo, nicht aber שמה hätte vokalisiren durfen, da die beabsichtigte Baronomasie bei einem folchen Berfahren doch verwischt wird. Gbenfo hatte Ber. ohne Raumverschwendung S. 6 g. 1 bei pop, das boch nicht gerade ein fehr bekanntes Wort ift, auf Siob 21,24 hinweisen muffen. Mit wenigen Worten war bei bem Mondrathfel Dr. 47 auf Raac Thuringer in בן גרני S. 51, ber ben vorletten Bers erft genügend ertlart hat, zu verweisen. Sehr befremblich verfährt ber Berausgeber ferner mit ber Setzung von Fragezeichen, bie ben Lefer, sei es auf die Dunkelheit ober auf die Unrichtigkeit einer Stelle aufmerkfam zu maden bestimmt find. Wer nun, wie der Her., nur möglichst treu eine Sandschrift abdrucken will, ohne sich um beren burchgängige Berftanblichkeit bei feinen Lefern zu kummern, hat eigentlich die Pflicht nicht, das Maß feines eigenen Berftandnisses anzubeuten. Befennt er sich aber erft aufrichtig und ehrlich an einzelnen Stellen zu einer ficher= lich verzeihlichen Schwäche in jener hinficht bnrch Setzung eines Fragezeichens, so übt bas Wegbleiben besselben an gleichgearteter Stelle eine Täuschung, beren Unabsichtlichkeit allerdings in vorliegenbem Falle, wie wir ben Ber. perfonlich feit Jahren tennen, ausbrücklich hervorgehoben sei. Es ift - fagen wir nun, mindeftens unschicklich gegen ben uneingeweihten Lefer, wenn er in Abwefenheit bes sonst ihn beruhigenden Fragezeichens sich für entsetlich unwiffend halten muß, weil ihm ein Ausbruck ober eine Stelle burchaus unerklärlich ift, die doch ber Herausgeber, weil er hierbei schweigt, jedenfalls verstanden haben mußte. find gar feine Fragezeichen zu feten, ober fie mußten überall, wo sie hingehören, auch zu finden sein, wie man allgemein an bem Beispiele bes Dr. Steinschneiber lernen konnte. Der fundige und näherstehende Leser wird allerdings nicht so leicht irrege= leitet; bas Unmögliche traut er bem Berausgeber und muthet er sich selbst nicht zu. Er wird z. B. wegen in Rr. 185 B. 46 sich den Kopf nicht zerbrechen und sein Wörterbuch nicht bemühen, obwohl der Her. durch keinen Wink ihm zu Hilfe kommt, nachdem er zu B. 21 eben erst das schuldige Fragezeichen freigebig gespendet hat. — Der Abdruck der Texte scheint nicht mit der Correktheit erfolgt zu sein, die man zu fordern berechtigt ist, nachdem es nicht jedem Leser möglich ist, hierbei eine eigene Kontrolle zu üben. Bei einer ganz obers slächlichen Vergleichung mit der Handschrift, zu der den Schreiber dieses manche Schwierigkeiten im Verständniß einzelner Stellen veranlaßte, haben sich schon folgende Abweichungen resp. Drucksehler ergeben:

Die Abweichungen in der Plene-Schreibung einzelner Borter sind hierbei gar nicht berücksichtigt worden, da der Her. für den Abdruck diese Schreibung ohne Weiteres ganz aufgehoben hat.

Bei Nr. 193 wäre zu erwähnen gewesen, daß zu dem Gedichte noch 13, allerdings bereits meist unleserliche Zeilen gehören, von denen die 8. לולי פני סחר und die 9. לולי פני סחר לולי פני סחר

Die Lücke in B. 2 bes Gebichtes Nr. 194 glaube ich mit bem Worte win, wie ich in der Handschrift lefe, auszufüllen, was auch im Zusammenhange dort ganz gut paßt. Ebenso glaube ich B. 8 bie im Druck leergelassene Stelle mit ומנור לבן ober ידעיה או ומנור לפריה עם ergänzen, so daß ידעיה mit ידעיה in B. 4 correspondirt. Es sind die beiden Ramen aus dem Buche Rechemjah c. 11 B. 7 u. 10 in bilblichem Sinne hier zur Anwendung gekommen.

Das Gebicht unter Nr. 199 hatte ich Gelegenheit, auch nach einer anderen, aus Jemen stammenden Handschrift, welche im Besitze des Buchhändlers J. Benzian ist, zu vergleichen. Es haben sich hierbei folgende Barianten ergeben: B. 3, 4 u. 5 lauten:

אוריעך דרך ושוב עמי אל יתעך יצר אוריעך סוד אחרית כימי יושיעך יום ממך כל דוד ירחיק נדוד וכך לא תחמוד.

3. 6, 7, 8 u. 9 Iauten hier: רב לך אמול לבב ומה אתה תחשא למול עיני ולא חשבת הנה תמול באתה ומה בנתה הן כנמול אל חיק אנוש ימוד מי יעמור.

א. אשמו עבוד וחמוד 13 fdiließt ושמו עבוד וחמו . —

Noch wäre zu Nr. 243 J. 7 zu bemerken, daß vielleicht היקוצרים קוצרים זו lesen wäre, wie es die alphasbetische Folge erfordert. Allerdings hat schon die Hambschrift den Fehler; hier wäre daß einmal eingeführte Fragezeichen recht sehr am Platze gewesen.

Das Gesagte möge bem Her. zeigen, mit wie regem Interesse die von ihm besorgte Ausgabe aufgenommen worden ist; sein wirkliches Berdienst, seine Anstrengungen und seine Opfer sollen und können hierdurch sicherlich nicht verkleinert werden. Möge der erste Versuch ihn durch verdiente Anerkennung und reichen Absatz zu der versprochenen Herausgabe auch der nicht im Diwan enthaltenen Stücke*) ermuthigen!

A. Berliner.

^{*)} Das Stild wur du dur figurirt S. 186 als im Diwan nicht enthaltenes religiöses Gebicht, während es in dem vorliegenden Bande S. 22 als Nr. 69 des Diwan gedruckt vorliegt.

Erflärung.

Professor de Lagarde hat in seiner Schrift "Juden und Indogermanen" von Neuem den Beweis geliesert, wie meisterhaft er es versteht, jene unangenehme, aber trozdem amüsante Griechensigur zu copiren, die uns Bater Homer mit so köstlichen Farben in der Isias zeichnet. Ich gönne ihm das lette Wort und bleibe bei meiner Erklärung am Schlusse meiner Schrift "Prosessor Paul de Lagarde, nach seiner Natur gezeichnet" S. 26 stehen, indem ich hier aus derselben die Worte wiederhole: "Sollte er sich aber noch einmal erheben und im adamitischen Zustand eines Teutonen aus dem Urwalde hervorbrechen, so wird er mich zu einer Antwort nicht mehr herausfordern u. s. w. Ich din daher mit Herrn de Lagarde vollkommen fertig und erkläre jeht, mich mit diesem Herrn abgefunden zu haben!"

Was ich heute nur noch hinzuzufügen habe, ist der Ausbruck der großen Befriedigung, welche die von mehreren deutschen Professoren an mich gerichteten Briefe voller Anerkennung über meine Schrift mir gewähren, und die mich zugleich überzeugen, daß ich das Rechte getroffen habe.

Dr. A. Berliner.

Zungftiftung.

Die Zunzstiftung, der Förderung und Ausdreitung der Wissenschaft des Judenthums gewidmet, unterstützt sediglich streng wissenschaftliche Arbeiten, und zwar auf dem Wege, welcher in § 3 des Statuts speciell vorgeschrieben ist, und auf welchen hiermit verwiesen wird. — Für das Jahr 1887 sind ca. 1400 Mark verwendbar. Vorschläge oder Anträge auf Berwendung, resp. Gewährung von Stiftungsmitteln sind (nebst den dazu gehörigen Unterlagen) spätestens dis zum 30. September 1887 bei dem unterzeichneten Vorsitzenden des Curatoriums einzureichen, dei welchem auch Exemplare des Statuts in Empfang genommen werden können.

Berlin, ben 19. Juni 1887.

Dr. S. Neumann, Borfigenber. von ber Hendtftr. 7. Dr. Abraham,

Drudfehler.

- S. 32 ber Beilage 3. 3 v. u. I. Uncial ft. Onzial.
- S. 75 3. 4 v. u. lies fpuden ft. fputen.
- 6. 76 3. 15 ע. 16 lies שניש אל ולהדק איניש ול. א ליהדים איניש אל.
- S. 76 3. 1 v. u. I. Impf. ft. Perf.
- 6. 78 3. 6 v. u. I. Menach ft. Befach.
- S. 79 3. 21 v. o. L. stahlft ft. stiehlft.
- S. 84 3. 5 v. o. L. Succa ft. Sucaa.
- S. 84 3. 17 v. o. I. toche ft. toch.
- 6. 85 3. 1 I. activa ft. activi.

- Durch bie unterzeichnete Buchhandlung ift zu beziehen:
- Fargum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register.
- Beiträge zur Geographie und Ethuographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4¹/₂ Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 3.
- Mbrahams, Jos. The sources of the Midrasch Echah Rabbah. A. critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883 M. 1.
- **Abraham bar Chija.** הניוך הנפש Sittenbuch, nebst einer Abhanblung von S. Rapoport; nach einer Handschrift herausgegeben von E. Friedmann. Leipzig 1860. 8°. M. 2.
- Bacharach, 3., פפר היחש dur Beschichte ber hebr. Schrift, Bocale unb Accente. Warfchau 1854. 80. Mt. 2,50.
- Bexliner, Dr. A., Ein Gang burch die Bibliotheken Staliens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.
- Brof. Baul be Lagarbe nach feiner Natur gezeichnet. Berl. 1887. 75 Bf.
- Cahu, Mich. Pirke Aboth, fprachlich und fachlich erläutert, nebst Ungabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen I. Beref. Berlin 1875. Mt. 2.
- Chodowsti, Dr. S., Aritit bes Mibrasch Schir ha-Schirim, nach ber Münchener Hanbschrift. Berlin 1877. 80. 75 Bf.
- Efra, Abr. 3bn, Commentar ju Erobus, nach einer Sanbidrift heraus= gegeben. Brag 1840. Mt. 2.
- Seferot. (בורות הישונות (חתוניות). Die Jubenversolgungen in Speher Worms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Haubschrift herausgegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8°. Mt. 1.
- Hamaskir, המוכיך, Hebräische Bibliographie, Jahrgang 8-21. Berlin 1860—82. (fratt 128 Mt.) für 78. Einzelne Jahrgänge à 6 Mt.
- Beilbut, Q. Ueber bie ursprüngliche u. richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 80. Mf. 1.
- Soldsteim, S., Mir Cond aber Eher und Scheibungsrecht bei ben Juben und Richtiuden nach ben Auffassungen ber Sabucaer, Abarafaer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 80. (Mt. 4) Mt. 2.
  - Sammlung jubischer Prebigten. Bb. IV. enthaltenb, Festgelegenheits-Prebigten. Berlin 1869. gr. 80. Mt. 4.
- Gott fie ht! Neufahrspredigt, heransgegeben von Dr. A. Geigen . Clepte Brebigt Holdheim's) Berlin 1869. gr. 80. 30 Bf.
- Jeraeli, I., במוסך לרופאים, Po Brapobentik für Aerzte. (Abdrud in 25 Gremplage.). 80. Berlin 1885. Mt. 2.
  Rohler, K., Der Segen Jakobs, mit besonberer Berücksichtigung ber alten Beistonen und bes Mibrofch, kritisch-historisch untersucht und erläutert. Sin Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Egegese. Berlin 1867. 80. 99. 1,50.

- Rohn, Dr. S., Die hebr. Hanbschriften des ungarischen Rationalmufens in Best. 1877. 80. Mt. 1.
- Suzatto, S. D., אבני זכרון (Grabschriften. Prag 1841. 8°. M. 3. 1842. 8°. M. 3. 1843. Serliner

Jahrg. I. II. Fol. Berlin 1874/75. à Mt. 8.

- Magazin für die Wiffenschaft des Judenthums mit der hebr. Beilage und Juden, herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann Jahrgang 1876—86. Berlin 1876—86 à 12 Mt. (Neu eintreinde Abonnenten erhalten die früheren Jahrgänge zum ermäßigten Prükvon 6 Mt. pro Jahra.)
- #aimonides, Mos. אורה יר חורה יר חוקה. Missine Thora Fad Chasely 84 vol. Berlin 1862—68. Fol. Mt. 18.
- Mandelstamm. Biblische und talmubische Studien. 2 Bände. Berlin 1861. gr. 8°. M. 15. Inhalt: 1) Geschichte. 2) Sprachliches u. Sachliches. 8) And
- der Quellen. 4) horae talmudicae. Marcus, Dr. S., Zur Schulpäbagog. des Talmud. Berl. 1866. gr. 80. M. 1.51.
- בררש משלי האינה Stettin 1861. 8°. 60 Apf.

  State: E., הברי יא"ר. Les paroles lumineuses sur les problème
  difficilis du livre de Moïse au point de vie de la logique. I. La

  Genèse (in hebr. Sprache). Paris 1881. gr. 8°. M. 3.
  - Dzar Tob, Din Nin, hebr. Zeitschrift, enthaltend Mittheilungen ent hanbschriften 2c. Jahrgang 1—9. Berlin 1876—85. Mf. 12.
  - Plehner, Sal., Belehrungen und Erbauungen in religidsen Bortragen 2 vol. Berlin 837. Mf. 3.
  - Sacut, Mos. D'y אים , bas älteste bekannte bramatische Gebicht in hebr.
    Sprache. Zum ersten Male nach brei Hanbschriften ebirt und mit einer Einleitung versehen von A. Berliner. Berlin 1874. 80. 39. 2.
  - Steinichneider, M., Die Schriften bes Dr. L. Jung. Berlin 1874. 80. 50 Bi.
    Donolo. Hebr. Text. Berlin 1866. gr. 80. 75 Bf.
  - Stern. J., Gottesflamme. Religiofe Reben fiber bie Festtage, Boder abschritte u. verschiebene Gelegenheiten. gr. 8º. Berlin 1872. M. 3
  - Targum scheni zum Buche Ether, uebk variae lectiones nach hanbschriftlichen Quellen erläutert und milliterar-historischer Einleitung versehen von Dr. L. Munk. Breis 8 D.
  - Talmud Babitonicum, Tractat Berachot, Tegt mit beutscher Uebersetzung L Commentar von M. Pinner. Berlin 1842. Fol. Mt. 12.— — Dasselbe auf Belinpapier Mt. 15.
  - Targum Onkolos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner. 2 Bände. gr. 8°. Berlin 1884. Preis Mt. 15. 1. Theil: Text noch od. Sabionetta v. J. 1557. 2. Theil: Roten, Einleitung u. Register. M. 15.
  - מאמר על פירוש רש"י להמם" נדרים ומועד קמן, 12 אלפטר. 2. אושקמטר. אפרווו 1866. 8. 1 את 25 אלפר על פירוש רש"י להמם" נדרים ומועד קמן, 1866. 8. 1 את מאמר על פירוש רש"י להמם" נדרים ומועד קמן. "Salomonis Isacidis in tract. "Nedarim" et "Hedl Katan". Berol. 1867. gr. 8°. M. 1.

Julius Bengian, Berlin C., Kleine Brafibentenftraje 7.

Drud von G. Bahn & S. Baenbel, Rirchfein R.-A.

3

Magazin

für

die Wiffenschaft des Indenthums.

Herausgegeben

pon

BODL: LIBE

FRIODICAL

Dr. A. Berliner und Dr. J. Soffmann.

-

Bierzehnter Jahrgang.
1887.

IV. Quartalheft.

Berlin.

Julius Benzian.

1887.

Die Kreti und Pleti,

ihre inhaltliche Bebeutung und Geschichte, von

Benzion Beprend.

Erste Abtheilung.

Innerhalb der ersten Jahre nach Antritt seiner Regierung über Juda hat der König David ein Institut gegründet, dem er die beiden Namen "Kreti und Pleti" beigelegt und über welche er in viel späterer Zeit den einen seiner Haupthelben, den Benajahu, Sohn Jehojadas, gesetzt hat (2 Sam. 20, 23).

Die Zeit ber Gründung biefes Instituts ist hier vorweg mit Bestimmtheit angegeben, weil es, abgesehen von den Beweisen, die später dafür beigebracht werden, selbstverständlich ift, baß David gleich nach Antritt seiner Regierung auch die bem Königthum unerläßlichen Beamten installirt und eine Miliz zur Sicherung ber Grenzen bes Staates gegründet habe. Aber in Hinsicht ber Kreti und Pleti selbst liegt bas Berhältniß ganz anders; hier war und ist bis jest, in Ermangelung von Beweisen, blos anheimgegeben, sich für Hppothesen zu entscheiden und damit abfinden zu laffen. Denn bas Auffinden ber Bedeutung und bie Entzifferung biefer Namen hat die Forschung auf altbiblischem Gebiete zwar eingehend beschäftigt, bas Resultat ihrer Bemühung jedoch war weber eine ben Gegenstand abschließende Uebereinnoch ist es allgemein befriedigend. culminirte es in unbewiesenen Wahrscheinlichkeiten und anberntheils in unwahrscheinlichen Beweisen. Denn einige Erklärer halten mit Gefenjus, Derefer u. A. biefe beiben Ramen für Appellativa von 1773 vertilgen, töbten und 1759 arab. eut-Rieben, forteilen, von welchem Stammwart mehrere Berivate, 1887. IV.

Digitized by Google

ωta.

з£

fch nell, munter, so daß in Mücksicht auf כרי ורצים (2 König. 11, 4) כרותי Läufer und כרותי Scharfrichter bebeute, зиmal da die Leibwache israelitischer Herrscher zugleich die Todesurtheile vollziehen mußten (1 König. 2, 25. 34. 46) — ein Berhältniß, wie in Aegypten und Babylon, wo die Befehlshaber
solcher Leibwachen במרוים oder ש genannt wurden (Gen. 37, 36. 40, 3. Dan. 2, 14). — Eine zweite Ansicht, vertreten
von Ewald, Hitzg, Berteau u. A., hält diese beiden
Benennungen wie schon zu 1 Chr. 18, 17 Pseudo-Raschi
für ethnographische Namen, so daß unter שור עוברתי wie unter של ביווי של או ilister zu verstehen seien, von welchen David seine
Leibwache hat anwerden lassen, und bezieht das erste Wort auf
die süblichen Philister (1 Sam. 30, 14. עוב הברתי und das
zweite auf die nördlich seßhaften.

In Beziehung auf die erste Ertlärung ift bagegen geltenb zu machen, einmal, daß David, da ihm für Läufer das allgemein verständliche und gefannte Dur gerfügung und feiner Gründung als pracise Bezeichnung entsprechend sein mußte. eine arabische Benennung sicherlich nicht bafür substituirt haben wird. Und zweitens selbst wenn man ben Zusammenhang ber Rreti und Bleti mit Rari und Läufer im 2 König. 11, 4. jugiebt, und in Wirklichkeit liegt in mancher hinficht tein bagegen fprechenber Grund vor, biefe Ibentität in Abrebe zu ftellen -, fo muß man bennoch eingestehen, daß nicht im Entferntesten eine inhaltiche Aehnlichkeit in ber Bebeutung zwischen Rari und Rreti, da bann doch beibe appellativ zu nehmen find, nachzuweisen ist; benn beseitigt man die Suffige biefer beiben Borte fo bebeutet כר Lamm, Widber ober Polfter, und כר vernichten, vertilgen. Hierburch wird bie Ibentität ber Areti und Rari vollständig inhibirt, da fie in ihrer Bedeutung ganz unähnlich find, baber weit auseinander geben, und fomit bie Erklarung felbst in Aweifel gestellt.

Beiläusig sei bemerkt, daß Winer (Real = Worth. S. 295) sich bennoch dahin entscheidet, daß "da כרי ורעים weit mehr das Ansehn von Appellativis haben, die entsprechenden Wörter auch Appellativa gewesen zu sein schwinen, zumal die

Ableitung der Philister aus Creta wohl nicht über allem Zweifel erhaben ift." Diese Entscheibung bat, besonders in Binficht ber erften beiben Benennungen in Wirklichkeit viel Bahres für fich; benn da ברי unleugbar ein Appellativum ist, so kann כרי teine ethnographische Bedeutung, auch die nicht von Rarier haben, sonbern muß wegen ber Gleichartigfeit in ber Bebeutung wie ber Funktionen, die diese Benennungen involviren, ebenfalls appellativ aufgefaßt und erklärt werben. Es liegt jedoch nicht die Nothwendigkeit vor, die Kreti und Bleti mit Rari umb Läufer berart zu ibentifiziren, bag fie von gleicher Bebeutung sein müßten, ba fast 200 Jahr zwischen ben ersten und ber Zeit liegen, in welcher bie Kari bem Lefer genannt werben. Es kann nämlich nicht in Abrebe gestellt werben, bag bier eine Umgestaltung bes ursprünglichen Instituts stattgefunden habe. benn die Berschiedenheit sowohl in ber Benennung wie in ber Bebeutung ber Namen spricht entschieben bafür. Man kann baber von der spätern Benenunng ganglich absehen, ba es fich zuvörderst um die Erforschung und den Nachweis der beiden Ramen Kreti und Bleti handelt. 1)

In bieser Hinsicht ist theilweise ber zweiten Erklärung aus bem einfachen Grunde beizustimmen, weil sie jedenfalls einen sichern Beweis durch "Kreti" dafür bietet. Denn man muß zugestehen, daß Kreti ganz entsprechend und gleichlautend ist mit "—— ein Landstrich, süblich von Gaza (IIV), "wo sich", wie Gräß erklärt, "neue Zuzügler aus Kreta, viel später als die nördlich wohnenden Philister, angesiedelt und ihren ursprünglichen Heimathsnamen beibehalten haben. Aus diesem Landstrich, da er an Süb-Judäa grenzte, hat David einen

¹⁾ Das Richtigste bürfte sein unter אולדור זו verstehen, von בר חובל Polster ober Sattel (Gen. 31,34 בר חובל). Salomo hat nach Ableben seines Baters eine Reiterei von 12000 Mann organisirt (1 König. 5,6. 10, 22), die er, um die Erinnerung an "Kreti" nicht zu verwischen. Kari genannt. Und da Benaja nach 1 König. 2,35 an Stelle Joabs den Oberbefehl über das Heer erhalten, so hat der Samuelist II 20,24. diese Reubildung im Heere des Salomo durch Kari in Ketib angemerkt:

Theil seiner Soldtruppe anwerben lassen, die er Rreti nannte." Die Annahme von anderer Seite, daß III mit ausgestoßenem Sch- laute Philister bedeute, sür welche sich eine ziemliche Anzahl Erklärer entschieden hat, wird von Grätz als unzulässig bezeichnet, da David schwerlich Philister in Sold genommen habe. Zwar stand Itai aus Gath mit seinen 600 Mann im Solde Davids, aber "er hat sich von selbst David angeschlossen und sich dem israelitischen Bolke einverleibt, wie ans 2 Sam. 15, 18. 19 hervorgeht." 1)

So sehr auch biese Rlarstellung von ber einen Seite einleuchtet, ebenso fehr bietet fie von ber andern Seite manniafache Bebenten, die nicht zu unterschäpen find. Einmal läßt fie bie Benennung "Pleti" unaufgehellt und bie Frage nach ber Bebeutung dieses Ramens offen. Zweitens scheint es unerwiesen, daß sich Ittai bem israelitischen Bolte einverleibt habe. brittens ift blos die Ibentität bezüglich Kreti in Sinficht ba Benennung einzuräumen, ohne zugeftehen zu tonnen, baf David bie Personen, welchen er ben Namen Kreti beigelegt, aus bem Lande der Kretim hat anwerben laffen. Denn eben fo wenig wie Bhilister hat er Kretim in Sold genommen, ba beibe in Gesinnung und That gegen bas israelitische Bolt feindlich waren. Die Kretim, obgleich burch ihren Ramen von ben Bhiliftern verschieden, bilbeten bennoch einen intearirenden Theil ber Bhilister, indem sie immer einig und zusammengehörig waren, wenn es galt, das israelitische Bolt zu bekümpfen und zu unterbruden. Die Bropheten, sofern fie Gelegenheit nahmen über fte fich auszulassen, haben blos einen vernichtenben Aussprud, über beibe zugleich. Der Prophet Ezechiel verkindet 25, 15. 16 Bertilgung über die Philister, weil sie Feindschaft und Saß fort und fort gegen Formel vorwalten ließen und andauernde Rache übten. Hier wird die verkundete Bernichtung als Folge ber ruchlosen Handlungsweise, als verschulbet und verdient gekenns

¹⁾ Graß Geschichte I. Note 6. Seite 406. auch S. 276. Auch Wiener (R. B. S. 235) vertritt diese Ansicht mit ben Worten: schloß sich boch ber Gathiter Ithai mit hingebenber Treue an ihn (David) an, in Hinweis auf 2 Sam. 15,19 ff. u. 18,2.

zeichnet. Bas aber haben die Kretim dem Bolfe Israel Uebles gethan, daß der Brophet B. 16 auch über fie den verhängnißvollen Ausspruch verkündet: "ich werbe ausrotten bie Kretim"? Die Antwort auf diese Frage ist jedoch in B. 15 gegeben: bie Rretim, obaleich fo benannt, waren ftets ibentisch mit ben Bhiber Handlungsweise gegen ben i&raelitischen Der Brophet Ezechiel, auch ber Brophet Rephania Nachbar. (2,5 - 7) rechnet sie beswegen zu ben Philistern, weil sie jum Bofen gegen Jorael ftets eins und in beren Gefolge waren, daher trifft der Borwurf und der angeführte Berhängnißspruch wie die Philister, mit Recht auch die Kretim, benn sie waren dem israelitischen Bolke gegenüber stets und immer Philifter. Auch ber Verfasser bes Buches Samuel ibentifizirt Kreti mit Philister. Denn I. 30, 14. erstuttet ber aanptische Stlave Bericht über die Gegenden, welche die Amalectiter beimgesucht haben: "wir haben uns ausgebreitet im Regeb Rreti, und da was Jehuda gehört und in dem Regeb Raleb, und Zitlag haben wir niedergebranut. "Das eigentliche Land ber Philister haben nach dieser Mittheilung die Amalekiter nicht heimgesucht. David mit seinen Leuten suchte nach B. 16 die Räuber auf. und er fand sie lagernd, zechend und im Ueberfluß schwelgend "von der vielen Beute, die fie fich angeeignet aus dem Lande der Philister und vom Lande Jehuda." Bas anders tann hier unter "Land ber Philister" gemeint sein und verftanden werden, als "bas Land ber Rretim," welches bie Amalekiter thatfächlich beimgesucht haben? Und da David, wie geltend gemacht worben, teine Bhilifter in Sold genommen haben wird, so barf wohl consequenter Weise vorausgesetzt und behauptet werden, daß er auch keine Kretim für seine Leibwache hat amwerben laffen.

Abgesehen nun von der Antipathie Davids gegen Philister und alle diejenigen, welche mit ihnen stets in enger Verbindung waren gegen Israel; abgesehen selbst von dieser Antipathie, welche die Wahrscheinlichkeit fast zur Gewißheit stempelt, daß David weder bei dem Bolke der Philister noch bei dem der Kretim seine Leibwache hat anwerben lassen, — so kann man

immerhin dabei stehen bleiben, daß unter Kreti das Land der Kretim und unter Pleti das der Philister zu verstehem sei, und dennoch kann mit ziemlicher Sicherheit angenommen werden, daß David weder in diesen Ländern hat anwerden Lassen, noch überhaupt Ausländer in Sold genommen und sie zu Hütern seiner Person gemacht habe. Denn, wie gezeigt werden wird, bedingt das Eine durchaus nicht das Andere.

Die Kreti und Pleti, welche stets um den Körrig waren und bessen Beamtenstand bildeten, waren nicht im Entferntesten im Auslande, dem Lande der Philister und der Kretim, angewordene Söldlinge, sondern Inländer, Söhne seines Boltes, zum Theil auch einzelne ausländische Helben, die sich David angeschlossen, waren erprobt in Treue und Anhänglichteit, heldenmüthig im Kampse, voller Aufopserung für ihren König David, waren und bildeten das gesammte Boltsheer, das David schon als König von Juda organisirt hat. — Bersuchen wir nun beides durch Beweise möglichst zu stützen.

1. Zunächst ift anzuführen, daß sämmtliche neuere Erklärer in Hinblick auf 1 Chr. 18, 17 mit Targum, Raschi und Kimchi bas Waw cop. vor הכרחי in 2 Sam. 8, 18 gleich על gebeutet wiffen wollen und baher ובניהו בריהוידע והכרתי bahin ertlären, baß Benaja gefett mar über bie Rreti und Bleti; mas aber umrichtig zu sein scheint, ba ber Erzähler erst später 2 Sam. 20, 23 von biefer Stellung Benaja's zu ben Rreti und Bleti Dittheilung macht, sicherlich nicht in der Absicht, um sich zu wiederholen, als vielmehr, um die Aenberung, die mit biefem Institut in viel späterer Zeit vorgenommen wurde und nothwendig machte, es unter Befehl Benajas zu stellen, zu bokumentiren. beswegen weil er fpater mittheilt, bag Benajas Stellung über, by, bie Kreti und Pleti war, fand sich ber Erzähler veranlaßt, an erfter Stelle Benaja besonbers namhaft zu machen, anzubeuten, daß beffen Stellung in ber erften Zeit nach ber Grunbung bes Inftituts biefelbe war, wie die ber anbern Glieber beffelben, baß Benaja und bie Kreti und Pleti und bie älteren Söhne Davids in fehr hober, bebeutfamer Stellung am Röniglichen Hofe waren, כהנים היו, — allerbings eine in abstufenber Weise

würbenträgerische Stellung, mit welcher David Ausländersicherlich nicht betraut haben wird. — Daß der Chronist I. 18, 17. das spätere Berhältniß Benajas, nach welchem er über die Kreti und Pleti gestellt war, im Auge hatte, ergiebt die voranstehende Wittheilung in B. 16, daß nicht mehr Ebiathar, der noch als David vor Absalom sloh in gleichem priesterlichen Range mit Zadot war (2 Sam. 15, 24. 29. 36.), sondern dessen Sohn Abimele ch, bereits als zweiter Hohepriester neben Zadot namhaft gemacht ist.

- 2. Man tann auch von bem einen Beweise absehen und bennoch mit ziemlicher Sicherheit geltend machen, daß David weber Philister noch Kretim für seine Leibwache hat anwerben lassen, und zwar aus bem einfachen Grunde, weil die Philister und wohl nicht minder auch die Kretim Unbeschnittene. ערלים waren, wie sie Saul 1 Sam. 31,4 und David felbft I 17,26 und II 1, 20. mit Berachtung nennt. Unter ben Belben Davids find zwar auch einige Ausländer, fo Belet, ber Ammonite und Uria, ber Hitite namhaft gemacht, aber biefen, obgleich Ausländer, da Zelek zu ben Nachkommen Lot's zählte und Uria nach Gen. 34, 24 und 29. ein Rachtomme berer war, welche bie Beschneibung angenommen, stand ber Weg zum beliebigen Anschluß an das Bolt Israel unbehindert offen. Selbst die Aegypter und Phönicier follen nach Herob. 2, 104 und Diob. Sic. 1, 28, mit Ausschluß ber Philister, die Beschneibung gehabt haben. Und eine Leibwache aus Unbeschnittenen wird ber fromme David gewiß nicht um fich geduldet haben.
- 3. Aus bemselben Grunde durfte die geschichtliche Darstellung, baß der Philister "I tta i mit seinen 600 Mann sich von selbst David angeschlossen und sich dem israelitischen Volke einverleibt habe" nicht entsprechend sein. Denn Itai hat sich nicht von selbst David angeschlossen, sondern wurde von einem Vasallenkönig und was nahe liegt, vom Könige von Gath, der wohl in Folge der Veranlassung von Seiten des häusig fürsorglichen Joad eine Vasallenpslicht erfüllte, sür David angeworben. 1) Der Be-

¹⁾ Die Jbentität von הָאָמֶה (2 Sam. 8, 1) mit Gath, (I. Chronif 18, 1) ist von Gräß, Geschichte I S. 456. bewiesen worden.

richt 2 Sam. 15, 18 scheint burch ברגלו מנת bieses Berhältniß anzubeuten. Die Ansvenche David's an Sttai: "tehre um und bleibe beim Könige" tann lediglich auf einen auswärtigen König, aber nicht auf Absalom, wie zwar allgemein, aber irrthumlich angenommen und erklart wird, bezogen werben; einmal weil David benjenigen, welcher ihm ben Thron rauben und vielleicht auch das Leben nehmen wollte, obgleich fein leiblicher Sohn, in Gegenwart bes ihm begleitenben Bolfes nicht König genannt und bessen Anerkennung als solchen nicht selbst proflamirt haben wird. Allerdings nimmt David nach II. 15, 35, feinen Anstand, wohl im Beisein seiner Getreuen und Bertrauten, bem Chuschai bie Beisung zu ertheilen, Absalom als König anzuerkennen und anzureden, aber es war ein nothwendig politisches Mittel von Seiten David's zur Erreichung bes für ihn vortheilhaften Zweckes. Auch bie Weifung David's an Chuschai: "Was du erfahren wirst aus bem Saufe bes Königs" (B. 35), spricht nicht für die Anerkennung 206falom's als König von Seiten David's, ba hier unter בית המלך lediglich ber Königliche Palaft, ben David erft vor wenigen Stunden verlaffen, ju verfteben ift. Zweitens fest ber Befehl: "tehre um und bleibe beim Rönige," beffen Erifteng in bem Orte wohin Ittai zurucklehren sollte, voraus; Abfalom aber war zu der Reit, als David aus Jerusalem floh und die Weisung an Chuschai ertheilte, erft im Anzuge zur Hauptstadt, aber nicht in berfelben. Und brittens weisen die Borkehrungen, bie David bei seiner Entfernung aus Ferusalem getroffen, seine

worden. David scheint nach der Eroberung von Gath dem Herrscher bieser Stadt, der wohl dis dasin einer der fünf philistäischen Fürst en war, den Titel "König" beigelegt zu haben, einestheils um ihn durch biesen Titel über seine disherigen Berbündeten zu stellen, und anderntheils um sie von diesem höher betitelten Berbündeten abzuwenden und sich einen zuverlässigen Basallenkönig zu schaffen. 1 Sam. 21,12. u. 27,2. ist Achisch bereits als König bezeichnet, wo unter zie weniger der höbere Rang, als vielmehr "Selbstherrscher" zu verstehen ist. Im Berein mit den vier anderen philistälichen Fürsten (29,2—5), war Achisch blos der Fürst, der sich dem Rajoritäisbeschuse zu fügen hatte. Derart dürste der Widersschung zu beseitigen sein.

Weisung an die beiben Priester Radot und Ebiathar und besonders sein Auftrag an Chuschai (15, 32-37) genügend baraufhin, daß er entschlossen war, die Revolution zu unterbrücken, sich ben Thron zu erhalten, und daß er sich nur ber augenblicklichen Rothwendigkeit gefügt habe. Um fo weniger kann Davib unter שוב ושב עם המלך Absalom gemeinet haben, er sicherlich nicht so unpolitisch gehandelt haben wird, demjenigen, ber ihm Thron und Reich rauben wollte, noch eine Rerntruppe von 600 Mann zuzuführen, um sich burch sie bekämpfen und wie leicht möglich besiegen und vernichten zu laffen. Bußte David boch, daß der tiefblickende und auf fein Berberb sinnende Achitophel ber Rath feines Sohnes Abfalom fei, bem jeber Succurs, einerlei ob burch Inlander ober Ausländer willtommen fein mußte, und tropdem follte David bem Ittai geboten haben: tehre um und bleibe beim Könige -Absalom? Nach biesen Gegenbeweisen wird man wohl nicht umhin können, den Befehl bahin zu interpretiren, daß David, um Männer feines Boltes nicht burch Auslander befämpfen zu laffen, bem Ittai anfänglich anempfohlen habe, zu feinem Rönige von Gath, ober überhaupt mit seinen Leuten in seine Beimath gurudgutehren.

Ittai jedoch erachtete es als Chrenfache, seiner Unwerbung gemäß zu bleiben, feine übernommene Berpflichtung getreulich zu erfüllen, bem bevorstehenden Kampfe "sei es zum Tobe ober zum Leben" muthig entgegen zu gehen und nach Unterdrückung bes Aufftanbes, nach Erfüllung ber eingegangenen Berpflichtung wie ein freier Mann sich wieder in seine Beimath guruckzuziehen; benn er hat sich weber David für immer angeschlossen, noch überhaupt bem israelitischen Bolte einverleibt. Wir sehen nämlich, da David sein Heer gegen bas bes Absalom in drei Abtheilungen ausruden ließ, ben Ittai, nach 2 Sam. 18,2. als Führer eines der drei Corps gegen ben Feind gieben, er nahm also in biefem Kriege benfelben Rang ein, wie Joab und Abischai. Und daß er sich bes ihm von David geworbenen Bertrauens murbig gezeigt habe, beweist ber entschiebene Sieg, ben er mit erfochten, so bag ber Rönig wohl Ursache hatte, mit seinem Führeramte gang zufrieben zu fein.

Raum einige Wochen nach biesem Siege, ber David wieber zum Herrscher über ganz Israel machte, seben wir abermals beffen Thron wanten burch ben Binjaminiten Scheba ben Bitri, ber, außer bem Stamme Juba, welcher treu zu David bielt. ganz Israel hinter fich hatte, wenn auch nicht feiner beabsichtigten That, so boch seiner Gefinnung nach. Dem Könige verursachte die Auflehnung Scheba's fast mehr beunrubigende Sorge, als die Empörung bes eigenen Sohnes. Es schien ihm ein rasches, entschlossenes Sandeln sehr geboten und ba Soab beim Könige in Ungnade war wegen ber Ermordung Abfaloms und Amaka nach 2 Sam. 20, 4. 5. ben Auftrag, innerhalb brei Tagen bie streitbaren Männer bes Stammes Juda gur Berfolgung bes Empörers Scheba zu versammeln, nicht zu bewirfen vermochte, so ertheilte er nachträglich Abischai ben Befehl, die sämmtlichen königlichen Diener zu versammeln und ungefäumt ben Scheba zu verfolgen und unschädlich zu machen. Und Abischai zog, laut B. 7. zur Verfolgung aus mit ben "Leuten Joab's, ben Kreti und Pleti und sämmtlichen helben." tommt es, baß 3 tta i, ber bem Könige gegen Absalom fo treu und wesentlich gebient hat, wenn er in Wirklichkeit sich für immer David angeschlossen hatte, nicht mit gegen Scheba zog und überhaupt, da seine und seiner Leute Hantirung bas Kriegshandwerk war, wie kommt es, bag er nicht unter ben königlichen Dienern, die zum Kampfe auszogen, genannt ift? Auf biefe Frage giebt es wohl nur die eine Antwort : Ittai war mit seinen 600 Mann vom Könige von Sath für David in Bflicht genommen worben, um biefem gegen ben Emporer Absalom zu bienen, und ift nach Erfüllung bieser Pflicht wieder in feine Beimath gurud gefehrt, als unabhängiger freier Mann. Rächstbem ist barauf hinzuweisen, daß David ben Ittai, trop bes wesentlichen Dienstes, ben er ihm gegen Absalom geleistet, nicht an sich zu fesseln gesucht hat und wohl aus bem alleinigen Grunde, weil er Philister gewesen war. Und bennoch sollte er Pleti's ober Philister und Kretis, bie wie gezeigt in gewisser Sinficht baffelbe maren, haben anwerben laffen, um fie als Beamte in seiner nächsten Umgebung zu haben?

4. Durch die anfängliche Abweisung Ittai's von Seiten David's, tropdem daß ihm jede Hilfe in seiner so sehr bedrängten und traurigen Lage willtommen sein mußte, — mit den Worten: Warum willst auch du mit und gehen, kehre um und bleibe beim Könige, denn du bist ein Ausländer, sehre um und Sleibe beim Könige, denn du bist ein Ausländer, kand die Hand gegeben, daß die Kreti und Pleti keine Ausländer, keine Darid im Solde Davids waren. Denn sonst hätte man dieselbe Anrede von Seiten Davids wie an Ittai, ebenso auch an sie gewärtigt, um auch von ihnen die Zusicherung der Treue und Anhänglichteit zu erhalten. Aber für David lag hierzu keine Beranlassung vor, denn die Kreti und Pleti waren keine Ausländer, keine

Aus allen biesen mehr ober minder wesentlichen und durchschlagenden Gründen geht jedenfalls zur Genüge hervor, daß die Kreti und Pleti keine Ausländer, sondern Söhne des eigenen Bolkes waren. Aber aus welchem Grunde hat David seinem Institute die beiden ausländischen Benennungen beigelegt, da namentlich nicht verkannt werden kann, daß Kreti mit obentisch ist?

Will man hier, ba die ethnographische Bebeutung ber beiben Benennungen, schon wegen ber erften Benennung Rreti, nicht ju verkennen ift, endlich jur Entscheibung und Gewißheit tommen, so muß man ben Blick vom Auslande abwenden und im Inlande Territorien aufzufinden und nachzuweisen suchen mit ben Ramen Rreti und Pleti. Denn sicher ist, bag bei Davids tieswurzelnber, religiöser wie nationaler Gesinnung nicht im Entfernsten baran ju benten ift, bag er bie Schaar feiner Trabanten und sonstigen Diener im Auslande hat anwerben laffen, und am allerwenigsten aus bem Lanbe ber Philister und ber Kretim. Ebenso ift nicht im Entferntesten baran zu benten, daß David in Rücksicht auf die angeworbene Anzahl von Männern, felbst wenn eine Anwerbung porausgesett wird, bem Institute bie beiben Ramen Kreti und Bleti beigelegt habe. Bon dieser Präsumption ist selbstverständlich abzugehen, denn nicht wegen Personen, die in biesem ober jenem außerjudäischem

Lande geboren und erzogen und keine Israeliten waren, also nicht wegen Land und Leute, sondern lediglich wegen des Instituts selbst, das David als König von Juda gegründet, hat er demselben die beiden Ramen Kreti und Pleti beigelegt, um dadurch seine Herrschaft über Juda und über seinen sonstigen Kronbesitz zu dokumentiren. Um diese Behauptung näher zu beleuchten und soweit thunlich zu begründen dürfte es nicht überslüssig sein, sich Klarheit darüber zu verschaffen, welcher Theil des Landes Juda unter der speciellen Benennung "Regeb Jehuda", namentlich zur Zeit Sauls und Davids, zu verstehen sei.

Der Erzähler bezeichnet ein fühliches Gebiet einmal burch "Jehuda" und zweimal burch "Negeb Jehuda." Das eine Mal theilt David bem Könige von Gath mit auf beffen Ertunbigung, welches Land er heute mit seiner Horbe heimgefucht habe: wir streiften in bem Regeb Jehuda, bem Regeb Jerachmeel und dem Regeb Reni (1 Sam. 27, 10). Da David seine Streifzüge von dem mehr nordweftlich liegenden Biklag aus unternommen hatte, so ist mit ziemlicher Sicherheit anzunehmen, daß ber "Regeb Jehuda" nach Subwesten hin und zwar vor bem Regeb bes mehr südöstlich belegenen Gebietes ber Jerachmeeliter und bes noch mehr füboftlichen Regeb ber Keniter belegen war. Hervorzuheben ist ferner, daß ber "Regeb Jehuba" tein weites. ausgebehntes Gebiet nach ber Breitseite bin gewesen sei und daruner nicht die ausgebehnte Subseite bes gesammten jubaifchen Landes verstanden werden tann 1), da, wie eben gezeigt, bie fühlich und fühöftlich angrenzenben Gebiete von ziemlich geringem Umfange ebenfalls ihren Regeb, ober Trift hatten. Es muß also nach Sübwesten bes Lambes ein besonberer Diftrift mit bem speciellen Ramen "Regeb Jehuda" exfistirt haben.

Die sübwestliche Lage bes in Rebe stehenden "Regeb Jehuda" wird noch durch eine zweite Mittheilung näher präcisirt. Rach 2 Sam. 24,2—7. wird dem Feldherrn Joab und den Obern des Heeres von David der Besehl ertheilt, eine Volkszählung im

¹⁾ Bergl bagegen Brat Geschichte Ia Rote 10.

Reiche vorzunehmen. Sie begannen biese Rählung im Oftjorbangebiet, überschritten bann ben Jordan, wendeten sich nach Dan im äußerften Rorden bes Landes, tamen felbft nach Sibon, bann nach ber Landseste Turus, מכצר־צר, nach dem ganzen Rüstenftrich im Besten, wo wahrscheinlich unter ben von den Stämmen nach Westen gebrängten Ranaanitern und Sewitern israelitische Rolonien sich befanden, und so tamen sie wohl auch nach der philiftäischen Königsftadt Gath, die David früher erobert hatte und wo, wie sich voraussetzen läßt, Israeliten sich angesiebelt hatten, wendeten sich nach dem mehr süblich liegenden Riklag, und nun, ba selbst biese Stadt tein Besitz bes Stammes Juda war, verließen sie bie frembländischen Gebiete, was der Erzähler durch anzumerken scheint, begaben sich nach bem "Regeb Jehuba" und nach ber fühlichen Grenzstadt Beerscheba. Diese Stadt ift 30f. 15,28. unter ben Städten bes Stammes Juda aufgeführt, fie war jedoch nach 19,2 und besonders nach 1 Chr. 4,28. von Simeoniten bewohnt, wie auch nach B. 30 Simeoniten in Billag feghaft waren, obgleich biefe Stadt ein Krongut ber jubaischen Könige gewesen mar. Beerscheba im äußersten Süben mar alfo eine judäische Stadt, von Simeoniten zwar bewohnt, aber jebenfalls zu ben Befitzungen Judas gerechnet, ba ber Stamm Simeon nach Jos. 19,1. innerhalb bes jubaischen Gebietes vlacirt wurde. Und bennoch ist biese Stadt hier nicht im Regeb ober Süben Judas inbegriffen, sondern als außerhalb beffelben liegend aufgeführt. Sieraus folgt, daß es im äußersten Sübweften des großen Stammgebietes Jehuda einen Diftrift gab, welcher die specielle Bezeichnung "Regeb Jehuda" hatte, sich erftredend von Ziklag bis Beerscheba. Auch bie Laudstadt Riflag scheint nach 1 Sam. 30,1. ihren Regeb gehabt zu haben, ber angrenzend war an dem Regeb Jehnda, welcher, wie bereits gezeigt, sich bem philistäischen Lande, ober richtiger bem Lande ber Kretim entlang, bas nach lebereinstimmung fammtlicher Erklärer fich im Guben bes Sanbes ber Philifter befunben, nach 2 Sam. 24,7. bis Beerfcheba, ober wenn man auch biefer Stadt einen Regeb vindizirt, bis vor Beerscheba erftredt hat. ויצאו אל־נגב יהודה כאר שבע.

Daß ber Lanbstrich mit Ramen "Regeb Jehnba" won ziemlich beschränktem Umfange der Breite nach gewesen war, er giebt auch ber Bericht bes ägnvtischen Sclaven über ben Streifzug ber Amalekiter, daß sie vorerst ben "Regeb Kreti", bann "bie Gegend, welche Jehuba gehörte" und von da dem "Regeb Raleb -Ralubai" beimgesucht haben. Der Landstrich der Ralubaiten scheint sich an bem Höhenzug und ber Rordwestseite bes Gebirges Juda befunden, sein Regeb jedoch faft bis in die Schephela binein erftredt ju haben. Denn laut bem eben angeführten Berichte (1 Sam. 39,14) begaben fich die Amaletiter von dem Regeb Raleb nach ber Stadt Ziklag. Dieser Regeb befand sich seiner Lage nach nordöstlich vom Regeb Jehuba, ber seinerseits sübwestlich an dem Regeb Kreti grenzte. Außerdem war, wie bereits mitgetheilt ift, ber Regeb Jehuba nach Suboften hin grenzend an dem Negeb Jerachmeel, sonach jedenfalls umgeben von zwei verschiebenen "Regeb" und nach Beften bin ausschließlich grenzend an dem "Regeb Kreti." Es läßt sich nun conftatiren, daß ber Stamm Juda als folcher nach biefer Gegend hin teinen andern Besitz hatte, als die Landstrecke, welche ben bezeichnenben Ramen "Regeb Jehuba" führte, umgrenzt von ber Subfeite burch ben Regeb Reni, von ber Sabostfeite burch ben Regeb Jerachmeel und von ber Rordostseite burch ben Regeb Kaleb und sübwestlich anlehnend und unmittelbar grenzend an bas Land ber Kretim.

Was für eine Bewandtniß aber hat es mit diesem Landstrich, daß er gleichsam als Borland neben judäischen Landestheilen nebst Regeb, welche obendrein die Namen zweier Ursamilien sührten, die Benennung "Negeb Jehnda" hatte? War berselbe ursprünglich erobert, oder eine Eroberung viel späterer Beit? Man wird zumächst wohl zugestehen, daß die Eroberung dieses Vorlandes in den ersten Decennien nach der Einnahme Jericho's nicht geschehen sei, sondern daß sie in einer viel späteren Beit stattgesunden habe. Denn wenn zur Zeit oder unmittelbar nach der Zeit Iosuas, so würden die beiden Ursamilien Jerachmeel und Kaleb sich auch allmäsig sicherlich diesen Landsstrich angeeignet, ihre Regeb nach Westen hin weiter ausgedehnt

::

Ľ

haben. Der Regeb Jehuda muß aus diesem Grunde viel später von viehzüchtenden Judäern, besonders von Simeoniten, beren Besitzungen nach Jos. 19,2—4 sich in dieser Gegend thatsächlich besunden, und wohl auch von besitzlosen Lewiten, die der Biehweide bedurften, erobert worden sein. Und da dieser Regeb nach seiner westlichen Breitseite an das Land der Kretim unmittelbar grenzte, so dürste die Annahme wohl berechtigt sein, daß dieses judäische Borland allmälig den Kretim abgerungen, dem Lande Juda einverleibt wurde und den Ramen "Regeb Jehuba" erhalten habe.

Dieses Sachverhältniß, baß eben bieses Borland eine spätere Eroberung und biese besonders ein Theil des Landes Kreti gewesen war, dürfte auch seine volle Bestätigung sinden in einer Wittheilung, die sonst zwar für klar und verständlich gehalten wird, die aber bei näherer Prüfung denn doch ein anderes Resultat und zwar in dem Sinne der eben aufgestellten Ansicht bietet.

Bwei verschiebene Berichte über stattgefundene Streifzüge sind im ersten Buche Samuel mitgetheilt. Der eine 27,10. unb ber על־נגב יהודה ועל־נגב ירחמאלי ועל־נגב הקני אנחנו פשמנו נגב הכרחי :Wortlaut bes anbern 30.14 lautet תעל־אשר ליהודה ועל־נגב כלב. In bem ersten Bericht ist bas topographische Berhältniß breimal burch au markirt. Davib erwiedert bem Achisch auf bessen Befragen, welche Gegend er heute heimgesucht habe: Wir streiften umber in bem Negeh Jehuba und in bem Regeb Jerachmeel und in bem Regeb bes Reni. Wenn man auch, beiläufig bemerkt, mit ber allgemeinen Deutung biefes Berichts übereinstimmen tann, bag Achisch zu verschiebenen Zeiten eine berartige Frage an David gerichtet habe, so scheint seine Antwort stets und immer dieselbe gewesen zu sein, so daß Achisch die Ueberzeugung von dem ganglichen Bruche Davids mit bem israelitischen Bolte gewinnen mußte. Auch scheinen die zwei Waw. cop. in bem beregten Bericht vor fogar anzudeuten, daß seine Antwort stets ein und dieselbe gewefen war.

Im zweiten Bericht, ben ber ägpptische Anabe ober Selave

über den Raubzug der Amalekiter David gegeben und ber ebenfalls brei Mittheilungen enthielt, ift ber Bortlaut ber zweiten Mittheilung תל-אשר ליהודה. Daß hier ber Regeb Sehube barunter zu verstehen sei, geben sämmtliche Erklärer zu. Barun aber biefe Umschreibung und nicht ועל נגב יהודה, gleich ber Schlufimittheilung ועל נגב כלב ober aleich bem Bortlaute 27.10, in welchem wermal wiederholt ist? Liegt bier nicht die Absicht des Erzählers ziemlich flar vor, daß er durch diefe Umfdreibung, bie, ftatt wie 27,10, ועל־אשר ליהודה lautet, eine geschichtliche Andeutung machen will? Hierzu tommt noch, baß, wie genügend befannt ist, das pron. rol. אשר meistentheils ein voranstehendes subst. näher erflärt. Gine isolirte Mittheilung, lautend ועל אשר ליהודה ohne vorhergehende ober barauf folgende Territorialbestimmung würde im Allgemeinen gang unverständlich und nicht benkbar sein. Da nun die voranstehende Mittheilung: "Wir streiften in dem Regeb Rreti" gleichsam bie folgende Mittheilung commentirt, die Ortsbezeichnung w הכרתי für dieselbe bestimmend ist und ihr das Relief in Hinficht bes Terrains giebt, so fann ועל אשר ליהודה einzig und allein erklärt und nur überfett werben: "Bas vom Reaeb Jehuba gehört." Sonach dürfte mit ziemlicher Sicherheit bewiesen fein, daß ber Stamm Juda in Folge späterer und allmäliger Eroberung einen Theil des Landes "Preti" fich angeeignet und besessen und David sich veranlagt gesehen habe, anstatt bes Ramens "Jehuda," ber sowohl Bolf wie Land bebeutet, ben Ramen Rreti, als bes gefammten Stammes und, ba von Simeoniten bewohnt, fo tann hinzugefügt werben, bes gangen Boltes Befit, feiner Beeresorganifation eines Theiles beigulegen.

Wir werben nun eine Mittheilung in der Chronik, die Simeoniten betreffend, erklären, zugleich auch die bisher geltend gemachte Ansicht über die Bedeutung der Areti und Pleti stühen können. Nachdem nämlich der Chronist I 4,28—31. dreizehn simeonitische Städte, die fast ganz gleichlautend sind mit den Städten, die Josua cap. 15 zum Theil unter den judäischen Städten verzeichnet sind, namhaft gemacht, giebt er em Schlusse

bes B. 31. die geschichtliche Notiz des Inhalts: "Das sind ihre Städte, bis David regierte." Pseudo-Raschi tradirt zur Stelle eine Erklärung dieser Mittheilung dahin, daß der Stamm Juda bereits von Saul diese Städte reklamirt, dieser König aber aus Haß gegen David sie diesem Stamme nicht zusgesprochen habe. David jedoch, nachdem er König über den Stamm Juda geworden war, willsahrte dem Anspruch seines Stammes, indem er die Simeoniten aus ihren dreizehn Städten vertrieb, David.

Diefe Erklärung bes hochwichtigen Ereigniffes, bie David eines Gewaltattes beschuldigt, scheint jedoch, ba sie in der erwähnten Rotiz nicht angebeutet ist, nicht auf Wahrscheinlichkeit zu beruhen. Denn ber Stamm Juda war, laut bessen Städteverzeichniß, das als von Josua angelegt gilt, ohnehin Besitzer dieser Stäbte; fie waren laut Jos. 19, 1. gleichsam Befitzungen, mit welchen ber Stamm Simeon vom Stamme Juda belehnt worben war, und lag für diesen Stamm die Nothwendigkeit gar nicht vor, sie erst zu reklamiren. Nächstbem wiffen wir ja, daß unter טב יהורה ber größte Theil dieser Städte begriffen ist, und was man barunter zu verstehen habe. Hierzu tommt noch, bag David taum zwei Jahre vor Uebernahme seiner Regierung ebenso wie die eigenen Stammgenossen auch die Simeoniten als die natürlichen Bundesgenoffen feines Stammes burch Geschenke ehrte und sie badurch für sich zu stimmen und zu gewinnen suchte. indem er von der fehr bedeutenden Beute, die er von den Amalaktern erobert, nicht blos den Aelteften Judas, sondern laut 1. Sam. 30, 26. auch לרערו b. h. seines Stammes Genossen gesandt habe. Und daß unter לרעהו lediglich ber Stamm Simeon zu verfteben ift, gebet aus ben namhaft gemachten Stäbten flar hervor, nach welchen David Geschenke geschickt bat, jo auch nach Ramoth-Regeb (B. 27), nach Chorma und Afchan (B. 30) — brei Stäbte, die simeonitische Besitzungen waren. Und taum zwei Jahre fpater follte David ohne von feinem Stamm bazu veranlaßt worden zu sein und ohne sonstige zwingende

1887. IV.

י) Achalich Gen. 26, 26. יארוות מרעהו

Rothwendigkeit den Simeoniten das Recht auf ihre dreizehn Städte abgesprochen, oder sie gar aus denselben vertrieben haben? Eine derartige fast plötzliche Wandlung von Freundschaft und hunderte von Jahren bestandener Zugehörigkeit in Verbitterung, Haß und Feindschaft in solch kurzer Zeit, dürste weder anzwehmen noch denkbar sein.

Rur bas Eine ist aus bem Bericht zu entnehmen umb er-. sichtlich, daß David nach Antritt seiner Regierung über Juba ben Simeoniten, die selbst einen integrirenden Theil bes Reiches bilbeten, bas Besitrecht auf die dreizehn Stäbte abgesprochen, und wie weiter unten gezeigt werden wird, ohne sie in ihrem Besitz selbst zu schädigen, - ein Aft, ber gerade feinen Dachtfpruch voraussett, ba in dem Bericht eine gewaltsame Aneignung nicht vermerkt ober angedeutet ist, sondern der allem Anscheine nach auf gutlichem Wege geschehen ist. Denn im Großen und Ganzen war ber Stamm Simeon noch mehrere hunderte von Rahren ein Biehaucht treibender Stamm, der, wie der Chronift I. 4, 34-43 mittheilt, sich in Folge einer hungerenoth genothigt fah, unter Führung von 13 Stammfürften auszuwandern, "m Beibe für ihr Bieh aufzusuchen." Diese Mittheilung und gleichzeitige Namhaftmachung ber 13 Stammfürften unterftütt zuvorberft die Anficht, daß David die 13 Städte weber gewaltsam genommen, noch beren Besitzrecht streitig gemacht habe, ba noch zur Zeit ber Maffenauswanderung jede Stadt ihren Fürften bes eigenen Stammes hatte. Familienfürsten waren diese nambaft gemachten Dreizehn nicht, benn ber Stamm Simeon hatte nach Rum. 26. 12-13 blos fünf Urfamilien

Man wird sogar kaum sehl gehen mit der Annahme, daß der Stamme Simeon, da die 13 Städte, obgleich von diesem Stamme bewohnt, von jeher zu den Besitzungen von Juda gehörten, erst durch David im großen judäischen Gebiete süns Städte nebst Borplätzen (1. Chr. 4, 32. 33) als Stammeigenthum zugetheilt erhalten habe. Diese süns Städte, soweit ihre örtliche Lage ermittelt worden, besanden sich in sehr verschiedenen Gegenden und Richtungen des judäischen Gebietes. Es waren keine mit Mauern umgebene Städte, keine Dry, sondern offene,

borfartige Blage, wie fie Lev. 25, 31 als חצרים אשר אידלהם ערי פרזות bezeichnet find, baher חצרים, in Efther, 10,19 ערי פרזות genannt und scheinen auch mit ausgebehnten Beibepläten umgeben gewesen zu sein1); Beweis erstens Etam, wy, unweit Bethlehem (Robinson II. 390), eine Gegend, in welcher ber Hirtenknabe David bie Schafe seines Baters geweibet hat. Etham wurde nach 2. Chr. 11, 6 erft von Rehabeam befeftigt, bas beweist eben, daß unter חצריהם nicht Ausbauten ober Gehöfte, sonbern leicht zugängliche, nicht von Mauern umschlossene Städte zu verstehen sind. Zweitens Ajin, py, etwa 21/2 Meilen füblich von Hebron (Robinson I. 189). Drittens Rimmon, ממון, an der Grenze gegen Edom hin (Jos. 17, 32). Biertens Thochen, in beffen Lage bis jest noch nicht ermittelt worden, scheint aber, ba biese Stadt Jos. cap. 15 nicht aufgeführt ift, eine spätere Gründung ber nomadefirenden Simeoniten als Mittelftation, ungefähr in ber Schephela belegen, gewesen zu fein2). Dann fünftens Afchan, wy; nach Gusebius und hieronymus war die Lage diefer Stadt ungefähr 15-16 Meilen weftlich von Jerusalem entfernt.

Wir sehen also, daß die 5 Städte in verschiedenen Gegenben und wie es scheint, in der Besitzung von je einer judäischen Urfamilie, sich befunden haben; serner, daß ebenso wie die Lage Etams die andern 4 Städte ebensalls von Weibeplätzen wohl umgeben gewesen sein werden, daher sich für den viehzüchtenden Stamm Simeon besonders gut geeignet haben. Da dieser Stamm im großen Gebiete des Stammes Juda zwar eingesessen gewesen, die Städte jedoch, die er bewohnte, nicht als Stammeseigenthum geltend zu machen berechtigt war und dennoch nach der Mitteilung 1. Chr. 4,32 den Simeoniten im Gebiete Juda 5 Städte als Eigenthum vindicirt sind, so kann diese Zusprechung nur

¹⁾ אַערָים hinter שערים, ber letten ber 13 Städte in B. 31 zu setzen, eine Bersetzung, die fast sämmtliche Erklärer für nöthig erachten, wäre sonach unrichtig, denn der Chronist bezeichnet sie selbst als אָרִים Städte.

²⁾ אין bon קה (sonst קור plene) Mitte.

burch einen königlichen Machtspruch erfolgt und wird man sonach zu der Feststellung berechtigt sein, daß die zugesprochenen Städte gleichsam eine Entschädigung war für das vermeinte Besitzrecht auf die 13 Städte und daß David somit den Simeoniten durch dieses Besitzrecht das erfreuende Bewußtsein eines undestreitbaren Stammeseigenihums gegeben habe. Durch diese Zusprechung erst wurde, allem Anscheine nach, die Vorschau im Segen Jacods: "Ich werde ihnen zutheilen innerhalb Jacods—Judas," Dried Dried, buchftäblich erfüllt.

Durch diese Zutheilung der fünf Landstädte als Stammeigenthum also hat David dem Stamm Simeon eine gewisse Selbstständigkeit und Ebendürtigkeit dem mächtigen Stamme Inda gegenüber, allerdings in einem bescheiden geringeren Grade, verliehen. Wohl hätte der König durch einen Machtspruch die 13 Städte, die, soweit ihre Lage bekannt ist, von Weideplätzen umgeben sind, dem Stamm Simeon zusprechen können, sosers es sich lediglich darum handelte, diesem Stamme laut dessen Bedürfniß als Biehzüchter zu genügen. Denn von Zicklag bis Beerscheba und noch südöstlicher nach der idomäischen Grenze hin, also vom westlichen Theile der Schephela an und dieser entlang dis zur süblichen Grenze ist die Gegend allerdings reich an Weideplätzen. Aber überaus wichtige Gründe politischer Raturscheinen den König zu dieser radikalen Aenderung veranlaßt zu haben.

Es war David zunächst darum zu thun, den bestehenden Streit um das Besitzrecht der 13 Städte, der zwischen den beiden Stämmen Juda und Simeon seit undenklichen Zeiten vorwaltete, zu beseitigen. Wohl waren die Simeoniten die Einsassen dieser Städte von deren erfolgten Eroberung an, aber in einem gewissen Sinne war es allerdings der Stamm Juda, der sie erobert hatte. Aus Richt. 1, 17 ersehen wir, daß dieser Stamm seiner Zusicherung gemäß Chorma im Verein mit dem Stamme Simeon erobert habe. Der Stamm Juda hatte, da seine Hauptsamilien mehr nach Südosten und nach Norden hin sich ansässig gemacht haben — Chur im Norden (I. Chr. 2, 50—51) Schela (I. 4, 24) und Kaleb im Gebirge, Kalubai in

Rordwesten und Jerachmeel im Südwesten — bei seinem ausgebehnten Territorialbefit tein Bebürfniß, noch fernere Eroberungen nach Sübwesten hin zu machen. Da aber bennoch anschließend an ben Bericht von der Eroberung Chorma's B. 18 mitgetheilt ift: "Und Juda eroberte Affa (Gaza) und ihre Grenzen, Afchtelon . . . und Etron und ihre Grenzen", so burfte man zu bem Schlusse berechtigt sein, daß, obgleich ber Stamm Simeon bas Gros ber Rämpfenben gebilbet haben wirb, ber Stamm Juba ber leitende Anführer in biefen Groberungstriegen gewesen war, baber bie eroberten Städte jum Theil, wenn auch blos nominell, in feinem Berzeichniß aufgeführt find. Daß zu jener Beit eine Eroberung auf ben Ramen bes leitenben Felbherrn gemacht wurde, ersehen wir aus 2. Sam. 12, 26-28. Und ebenso wie die genannten philistäischen Städte, die zu der in Rebe stehenden Zeit wieder Gebiete ber Philister waren, haben bie viehzüchtenden Simeoniten unter Führung von Judäern bie auch noch mehr sublich befindlichen, ben Kretim gehörigen Besitzungen erobert. Der Chronist scheint sogar burch bie Beifügung ju seinem Berichte I. 4, 32 über ben zweiten Auswanderungs- und Eroberungszug von 500 Simeoniten nach bem Gebirge Seir: בני ישעי בראשם, die Führerschaft von Judaern bei Eroberungsbeftrebungen ber Simeoniten andeuten zu wollen. Diefe "Bene Fischi" waren nämlich teine Menaffiten, wenngleich eine uralte Erklärung unter hinweis auf Sisch'i in Chr. I. 5, 24 sie als solche bezeichnet. Denn ber Beweis, daß biefer Fisch'i nicht kinderlos gestorben, sondern ein Familiengründer gewesen war, ift nicht geführt, Rachtommen find zur Stelle nicht verzeichnet. Dabingegen weift ber Chronift I. 2, 31. nicht blos einen "Sischi" unter ben Jerachmeelitern nach, sonbern er führt auch ein großes Berzeichniß von Rachtommen besselben an, bie ausbrudlich "Bene Sifchi" genannt finb, fonach Judaer waren, die, wie später gezeigt werben wird, eine allem Anscheine nach besitzlose Familie im Gebiete bes Stammes Juba war, baber im Berein mit 500 Simeoniten als Anführer auf Besitherwerbung ausgewandert waren. Und wie bei biesem Croberungszug, waren die Judaer sicherlich die Anführer in den

Eroberungskämpfen im Lande ber Kretim, baber bas Recht, bie eroberten Stäbte als ihr Eigenthum zu verzeichnen.

Der Stamm Juda hatte also zur Zeit das Recht bes Exoberes zur Geltung gebracht, indem er die eroberten Gebiete,
wenn auch nicht im Besitz genommen, so doch in dem Sinne
sich zugeschrieben, daß sie als seine Besitzungen galten und als
gekennzeichnet waren. Die Simeoniten bewohnten
sie saktisch und erachteten diese ihre Wohnsize als Eigenthum,
aber Formell gehörten sie dem Stamme Juda,

Diefem Zwitterverhältniß zwischen verjährtem Recht und Eroberungsrecht gab David nach Antritt feiner Regierung eine nach beiben Seiten bin zufriebenftellenbe Wendung. - Auf welche Art und Weise ber Stamm Simeon entschäbigt und znfriedengestellt worden ist, das wissen wir bereits; das Aecquivalent beftehend in 5 Landstädten, die dem Stamm jum Gigenthum zugesprochen worben sind für bas vermeinte Besitzrecht auf bie 13 Stabte, tonnte, zumal ber Stamm burch biefe Ueberweisung bas Bewuktsein ber Unabhängigkeit erlangt hat, als vortheilhafter Erfat wohl gelten. Der Stamm Inda jedoch hatte auf seinen Regeb zu vezichten, einmal beswegen, um beim Stamm Simeon nicht ben Gebanten auftommen zu laffen, bag er zu Gunften Judas entschädigt worben sei und hauptfächlich, um aus fammtlichen Besitzungen ber verschiebenen Ramilien bes Stammes, Die gleich ben 5 Rantonen ber Bhilifter in 5 Diftritten: Rerachmeel, Relubai Schela, Raleb und Chur bestanden, ben Einheitsstaat "Jehuba" zu gründen, neben welcher Bezeichnung nicht ferner noch ber Name "Regeb Jehuba" fortbestehen konnte umb follte. Rächstbem hat bie Weisheit Davids, um bie Integrität bes Ginheitsstaates nicht zu schäbigen ober gar in Frage zu stellen, bafür geforgt, bag ber Territorialbesit beiber Stämme erhalten wurde, und zwar burch Uebertragung bes Ramens bessen, von welchem der Besitz erobert worden, auf ein von ihm gegrunbetes Inftitut zum Schutz und zur Sicherheit bes Staates.

Die Ueberschrist zu seiner Trauerrebe über ben Tob Sauls und Jonathans (2. Sam, 1. 18) enthält unverlenubar Davids Brogramm zur Gründung eines Bolfsbeeres, das er nach taum

Ē

zwei Jahren, als er König bes Reiches Juda geworben war, thatfächlich realisirte. Die geeignetsten Instrukteure hierzu waren feine Helben, seine Gibborim. Sie waren zwar beim König in Hebron selbst und in ben nahgelegenen Ortschaften (2. Sam. 2, 3), zumächst zu bessem Schutz und speciellem Dienst, je nach Graben ihrer Fähigkeit. Jedoch, da ihre Anzahl wohl an einigen hunbert vom Kriegshandwerk war (1 Chr. Cap. 12), so waren fie bie Geeignetsten, bas Brogramm Davids: אַלְמֶר בַּנֶרייָהוּדָה קשָׁח realisiren. Ueber die Art und Weise der Organisation wird später berichtet werden. Vorläufig berechtigt das erwähnte Programm zu der Annahme, daß David ein Bolksheer, nicht aus Ausländern bestehend, sondern aus Söhnen seines Boltes, ben "Bene Jehuda", organisirt habe. Und um zu documentiren, daß bieses sein Volksheer lediglich aus Judäern und Simeoniten bestand, so legte er bemielben den Namen des Landes bei, bas beibe Stämme gemeinsam erobert haben, baber Rreti. ebenso markirte er gleichzeitig sein eigenes Besitzthum, bas ihm von dem Philisterfürsten Achisch zum Geschenk geworben, durch die zweite Benennung: Pleti.1) Derart wurde Regeb-Jehuda und Aiklag repräsentirt burch bas von David organisirte Volksheer, unter ber Benennung Kreti und Bleti.2)

Zweite Abtheilung.

Da nun die Bedeutung der beiden Namen "Kreti und Pleti" soweit thunlich ermittelt und wohl ziemlich sicher gestellt worden ist, so ist die Beantwortung der Frage weniger schwierig, einestheils nach den Bestandtheilen dieses von David gegründeten Instituts, die wir im Uebrigen bereits haben kennen gelernt, und andererseits nach der Zeit, in welcher dieser Hel-

¹⁾ mit ausgestoßenem צ' (Hisig, Ewald), da פלחר nom. gent. ist (1. Sam. 17/26).

³⁾ Die im Litt. Bl. ber Jöraelitischen Wochenschrift Ig. 1878 Ar. 50 von David gebrachte Meinung, "daß wenn man och chro für Kreter . . . man wohl mit Recht auch unter obe die thracischen Peltasten versstehen kann, da auch diese gute Bogenschützen und als geübte Schleuberer gerühnt waren," — hat in Obigem ihre Erledigung gefunden.

benkönig baffelbe ins Leben gerufen bat. Denn nache liegend ift es, ba David nach bem Tobe Sauls von Rifflag mit ben Seinigen und seiner großen Zahl von Kriegern nach Sebron übersiedelte und bort zum König über Juda gewählt wurde (2. Sam. 2, 2-4), daß er seine Helbenstreiter in Aemter und Bürben, je nach Berbienft, Begabung und Talent, einfetzte und fich berart sowohl Hosbeamte wie namentlich Milizbeamte creirte. Besondere Aufmerksamkeit scheint er gleich nach Antritt seiner Regierung ber Organisation eines Volksheeres zugewendet zu haben. Die Ibee hierzu ift, wie bereits erwähnt, in ber Einleitung bes Rlageliebes über Saul und Jonathan, Ariege gegen die Philister geblieben, enthalten. Ru der Zeit war David noch nicht König, und bennoch stellte er Die Rothwendigkeit in den Borbergrund, daß die Einübung und sichere Sandhabung bes Bogengeschosses für bie "Bene Jehuda" gebotene Pflicht sei. Man kann baber zuversichtlich voraussetzen, baß er gleich nach seinem Regierungsantritt, schon um für alle Evenmalitäten gerüftet zu sein, ein Bolksbeer gegründet habe. biese Boraussetzung läßt sich auch ein Beweis beibringen.

Der Bericht über bie Beeresorganisation 1 Chr. Cap. 27, bessen Aechtheit wohl nicht in Aweisel gezogen wird, und nach welchem von Monat zu Monat je 24000 Mann behufs Einübung in der Handhabung der Waffen einberufen wurden, macht auch zwölf Oberbefehlshaber aus der Rahl der Helben Davids, ber "Gibborim", namhaft, wovon abwechselnd Jeber je einen Monat fungirte. Im zweiten Monat hatte, nach biefem Bericht (Cleafar ben), Dobo, ober Dobai, im britten Monat Benaja und im vierten Monat Afael ben Oberbefehl, wie es scheint blos bem Namen nach, benn in Wirklichkeit waren es, was ausbrikklich angemerkt ist, die Söhne der genannten Helben, die im Ramen ihrer Bäter den Oberbefehl hatten und ausübten. Frage ift nun; bilbeten biese brei Gibborim eine Ausnahme, daß in Folge besonderer Bergünstigung die drei Monate ihre Ramen hatten und ihre Sohne für fie fungirten, ober haben fie in früherer Zeit ben Oberbefehl selbst geführt? Diese Frage ift bahin zu beantworten, bag an eine besondere Bevorzugung, die

David etwa diesen drei Helben hatte angebeihen lassen, nicht gebacht werben tann. Denn ba ber erfte Monat von Jefchab e am geführt wurde, der sicherlich derfelbe ift, welcher im Heldenverzeichniß 2. Sam. 23, 8 und befonders 1. Chr. 11, 11.1) ebenfalls als Erster verzeichnet und in unserem Berichte ohne Vertreter gleich ben übrigen acht Helben, bie in je einem Monat ben Oberbefehl hatten, aufgeführt ist, so liegt es ziemlich nabe, baf bie brei Monate, welche bie Ramen Dobo. Benaja und Aba el hatten, nicht um biefe Belben besonders zu ehren und auszuzeichnen von David biese Ramen erhalten haben, sondern weil fie gleich bem erften Selben Jefchabeam in Birklichfeit in diesen Monaten persönlich ben Oberbefehl geführt haben, ein Sachverhältniß, in welches schwerlich Zweifel zu feten ift. Denn die von David verliehenen Stellen waren feine Sinecuren für biejenigen, welche sich um König und Staat verbient gemacht, sondern find lediglich ben vorzüglichen Gibborim verliehen worden, weil sie mit bem damaligen Kriegswesen sowohl theoretisch wie praktisch vollständig vertraut und am geeignetsten waren, die Einübung ber einberufenen Beerespflichtigen zu überwachen.

Wie ber erste ber Helben im ersten Monat, haben bie brei Helben nach ihm an den barauf folgenden Monaten ihr Amt persönlich verwaltet, bis eine Aenderung theils durch Ableben und theils burch geanberte Stellung eingetreten ift. Dobo wird frühzeitig geftorben, ober in einem Kriege gefallen sein, und bann erft, um fein Anbenten zu ehren, ernannte David beffen Sohn Mitlot an Stelle seines Baters jum Dberbefehlshaber, ohne in der Monatsbenennung eine Aenderung eintreten zu lassen. Rachbem David ben Benaja nach 2. Sam. 23, 20 ju feinem Bertrauten ernannt und biefer sein bisberiges Amt nicht mehr ganz und voll verwalten tonnte, hat fein Sohn Amifabab. obaleich dieser vielleicht die erforderliche Fähigkeit zu diesem Amte nicht besessen haben mochte, es unter seines Baters Ramen verwaltet. Und Agael betreffend, so hat man nicht im Entferntesten nothig, es bei ber Schwierigkeit bewenden au laffen, bie Bertheau (Chronit) barin findet, daß auch Agael

¹⁾ Grat' Gefchichte Ia. G. 425.

unter ben zwölf Oberbesehlshabern genannt ist, ber zur Zeit als David noch ausschließlich über Juda regierte, von Abner getödtet wurde (2. Sam. 2, 23) und ebenso nicht nöthig, m diese Schwierigkeit ausgleichend zu beseitigen, anzunehmen, daß ber vierte Monat lediglich, um den getödteten Helden zu ehren, den Ramen Abael erhalten habe; denn wie eben gezeigt und durch Benasas Besörderung bewiesen worden ist, hat jeder der Helden das ihm anvertraute Amt eines Oberbesehlshabers selbst und persönlich verwaltet, und ebenso auch Abael, wenn auch blos nur einige Jahre.

Nicht zu verkennen ift, daß der allegirte Bericht in ber Chronif über die Heeresorganisation aus einer ziemlich späten, nachdavibischen Zeit stammt, da er Benaja mit bem Titel "Felbherr" namhaft macht, welcher ihm erft nach dem Tode Joab's, laut 1. Kon. 3, 35 von Salomo beigelegt wurde, und ferner, daß biefer Bericht die Heereseinrichtung im Auge hat, wie sie organisirt war, als David über bas gesammte 36rael herrschte. Die Einberufung zur Waffenübung ber überaus bebeutenben Zahl von je 24000 Mann Monat für Monat, liefert hierfür ben schlagenbsten Beweis. Andererseits ift auch nicht zu verkennen, daß eben weil dieser Bericht von breien helben Substitute namhaft macht, die heeresorganisation in eine Zeit zurud zu verlegen ift, in welcher ber zweite, britte und vierte Monat von diesen Belben versbnlich ben Oberbefehl führend verwaltet wurde, - in eine Zeit, in welcher nicht 24000, sondern nach aller Wahrscheinlichkeit 3000 zur Waffenübung einberufen wurden und in welcher Dodo, Benaja und Agael über je einen Monat personlich den Oberbefehl hatten; es war das in der Reit, in welcher David ausschlieflich über ben Stamm Juda regierte. Unter Beibehaltung ber bisberigen Monatsbenennungen hat David, als er später bas Scepter über bas gesammte Israel führte, im Heerwesen blos bie Aenderung eintreten lassen, daß er Monat für Monat 24000 behufs Ginübung in den Waffen einberufen ließ und die nöttigen Unterbeamten installirte.

Laut B. 1 bes erwähnten Berichtes mar bas Beerwefen

berart organifirt, daß Befehlshaber über "Tausende" und "Hunberte" und auch die sonst nöthigen Milizbeamten, שטרים, anaestellt waren. Selbst die Borsteher der Familien, ראשי אבוח, icheinen in Pflicht genommen worden zu sein, für die Gestellungen ber Beerespflichtigen Sorge zu tragen. Sämmtliche ber bier specifizirten Beamten gehörten bem isra elitischen Bolte an und waren Diener bes Ronigs, was ber Chronift einleitend burd משרתים שראל למספרם und burd את המלך לכל דבר המחלקות bervorhebend anmerft. Es waren alfo lauter Israeliten, Die bei Diefer Beereseinrichtung Die Beamtenstellen einnahmen und berart im toniglichen Dienste standen. Run konnte biefe Organisation nicht Leben erhalten und in Fluß kommen, ohne die mit dem Kriegswesen bamaliger Reit, mit ber Sandhabung ber verschiedenen Baffen vollständig vertrauten Bersonen, die geeignet waren und sein mußten, die einberufenen Seerespflichtigen barin zu unterrichten und einzuüben. Es liegt baber gar ju nabe, bag David feine Belben verschiedenen Grades1), die mit ber Handhabung ber Waffen und zum Theil mit ber Kriegsführung vertraut waren, zu Beamten seines Heerwesens einsette, ba ihm selbstverständlich baran gelegen sein mußte, sie an sich zu fesseln, andererseits für ihren wohlanftändigen Unterhalt reichlich ju forgen. Bon biefem Gesichtspunkte aus barf wohl behauptet werden, daß alle biefe Beamten bie Elite bes organifirten Beeres bilbeten: baf fie ber bleibende Stamm, Die Inftrutteure ber von Monat zu Monat zur Ginübung in ben Waffen Ginbeorberten und berart die bleibenden und beständigen Beamten bes Königs, - Borgesette und im gewissen Sinne ein Bestandtheil ber Rreti und Bleti maren.

Wenn dem entgegen behauptet wird: "Die Gibborim hatten nichts mit dem Heere zu thun; es war eine selbstständige Schaar, welche David zu gesahrvollen Unternehmungen begleiteten. Sie hatten auch nichts mit den Kreti und Pleti gemein, welche blos eine dienende Leibwache von Trabanten waren, daher werden sie neben einander angesührt ineden in neben einander

¹⁾ Grat' Gefchichte Ia. 419-429.

(2. Sam. 20, 7)1), so scheint aus biefer Stelle blos erfichtlich, bag bie Gibborim teine Miliz weiter zur Sand hatten außer ben Leuten Foabs, אנשי יואב, weil die unlängst unterbrückte Emporung Absaloms, eine Zerrüttung bes Bestandenen bewirft hatte. Die Berfolgung bes Meuterers Scheba mußte ungefaumt stattfinden, daber bilbeten die Gibborim eine selbstftandige Rriegstruppe neben ben Kreti und Bleti und bas waren, beiläufig bemertt, der bleibende Heeresbestand: die Berren über Taufenbe, besonders die über Hunderte und die Schoterim. Daß biese aber lediglich eine dienende Leibmache von Trabanten waren, scheint aus biefer Stelle nicht gang, sonbern nur bas erweislich, bag wie die Kreti und Pleti auch die Gibborim Diener des Königs waren, was burch עברי ארניך zur Stelle angemertt ift. 2. Sam. 15, 18 scheint sogar ersichtlich ju sein, daß sämmtliche tonigliche Beamten, die Trabanten mit einbegriffen, schlechtweg "Diener" genannt find. וכל עבדיו עברים על ידו, worunter jebod bie Rreti und Bleti nicht einbegriffen waren, ba fie neben ben Dienern befonders nambaft gemacht find: יכל־הכרחי וכל־הפלחי, worunter auch die Gibborim mit einbegriffen zu fein scheinen, ba fie an biefer Stelle, obgleich fie, wie vorausgeset werben barf, mit aus Jerusalem gezogen waren, nicht erwähnt find und zu ben Sausbienern bes Königs ebenso wenig gehörten, wie bie Preti und Bleti; biefe, wie bie Haupthelben, bezeichnet Chuschai nach 2. Sam. 17,8 in seinem Rathe, ben er Absalom ertheilte, mit ben Worten: "Du fennft Deinen Bater und seine Leute, baß fie Helben find, המה "כי נברים המה" Hieraus folgt. bie Kreti und Bleti und bie Gibborim ibentisch sind und ber Kriegerstamm und die Kerntruppe Davids waren, die das ganze Heerwesen Davids in vollfter Ausbehnung leiteten. Demt nach 1. Chr. Cap. 27 waren es ja eben zwölf Gibborim erften und zweiten Ranges, die den Oberbefehl über je 24000 der allmonatlich Einbeorberten führten und berart vollauf mit bem Beere zu thun hatten. - Die Ibentität ber Gibborim mit ben Kreti und Pleti ist auch aus zweien Mittheilungen im erften

¹⁾ baf. S. 426.

Buche ber Könige nachzuweisen. An erster Stelle 1, 7 ift mitgetheilt, bag Abonija im Einverständniß mit Joab und Chjathar Borbereitungen ju feiner Suldigung getroffen, bag iedoch "ber Briefter Zabot, Benaja, ber Prophet Rathan . . . und die Gibborim nicht mit Abonija waren" (B. 8); also auch die Lettgenannten nicht. Jedoch nach erhaltener Mittheilung befahl David die sofortige Salbung und Hulbigung Salomos jum Ronig. Und behufs Bollführung biefer Beftimmung "sog hinab Rabot, ber Briefter, Rathan, ber Brophet, Benaja, Sohn Jehojadas und die Kreti und Bleti" u. f. w. (B. 38). Wie kommt es, daß die Gibborim, diese Getreuen und Burden= träger Davids bei ber von David angeordneten Sulbigung, außer bem Helbenftreiter Benaja, nicht genannt und aufgeführt find, mahrend die Rreti und Bleti babei figurirt haben? Auf diese Frage burfte blos die eine Antwort zutreffend und berechtigt sein; daß wie im Kriege so auch bei dieser Hulbigung bie Gibborim bie militärische Führung ber Miliz hatten und unter Oberbefehl Benajas (2. Sam. 20, 23) vor bem jungen König paradirten, denn die Gibborim waren in verschiedenen Graben bie Offiziere ber Milig, in gewissem Sinne also selbst die Rreti und Bleti.

í

Ļ

ļ

Allerdings wissen wir aus dem angesührten Berichte der Chronik und aus den bisher sonstgeführten Beweisen lediglich, daß zwölf aus der Zahl der Gibborim dem Heerwesen Davids, als er noch ausschließlich über Juda regierte, persönlich vorgestanden haben. Die Frage ist nun, sollte David von den 37 Helden ersten und zweiten Ranges blos nur die in der Chronik namhaft gemachten zwölf Helden mit den sast höchsten Stellen beim Heere bedacht und die doppelte Zahl dieser Heldenstreiter ohne derartige Stellung gelassen haben? Allerdings sinden wir, daß namentlich Abisch ai, obgleich er in beiden Berzeichnissen unter den Haupthelden die vierte Stelle einnimmt, sich in der Zahl der zwölf nicht sindet, was jedoch nicht zu dem Schlusse berechtigt, daß er kein hohes Amt beim Heere bekleidet habe. Denn Abschai's Stellung beim Heere war eine höhere, bevorzugstere; im Kriege war er Heersührer, stand dem Anscheine nach

unmittelbar unter bem Feldherrn Joab und befehligte eine Armee (2. Sam. 10, 10 u. a. D.). Sollte sich aber nirgend ein, wenn auch indirekter ober auch blos auf Bahrscheinlichkeit beruhender Nachweis sinden lassen, daß auch die andern mit dem Kriegswesen sonst vertrauten Helden ihrer Besähigung und Bürdigkeit nach im Heere hohe Stellen bekleidet haben, da doch drei Helden ersten Ranges und neun aus der Zahl der dreißig Helden jedenfalls eine ihnen angemessene Stellung im Heere hatten? Sollten 21 Heldenkämpfer mit einer ihrem Berufe angemessene Stellung im Heere nicht von David bedacht worden sein?

Das Berzeichniß ber Helben Davids 1. Chr. 11, 10-47 scheint diese Frage zu beantworten. Dieses Berzeichniß macht, gleich bem Berzeichniß von Samuel außer ben haupthelben noch 30 Belben zweiten Ranges, ebenfalls beginnenb mit MBael und abschließend mit Uria, namhaft, über welche bie Saupthelben gesett waren, und außerbem noch 16 Belben britten Ranges namhaft, wovon 15 ben voranstehenden 30 subordinirt waren. Die Andeutung über die Unterordnung von 15 ift im Berzeichniß B. 42 beim zweiten ber 16., bei Abina, gegeben, ber, obgleich Oberhaupt bes Stammes Reuben, bennoch unter Befehl der 30 stand, ועליו שלשים, und da über diesen. geschweige benn über die folgenden 14, welche, da sich weiter tein Bermert im Bergeichniß über sie findet, in ihren Stämmen feine bevorzugte Stellung je hatten. Gin abnlicher Bermerk findet sich in primärer Stelle bei Agael: Yvinxy אחריואב בשלשים, woburth bie Unterorbnung ber noch namhaft gemachten 29 Selben zweiten Ranges angebeutet ift.

Die Ansicht, daß "die noch weiter in Chronik daselbst B.
41b. bis 47 aufgezählten 16 Ramen einem andern Kreise angehören müssen, da der Text der Chronik nicht so sehr von Samuel differiren kann, daß er mehr als 30 respektive 37 Tapfere enthalten haben sollte und daß die Ueberschrift zu biesen 16 Ramen in der Chronik ausgefallen zu sein scheint"), dürfte zu widerlegen sein durch die unverkennbare Absicht des Ber-

¹⁾ bas. S. 424.

fassers ber Bucher Samuel. Laut ber Ueberschrift II. 23. 8: "Das find die Namen der Helben Davids", שמוח הנברים, hat es allerbings ben Anschein, als wenn ber Berfasser sämmtliche aus einer alten Urtunde entnommenen Selben Davids aufgeführt hätte. Aber sein Schlufpermert: In allem 37 כל שלשים ושבעה, ben er ebenfalls ber Urtunde entnommen zu haben scheint, ba er, wie schon Raschi barauf hinweift, einen Namen weniger als 37 hat, belehrt eben, daß bas ihm vorgelegene Verzeichniß nicht mit den von ihm notirten Ramen abgeschlossen habe. Es war ihm, bem Geschichtsschreiber, barum zu thun, bie wunderbaren Belbenthaten einiger ber Haupthelben und daß David fie, bie Borzüglichen, baburch belohnt und ausgezeichnet habe, daß er fie über 30 seiner Helben geringern Grades gestellt, zu überliefern. Er mußte, ba er ben Bermert über bie fo feltene Aufopferung dreier Helben und zugleich, baß fie über die 30 gestellt waren, vorfand, אירדו שלשה מהשלשים ראש, und biefen Bermert nicht mit Stillschweigen übergeben mochte, ber Bollstänbigkeit wegen und um feine Frage und Lucke zuzulaffen, auch bie Namen ber 30 verzeichnen, obgleich von ihnen keine speciellen Helbenthaten vermertt waren, sonst wurde er sie ebenso wenig namhaft gemacht haben, wie bie nachfolgenden 16 Belben, bie ber Chronist sicherlich aus bemfelben Helbenregistern verzeichnet hat.

Das eigentliche Sachverhältniß läßt sich sonach dahin formuliren, daß der Berfasser der Bücher Samuel unwillkürlich genöthigt war, die Namen der 30 Helden, soweit sie sich in der Urkunde vorsanden, der Reihe nach zu verzeichnen, und daß er die folgenden 15 Helden dritten Ranges aus dem Grunde nicht namhaft gemacht, weil er keinen auf sie bezüglichen Geschichtsverwert bei einem oder einigen vorgefunden habe.

Der Chronist hingegen, in Rücksicht auf die sich gestellte Aufgabe: einestheils Bervollständigung der vorexilischen Geschichte seit Beginn der Könige, mit besonderer Kücksichtsnahme auf die Geschichte der judäischen Könige und den Tempelkultus, und andererseits Rachweis zunächst der Reinheit oder Matelhaftigkeit der Familten einzelner Stämme durch Aufstellung von

Geschlechtsverzeichnissen —, der Chronist, sagen wir, hatte ein unwerkennbares Interesse auch die Namen der 16 Helben der Nachwelt zu überliesern; einmal um den klaren Beweis zu führen, daß dereits unter David ein Held zweiten Ranges, obgleich er gleich andern Helben sich glänzend hervorgethan und sich um seinen König verdient gemacht, wegen makelhaster Abstaumung nicht wie gebührlich unter diesen Helben verzeichnet worden ist; und zweitens, daß dieser Held wegen seiner makelhasten Abstaumung selbst im Heere keine höhere, ihm gebührende Stellung bekleidet habe.

Im Helbenverzeichniß ber Chronif ist hinter Uria. ber wie in Samuel so auch hier ber lette ber 30, 41b. Sabab, Sohn Achlai's, ובר בן אחלי, aufgeführt. Diefer Sabab tann zu ben Helben britten Ranges nicht gezählt werben, ba beren Rahl erft mit bem in B. 42 folgenden Abina beginnt, bei welchem die britte Rangordnung burch ועליו שלשים angemertt ift. Es ift baber unverkennbar, daß Sabad unter die Helben ersten ober zweiten Ranges gehöre und bag ein gewisser Umftand ihn davon ausgeschlossen, ihm mit Absicht eine Außenstellung angewiesen habe. Auch der Umstand, daß die Hauptquelle in Samuel II. Cap. 23. blos 36 Ramen nennt umb B. 39 burch bie Bahl auf 37 ansest, spricht bafür, baß Sabad in diefes Berzeichniß gehöre, bavon aber ausgeschloffen war und zwar wegen seiner makelhaften Abstammung. Er war zwar nach dem Berzeichniß in der Chronit ein Rachkomme Achlai's, aber bas war fein Mannsname, sondern ber Rame einer Stammmutter, die von väterlicher Seite von bem Kantiliengründer Jerach meel ftammte; fie war an einen ägnptischen Stlaven verheirathet gewesen, und beffen Urentel war Sabab. Denn in ben Geschlechtstafeln 1. Chr. 2, 31 wird berichtet: "Der Rachkommen Scheschau's war Achlai." Kerner B. 34: "Und Scheschan hatte teine Söhne, sondern Töchter und Scheschan hatte einen ägpptischen Sklaven mit Ramen Jarcha." B. 35: "Und Scheschan gab seine Tochter (Achlai) bem Sklaven Jarcha zur Frau und sie gebar ihm ben Attai." B. 36: "Und Attai zeugte ben Rathan und Rathan

zeugte ben Sabab." Folglich war Sabab ein Urenkel bes ägnptischen Sklaven Jarcha, und durch diese makelhafte Abstammung, obgleich als Held verdienstvoll und ausgezeichnet, war er von der ihm gebührenden Stelle unter den Haupthelden Davids und ebenso von jeglicher Ehrenskellung beim Volksheere ausgeschlossen.

Man kann freilich auf einige Helben hinweisen, die, obgleich fie Ausländer und den Belben bes eigenen Landes nicht ebenbürtig waren, bennoch im Belbenverzeichniß Aufnahme gefunden, baber die Frage stellen: warum nicht auch Sabab? Aber ein wesenblicher Unterschied, ber zu machen ift, liegt hier bennoch vor. Jene, obgleich Ausländer, schlossen sich als freie und makellose Manner David an und im Verlaufe ber Zeiten haben fie fich, ba sie, wie bereits gezeigt worben, die Beschneibung hatten, bem Bolke einverleibt. Durch ihren Anschluß haben sie selbst ihre Abstammung verbedt, abgestreift; fie schlossen sich burch Chebundniffe alten Familien an und fanden bei biefen freudige Aufnahme als gefeierte, vom Baterlande hochgeschätte Helben. Auf Sabad hingegen, bem Urentel Jarcha's, laftete ber Fluch bes Stlaven. Denn Jarcha wurde nicht frei bei Schluß seiner Che mit Achlai, ber Tochter Scheschans, sondern blieb nach wie vor ber ägyptische Stlave; ber Bericht giebt bas Berhältniß berart an: ויתן ששן אחדבחו לירחע עבדו. Die Helbenthaten Sabad's ver= mochten den Abstammungefluch nicht von ihm zu nehmen, daher feine Außenstellung trop feines Belbenruhmes.

Aber nicht blos in genealogischer Hinsicht ift, wie eben gezeigt worden, das größere Heldenwerzeichniß in der Chronik von besonderer Wichtigkeit, sondern auch und hauptsächlich in Hinsicht der Heeresorganisation und der damit verbundenen Ehrenstellen. Es stützt nämlich durch seine Namensiguren die bereits begründete Behauptung, daß David in den ersten Jahren seiner Regierung über Juda ein Bolksheer organisitt habe ung bietet zugleich eine Handhabe zur Feststellung der Zahl, welche zur Einübung in den Wassen allmonatlich einberusen worden sind, durch den Nachweis, daß sämmtliche in dem Verzeichniß namhaft gemachten Helden Ehrenstellen hierbei bekleidet haben

Digitized by Google

Bur nabern Begrundung und Rlarstellung biefer Behandtung ist auf bas Berzeichniß 1. Chr. 27, 2-15 zurückzukommen, in welchem 3 Haupthelben und 9 Helben zweiten Ranges namhaft gemacht find, wovon jeder einen Monat fiber je 24000 ber zur Einübung in ben Waffen Einberufenen ben Oberbefehl batte. Unter biefen 12 Oberbefehlshabern ift ber 2. Sam. 23. 11 cenannte britte ber Saupthelben Schama ben Mae nicht aufgeführt. Diese auffällige Burudfetung läßt sich einzig und allein durch die Annahme erklären, daß Schama's alleinige Bertheidigung und Behauptung eines Linfen- ober Gerftenfelbes gegen anftiktmende Philister, vor welchen die Israeliten die Flucht ergriffen hatten, so daß er allein den Kampf localifirte, die erste heroische That dieses Helbenstreiters gewesen war und erst stattgefunden habe, als David über das vereinigte Reich regierte. Denn aus 2. Sam. 15, 17 ift klar erfichtlich, daß die Philifter David mahrend seiner sechseinhalbiährigen Regierungszeit über Inda unbehelligt gelaffen haben und erft gegen ihn zu Felbe gezogen find. als er bereits über Juba und Israel geherrscht habe. Schama's Helbenthat geschah also zu einer Beit, in welcher bie 12 Oberbefehlshaberstellen längst besetzt gewesen waren, beun sonst würde David an Stelle bes einen ober anbern ber 9 Helben zweiten Ranges sicherlich den um das Baterland so sehr verbienten Schama mit einer Oberbefehlshaberftelle gleich Eliefer und Benaja bedacht haben. Die nothwendige Uebergehung Schama's liefert baber ben schlagenben Beweis, bag bie Seevesorganisation David's aus der Zeit batirt, als er ausschließlich über Juba regiert habe.

Man wird nun sich leicht erklären können, weswegen der Chronist, dem ohne Zweisel das Heldenverzeichniß, wie es in Samuel gegeben ist, vorgelegen hat, den dritten der Haupthelden den Schama, in seinem größern Verzeichniß gänzlich desavoutet und dessen Helden heldenthat sogar dem Clasar den Dodo zugeschrieden hat. Nicht der Zeit und den Copisten ist hier die Schuld beizulegen, daß Schama nicht aufgeführt ist; das Unrichtige ist nicht auf ihre Rechnung zu schreiben, sondern die unvertennbare Absicht des Chronisten liegt hier vor, den Helden Schama p

übergehen, ihn nicht zu nennen. Aus feinem Helbewerzeichuiß läßt sich sogar ein zweiter Beweis noch für biese Behauptung beibringen.

Der Chronist theilt nämlich ebenfalls die hervische That ber brei erften Haupthelben mit, daß fie fich in bas Lager ber Philister, welches sich in Bethlebem befand, wagten, um ben Wunsch ihres Königs nach einem Labetrunt zu erfüllen. David mit seinem Beere ftand also ben Philistern gegenüber, bereit, ben Rampf gegen sie aufzunehmen. Er war benmach zu ber Reit König über gang Frael. Der Chronift beanftanbet fogar nicht gleich dem Samuelisten biese geschichtliche Thatsache mitautheilen, יר רדו שלושה כון השלשים, als wenn er ebenfalls bie brei ersten haupthelben vorweg namhaft gemacht hatte. Birklichkeit ift es Jefcabeam und Clafar, die er genannt, nicht aber auch den britten, den Schama. Denn die Thatfache mochte er wegen ber erften beiben Belben nicht verschweigen, bem Schama jedoch konnte er in seinem Berzeichniß keinen Plat einräumen, weil er ein Belb späterer Zeit war, in welcher David bereits über gang Israel herrschte und hauptsächlich, weil sein Namenverzeichniß ein abgeschlossenes Tableau bilbet, welches die fammtlichen Obern des judäischen Bollsheeres nachweislich barftellt, in welchem selbstwerftanblich ber spätere Belb Schama keine Aufnahme finden konnte.

Außer Schama hat Abischai, weil er gleich Joab Armeebesehlshaber war und Sabab wegen seiner makelhaften Abstammung keinen Oberbesehl in je einem Wonat gehabt. Im Berzeichniß der Chronik sind blos 4 Helben ersten und 31, zweiten Ranges (Bergl. Grät, Geschichte I. 419—428) und außerdem noch 16 Helben genannt, was eine Gesammtzahl von 51. giebt. Hiervon die beiden Borgenannten ab, so waren es 48, die beim Heere permanent Stellung hatten und zwar 3 Haupthelben und neun wahrscheinlich der vorzüglichsten Helben zweiten Ranges, welche den Oberbesehl über je einen Monat hatten. Raheliegend ist es, daß die übrigen 36 Helben annähernd der Stellung der 12 Oberbesehlshaber ebenfalls Beamte und zwar derart, daß je drei in einem Wonat die Obern gewesen waren

Digitized by Google

uber je 1000 ber Einberufenen, שרי אלפים, so daß mit Beginn ber Heeresorganisation allmonatlich 3000 und jährlich 36000 Judaer und Simeoniten behufs Ginubungen in den Baffen ein beordert wurden. Bei ber spätern Reorganisation mußte in Hinsicht ber Obern über Tausende, ba nicht mehr 3000, sondern 24000 allmonatlich zur Waffenübung sich geftellen mußten, eine burchgreifende Aenderung eintreten. Die ersten 12 Selben behielten ihren Oberbefehl ftatt wie bisher über 3000 nun über Ihre Bahl blieb biefelbe, ihre Stellung jedoch wurde **24**000. eine überaus erweiterte sowohl in Hinsicht der Beaufsichtigung ber Beamten über Tausenbe und hunderte, wie ber Inspicirung bes Gesammten. Blos in Hinficht ber Obern über Tausenbe mußten für jeden Monat 21 neue Stellen creirt werben und bat wahrscheinlich, da es naheliegend ift, eine Dienstbeforderung aus ber Rahl der Herren über Hunderte, der מורי מאוח, hier stattgefunden.

Die Heeresorganisation, von Seiten Davids zur Zeit ins Leben gerufen, als er ausschließlich über Juda regierte, dürste nach den bisher geführten Beweisen als eine geschichtliche Thatsache fortab bezeichnet werden. Die Träger derselben, die Oberund Unterbesehlshaber und die sonstigen Milizbeamten, "die Schoterim", waren aus der Zahl seiner Helden entnommen, die ihm bisher in allen Lebensverhältnissen treu und ergeben zur Seite gestanden und die zugleich, nach dem Bericht 1. Chr. 27, 1 "Diener des Königs" und selbstverständlich um ihn und zu seiner Verfügung waren.

Ihr militärischer Dienst war überhaupt auf je einen Monat beschränkt, in welchem sie ausschließlich die Einübung der Heerespflichtigen in den Waffen zur Pflicht hatten. Während der sonstigen Zeit im Jahre waren sie selbstverständlich die speciellen Diener, die Leibwächter, die Trabanten des Königs. Die sür einen Monat einberusenen Militairpflichtigen kehrten nach Ablauf desselben wieder in ihre Heimath zurück, aber die nach Kang und Stellung verschiedenen Besehlshaber waren bleibend, constant, der militärische Bestand, stets und beständig die Diener des Königs. Die Heldenstreiter Davids, die Gibborim,

waren sonach im engern Sinne unstreitig ibentisch mit Kreti und Pleti.

Und biese Heeresorganisation, repräsentirt burch ihre nuancirten Befehlshaber und Beamten, biefe sowohl originelle wie großartige Schöpfung Davids zur anfänglichen Zeit seiner Regierung über Juda, die darauf abzielte ein schlagfertiges Bolksheer zu bilben uud das fleine Reich Juda zu Ansehen zu bringen, es imponirend und gefürchtet nach außen zu machen, — biese Organisation konnte David nicht entsprechender und zutreffender benennen, als burch "Kreti", nach bem Lande, bas nicht im Besit bieser ober jener judäischen Urfamilie ober Aweigfamilie war und beren Namen führte, sondern das eine judäisch-simeoni= tische Besitzung, zumeift von Simeoniten bewohnt, eine Enclave bes gesammten Stammes und Staates Juda gewesen war, bessen Ramen יהודה ober נגב יהורה fie führte. David ehrte in fehr begeichnenber Beife burch bie Benennung "Rreti" feinen Stamm. Und in Rudficht auf feine eigene, außerjubaische, im Lande ber Philifter befindliche Besitzung Ritlag, fügte er Die nicht minder bezeichnende Benennung "Bleti" bei, um ben Territorialbesit wie ben seines gesammten Stammes, so auch ben seinigen gemeinsam zu kennzeichnen.

Rreti und Pleti war fonach lediglich eine prägnante Umschreibung für Juda und Biklag.

Das aramäische Verbum im babylonischen Calmud.

Fon J. Mosenberg.

Fortsetzung und Schluß.

C. Ferba 'ND.

אווים אווים

^{*)} Bgl. Heft 2, S. 177, Anm. 2.

הראות". -- fem. איברו Sabb. 110 a; הראל Sota 12 a. -- 2. sing. קיכול Macc. 19 b; חיפור Befach. 21 a, 113 a; letteres הפוד בנבילתא fommen, heifit es both bort הפר בנבילתא ולא תיפוך במילי "Wähle lieber im Aafe herum, als daß Du Deine Worte verbrehft", boch bleibt sonst bas 7 als erster Burzelbuchftabe bei Verben stets erhalten. חימרא Sabb. 23 a, 154 b = חימר אח +) - fem. חילי Rethub. 54 a. -1. sing. איזיל ואיכול ברוו קרצא Gitt. 56 a, Berady. 24 b; איפוך אנא "ich wende um" Megill. 30 b; איכור אנא Sabb. 37 a; אימר Sabb. 137 b, 142 b; אימר Moeb fat. 6 a, 12 a. --שימר שוות man annimunt, daß אימר durch Apocope des אימר מוא entstanden und es nicht auf bas assprische ama zurückführt, so haben wir hier von אמר drei gleichwertige Formen אמר, אימא und אימר. Alle brei Formen finden wir auch im Jmperativ, und es ist oft schwer zu entscheiben, ob wir diesen ober die erste Berson des Juperfects vor uns haben.

3. pl. לימרו ששל שמט. mez. 65 b, Berach. 55 b; ניכלו מיכלו מוניכלו אוניכלו מוניכלו מוניכלו מוניכלו אוניכלו שמט מיכלו שמט מיכלו שמט מיכלו שמט מיכלו מוניכלו שמט מיכלו מוניכלו מוניכלו שמט מיכלו מוניכלו מוניכל

1. pl. ניבוא Berach. 31 b (Münch. Hofche.); ניבוא Wegill. 12 a.

Imperativ: איכא Berach. 5 b, 18 b, Megill. 28 b, Chag. 14 a; איכא Moed fat. 26 a, Erub. 44 a, Sabb. 157 a; Woed. fat. 2 a, Bab. mez. 14 b; איכור Bejach. 21 a, Sabb. 59 a; איכור Sabb. 156 a. Bei איהו wird im Sing. daß א meist abgeworsen, so אה Moed fat. 16 b, doch and איהו Moed fat. 28 a. — sem. איהו Erub. 53 b. — pl. איהו Berach. 25 a; איהו בממת. 23 b. — Auch איה "gehen" hat in einzelnen Beispielen daß א bewahrt. sem. sing. אילו Moed fat. 16 b, Bab. mez. 42 b. — pl. אירו Megill. 16 a, Bab. mez. 58 a; איילו איילו 9 a. Rethub. 52 b.**)

Participium: אויל Maec. 7 a; אכיל Bab. mez. 67 b u. אָר אָר Bab. mez. 67 b u. אירויכאע. אירויכאע אירויכאע אירויכאע אירויכאע אירויכאע אירויכאע אירויכאע

^{*)} Bgl. Heft 2, S. 74.

^{**)} Bgl. Targum Ontelss, Genefis 22, 2 mm.

gewöhnlich burch "Einige fagen" übersetzt wird. Es entspricht bem neuhebr. שו und ist zusammengesetzt auß אירו של und ist zusammengesetzt auß אירו של und ist zusammengesetzt auß אירו של של עום של של עום ש

Im Ethpeel assimiliert sich das n nicht nur dann dem vorangehenden o, wenn es keinen vollen Vokal hat, sondern auch in den Fällen, wo es den Bildungsgesetzen nach mit einem solchen versehen sein müßte. Das Talmudische zeigt somit hier jüngere Formen als das Sprische, das gewöhnlich nur dei jüngere Kormen als das Sprische, das gewöhnlich nur dei jüngere Assimilation eintreten läßt, dagegen sind seine Formen älter als die mandäischen, bei welchen sogar eine Umstellung stattsindet, wenn der zweite Nadical ein Zischlaut ist.*) Da durch die Assimilation des n das o der Borsilbe hart geworden ist, so erhält sich diese stets in ihrer ursprünglichen Gestalt.

Perf. איחמר שיחמר. 9 a, 10 b u. ö; איחמר "er ward verboten" Bedjor. 55 a; איחחיד "er ward verschlossen" Chull. 52 b; איחרעה (ביה מילחא) "er seisl. 16 a; איחבר (ביה מילחא) איחברה (ביה מילחא) "es wiberfuhr ihm ein Unglüd" Macc. 6 b, איחברא אפומל. 103 b. — Imperf. ניחבר אפומל. 67 a; ליחברי Sabb. 60 a; ליחברי "הואל ליחברי "הואל ליחברי "הואל שיחביל שיחביל "הואל שיחביל "הואל שיחביל "הואל שיחביל "הואל מיחברי "שנולים" שיחברי "שנולים" שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים "שנולים" שנולים מיחברי "שנולים" שנולים שנולים

^{*)} Bgl. Rölbete, Manb. Gramm. § 180.

לדינול. 43 a; מיחאמרא Aradj. 15 b, Rafir 50 b, Bab. bath. 39 a; מיחאכיל Ribb. 59 a; מיחאכיל Moeb tat. 11 a.

Selten hat das Afel und dann wohl nur durch Einfluß bes Hebräischen langes a, wie מאריך "er ist zu lang" Sanh. 109 b.**) מאכירנא (מאכירנא gebe zu essen" Bab. mez. 85 b; מאכירנא

^{*)} In ben Targumen ift ebenfalls fast nur bas Ethpaal von wet im Gebrauch.

^{**)} Bgl. Targ. Robeleth 7,17.

"Du verbunkelst" Bab. bath. 7 a. Mit Ausstosung des wir wenden um" Schebuoth. 41 a.

D. Ferka mit & als zweitem Radical.

Da wo daß n analog dem Sprischen wirklicher Consonant und demgemäß mit einem Bokal versehen sein müßte, bleibt es im Peal unverändert; ja, es scheint hier nicht einmal seinen Bokal an den vorhergehenden, den Bisdungsgesehen nach vokallosen Consonanten abgegeben zu haben. שמילית "ich fragte" Beza 22 b; שמילו Sabb. 152 b; שמילותיה Berach. 49 b; שמילות Rethub. 63 a.

Wenn k zwischen zwei Botalen zu stehen tommt, verwandelt es sich sast stehen in " wodurch diese Formen denen der "y=Rlasse ähnlich werden, so im Partic. act. Peal, im Pael und Sthpaal. – Peal: בייבין "er empsindet Schmerz" Sitt. 68 b; בייבין "weila 20 b; שמילי Megill. 28 b (Münch. Hossen.; Ausg. Weila 20 b; שמילי Megill. 28 b (Münch. Hossen.; Ausg. und Kömische Hossen.), dass. Bab. mez. 27 a (Münch. Hossen.; Ausg. und Kömische Hossen.); wartick 30 b; שמילינג (שמילי Chag. 22 d.), Moed tat. 21 d. — Pael: שייליות "er sieß übrig" Moed tat. 21 d. Faan. 14 a; שייליות "er sabb. 3 d. שמיליות (Bab. bath. 21 d.) אשייליות (Bab. 34 a; שייליות (Bab. 48 a; שייליות (Bab. 12 d.) אשריליות (Bab. 12 d.) אישריירינן (Bab. 12 d.) אישריירינן (Bab. 12 d.) אישרייריג (Bab. 13 d.) אישרייריג (Bab. 14 a.) שייליות (Bab. 43 a.) שווריר (Bab. 43 a.) שווריריג (Bab. 43 a.) שווריריג (Bab. 43 a.) שווריריג (Babb. 43 a.)

Im Ethpeel und Afel gehen biese Verba, ganz wie im Mandäischen*), in die 'n über. אירושיל "er ward gestagt" Kethub. 77 b, Chull. 52 b, Nedar. 90 a, Jebam. 88 a: נירושיל "gestragt werden" Jebam. 88 a. — "gestragt werden" Febam. 88 a. — "leihen" Rethub. 105 b; אושלי "leihe mir" Bab. mez. 103 a, Sabb. 110 a.

^{*)} Bgl. Rölbete, Manb. Gramm. § 189.

Welche Beränderungen die übrigen Gutturale bei der Berbalbilbung hervorrufen, läßt fich im Talmubischen bei bem Mangel eines Vokalisationssystems nicht extennen; im Allgemeinen find die einzelnen Gutturale ber Etymologie gemäß, wenn auch nur graphisch beibehalten*). Gang vereinzelt find die Beispiele von Erweichung ober Ausstaßung der Gutturale, oder vom Uebergang bes einen in ben anderen. So hat bie Minch. Hofchr. Berach. 59 a und die Pariser aus für nu "er stöhnte", bie Ausg. haben רבו. Bab. mez. 86 b finbet fich אים für Kyos "fie schreitet". Sabb. 108 b u. 109 b findet fich mit Elifion des ע von עמץ "zusammendrücken". Elifion bes y hat auch bei רעץ—רץ "hineinsteden" ftattgehabt; ferner er ftedte fie hinein" Sabb. 50 b. דצה "fie befestigte es" Sabb. 156 b. — Wit. völligem llebergang in die לידוץ עו' Succa. 37 b. — Mit Beibehaltung des דעציחה "ich ftectte ihn feft" Bab. bath. 74 a. — Ebenso Deno "untersuchen" Sabb. 12 b, Exub. 63 a, Chull. 18 a; סעיר בסייר Zaan. 20 b, Chull. 105 b. Bab. mez. 76 b, 77 a, Gitt. 38 b.

E. Werba 'ID.

Hier bedürfen nur die Formen, in denen sich 1 dem nachfolgenden Consonanten assimiliert, oder wo es spursos absällt,
einer besonderen Besprechung; es kommen somit nur Imperfect,
Imperativ und Infinitiv des Peal, Afel und Ettafal in Betracht.
Auch das wie die ID sich bildende plo stellen wir hieher. —
Die meisten Berba lassen besonders im Peal ihr ursprüngliches
I oft wieder erscheinen; nur sehr wenige assimilieren stets. Zu
diesen letzteren gehört pun "geben", dagegen scheint überhaupt
nicht oder nur sehr selten zu assimilieren und "bewahren". Im
Großen und Ganzen behält die Mehrzahl dieser Verba das 1 bet.
Peal: a) Formen mit Assimilation. 3. sing.

^{*)} Bgl. Rölbete, Maub. Gramm. S. 58; Rülf, Jur Lautlehre det gramwilch-talmubischen Dialecte, Leipzig 1879 und Gött. gelehrte Anzeigen, Jahrg. 1879 S. 1047 f.

104 a; ליפוק (ליפוק היפוק היפ

b) Formen, bei benen ז wieber erscheint. 3. sing. לינשוף בירות לינשוף שני של הינשוף בירות של בירות של בירות של בירות בי

Afel: a) אחר שר שמרן herab" Macc. 8 a; אחר שרות 39 a; אחר שלונד. 53 b, אפןמלו. 115 b; (אחריבור "er ließ ihn nehmen" Bab. bath. 3 b; אחריבורו "er ließ fie hinabgehen" Bab. mez. 85 b); אחריבורו אפיקו שפיקו שפיקי

^{*)} Ueber die Etymologie von pp3 und seine Entstehung aus wpb sieh Rolbete, Mand. Gram. § 53. S. 54.

Ľ

ŗ

F. Berba 'D.

Die Eigentümlichleit der sprischen Berba 'd, im Persect nach dem zweiten Radical den Bosal e zu haben (natürlich absessehen von denen, deren 3. Nadical ein Guttural ist, sowie von יהב erstreckt sich auch auf die Berba im Talmud. So haben wir יביל "er konnte, vermochte" Moed kat. 28 a, Macc. 10 a; יהיב "er vertrocknete" Gitt. 69 b; אירוב "er saß" Chull. 47 a; יהיב "er wußte" Wacc. 6 b; "er gab" Berach. 58 a. Auch scheint hier stets das", gerade wie im Sprischen, den Bosal i statt des Schwa zu haben, daher wohl auch deniselben zuweilen ein x vorgesett ist. אירוב אירוב ליה לבאםי א ohne בליה לבאםי בי הוב ליה לבור יהודה "er gab es dem Bate", הב ליה לבאםי בי ohne יהב gab es dem Bate", הבר ליה לבור יהודה "er gab es dem Mar Jehudah"; beide Stellen gehören dem palästinensischen Dialect an.

Peal: 3. fom. ירקח "fie fpie auß" Jebam. 39 b. — 2. sing. יהבת Berach. 56 a; איתיבת Schebuoth 42 a. — 1. sing. יהבית Sabb. 105 b; יהבית Tamib 32 a; יהבית Ribb. 40 a; יהבית איתיבו איתיבו (Sath. 49 a. — 3. pl. יהבו Placc. 10 a; יהביל Sabb. 38 b.

Db im Talmubischen auch ein Unterschied zwischen den Formen von ידו עוד ידי einerseits und allen übrigen andererseits hinsichtlich der Verdoppelung des zweiten Radicals im Imperfect besteht, läßt sich aus der Schreidweise dieser Wörter ebensowenig ertennen als im Mandäischen. Auch erscheint hier ganz wie im Mandäischen oft u beim zweiten Radical. 3. sing. עותבה לן מר) Eabb. 19 a "er gibt" (מר) "Der Hernt Gend. 3. sing. ליתוב של מר) "er Gert gebe es uns" Megill. 27 a, Kibb. 70 a, Kethub. 52 b); הירוע היון אופי בירוב של היון הירוע הירו

Imperativ: הברה Berach. 5 b; (הברה "gib ihn" Sanh. 109 b. Die Münch. Holder, hat ההי המא ganz unverständlich, die Pariser Holder richtiger הברו (הברה Sanh. 109 a הברו הברוי); הברו אושפ היב הברוי "gebet es mir" Gitt. 57 b); היב אוחיב (שנהלי Sanh. 109 b; אירויב (Sabb. 77 b) (die Holder, haben andere Lesarten.)

Infinitiv: מיהב Macc. 6 b; מיהב Berach. 9 b; מיהב Bab. mez. 63 b; מיהבא Rethub. 106 b, Ribb. 78 b.

Da im Ethpeel bas ' bei ben meisten Formen in einen Bokal zersließt, so mußte in diesen Fällen das o der Boxsilbe stets erhalten bleiben; aber auch da, wo das ' seine Consonanten-

traft bewaht hat, bleibt das ה (wohl nur aus Analogie), obzwar es im Ethpaal unter gleichen Berhältnissen oft ausfällt. אירויליד אירויליד (משלה במשלה במשלה

אפר und Ethpaal find regelmäßig. ילולי יליל יליל מילל מילל יליל מילל יליל מילל מילל ישר ייבם הייבם הייבו הייבו הייבו הייבו הייבו הייבו בא שורה הייבו בא שורה הייבו בא שורה הייבו בא שורה הייבו בא שוריבו בא שורה הייבו בא שוריבו בא שוריבו

Im Afel haben die Berba 'e au. Ob und in ai haben wie im Sprischen, ober au wie im Manbaischen vermag ich nicht anzugeben, da mir zu biesen Formen die Beispiele fehlen. Entgegen dem Sprischen ימא hat אומי im Talmudischen ai. So Befach. 113 b וכי מיימן מיימן הכי חייהון דרבנן קדישי ארעא "Und so sie schwören, schwören sie beim Leben der Rabbinen, der Heiligen bes Landes. (Münch. Hoschr. II. Die Musg. haben 'רכנן וכ' בחייהו הכי בחייהו אוויף . — אוויף שמט. mez. 60 b, 63 b; אורי Moed taf. 25 a; אורי "lehrte" Sabb. 19 b. — אולידא Bab. bath. 133 b. — אותיבי Berach. 16 b; אותיבו Soma 69 b. — לובוף Rolch. haich. 17 b; אותיר Sabb. 67 a; אוליד Jebam. 64 a, Bab. bath. 91 a; אודו Macc. 17 a; אוקירו "ehret" Bab. mej. 59 a; אובילו "bringet" Gitt. 67 b. — מוליד Beza 23 a; אובילו שנבילו fat. 21 b; מובילין "fie bringen" Succa. 53 b. אולודי Beza 23 a. אורויי Berach. 54 b; אורויי Moeb lat. 25 a.

Ettafal: Inne Toon. 18 a, Sabb. 52 a, Sota 40 a;

Eschtafal: אישהמודיניה "wir tennen ihn" Jebam. 120 b.

G. Ferda '19.

Das Imperfect hat fast stets einen vollen Botal nach dem Präsig. 3. sing. ליקום Berach. 3 a, 25 a. Mit Apocope des ליקו ש Macc. 11 a; ליהוב "er kehrt zurück" Moed kat. 9 b; ליהות "er richtet" Berach. 58 a (Münch. Hosch.); שליסות "er richtet" Berach. 58 a (Münch. Hosch.); יים אנים "er ruht" Joma 20 b. — fem. חיקו Macc. 7 a; חימוש "bereitet (befühlt)" Moed kat 27 b; חינו של Bab. mez. 86 a. — Ohne Botal nach dem Präsig חמום Moed kat. 9 b; חרום "sie ist hoch" Joma 53 b.

Imperativ: קום Berach. 58 a; קום Moed tat. 25 a; אום שם Bab. mez. 62 a; דונו Befach. 4 a.

Particip: צירח אפרממל. 5 a; צירח "er hört zu" Moed tat. 14 b; אירח Moed tat. 17 a. Statt ' steht zuweilen א an Stelle des zweiten Radicals. ראין Sanh. 93 d, Berach 58 a (Münch. Höhsch.); צאירו Ribba 36 d : אירו Jebam. 52 a. — Woed tat. 20 a und קאים Woed tat. 25 a finden sich nur selten, meist wird das a abgeworfen und die Form lautet

wenn sie allein steht , Berach. 38 a, 56 a, Bab. mez. 65 a, bient sie zur Verstärfung eines anderen Particip, so lautet sie 80 ober blos p. Letteres wird ftets, erfteres oft mit bem folgenben Particip eng verbunden. קא יכיל "er tann" Macc. 10 a; אף ריין "er richtet" Berach. 58 a; קמחייך "er lacht" Bab. fam. 117 a; קמצערין "fie fränfen" Sabb. 33 b. — fem. קיימא Berach. 53 b; חיילא "fie lastet, haftet" Moed fat. 16 a; אף ווחא "fie erhebt fich" Sanh. 96 b. - pl. מייתו Macc. 11 a; הייני "fie speisen" Berach. 12 a; ריישי Moed fat. 12 b; ניידוי "sie ruhen" Sabb. 5 b. — fem. por Bab. bath. 73 a, Gitt. 45 a. — Mit Pronominalsuffigen אינא = ויינא שונה Gitt. 56 a; פאימנא Berach. 11 b; איננא Bab. bath. 5 a, Rethub. 27 b. -צייחת Sanh. 8 a; הייבת Berach. 18 b; דיינינן Bab. mez. 40 a; סיתן (Bielleicht ein Versehen der Abschreiber.) סיחנו Berach. 31 a (Münch. Holfchr. מייחינו). — בחימיתו Sabb. 88 a, Rethub. 112 a.

Infinitiv: מין אפר מין שמים שמפל למנ. 11 a; שמשט שפרמה. 12 a; מישט "überftreichen" Woed fat. 12 a; מישט שמל. mez. 66 b; פינם בינט בינט. 65 a.

Da im Ethpeel bas o der Borfilbe verdoppelt ift, so fällt es weder aus, noch wird es einem folgenden Zischlaut nachgestellt.*)

^{*)} Egl. Winer, Chalb. Gramm. § 22; Fürst, Lehrgebäube S. 164. 1887. IV.

איתנורוי "sich beruhigen" Ridd. 46 b; ארעורי "sich ermuntern" Berach. 4 a.

In Berbindung mit Objectsuffixen ist beim Infinitiv oft noch eine Form bewahrt, die älter ist als die betreffende sprische, bei welcher bekanntlich daß i am Ende nur ein secundärer Busat ist. "ihn zu richten" Wegill. 14 d, Rosch, hasch, 6a; למשימיה "ihn zu verstopsen" Erub. 79 a; למחייניה "sie zu speisen" Bebam. 65 a; למסיימא "sie anzuziehen" Gitt. 56 d.

Ethpaal: אירויב "er warb Profetht" Berach. 17 b; אירויב "er ward schuldig befunden" Bab. mez. 30 b. — אירויברא Medar. 50 b; אירויבא Rethub. 85 a; אירוינא שוספל למנ. 18 a. — אירוינת "Du wurdest schuldig befunden" Bab. mez. 30 b. — ביתקיימין בעול. 54 a. — מיניירא Getub. 54 a. — מיניירא Gitt. 56 a.

Im Afel gehen die meisten Verba dieser Classe in die '19 über und haben in allen Zeitsormen au; einige haben noch analog dem Sprischen a im Perfect, und im Imperfect und Particip keinen Vokal nach dem Präfix, ai bzhw. s findet sich mur bei In.

a) אוקי "er fette ein" Macc. 5 b; אודיק "er achtete

^{*)} Ngl. Nölbeke, Manb. Gramm. S. 84.

^{**)} Bgl. Heft 2, S. 70.

- c) איתיביה (מעלן איתיביה und איתיביה (מינה er erwiberte ihm". מחיב Macc. 3 b, Moeb tat. 14 a; מחיב Moeb tat. 13 a; מחיב Macc. 12 a und ö.*)

Ettafal: איחותב "er ward widerlegt" Sabb. 40 a; מיחוקמא אווא מוחוקמא אווא מוחוקמא

H. Berba 'yy.

Diefelben verdoppeln oft, befonders im Imperfect und vor Objectsuffigen, den zweiten Radical und haben alsdann bieselbe

^{*)} Bgl. מחיב Targ. Jerem. 8,6.

Bildung wie die starten Berba. Auch gehen sie vor Objectsuffixen zuweilen in die die dier.

Impt.: מוך Berach. 59 a; עול Bab. mez. 83 b; עול "schneibe ab" Moed kat. 28 b; ערדיה) Ribba 36 b Ar.; Ausg. ערייה). — אמל. שני שמל. 108 a; ערייה Sanh. 70 b.

Das Part. act. hat selten die starke Bildung, meist stimmt es mit bem ber 'py überein.

פייף Berach. 8 a; הייק "er gräbt ein" Sabb. 149 a; עייל "er bindet ein" Jebam. 63 a; צייר "er haugt" Sabb. 88 a. — עיילי Moed kat. 14 b; עיילין Abod. far. 38 b.

קריר, er wälzt" Bab. mez. 85 a, Pesach. 108 a; בריר, csignant sich" Jebam. 112 a (ed. pr.), Pesach. 72 b (Münch. Hicken). — pass. רקיף "eingegraben" Gitt. 68 b, Bab. bath. 74 a; רעיעא "eingestürzt" Berach. 43 a; רעיעא "eingestürzt" Taan. 20 b; שביבא "verstopst" Woed kat. 4 b; שבים Joma 78 b; בויון Sanh. 106 a; חביבן Sabb. 10 b, 33 b. —

Mit Uebergang in die עו' Grub. 6 b. Auffallend ift die Form לומא לומא לומא הרא לאטא הוא לאטא

"Laß Dir sluchen und fluche nicht selbst" Sanh. 49 a. Jebenbenfalls liegt hier Einfluß bes Hebräischen vor. —

Inf.: מיכף Berach. 6 b; מילט Sabb. 151 b; מיכף Sabb. 54 b. — מיבר Befach. 108 a; מיעלל מיערר moeb. fat. 25 a.

Abweichend vom Sprischen und Mandäischen hat das Ethpeel neben der regelmäßig gebildeten Form eine contrahierte. Ex liegt hier ein Uebergang in die 1y vor, doch weicht vorsliegende Berbalclasse insofern von jener ab, als sich bei ihr im Perfect der Bokal u vor dem zweiten Burzelbuchstaben findet, natürlich abgesehen von den Fällen, in welchen der 3. Burzelsbuchstabe ein Guttural ist.

אימום אינום אינום, "er ward ber Lüge überführt" Macc. 3 a; אימום, "er ward bebedt, verstopft" Megill. 27 b; אינום "er ward abgeschnitten" Chullin 44 a, Bechor. 44 a; איחום, "er ward zersstört" Chag. 5 a. — איחום, איחום, איחום, איחום, איחום שומר "sie wurden der Lüge übersührt" Bab. sam. 73 a. — מחרע בחומי Chull. 12 b; שמל. sam. 73 a.

Pael.: Außer bei İy sind es nur vereinzette Formen, bei benen ein Uebergang in die 'p statt hat, meist ist das Pael ganz regelmäßig gebildet.

- a) עייל א Foma 21 a; עיילא א Foma 9 a, Febam. 61 a; עיילית א Pefach. 113 b, Bab. mez. 83 b; עיילית א Pefach. 113 b, Bab. mez. 83 b; אייילו שווילו המטל ליעיילו א Moed. fat. 9 b; ליעיילו ליעיילו אייילו איילו שווילו שווילו שווילו שווילו שווילו (imp.) שווילו א Macc. 11 b; עיילו א שווילו אייקיה הייקיה שווילו שוולי שוולי א macc. 21 b. א לירוייקיה הייקיה לגמלא (er höhle ihn auß" Sabb. 109 b; גייריה לגמלא "er jchlachte baß Rameel" Febam. 120 a.
- b) ממכיך, מחשטי, er brückt nieber" Joma 84 b; מחשטי, sie graben auß" Jebam. 63 b; מחררין, sie find geschärft" Bab. mez 84 a; מחביבנא, wir entweihen"

^{*)} Bgl. Heft 2, S. 65.

אסילה. hajdi. 20 a; רכוכי "zart machen" Sabb. 140 a; הברבי Sabb. 130 a; הברבי Berach. 33 b.

Das, was vom Pael gesagt ist, gilt auch vom Ethpaal. עלל bildet sich nach Analogie der 'ry und die übrigen Berba sind regelmäßig. מירועייל ,,er wird hineingesührt." — איכלל betränzt".

Selten bilbet sich bas Asel nach Art ber starken Berba. אקרורי "kalt machen" Pesach. 118 b (die Hossich. haben andere Lebarten.) מצרד אצרורי "er geht auf die Seite" Joma 37 a, Bab. bath. 99 a.

I. Ferba 15.

Rur noch bei ber 3. sing. bes Perfects Peal unterscheiben sich die Berba mit transitiver Aussprache von denen mit intransitiver Aussprache, dagegen steht im Plural wohl ausnahmslos die transitive Form. Auch im Plural der übrigen Stammsformen haben wir fast stets die Endung i statt i, wenngleich im Singular mit wenigen Ausnahmen i steht. Rur beim Antritt von Objectsuffixen erscheint die Endung in oft wieder. Bei der 3. sing. des Perfect Peal steht sowohl in als auch nan Stelle des 3. Radicals.

Peal. Perf.: 3. sing. masc. בעא "er fragte" **Macc.** 7 b; אוח "sah" Berach. 5 b; ארא "erlaubte" **Moed tat. 12 a;** מעא "tam heran" **Moed tat. 12 a;** מעא "irrte" **Macc. 12 a;**

איטרי (ארשרי בממו. 29 a, mit א prosthetic. אישרי איטרא "verbarg sich" Abod. sar. 70 a. — אישרי "er trant" Sabb. 140 a, Gitt. 68 a, Moed tat. 12 b, Pesach. 110 b; אישרי "er vermochte" Keth. 62 a, Redar. 89 b; סגי "es genügte" Kethub. 95 b, Tamid 32 a; אים "lebte" Taan. 25 a. — Durch Voransehung des א prosthetic. fällt bei der Form אים "und er ward schlecht" Taan. 7 a (Minch. Hospich.) das am Ende des Wortes ab; die Parallelstelle Redar. 50 b hat יפור אום ".

fem.**) אחח "fie fam" Sabb. 26 a; הוח Bab. bath.
3 b; היח "warf" Rebar. 50 b. — היוח Rosch, hasch. 26 b
fann wohl feinen Auspruch auf Anertennung machen, zumal die
Parallelstelle Megill. 18 a eine ganz andere Lesart hat. —
שאי Bab. mez. 65 a, Moed fat. 16 a. — intrans. שאי Rebam. 8 a; איסור Bab. mez. 86 a; איסור Bebam. 65 a.

Tritt ein Objectsuffix an diese Zeitsorm, so erscheint das n stets wieder, dalb mit dem ursprünglichen al dalb mit langem a. חויחית Moed kat. 17 a, Sanh. 95 a; חויחית "sie sah uns" Kethub. 72 b; מחחיה "sie schlug ihn" Sabb. 80 d.

- 2. sing. אחית Macc. 13 b; שהית "fäumteft" Berach. 24 b; חוית Berach. 25 a; צבית "wollteft" Taan. 29 d.
- 1. sing.***) אחיחי Tamid 32 b (Succa 44 b, Sabb. 116 b); אחיחי אפּרְמּלָּה. 110 b (Münch. Hobier. Ausg. אחיח אואי, וואי אוירים: אחיחים, ווא אוירים: אַפּרָמּלָּה. 10 a; דלאי ,ich hob in die Höhe" Moed tat. 21 b; ולאי ,ich ging ins Exil" אַרְאַרּי אַרָּמָלָה. 140 a; אחאי אויריה: אויריה: אויריה שויחיה שויחיה שויחיה שויחיה אויריה שויחיה שויחיה אוירים: וויריה שויחיה ווירים: ,ich fuchte ihn" Bab. bath. 74 a.

^{*)} Bgl. Targ. Onf. Genef. 24,14.

^{**)} Bgl. Heft 2, S. 66 f.

^{***)} Bgl. Seft 2, G. 67 f.

verbrängt das anlautende i des Suffices. So שרינהו und Berach. 23 b; חוינהו "fie sahen sie" Sabb. 20 b; הוינהו Joma 71 b (Münch. Hospick. הוייוה). Wertwürdig ist die Form קלנהו "fie verbrannten sie" Gitt. 56 a.

2. pl. אתיתו Macc. 6 a; גליתון Sabb. 116 b; בעיתון Megill. 23 a (Münch. Hojcht., Musg. רוויתו (בעיתו Bab. fam. 117 a.

Bor Objectsuffixen findet sich auch noch die uncontrahierte Form mit ursprünglichem '. חוינר, wir sahen Dich" Berach. 58 b, dagegen הונהו (Wänch. Holichen, holichen, mit sahen sie" Berach. 58 b.

Impf.: 3. sing. ליגלי "er lieft" Berach. 3 a; ליגלי 20 acc. 8 a; ליבלי Moed fat. 7 a; ליבני Moed fat. 17 a.

fom. חירוי "sie fommt" Redar. 51 a, Berach. 23 b; "wirst" Sabb. 110 a; חטרי Bab. mez. 86 b.

- 2. sing. חירווי Moed fat. 9 b; חיבעי Berach. 49 a; איבעי אפומלה. 113 a; חשרי שמל. 5 bath. 120 a.
- 1. sing. אישרי Berach. 54 b; איוכי Moed fat. 22 a; אישרי \$פּןach. 107 a; אירווי Sanh. 26 a.
- 3. pl. ליבלו Berach. 28 a; ניתו Berach. 53 a; ליבלו "fie schwinden hin" Sabb. 33 b.
- 2. pl. הגנו "ihr schlafet" Berach. 8 b; הרווו Gitt. 62 b; השרון Sabb. 140 b.
- 1. pl. נרעי Berach. 22 b; נשרי Pejach. 103 b; נבעי Joma 69 b; נקני Gitt. 14 b.

Part. act.: שהי Macc. 7 b; בלי Berach. 5 b; שהי Macc. 16 b. — Zuweilen ift das lange a des ersten Radicals durch

^{*)} Bgl. Heit 2, S. 70.

ein x tenntlich gemacht. So האני Chull. 104 b; שאני Macc. 8 a, Berach. 18 b u. ö. Das lettere ift schon sast ganz zum Abjectiv geworden. Aber das häusig vorsommende קארי און הארי מוד קארי ליה מה אין gehört nicht hierher. Dassielbe ist vielmehr zusammengesetzt auß p bezhw. אף, dem Particip von ארי Dementsprechend ist auch die traditionelle Aussprache אריא. Dementsprechend ist auch die traditionelle Aussprache באין האריא שהוא באל Sabb. 26 a. — Der Plural hat meist die verbale Endung au.*) שהוא אספט למני אל אפיין
Part. pass.: גלי שפרמה. 16 a; חזר Moed fat. 12 b; גלי Moed fat. 28 a; סני Sabb. 31 a. — fem. איז Moed fat. 18 b; גליין Berach. 36 b; עליין אפרמה. 113 a. — pl. גליין אפרמה. 156 a; עריין אפרמה. 14 b; קריין Redat. 37 b, 38 a.

Mit Personalpronomen: 1. sing. בכינא בכינא שפימלו. 5 b; אינא בכינא Berach. 6 b; דרינא Megill. 18 a, Rosch. hasch. 26 b.

— 2. sing. בעיח Macc. 7 b; אהיח Megill. 20 a; בעיח Grub. 14 b.

— 1. pl. חוינן Macc. 11 a; שחינן Bab. bath. 93 a; חוירו Moed tat. 9 b.

— 2. pl. בעיחון Berach. 58 a; חוירו אסולה, hasch. 21 a; מציחו Sabb. 28 a.

Inf.: Wir haben hier zwei Formen, eine auf e und eine auf a, doch besteht durchaus kein Unterschied zwischen beiden, und sinden sich auch beide bei einem und demselben Berbum.

מישרא (שורא אונג מישרא בירווא אונא מישרא מישרא מישרא אונא מירווא אונא מישרא מישרא מישרא מיקרא אונא מידוי שפרא מידוי של מידוי של מידוי מידוי של מידוי מידוי של מיקרי של מידוי מידוי של מיקרי מיקרי מיקרי מידוי מידוי אונא מידוי מידוי מידוי מידוי אונא מידוי אונא מידוי מידוי מידוי אונא מידוי אונא מידוי מידוי אונא מידוי אונ

Etpheel: 3. sing. אירטי "es schien" Berach. 6 b; אידווי "ward verbrängt" Berach. 51 a; איברי, "ward erschaffen"

٢

:

Ċ

ŧ

£

^{*)} Bgl. Heft 2, S. 85.

Beradi. 61 a; איברא Befadi. 104 a; אידרא "ward gefehen" Woed tat. 28 a. — fem. אישחריא "ward erlaubt" Jeb. 105 a; איבעיא "es war fraglich" Wacc. 11 a.

- 1. sing. אירורצאי "id) vergaß" Berach. 53 a; אירורצאי, "id) warb befänftigt" Bab. bath. 22 b.
- 3. pl. איקרו Berady. 25 b; אירווו Berady. 28 a; איברו שיברו Babb. 156 a; איברו "fie ftimmten ab" Bab. bath. 12 b.

Impf.: יחקרי (Sabb. 23 b; לירווי Wived tat. 28 a; יחקרי Bab. mez. 85 b, 86 a (In einer aus einem alten Buche entnommenen Stelle.) במחפי, Du fürchtest Dich" Sanh. 94 b, 97 a; חחווו Berach. 35 b.

Impt.: איםתפי Sanh. 94 b; איחלי שרנא "aünde eine Fatel an" Sabb. 26 a.

Part.: מירווי מחקרי במחלה במחלה במחלה במחלה במחלה במחלה במירוא מירווא מירווא מירווא מירווא שניא שניא שניא שניא מירווא מירווא מירווי שניא שניא מירווי
Inf.: איתרווויי Moeb fat. 16 a u. b, Bab. mez. 63 b; איתרכוויי Megill. 18 b.

Pael: צלי "er betete" Berach. 21 a; עלי "fie änderte" Sebam. 65 b; שואי "ich machte" Sabb. 156 d. Rach Abfall bes n hatte hier ein ähnlicher Borgang statt wie im Ethpeel. Das v verband sich mit dem vorhergehenden Bokal zu ai. — "sie lösten ihn" Sabb. 81 b; שפיוה, "sie zermalmien

ihn" Sanh. 109 b. Eine Form ohne Objectfuffig fteht mir hier nicht zur Berfügung.

Impf.: לימלי ,,er fülle" Berach. 6 a; לימלי ,,er bete" Berach. 7 b; חינרי "Du reizt" Sanh. 97 a; אישני ,,ich verändere" Sanh. 96 a; חפנון, וואר verrichtet eure Rotdurft" Sabb. 140 b. הקנא ,, הקנא , בא שני ,,Du beneideft" Befach. 113 a.

Impt.: שני "räume weg" Pefach. 62 a; שני Taan. 24 a; איכולי "ftreiche weg" Sabb. 52 a. — Mit א prosthetic. איכולי Bab. mez. 85 b; איכולי "hebet weg" Bab. fam. 117 a.

Part. מרני ,,er wieberholt" Macc. 8 b; מרני Berach. 6 b; מכליא ,,fie vernichtet" Sabb. 140 b, Bab. mez. 85 a; מרויא ,,fie heizt ein" Chag. 5 a; מרויא Macc. 11 a; מבליו Sabb. 18 b; מבליו Sabb. 140 b. -- pass. מגליו Sabb. 29 a; מכליון Sabb. 75 b. —

Mit Perfonalpronomina: מסמית Berach. 8 b; מסמית שלינא Berach. 52 a; מחניתו Bab. mez. 79 a; מחניתו Berach. 55 a, Sabb. 145 a.

Inf.: רפויי "loder machen" Moeb lat. 2 b; אלויי Berach. 7 b; min Berach. 20 a; mb Sabb. 10 b. - Bierlautige Berba mit ' am Ende: שרשרי "Gewinn bringen" Moed tat. 12 a; הברויי Berach. 27 b. — Ethpaal: אישתני Beradj. 35 b; אישתעי "er erzählte" Bab. mez. 85 b; אישתעיא שמט. mez. 84 b; אישתעו שמט. bath. 73 a; אינביאו, fie weissagten" Bab. bath. 15 b; איתרעיאו "sie wurden wohlgefällig aufgenommen" Sanh. 94 b. — לישתני Sanh. 40 b; לישחעי Ribb. 70 b; לישחעי Sanh. 46 b; לישחעי Sanh. 107 a. אינרי ,,reize" Sitt. 56 b; אינסי אסולם. אולם, 25 a; אינרי אפנין של 63 a. — מחכסי Macc. 21 b; מחכסי Sabb. 11 a; משתעי Soma 9 b; מיכסיא Berach. 25 b; משתעי Erub. 53 b; מחקנאין "fie werben beneibet" Pefach. 113 a. — משחעינא Sota 35 a; מנסיח "Du bist geprüft" Sanh. 107 b. — איטמוי "verunreinigt werden" Macc. 2 a; אינרויי Succa 37 b, Erub. 26 a.

Afel.: Perf. 3 sing. ארורי "er nüţte" Berach. 8 a; ארור "zeigte" Berach. 48 a; אמטי Sabb. 110 a. — fem. ארניא שמני 3 b. — 2 sing. ארנית Bab. mez. 63 b, Ab. far. 14 b.

Impf. לשקי "er läßt trinten" Beza 40 a; לשקי "er läßt geißeln" Ridd. 81 a; אייתי Bab. tam. 117 a; אייתי "ich bringe" Bab. mez. 67 b; לייתו לשונד. 67 b.

Einer besonderer Erwähnung bedarf das Berbum Min "sein", das hier gerade wie im Mandäischen einige Unregelmäßigsteiten zeigt.

Impf.: 3. sing. לידור Moeb tat. 17 a, Berach. 52 a;

^{*)} Bgl. Seft 2, S. 67.

יהא Macc. 16 b, Moed fat. 9 b. — fem. ההה Macc. 11 a, Moed fat. 7 a; ההא Macc. 6 b. — 2. sing. ההא Nibba 33 b; ההא Sabb. 108 a. — 3. pl. ליהוו Moed fat. 27 b, יהוין Macc. 4 b (יהוין Keth. 52 b im Mischnatext.) — 2. pl. fem. ההוי Sabb. 140 b. — 1. pl. öfter.

Impt. היי Berach. 63 a, Macc. 11 a.

Part. fem. הוא Berach. 49 a. — pl. הוא Berach. 9 b. Mit Bersonalpronomen: אונא Moed tat. 25 a.

Inf.: מהוי Macc. 12 b.

ż

.

1

1

11-

ż

3

Ţ,

Ţ

K. Berbum mit Objectsuffixen.

Die Beränderungen, die der Antritt von Objectsuffiren beim Berbum hervorruft wurden schon oben beim Besprechen ber einzelnen Formen berücksichtigt. Die 3. fom. sing. des Berfects erhalt stets das ursprüngliche n wieder, ebenso die 1. sing., bei der zuweilen sogar der Schlufvokal i erscheint. Die 1. pl., von der mir leider nur fehr wenig Beispiele jur Verfügung stehen, geht stets auf I aus, und die 2. pl. wirft gewöhnlich ihr 1 ab und wird somit, den wenigen Beispielen nach ju schließen, stets als vokalisch auslautende Form zu betrachten sein.*) Die Enbung u ber 3. pl. schwindet oft, ja, fast stets vor dem Bindevokal der Pluralsuffige, und wenn diese Formen auch überaus auffallend erscheinen, so ist es doch sehr gewagt, sie sämmtlich für falsch zu erklären, weil bei Rabbinowicz ein oder mehreremal bas i erhalten und ber Bindevotal verbrängt ift.**) Auch im Plural des Imperfects fällt der Schlufvotal u fast stets au Gunften bes Binbevotals i aus. Falfc bagegen find gewiß bie Formen, bei benen durch ben Antritt ber Singularsuffige bas ausfällt.***)

Die Objectsuffige sind: Sing. 1. ן (נני, ני); 2. ע und

^{*)} Bgl. Heft 2, S. 69.

^{**)} Bgl. Nölbete, Spr. Gramm. § 186.

^{***)} Auch im Targumischen finden fich einige Beispiele vom Begfall bes i vor dem Bindevokale der Objectssuffixe. Bgl. Numeri 14,45 ed. Buxt.

nach dem Borbilde der palästinensischen Dialecte mit eingeschobenem "in" ינר ; 3. masc. הי, oft auch nur geschrieben, mit eingeschobenem "in" יניה; nach vokalischem Auslant הו und הו; sem. ה (18), es wird sehr oft durch das Maskulinum vertreten, auch steht das Suffix ה, vielleicht durch Rachlässischet der Abschreiber, oft für .— Plur. 1. איר. בול בול בול בול בול הינים (einsmal); 3. masc. ינהו und zuweilen die. 2. masc. ינהו (einsmal); 3. masc. ינהו und זינהו הוה יניהו הו

Die Berba 'yy fügen vor dem Suffix sehr oft ein ' ein, sodaß die Form von 'd zu stammen scheint.*)

I. Die Berba, welche nicht 3.

Singular. 1. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. Perf. — Peal: אברן "er beraubte mich" Rosch, hasch. 26 b; אברן "er hatte mich im Berdacht" Sabb. 18 b; עובן "er bestahl mich" Redar. 62 a; רובני "er richtete mich" Redar. 50 b; יובני "er war mir gnädig" Pesach. 110 b; אברן "er behandelte mich salt" Pesach. 110 b. — Die beiden letzten Formen sinden sich in einem alten Spruch gegen Zauberei; daß Suffir ist יובל לבני daß im bibl. Aramäisch nur beim Impersect angewandt wird, vgl. צערן Daniel 4, 2, יהורעני Daniel 7, 16. — Pael: ערן של מולד של היא מולד של היא של הי

Imps. — Peal: נינסכן, er nimmt mich" Sanh. 22 a; לישררון, er stößt mich weg" Bab. mez. 66 b; לישרון, er hält mich zurüch" Rethub. 105 b. — Pael: ליברכן, er qualt mich" Mocd tat. 28 a; ליברכן, er segnet mich" Taan. 5 b; חברון, bu erfreust mich" Redar. 50 b. — Afel: ליצלן, er errette mich" Taan. 9 b, Sabb. 84 b; לוחבן, er setze mich" Gitt. 60 b.

^{*)} lleber die Entstehung dieses vogl. Fürst, Lehrgeb. S. 195; Wince, Chalb. Gramm. § 16, Anm. 2 und 3. D. M. G. Bb. XXII S. 274 u. XXIII S. 293.

Impt. — Peal: שבקן "laffe mich" Gitt. 55 b. — Pael: הטרק, vertaufe mich" Bab. mez. 60 b. — Afel: אוקבן "ftelle mich" Bab. bath. 28 a, Berach. 30 a; אושלן "leihe mir" Bab. mez. 103 a; אושלן "leihe mir" Bab. mez. 103 a; אושלן "leihe mir" Sabb. 66 b.

Ē

Ľ.

۲.

ين

.

به نار د میا

4.

'nΥ

ŠÍ.

á

13

Ġ

, "

28

ŀ

1)

1

1

¥

- - 3) An יו, בסיפחת, "ihr beschämtet mich" Horjoth 13 b. (Lesart bes "En Jasob"; Ausg. בסיפחנו אווחלה. Hind. Hosper, Minch. Hosper, (מבספיתו לי "ihr brachtet mich in Gesahr" Ridd. 29 b. Mit Recht nimm Rölbete, Mand. Gramm. S. 272, Anm. 3 an, daß dieses Wort in הירכת או verbessern sei. בירכת "sie segneten mich" Woed tat. 9 b (Münch. Hosper), צערן (ברכן "fie tränkten mich" Woed tat. 9 b (Münch. Hosper), אוקנון (צעורן צעורן אוקנון), אוקנון (צעורן ברכן "fie beschädigten mich" Erub. 56 a.

Impf. Hier steht mir leider kein Beispiel zur Versügung. Das einzige, welches ich allenfalls anführen könnte, wäre puu "sie mögen mich bewahren" Berach. 23 b, doch ist dies gewiß eine corrumpierte Lesart, auch steht diess Wort nicht in den Handschriften.

Impt. אוחבן "setzet mich" Sabb. 81 a, Chull. 105 b. Auch diese Form ist, trothem sie an beiden Stellen gleichlantet, corrumpiert.

- 4) Am Inf. auf o. Hier kommt bekanntlich nur der Infinitiv Pael und Afel, der auf '. auslautet, in Betracht. Das o fällt, wie schon oben erwähnt, regelmäßig beim Antritt eines Object-fussiges ab. לאורוען "mich zu kränken" Gitt. 68 a; לאורוען "mich zu thun" Bab. mez. 42 b (Münch. Hoschr. לאוכורן); האוכורן "mich zu lehren" Berach. 24 a (Minch. Hoschr.).
- 2. Person. 1) Am Verbum ohne Endung. Perf. Peal: "er gab Dich" Berach. 54 a.; "er beraubte Dich"

Rosch, hasch, 26 b; נשקיד, "er tüßte Dich" Chull. 127 a (vgl. Targ. ברכך, השנביד, השנביד, השנביד, השנביד, השנביד, השנביד, השנביד, השנביד, שמטר, "er segnete Dich" Woed tat. 9 b; קלסך "er rühmte Dich" Zebam. 92 b, Macc. 21 b. — Afel: אמטר, "er sub Dich ein" Sanh. 109 b; "er fügte Dir Schaben zu" Bab. tam. 89 a.

Impf. — Peal: ליקשלך "er töte Dich" Befach. 25 b; ידכרך "er gebenke Deiner" Sabb. 12 b; (Münch. Hofchr.; Ausg. ירברינך: dies ist wohl auch die richtigere Lesart, da wir hier, wie das ichon beweift, eine palästinenfische Bilbung por uns haben; ed. Ven. ידברינך, er führe Didy"), ebenbort משנה, מי bedente Dich"; אישבקר "ich laffe Dich" Bechor. 8 b. --Pael: ליברכך, er segne Dich" Moed fat. 9 b; אצערך, ich ärgere Dich" Sanh. 108 b. — Afel: ליצלך "er rettet Dich" Sebam. 63 a; לישבער "erfättige Dich" Taan 24 a; ניבעינר "wir lassen Dich hören" Berach. 41 b; אנמריך, ich lehre Dich" שמליד (fem.) אוכליד (fem.) אוכליד אונליד (fem.) "ich gebe Dir zu effen" Erub. 53 b. Ob diefes r eine wirkliche Feminin-Endung, ober ob es nur eine Rebenform der läßt sich nicht entscheiden. שינוייך von הי,ich scheere Dich" Sanh. 96 a. — Part. מלפך "er lehrt Dich" Jebam. 63 a; מסלקיען, er bringt Dich herauf" Bab. mez. 15 b.

- 2) An confonantisch auslautenden Perfectendungen. אברחיך, "ich schäte Dich ab" Bechor. 61 a; גרבחין "ich vertried Dich" Sedam. 65 a; גרבחיך "ich pfändete Dich" Sabb. 148 a; שררחיך "ich sandte Dich" Bechor. 61 a; "ich drachte Dich in Gefahr" Pesach. 112 b; צערחיך "ich drachte Dich" Nidd. 40 a; "ich warnte Dich" Redar. 50 d, 51 a; אקרביחך (?) "ich näherte Dich" Bab. mez. 84 a. אחיסחיך "ich lieh Dir" Scheduoth 41 a. Beispiele der 3. sing. u. 1. pl. stehen mir nicht zur Berfügung.
- 3) An יו. שבקר "fie verließen Dich" Succa 48 b; תברן "fie bestahlen Dich" Erub. 53 b; קוף "fie besahlen Dich" Fesach. 25 b; ליכרכוך "fie segnen Dich" Woeb tat. 9 a.
  - 4) Am Inf. auf e. לאוחיבך "Dich einzusehen" Gitt. 56 b.

3. Person. 1) Am Berbum ohne Endung.

Perf. - Peal: אכליה "er verzehrte ihn" Macc. 11 a; שחקיה , er zerrieb ihn" Berach. 6 a; קרעיה "er zerriß ihn" Berach. 20 a; cr geißelte ihn" Macc. 16 a. קציה (קצץ nou) ,,er schnitt, er schnitt ואה משלה ; er tötete fie" Macc. 16 a, קשלה ,er tötete fie" ,,er bestrich sie" Moed tat. 9 b; קרעה "er zerriß sie" Berach. 20 a (Münch. Holdr.; Ausg. גרשא "er vertrieb sie" Besach. שבחיה ; er vertaufte ihn" Berach. 7 b; שבחיה אבחיה "er rühmte ihn" Pesach. 17 b; אלמיה "er kräftigte ihn" Sabb. שררה ,er ließ fie übrig" Bab. bath. 3 b; שררה ,,er sandte sie" Chull. 56 a. - Afel: אפקיה, er brachte ihn heraus" Bab. bath. 74 a; אוקסיה "er stellte ihn auf" Berach. 5 b; אפסריה "er beschädigte ihn" Sabb. 20 b; ארהטיה "er ließ ihn laufen" Sabb. 109 b; אוחביניה "er widerlegte ihn" Befach. 102 a, Erub. 30 a; אשבחיניה "er fand ihn" Sanh. 118 b. — אסמכה "er ftütte fie" Wloed tat. 5 a; אסמכה "er hielt ihr eine Trauerrede" Megill. 28 b; אוחבה, er fette fie" Rethub. 60 a.

3

ī.

7:

.

11

ğÌ

Ì

ņŧ.

133

18

1

15

58

1

Impf. — Peal: לישלקיה, er hält ihn" Sabb. 134 a; לישלקיה, er verbrennt ihn" Sabb. 109 b; נלמייה (von כלמים), er verflucht ihn" Bab. bath. 4 a; אלמייה, ich verfluche ihn" Berach. 7 a; אלמייה, ich will sie lernen" Moed tat. 24 b. — Pael: נצעריה, er quält ihn" Berach. 27 a; אשייליה, ich frage ihn" Jebam. 21 b; אשייליה, wir segen ihn ab" Berach. 27 a. — Asel: תובריה, er gibt ihm zu essen", לירביה, er gibt ihm zu essen", לירביה, er sibt ihm tunb" Berach. 7 b; לירהיםיה, er lasse ihn lausen" Sabb. 109 b. — לוחבא "er stellt sie aus" Sabb. 146 a; לירביה, er set sie" Sabb. 109 b, gleich banach aber bei bemselben Dbesett siem wastulinsussign.

Impt.: שקליה "ninm ihn" Moeb tat. 17 a; אכליה "iß ihn" Moeb tat. 11 a; שייליה "frage ihn" Sanh. 98 a; דייניה "rickte ihn" Sanh. 8 a; אהרריה "bringe ihn zurüd" Bab. bath. 74 a; אוכליה Moeb tat. 11 a. — איכליה "prüfe fie" Rethub. 60 a; שבקה "töte fie" Megill. 12 b; שבקה "gieb fie frei, lasse fie" Megill. 12 b.

וחל: למיקטליה, ihn zu töten" Gitt. 57 a, Sanh. 95 a;

, ihn zu palten" Berach. 19 a; למיבלעיה, ihn zu verfchlingen" Sabb. 30 a; למשלפיה "ihn abzustreifen" Berach.
54 b. — היא "ihn zu verstuchen" Berach. 7 a; למקצייה "ihn ubzuschneiben" Woed fat. 12 b.

- 2) An confonantisch auslautenben Perfectenbungen. 3. fem. חנקחיה "fie würgte ihn" Berach. 45 a; חנקחיה "fie babb. 156 b; חנקחיה "fie sub ihn ein" Megill. 15 b; ומינחיה "fie führte ihn heraus" Pesach. 110 b; אשכחחיה "fie fand ihn" Bab. mez. 59 b. שקלחה "fie nahm fie" Sabb. 156 b; אסרחה "fie band sie" Sabb. 81 b; חררה "fie band sie" Sabb. 81 b; מרחה "fie verhüllte sie" Sanh. 110 a; אנחחא "fie legte sie hin" Chag. 5 a.
- 2. sing. נגרתיה "Du schlugst ihn" Berach. 58 a; היכחיה "Du gabst ihn" Joma 69 b; שחלתיה "Du pstanztest ihn" Taan. 23 a; הלישתיה "Du beschämtest ihn" Chag. 5 a; הלישתיה "Du machtest ihn schwach" Berach. 18 b; אמליכחיה "Du machtest ihn zum Rönig" Berach. 13 a.
- 1. sing. שאילחיה "id) fragte ihn" Berad). 49 b; בלעתיה "id) verschlang ihn" Berad). 55 b; שרתיה "id) sanbte ihn" Besad). 105; איקימתיה "id) stellte ihn" Chag. 4 b; איקימתיה Bab. mez. 42 b. אמריחה "id) sagte sie (e3)" Sabb. 22 a; אשבחיתא "id) sabb. 54 bab. 54 bath. 74 a.
- 1. pl. שאילניה, wir schätzten sie ab" Rethub. 8 a; שאילניה, wir fragten ihn" Chull. 57 b; קבילניה, wir empfingen ihn" Sanh. 38 a. איי, wir öffneten sie" Bab. bath. 74 b.
- 3) או א. Perf. הכילתוה, קבילתוה, קוני empfinget ihn" Abob. far. 2b. יקפוה אמרוה, fie hängten ihn" Bab. mez. 84 b; אמרוה שיילוה אוף שפרמל. 3 b; שיילוה שפרמלו. 39 a; אין שיילוה שפרמלו. 39 מילוה שיילוה שפרמלו. 39 מילוה שיילוה "fie fragten ihn" Berach. 23 a; עיילוה "fie führten ihn hinein" Abob. far. 38 b; איקפור "fie fellten ihn auf"; אמרחור "fie bemühten ihn" Berach. 21 a; אותבוה "fie fetten ihn" Berach. 58 a. רבשורה שיילוהו שיילוהו שיילוהו שיילוהו שיילוהו שיילוהו (?) אעיילוהו שפרמלו. 11 a; אמקוהו "fie führten ihn herauß" Gitt. 57 a. —

Impf. היקרעוה, "ihr zerreißt ihn" Bab. bath. 130 b (Münd). Höhlchr. הרחקוה, "ihr entfernt ihn" Sanh. 97 a. — הואקוניה "ile nehmen ihn" Taan. 25 a; לימבעוה, fie fordem

ihn" Jebam. 65 a; ליקנסוה "fie bestrasen ihn" Sabb. 3 b; געיילוה "fie bringen ihn hinein" Berach. 18 b; לוחבוה "fie setzen ihn" Sabb. 110 b.

Impt. דיינוה "richtet ihn" Megill. 12 b; היינוה "ftellet ihn zufrieden" Horjoth 13 b; תפסורו "ergreifet ihn" Bab. mez. 84 b.*) —

4) Am Inf. auf e: לובתיה, ihn zu verkaufen" Moed tat. 10 b; לסבוניה, ihn in Gefahr zu bringen" Sabb. 116 a; לארבוריה, ihn zu erinnern" Berach. 18 b, 45 b; לארבוריה ihn zu stellen" Bab. mez. 16 a. Mit Ausfall bes mittleren לאוקביה ו Sabb. 146 a.

Plural: 1. Person. 1) Am Berbum ohnc Endung. Perf. השבינן "er achtete uns" Pesach. 50 a; שבקינן "er ließ uns" Gitt. 56 b; יהבינן "er gab uns" Moed fat. 6 a; פקרינן "er besahl uns" Megill. 16 a; אשטעינן "er that uns fund" Berach. 15 b, Moed fat. 12 a. — Mit bloßem אשבען "er sättigte uns" Taan. 24 a; סיין "er unterstüßte uns" Gitt. 14 b.

Impf. ליפרוקינן ,,er befreit uns" Sanh. 105 a, Rojdy. hajdy. 32 b; לישמעינן ,,er thue uns tunb" Ridd. 26 b; לישמעינן אסילה, hajdy. 14 a, Pejady. 114 b; ליגמרן,,er lehre uns" (hag. 13 a (Mündy. Hojdyr.; Musg. ליגמר לן.).

- 2) An consonantisch außlautenden Perfectendungen. רשרתיע "Du hattest unß im Berdacht" Taan. 22 a; בסיפתיען, Du beschämtest unß" Kidd. 81 a.
- 3) An ז (Das ז wird durch den Bindevotal verdrängt). היכליען ,, fie mögen uns befreien" Gitt. 45 a; היכליען ,,ihr verzehrt uns" Befach. 87 b.
- 4) Am Inf. auf e. לאשמועינן, uns tund zu thun'' Rosch. hasch. 8 a.

Mehr Beispiele stehen mir von biefer Form nicht zu

^{*)} Obwohl die Formen nnit in ziemlich häufig vorlommen, so sind bach die Zweifel die Rölbeke, Mand. Gramm. S. 277, Anm. 3 an deren Richtigkeit hegt, sehr wohl berechtigt. Bielleicht find sie nur ein Bersehen der Abschreiber, die das aram. Objectsuffix mit dem neuhebr. Objectsuffix verwechselten.

Gebote, auch bei ber 2. pl. sind die Beispiele nur sehr spärlich und sie fehlen mir ganz nach i und dem Ink. auf e.

2. Person: 1) Am Berbum ohne Endung. Perf. דעבכי "er erbarmte sich Euer" Pesach. 110 b (fem.)

Impf. איברקינכו "ich erforsche Euch" Sanh. 93 a; אוחבינבו "ich pade Euch" Gitt. 47 a; ארחבינבו "ich bringe Euch zurüch" Gitt. 47 a.

- 2) An consonantisch auslautenden Perfectendungen. השבחינבו "ich rechnete Euch" Berach. 58 b (Die Münch. Holfchr. hat eine andere Lesart.) הברחיבו, "ich zerstreute Euch" Taan. 3 b. — Mit ausgestoßenem, אשבעחיבו נ, ich beschwor Euch" Taan. 24 a.
- 3. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. Perf. Peal: מתבינהו ,er sagte sie" Moed kat. 3 a; אמרינהו ,er sagte sie" Berach. 33 b; שמעינהו ,er machte sie" Berach. 38 a; שמעינהו ,er hörte sie" Berach. 42 a; חברינהו ,er zerbrach sie" Joma 4 b. אמרינהו ,er tötete sie" Berach 54 b. fem. אמרינהו ,er send 43 a, 56 a (ed. pr.). Pael: מילינהו ,er führte sie sinein" Macc. 20 a; שיילינהו ,er pragte sie" Besach. 111 a; אפקרינהו ,er versaufte sie" Sabb. 119 a. Asel: אפקרינהו ,er gab sie preis" Bab. mez. 30 b; אפקינהו ,er sagte sie preis" Besach. 110 a; אפקרינהו ,er sagte sie preis" Besach. 110 a; אפקינהו ,er sagte sie preis" Besach. 110 a; אפקינהו ,er sagte sie preis" אפקינהו ,er sagte sie preis" אפקינהו ,er sagte sie preis" אפקינהו ,er sagte sie pin" Macc. 20 b.

Impf. — Peal: נינקטינהו ,er hält sie" Sabb. 142 a; נישלוקינהו "er verbrennt sie" Sabb. 109 b; נישלוקינהו "er werbrennt sie" Sabb. 109 b; נישלוקינהו "er macht siet. 70 a; ניבלינהו "er ißt sie" Witt. 69 a; ניבלינהו "er macht sie slein" Sitt. 70 a. — per macht sie stein" Sitt. 70 a. — Pael: אישבקינהו "ich sasse sie" Berach. 54 b; אישבקינהו sie" Berach. 51 a; ניקנסינהו "wir bestrasen sie" Horjoth sb. — Afel: האיחינהו "ich bringe sie zurüd"; האיחינהו "Du läßt sie zuhören" Rethub. 60 a; יישור stellen sie" Bab. mez. 39 b.

Impt. שבקינהו "nimm sie" Berach. 18 b; שבקינהו "lasse sie" Bab. mez. 85 a; מיניערוו "unterstütze sie" Sabb. 21 a; אהדרינהו "bringe sie zurüct" Sanh. 26 a.

Inf. למקבעינהו "fie zu bestimmen" Berach. 11 b; למקבעינהו

"fie zu salben" Besach. 66 d. — למחתנורו, "fie zu speisen" Jebam. 65 a.

- 2) An consonantisch aussautenben Perfectenbungen.
- 3. fom. מסרחינהו "fie übergab fie" Bab. bath. 123 a; שררחינהו "fie fandte fie" Sanh. 93 a. "fie brüdte fie zufammen" Gitt. 60 a.
- 2. sing. קטלחינהו "Du haft sie getötet" Berach. 48 a; שררחינה "Du fandtest sie" Succa 53 a; שררחינה "Du heiligtest sie" Wegill. 27 b; אפסרינהו, Du schäbigtest sie" Bab. tam. 101 a. שטרחינהן "Du entließest sie" Berach. 56 a.
- 1. sing. שאלחינהו "id fragte sie" Sabb. 20 b, Chull. 55 b; שמעחינהו "id hörte sie" Chull. 96 a; הריכחינהו, id fegnete sie" Berach. 57 b; אשכחתינהו, id fand sie" Berach. 24 a.
- 3) An א. Peal: קטלונהו, קטלונהו, fie töteten fie" Taan. 21 a (Münds. Husg. קטלונהו); שקלונהו, fie nahmen fie" Taan. 22 a; "fie widelten fie ein" Taan. 22 a. Pael: פרכינהו, fie beftimmten fie" Berads. 33 b. Afel: אפקינהו, fie brachten fie hinauf" Bab. mez. 84 b; אפקינהו fie brachten fie heraus" (Chull. 110 a; אפטרינהו "fie ftügten fie" Berads. 26 a.

Imps. נשקלינהו "sie nehmen sie" Taan. 25 a; ליגמרינהו "sie belehren sie" Erub. 54 b; ניכרינהו, sie essen sie" Taan. 25 a; ניכרינהו "sie sagen sie" Besach. 102 b.

4) Am Inf. auf e: לקבולינהו "fie zu empfangen" Berach. 60 b; לפרוקינהו "fie zu befreien" Berach. 56 a; לאצולינהו "fie zu vetten" Sabb. 62 b; לאשלומינהו "fie zu vollenden" Berach. 8 b.

Die Verba '5 mit Objectsuffixen.

Abweichend vom Sprischen behandeln die Berba 'b beim Antritt eines Objectsuffixes den 3. Radical als festen Consonanten, und nur in wenigen Beispielen stimmt das Talmudische mit dem Sprischen in dieser Beziehung überein. Röldeke*) bemerkt, daß die Behandlung des 3. Radicals als eines Conso-

^{*)} Manb. Gramm. § 204,

nanten in biefen Formen secundär und blos burch die Analogie bes starten Berbum hervorgerufen sei.

Singular. 1. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. Perf.: מעקיין, "er schlug mich" Taan. 29 a; מעקיין, "er sieß mich trinken" Sabb. 145 b; אקריין, "er sieß mich sesen" Jedam. 93 b. — Impt. מעקיין Bab. mez. 60 b; Kidd. 31 b. — fem. אוננין, lege mich hin" Bab. mez. 84 b.

- 2) An consonantisch auslautenden Perfectendungen. אקריהן, Du ließest mich lesen" Bab. bath. 21 b.
- 3) אקריון "sie ließen mich lesen" Berach 56 a, Yab bath. 21 a. Sota 31 a; אשקין "lasset mich trinken" Bab. bath. 21 a. Lestere Form ist sicherlich carrumpiert.
- 2. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. קרריך ,er ticf Dich" Bab. kam. 92 a; לוייך ,er begleitete Dich" Chull. 127a; אקרייך ,er ließ Dich lesen" Sabb. 152 b; אתנייך ,er ließ Dich lesen" Jebam. 40 a; אמריך ,er erbitterte Dich" Sota 35 b; אין ,er macht Dich" Kidd. 70 b. ענך ,er antwortete Dich" Bab. kam. 92 b. (Winch. Höschr. Livy).
- 2) An confonantisch auslautenben Persectenbungen. הייהיך "ich sah Dich" Sanh. 108 b: הוירוך Chull, 96 a; "wir sahen Dich" Berach. 58 b; שיינך "wir setzten Dich ein" Horsjoth 13 b.
  - 3) An ישווך וי, fie setten Dich ein" Succa 48 b.
- 3. Person. Das Feminium ist nur in den wenigen Fällen, in welchen es durch ein n kenntlich gemacht wird vom Maskul. äußerlich zu unterscheiden. 1) Am Berdum ohne Endung. Pers.

   Peal: הויה "er sah ihn" Sanh. 95 a; הויה Ridd. 81 b; הויה "er schlug ihn" Berach. 58 a; הויה Macc. 8 a; הייה "er schlug ihn" Berach. 58 b. הלייה "er entblößte ihn" Berach. 5 b; שבייה "er sette ihn ein" Sabb. 154 a; הייה "er hielt ihn zurüch" Moed kat. 10 d. Afel: אשקייה "er gab ihm zu trinken" Sabb. 108 a; אלייה "er begleitete ihn" Berach. 31 a. אלייה "er dech. 31 a. אלייה שפיניה

 lerne fie" Megill. 4 a; אבנייה "ich baue ihn" Gitt. 68 b. — ליכולייה er fülle ihn" Sabb. 109 b; ליכולייה Megill. 16 a.

Impt. שרייה "wirf ihn" Bab. mez. 63 b; רלייה "hebe ihn hoch" Berach. 18 a; נסייה, versuche ihn" Abob. sar. 15 a. — איידי "wirf sie" Sabb. 63 b.

Inf.: למיקרייה ,ihn zu rufen" Megill. 4 a.

1:

• 94

(77)

π.

b

1

¥ ;

19

1

ķ.,

٦,

1

- 2) An confonantift auslautenden Perfectendungen. 3. fem. שריתיה "fie sah ihn" Sanh. 95 a, Moed sat. 17 a; שריתיה "fie sah ihn" Sanh. 95 a, Moed sat. 17 a; שריתיה "fie sah. 95 a, Gitt. 69 b; שרתיה "fie sah. 80 d. שותיה "fie sah. 80 d. שותיה "fie machte ihn" Macc. 16 a; רביתיה "fie erzog ihn" Megill. 13 a. אייתיתיה "fie brachte ihn" Berach. 48 a; אייתיתיה "fie gab ihm zu trinten" Taan. 29 a; אוניתיה "fie legte ihn hin" Bab. mez. 84 b.
  - 2. sing. אייחיה "Du brachteft ihn" Chag. 4 b. 1. sing. , הויחיה "ich sah ihn" Woed kat. 25 a; בעיחיה "ich suchte ihn" Bab. bath. 74 a; שריחיה Taan. 24 a. 1 pl. שוניה "wir Jahen ihn" Bechor. 76 b.

Plural. 1. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. רליכן "er hob uns in die Höhe" Bab. bath. 73 a; אקרינן, "man ließ uns lesen" Berach 56 a; השקיכן, "sie gibt uns zu trinken" Kidd. 70 a. — אשקיען, gib uns zu trinken" Abod. sar. 58 a u. b.

- 2) Un consonantisch auslautenden Perfectendungen. הויהינן "sie sah uns" Kethub. 72 b; הויהינן, Du sahst uns" Bab. bath. 10 b; שויהינון, Du machtest uns" Pesach 3 b.
  - 3) Un 1. Rein Beispiel,

- 2. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. "er machte Euch" Besach. 51 a.
- 2) An consonantisch aussautenben Perfectenbungen. הותינבר "fie sah Euch" Berach. 58 b. (Münch. Holder. הוית יחברו)
- 3) An dem Inf. auf e: לנסוייבו "Guch auf die Probe zu stellen" Sanh. 101 d. (Münch. Hofchr.; Ausg. לבינסינהו).
- 3. Person. 1) Am Berbum ohne Endung. Perf. Peal: חוינהו "er sah sie" Besach. 51 a; חוינהו Berach. 28 a, 30 b; הוינהו "er nannte sie" Succa 38 b, Berach. 58 a; קרינהו "er warf sie" Sanh. 39 a; קנהו "er erwarb sie" Bab. mez. 67 b; "er verbrannte sie" Abod. sar. 28 a; חרנהו "er weichte sie ein" Bab. sam. 101 a. sem. בכנהו "er baute sie" Megill. 4 a. Pael: בכינהו "er blendete sie" Berach. 58 a; שוינהו "er machte sie" Sanh. 110 a. Asel: שוינהו "er sührte sie in's Exil" Joma 69 b; אבלינהו "er weichte sie in's Exil" Joma 69 b; אבשינהו "er weichte sie ein" Bab. bath. 153 a. —

Impf. נקרינהו, נקרינהו (נקלינהו קפינהו קפינהו, נקלינהו (נקלינהו קפינהו קפינהו קפינהו (נקלינהו קפינהו קפינהו אחזינהו (קפינהו קפינהו אחזינהו (קפינהו קפינהו אחזינהו (קפינהו אחזינהו (קפינהו אחזינהו הפינהו אחזינהו (קפינהו הפינהו הפינהו הפינהו הפינהו הפינהו הפינהו (קפינהו הפינהו
Impt. מבינהו "verbrenne fie" Joma 84 a; מבינהו "befiege fie" Bechor. 8 b; אייחינהו "bringe fie" Bechor. 8 b.

Inf. למרונינהו Berady. 6 a; למבנינהו "fie zu bauen" Rethub. 72 b.

- 2) An confonantisch außlautenben Persectenbungen. איתינהו (Berach. 24 a; איתינהו "ich sah sie" Bab. bath. 73 b; איתינהו "Du brietest sie" Chull. 110 a; אינתינהו "ich brachte sie" Sanh. 95 b; איכסתינהו "sie bedeckte sich mit ihnen" Rethub. 54 a. (Ethpaal). איכסתינהו "wir sahen sie" Bab. bath. 74 b. (Münch. Holger)
- 3) An i. Perf.: שרינהו, שרינהו, שרינהו "sie erlaubten sie" Berach. 23 a und b; מחונהו "sie schugen sie" Gitt. 57 a; הוינהו sahen sie" Sabb. 20 b. (Münch. Hosen. ich: (חונהו הוונהו הוונהו הוונהו הוונהו שמו של של הוונהו הוונהו הוונהו שרינהו הוונהו שרינהו
אייתינהו "fie blenbeten fie" Bab. mez. 85 b. — אייתינהו Moeb. fat. 11 a; אייתינון "fie brachten fie" Rebar. 50 b.

Impf. ניחוינהו "fie sehen sie" Bab. tam. 79 b.

ينخ

4) Am Inf. auf e. לאשווינהו, "fie zu braten" Beza 4 a; ,fie zu bringen" Sabb. 57 a.

In Alexander von Aphrodifia.

Won M. Steinschneiber.

Als Supplement bes Aristoteles, in ber Ausgabe ber Berliner Akademie erschien folgendes Buch:

Alexandri Aphrodiensis praeter Commentaria scripta minora De anima cum mantissa consilio et auctoritate Academiae etc. edidit Ivo Bruns. Berolini 1887.

Das ganze sogen. erste (richtiger einzige) Buch Alexanders ist hier durchweg von ausstührlichen Barianten begleitet, welche aus einer hebräischen Uebersehung sließen, die ich vollständig ins Deutsche übertragen Hrn. Bruns übergab. Er hat aus derselben eine mehr als für seinen Zweck hinreichende Auswahl mitgetheilt, um ein Bild des Ganzen zu vermitteln (p. XVI).

Mit der Uebersetzung übergab ich ihm einige für seine Borrede berechnete Bemerkungen, die er theilweise benutzte. Ich theile diese hier vollständig und mit einem kleinen Nachtrag mit, wodurch zugleich ein denselben Gegenstand betreffendes Schriftchen von Günß — auch eine Probe der hebr. Uebersetzung enthaltend — zur Kenntniß gebracht wird.

Neber Alexander bei den Arabern in bibliographischer Hinsicht s. Fihrist von Nadim S. 252 (II, 116), deutsch bei A. Müller, die griech. Philos. S. 23 ff., 57 ff.; al-Kifti bei Casiri I, 245; ibn adi Oseibia ed. A. Müller I, 70 (und Index S. 43); Hagi Khalfa, Lex. bibliogr. ed. Flügel Index VII, 1033 n. 1229, vgl. Art. Tralles p. 1242 n. 8949 (daß Al. Tralles mit Al. Aphrod. bei den Arabern

mitunter verwechselt worden, hat Buschmann in der Borr. zu seiner Ausg. Wien 1877 in meinen Namen bemerkt. — Wenrich, de auctor. graec. vers. pp. 273, 304, 3051); Leclerc, Hist. de la médecine arabe I, 216. — Genaueres wird sich in meiner noch unedirten Preisschrift sinden; Fragmente Alexanders zur Wetaphysit aus Averroes großem Comm. gab Freudenthal in den Abhandl. der Asademie d. W. zu Berlin 1885.

Die Confusion, welche seit Casiri über die dem Alexander beigelegten Schriften überall herrscht, wo von den Arabern die Rede ist, habe ich in meinem "Alfaradi" (Betersburg 1869, Mém. de l' Acad. T. XIII n. 4, S. 24) darauf zurückgeführt, daß bei Kifti ein Stück des Artikels Aristoteles in den Artikel Alexander gerathen ist, nämlich von der Sophistik dis in die Mitte des § über Meteorologie. Alles, was aus dieser Partie auf Alexander bezogen wurden (dessen Commentare selbst darin vorkommen!), ist nur auf den Text des Arist. zu beziehen. Da das versetze Stück in der Mitte eines Buches endet, so ist namentlich hier die Confusion am größten.

15

ď. :

77

-

انبر

ز إ

·]

Bas insbesondere das Buch de anima betrifft, welches von dem Sprer Paul dar Arab als "über Arist." angeführt wird"), so wird es im Fihrist u. s. w. als das erste Werk genannt; H. Kh. (V, 164 n. 10579) bezeichnet es als Paraphrase (victor), auch Auszug der Essenz). Die Araber kennen nur das I. (cchte Buch), welches Ishak den Honein übersetzte und al-Faradi commentirt haben soll; doch ist weder Uebersetzung noch Commentar dislang ausgefunden, so daß man auf die hebräisiche wörtliche Uebersetzung angewiesen ist, welche Samuel ben Jehuda b. Meschullam b. Isak d. Salomo Porphiag b. David aus Marseille geliesert hat und von der nur 3 Mss. bekannt sind. Seine Rachschrift, (in den Pariser HSS. 893,894, hier

¹⁾ De sensu etc. existirt in satein. HSS. (z. B. Paris 14385) wahrzscheinsich in der liebersetzung des Gerardus Cremonensis. — De corporum coelestium influxu bei Casiri ist vielleicht das von Müller (S. 57) verzmiste περί ειμαρμένησ?

²⁾ S. W. Wright, Catal. of Syriac Manuscr. p. 953.

mit P. u. p. bezeichnet, 1) die Berliner 332 Oct.-B., enthält nur wenige Zeilen, abgebr. bei Gang I. citando S. 39) bebt hervor, daß Alexander in allen feinen Worten bunkel fet, umsomehr in ber, an sich bunkeln Bissenschaft ber Seele, won noch die Schwierigfeit tomme, bag bas Buch überfett fei. Das Werk sei aber im höchsten Grab vollfommen aus 2 Grunden, 1. weil der Berf. der vorzüglichste bekannte und bisher unerreichte Ariftoteliker sei, 2. weil es ben wichtigsten unter ben physikalischen Gegenständen behandle und mit ber Metaphysik am engften zusammenhänge. Samuel übersette bas Buch querft in seinem 30. Lebensjahr in Murcia und wurde bamit fertig im Monat Tebet 5084 (Ende 1323).2) Das arabische Original war febr correct, mit seinem Prototyp genau verglichen; boch richtete sich ber Uebersetzer nicht überall nach den Randcorrecturen, sondern zog manchmal ben eigentlichen Text als wahrscheinlich richtiger vor; Samuel gab biefe erfte Ueberfetung, an beren Durchsicht er verhindert war, nicht heraus, bis er in seinem 44. Lebensjahr bazu fam, biefelbe mehrmals von Anfang bis zu Ende durchzugehen und nochmals abzuschreiben. Diese 205= schrift beendete er im 46. Lebensjahr (1639/40) in seinem bamaligen Wohnort Montélimart. Der Uebersetzer hebt zulett als seine Zuthat hervor, daß er (burch Trennungszeichen ober Abfabe) bie verschiebenen Objecte nach Gutbunten gefondert habe, während bas Arabische burchaus fortlaufend geichrieben mar.

Dieser lette Umstand ist für die Verwerthung der Arbeit von größter Bedeutung. Denn die Abschreiber haben die eigentlichen, durch neue Zeilen kenntlichen Absätze wahrscheinlich nicht für wichtig genug gehalten, um dieselben sorgfältig zu beobachten, oder wenigstens durch größere Buchstaben zu kennzeichnen. Auch der trennende Punkt variirt in den 3 HSS., und da das Hebräische, wie das Arabische, auf wenige, also zweibeutige Par-

^{1) 3}ch werbe dieselbe unten vollständig mittheilen.

²⁾ Der Pariser Catalog giebt ben jüdischen Monat nicht an, baber 1324, ebenso Günß.

tikeln beschränkt ist, so bietet die Satzonstruction eine Hauptschwierigkeit. Dazu kommt noch die, etwas schwankende, zum Theil eigenthümliche Terminologie des Uebersetzs, auf die ich zurücksomme. Die Arbeit ist mit großer Sorgfalt und Fleiß gemacht, und Verstöße wie S. 17¹) beruhen vielleicht auf falscher Lesart.

Die beutsche vollständige Uebersetzung, welche ich im Auftrag ber t. Atademie im Frühling 1885 anfertigte, war nicht für eine selbstständige Beröffentlichung bestimmt und banach stylisirt, sondern sollte ein möglichst treues Bild bes Brototops geben, um baraus Ruckfchluffe auf ben arabischen und zulett auf den griechischen Text zu machen; es durfte daher auch ber ebirte Tert nicht für dieselbe maßgebend sein. Erft nach= bem ber größte Theil ber Ueberfetung aus B. allein fertig geworben, tamen die auf unser Berlangen hieher geschickten beiben befferen Barifer BSS. an. 3ch collationirte biefelben vollständig, wobei mir Sr. Ranbibat (jest Dr.) R. Gottheil aus Reugork Silfe leiftete; berfelbe hat auch aus jenen BSS. ein in B. fehlendes Blatt und bas vollständige Epigraph abgeschrieben, so daß bas vollständige Material zu einer beabsichtigten Ausgabe ber hebr. Ueberschung in meinen Sänden ift. Dit Bilfe besselben revidirte ich die gange Uebersetung, fo gut es ging, und übergab fie Brn. Brof. Bruns. Es fand fich aber noch viel Aweifelhaftes ober Befrembliches, so daß ich auf Grund seiner Rückfragen und Bemerkungen noch einmal mehrere hundert Stellen einer genauen Brufung unterzog und zum Theil änderte. Hiernach hat derfelbe schließlich seine Mittheilungen redigirt und fein Gesammturtheil über die Beschaffenheit bes zu Grunde liegenden griechischen Textes gebilbet.

Roch ehe ich mit ber Uebersetzung beauftragt worben, hatte ich Hrn. Canb. (jett Dr.) Günß veranlaßt, die HS. B. zu einer Inauguralbiffertation zu benuten, welche einen Theil bes

¹⁾ In Averroes Epitame Log. f. 3474 steht (für das arab. Wort in der hebr. Ausg. f. 24 a) Peripathetici! Wörtlich übersett ist Philosophi tabernaculorum in Alexander, de Intell. s. 24 col. 3. Bgl. die "Leltbewohner" dei Freudenthal, l. c. S. 112?

hebr. Textes mit deutscher Uebersetzung enthalten sollte. Letztere blieb aus verschiedenen Gründen weg, hingegen liegt nunmehr der Abschnitt über den Intellect (16 Drucks.) nach allen 3 HS. redigirt vor in der Differtation der Leipziger Univ. (und besonders gedruckt) mit dem nicht ganz geeigneten Titel: 1)

"Die Abhandlung Alexanders v. Aphrodisias über den Intellect u. s. w." von Dr. Aron Günß, Berlin 1886. Die Einleitung (S. 39) enthält das Röthige über die 3 Handsch., wovon p. die beste scheint, beide Pariser mehr Noten enthalten.

Bas dort (S. 36 ff.) über hebräische Uebersetungen im Allgemeinen und die unfrige insbesondere bemerkt wird, etwas richtiger zu stellen, tann hier nicht ber Ort sein. 2) Manches, was unserem Uebersetzer eigenthümlich scheint, findet sich schon bäufig bei Autoren des XIII. und XIV. Jahrh., 3. B. das 'demonstrative אותו (Günß S. 38, schon bei Hillel ben Samuel); האוחות für Angemessenheit; 8) hingegen ist die consequente Ueberfegung von zò zóde burch הרמה אליו (ג. B. griech. S. 87, hebr. ed. S. 10) eigenthümlich 4). - Einige Bemerkungen finden fich bei Gung S. 38 (הקשה heißt nicht "bas Vermögen" Syllogismen zu bilben, auch nicht "Gleichstellung" wie Hercz, brei Abhandl. v. Averroes S. 31 übersett, es ist hier Analogie, f. mein Alfarabi S. 27). Ich greife aus meinem, am Ranbe ber Ueberfetung nach ber Reihenfolge bes Buches gefammelten Material Einiges heraus. Arabische Wörter sind nirgends herübergenommen, bis auf צינה (f. 2 b, Bruns S. 3 A. 9). Für "entstehen" wird ohne alle Unterscheidung minn und und und

¹⁾ Man erwartet nach bemselben die (in lateinischer Uebersetzung vorhandene) Abhandl. de Intellectu, nicht einen Abschnitt von de anima.

^{*)} Ich komme darauf in meiner, von der Parifer Atademie 1885 gekrönten Preisschrift über die hebr. Nebersetzungen des Mittelalters, wovon ich eine deutsche Ausgabe bearbeite; die französische ist nicht gebruckt.

⁴⁾ So weit meine Mittheilung an Bruns.

gebraucht. בעצטר für בעינו (bem Wesen nach, Bar.) ist talmubisch aber boch nicht gang in berfelben Bebeutung; anderswo bas biblische בנפשו. Der Gebrauch des partic. pass. im potentiellen Sinne, 3. B. wwich greifbar, baufig trennbar, ift allerdings häufig und auf Arabifch zuruckzuführen, wie vieles Andere, namentlich ber sehr weitgehende Gebrauch bes vorangestellten casus absolutus, der die Auffassung oft unsicher macht. Die Erschöpfung biefes Materials muß einer vollftändigen Ausgabe vorbehalten bleiben. Gine folche hat jebenfalls noch eine Berechtigung wegen bes Ansehens, in welchem Alexander bei Arabern und Juden Wenn der, allerdings start befecte und corrumpirte stand. Text für die Berftellung des ebenfalls nicht am beften erhaltenen griechischen Textes weniger Bositives leistet, als man erwarten follte, so ist er boch berjenige, ber im Mittelalter allein gur Berfügung ftanb.

Die wenigen, verständigen Anmerkungen des Uebersebers hat Bruns aufgenommen.

Mas bedentet הקרובה?

In das "Achtzehngebet" werben an den Festtagen und hervorgehobenen Sabbaten außerorbentliche Gebete eingefügt, welche man קרובות nennt. Die Zeit der Einführung dieser in bichterischer Form abgefaßten Gebete ist genau nicht zu ermitteln und folgerichtig auch nicht ber Reitpunkt, in welchem bie Bezeichnung קרובה zum erstenmale auftaucht. Aelteste Quellen find die 'Dog und der Midrasch rabbah1); in beiden finden fich aber blos Bezeichnungen beffen, ber folche Gebete verfaßt ober recitirt, nämlich: קרב (part. qal. Vקרב). So Besittah (ed. Buber)2) wird Elieser, Sohn des Simon: תנא, קרא, קרוב Gine Weiterbilbung aus biefem Stamme ift ופייטו aenannt. bann קרובה und bas französirte קרובר, Die Bedeutung all dieser Wörter ist wohl richtig erschlossen, aber nirgendwo bewiesen. Das Affprische bietet nun eine feste Sandhabe zur genauen Fixirung ber Bebeutungen. In ben Schlußformeln vieler Brunkinschriften ber Könige Affur's werden verschiedene Götter angerufen, und da finden wir 1) im fog. Toylor-Cylinder bes Sanherib, Columne VI, 70: (ilu) Asur u. Istar ik-ri-bi-su i-sim-mu-u, b. h. "Gott Affur u. Göttin Istar mögen sein Gebet erhören.

2) In dem Cylinder des Asarhadon, welcher im ersten Bande des englischen Inschriftenwerkes "Inscript. of Western Asia" abgedruckt ist, in der Col. VI, 70 u. 71:

ilu Asur u. Istar ik-ri-bi-ka i-sim-mu-u.

b. h. "Affur u. Istar mögen bein Gebet erhören".

¹⁾ M. r. Levit. cap. 30.; Cant. r. s. v. nut fp.

י) כמף. 28. jub. בלקחתם לכם.

^{*)} Bgl. Zunz: Ritus pag. 33 ff.

3) in einer Inschrift desselben Königs im III. Bande des obengenannten Werkes; Col. VI, 22:

Asur u. Istar ik-ri-bi-ka i-sim-mu-u. j. w. Nr. 2.

Deutlich geht hier die Bedeutung "Gebet" für ik-ri-bu hervor. Man darf keineswegs an eine Herübernahme des ass. Wortes in das Hebr. deuten, da app doch jedenfalls ein späthebr. Ausdruck ist. Aber der Bedeutungswandel ist hier wie dort derselbe und die Analogie zu beachten.

קרובה heißt von nun ab "Gebet" κατ. έξοχ.

Die erste Bedeutung ber Van ift natürlich "nähern" wie auch im arab. und äthiop. Aus biefer Wurzel ift dann ferner אַרָבוּ = Opfer, arab.: kurbân, äthiop.: kerbân, fyr.: kûrbânâ gebildet. Es heißt so nicht von der localen Annäherung an ben Altar, sondern von der geistigen an die Gottheit; auch bas aff. hat ben Ausbruck: kir-ba-an-nu für Opfer. Daher auch die Anwendung des Stammes 377 bei allen ben Opfer- u. Tempelbienft betreffenden Berrichtungen, in welchem Sinne das Wort etwa 270 mal im A. T. gebraucht ift. Auch bie Annäherung Gottes an die Menschen wird durch diese Bebeutung ausgebrückt.1) Dieselben termini finden sich noch heute in Südarabien u. Abeffynien2) für "Opfer", "opfern" und "Tempel" (mikrab.) Es steht also außer Frage, daß and bie Rebenbedeutung "beten" hat und in uralter Zeit hatte. "Gebet" ift wie "Opfer" ein Mittel zur Annäherung bes Menichen an Gott; wir sagen ja auch im beutschen: "einen um etwas angehen".

Berlin.

P. Zeuchtwang.

¹⁾ Bgl. Jef. 58,2; Pf. 73,28; Jer. 12,2; Pf. 69,19.

⁹ Glaser: Sübarabische Streitfragen S. 26 ff. dagegen Müller: Geographisches u. Epigraphisches i. Wiener Zischer, f. d. Kunde d. Morgenld. I Pag. 102 ff. Man vergl. zu app Levys nhebr. chald. Lex. Aruch ed. Landau Art. app; Jerus. Megillah I. Sotah VII. Heidenheim Einlig, in das Machsor zum Wochenseste.

Aleinere Mittheilungen.

שה bemfelben Pfalmen-Commentar, in weldem ibn Stanas citirt wirb (j. oben Magazin, S. 32)*) finde id 3u 103,5: ופסרת המשביע בטוב עדיך אלדי אשבע באלכיר פאך באנה קאל המשביע בטוב פיך. ועלי מא פסרת עדיו לבלום לגם פאה ובדלך פסרה אבן גקטליה ואצל הרא אלתפסיר פיה לרב האיי ז"ל ודלך לאן רכר רב שמואל הנגיר ז"ל אנה כאטבה ר' מצליח בן אלבצק נ"ע אנא חצר בין ידי רב האיי ז"ל וגרי אלכלאם פי המשביע בטוב עדיך ואנה אכרג מסודה כתאב אלחאוי אלדי אלפה פאלפא (30) פיה עדיו לבלום . . .

"Sch erflärte (in ber Uebersegung) המשביע כמוב עריך, ber beinen Mund mit bem Beften fättigte, gleichsam als batte es (im Texte) geheißen המשביע כמוב פיך, und gleich wie ich überfette עדיו לבלום (32,9) "er zähmte seinen Danb"; ebenso erflarte es ibn Gifitilia. Der Urheber biefer Erklärung ift R. Haja, benn R. Samuel ber Nagid erwähnt nach einer Mittheilung von R. Mazliach b. Albazak, daß Letterer sich vor א. Haja befand, ba tam bie Rebe auf עדיך unb חמאות א. Saja den Entwurf vom הראב אלחאר, bas er verfaßte, und stellte bamit עריו ובלום Jusammen." (Die Fortsetzung auf bem nächsten Blatte fehlt). Gine ahnliche Stelle über Saja und Magliach ift bereits aus ibn Afnin befannt; vgl. zulest meine Studien u. Mittheilungen III,49 Anm. 126); zur Sache selbst vgl. Abulwalid, Wörterbuch S. 506, Barchon u. Kimchi s. v., ibn Esra gur Stelle. Best wiffen mir, wer ber Urheber jener angeführten Erklärung ift.

Dr. Harkavy.

^{*)} Dort 8. 19 muß es אלסריאנין 19. 3. 19 אלסריאנין heißen.

Das Machsor Nürnberg.

Berichtigungen und Rachträge.

:

÷

χ.

7

٤

i, --

1

1

21

...

(!

75

1.3

- mg

: 5

K

3

Į.

```
Ig. XI. dieser Zeitschrift S. 113 Anm. 1: st. 118 1. 119.
                              118 3. 10. v. u. l. Commentare
                              u. Pijuterklärern.
                              120 A. 10 v. u. st. barin I. bavon.
                              122 Anm. 21 (. S. 117 Anm. 15
                              125 B. 9 v. o. st. erblich l. üblich.
                                   " 3 v. u. ft. ihr l. ihrer.
                                   " 1 v. u. ft. geftatten I.
                           ,,
                               gestattet haben.
Fg. XII.
                              46 B. 3 v. o. l. westbeutschen,
                               R. 5 v. o. oft deutschen.
                              49 B. 2 v. o. ist אן treichen.
                              ,, " 3 v. o. l. הורה. לחג מתן תורה.
                              ,, ,, 6 v. o. ft. ארץ מטה L אורח חיים.
 Ig. XIII.
                             186 ,, 2 v. u. ift אני לרה כת
                               ftreichen und hinter שרינה zu seten.
                           " 188 in ber Ueberschrift l. Bijut-
                               erklärer ft. Bijuterklärungen.
                           " 189 אַ. 10 ט. ע. ft. וראתי L וראיתי ווי
              Bu Ig. XII. ift ferner zu bemerken:
      S. 48 B. 6 v. o: Die Selicha אנשי חסר ist nach Bunz
 Lg. 348 von Jehuda hacohen. S. 49 3. 8 v. o.: Der Pismon
 שמר עליון gehört nach Zunz, Ritus 132 bem Ritus von Sachsen.
      Bu S. 56 Anm. 41 sei hier nachträglich auf Zunz Lg. 334
 verwiesen, wo bie Strophe אלהי שבועות הורים וכור nady bem
```

Atroftichon einem Schabtai b. Faat zugeschrieben und die Ber-

muthung ausgesprochen wird, daß biefes Stud "vielleicht die lette Strophe einer eigenen Ahaba ist." Dem gegenüber ift zu erwagen, bag biefes Stud mit ber Ahaba אלוהי יכוי שנותי כלו ber es sich in unserem Machsor als 5. Strophe anschließt, ben gleichen Strophenbau hat. Man vergleiche besonders mit derselben die 1. Strophe; beibe bestehen aus 12 Zeilen zu je 5 oder 6 Worten, beginnend und schließend mit nicht. Auch der Gebrauch affonirender Borte ift Beiben gemeinsam. Cob. München 88 p. 156 hat indeh von der genannten Ahaba nur 4 Strophen wie bie Ausgaben. Jedenfalls tann ich meine Annahme nicht mehr als "unzweifelhaft" aufrecht erhalten. Es ift möglich. daß wir in der 5. Strophe nur eine Nachbildung vor uns haben. In bem von mir veröffentlichten Texte biefer Strophe ינוברי : עוברי : עוברי אוני beizubehalten und B. 6. st. עוברי au lefen.

Bu S. 58 ift zur Dibra des 1. Gebotes nachzutragen, daß die zweite Austration אנא ענקחינון — אנא אליפיח אוריחא dem Ephraim b. Jakob aus Bonn gehört; vgl. Zunz Lg. 289. Demfelben Autor dürfte vielleicht auch die vorangehende Austration

אנא אחקינית זענא אחקינית guzuschreiben sein.

Nürnberg.

Dr. Ziemlich.

Berichtigungen.

Die von mir im Magazin b. J. S. 94 gemachte Angabe "Außerdem theilt mir Herr Professor D. Kausmann mit, daß er einen handschriftlichen Commentar zu den Proverdien und zu Job von einem Clasar Aschkenasi besitze" beruht auf einer mißverständlichen Auffassung einer Mittheilung, welche ich von Professor Kausmann zur Zeit erhalten hatte. Nach derselben sind in seinem Besitze Fragmente des Proverdien= und Jobtextes, in welchem die Distichten so gegliedert sind, wie sie Clasar Aschenasi in meiner Handschrift angiebt.

Bien.

A. Epsteiu.

- S. 95 3. 7 v. u. ift biefes Syftems zu lefen.
- "96 g. 7 v. u. ift um so weniger, ba... zu streichen und bafür zu lesen als bag man benten sollte, baß...
- S. 99 3. 19 1. Berba ftatt "Botale".
  - " " " 24/25 L. Ableitung ft. Aftheilung,

Pabua.

E. Lolli.

Bur hebraifden Abtheilung.

- 1) Durch das Fragment wird die bereits früher von mir im Magazin, Jahrg. 1880 S. 185 aufgestellte Behauptung, das Raschi's Commentar zu Aboda Sarah mit Erklärungen des Raschbam sehr stark untermischt sei, wenigstens indirekt bestätigt.
- 2) Zu ber von Dr. Steinschneiber mitgetheilten hebräischen Piece, vgl. oben S. 190—195.
- 3) Das Testament Trabotti's, (S. 11—12) welches mancherlei Beiträge für die jüdische Culturgeschichte bietet, ist vom Rabbiner M. Mortara aus der Handschrift in der dortigen Gemeinde-Bisbliothel mitgetheilt worden.

B.

רואי פני המלך מלכו של עולם, מסתלסל ועומד בין האולם, כי מאלינו נקצץ נופו, ונמצא כלו עומד במקום מהרה, לכן יאות שנצדיק עלינו דין שמים באהבה רבה, ונקבל שכר על השתיקה. אהי הרוחות אשר לעת כזאת הראנו צרות ומצוקות ואנחות, יצוה לנו ישועות נחמות לאפים ולרכבות, בשובע שמחות, וינהלנו על מי מנוחות, וישביע נפשנו בצחצחות, להגיד בבקר חסרו ואמונתו בלילות, כי נעים נאוה תהלות

הצעיר הכותב שמוא יצחק בילגראדי איש גבוב וריק מחכמה וממדע:

דרום פאן נ. צושין אונד ת. באענדעל, קירכהאין נ.ל.

אברדם, אשר חונף ואשר הורם, על כי מלחמות תמיד היה נלחם, אבה כי נצחו אראלים את חמציקים, ונשבה ארון האחים, בעת שספרי חיים וספרי מתים היו פתוחים בשנת קול נתנו בבית ה' כיום מועד, ביומא דדינא הוסרה המצנפת והורמה העטרה, ועלה א האהים בתרועה, ואנחנו נשארנו בחשכה, כי נדעד נר ישרא אשר היה מאיר לכל יושבי חבל, להביאם להגוח בחורה חמימה, ולהסחופף בחצרות א, נשים אפר תחת פאר, כי לא נוכל לשתות עוד מי הבאר מים חיים אשר היה מרוח לכל הנמצאים ומעבירם בארחות ימים, על זה דוה לבנו כי נפלח שטרת ראשנו ושודדו מעוזינו פרנסינו, וקברניטנו השם בחיים נפשנו, מי יעלה בהר ה' ויקחהו אינו, למען ישוב יחיינו, ומתהומות הארץ ישוב יעלנו, מי יקום במקום קדשו להקים סוכתנו הנופלת, אחינו בית יהודא וישרא עורו מתרדמתכם וכלו ברמעות עיניכם, כי כלם יהיו ספורים, ובנאדות אהים יהיו מונחים, על כן כמסתרים תבכה נפשנו ונפשכם בבתי כראי וכבתי גואי קול ברמה נהי בכי חמרורים, וכדי בזיון וקצף על פרי עץ הדר כפוח חמרים, לו תואר ולו הדר שמשנה לשנה נאדר, איך עלה הכורת עליו, אבינו אבינו רכב ישרא ופרשיו, ספורת תהלוחיו מי ימלל, כו עליו אין נומרים את ההלל, ברון יחר כוכבי בקר ישירו תהלתו, כי מעולם אור הבקר לא מצאו על מטתו, קל כנשר רץ כצבי גבור כארי לקום בראש אשמורות לעבוד את בוראו ולהנות בתורתו לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, הן בעודו חיים חייתו קדוש יאמר לו, משיב חכמים אחור בפלפולו, ואף אחרי מותו כתוב לחיים בירושלים העליונה, שם שם לו חק ומשפט ושם בנשיקה יצאה נשמתו, ה' אהיו עמו ותרועת מלך בו, מי לא יבכה, כלב נשבר ונדכה, ויקרע לבבו ואל בגדיו ויקונן בקול מר, כי נאבר המשביר לכל בר. אוי לעולם שאבר מנהינו, אשר היה לכל ישרא מוב ומצא חן בעיני כל רואיו, וגם לפני מלכים דבריו היו נשמעים, כי כל ימיו גדל בשם טוב ונפטר בשם טוב ובמעשים טובים, מי מביא לנו חליפתו ותמורתו אשר פריו יתן בעתו. לכן לאוכדים נבכה ולא לאבדה, כו היא למנוחה ואנחנו לאנחה, ועליו חהי זאת נחמתנו כי תורחו ומעשיו הטובים יושיבוהו בין גדיבים בבני עלייה שהגם מועטים ויכריזו לפניו פגו מקום לאשר הרביץ תורה בתוך עמיו, ואחרי כי זקן ושב וכהו עיגיו ונתייחד שם ה' עליו, וקנה שלמותיו בעסק תורתו שבעה שבועות תספרו לו כי כן נגזר עליו לשבת במטתו, ובשביעית קדש נעשה לה׳ ונתמלא שנתו וכהרף עין עלה א משכן שלה, וחלמורו שגור בידו, וממעל לכוכבי א הרים כסאו, עם אותם היושבים ראשונה במלכות'

תבראש אשמורות קמתי ללמד תורה אליכם, למען תבשרו צדק בקהלכבם, שולחני ערכתי לפניכם, וכל פרי נחמד למראה ומוב למאכל לא מנעתי מכם כל מעייני תמיד בכם, לראות ולשמוע מה בפיכם, ועתדה הנני הולך בררך כל הארץ, השמרו לכם פן יפתה לכבכם ומרתם בן הדרך אשר הוריתי אתכם, ויתעבר ה' בי למענכם, ואם שמיע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי דעו כי יראת ה' תהיה אוצרותיכם, ושפתי יהיו דובבות תמיד בקבר למענכם, ותפלתי תהיה ערופה תמיד לפני ה' בערכם ישביע בצחצתות נפשכם, ותהיו כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו.

וישאו התלמירים קולם ויבכו בכי גרול ויעצבו מאד ויענו איו:
ארוננו מעון השואלים מורנו ואלופנו, איש האלהים אב המון גרים,
שמענו דברי תוכחותיך הגעימים ומצותיך הישרות, ונקשרם על לוח
לכנו ונענדם עטרות לראשנו כל הימים, לבד זאת תהי נחסתנו
בעניינו כי אחרי שלמרתנו ארחות חיים, תברכנו ותתפלל עלינו,
וישא ידו עליהם ויברכם ויאמר אליהם: הנגי גוזרני עליכם שתלכו
לישיבה הגדולה אשר יתחילו אותה ברח חשון של שנת התיר העל
ורעו את גדיותיכם אחרי החכמים לרעות בננים וללקוט שושגים, ובזה
תהיו בטוחים שתלמודכם תתקיים בידכם ויהא מורא שמים עליכם,
ומי שאהב שערי ציון ישכין ביניכם אהבה אחוה שלום ורעות שמחה
ועלצון, ותהיו כטל חרמון שיורד על הררי ציון, כי שם צוה ה' את
הברכה וחיים עד העולם.

יללה וקינה על פטירת הגאון מורי ואלופי זצוקל.

מי זה אמר ותהי, קינים והנה והי. על ארץ מודינא המהוללה, רבתי בדענת ובחבמה, תשואות מלאה קריה עליזה, איך נהפכו עליה סורי הגפן נכריה, משמחה לינון ומאורה לאפילה, פנה הודה פנה זיוה והדרה ונגדעה ממנה יתר התקועה, במקום נאמן דר עם א ועם קדושים נאמן נשבר לארץ עמוד הימני אשר עמה נכון עליו, תם זכות אבות באבוד מורה הוראות לכל הקהילות, נשים ימים כלילות על הלקח המאור הגדול לממשלת על כל הארצות, אמרו לאהים מה נורא מעשך בי יקר בעיניו המותה לחסידוו, לא הניח כמוהו מדורתיו, כי כלם תלמידיו ומעשי ידיו, חה האוף הנשנב איש האחים בישרא נדול שמו שר ונגיד על עמו כמוהרד נתנאל מרציפו ופוקל, אשר לעת כואת כישיבה של מעלה משנה גמרא ודינים יחבאו. אהה אשר לעת כואת כישיבה של מעלה משנה נגהם על פסידת נשים יחבאו. אהה משר עת כואת כישיבה של מעלה משנה נגהם על פסידת נשים יחבאו. אהה פני שמש זירה קדרו ופוכנים אמפו נגהם על פסידת נשיה על אהי

יידעו כל בני הקקי בודאי כי מאת האהים היתה ואת למען ילמדו פרשעים דרכיו וחטאים אליו ישובו, ודאי נפלאת היא בעיני ה' ובעיני השומעים.

ויסב מעי הגאון פניו א הקיר ויכך ככי גדול ויחפלל א ה' אהיו תפלה קצרה בקול רממה דקה ויאמר שמע אהים קולי בשיחי ומלחך חטוף על לשוני, בקראי ענגי אהי צדקי וכידך אפקיד רוחי בחנני ה' ונסני צרפה כליותי ולכי, ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלחך ויזקוף אצבעותיו כלפי מעלה ויחל להתוודות כמשפט חסידי וגאוני עולם בבכי ותחנונים לפני א עולם, לקול דבריו החלו מצוקים לבכות ולסלד וינהמו כלם כנהמת ים וכעוד דמעתם על לחיים היו מתחננים אל אל לבלתי הסר המצנפת והסר העטרה מעל ראשם, וגם שערי דמעה נגעלו בעדם לפי שכבר יצא חדבר מפי מלכו של עולם כי כן מלאו בפיו מע' הגאון לאמר שבפני נכתב ובפני נחתם, ולא א ויכזב מלאו בפיו מע' הגאון לאמר שבפני נכתב ובפני נחתם, ולא א ויכזב ובן אדם ויתנחם.

ויהי ככלות מע' הגאון להתוודות ולדבר לאנשי הקקי משפטים ותוכחות כדי לעורר הלכבות ולהסיר מלכם דברי ריבות וענף עץ עבות, ויאמר א כל בני הקקי: דעו כי פרידה מובה יש לי בינכם אשר טפדתי ורביתי והעליתיו בראש הקרואים זה כמה שנים ולעת כזאת נעשה סיני ועוקר הרים, ומקהיל קהילות ברבים וכבר האירו פסקיו תבל, הה קרוכי בחירי רצתה נפשי כמוהרר א בר הם גר אציא נו אשר יצא ואשר יבא לפניכם וידעתי שבצדק ישפוט אתכם, ויקראהו ויעמידהו לפניו ויברכהו ויפול על צואריו ויבד בכי גדול ויאמר אליו ברוב סרעפי בקרבי פרידתי ממד קשתה עלי כנגד כלם ויסמוד שתי ידיו ויוסף תת מהדרן עליו למעו יהיה פי שנים ברוחו עליו ויצוהו שיפוצו החוצה מעינותיו למען ישתו התלמידים הבאים אחריו ושלא ימנע טוב מבעליו ושיהיה קרוב. לכל קוראיו כי אותו ראה חכם לפניו, ויאמד עוד אל בני הקקי הזהרו בכבודו כי מעיד אני עליו שינדיל בתורה ויעלה מעלה מעלה לשם ולחפארת ולחהלה מיתר החכמים הנסצאים ברורותיו, וידעתי שבנודל חכמתו ותבונתו לפני מלכים יתיצב. ויאמר עוד חלמידי חיכן הם? יבואו נא לפני ואברכם, ויעמדו

לפניו ויאמרו מה ידבר מעכת כי יבא דברך וכבדנוך, ויאמר איהם: אתם ידעתם כי מנעורכם גדלתי ורוממתי אתכם אהבת עולם אהבתי אתכם, כאשר ישא האומן את היונק נשאתי אתכם, הרחות חכמה הוראתי לכם, ומעגלי צדק הנחתי אתכם, לחוף הים הנשתי אתכם, ובבתר תורה הכתרתי אתכם, ונמצאתי לכם ככל אות נפשכם. דבר וחיקן מעכת נעשה ונשמע ואיש לא ימרה את פיך חו כי כן משבעים אנו ועומדים מהר סיני לחשוב רמיזות וקריצות מעכת כפקודים ישרים משמחי לב, אמנם על זה דוה לבנו וחשך משחור תארנו כי לא ידענו מה מצאת בנו עול לצוות עלינו צווי כזה שבשכב מעכת עם אבותיו החסידים וחצדיקים נהיה כלנו חמאים לעבור על מצות עשה דכתיב את ה' אהיך תירא לרבות תח ובפרט לאיש אהים כמוך אשר אור תורתך פרוסה על כל החיים וחכמתך יגידו באיים, על תיקר נא נפשנו בעיניך לבלתי הכניסנו בעובי הקורה והסר מעלינו הצווי הזה פן נהיה חרפה לשכנינו לעג וקלם לסביבותינו חו.

ויען מע' הגאון ויאמר: תשובתכם הטובה מאר ערבה לי כי ממנה הבנתי כוונתכם הרצויה והעברה כי לא היתה חירוש אצלי כי ידעתי שאתם רחמנים בני רחמנים וגודל ענותגותיכם כי רבה היא ותהי לי משען ומשענה והענף לא יכוב השורש הטהור והנקי, ויען כי חפצכם כן הוא לא אשיב את פניכם כי אם שתעשו הטוב בעיניכם ידעתי חכמתכם ובינתכם כי לא רחוקה היא מכם ועתה לא בלבד אענה ואומר סלחתי סלחתי כדברכם, כי אם במרי שיחי אשל מאתכם סליחה ומחילה וכפרה על אשר צערתי אתכם ואלף אפים תשואות חן חן אשיב אליכם, וגם אני אקטיר ואגיש לשמכם ולוכרכם תודות ותושבחות, כן יוא אה וינחמכם כאשר נחמתוני בדכריכם. ואם ייטב בעיני מעלתכם אצו לביתי ואסדר לפניכם עניני ואשיב נחלתי ליורשי כרין תורתנו הקרושה, ואעשה צוואת שם עם כל החזוקים האפשריים וההכרחיים ואחזקנה במסמרים שלא ימוטו אותה, וזה למען הרים מכשול מדרך יורשי כי בלתה ידעתי כי השחת ישחיתון אחרי מותי ויסורו מהר מן הדרך אשר אצוה איתם ואהיה נחשב חוֹ כמתעתע בעלמא הרין ובעלמא דאתי וממני יצחקו צעירים ויורו בי המורים חצי גבור שנונים עם גחלי רחמים ויחשבוני לנוטר כרמים. ויקרא א האוף כמוהרר מיכא מודונא ואל הנעלה כמר דוד צבע ויאמר איהם שאה אחת אני שוא מאת מע', נא אל תשיבו את פני ריקם, ויענו האופים הגל מעכה יגזור אומר ויקם לו עד מקום שכוחותינו הצעירות מגיעות כי לא נסור ממצותיו ימין ושמאל כאשר עשינו מאתמול, ויאמר איהם מעתה ומעכשו הנגי מצוה אתכם אפוטרופוסים על כל נכסי ותעשו כל אשר אבאר בשטר צוואחי אשר אעשה ולא תפילו דבר ארצה מפרט שבפרטיה יען כי כך עלה במחשבתי שיורשי ישמרו לעשות. ויצו לביתו ויסרר עניניו כחפצו ויעש הכל יפה בעתו

הכפרט לפרוע השכירות מחדר הישיבה מיד בבוא עתו ליד המשכיר לביען לא יצעוק כפעם בפעט עד הפרעון, ואם לאיזו סיבה בגהיע זכק פרעון השכירות מחדר הישיבה הממונה מאותו חודש לא גבה כל המסודרים הגם שעשה כל ההשתדלות האפשר יזיל הכסף מכיסו לפוצוה רכח כזו יען כי עני הוא ואליו הוא נושא נפשו ובזה יהיה כשכורתו שלם מעם ה' אהיו.

ויופף עוד מע' הגאון לדבר על לב חקקי דברי כבושין ואזהרות רכות ויצום וישביעם כמה פעמים לשמור מצוחיו חוקי האהים ותורותיו ויאמר איהם גשו נא אי והטו אוניכם לאשר אני מצוה אחכם היום ואם חמרו את פי חלונותי עליכם וכאשר ייטב לאה' כל בשר ליקח נשמתי פמני ולחשכיבני עם אבותי תלמידי ששמשוני בחיי ובמחלתי ישמשוני גם כן אחרי מותי ועליהם תהיה המשרה לרחצני ולנקות שלש היטב למען יהיה בדי כחוכי וכמו כן הנני גוזר שחגררו מטחי מהקברים עד קברי כי רצוני הוא ליסר הגוף חנגוף והבליעל הזה היום הות שפשעיו רבו למעלה מיום היותי על הארמה עד היום הוה. מפני כבוד התורה חרצו להספיד עלי במחנכם הקדוש הנגי דומצוה שלא תאריכו לספר בשבחי וכשתוכירוני אותי בשמי לבד הוא יודע כי מימי לא להים ה' הוא יודע וישרא הוא יודע כי מימי לא בבה לבי ולא רמו עיני ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני ולא פניתי א רהבים ושטי כזב ולא הייתי מקור אכזב וקו בנו של קו אחרי פטירתי כי אין שלטון ביום המות ואינו מן הרין ללכת בגדולות לפני עלה כל העלות וסבה כל הסבות, וזה יהיה לכם לדת ולחוק בדי שלא החנו פחחון פה לבעל דין לחלוק, ואם מצאחי חן בעיניכם אנדילו המרכם עמרי לעשות זכרון וציון על קברי וידעתי שתעשו אות לפי לבורכם ולא לפי כבורי ויען שבעוה לא וכיתי להניח אחרי ברכה למען קדוש ישרא הנאררי בכח א דמי לכם מלהחפלל בעד נשמתי כשתפרד מגופי שלא ידונו אותה ביסורים אכזריים חו, ובבקשה מצט אלופי אל העזבוני כל עוד נשמתי בי כי מדי דברי בכם השנשחוני והשלצוני.

עוד הנני מצוח ומחלה פני מעלחכם שחעלו זכרון נשמחי מדי שבת בשבתו לפני ה' לטובה זגם אהית לכם תמיד מקבר לעזור להחפלל אל א בעדכם יאריך בשלוה ימיכם ושנוחיכם וישכחם לבטח באדצכם וכימי שמים כן יעמוד שמכם ואל שדי שאמר לעולמו די יויק עליכם ברבה ער בלי די עד שיבלו שפתותיכם מלומר די.

ויפנו האשי הקקי צ' מע' הגאון: כל הדברות והציווים אשר

כבי תרי ואם חו יחיה מי שיחים שישמע ולא יגיד ונשא עונה. וכסד כן אני גוזר ומצוה לאותם הבטלגים העומדים בבתי צחוקנת לצחוק בקובייאות ולהשתעשע בקלפים אשר הורגלו תמיד לשאת בחיקם שיהיו זריזים לבלתי שיזכירו שש לבטלה כמנהגם שאוי להם ואוי לגפשותם ואבוי לאחריתם שלא ידעו ולא יבינו כי מח מראות עיניהם מהשכיל לבותם כי בדיבור הזה נזדעזע העולם ואם לא יהיו נזהרים מכאן ולהבא ידעו נאמנה כי יעבור עליהם כום התרעלה, העידותי בהם ויום השמים והארן כי אבוד יאבדון ויחרה אך ה' בהם וישמידם מהר מעל פני הארמה חו, ואם ימו אזנם לשמוע בלימודים לישא וליתן באמונה כמשפט בני ישרא הכשרים ושלא ירגלו על לשונם יידברו אמת בלבבם ושש לא יוכירו לבטלה כמנהגם, לא יזכרו ולא יפקדו חטאותם, ושמחת עולם תהיה על ראשם ולהרחקת פשעם והקרבת ישעם ישמעו לעצתי וישימו פיתק על דלתי חברי בתיהם ועליו יהיה כתוב לא תשא את שם ה' אקיך לשוא כי בזה יהיה להם ועליו יהיה כתוב לא תשלה על ידיהם ויצליחו במעשה ידיהם.

ויאמר עוד הנני מודיע לכם ולכל בני הקקי כי תומר נדרים גרול עונו מנשוא עצמו פרטיו מספר ועונשו מכואר כי חמור הוא וכבר האריכו למעניתם ראשי אלפי ישרא ואילו באתי להאריך גם אני בשום פרט מפרטיהם הייתי מעמיד שררות ראשיכם לכן למען הסיר עיניכם מדמעה ורגליכם מדחי הנגי גוזר ומצוה לכל מי שידור נדרים ונרכות שישמור מוצא שפתיו פן יקח משכבו מתחתיו או שיחבלו מעשי יריו חו ובפרט לאותם שקונים המצוח כל השנה ושכבר קנו יפרעום ליד גובר בהכנ בלי איחור, ומי שיעיו פניו לתת כתוף סוררת לכלתי נתון לכסף מוצא אחרי שישתדלו בהם מע' הגוברים פעם ושתים מעתה ומעכשו הנגי גוזר לבעלי בתי כנסיות שלא יניחו להם שיקנו מצות מכאן ולהבא ולא מפני זה יפטרו מפרעון מעתה ומעכשו דאם כן מצינו חוטא נשכר לא אדרבא יכופו אותו בכל כד ובכל משפט לפרוע פרעון כמשפט בני ישרא ואם יאחרו מלעשות הפרעון הגני מרשה לכבהכ להעכוט עכוטם בערכאות של גוים, וכמו כן הנני מחלה מע' הממונים של חקע 1) שישתרלו בכל עת לגבות המסודרים מדי חודש בחדשו כדי להריץ הפרעון ליד מע' חרבנים

¹⁾ חברת קובעי עתים, יסרה חרב רגם ביום יו כסלו הפצ"ם ועודנה באיתנה, וסד, שנה בשנה ביום הומדה רב הקלף דורש בה ומשבח להנם.

רבר בלתי מתיקן עכו גם הוא יהיה כפוף להראות סכינו למע׳ המשונים הגל לכל מראה עיניהם ובזה יעשו סייג לחורה.

ויקרא מע' הגאון אל מע' הממונים ראשי הקקי ויצום ויאמר אליהם: בבקשה מכם היו זהירי' וזריזים לפקח בעין שכלכם הטוב על צרכי הקקי ומוראכם וחתכם יהיה עליהם לשש ולא להשתרר חו כי אם להדריכם בדרך הישרה והנכונה כי בזה תהיה משכורתכם שלמה ותאריכו ימים על האדמה ובניכם ימלאו מקומכם בקרב ישרא. ועוד הנני מחלה פני מעלתכם שתחזיקו ירי מע' ראשי הישיבה ולא תגרעו מלחת להם שכרם הקצוב בכל שנה ושנה מפני למוד הישיבה הנל ונוסף עוד הפרעון שהייתם נותנים לי תחלקוהו ביניהם שוה בשוה כי בזה זכותי לא תמוט וזכרוני לא יסוף מהישיבה כאלו התם קאימנא, ועוד הנני מצוה א מע' שתכף אחרי פטירתי תמנו שמש שילך כל עשק להכריו בעיר ולהודיע כי פנה היום ונטו הצללים למעז יוסיפו האנשים והנשים מחול על הקדש ובפרט על בעלי החנויות בשמעם קול הקריאה ותחילו לסלק התריסין ולהציב הרלתית וכמו כן הנשים הכשרות תהיינה זריזות להדליק הנרות, כי בזה יקיים לחז הסבה ההבטחה שהבטיחז. ואל המעולה כמר דוד צבע חלה פניו ויצוהו שיחוק את ברק ישיבתו אשר כוננו ידיו זה שנים מועטים לבלחי יבטלנה עולמיח. והשכר שהיה נותן לו צוהו שיחלקהו בין שני הרבנים למען יהיה לו חלק וזכות עמהם כנל ואל ידאג מן ההוצאה כי נאמן הוא בעל מלאכחו שישלם לו שכר פעולחז וישרה ברכתו באסמיו ויהיה משכיל בכל דרכיו וכן יבנה לו ה' בית נאמן ואהל בל יצעו.

ויאמר עוד מע' הגאון לכל בני הקקי גם זה אודיע לכם כי פעמים רבות בלכתי בדרך הייתי שומע שיחות בטלות מאותן הנשים הפטפניות העומדות בפרשת דרכים לעשות מלאכתן ובכל שפיים מרעיתן ולא עוד אא שהיו מקרקרות כקרקור הצפרדעים במצרים בהזכרת שם אהים, והעבודה שנעשה בשרי חדודין חדודין ועלה במדשבתי לגזור עליהן לבלתי תשבן עוד במעמדן ולסבות ידועות אצלי לא יכולתי להוציא מחשבתי מן הכח א הפועל, ועתה כי יראתי פן יקצוף האהים על קולן וחבל מעשה ידיהן חו מעתה ומעכשו הנני נוזר לכל מי שישמע מפיהן הזכרת שש שתכף ומיד יגלה אוון מע' הרב אשר יהיח בימים ההם והוא ינזור עליהן שלא תוכלנה לישב עוד הרב אשר הקדום וער אחר יהיה נאמן להעיד לפני מע' החכם

בעונותינו הרבים סעו המה למנוחות ועובו אותנו לאנחות וגם עינינו רואות וכלות איך הנשארים הולכים ומתמעטים ואין איש שם על לב להחזיק ידי לומדי תורה אא איש לדרכו פנו איש לבצעו מקצהו והחורה מונחת בקרן זוית וכמעט שנחקיים מאמר חל עתידה תורה וכו' ובפרט עתה בעוה לפי שאולת יד ואפס עצור ועזוב מהטפל בה כי כלם דלו מאנוש נעו ונשאר בנו עוללות שנים ושלשה תח עומדים על המשמרת והנשארים כחרו להם דרך אחרת זאני זקנתי ושבתי ואתם ידעתם כי זה כמה שנים שהייתי הולך בחוץ על משענתי ואור עיני גם אין אתי ולא יכולתי להרביץ תורה כרצוני על כן המצוה הזאת אלופי לההזיר העטרה כי בזה זרעכם יירשו ארץ וישבו לעד עליה, והנני מצוה לכם שאחר פטירתי תחוייבו להתחיל הישיבה אשר היתה נהוגה להיעשות בעיר הזאת משנים קרמוניות ואם עד עתה בגודל ענותנותכם כדי שלא להטריחני ללכת אנא ואנא באתם בביתי ובחומותי, מכאן ולהבא הנני מצוה שהישיבה הזאת תעשה בבית הכנסת, וכמו כן הנני מצוה וגוזר לכל תלמידי ללכת לישיבה הנל ולחרר זה את זה כהלכה כמנהגם הקרום אך כזאת שתהיה כונתם לשש ולא לקנתר חו, ולא יועיל להם שום התנצלות להסיר מעליהם העול הלז זולתי בהיות להם אונם המונע כגון חולי חו או שיוכרחו ללכת מעיר אל עיר בסחורתם ולא באופן אחר ואם חו יעברו ונתנו כופר נפשם לה׳.

ויוסף עוד מע' הגאון לדבר אל מע' הרבנים ויאמר איהם: כבר גלוי ומפורסם למע' כמה הררים גדולים תלויים בשחיטה ובפרט בבדיקת הסכין ולעת כזאת הכל שוחטין ונקל בדיקת הסכין בעיניהם, עכ למען הרים מכשול מדרך עמנו מעתה ומעכשו הנני גוזר איכם על ממע' הממונים שקדם שתקברוני תמנו שני יראי אהים שיהיו מעיאים בדיני שחיטה ובפרט בבדיקת הסכין למען יהיו עיניהם פקוחות ואזניהם פתוחות לראות ולשמוע מי שוחט ויבחינו בעין שכלם בין מי שהוא בקי בבדיקת הסכין למי שאינו בקי למען לא יאכלו נבלות לישרא חו ומי שיעיז פניו לכלתי שמוע איהם להראות הסכינים לכל מראה עיניהם יכריזו תכף ומיד על ידי שמש הקקי שלא יאכלו משחיטו וכמו כן הנני מצוה שמע' המטונים יהיה להם השגחה פרטית על השוחט קבוע היושב בבית המטבחיים כי עיני כל ישרא עליו לאכול משחיטתו ובדיקתו הגם שחזקה שלא יוציא מתחת ידו

כודר אשא הפלה לנורא עלילה ישיב את שביתכם כימי עולם וכשנים קרכוניות ישבור מוטות עולכם ויולך אתכם קוממיות וידין אתכם לכף זכות.

כשפרע הקקי את דבריו ויתעצבו מאד ולא יכלו לתתאפק וישאו מקולם ויבכו בכי גדול ועצום ולא יכלו לענות אותו כי נבהלו מפניו ונוסף עליהם שנפרץ קולם מגודל הבכי בראותם כי גדל הכאב מאד וידזקו לבם ויאמרו לו: ארוננו עמוד החזק פטיש הימני רועה ישרא האזינה מה נדבר ומה נצטרק לפני מעכת האהים מצא את עון עבדיך כי חטאותינו ופשעינו רבים הם אתנו וה' הפגיע כו את עון כלנו הרי אנו כפרתו וכפרת משכבו כי בשלנו הרע הגדול הזה עליו ועלינו מוטל לתתנפל לפני הרום רגליו ולבקש סליחה וכפרה מלפניו על כי עברנו צוויו ומלוליו והקשינו ערפנו לכת אחדר שרירות לבנו בנעורינו ובזקננו לבלתי הטות לבבנו איו אחדר שרירות לבנו בנעורינו ובזקננו לבלתי הטות לבנו לנו עונות לשמור מצותיו, ואתה ארוננו איש האהים אל תזכור לנו עונות ראשונים וענותך תרבנו על כל פנים רחם עלינו כרחם אב על כנים מחה פשעינו כעבים וחטאותינו כעננים והשלים במצולות ימים עשה ואל תאחר כי עינינו אליך מיחלים ולא נשוב מלפניך נכלמים בידים ואל המינו ח"ו חטאים לאכינו שבשמים כל הימים.

כשמוע מע' הגאון דבריהם אז ידע כי נכנעו מפניו ועליהם נכמרו רחמיו כי כלם מעשה ידיו ויאמר איהם: חזקו ואמצו אל תיראו זאל תערצו ובה בטחו כי הוא יהיה בעזרכם וימלא משאלות לבככם כחפצכם והיה שדי בצדיכם ויתחדש כנשר נעורכם ושב ורפא לכם' שמעו אלי ואכלו טוב ותתענג בדשן נפשכם וברצות ה' צבאות אערכה לפניכם משפט ופי אמלא תוכחית. רחצו הזכו הסירו רע מעלליכם מגגרכם וטהרו לבככם מהשנאה ותחרות שביניכם ולב האבן הסירו מבשרכם והצפוני הדיחוהו אל ארץ ציה והרחיקוהו מעליכם פן יהיה משרכם והצפוני הדיחוהו אל ארץ ציה והרחיקוהו מעליכם פן יהיה למען ילמדו את בניכם והמצוה תהיה נקראת על שמכם הענק תעניקו עניי עירכם פתוח תפתחו להם אוצרותיכם ואהי השמים המקרה עליותיו במים יתן ויחזור ויתן איכם כפלי כפלים כחפצכם והברכה תהיה שורה באסמיכם, ורק אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם.

ויוסף מע' הגאון לקרוא למע' הרבנים ויאמר אליהם: מודעת זאת למעכת איך לשנים שעברו היחה העיר הזאת כלילת יופי רבתי בטים ובדעות שרתי במדינות מרבנים וחכמים אשר היו מאירים לארן ולדרים בגודל חכמתם ותבונחם ופעשיהם המופלאים ועתה

סגולה ולהביאם לפניו כי היה רוצה להתוודות לאהיו וצוות על ביתו ולסדר עניניו למען ידעו כני ישרא עלילותיו וישמח ה' במעשיו וישמח גם ישרא בעושיו לקול דברו חשו ולא התמהמהו מע' הרבנים ומע׳ הממונים ונדיבי עמים נאספו שם עם אהי אברהם ויעמדו מנגד לראות ולשמוע מה ידבר אליהם. וינידו להגאון הנ"ל כי כל הקרואים עומדים סביב למטתו גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דבריו ויחחזק וישב על המטה כי שם צוה ה' את הברכה וירחץ פניו וידיו ויטהר גופו כרעיוניו כי האחים עשה שיראו מלפניו זישא שים לשחות מי החסר המתוקים למתק הרינין ולשבר הקליפות ויקרש עצמו כמלאך ה׳ צבאות ויפן א ראשי הקקי ויאמר איהם: שמעו אי קרושי ה׳ אחי ורעי זרע קדש כרך ה' את אשר אני רובר באזניכם היום. כן ששה ושמונים שנה אנכי היום לא אוכל עוד לצאת ולבא בתוככם כאשר התהלכתי לפניכם מנעורי עד היום הזה אתם ידעתם איכה נשאתי לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם ולא הרעותי לאחד מכם והשתדלתי חמיד בכל עוז להעמיר השלום ביניכם למקטנכם וער גרולכם למען לא יראה ערות דבר במתנכם ויהי כן ה' עמכם כאשר היה עם אבותיכם ויוסף ה' עליכם ככם אף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם. וירם קולו בבכי ויאמר דעו נא אופי כי מפני שעונותי עברו ראשי כמשא בבד יכבדו ממני חפץ ה' לרכאני ונחלתי היום כמה ימים עד שאספו כל כחותי וכמעט שכל תנועותי אבדו ויודע אני שבעל הפקדון מבקש פקרונו שיש לו אצלי ואיני יודע אם אחזירנה לו כמו שנתנה לי ואיני יורע באיזה דרך מוליכין אותי לכן למען ה' חנוני חנוני אתם אופי וחלו נא פני א שיחנני לרחם על נשמתי כאשר יקחנה ממני ורעיוני אל יבהלוני וישמור צאתי בכל דרכי ונגע לא יקרב באהלי, וגם אני חלילה לי מחטא לה' מחרול להתפלל בערכם והורתי אתכם היום דרך הטובה והישרה אקרא א אה ויענכם ונתן לכם רחמים וייטיב לכם כאשר דבר לאבותיכם.

ועתה הנני ענו כי נגד ה' את מי מכם עשקתי ורצותי ומיד מי לקחתי כופר ואעלים עיני בו ואשיב לכם. ואם לפעמים גערתי בכם, בעשר לשונות של תפלה, אל תרגנו באהליכם ועל כל פשעים תכסה אהבתכם וענותגותכם כי רבה היא בתוככם ויבא נא דברכם הטובה ותאמרו מחלנו מחלנו, ואהי עולם הוא יודע כי לא עשיתי חו להשתרר על ראשי קהל ה' כי לשש תמיד נתכוונתי למען תלכו בדרך מלך מלכי המלכים הקבה ולא בדרך המליח אשר קוץ ודרדר תצמיח חו וכן יהיה רוכב שמים בעזרכם כאשר לא ישכח זכרוני מכם ובכל

כודי אשא הפלה לנורא עלילה ישיב את שבותכם כימי עולם וכשנים קרמיניות. ישבור מוטות עולכם ויולך אתכם קוממיות וידין אתכם לכף זכות.

כשמוע הקקי את דבריו ויתעצבו מאד ולא יכלו לתתאפק וישאו מקולם ויבכו בכי גדול ועצום ולא יכלו לענות אותו כי גבהלו מפניו ונוסף עליהם שנפרץ קולם מגודל הבכי בראותם כי גדל הכאב מאד וידוזקו לכם ויאמרו לו: אדוננו עמוד החזק פטיש הימני רועה ישרא האזינה מה נדבר ומה נצטדק לפני מעכת האהים מצא את עון עבדיך כי חטאותינו ופשעינו רבים הם אתנו וה' הפניע כו את עון כלנו הרי אנו כפרתו וכפרת משכבו כי בשלנו הרע הגדול הזה עליו ועלינו מוטל לתתנפל לפני הדום רגליו ולבקש סליחה וכפרה מלפניו על כי עברנו צוויו ומלוליו והקשינו ערפנו לכת אחדר שרירות לבנו בנעורינו ובזקננו לכלתי הטות לבבנו איו לשמור מצותיו, ואתה אדוננו איש האהים אל תזכור לנו עונות לשמור מצותיו, ואתה אדוננו איש האהים אל תזכור לנו עונות ראשונים וענותך תרבנו על כל פנים רחם עלינו כרחם אב על כנים מחה פשעינו כעבים וחטאותינו כעננים והשליכם במצולות ימים עשה ואל תאחר כי עינינו אליך מיחלים ולא נשוב מלפניך נכלמים בידים ואל תאחר כי עינינו אליך מיחלים ולא נשוב מלפניך נכלמים בידים ריקנים והיינו ח"ו חטאים לאבינו שבשמים כל הימים.

כשמוע מע' הגאון דכריהם אז ידע כי נכנעו מפניו ועליהם נכמרו רחמיו כי כלם מעשה ידיו ויאמר איהם: חזקו ואמצו אל תיראו זאל תערצו ובה' בטחו כי הוא יהיה בעזרכם וימלא משאלות לבככם האל תערצו ובה' בטחו כי הוא יהיה בעזרכם וימלא משאלות לבככם כחפצכם והיה שדי בצדיכם ויתחדש כנשר נעורכם ושב ורפא לכם' שמעו אלי ואכלו טוב ותתענג בדשן נפשכם וברצות ה' צבאות אערכה לפניכם משפט ופי אמלא תוכחית. רחצו הזכו הסירו רע מעלליכם מגגדכם וטהרו לבככם מהשנאה ותחרות שביניכם ולב האבן הסירו מכשרכם והצפוני הדיחוהו אל ארץ ציה והרחיקוהו מעליכם פן יהיה משרכם והצפוני הדיחוהו אל ארץ ציה והרחיקוה מעליכם פן יהיה למען ילמדו את בניכם והמצוה תהיה נקראת על שמכם הענק תעניקו לניי עירכם פתוח תפתחו להם אוצרותיכם ואהי השמים המקרה עליותיו במים יתן ויחזור ויתן איכם כפלי כפלים כחפצכם והברכה תהיה שורה באסמיכם, ורק אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם.

ויוסף מע' הגאון לקרוא למע' הרבנים ויאמר אליהם: מודעת זאת למעכת איך לשנים שעברו היתה העיר הזאת כלילת יופי רבתי בנוים ובדעות שרתי במדינות מרבנים וחכמים אשר היו מאירים לארן ולדרים בנודל חכמתם ותבונתם ופעשיהם המופלאים ועתה לארן ולדרים בנודל חכמתם ותבונתם ופעשיהם המופלאים ועתה

סגולה ולהביאם לפניו כי היה רוצה להתוודות לאהיו וצוות על ביתו ולסדר עניניו למען ידעו בני ישרא עלילותיו וישמח ה' במעשיו וישמח גם ישרא בעושיו לקול דברו חשו ולא החמהמהו מע' הרבנים ומע׳ הממונים ונדיבי עמים נאספו שם עם אהי אברהם ויעמדו מנגד לראות ולשמוע מה ידבר אליהם. ויגידו להגאון הג"ל כי כל הקרואים עומדים סכיב למטחו גבורי כח עושי דכרו לשמוע כקול דכריו ויתחזק וישב על המטה כי שם צוה ה' את הכרכה וירחץ פניו וידיו ויטהר גופו כרעיוניו כי האתים עשה שיראו מלפניו זישי מים לשחות מי החסר המתוקים למתק הרינין ולשבר הקליפות ויקדש עצמו כמלאך ה׳ צבאות ויפן א ראשי הקקי ויאמר איהם: שמעו אי קרושי ה׳ אחי ורעי זרע קדש ברך ה' את אשר אני רובר באזניכם היום. כן ששה ושמונים שנה אנכי היום לא אוכל עוד לצאת ולבא בתוככם כאשר התהלכתי לפניכם מנעורי עד היום הזה אתם ידעתם איכה נשאתי לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם ולא הרעותי לאחד מכם והשתדלתי חמיד בכל עוז להעמיד השלום ביניכם למקטנכם ועד גדולכם למען לא יראה ערות דבר במתגכם ויהי כן ה' עמכם כאשר היה עם אבותיכם ויוסף ה' עליכם ככם אף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם. וירם קולו בבבי ויאמר דעו נא אופי כי מפני שעונותי עברו ראשי כמשא כבד יכבדו ממני חפץ ה' לרכאני ונחלתי היום כמה ימים עד שאספו כל כחותי וכמעם שכל תנועותי אברו ויודע אני שבעל הפקדון מבקש פקרונו שיש לו אצלי ואיני יודע אם אחזירנה לו כמו שנתנה לי ואיני יודע באיזה דרך מוליכין אותי, לכן למען ה' חנוני חנוני אתם אופי וחלו נא פני א שיחנני לרחם על נשמתי כאשר יקחנה ממני ורעיוני אל יבהלוני וישמור צאתי בכל דרכי ונגע לא יקרב באהלי, וגם אני חלילה לי מחטא לה' מחרול להתפלל בעדכם והורתי אתכם היום דרך הטובה והישרה אקרא א אה ויענכם ונתן לכם רחמים וייטיב לכם כאשר דבר לאבותיכם.

ועתה חנני ענו כי נגד ה' את מי מכם עשקתי ורצותי ומיד מי לקחתי כופר ואעלים עיני בו ואשיב לכם. ואם לפעמים גערתי בכם, בעשר לשונות של תפלה, אל תרגנו באהליכם ועל כל פשעים תכסה אהכתכם וענותנותכם כי רבה היא כתוככם ויבא גא דברכם הטובה ותאמרו מחלנו מחלנו, ואהי עולם הוא יודע כי לא עשיתי חו להשתרר על ראשי קהל ה' כי לשש תמיד נתכוונתי למען תלכו בדרך מלך מלכי המלכים הקבה ולא בדרך המליח אשר קוץ ודרדר תצמיח חו וכן יהיה רוכב שמים בעזרכם כאשר לא ישכח זכרוני מכם ובכל

נוסח הצואה של מעלת הנאון נתנאל מרבום זצוקל.

(הוֹל הצ' מרדכי מורטארה מץ בקק מנטובה מכי נמצה בכית לאוצר ספריו).

אלה הדברים והתוכחות והתקנות אשר דבר והוכיח וחקן גזע קרושים איש חיל רב פעלים צדיק מושל יראת אהים אשר אמרנו בצלו נחיה בנוים האשל הגדול ראש גולת אריא עונה לכל שוא הדיין המופלא בדרו אשר לא היה על עפר משלו הגאון כמוהרר נתנא טרבוט זצוקל על כל ישרא שבקקי של מודינא בשק ס' ושמר ה' אהיך לך את הברית ואת החסר התיג הוכיחם על יראת ה' ית' לאהכה אותו ולקבוע עתים לתורתו ולכלתי יונו איש את עמיתו ודבריו היו כל כך ערבים ומתוקים מדבש ונופת צופים שלא זולת היו כדאי לטורר לבבות האנשים גם להוריד דמעות מחרבות צורים ווה לפי שהיה סביב לעשרה ימים מוטל על ערש דוי ומכובד חליו היה מטורף מדעתו וממנו נדדה שנתו וגם במטחו לא היה מוצא מרגוע לגופו לפי שעצמותיו כמוקד ניחרו מחזזית שעלתה על רובו עד שכמעם אפס כחו ונס לחה ולא היה יכול להרים ידו א חיקו כמשפטו ואעפכ לא שליו ולא שקט מפלפולו תמיד יומו ולילו כימים הראשונים שהיה מיושב בדעתו, וכאשר אוה ה' אהינו להקל חליו מעליו ולהשקים רעיוניו מרוח קדשו הופיע עליו ורוח צפונית נשבה באזניו עד כי חבלי שנה נפלו על עיניו וחנומה על עפעפיו וישן מהערב ליל שק הנל עד אור בקר יורח שמשו ויהי בהקיצו משנתו ה' היה סומכו רוח ה' דבר בו ומלחו על לשונו לקרא לבני עמו ולהוריעם כי חכמתו ותבונתו חזרה לאיתנו וירגיש מקו מצבו שלא היה מתום בבשרו מפני זעמו פיו פחח בחכמה ותורת חסד על לשונו ה' אהיו עמו ותרועת מלך בו ויקרא לתלמידיו שהיו סביב למטתו והוא עליהם כמלך במסבו ויצום לקרא למע' הרבנים ולמע' הממונים עם כל שאר יחידי

[התעור] לכל נעזר יהי שמו מבורך יחנשא לנצח וי"ח אמן. ומעם חדשתי בהעחקתי זאת הוא [והוא] ההפסק בין הענינים (המתחלפים) והדירושים השונים כי הערכי אשר העחקתי [שהעתקתי] זה ממנו היה כלו מדובק לא היתה בו שום פסקא ולהקל [הבנת] המאמר הפסקחיו לפסקי פסקי כעולה על רוחי שהוא נכון וראוי הפרדתי [והפרדתי] בין הרבקים הבלתי נאותים עד שיוכל המעיין להבין מה הם חלקי המאמר הראשונים ומה הם חלקי חלקיו יבחן וימצא ישתבח בעל האמת הנחה עבדו בדרך אמת:

החלק הזה (הוא) אינו טבעי לכר אך יש לו מכא נרול באלהיות גם החכמה הטבעית בשאר חלקיה יש לה שתוף עצום עם החכמה האלהית והחלק הזה רצוני חלק הנפש עולה על כלם בשתוף והקירוב אשר בינו ובין החכמה האלהית. הנה לשתי סבות אלו [כגלל הסבות האלה] היה המאמר הזה הגכבד שכמאמרים בחנהו דרך המחקר השלם והעיון החמים כוהב יצא. העתקחיו בשנת שלשים משנותי בעיר כורסייה [מורסיה] נשלמה [ונשלמה] העחקתו בחרש טבח שנח [משנת] חמשת אלפים ושמנים וארבע ליצירה וחערני (אשר) העתקתיו [שהעתקתי] זה ממנו מצאתיו מוגה מאר נכתב [ונכתב] בסופו כי רוקדק ואומת מנסחא אמתית אך לא נמשכתי בעת העתיקי [העתק] אותו אחר ההגהות כלם כי לפעמים הייתי עוזב המוגה הייתי [והייתי] כוטח ביותר במה שבתוך הספר והכל כפי מחשבתי הקרובה לאמת הגוברת ונשאר [והנה נשאר] המאמר הזה אחר העתיקי אותו כמוס עטדי וחתום [חתום] באוצרותי לא [ולא] התפשט בין המעיינים מאומתנו אשר בזמננו עד היום הזה למרדותי העצומות המעיקות אותי מהכנת עומק המאמר וקשיו [וקושיו] המונעות אותי מלדקדק העתקתי זאת כיותר שלם על דרך העיון והמחקר *) כי [וכי] ארכו הימים והגעתי [הגעתי] לשנת הארבעים וארבע משנותי זכוני מן השמים קראתי [וקראתי] המאמר הזה קריאה [קריאת] עיונית חקרתי [וחקרתי] אותו חקירה שלמה מראש על הסדר עד תמו פעמים רבות טרחתי [וטרחתי] הרבה בדיוקו ותקונו והרבה מתקוניו היו לי סברתי [מסברתי] ומלבי וכפי העולה על רוחי אחר [על] העיון המופלג ומאשר הנסחה [הנסחא] הראשונה מהעתקתי היא מטושטשת היום לאורך ומנה ולהגהותיה כתבתי אותה שנית ביותר (שלם) גלוי והיותר מבואר שיכולתי למען ירוץ הקורא בו ותתפשט תועלתו בין המון החכמים והחושקים מאומתנו וימציאוהו אליהם כנקלה. נשלמה [ונשלמה] הכחיבה הואת השנית כחדש תמוז משנת שש וארבעים משנותי היה זה במגדל מונטייל איימ"ר [מונטיל אדמר] שם ביחי כעת הואת. המדבר [ומדבר] המעתיק המאמר הזה מלשון ערבי ללשון עברי זה שמו [שמי] שמואל ב"ר יהודה זלהה ב"ר משולם ב"ר יצחק בן הנדיב ר' שלמה בן הנדיב ר' יעקב פורפאייג [פורפייג] ב"ר דוד עשיר גרול היה במרשיילא [במרשילה] יש"י ע"ם מכות הרכ המחבר האלהי הנכבד (הזה אשר היה מגרולי חכמי האומות וחסיריהם) וזכיות אבותי הקרושים כטח לכי (ונעזרתי) העוזר

^{*)} ע' קמ"ם.

דברי המעתיק בסוף ספר הנפש לאלאסכנדר אלאפרודיםי ע"פ ב' כ"י פארים.

(מה שנמצא ככ"י 894 לכד הסגרתי בחצאי עגולה, ומה שנמצא בכ"י 898 בחצאי מרובע. מש"ש.)

נשלם מאמר האסכנדר הפרדוסי [האפרודסי] בנפש ונשלמה העתקתו ת"ל [והמאמר הזה] וחובר בלשן יון [יוני] (מרעתי) העתיקו [והעתקתו] פהלשון ההוא [ההיא] ללשון ערבי אסחק בן חנין כמי שאחה רואה בראש המאמר אחר כן העתקתיו אני מלשון ערכי ללשון עברי והוא עמוק קשה [וקשה] להבין כי המחבר כה משפטו בכל רבריו כל [וכל] שכן בחכמה הזאת אשר היא חכמת הנפש החמורה והעמוקה בטבעה ומה שיוסיף על עמקו וקשיו הוא מה שספרנו מהיותו מועחק מלשון אל לשון פעמים אבל אעפ"י שהוא עמוק וקשה לשתי סבות האחת מצדו והשנית [והשני] מצד העתקותיו כמו שתארנו הנה מי שהורגל בחכמה הרגל נכון יכול להבינו בשלמות אשרי המחכה ויגיע להבין אמריו כי חמאמר הזה שלם בתכלית השלימות נכבד ויקר מאד גדול משישובת זה [וזה] לשתי סכות האחת כי מחברו הוא [היה] השלם שבחכמים לא [קם] כמוחו נאון ונביא (אמת) בסיעת הפלוסופים כביכול אפי׳ ארסמ"ו בן ניקומאכוס המפורסם בהכמה ביונים אשר המציא החכמות כפי מה שאמרנו [שאמרו] והיה הראש הראשון [הנה] לא הגיע אל שעור האיש הזה בחכמה ודבוריו במאמר הזה חולתו יעידו על אמתת דבריו [דברי] כל שכן וקל וחומר כי באמת*) לא היה בכל הפלוסופים הבאים אחר ארסמ"ו עד היום הזה מאוחם שהגיעונו דבוריהם אחר שיגיע למדרגחג ולשעורו [ולשיעורו] בחכמה. [הנה זאת היא הסכה האחת] והסכה השניח כי הוא כבר חובר בחכמה היקרה הגבוחה [והנכונה] מכל החכמות היא הדוכמה הטבעית ובחלק היותר נכבד מכל חלקיה הוא [גהוא] חלק הנפש מי

^{*)} כאן מתחיל עכור קס"ח, ובכ"י אתר מתחיל במלוח הספונות עד חיים דף מ.

שנצטרך לאחת מן השמועות, ואגב אורחיה הזכיר שמו לעצמו בכולהו, אף באותן שלא דבר בהן, ובעלי הגמרא חלקום (חלקום) וקבעום כל אחת במקומן, הני דיין נסך ודמי ע"ו וגר (ו)תושב אם מבטל לע"ו במסכת ע"ז, וההיא דכחובה בכחובה ע). מי אמרינן כיון דרוצה בקיומו אסור, דקנסינן ליה כי אגרא דיין נסך דאיסורא הוא שיהא רוצה בקיומו כראמ' באין מעמידין גבי חרם הדרייני (דף ל"ב) דאסרו לסמוד. בהו כרעי הממה, וכהמוכת בכולה שמעתיו. ומסקנא דכל רוצה בקיומו אפילו שלא יגנבו ולא יאבדו אפילו שלא ניצטדו זיקי שיש בתוכו יון נסך שפיר דמי, אע"ג דרוצה בקיומו. עודריו, חולדה דוורע הוא דמהגי לגדל כלאים. עם הנכרי בכלאים, כארץ ישראל רכתוב שדך לא חזרע כלאים, ואמריגן בפרק קמא דקידושין (ל"ט רהאי שרך למעוטי זרעים שבחוצה לארץ דכלאי זרעים בחוצה לארץ לאן דאורייתא, והלכתא אין עודרין עם הנכרי בכלאים של נכרי ואע"פ שאין השרה של ישראל אלא של נכרי, דהאי דכתיב שרך לאו למעוטי דנכרי, אלא למעוטי דחוצה לארץ, מר'. (ס"ר ע"א) אבל עוקרין עמו, אם היה הנכרי עוקר ירקות (עמי) הערונה של כלאים כרי להקליען ולהרויח להנשארים שיגדלו יפה, עוקר ישראל עמו שאע"פ שעוסק בקיומן ולהשביחן עושה, כיון דממעם תיפלה שפיר דמי, ראע"פ שכלאי זרעים הן ומותרין באכילה, שהרי לא נאסרו אלא כלאי הכרם רכתיב בהו פן תקדש המלאה, פן תוקד אש דמיחסרא אפילו בהנאת, והנך אין כהם אלא מלקות דאריעה - אפילו הכי תיפלה נינהו שהרי הקפיד הקרא ואסרם בוריעה, ואע"ג רגכרי לא מיפקר אזריעת כלאים ממעט חיפלה הוי האי -ישראל ושפיר דמי, מר׳. סברוה הא מני ר"ע היא דאמר המקיים ככלאים לוקה, כוורע, וזהו קיום חפירה ועקירה. ואע"ג דאסור לעקור משום מקיים כיון דאיכא מיעוט חפלה שפיר דמי, גבי יין נסך נפי אע"ג דרוצה בקיומו כיון דאיכא מיעוט חפלה שפיר דמי. המנבש והמחפת בכלאים, אע"ג ראינו זורע כיון דעוסק בקיומו לוקח. ר' עקיבא אומר אף המקיים, במוער קטן (דף ב') איכא מאן רטפרש דכולה ר' עקיבא היא והכי קאמר שר' עקיבא אומר אף המקיים. הא מני רבנן היא, דפליגי עליה דר' עקיבא ואמרי איז טקיים לוקח אלא זורע בלבר, הלכתא (צ"ל חלכך) עוקר שרי, אבל יין נסך דאיכא למיקנם משום רוצה בקיומו קנסינן. אי רבנן מאי

איסור. אתנן ואין בה קרושה בלום. הקריבתו פשיט ליה, וכסאי דפשיטא ליה מחרץ לכרייתא. עיקר שכר אחנן שאסרה תורה כנון דיהיב לה בשעת ביאה ודכי יהב לח או פל זמן שעמוקים באותו ענין, מר. זהא. מחסרא משיפה, לא עשתה בו בשעת ביאה, וכי יהיב לה לאחר ומן לאו אחנו. בוונה עבו"ם, ובת אחויי קרבג. היא ראמר מר (חולין י"ג ע"ב) איש איש לרכות את העבו"ם שנודרים [נדרים] זנרבות כישתאל, אי נמי כגון שמסרחו או שנתנחו לישראל ואחנן אינו יוצא טידי איסורו לעולם. דלא קניא במשיכה, כלובאר אין קנייתה על ידי משיכה אלא במתן מעות דלא במשיכה, הלכתא (צ"ל הלכך) זונה עפר"ם כי בא עליה התתנה עמה שלה וה בהכי קניא ליה זאע"ג רלא משכה, ולכי־יהיב לה לאחר זמן אתנן הדא ואסור, אבל זונה ישראלית לא קניא בביאה אלא במשיכה דאינ ישראל קונה בנחינת מעות אלא במשיכה. (ס"ג ע"ב) אלמא כי פרע, לאחר זמן שאכלן. דמי איסורא פרע, גהרי הוא כמאכילו איסור 3 כאילג קנאו הוא בעצמו והאכיל להן. הכא ראמר יאות הן עבדיין רכיון דליתה לשביעית בשעת פריעה לאוי רמי שביעית פרע אלא מתנה בעלמא הוא דיהיב. מדין עורב, שאמר ארם לחבירו הלוה מנה לפלוני ואם לא ישלמנו לך אני אפרענו לך, ואשכחן דמחייב ערב דבתיב אגכי אערבנו מירי חבקשנו בשילהי נויקיז. כיון דלא מירוד שיעבודיה לא מיתבר, ומכאן לפורע חמץ אחר הפסת למי שהלוהו לפני הפסח. ה"ג איתא בספרים יתיב רב נחמן ועולא אבימי רב (צ"ל בר) פפי, ויתוב ר'. חייא בר אמי גבייהו יחבו ۳. וקמיבעי להו וכון. שברו לשבור ביין נסך מהו מי אמרינן כון, אמר ٠, להו רב נחמן ישבר וחבא לו ברכה, לימא מסייע ליה כו', כל *1 חיכא רחנן ויתיב פלוני גבייהו היינו משום האיצטריך לן ההוא פלוני לפרוקי או לאוחיבו בההיא מלחא, לכך הוזכר לבדו לומר הוא בעל .4 הקורה, וכאן לא הוצרך־כלל דקאפר ניתיב: ר' חייא בר אפי גבייהו 12 ולא איתי איהו בכוליה שמעתין. אופרין מחוך שהוצרך לנו בנערה 7 שנתפתתה (כתוכות דף נ"ג ע"א), דיתבי הני אמוראי נופייהו אהדדי ויתיב ר' חייא בר אמי גבייהו אתא ההוא גברא דשכיב ארוסחו يا مير א"ל זיל קבר או הב לה כתובה, א"ל ר' חייא בר אמי תגינא אשתו 7. ארוסה לא אונן ולא מסמא לה וכד, וכחדא מתיבחא נאמרו חנך שמוקאתא ודהתם ביום אחר, לכך הוובר שמו דר' .חייא "לחוריה 7, כי ר' ינאי היה רבו של ר' יותגן ואי אפשר שילשינו על הרב או על אנשי ביתו אצל

התלמיד. וכן בירושלמי שביעית פ"ח ת"ו: ר' יותגן הודי לאילין דרבי ינאי, בודאי היה זה לאחר פטירת ר' ינאי. זלאה כיון הרשב"ם באכורו: אנשי ביתו לאחר פותו.

אחתו בהך חורקן בתוך הגינית, ואם סייע [ישראל] לעכו"ם לזרוק היין כשר, אלא שאסור לעשות כן שמא ישגה ויסמוך על העכו"ם ונמצא העכו"ם זורקו לברו והוא יין נסך. מפר' (צ"ל הפתוח) שהוא פתוח יוםם ולילה. פסיק רישיה, רדקלא ואינו עושה פירות. וסליק לעייוני בתרא, לראות מרחוק. בחצירו של עכו"ם, שאינה פחוחה לרשות הרבים. אף על פי שאין מפחח וחוחם (ס"א ע"ב) בחצר אחרת, אם ישראל בחצר אחרת מותר. והוא שמפתח או חותם בידו, הואיל ואיצה פתוחת לרשות הרבים, רכיון דיינו של ישראל הוא ושכר הבית א לקרוו פני ליה בחוחם אחר, כן נראה לר'. יינו של עבו"ם ברשותו ושראל דר באותו חצר מותר והוא שמפתח או חותם בירו, נהוא הרין לחותם ואע"ג ראין ישראל דר באותו חצר מותר, נ"ר. לקיצין והאמר ליה ר' יוחנן לחנא כו', הכא וראי ר' יוחנן מסברא סאמר ליה תני הכי דקסבר דליכא דמחמיר כולא האי דבעי ספתת או מותם היכא דישראל בר באותה (חצר), ואי (רכני) חכמים האך (צ"ל אהך) דקתני ותידצה ר' יודונן הוו קיימי ואכור לעולם אסור עד שיתא יושב ומשמר, אע"ג רישראל דר באותה חצר, אמאי קאמר ליה ר' יוחנן לתנא תני אע"פ שאין מפחת בידו, הא איכא חכמים רמחמרי טפי, ראפילו ישראל דר באותה חצר אין לו תקנה במפתח אר דורום (אפילו היכא דישראל דר באותה), אלא ודאי מדקאמר ליה חצי כו" קים ליה לר" יוחנן דמלחייהו דחכמים לאו אההיא קאי וליכא רסחמיר בולי האי, מר: שאינו בא לקיצין, וכל שעתא מרתת עכו"ם השתא אתא ולא נבע. ברבא, סגדל, והושיבו שם החבית. חמרא שרי, אפילו חביות פתוחות. הדרון עלך ר' ישמעאל.

חשובר. (ס"ב ע"א) האומר לפועל, כשנת השמימה. שכרו אמור(א), שאין זה שכר אלא מכידה שמוכרו לו בדינר, ואימורא נמי עביד, דרחמנא אמר לאכלה ולא למדארה ואיהו מזכין ליה [ה]אי ירק ברינר. שעושין מלאכה בפירות שביעית, מביאין אותו מן השדה אי ממקום למקום למחורה. אלא לקדוש שאין (צ"ל שכרן) בקרושת שביעית, רקנסינהי. ומי קרוש כו'. (ס"ב ע"כ) רבא אמר כו', והיינו דר' יותנן. פי לא תניא אחור אבן כו', ונפקא לן מכי קבר תקברנו ור' יותנן, פיו ע"ב נ'), אלא אשמועינן קרא דאימור הנאה בקבורה ולא חיישינן לתקלה. ה"ג הכא לא מוכרוא מילתא, אימר אינש גב ואייתי קבר, הביאו וקברו לכאן כדי להעלימו מן העין. דבי ר' נאי, אנשי ביתו לאחר פ' (ס"ג ע"א) הא איתיה בעיניה, וחייל עליה יושי ביתו לאחר פ' (ס"ג ע"א) הא איתיה בעיניה, וחייל עליה

נ) ע' רש"י פנחריון פ"ה ע"ב ד"ח כולם נקברים.

ם) אונירנר הרד"או אמלאם שצ"ל". לאחת פונתן היינו אחר פונת ר" ינאיי. זיפה העידן

(נ"ו ע"א) בעוברא רבי רב, דשרא רב(י) לוכוניה לעכו"ם משום שלוא בכוונה הוה, אבל בכוונה הפי נמי דאסיר. משפח על פי החבית מרותחת, ואינו נתע ביין כי אם ברתיחה העולה מתוך שמטפח עליה ונוגעת ביין כמשכשך רמי. נטל את החבית וכו', הוא הרין לא כן אלא טעשה כך. בחמתו, בכעסו, והוא הרין שלא בכעם דשרי כרמפרש. ינורוו לו וכו' כשרוא אוסר וכו', לאו משום רשמעיניה ראסר בהנאה ורבגן שרו אלא כלומר ליח ליה איסור ביץ לחצאין. זכ משמא בין בטחכוץ ובין שלא במחכוין, אמר רב אשי כל שבזב שמא בעכו"ם עושה מין נסך, יש שהוא מותר בהנאה ואסור בשתיה, ויש שאסור אף בהנאה, ויש שטוחרין לגמרי אפילו בשתייה, אע"ג רבוב טמא כדמוכח לעיל בשמעתיו. והאי כללא לאו דוקא כ), דכל עצמו דרב אשי לא בא לה להשמיענו כלום, אלא להחיר זריקה בעכו"ם ככלל של היתר (זב?) דקאמר וכל שבוב [טהור] בעברים אינו עושה יין נסך, כגון זריקה, אם זרק [זב] את האבן על גבי כלי לא טמאו, עכו"ם נמי אסר (צ"ל אם) זרק אבן ושרוד או כל דבר ליין לא ניסך בו ומוחר אפילו בכוונה בפוחייה (צ"ל בשתייה), וכן הורה ר', וכן נשטע על דבינו יוסף הגדול ל זרק העכו"ם, וכן הנהיג את דורו. ומשום דרב איסורו והיתרו של יין דומות לטומאתו וטהרתו של זב כייל להו רב אשי בוב ולאו דוקא. (ס"א ע"א) התם דקאואל מיניה ומיניה, שאינו מסלק ידו ממנה עד שרואה שנתעת חבית כיין וכגון שהכור מלא וכשפת הכור כשהיה העכו"ם מגלגלה: נגעה ביין דכי האי גוונא בוב טמא שהרי נגע ממש, חלכתא (צ"ל הלכך) שלא בחמתו אסור חיישינן דילמא נגע, מידי רהוי אכוכא מליאה דבין רב פפא ורב אשי מודו ראסירא דילמא נגע, אבל בחמתו אע"ג ראיכא למיחש דילמא נגע רכיון דמגע יין שלא בכוונת ניסוך הוי לא גזרו והכשירו את היין, והיכא דהבור עמוק כיון דקא אזיל מיניה ומיניה ער שפת חבור הוי יין נסך דגור אסו בוד מלא, ולא שני לן בין בור מלא לבור חסר. והלכחא עכרים אף על פי שוריקתו מותר(ו)ת הני מילי כנון שאינו עומר על שפת הגיגית וזרק למרחק ונפל לתוכה, אבל עומד אצל הגיגית והפיל אבן או צרוד שלמעלה לגינית לתוך הגינית חרי זה נסך, סר' פ). מיניה ומיניה הוא כמדומה (?), והלכתא הבוצרים המביאים הענבים כסלים ובדרדורים והן עכו"ם אין מניחים אותן לזרוק בתוך הגיגית של יין, אלא ישראל

כ) עי' תום' ד"ה כל שבזב.

ל) הוא ר"י טוב עלם ומובא גם בתום' שם.

מ) תום' ד'ת התם בשם רשב"ם בשם רש"י.

סחות, והגלגל משפיל את הקורה על העגבים הרי שלשה כחות, מקל, תלגל, וקורה. ור' לא מצא לי [ראיה] אי שני לן כשום דוכחא בין ב' כחות לג' כחות להקל בג' יותר מב'. חבית (ע"ב) הנפקעת לאורכה י) - [חצייה] אחר (ע"ל אחר) הולך לכאן וחצייה אחר הולך לבאן וכשהוא מחבק החצאין טפח מטפח יין של חצייה, ליין של חצייה ועהי דהנאה לא מיתסר ראינו מחכוון ליגע, וכשנפל ועלה הוא אסור בשתיה ומותר בהנאה, אבל כשהיא נפקעת לרווחה (צ"ל לפותיה) בעוגל שלה, אין היין פתפרד אילד ואילד אלא בכחו במקומו עומר ויוצא דרך חסרק, וכי קא מחבר ליה מעשה לבינתא קאעביד שמכביד עליה. ועכו"ם המהדק מגרופות ז) גיגית מלא יין כדי שיתחברו סדקיו שבאו דרכה (צ"ל בארכה, או: בה) [מ]למעלה למטה אין זה כמחבק חבית הגפקעת לאורכה, דחבית מפוקעת מזומנת ליפול חצייה אילך וחצייה אילך, וכשהוא מחבקה מחבר כל היין נה (צ"ל זה) לזה, אבל גינית יין במקומו [עומר] על ידי הרוקו הראשון, וסרק קטן יש (שיוצא) בי, והוא כמהדקו הלכך אפילו לאורכה שפיר רמי, וכן לחבית עץ שלנו. אכל דבר זה אסור להיוח עכו"ם חוחב מטלית או נעורת בסדק יבחיבולי (צ"ל ובשפולי) השוליים לסחום מפני שנוגע הוא ביין. שופח להמפיח ח), שאם טופח בידיו על היין ידבק בידו מן היין כל כך שאם יחזור ויגע ברבר אחר בידיו יראה בו רושם יין שבידיו. בעי הדרוה ובעי ניגוב רכיון ריש שם יין כל כך ונסכיה עכו"ם (ש)צריך ניגוב כדי שיפלוט הגת מה שבלע מיין נסך. בהדחה בעלמא סגי לירה דלא בלע גח מיין נסך כלל ש). ומיהו י) ביין (צ"ל אנן) לא עבדינן ניגוב בגיתות של עכו"ם, אלא הרחה בעלמא וסמכינן אראיות שבפרק אחרון דלא בעי ניגוב, כ"ש (כך שמעתי?). ואם (צ"ל אין) לו מלוה עליו מותר, כגון בעיר שישראל ועכו"ם דרים בחוכה כרמוכח כשחניתין לקמן. מדדו בקנה, דוקא בקנה אבל כיד או ברגל אסור בהנאה דלא בר' נתן ובר פלונתיה (לעיל נ"ז ע"א), אלא כברייתא ראגרדמים (נ"ח ע"א) עכו"ם שאינו נוגע אלא כפיו לשחות ואסרינן ליה בהנאה. ודוקא נמי מדדו בקנה, אבל נוגע בקנה לשם נגיעה ולא לשם מדודה אסור בהנאח, רמגע על ידי דבר אחר דלעיל בשמעחין

ו) מכאן עד עכו"ם המהדק ליתא בתמים דעים.

ז) בתום' ד"ה מעשה לבינה עד מפני שנוגע הוא ביין. בתמים דעים גודם: פת.

ח) מכואן עד כגון זריקה ליתא בת"ר.

מ) עי' תום' ד'ה אי איכא.

י) תום' ד'ה בעיא.

רושיל בחבית שכל היין אסור, וכן אם נטלו מן החביות שכל היין אסור ראי אפשר שלא ישכשך בראש הברוא ביין של מעלה ולמטרה והלכת (צ"ל והלכך) (ר)אסור דעילוי ודלתחת, וכן הלכה אפילו לאפסוד (צ"ל להפסד) מרובה דאסור כל היין בשתייה, מר׳. עכו"ם אדנא׳ מ(נ)גביה את החבית שיפול היין בכובא, אם מסייעו [ישראל] להגביה מוחר [כל היין אפילו בשתיה, אפילו מה שנפל לכובא וכ"ש מה שבדנא] דכל היכא דכח(ו) [עכו"ם אסור, כי כח אחר מעורב [כו] מותר, אבל לכתחילה אסור שמא יגע עכו"ם ולאו ארעתיה דישראל, או שמא מתיאש ישראל (ו)לא מסייע, ויסמוך על העכו"ם כראמר בהשוכר וכדמפרש בסמוד. מרי (צ"ל: דדרי) זיקא ב), על שכמו או על ראשו וישראל לא מסייע בהריה דאי מסייע לא חיישינן לקירקוש דאפילו לאורוקי בכלי אחר כיון דכח ישראל מעורב בו (מותר) אינו נעשה יין נסך, ומותר אף בשתיה מדאמר לקמן באידך פירקא (דף ע"ב ע"ב בשנוי) אמר רב חסרא כי שפיכחו חמרא לא (לסייע) [ליתי עכו"ם לסייע] בהרייכו, דילמא משתליתו ושריתו עליה דעכו"ם דקא משתפך חמרא מכח העכו"ם ואסור. טעמא דמשתלו, הא לא משתלו כי שפכו אינהו נמי שרי, וכן הלכה. קמצדד אצדודי אסור, ומיהו אנן קיימא לן דמותר [והכי מוכח לן במכילתין], ואם שפך ממנו לקרקע מוחר דהא לא חשיב יין, ואם נפל בכלי אסור (ו)מה שבכלי, ומוחר מה שבגינית. וכגון שנתכוון עכו"ם לשפוך, אבל לא נחכוון עכו"ם לשפוך הוי כחו שלא בכוונה ומוחר בשתייה מה שנפל מן הגיגית, והכי אמריגן בהשוכר (רף ע"ב ע"ב בשנוי), כח עכו"ם דרבנן הוא, ההוא דנפק לבראי גזרו ביה רבנן, רב אשי אמר [בעכו"ם המערה דאתא מכחו וכו' כח עכו"ם דרבנו, נפק לבראי גורו ביה רבנן, רחבית לא גזרו ביה רבנן], והלכה כרב אשי. וכובא מליא נהי דמורי ג) רב אשי דאסור דילמא נגע ע"י מוט מיהו נראה לר' דשרי. הוה [עוברא] בכח כחו ואסרה, לכך צריך ישראל להיות מגלגל הגלגל עם העכו"ם, ואל יגלגל העכו"ם לברו. ואם גלגל עכו"ם לברו ואיכא הפסד סמכינן אאיכא ראמרי דכולי עלמא לא פליגי בכח כחו דשרי ד). נראה ליה) דהני מעצרים שלנו איכא שלא (צ"ל שלשה) כחות, שאוחז במקל או במוט ומגלגל בו את הגלגל הרי שני

ב) המאמר הזה אצלנו בנמרא אחר מצדד צדודי.

ג) בתמים דעים גרם: וכובא דמליא גמי דמודי רב אשי.

ד) תוספות ד"ה חוה עוברא.

ה) בתמים דעים בשעות לרבינו.

פירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה מדף ס' עד ס"ד. *)

(דף ס' ע"א.)

חבית, של תרומה. שניקבה מפיה, של מעלה, פי חבית למעלה. מצדה מהורה מכאן ומכאן, וקילוח יוצא לאיבוד דרך אותו נקב זהיין של שאר הצדדין מהור כלישנא קמא דרב פפא דמתם בחא בצדיה. ולאידך לישנא דאמר עד ברזא תמרא אסיר אע"ג דגבי מומאה מהור מכאן ומכאן, יין נסך תמיר ואסרינן חמרא עד ברזא. ור' אמר לי ") דכל היין אסור בשתייה אפילו מברזא ולתחת ברזא. נר' יהודה דשרי יחידאה הוא ולית הלכתא מותיה, דרבים פליני עליה. וכל שבן שאם תחב עבו"ם הברזא שקור' כותיה, דרבים פליני עליה. וכל שבן שאם תחב עבו"ם הברזא שקור'

^{*)} פירוש רשב"ם למס' ע"ו מובא מבעל הרופח וס' התרומה (הלכות יין נסך), והמים דעים (הגדפס בתומת ישרים), והתוספות לע"ו: אבל לא נמצא ממנו זכר בשום ביבלוטיק. בהיותי ברוםי קניתי קונטרס כ"י מן כ"ה דפי קלף בכתיבה מרובעת קדמונית והוא כולל פירוש רש"י (כפי המדורא הנדפטת) למס' עבודה זדה מדף נ"ב ע"ב מדבור: בקשו לגנוז דינרא הדריינא עד סוף המסכתא, ואח"כ מתחיל פירוש רשב"ם מפרק ר' ישסעאל בזה"ל: סלים פירקא ומסכתא של רבנא שלמה מ"כ ריש מתיבתא. בפרק ר' ישמקאל, מפירוש רבינו שמואל, יאריך ימים גואל ישראל. -- אמרתי להדפים מה שאנה ה׳ לידי, עם הערות ותקוני הטעיות וההשמטות של הכ"י, ע"ב הנוסחאות של התוספות הם המים דעים, וכמו כן יש לתקן על פי הכתב יד הזה המעיות שיש בתמים דעים. --דתום' ע"ד ס"א ע"א ד"ה התם כתבו: וכן פירש רשב"ם בשם רש"י. ונמצא זה בכ"י וכמף הענין כתוב: פד' (היינו מרבנו), זכן כתוב בחרבה מקומות; ולפי זה כתב הרשב"ם בעצמו את פירושו, ובכל מקום שיאמר מר' מומב זה על רש"י. וקשה לי שהרשב"ם לא הוסיף אף פעם אחת מלת "זקני" כמו שכתב בפסחים ק"ו ע"א, ובבא בתרא פ"ה ע"ב, ל"ו ק"א, גם פ"ז ע"ב (עי' הד"ר ראזין רשב"ם ¹⁰). ובחמים דעים סימן ק"ג מביא משירוש רשב"ם: וכן הנהיג רבינו שלמה, גם כן בלא מלת זקני. ואפשר שאחד מחלמידיו כתב את הפירוש הזה ומר' מוסב על הרשב"ם כי ירוע שתלמידיו כתבו לפניו תוספות (צונץ צונאייל 82).

א) מכאן עד ונמצא העכו"ם זורקו לבדו והוא יין נסך, מובא בתמים דעים סימן
 ק"ה. כמה מאמרים השמים והעירותי ע"ז במקומם.

אוצר טוב

כולל

דברים עתיקים מתוך כ"י מועתקים.

שנת תרמ"ז.

OZAR TOB

hebräische Beilage

zum

Magazin für die Biffenschaft des Judenthums

herausgegeben von

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

Berlin.

Julius Bengian.

1887.

- Durch die unterzeichnete Buchhandlung ist zu beziehen:
- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register. Mk. 15.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4¹/₂ Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 4.
- Mbrahams, Jos. The sources of the Midrasch Esch Rabbah A. critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883 M. 2.
- Abraham dar Chija. רְנִיןְןְ הְנֵפְעֵּי Sittenbuch, nebst einer Abhanblung von S. Rapoport; nach einer Hanbschrift heraußgegeben von G. Friedmann. Leipzig 1860. 8%. M. 2.
- Bacharach, 3., מפר הירוש gur Geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Warschau 1854. 8°. Dl. 2,50.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheken Staliens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.
- Brof. Baul be Lagarbe nach feiner Ratur'gezeichnet. Berl. 1887. 75 Bf.
- Sahn, Mich. Pirke Aboth, sprachlich und fachlich erlautert, nebst Augabe ber Variae lectiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen I. Beref. Berlin 1875. Dit. 2.
- Chodowett, Dr. S., Kritit bes Mibrasch Schir ha-Schirim, nach ber Münchener Hanbschrift. Berlin 1877. 80. 75 Bf.
- Efra, Abr. Ibn, Commentar zu Ezobus, nach einer Hanbschrift heraus= gegeben. Prag 1840. Mt. 2.
- Seferot, (מתנית) הישנות הורות. Die Jubenverfolgungen in Speyer Borms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Hanbschrift heraus-gegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8°. Mt. 1.
- Hamaskir, המוכיר, Hebräische Bibliographie, Jahrgang 3-21. Berlin 1860-82. (ftatt 128 Mt.) für 78. Einzelne Jahrgange à 6 Mt.
- Beilbut, 2. Ueber bie ursprüngliche u. richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 80. Dit. 1.
- Soldheim, S., האישות über Ehe= und Scheibungsrecht bei ben Juben und Richtjuden nach ben Auffassungen der Sabucäer, Pharasäer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8°. (Mt. 4) Mt. 2.
- Sammlung jübischer Predigten. Bb. IV. enthaltend, Festgelegenheitsspredigten. Berlin 1869. gr. 80. Mf. 4.

   Gott sieht! Neujahrspredigt, herausgegeben von Dr. A. Geiger.
- (lette Bredigt Solbheim's) Berlin 1869. gr. 80. 30 Bf.
- Jeraeli, Ji., O'NDIO Prapobeutit für Aerzte. (Abbruck in 25 Exemplare.) 8°. Berlin 1885. Mf. 2.
  Rohler, K., Der Segen Jatobs, mit besonberer Berücksichtigung ber alten Bersionen und bes Mibrasch, tritisch-historisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte des hebr. Alterthums wie zur Geschichte der Exegese. Berlin 1867. 8°. Mt. 1,50.

אוצר טוב

כולל

דברים עתיקים מתוך כ"י מועתקים.

שנת תרמז.

OZAR TOB

hebräische Beilage

zum

Magazin für die Biffenschaft des Judenthums

herausgegeben von

Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann.

Berlin.

Julius Bengian.

1887.

- Durch die unterzeichnete Buchhandlung ist zu beziehen:
- Targum Onkelos, herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner, 2 Bände. gr. 80. Berlin 1884. Preis Mark 15. I. Theil: Text nach ed. Sabionetta v. J. 1557. II. Theil: Noten, Einleitung und Register. Mk. 15.
- Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch von Dr. A. Berliner. Mit ausführlichen Registern. 4¹/₂ Bogen in gross Octav, auf holländischem Büttenpapier gedruckt. Preis Mark 4.
- Mbrahams, Jos. The sources of the Midrasch Esch Rabbah A. critical investigation. gr. 8 Berlin. 1883 M. 2.
- Abraham bar Chija. רְנִין הְנַפְש Sittenbuch, nebst einer Abhanblung von S. Rapoport; nach einer Hanbschrift herausgegeben von E. Friedmann. Leipzig 1860. 8°. M. 2.
- Bacharach, J., קירוש geschichte ber hebr. Schrift, Bocale und Accente. Barschau 1854. 8°. Dl. 2,50.
- Berliner, Dr. A., Gin Gang burch bie Bibliotheken Staliens. Berlin. 1877. 8°. M. 1,50.
- Brof. Baul be Lagarbe nach seiner Natur gezeichnet. Berl. 1887. 75 Pf.
- Sahn, Mich. Pirke Aboth, fprachlich und fachlich erlautert, nebft Angabe ber Variae loctiones, nach gebruckten und ungebruckten Quellen I. Beref. Berlin 1875. Dit. 2.
- Chedowsti, Dr. S., Kritit bes Mibrasch Schir ha-Schirim, nach ber Münchener Hanbschrift. Berlin 1877. 80. 75 Bf.
- Efra, Abr. Ibn, Commentar zu Exodus, nach einer Handschrift heraus= gegeben. Prag 1840. Mt. 2.
- Seferot, (מתונית) הישנות הורות. Die Jubenverfolgungen in Speyer Borms und Mainz im Jahre 1096; nach einer Hanbschrift heraus-gegeben von Mannheimer. Berlin 1878. 8°. Mt. 1.
- Hamaskir, המוכיר, Hamaskir, המוכיר, Hamaskir, המוכיר, Hamaskir, ארומוכיר, Hamaskir, Sahrgang 3—21. Berlin 1860—82. (statt 128 Mt.) für 78. Einzelne Jahrgange & 6 Dit.
- Beilbut, &. Ueber die ursprüngliche u. richtige Gintheilung bes Decalogs. Berlin 1874. 80. Mf. 1.
- Soldheim, S., האישות über Ghe= und Scheibungsrecht bei ben Juben und Richtjuben nach ben Auffassungen ber Sabucaer, Pharasäer, Karaiten und Rabbaniten. Berlin 1861. 8°. (Mt. 4) Mt. 2.
  - Sammlung jübischer Prebigten. Bb. IV. enthaltenb, Festgelegenheits= Prebigten. Berlin 1869. gr. 8°. Wit. 4.
  - Gott fie ht! Reujahrspredigt, herausgegeben bon Dr. A. Beiger. (lette Brebigt Solbheim's) Berlin 1869. gr. 80. 30 Bf.
- Straelt, Fl., במוסר לרופאים Bräpobeutif für Aerzte. (Abbrud in 25 Cremplare.) 8°. Berlin 1885. Mt. 2. Rohler, K., Der Segen Jakobs, mit besonberer Berücksichtigung ber alten Bersionen und bes Mibrasch, kritischeinftorisch untersucht und erläutert. Ein Beitrag zur Geschichte bes hebr. Alterthums wie zur Geschichte ber Exegese. Berlin 1867. 8°. MR. 1,50.

Aohn, Dr. S., Die hebr. Handschriften bes ungarischen Nationalmuseums in Best. 1877. 8°. Mt. 1.

Luzatto, S. D., אבני וברון Grabschriften. Brag 1841. '8. Mf. 8. Magazin für jüd. Gefdicte u. Literatur, berausgegeben b. A. Berliner. Jahrg. I. II. Fol. Berlin 1874/75. à DR. 12.

Magazin für die Wissenschaft des Indenthums mit der hebr. Beilage und N. herausgegeben von A. Berliner und D. Hoffmann. Jahrgang 1876—86. Berlin 1876—86 à 12 Mt. (Reu eintretende Abonnenten erhalten die frnheren Jahrgange zum ermäßigten Breife von 6 Mt. pro Jahrg.)
Mandelftamm. Biblifche und talmubifche Studien 2 Banbe. Berlin 1861.
gr. 8°. M. 15.

1) Geschichte. 2) Sprachliches u. Sachliches. 3) Pritif ber Quellen. 4) horae talmudicae. Inhalt:

Marcus, Dr. S., Zur Schulpädagog. bes Talmub. Berl. 1866. gr. 80. M. 1,50.

Midrajd Mtschle, אוצר מורע בעעלי (פונת 1861. 8°. 60 Af. Daar Tob. אוצר מור מונת אוצר מונת אוצר מונת Daar Tob. אוצר מונת אוצר מונת אוצר מונת המהלה המהלה המהלה המהלה המהלה המהלה המהלה אוצר מונת מהלה המהלה
2 vol. Berlin 837. Mt. 3.

Steinschneider, M., Die Schriften des Dr. L. Jung. Berkin 1874. 89. 50 Bf.

— Donolo. Hebr. Text. Berlin 1866. gr. 8°. 75 Bf. Stern. J., Gottesflamme. Religiofe Reben über bie Festiage, Bochen abschnitte u. verschiebene Gelegenheiten. gr. 8°. Berlin 1872. MR. 3.

תרגום שני על מגילת אסתר Sargum figent zum Buce Efifier, nebst variae lectiones nach handschriftlichen Quellen erläutert und mit literar=hiftorifcher Ginleitung verfehen von Dr. 2. Munt. Breis 3 R. Talmud Babilonicum, Tractat Berachot, Tegt mit beutscher Uebersetung u. Commentar von M. Binner. Berlin 1842. Fol. Mt. 12 .-

Zomber, B., יבאמר על פורוש רש"י להמם' נדרים ומועד קמו De com. Salomonis Isacidis in tract. "Nedarim" et "Moëd

Antins Benzian,

Berlin C., Rleine Brafibentenftrage 7.

Coeben ericbien:

Katan". Berol. 1867. gr. 80. M. 1.

Moses Mendelssohn.

Sein Leben und Birten

M. Raylerling.

Mit authentischen Illustrationen und einem facsimile.

Aweite vermehrte und neu bearbeitete Auflage.

Gr. 8. 548 Seiten. Glegant geb. Mt. 6,-. In Salbfrangband geb. Dt. 8,-. Unter ben Biographien Mendelssohns ragt bas vortreffliche Buch bes Dr. M. Ranferling burch feine Bollftanbigfeit, Rlarbeit und wohlthuende

Barme bervor. (Brof. Dr. M. Lazarus.)

Das Buch ift in ber neuen Auflage größtentheils umgearbeitet, es burfte fich baber feiner Ausstattung nach vorzüglich zu Gefchenken und Pramien eignen. (Berlag von Sermann Mendelssohn in Leipzig.)

Drud von G. Bahn & S. Baenbel, Rirchain R.-A.

